

Ümumi nəşr: 1086

Humanizm ideyasının anlayışı və əmələgəlmə mərhələsi insan varlığının ən möhtəşəm ifadəsi olan sənət əsərlərinin mənimsənilməsi ilə başlayır. Sənət sahələri içərisində ədəbiyyat, zehni ifadələrlə zəngin olan sahələrdən biridir. Bu, əsasən hər hansı bir millətin, digər xalqların ədəbiyyatını və ya dərslini öz doğma dilində, daha dəqiq milli idrakı səviyyəsində dərk etməsi, zəka və qavrama qüdrətini o əsərlər nisbətində artırması, inkişaf etdirməsi və yenidən yaratmasıdır. Bu nöqteyi-nəzərdən tərcümə fəaliyyətini əhəmiyyətli və mədəniyyət davamçısı olması məqsədilə həyata keçirməkdəyik. Zəkasının hər cəbhəsini bu cür əsərlərin hər birinə istiqamətlənmiş xalqlarda, düşüncənin ən silinməz vasitəsi olan yazı və onun arxitekturası hesab olunan ədəbiyyat, bütün kütlənin ruhuna qədər işləyən və ruhuna sinən bir təsirə malikdir. Bu təsirdəki fərd və cəmiyyət xüsusilə, zamanda və məkanda bütün hüdudları aşacaq bir iradəlilik və məşhurluq göstərir. Bu nöqteyi-nəzərdən zəngin olan xalq, mədəniyyət aləmində daha yüksək idrak səviyyəsinə malikdir. Bu məqsədlə tərcümə fəaliyyətini sistemli və diqqətli idarəetmək, türk dilini önəmli şəkildə qüvvətləndirmək, onun genişlənməsinə, inkişaf etdirilməsinə və irəliləməsinə xidmət etmək deməkdir. Bu yolda bilik və bacarıqlarını əsirgəməyənlərə dərin təşəkkürümü bildirirəm. Onların dəstəyi ilə beş il müddətində, heç olmasa, dövlət əlli ilə yüz cildlik, xüsusi təşəbbüslərin səyi və yenə dövlətin köməyi ilə, onun dörd-beş misli çox olmaqla zəngin bir tərcümə kitabxanamız olacaq. Xüsusilə türk dilinin bu fəaliyyətdən əldə edəcəyi böyük faydanı düşünüb, indidən tərcümə fəaliyyətinə yaxın maraq və istək göstərməmək, heç bir türk oxucusu üçün mümkün olmayacaqdır.

**23 iyun 1941,
Maarif Vəkili,
Hasan Ali Yücel**

**Hasan Ali
Yücel
Klassiklər filmi**

L

ADAM SMİT

**XALQLARIN
SƏRVƏTİ**

BAKI-2010

İNGİLİSCƏ TƏRCÜMƏ EDƏN:

HALDUN DƏRİN

REDAKTOR:

PROF. DR. GÜLTƏN KAZĞAN

Kitab Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin gənc tərcüməçilər qrupu tərəfindən tərcümə edilmişdir.

Qrupun rəhbəri və tərcümənin redaktoru: **Ç.Ş.Hacıyeva**

Elmi redaktor: **Ş.H.Hacıyev**
i.e.d., professor

Tərcümə edənlər: **Xankişiyeva N.**
Şükürova F.
Mürsəlov E.
Əlixanov A.
Nağıyeva G.

Adam Smit. Xalqların sərvəti/ tərcümə.
Bakı: “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2010

© “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2010

***Adam Smit və “Xalqların sərvəti”
haqqında***

“İqtisadi təlimlər tarixi” adlı, müasir günümüzdə yazılmış bu kitabı əlinizə götürdükdə, tələbinə uyğun olaraq ən çox diqqət çəkən iqtisadçının kim olduğu ilə maraqlana bilərsiniz. Adlar siyahısına baxdıqda A. Smitin bəzən Keynes, ara-sıra Karl Marksla birlikdə bu sahədə rekord qazandığını görmək olar. Smitin “Xalqların sərvəti”nin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqat” (*An Inquiry into the Nature and Causes of The Wealth of Nations*) başlıqlı kitabı (bundan sonra “Xalqların sərvəti”) ilk dəfə meydana çıxdığı (1776) ildən bu günə kimi 230 il keçib. Lakin Smit yaradıcılığı və onun kitabında öz əksini tapan araşdırmalar hələ də davam

etməkdədir. Müasir dövrün qloballaşan iqtisadi qayda və siyasətlərini təyin edən neoliberal mənimsəmə çərçivəsində (neo-Neoklassik iqtisad), Smitin qaynaqlı “Xalqların sərvəti” əsəri təməl qaynaq kitab xüsusiyyətini qoruyub saxlayır. Halbuki iqtisadi düşüncədə təsiredici dəyişikliklər yaradan Karl Marksdan da, Con Maynard Keynsdən də qloballaşan dünyanın iqtisadi siyasətini təyin edə bilən çox nəzəri tədqiqatlar qalmamışdır. A. Smitin özəlliyi kapitalizm ilə bazar iqtisadiyyatı arasında olan əlaqələrin xüsusiyyətini çox gözəl şəkildə şərh etməsində və insan davranışlarının müdrik şəkildə anlamasında idi. O, iqtisadi fikir tarixində yerinin, bəlkə də? ən dərin nöqtəyə vurduğu, sosializmin və keçid iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi, böyük dünya böhranı dövründə dahi və ən azından iqtisad elminin qurucusu olmaq yerini qorumuş oldu. O, tam sərbəst bazar iqtisadiyyatının yol açdığı “vəhşi kapitalizm” tənqid mövzusu olsa da, bazar iqtisadiyyatının bütünlüklə və sistemli araşdırmasının başlanğıcı olaraq, iqtisad elmində yerini hər bir dövrdə etibarlı saxlamaqda idi.

I. Dövrün ictimai-iqtisadi mühiti

A. Smit yaşadığı illərdə İngiltərənin və Qərbi Avropanın (başda Fransa olmaqla) hər mənada zənginləşməsinə və yüksəlişinə, bazar iqtisadiyyatının inkişafına imkan yaradan elmi görüşlər və bunların gətirdiyi texnoloji dəyişikliklərlə tanış olmuşdu; bu təəccüblü kəşflər ədəbiyyat, rəsm və musiqi sahəsindəki yaradılanlara yaxınlıq edirdi. Onlar İngiltərə və ümumilikdə Qərbi Avropada inkişaf və yaradıcılıqda əməkdaşlıq, fərdi davranışlar və yeni formalaşan bazar iqtisadiyyatından doğurdu. A.Smitin doğulduğu, yaşadığı və universitetdə dərs dediyi (Edinburq və Qlazqo) Şotlandiya isə bu yeniliklərlə formalaşmaqda idi.

Bu, yeni bir qayda idi. Bu qaydada elementlər, eyni zamanda keçmiş qaydaları yıxır, amma (J.Şumpeter tərifiyə) bir “yaradıcı dağıdıcılı” həyata keçirirdi. Zənginləşmə İngiltərə krallığının genişlənməsinə və inkişafına təkan verir və bu genişlənmə coğrafi kəşflər və fəthlərlə birlikdə gedirdi. Sakit okean (Kanada, Avstraliya, Yeni Zelandiyadan Kaliforniya sahillərinə kimi) ilə Afrika qitəsindəki kəşflərlə, Aralıq dənizi (Cəbəlütarıq boğazı, Malta fəthləri) ilə krallıq sahəsini genişləndirərkən, London gəmiçilik və maliyyə mərkəzi olaraq Amsterdama qabaqlayırdı.

İngiltərə krallığı genişlənməsini həyata keçirərkən, bir tərəfdən sənayedə böyük fabriklə istehsalına keçidi hazırlayan bir silsilə yeniliyə imza atılır, əkinçilikdə fermer təsərrüfatı olaraq qazanlı, yeni istehsal

formasını ortaya çıxırdı; digər tərəfdən Amerika koloniyalarında müstəqillik müharibəsi davam edərkən Fransa qiyamını (1789) hazırlayan hadisələr və fikir cərəyanları meydana gəlirdi. “Xalqların sərvəti” kitabının yayılması ilə Amerika koloniyalarında müstəqillik elanının eyni tarixə (1776) rast gəlinməsi çox maraqlıdır. Digər maraqlı bir məqam, A.Smitin Fransa qiyamının hazırlanmasında iştirak etmiş F.Qusnay və J.Turqot ilə görüşməsi, iqtisadi məsələlər üzrə mübahisə etməsi idi. Dr.Qusnay iqtisadiyyatda makrosəviyyədəki qarşılıqlı məsələləri ortaya qoyarkən, Turqot bir sıra iqtisadi qaydaların təmənini nəzərə almırdı.

Smitin daxilində yaşatdığı ictimai və iqtisadi mühit “yeni bir dünya”nın meydana gəldiyini göstərirdi; bu mühit fərdçiliyin bazar iqtisadiyyatının, coğrafi və texniki kəşflərlə əkinçilikdə, sənayedə istehsalın artımını zənginləşdirən bir mühitdir.

Çökən orta əsrlərin feodal dünyasının qayda-qanunları çox fərqli idi. Hər kəsin bu dünyada yeri bəlli idi; işçi kəndlinin torpaq sahibi fermerin qarşısında ənənəvi vəzifələri və haqları, şəhərlərdə ustalarla onların köməkçilərinin, tacirlərin cəmiyyətdəki yerləri, vəzifələri və haqları bəlli idi. Təkcə kilsə təlimi Tanrının ictimai qaydalarını təmin etmək üzrə, vacib işlərin həyata keçirilməsi yolunda hər kəsin yerini təyin etdiyini təlqin etməkdəydi. Başda oturan kral və imperator isə, Tanrı səlahiyyətləri ilə bu nizamı qorumağa məsul idi. Yəni ictimai nizam-intizam, Tanrıdan qaynaqlanan dəstəkdən istifadə yolu ilə təmin edilirdi. Bu nizam-intizam Renensans, Reformasiya kimi ictimai dönüşləri ehtiva edən proseslərlə yox olmuşdu.

Qərbi Avropada XV yüzillikdən etibarən coğrafi kəşflərlə müstəmləkəçilik sayəsində qızıl və gümüşün, bir çox yeni bitkilərin (tütün, pomidor, kartof kimi) Avropa torpaqlarına axması, qul və əmtəə ticarəti, maliyyənin inkişafı ilə birlikdə sürətlə dirçələn merkantilizm, feodal quruluşunun çökməsində əvəzolunmaz bir rol oynamışdı. Gətirdiyi zənginlik bu sistemin nümayəndəsi olan tacir sinfini “imtiyazlı yeni bir sinif”ə çevirməklə yanaşı pul, faiz və maliyyə kimi yeni məsələləri gündəmə gətirmişdi. Daha sonra XVI yüzillikdə J. Bodin pulun kəmiyyət nəzəriyyəsinin bəsit bir formasını ortaya qoydu və kilsənin “ədalətli faiz” anlayışından fərqli tətbiqləri dövrüyyəyə daxil oldu. Venedikdə bankçılığın ilkin bəsit formaları meydana gəlməyə başladı, bunun arxasında isə merkantilizmin xarici ticarət və bunun davamı olan daxili istehsal vasitəsilə həyata keçirilən zənginləşmə dururdu. Belə ki, XVIII yüzillikdə artıq tacir sinfinin dövlət tərəfindən imtiyazlarla təchiz edilməsi ilə yanaşı, təlimin hər sahədə yeni yüksələn sənaye sinfi ilə də uyğunsuzluğu var idi.

Bu dövrdə uyğunsuluğun və razılığa gələ bilməməyin bir səbəbi olan “var-dövlət mənbəyi” ortaya çıxırdı: merkantilistlər üçün sərvət ixracatın idxalı üstələməsinə, başqa sözlə, xarici ticarətin sürətli olmasına söykənirdi. Qızıl pul sistemi zamanında bu, ölkəyə qızıl axınının sürətlənməsi, beləliklə, faiz dərəcəsinin də aşağı səviyyədə qalması demək idi. Qısa desək, ölkəyə qızıl axınının daxil olması zənginlik mənbəyi idi. Bu səbəbdən dövlət xarici ticarətə müdaxilə etməli və sərvətin mənbəyini qorunmalı idi.

Halbuki, Fransada fiziokratlar sərvətin mənbəyinin istehsalda olduğunu bildirir, amma həm torpaq rentası, həm işçi qüvvəsinin, həm də faizin ödəmə bilməsi üçün bunu əkinçilik təsərrüfatı ilə məhdudlaşdırmışdılar. A.Smit sərvətin mənbəyinin qızıl yolu ilə xarici ticarəti genişləndirməkdə görünən merkantilistlərə o qədər fərqli münasibət bildirir ki, “Xalqların sərvəti” kitabının içərisindəki beş hissədən birini merkantilizmin tənqidinə ayırmışdı.

Amma onun müasiri D.Hume (1711-1776) xarici ticarətin avtomatik olaraq pul kütləsinin artmasını yaratdığını ortaya çıxaracaq və bunun əksinə çevirəcək dəyişikliklərə gətirəcəyini göstərmişdi. Yəni dövlətin bu səbəbdən xarici ticarətə müdaxilə etməsi yersizdi.

Ayrı-ayrı dövlətlər öz tacirləri üçün sinfi imtiyazlar, inhisar yaradır, digər bir sıra sahələrə isə müdaxilə edirdi; halbuki yeni inkişaf edən sənaye təşəbbüskar sinfi tələb edirdi.

A.Smit merkantilizmin fikir və ideyalarını tənqid edib rədd edərkən, onun fiziokratlarla ortaq olduğu və fərqli məqamlar vardı. O da fiziokratlar kimi sərvətin mənbəyinin torpaq və istehsal olduğunu qəbul edir, digər amillərin (torpaq rentası yaratmadığı üçün) sonsuz sayılmasının gərək olduğunu rədd edirdi. “Xalqların sərvəti” kitabında əkinçilik, istehsalat və ticarət ardıcıl mərhələlər olaraq rol oynamaqdadır.

A.Smitin “Xalqların sərvəti” kitabında ortaya qoyduğu nəzəri baxışları və iqtisadi həll üsulları içindəki bir sıra rəngarəng ictimai-iqtisadi mühitin əvəzolunmaz bir rolu var. Əsərdə fərdçiliyə istinad edən, dövlətin müdaxiləsi olmadan zənginləşən və inkişaf edən yeni bir dünya doğurdu.

Adam Smitin dövründə olan fikir cərəyanları

Köhnə feodal quruluşunun artıq yox olduğu ictimai - iqtisadi mühitdə, fərdçilik, yaradıcı güclərin inkişafı, birincisi, yeni yüksələn sənaye

istehsalatında sahibkarların qoyduğu problemlərin aradan qaldırılması idi. İkincisi, fərdin mühitin necə olmasından asılı olmayaraq, “xaotik bir məqam” yaratmadan şəxsi mənafeyi formalaşdırdığı və ümumi bir sərvət yarada bilməsini izah etməsi idi.

Merkantilizmin tacirlərə təmin etdiyi inhisarçılıq imtiyazlarının qaldırılması ilə xarici ticarət, yoxsullara yardım qanunları kimi əmək bazarlarına dövlət müdaxiləsinin aradan qaldırılması mövzusunda “sərbəst rəqabət”in üstünlüyünün ortaya qoyulması lazım idi.

Necə ki, hazırkı dövrdə iqtisadiyyatda dövlət müdaxiləsinin zəruriliyi haqqında keynsçi yanaşmanın neoliberalizm/neoklassik iqtisadi cərəyan çərçivəsində azad rəqabət nəzəriyyəsi tərəfindən (ABŞ və İngiltərə timsalında) aradan qaldırılmasına oxşar olaraq Smitin nəzəriyyəsi də azad merkantilist siyasətinə qarşı irəli sürülürdü. Eyni şəkildə, günümüzün nəhəng ölçülü Qərb və Uzaq Qərb şirkətləri tərəfindən bütün bazarların (mal, xidmət, investisiya) sərbəstləşməsi tələbi neoliberal siyasətin təməlini təşkil edirsə, A. Smitin dövründə də yeni inkişaf edən sənaye sinfinin tələblərini Smit merkantilizmin müdaxiləedici siyasətinə qarşı çıxış edirdi. Arada yenə də çox böyük bir fərqi olduğunu qeyd etmək lazımdır. A.Smit yeni ictimai-iqtisadi mühitdə dövrü dəyişikliklər gətirməyə namizəd olan bir sinfin, merkantilizmin boğucu dövlət müdaxilələrinə qarşı çıxmasını qeyd edirdi. Əks halda iri şirkətlər dövlətlərin varlığını, dayaqlarını sarsıdan mənfəətlərini qoruyacaq şəkildə deyildi. Ayrıca, sərvətin mənbəyi olaraq xarici ticarəti sürətlə həyata keçirib ölkəyə qızıl axınını təmin etmənin, yeni kəşflərlə istehsalı artırma qarşısında yetərli olmaması və mənasızlığı onsuz da gün kimi aşkara çıxırdı. Sərbəst rəqabətin üstünlüyünü müdafiə edən A.Smit İngiltərə baxımından yaşadığı mühitdə şərtlərində tamamilə haqlı idi.

Həll olunması digər bir problem fərdi davranışların ictimai mühitlə qarşılaşacağı və rifahın bütün cəmiyyətə necə yayılmasını təmin edə bilməsi idi. “Təbiət qanunları” fəlsəfəsi Smiti axtarılan həllə gətirib çıxartdı. Özündən bir neçə il əvvəl yaşayan böyük ingilis fiziki Ser İsaak Nyuton (1642-1727) “Təbii fəlsəfənin riyazi prinsipləri” (Mathematical Principles of Natural Philosophy) kitabı ilə bəşəriyyətdə yeni, layiqli bir kainat anlayışı gətirərək, “müasirliyin” qapısını açmışdı. Təbiət bilikləri kimi cəmiyyət biliklərində də mövcud nəzəri çərçivəni artıq bu yeni anlayış izah etməyə başlamışdı. Əslində liberalizmin təməl prinsipləri, Nyutonun təyin etdiyi yeni “təbii kainat nizamı”ndan qaynaqlanırdı. Necə ki, “Siyasət/Dövlət qaydası” cəmiyyət biliklərində Nyutonun “Təbiət qanunları” anlayışının ilk tətbiq olunduğu sahə idi. XVII və XVIII yüzil-

lükdə monarxiyanın mütləq suverenliyinə, idarə olunanın razılığına söykənən konstitusiyanın hökumət tərəfindən istifadəsinə qarşı çevrilmə nəticəsində İngiltərədə axınlar meydana çıxmışdı. Klassik demokratiya bundan yararlanmışdı. Nyutonun müasiri Con Lokk (1632-1704) fərdlərini, öz təbii hüquqlarını (yaşamaq etibarlılığı, fərd azadlığı, özəl mülkiyyət haqqı) qoruması, qarışıqlıqların, etibarsızlıqların aradan qaldırılması yolunda hökumət qurduqlarını, lakin mütləq hüquqların da kimsəyə verilmədiyini söyləyirdi. Onun fikrincə, dövlətin vəzifəsi təbiət qanunlarını təbii etməkdən ibarətdir, çünki təbiət qanunları dövlət hərəkətlərinin də üstündə yer alırdı. Bundan başqa, onların pozulmasını qabaqlamaq, təbiət qanunları çərçivəsində fərdlərin təbii hüquqlarını qorumaqdan ibarətdir. Ortaq mənfəətləri qorumağın ən yaxşı yolu çoxluğun gəldiyi qərarlardı; bu, “tək insan yanıla bilər, lakin əksəriyyət yanılmaz” deməkdir. Demokratiyanın qaydası olaraq bu yanaşma, siyasət qaydalarına qəbul edilmişdi.

Qərbi Avropada Renesans və Reformasiya təbiət elmləri qədər, fərdi və cəmiyyət əlaqələrinin, cəmiyyət mühitinin açıqlamasını da layiq, ağıllı təməllərə söykənməsinin yolunu açmışdı. Belə ki, Nyutonun təbiət qanunları, bu təməllər üzərinə mexaniki mühitlə işləyən, güclər arasında tarazlıq saxlayan, hər bir fiziki elementin yeri bəlli olan yeni bir kainat anlayışı gətirmişdi. Fizika, kimya, biologiya kimi təbiət elmlərində kəşflər bu çərçivədə həyata keçirilərkən, mükəmməl və özbaşına tarazlığı, mühiti saxlayan kainat anlayışı müstəqil olmuşdu. Eyni anlayış, qısa müddətdən sonra siyasət aləminə girərək “dövlət” anlayışına da təsir etmişdi. Nyutonla gələn bu nəzəri baxış “müasirlik” dövrünün hər sahəsinə təsir göstərdi. Bu təsirlər “ümumi və fərdi nisbililik” qaydasında açıqlamasına qədər davam etmiş oldu.

A.Smit Nyutonun elmə gətirdiyi bu yeni nəzəri çərçivəni “Xalqların sərvəti” kitabı ilə ilk dəfə iqtisadiyyatda mühiti açıqlamaq üçün istifadə etmiş oldu. Sərbəst bazarda hər bir fərd öz mənfəətini maksimallaşdırmaq istiqamətində hərəkət edərkən, cəmiyyətdə mühiti qoruyacaq rifah halını da maksimallaşdırırsa, burada Nyutonun kainatında olduğu kimi “görünməyən əl” fəaliyyətə başlayırdı. Daha sonra L. Valras, V. Pareto kimi neoklassik məktəbin davamçıları təkmil rəqabət şəraitində, optimal şərtləri yaradacaq riyazi üsulla izah etdilər. Hətta sosialist iqtisadiyyatında “optimallaşdırma” şərtlərini araşdıran Oskar Lange, təkmil rəqabət bazar modelindən əlverişli başqa bir model tapa bilmədi və həlli buna istiqamətləndirdi.

Qısa olaraq desək, Smitin “görünməyən əl”i daha sonra təkmil rəqabət şərtləri daxilində bazar iqtisadiyyatının riyazi modelləri ilə isbat olunduğu kimi, kapitalizmin əksi olan sosialist iqtisadiyyatı üçün də keçərli bir mövzu oldu. Smit gəlirin bölgüsü üzərində çox durmamış və təbiət elmlərinin bunu müsbət həll edəcəyinə inanmışdı.

Təbii ki, A. Smitin yaşadığı dünya müəyyən ölçüdə sərbəst rəqabət modelinə yaxın olsa da, bugünkü gün və keçən illər dünyanın artıq” statik tam rəqabətdən”də çox fəqli olduğu bir gerçəkdir.

III Peşəsi və əvvəlki işləri

A. Smit Şotlandiya (əvvəl Edinburq, sonra isə Qlazgo) universitetlərində müəllimliklə məşğul olur, fəlsəfə elmindən də dərslər deyirdi. ”Xalqların sərəvətindən” əvvəl “Əxlaqi duyğular nəzəriyyəsi” (The Theory of Moral Sentiments, 1759) adlı kitabını nəşr etdirmişdi. Onun dövrü əxlaq fəlsəfəsində insan davranışlarının uzunmüddətli mübahisələrinin getdiyi bir zaman idi.

Orta əsrlərin əxlaq fəlsəfəsində fərdin şəxsi mənfəətlərini rədd etməsi, fərdi xoşbəxtliyin ismətli olmaqla başlamayacağı qeyd edilmişdi. Halbuki Smitin dövründə gedən inkişaf, fərdçiliyin yüksəlişi, artan rifahın gətirdiyi məmnuniyyət isə, bu yanaşmanı çoxdan məhv etmişdi. Bernard de Mandeville “Arıların nağılı” (Fable of the Bees, or Private Vices and Public¹ Benefits) adlı kitabında qədim fikri lağa qoymuşdu. O, insan pisləklərinin kökünü, başda sərəvət əldə etmək, təmtəraq içində yaşamaq və sərəvət-zənginlik yaradılması olduğunu qeyd edirdi.

A.Smit bu iki fərdi baxışlara qarşı, əxlaqi fəlsəfə olaraq “Əxlaqi duyğular nəzəriyyəsi” adlı əsərlə yeni bir baxış gətirdi: insanların mənliyinin saxladığı istəyi, digərləri üçün bəslədiyi sevgi, anlayış, simpatiya ilə qiymətləndirilirdi. Sərəvət axtarışları, digərlərindən özü üçün gözlədiyi təsdiq ilə məhdudlaşdırılırdı.

Obrazasalma, pis insanları bəzən dahi, əgər digərlərinin bu işdə daha çox mənfəəti varsa, şəxsi gəlirini təmin etməkdən imtina edə bilərdi; çünki şəxsi nümunə digərlərinin nümunəsini əks etdirə bilərdi. Fərd digərlərin simpatiya və təsdiqini istədiyi üçün, digərlərin məmnuniyyətinə əhəmiyyət vermək məcburiyyətində idi. A. Smitin insan davranışları ilə bağlı bu təhlili, müasir oyunlar nəzəriyyəsində oliqopolialarda tarazlıq

¹ Public-ictimai, dövlət sözü qədim İngitərədə “publick” kimi yazılırdı.

yolunda strateji nöqteyi-nəzərindən riyaziyyatçı Robert Nəşin¹ kəşf etdiyi Nəş tarazlığının sanki bir başlanğıc nüvəsi idi.

A. Smit insan davranışları mövzusunda qiymətləndirmələrində iki kitab arasında tam eynilik olmadığını müdafiə edə bilər: “Xalqların sərvəti” əsərində fərdi qazanc iqtisadiyyatda əmək bölgüsünə gətirəcəyinə görə, buna maneələr yaradan hər hansı bir müdaxilə əks təsirlər yarada bilər. Bu ictimai xidmət məqsədilə ticarətə qoşulan heç kimin fayda əldə edə bilməyəcəyinə bir sübut olmadığını ifadə edirdi. Fərdi qazancla fəaliyyətinin gözlənilməz nəticəsinin “görünməyən əl” vasitəsilə ictimai marağın təmin edilməli olduğunu irəli sürürdü. Bunun müqabilində, “Əxlaqi duyğular” kitabındakı qiymətləndirmələr bir qədər fərqli idi. Fərdi əxlaqi dəyərlərin mənbəyi cəmiyyət olduğu üçün, fərdi gəlirlərlə milli gəlirlərin üst-üstə düşməsi adi idi. Lakin Smit “Xalqların sərvəti” əsərində öz əxlaq fəlsəfəsini müzakirə obyektinə çevirmədi. İqtisadi qanunları təbiət qanunları fəlsəfəsindən çıxarırdı: təbii sərbəstlik qanununa görə insanlar şəxsi gəlirlərini həyata keçirməkdə sərbəst olmalıdırlar.

Təbiət qanunu nöqteyi-nəzərindən bu proses milli zənginliyi artırır, bunu təbiət qanunu çərçivəsində meydana gələn yeni anlayışlar (əmək bölgüsü, pulun inkişafı, təsərrüfat və investisiya fəaliyyəti, xarici ticarət) kimi dəstəkləyə bilər; fərdi gəlir əmək bölgüsü, investisiya fəaliyyəti və səmərəliliyin artımı bu anlayışlarla dəstəklənərək, təbiət qanununa görə fəaliyyətdə olan “görünməyən əl” sayəsində ictimai mühiti təmin edər və sərvət artımına sahib ola bilər.

Şəxsi əxlaq fəlsəfəsi qanunlarına “Xalqların sərvəti” kitabında yer ayırmasa da və təbiət qanunu anlayışı prioritetli və çətin olsa da, Smitin başlanğıcda əxlaq filosofu olduğunu unutmamaq lazımdır. Bu fəsildə qısaca olaraq toxunduğumuz fərdin gəlirləri və qazancları göstərilmişə, gerisində bunu məhdudlaşdıran digər fərdlərlə bağlı qeydlər olacağını, davranış qaydalarının ictimai mənşələrinin olduğunu “Əxlaqi duyğular” kitabında istifadə etdiyini vurğulamaq lazımdır. Yəni də “Xalqların sərvəti” əsərindəki “şəxsi gəlir” anlayışı ilə qədim yanaşma (hər halda) tam üst-üstə düşür.

---

¹ Nəş tarazlığı oliqopolik bazarda aşağıdakı şəkildə formalaşmaya istinad edir: bir oliqopolik firma özünün ən yaxşı strategiyasını, qarşı tərəfin, yəni rəqib firmanın, ən yaxşı strategiyasını nəzərə alıb həyata keçirdiyi an tarazlıq əmələ gəlir.

IV “Xalqların sərvəti” kitabının əhatə dairəsi və irəlidə qalanlar

1. Kitabın əks etdirdiyi optimizm və onun davamlılığı

A.Smitin yaşadığı dövrdə ictimai-iqtisadi mühit, fikir axınları, əvvəlcə Təbiət qanunu fəlsəfəsi ilə şəxsi məsləyi birlikdə, onu “Təbii azadlıq” (sərbəstlik) anlayışına apardı; belə ki, hər kəs bazarda şəxsi gəlirlərini artırmaq istiqamətində davrandıqda, bir tərəfdən ictimai tarazlıq formalaşacaq, digər tərəfdən də hər bir şəxs özü və digər əlaqəli şəxslərin sərvətini artıraraq, bu yolla bütün cəmiyyətdə gəlirlərin artımına nail olacaqdır. “Xalqların sərvəti” əsəri şəxsi gəlirlə milli gəlir arasında uyğunlaşmanı əks etdirirdi. Elə isə, merkantilizmin bir çox sahələrə dövlət müdaxiləsinə gətirən anlayışı və siyasətinə artıq yer yox idi. Birinin itirdiyini, digərinin isə qazandığını merkantilist anlayışı həm daxili bazar, həm də xarici bazar əlaqələrində tam azadlığa yer verməli idi¹.

A.Smitin bu inamı, əsərdə göstərilən şərtlərə də eyni ilə təsir etmişdir: qiymətlər, ödənişlər, davranışlar, tarazlıq vəziyyətləri və digər anlayışlar həmişə “təbii” tərif olaraq göstərilirdi. Banisi olaraq qəbul edildiyi Klassik məktəbin digər nümayəndələri isə, bir ölçüdə Təbiət qanunları fəlsəfəsindən yararlanmış olsalar da, nə Smitin bu optimizmini daşıdılar, nə də Təbiət qanunu fəlsəfəsi təhlillərinə eyni şəkildə təsir etdilər; amma bundan sonra İqtisadi siyasət terminindən istifadə etməyə başladılar. A.Smit “Sənaye inqilabı”² dövründə, daha təsirli hesab edilən ictimai nizam haqqında mülahizələrinə qədər kitabını yazmışdı. XIX yüzilliyin ilk dövründə yaşamış David Rikardo (1772-1823) kimi ingilis iqtisadçıları sərhədsiz inkişaf mövzusunda pessimist olduğu kimi, İngiltərədə olduğu dövrdə iqtisadi böhranlara, işsizliyə və yoxsulluğa şahid olan J. S. Sismondi (1773-1842) kimi fransız sosialistləri də Smit optimizmindən uzaqlaşmışdılar. Hələ XIX yüzilliyin ortasında və sonlarında Karl Marks (1818-1883) və onun davamçıları, azad bazar kapitalizminin öz daxili ziddiyyətlər ilə bir qiyam yolu ilə çökəcəyini qeyd edirdilər. 1830-cu ildə xüsusilə bütün Avropa miqyasına çatan fəhlə

¹ İqtisadi nəzəriyyədə tam sərbəstliyin Təbiət qanununa uyğun olmasını və ənginləşməyə aparacağını, “Xalqların sərvəti” yazılana qədər, Fiziokrat Dr. Quesnay “İqtisadi cədvəl” (1758) kitabında söyləmişdir.

² Sənaye çevrilişin başlanğıcı, J. Vattın buxar maşınını icad etməsi tarixinə təsadüf edir. Bu icad 1769-cu ildə patentləşdirilmişdir

qiyamları, optimizmi kölgələyən hadisələr idi. Bu nöqteyi-nəzərdən, Smitin sənaye dövrünə aparan yolda optimizmin, “tamaşaçı”sı çox da geniş olmayan bir axın oldu.

2. Kitabın ehtiva etdiyi qaydalar və anlayışlar çərçivəsinin qalıcılığı

A.Smit “Xalqların sərvəti” əsərini giriş hissəsi daxil olmaqla beş (alt) kitaba ayırmışdır. Bu beş kitabın üçündə o, azad bazar iqtisadiyyatı şəraitində işçilərin məhsuldarlığının səbəblərini və yaradılan məhsulu Təbiət qanunları nöqteyi-nəzərindən təhlil etdi; eyni çərçivədə yığım, investisiya və artan investisiya ehtiyatının istifadə edilməsini də araşdırdı. Dünyanın hər bir yerində İngiltərədəki şərtlərin heç də keçərli olmadığını, üçüncü kitabında isə fərqli millətlərdə sərvət artımının fərqli olduğunu, sərvət artımını yaradan faktları araşdırarkən cavab tapdı. İlk üç kitab “İqtisadi qanunlar” deyə adlandırdığımız mövzularda cəmləşmişdi.

Digər iki kitabda isə siyasi iqtisad qanunlarını, “Siyasi iqtisadi sistemlər”i və “Başçının, ya da cəmiyyətin (ümumi gəlir) gəlir”i başlıqları altında araşdırmışdır.

1. A.Smit insanların ehtiyaclarını ödəyən məhsulların əməyin nəticəsi olduğunu, ya da xarici ticarət vasitəsilə onun qarşılandığını, ölkədə istehsal olunan əmtəələrin adambaşına düşən miqdarına görə də o, ölkədə rifah halının təyin oluna bilməsini qeyd edirdi¹.

Ancaq əməyin tətbiq edilməsində ağıl, səlahiyyət və bacarıq, digər tərəfdən də məhsuldar şəkildə istifadə edilmiş əməklə səmərəsiz əməyin bir-birinə nisbəti, bunu təyin edə bilərdi. Əməyin məhsuldarlığı əmək bölgüsünün səviyyəsinə bağlı idi. Buna misal olaraq, toplu iynə istehsalı təkcə bir insan tərəfindən düzəltmək əvəzinə lazımlı əməliyyatlar, bölgü təhlil edilir və hər bir əməliyyatda işçinin ixtisaslaşması baş verirsə, bu halda istehsalın necə tab gətirəcəyini göstərirdi. Başqa sözlə, əmək bölgüsü əməyin məhsuldarlığını artıraraq səmərəliliyi yüksəldirdi. Daha sonrakı yanaşmaya görə, əmək bölgüsü “artan gəliri” təmin edirdi. Bu təhlil və ixtisaslaşma gəliri artırırdı. Əkinçilikdən daha çox zəngin ölkələrdə istehsal sahələri geniş inkişaf edirdi. Əmək bölgüsü meyli, əslində fərdi gəlir axtarışının nəticəsi idi; fərd, digər məhsulları çıxaranlara öz

¹ Milli gəlirin dövriyyə anlayışına görə hesablanması, ilk dəfə İngiltərədə həyata keçirilmişdi.

məhsulunu təklif edərkən və istehsal etdiklərini tələb edərkən onların real fərdi gəlir axtarışlarından bəhrələnirdi. Bu yolla mübadilə meyili təbii olaraq meydana gəlirdi. Həmçinin, əmək bölgüsünün dərəcəsi bazarın həcmi ilə bağlı idi. Nüfuz yoxluğu, təmiz su, çətdirilmə imkanları da digər təyinedici elementlər arasında yer tuturdu.

2. (Merkantilistlər və fiziokratlardan gələn bir anlayışı davam etdirərək). A. Smit əməyi məhsuldar və qeyri-məhsuldar olaraq iki yerə ayırmışdı. Məhsuldar əmək dəyər yaradan, tətbiq olunduğu obyektin dəyərində dəyər qatan, satılabilən, əmtəə yaradan bir əməkdir; belə ki, bunun qarşılığında daha sonra, bərabər həcmdə əməyi özündə ehtiva edən əmtəə ala bilirdi. İşçinin gəliri ilə bərabər həm torpaq sahibinin rentasını, həm də sərmayə edənin artığını (surplus) özündə ehtiva edən əkinçilikdəki əmək istehsaldakı əməkdən daha səmərəli idi. Bu nöqtəyi-nəzərdən əkinçiliyə qoyulan sərmayələrin səmərəsi (faydalılığı) istehsaldakından üstün olacaqdı. Bu məqamda fiziokratların təsiri çox aydın idi. Müxtəlif xidmətləri özündə toplayan əmək, bu xüsusiyyətləri daşmadığı üçün səmərəsiz hesab edilirdi.

Məhsuldar və qeyri-məhsuldar əməyin fərqləndirilməsi “formalaşmış iqtisadi qaydalarda” (mainstream economics) Neoklassik məktəb ilə birlikdə əhəmiyyətini itirdi, o cümlədən, milli gəlir müəyyən edilməsi məhsul və xidmətləri əhatə edirdi. Ancaq sosializm quruluşunda bu ayrılıq yenidən davam etdi: SSRİ və onun davamçıları olan digər sosialist iqtisadiyyatlarında, milli gəlir hesablarına bir qisim xidmətlər ehtiva edilmədi, belə ki, Qərbi ölkələri ilə milli gəlir qarşılaşdırmaları əlavə hesabların yaradılmasını gərək edirdi. Ancaq günümüzdə artıq belə bir fərq qalmadı.

Ayrıca investisiya sahibinin mənfəəti də faiz və qazanc olaraq fərqləndirildi. Bu məsələ Neoklassik məktəb ilə birlikdə ayrı-ayrı ələ alındı və araşdırıldı.

3. Klassik iqtisadçılar pula iqtisadi əməliyyatları əhatə edən bir “örtük kimi” baxırdılar. A.Smit isə əmək bölgüsü genişlənərkən bir iqtisadi quruluş olaraq, pulun mübadilə əməliyyatlarında fərdi gəlirlərin sonunda “təbii” şəkildə meydana çıxacağını, bu funksiyaları yerinə yetirməyə hazır olan qiymətli mədənlərin, xüsusilə uyğun olduğunu söyləyirdi. Əmtəələr əmtəələrlə, amma pul vasitəçiliyi ilə yerinə yetirilməkdədir. Smitin araşdırmaları pul iqtisadiyyatının tamamilə sərmayə qoyuluşlarına getdiyini fərz edirdi. Ancaq daha sonra Keynsçi iqtisadi yanaşmalarda bu yanaşma rədd edildi. Klassik məktəbdə təkcə R. Maltus (1766-1834) Keynsin “səmərəli tələb” dediyi anlayışı termin olaraq qəbul etməmişdi.

D.Rikardo da işsizliyi texnoloji dəyişiklik yolu ilə açıqlamağı sınamışdı. Lakin Smit pulun yalnız “mübadilə vasitəsi” olması üzərində duraraq, bir “dəyər yığımı vasitəsi” olaraq önəm verməmişdi. Bundan sonra J.B.Seyin (1767-1832) malların mallarla mübadilə edildiyi üçün ölkədə tələb çatışmazlığı, dolayısı ilə bir ümumi faydanın olmayacağı nəticəsinə gəldi. A.Smitin pulun funksiyalarına belə nəzəri baxışı, Sey yoluyla Sey qanunu olaraq uzun dövr tarazlıq mövzusu kimi iqtisadi nəzəriyyədə qaldı.

4. A.Smit bazarda qiymətin əmələ gəlməsini “dəyər” olaraq təyin etmişdi; bu məqamda “istehlak dəyəri” ilə “mübadilə dəyəri” fərqlənirdi. Bu fərq özünü (müasir dərs kitablarında tez-tez qeyd olunan) almaz ilə su paradoksunu götürdü. İstehlak dəyəri çox yüksək olan suyun mübadilə dəyəri, istehlak dəyəri aşağı olan almaz qarşısında nə üçün çox aşağıdır? Qaydalar çərçivəsində bu sualın cavabı yoxdur. Ancaq bu mövzu Klassik məktəbdə davam etdirilirdi, lakin neoklassik məktəb yerini “marjinalist” həllərinə buraxmış oldu; bu yanaşma almaz-su paradoksu qaydasının həllinə gətirib çıxardı. Günümüzdə mikro-iqtisadi çərçivədə olan bu etibarlı qayda ikincidir. Ancaq Marksist iqtisadiyyat, Smitin mübadilə dəyərini açıqlayarkən istifadə etdiyi əmək-dəyər ölçüsünü “kapitalizmdə fəhlə işçi istismarının qaynağı” olaraq günümüzdə də davam edir.

A.Smit torpaqların özəl mülkiyyətə keçməzdən və sərmayə axını olmazdan əvvəlki cəmiyyətdə, bir əmtəni əldə etməkdə xərclənən əməyin miqdarının digər əmtə ilə mübadilədə bərabər çıxarılmış əmtə qarşılığına gətirəcəyinə birgünlük, ya da ikisaatlıq əmək ilə həyata keçirilmiş bir əmtənin, digər bir malın ikiqatı olmasının “təbii” olacağını söyləmişdir. Əmək dəyərini, eyni zamanda bir “dəyər ölçüsü” olaraq da istifadə etmişdir. Ancaq əmtənin əmtə ilə mübadiləsinin sona çatdığı bir inkişaf mərhələsində, “təbii olaraq” əmtələr pul ilə alınıb satılacaq idi. Həmçinin, qızıl-gümüş kimi mübadiləni özündə ehtiva edən vasitələrin dəyəri də dəyişirdi. Bu yolla əməyin miqdarı dəyərin ən sağlam ölçüsü ola bilirdi.

Təbii, bu məzmununda əmək xüsusiyyətlərindəki fərqlərin, görülən işin risklərini də öncədən nəzərdə tutmaq lazım idi. Günümüzdə hər iki məzmununda da əməyin ölçüsündən istifadə əsas müzakirə obyektidir. Bu formada yaranan “təbii dəyər”, ilkin cəmiyyətdə əməkdən qaynaqlanarkən, torpaqların özəl mülkiyyətə keçdiyi və investisiya təcrübəsi olan bir cəmiyyətdə, torpaq rentasını və mənfəəti özündə ehtiva edəcəkdir. Məhsulun bazar qiyməti real qiymətindən kənarlaşsa, rəqabət yolu ilə mənfəətlər, “istehsalçını işə davam etməyə kifayət edəcək səviyyədə” təbii tarazlıqda bazarda formalaşacaqdır. Qiymətlərdəki dəyişmə ilə

əlaqədar formalaşan kəmiyyət dəyişmələrində “təbii qiymət”, bütün qiymətlərin istiqamətlənəcəyi əsas mərkəz idi. Bu yolla bazar sistemi təbii formada öz nizamını formalaşdıracaqdı.

Daha sonra Neoklassik məktəb, “təbii” ifadəsini kənara qoyub, əvəzinə normal mənfəət, normal qiymət kimi uzun dövrdə tarazlıqla əlaqədar olan anlayışlar və istehlak dəyəri əvəzinə “fayda”, mübadilə dəyəri əvəzinə uyğun qiymət terminlərini gətirdi. Təklif və tələbin izahı istehlak mübadilə dəyəri təhlillərinin yerini aldı. Ancaq təkmil rəqabət şəraitində sərbəst bazar vasitəsilə “optimal” həllin tapılmasının riyazi üsullarla açıqlanması, təbii tarazlığa “görünməyən əl” yolu ilə çatılması kimi bir qədər “metafizik” yaradan anlayışı əvəz etsə də, sonda izah edilən eyni hadisə idi. Düşünürsünüz ki, A.Smiti yadda qalan edən cəhətlərdən başlıca birisi, bazarın öz-özünə nizamlanacağı və optimal nəticəyə gəldiyi fərz edilən özünü tənzip edən tarazlı bir mexanizm olmasıdır.

Günümüzdə neolibəralizm qlobal mənada hər sahədə sərbəstləşməni israr edərəkən, təməldə, Smit təbii tarazlığa gətirib çıxaran “görünməz əl”i, daha elmi görünüşlü bir çərçivəyə salmaqdan əlavə, başqa bir arqument və ya tələb məqsədi daşımır.

A. Smit cəmiyyətdə bölgü, yəni gəlirin bölüşdürülməsi ilə çox maraqlanmamışdı. O da, təbii tarazlığa gətirən bazarın təbii şəkildə torpaq sahibləri, sərmayədar və işçilərdən formalaşan üç sinif arasında bölgünü həll edəcəyi fikrində idi. Belə ki, rəqabət yolu ilə, təbii qiymət bazarda formalaşarkən, bölgü də təbii şəkildə həyata keçirilirdi. Ancaq izlənilən dövrdə sosialist axını açıq qapının sonuna kimi istifadə etdi. Dövrümüzdə qloballaşma hərəkətinə qarşı olan “axın”ların səhvləri də ən çox bu nöqtədə inkişaf edir; çünki bazar tarazlığı dolaylı gəlir bölgüsünü müşayiət edə bilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Smit əməkhaqqı məsələsinə heç də laqeyd yanaşmırdı. Əməkhaqlarının hər yerdə, işçi ilə işverən arasında bir anlaşmanı ehtiva etdiyini, həmçinin bu məqamda iş təklif edən daima üstünlüyə malik olduğunu qeyd edirdi. Ən aşağı vəzifəli işçi üçün, özünü və ailəsini dolandıracaq “dolanışığa yetəcək” əməkhaqqı səviyyəsi, uzun dövrdə “əməkhaqqı tavanını” formalaşdıracaqdı. Buna qarşı olan əməkhaqqı fondu, iş verənin ödəyəcəyi əməkhaqqını, işçilərin sayı ilə birlikdə təyin edirdi. Bu fond ancaq ölkənin zənginləşməsi ilə böyüyə bilərdi ki, bu da iqtisadiyyatın inkişafı üçün labüd idi.

Sosial siniflər arasında gəlirin bölüşdürülməsinin ön plana çıxması, D.Rikardonun inkişaf qaydasını gözlədi. Bu qayda A.Smitin optimist göz-

ləntilərindən fərqli olaraq inkişafın dayanıqlı olmaması fikrini ortaya çıxardı..

5. İqtisad elminin inkişafına verdiyi əhəmiyyətə gəlinə, A.Smit iqtisadiyyatın daim inkişafda olduğunu əvvəlcədən söyləmişdi. İnkişafı dayandırdığı elementlərdən ötrü, bunun davam etdirilməsi məzmununda “optimist” bir yanaşma irəli sürmüşdür; əmək bölgüsünün gətirdiyi təcürübə və təbii mübadilə meyli əməyin səmərəsini artırır; bazarların, başda xarici ticarət olmaqla genişlənməsi bu prosesin davam etdirilməsində başlıca bir dəstək idi. Təsərrüfat və investisiya təcrübəsi əməyin məhsuldarlığının artırılmasında digər bir dəstəyi özündə ehtiva edirdi. Zaman rifah artımını özündə ehtiva edərkən, həmçinin fərdlər arasında təbii formada həmrəylik yaradacaq və bazar iqtisadiyyatı formalaşacaqdı. Kapital yığılımı isə bunları birlikdə götürəcək bir faktor idi. Ancaq bu prosesin təbii şəkildə işləməsi özəl mülkiyyət hüququnun inkişafını və hər bir fərdə lazım olan əminliyin möhkəmləndirməsini zəruri edirdi. Dövlətin əsas rolu artıq burada özünü göstərməyə başlayırdı.

Kapital yığılımı təbii rifah artımı sırası ilə, ilk öncə əkinçilikdə, daha sonra istehsalda və ticarətdə istehsalın artımı ilə birgə gedəcəkdir; zəngin ölkələr digərlərinə hər üç sahədə üstünlük verirdi. Bu artım bir tərəfdən nüfuzun artımını özündə ehtiva etməklə kəndlərin və bazarların genişlənməsinə səbəb olacaq, digər tərəfdən də istehsalın artımı ixracatı zəruri edəcək, bu yolla sərmayə (investisiya) yığılması da güclənəcəkdir. A.Smit inkişafın, eyni zamanda cəmiyyətdə və iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərinə gətirərkən, irəliyə doğru yeni sıçrayışlarla iqtisadiyyatın daha yüksək səviyyəyə nail olacağını bildirirdi. Belə ki, cəmiyyətin bütün siniflərinin qoşulduğu bir kütləvi hərəkətin irəliləyişinə gətirib çıxarmasını nəzərdə tuturdu. İqtisadiyyatda inkişaf, hər bir fərdin təbii şəkildə vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün qatıldığı, təsərrüfat və kapitalın yığılması, əmək bölgüsü və ixtisaslaşma, daxili və xarici ticarət yolu ilə rifahın artdığı, təbii bazar tarazlıqlarının rəqabət yolu ilə qorunduğu bir müddətdir. A.Smitin bu modelində nə böhranlar, nə işsizlik, nə bir sıra şəxslərin zənginləşməsinin digərlərinin yoxsullaşması hesanına baş verməsi, nə də iqtisadiyyatın inkişaf gücünün (David Rikardoda olduğu kimi) tükənməsi hadisələrinə yer yoxdur. Həll olunması, yaşadığı mühitin cəmiyyətdə dolaşan fikirlərin yaratdığı nikbinliyin tam bir güzgüsüdür.

6. Xarici ticarət iqtisadiyyatın inkişafı prosesində təbii şəkildə meydana gələn zaman yararlıdır; səbəbi ölkədə digər ölkələrin fərqli əmtəələri ilə mübadilə imkanına şərait yaratmasıdır, əksinə qızıl və gümüş təmin etmək deyildir. Dünya ölkələri arasında təbii şəkildə

müxtəlif əmtəələr tapılacaqdır. Lakin ticarətə mane olan səbəblər aradan qaldırıqda istehsal da genişlənəcəkdir. Əks halda xarici ticarətdəki maneələr bu təbii prosesin gerçəkləşməsini çətinləşdirəcəkdir. Bu problemlər ancaq iki şərtdə haqlı şəkildə göstərilə bilər: birincisi, əgər müdafiəyə ehtiyac olduğu milli sənayeni qorumaq lazım gəlsə, ya da xarici əmtəəyə qoyulan gömrük vergisi eyni yerli əmtəəyə qoyulan vergini kompensasiya edərək həyata keçirilirsə.¹

7. Smit iqtisadiyyatın böyüməsinə, inkişafına ən böyük əngəl kimi dövlətin təbii qanunlara uyğunlaşma şəraitində işləyən bazara müdaxiləsini görürdü. Təbii azadlıq şəraitində dövlətin başlıca funksiyaları aşağıdakılardan ibarətdir: ədalət və hüququn nizamlanması, milli müdafiə, bəzi cəmiyyət qurumlarının və investisiyaların həyata keçirilməsi. Sonuncular yollar və təhsil qurumlarını əhatə edirdi. Çünki bunların həyata keçirilməsi, ya da işlədilməsi fərdin gəlirləri ilə uyğun gəlməyə bilirdi. Bu çətin sahələr xaricində, hökumətlərin edə biləcəyi ən yaxşı müdaxilələr, dahi təbiət qanunlarına görə işləyən, iqtisadi yüksəliş və zənginlik gətirən təbii azadlığa əngəl yaradaraq onu sürətləndirmək əvəzinə geriləndəcəkdir.

Ancaq Smit iş adamlarının və iş həyatının “süddən çıxmış qaşığı” olmadığını, fərqlənə biləcək qədər daha yaxşı müşahidə etmiş və eyni bir iş sahəsindən bir neçə təşəbbüskarın (iş adamının) bir araya gəldikdə, “cəmiyyət əleyhinə sui-qəsdlər, ya da qiymətləri yüksəltmək üçün dəyişikliklər etmək istədikləri arzularını bildirmişdir. Ancaq yaşadığı dövrdə, nə günümüzdəki milli sərhədləri külli miqdarda aşan nəhəng transmilli şirkətlər, nə patent müddətləri 20 il müddəti aşan texnoloji kəşflərə söykənən təkəllər, nə də ki, ölkələrarası kartel razılaşmaları var idi. Təkcə İngiltərədə iş mühitinin əlverişliliyi onu dünyanın bir nömrəli dövlətinə çevirməklə “üstündə günəş batmayan, bir krallıq formalaşdırmaqda idi. Nəhayət, Təbiət qanunu fəlsəfəsi də, təbii fərdi, azadlığı, təbii tarazlığın varlığını, dövrün ən önəmli kəşfini yaradan fizikadan, başqa sözlə desək, pozitiv bir elmdən almışdı.

¹ A.Smit sərhədsiz sərbəst ticarəti, ifadə edilən iki şərt xaricində müdafiə etsədə də, özünün fəaliyyətində bu fikrin heç də tədbiqinə varmamışdı.

Son söz

İnsanlığ tarixi yüksək dəyər daşıyan, bu gün də fərdə və onun davranışlarına, insani əlaqələrə, cəmiyyətə, iqtisadi davranışın bizə söyləyə biləcəyi, ya da təbiət elmləri ilə bağlı qanunlardan çıxarılan əsas prinsipləri irəli sürən vacib əsərlərlə bəzədilmişdir. Nə florensiyalı Dantenin “İlahi komediyası”, nə Pikassonun “Quernuca”sı, nə də ki, müasirliyin ağıllı fəaliyyətə söykənən fəlsəfəsi və onun məhsulları köhnəlmişdir. Əlavə olaraq şedevrlər Qərb sivilizasiyasına da xas deyildir; digər sivilizasiyalardan da günümüzdə qədər gələn şedevrlər hər sahəni tanımır.

Sənətin, elmin bugününü anlamaq, dünəndən qalan bu şedevrlərin tanınmasını, anlaşılmasını zəruri edir. Əsərlərin tarixi qədər elmlərin tarixi də günümüzdəki sənətləri anlamaq və dəyərləndirmək, hətta yenilərini yaratmaq nöqtəyi-nəzərindən zəruridir.

A.Smitin “Xalqların sərvəti” əsəri də iqtisadi fikir tarixində əsas mənbələrdən biridir. Karl Marksın “Kapital”, M.Keynsin “Ümumi nəzəriyyə” kimi dəyərli əsərləri də bu sıraya daxil olan əsərlər siyahısındadır. Keçmişdən qalan hər bir əsər kimi bu kitab da oxunarkən, araşdırılarkən o dövrün şərtləri və düşüncə axınları çərçivəsində dəyərləndirilməlidir. Ancaq iqtisadi qanunlarda və ya siyasətdə suveren olan günümüzdəki qloballaşma şəraitində neolibəralizmin haradan qaynaqlandığını anlamaq nöqtəyi-nəzərindən çox yararlı bir mənbə olduğunu ayrıca qeyd etmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Fustfeld D.R: “The Age of the Economist”, Pearson Education Inc, 2002.
2. Kazgan G: “İqtisadi düşüncə və Siyasi iqtisadın təkamülü”, Remzi kitabxanası, 2004.
3. Laski H.: The Rise of European Liberalism, London, 1936.
4. Rima I.: Development of Economic Analysis, Routledge, 1996.
5. Schumpeter J. : History of Economic Analysis, George Allen and Unwin Ltd, London, 1954.
6. Smith A. An inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations(ed. E. Cannan) Methuen and Co, London, 1930.

Giriş və əsərin planı

Hər xalqın illik əməyi, yaşamaq üçün bir ildə sərf etdiyi bütün lazımı, uyğun maddələr onun üçün mövcudluğu və inkişafı təmin edən əsas mənbədir. Bu məhsullar, hər zaman üçün, ya həqiqətən bu əməyin məhsuludur, ya da bu, başqa millətlərdən pulla satın alınmış məhsullardır.

Ona görə də, bu məhsulun və ya bu məhsulla satın alınanın, onun istifadəsi nisbətini az, ya çox olmasına görə millətin ehtiyac duyduğu lazımlı, uyğun bütün vəsaitlər, resurslarla yaxşı və ya pis təmin edilmiş olur.

Bu nisbət, hər bir millət üçün iki müxtəlif şərtlə müəyyən edilir: bunlardan birincisi, əmək sərfi zaman ümumi göstərilən ustalıq, bacarıq və qavrayışdır; ikincisi, faydalı işlə məşğul olanların sayı ilə, bu sahədə çalışmayanların sayı arasındakı nisbətdir. Torpağı, iqlimi, ərazi genişliyinin necə olmasından asılı olmayaraq, hər hansı bir millətin illik təminatı üçün bolluq və ya qıtlıq içərisində olması bu iki şərtlə bağlı olur.

Bu təminatın bol və ya az olması, bu halların ikincisindən çox birincisi ilə daha sıx bağlıdır. Ovçuluq, ya da balıqçılıqla dolanan mədəni xalqlarda, işləyə biləcək vəziyyətdə olan hər bir şəxs az-çox faydalı bir işlə məşğul olar; özü, ailəsi və ya qəbiləsi üçün ova gedə bilməyəcək, balığa çıxmayacaq qədər kiçik, yaşa dolmuş və ya zəif olanlara, yaşamaq üçün lazım və uyğun maddələri təmin etmək məqsədilə bacardığı qədər çalışar. Bununla belə, bu xalqların bir çoxunun sırf yoxsulluq səbəbindən uşaqlarını yaxşı təmin edə bilməyib, canverən xəstələrini, ara-sıra əlləriylə yox etmək, bəziləri dövrün yoxsulluğunun caynağında olmaq məcburiyyətində qalarlar və ya bu vəziyyətdə olduqlarını hesab edərlər. İnkişaf edən mədəni millətlərdə isə əksinə, bir çoxları heç bir işlə məşğul olmaz. Bunlardan çoxu, bir çox hallarda, çalışanların isteklak etdiyindən bir neçə dəfə çox iş qüvvəsi istehlak edir. Yenə də cəmiyyətin məcmu əməyinin məhsulu çox böyük olduğundan, orada hər kəs cəmiyyətin ehtiyaclarını lazımi şəkildə təmin edir. Ən aşağı, ən yoxsul təbəqədən də olsa, savadlı və çalışqan bir işçi, həyatda ehtiyacı və rahatlığı təmin edən məhsulların, hər hansı bir amansızın əldə edə biləcəyi ilə müqayisədə, daha çoxundan faydalana bilər.

Əməyin məhsuldarlığında sezilən bu inkişaf səbəbindən, əməyin məhsulunun birlik daxilindəki müxtəlif insan sinifləri arasında təbii şəkildə bölgüsünün dayandığı rejim və istiqamət bu araşdırmanın Birinci Kitabının mövzusu olacaqdır.

Hər hansı bir millətin əməyini istifadə etdiyi zaman nümayiş etdirdiyi ustalığın, əl bacarığının, qavrayışın real vəziyyətinin necə olmasından asılı olmayaraq, həmin millətin illik təminatının bol və ya qıt olması, hər il faydalı işdə çalışanların sayı ilə bu işdə çalışmayanların sayı arasındakı nisbət istər-istəməz qapalı qalacaqdır. İrəlidə göstəriləcəyi kimi, faydalı və məhsuldar işçilərin sayı hər yerdə bunları çalışdırmaq üçün istifadə edilən yığılmış kapitalın miqdarı və bu kapitalın müəyyən istifadə forması nisbətindədir. Bu məqsədlə, İkinci kitab, kapital yığınının nə olduğu ilə bunun get-gedə necə toplandığını, müxtəlif şəkildə istifadə formalarına görə, hərəkətə gətirdiyi dəyişik olan əməyin miqdarını əhatə edir.

Əmək sərf edərkən göstərdikləri ustalıq, əl uyğunluğu və qavrayış nöqtəyi-nəzərindən çox inkişaf etmiş xalqlar, əməyin təbii istiqamətini və idarə edilməsini bir-birindən çox fərqlənən yollarla inkişaf etdirmişlər.

İstifadə olunan bütün bu yollardan əməyin məhsulunun çoxalmasına, eyni dərəcədə səmərəli təsir göstərməmişdir. Bəzi xalqların siyasəti, kənddəki işi fəvqəladə şəkildə coşdurmuş, başqa millətlərdə isə şəhərə meyil artırmışdır. O anda heç bir millət, işin müxtəlif növünü bir tutaraq, bunlara qarşı bitərəf davranmış deyildir. Roma imperiyasının çökməsindən sonra Avropadakı siyasət kəndli məşğuliyyəti olan kiçik sənətlərə, sənaye və ticarət üçün daha əlverişli olmuşdur. Bu siyasəti ortaya qoyan aydın şərtlər Üçüncü Kitabda açıqlanmışdır.

Bu fərqli istiqamətlər, ilkin, bəlkə də, cəmiyyətin ümumi mənfəəti baxımından bunların formalaşdıracağı nəticələri hesab etməyən və əvvəldən görə bilməyən əhali təbəqəsinin şəxsi mənfəətləri ilə səhv düşüncələri¹ səbəbindən meydana çıxmışdır. Amma bunlar bir-birinə heç bənzəməyən siyasi iqtisad qaydalarına gətirib çıxarmışdır. Bu qaydalardan bəzisi şəhərlərdəki, digərləri isə kəndlərdəki işin əhəmiyyətini artırır. Bu qaydaların yalnız oxumuşların düşüncələrinə deyil, hökmdarların və dövlətlərin ictimai sahədə idarəetməsinə də təsiri olmuşdur. Dördüncü Kitabda bu, bir-birindən fərqli qaydalarla, bunların müxtəlif əsrlərdə və millətlərdə göstərdiyi başlıca təsirlərini bacardığım qədər açıq şəkildə izah etməyə çalışdım.

Xalqın gəlirinin necə meydana gəldiyini müxtəlif dövrlərdə və millətlərdə, onların illik istehlakını qarşılayan bu mənbələrin xüsusiyyətinin nə olduğunu açıqlamaq, bu ilk dörd kitabın məqsədidir. Sonuncu Beşinci Kitab, hökmdarın və ya dövlətin gəlirini izah edir. Bu

¹ Mühakimələri.

kitabda birincisi, hökmdar və ya dövlət üçün lazımlı xərclərin nədən ibarət olduğu; bu xərclərdən hansılarının bütün birliyin ümumi köməyinə çatmasını, hansılarının birliyin yalnız bir hissəsi tərəfindən və ya müəyyən şəxslər tərəfindən ödənməsi lazım olduğunu; ikincisi, xalqın yaşaması üçün lazım olan xərclərin həyata keçirilməsi məqsədilə bütün cəmiyyətin qatılmasını təmin etmək üçün həyata keçiriləcək müxtəlif yolların hansılar olduğunu; bu üsullardan hər birinin nə kimi fayda verəcəyini və qorxuların nələr olduğunu; üçüncüsü, son olaraq da dərhal bugünkü hökumətləri bu gəlirin bir hissəsini qarşılıq olaraq girov etməyə və borclanmağa aparan səbəbləri; bu borcların, cəmiyyətin real sərvəti və zənginliyi, yəni torpaqları ilə əməyinin illik məhsulu üzərindəki təsirlərinin nələr olduğunu göstərməyə çalışdım.

Birinci kitab

Əmək məhsuldarlığını yüksəldənin səbəblər və əmək məhsulunun xalqın müxtəlif sinifləri arasında təbii bölgüsünü həyata keçirənin qaydalar

I FƏSİL

ƏMƏK BÖLGÜSÜ HAQQINDA

Əməyin məhsuldar qüvvəsinin inkişafında yüksək tərəqqi, bu əməyin yönəldilməsi, istifadəsi ilə bağlı bilik və bacarığın əhəmiyyətli bir hissəsi, görünür ki, əmək bölgüsünün nəticəsi olmuşdur. Cəmiyyətin ictimai həyatında əmək bölgüsünün əhəmiyyətini onun fəaliyyət göstərdiyi ayrıca bir istehsalın timsalında daha asan izah etmək olar. Adətən belə hesab edilir ki, əmək bölgüsü bəzi ikincidərəcəli manufakturalarda daha çox yayılmışdır və həqiqətdə isə, ola bilsin ki, o, daha iri müəssisələrdə olduğu kimi burada daha çox yayılmışdır. Lakin az sayda insanların tələbinə xidmət edən çox da böyük olmayan manufakturalarda işçilərin sayı heç də çox olmamalıdır və buna görə də istehsalın müxtəlif əməliyyatlarında çalışan işçilər bir emalatxana daxilində ilə eyni vaxtda göz önündədirlər. Bunun əksinə olaraq daha çox insanların tələbinin ödənilməsinə xidmət edən iri manufakturalarda görülən işin hər bir hissəsi üçün xeyli sayda işçi tələb olunur və buna görə də, onların hamısını bir müəssisə daxilində birləşdirmək mümkün olmur. Burada biz yalnız işin müəyyən hissəsini yerinə yetirən işçiləri bir yerdə görə bilərik. Buna görə də, belə iri manufakturalarda əmək bölgüsü, kiçik manufakturalara nisbətən daha çox yayılma da, lakin onlarda əmək bölgüsü az nəzərə çarpandır və bu səbəbdən də diqqəti az cəlb edir.

Bu məqsədlə, çox kiçik olmaqla yanaşı əmək bölgüsünün əsasən nəzərəçarpacaq bir sənaye sahəsindən iynəçilik istehsalını misal götürək.

Bu istehsala öyrədilməmiş, işə çatmamış (əmək bölgüsü onu sənətə çevirmişdir); işlədilən alətlərin necə istifadə edildiyini bilməyən bir işçi, son dərəcə səylə çalışmaq, gündə, bəlkə bir iynəni güclə hazırlayar, iyirmi iynəni isə heç hazırlaya bilməz. Amma indiki quruluş forması ilə bu iş, bütövlükdə bir sənət olmaqdan başqa, yenə də bir çox qollara ayrılmışdır. İşçinin biri məftili çəkib əyər, bir başqası bunu düzəldər, üçüncüsü kəsər, dördüncüsü ucunu sıvllaşdırər beşincisi isə yuxarı hissəsini əzər. Baş hissəsini hazırlamaq iki-üç ayrı əməliyyat tələb edir. İynələri ağartmaq bir başqa işdir. İynələri kağıza düzmək belə, tamamilə başqa bir sənətdir. Əhəmiyyət daşıyan iynədüzəltmə işi, beləcə, təxminən on səkkiz ayrı əməliyyata bölünmüşdür. Bəzi fabriklərdə, bütün bunları ayrı-ayrı işçilər edər. Digərlərində isə eyni işçi, bunların bəzən ikisini, üçünü birdən edər. Mən yalnız on işçi işlətdiyim üçün, işçilərin bir hissəsi

bu əməliyyatlardan ikisini-üçünü birdən etdikləri kiçik bir fabriklə gördüm. Yoxsulluq səbəbindən lazımlı alətlərlə pis təchiz olunmalarına baxmayaraq, işçilər səylə işləyərək birlikdə gündə on iki funta qədər iynə istehsal edirlər. Hər funtda, dörd mindən çox ortahəcmli iynə var. Deməli, bu on iki adamın bir yerdə, gündə qırx səkkiz mini aşan iynə hazırlamaqda idi. Bu halda, qırx səkkiz minin onda birini istehsal edən hər adam, gündə dörd min səkkiz yüz iynə hazırlamalı olar. Halbuki, bir-birinə bağlı olmadan, ayrı-ayrı işləsələr, bu müəyyən iş üçün yetişməmiş olsalar, bunlardan hər biri, gündə təkrarən, şübhəsiz, nəinki iyirmi iynə, bəlkə bir iynə belə hazırlaya bilməyəcəkdir. Yəni, etdikləri müxtəlif əməliyyatların əlverişli hissəsi və birləşməsi nəticəsində indi bacardıqlarının iki yüz qırxdan birini, şübhəsiz, dörd min səkkiz yüzdə birini, ehtimal ki, etməyi bacara bilməyəcəkdilər.

Başqa sənətdə və manufakturada əmək bölgüsünün təsirləri bu ay az əhəmiyyətli işdəkiləri xatırladar. Bunların bir çoxunda iş, nə bu şəkildə incə hissələrə ayrılma, nə də əməliyyat baxımından sadələşdirilə bilər. Ancaq əmək bölgüsü hər sənətə hansı səviyyədə daxil olmasından asılı olmayaraq, əmək məhsuldarlığını o nisbətdə artıracaqdır. Görünür, müxtəlif sənətlərin və peşələrin bir-birindən ayrılmasının səbəbi belə bir üstünlükdür.

Bu isə, ümumi olaraq işin və inkişafın ən yüksək dərəcəsindən faydalanan ölkələrdə çox inkişaf etmişdir. Çünki cəmiyyət hələ yerində sayarkən, bir adamın gördüyü iş, daha inkişaf etmiş cəmiyyətdə bir neçə şəxs tərəfindən yerinə yetirilir. İnkişaf etmiş hər cəmiyyətdə bir fermer, adətən fermerliklə məşğul olur. **Fabrikdə çalışan isə tam az fabriklə məşğuldur.** Bütöv bir məmulatı meydana gətirmək üçün lazım olan əməkdə dərhal, hər zaman bir çox işçi arasında bölüşdürülür. Kətan və yunu yetişdirdikdən sonra, bezi ağardıb hamarlamaq, yaxud parçanı rəngləyib parıldatmağa çatana qədər, bez və yun istehsalının bütün sahələrində bir neçə növ sənət istifadə edilir. Reallıqda, fermerliyin təbii xüsusiyyəti, bütünlüklə əmək bölgüsünə, bir işin o biri işdən tamamilə ayırd edilməsinə sənayedə olduğu qədər əlverişli deyil. Əksəriyyət, dülgərlik ilə dəmirçilik sənətinin ayrıldığı şəkildə, heyvan bəsləməyə əkinçiliklə məşğul olan fermerin işini bir-birindən tamamilə ayırmağa imkanı yoxdur. İp hazırlayan, toxucudan tamamilə fərqlənən bir şəxsdir. Halbuki, cüt sürən, dırnaq çəkən, toxum əkən, əkin biçən bir çox hallarda eynidir. Bu müxtəlif növdən olan planlı işlərə, ilin fərqli mövsümlərində rast gəldiyindən, tək bir insanın bunların hər hansı biri ilə davamlı məşğul olması mümkün deyil. Bu sənətdə, əmək məhsuldarlığının

sənayedəki inkişafa çata bilməməsinin səbəbi, bəlkə də, fermer təsərrüfatının bütün digər sahələrində istifadə edilən əməyin bir-birindən ayırmasının qeyri-mümkünlüyüdür. Hərçənd, çox varlı xalqlar, ümumi olaraq, kənd təsərrüfatı və sənayedə də qonşularını arxada qoyarlar. Amma kənd təsərrüfatından çox sənayedəki üstünlükləri ilə özlərini göstərirlər. Onların torpaqları, ümumi olaraq daha yaxşı işlənmişdir. Daha çox əmək və xərc qoyulduğu üçün bu torpaqlar təbii məhsuldarlıq nisbətindən daha çox məhsul verir. Lakin bu məhsul üstünlüyünün, əmək və xərc üstünlüyü fərqi aşdığı çox az təsadüf edilir. Kənd təsərrüfatında zəngin ölkənin əməyi, yoxsul ölkənin əməyindən hər vaxt üçün daha məhsuldar olmaz. Yaxud, aradakı fərq, heç bir zaman əksəriyyət sənayedə olduğu zaman böyük deyildir. Bu səbəbdən zəngin bir ölkənin taxılı bazara çatdıqda, yoxsul ölkənin bərabər dərəcədə yaxşı olan taxılından heç zaman daha ucuz olmayacaq. Polşa taxılı, yaxınlıqdakı Fransa taxılı qədər ucuzdur. Halbuki, Fransa sərvət və inkişaf baxımından Polşadan üstündür. Əkin olan illərdə, Fransanın taxılı ingilis taxılı qədər yaxşı olub, qiymət baxımından da, demək olar ki, eynidir. Bununla belə, Fransa zənginlik və inkişaf baxımından, bəlkə də, İngiltərədən arxadadır. Lakin İngiltərənin əkin torpaqları Fransa torpaqlarından yaxşı işlənmişdir. Fransa torpaqlarının, Polşa torpaqlarından daha mükəmməl işlənmiş olduğu söylənilir. Yoxsul ölkə, fermer təsərrüfatının aşağı səviyyədə olmasına baxmayaraq, taxılın yaxşı olması və ucuzluğu səbəbindən, zəngin ölkə ilə bir səviyyədə rəqabət apara bilər. Amma sənaye sahəsində belə bir yarışa cəhd edilə bilməz. Bu sənaye, zəngin ölkənin torpağına, iqliminə, vəziyyətinə uyğun olmasa buna cürət etmək olmaz. Fransanın ipək parçaları İngiltərənin ipək parçalarından yaraşılıq və ucuzdur. Çünki İngiltərənin iqlimi, heç olmasa ipək idxalı üzərinə qoyulmuş indiki yüksək rüsumlar səbəbindən, ipək istehsalı üçün Fransa iqlimi kimi uyğun deyildir. Amma İngiltərənin dəmir və polad əşyası ilə mahud və kaşmirləri, Fransa məhsulları ilə müqayisə edilməyəcək qədər üstündür, bərabər xüsusiyyətdə olanlardan daha ucuzdur. Deyilənə görə, bəzi çox kobud ev əşyası istehsalı bir kənara buraxılsa, heç bir ölkə bunlarsız keçinə bilməz. Polşada sənaye deyilən bir şey yox kimidir. Əmək bölgüsü nəticəsində, eyni sayda adamın iş miqdarında təmin edə bildiyi bu böyük artım, üç ayrı səbəbdən; birincisi, tədricən hər işdə bacarığın artmasından; ikincisi, əksəriyyət bir növ işdən o birinə keçərkən itirilən vaxta qənaət edilməsindən; sonuncu olaraq da, işi asanlaşdırıb qısaldan, bir adama bir çoxlarının işini edə bilmək imkanını verən çox sayda dəzgahın və maşının icad edilməsindən irəli gəlir.

Birincisi, bacarığın inkişafı işçinin bacara biləcəyi işin miqdarını sürətlə artırır. Əmək bölgüsü, hər bir adamın vəzifəsini bir neçə sadə, tək əməliyyata endirib, bu hərəkəti işçinin həyatında vahid məşğulluq halına gətirdiyindən, işçidəki bacarıq, şübhəsiz, çox artacaqdır. Çəki istifadə etməyə vərdiş etməklə yanaşı mismar düzəltmə vərdişi olmayan yalançı bir dəmirçi, bir səbəb ilə mismar hazırlamağa cəhd etmək məcburiyyətində qalsa, əminəm ki, gündə 200-300 ədəddən çoxunu hazırlaya bilməyəcəkdir. Hazırladıqları da çox şeyə bənzəməz. Mismar hazırlamağa vərdiş etməklə yanaşı, əsas sənəti mismarçılıq olmayan bir dəmirçinin, var gücü ilə işlədiyində gündə səkkiz yüz və ya min mismardan çox hazırlaya bilməz. Mən mismar hazırlamaqdan başqa heç bir sənətlə məşğul olmamış, yaşı iyirmidən aşağı cavanlar görmüşəm. Möhkəm işlədikləri zaman, bunların hər biri, gündə iki min üç yüzdən çox mismar hazırlaya bilirdi. Mismara forma verilməsi, heç də elə sadə əməliyyatlardan deyil. Müəyyən bir şəxs sobanı işlədər, lazım gələndə odu qarışdırar və hazırlayar. Dəmiri qızdırar, mismarın hər tərəfini əzər. Mismarın papaq hissəsini əzərkən də aləti dəyişdirmək lazımdır. Bir iynə və ya metal düymə istehsalında tamamilə müxtəlif əməliyyatların hamısı, bundan daha sadə, həyatı boyu bütün iş-gücü bunları hazırlamaq olan şəxsin bacarığı bir çox hallarda daha çoxdur. Bunu öz gözləri ilə görməyənlər insanın əlinin bu cür cəld işləməsinə inanmazlar.

İkincisi, bir işdən digərinə keçərkən, itirilən vaxtın qənaəti ilə əldə edilən fayda, ilk baxışda təsəvvür etdiyimizdən çox böyükdür. Tamamilə ayrı alətlərlə həyata keçirilən bir növ işdən, digərinə tez keçmək qeyri-mümkündür. Kiçik bir fermer sahəsini əkib-becərməkdə olan bir dərzi, dəzqahından tarlasına, tarlasından dəzqahına gedərkən vaxtının çoxunu itirməsi lazımdır. Hər iki sənət eyni iş yerində¹ icra edildiyindən vaxt itkisi şübhəsiz daha az olar. Amma nə də olsa, buradakı işçinin hörməti belə saxlanılır. Əksər insanlar bir işdən digərinə keçərkən, bir qədər çətinlik çəkərlər. Onlar qoşularkən, işləri bir o qədərdə keyfiyyətli olmaz. Bəlli olan deyimlə, hərdəmxəyal olar. Gözəl işlə məşğul olduğu zaman, bir müddət əhli-kefli edər. Çöldəki hər bir işçi, yarım saata iş və alət dəyişdirmək, dərhal Tanrının hər gününə əlini iyirmi müxtəlif şəkildə istifadə etmək məcburiyyətində olduğundan, bu avaralıq və qadağan olunmuş döyüşkən iş vərdişini istər-istəməz mənimsəmiş olar. Bu onu, hər zaman tənbelləşdirib ağırlaşdırar; ən işlək, baş qaldırmayacağı zamanlarda belə canla-başla iş görə bilməz hala gələr. Buna görə,

¹ Eyni emalatxanada

bacarığından asılı olmayaraq yalnız bu amil, onun görə biləcəyi əməyin miqdarını azaldır.

Üçüncüsü və sonuncusu; uyğun dəzgah istifadə etməklə əməyin necə asanlaşdırılıb-qısaltıldığını hər kəsin diqqət mərkəzində tutması lazımdır. Nümunə göstərməyə ehtiyac yoxdur. Bu məqsədlə, tək bu yerə toxunacağam. İş bu qədər qısaltıb asanlaşdıran bütün dəzgahların icadı, mahiyyət etibarilə, əmək bölgüsünün yaranması ilə inkişaf etmişdir. İnsanların bir məqsədə çatmasının daha zəhmətsiz, daha qısa yollarını tapıb çıxarmaları, bütün diqqətləri tək hədəfə yönəldildiyindən zehinləri bir çox dəyişik şeylər arasında yayılması daha çox ehtimal olunur. Əmək bölgüsü nəticəsində adamın bütün diqqəti, təbii olaraq tək, sadə predmetə yönəlmişdir. Bundan ötrü, işin hər eyni sahəsində çalışanlardan birinin ya da digərinin, özünə aid vəzifəsini yerinə yetirmək üçün qısa zamanda daha asan, daha tez üsullar tapması təbii olaraq gözlənilə bilər; yetər ki, işin xüsusiyyəti belə bir inkişafa uyğun olsun. Çox duyğulu hissələrə ayrılmış olan sənayedə istifadə edilən dəzgahların çoxu, əslində sırayı işçilərin yaratdığı şeylərdir. Hər sadə bir əməliyyat üzərində işləndiyindən, o hərəkəti bacarmaq üçün bunlar daha asan, daha tez üsullar tapmaq üçün, təbii olaraq ağıllarını ortalığa qoymuşlar. Bu növ fabrikləri görənlərə, işin özlərinə düşən hissəsini qısaltıb asanlaşdırmaq məqsədilə, işçilərin icad etdikləri dəzgahları istifadə etmələrini görürlər. İlk buxar maşınlarının yuxarı hissəsində, porşenin qalxıb-düşməsi səbəbindən, qazanla silindr arasındakı əlaqəni açıb-bağlamaq üçün davamlı olaraq istismar edilənlərə bir işçi olurdu. Öz yoldaşları ilə oynamağa başı qarışan uşaqlardan biri, bu əlaqəni yaradan qapağın qoluna bir ip taxıb, bu ipi dəzgahın bir başqa tərəfinə bağlamaqla, yuxarisında gözləmədən qapağın açılıb-bağlandığını, özünün, yoldaşları ilə birlikdə əylənə bilmək üçün sərbəst qalacağını gördü. Beləliklə, ilk yaranmasından bu yana bu dəzgah üzərində inkişaf istiqamətində edilən işlərin ən böyüklərindən biri, öz əməyini azaltmaq istəyən yeniyetmə tərəfindən edilən yaxşılaşmadır, istəyən bir kəşfdir.

Bununla belə, dəzgahlardakı bütün əməliyyatlar, onları istifadə etmə fürsəti olanların yaratmasından çox uzaqdır. Bir çox inkişaf, dəzgah və maşınların istehsalının, bütünlüklə bir sənət halına gəlməsi ilə, maşın yarananların cəhdi sayəsində olmuşdur. Bəzi islahatlar, məsləkləri heç nə etməyib, yalnız hər şeyi nəzərdən keçirməklə, beləcə, bir-birinə çox uzaq, heç bənzəməz şeylərin özünü bir araya gətirə bilən filosof və ağıl dəryası dediyimiz şəxslərin bacarığıdır. Cəmiyyətin inkişafı ilə məşğul olan şəxs, elm, yaxud baş çalışması da ayrı bir yurddaş elm, hər bir digər

məşğuliyyət kimi insanların xüsusi bir sinfinin sənətinə və məşğuliyyətinə çevrilir. Yenə bütün digər işlər kimi, bu sənət də üst-üstə bir çox müxtəlif sahələrə ayrılmışdır. Bunların hər biri ilə, tamamilə bir elm sahəsi məşğul olar. Başqa işlərdə olduğu kimi, elmdə də işin müxtəlif sahələrə ayrılması, məharəti artırmaqla yanaşı vaxta qənaət edər. Hər bir işçi mənim sədiyi sahədə daha mütəxəssis olar. Görülən işin nəticəsi artar. Beləcə elmin nəticəsi də yüksəlir.

Yaxşı idarə olunan bir cəmiyyətdə əmək bölgüsü səbəbindən, hər növ sənət məhsullarının daha böyük miqdarda çoxalması, xalqın ən aşağı təbəqələrinə qədər yayılan geniş əhatəli zənginliyi meydana gətirir. Hər işçinin əlində istehsal etdiyi əsərin mühsulu artıq olub, arzu etdiyi kimi istifadə edə biləcəyi böyük bir miqdar vardır. Başqa işçi də eynilə həmin vəziyyətdə olduğundan, hazırladığı əmtəələrin böyük bir miqdarını onların böyük bir miqdar ilə, ya da, eyni şey olan, əvəz edicisi ilə mübadilə etməsi mümkün olar. Bu, digər işçilərə ehtiyac duyduğu şeyləri bol şəkildə verir. Digərləri də, onun işinə yarayanları yenə çox təmin etmiş olar. Beləliklə, cəmiyyətin bütün müxtəlif təbəqələri arasında hər kəsə çatan bir bolluq yaranar.

İnkişaf etməkdə olan mədəni ölkədə ən kiçik bir biznesmenin və günəməzdun¹ əşyalarına baxın. Ona bu əşyanı çatdırılması işlərinin kiçikdə olsa payı olan şəxslərin sayı, müxtəlif ehtimaldan yüksək olduğunu görəcəksiniz. Məsələn, ətrafda nə cür ehtiyatsız da olsa, bu günəməzdun kürəyindəki yun pencək, bir çox işçinin bir araya gətirilmiş əməyinin məhsuludur. Çoban, yunu cinsinə görə ayıran, yunu didən və daraqdan keçirən adam, boyaçı, çırpıcı, iplik bükücü, toxuyucu, təzyiççi ilə cilaçı və bir çoxları həmişə birdən, bu sadə istehsalın həyata keçirilməsi üçün növbənöv sənət sahələrini bir araya gətirmək lazımdır. Görəsən ölkənin müxtəlif yerlərində yaşayan bir işçidən digərinə bu materialları çatdırmaq üçün nə qədər tacir və hambal lazımdır? Hələ boyacıların istifadə etdiyi, bir çox hallarda dünyanın bir tərəfindən gələn müxtəlif tərkib hissələrini bir yerə toplamaq üçün nə ticarət, nə dəniz gediş-gəlişləri olmuş, nə qədər gəmi memarları, sahil işçiləri, yelkənçi və kəndirçilər istifadə edilmişdir. Bu işçilərin alətlərini hazırlamaq üçün nə qədər işlər görmək lazımdır. Gəmi, hətta toxucu dəzgahı kimi mürəkkəb maşınlar və dəzgahlar o yana, yalnız çox sadə bir alət olan çobanın yun kəsdiyi qayçını meydana gətirmək üçün, hansı növ iş qabiliyyətlərinə ehtiyac olduğunu düşünək. Kömürçü, cəvahiratın əridildiyi sobını

¹ Gündəlik nağd pula işləyən işçi.

hazırlayan şəxs, taxta-şalban üçün istifadə olunan ağacı kəsən odunçu, əritmə yerində istifadə olunacaq kömürü yandıran kömürçü, kərpicçi, divarçı, sobanın xidmətinə baxan işçilər, fabrikin inşaatçısı, dəmirçi, nəzarətçi... və s. Qayçının hazırlanması üçün bütün bu müxtəlif sənət sahələrinin bir araya gəlməsi tələb olunur. Geyim növləri ilə ev əşyasındakı müxtəlif parçaları da, eyni tərzdə nəzərdən keçirsək. Bədəninə geyindiği qalın bezdən köynəyi, ayağındakı başmaqları, üstündə yatdığı döşəklə, bunun meydana gəldiyi müxtəlif hissələrin hamısını, üzərində yeməyini bişirdiyi ocaq peçini, o iş üçün yerin dibindən çıxarılan, bəlkə uzun dəniz və quru yollarından daşınıb gətirilən və istifadə edilən kömürü; bütün o biri mətbəx dəstlərini; bütün süfrə dəstlərini; yeməyini, süfrəyə qoyulan bıçaqları, çəngəlləri, torpaq və ya mədən qabı çanağı; çörəyini, pivəsini hazırlamaq üçün işlədilən olan müxtəlif işçiləri; külək ilə yağışı buraxmayıb həm istiliyi, həm də işığı içəri təmin edən şüşə pəncərəni; dünyanın bu şimal bölgələrinin, onsuz çox oturmağa əlverişli olmayacağı bu gözəl və füsunkar kəşfin edilməsi üçün lazımlı elm sənəti, bu növ faydalı obyektləri etməkdə işlədilən müxtəlif işçilərin alətlərini. . . .

. Bəli, məhz bütün bunları araşdırsaq, hər biri üçün nə qədər müxtəlif əmək və zəhmət çəkildiyini təsəvvür etsək, minlərlə adamın köməyi və əməkdaşlığı olmadan, mədəni bir ölkədə, əmtəə baxımından ən kənar bir insanın, çox səhv olaraq sadə bildiyimiz, hər zamankı formasıyla belə, təchiz edilə bilməyəcəyini başa düşə bilərik. Hərçənd ki, bir lordun həddindən artıq nümayiş etdirilməsinin yanında, qarşı tərəfdəkinin əşyası, əlbəttə, çox sönük, çox sadə görünər. Belə olmaqla yanaşı, bir Avropa hökmdarı ilə çalışqan, qənaətcil bir kəndlinin əşyası arasındakı hər zaman, bu kəndlininkilərlə, on min ayaqyalın amansız bir kimsənin həyatı və azadlığı məsələsində dediyini deyən bir Afrika kralının əşyası arasındakı fərqli qədər olması lazımdır.

II FƏSİL

ƏMƏK BÖLGÜSÜNÜN ƏMƏLƏGƏLMƏ SƏBƏBLƏRİ HAQQINDA

Əmək bölgüsü hər kəsə çatan zənginliyi əvvəldən görüb, bir insan beynindən yaranmamışdır. Əmək bölgüsü də geniş bir fayda nəzərdə tutmayan, insan təbiətindəki müəyyən bir meylin çox yavaş, tədricən, lakin qaçılması qeyri-mümkün olan bir nəticəsidir. Bu meyil bütün insanlarda vardır; başqa heç bir heyvan soyunda bunu görmək mümkün deyildir. Heyvanlar nə bunu, nə də başqa növ sazişləri bilir. Eyni dovşanın arxasınca qaçan iki ov iti, ara-sıra əlbir hərəkət edən kimi görünər. Hər biri ovu yoldaşına doğru qovar, ya da yoldaşı onu özünə göndərəndə tutmağa çalışır. Yenə də bu, o heyvanlar arasındakı bir sazişdən irəli gəlməyib, yalnız o sırada eyni məqsəd üzərində ehtiraslarının təsadüfi birləşməsinin nəticəsidir. İtin bir başqa itlə, haqq və insaf güdrək, bilə-bilə, bir sümüyü bir başqa sümük qarşılığında dəyişməsi görünməmiş bir hadisədir. Hərəkətləri, ya da təbii səs salması ilə bir heyvanın başqa heyvana: "Bu mənim, bu sənin; ona qarşılıqda sənə bunu verəcəyəm" şəkildə izah etdiyini görmək mümkün deyil. Bir heyvan bir başqa heyvandan, yaxud bir adamdan bir şey əldə etmək istəsə, xidmətinə ehtiyac duyduğu varlıqların yaxınlığını qazanmağa çalışmaqdan başqa aldatma yolu yoxdur. İtin balası anasına yaltaqlanar; süfrədəki qonağı əliylə bəslənmək istəyən nəhəng bir it, min cür əyləncə ilə onun diqqətini çəkməyə çalışır. Bəzən insanın da öz bənzərlərinə qarşı eyni oyunlara müraciət etdiyi aydın olur. İstədiyinə nail olmaq üçün başqa çarəsi olmayanda müxtəlif cür yaltaqlıqlar edib, onların nəvazişini əldə etməyə çalışır. Bununla belə, hər dəfə bu cür müraciət edə bilmək üçün vaxtı olmaz. Mədəni cəmiyyətlərdə o, hər an müəyyən qədər insanın bir-birinə əməkdaşlığına, köməyinə ehtiyac duyur. Halbuki, bir neçə adamın dostluğunu qazanmaq üçün bütün ömrü kifayət etməz. Dərhal bütün o biri heyvan növləri də, yetkinlik çağına çatdıqda tamamilə müstəqil olur. O, təbii halı ilə başqa heç bir canlı varlığın köməyinə ehtiyac durmur. İnsanın isə dərhal bir sıra yaxınlarının köməyinə ehtiyacı vardır. Lakin o, bu köməyi yalnız onların xeyirxahlığından gözləsə əli boş qalar. Onların eqoizmini öz lehində maraqlandıraraq, istədiklərini etmələrinin məqsədlərinə uyğun olduğunu onlara göstərə bilsə, insan oğullarını razı etməsi ehtimalı böyükdür. Bir başqasına, hər hansı bir ticarət təklifində tapılanın, əslində etmək istədiyi budur: "Ehtiyac duyduğumu mənə verin, siz də məndən ehtiyac duyduğunuzu alın". Buna bənzər hər təklifin mənası

budur. Ehtiyac duyduğumuz bu lütlərin böyük hissəsini belə əldə edərik. Yeməyimizi qəssabın, pivəçinin, ya da çörəkçinin xeyirxahlığından deyil, öz mənfəətlərinə görə etdiyini nəzərdə tutmalıyıq. Bu onların insan-severliyinə deyil, eqoizminə söykənər. Heç bir zaman öz ehtiyacımızı ağzımıza almayaraq, onların öz faydasından necə bəhrələndiyini danışırıq. Bir dilənçidən başqa kimsə, yalnız həmyerlilərinin xeyirxahlığına güvənmək yolunu tutmaz. Dilənçi belə, buna tamamilə bel bağlamaz. Hərçənd, xeyriyyəçi insanların yaxşı niyyəti dolanışığının bütün təməlini təmin edir. Amma normal halda, bu mənbə, yaşamaq üçün möhtac olduğu bütün lazımlı maddələri özünə çatdırsa belə, bunları ona ehtiyac duyduğu sırada yetişdirmədiyi kimi, yetişdirə də bilməz. Tədricən ortaya çıxan ehtiyaclarının böyük bir qismi, başqa insanların kimi, müqavilə, dəyişmə, satınalma formasında qarşılıq. Birinin özünə vermiş olduğu pul ilə yemək alar. Biri digərinin bağışladığı geyimlərə, özünə daha uyğun gələn başqa köhnə geyimlərlə, ya da başını soxacağı bir yerlə və ya qida ilə barter edir, yaxud ehtiyac olduqda yemək yeyəcək, ya da başını soxacağı bir yer satın ala biləcəyi pul ilə dəyişdirər.

Qarşılıqlı ehtiyac duyduğumuz xeyirxahlığın çoxunu bir-birimizdən belə razılaşma, barter, satınalma ilə əldə etdiyimiz kimi, mənsəyində əmək bölgüsünə gətirib çıxaran da, bu eyni ticarət meyilidir. Bir ovçular, ya da çobanlar qəbiləsində, filankəs, bir başqasından daha tez, daha ustalıqla, məsələn, yay və ox düzəltməkdədir. O, bunları mal, ya da ov əti qarşılığında, yoldaşları ilə tez-tez barter etməkdədir. Sonda alınır ki, özü tutmağa çıxdığı təqdirdə tuta biləcəyindən çox heyvan və ov əti ələ keçinə bilir. Bu zaman, mənfəət hesab etdiyi üçün yay və ox düzəltmək get-gedə müəyyən işi olur. Bundan bir növ silahçı çıxar. Bir başqası kiçik odunların, ya da bir yerdən o biri yerə daşına bilən daxmaların qəfəsini çatıb üstünü örtməkdə özünü göstərərək seçilər. Qonşularına bu yolda faydalı olmağa çalışar. Qonşuları onu yenə heyvan və ov əti verməklə mükafatlandırırlar. Sonda özünü tamamilə bu peşəyə verib, bir növ dülgər olmağın maraqlarına uyğun gəldiyini görür. Bunun kimi, bir üçüncü şəxs, dəmirçi, ya da misçi olar. Bir dördüncü şəxs kobud geyəcəyinin başlıcasını meydana gətirən gön və dərilər hazırlayan olar. Bu şəkildə, öz istehlakını üstələyən bütün əmək məhsulunun çox hissəsini dəyişdirə biləcəyindən əmin olması, hər insanı özünü müəyyən bir işə verməyə, bu iş üçün kifayət qədər qabiliyyət və zəkasını inkişaf etdirib mükəmməlləşdirməyə sövq etdirir.

Həqiqətdə, ayrı-ayrı insanlar arasındakı təbii qabiliyyət fərqi zənn edildiyindən azdır. Yetkinlik çağına çatdıqda, müxtəlif peşələrdən insanların bir-birindən fərqləndirən müxtəlif qabiliyyətlər, ümumiyyətlə, əmək bölgüsünün səbəbi olmaqdan çox nəticəsidir. Bir-birinə heç bənzəməyən

səviyyədə olan şəxslər arasında, məsələn, bir alim ilə küçədəki sınavi hambal arasındakı fərqi, çox elə də anadangəlmə olmayıb, daha çox vərdiş, adət və təhsildən irəli gəlmiş görünməkdədir. Bu şəxslər, dünyaya gəldikləri zaman və ömürlərinin ilk altı, ya da səkkiz ilində, bir-birlərinə, bəlkə çox bənzəyirdilər. Nə ana-ataları, nə oynadıqları yoldaşları, aralarında gözə dəyən bir fərq görə bilirdi. O yaşlarda, yaxud az sonra, bunlar bir-birindən çox fərqli işlərlə məşğul olmağa başlayırlar. O zaman aralarında ayrılıq nəzərə çarpmağa başlayar və bu, get-gedə genişlənər. Belə ki, artıq filosof bütün özünü bəyənmişlə, aralarında bir oxşarlıq nöqtəsi tapıldığını qəbul etməyəcəkdir. Amma ticarət, barter, mübadilə istəyi olmasa idi, hər insan, yaşamaq üçün möhtac olduğu hər lazımlı və əlverişli maddəni özbaşına əldə etmək məcburiyyətində qalacaqdı. Hər birinin yerinə yetirəcəyi tapşırıq, edəcəyi iş eyni olacaq, böyük qabiliyyət fərqlərini doğura biləcək yeganə faktor olan belə bir vəzifə bölgüsü tapılmayacaqdır.

Müxtəlif peşə sahibləri arasında, çox diqqətəlayiq bu qabiliyyət fərqi ortaya çıxaran o istək olduğu kimi, bu ayrı-seçkiliyi faydalı edən yenə də eyni meyillidir. Eyni cinsdən olduğu qəbul edilən bir çox heyvan soyları, insanlar arasında vərdiş və təhsildən əvvəl mövcudluğu aydın olan qabiliyyət fərqi daha çox nəzərəçarpacaq bir qabiliyyət fərqi təbiətdən götürür. Yaradılışda, qabiliyyət və ağıl baxımından, alim ilə küçədəki hambal arasındakı fərq, bir samsun¹ ilə bir ov iti, bir ov iti ilə nəhəng, digər bir it , bu itlə bir çoban iti arasındakı fərqi yarı qədər deyildir. Bu müxtəlif heyvan soylarının həmişə eyni cinsdən olmasının bir-birlərinə faydası çox azdır. Samsunun qüvvətini dəstəkləməkdə, nə ov itindəki çevikliyini, nə digər itdəki zəkənin, nə çoban itindəki yumşaq başlığın ən kiçik bir xeyri olar. Barter və ya mübadilə gücü və ya istəyi olmadığı üçün, bu müxtəlif qabiliyyət və qabiliyyətlərin səmərəsi, ortaq şəkildə bir araya gətirilib əlaqələndirilməz və heyvan soyun rahatlığı və asanlıığı üçün kiçik belə faydası olmaz. Hər bir heyvan həmişə bir-birilərinə ayrı özbaşınının çarəsinə baxıb, öz varlığını qorumaq məcburiyyətindədir. Təbiətin, soydaşlarını bir-birindən ayırdığı bu qabiliyyət dəyişikliyindən heç bir formada faydalanmaz. Əksinə, insanlar arasındakı ən fərqli olan qabiliyyətlər bir-birləri üçün faydalıdır.

Tək-tək sahib olduqları qabiliyyətlərin müxtəlif məhsullarının hamısında olan ticarət, barter, mübadilə istəyi sayəsində, deyilir ki, ortaq şəkildə bir yığın halında ortaya qoyular. Hər bir şəxs, oradan başqa insanlardakı bacarıqlarının məhsullarına ehtiyac duyduğu hissəni pulla² ala bilər.

¹ Qədim dövrlərdə döyüşdə istifadə edilən itlərə verilən ad.

² Satınalma deməkdir.

III FƏSİL

ƏMƏK BÖLGÜSÜ BAZARIN HƏCMİNƏ GÖRƏ MƏHDUDLAŞIR

Əmək bölgüsünə yol açan mübadilə çətinliyinin olması, bu bölgünün sahəsi, hər zaman üçün mübadilə çətinliyi ilə və ya başqa sözlə, bazarın genişliyi ilə məhdudlaşdırılması lazım idi. Bazar çox kiçik olsa, öz istehlakından artıq əməyin məhsulu, çoxunun hər şeyi əldə etmək istəyi başqalarının oxşar məhsul artıqlığı¹ ilə mübadilə etməyəcəyi üçün, heç kəs özünü tamamilə tək bir işə həsr etməyə çalışmaz.

Hətta, bir çox peşə sahələri vardır ki, bunlar bir böyük şəhərdən başqa yerdə icra oluna bilməz. Məsələn, bir hambal başqa bir yerdə nə iş, nə dolanışıq yolu tapa bilər. Kənd onun üçün çox dar bir sahədir. Elə istənilən bir qəsəbə bazarı belə, hambala davamlı iş təmin etmək üçün kifayət edəcək böyüklükdə hesab oluna bilməz. Şotlandiya dağları kimi çox az məskunlaşmış olan bir ölkədə, buraya səpilmiş çoxlu kəndlərlə tək-tük evdə fermerin ailəsinin qəssabı, çörəkçisi, pivəçisi olması lazımdır. Bu kimi yerlərdə bir dəmirçiyə, dülgərə və ya divarçıya, eyni peşəni icra edən bir başqasından, heç olmasa bir qədər kənarda çətin rast gəlinir. Daha yaxında tapılacağını ümid etməməliyik... Bunlara ən yaxınından 8-10 mil uzaqda olan dağınıq ailələr, daha sıx ölkələrdə, o sənətkara gördürülən bir çox kiçik işləri öyrənmək məcburiyyətindədirlər. Dərhal hər yerdə, muzzdlu işçilər eyni şəkildə işləyəcək qədər, bir-birlərilə yaxın əlaqəsi olan bütün hər cür sənət sahələrini birdən əhatə etmək ehtiyacındadırlar. Əyalətdəki bir dülgər, müxtəlif ağac işləri ilə, çöldəki bir çilingər isə bütün dəmir işləri ilə məşğul olar. Bunlardan birincisi, tək dülgərliklə kifayətlənməyib xarratlıqla da məşğul olar. Ağac üzərində oyma işləri etdiyi kimi, iki və dörd təkərli araba da hazırlayar. O birinin məşğul olduğu işlər isə daha müxtəlifdir. Şotlandiya dağları daxilindəki gizli ərəzilərdə, mismarçılıq kimi bir peşənin yer almasına heç bir imkan yoxdur. Gündə min mismar və ildə üç yüz iş günü hesabı ilə, belə bir işçi, ildə üç yüz min mismar hazırlayar. Ancaq belə bir yerdə, bir il ərzində bunların bir dənəsini, yəni bir gündə hazırladığını belə xərcləməyə imkan tapılmaz.

¹ Məhsul artıqlığı: ingilis dilindəki mətndə "surplus produce" – dilmizə məhsulun artıq istehsalı kimi tərcümə olunur.

Su yolu ilə daşınma, yalnız qurudan daşınmanın təmin edə biləcəyindən daha geniş bir şəkildə bazarı hər növ peşə sahəsinə açıq etdiyindən, hər müxtəlif sənət, təbii olaraq, dəniz sahillərində, rahat çaylar boyunca hissələrə ayrılıb inkişaf etməyə başlayar. Əksəriyyət, bu inkişaf üzərindən uzun müddət keçməsi ilə ölkə daxilinə qədər yayılır. İki adamın sürdüyü, səkkiz atın çəkdiyi böyük təkərli bir araba, təxminən dörd ton ağırlığındakı malı Londondan Edinburqa bu yolla altı həftəyə apara bilər. Təxminən eyni müddət ərzində 6 və ya 8 adamın istifadə etdiyi bir gəmi, London ilə Leit limanları arasında, gedib-gəlməni nəzərə almaqla əksər insanlar iki yüz ton ağırlığında mal daşıyarlər. Beləcə, su yolu ilə daşınma nəticəsində, 6 və ya 8 adam, eyni müddət ərzində, London ilə Edinburq arasında, yüz adamın sürüb dörd yüz atın çəkdiyi böyük təkərli əlli araba ilə daşınan qədər malı apara bilər. Deməli, ən ucuz quru yolu ilə Londondan Edinburqa daşınan iki yüz ton malın üstünə, yüz insanın üç həftə davam etməklə nəzarət xərcini, ayrıca dörd yüz at ilə əlli böyük arabanın həm nəzarət, həm də təxminən nəzarətləri qədər başa gələn, köhnəmələri xərcini əlavə etmək lazımdır. Halbuki, su yolu ilə daşınan eyni miqdar məhsula, ancaq 6 və ya 8 insanın dolanışığı ilə, iki yüz tonluq bir gəminin köhnəmə xərci, bir də çox olan risk qarşılığı, yaxud quru və su çatdırması arasındakı sığorta fərqi əlavə olunacaq. O zaman bu iki yer arasında, quru yolundan başqa çatdırma yolu olmasaydı, birindən digərinə, ancaq ağırlıqlarına nisbətə çox bahalı mallar daşına biləcəyindən, aralarında indi edilən ticarət kimi yox, əksinə çox az olurdu. Buna görə də, qarşılıqlı olaraq bir-birlərinin işini dəstəkləmələri indiki kimi deyil çox az olardı. Dünyanın bir-birindən uzaq bölgələri arasında ya çox az ticarət olar, ya da heç olmazdı. Hansı məhsullar Kəlküttə ilə London arasında qurudan çatdırma ödənişini qaldıra bilərdi? Yaxud, belə bir xərci aradan qaldıracaq qədər dəyərlisi olsa belə, o mal bu qədər vəhşi millətlərin torpaqlarından nə cür istifadə edilməklə keçirilə bilərdi. Bununla belə, indi bu iki şəhər öz aralarında çox əhəmiyyətli ticarətdə olmaqdadır; qarşılıqlı olaraq bir-birinə bazarı təmin etdiklərindən, özlərinin işini çox həvəslə şövləndirməkdədir.

Su ilə daşınmanın bu kimi üstünlükləri olduğuna görə, sənətin və sənayenin ilk inkişafının, bu asanlıqda hər növ əmək məhsuluna bütün yer üzünü bazar olaraq açdığı yerdə olması daha sonra bunların ölkə daxilinə yayılmaları təbiidir. Ölkənin daxili tərəfləri, uzun müddət üçün məhsulların çoxuna, özlərini əhatəyə alıb dəniz sahilləri ilə çayları ayıran torpaqlardan başqa bazar tapa bilməz. Bu səbəbdən bazarların genişliyi, uzun müddət o torpaqların zənginliyi və sıxlığı nisbətində qalması

lazımdır. Bundan ötrü bu ərazilərin inkişafı, ancaq o ərazinin inkişafından sonra ola bilər. Şimali Afrikada olan müstəmləkələrımızdəki fermalar, hər zaman ya dəniz sahilləri, ya da rahat çaylar boyunca yaradılmışdır. Heç bir ərazidə bunların çox kənarlara yayıldıqları olmamışdır.

Ən etibarlı tarixə görə, məlum olan ilk mədəniləşmiş millətlər, Aralıq dənizi sahilləri ətrafında məskunlaşmışdılar. Yer üzündə məlum bütün daxili dənizlərin ən böyüyü olan bu dənizdə qabarma-çəkilmə, bundan ötrü də küləklərdən başqa səbəblə dalğalanmalar olmadığından, həm sularının durğunluğu, həm adalarının çoxluğu, həm ətrafındakı sahillərin yaxınlığı səbəbindən bura, dünya dənizçiliyinin başlanğıcı üçün çox əlverişli idi. O dövrlərdə kompasdan istifadə etməni bilmədiklə-rindən, insanlar sahilləri gözdən itirməkdən qorxurdular; gəmiqayırma sənətinin qüsurlu olması üzündən, özlərini okeanın azğın dalğalarına buraxmaqdan çəkinirdilər. Herakl sütunlarını keçmək, yəni Cəbəllütariq boğazının kənarına yelkən açmaq, köhnə dünyada uzun zaman, ən çətin, ən təhlükəli dənizçilik uğuru sayılırdı.

O qədim dövrlərin ən bacarıqlı dənizçiləri, ən məlumatlı gəmi memarları olan finikiyalılarla kartacalılar belə, bu keçidi müəyyən dövrdən sonra edə bildilər. Uzun bir dövr üçün bunu təcrübədən keçirə bilən tək bu millətlər olmuşdur.

Aralıq dənizi sahillərindəki bütün ölkələr içində Misirin əkinçiliyi və sənayeni əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etdirən ilk ölkə olduğu aydın olur. Yuxarı Misrin heç bir yerində Nilin bir neçə mil kənarından irəliyə getməzdi. Aşağı Misirdə isə, o böyük çay ayrı-ayrı bir çox kanallara bölünürdü. Azacıq cəhd sayəsində (dərhal bu gün Hollandiyada Ren və Muz çaylarındakı kimi), bütün böyük şəhərlər və kəndlər, hətta çöllərdəki bir çox ferma evləri arasında, bu kanalların nəqliyyat üçün uyğun olduğu aydın olur. Bu daxili kanallarda hərəkətin inkişaf etdirən əhatə genişliyi və asanlıığı, bəlkə Misirin əvvəlcədən inkişafının başlıca səbəblərindən biri olmuşdur.

Bengal əraziləri ilə Şərqi Hind ölkələrində¹ Çinin bəzi şərq ellərində, əkinçilik və sənaye inkişafının ən qədim çağlara qədər davam etdiyi aydın olur. Bununla belə, çox uzaq zamanlara gedən bu köhnəlik, dünyanın bu bölgəsindəki bizlərin bacarığından əmin olduğumuz heç bir tarixlə sənədləşdirilmiş deyil. Bengal Qanq ilə bir çox başqa böyük çaylar

¹ “East Indies” qədim dövrdə, Hindistan ilə Uzaq Şərq anlamını verən təbii bir ad idi. İndiki halda Avstraliya ilə Asiya arasındakı Cava, Sumatra, Çələbeş kimi adaları əhatə edən bir ifadə kimi istifadə edilir.

Misirdə, Nildə olduğu kimi bir neçə rahat kanallar meydana gətirmişdir. Çinin şərq tərəflərində, bir çox böyük çaylar, müxtəlif qolları ilə çoxlu kanallar meydana gətirir. Onlar bir-birlərinə keçid verdiyi üçündür Nildən və Qanqdan, bəlkə də, hər ikisindən daha geniş daxili su təminatına malikdir. Qədim misirlilərlə hindlilərdən və çinlilərdən heç birinin xarici ticarəti təşviq etməmələri, əldə etdikləri böyük sərvətin hamısını kanallardan faydalanaraq təmin etmələrinin uyğunluğu diqqəti cəlb edir.

Bütün daxili Afrikanın, Asiyanın, Qara dəniz ilə Xəzər dənizinin kənarına düşən bütün bölgələr qədim Skit ölkəsinin; bugünkü Tatarıstan ilə Sibiryanın indi müşayət etdiyimiz vəhşi və sivilizasiyasız vəziyyətdə olduqları aydındır. Tatarıstan dənizi, gedib-gəlməyə əlverişli olmayan bir buz okeanıdır. Dünyanın ən böyük çaylarından bir neçəsi bu ölkədən keçirsə də çatdırılma və ticarətdə olmaq üçün çox yerdə bu çaylar bir-birindən çox uzaqdır. Avropadakı Baltik və Adriatik dənizləri həm Asiya, həm də Avropadakı Qara dəniz və Aralıq dənizi; Asiyadakı Aden, Basra, Hint, Bengal, Siyam körfəzləri kimi dəniz ticarətini bu böyük qitənin içərilərinə qədər çatdırma biləcək giriş qapılarından heç biri Afrikada yoxdur. Afrikanın böyük çayları da, əhəmiyyətli dərəcədə daxili kanal çatdırılmasına əlverişsiz şəkildə bir-birindən uzaqdır. Əsasən, bir xalqın çoxlu qollara, ya da kanallara bölünməyən, dənizə tökülməzdən əvvəl, bir başqa torpaqdan keçən bir çay yolu ilə edə biləcəyi ticarət, heç bir zaman çox ola bilməz. Çünki yuxarıdakı ölkə ilə dəniz arasındakı əlaqəni kəsmək, həmişə digər ərazinin sahibi olan millətin əlindədir. Tuna üzərindəki gediş-gəlişin inkişafı, Avstriya, Macarıstan kimi müxtəlif dövlətlərə faydası, çay yolunun hamısının Qara dənizə töküldüyü yerə qədər, bu dövlətlərdən hər birinin əlində olduğundan çox azdır.

IV FƏSİL

PULUN YARANMASI VƏ İSTİFADƏSİ HAQINDA

Əmək bölgüsü formalaşdıqdan sonra insanın öz əməyinin məhsulunu qarşılıya biləcəyi ehtiyacları çox azalır. Ehtiyaclarının çoxunu insan öz istehlakından artıq əmək məhsulunun əksər hissəsini, başqa insanların əmək məhsuluna ehtiyac duyduqları ilə mübadilə etməklə aradan qaldırır. Bu şəkildə hər insan mübadilə yolu ilə dolanar və ya müəyyən səviyyəyə qədər ticarət əlaqələrinə daxil olar. Cəmiyyətin özü də tam bir ticarətçi cəmiyyət olmaq yolunu tutmuş olur.

Amma əmək bölgüsü yeni meydana gəlməyə başlayarkən, bu mübadilə çox böyük maneələrlə qarşılaşmış və çox çətinliyə uğramışdır. Deyək ki, bir adamın əlində hər hansı əmtədən ehtiyac duyduğundan çox, bir başqasında isə ehtiyacından azdır. Bundan ötrü, birinci şəxs, bu çoxun bir hissəsini əldən çıxarmaq, digərinin isə bunu pul ilə almaq maraqlarına uyğun gələcək. Lakin təsadüfən ikinci şəxs əlində də, o birinin ehtiyac duyduğu nə isə yoxdursa, bunlar arasında mübadilə edilə bilməz. Qəssabın dükanında özünün istehlak edə bildiyindən çox ət vardır. Pivəçi də, çörəkçi də bunun bir hissəsini pulla satın almaq istəyər. Ancaq əvəzində verə bilmək üçün bunların əlində, məşğul olduqları peşənin müxtəlif əmtəələrindən başqa heç bir şeyləri yoxdur. Qəssabda da ehtiyac duyduğu çörəklə pivə vardır. Bu vəziyyətdə bunlar arasında bir mübadilə ola bilməz. Nə qəssab onlara satıcı, nə onlar ona müştəri ola bilər. Beləcə, hamısı da bir-birlərinə qarşılıqlı fayda verməkdən uzaqdırlar. Birlikdə, əmək bölgüsünün ilk yerləşməsindən sonrakı hər dövrdə, bu kimi halların baş verməsini istəyən hər bir tədbirli adam, öz işinin məhsulundan başqa, qarşılığında əməyinin məhsulunu vermək istəməyinin çox çıxmayacağını zənn etdiyi, bu və ya digər əmtədən müəyyən miqdarını həmişə yanında saxlaya biləcək şəkildə işlərini nizamlamağa, əlbəttə, səy göstərməsi lazımdır.

Bu məqsəd üçün, bir-birinin ardınca bir sıra digər şeylərin ağılla istifadə edilməsi mümkündür. Cəmiyyətin inkişaf etməmiş vaxtlarında, ticarətdəki ortaqlolma vasitənin yaxşı nəticələr gətirməyəcəyi deyilir. Çox əlverişsiz bir vasitə olsa da, qədim zamanlarda əşyaya bir çox hallarda, əvəzində verilən heyvan sayı ilə qiymət qoyulduğunu görürük. Təkcə Homeros, Diomedən zirehi ilə qalxanının yalnız doqquz öküz etdiyini

söyləyirlər. Ticarət və mübadilədə istifadə edilən ortağ vasitənin, Həbəşistanda duz, Hindistan sahilləri kimi bölgələrdə bir növ dəniz heyvanının qabıqları, Yeni torpaqlarda isə quru bənövşəyi balığı, Virginiyada tütün, Qərbi Hind adalarındakı müstəmləkələrimizdən hansındasa şəkər, bəzi digər ölkələrdə post və təbəqələnmiş dəri olduğunu söyləyirlər. Mənə izah etdiklərinə görə bu gün, Şotlandiyada bir işçinin çörəkçiyə və meyxanaya pul yerinə mismar apardığının çox olduğu bir kənd var.

Bununla yanaşı, qaçılmaz səbəblərlə, bütün ölkələrdəki insanların, hər şeydən çox, bu iş üçün metalları üstün tutmaqda qərar vermiş olduqları aydınlaşır. Dərhal heç bir şey onlar kimi az olmadığından, metallar hər hansı bir başqa obyektədən az enerji verərək saxlana bildiyi kimi, xarab olmadan istənilən qədər hissələrə bölünə bilər. Çünki bu parçalar əridilməklə asan şəkildə yenidən birləşdirilə bilər. Bu, onlar qədər dözülən, başqa heç bir şeydə olmayan xüsusiyyətdir. Bu da, bütün o biri xüsusiyyətlərdən irəlində olaraq, onları ticarət və bölgü vasitəsi olmağa əlverişli edir. Məsələn, duz satın almaq istəyib, əvəzində heyvandan başqa heç nə verə biləcəyi olmayan bir adam, bütöv bir öküzün və bütöv bir qoyunun məbləği qədər duzu satın almaq məcburiyyətində olması lazımdır. Bundan az duz aldığı çox ola bilməz. Çünki əvəzində verəcək olduğu şeyin, itkisiz bölünə bildiyi az sayda təsadüf olunur. Daha çox satın almaq istədiyi halda, yenə eyni səbəbdən, bu miqdarı və ya üç qatını, yəni iki-üç öküz, yaxud iki-üç qoyun dəyərində duz satın almaq məcburiyyətində qalmalıdır. Bunun əksinə olaraq əmtəə və ya qoyunun əvəzinə, əlində qarşılıq olaraq verə biləcəyi metal olsa, metalın miqdarını ehtiyac olduğu şeyin tam miqdarı ilə asan şəkildə edə bilər.

Bu məqsədlə müxtəlif xalqlar müxtəlif metallardan istifadə etmişlər. Qədim spartalılar arasında qarşılıqlı ticarət vasitəsi dəmir, qədim romalılarda mis, bütün zəngin və tacir millətlərdə isə qızıl və gümüş idi.

Aydın olan bu metallar ilkin, işarəsiz və damğasız, işlənməmiş çubuqlar halında, bu məqsəd üçün istifadə edilirdi. Necəki, qədim bir tarixçi olan Timaseusun¹ əsərinə istinad edərək, Plin², romalıların, Servius Tullius dövrünə qədər kəsilmiş pulların tapılmadığını, hər nəyəse ehtiyac hiss etsələr, bunu pulla satın almaq üçün, möhürlənmiş, mis çubuqlar istifadə etdiklərini bildirməkdədirlər. Deməli, bu işlənməmiş çubuqlar o zamanlar pul funksiyasını yerinə yetirirdi.

¹ Tarixçi.

² Plin Real tarix kitabı, III fəsil

Metalların belə işlənməmiş şəkildə istifadə edilməsi iki, çox böyük qorxu doğururdu. Qorxulardan birincisi, metalları dartmaq, ikincisi, çəkisinə baxmaq əziyyəti idi. Kiçik bir miqdar fərqi, dəyərdə böyük fərq doğurduğu qiymətli metalların gərəyi kimi qəti olaraq ölçülməsi işi, heç olmasa, çox həssas dirhəmlərə və tərəziyə ehtiyac duyurdu. Hələ qızıl çəkmək olduqca incə bir işdir. Həqiqətdə, kobud mədənlərdə kiçik bir səhvin çox əhəmiyyəti olmayacağından, bu, şübhəsiz ki, daha az incəlik tələb edir. Yenə də bir əmtəə almaq və satmaq ehtiyacındakı bir şəxs, hər dəfə əmtəəni tərəzidə ölçmək məcburiyyətində qalması çox darıxdırıcı olsa da lazımdır. Çəkiyə baxmaq prosesi, daha çətin, daha bezdiricidir. Metalın bir parçası, uyğun əridicilərlə bir qəlib içində əridilmədikcə, bu sınaqdan əldə ediləcək nəticə heç də müəyyən olmaz. Bununla belə, kəsilmiş pulun forma tapmasından əvvəl, bu darıxdırıcı, zəhmətli əməliyyat yerinə yetirilməzsə, xalq hər an üçün çox böyük hiylə və fırldaqçılıqla üzləşə bilər. Əmtəəsi ilə, bir funt ağırlığında xalis gümüş və saf mis yerinə, xarici görünüşü bu metallara bənzədilmiş, ən kobud, ən adi mədənlərdən qarışıq edilməsi bir saxta metal ala bilərdi. Bu kimi sui-istifadələrin qarşısını almaq, mübadiləni asanlaşdırmaq, beləliklə, hər müxtəlif işi və ticarəti etina etdirmək üçündür ki, inkişaf yolunda olduqca inkişaf etmiş bütün ölkələrdə, əmtəəni pulla satın almaq, hər kəsin istifadə etdiyi müəyyən metalların müəyyən bir miqdarına şəhliq, bir möhür vurulmasının lazım olduğu söylənilmişdir. Bu halda, kəsilmiş pul ilə sikkəxana¹ adı verilən dövlət dairələrinin mənşəyi budur. Bu təşkilatlar, xüsusiyyət baxımından eynilə, yun və soyuq bezlərə ölçü və işarə qoyan dairələrə oxşayır. Bunların hamısı, bazara istiqamətləndikdə, bu növ əmtəələrin miqdarı və bir nümunə olan yaxşılığı, şəhliqin bir möhürü ilə aydın olması məqsədi üçündür.

İstifadə edilən metallar üstünə vurulan ilk şəhliq nişanlarda, bir çox hallarda başa düşülsə, həm çox çətin, həm də çox əhəmiyyətli olan, metalın keyfiyyətini və saflıq dərəcəsini göstərmə məqsədi güdüldüyü, bunların, bu gün gümüş dəstələr və çubuqlara vurulan sterlinq işarəsinə və ya bəzən qızıl külçələri üzərinə qoyulan ispan nişanlarına bənzədiyi, sikkənin tək bir üzünə vurulduğu və bütün üzü örtmədiyi üçün, çəkini göstərməklə yanaşı metalın ağırlığını göstərmədikləri aydın olur. İbrahim Peyğəmbərin tarlası üçün Efronun ödəməyə razı olduğu dörd yüz gümüş misqal tərəzi ilə çəkilmişdir. Misqal ticarətdə istifadə edilən axça idi. Bugünkü qızıl külçələrdə və gümüş çubuqlarda olduğu kimi, yəni ədəd ilə

¹ Pulun kəsildiyi və hazırlandığı məkan, yer.

deyil, çəki ilə alınarmış. İngiltərədə qədim Sakson krallarının gəlirləri pul ilə deyil eynilə, yəni hər cür yemək-içmək və təchizat şəklində ödənməmiş. Fateh Villiam bu gəlirlərin pul olaraq ödənməsi adətini ortaya çıxardı. Ancaq bu pul xəzinə tərəfindən uzun müddət sayılaraq deyil, tərəzidə çəkilərək alınmışdır.

Bu metalların doğru olaraq tərəzidə çəkilməsində əlverişsizlik və çətinlik sikkənin bir forma tapmasına səbəb oldu. Bunun nişanı pulun hər iki üzünü, bəzən üstünü belə tamamilə örtüyündən, metalın tək çəkisi deyil, həm də ağırlığını da ifadə etməsi hesab olunurdu. Bu səbəbdən bu sikkələr tərəzidə çəkilmək zəhməti olmadan, bugünkü kimi, sayılaraq qəbul edilirdi.

Əvvəldə bu sikkələrin adlarını daşdığı vahidlər, aydın olan daxilindəki metalın ağırlığını və miqdarını ifadə edərmiş. Romada ilk dəfə olaraq pulun kəsilməsinə göstəriş verən Servius Tulliusun dövründə, Roma Ası və ya Podosu bir Roma funtu ağırlığında saf misi əhatə edirdi.

Bu, bizdəki zərgər funtu kimi on iki onçaya¹ bölünmüş olub, hər birində bir onça real saf mis vardı. I Edvardın dövründə İngiltərə sterlinqində sikkəxana tərəzisi ilə bir funt müəyyən çəkiddə gümüş olurdu. Sikkəxana funtunun Roma funtundan bir qədər, sikkə funtundan isə bir az əskik olduğu aydın olur. Bu tərəzi İngiltərə sikkəxanasına ancaq VII Henrinin on səkkizinci səltənət ilində daxil olmuşdur. Fransanın pul vahidi Şarlemaqne zamanında Troyes, yəni zərgər tərəzisi ilə, müəyyən çəkiddə bir funt gümüşü ehtiva edərdi. Şampafnedəki Troyes yarmarkası, o sırada Avropanın bütün millətlərinin qarşılaşdığı bir məkan idi. Belə məşhur bir bazarın tərəziləri ilə ölçülərini hər kəs tanıyar, bunlara etibar edərdi. Şotlandiya pulu olan pound, I.Aleksanderdən Robert Brus zamanına qədər, İngiltərə sterlinqi ilə eyni ağırlıq və çəkiddə, bir funt gümüşü əhatə edirdi. İngilis, fransız və Şotlandiya pennilərində də, mənşəyində, onçanın iyirmidə biri, funtun iki yüz qırxdə biri olan real bir penni ağırlığında gümüş var idi. Şillingin də, əslində bir çəki vahidinin adı olduğu aydın olur. III Henrinin köhnə bir göstərişində: "Buğdanın dördə bir tərəzisi, on iki şilling olsa, bir farthinglik² çörək on bir şilling dörd penni çəkməlidir," söylənilmişdir. Bununla belə, şilling ilə bir tərəfdən penni, o biri tərəfdən funt arasındakı fərq, penni ilə funt arasındakı nisbət qədər bir nümunə olmadığı aydın olur. Fransanın ilk kral sülaləsi dövründə, fransız sousunda və ya şillingində müxtəlif dövrlərdə beş, on iki, iyirmi və qırx

¹ Onça- funt xırdalanandan sonra alınan pul vahidi.

² Farthinglik-penninin dördə biri.

penni olduğu məlum olur. Qədim saksonlarda şillingdə bir zamanlar yalnız beş penni olduğu görünür. Bunun onlarda, qədim qonşuları franklardakı qədər dəyişkən olması ehtimalı var. Fransızlarda, Şarlemagne zamanından, ingilislərdə isə Fateh Villiamdan bəri funt, şilling və penninin dəyərləri çoxmüxtəlifliyi ilə yanaşı, bunlar arasındakı fərqi indiki kimi bir əraziyə uyğun olduğu aydın olur. Çünki elə hesab edirəm ki, dünyanın bütün ölkələrində hökmdarların və müstəqil dövlətlərin acgözlüyü ilə insafsızlığı üzündən, vətəndaşların etibarını pis formada istifadə edilərək sikkələrində başlanğıcda, var olan metalın real miqdarı tədricən azaldılmışdır. Respublikada son dövrlərdə Roma Ası ilk öncəki dəyərinin iyirminin dördə birinə endirilmiş, çəkidə bir funt gələcək yerdə, ancaq yarım onça çəkməyə başlamışdır. İngilis funtu ilə penni vahidlərinə görə, real dəyərin bu gün də üçdə biri, Şotlandiya vahidlərinə görə təxminən otuz altıda biri, fransızlarınkıların isə az qala altmış altıda biri qalmışdır. Bunu edən hökmdarlarla müstəqil dövlətlər, bu əməliyyatlar sayəsində ətrafda dəyişiklər aparmadan lazım olacaq miqdardan daha az pul ilə borclarını ödəyib, təəhhüdlərini yerinə yetirmək imkanını tapmış olurdu. Həqiqətdə isə bu, tək ətrafda belə idi. Çünki həqiqətdə, borc verənləri özlərinə ödənməsi lazım olan bir hissəsindən məhrum etmiş olurdu. Bu eyni imtiyaz, dövlət daxilindəki bütün digər borclulara da verilirdi. Bunlar, qədim pul ilə aldıkları borcun hamısını bu yeni, çəkisi düzgün olmayan pulun eyni nominal miqdarı ilə ödəyə bilirdilər. Bundan ötrü, bu kimi əməliyyatların həmişə borcluların lehinə, borc verənlərin zərərinə olduğu aydın idi. Bəzən bu əməliyyatlar, xüsusi şəxslərin sərvətlərində çox dəhşətli bir ümumi fəlakətin doğura biləcəyindən daha böyük, təsiri hər kəsə toxunan sarsıntılar meydana gətirmişdir.

Bu şəkildə pul bütün mədəni xalqlarda, vasitəçiliyi sayəsində hər cür əmtənin alınib-satıldığı və ya bir-biri ilə mübadilə edildiyi hər kəsə istiqamətlənən ticarət aləti olmuşdur.

Əmtələrin birini o biri ilə və ya pul qarşılığı ilə mübadilə edərkən, insanların təbii olaraq güddükləri qaydaları indi araşdırmağa çalışacağam. Bu qaydalar əmtələrin nisbəti və ya mübadilə deyər biləcəyimiz dəyərini təyin edir.

Dəyər sözünün iki fərqli mənası olduğuna diqqət yetirmək lazımdır. Bəzən müəyyən bir şeyin faydalı olduğunu, bəzən də, o şeyə sahib olmanın verdiyi başqa əmtəni satınalma gücünü izah edir. Birinə "istehlak dəyəri", o birinə isə "mübadilə dəyəri" deyilə bilər. İstehlak edərkən ən böyük olan şeylərin, bir çox hallarda mübadilə edərkən az dəyəri olar, ya da heç dəyəri olmaz. Bunun əksinə olaraq, ən böyük mübadilə dəyəri

olanların istehlak dəyəri ya azdır, ya da heç yoxdur. Heç bir şey sudan faydalı deyil, amma onunla dərhal heç bir şey pulla satın alın bilməz. Onu mübadilə etməklə əvəzində, o an heç bir şey əldə edilə bilməz. Bir almazın istifadə etmə baxımından heç dəyəri yoxdur. Lakin mübadilə etməklə onun əvəzində bir çox hallarda çox böyük miqdarda başqa əmtəələr əldə edilə bilər.

Əmtəələrin mübadilə dəyərini təşkil edən qanunları araşdırmaq üçün bunları göstərməyə çalışacağam:

Birincisi, mübadilə dəyərinin real ölçüsü nədir? Yaxud bütün əmtəələrin real qiyməti nə səbəbdən meydana gəlir?

İkincisi, real qiyməti formalaşdıran və ya meydana gətirən müxtəlif hissələr nələrdir?

Sonuncusu, qiymətin bu müxtəlif elementlərinin bir hissəsinin, ya hamısının təbii və adi dərəcələrini bəzən artıran, bəzən müəyyən hədd səviyyəsinə salan müxtəlif səbəblər hansılardır? Yaxud bazar qiyməti ilə, yəni əmtəələrin real qiyməti ilə bunların təbii adlandırılı biləcək qiymətinin eynilə bir-birinə uyğun gəlməsinə bəzən mane olan səbəblər hansılardır?

Bundan sonrakı üç hissədə bunlar əlimdən gəlincə izah etməyə çalışacağam. Bunlardab ötrü oxucunun səbrini və diqqətini israrla xahiş edirəm. Kimsə, bəlkə özünə lazım olduğundan çox uzadılmış kimi gələcək detallar üçün səbrini... Edə biləcəyim ən ətraflı şərhədən sonra, bəlkə yenə bir az qaranlıq görünəcək olanları qavramaq üçün isə diqqətini... Aydın olduğuna əmin olmaq üçün, sözü uzatmağı sevə-sevə gözə alıram. İşıqlandırmaq üçün bütün əməyimi verdikdən sonra, təbiəti baxımından çox mücərrəd olan bu mövzuda, yenə bir az qaranlıq məqamlar qala bilər.

V F Ə S İ L

ƏMTƏƏNİN HƏQIQİ VƏ NOMİNAL QIYMƏTİ, YAXUD ONLARIN ƏMƏKDƏ VƏ PULDA OLAN DƏYƏRLƏRİ HAQQINDA

Hər bir şəxs imkan daxilində insan həyatı üçün lazımlı, rahat və xoş olan şeylərdən faydalanmaqla zəngin və ya yoxsul olur. Amma əmək bölgüsü əlverişli şəkildə həyata keçirilsə, bu şeylərin çoxunu insan öz əməyi ilə əldə edə bilər. Bütün bunların əksəriyyətinin başqalarının əməyindən əldə etməsi üzərində azad ola biləcəyi və pulla satın almağa gücü çatacağı əməyin həcminə görə, zəngin və ya yoxsul olması lazımdır. Bu halda özü üçün istehlak etmək niyyətində olmadığı və başqa şeylərlə mübadilə etməyə hazırladığı bir şeyin ona sahib olmaq üçün dəyəri, o şeyin özünü pulla satın almaq və ya üzərində hökm edə bilmək imkanını verən əmək miqdarına bərabərdir. Deməli, əmək bütün əmtəələrin mübadilə dəyərinin real ölçüsüdür.

Hər şeyin real qiyməti, yəni əldə etmək istəyən hər bir şəxs üçün həqiqi dəyəri, o şeyi əldə etməyin əziyyəti və zəhmətidir. Bir şeyi əldə etmək, əldən çıxarmaq və ya bir başqa şey ilə mübadilə etmək istəyən şəxs üçün, o şeyin real dəyəri, onun öz üzərindən atıb başqalarının üstünə yüklədiyi əziyyət və zəhmətdədir. Pul və ya əmtəə ilə satın alınan bir şey əmək ilə satın alınmışdır. Eynilə alınımızın təri ilə qazandığımız bir şey kimi. Bu pul və əmtəələr həqiqətdə bizi o yorğunluqdan əsirgəmiş olur. Bunlar bərabər miqdarda bir əmək dəyəri daşdığı hesab edilən bir şey ilə, mübadilə etdiyimiz müəyyən bir həcm əməyin dəyərini əhatə edir. Əmək, hər şeyin ilk xərci, yəni real pulla satınalma zamanı əvəz olaraq ödənməmiş axcadır. Mahiyyət etibarilə, bütün dünya sərvətləri, qızıl və ya gümüşlə deyil, əməklə satın alınmamışdır. Onu bəzi yeni məhsullarla mübadilə etmək istəyən sərvət sahibləri üçün o sərvətin dəyəri, bu şəxslərə satın almaq və azad olmaq imkanını verə bildiyi əməyin həcminə bərabərdir.

Bay Hobbesunun dediyi kimi, zənginlik qüvvət deməkdir. Amma böyük bir sərvəti ələ keçirən və ya miras yolu ilə ona qalan hər hansı bir şəxsin tamamilə mülki və ya əsgəri bir siyasi güc əldə etməsi, yaxud belə bir nüfuzə varis olması lazım deyil. Onun sərvəti, özünə bu qüvvələrdən ikisini də əldə edən vasitələri, bəlkə də təmin edə bilər. Ancaq özündə sırf bu sərvətin olması, ona bunları hər halda çatdıracaq deyildir. Buna sahib olan, ona həqiqətdə, dərhal istiqamətləndirdiyi qüvvət, satın alınan bir

gücdür. Başqasının hər cür əməyi üzərində və bu əməyin bazarda olan bütün əmtəə üzərində müəyyən bir nüfuz və azadlığıdır. Sərvət, eynilə bu gücün böyüklüyünə, yaxud özünə satın almaq və ya üzərində azad ola bilmək imkanını verdiyi başqalarının əmək miqdarına, yaxud eyni şey deyilən başqalarının əməyinin məhsuluna görə, böyük və ya kiçik hesab edilir. Hər şeyin mübadilə dəyərinin, həmişə sahibinə çatdığı bu gücün böyüklüyünə tamamilə bərabər olması lazımdır.

Ancaq əmək bütün şeylərin mübadilə dəyərinin real ölçüsü olsa da, bu şeylərin çoxunda əməklə dəyəri təyin etmək mümkün deyil. Bir çox hallarda ayrı-ayrı iki əməyin həcmi arasındakı nisbəti azaltmaq çətindir. İki müxtəlif iş üçün sərf edilən zaman, təkcə şəkildə bu nisbəti təyin edə bilməz. Eyni zamanda, dözlən müxtəlif çətinliklər, göstərilən bacarıq hissə-hissə nəzərə alınmalıdır. Bir saatlıq çətin işdə iki saatlıq asan işdəkindən; ya da, öyrənməsi on il çəkən bir sənətlə bir saat məşğul olmaqla, sınavı və hər kəsin görə biləcəyi bir işdə bir ay işləməkdə olduğundan daha çox əmək ola bilər. Lakin həm çətinliyin, həm də cəsarətin tam bir ölçüsünü tapmaq asan deyil. Reallıqda ayrı-ayrı əməyin müxtəlif məhsullarını mübadilə edərkən, əksəriyyət bunların ikisini də az nəzərə alır. Amma belə həssas bir ölçü ilə deyil, bazardakı alış-verişlə, uzun-uzadı müzakirə ilə müəyyən olunmasa belə, ortaq şəkildə işlərin getməsi üçün, o nahamar şəkildən bərabərliyə görə ölçülər.

Onsuzda hər əmtəə bir çox hallarda əməklə deyil, başqa əmtəələrlə mübadilə ediləcək o şəkildə onlarla müqayisə edilir. Onun üçün əmtəənin mübadilə dəyərini, satın ala biləcəyi əməklə deyil, başqa bir əmtəənin miqdarı ilə qiymətləndirmək daha düzgündür. Hər bir insan müəyyən bir əmtəə miqdarının nə demək olduğunu, bir əmək miqdarından daha yaxşı anlayır. Onlardan biri, gözlə görülən, əldə tutulan bir obyektir. Digəri isə mücərrəd bir anlayışdır. Kifayət qədər aydın olan bir formaya daxil olsa da, çox da təbii və müəyyən deyildir.

Amma barter aradan qaldırılıb pul ticarətin ortaq aləti olandan sonra, hər bir ayrı əmtəə başqa bir əmtəə ilə deyil, bir çox hallarda pul ilə mübadilə edilir. Qəssab mal və ya qoyun ətinə çörək və ya pivə ilə dəyişdirmək məqsədilə, çörəkçi və ya pivəçinin ünvanına aparmaz. O, bunları bazara aparıb, orada pul ilə mübadilə edir. Sonra bu pulu çörək və ya pivə ilə dəyişdirir. Bunların əvəzində əldə etdiyi pul, sonradan bu pulla satın ala biləcəyi çörək və pivəni də təyin etmiş olur. Bu halda onların dəyərini birbaşa mübadilə etdiyi əmtəə və ya şey ilə, yəni pul miqdarı ilə qiymətləndirməyi, qəssab, ancaq bir başqa malın ortaya çıxması ilə qiymətləndirməkdən daha təbii formada tapar və daha açıq

şəkildə qavrayar. Ət, üç-dörd funt çörək, yaxud üç dörd quart¹ pivə edir deməkdənsə, ətin funtunun üç-dörd penni etdiyini söyləmək daha əlverişlidir. Bu halda, hər bir əmtənin mübadilə dəyərində, əmək miqdarı və mübadilə edilə biləcək hər hansı digər əmtəə yerinə, əksəriyyətin pul miqdarı ilə dəyərin formalaşdırılmasını səmərəli hesab etməsi bundan irəli gəlir.

Bununla yanaşı qızıl və gümüşün də, başqa hər əmtəə kimi dəyəri dəyişərək bəzi hallarda ucuz, bəzi hallarda yüksək qiymətə olur. Pulla reallaşdırılmalar, bəzən daha asan, bəzən də daha çətin olar. Bu metalların müəyyən miqdarının satın ala biləcəyi və ya üzərində dominant ola biləcəyi əməyin miqdarı, yaxud qarşılığında mübadilə edilə biləcəyi başqa əmtəə miqdarı, bu mübadilələrin edildiyi sırada bilinən mədən ocaqlarının məhsuldarlığına və ya qeyri-məhsuldarlığına bağlıdır. XVI yüzillikdə Amerikada bol olan mədənlərin ortaya çıxarılması Avropadakı qızıl və gümüşün dəyərini əvvəlki qiyməti üçün uyğun olaraq üçdə birinə endirdi. Mədən ocağından bazara çatdırılmalar daha az əmək sərf edildiyindən, bu metallar oraya gətirildiyi zaman, daha az əmək satın ala bilir və ya daha az əməkdən üstün ola bilirdi. Bu isə o metalların dəyərlərindəki ən böyük dəyişiklik olmaqla yanaşı, “tarixin bizə çatdırdıqları” arasında heç də yeganə hal deyildir. Necə ki, təbii ayaq və ovuc kimi, öz miqdarı ilə dəyişən bir kəmiyyət ölçüsü, heç bir zaman başqa şeylər üçün sağlam bir miqdar ölçüsü olmaz, öz dəyəri durmadan dəyişən bir əmtəə də, başqa əmtəələrin tam bir ölçüsü ola bilməz. İşçi üçün bərabər həcmdə əmək hər zaman, hər yerdə bərabər dəyərdə olması deyilə bilər. Sağlamlığı, gücü və kefi adi vəziyyətdə, bacarığı və ustalığı adi dərəcədə olan işçinin rahatlığı, azadlığı və xoşbəxtliyindən, həmişə eyni fədakarlıqda olması lazımdır. Əməyin qarşılığı olaraq aldığı əmtəələrin miqdarı necə olmasından asılı olmayaraq, ödədiyi əvəzin həmişə eyni olması lazımdır. Həqiqətdə, bu əvəz o malların bəzən çoxunu, bəzən daha azını pulla satın ala bilər. Lakin dəyişən əmtəələrin dəyəridir, onları pulla satın alan əməyin dəyəri deyil. Hər zaman, hər yerdə əldə olunması çətin və ya ələ keçirilməsi çox əmək tələb edən şey dəyərli hesab edilir. Asan şəkildə, yaxud az əməklə əldə edilə bilən isə daha ucuzdur. Bu halda, öz dəyərini heç dəyişməyən əmək, hər yerdə, hər zaman bütün malların dəyərində qiymət qoyulmasında və bunların müqayisə edilməsində son sözü söyləyəcək real ölçüdür.

¹ Quart bir litrdən bir qədər çox olan bir həcm vahidi.

Əmək, bunların real qiymətidir. Pul isə onların yalnız nominal qiymətini əmələ gətirir.

Amma bərabər əmək miqdarları işçi üçün həmişə bir dəyərdə olmaqla yanaşı, işçini istismar edən şəxsə, bəzən daha çox, bəzən isə daha az dəyər kimi gəlir. İşçi istifadə etdiyi əməyin miqdarına bəzən zamanla daha böyük, bəzən isə zamanla daha kiçik miqdarda əmtəə satın alar. Əməyin dəyəri ona başqa hər şeyin qiyməti kimi dəyişkən gəlir. Birində bahalı, digər bir başqasında ucuz görünər. Amma reallıqda birində ucuz, digərində isə bahalı olan əmtəələrdir.

Elə isə hər kəsin bildiyi mənada, əmtəələrin olduğu kimi, əməyin də bir real qiyməti, bir də nominal dəyəri olduğu söylənilə bilər. Deyilə bilər ki, əməyin real qiyməti, ona qarşı olaraq verilən, həyat üçün lazımlı və rahat olan maddələrin miqdarı ilə, nominal qiyməti isə pulun miqdarı ilə əlaqədar meydana gəlir. İşçi, əməyinin nominal dəyərində görə deyil, real dəyərində görə varlı ya yoxsul, yaxud yaxşı və ya pis mükafatlandırılmış olur.

Əmtəələrin real qiyməti ilə nominal qiymətinin ayırd edilməsinin, tək bir qaydası olmayıb, bunun bəzən yerinə yetirilməsinin əhəmiyyətli yeri ola bilər. Eyni real qiymət, hər zaman üçün eyni dəyərdədir. Lakin qızıl və gümüşün dəyərindəki dəyişmələr səbəbindən eyni nominal qiymət, bir çox hallarda çox müxtəlif dəyərlərə malik olur. Bu onun üçündür ki, bir mülk daimi qazanla satıldığında, gəlirin həmişə eyni dəyərdə olması istənilirsə, bu gəlir özünə ayrılmış bir ailə üçün, onun müəyyən bir pul məbləğindən meydana gəlməsinin əhəmiyyəti vardır. O halda gəlirin dəyəri iki növ dəyişikliyə uğraya bilər. Birincisi, eyni ada malik pulların, müxtəlif zamanda əhatə etdiyi dəyişik qızıl və gümüş miqdarlarından irəli gələn dəyişiklik; ikincisi, bərabər miqdarlardakı qızıl və gümüşün, ayrı-ayrı vaxtlarda müxtəlif dəyərlər səbəbindən ibarət olan dəyişikliyi.

Hökmdarlar və müstəqil dövlətlər, bir çox hallarda pullarındakı təmiz metalın miqdarını azaltmaqda keçici mənfəət olduğunu hesab etmişlər. Amma bunu artırmaqla mənfəətləri olduğu ağıllarına gəlməmişdir. Bundan irəli gələrək elə hesab edirəm ki, bütün millətlərin pullarındakı metalın miqdarı zaman keçdikcə azalmış; artdığı isə çox təsadüf olunmamışdır. Onun üçün bu kimi dəyişikliklər, bir pul gəlirinin dəyərini hər zaman azaltmasına yaxındır.

Amerika mədənlərinin kəşf edilməsi Avropada qızıl və gümüşün dəyərini azaltmışdır. Anladığıma görə əldə çox qəti dəlil olmamaqla yanaşı, əksəriyyət bu dəyər azalmasının davam etdiyini, daha uzun zaman

davam etməsi ehtimalı olduğunu hesab edirlər. Bu halda fərziyyəyə görə, bu kimi dəyişikliklərin, hər nə şəkildə ödəniləcəyi qəti şərt qoyulmuş olsa, pul gəlirini çoxaltmaqdan daha çox azalması gözlənilər (məsələn, bu qədər sterlinq lirəsi kimi). Müəyyən ad daşıyan, bu həcm çap edilmiş pul ilə deyilsə də, bu qədər onça tərəfindən saf gümüş, ya da müəyyən bir həcmdə gümüş olaraq ödənməsi şərt qoyulsa belə vəziyyət bu şəkildədir.

Sikkənin adını daşdığı vahidə toxunulmamış olan yerlərdə belə, taxıl anbarı olaraq təsis edilən ehtiyat gəlirləri, dəyərlərini pul ilə ödəniləcək olanlardan daha yaxşı qorumuşlar. Elizabet səltənətinin on səkkizinci ilində tətbiq edilən qanunla, bütün Kollec¹ icarə müqavilələrindəki gəlirin üçdə birinin və ya eynilə ən yaxın milli bazarda qüvvədə olan qiymətə görə ödənilməsi, ehtiyat halında gizli tutulması üçün hökm çıxarılmışdır. Dr. Blakstouna görə, bu icarə gəlirindən təşkil olunaraq yaranan pul, əslində tamın üçdə biri olmaqla yanaşı, indiki anda o biri üçdə ikinin gətirdiyinin iki qatına yaxındır. Bu hesabla, kolleclərdə pul olaraq alınan köhnə icarə gəlirlərinin keçmişdəki dəyərlərinin az qala dördüdə birinə qədər aşağı düşməsi, yaxud əslində uyğun etdikləri icarənin dördüdə birindən çox olması lazımdır. Lakin Filip ilə Marinin hökmdarlıq zamanından bəri, ingilis sikkəsinin adını daşdığı pul vahidi, ya az dəyişikliyə uğramış, ya da heç dəyişməmişdir. Eyni ədədlə sterlinq, şilling və penni, təxminən eyni miqdarda saf gümüşü əvəzləmişdir. Kolleclərin pul gəlirləri məbləğindəki bu azalma, demək olar ki, həqiqətən gümüşün dəyərindəki aşağı qiymətdən irəli gəlmişdir.

Gümüşün dəyərindəki azalma, eyni vahidin adını daşıyan sikkədəki gümüş miqdarının azalması ilə bir araya gəlersə, itkinin dəyəri daha böyük olur. Sikkənin adını daşdığı vahidin, İngiltərədəkindən çox dəyişikliklərə uğradığı Şotlandiyada və oradakı ilə müqayisədə daha çox dəyişikliyə uğradığı Fransada, real dəyərin əsasını köhnə gəlirlər təşkil etdiyindən, bu səbəbdən az qala heçə enmişdir.

Müxtəlif dövrlərdə, bərabər kəmiyyətdə qızıl gümüşdən bəlkə hər hansı bir başqa əmtədən çox ehtimal, işçi alimenti olan bərabər ehtiyat² miqdarları ilə, az qala bərabər kəmiyyətlərdə əmək satın alınma biləcəkdir. Beləcə, bir-birindən uzaq dövrlərdə bərabər ehtiyat miqdarları, eyni real dəyərə yaxınlaşar və bu səbəbdən sahibinə eyni miqdarda əmək satın almaq, ya da buna üstün olmaq imkanını verir. Deyə bilərəm ki, bunu az

¹ Bu söz qədimdən xəstəxana, yurd, heyət kimi sözlərdə təsis olunma mənasını verir, həmçinin xeyriyyə təşkilatı kimi də istifadə edilirdi.

² Anbarda saxlanılan taxıl və digər məhsulların miqdarı.

qala hər hansı bir başqa əmtəənin, bərabər miqdarlarından daha təxmini ola biləcək qədər mümkün edirlər. Çünki bərabər ehtiyat miqdarları belə bunu tam şəkildə etməz. Bundan sonra ifadə etməyə çalışacağım kimi, işçinin dolanışıqı, yaxud əməyinin real qiyməti, müxtəlif vəziyyətlərdə çox fərqli dəyişər. Bu dolanışıq yerində sayan bir cəmiyyətdəkinə nisbətən bolluğa gedən bir cəmiyyətdə və geri gedən bir cəmiyyətdən daha fərqlidir. Bununla belə hər hansı bir dövrdə, başqa hər hansı bir əmtəə, o sırada satın ala biləcəyi dolanışıq şeyinin kəmiyyəti nisbətində çox və ya az əmək satın alacaq. Bu halda anbardan təsis edilmiş bir icarə gəlirinin ancaq müəyyən miqdarı anbarın pulla satın ala biləcəyi əməyin miqdarındakı dəyişikliklərə uğraması gözlənilir. Amma bir başqa şey üzərindən gizli tutulmuş icarə gəlirinin, yalnız müəyyən miqdar ehtiyatının satın ala biləcəyi əmək miqdarındakı dəyişikliklərə uğraması deyil, o şeyin hər hansı bir miqdarı ilə satın alınma biləcək ehtiyat miqdarındakı dəyişikliklərə uğraması da ehtimal olunmaqdadır.

Bununla yanaşı, oda aydındır ki, anbar icarəsindən əldə olunan gəlirin real dəyəri, pul gəlirininə nisbətdə əsrdən-əsrə daha az dəyişər, ilboyunca isə daha çox dəyişər. Bundan sonra ifadə etməyə çalışacağım kimi, əməyin pul olaraq qiyməti ildən-ilə ehtiyatının pul ilə ifadə edilən qiymətinə görə dalğalanmayıb, aydın olan hər yerdə, həyat üçün lazımlı bu şeylərin müvəqqəti və ya süni qiymətinə deyil, orta və ya alışılmış qiymətinə görə xəbərdar edər. Yenə irəlidə göstərməyə çalışacağım kimi, ehtiyatın orta və ya qəbul olunmuş qiyməti gümüş dəyəri ilə, bazara bu metalı çatdıran ocaqların zənginliyi və ya sonsuzluğu ilə, yaxud istifadə edilməsi lazım olan əmək miqdarı ilə, bu səbəbdən də müəyyən miqdar gümüşün maddən ocağından bazara qədər aparılması üçün istehlak edilməsi lazım olan ehtiyat ilə müəyyən edilir. Amma gümüşün qiyməti bəzən əsrdən-əsrə çox dəyişməklə yanaşı, ildən-ilə o qədər də dəyişməz. Yarım əsrdə və ya bütün əsr boyunca bir çox hallarda eyni qalmaqda davam edər. Bu halda taxılın pul ilə hesablanacaq orta və alışılmış qiyməti belə, uzun bir müddətdə eyni səviyyədə və aşağı-yuxarı eyni qalmaqda davam edə bilər. Başqa nöqtəyi-nəzərdən heç olmasa eyni və ya aşağı-yuxarı ¹ eyni vəziyyətdə qalmağa davam etməsi şərtilə, taxıl qiymətiylə birlikdə əməyin qiymətinin də eyni qalmaqda davam etdiyi güman edilir. Bir tərəfdən də, taxılın keçici və ya süni qiyməti bir ildə əvvəlkinə nisbətən yüksələ bilər və ya tərəzinin dördüdə biri iyirmi beş şillingdən əlli şillingə qədər qalxa bilər. Tək qiyməti bu olsa, taxıl

---

¹ Təxminən

üzərindən bir gəlirin, həm nominal, həm real dəyəri, taxıl köhnə qiymətdə olan zaman onun qiymətinin iki mislidir və ya əməyin, başqa məhsulların çoxundan miqdarca iki dəfə üstün ola bilər. Əməyin pul olaraq dəyəri və bununla yanaşı, başqa məhsulların çoxunun qiyməti, bütün bu dəyişikliklər əsnasında eyni qalmaqda davam edər.

Belə halda, aydın olur ki, əmək həm geniş əhatəli, həm həqiqi olan tək dəyər ölçüsüdür. Başqa sözlə, hər zaman hər yerdə müxtəlif məhsulun dəyərini müqayisə edə biləcəyimiz tək ölçü vasitəsidir. Müxtəlif məhsulların əsrdən-əsrə olan real dəyərini, bunlara cavab verilən gümüş miqdarlarına görə qiymətləndirə bilməyəcəyimiz nəzərə çarpandır. Bu dəyəri, ildən-ilə taxıl miqdarları ilə də qiymətləndirə bilmərik. Əməyin miqdarları ilə, bunun qəti olaraq həm əsrdən-əsrə, həm ildən-ilə dəyərini qiymətləndirə bilərik. Əsrdən-əsrə, taxıl gümüşdən yaxşı bir ölçüdür. Çünki əsrdən-əsrə bərabər gümüş miqdarlarından çox, bərabər taxıl miqdarları, dərhal bir-biri qədər olan əməyə bərabər olacaq. İldən-ilə gümüş taxıldan daha yaxşı bir ölçü hesab olunur. Çünki bərabər gümüş miqdarlarının, dərhal eyni miqdarda əməyə üstün olması ehtimalı daha çoxdur.

Real qiymətlə nominal qiyməti bir-birindən fərqləndirmək, daimi icarə gəliri təsis edərkən, hətta uzunmüddətli icarə müqavilələri bağlayarkən faydalı olsa da, insan həyatının daha ucuz, daha adi əməliyyatları olan alış-satışlarda vəziyyət heç də elə deyil.

Eyni zamanda və eyni yerdə bütün məhsulların real qiyməti ilə nominal qiyməti bir-biri ilə tam nisbət təşkil edir. Məsələn, London bazarında hər hansı bir əmtəə az və ya çox pulla ifadəsinə görə, eyni zaman və məkan çərçivəsində, sizə az və ya çox əmək satın almaq, yaxud üstün ola bilmək imkanını verəcək. Onun üçün, eyni zamanda və məkanda, pul, bütün əmtəələrin real mübadilə dəyərinin tam ölçüsüdür. Amma yalnız eyni zamanda və məkanda o, bu şəkildədir.

Bir-birindən uzaq yerlərdə əmtəələrin real və pulla ifadə edilən qiyməti arasında düzmütənasiblik yoxdursa, bir yerdən o birinə məhsul daşıyan tacir, o məhsulların pul ilə ifadə edilən qiymətindən və ya onları pulla satın almaq üçün verdiyi gümüş miqdarı ilə, əmtəə qarşılığında satacaq gümüş miqdarı arasındakı fərqdən başqa bir şey nəzərdə tutmaz. Çindəki Kantonda, yarım onça gümüş, Londondakı bir onça gümüşdən çox əməyə, yaxud həyat üçün lazımlı və əlverişli maddəyə mübadilə ola bilər. Demək, Kantonda¹ yarım onça gümüşə satılan bir əmtəə, orada

¹ Əyalət adı.

realda daha bahalı ola bilər. Yəni oradakı sahibi üçün, Londonda bir onçaya satılan bir əmtəə, Londondakı sahibi üçün olduğundan daha real dəyərdə ola bilər. Amma londonlu bir tacir, sonradan Londonda bir onça gümüşə sata biləcəyi əmtəəni, Kantonda yarım onça pulla satın ala bilsə, bu ticarətdə bir onça gümüşün Londonda eynilə Kantondakı qədər dəyərini əldə edərək, yüzdə-yüz mənfəət əldə edər. Kantondakı yarım onça gümüşün Londondakı bir onça əmək və həyat üçün lazımlı əlverişli maddələrin daha çoxunu asılı etməyinin bu səbəbdən əhəmiyyəti yoxdur. Londondakı bir onça gümüş hər zaman ona kənarında yarım onça gümüşün təmin etdiyinin iki dəfə artmasına imkanı verir. Onun istədiyi də məhz budur.

Bu məqsədlə, əvvəl-axır bütün alış-verişlərin ehtiyatlı şəkildə edildiyini, yoxsa qərbçi işi olduğunu təyin edən, beləliklə, qiymətin işə qarışdığı anda, həyatın dərhal bütün ticarətini təşkil edən əmtəələrin nominal qiyməti və pul ilə ifadə edilən qiyməti olduğuna görə bu qiymətin, real qiymətdən çox hesaba əlavə olunmasına çaşmamalıyıq.

Bununla yanaşı, belə bir kitabda, hər hansı bir əmtəənin ayrı-ayrı məkan və zamandakı real dəyərlərini, ona sahib olanlara müxtəlif vəziyyətlərdə, başqasının əməyi üzərində çatdırıla biləcəyi bir-birindən fərqli nüfuz dərəcəsini müqayisə etmək ara-sıra faydalı ola bilər. O zaman əksəriyyətin qarşılığında satıldığı müxtəlif gümüş miqdarlarından çox, bu miqdarları müqayisə etmək lazımdır. Amma bir-birindən uzaq olan zaman və məkanda, əməyin qüvvədə olan qiymətlərini müəyyən səviyyəyə qədər qəti şəkildə bilmək bir qədər qeyri-mümkündür. Çox az yerdə düz şəkildə yazılmasına baxmayaraq, ehtiyat qiymətləri daha yaxşı tanınmaqdadır. Tarixçilər və digər yazarlar bunlara daha çox diqqət vermişlər. Onun üçün ümumi olaraq bu qiymətlərlə kifayətlənməyimiz lazımdır. Əməyin qüvvədə olan qiymətləri hər vaxt eynilə eyni nisbətdə olduqlarından deyil, əksəriyyət bu nisbətə onlardan çox yaxınlaşan olmadığı üçün bu şəkildə etməyimiz lazımdır. Qarşıda bu formada bəzi müqayisələr etməyə fürsət tapacağıam.

Sənayenin inkişafı ilə tacir xalqlar bir sıra müxtəlif metallardan pul kəsməyi əlverişli hesab etmişlər. Böyük miqdarda ödənişlər üçün qızıl, orta məbləğdə alışlar üçün gümüş, daha kiçik əhəmiyyətdə olanlar üçün mis və yaxud bir başqa ağır metal. Bununla belə bu xalqlar, o metallardan birini hər zaman üçün, digər ikisindən daha xalis dəyər ölçüsü hesab etmişlər. Bu seçimi ilkin ticarət aləti olaraq istifadə etdikləri metal lehinə etmişlər. Başqa pulları olmadığından bu metalı özləri üçün bir dəfə dəyər ölçüsü olaraq istifadə etməyə başlamışlar.

Birinci Pun döyüşündən hələ beş il əvvəl romalıların tək mis pulu mövcud idi. O dövrdə, ilk dəfə olaraq gümüşdən pul hazırlamağa başlamışdılar. Bu məqsədlə misin bu respublikada hər zaman dəyər ölçüsü olaraq davam etdiyi; Romada bütün hesabların As və Sestertius olaraq tutulub, əmtəyə, mülkə onlar vasitəsilə dəyər verildiyi aydın olur. As, hər zaman bir mis sikkənin adını daşdığı vahid olaraq qalmışdır. Sestertius sözü, iki yarım As mənasını verir. Demək, Sestertius əslində bir gümüş pul olmaqla yanaşı, ona mis pul üzərindən dəyər verilir. Romada çox pul borcuna girmiş bir şəxs üçün, böyük miqdarda başqasına aid mis var deyərdilər.

Roma İmperatorluğunun xarabalıqları üzərinə məskunlaşan şimal xalqlarının, orada yerləşmələrindən sonra gümüş pulların olduğu, üstündən əsrlər keçəndən sonra lazım olsa qızıl və ya mis pul bilmədikləri aydın olur. İngiltərədə Saksonlar dövründən gümüş pul mövcud idi. Amma III Edvard zamanına qədər çox az qızıl pul kəsilmişdi. I Ceyms Böyük Britaniya taxtına keçənə qədər mis pul kəsilməmişdi. Onun üçün İngiltərədə və elə hesab edirəm ki, eyni səbəblə Avropanın bütün digər müasir xalqlarında, ümumi olaraq bütün hesablar gümüşlə həyata keçirilməkdədir. Bütün əmtənin, mülkün dəyəri gümüşlə hesablanmaqdadır. Hər hansı bir şəxsin sərvətinin məbləğini bildirmək istədikdə, yenə sayını söylədiyimiz çox olmasa da, ona cavab veriləcəyini hesab etdiyimiz sterlinq funtunun sayını tələffüz edirik.

Başlanğıcda hər ölkədə qanunla müəyyən edilmiş ödənişlərin, yalnız xüsusi olaraq dəyər ölçməsi və ya ölçü olaraq qəbul edilmiş metal sikkə ilə edildiyini hesab edirəm. İngiltərədə qızıl, pul olaraq kəsildikdən uzun müddət sonra belə qanuni pul hesab edilmirdi. Qızıl gümüş dəyərləri arasındakı nisbət hər hansı bir qanun, dövlət tərəfindən edilmiş bir fərmanla müəyyən olunmamışdı. Bunun həyata keçirilməsi bazarın öhdəsinə buraxılmışdı. Bir borclu qızıl ilə ödəniş təklif etsəydi, borc verən bu şəkildə ödənişi rədd edə bilər və ya bunu, qızıl üzərində uyğunlaşdıqları bir dəyər qiymətinə görə qəbul edə bilərdi. Kiçik gümüş sikkələrin sıradan çıxması ilə bugünkü mis qanuni pul deyil. Bu şəraitdə, tərəzi ilə ölçülən və ölçülməyən metal arasındakı fərq, yalnız nominaldakı fərqdən meydana gəlmirdi.

Zaman keçdikcə xalqın müxtəlif metal pullardan istifadəyə get-gedə alışması səbəbindən və bunların dəyərləri arasındakı nisbətin daha yaxşı qavranması, elə hesab edirəm ki, bir çox ölkələrdə bu nisbət müəyyən

olunaraq, məsələn, bu ağırlıq və bu ölçüdəki bir ginənin¹ iyirmi bir şillingi keçəcəyinin, ya da o məbləğdə bir borc üçün qanuni pul olacağıın, bir qanunla dövlət tərəfindən elan edilməsi faydalı hesab edilmişdir. Bu şəkildə formalaşan əlaqə davam etdikcə, ölçü vahidi olan metal ilə, ölçü vahidi olmayan metal arasındakı fərq nominalı bir fərqlilikdən çıxarar, yaxud heç olmasa çıxmış kimi görünər. Məsələn, bir ginənin qanunla təşkil edilmiş dəyəri iyirmi şillingə endirilsə və ya iyirmi iki şillingə qaldırılsa, bütün hesablar gümüş pul ilə tutulub, dərhal bütün borc öhdəlikləri onunla ifadə olunacağından, hər iki halda da ödəmələrin çoxu əvvəl olduğu qədər, gümüş pul ilə həyata keçirilə bilər. Lakin birində daha çox, digərində isə daha az olmaq şərti ilə çox fərqli miqdarda qızıl pula ehtiyac duyar. Dəyər baxımından gümüş qızıldan daha sabit dəyər ölçüsü hesab edilir. Gümüş, qızıl dəyərini ölçəcək kimi görünür; qızılın isə gümüşün dəyərini ölçməsi kimi görünməz. Qızılın qiyməti qarşılığında mübadilə ediləcəyi gümüş miqdarına bağlı qalması aydın olur. Gümüşün dəyəri isə, qarşılığında mübadilə ediləcəyi qızıl miqdarına bağlı olması görünür. Bununla belə bu fərq tamamilə hesabların qızıl puldan çox gümüş pul ilə tutulması adətindən; böyük və kiçik bütün məbləğlər bununla ifadə edilməsi vərdişindən irəli gəlir. Bay Drummondun iyirmi beş və əlli ginəlik bonlarından² biri, belə bir dəyişikliyə qarşı, köhnəsi kimi yenə iyirmi beş və əlli ginə ilə ödənilə biləcək. Bon belə bir dəyişiklikdən sonra köhnəsi qədər qızılla; ancaq daha fərqli miqdarda gümüşlə ödənilə biləcək. Belə bir sənədin ödənilməsində, dəyəri baxımından, qızılın gümüşdən daha sabit olması aydın olacaq. Qızıl gümüş dəyərini ölçəcək kimi görünəcək, gümüş isə qızıl dəyərini ölçəcək kimi olmayacaqdır. Bu formada hesab tutub, sənədləri və digər pul öhdəliklərini bu şəkildə ifadə etmək adəti tamamilə yayılsa, gümüş əvəzinə qızıl dəyərin xüsusi ölçü vasitəsi hesab ediləcək.

Əslində, sikkə halındakı müxtəlif metalların dəyərləri arasında qanunla nizamlanmış olan bir nisbətə davam etməsi əsnasında bütün pulun dəyərini bu metallardan ən qiymətlinin dəyəri nizamlayır. On iki mis pennidə çəki ilə, yarım funt çox yaxşı sortdan olmayan mis vardır. Bu sikkə kəsilməsindən əvvəl, çox olsa yeddi penni gümüş edərdi. Ancaq nizamnaməyə görə, bu on iki penninin bir şillingi əvəz etməsi tələb olduğundan, bazarda bir şilling edən və hər vaxt bir şillingə mübadilə edilməsi mümkündür. Böyük Britaniyada son zamanlarda qızıl pul hazır-

¹ İngiltərədə istifadə edilən pul vahidi.

² “Bon”-qiymətli kağız.

lanmasından əvvəl belə, qızılın London və onun ətraflarında tədavül edən hissəsi, gümüşün böyük qismi ilə nisbətdə qanuni çəkiddən, ümumiyyətlə, daha az olmuşdu. Bununla belə, köhnəlmiş, iyirmi bir şilling o səviyyədə olmasa belə, reallıqda bəlkə yenə köhnəlib silinmiş bir ginəyə bərabər tutulardı. Son qanunlar qızıl pulu bir xalqın axçasının çatdırma bilməsi mümkün olan qanuni ağırlığın, bəlkə də ən yaxınına çatdırmışdır. Dövlət dairələri tərəfindən qızılın yalnız ölçülərək qəbul edilməsi haqqındakı göstəriş qüvvədə qaldıqca, onun bu halda olması gözlənilir. Gümüş pul qızıl pulun yenidən təşkil edilməsindən əvvəl olduğu kimi, hələ köhnəlmiş çəkisi xırdalanmış halda olmaqdadır. Buna qarşı, bu ölçünü xırdalanmış gümüş pulun iyirmi bir şillingi, hələ o mükəmməl qızıl pulun bir ginəsi dəyərində sayılmaqdadır.

Qızıl pulun hazırlanması və istifadəsi, onunla mübadilə edilə biləcək gümüş pulun dəyərini aydın şəkildə yüksəltmişdir.

İngiltərə sikkəxanasında bir funt ağırlığındakı qızıldan, qırx dörd yarım ginə kəsirlər. Ginəsi iyirmi bir şilling¹ hesabı ilə bu, qırx altı funt on dörd şilling altı penni edər. Deməli, bu qızıl pulun onçası, üç lirə on yeddi şilling on penni gümüş dəyərindədir. İngiltərədə pul kəsilməsi üçün nə rüsum, nə də sikkə-haqqı² verilir. Sikkəxanaya bir funt və ya bir onça ağırlıqda qanuni şəkildə qızıl külçəsi apararı şəxs, qarşılıq olaraq heç bir endirimsiz, bir funt və ya bir onça ağırlığında kəsilmiş qızıl pul alar. Bu şəkildə, onçası üç funt on yeddi şilling beş penni İngiltərədə qızılın zərgər qiyməti olaraq qəbul edilməkdədir. Başqa sözlə, bu qanunun tələb etdiyi ölçüdəki qızıl külçəsində qarşılığında sikkəxananın verdiyi qızıl pulun miqdarıdır.

Qızıl pulun istifadəsindən əvvəl qanunla qızıl külçənin qiyməti, illər ərzində bazarda üç funt on səkkiz şilling əsasında, bəzən isə üç funt, on doqquz şillingə başa gəlirdi. Qızıl pulun istifadəyə yararsız vəziyyətində, bu məbləğdə, bəlkə bir onçadan çox tam ölçü qızıl yoxdur. Qızıl pulun yenidən hazırlanmasından bəri, qanunun axtardığı çəkiddə qızıl külçənin bazar qiyməti onça olaraq üç funt on yeddi şilling yeddi pennidən çox olmamışdır. Qızıl pulun yenidən hazırlanmasından əvvəl, bazar qiyməti hər vaxt üçün az-çox sikkəxanadakı qızılın qiymətindən yüksək idi. O islahatdan sonra bazar qiyməti durmadan sikkəxana qiymətindən aşağı olmuşdur. Amma istər qızıl, istərsə də gümüş pul ilə ödənməmiş olsun, bazar qiyməti eynidir. Bu şəkildə qızıl pulun son zamanlardakı islahatı təkcə

¹ Şilling- İngilis pulu.

² "Seigniorage"-sikkə kəsilməyə verilən haqq.

qızıl pulun dəyərini yüksəltməklə nəticələnməyib, külçə və bəlkə bütün digər əmtəələrlə nisbətdə gümüş pulun dəyərini də yüksəltmişdir. Amma digər əmtəələrin çoxunun qiyməti, nə qədər başqa səbəblərin təsiri altında olduğundan, bunlarla müqayisədə, qızıl və gümüş dəyərindəki yüksəliş elədə çox nəzərə çarpmayıb hiss edilməyə bilər.

İngiltərə sikkəxanasında qanuni çəkiddə bir funt ağırlıqda külçə gümüşdən, tərkibində yenə bir funt ağırlıqda tam çəki gümüş olan altmış iki şilling kəsilər. Deməli, onça olaraq beş şilling iki penni İngiltərədə gümüşün sikkəxana qiyməti hesab edilir; başqa sözlə, bu tam çəki gümüş külçəsinə qarşılıqda sikkəxananın verdiyi kəsilməmiş gümüşün miqdarıdır. Qızıl pulun istifadəsindən əvvəl müxtəlif vəziyyətlərdə, külçə halındakı tam şəkiddə gümüş onçasının bazar qiyməti beş şilling dörd penni, beş şilling beş penni, beş şilling altı penni, beş şilling yeddi penni, bir çox hallarda isə beş şilling səkkiz penni idi. Bununla belə, ən çox rast gəlinən qiymətin beş şilling yeddi penni olduğu aydın olur. Qızıl pulun istifadəsindən bu yana, tam çəki gümüş külçəsi onçasının qiyməti, zaman-zaman beş şilling üç penniyə, beş şilling beş penniyə enmişdir; bu sonuncu qiymətdən yüksək olduğu, demək olar ki, təsadüf olunmamışdır.

Qızıl pulun istifadəsindən bəri, külçə gümüşün bazar qiyməti çox aşağı olsa da, sikkəxana səviyyəsinə enməmişdir.

İngiltərə pulunda olan müxtəlif metallar arasındakı nisbətdə, mis real dəyərindən çox yüksək olduğu kimi, gümüş də dəyərindən bir qədər aşağıda olmuşdur. Avropa bazarlarında, Fransa və Hollandiya sikkələrindəki bir onça xalis qızılı, təxminən on dörd onça saf gümüşlə mübadilə edirdilər. Halbuki ingilis sikkəsi şəklində təxminən onça gümüşlə, yəni Avropada təbii olaraq verilən dəyərə görə edildiyindən, daha çox gümüşlə mübadilə edirdilər. Amma necə İngiltərədə ingilis sikkələrindəki misin yüksək qiyməti, çubuq halındakı misin qiymətini yüksəltmirsə, ingilis sikkəsindəki aşağı olan gümüşün qiyməti də külçə gümüşün qiymətini aşağı salmaz. Çubuq halındakı misin gümüşə olan nisbətini qorumasındakı eyni səbəbdən ötrü, külçə gümüş qızıla olan nisbətini hələ qorumaqdadır.

III Vilhemin hakimiyyəti dövründə gümüş pulun kəsilməsindən sonra gümüş külçəsinin qiyməti sikkəxana qiymətindən bir qədər yüksəkdə qalmaqda davam etmişdir. Bay Loçke bu yüksək qiyməti gümüş külçə ixracına icazə verilməsini, gümüş sikkənin isə xaricə çıxarılmasının qadağan edilməsini şərh etmişdir. Onun söylədiyinə görə, bu ixrac icazəsi, gümüş sikkəyə qarşı tələb gümüş külçəyə qarşı olan tələbi də üstələmişdir. Ancaq ölkə daxilində hər zamankı ticarət

əmaliyyatlarında istifadə edilən gümüş pula ehtiyacı olan şəxslər, əlbəttə, ixrac və ya hər hansı başqa bir ehtiyac səbəbindən, gümüş külçə istəyənlərdən daha çoxdur. İndi qızıl külçə ixracı üçün belə bir icazə, qızıl sikkənin xaricə çıxarılmasında isə, belə bir qadağa qalmaqdadır. Lakin qızıl külçənin qiyməti sikkəxana qiymətindən aşağı düşmüşdür. İndi olduğu kimi o zaman da, ingilis sikkəsində gümüşə, qızıla nisbətdə aşağı dəyər izafi¹ edilmişdir. (O dövrdə buraxılışa ehtiyac sayılmayan). Qızıl sikkə isə, indi olduğu kimi o dövrdə də, bütün pulun real dəyərini təşkil edirdi. Gümüş pulun islahı külçə gümüşün qiymətini o zaman sikkəxana qiyməti dərəcəsinə salmadığı kimi, buna oxşar bir islahın, bunu bu gün də aşağı endirməsi çox ehtimal olunmur.

Gümüş pul da qızıl kimi yenidən qanuni çəkisinə mümkün qədər yaxınlaşdırılsa, indiki nisbətə görə bir ginənin külçə halında satın ala biləcəyindən çox, sikkə gümüşlə mübadilə edilməsi ehtimalı vardır. Gümüş sikkə tam çəkisində olacağından, ilkin külçəni qızıl sikkə qarşılığında satmaq, sonra isə bu qızıl pulu eyni formada əridilmiş gümüş pul qarşılığı ilə mübadilə etmək məqsədilə əritmək qazanlı olacaq. Belə maneələrin qarşısını almaq üçün, bu iki metal arasında olan indiki nisbətə bir qədər dəyişiklik etmək, yeganə yol olsa belə, lazımdır.

Sikkə halındakı gümüş indi qızıla nisbətdə nə dərəcə dəyərsiz sayılırsa, o qədər yüksək sayılmış olsa bu qorxu bəlkə azalardı. Əlverişli olar ki, eyni zamanda, gümüşün bir ginə kiçiklikdən çoxu üçün qanunla pul funksiyası yerinə yetirə bilməyəcəyi ilə bağlı hökm çıxarılsın. Necə ki, mis, bir şilling olduqdan sonra əksəriyyət üçün qanuni pul hesab edilmir.

Bu təqdirdə, heç bir borcverən sikkə halındakı gümüşə yüksək dəyər verilməsi səbəbilə aldadılmış olmaz. Necə ki, indi heç bir borc verən mis pula yüksək dəyər izafi edilməsi səbəbindən aldadılmış deyil. Bu qanun yalnız bankçıların vəziyyətini ağır edər. Toplandığı zaman ətraflarına onlar bəzən altı pennilik sikkələrdə ödəmə edərək vaxt qazanmağa çalışırlar. Bu qanun, onların dərhal nağd ödəməyi təxirə salmaq üçün, bu nominal sarsıdıcı yola yayınmalarının qarşısını alacaq. Bu səbəbdən, hər zaman kassalarında indi olduğundan çox nağd sikkə saxlamaq məcburiyyətində qalacaqlar. Bu onlar üçün, əlbəttə, böyük bir risk olmaqla yanaşı, kənardan borc verənlər üçün böyük bir təminatdır.

Qızılın sikkəxana qiyməti olan bugünkü mükəmməl on yeddi funt on şilling beş penni, qızıl pulumuzda belə, şübhəli bir onçadan çox xalis

¹ Məhsul edilmişdir, bağlanmışdır.

çəki qızıl yoxdur. Ona görə də, bunun daha böyük miqdarda tam çəki külçə qızıl satın almamasına ehtiyac olduğu düşünülə bilər. Lakin kəsilməmiş qızıl külçə qızıldan çox rahatdır. Sonra İngiltərədə pul kəsilməsi hər nə qədər pulsuz olsa da, külçə halında sikkəxanaya aparılan qızılın üstündən bir neçə həftə keçmədən sahibinin əlinə pul şəklində geri qayıtmaz. Bu gün sikkəxananın işi “başından aşdığından”, pulun geri qayıtması üçün aylar keçməsi lazımdır. Bu gecikmə incə bir rüsum demək olub kəsilməmiş qızılı bərabər miqdardakı külçə qızıldan bir az daha qiymətli edir. İngilis sikkəxanasında gümüşə qızılıla arasındakı real nisbətə görə dəyər verilsə, gümüş sikkədə heç bir islahat olmadığından gümüş külçənin qiyməti, bəlkə də, sikkəxana qiymətindən aşağıya düşər. Çünki gümüş pulun indiki aydın olmayan dəyəri belə, qarşılığında mübadilə edilə biləcəyi xalis qızıl pulun dəyəri ilə müəyyən edilməkdədir.

Həm qızıl, həm də gümüş pulun kəsilməsi üzərinə qoyulacaq kiçik bir sikkəhaqqı və rüsum, bu pul şəklindəki metalların bərabər miqdardakı külçələrinə olan üstünlüyünü, bəlkə də tamamilə artırır. Bu təqdirdə kəsilməmiş sikkə halına gəlmiş metalın dəyərini bu kiçik rüsumun böyüklüyü nisbətində yüksəldəcəkdir. Necə ki, eyni səbəbdən forması qab-qacağın dəyərini, o formanın bahası nisbətində artır. Sikkənin külçədən olan üstünlüyü, pulun əridilməsini dayandırır; ixracına maneə olar. Cəmiyyət ilə əlaqədar bir ehtiyac səbəbindən sikkə ixracı lazım gələn an, qısa zamanda bu sikkənin əksər hissəsi, avtomatik şəkildə yenə ölkəyə qayıdar. Ölkə xaricində, yalnız külçə ağırlığı üstündən satıla bilər. Ölkə daxilində, o ağırlıqdan çoxu pulla satın alınır. Deməli, onu təkrarən ölkəyə gətirmək qazancılı olur. Fransada pul kəsilməsi üzərinə qoyulmuş yüzdə səkkiz qədər bir sikkəhaqqı vardır. Fransız pulunun ölkə xaricində çixdığında yenidən avtomatik olaraq ölkəyə qayıtmasını vurğulayırlar.

Qızıl və gümüş külçənin bazar qiymətində zaman-zaman olan dəyişikliklər, bütün o biri əmtəə qiymətlərinin oxşar dəyişikliklərdəki eyni səbəblərdən meydana gəlir. Bu metalların dənizdə və quruda müxtəlif qəzalar üzündən tez-tez itirilmələri tək, qızıl və əl işlərində israf edilmələri, pullarda, qab-qacaq işlərində köhnəlib qopmaları; bütün bu xərci qarşılamaq üçün mədən ocaqları olmayan ölkələrin hamısına davamlı idxal etmələrini tələb edir. İdxalatçı tacirlərin bütün digər tacirlər kimi, zaman-zaman olan idxallarını mükəmməl tələb istiqamətində, əllərindən gəlincə uyğunlaşdırmağa çalışdıqlarını qəbul etmək olar. Bununla belə bütün diqqətlərinə qarşı, tələbi bəzən üstələyər, bəzən isə “arxasında” qalarlar. Tələb olunandan çox külçə gətirdikləri zaman yenidən ixrac riski və zəhmətiylə qarşılaşmaqdan, bəzən bunun bir

hissəsini alışılmış və orta qiymətdən bir az aşağı reallaşdırmağa razı olurlar. Yox, tələb olunandan az idxal olsa, bu qiymətdən bir qədər yüksək əldə edərlər. Ancaq bütün bu zaman-zaman dəyişikliklərlə qızıl və gümüş külçənin bazar qiyməti, heç təəcüblənmədən bir qərarda bir neçə il sikkəxana qiymətindən bir qədər yuxarı və ya aşağı olaraq davam edərsə, əmin ola bilərik ki, qiymətin bu davamlı, sabit yüksəlişi və ya aşağı düşməsi sikkə vəziyyətindəki bir şeyin nəticəsidir. O şey, o sırada, müəyyən bir pul miqdarını, daxilində olması lazım gələn külçənin tam miqdarını ya daha qiymətli, ya da daha dəyərsiz etməkdədir. Nəticənin təəcübsüz olması səbəbindən, buna bərabər bir sabitliyi və davamlılığı tələb edir.

Müəyyən bir ölkənin hər hansı bir dövrdə və zamandakı pulu, qüvvədə olan sikkənin tam çəkiyə uyğun olmasına, yaxud daxilində olması lazımlı saf qızıl və ya saf gümüşün tam miqdarını az-çox əhatə etməsinə görə, müəyyən qədər sağlam bir dəyər ölçüsüdür. Məsələn, İngiltərədə, qırx dörd gün ərzində tam bir funt ağırlığında qanuni çəkiddə qızıl, yaxud on bir onça qarışıq qızıl olsa, İngiltərənin qızıl sikkəsi hər hansı bir zaman və məkan çərçivəsində, işin xüsusiyyəti buna əlverişli olduğu nisbətdə əmtələrin real dəyərinin tam bir ölçüsü olar. Ancaq istifadə olunub aşınma səbəbindən qırx dörd ginə, ümumi olaraq bir funtdan az tam çəki qızılı əhatə etsə, azalan sikkələr də digərlərindən az olduğundan, dəyər ölçüsü bütün digər çəki və ölçülərin əksəriyyətinin qarşı-qarşıya olduqları növdən, bir etibarsızlığa uğrama ehtimalı ilə üzleşər. Bunların çəkisinin tamamilə uyğun gəldikləri az olduğundan, tacir əmtələrin qiymətini, əlindən gəldiyincə bu ağırlıq və ölçülərin bu qədər olması tələb olunduğuna görə deyil, öz təcrübəsi ilə ortalama olaraq reallıqda nə qədər olsa ona görə çəkilər. Sikkədəki buna oxşar bir uyğunsuzluq səbəbindən əmtələrin qiyməti, eyni şəkildə pulda ifadə olunması lazım olan saf qızıl və ya gümüş miqdarına görə deyil, bunların orta olaraq, həqiqətdə əhatə etdiyi təcrübədəki miqdardan hazırlanır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əmtələrin pulla hesablanan qiyməti, sikkənin adını daşdığı vahiddə durmadan, həmişə bu əmtələrin qarşılığında reallaşdırdıqları saf qızıl və gümüş miqdarını başa düşürəm. Məsələn, I Edvard dövründəki altı şilling sikkiz penni, bugünkü sterlinqlə, pul olaraq bir qiymətdə hesab edirəm. Çünki öncədəki qiymətləndirməyə görə bunun içində az-çox eyni miqdarda saf gümüş mövcuddur.

VI FƏSİL

MƏHSULUN QIYMƏTİNİN MEYDANA GƏLMƏSİ HAQQINDA

Mülkiyyətin yığılmasından və torpağın mənimsənilməsindən öncə, cəmiyyətin ilkin inkişaf mərhələlərində müxtəlif şeyləri bir-biri ilə əvəz etmək məqsədilə bir qaydanı təmin edə biləcək şərtin: bu şeyləri əldə etmək üçün lazım əmək miqdarları arasında nisbət aydın olur. Məsələn, ovçulardan formalaşan bir millət tərəfindən, bir qunduzun öldürülməsi, bir çox hallarda, bir maralın məhv edilməsi üçün lazım olan əməyin iki dəfə artığına başa gəlirsə, o halda bir qunduz, təbii ki, iki maral dəyərində olmalıdır. Bir çox hallarda ikigünlük və ya ikisaatlıq əməyin məhsulu olan hər şeyin, çox zaman birgünlük və ya birsaatlıq əməyin dəyəri olan şeyin ikiqat etməsi təbii bir haldır.

Hər hansı bir iş o birindən çətindirsə, bu çətinlik təbii olaraq qəbul edilir. Belə bir müxtəlif saatlıq əməyin dəyəri, çox zaman digər bir-iki saatlıq əməyin məhsulu və ya yaratdığı dəyərlə dəyişdirilə bilər.

Başqa sözlə, müxtəlif cür iş fəvqəladə olaraq əlin bu işə öyrəşməsinə tələb edirsə, insanların bu kimi qabiliyyətlərə qarşı bəslədikləri münasibət, təbii olaraq bütün bu kimi məhsulları yaratmaq üçün sərf edilən vaxt tələb olunduğundan buna bir dəyər verilməlidir. Belə bir qabiliyyət olsa belə, uzun müddət alışdırılmaqla əldə edilir. Bunların dəyərindəki üstün dəyər, bir çox hallarda bu bacarığı əldə etmək üçün xərclənməsi tələb olunan vaxtın və əməyin ağılla əldə olunan bir mükafatından başqa heç nə ola bilməz. Cəmiyyətin inkişaf etmiş bir vəziyyətində əməkhaqlarında əksəriyyət çox çətinlik və üstün bacarıq üçün bu kimi payları buraxa bilər. Cəmiyyətin ilkin inkişaf mərhələlərində də təxminən eyni bir şeyin olması lazım gəlir.

Bu şəraitdə əməyin məhsulu bütünlüklə işçinindir. Hər hansı bir məhsulu əldə etmək və ya istehlak etmək üçün cəmiyyətin istifadə etdiyi əməyin həcmi, onu cəmiyyətin satın alması, üzərində müstəqil olması və ya qarşılığında əvəz edilməsi lazım olan əmək həcmi nizamlaya biləcək birlik şərtidir.

Bir sıra şəxslərin əlində mülkiyyətin toplanması zamanı bunlardan bəziləri, təbii ki, bu mülkiyyəti ev təsərrüfatı ilə məşğul olanları işə cəlb etmək məqsədilə istifadə edirlər. Bu şəxslərin etdikləri işin, yaxud bunların əməyinin vəsaitlərə əlavə etdiyi dəyərin satışından gəlir əldə

etmək üçün onlara bu şəxslər vəsait və dolanışıq resursları təmin edərlər. Tamamlanan əsər: pul, əmək və ya əmtəə qarşılığı şəklində dəyişdirildiyi zaman resurs və vəsait əvəzi, vəsait əvəzləmələri ilə işçilərə ödənen əməkhaqlarından başqa, mülkiyyəti talenin öhdəsinə buraxmağı gözə alan təşəbbüskarlığın mənfəəti üçün onun artıq hissəsindən bir şey verilməsi lazımdır. Bu halda işçilərin vəsaitlərə əlavə etmiş olduğu dəyər bu vəziyyətdə iki hissəyə ayrıla bilər. Birinci hissə ilə onların iş prosesi, o birisi ilə işçiləri işlə çalışdırmanın, nağd şəkildə verdiyi vəsaitlər ilə ödənişlərdən ibarət olan bütöv mülkiyyət üzərindən mənfəəti ödənilir. Onların istehsal etdiklərini satmaqla, mülkiyyətin yenidən özünə geri qaytarılmasına çatacağından çox şey gözləməzsə, bu işçiləri işlətməkdə mülkiyyət sahibinin heç biri qazancı olmaz. Mənfəət ilə mülkiyyətin arasında bir uyğunluq mövcud olmasa, kiçik bir varlıq yerinə böyüyünü istifadə etməkdə də mənfəəti və qazancı olmaz.

Mülkiyyətdən gələn mənfəətin, bəlkə də, ayrı bir əmək növünün yeni təftiş və rəhbərlik işinin ödənişlərinə verilmiş bir başqa şey də olduğu düşünülə bilər. Amma bunlar əməkhaqlarından tamam fərqlənərək, tamamilə ayrı qanunlara görə təşkil edilir. Mövcud olduğu fərz edilən bu nəzarət və rəhbərlik işinin həcmi, gücü və bacarığı ilə bu ödənişlər arasında heç bir nisbət tapılmaz. Bunları həmişə istifadə edən mülkiyyət dəyəri nizamlayar; bu mülkiyyətin böyüklüyündən asılı olaraq, müxtəlif həcmdə ola bilər. Məsələn, deyək ki, sənayedə istifadə edilən, qəbul olunmuş mülkiyyətdən əldə olunan mənfəətin, ildə yüzdən on olduğu bir sahədə ayrı-ayrı iki müxtəlif sənaye sahəsi var. Bunların hər birində ildə adambaşına on beş funt hesabı ilə, yəni ki, ildə hər fabrikdə üç yüz funt xərclənərək iyirmi işçi istismar edilir. Yenə deyək ki, birində il ərzində istifadə edilən xammal yeddi yüz funta meydana gəlir. O birisindəki daha gözəl şeylər isə, yeddi min funt təşkil edir. O halda, bunların birində il ərzində istifadə edilən xərc ancaq min funt sterlinq təşkil edərkən, o birində istifadə edilən xərc yeddi min üç yüz funta çatacaqdır. Demək, yüzdə on hesabla, birinin təşəbbüskarı təxmini olaraq illik yüz funt mənfəət toplayacaq, o biri isə təqribi olaraq yeddi yüz otuz funt gəlir gözləyəcəkdir. Lakin mənfəətləri bir-birindən bu şəkildə fərqli olmaqla yanaşı onların nəzarət və rəhbərlik işi, eynilə bərabər və ya cüzi fərqlə yaxın ola bilər. Böyük fabriklərin çoxunda, bu növ iş həmin birlikdən baş katibə etibar olunur. Bu nəzarət və rəhbərlik işinin hansı dəyərlə ölçüldüyünü onun əməkhaqları görəyi kimi müəyyən edir. Hərçənd ki, bu ödənişlər müəyyən olunarkən, bir çox hallarda yalnız baş katibin əməyinə, biliyinə o qədər önəm verməyərək, işinin tələb etdiyi etibar da

göz önündə tutular. Amma bu əməkhaqları ilə baş katibin rəhbərinə çatdığı sərmayə arasında düzgün bir nisbət yoxdur. Bu sərmayənin sahibinə gəlincə isə o, bütün işi başından aşdığı halda, yenə mənfəəti ilə etdiyi investisiya¹ arasında düzgün bir nisbətə tapılmasını gözləyər. Bundan əlavə, məhsulun qiymətində mülkiyyətin gətirdiyi gəlir, əməkhaqlarından tamamilə fərqlənib, tamamilə qanunlarla təşkil edilən bir tərkib hissəsi olan ünsürü meydana gətirər.

Bu vəziyyətdə əməyin bütün məhsulu hər zaman işçinin olmur. Bir çox hallarda onu işlədən mülkiyyət sahibi ilə bölüşməsi lazımdır. Bir məhsulu əldə etmək və ya istehsal etmək üçün bir çox hallarda sərf edilən əməyin miqdarı, bu məhsulun çox satılması üzərində müstəqil olması qarşılığında dəyişiklik edilməsi lazım olan əmək miqdarını nizamlaya biləcək yeganə şərt deyildir. Bunun yanında nağd şəkildə, o işin ödənişlərini verib vəsaitlərini təmin etmiş olan, məhsulun mənfəəti üçün ayrıca bir miqdarda olmağı aydın şəkildə məlumdur.

Bir ölkənin ərazisi başdan-başa özəl mülkiyyət halına gəlmiş zaman, bütün digər insanlar kimi torpaq sahibləri də “əkmədiklərini biçməyə” başları qarışar; torpağın təbii məhsulu üçün belə bir əvəz istəyərlər. Torpaq ortağ məhsul olduğu üçün işçiyə təkə yığmaq çətinliyinə düşən meşədəki odun, tarladakı ot, yerin üzündə özü-özünə bitən yemiş, artıq üzərlərinə artıqdan bir qədər olaraq əlinə çatar. Artıq bunları toplamaq icazəsi üçün qanuni icazə verməsi, əməyi ilə topladığının və ya istehsal etdiyinin bir qismini torpaq sahibinə həvalə etməsi lazımdır. Bu hissə və ya hamısı bir qapıya çıxar. Bu hissənin baha olması torpaq üçün verilən rentanı şövqləndirir. Çoxu məhsulun qiymətinə daxil olan bir tərkib ünsürünü² formalaşdırır.

Diqqət edilməlidir ki, qiyməti formalaşdıran müxtəlif ünsürlərin real dəyəri, bunlardan hər birinin satın ala biləcəyi, ya da üzərində müstəqil ola biləcəyi əmək miqdarı ilə ölçülür. Əmək qiymətinin həm əməyə, həm də renta və mənfəətə çevrilən hissənin dəyərini ölçür. Bütün cəmiyyətlərdə hər bir əmtəənin qiyməti bu üç hissədən birinə və ya digərinə, yaxud da bunların hamısına birdən çevrilir. Hər bir inkişaf etmiş cəmiyyətdə bunların üçü də çox, əmtəənin çoxunun qiymətinə tərkib ünsürü kimi daxil olur.

Misal üçün, taxılın anbar qiymətində, bu qisimlərdən biri torpaq sahibinin rentası; bir başqa insanlar işçilərin və əkinini yetişdirmək üçün

¹ Investisiya, işi yaratmaq üçün sərf edilən pul, resurs.

² Ünsür - tərkib hissəsi olan bir vahid.

istifadə olunan əkin heyvanlarının ödənişlərini və onlara baxılması; üçüncüsü isə kəndlinin mənfəətini ödəyir. Bu üç hissənin dərhal bütün qiyməti əmələ gətirdiyi aydın olur. Fermerin “dəmir başını” yenidən yerinə qoymaq və ya əkin heyvanları ilə o biri əkinçilik alətlərinin köhnəlib aradan götürülməsini qarşılamaq üçün bir dördüncü hissəsinin, yəni tərkib hissəsinin də vacib olduğu düşünülə bilər. Məsələn, şum edən vasitə kimi bir əkinçilik vasitəsi qiymətinin də eyni bu üç hissədən, yəni üzərində istehsal olunmuş torpağın rentasından, bəslənilməsi və baxılması üçün məcburi əməkdən və bu torpaq rentasını, lazım olsa bu əmək ödənişlərini nağd ödəyən fermerin mənfəətindən əmələ gəldiyini düşünmək lazımdır. Beləliklə, taxılın anbar qiyməti, atın əvəzini və baxımını ödəyə bilər, amma yenə də bütün qiymət həqiqətən də sonda həmişə üç qismə, yəni renta, əmək və mənfəətə çevrilər.

Un və ya yulafın nominal qiymətində dəyirmançı ilə uşaqlarının ödənişlərini; əməyin qiymətində çörəkçinin mənfəəti ilə uşaqlarının ehtiyaclarını; hər ikisinin birgə qiymətində isə təsərrüfatçının evindən dəyirmançının evinədək daşınma əməyi ilə, bu əməyin ödənişlərinə nağd olaraq verənlərin mənfəətlərini hesaba almaq lazımdır.

Kətanın qiyməti də, eyni ilə həmin üç hissə ilə formalaşır. Kətan bezinin qiymətində kətan darayıcısının, bükücünün və digərlərinin əməkhaqları ilə bütün bunları işlədənlərin mənfəətini bu qiymətə əlavə edilməsi lazımdır.

Hər hansı bir məhsulun istehsalı artıqca, qiymətin əməkhaqlarına və mənfəətə çevrilən hissəsi, rentaya çevrilən hissəsinə nisbətdə faizlə artmağa başlayar. Sənayenin inkişafı ilə tək-cə mənfəətin kəmiyyəti artmaqla kifayətlənməyib, hər sonrakı mənfəətin həcmi hər əvvəlki mənfəətin həcmindən böyük olur. Çünki mənfəətin müəyyən hissəsini sərmayə etməklə inkişaf etdirmək lazımdır. Məsələn, toxucuların sərf etdikləri istehsal xərcləri bükücülərin işlətdikləri xərcdən daha böyükdür.

Bu yalnız mənfəətləri ilə birlikdə o xərci geri götürməklə qalmayıb ayrıca toxucu ödənişlərini də ödəyər. Mənfəətin isə minimum hər zaman xərcə bərabər olması lazımdır.

Bununla belə inkişaf etmiş cəmiyyətlərdə, yalnız iki qismə, yəni əməkhaqqı ilə sərmayə mənfəətinə çevrilən az sayda bəzi əmtəələr hər dövr üçün mövcuddur. Daha az hallarda isə qiyməti yalnız əməkhaqqıdan olan adi əmtəələr tapılar. Məsələn, dənizdən çıxan balığın qiymətində bir qisim balıqçıların əməyini, o biri qisim isə dalyanda istifadə edilən xərcin mənfəətini ödəyir. Qarşıda göstərəcəyim kimi, kimsə zaman girdiyi olsa da, torpaq rentasının bu qiymətə əlavə olunduğu az təsadüf edilir. Çay

balıqlarında isə heç olmasa Avropanın çox yerində vəziyyət başqa cürdür. Som adlı balığın ovlanması üçün renta verilir. Bu, torpaq üçün verilən renta ilə eyni olmasa da, belə olan haqq eynilə ödəniş və ya mənfəət kimi bir som balığının bir hissəsini əmələ gətirir. Şotlandiyanın bəzi yerlərində, hər kəsin “Şotland bıçağı” adı ilə tanıdığı müxtəlif rəngli kiçik daşları dəniz sahilləri boyunca toplamağı özünə bir iş etmiş bir sıra yoxsul insanlar vardır. Bunlar daşçının əvəzində ödədiyi yalnız əməyinin ödənişidir. Buna nə torpaq rentası daxildir, nə də ki, mənfəət.

Amma hər əmtənin qiyməti, yenə də sonda bu elementlərdən birinə və ya digərinə, yaxud hər üçünə birdən çevrilmək məcburiyyətindədir. Çünki torpaq rentası verildikdən, o məhsulu istehsal etmək və bazara çatdırmaqla istifadə edilən bütün əməyin dəyəri ödənildikdən sonra ortada qalan hissə hər kəsin mənfəəti hesab edilir.

Hər bir əmtənin qiyməti və ya əvəzetmə dəyəri, bu üç hissədən birinə və ya hər hansı birinə, ya da hamısına birdən çevrilirsə, hər ölkənin illik əməyinin bütün məhsulunu formalaşdıran əmtəələrin qiyməti də cəmdə götürüldükdə, istər-istəməz bu eyni üç elementə çevrilməsi; həmin ölkədə yaşayan müxtəlif insanlar arasında ya bunların əməyinin ödənişi, ya mülkiyyətin mənfəəti, ya torpaqların rentası olaraq bölüşdürülməsi gərəkdir. Hər cəmiyyətin əməyi ilə hər il yığılanın və ya bütün istehsalın əvəzi, əslində cəmiyyət üzvlərinin arasında bu şəkildə bölüşdürülür. Əməkhaqqı, renta və mənfəət bütün gəlirlərin üç müəyyən olunmuş mənbəyidir. Bütün digər gəlirlər bu üç vahidin hər hansı birindən meydana gəlir.

Gəlirin özünə aid olan bir axça ilə təmin edən hər hansı bir şəxs, bu gəliri ya əməyindən, ya mülkiyyətindən, ya da torpaqdan əldə edir. Əmək sahəsində əldə edilən gəlirə əməkhaqqı deyilir. İdarə edilən və istifadə edilən mülkiyyətdən əldə olunan gəlir isə mənfəətdir. Özü istifadə etməyib hər hansı bir şeyi başqasına borc verməklə əldə etdiyi məbləğə faiz deyilir. Bu borc alanın borc verənə pulun istifadə edilməsi ilə əlinə keçən mənfəətə görə ödədiyi bir əvəzdir. Daha dəqiq desək, öhdəlikdir. Təbii ki, bu mənfəətin bir qismi riski göz önünə gətirib, onu istifadə etmək zəhmətinə qatlanan borclunun, bir qismi isə bu qazanc fərsətini digərinə vermiş olan borcverənin olur. Pul faizi pulun istifadə edilməsi ilə əldə edilən qazancdan ödənmədiyi zaman, həmişə başqa bir gəlir mənbəyindən ödənməsi lazım olan törəmə bir gəlirdir. Borclunun birincinin faizini ödəmək məqsədilə, ikinci bir borc müqaviləsinə getməsi bədxərc olmaqla yanaşı çətin bir vəziyyətdir. Bütün torpaqdan əldə edilən gəlirə renta deyilir. Bunun hamısı torpaq sahibinə aiddir. Kəndlilin gəliri bir az

əməyindən, bir qədər mülkiyyətindən formalaşır. Öncə torpaq bu əməkhaqlarını qazanıb mülkiyyət sahibinə qazanc təmin etmək imkanını verən bir vasitədən başqa bir şey deyildir. Bunlara istinad edən bütün vergilər və gəlirlər, təqaüdlər, hər növ illik mədaxil, ümumilikdə bu üç gəlir mənbəyindən formalaşır. Dolayısı ilə, əməkhaqlarından, mülkiyyətdən, ya da torpaq rentasından ödənilir.

Bunlar üç müxtəlif növ gəlirdir. Ayrı-ayrı şəxslər üçün bunları bir-birindən ayırd etmək asandır. Amma eyni bir şəxs olduğu zaman, heç olmasa xalqın dilində bunlar bir-biri ilə qarışdırılır. Mülkünün bir qismini əkib-becərən, əməyin əkib-biçmə xərcini çıxardıqdan sonra, həm ərazi sahibinin torpaq rentasını, həm də kəndli mənfəətini qazanması lazımdır. Belə olmaqla yanaşı qazancının hamısına birdən mənfəət adı vermiş olur. Beləliklə, heç olmasa gəlişi yaxşı deyilərkən, torpaq rentasını mənfəət ilə qarışdırmış olur. Şimali Amerika və Qərbi Hind adalarında fermerlərin çoxunun vəziyyəti bu şəkildədir. Bunlardan çoxu şəxsi mülkünü istifadə edir. Belə olduğu halda, bir fermer təsərrüfatının torpaq rentası çox yüksək olmasa da, bir sıra çoxluğun qazandığı mənfəət qulağımıza gəlib çatar.

Kəndlilərin çoxu, təsərrüfat işlərində təbii çalışmanı idarəetmək üçün, eşikağasından¹ istifadə etdikləri bəlli deyil. Onlar təbii olaraq, bir çox hallarda öz əlləri ilə şum, dırmıq və s. istifadə edərək işləyirlər. Bu halda torpaq rentası çıxıldıqdan sonra, yerdə qalan məhsul, əkinçilikdə istifadə etdikləri mülkiyyətdən gələn mənfəət ilə birlikdə yenidən özlərinə gəlir şəklində qalmayıb, bunların həm işçi, həm də eşikağası olaraq götürmələri lazım olan əməkhaqları da ödənilməlidir. Bununla belə, torpaq rentası ödənilib mülkiyyət yerinə qoyulduqdan sonra, qalan artıma mənfəət adı verilməkdədir. Halbuki bunun bir qismini, aydın olan ödəniş formalaşdırmaqdadır. Fermer bu ödənişlərə qənaət etməklə istər-istəməz özü qazanmış olur. Demək, bu vəziyyətdə əməkhaqqı (şəxsi gəlir) mənfəətlə qarışdırılmış olur.

Həm vəsaitin pulla satın alınmasına, həm də istehsal etdiyini bazara çıxaracağına dolaşmağa kifayət edəcək mülkü olan bir sənətkar, bir usta, onun göstərişi ilə çalışan gündəlik işçilərin əməkhaqları da, gündəlik iş prosesində düzəltdiyini satmaqla, o ustanın əldə edəcəyi mənfəəti də qazanmış olur. Bununla belə, həmin sənətkarın bütün qazancına çox zaman mənfəət deyilir. Burada da gəlirlə mənfəət qarışdırılmış olur.

Bağçasını öz əlləri ilə becərən bir bağban, bir-birindən ayrı üç xüsusiyyəti: məhsul sahibi, fermer və işçi xüsusiyyətini özündə birləş-

¹ Evə, təsərrüfata baxmaq məqsədilə istifadə edilən xidmətçi.

dirmiş olur. Bu şəkildə yetişdirdiyi məhsul ona, birincinin torpaq rentasına, ikincinin mənfəətinə, üçüncünün əməkhaqına uyğun olaraq ödəmək lazımdır. Bu hamısı onun əməyinin qazancı hesab edilir. Burada torpaq rentası, mənfəət və gəlir hamısı birlikdə bir-biri ilə qarışmış olur.

Bir çoxlarına torpaq rentası ilə mənfəət böyük ölçüdə qatıldığı üçün mədəni bir ölkədə, bütün mübadilənin dəyəri, yalnız ödənişlə törəyən bir sıra əmtəə vardır. Onun üçün ölkə əməyinin illik məhsulu, bu məhsulu istehsal edib hazırlamaq və bazara gətirmək üçün istifadə edilən, əməkdən çox əməyin satın alınmasına və ya onunla üstün ola bilmək üçün hər zaman kifayət edəcəkdir. Cəmiyyət hər il satın ala biləcəyi əməyin hamısını hər il istifadə etsə, ildən-ilə bu əməyin miqdarı çox artacağından, ardınca gələn hər bir ilin məhsulu, keçən ildən daha yüksək dəyərdə olacaqdır. Amma illik məhsulun hamısı ilə işləyən şəxsləri bəsləmək üçün istifadə edən belə bir ölkə tapmaq çətindir. Hər yerdə bunun böyük bir qismini, işsiz-gücsüz dəstələr formalaşdırır. Hər il xalqın bu iki müxtəlif təbəqəsi arasında bölüşdürüldüyü ayrı-ayrı faizlərə görə, bu məhsulun qəbul olunmuş və ya orta dəyərinin, hər il ya artması, ya azalması və ya ildən-ilə eyni qalması lazımdır.

VII FƏSİL

MƏHSULUN REAL VƏ BAZAR QIYMƏTİ HAQQINDA

Hər cəmiyyətdə və ya hər bölgədə əməyin, yaxud əmtəə mülkiyyətinin ayrı-ayrı istifadə edilməsində əməkhaqqı və ya mənfəət üçün formalaşmış bir hədd vardır. Bundan sonra göstərəcəyim kimi, bu hədd bir qədər cəmiyyət arasında tapılan ümumi şərtlərlə, yəni cəmiyyətin zənginliyi və ya yoxsulluğu, inkişaf edən, sabit, yaxud geriləyən vəziyyəti, bir az da hər bir işin özünə xas xüsusiyyəti ilə təşkil edilir.

Bunun kimi hər cəmiyyətdə və ya hər bölgədə, qarşıda göstərəcəyimiz kimi, yenə bir az torpağın tapıldığı icmanın, ya da bölgənin ümumi şərtləri ilə bir qədər də torpağın təbii, yaxud süni münbitliyi ilə nizamlanan orta və ya müəyyən edilmiş bir renta haqqı vardır.

Müəyyən edilmiş bu həddlərə, əksəriyyət suveren olduğu zaman hər yerdə əməkhaqqının, mənfəətin, torpaq rentasının dərəcəsi olaraq deyilə bilər.

Hər hansı bir əmtəənin qiyməti, torpaq rentası ilə əməkhaqlarının və o məhsulu yetişdirib hazırlayaraq bazara çatdırmaq üçün istifadə edilən resurslar, bazarda təbii formalaşan qiymətə uyğundur.

Onda həmin məhsul bazara gətirilənə reallıqda neçəyə başa gəlsə, eynilə o qədərə də satılmaqdadır. Çünki hər kəsin dilində bir məhsulun xərçi olaraq alan şeydə, gerçəkdən onu yenidən satacaq mənfəət yoxdur, amma o şəxs həmin məhsulu, o bölgədəki alışılmış bir mənfəət dərəcəsinə, özünə sərf edilməyən bir qiymətə satarsa, əmtəə mülkiyyətindən bir başqa yolla istifadə edilməklə bu mənfəəti əldə edə bilmək üçün bu işdə aydın şəkildə bir zərərə uğrayar. Hər hansı bir şəxsin gəliri dolanacağı fondun özüdür. İnsan əmtəələri hazırlayıb bazara çatdırana kimi, eyni tərzdə özünün də seçimini təmin edə bilər. Bu gəlir, ümumi olaraq əmtəələrin satılmasından məqbul şəkildə gözlədiyi mənfəətə uyğun olur.

Bundan başqa özünə bu qazancı ehtiva edən qiymət hər zaman üçün, bir satıcının arabir məhsulunu sata biləcəyi ən aşağı qiymət olmamaqla yanaşı, bu heç olmasa tam bir azadlıq olan, yaxud hər istədikcə vəziyyətini dəyişdirə bildiyi yerdə, bunu uzun bir zaman içində satması ehtimalı olan ən aşağı qiymətdir.

Bir məhsulun çox zaman satıldığı real qiymətə bazar qiyməti deyilir. Bu qiymət real qiymətdən ya yüksək, ya az və ya eynilə onun qədər ola bilər.

Hər bir əmtəənin bazar qiyməti bazara gətirilən qiymət ilə, o əmtəənin həqiqi qiymətini, yaxud onu oraya çatdırmaq üçün ödənməsi lazım olan torpaq rentasının, əməyin və işin bütün dəyərini ödəməyə hazır olanların arasındakı fərqlə nizamlanır. Bu bir real aktiv¹ tələb edən şəxslərə; bunların istəklərinə məhsulları bazara cəlb etməyinə görə aktiv tələb adı verilə bilər. Bu, mütləq tələbdən fərqlənir. Tam yoxsul bir adamda, bir baxıma, altı bir tələb olduğu söylənilə bilər.

Bir məhsulun bazara gətirilmiş olan miqdarı, real tələbin səviyyəsindən azdırsa, o məhsulu oraya gətirmək üçün verilmiş torpaq rentasının, ödənişin və xərcin tam məbləğini ödəməyə hazır olanların hamısı daha tez pul verməyə hazır olacaqlar. Bunlar arasında tez bir zamanda rəqabət baş verəcək; əksikliyin böyüklüyü, yaxud rəqabətə qatılanlardakı zənginliyin, ya yüksək maraq və həvəsin rəqabəti qızıqdırması nəticəsində, bazar qiyməti, az-çox real qiymət səviyyəsindən çox olacaqdır. Eyni əksik (çatışmayan) əmtəələrin əldə edilməsinin özləri üçün və ya çox önəmli səbəbə görə sərvət və bərabər vəziyyətdəki, rəqabət aparıcıları arasında təbii olaraq daha az və ya daha çox canlı bir rəqabət formalaşdırır. Beləliklə, bir şəhərin əhatə edilməsi və ya qıtlıq sırasında həyat üçün gərəqli maddələrin “atəş bahası” na olması bundan irəli gəlir.

Bazara təqdim edilən miqdar real tələbi üstələdiyi zaman, bunun hamısı o miqdarın oraya gətirilməsi üçün verilmiş torpaq rentasının, ödənişin və xərcin bütün məbləğini ödəməyə razı olanlara satılmaz. Bir hissəsinin daha az pul vermək istəyənlərə satılması lazımdır. Bir sıra şəxslərin o qismə verdiyi aşağı qiymət, istər-istəməz hamısının birdən qiymətini aşağı salır. O zaman bu çoxluğun böyüklüyü satıcı rəqabətinin artmasına səbəb olur; əmtəəni dərhal əldən çıxarmağın özləri üçün çox və ya az əhəmiyyətinə görə, bazar qiyməti, az-çox real qiymətin səviyyəsinə düşür. Eyni çoxluq daha çox saxlanıla bilər, dayanıqlı bir əmtəədən daha çox, tez xarab olan bir əmtəənin gətirilməsinə, məsələn, dəmir-dümdəndən çox portağal idxalında daha böyük rəqabət doğurur.

Bazara istiqamətlənən miqdar, real tələbi tam olaraq qarşılamağa imkan verib artmayacaq miqdarda olduğu zaman, bazar qiyməti ya eynilə, yaxud bunu endirmək üçün mümkün olan nisbətdə real qiymətlə eyni olur. Əldə olan miqdarın hamısı, bu qiymətlə əldən çıxarıla bilər və daha yüksək qiymətə satılmaz. Aralarındakı rəqabət müxtəlif satıcıları bu qiyməti qəbul etməyə məcbur edər. Amma ondan azını qəbul etməyə məcbur etməz.

¹ Aktiv tələb=səmərli, real tələb.

Bazara çıxarılan hər məhsulun miqdarı özünə uyğun olan aktiv tələbi uyğunlaşdırır. Məhsulun kəmiyyətinin aktiv tələbdən çox olması, əməyini və ya mülkiyyətinin məhsulunu bazara çıxartmaq üçün istifadə edənlərin hamısını çıxarmasıdır. Bu miqdarın həmin tələbdən az olmaması da, bütün digər şəxslərin mənafeyinə uyğundur.

Miqdar bir vaxt real tələbi üstələsə, qiymətini əmələ gətirən hissələrdən bəzisinə real qiymətdən aşağı bir əvəz ödəmək lazımdır. Bu hissə torpaq rentası olarsa torpaq sahiblərinin gəliri, onları torpaqlarının bir qismini, tez bir şəkildə bu işdən geri çəkilməni özündə ehtiva edir. Bu hissə əməkhaqqı və ya mənfəət olarsa, birinci halda işçilərin gəliri; ikinci halda işçiləri istismar edənlərin mənfəəti, əməklərinin və mülkiyyətlərinin bir hissəsini bu işdən geri götürməyə vadar edər. Çox keçmədən bazara çıxarılan məhsulun miqdarı, real tələbi qarşılamağa kifayət etməyəcək qədər azalır. Bu kəmiyyət qiymətinin bütün hissələrini real səviyyəyə yüksəldər. Bütünlüklə, qiymət necə hərəkət etsə də, real qiyməti tapacaqdır.

Bunun əksinə olaraq bazara çıxarılan məhsulun miqdarı aktiv tələbdən az olarsa, qiyməti yaradan hissələrdən bəzilərinin təbii səviyyədən yüksəkdə olması lazımdır. Bu elementlərdən biri torpaq rentası olduğu halda, bütün digər torpaq sahiblərinin gəliri, onları bu məhsulun yetişdirilməsi məqsədilə daha çox torpaq hazırlanması təbiətini formalaşdırır. Bu hissə əməkhaqqı və ya mənfəət olduqda isə, bütün digər işçilərlə satıcıların mənfəəti, özlərini çox keçmədən, həmin əmtəni hazırlayıb bazara gətirmək üçün daha çox əmək və vəsait istifadə etməyə vadar edər. Kiçik bir zamanda bazara çıxarılan kəmiyyət, aktiv tələbi kifayət qədər edər. Qiymətin müxtəlif hissələri az sonra real səviyyəyə enər. Bütün qiymət aşağı düşərək real qiymət səviyyəsində olar.

Belə olduğu halda deyilə bilər ki, real qiymət bütün məhsulların ətrafında “gəzdiyi”, hamının qəbul etdiyi orta qiymətdir. Müxtəlif cür çatışmazlıqlar, bəzən onları bu qiymətdən çox yuxarıda tuta bilər. Bəzən də bu qiymətdən olduqca aşağı enməyə məcbur edilə bilər. Ancaq hansı maneələrin olmasına baxmayaraq qiymətlər real səviyyəyə doğru yönəlir.

Bir məhsulu bazara çıxarmaq üçün hər il sərf edilən bütün proseslər təbii şəkildə özünü aktiv tələbə uyğunlaşdırır. Təbii olaraq, oraya daha çox məhz tələbi qarşılacaq qədər çıxarmaq məqsədi güdür.

Ancaq bəziləri müəyyən işlərdə eyni miqdar iş, ayrı-ayrı illərdə müxtəlif miqdarda məhsul çıxartdığı halda, digərlərində məhz eyni və ya təxmini bərabər miqdarda istehsal edər. Müxtəlif illərdə əkinçilikdə çalışan eyni sayda işçi, ayrı-ayrı miqdarda əkin, şərab, yağ, şəkər çuğundur, və s. istehsal edir. Lakin eyni sayda olan ip hazırlayan və toxucu hər il

eyni miqdar pambıqlı, yunlu qamaş çıxardır. Birinci peşədə hər hansı baxımdan, aktiv tələbi qarşılaya biləcək sənətin orta məhsuludur. Real-lıqda əldə edilən məhsul isə, ortalama məhsuldan bir qədər çox və ya az olduğundan, bazara çıxarılan məhsulun miqdarı aktiv tələbi gah çox üstələyər, gah da bundan aşağı səviyyədə saxlayar. Deməli, həmin tələb olduğu şəkildə davam etsə belə, bu əmtələrin bazar qiyməti böyük dalğalanmalara məruz qalar. Bəziləri müvəqqəti təbii qiymətlərdən aşağı, bəziləri də yüksək olar. O biri sənayedə əməyin məhsulu eyni olduğundan, aktiv tələbə daha eyni şəkildə uyğunlaşa bilir. Onun üçün bu tələb eyni səviyyədə qaldıqca, əmtələrin bazar qiymətlərinin də eyni qalması – təbii qiymətlə tamamilə eyni olması ehtimal olunur. Pambıq və yunun qiymətinin real qiymətə yaxın olduğu və az dəyişikliklərə məruz qaldığı hamıya aydındır. Birinci növ məhsulun qiyməti təkcə tələbdəki dəyişikliklərlə dəyişir. O birinin qiyməti isə yalnız tələbdəki dəyişikliklərlə dəyişməklə deyil, tələbi qarşılamaq üzrə əmtəənin bazara çıxarılan miqdarındakı dəyişikliklərlə də sıx bağlıdır.

Hər hansı bir məhsulun bazar qiymətindəki dəyişikliklər başlıca olaraq, həmin əmtəənin gəlirlə mənfəətə çevrilən hissələrinə təsir edir. Torpaq rentasına çevrilən hissə isə daha çox təsirə məruz qalır. Pul ilə hesablanan dəyişməz olan bir rentanın nə dərəcəsinə, nə də dəyərində bunların heç bir təsiri olmaz. İstifadə edilməmiş məhsulun müəyyən nisbətindən, ya da dəyişməz bir miqdarından əmələ gələn bir rentanın illik həcmi, istifadə edilməmiş məhsulun bazar qiymətində ara-sıra baş verən dəyişikliklərdən, şübhəsiz ki, təsirə məruz qalar. Amma illik səviyyəsi baxımından bunlardan çox təsirə məruz qaldığı olmaz. İcarə müqaviləsinin şərtləri qərarlaşdırılarkən torpaq sahibi ilə kəndli (təsərrüfat ilə məşğul olan), bu dərəcəni əllərindən gəldikcə məhsulun arabir olan qiymətinə görə deyil, orta və qəbul edilmiş qiymətinə görə tənzimləməyə çalışırlar.

Bu kimi dəyişikliklər bazarın məhsul və əməklə, yəni olub-bitmiş işlə ya görüləcək işlə dolub-daşmasını, yaxud bunların mülkiyyətinin əksik olmasına görə əməkhaqqının və mənfəətin lazımı məbləğinin səviyyəsini təsirə məruz qoyar. Hər kəsin tutduğu bir “yas” (o dövrlərdə bazardakı mülki-məhdud sayda olan) qara parçanın qiymətini yüksəldər. Əlində bu cür əmtəələr olan tacirlərin mənfəətini çoxaldar. Bunun parça toxuyanlara təsiri olmaz. Bazarda az tapılan əmək, yəni işgörmə deyil, həyata keçirilmiş və başa çatmış olan bir işdir. Bu baxımdan, bazarda əmək çatışmazlığı vardır. Əməyin çoxuna aktiv bir tələb vardır. Bu proses rəngli ipəklərlə rəngli parçaların qiymətini aşağı endirər. Altı ay, bəlkə də,

bir il üçün tələb olunmayan bu kimi əmtəələrin hazırlanmasında istismar edilən işçilərin əməkhaqlarını azaldır. Bu baxımdan, bazar məhsula ehtiyac olduğu zaman dolub daşmaqdadır.

Bu formada, hərçənd ki, hər məhsulun bazar qiyməti, demək olar, sürətli bir şəkildə, real qiymətə doğru yönəlir, bəzən isə bir sıra səbəblərdən müəyyən polis qaydaları, bir çox hallarda isə bazar qiymətini uzun müddət təbii qiymətdən çox yuxarı edə bilər.

Real tələbi bir artımla müəyyən əmtəənin qiyməti real qiymətdən çox olarsa, bu bazarı təchiz etmək üçün mülkiyyətdən istifadə edənlər, təbii olaraq bu dəyişikliyi gizli saxlamağa diqqət edirlər. Bunu hər kəs bilsə belə şəxslərin mənfəəti, mülkiyyətini eyni məqsədlə istifadə etmək üzrə, bir sıra yeni rəqibləri sayə gətirə bilər. Belə ki, real tələbin hamısı ödəniləcəyindən, bazar qiyməti, bəlkə də, müəyyən dövr üçün çox keçmədən real qiymət səviyyəsinə düşər. Bazar faizinin əmtəə ilə təhciz edənlərin məskunlaşdığı yerdən çox uzaqdadırsa, bu şəxslər sirlərini bəzi hallarda illərcə saxlaya bilərlər; ortaya yeni rəqiblər çıxmadan, bütün bu müddət ərzində fəvqəladə mənfəətlərindən yararlanırlar. Amma onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu kimi sirlərin uzun müddət saxlanması mümkün deyil; mövcud mənfəətin isə ancaq sirr kimi saxlandığı zaman ömrü olur.

Fabriklərdəki gizli məsələlər ticarət sirlərindən daha uzun müddətə saxlana bilər. Xərc kimi istifadə olunan vəsaitlərin yarı qiymətinə olan vəsaitlərlə, müəyyən bir boyanı istehsal etmək yolunu tapan boyacı, səmərəli idarəetməklə bu kəşfi məhsulundan yararlana bilər; hətta onu uşaqlarına miras da edə bilər. Bu şəxsin fəvqəladə gəliri, şəxsi əməyi üçün özünə ödənilən yüksək əvəzdən irəli gəlir. Bu gəlir onun əməyinin dolğun olan ödənişlərindən meydana gəlir. Lakin mülkiyyətin hər hissəsi üzərinə əlavə olunduğu və ödənişin bütün həcmi ilə mülkiyyət arasında düzgün bir nisbət tapılması üçün, təbii olaraq, buna mülkiyyətin fəvqəladə mənfəəti kimi baxılır.

Bazar qiymətindəki bu kimi artımların təsiri necə də olsa, bəzən illərlə davam edə bilən qeyri-adi çatışmazlıqların nəticəsidir.

Bəzi təbii məhsullar, torpaq və yer nöqtəyi-nəzərindən elə bir dəyişmə tələb edər ki, böyük bir məmləkətdə bunların yetişdirilməsinə əlverişli şərait kifayət etməyə bilər. Bu şəkildə bazara gətirilən bütün məhsulun miqdarı əməkhaqlarını; hazır edilib bazara çıxarmaları üçün istifadə edilən mülkiyyətdən əldə olunan mənfəətlərini; becərdikləri ərazinin rentasını, təbii dərəcələrinə görə ödəməyə kifayət edəndən daha çoxunu verməyə razı olanlara təslim edilə bilər. Bu kimi məhsullar, yüz il

ərzində elə yüksək qiymətə satılmağa davam edə bilər. O halda, bu qiymətin rentaya çevrilən hissəsi, təbii səviyyəsindən yuxarıda pul verilən hissəsidir. Özünə xas olan bir torpağı və yeri olan bəzi Fransa ərazilərinin rentasına bərabər olmayan, daha çox istifadə olunan məhsullar verə bilən ərazinin rentası ilə, bölgədəki bərabər səviyyədəki münbit və yaxşı şəkildə işlənmiş digər bir ərazinin rentası arasında düzgün bir nisbət yoxdur. Əksinə, bu kimi malları bazara çıxarmaq üçün istifadə olunan əməkhaqları ilə mülkiyyətdən əldə olunan mənfəətin ətrafında aralarında olan təbii gəlirdən kənarlaşması dərhal baş verməz.

Bazar qiymətindəki bu kimi artımlar, aktiv tələbin tam olaraq qarşılınmasına heç bir zaman imkan verilməməsi ehtimalı olan və bu səbəbdən təsiri davamlı olacaq təbii səbəblərin nəticəsidir.

Bu şəxslərə və ya ticarət ortaqlarına verilən inhisarın¹ ticarət və ya sənayeyə bir sirr kimi təsiri vardır. İnhisarçılar bazara kifayət etməyəcək qədər məhsul gətirib, heç bir zaman aktiv tələbi bütünlüklə qarşılamayaraq, məhsullarını real qiymətindən çox yuxarı satırlar. İstər əməkhaqları olsun, istərsə də mənfəətdən formalaşsın hər zaman qazanclarını real mənfəət dərəcələrindən çox əldə edəcəklər.

İnhisar qiyməti əldə edilə biləcək qiymətin ən yüksək səviyyəsidir. Bunun əksinə, təbii və ya sərbəst rəqabətin nəticəsində formalaşan qiymət, hər zaman bu şəkildə olmasa belə, uzun müddət ərzində formalaşan qiymətin ən aşağı səviyyəsidir.

London əhalisinin inhisar imtiyazlarında müəyyən işlərdə olan rəqabəti, o sahələrə daxil olması mümkün olanlardan daha az şəxslər arasında buraxan bütün qanunlarda, daha kiçik ölçüdə olmaqla birlikdə eyni meyil vardır. Bunlar budaq salmış müxtəlif sahədən inhisarlar olub, bir çox hallarda illər boyunca bütün işçi siniflərində bir sıra əmtəənin bazar qiymətinin təbii qiymətdən yüksəkdə davam edib qala bilər. Bu işlərdə istifadə olunan əməkhaqları da, mülkiyyət mənfəətləri də, təbii səviyyələrindən az-çox yuxarıda saxlanıla bilər.

Bazar qiymətində bu kimi bahalaşmalar, bunlara icazə verən dövlət qanunları ardınca sürüb davam edə bilər.

Hər hansı əmtəənin bazar qiyməti, təbii qiymət səviyyəsi olaraq uzun zaman davam edərsə, uzun müddət bundan aşağı qala bilməz. Qiymətin hansı hissəsinə təbii səviyyədən aşağı, yüksək ödənməmiş olsa, qazanca ortaqların şəxslər, uğradıqları itkini dərhal duyub bazara

¹ İnhisar ingiliscə “monopoly” - təkəllilik deməkdir.

çıxarıdılacaq kəmiyyətin, çox keçmədən aktiv tələbi qarşılamağa yetəndən çox olmamasını təmin edəcək qədər torpağı və ya əməyi, yaxud da mülkiyyətini, o zaman bu işdən geri çəkərlər. Beləliklə, bazar qiyməti, az sonra real qiymət səviyyəsində olur.

Hər hansı bir sənaye sahəsi yaxşı qazanc əldə edərkən, işçiyə əməkhaqqının təbii dərəcəsindən çox yüksək çıxarma imkanını verən qiymətli qanunları ilə London qanunları, işlər pozulan kimi işçiyə bəzən bu ödənişləri o səviyyədən çox aşağıya endirmək məcburiyyətində qalır. Bunlar birinci halda bir çox insanları işçinin çalışdığı məsləyin xaricində buraxır. Bununla birlikdə, işçinin əməkhaqlarını təbii dərəcəyə endirərkən, bu kimi tənzimləmələrin təsiri, o ödənişləri yüksəldərkən olduğu qədər sürətli deyildir. Bunların bir tərəfdən təsiri yüz illərlə davam edə bilər; o birindəki isə bir sıra işlər yolunda getdiyində, o peşə üçün yetişən bir sıra işçinin ömründən kənara çıxma bilməz. Onlar ortalıqdan çəkildikdən sonra, o peşə üçün yetişdirilənlərin hamısı təbiətilə, aktiv tələbə uyğun olacaqdır. Hər hansı bir işdə ya əməkhaqqını, ya da mənfəətləri, üst-üstə qurşaqlar boyunca, təbii dərəcələrdən aşağıda, təzyiqdə saxlaya biləcək Hindistan və ya qədim Misir ölkəsi kimi sərt olmaq lazımdır. (Oralarda bir din ölkəsi olaraq lazımlıca hər adam, öz atasından qalan sənəti öyrənmək məcburiyyətində olub, bunu bir başqa işlə dəyişdirərsə, müqəddəs varlıqlara qarşı yüksək səviyyədə həyata keçirmiş olurdu).

Əmtələrin bazar qiymətinin təbii qiymət səviyyəsindən, bəzən də davamlı kənarlaşmalarına dair görülməsi lazım olan bu ana qədər, zənnimcə, bu qədərdir.

Təbii qiymətin özü formalaşdırdığı ödəniş, mənfəət və renta hissələrinin hər birini təbii olaraq dərəcəsinə görə dəyişir. Bu dərəcə isə, cəmiyyət içərisində olan şərtlərə görə; zənginliyinə, yaxud yoxsulluğuna, inkişaf edən, yerində sayan və ya geriləyən vəziyyətinə görə birlikdə dəyişir. Bu ayrı-ayrı dəyişmələrin səbəblərini əlimdən gəldikcə ətraflı və açıq olaraq sonrakı dörd bölmədə izah etməyə çalışacağam.

Birincisi ödənişin dərəcəsi təbii olaraq təyin edən şərtlərin nələr olduğunu; bu şərtləri birləşdirən zənginliyinin, ya da yoxsulluğunun; inkişaf edən, yerində sayan, yaxud geriləyən vəziyyətinin necə təsir etdiyini göstərməyə çalışacağam.

İkincisi, mənfəətin dərəcəsini təbii olaraq müəyyən edən şərtlərin nələr olduğunu; sonra isə birlik vəziyyətindəki bunabənzər dəyişikliklərin bu şərtlərə necə təsir etdiyini göstərməyə çalışacağam.

Hərçənd, pul ilə ödənen əməkhaqları mənfəət əməyin və mülkiyyətin müxtəlif şəkildə istifadə olunmasının ayrı-ayrı formasıdır. Amma əməyin müxtəlif şəkildə istifadə olunmasında pul ilə ödənilən əməkhaqları, lazım olsa mülkiyyətin müxtəlif şəkildə istismar edilməsində pul ilə ödənilən mənfəət arasında, əksəriyyət ilə müəyyən bir nisbət qurulduğu aydın olur. Qarşıda görülcəyi kimi, bu nisbət bir az müxtəlif işlərin mahiyyətinə, bir az da bu işlərin görüldüyü birliyin müxtəlif qanunları ilə siyasətinə bağlıdır. Bir çox nöqteyi-nəzərdən birliyin qanunları ilə siyasətinə istinad etməklə yanaşı, bu nisbət birliyin zənginlik və ya yoxsulluq halına inkişaf edən, yerində sayan və ya geriləyən gedişatına çox istinad etməsinə bənzəməz. Əksinə, bütün digər ayrı-ayrı hallarda bu nisbət olduğu kimi və ya təxminən eyni qaldığı anlaşılır.

Üçüncüsü, bu nisbəti nizamlayan müxtəlif şərtlərin hamısını izah etməyə çalışacağam.

Dördüncü və son olaraq rentanı formalaşdıran, torpağın yetişdirdiyi məhsulların real qiymətini qaldıran və ya aşağı salan şərtlərin nələr olduğunu göstərməyə çalışacağam.

VIII FƏSİL

ƏMƏYİN ÖDƏNİŞLƏRİ HAQQINDA

Əmək məhsulu əməyin real qazancını və ya ödənişini əmələ gətirir. Torpağı mənimsəməklə əmtənin yığılmasından öncəki primitiv vəziyyət içərisindən əməyin bütün məhsulu işçiyə aid olur. Bu arada onunla ortaqlıq edəcək nə əmtəə sahibi vardır, nə də başqa bir şey.

Bu vəziyyət elə davam etsəydi, əməyin məhsuldarlığı əmək bölgüsünün səbəb olduğu inkişaf nəticəsində ödənişləri artırardı. Hər şey getdikcə ucuzlaşardı. Məhsullar daha az əməklə istehsal olunardı; bərabər miqdarda əməyin məhsulu olan mallar və əmtəələr, bu vəziyyətdə təbii olaraq bir-biri ilə dəyişdirilə biləcəyi üçün, yenə daha az əməyin məhsulu ilə satın alınardı.

Ancaq reallıqda hər şey ucuzlaşmaqla birlikdə ətrafda bir çox şey köhnəsindən yuxarı qiymətə ola və ya əvəzində başqa mallar, yaxud məhsullarla böyük miqdarda dəyişdirilə bilirdi. Məsələn, deyək ki, bir çox işlərdə istehsalçı və ya birgünlük əmək, indi başlanğıcdakı ilə müqayisədə on qatını istehsal edə bilmək qabiliyyətindədir. Müəyyən bir işdə bu güclər ancaq iki qat bir inkişaf göstərmişdir; yəni, birgünlük əmək əvvəlkindən iki qat daha artıq məhsul yarada bilirdi. Bir çox işlərdə birgünlük əməyin istehsalı, müəyyən olunmuş işdəki birgünlük əməyin istehsal olunmuş nəticəsi ilə dəyişdirilincə, onlarda, əslində mövcud iş miqdarının on qatı, bunda isə mövcud iş miqdarının iki qatını satın ala biləcəkdə. Bu isə reallıqda əvvəlkindən ikiqat ucuzdur. Hərçənd, onu əldə etmək üçün beş dəfə ondan baha olan başqa çeşid məhsul vermək tələb olunurdu. Amma artıq indi satın almaq və ya istehsal etmək üçün köhnəsinin ancaq yarısı qədər əməyə ehtiyac olacaqdır. Demək, onun əldə edilməsi köhnəsindən iki dəfə asan başa gələ bilər.

Amma işçinin əməyinin bütün məhsulundan yararlandığı bu sadə vəziyyət, torpağın özəlləşdirilməsi və əmtəə yığılması başladıqdan sonra yoxa çıxmamışdır. Onun üçün istehsal sahəsində ən önəmli islahatlar aparılmazdan çox-çox əvvəl bu vəziyyət sona çata bilmişdir. Bunu əməyin “mükafatı” və ya ödənişləri üzərindəki təsirlərinin nələr ola biləcəyindən daha irəli gedib araşdırmağın mənası yoxdur.

Torpaq özəl mülk olar-olmaz, məhsul sahibi işçinin orada yetişdirə və yığa biləcəyi məhsuldan həmin anda pay götürür. Torpaq üzərində

istifadə olunan əməyin məhsulundan ilk ayrılan mülkiyyət sahibinin rentasıdır.

Torpağı işlədən şəxsin məhsul yığımını artırana qədər əlində dolana biləcək çox şeyi olmaz. İşçinin əməyinin məhsuluna ortaqlıqda, yaxud mülkiyyət əlinə bir mənfəət şəklində geri dönmədikdə, fermer işçini istifadə etməkdə bir xeyr görməz. Bu mənfəət torpaqda istifadə olunan əməyin istehsalı üzərindən, ikinci bir məsələni meydana gətirir.

Dərhal bütün digər əməklərin nəticəsində də, buna bənzər mənfəət azalmasına məruz qalır. Bütün kiçik peşələrdə, bütün sənayedə bir çox işçilər iş sona çatana qədər iş vəsaitlərini və istehsal tapşırıqlarını nağd şəkildə verə biləcək bir rəhbərə ehtiyac duyurlar. Usta işçilərin əməkhaqqına, yaxud üzərində xərcləndiyi bir hissəyə ortaqlıq olur ki, bu pay onun mənfəətini meydana gətirir.

Reallıqda bəzən müstəqil bir işçinin işləyəcəyi bir şeyi satın almağına, həm də iş başa çatmayınca dolanmasına çatacaq məhsul mövcud olur. Beləliklə, həmin usta, yəni mütəxəssis həm də işçidir; əməyinin bütün ödənişindən, yaxud işlədiyi obyektə əməyinin qatdığı dəyərinin hamısından yararlanır. Bu halda, çoxluq iki ayrı şəxsə aid olan ayrı gəlir, yəni mənfəət ilə əmək ödənişləri, yəni əməkhaqqı vardır.

Bu hallara əslində çox rast gəlinmir. Avropanın hər yerində ustanın əli altında çalışan azı iyirmi işçi vardır. Əməyin nəticəsi baxımından, hər yerdə işçi ilə ona iş verən məhsul sahibinin, iki ayrı bir şəxs olması halı başa düşülür.

Orta əməyin istehsalı deyilən bir şey, çoxluq qazancı heç də bir-birinin eyni olmayan bu iki tərəf arasındakı sözləşməyə dayanır. İşçilər əldən olduqca çox götürmək, özləri isə az vermək istəyirlər. Birincilər əməyin ödənişini artırmaq, ikincilər isə əksinə, bunu endirmək məqsədilə öz aralarında birləşirlər.

Bununla yanaşı təbii şəkildə, bu iki tərəfin hansının üstün çıxıb, o birinə istər-istəməz qəbul etdirə biləcəyini öncədən demək olduqca çətindir. Ustalar sayca az olduqlarından öz aralarında daha tez birləşə bilirlər. Sonra qanun onların bir araya gəlmələrinə icazə verər və ya heç olmasa onlara bu şəkildə birləşmələrini qadağan etməz. Halbuki, işçilərin belə etməsini qanun qadağan edir. İşin qiymətini endirmək məqsədilə birləşmək üçün parlament qərarlarımız yoxdur. Amma bunu qaldıranlara qarşı bir çox qanun vardır. Bütün bu kimi qarşıdurmalarda, ustalar daha çox “alınacaq” dayana bilirlər. Bir torpaq sahibi, fermer, sənaye istehsalçısı və ya tacir bir tək işçi götürməsə belə, öncədən əldə edilmiş məhsul ilə, təbii olaraq bir və ya iki il yaşaya bilər. İşçilərin çoxu bir

həftədən çox işsiz qala bilməz, bir ay işsiz qala bilənlər bir qədər, bütün ili işsiz yaşaya bilən isə yox kimidir. Sonunda işçi üçün usta nə qədər lazımlıdırsa, usta üçün də işçinin bir o qədər gərəkli olması göz qabağındadır.

Ustalar arasındakı birliklərin çox olmasını eşitməsək də, bir çox hallarda işçilərin bunu etdiyini hiss etmək olar. Buna baxıb ustaların öz aralarında seyrək şəkildə birləşmələrini sanmaq haqqında danışdığımız problemi bilməməkdir. Əməkhaqlarını olduqları səviyyəyə qaldırmamaq üçün, ustalar hər zaman hər yerdə bir qapalı, lakin sürətli və örnək olası bir birləşmə şəklindədir. Bu birliyi pozma hər yerdə pis şəkildə qəbul olunacaq bir davranış ola bilər. Reallıqda bu birlik haqqında məlumatlanmağımız çox çətindir. Çünki bu kiminsə maraqlandığı işlərdən deyildir; hətta bunun təbii olduğunu da söyləyə bilirlər. Bəzən ustaların əmək ödənişlərini (haqlarını) öz aralarında şəxsi olaraq tərtib etmələri də olur. Bu tərtib etmələr istifadə etmə anıadək, böyük bir səssizlik içərisində idarə edilir. Bəziləri zamanını etdikləri kimi qiymətləndirərək başa düşməsələr də, işçilər bunu aydın şəkildə hiss edə bilirlər. Bununla belə işçilərin müdafiə etmə birliyi belə şəxsi birləşmələrə qarşı durur. Bunların çoxunun irəli sürdüyü bəhanə, məhsulların yüksək qiyməti, mənfəətli işlər üzərindən ustaların əldə etdiyi böyük bir mənfəətdir. Ancaq bu birləşmələr necə olursa-olsun, hər zaman mövcuddur. Problemin tez bir zamanda həll olunması üçün, daima hay-küy edərək bunu həyata keçirirlər. İşçilər isə daha çox ümüdsizlik içində olurlar. Ya aclıqdan ölmək, ya ustaların gözlərini qorxudaraq, istəklərinin yerinə yetirilməsi üçün tez bir şəkildə, təsdiqləmə almaq məcburiyyətində olduqlarından işi Allaha qalmış insanları, çılğınlıq və dalqınlıq ilə davranırlar. Bu halda, öz hesablarına ustalar da eyni dərəcə səs-küylüdür. Mülki mövqelərinin yardımını, xidmətçi və işçilərin birləşmələrinə qarşı çıxarılmış sərt qanunların şiddətlə istifadə edilməsini, qışqıraraq istəməkdən geri çəkilməzlər. İşdə gərək mülki mövqelərin işə qarışması, ümumilikdə qiyamda kapitanlıq edənlərin cəzaya məruz qalmasından başqa bir nəticəsi olmayan, bu vəlvələli birləşmələrin səs-küyündən fayda əldə etmələri çox azdır.

İşçilərlə olan döyüşlərində ustalar təbii olaraq üstün olsalar da, bir müddət hətta “sıfır” əmək şəraitində belə, əməkhaqlarını daha aşağıya endirilə biləcəyi bəlli olan bir səviyyə vardır.

Bir insanın yalnız işi ilə ömür sürməsi, heç olmasa dolanışığına çatması lazımdır. Hətta bir çox hallarda əməkhaqqı bundan bir qədər çox olmalıdır. Əks halda çoxlu uşaq böyütməyə imkan verməz. Bu məsələ Bay Kantillonun, təbii olaraq iki uşaq böyüdə bilmək imkanına sahib

olmaq üçün işçilərin ən aşağı sinfini hər yerdə, heç olmasa öz dolanışıqlarının iki qatını qazanmaq düşüncəsini özündə ehtiva edir. Çünki uşaqlarına baxmaq çətin olduğundan qadının əməyinin şəxsi məsrəfinə ancaq çatacağı fərz edilməkdədir. Demək, bu hesaba görə, ikisinin bu yaşa çatmaq fürsətini bərabər olaraq tapmaları üçün bir çox yoxsul işçinin, heç olmasa orta hesabla dörd uşaq böyütməsi lazımdır. Dörd uşaq üçün isə lazım olan gəlirlərin aşağı-yuxarı bir böyük adamın ehtiyacına bərabər olacağı fərz edilməkdədir. Yenə eyni yazı, ayrıca sağlam vücutlu bir kələnin əməyinin dəyəri, bu kələnin gəlirinin dəyərinin iki qatı olaraq hesab edildiyini söyləmək olar. Ona görə işçinin əməyi də dəyər nöqtəyindən nəzərdən sağlam bir kələlikdən az olmaz. Şübhəsiz, heç olmasa bu razılaşıdırılır ki, işçilər arasında belə bir ailə yetişdirə bilmək üçün ərlə arvadın birlikdə əməyinin dolanışıqları üçün ehtiyacları olandan çoxlu bir şey qazana bilməsi lazımdır. Bəs, bu nə ölçüdə olmalıdır? Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, yoxsa daha başqa bir nisbətdə? Bunu kənara qoymağı öz üzərimə götürə bilmərəm.

Bununla belə, bəzən işçilərə üstünlük verib, əməkhaqlarını birbaşa insanlığa yaraşan aydın, ən aşağı olan bu səviyyənin çox yuxarisına çıxarmaları imkanını verən bir sıra hallar vardır.

Hər hansı bir ölkədə əməkhaqqı ilə dolananlara, işçilərə və həmçinin hər növ xidmət göstərənlərə qarşı tələb birdəfəyə artıb, hər il bir il əvvəlkindən daha çox insanı işlə təmin edincə, əməkhaqlarını qaldırmaq məqsədilə işçilərin birləşməsinə heç bir ehtiyac qalmır. Bu, həm də işçi əldə etmək üçün biznes sahibi arasında da böyük bir rəqabət əmələ gətirir. Beləliklə, müdirlərin və biznes sahiblərinin əməkhaqlarını yüksəltməmək məqsədilə, təbii olaraq yaradılan birlikləri öz istəkləri ilə “baltalanmış” olur.

Əməkhaqqı ilə dolananlara olan tələbin, ancaq məvacib ödəmək üçün ayrılan fondların artımı qədər çox alacağı meydana çıxır. Bu ödənişlər iki cürdür. Birincisi, dolanışıq ehtiyacından artıq qalan gəlirdir. İkincisi isə, onların müdirlərinin işləməsi üçün lazım olan məhsulun artıq qalan hissəsidir.

Məhsul sahibin, illik gəlir sahibin və pul sahibinin ailəsini dolandırmaq üçün kifayət edə biləcək pul kisəsindən artıq gəliri yarana biləcəksə, o, bu artığın hamısını və ya bir hissəsini, daha çox işçi götürmək üçün istifadə edəcəkdir. Bu artıqlıq artırılarsa, bu da təbii şəkildə xidmətçilərin və işçilərin sayını artıracaqdır.

Toxucu və çəkməçi kimi müstəqil bir işçinin işlədəcəyi resursları pulla satın almasına imkan verəcək və hazırladığını reallaşdıranaq

dolanmasına çatacaq olandan çox məhsul tapılacaqsa, bu işçi onların reallaşdırılmasından mənfəət əldə etmək məqsədilə bir və ya bir neçə günlük işləyən işçilərdən istifadə edə bilər. Bu daha da çox artarsa, bu da, öz növbəsində, gündəlik işləyənlərin sayını çoxaldacaqdır.

Beləliklə, əməkhaqqı ilə dolananlara məxsus olan tələb, hər ölkənin gəlirinin və milli məhsulun çoxalması ilə birgə artar. Gəlirin və məhsulun artması, milli sərvətin artması deməkdir. Deməli, əməkhaqqı ilə yaşayanlara məxsus tələb, təbii olaraq milli sərvətin çoxalması ilə çoxalır. Başqa sözlə, bunsuz çoxalma mümkün deyil.

Əməkhaqlarının yüksəlməsinə imkan verən milli sərvətin müəyyən zamanda böyüklüyü deyil, əsas onun sürətli artmasıdır. Bunun nəticəsi olaraq, əməkhaqları ən zəngin ölkələrdə deyil, ən çox inkişafda olan, yaxud tez bir zamanda sürətlə inkişaf edən və zənginləşən ölkələrdədir. Şübhəsiz, bu dövrdə, İngiltərə, Şimali Amerikanın istənilən bir bölgəsindən çox zəngindir. Bununla belə, əməkhaqları İngiltərənin hər hansı bir yerində olduğundan çox yüksəkdir. Nyu-Yorkda “qarışıqlıqlar”¹ başlamazdan əvvəl (1773) oranın pulu ilə 3 şilling, 6 penni qazandığı halda, ingilis işçisi gündə 2 şilling qazanar. Gəmi düzəldən işçilər oranın pulu ilə 10 şilling 6 penni, ayrıca isə 6 pennidən 1 pint² rom da əldə edirlər. Bu cəmdə 6 ingilis şillingi və 6 penni edər. Dülqərlər, daşyonanlar Nyu-York pulu ilə 8 şilling alır ki, bu da 4 ingilis şillingi və 6 penni edər. Bu qiymətlərin hamısı Londondakılardan yüksəkdir. O biri müstəmləkələrdə də əməyin ödənişlərinin Nyu-Yorkdakı qədər yüksək olduğu söylənilməkdədir. Bütün Şimali Amerikada məhsul qiymətləri İngiltərədəkindən çox aşağıdır. Orada qıtlığın nə olduğunu bilməzlər. Ən pis mövsümlərdə belə, əllərində olan vəsaitlər özlərinə kifayət etmiş, yalnız tək ixracata çatmamışdır. Deməli, əməyin pul şəklində ödənilən əvəzi, ölkənin hər hansı bir yerindəkindən yüksəkdirsə əməyin real əvəzi, yəni onun işçiyə çatdırdığı həyat üçün vacib və əlverişli olan maddələr üzərində real üstünlüyün tamamilə yüksək olması lazımdır.

Şimali Amerika da İngiltərə qədər olmasa da birgə inkişaf etmişdir. Yəni, sərvətlər və zənginlik əldə etmək yolunda daha böyük bir sürətlə irəliləməkdədir. Bir ölkədə rifahın ən qəti əlaməti, o ölkədə əhali sayının artması ilə də xarakterizə olunur. Böyük Britaniya ilə yanaşı digər Avropa ölkələrinin çoxunda nüfuzun beş yüz il ötmədən, iki dəfə olsun belə artmayacağı fərz edilməkdədir. Şimali Amerika müstəmləkələrində əhali

¹ İctimai ara-qarışıqlıqlar başlamazdan əvvəl, 1773-ildə yazılmışdır.

² 0. 528 litr edən bir ingilis həcm, ölçü vahidi.

sayının iyirmi və ya iyirmi beş dəfə artdığı diqqəti cəlb etmişdir. İndiki zamanda bu artım, mahiyyət etibarilə, əhali daxil olmasından başqa, həm də insanların çoxalmasından da irəli gəlir. Orada yaşını, başını almış şəxslərin öz soylarından çoxu 50-dən 100-ə qədər, bəzən daha çox sürətlə artmasını müşahidə edərmişlər. Əmək orada o səviyyədə yaxşı mükafat görür ki, çoxuşaqlı bir ailə, ana-atalar üçün yük olacaq yerdə, bir varlıq və rifah mənbəyi olmaqdadır. Ailədən ayrılacaq hala gəlmədən, hər uşağın əməyinin ana-ataya ildə tam 100 lirə qazanc gətirəcəyi hesab edilir. Evlənməyə vadar edən səbəblərdən ən böyüyü uşaqların dəyəridir. Onun üçün Şimali Amerikada təbii olaraq gənc yaşında evləndiyini gördükdə çaşmamalıyıq. Bu kimi erkən evliliklərdən irəli gələn böyük əhali artımına qarşı Şimali Amerikada adamın pis olmasından əziyyət çəkir. İşçilərə qarşı olan tələb işçiləri dolandırmaq üçün ödənen əməkhaqları, aydın olan və çalışdırmaq üzrə tapdıqları işçilərlə sürətlə artmaqdadır.

Bir ölkənin zənginliyi və sərvəti çox böyük də olsa, uzun zaman yerində saymaqla dayanmışdırsa, orada əmək ödənişlərinin yüksək olmasına ümid etməməliyik. Əməkhaqqını ödəmək məqsədilə ayrılan ödəniş, yəni ölkə əhalisinin gəliri və mülkiyyəti çox böyük ola bilər. Amma bu maliyyə ayrılmaları, yüzillərə eyni böyüklükdə, ya da təqribən eyni həcmdə olmuşsa, o zaman hər il istifadə edilən işçi sayını asanlıqla qarşılıya bilirdi; hətta sürətli şəkildə olurdu. Adam qıtlığının çox olmamasını qeyd edirdi. İş sahibləri də işçiyə sahib olmaq üçün bir-birlərilə açıq şəkildə artırma məcburiyyətində qalmazlar. Bu halda əksinə, işçilər real tələbi üstələyəcək qədər çoxalır. İşçilər üçün sürətli olan iş qıtlığı olur. İşə sahib olmaq üçün, işçilər öz aralarında açıq şəkildə azalmaya müdaxilə etmək məcburiyyətində qalırlar. Belə olan bir ölkədə, əməkhaqları işçini dolandırmaq üçün əlverişli olan, uşaq yetişdirməsini mümkün etməyə çatanı aşacaqdımı kimi suallar ortaya çıxırdı. Çin uzun müddətdir ki, dünyanın ən zəngin, ən məhsuldar, torpağı ən yaxşı şəkildə işlənmiş, ən çalışqan, ən nüfuzlu ölkələrindən biri olmuşdur. Amma bu ölkə də uzun müddətdir ki, yerində sayan bir ölkə kimidir. Çində beş yüz ildən qabaq səyahətdə olmuş Marko Polo bu ölkənin əkinçiliyini, sənayesini, əhalisini bugünkü səyahətçilərin istifadə etdikləri eyni sözlərlə təsvir etməsidir. Bu imperator qanunlarına və adətlərinə görə mümkün olacaq zənginliyin hamısı, bəlkə də, Marko Polodan çox əvvəl mövcud olmuşdur. Bütün səyahətçilərin başqa cür necə baxımlarından asılı olmayaraq bir-birini tamamlamayan izahatları, Çindəki aşağı olan əmək ödənişləri üzərində bir işçinin uşaq böyütmək üçün uğradığı çətinlik nəminə razı idi. Bütün günü torpağı qazaraq, axşama azacıq düyü almaq

üçün kifayət edən pul qazanarsa, o pulu öpüb başının altına qoyar. Oradakı sənət sahiblərinin vəziyyəti, bəlkə daha da pisdır. Avropada olduğu kimi səssizcə müştərilərin müraciət etmələrini gözləyəcək yerdə, xidmətlərini ortaya qoyub, sanki iş dilənərək, küçələrdə vaxtlarını keçirərlər. Çindəki aşağı təbəqələrdə xalqın yoxsulluğu Avropanın ən səfil millətlərindəki kasıblığı kölgədə qoyurdu.

Kanton yanaşmasına və yüzlərcə insanın söylədiyinə görə, minlərcə ailənin torpaqla başını qatacaq bir yeri yoxdur. Bunlar sürətli olaraq, kanallarla çaylardakı kiçik balıqçı qayıqlarında yaşayır, orada tapdıqlarını yeməklə, bir Avropa gəmisindən dənizə axıdılmış ən iyrenc artıqları toplamağa can atırdılar. Hər hansı bir leş, məsələn, xarab olmağa başlamış, iylənmiş pişik və it ölüsü başqa ölkələr üçün digər yaxşı nemətlər kimi, bu da onlar üçün məqbul idi. Çində evlənməyə şövləndirən şey, uşaqların qazançı olması deyil, onları ortadan qaldırmalarının sərbəst olmasıdır. Bütün böyük qəsəbələrdə hər gecə bir çox uşaq küçələrə buraxılır. Hətta bu qorxunc işi etmək, bəzilərinin açıq şəkildə dolanışıqlarının qazandıqları bir vəzifə idi.

Amma Çin, yerində saymaqla birlikdə geri gedənə bənzəmir. Heç bir yerdə əhali kəndlərini buraxıb getmir. Heç bir yerdə bir dəfə işlənməyə başlamış olan torpaq üzə üstə buraxılmamışdır. Demək, hər il, eyni, ya da az-çox eyni miqdar işin görülməsi lazımdır. Dolayısı ilə işi ödəyəcək pul ayırmalarının gözə dəyəcək qədər azalmaması lazımdır. Bu yolla dolanışıqlarının darlığına qarşı ən aşağı təbəqədən işçilər, bu və ya digər şəkildə sayca hər zamankı kimi geri qala biləcək qədər başlarını qurtarmaları gərəkdir.

Lakin əməyi əldə tuta bilmək üçün lazım olan maliyyə vəsaitlərinin get-gedə azaldığı bir ölkədə, vəziyyət başqa cür olmağa başlayır. Bütün iş sahələrində hər il xidmətçilərə və işçilərə qarşı tələb bir il öncəkindən daha az olacaqdır. Daha yüksək qrup işlərində yetişmiş olduğundan, bir çoxları öz sənəti üzrə iş tapa bilməyəcəyindən, bunu böyük məmnuniyyətlə aşağı təbəqələrdə axtaracaqlar.

Ən aşağı sinif, öz işçilərindən başqa bir də bütün digər təbəqələrdən axın edənlərlə dolacağından, bu təbəqədəki (sinifdəki) iş rəqabəti elə sürətlə artacaqdır ki, əməkhaqları işçinin ən düşkün, ən yoxsul yaşayış səviyyəsinə enəcəkdir. Bir çoxları bu çətin şərtlər daxilində belə iş tapa bilməyəcəklər. Ya aclıqdan öləcək hala gələcək, yaxud dilənərək və ya əllərindən gələn ən pis əməlləri edərək, dolanışıq yolu axtaracaqlar. Yoxsulluq, aclıq, ölüm çox keçmədən bu sinif içində hökm sürəcək, oradan isə yuxarı təbəqələrə yayılacaqdır. Bu proses əhali sayının ölkədə

digərlərini yox edən bələdan və ya müsibətdən qurtulub, artıma qala bilən gəlir və mülkiyyət ilə asanlıqla bəslənəcək qədər azalsın. Bəlkə, Benqaldakı müstəmləkələrlə, Şərqi Hind adalarındakı o biri bəzi ingilis qəsəbələrinin¹ bugünkü durumu az-çox belədir. Əvvəlcə əhalisi çox azalmış olan, bundan ötrü dolanışığın çox olmaması lazım olan bütün bunlara qarşı bir ildə üç-dörd yüz min insanın aclıqdan öldüyünü, məhsuldar bir ölkədə çalışan yoxsulları yaşadan pul ayırmaları və yardımlar, böyük bir sürətlə azalacağına şübhə etməməliyik. Şimali Amerikanı tədqiq edən ingilis qanunundakı anlaşıma ilə Şərqi Hind adalarını əzib suyunu çıxaran ticarət ortaqlığı arasındakı fərq, bəlkə bu ölkələr arasındakı fərqli vəziyyətdən daha yaxşı şəkildə izah edilə bilməz. Əməyin bol mükafat alması, artan milli zənginliyin gərəkli nəticəsi olduğu qədər onun təbii əlamətidir. Kənardan yoxsul işçilərin məhdud dolanışığı və aclıqdan can çəkişmələri isə, geriyə hərəkətin bariz nümunəsidir.

Dövrümüzdə Böyük Britaniyadakı əməkhaqlarının, işçinin çoxlu uşaq böyütməsini mümkün etmək üçün ehtiyaclarının ödənməsinin açıq şəkildə çox olduğu aydın olur. Beynimiz sakitləşsin deyə, bunu həyata keçirə bilmək üçün ən aşağı pula ehtiyac nə qədər olacağından uzun, yaxud şübhəli məsələlərə girişməyə ehtiyac yoxdur. Bu ölkənin heç bir yerində əmək ödənişlərini insanlığa yaraşacaq ən aşağı dərəcə üzərindən təşkil olunduğunu göstərən bir çox aşkar əlamətlər vardır.

Birincisi, Böyük Britaniyanın hər tərəfində ən aşağı səviyyəli işlərdə belə, yazlıq əməkhaqları ilə qışıq əməkhaqları arasında bir fərq qoyulur. Yazlıq əmək ödənişləri hər zaman üçün yüksəkdir. Lakin istilik xərcləri dolayısı ilə bir ailənin keçinməsi üçün qışda bahadır. O halda, bu xərcin az olduğu təqdirdə, əməkhaqları yüksək olduğuna görə açıq şəkildə izah edilir ki, əmək ödənişləri (bir çox hallarda əməkhaqları) bu xərcin tələb etdiyi kimi deyil, işin miqdarına, fərz edilən dəyərinə görə təşkil edilməlidir. Həqiqətdə deyilə bilər ki, qış əməkhaqlarının bir hissəsi artırılmalıdır. Bütün ilboyu bu ödənişlər işçinin və onun uşaqlarının bütün ili dolanışığı üçün lazım olanı aşmaz. Amma bizə güvənən bir köləyə bu şəkildə münasibət bəslənilməz. O, kimsənin gündəlik dolanışığı hər günki ehtiyaclarına görə nizamlanır.

İkincisi, Böyük Britaniyada əməkhaqları, yemək-içmək qiymətləri ilə birgə bir arada durmaz. Bu ödənişlər hər yerdə ildən-ilə, çoxu aydan-

¹ “Settlement” qarşılığı olaraq tərcümədə, bəzən də, “yaranmış yurdlar, qəsəbələr”, həmçinin “qol atmış təşkilatlar”.

aya dəyişər. Amma çox yerdə əməyin pul olaraq ödənilən əvəzi, bəzən bir nəçə il dəyişməz şəkildə qalır. Deməli, buralarda yoxsul işçilər bahalıq illərində uşaqlarını dolandıra bilirlərsə, bir qədər bərəkətli dövrdə artıq yaxşı şəraitdə, ucuz dövrdə isə əməlli-başlı bolluq içində olmalıdırlar. Krallıq ölkəsinin bir çox yerində, xüsusilə son on il ərzində, yemək-icməyin yüksək qiyməti, əməyə pul olaraq ödənilən əvəzində belə hiss edilən bir artım ilə uyğun gəlmir. Həqiqətdə, bəzi yerlərdə, yemək-icmək qiymətlərinin yüksəlməsindən çox, bəlkə qarşı tələbin artması üzündən bunların birlikdə yüksəlməsi olmuşdur.

Üçüncüsü odur ki, ildən-ilə yemək-icməyin (yaşayış üçün lazım olan minimumlar) qiyməti, əməkhaqlarından daha çox dəyişdiyi kimi, bu baxımdan, əməkhaqları da yaşayış minimumlarının qiymətlərindən çox dəyişir. Çörəklə ətin qiyməti Birləşmiş Krallığın çox yerində, təbii olaraq bir az fərq olmaqla eynidir. Bunlar və pərakəndə satılan – yoxsul işçilər hər şeyi pərakəndə alırlar, - bir çox digər şeyləri isə irəlidə izah etmək imkanı olacağından, böyük şəhərlərdə təbii olaraq digərləri ilə müqayisədə, xüsusilə əyalətlərdə ucuzdur. Amma bir böyük şəhərlə, o şəhərin daxiləndəki əməkhaqları bir-birindən beşdə bir, yaxud faizlə desək 20-25% yüksəkdir. London və onun ətraf əraziləridə gündə 18 penni əməyin orta ödənişi hesab edilir. Bir az ətraf ərazilərdə bu ödəniş 14 və ya 15 penniyə düşür. Edinburq ilə onun ətraf ərazilərində əməyin qiyməti 10 penni təşkil edir. Bir az aralı ərazilərdə isə o, 8 penniyə enər. Bu Şotlandiya ərazilərinin çoxunda əməyin qəbul olunmuş bir qiymətidir. Orada bu qiymət İngiltərədəkinə nisbətən bir qədər dəyişir. Bir insanı bir bölgədən o biri bölgəyə köçürməyə hər zaman imkan vermədiyi aydın olan belə bir qiymət fərqi, ən həcmli məhsulların məhəllədən-məhəlləyə deyil, krallıq ölkəsinin bir ucundan o biri ucuna, qiymətləri qısa zamanda aşağı-yuxarı bir səviyyəyə çatdıracaq qədər çox daşınmasına səbəb ola bilər. İnsan təbiətindəki istifadə üçün qeyd olunan şeylərin yanında, təcrübə göstərir ki, hər növ yük içində daşınması ən çətin olan məhz insandır. Belə olduğu halda krallıq ölkəsində əməyin qiymətinin uşaqları dolandıra bildiklərinə görə ödənişin ən yüksək olduğu yerlərdə, bunların bolluq içərisində yaşamalarını labüd edir.

Dördüncüsü, yer və zaman baxımından əməyin qiymətində olan dəyişmələr, yeyəcək-icəcək qiymətindəki dəyişmələrə uyğun gəlmədikdən başqa, bir çox şəxslər daban-dabana zidiyyət təşkil edirlər.

Şotlandiyada xalqın ən çox istifadə etdiyi taxıl, Şotlandiyanın böyük miqdarda zahiri cəhətdən götürdüyü İngiltərədən bahadır. Lakin ingilis taxılını idxal edən ölkə olan Şotlandiyada, ixrac edən ölkə olan

İngiltərədəkindən baha satılması gərəkdir. Bu nisbətdə, Şotlandiyada, onunla eyni bazarda rəqabətə girən şotland taxılından baha satıla bilməz. Taxılın miqdarı, başda dəyirməyə çıxardığı un və ya qırma miqdarına bağlıdır. Bu baxımdan, İngiltərə taxılı, Şotlandiyanıkindən elə üstündür ki, bir çoxları, ətrafda, yaxud həcmnin ölçüsünə nisbətdə daha bahalı olduğu halda, gerçəkdə miqdarı və ağırlığına görə, təbii olaraq daha ucuzdur. Əməyin qiyməti isə əksinə olaraq İngiltərədə Şotlandiyadakına baxanda daha yüksəkdir. Deməli, Birləşmiş Krallığın bu bölgəsində yoxsul işçilər uşaqlarını dolandıra bildiklərinə görə, ətrafları bolluq içindədir. Şotland xalq təbəqəsinin qidası, İngiltərədəki eyni təbəqədən olan qonşuların qidasından təbii çox yavandır. Bu qidanın ən böyük, ən yaxşı hissəsini, həqiqətdə yulaf qırması təmin etməkdədir. Amma onların dolanışıq tərzindəki bu fərq əməkhaqları arasındakı fərqi səbəbi deyil, məhz nəticəsidir. Halbuki, yanlış bir izahla, bunun çoxunun bir səbəb olaraq göstərildiyini eşitmişəm. Bir insanın arabası var deyə zəngin, qonşusu piyada olduğu üçün yoxsul hesab edilə bilməz. Amma biri zəngin olduğundan arabası var, o biri isə yoxsul olduğu üçün piyada gedər.

Ötən yüz il içərisində illəri topladıqda Birləşmiş Krallığın hər iki bölgəsində ildən-ilə taxıl bu yüz ildə olduğundan bahalı idi. Bu, indiki halda ağıla sığacaq heç bir şübhəyə yer qoymayacağı bir reallıqdır. İmkan varsa onun Şotlandiya üçün isbatı İngiltərə üçün olduğundan daha qətidir. Şotlandiyanın hər yerində bunu, müxtəlif taxıl növləri üzərində bazarların vəziyyətinə görə and içilərək edilmiş illik qiymətləndirmələr olan rəsmi bələdiyyə qiymətləri təsdiq edir. Belə bir dəqiq isbatı dəstəkləmək üçün tamamlayıcı bir dəlil lazımsa Fransada, bəlkə Avropanın bir çox digər yerlərində vəziyyətin yenə belə olduğunu göstərərəm. Fransa üçün açıq-aşkar nümunə vardır. Hərçənd, Birləşmiş Krallığın hər iki bölgəsində taxılın qiymətinin keçən əsrdə, bu əsrdəkindən bir az bahalı olduğu şübhəsizdir, amma əməyin də daha ucuz olduğu bir o qədər şübhəsizdir. Elə isə yoxsul işçilər o zaman uşaq yetişdirə bildiklərinə görə, indi tamamilə bolluq içində olmaları lazımdır. Keçən əsrdə sırayı əməyin ən sıx qarşılaşan gündəlik işi, Şotlandiyanın bir çox yerində yazda altı, qışda isə beş penni idi. Təxminən eyni qiymət olan həftədə üç şilling, Şotlandiya dağları ilə Qərb adalarında bu gün də ödənilməkdədir. Şotlandiya çöllərinin əksər hissəsində sırayı əməyin ən çox rast gəlinən ödənişi indi gündə səkkiz pennidir. Bəlkə bu qonşuluq səbəbindən, Edinburq ətraflarında İngiltərəyə həmsərhəd olan qraflıqlarda: Qlazqo, Ayer-Şires, Karon və s. ətrafları kimi, əməyə olan tələbin son zamanlarda çox artdığı az sayda başqa yerlərdə on pennidir. İngiltərədə əkinçilik,

fabrikçilik və ticarətdəki inkişafı Şotlandiyadan çox əvvəl başlamışdır. Əməyə olan tələb səbəbindən əməyin qiymətinin bu inkişafda istər-istəməz artması lazımdır. Bu səbəbdən, istər keçən əsrdə, istərsə də bu əsrdə əməkhaqları İngiltərədə, Şotlandiyada olduğundan daha yüksəkdir. Orada müxtəlif yerlərdə ödənen ödənişlər çox dəyişdiyi üçün, nə qədər olduğunu qabaqcadan söyləmək çətindir, amma o zamandan bəri bu ödənişlər çox yüksəlmişdir. 1640-cı ildə bir zabitin aldığı məvacib, indiki kimi səkkiz penni idi. İlk baxışdan bu məvacib zabitlərin çoxluq içindən yığıldığı xalq təbəqəsinin, yəni sırası işçilərin orta əməkhaqlarına görə nizamlanması lazımdır. II Çarles zamanında qələmi ələ alan ədliyyə naziri Hales tərəfindən, ata, ana iki iş görə bilir və iki iş görə bilməyən uşaqdan ibarət olan, altınəfərlük bir işçi ailəsi üçün tələb olunan xərc həftədə on şilling, yaxud ildə iyirmi altı funt olaraq hesab edilmişdir. Əməkləri ilə qazana bilməzlərsə, onların bunu ya dilənərək, ya oğurluq edərək tamamlamaları lazım olduğunu özündə ehtiva edir. Onun özünün bu məsələni çox diqqətlə araşdırıldığı aydın olur. Siyasi sahədəki bacarıqlılığını Dr. Davenantın çox təriflədiyi Kral Qreqori, 1688-ci ildə işçilərlə çöldəki işçilərin orta gəlirinin üst-üstə üç adamdan meydana gəldiyini hesab edən hər ailəyə, ildə on beş funt olaraq hesab etmişdir. Məhz arada fərqi olduğu görünməklə yanaşı, əsas yanaşmadan onun hesabı hakim Halesinkinə az qala uyğun gəlirdi. O da, o biri də bu ailələrin həftəlik xərcini təxminən adambaşına iyirmi penni olaraq hesablayır. O vaxtdan bəri bu ailələrin pul gəliri ilə xərci bəzi yerlərdə daha çox, bəzilərinə isə daha az olmaqla Krallıq ölkəsinin çox yerində artmışdır. Amma, bəlkə, heç bir yerdə, həddindən artıq bəzi hesablarda xalqa son zamanlarda təqdim edildiyi kimi artmış deyildir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, heç bir yerdə əməyin qiyməti tam olaraq dəyərləndirilə bilməz; çünki bir çox hallarda, eyni yerdə eyni növ əmək üçün yalnız işçilərin müxtəlif qabiliyyətlərinə görə deyil, müdirin yumşaqlığına və sərtliyinə görə də müxtəlif əvəzlər ödənilir. Ödənişlərin qanunla nizama salınmadığı yerdə təyinetmə iddiasında olan ödəniş, ən alışılmış olan ödənişdir. Çoxluq cəsarət etməklə yanaşı, qanuni ödənişlər heç bir zaman əlverişli şəkildə yoluna qoya bilmədiyi təcrübə ilə həyata keçirilmişdir. Əməyin real mükafatı, yəni işçiyə çatdırıla bildiyi həyat üçün lazımlı və əlverişli maddələrin real miqdarı, bu əsr müddətində əməyin pul ilə ödənen əvəzinə nisbətdə bir qədər artmışdır. Taxıl bir qədər ucuzlaşdıqdan sonra, tutumlu və çalışqan yoxsulların xoşagələ, bədənə fayda verən yemək növləri çıxardıqları, bir çox başqa şeylər çox ucuzlaşmışdır. Məsələn, bu gün kartof ölkənin bir çox yerində otuz, qırx il əvvəlkinin yarı qiymətinə

belə deyil. Turp, yerkökü, kələm kimi yetişdirilməsində ta qədimdən bel istifadə edilərkən, bu gün əksəriyyət şum istifadə edilən məhsullar üçün də eyni şey deyilə bilər. Hər cür bağça məhsulları da çox ucuzlaşmışdır. Keçən əsrdə Böyük Britanyada becərilən almanın, hətta soğanın çoxu Flandersdən gətirilərdi. Kəbud kətan bezi ilə yunlu parça sənayesindəki böyük irəliləmələr işçilərə daha ucuz, daha yaxşı geyim təmin etməkdədir. Ağır metal fabriklərindəki inkişaf daha ucuz, daha yaxşı sənət alətləri; ayrıca, zövq oxşayıb rahatlığı təmin edən ev əşyası hazırlamaqdadır. Daha çox üzərinə qoyulan rüsumdan irəli gələrək soğan, duz, pivə, dəri, ihtımar görmüş içkilər həqiqətən çox bahalaşmışdır. Amma yoxsul işçilərin bunlardan istehlak etmək ehtiyacı o qədər kiçikdir ki, bunların qiymətindəki artım, digər başqa şeylərin qiymətindəki azalmanı aradan qaldıra bilməz. Yoxsulluq¹ xalqın ən aşağı təbəqələrinə qədər yayılır. Yoxsul işçilərin qədimdən özlərinə əlverişli olan yemək, geyim və sığınacaq artıq könülləri xoş olmur, deyə hər kəsin şikayətlənməsi, əməyin yalnız pul olaraq ödənen qarşılığının deyil, real mükafatının da artmış olduğuna bizi inandıra bilər.

Xalqın aşağı təbəqələrinin vəziyyətindəki bu düzəlmə, cəmiyyət üçün bir faydadır mı? Yoxsa qorxumu sayılmalıdır? İlk baxışda bunun cavabı çox sadə görünür. Hər böyük siyasi birliyin ən böyük hissəsini müxtəlif xidmətçilər, işçilər təşkil edir. Böyük hissəsinin alın yazısını düzəldən şey isə hamı üçün, heç də qorxu sayıla bilməz. Üzvlərinin bir çoxu yoxsul və səfil olan bir cəmiyyət, əlbəttə, xoşbəxt ola bilməz. Sonra xalq birliyinin hamısını bəsləyib geydirənlərin və saxlayanların, əməklərinin məhsulu üzərində özlərini olduqca yaxşı bəsləyib, geydirəcək və saxlayacaq qədər payların olması yalnız ədalət gərəyidir.

Yoxsulluq evlənməyə, şübhəsiz, maneə olur; amma hər zaman üçün maneə ola bilməz. Hətta münasibətlərin yaranmasında faydalıdır. Yarıac, yarıtox bir dağlı qadın, bir çox hallarda iyirmidən çox uşaq doğar. Halbuki, nazlı, incə bir xanım, bir çox hallarda heç bir uşaq həyata gətirməz. Ümumiyyətlə, iki-üç doğumda hər şeyi istehlak edir. Nəzakətli xanımlarda tez-tez görünən sonsuzluq halı yerində olmayan qadınlarda çox seyrəkdir. Yoxsulluq incə cinsin nümayəndələrində məmnunluq arzusunu şövləndirərkən, ehtimal ki, münasibətlərin gücünü hər vaxt taqətdən salır, bir çox hallarda tamamilə qurudur.

¹ Bu şəxsin, yoxsullar haqqında qanunu olan Burnnun, "History of The Poor-laws"/ Yoxsullarla bağlı qanunların tarixi adlı kitabına baxmaq olar.

Münasibətlərin yaranmasına mane olmaqla birlikdə, yoxsulluq uşaqların böyüməsi üçün əlverişli olmaz.

İncə bitki meydana gəlir. Ancaq belə soyuq torpaqda, elə sərt bir iqlimdədir ki, çox keçmədən solub quruyar. Çox eşitmişəm ki, Şotlandiya dağlarında iyirmi uşağı olmuş bir ananın əlində balalarından iki balasının belə sağ qalmadığı adı bir hala çevrilib. Təcrübəsi çox olan bir çox zabit alaylarında doğulmuş əsgər uşaqlarından deyil əsgər; təbil çalan və xidmətçi belə ala bilmədiklərini söyləyərək məni inandırmışlar. Bununla belə, məhz heç bir yerdə, çox sayda gözəl uşağa rast gəlinə bilməz. Aydın olan, bunların içində çox azı 13-14 yaşında nail olur. Bəzi yerlərdə doğulan uşaqların yarısı dörd yaşına çatmadan, bir başqa yerlərdə yeddi yaşına, bir çoxlarında doqquz və ya on yaşına çatmadan ölür. Amma hər yerdə, bu böyük ölüm nisbətində ən çox, onlara daha yaxşı vəziyyətdəkilər kimi baxmağa gücü çatmayan xalq təbəqəsi arasındakı uşaqlarda rast gəlinir. Bunların evlilikləri, nəzakətli dəstəsindəkindən, ümumiyyətlə, daha məhsuldar olsa da, uşaqlarının az bir hissəsi yetkin yaşa çatmaqdadır. Kimsəsiz uşaqlara ayrılmış xəstəxanalarda və məhəllə xeyriyyə təşkilatları tərəfindən böyüdülmən uşaqlar arasında ölüm, xalq təbəqəsi uşaqları arasındakından da çoxdur.

Bütün heyvan növləri təbii bəslənmə vasitələri nisbətində çoxalar. Heç bir heyvan növü bundan kənar, başqa yolla çoxala bilməz. Amma mədəni cəmiyyətdə yemək qıtlığı, aşağı təbəqələrdəki insanların çoxalmasına sədd çəkə bilər. Bunu da, ancaq o şəxslərin məhsuldar evliliklərindən törəyən uşaqların böyük bir hissəsini aradan qaldıraraq edər.

Əməyin yetərincə mükafatlandırılması ana və ataların uşaqlarına daha yaxşı baxmalarını, beləliklə, daha çox uşaq yetişdirmələrini mümkün edərək, bu sərhədləri aradan qaldırır. Bunu istər-istəməz. İmkanla və əməyə olan tələbin tələb etdiyi nisbətdə etdiyini qeyd etmək də yerinə düşər. Bu tələb artırsa, əməyin mükafatı evlənməyi və işçilərin çoxalmasını elə şövqləndirməlidir ki, bu davamlı artan tələbi, yenə davamlı artmaqda olan bir əhali ilə qarşılaya bilsin. Bir zaman bu mükafat bu məqsəd üçün tələb olunandan az olsa, qol gücü çatışmazlığı çox keçmədən onu artırır. Yenə zaman gəlib mükafat gərəyindən çox olsa, işçilərin həddindən artıq çoxalması, çox keçmədən ödənişləri lazım olan səviyyəyə çatdırır. Bu hallardan birində, bazar əməkdən elə məhrum olacaq, digərində belə əməklə dolub-daşacaqdır ki, az sonra onun qiymətini, cəmiyyət şərtlərinin olduğu dərəcəyə geri gəlməyə məcbur edəcəkdir. Bu şəkildə hər hansı bir əmtəə üçün olan bəzi insana qarşı olan tələb də, insan istehsalını qaçılmaz şəkildə yoluna qoyar. Çox asta

irəliləyirsə bunu sürətləndirər; çox sürətli olduğu zaman dayandırar. Dünyanın müxtəlif məmləkətlərinin hamısında, Şimali Amerikada, Avropada, Çində doğum vəziyyətini yoluna qoyub təyin edən, məhz bu tələbdir. Bu, ölkələrdən birincisində istehsalı tez inkişaf edən vəziyyətə gətirər; ikincisində isə yavaşladıb tədric edər; üçüncüsündə isə tamamilə dayandırar.

Bir kölə müəlliminin kürəyindən, azad xidmətçi isə öz kisəsindən köhnəlib tükənər deyərlər. Bununla yanaşı həqiqətdə sonuncunun köhnəlib tükənməsi, özünün kisəsində olduğu qədər müəlliminin də kürəyindədir. Cəmiyyətin artan, azalan və ya dayanan tələbinin vacibliyinə görə, hər müxtəlif günəmuşzlara¹, xidmətçilərə verilən əməkhaqları, günəmuşz və xidmətçi dəstəsinin əsaslı davam etməsini mümkün edəcək qədər olmalıdır. Hərçənd, sərbəst bir xidmətçinin istifadə edib tükənməsi də, yenə ustasının kisəsindədir amma bu, ümumiyyətlə, ona kölənin-kindən ucuz başa gələr. Kölənin (belə demək mümkünsə) köhnəlib tükənməsini aradan qaldırmaq təmir etməyə istiqamətlənən pul vəsaitləri, bir çoxları laqeyd bir usta və ya nizamsız bir idarəçi əliylə idarə olunur. Müstəqil adama gəlincə isə, eyni işi görəcək pul vəsaitlərini müstəqil şəxsin özü idarə edər. Ümumi olaraq, birincinin idarə edilməsində üstün olan bir nizamsızlıq özünü göstərir. Yenə, təbii ki, digərinin idarəsinə, kasıbın çox möhkəm, çoxtutumlu diqqəti qarışar. Bu şəkildə ayrı-ayrı idarə olunduqda, eyni məqsədin reallaşdırılması, çox müxtəlif dərəcələrdə xərcləri zəruri etməsi lazımdır. Bundan ötrü, elə hesab edirəm ki, azad insanların etdiyi işin gec-tez, kölələrin etdiyindən ucuz başa gəldiyini bütün dövrlərdəki, bütün xalqlardakı təcrübələr göstərməkdədir. Alışılmış əməkhaqlarının çox yüksək olduğu Boston, Nyu-York və Filadelfiyada da belə olduğu aydın olur.

Deməli, əməyin yetərincə qiymətləndirilməsi artan sərvətin nəticəsi olduğu kimi, əhali artımının da səbəbidir. Buna görə narazılığını bildirmək, xalqdakı ən böyük rifahın qaçılmaz nəticəsindən və səbəbindən şikayətlənməkdir.

Bəlkə onu da qeyd etmək yerinə düşər: böyük xalq cəmiyyətini meydana gətirən yoxsul işçilərin vəziyyətinin, həqiqətdə cəmiyyətin zənginlik baxımından dörd tərəfi də tərəqqi ilə deyil, çox sərvət əldə edərək irəliləməkdə olmaqla inkişaf edəcək vəziyyətində, ən xoşbəxt, ən rahat olduğu aydınlaşır. Dayanan vəziyyətdə çətinlik içində, geri gedən vəziyyətdə isə çox çətindir. İnkişaf edən vəziyyət, real halda, cəmiyyətin

¹ Gündəlik muşzlu fəhlələr.

müxtəlif təbəqələrinin hamısı üçün, üz güldürən, stabil vəziyyətdir. Yerində sayma, yorğunluq, gerilmə isə əldən düşmək deməkdir.

Əməyin yetərinə qiymətləndirilməsi mübahisələrin yaranmasını azaltdığı kimi, xalq təbəqəsinin işini də artırır. Əməkhaqları işi stimullaşdırır. İnsanın bütün digər yaxşı xasiyyətləri kimi, bu da göstərilən təşviq nisbətində mükəmməlləşər. Öz qeydinə kifayət qədər qaldıqda işçinin fiziki gücü çoxalır. Vəziyyətini düzəldib, ömrünü, bəlkə rahat şəkildə, bolluq içində sona çatdıraram deyə bəslədiyi şirin ümid, onu bu gücü son dərəcəsinə kimi gərginliyə şövqləndirər. Necə ki, işçilərin qeydində çalışqan və cəld olanların, əməkhaqlarının aşağı olduğu yerdə görürük. Məsələn, bunlara, Şotlandiyadan çox İngiltərədə, uzaq əyalətdən çox böyük şəhər ətraflarında rast gəlinər. Həqiqətdə, bəzi işçilər özlərini bütün bir həftə dolandıra biləcək olan pulu dörd gündə qazandıqlarsa, qalan üç günü boş keçirərlər. Amma bir çoxları heç də belə deyil. Əksinə, hər hansı əmtəə vahidinə görə yetərinə ödəniş aldıqlarsa, işçilər, çox çalışıb bir neçə il ərzində dərhal sağlamlıqlarını və bədənə zədələmə yolunu tutarlar. Londonda və bəzi başqa yerlərdə bir dülgərin tam fiziki gücünü səkkiz ildən çox qoruması gözlənilməz. İşçilərin məhsul vahidinə görə əməkhaqqı aldıqları bir çox digər sənətdə az-çox belədir. Əməkhaqlarının alınılmış dərəcəsiindən çox olduğu yerlərdə işçi qüvvəsi belə bu şəkildədir. Dərhal bütün biznesmenlər mütəxəssisi olduqları işdə var gücü ilə işləməkdən irəli gələn, o sənətə xas bir xəttə məruzdur. Məşhur bir italyan həkimi olan Ramuzzini bu kimi dərdlər və problemlər haqqında kitab yazmışdır. Əsgərlərə aramızdakı ən çalışqan şəxslər gözü ilə baxırıq. Lakin əsgərlər kimi bu cür işlərdə işlədilib, məhsul vahidinə görə real ödəniş aldıqları, ödənilən ödəniş dərəcəsinə görə, müəyyən birgünlük işdən çox qazanmalarına icazə verilməməsi üçün zabitləri, bir çox hallarda iş sahibinə şərt qoymaq məcburiyyətində qalmışdır. Bu şərt irəli sürülənə qədər, bir-birini ötür çox qazanmaq arzusu, bir çox hallarda, onları çox işləyib həddindən artıq əmək sərfilə sağlamlıqları ilə kobud rəftar etməyə vadar edirdi. Çoxluq üzərində qısqırıq-haray salıb bu qədər şikayətlənən, həftənin geri qalan üç günündəki işsizliyin həqiqi səbəbi, dörd gün özünü məcbur edərək çalışqan olmaqdır. Üst-üstə günlərlə davam edən ağır bir beyin və ya fiziki işdən sonra çox insanda böyük bir boşalma arzusu meydana çıxar. Bu istək məcburi şəkildə və şiddətli bir zərurətlə qarşısı alınmasa, dərhal dözülcək kimi deyil. Bu, bəzən yalnız istirahət etməklə, bəzən zövq və əyləncəylə dəyişməyi istəyən təbiətin xəbərdarlığıdır. Buna qulaq asılmazsa nəticələri əksəriyyət üçün təhlükəli, bəzən öldürücü olar. Dərhal hər vaxt gec-tez o sənətə xas olan şikəstlik

meydana çıxarar. Sənətkarlar, həmişə məntiqin və insanlığın əmrlərini dinləsələr, işçilərin çoxunda əmək sərfini artırmaq yox, bəzən yüngülləşdirmək ehtiyacını görürlər. Hesab edirəm ki, hər cür peşəyə, davamlı olaraq iş görə biləcək həcmdə mülayim işləyən bir şəxsın, sağlamlığını uzun müddət qoruduqdan sonra, ilboyunca ən çox iş ortalığı çıxardığı da açıq şəkildə bəlli olacaq.

Ucuzluq illərində işçilərin, ümumiyyətlə, daha tənbel olduqları, bahalıq illərində isə adi dövrdəkindən daha çalışqan olduqları iddia edilmişdir. Onun üçün də bol yeyib-içmənin onların işini boşaltdığı, dar dolanışığın isə sürətləndirdiyi nəticəsinə gəlinmişdir.

Normal halda olandan bir qədər çox bolluğun bəzi işçiləri tənbelləşdirməsi şübhəsizdir. Ancaq bunun onların çoxuna bu şəkildə təsir etdiyi, yaxud insanların, ümumiyyətlə, pis qida ilə təmin olunduqda, yaxşı yeyib-içərkən, kefli olduqları zaman tez-tez xəstələndiklərində sağlam olduqları zamankından yaxşı çalışa biləcəkləri çox ehtimal olunmaz. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bahaçılıq illəri, ümumiyyətlə, xalq təbəqəsi üçün xəstəlik və ölüm illəridir. Bu isə onların əmək məhsulunu azaltmaqdan geri qalmaz.

Bolluq illərində xidmətçilər bir çox hallarda ustalarını və müəllimlərini buraxıb, dolanışqları üçün öz işləri ilə qazana bildiklərinə bel bağlarlar. Amma bu yemək-içməyin ucuzluğu, xidmətçi tutmağa ayrılmış pul vəsaitlərini artırdığından, sənətkarları, hələ fermerləri daha çox işçi istifadə etmək məqsədilə stimullaşdırar. Bu vəziyyətlərdə fermerlər taxıl ehtiyatlarını bazarda aşağı qiymətə satmaqdan, bir neçə işçi tutmanın daha qazanlı olacağını ümid edirlər. Tələbi qarşılamağa istekli olanların sayı azalarkən, xidmətçilərə qarşı olan tələb artır. Deməli, əməyin qiymətlisi daha ucuz illərdə bir neçə dəfə yüksəlir.

Qıtlıq illərində dolanışığın çətinliyi və qərarlılığı səbəbindən bütün bu kimi şəxslər yenidən xidmətə dönməyə can atar. Amma yemək və içkinin yüksək qiyməti xidmətçi tutmağa ayrılmış pul vəsaitlərini azaltdığından, baqqaliyyə sahiblərini əllərində olanları artırmaqdan çox azaltmağa sövq edər. Sonra bahalı illərdə azad, yoxsul işçilər istifadə etdikləri kiçik mülkiyyətini bir çox hallarda istehlak edərək, dolanmaq üçün günəmuзд olmaq məcburiyyətində qalarlar. İş axtaranlar asan şəkildə iş tapa bilənlərdən çoxdur. Bunlardan çoxu işi adi olandan aşağı şərtlərlə qəbul etməyə hazırdır. Bu şəkildə xidmətçilərin də, günəmuздların da əməkhaqqı bahaçılıq illərində bir neçə dəfə azalar.

Bununla belə, hər müxtəlif baqqaliyyə sahibi, xidmətçiləri ilə daha əlverişli bazarlığı ucuz illərdən daha çox bahalı illərdə edər; onları

ucuzluq illərində deyil bahalıq illərində daha təvazökar, daha möhtac şəkildə taparlar. Təbii ki, o səbəbdən bu bahalı illəri əmək üçün daha əlverişli deyə toxumazlar. Rəhbər təbəqənin ən böyüklərindən ikisi olan mülkiyyətçilərlə fermerlərin bahaçılıq illərini xoşlamalarının bir başqa səbəbi də vardır. Birinin rentası, digərinin qazancı yemək-içmək qiymətlərinə çox bağlıdır. Bununla belə, insanların, ümumiyyətlə, özləri üçün işləyərkən, başqaları üçün çalışdıqlarından az işlədiklərini sanmaq qədər yersiz bir şey olmaz. Çox halda müstəqil yoxsul bir işçi, əmtəə istehsalına görə işləyən bir günəməzd işçidən çalışqan olar. Birincisi, işinin bütün məhsulundan faydalanarkən, digəri bunu rəhbəri ilə bölüşər. Böyük fabriklərdə çox zaman digərinin əxlaqını pozan pis yoldaşların başqalarını başdan çıxarması gözlənilə bilər. Bu ehtimal başlı-başına müstəqil olan şəxs üçün azdır. Müstəqil işçidəki üstünlük, az-çox iş görsün, ödənişləri və dolanacağı həmişə eyni olan aylığına və illiyinə kirayəyə götürülmüş xidmətçilərdə olduğundan çox olması gözlənilər. Ucuzluq illəri, hər müxtəlif günəməzd işləyən xidmətçilərlə müqayisədə müstəqil işçilərin sayını artırmağa, bahalıq illəri isə bunu azaltmağa səbəb olar.

Çox məlumatlı və görkəmli fransız yazıçısı Bay Messance, yoxsulların, ucuzluq illərində bahalıqlıq illərindəkindən çox iş gördüklərini, bir-birindən fərqli zamanlarda üç müxtəlif sənaye sahəsində: Elbeufda işlədilan bir yun parça fabrikində və ikisi də Rouen ətrafını əhatə edən bir kətan bezi sənayesi ilə ipək sənayesində edilən məhsulların miqdar və dəyərini müqayisə edərək göstərməyə çalışmışdır. Özünün, dövlət dairələrindəki qeydlərdən çəkmiş olduğu hesabdən aydın olduğuna görə, bu üç sənaye sahəsinin hər üçündə istehsal edilən əmtəənin miqdarı ilə dəyəri, ümumi olaraq bahaçılıq illərində deyil ucuzluq illərində çoxdur. Həmişə də ucuzluq illərində çox, bahalıqlıq illərində az olmuşdur. Bunların üçünün də yerində sayan sənaye olduğu, yəni, səmərəliliyi ildən-ilə bir qədər dəyişməklə yanaşı, bütövlükdə nə irəli, nə də geri getdikləri aydın olur.

Şotlandiyadakı kətan bezi sənayesi ilə York Qraflığının qərb bölgəsindəki mahud sənayesi, bir qədər dəyişikliklərlə də olsa, ümumiyyətlə, həm miqdar, həm dəyər tərəfindən səmərəsi artan və inkişaf edən sənayedir. Bununla yanaşı, illik məhsul qiymətlərini araşdırdıqda sənayedəki dəyişikliyin mövsüm bahalılığı və ya ucuzluğu ilə elə də nəzərəcarpacaq bir əlaqənin olduğunu görmədim. Böyük bir qıtlıq ili olan 1740-cı ildə həqiqətən, hər iki sənayenin çox geriyə getdiyi aydın olur. Ancaq bir başqa qıtlıq ili olan 1756-cı ildə Şotlandiya sənayesi hər zaman irəli getmişdir. Reallıqda, Yorkshire sənayesi haldan düşmüş, 1766-cı ildə

Amerika Möhür ¹ Qanunu qaldırılana qədər səmərəliliyi 1755-cı il səviyyəsinə yüksəlməmişdir. Həmin və ondan sonrakı il əvvəlkindən heç görülməyəcək dərəcədə artmış, o vaxtdan bəri də inkişaf etməkdir.

Bütün böyük sənayenin uzaq yerlərdəki satış üçün məhsulu, hazırlandığı yerin mövsümi bahalıq və ya ucuzluğundan çox, mütləq istehlak edildiyi ölkələrdəki tələbə təsir edən şərtlərə bağlı qalması lazımdır. Onsuz da, ehtimal ki, ucuzluq illərində edilmiş olan fəvqəladə işin çoxu, rəsmi sənaye qeydlərinə heç daxil edilməz. Ustalarından ayrılan kişi xidmətçilər müstəqil işçi olurlar. Qadınlar ana-atalarının yanına qayıdıb, əksəriyyət özləri və ailələri üçün geyim hazırlamaq məqsədilə iplik bükərlər. Müstəqil işçilər belə hər zaman xalqa satmaq üçün işləməzlər. Bəzi qonşuları, bunları ailənin işinə yarayacaq sənayedə istismar edərlər. Onun üçün bunların əməyinin məhsulu siyahıyaalma bəzən böyük təntənə ilə nəşr olunan bu cəmiyyət sənədlərində çox vaxt nəzərə çarpmaz. Tacirlərimizlə fabrikaçılarımız bir çox hallarda ən böyük imperatorluqların yüksəlişini və ya çöküşünü onlarla elan etməyə cəhd edərlər.

Əməyin dəyərindəki dəyişikliklər qida və içkinin qiymətindəki dəyişikliklərlə hər vaxt uyğun gəlməkdən başqa, əksəriyyət bunun tam əksinədir. Amma buna baxmayaraq, qida və içkinin qiymətinin əməyin qiyməti üzərində təsiri olmadığını hesab etməməliyik. Əməyin pul şəklində ödənilən qarşılığı istər-istəməz iki şərtə görə, yəni əməyə qarşı olan tələbilə həyat üçün lazımlı və əlverişli maddələrin qiymətinə görə təşkil edilir. İşçiyə verilməsi lazım olan həyat üçün lazımlı və əlverişli maddələrin miqdarını; artan, stabil və ya azalan olmasına, yaxud artan, stabil və ya azalan bir nüfuzə ehtiyacı olduğuna görə əməyə qarşı olan tələbi təyin edir. Əməyin pul ilə ödənen əvəzi də, bu miqdarı satın almaq üçün lazım olan pulla müəyyən olunur. Deməli, qida və içki qiymətinin aşağı olduğu yerdə əməyin pul ilə ifadə edilən dəyəri bəzən yüksək olmaqla yanaşı tələb eyni qaldıqda, qida və içkinin qiyməti yüksəkdirsə, əməyin dəyəri daha da yüksək olacaq.

Əməyə olan tələb qəflətən ortaya çıxan fəvqəladə bolluq illərində artıb, birdən-birə gələn fəvqəladə qıtlıq illərində azaldığı üçün, əməyin pul ilə ifadə edilən qarşılığı, bəzən bunların birində yüksəlib, o birində azalır.

Qəflətən meydana gələn fəvqəladə bir bolluq ilində, əməkdən istifadə edən rəhbərlərin çoxunun əlində bir il əvvəl istifadə ediləndən çox xidmətçi adam tutub işlətməyə kifayət edəcək pul vəsaiti olar. Bu fəvqəladə ədədi tapmaq isə, hər zaman asan olmaz. Beləcə, çox işçi istəyən

¹ “Stamp” - möhür, ştam pul üzərinə vurulan möhür.

sənətkarlar, bunları əldə edə bilmək üçün bir-birləri ilə açıq rəqabət yarışına gedərlər. Bu, bəzən işçi əməyinin real əvəzini də, pul olaraq verilən qarşılığını da yüksəldər.

Qəflətən yaranan fəvqəladə bir qıtlıq ilində, bunun tam tərsi olar. O zaman işçi işlətmək üçün ayrılan pul resursları, bir il əvvəlkindən az olur. Bir çox insanlar işindən xaric olunurlar. İş tapmaq üçün onlar, bir-birləri ilə açıq şəkildə mübarizəyə girərlər. Bu da bəzən, əməyin həm real dəyərini pulla ifadə edilən qiymətini aşağı endirər. Görünməyən bir qıtlıq ili olan 1740-cı ildə, bir çox insanlar yalnız qida əldə etmək üçün işləməyə razı olmuşdular. Bunun ardınca gələn bolluq illərində, işçi və xidmətçi tapmaq çətinləşdi.

Bahalı bir ilin qıtlığı əməyə qarşı tələbi azaltdığından, əmək əvəzini azalmağa səbəb olduğu kimi, ərzaq və içkinin bahalılığı, bu qiymətin yüksəlməsinə səbəb olar. Bunun əksinə; bir ucuzluq ilindəki bolluq isə, bu tələbi çoxaltmaqla, əməyin qiymətini yüksəltməyə; qida və içkinin ucuzluğu isə, bu əvəzi azalmağa səbəb olar. Əmtəənin qiymətlərinin hər zamankı dəyişmələrində, bu bir-birinə zidd iki səbəb bir-birinin təsirini aradan qaldıracaq kimidir. Əmək ödənişlərinin, hər yerdə, qida və içki qiymətindən çox daha davamlı olmasının səbəblərinin biri də bəlkə budur.

Əməkhaqlarındakı artım qiymətin ödənişə çevrilən hissəsini artıraraq, bir çox əmtəənin qiymətini, sözsüz artırır. Bu əmtəələrin həm daxildəki, həm də xaricdəki istifadəsinin də o nisbətdə azalmasına səbəb olar. Bununla belə, əməkhaqqını yüksəldən eyni səbəb, yəni mülkiyyətin artımı əmək məhsuldarlığının artırılmasına, daha az əməyin daha çox iş görməsinə səbəb olar.

Çox işçi istismar edən mülkiyyət sahibi öz mənfəətinə görə, tamamilə, bunların əlindən gəlincə çox işləmələrini mümkün edəcək və məqsədəuyğun bir vəzifə sahibi və əmək bölgüsü qurmağa çalışacaq. Eyni səbəbdən işçilərə ya özünün, ya da onların düşünə biləcəyi ən yaxşı məşinləri verməyə cəhd göstərər. Filan iş evində¹ işçilər arasında olan şey, eyni səbəblə böyük bir cəmiyyətdəki insanlar arasında baş vermiş olar. Nə qədər çox olsalar, o qədər çox müxtəlif siniflərə, müxtəlif hissələrə ayrılırlar. Hər birinin işini görmək üçün, ən əlverişli məşinləri icad etmək üçün daha çox çalışırlar. Belə olduğu təqdirdə, bunların kəşf edilməsi daha ehtimal olunur. Bu məqsədlə, bütün bu inkişaf nəticəsində bir çox əmtəələr əvvəl olduğundan daha az bir əməklə hazırlanmağa başlayar ki, əməyin qiymətindəki artım, onun miqdarındakı azalma ilə qarşılanmış olar.

¹ Ofis, işçilərin işdə bir araya gəlib ümumi müzakirə apardığı yer.

IX FƏSİL

MÜLKİYYƏTLƏ BAĞLI MƏNFƏƏT HAQQINDA

Mülkiyyətlə bağlı mənfəətin artıb azalması əməkhaqqının artıb-azalması ilə eyni səbəbdən baş verir. Belə ki, o, cəmiyyətin zənginliyinin artan və azalan vəziyyəti ilə birbaşa bağlıdır. Ancaq bu səbəblər, onların birində, digərində olduğundan başqa şəkildə öz təsirini göstərir.

Əməkhaqlarını artıran mülkiyyət artımı mənfəətin azalmasına səbəb olur. Bir çox varlı tacirlərin mülkiyyəti hər növ ticarətə qoyulanda bunlar arasındakı qarşılıqlı rəqabət, təbii şəkildə ticarətin mənfəətinin bir qədər azalmasına səbəb olacaqdır. Eyni birlik və ya cəmiyyət içində icra edilən müxtəlif növ ticarətdə buna oxşar bir mülkiyyətin çoxalması baş verdiyi təqdirdə, eyni rəqabətin bunların hamısında eyni bir nəticəyə gətirib çıxarmasını labüd edir.

Müəyyən bir yer və zaman çəçivəsində orta əməkhaqqının nə olduğunu aydınlaşdırmağın asan bir iş olmadığı daha əvvəl aydın olmuşdu. Bu halda belə əməkhaqlarının ən çox müşahidə olunanlarını təyin edə bilərik. Lakin mülkiyyətdən əldə olunan mənfəətdə o, bu şəkildə həyata keçirilmir. Mənfəət elə bir iqtisadi faktordur ki, müəyyən bir ticarət sferası ilə məşğul olan hər hansı bir şəxsin özü, illik orta mənfəətin nə qədər olduğunu heç vaxt sizə söyləməz. Bu, yalnız üzərində alış-veriş etdiyi məhsulların qiymətindəki dəyişmədən təsirlənməklə bitmir. Rəqibləri ilə münasibətlərin müştərilərinə yaxın olub-olmamasının quru ya dəniz yolu ilə daşımara və ya hətta mağazalarda saxlanılarkən məhsullara hər hansı bir şeyin olacağına təsiri altındadır. Deməli, mənfəət yalnız ildən-ilə deyil, dərhal, hər an, gündən-günə də dəyişir. Böyük bir ölkədə həyata keçirilən müxtəlif ticarət sahələrinin hamısının orta mənfəətini təyin etmək üçün bacarıqlı olmaq lazımdır. Bu ya digər şəkildə bunların qədimdən və ya uzaq çağlarda necə olacağı üzərində mühakimədə olmaq isə tamamilə çətin olsa da lazımlıdır.

Amma mülkiyyətin orta mənfəəti indiki halda nədir?, qədim zamanlarda nə idi?; bunu bu və ya digər şəkildə qətiyyətlə təyin edə bilmək qabiliyyətində olmasa da, pul faizinə baxaraq, bunlar haqqında müəyyən bir fikir əldə edilə bilər. Pul istifadə etməklə təmin edilə bilən yerdə, puldan faydalanmaq üçün, ümumiyyətlə, bir çox şeylərin xərclənməsi, az mənfəət əldə edilən yerdə isə çoxluq, daha az veriləcəyi düstur olaraq

qoyula bilər. Beləliklə, bir ölkədə faizin qəbul edilmiş dərəcəsi dəyişilincə, bununla birlikdə mülkiyyətin sadə mənfəətinin dəyişməsinə uyğun olaraq, faizin artması digərlərində artmasına səbəb olacaqdır. Azalması isə əksinə. Bu halda faizin hərəkəti, bizə mənfəətin hərəkəti haqqında müəyyən qədər anlayış verə bilər.

VIII Henrinin hakimiyyəti dövründə 10%-dən yuxarı faizin tətbiq edilməsinə qadağa qoyuldu. Bundan əvvəl isə bəzən daha yüksək faiz olduğu aydınlaşır. VI Edvardın dövründə dini qaydalara əsaslanaraq hakimiyyətdə faizdən istifadəyə qadağa qoyulmuşdu. Amma bütün bu qadağalar kimi, bunun da problemin həllinə töhfə olmadığı və sələmçilik bəlasını azaltmaq əvəzinə daha da çoxaltmışdır. XIII Elizabetin hökmdarlığı dövründə meydana gələn qanunların VIII fəslə VIII Henrinin qadağalarını yenidən aradan götürmüşdür. Artıq J.Ceymsin hakimiyyəti dövründə faiz dərəcəsi 10% olaraq qalmış, sonradan isə 8%-ə endirilmişdi. Sürgündən geri döndükdən sonra II Çarlzın yenidən taxta keçməsindən¹ bir qədər sonra 6%-ə, kraliçə Annanın dövründə isə 12%-ə çatdırılmışdır. Bütün bu kimi qadağaların çoxunun gözübağlı şəkildə həyata keçirildiyi qeyd olunur. Bütün bu qadağalar faizin bazar dərəcəsinə aşağı olmaqla, yaxud etibarlı şəxslərin borc götürdükləri faiz dərəcəsinə üstələməyərək onun ardınca getmişlər deməkdir. Kraliçə Anna dövründən bəri 5% olan bir nisbət, bazar dərəcəsinə aşağı olmaqdan çox yuxarı olduğu aydınlaşır. Keçən döyüşdən sonra hökumət 3% ilə, paytaxtdakı və krallıq ölkəsinin bir sıra digər ərazilərində etibarlı şəxslər isə 3,5 – 4,5% ilə borc alırdılar.

VIII Henri dövründən bəri ölkənin zənginliyi və gəliri bir neçə dəfə artaraq, inkişaf istiqamətində davamlı olaraq tədricən artmağa başlamışdır. Bu prosesin mahiyyəti sürətləndikcə daha da sürətli olmaq kimidir. Eyni dövr ərzində əməkhaqları artmışdır, ticarət sənayesinin müxtəlif sahələrinin çoxunda mülkiyyətdən əldə olunan mənfəət istiqamətində azalmışdır.

Böyük bir şəhərdə hər hansı bir ticarət növünü icra edə bilmək üçün, təbii olaraq, bir daşra kənddəkindən mülkiyyətə ehtiyac vardır. Şəhərdə ticarətin hər sahəsində çalışan böyük mülkiyyət sahibləri ilə zəngin rəqiblərinin sayı, mənfəət nisbətini, təbii olaraq, yüksəkdə olduğu səviyyədən azaltmış olur. Lakin əməkhaqları böyük bir şəhərdə, təbii ki, bir əyalətdən yüksəkdir. Zənginləşməkdə olan bir şəhərdə böyük mülkiyyətə sahib olanların çoxu istədikləri qədər işçi tapa bilməzlər. Bundan ötrü,

¹ Mətnə: "Restoration".

tapdıqları qədər əldə etmələri üçün bir-birləri ilə açıq şəkildə artırmalara gedirlər, bu da əməkhaqlarının yüksəlməsinə səbəb olur və mənfəəti azaldır. Əyalətin müxtəlif yerlərindəki mülkiyyət sahiblərinin əhalinin hamısını çalışdırmağa bəs edəcək mülkiyyəti yoxdur. Belə olduğu təqdirdə, onlar iş tapmaq məqsədilə bir-birlərinə qarşı qiymət mübarizəsi edirlər. Bu isə ödəmələri aşağı endirib mənfəətin yüksəlməsinə səbəb olur.

Şotlandiyada qanuni faiz dərəcəsi İngiltərədəki ilə eyni olmaqla yanaşı, bazardakı faiz oradakından yüksəkdir. Etibarı çox olanların belə orada 5%-dən aşağı borc aldıqları mümkün deyil. Hətta özəl Edinburq bankirləri belə, istəyə görə hamısı və ya bir qismi üzərindən ödəmədə olması lazımı öhdəliklər üçün 4% ödəməkdədirlər. Londondakı özəl bank sahibləri özlərinə qalan pullara faiz ödəməzlər. Şotlandiyada İngiltərədəkindən fərqli olaraq mülkiyyət ilə qurulmayan iş, demək olar ki, yox səviyyəsindədir. Demək, bu orada mənfəətin hər zamankı faizinin daha yüksək olmasını labüd edir. Şotlandiyada əməkhaqları ilk baxışdan göründüyü kimi İngiltərədə olduğundan daha aşağıdır. Daha sonra ölkə daha çox yoxsuldur, həm də daha iri yaşayış səviyyəsi istiqamətində atdığı addımlar daha çətin və ağır hesab edilə bilər.

Bu yüz il içində Fransada faizin qanuni dərəcəsi hər dəfə bazar faizi ilə təşkil edilmiş olmur¹. 1720-ci ildə faiz iyirmidə bir pennidən əllidə bir penniyə və ya 5%-dən 2%-ə endirilmişdir. 1724-ci ildə otuzda bir penniyə, yaxud 3,5%-ə qalxmışdır. 1725-ci ildə yenidən iyirmidə bir penniyə, yaxud 5%-ə yüksəlmişdir. 1766-cı ildə Bay Leverti istiqaməti dövründə bu göstərici 4%-ə endirilmişdir. Ondan sonra Teray adlı bir rahib bunu 5% -ə qaldırmışdır. Bu faiz endirmələrinin çoxunda əsas məqsəd dövlət borcları faizinin endirilməsinə şərait yaratmaq idi. Bu məqsədə çatmaq üçün müəyyən zaman tələb olunmuşdur. İndiki zamanda Fransa, bəlkə də, İngiltərə qədər zəngin ölkə deyildir və Fransada qanunla təsbit olunan faiz dərəcəsi, İngiltərədəkindən aşağı olsa da, bazar faiz dərəcəsi bütünlüklə daha yüksək olmuşdur. Çünki başqa ölkələrdə olduğu kimi, yayınmaq yolu ilə qanundan yaxa qurtarmaq üçün bir sıra zəmanətli yanaşma mövcuddur. Hər iki ölkədə də ticarəti həyata keçirmiş ingilis tacirləri, Fransadakı alış-verişdən əldə olunan mənfəətlərinin İngiltərədəkindən yüksək olduğunu söyləyərək məni inandırmağa çalışmışlar. Əməkhaqları və ödənişlər Fransada İngiltərədəkindən aşağıdır. Şotlandiyadan İngiltərəyə keçdiyimizdə, iki ölkədəki xalqın geyim tərzisi arasındakı fərq

¹ Denifartın “Article Taux de Interests” adlı əsərinə baxın. Cild III, səh. 8.

bunu yetərinçə göstərə bilər. Fransaya gəldikdə, bu fərq daha da böyükdür. Fransa, şübhəsiz, Şotlandiyadan zəngin ölkə olmaqla yanaşı, həmçinin, çox sürətlə inkişaf edən ölkəyə oxşamır. Geriyə getməkdə olan o ölkədə ortağ şəkildə xalqla bölüşülən bir fikir mövcuddur. Buna baxmayaraq, Şotlandiyanı bu gün görənlər və 20-30 il bundan əvvəl görmüş olan bir şəxs belə bir düşüncədə olmasına heç bir zərurət yoxdur.

Digər tərəfdən, torpaq genişliyinə, əhalisinin sayına görə Hollandiya İngiltərəyə nisbətən varlı bir ölkədir. Orada hökumət 2% şərtilə, xüsusi adamlar isə 3% ilə borc alırlar. Hollandiyadakı əməkhaqqının İngiltərədəkindən yüksək olduğu deyilir. Hollandların hər hansı bir başqa Avropa xalqından az mənfəətlə ticarət etdikləri də hamıya məlumdur. Bəzi şəxslər Hollandiya ticarətinin zəiflədiyini iddia edirlər. Ticarətin qolları üçün, bəlkə də, bu doğrudur. Amma bu əlamətlər bütövlükdə bir zəifləmə olmadığını göstərir. Mənfəət azalan kimi tacirlər ticarət riskinə gedir, deyib şikayət etməyə hazırdırlar. Halbuki, mənfəətin azalması ticarətin inkişafı prosesində həddən çox kapitalın istifadə edilməsinin təbii nəticəsidir. Keçən müharibədə, indi də olduqca çox hissəni əldə tutduqları Fransa ticarət yollarının hamısını öz əllərində cəmləşdirmişdilər. Bu ticarətdə fransız və ingilis pulu olaraq, sahib olduqları böyük sərvətin qırx milyon sterlinq olduğu deyilir. (Mən bunun olduqca şişirdilməsindən şübhələnirəm). Faiz dərəcələri yüksək olan ölkələrdə adamlara borc verilən məbləğ, şübhəsiz, onlardakı kapitalın öz işlərində əlverişli şəkildə istifadə edilməyəcək səviyyədə artmış olduğunu göstərir. Amma bu hallar o işlərin azalmasını göstərmir. Xüsusi bir adamın ticarətdə zəif qazandığı o ticarətə istifadə edə bilməyəcəyi qədər çoxalsa belə, o ticarət yenə inkişaf edə bilər. Böyük bir xalqın sərvəti də belə yaranır.

Şimali Amerikadakı, Qərbi Hind adalarındakı müstəmləkələrimizdə, həm əməkhaqları, həm də pul kütləsi dolayısıyla əmtəə satışından gələn mənfəət İngiltərədəkindən yüksəkdir. Digər müstəmləkələrdə faizin həm leqal dərəcəsi, həm də bazar dərəcəsi 6% ilə 8% arasındadır. Bununla birlikdə yeni müstəmləkələrin xüsusi vəziyyəti bir yana buraxılırsa, yüksək əməkhaqqı ilə böyük gəlirlər çox da bir-biri ilə uyğunlaşan deyil. Digər ölkələrlə müqayisədə yeni bir müstəmləkə, bir müddət torpağının genişliyinə görə sərvət ehtiyatı cəhətdən darda məhsul ehtiyatlarının böyüklüyünə görə də əhalisinin sayı az olur. Bunların əlindəki torpaqlar, bu torpaqları əkib-becərməyə yarayan istehsal vasitələrindən çoxdur. Elə buna görə də əllərində, ovuclarında nə varsa, yalnız ən münbit, ən əlverişli yerdə

olanların, yeni dəniz sahillərinə yaxın, yaxud əlverişli çay vadilərində yerləşən torpaqların əkib-becərilməsinə sərf edilir. Bu kimi torpaqlar isə çox vaxt məhsulun maya dəyərindən aşağı qiymətə alınır. Bu cür torpaqların alınıb icarəyə verilməsində istifadə edilən kapitalın olduqca çox böyük bir gəlir gətirməsi, böyük bir faiz ödənilməsinə tələb edir.

Kapitalın belə bir gəlirli işdə tezliklə yığılması, yeni bir müstəmləkədə əkinçiyə əlindəki işçi sayını gözləniləndən tez artırma bilməsi üçün imkan yaradır. Ona görə tapa bildiyi işçilərə olduqca bol əməkhaqqı verir. Müstəmləkə inkişaf etdikcə kapitalın gəliri get-gedə azalır. Ən münbit, ən yaxşı ərazi üzərindəkilərlə birlikdə işğal edildikdən sonra həm torpaq, həm də yer baxımından daha aşağı məhsuldarlığa malik olan torpaqların əkib-becərilməsində daha az gəlir əldə edilir. Bu yolda sərf edilən ehtiyatlar üçün də daha az faizlə razılıq əldə edilə bilər. Elə bu səbəbdən faizin həm leqal, həm də bazar dərəcəsi bu əsr ərzində müstəmləkəçilərimizin əksəriyyətində həddən artıq aşağı düşmüşdür. Sərvət, inkişaf əhali artdıqca azalmışdır. Əməkhaqları kapitaldan gələn gəlirlərlə birlikdə aşağı düşür. Gəlirlərin nə qədər olursa-olsun investisiyanın artmasıyla əməyə qarşı tələb çoxalır. Gəlirlər azaldıqdan sonra mal yığımı yalnız artmaqla qalmayıb, həmçinin əvvəlkindən də sürətlə artır. Çalışqan adamlarla yanaşı, inkişaf edən xalqlarda az gəlirlə də olsa, böyük bir ehtiyat çoxgəlirli kiçik bir ehtiyatdan asan artır. Məşhur sözdür: pul, pul gətirər. Bir az qazanınca daha artıqlamasını qazanmağınız asan olur. Əsil çətinlik bu azacıq məbləği qazanmaqdır. İstehsal vasitələrinin çoxalması ilə əməyin artması və ya faydalı əməyə qarşı tələbatın artması arasındakı əlaqə daha öncə bir az izah edilmişdir. İrəlində istehsal vasitələri yığımını araşdırarkən, bu daha ətraflı izah ediləcəkdir.

Sürətlə inkişafda olan bir ölkədə belə yeni bir torpağın, yaxud, bəzi yeni sənət sahələrinin mənimsənilməsi bəzən kapitaldan gələn gəlirləri, bunlarla birlikdə pul kütləsini artırma bilər. Bu mənimsənilən şeylərdən adambaşına düşən gəlir yalnız ən çox gəlir gətirən sahələrə yönəldilir. Başqa sahələrə yatırılan kapitalın bir qismi istər-istəməz daha gəlirli sahələrə yönəldilir.

Buna görə də, bütün bu keçmiş işlərdəki rəqabət əvvəlkinə nisbətən azalmağa doğru yönəlir. Bazar müxtəlif əmtəə dəsti ilə yaxşıca təchiz edilə bilmir. Bu malların qiyməti mütləq az-çox yüksəlir, onların satışı ilə məşğul olanlara daha çox mənfəət gətirir. Beləliklə, bu şəxslər daha yüksək faizlə borc ala bilərlər. Yalnız etibarlı şəxslər deyil, Londonun keçmişdən 4 – 4,5 faizdən çox verməyə adət etməyən

ən böyük ortaqlıqlardan bəziləri belə, keçmiş müharibə qurtaranda bir müddət əksəriyyət 5 faizlə borc alırdı. Şimali Amerika ilə Qərbi Hind adalarında əlimizə keçənlər sayəsində torpağın və ticarətin çox genişlənməsi bunun səbəbini yetərincə izah edir. Cəmiyyətin əsas kapitalında bir azalma olduğunu düşünməyə səbəb yoxdur. Əvvəlki kapitalla həyata keçiriləcək yeni işlərin bu dərəcədə artması, rəqabətin azlığı səbəbindən gəlirlərin artması lazım olan bəzi ticarət qollarının bir çoxunda istifadə edilən kapitalın miqdarını azaltmışdır. Böyük Britaniyanın əsas kapitalının keçən müharibənin olduqca böyük məsrəfləri ilə azalmadığı düşüncəsini məndə oyadan səbəbləri irəlidə şərh etməyə çalışacağam.

Bununla birlikdə, cəmiyyətin əsas kapitalındakı və ya əməyin qarşılığını ödəmək üçün ayrılmış məbləğdəki azalma əməkhaqlarını aşağı salarkən, kapitaldan gələn gəlirləri, dolayısı ilə də pul kütləsini yüksəldir. Əməkhaqları azalmış olduğundan cəmiyyət içində artıq qalan kapitalın sahibləri, mallarını bazara əvvəlkindən daha az xərclə gətirə bilirlər, bazarı təmin etmək üçün əvvəlkindən az ehtiyat istifadə etdiyinə görə bu malları daha yüksək qiymətə sata bilirlər. Satdıqları şeylər özlərinə daha ucuz başa gəlir. Bunun müqabilində isə daha çox qazanırlar. Gəlirləri, beləliklə, pulları artdığına görə çox faiz ödəyə bilirlər. Benqalda və Şərqi Hind ölkələrində, o biri ingilis yurdlarında qısa müddət ərzində asanlıqla qazanılan böyük sərvətlər, viran olmuş ölkələrdə, əməkhaqlarının çox aşağı, gəlirlərin isə olduqca yüksək olduğunu bizə yetərincə göstərir. Pul kütləsi də həmin nisbətdə dəyişir. Benqaldakı fermerlərə pul çox vaxt 40, 50, 60%-dən başlayaraq borc verilir. Əldə ediləcək məhsul bu borcun müqabilində girov götürülür. Belə bir faizi ödəyə biləcək gəlir, ərazi sahibinin rentasını dərhal topdan mənimsəyəcəyinə görə bu dərəcədə ifrat sələmçilik də mənfəətin çoxunu yığıb götürür. Buna bənzər bir sələmçiliyin Roma imperiyasının süqutundan əvvəl dağıdıcı rəhbərlik altında Roma ərazilərində hökmranlığı məlum olur. Siseronun məktublarından öyrəndiyimizə görə, düzgünlükdən yayımlanan Brutus pulunu küpdə qırx səkkiz faizə borc verirdi.

Torpağı, iqlimi başqa ölkələrlə müqayisədə ən yaxşı olan, bundan ötrü artıq irəli gedə bilməyən, həmçinin geri də qalmayan bir ölkədə istər əməkhaqları, istərsə də əmlak gəlirləri, bəlkə də, olduqca aşağıdır.

Torpağının qidalandıra biləcəyi, yaxud ehtiyatlarının istifadə edilə biləcəyi nisbətdə əhalisi olan bir ölkədə işlə təmin olunmaq üçün

rəqabət istər-istəməz əməkhaqlarını, işçilərin sayını normal tənzimləməyə kifayət edir. Onsuz da ölkə əhali ilə kifayət qədər təmin olduğuna görə bu say heç vaxt artmır.

Məşğul olacağı işlərin hamısını təmin edəcək istehsal vasitələri olan bir ərazidə, hər bir sahədə o işin keyfiyyətinə və böyüklüyünə münasib miqdarda kapital işlədiləcəkdir. Bu səbəbdən, rəqabət hər yerdə o səviyyədə böyük, daimi gəlirlər isə buna görə o qədər aşağı olacaq.

Amma heç bir ölkə zənginliyin bu səviyyəsinə çata bilməmişdir. Çin çoxdan bəri yerində sayana oxşayır. Qanunlarının və adətlərinin mahiyyətinə uyğun zənginliyə də, bəlkə çoxdan qovuşmuşdur. Ancaq əldə edilmiş bu səviyyə torpağı ilə iqliminin və yerinin mahiyyətinin başqa qanun və adətlərlə nail ola biləcəyindən çox aşağı ola bilər. Xarici ticarətə diqqət yetirməyən, xarici ölkə gəmilərinin limanlarından yalnız bir-ikisinə girməyə icazə verən bir ölkə, daha başqa qanun və adətlər olduğu təqdirdə lazımı qədər iş görə bilməz. Sonra varlılar və ya böyük kapital sahibləri olduqca təhlükəsiz yaşayarkən, yoxsulların, ya da kiçik sahiblərin bundan vaxtında yararlanmadıqları, bərabər ədalət bəhanəsiylə dövlət məmurlarının aşağı təbəqəni soyub taladığı bir ölkədə, həyata keçirilən ticarətin müxtəlif sahələrində işlədilən ehtiyatların miqdarı heç bir zaman o işin mahiyyətinə uyğun kəmiyyətdə ola bilməz. Hər bir işdə yoxsulların əzilərək varlıların inhisar olması lazımdır. Bu varlılar bütün ticarəti əllərində cəmləşdirib, olduqca böyük gəlirlər əldə edə bilirlər. Həmçinin, Çində 12%-in ən çox rast gəlinən faiz dərəcəsi olduğu, adət edilmiş kapitalın gəlirlərinin bu yüksək faizi ödəməyə kifayət etməsi lazım olduğu deyilir. Qanundakı bir boşluq faiz dərəcəsini, bəzən zənginliyi və ya qıtlığı baxımından ölkənin vəziyyətinin gərəkiyindən olduqca yuxarı qaldırır.

Qanundakı bir qüsur faiz nisbətini, bəzən sərvəti və ya yoxsulluğu cəhətdən ölkənin vəziyyətini ehtiyac duyduğundan daha yuxarı nisbətə aparır. Qanun öhdəliklərin yerinə yetirilməsini məcbur etmədikdə, bütün borc alanları daha yaxşı quruluş altında olan ölkələrdəki müflislər və ya şübhəli adamlarla eyni vəziyyətə salmış olur.

Pulunu geri alıb-almayacağıının çox da məlum olmaması borc verəni, ümumi olaraq, müştərilərdən istənilən qədər çox faiz istəməyə sövq edir. Roma imperatorluğunun qərb ərazilərinə axın edən barbar xalqları arasında öhdəliklərin yerinə yetirilməsi, bir neçə əsr boyunca müqavilə tərəflərini yaxşı niyyətinə buraxılmışdı. Bu xalqlarda kral

məhkəmələri bu cür işlərə qarışmazdı. Qədim zamanlarda hökmran olan yüksək faiz dərəcəsi, bəlkə də bir az bu səbəbdən yaranır.

Qanun tamamilə qadağan etdikdə faizə mane olmur. Bir çox adamlar borc almaq məcburiyyətindədirlər. Pullarının işlədilməsi qarşılığında veriləcək dəyər, həm onu istifadə etməklə əldə edilə biləcək qazanca, həm də qanundan yayınmağın çətinliyini və təhlükəsini qazanmağa əl verəcək faizdə bir məbləğə bərabər güzəşt olmasa, heç kəs pulunu borc verməz. Cənab Montesquili (Monkreyten) bütün müsəlman xalqları arasındakı yüksək faiz dərəcəsinə bu xalqların yoxsulluğu ilə deyil, bir az bununla, bir az da pulu geri ala bilməyin çətinliyi ilə əlaqələndirir.

Gəlirin ən aşağı səviyyəsi kapitalın hər istifadəsində, bəzən yaranan itkiləri qarşılayan məbləğdən həmişə bir az artıq olmalıdır. Məhz bu artıq hissə xalis gəliri təşkil edir. Xalis olmayan mənfəətdə çox vaxt həm bu artıq, həm də belə fəvqəladə itgilərin ödənilməsi üçün miqdar daxil olur. Borc alanın ödəməyə gücünün yetəcəyi faiz dərəcəsi, ancaq xalis gəlir səviyyəsindədir.

Eyni halda, faizin ən aşağı dərəcəsi olduqca qorunaraq verilmiş borcun belə, bəzən yaranan itkiləri qarşılamağa yetəndən bir az artıq olan məbləğə bərabərdir. Bundan artıq deyilsə, borcvermə səbəbləri ya sırf xeyir iş görmək, ya da dostluq ola bilər.

Hər bir iş sahəsində, orada istifadə ediləcək kapitalın ən çox olduğu, hərtərəfli varlı, abad olan bir ölkədə xalis gəlirin ümumi səviyyəsi çox aşağı olacaq, həmçinin, bununla ödənilə bilməsi mümkün olan faizin hər zamankı bazar dərəcəsi də ən varlı şəxslərin pullarının miqdarı illik yaşayışını imkansız edəcək qədər aşağı olacaqdır. Xırda və ya orta miqyasda sərvəti olan hər kəs, kapitalın istifadəsinə özü nəzarət etmək məcburiyyətində qalacaqdır. Tezliklə hər insanın iş adamı olması, yaxud bu və ya digər işlə məşğul olması lazım gələcəkdir. Hollandiyada vəziyyətin təxminən buna yaxın olduğu məlumdur. Orada iş adamı olmamaq dəbə ziddir. O tərzdə davranmaq lazım olduğu üçün, demək olar ki, hər kəs elə olmağa öyrəşmişdir. Hər yerdə də dəbi yaradan adət-ənənədir. Başqaları kimi geyinməmək nə dərəcədə gülüncdürsə, heç kəs kimi işləməmək də bir o qədər gülüncdür. Bir düşərgədə, ya da qarnizonda mülkü bir şəxs necə yadırganırsa, hətta bir az həqarət təhlükəsi ilə necə üzləşirsə, iş adamları arasında işsiz-gücsüz bir adam da elədir.

Bir çox malların qiymətində ən yüksək mənfəət səviyyəsi rentanın hissəsinin hamısını mənimsəyə bilər və geridə yalnız o malların

hazırlanıb bazara gətirilməsi əməyinə hər hansı bir yerdə verilə biləcək dəyərin ən aşağısını, yəni işçinin minimum yaşayışını təmin edə bilər. İş gördüyü müddətdə işçinin bu və ya digər formada davamlı olaraq qidalanması mühüm şərtdir. Amma torpaq sahiblərinin pulunun almadığı hal da ola bilər. Benqalda şərq Hind ölkələri birliyi məmurlarının etdikləri ticarətin gəlirləri, bəlkə də, bu dərəcədə çox da uzaq deyil.

Faizin daimi bazar nisbəti ilə xalis gəlirin daimi nisbəti arasında olan balans, gəlirin azalıb yüksəlməsinə uyğun dəyişir. Böyük Britaniyada iki qat faiz, tacir dili ilə desək yaxşı bir gəlir sayılmaqdadır. Bildiyimə görə bütün bu sözlər çox rastlaşan gəlirdən başqa bir şey deyil. Ümumi xalis gəlir faizinin dərəcəsinin 8 və ya 10% olduğu bir ölkədə, borc pul ilə iş görülən yerlərdə bunun yarısının faizə getməsi ağıllığıdır.

Mal ehtiyatının riski, belə demək düzgündürsə, borc verənə öhdəliyinə əsasən borcluya aiddir. Çox işlərdə 4 və ya 5 %, həm bu riskin sığortası üçün kifayət edən gəlir, həm də kapitalın istifadə edilməsi müqabilində bir mükafat ola bilər. Lakin gəlirlərin adət edilmiş səviyyəsinin ya çox aşağı, ya da daha yüksək olduğu ölkələrdə faizlə xalis mənfəət arasındakı nisbət eyni olmaya bilər. Bu nisbət daha çox aşağıdırsa yarısını faizə ayırmaq, bəlkə də, mümkün olmaz. Əgər daha çox yüksəkdirsə daha artıq faizə ayrıla bilər.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə mənfəətin aşağı səviyyəsi bir çox malların qiymətində yüksək əməkhaqqının əvəzini verərək, bu ölkələrin əməkhaqqının daha aşağı olması ehtimal edilən, daha zəif inkişaf edən qonşular qədər ucuz sata bilməsi mümkün ola bilər.

Həqiqətdə yüksək mənfəət yüksək əməkhaqından ziyadə işin dəyərini artırmağa səbəb olur. Məsələn, kətan parça sənayesində işləyən kətan darayan, ipəyirən, toxuyan və s. kimi işçilərin əməkhaqları gündə hər birindən 3 penni artsa, bir ton kətan parçasının qiymətini, yalnız istehsal prosesində istifadə edilən işçilərin sayı ilə bunların işlədikləri gün sayının bir-birinə vurulmasından alınan rəqəmi o qədər, 2 penni artırmaq lazım gələcəkdir. İstehsal prosesinin bütün növ mərhələləri ərzində mal dəyərinin əməkhaqqına çevrilən hissəsi bu artımla müqayisədə yalnız ədədi silsilə şəklində artır. Amma bu işləyən adamların müxtəlif müdirlərinin hamısının gəlirləri 5% artırılsa, əmtəə dəyərinin mənfəətə çevrilən hissəsi istehsalın bütün dəyişik mərhələlərində bu gəlir artımı ilə müqayisədə, həndəsi silsilə şəklində artacaqdır. Kətanı darayanların müdiri kətanı satanda iş-

çilərinə nağd verdiyi vəsait ilə maaşlarının bütün cəmindən əlavə 5% işləyəcəkdir. İpəyirənlərin müdiri həm nağd vermiş olduğu daranmış yunun dəyəri, həm də əyirənlərin əməkhaqqından həddən çox 5% istəyəcəkdir. Toxuyucuların müdiri də nağd verilmiş kətan parçasının ipinin dəyəri ilə toxuyucunun əməkhaqqından buna bənzər 5% istəyir. Əmtəələrin qiymətlərini artırmaqla əməkhaqlarının yüksəlişi borcun yığılmasındakı adi faiz kimi, gəlirlərin artması mürəkkəb faiz kimi təsir edir. Tacirlərimizlə sənaye rəhbərimiz yüksək maaşların qiymətlərini artıraraq ölkə daxilində və xaricində mallarının satışını azaltmaqla bağlı mənfi təsirlərdən olduqca gileylənirlər. Yüksək gəlirlərin mənfi təsiri haqqında bir şey deyilmir. Öz qazanclarının zərərli nəticələrinə səs çıxarmırlar, yalnız başqalarının gileylənirlər.

X F Ə S İ L

ƏMƏYİN VƏ MÜLKİYYƏTİN MÜXTƏLİF ŞƏKİLDƏ İSTİFADƏSİNDƏ ÖDƏNİŞLƏR VƏ MƏNFƏƏT HAQQINDA

Əməyin və istehsal vasitələrinin müxtəlif məşğuliyyət sahələrindəki əməkhaqları ilə gəlirə görə bölgüsü, əməyin və mal yığımının müxtəlif cür məşğuliyyətlərindəki üstünlüklər ilə mənfi cəhətlərin hamısı eyni hissədə ya tamamilə bir-birinə oxşardır, ya da davamlı bərabərliyə doğru gedər. Eyni bölgədə bütün o birilərindən açıqca çox və ya az əlverişli bir iş varsa, qısa müddətdə ondakı üstünlüklər o biri işlərdəki səviyyəyə çatır. Heç olmasa, hər şeyin təbii inkişafına yol verilən, tam bir sərbəstlik olan hər hansı adamın həm ürəyi istədiyi, həm də özünə uyğun gördüyü iş-gücünü seçməkdə tamamilə müstəqil olan, bunu dəyişdirə bilən bir cəmiyyətdə vəziyyət belə olacaqdır. Hər hansı bir adamın marağı onun üstünlüyü olan məşğuliyyəti seçməyə sövq edəcəkdir.

Həqiqətdə isə Avropanın hər yerində pul şəklində ödənilən əməkhaqları və gəlir, əməyin və kapitalın müxtəlif cür işlədilməsinə görə bir-birindən olduqca fərqlidir. Amma bu fərq işlərin öz daxilindəki bir qrup şərtlərdən irəli gəlir. Bu şərtlər həqiqətən heç deyilsə insanların təsəvvüründə bəzi işlərdə məhdud pul gəlirlərini kompensasiya edir, bəzi işlərdə də böyük bir qazanca bərabərdir. Bu fərq bir az da işləri heç bir yerdə tam sərbəst buraxmayan Avropadakı idarəçilik sistemindən yaranır. Bu şərtlər və bu siyasət, xüsusi olaraq öyrənilmək üçün iki hissəyə ayrılmışdır.

I hissə

Məşğuliyyətin təbii xüsusiyyətindən irəli gələn qədəriylə aşağıdakı beş hal məşğuliyyətdə az pul qazancını kompensasiya edən, digərlərində isə yüksək qazanca bərabər olan məlum şərtlərdir. Bunlardan birincisi, işlə təmin edilmənin özlərinin xoşuna gəlib-gəlməməsi; ikincisi, bu işləri öyrənə bilməyin asanlıığı ya ucuzluğu və yaxud çətin, ya da məsrəfli olması; üçüncüsü, bunlardakı əməyin davamlılığı və ya qərarlılığı; dördüncüsü: işi görənlərə qarşı lazım

olan az və ya çox zəmanət; beşincisi də, bu işlərdə uğurun əldə olunmasının mümkün olub-olmamasıdır.

Birincisi, əməkhaqları işin rahat və ya çətin, təmiz və ya çirkli, şərəfli və ya adi olmasına görə müxtəlifdir. Həqiqətən də bu, çox yerlərdə birillik müddətə diqqət yetirilərsə, günəməzd bir dərzi toxucudan az qazanar.

Günəməzd bir toxucu bir dəmirçidən az qazanır. Toxucunun işi hər zaman asan deyil. Amma daha təmizdir. Bir sənətə malik olduğu halda günəməzd bir dəmirçi 12 saata, sırf bir işi olan mədənçinin 8 saatda qazandığı qədər qazana bilməz. Dəmirçinin işi o dərəcədə də sağlamlığa ziyanlı deyil, təhlükəsi daha azdır; günəş işığında, torpağın üzərində iş görülür. Bütün hörmətli peşələrdə mükafatın çoxunu şərəf təşkil edir. Qarşıda göstərməyə çalışdığım kimi, ətraflı düşünülərsə pul gəliri baxımından bunlar əsas olaraq az mükafat əldə edirlər. Etibarsızlığın təsiri isə bunun əksidir. Bir qəssabın sənəti insana yaraşmayan bir işdir. Amma bu iş çox yerdə açıq-aşkar sənətlərin çoxundan gəlirlidir. Bütün sənətlərə görə ən diksindirici olan cəlladın vəzifəsi üçün görülən işin miqdarına görə başqa sənətlərdəkindən yaxşı pul verilməkdədir.

Cəmiyyətdə insanların ən mühüm məşğuliyyəti olan ovçuluqla balıqçılıq cəmiyyətin inkişaf etmiş vəziyyətində ən xoşladıkları əyləncə olmuşdur. Bir zaman ehtiyacları olduğuna görə etdikləri şeyi daha sonra zövq almaq üçün edirlər. Bundan ötrü cəmiyyətin inkişaf etmiş vəziyyətində başqalarının vaxt keçirtmək üçün məşğul olduğu şeyi sənət kimi həyata keçirənlər yoxsul insanlardır. Feokrit dövründən bəri balıqçılar bu vəziyyətdədirlər. Böyük Britaniyanın hansı hissəsinə baxsan, yasaq yerdə ov edən kasıb adamdır. Ciddi qanunların yasaq yerdə ov edənlərə imkan verməyi, ölkələrdə ov etməyə icazəsi olanın vəziyyəti də çox yaxşı deyil. Bu işlərdən alınan təbii həzz, onun sayəsində yaxşı dolanışığı olanları borclara cəlb edən əməyin nəticəsi olan məhsulun miqdarı, bazara həmişə işçilərə ancaq minimum yaşayışı təmin edəcək qədər çatdırılır.

Xoşa gəlməmək, şərəf və ləyaqətə toxunmaq kapitaldan əldə edilən gəlirlərə əməkhaqqında olduğu kimi təsir göstərir. Heç bir vaxt öz evinin ağası ola bilməyən, qabağına çıxan sərxoşun təsirinə məruz qala bilən bir restoran sahibi nə çox xoşa gedən, nə də ona sərif edən bir işlə məşğul olur. Amma, görünür ki, kiçik bir kapitalın belə böyük gəlir gətirdiyi başqa bir sənət və ya peşə yoxdur.

İkincisi, əməkhaqları, işi öyrənməyin asanlıqına, ucuzluquna, yaxud çətinliyinə və məsrəfinə görə müxtəlif olur.

Bahalı bir avadanlıq düzəldilən zaman, dağılıb köhnələnə kimi, bacara biləcəyi qeyri-adi işin, ona yatırılmış olan kapitalın heç deyilsə minimum gəlirinin əldə edilməsini gözləmək lazımdır. Qeyri-adi ustalığ və bacarıq tələb edən işlərdən hər hansı biri üçün çox əmək və vaxt sərf edərək ixtisaslaşmış adam, bu bahalı avadanlıqlardan birini istehsal edə bilər. Yerinə yetirməyi öyrəndiyim vəzifəni, adi əməkhaqlarından başqa bu təhsil xərclərinin hamısını, heç olmasa o dəyerdə bir kapitalın gəlirləri ilə birlikdə geri qaytarılmasını gözləmək lazımdır. Sonra insan həyatının heç bəlli olmayan müddəti ilə avadanlığın daha dəqiq olan müddəti diqqət mərkəzində saxlanılırsa, bunun ağıla uyğun münasib bir zamanda həyata keçməsi də lazımdır.

Qabiliyyətli, fədakar əməyin məvacibi ilə adi əməyin məvacibi arasındakı fərq bu əsasa söykənir.

Avropadakı rəhbərliyin davranışı alət-ləvazimatla işləyən bütün işçilərə sənətkarların və sənayeçilərin əməyini qabiliyyət tələb edən əmək; tarladakı işçilərinkini isə bütünlükdə adi əmək sayır. Bu siyasət birincilərin əməyinin keyfiyyət baxımından o birilərin əməyindən daha yaxşı, daha incə hesab edilməsi kimi başa düşülür. Bəzi hallarda, bəlkə də belədir. Lakin yaxında göstərəcəyim kimi, bir çoxunda vəziyyət tamamilə başqa cürdür. Bundan ötrü Avropa qanunları ilə adətləri, ona işi daha yaxşı bacarması üçün müəyyən tapşırıq verir. O birisini isə hər kəs üçün sərbəst, açıq buraxır. Şagirdlik müddətində şagirdin gördüyü bütün iş ustasına aid olur. Belə ki, şagirdlik müddətində şagirdə ata-anasının və ya qohumlarının baxması, üstbaşını həmişə onların təmin etməsi lazımdır. Çox vaxt ustaya ona sənəti öyrətdiyi üçün bir az pul da verilir. Pul verməyənlər vaxtlarını boşa sərf edər, yaxud il hesabı ilə növbədən-kənar işdə qalırlar. Bu anlayışa görə köməkçilərdə əksik olmayan işdən yayınma usta üçün hər zaman faydalı olmasa da, əsl köməkçi üçün daim təhlükəlidir. Tarladakı əməkdə isə əksinə olaraq işçi işin asan hissələrində işlədilərək, vəzifəsinin daha çətin hissələrini öyrənir, özünün əməyi, işinin bütün müxtəlif mərhələlərində onu dolandırır. Deməli, Avropada alət-ləvazimat işlədən işçinin, sənətkarın və sənaye işçisinin məvaciblərinin adi işçi məvacibindən bir az yüksək olması daha ağlabatandır. Həqiqətən də belədir. Yüksək gəlirlərin əldə edilməsinə görə çox yerlərdə bunlar xalqın elit təbəqəsi sayılır. Yenə də bu üstünlük, ümumiyyətlə, dövədə qanadın olmasına bərabərdir. Kətan

parçası və yunlu parça sənayesi kimi daha əlverişli sənaye sahələrində günümüz işçilərin günlük və ya həftəlik qazancı orta qiymətlə digər sahələrin adi işçilərinin gündəlik məvaciblərindən çox deyil. Həqiqətdə isə işləri daha çox təkmildir, bütün ili gəlirlərinin üstünlüyü bir az artıq ola bilər. Amma bu da tamamilə aydındır ki, onların yüksək təhsil xərclərini qarşılamağa yetəcək məbləğdən çox deyil.

Bacarıq tələb edən gözəl sənətlərlə sərbəst peşələrdəki təlim daha yorucu və məsrəflidir. Deməli, rəssamların, heykəltaraşların, hüquqşünasların, həkimlərin pul mükafatının daha çox bol olması lazımdır. Həqiqətən də elədir.

Kapitaldan gələn gəlir istifadə edildiyi sənətdəki təlimin asanlıqından və ya çətinliyindən, görünür ki, olduqca az asılıdır. Böyük şəhərlərdə kapitalın çox istifadə olunduğu bütün növ yolların öyrənilməsinin, həqiqətdə təxminən bərabər dərəcədə asan və ya eyni dərəcədə çətin olduğu anlaşılır. Xarici və daxili ticarətin bir qolu digərindən üstün ola bilməz.

Üçüncüsü, müxtəlif məşğuliyyətlərdə əməkhaqları işin davamlı və ya müvəqqəti olmasına görə dəyişir.

Bəzi sənətlərdə vəzifə o birilərindən qərarlıdır. Sənaye işlərinin çoxunda bir günümüz işçi işləyə biləcəyi ilin təxmini hər günündə işi olacağına arxayın ola bilər. Məsələn, bir daşçı, ya da kərpichörən olduqca soyuq şaxtalı pis havalarda çalışa bilər. Bütün digər vaxtlarda da işləməsi müştərilərinin bəzən onu axtarıb tapmaqlarına bağlıdır. Bu səbəbdən tez-tez boş qalması adi haldır. Deməli, işlədiyi müddətdə qazandığı, onu avara olanda keçindirdiyindən başqa, bu dərəcədə güvənilməz vəziyyətə düşəndə yaradacağı kədərin, ümitsiz anlarda da bir az xətrini xoş tutmalıdır. Bunun üçün sənaye işçilərinin qeydə alınan qazanları, təxminən adi işçinin gündəlik əməkhaqları ilə bir səviyyədə olan yerlərdə, daş yonanlarla divarhörənlərin gündəlik məvacibləri bu əməkhaqlarından, ümumiyyətlə yarısından iki dəfəyə qədər çoxdur. Adi işçilər həftədə 4-5 şilling qazandığı halda, daşyonanlarla divar hörənlər 7-8 şilling qazanır, bəridəkilər 6 qazandığı halda, o birilər 9-10 şilling qazanır. Onlar Londonda olduğu kimi 9-10 şilling qazananda da o birilər ümumi olaraq 15-18 şilling qazanır. Bununla birlikdə görünür öyrənilməsi, daş yonmaqdan və divar hörməkdən asan bir bacarıqlı əmək növü yoxdur. Yay mövsümündə Londondakı hamballardan bəzən kərpic divarları hörmək üçün istifadə edilmiş. Deməli, bu işçilərin dolğun əməkhaqqı, məharətlərinin mükafatı olmaqdan çox işlərinin müvəqqəti olmasına qarşı bir təzminatdır.

Bir dülgər bir daş yonandan olduqca daha incə və daha bacarıqlı bir sənətlə məşğuldur. Bununla birlikdə bir çox yerdə, hər yerdə belə deyil, dülgərin gündəlik məvacibi aşağı ola bilər. İş müştərilərin nə vaxt onu çağırmağına çox bağlı olsa da, tamamilə də buna bağlı deyil. Havanın qeyri-sabit olması səbəbindən işin dayanması ehtimalı da yoxdur.

Ümumi olaraq aramsız iş təmin edən sənətlər məlum bir yerdə davamlı iş vəd etməsə, işçilərin əməkhaqqı adi əməklə aralarında olan adi nisbətdən həmişə yüksək olur. Londondakı təxminən bütün sənət sahibi olan günəməzd işçiləri başqa yerlərdə olduğu kimi ustaların hər gün və ya hər həftə işdən çıxartmaqları məlumdur. On səkkiz penni adi əməyin məvacibi sayıla bildiyi halda, on altı təbəqə sənətkarlardan olan günəməzd dərziyə bundan başqa orada gündə 15 penni qazanır. Kiçik qəsəbələrdə, kəndlərdə günəməzd dərzi məvacibləri çox vaxt adi əməyin məvaciblərinə yaxınlaşa bilmir. Amma Londonda hələ yayda bunlar həftələrlə işsiz qalırlar.

İşdəki müddətsizlik, vəzifənin çətinliyi, xoşa gəlməməsi və natəmizliyin hamısı bir yerdə, bəzi vaxtlar adi əmək məvaciblərini ən bacarıqlı sənətkarların səviyyəsinə çıxarır. Günəməzd işləyən bir mədən işçisi adi işçi maaşları ilə müqayisədə Nyukaslda çox zaman iki, Şotlandiyanın çox yerində təxminən üç qatını qazandığı məlumdur. Bu işçinin yüksək əməkhaqqı, tamamilə işin çətinliyindən, xoşa gəlməməsindən, natəmizliyindən irəli gəlir. Bir çox hallarda işi ürəyinin istədiyi qədər ola bilər. Londondakı kömür çıxaranlar, çətinlik, natəmizlik, xoşagəlməzlik baxımından mədən işçisindən təxminən az olmayan bir iş görürlər. Kömür gəmilərinin gəlişindəki qarşısı alına bilməyən nizamsızlıq səbəbindən bunların çoxunun işi, istər-istəməz müvəqqətidir. Deməli, mədən işçiləri adi əməkhaqlarının çox zaman iki-üç qatını qazandığına görə, kömür çıxaranların bu məvaciblərinin bəzən dörd-beş mislini qazandıqları məntiqsiz görünməməlidir. Bir neçə il əvvəl, vəziyyətləri haqqında aparılan tədqiqatda özlərinə ödənən maaşlara görə kömür çıxaranların, bu məvaciblərin bəzən dörd-beş mislini qazanmaları məntiqsiz görünməməlidir. Bir neçə il əvvəl vəziyyətləri haqqında aparılan tədqiqatda özlərinə ödənən maaşlara görə, bunların gündə altı ilə on şilling arasında pul qazana bildikləri görünmüşdür. Altı şilling Londondakı adi əməkhaqlarının təxminən 4 mislidir. Hər bir sənətdə də ən aşağı adi qazancın həmişə ən çox qazanılan miqdar olduğu qəbul edilə bilər. Bu qazanc istədiyi qədər çox görünsə də, işin xoşa gəlməyən şərtlərinin

hamısını yerinə yetirirsə, inhisarçı imtiyazı olmayan bir sənətdə çox keçmədən bunu tez aşağı bir məbləğə endirəcək neçə-neçə rəqiblər yarana bilər.

İşin davamlılığının və ya davamsızlığının hər hansı bir ticarətdə kapitaldan gələn gəlirlərə təsiri olmur. Kapitalın davamlı olaraq işlədilib-ışlədilməməsi bu ticarətdə deyil, ticarət edənə bağlıdır.

Dördüncüsü, əməkhaqları işçiyə qarşı göstərilən etimadın azlığına və çoxluğuna görə müxtəlif olur.

Özlərinə əmanət edilən dəyərli maddələrdən ötrü zərgərlərlə cəvahirçilərin məvacibləri hər yerdə deyil, yalnız bərabər, hətta çox üstün qabiliyyət sahibi olan bir çox başqa işçilərin məvacibindən olduqca çoxdur.

Sağlamlığımızı həkimə, sərvətimizi, bəzən həyatımızla şöhrətimizi vəkilə əmanət edirik. Belə bir əmanət olduqca alçaq, ya da pis vəziyyətdəki adamların asanlıqla öhdəsinə buraxıla bilməz. Ona görə də, bunların mükafatı özlərini cəmiyyətdə etimadı lazım olan səviyyəyə çatdıracaq qədər olmalıdır.

Əgər hər hansı bir adam yalnız özünün ehtiyatını istifadə edirsə, etimada ehtiyac olmur. Başqalarından əldə edə biləcəyi kredit isə ticarətinin mahiyyətinə əsaslanmayıb sərvəti, doğruluğu, tədbirli olması haqqında qarşı tərəfin nə düşünməyinə bağlıdır. Bu səbəbdən, ticarətin müxtəlif növlərindəki kar nisbətləri, tacirlərə verilən müxtəlif etibarlılıq dərəcələrindən yaranır.

Beşincisi, başqa-başqa işlərdəki əməkhaqları o işlərdə uğur əldə etmə etimadının olub-olmamasına görə dəyişir.

Hər hansı bir adamda ixtisaslaşdığı iş üçün səlahiyyətə malik olması ehtimalı müxtəlif vəzifələrdə olduqca başqa cürdür. Alətləvəzimatla işləyən sənətlərin çoxunda uğur təxminən dəqiqdir. Sərbəst peşələrdə isə heç bəlli olmur. Oğlunuzu bir ayaqqabıçı yanına köməkçi verin. Bir cüt ayaqqabı düzəltməyi öyrənəcəyi şübhə doğurmur. Amma hüquq oxumağa göndərirsinizsə, bu peşədə yaşayışını təmin edə biləcək qədər inkişaf göstərməyəcəyinə heç deyilsə, birə iyirmi mərc edə bilərik. Tamamilə ədalətli bir lotoreya uduşları çəkənlər, boşları çəkən adamların bütün itkilərini qazanırlar. Bir bacara bilənə qarşı iyirmi adamın uğursuzluğa düşər olduğu bir peşədə, o tək adamın iyirmi adamın qazana biləcəyinin hamısını qazanması gərəkli olur. Sənətindən çox gec yararlanmağa başlayan hüquq məsləhətçisi, yalnız özünün yorucu və məsrəfli oxunuşunun deyil, bu təhsildən heç bir vaxt yararlanması ehtimalı olmayan o biri iyirmi

adamın mükafatını da almalıdır. Hüquq məsləhətçilərinin məvəcibləri bəzən olduqca hədsiz çox görünürsə də, həqiqi mükafatlar heç də elə deyil. Hər hansı bir yerdə ayaqqabıçılıq, ya da toxuculuq kimi adi bir sənətlə məşğul olan müxtəlif işçilər hamısının ildə ehtimal olaraq nə qədər qazanıb, nə qədər xərcləyəcəyini hesablayın. Ümumiyyətlə, qazancın cəminin xərclərdən daha çox olduğunu görəcəksiniz. Amma eyni hesablamayı hüquqşünasların qaldıqları müxtəlif yerlərin hamısında, nə qədər hüquq məsləhətçisi və tələbəsi varsa, onlara tətbiq edin. Birincisini əlinizdən gəldiyi qədər yuxarı, ikincisini mümkün qədər aşağıda tutsanız, bunların illik qazanclarının illik məsrəflərilə müqayisədə çox az olduğunu görəcəksiniz. Ona görə də, hüquq lotareyası çox ədalətli bir lotareya olmaqdan çox uzaqdır. Həm bu, həm də bir başqa sərbəst və sərfəli peşə, pul qazancı baxımından tamamilə az mükafat əldə edir.

Yenə də bu peşələr digər vəzifələrdən aşağı qalmayıb, insanı həvəsdən salan bu hallara qarşı ən qabaqcıl, ən məhsuldar beyinlər olaraq toplaşmaq üçün can atır. Bunları sevdirməkdə iki ayrı səbəb var. Birincisi, bu peşələrdən birində özlərini göstərənləri gözləyən şöhrət qazanmaq arzusudur, ikincisi, az çox hər insanın həm qabiliyyətinə, həm də talehinə qarşı olan təbii inamdır.

Olduqca az adamın orta səviyyəyə çata bildiyi bir sənətdə yüksəlmək dahi, ya da üstün qabiliyyət deyilən şeyin ən yüksək təzahürüdür. Bu kimi seçilmiş qabiliyyətlərin hər kəsdə yaratdığı heyranlıq səviyyə baxımından, az, ya da çox yaranmasına görə böyük, yaxud kiçik olmaq üzrə hər zaman bunların mükafatının bir qismini formalaşdırır. Bu, həkimlik sənətinin mükafatının həddən çox bir hissəsini, vəkillikdə, bəlkə, daha artığını formalaşdırır. Şeyrlə fəlsəfədə isə mükafatın təxminən hamısı bundan yaranır.

Elə gözəl, elə xoş təbii qabiliyyətlər var ki, sahibinə məlum bir heyranlıq duyulmasını təmin edir. Amma bunların gəlir məqsədilə istifadəsi bir cür orta rüsvayçılıq sayılır. Ona görə bu qabiliyyətləri bu yolda istifadə edənlərin pul mükafatı yalnız onları əldə edə bilmək üçün lazım olan vaxtın, əməyin və məsrəfin dəyərini ödəməyə deyil, bu qabiliyyətləri yaşayış vasitəsi kimi insanları təmin etməyə yetməlidir.

Teatr aktyorlarının, opera müğənnilərinin, rəqqasların və başqalarının aldıqları əməkhaqları iki əsasa, yəni bu qabiliyyətlərin az tapılan olması ilə gözəlliyinə və onların bu yolda istifadəsinə əsaslanır. Özlərini aşağı səviyyəli saydığı vaxt qabiliyyətlərini yüksək mükafatlandırmaq, ilk baxışda mənasız kimi görünür. Amma birini etdiyimizə

görə ikincisini mütləq etmək məcburiyyətindəyik. Bu kimi məşğuliyyətlər haqqında insanların fikri, yaxud pis münasibəti dəyişsə, bunların pul mükafatı o an aşağı düşər. Daha çox adam özünü bu işlərə həsr edir. Rəqabət bunların əmək qarşılığını tezliklə endirir. Bu kimi təbii qabiliyyətlər hər kəsin xərci olmamaqla bərabər, heç də elə zənn edilən qədər az deyildir. Onlardan bu yolda istifadə etməyi qəbul edə bilməyən bir çox adamlarda passivlik var. Yaxşı gözlə görünsə, daha bir çoxları bunları mənimsəyəcək qabiliyyətdədir.

İnsanların çoxunda qabiliyyətini olduğundan böyük görməsi, hər dövrdə filosoflarla əxlaqçıların fərqiə vardıqları qədimdən qalan bir problemdir. İnsanların mənasız yerə taleləri ilə öyünməsi o qədər də nəzərə çarpmamışdır. Ancaq bu, bəlkə daha epidemik bir xəstəlikdir. Səhhəti və kefi yerində olan, bir az o cür düşünməyən adam, hələ ki, dünyaya gəlməmişdir.

Hər bir insan, qazanc səviyyəsini az-çox şişirdir. İtkinin ehtimal olunan səviyyəsini isə, adamların çoxu olduğundan aşağı görür. Səhhəti və kefi yerində olan heç bir adam itkini olduğundan artıq hesablamaz.

Qazancın ehtimal olunan səviyyəsində, təbii olaraq hədsiz dəyər ölçdüyümüzü camaatın lotereyalara göstərdiyi rəqabətdən başa düşə bilərik. Ədalətdən uzaqlaşmayan, yəni bütöv qazanc bütöv itkiyə bərabər olan lotereya nə görünmüşdür, nə də görünəcəkdir. Çünki belə vəziyyətdə iştirakçı heç bir şey qazana bilməz. Dövlət lotereyalarında biletlər həqiqətdə, ilk növbədə, onları almağı öhdələrinə götürən şəxslərin verdiyi pula uyğun gəlmir. Amma insanlara ümumi olaraq 20%, 30%, bəzən 40% mənfəətlə satılır. Böyük uduşlardan birini qazanmaq üçün əbəs yerə bəslənən ümid bu tələbin tək səbəbidir. Bu kiçik məbləğin xoşbəxtlikdən 20%, 30% dəyəri olduğunu bildikləri halda da, ağılı başında olan adamlar on və ya iyirmi min lirə qazanmaq şansını əldə etmək üçün xırda bir pul verməyi ağılsızlıq saymırlar. Digər tərəfdən, tamamilə ədalətli bir lotereyaya bildiyimiz dövlət lotereyalarından daha çox yaxın olmaqla yanaşı, mükafatları arasında iyirmi lirədən çox mükafatı olmayan lotereya biletlərinə qarşı eyni tələbat olmur. Bəzən böyük miqdarda pul mükafatları qazanmaq ümidi ilə adamlar çox bilet alırlar. Bəzi adamlar isə bundan da artığını alır. Bununla birlikdə nə qədər artıq biletlə bəxtinizi sınısanız, uduzma ehtimalınız o dərəcədə artar. Riyaziyyatda bundan dəqiq bir düstur yoxdur. Lotereyadakı bütün biletləri

alsanız, şübhəsiz uduzarsınız. Biletlərinizin sayı artdıqca bu fakta daha da yaxınlaşacaqsınız.

İtirmək ehtimalı heç bir vaxt lazım olandan artıq deyil, çox vaxt olduğundan aşağı hesablandığını sığortaçıların mənfəətindən öyrənə bilərik. Yanğına qarşı sığortanın bir ticarət işi ola bilməsi üçün sığorta haqqının adı itkiləri qarşılamağa, idarə xərclərini ödəməyə, hər hansı ticarətdə istifadə edilən eyni bir kapitalın gətirəcəyi gəliri təmin etməyə yetməsi lazımdır. Bu qədər məbləğ verən kimsə məlumdur ki, riskin həqiqi dəyərini və ya onu sığorta etdirə biləcəyini məntiqə uyğun olaraq ən aşağı dəyərini ödəməkdədir. Kimsə sığorta işində bir az pul qazanmış olsa da, böyük sərvət əldə edən olduqca azdır. Bu isə göstərir ki, bu növ işdəki adət edilmiş gəlir və zərərin balansı bəzilərinin varlandığı başqa sənətdəkindən üstün deyil. Sığorta haqqı, ümumiyyətlə, münasib olduğu halda adamların çoxu bunu ödəməyə əhəmiyyət verməyəcək riski nəzərə almır. Bütün krallıq ölkəsində 20 evdən 19-u, bəlkə də, 99%-i yanğına qarşı sığortalı deyil. Xalqın çoxu üçün dəniz riski daha vacibdir. Sığortalanmamış gəlirlər, sığorta edilmişlərlə müqayisədə daha çoxdur. Yenə də bir çoxları hər mövsümdə, hətta müharibə müddətində belə sığortalanmış vəziyyətdə dənizlərdə üzür. Bəzi vaxtlar belə vəziyyət, bəlkə də, tədbirsizlik olmaya bilər. Böyük hissəli şərikliyin, hətta böyük bir tacirin dənizdə 20-30 gəmisini olsa, bunlar sanki bir-birlərini sığortalayır. Hamısının pul mükafatından edilən qənaət baş verməsi ehtimal olunan itkiləri təxmini kompensasiya edir. Bununla birlikdə, gəmi sığortasına biganəlik çox hallarda uzun bir hesablamadan çox ev sığortasında olduğu kimi nəticələri, düşünmədən riskə lovğalana-lovğalana əhəmiyyət verməkdən irəli gəlir.

Həyatın heç bir mərhələsində riski nəzərə almadan uğura ümid bəsləmək cavanların peşə seçdikləri yaşda olduğu qədər hərarətli deyil. O vaxtda fəlakət qorxusunun həyat şəraiti yaxşı olan adamların sərbəst peşə deyilən işlərə girməyə canatmalarında deyil, xalq kütləsini əsgərliyə, yaxud tayfaya yazılmağa canatmasında da daha aydın görünür.

Adi bir əsgərin nələrdən məhrum ola biləcəyi açıq-aşkar məlumdur. Elə olan tərzdə gənc könüllülər hər zamandan çox yeni bir müharibənin əvvəlində təhlükəyə sinə gərərək əsgərliyə yazılmaq üçün can atırlar. İrəliləmə imkanları olmadığı halda gənc beyinlərində heç bir zaman reallaşmayan min bir xəyal qururlar. Tökükləri qanın qarşılığı, yalnız bu xəyal içində çalxalanan ümidlərdən yaranır. Aldıq-

ları məvacib adi işçilərin məvacibindən azdır. Xidmətdəki yorğunluqları o birilərdən artıqdır.

Dənizin lotereyası ordununku qədər əlverişsiz deyil. Yaxşı bir işçinin, ya da sənətkarın oğlu atasının icazəsi ilə dənizə çıxma bilər. Amma əsgərliyə yazılmamağına atası heç bir vaxt razı olmaz. Dənizçilikdə onun nəşə əldə etməsini hər kəs görür. Əsgərlikdə bir şeyi olmaq ehtimalını özündən başqa görən yoxdur. Xalq böyük bir komandirə, böyük bir generala olduğu qədər heyranlıq duymur. Dəniz xidmətində ən böyük uğur sahiləki eyni uğurdan daha sönük bir şöhrət vəd edir. Hər iki xidmətin bütün alt rütbələrindəki yüksəlişdə də eyni fərq var. Hərbi qaydalara görə kapitan ordudakı polkovniklə bir rütbədədir. Amma hər kəs onu o birisinə bərabər tutmur. Lotereyadakı böyük uduşlar az olduğuna görə kiçik uduşların sayı çox olmalıdır. Ona görə də, adi tayfalar çox vaxt adi əsgərdən daha tez yüksəlir. O sənətdə əsl xoşagələyən şey bu uduşlara bəslənən ümiddir. Məharətləri və əl qabiliyyətləri hər bir sənətkarından üstün olmasına, bütün ömürləri bitib-tükənməyən təhlükələrlə dolu səhnə olmasına baxmayaraq, bütün bu hünər və təhlükələrə qarşılıq təxminən bunlardan birincisinə istifadə etmək və o birilərini sovuşdurmaq zövqündən başqa mükafat əldə etməzlər. Məvacibləri dənizçilərin əməkhaqqını müəyyənləşdirən adi liman işçilərinin məvacibindən yüksək deyil. Böyük Britaniyanın ayrı-ayrı limanlarından dənizə çıxanların aylıq əməkhaqqı bütün bu cür yerlərdəki o biri işçilərdəkindən daha çoxdur. Ən çox gəmiçini gedib-gəldiyi limanın, yəni London limanının əməkhaqqı dərəcəsi bütün o biri limanların əməkhaqqı dərəcələrini müəyyən edir. Londonda müxtəlif işçi siniflərinin çoxunun əməkhaqqı Edinburqdakı eyni sinifdən olan işçilərin məvacibinin təxminən ikiqatdır. Ancaq London limanından gəmiçilər Leyt limanından hərəkət edənlərlə müqayisədə ayda 3-4 şillingdən artıq qazana bilmirlər. Çox vaxt fərq bu qədər deyil. Sülh vaxtı ticarət gəmilərində Londondakı qiymət (dəyər) bir ayı 30 gün götürülmək şərti ilə, təxminən ayda 1 gineyadan 27 şillingə qədərdir. Londonda həftədə 9-10 şilling alan adi bir işçi bir ay 30 gün götürülmək şərti ilə ayda 40-45 şilling qazana bilər. Həqiqətdə isə gəmiçiyə məvacibindən başqa ayrıca azuqə verilir. Bununla birlikdə bu məbləğin dəyəri, bəlkə də onun məvacibi ilə adi işçinin məvacibi arasındakı fərqi həmişə keçmir. Bəzi vaxtlar keçsə belə, bu, gəmiçi üçün bir qazanc olmaz. Çünki ailəsini də əməkhaqqı ilə dolandırmaq məcburiyyətində olduğu uşaqları ilə azuqəni bölüşdürə bilmir.

Əzrailin ətrafına dolandığı təhlükələrin əksik olmadığı sərgüzəştlərlə dolu bir həyat, gənclərin cəsarətini qırmaq əvəzinə onları bu peşyə yönəldir. Aşağı təbəqədən ürəyi yumşaq bir ana gəmiləri görüb gəmiçilərin başına gələn əhvalatları dinlədikdən sonra oğlu dənizçi olmaq həvəsindədir deyə, onu limanı olan bir şəhərdəki məktəbə göndərməkdən çox vaxt qorxar. Cəsarətlə, sürətlə sovuşdurmağı ümid etdiyimiz qəza ehtimalları bizə xoş olduğu kimi, hər hansı bir işdəki əməkhaqlarını da yüksəltməz. Məharətin fayda vermədiyi halda vəziyyət dəyişir. Sağlamlığa olduqca zərərli kimi tanınan sənətlərdə əməkhaqları nəzərəcarpacaq qədər yüksəkdir. Sağlamlığa mənfi təsir xoşagəlməz haldır. Bunun əməkhaqlarına təsiri də bu mövzuya daxil edilməlidir.

Kapitalın müxtəlif cür istifadəsində gəlirin adət edilmiş faizi təxminən qazancın dəqiq olub-olmamasına bağlıdır. Ümumi olaraq bu qazanc daxili ticarətdə xarici ticarətdəkindən, xarici ticarətin bəzi qollarında isə digərlərindəkindən daha azdır. Məsələn, Şimali Amerika ticarətində, Yamaykadakından dəqiqdir. Mənfəətin adət edilmiş səviyyəsi hər zaman risk ilə birlikdə yüksəlir. Bununla bərabər gəlir riski qarşılıyaq qədər yüksək deyil. İflaslar ən çox ticarətin təhlükəli qollarında olur. Hamısından təhlükəlisi ən gəlirli hesab edilən qaçaqmalçılıq insanı iflasa uğrada bilər. Arxayın oturub uğur gözləmək burada da başqa yerlərdə olduğu kimi, çoxlu sayda macəraçıları bu cür təhlükəli işlərə elə cəlb edər ki, aralarındakı rəqabət bunların gəlirini riskdən sığortalamaq üçün lazım olan məbləğdən də aşağı olur. Bunu kompensasiya etmək üçün hər zamankı qazanc, kapitaldan gələn gəlirlərdən başqa bəzən baş verə biləcək itkiləri ödəməli, həm də macərəpərəstləri sığortalayanların gəliri kimi əlavə gəliri təmin etməlidir. Həmişəki qazanc bütün bunlara yetsə, müflisolma halları bu növ ticarətdə o birilərindən daha çox olmaz.

Beləliklə, əməkhaqlarını fərqləndirən beş şərt içərisindən yalnız ikisi kapitaldan gələn gəlirlərə təsir göstərir. İşin xoşagələn olub-olmaması ilə riskli, ya da etibarlı olması, işin xoşa gələn olub-olmaması baxımından fərq ehtiyatların müxtəlif cür istifadə edilməsi nəticəsində ya azdır, ya da heç yoxdur. Müxtəlif cür əməyin istifadəsində olduqca böyük fərq var. Kapitaldan gələn gəlir, risk nisbətində artana oxşamır. Bütün bunlardan o nəticə çıxır ki, eyni cəmiyyətdə və ya eyni bölgədə, kapitaldan gələn gəlirin orta və ümumi səviyyəsi, müxtəlif əmək növlərinin məvaciblərindən daha yüksək bir səviyyəyə yaxınlaşmalıdır. Həmçinin də belədir. Adi bir işçi ilə bir vəkilin və ya

hakimin qazancı arasındakı fərq, bir-birindən ayrı hər hansı iki iş sahəsindəki ümumi gəlirlər arasındakı fərqdən tamamilə böyükdür.

Əczaçıların gəliri olduqca məşhur olub, hər kəsin ağına müxtəlif düşüncələr gətirir. Bu gəlir çox vaxt əməyin ağıla sığan məvacibindən başqa bir şey deyil. Əczaçıdakı bacarıq hər hansı bir başqa insanda olduğundan daha çoxdur. Bundan başqa ona göstərilən etibarın əhəmiyyəti daha böyükdür. Əczaçı hər zaman yoxsullar üçün ağır və təhlükələrin çox da böyük olmadığı vaxtlarda da varlıların həkimidir. Bundan ötrü pul hədiyyəsi həmin bacarıq və etibara uyğun olmalıdır. Bu da, ümumiyyətlə, satdığı dərmanların dəyərindən əldə edilir. Məsələn, geniş bir bazarı olan bir şəhərdə işi yaxşı gedən əczaçının bir il ərzində sata biləcəyi bütün dərmanlar özünə, bəlkə də 30-40 lirədən artıq başa gəlmir. Ona görə də bunları 800-400%, ya da 1000% mənfəətlə satsa çox vaxt bu onun dərmanların qiymətinə əlavə misli olduğu məlum əməkhaqlarından artıq bir şey olmaya bilər. Gəlir kimi görünən şey gəlir cildinə girmiş həqiqi məvacibdir.

Balaca bir liman qəsəbəsindəki hər hansı ərzaq dükanının sahibi cəmi 100 sterlinq əmtəə ilə 40% və ya 50% qazanır. Ancaq eyni yerdə böyük həcmdə topdan satışı həyata keçirən tacir on min lirəlik bir əmtəə ilə 8% və ya 10% qazanır. Orada oturanların işinin asanlıığı üçün baqqalın ticarətinə ehtiyac duyula bilər. Bazarın dar miqyası bu ticarətdə daha böyük bir kapitalın istifadəsinə imkan verməyə bilər. Amma bu adam az ticarəti ilə həm qidalanmasını təmin etmək, həm də bunun üçün lazım olan şərtlərə uyğun şəkildə yaşaya bilməlidir. Bunun üçün bir az kapital olmalı, o insan üstəlik oxuyub-yazmağı və hesablamağı bacarmalıdır. Sonra bəlkə əlli, altmış çeşiddə başqa-başqa əmtəə ilə bunların qiymətləri, keyfiyyətləri, ən ucuz qiymətə ala biləcəkləri bazarı təhlil etməyi bacarmalıdır. Sözün qıyası, onda böyük bir tacir üçün lazım olan keyfiyyətlərin hamısı olmalıdır. Böyük tacir olmasına yeganə tək maneə kapitalın olmamasıdır. İldə 30-40 lirə, bütün bunları bilən bir tacirin əməyi üçün çox da artıq mükafat sayıla bilməz. Kapitalın böyük kimi görünən gəlirlərindən bunu çıxsanız, nəticədə, bəlkə də, əmtəənin orta mənfəətindən artıq bir şey qalmayacaq. Görünən gəlirin çoxu bu vəziyyətdə həqiqi məvacibdir.

Pərakəndə ticarətlə topdan ticarətin görünən gəlirləri arasında olan fərq paytaxtda kiçik şəhərlərlə müqayisədə əyalət kəndlərində olduğundan çox azdır. Baqqallıq ticarətin 10 min lirənin istifadə edilə bildiyi yerdə baqqalın məvacibi bu qədər böyük bir kapitalın xalis gəlirinə əlavə ediləndən başqa bir şey deyil. Buna görə də, varlı

pərakəndə ticarətlə məşğul olanların gəlirləri orada topdan ticarətlə məşğul olan tacirin gəlirlərinə daha da yaxınlaşır. Paytaxtda pərakəndə satılan malların, ümumiyyətlə, qəsəbələrdə kəndlərdəki qədər, hətta bunlardan belə ucuz olması bu səbəbdəndir. Məsələn, baqqalda olan əmtəələr, ümumiyyətlə, daha ucuzdur. Çörəklə ətin qiyməti iki tərəfdə də eynidir. Baqqal mallarının böyük şəhərə çatdırılması kəndə çatdırılmasından baha başa gəlir. Ancaq çoxu uzaq yerdən gətirildiyi üçün heyvanın daşınması daha bahalıdır. Buna görə də, hər iki tərəfdə də dəyəri eyni olduğundan baqqalın malı az gəlir olan yerdə ucuz olur. Çörəklə ətin qiyməti böyük şəhərdə kənddəkindən bahadır. Ona görə də gəlir daha az olduğu halda, orada həmişə daha ucuz olmayıb əksəriyyəti eyni qiymətdir. Çörək və ət kimi məhsulların (məlum gəlir azaldan) eyni səbəbdən dəyəri yüksəkdir. Bazarın genişliyi daha böyük miqyasda kapitalların yatırılmasına imkan verərək gəliri azaldır. Məsələn, daha uzaq məsafələrdən mal gətirmək maya dəyərini artırır. Bu zaman bir yandan azalma, digər tərəfdən artma əksər hallarda bir-birinə bərabər olur. Krallığın başqa yerlərində taxıl və heyvanın qiymətinin çox vaxt fərqli olduğu halda, ölkənin bölgələrinin çoxunda çörək və ətin qiymətinin təxminən bərabər olmasının səbəbi, bəlkə də, budur.

Həm topdan, həm də pərakəndə ticarətdə əmtəə satışından əldə edilən gəlirlərin həcmi ümumiyyətlə, kiçik şəhərlərlə kəndlərdəkindən aşağı olsa da, paytaxtda kiçikdən başlanıb çox vaxt böyük sərvətlər qazanırlar. Kəndlərdə bazar dar olduğuna görə kiçik şəhərlərlə əmtəənin artması ilə ticarəti genişləndirmək hər zaman mümkün deyil. Ona görə də belə yerlərdə müəyyən bir şəxsin gəlir səviyyəsi çox yüksək ola bilsə də, bu gəlirlərin hamısı, nəticə etibarilə, həmin bu şəxsin bir il ərzində yığdığı məbləğ çox da böyük ola bilməz. Böyük şəhərlərdə isə əksinə olaraq əmtəə kütləsi artdıqda ticarət genişləndirilə bilər. Qənaətçil və yaxşı iş görən bir adamın qazancı əmtəə kütləsindən çox tez artır. Bu adamın ticarəti bunların hər ikisinin cəmi nisbətində gəlirlərin cəmi, ticarətin böyüklüyü nisbətində hər il yığdığı məbləğ isə gəlirlərin cəmi nisbətində artır. Bununla birlikdə böyük şəhərlərdə belə düzgün, yaxşı tanınan bir peşə sahəsində böyük sərvətlər qazanılması bu ehtimalın mində biridir. Həqiqətdə isə bu yerlərdə spekulyasiya ticarəti adlanan işdə bəzi vaxtlar böyük sərvətlər qazanılır. Həmin ticarətlə məşğul olan insan düzgün, yaxşı tanınmış bir iş sahəsində fəaliyyət göstərmir. O, bu il taxıl taciridir. Ertəsi il şərab taciri olacaq. O biri il isə şəkər, tütün, ya

da çay taciri olacaq. Yüksək gəlirin olması ehtimalını əvvəlcədən fikirləşdiyi üçün hər cür ticarətlə məşğul olur. Bir işdəki gəlirlərin digərlərindəkinin səviyyəsinə çatacağını əvvəlcədən bilmədən işi buraxacaqdır. Bu səbəbdən onun gəlir və itkiləri digər bir ticarət sahəsindəki gəlir və itkilər arasında asılılıq ola bilməz. Özünü gözləməyən bir macəraçı bəzən bir-birinin ardınca böyük miqdarda sərvət əldə edə bilər. Amma iki, üç uğursuz işlə bir o qədərini itirməsi ehtimalı böyükdür. Belə bir ticarətlə ancaq böyük şəhərlərdə məşğul olurlar. Yalnız ticarətin və rəhbərliyin olduqca genişləndiyi yerlərdə lazım olan məlumatların əldə edilməsi mümkündür.

Yuxarıda göstərilən beş şərt əməkhaqları ilə kapitalın gəlirlərində çox böyük uyğunsuzluq yaradır, amma bunlardan hər ikisinin müxtəlif cür istifadəsindəki həqiqi üstünlüklərə mənfi cəhətlərin hamısı üzərində heç bir uyğunsuzluq yaratmır. Bu şərtlər bəzilərdə kiçik bir pul gəlirinin əvəzini verən, digərlərində isə böyük bir qazanca qarşılıq yaradan növdəndir.

Bununla birlikdə, bu işlərdəki üstünlüklərlə mənfi cəhətlərin hamısında eyniliyin ola bilməsi üçün ən qüsursuz sərbəstliyin olduğu yerdə belə üç şey lazımdır. Birincisi, o bölgədə işlər yaxşıca tanınmış, uzun zamandan bəri qurulmuş; ikincisi, adi və yaxud təbii halda; üçüncüsü, bunlar məşğul olanların əsas və yeganə işi olmalıdır.

Birincisi, bu eynilik ancaq o bölgədə yaxşı tanınmış, uzun zamandan bəri qurulmuş işlərdə ola bilər.

Bütün o biri şərtlərin bərabər olduğu yerdə məvaciblər ümumən yeni peşələrdə köhnələrdəkindən yüksəkdir. Hər hansı bir layihə sahibi yeni istehsal qurmağa çalışdıqda başlanğıcda, işçilərin sənətlərində qazandıqlarından da daha yüksək məvaciblə onları başqa işlərdən cəlb etməlidir. Bu məvacibləri ümumi səviyyəyə endirmək üçün həddən artıq vaxt lazımdır. Göstərilən tələbat baxımından, sırf dəbə və müvəqqəti həvəsə əsaslanan sənaye tez-tez dəyişir. Bunların “vaxtilə ad qoymuş sənaye” adlanacaq qədər detallı olduqlarına, demək olar ki, rast gəlinmir. Əksinə, tələbin, əsasən, fayda və ehtiyacdən irəli gələn sənayesi isə daha az dəyişikliyə məruz qalır. Eyni forma və ya misal bir-birinin ardınca əsrlər boyunca mövcud ola bilər. Bu səbəbdən birinci növ sənayedəki məvaciblərin digərlərindən yüksək olması ehtimal edilir. Birminghem əsasən birinci növ sənaye, Şeffild isə digər növ iş görür. Bu iki ayrı-ayrı yerin əməkhaqlarının sənayələrinin mahiyyətindəki fərqlə uyğun olduğu deyilir.

Yeni bir sənayeyə, yeni bir ticarət qoluna və ya kənd təsərrüfatındakı yeni bir üsula başlamaq həmişə layihə sahibinin qeyri-adi gəlir gözlədiyini göstərir. Bu gəlir bəzi vaxtlar olduqca böyükdür, bəzən də başqa cür olur. Amma ümumi olaraq bunlarla o bölgədəki digər köhnə peşələrin gəlirləri arasında düzgün bir nisbət olmur. Layihə uğurlu olarsa, əldə edilən gəlir ilkin olaraq çox yüksək olur. O sənət və ya iş yaxşıca tanınandan sonra, rəqabət bu gəlirləri o biri işlərdəkinin səviyyəsinə endirir.

İkincisi, əməyin və kapitalın müxtəlif cür istifadəsindəki üstünlüklərlə mənfi cəhətlərin üzərindəki bu eynilik işlərin yalnız adət edilmiş və ya təbii deyilə biləcək hallarında ola bilər.

Əməyin təxminən hər cür növünə qarşı tələbat adət edilən gəlirdən daha azdır. İlkin olaraq bu istifadədəki üstünlüklər, hər zamankı səviyyədən yüksək, o birində isə bundan aşağı olur. Tarladakı əməyə qarşı tələbat biçin və məhsul yığımında ilin çox hissəsindən olduqca yüksək olur. Əməkhaqqı da tələbatın artması ilə əlaqədar yüksəlir. Müharibə dövründə 40-50 min gəmiçi ticarət xidmətindən ayrılıb dövlətin xidmətinə getmək məcburiyyətində qaldıqda, ticarət gəmisi tayfalarına qarşı tələbat bunların azlığı səbəbindən kəskin artır. Məvacibləri bu cür hallarda çox vaxt ayda 21-27 şillingdən 40-60 şillingə yüksəlir. Əksinə olaraq, zəif inkişaf edən sənayedə işçilərin çoxu əvvəlki sənətlərini buraxmaqdan, əməklərinin keyfiyyətinə-xüsusiyyətinə uyğun məvacibdən daha azına razı olurlar.

Əmlakdan gələn mənfəətin səviyyəsi yatırıldığı sahələrdən asılı olur. Bir malın qiyməti adət edilmiş və ya orta səviyyədən nisbətən yüksəldəndə, onu bazara çıxarmaq üçün istifadə edilən kapitalın heç olmazsa bir qisminin gəlirləri yüksək səviyyəyə çatır. O, düşəndə onlar da bundan aşağı düşür. Bütün mallar az-çox qiymət dəyişikliyinə məruz qalır. İnsanın fəaliyyəti nəticəsində yaradılan bütün mallarda hər il istifadə edilən əməyin miqdarını tələbat tənzimləyir. Bunu ortaillik məhsul şəklində tənzimləyir. Bəzi işlərdə eyni miqdarda əməyin hər zaman üçün eyni və ya təxminən eyni miqdarda mal istehsal etdiyi əvvəlcə qeyd olunmuşdu. Məsələn, pambıq və ya yun sənayesində eyni sayda işçi bir ildə təxminən eyni miqdarda pambıq, ya da yun hazırlayır. Deməli, bu malların bazar qiymətlərindəki dəyişikliklər, ancaq tələbatdakı müvəqqəti dəyişikliklərdən irəli gəlir. Misal üçün, hər kəsin birdən-birə yasında qara parçanın qiymətini yüksəldir. Ancaq kətan və yun çeşidlərinə tələbat dəyişmədiyi

üçün bunların qiyməti də dəyişmir. Amma eyni miqdarda əməyin həmişə eyni məhsul istehsal etmədiyi başqa işlər də var. Məsələn, eyni miqdarda əmək ilə müxtəlif ərazilərdə fərqli miqdarda taxıl, üzüm, şəkər, tütün və s. istehsal edilir. Bu səbəbdən, bu kimi məhsulların qiyməti yalnız tələbatın dəyişməsinə görə baş verir. Amma alqı-satqı edilərkən bəzilərinin gəliri, istər-istəməz bu məhsulların qiyməti ilə əlaqədardır. Tacirin əməliyyatları başlıca olaraq bu çeşid məhsulların üzərində aparılır. Qiymətlərinin artması ehtimalının əvvəlcədən bilinməsi, bu malları almağa cəhd edir, düşmək ehtimalı olanda isə satmağa çalışır.

İkincisi, əməyin və kapitalın istifadəsindəki eynilik yalnız bu işlərlə məşğul olanlarda yarana bilər.

Hər hansı bir adam çox vaxt aparmayan bir işlə yaşayışını təmin edərkən aradakı boş vaxtlarında başqa bir işdə, o işin tələbinə uyğun olan məvəciblə işləməyin arzusunda olur.

Hələ də Şotlandiyanın bir çox yerlərində, komalılar və ya daxmalılar deyilən bir qrup adamlar var. Bunlara bir neçə il əvvəl indikindən çox rast gəlinirdi. Bunlar torpaq sahibləri ilə əkinçilərə bir növ xidmət göstərən nöqərlərdir. Sahiblərindən çox vaxt aldıkları mükafat bir ev, kiçik bir həyətyanı sahə, bir inəyi yedirtməyə yetəcək qədər ot, bəlkə də, bir və ya iki akr cüt sürməyə yararsız torpaqdan ibarət olur. Əməklərin müqabilində sahibləri onlara həftədə 16 ingilis pennisi qədər 4 qallon yulaf (vələmir) verir. İlin böyük bir hissəsində onları ya az işlədir, ya da heç işlətmir. Əllərindəki kiçik torpaq sahəsinin əkilib-biçilməsi isə istədikləri qədər işlədə biləcək vaxta sığmır. Bu cür torpaq işlədənlər indikindən çox olduğuna görə, artıq qalan vaxtlarını az bir məbləğlə işlətmək istəyənlər verib, digər işçilərdən az məvəciblə işləyirdilər. Yoxsa, əkilib-biçilməsi bir şeyə bənzəməyən torpaq sahibləri ilə əkinçilər sahədəki işin bəzi mövsümündə tələb etdiyi çoxlu sayda işçini başqa cür tapa bilməzdilər. Bu işçilərin müəyyən müddətdə sahiblərindən aldıkları gündəlik və ya həftəlik məvəcib əməklərinin qarşılığı olmadığı məlumdur. Onların əlindəki kiçik torpaq həmin məvəcibin əsas hissəsini təşkil edirdi. Bununla birlikdə keçmiş dövrün əmək və qida məhsullarının qiymətlərini nəzərdən keçirib, hər ikisini inanılmaz qədər aşağı göstərməkdən zövq alan bir çox müəlliflər, həmin gündəlik və ya həftəlik məvəcibə bu dəyərin məcmusu kimi baxıblar.

Bu cür əməyin məhsulu bazarda məhsulun maya dəyərini ödəməyəcək qədər ucuz gəlir. Əlilə hörülən corab Şotlandiyanın əksər yerlərində dəzghahda toxunan corabdan çox ucuz olur. Bu, yaşayışları

üçün əsas vəsaiti başqa bir işdə qazanan işçilərin işidir. Hər il Zeyta cütü 5-7 penni arasında olan min cütdən çox şotland corabı gətirilir. Mənə verilən məlumata görə, şotland adalarının çox kiçik paytaxtı olan Zervikdə gündə 10 penni ən çox rast gəlinən əməkhaqqıdır. Həmin adalarda yun corabın cütünü bir gineyaya və daha çox məbləğə verirlər.

Şotlandiyada kətan ipi başqa cür hazırlanır. Əməyinin hamısını bu iki sənətin birindən biri ilə çıxartmağa çalışanlar minimum yaşayış üçün cüzi bir məbləğ qazanırlar. Şotlandiyanın bir çox ərazilərində həftədə 20 penni qazana bilən bir qadın yaxşı bir toxucudur.

Varlı ölkələrdə bazar, ümumiyyətlə, elə genişdir ki, hansı sənətdən aslı olmayaraq işləyənlərin bütün əməyini, bütün sərvətini istifadəyə bəs edər. Bir işlə həyatını təmin edən və digər tərəfdən də başqa bir işlə kiçik miqdarda qazanc əldə edən adamlara əsasən kasıb ölkələrdə rast gəlinir. Amma bunun oxşarı olan aşağıdakı misal, olduqca varlı bir ölkənin paytaxtında da var. Hesab edirəm ki, Avropada ev kirayəsi Londondakından daha bahadır. Elə olan tərzdə, yaşayış üçün tam hazır olan mənzilin belə ucuz qiymətə kirayə verildiyi başqa bir paytaxt tanımıram. Londonda yerin qiyməti Parisdəkindən çox az olmaqla bərabər Edinburqdakı yaxşı yerdən də çox ucuzdur. İşin mARAqlı tərəfi, mənzillərdəki ucuzluq kirayə haqqının bahalı olmasından irəli gəlmişdir. Londondakı kirayə haqlarının bahalılığı yalnız bütün paytaxtlardakı kirayə haqları artan səbəblərdən, yəni əməyin bahalılığından uzaq məsafədən gətirilən bütün tikinti materiallarının, həmçinin torpaq rentasının bahalılığından asılı deyil. (Hər torpaq sahibi inhisarçı kimi hərəkət edib, şəhərdə ən pis torpaq üçün çox vaxt çöldəki ən yaxşı torpaqdan alınma biləcək məbləğdən də artıq renta istəyir). Bu, kirayə haqqını bir az da, hər ailə başçısını başdan-başa bütöv bir ev kirayə vermək məcburiyyətində qoyan xalqın özünə xas olan həyat təcrübəsi və vərdislərindən irəli gəlir. İngiltərədə mənzil deyiləndə eyni dam altında hər şey başa düşülür. Fransada, Şotlandiyada, Avropanın bir çox yerlərində isə yaşayış üçün yer yalnız birmərtəbə deməkdir. Londondakı iş-güc SAhibi olan bir adam şəhərdə müştərilərinin olduğu bölgədə bütöv bir ev tutmaq məcburiyyətindədir. Dükanı evin əsas hissəsində olub, özü və ailəsi isə yuxarı hissədə yaşayır. Evin kirayə haqqının bir qisminin ortadakı ikimərtəbəni kirayəyə verərək ödəməyə çalışır. Ailəsini dolandırmaq üçün kirayənişinlərinə deyil, işinə bel bağlayır. Paris ilə Edinburqda isə mənzil kirayə verən adamların əksəriyyətinin başqa dolanışığı olmadığı kimi, mərtəbədən alınan məbləğ həm evin kirayəsini, həm də ailənin bütün xərclərini ödəməlidir.

II hissə

Avropa siyasətinin yaratdığı bərabərsizliklər

Ən qüsuruz bir sərbəstliyin olduğu yerlərdə belə, əməyin və kapitalın müxtəlif cür istifadəsindəki üstünlüklərin və mənfi cəhətlərin hamısında, yuxarıda deyilən üç şərtdən birinin olmamasından irəli gələn uyğunsuzluqlar bunlardır. Avropa siyasəti işləri tamamilə sərbəst buraxmayaraq daha çox başqa mühüm uyğunsuzluqlara yol açır.

Bu, başlıca olaraq aşağıdakı üç formada meydana gəlir. Birincisi, bəzi işlərdə rəqabəti bazara könüllü girməyə həvəsi olan Adamların daha az bir qismi arasında sərbəst buraxmaqla, ikincisi, başqa işlərdə rəqabəti təbii səviyyəsindən çox artırmaqla, üçüncüsü, əməklə kapitalın həm bir işdən digərinə, həm də bir yerdən o biri yerə sərbəst getməsinə icazə verməklə. Birincisi, Avropa siyasəti bəzi işlərdə rəqabəti o işlərə başlamağa həvəsi olan adamlardan daha az qismində yaradaraq əməyin və əmlak ehtiyatının müxtəlif cür istifadələrindəki müsbət və mənfi cəhətlərinin hamısında bərabərsizliklər yaradır.

Müəssisələrin inhisarçı imtiyazları həmin siyasətin bu məqsədlə istifadə etdiyi məlum vasitələrdir.

Müəssisə şəklində qurulmuş bir sənətin inhisarçı xüsusiyyəti, qurulduğu şəhərdə rəqabəti, bu sənəti davam etdirmək haqqı olanlara həsr edir. O şəhərdə lazım olan xüsusiyyətə malik bir ustanın yanında təcrübə keçmək əksər hallarda bu haqqı əldə etmək üçün vacib şərtidir. Müəssisənin əsasnaməsinin maddələri bəzən bir ustanın saxlaya biləcəyi şagirdlərin sayını, hər bir şagirdin neçə il xidmət etmək məcburiyyətində olduğunu tənzimləyir. Hər iki tənzimləmənin məqsədi rəqabəti öz arzusu ilə bu sənətə girmək istəyənlərdən daha az sayda adam arasında məhdudlaşdırmaqdır. Şagird sayının məhdudlaşdırılması rəqabəti uyğun olaraq azaldır. Uzun bir stajorluq müddəti təlim xərcini artıraraq daha dolaşq yoldan eyni dərəcədə təsirli formada rəqabəti artırır.

Bu əsasnaməyə əsasən Şeffilddə hər bir bıçaq düzəldən ustanın bir dəfədə birdən çox şagirdi olmur. Norveç ilə Norfolkda heç bir toxucu ustanın ikidən çox şagirdi olmur. İngiltərənin hər hansı bir yerində və ya ingilis müstəmləkələrində bir papaq ustasının ikidən çox şagirdinə rast gəlinmir. Bunun yarısı Krala (dövlətə), yarısı səlahiyyətli bir məhkəmədə iddia verən tərəfə verilmək üzrə ayda beş lirə cəzası var. Hər iki tənzimləməni Krallıq ölkəsinin bir qanununu möhkəm-

ləndirməklə bərabər, açıq-aşkar Şeffild əsasnaməsini çıxaran eyni müəssisə anlayışı məcbur etmişdir. Londondakı ipək parça toxucuları müəssisə şəklində yaradılmasından bir il keçmədən, hər hansı bir ustanın bir dəfədə ikidən çox şagirdi olmasını qadağan edən bir nizamnamə çıxardılar. Bu nizamnaməni pozanlar üçün xüsusi bir parlament qərarına ehtiyac olmuşdur.

Əksər sənətlərdə şagirdlik müddəti kimi bütün Avropada çox vaxt istifadə olunan müddəti əvvəllər 7 il idi. Bütün bu qurumlara keçmişdə universitetlər deyilirdi. Həqiqətdə isə bu, qurumun latınca adıdır. Qədim şəhərlərin sənədlərində dəmirçilər universiteti, dərzilər universiteti və s. həmişə qarşılaşdığımız ifadələrdir. İndi uyğun olaraq universitet adı verilən başqa qurumlar, ilk dəfə meydana gələndə ədəbiyyat mütəxəssisi (ədəbiyyat fakültəsinin ali təhsil diplomlu) mərhələsini əldə etmək üçün lazım olan oxumaq müddətinin daha qədimi olan adi sənətlərdəki şagirdlik müddətindən götürüldüyü açıq-aşkar məlum olur. Hər hansı bir sənətdə bir adamın usta olub, şagird götürmək hüququnu əldə edə bilməsi üçün lazım olan vəziyyətdə 7 il işləməli olduğu kimi, sərbəst peşələrdə də (əvvəllər eyni mənada olan sözlər kimi) ustad, müəllim və ya doktor olmaq yanında (yenə də əslində eyni mənada olan sözlər kimi) köməkçi və ya şagird hazırlamaq üçün bir ustad yanında 7 il işləmək lazım gəlirdi.

Çox vaxt şagirdlik qanuni deyilən, Yelizavetin beşinci hakimiyyət ilindəki bir qanun, əvvəlcədən o işlərdə ən aşağı yeddi il təcrübə yığmadan heç bir adamın o dövrdə İngiltərədə olan sənət və peşələrdən biri ilə artıq məşğul olmayacağı qərarını vermişdir. O dövrdəki bir çox özəl müəssisələrə aid olan əsasnamə ticarət şəhərlərindəki bütün sənətlər üçün İngiltərə dövlətinin qanunu səviyyəsinə çatmışdır. Çünki qanunun terminlərinin əsas olmasına, Krallıq ölkəsinin hamısını açıq-aşkar əhatə dairəsinə alması müqabilində şərh etmək yolu ilə bunun təsiri yalnız bazarı olan şəhərlərə aid edilmiş, əyalət kəndlərində hər hansı bir adamın yeddi il şagirdlik etmədən də bir çox başqa sənətlərlə məşğul ola biləcəyi, kənddə yaşayanların rahatlığı üçün bu sənətlərin gərəkli olduğu, əhali sayının çox vaxt bu sənətlərdən hər birinə ayrı-ayrı, qrup şəklində adam ayırmağa çatmayacağı nəzərə alınmışdır.

Terminlərinin qəti şəkildə şərh edilməsiylə də bu qanunun təsiri yalnız Yelizavetin hakimiyyətinin beşinci ilindəki qanundan əvvəl İngiltərədə yaradılan sənətlərə həsr edilmiş, ondan sonra ortaya çıxanlar heç vaxt əhatə dairəsinə alınmamışlar. Asayiş qaydaları

olaraq baxıldıqda bu hissə planlaşdırmağa sığmayacaq dərəcədə bir sıra mənasız diskriminasiyalara yol açmışdır. Məsələn, bir araba düzəldən araba təkərlərini nə özü düzəldə bilər, nə də düzəltməyə üçün köməkçi tuta bilər. O, bunları təkər düzəldən bir ustadan almaq məcburiyyətindədir. Çünki bu sənət Yelizavetin hakimiyyətinin beşinci ilindən əvvəl də İngiltərədə var idi. Amma təkərçi arabacı yanında heç vaxt təcrübə keçmədiyi halda həm özü araba düzəldə bilər, həm də bu işi görmək üçün köməkçi tuta bilər. Çünki qanun hazırlanan dövrdə İngiltərədə bu sənətlə məşğul olunmadığına görə, araba düzəltmək sənəti qanundan əvvəl yaradılmadığı üçün Mannçester, Volverhampton, Birmingham sənayesi bu səbəbdən qanun layihəsinə daxil edilməmişdir.

Fransada təcrübə müddəti müxtəlif şəhərlərdə, müxtəlif sənətlərdə fərqlidir. Bunların bir çoxu üçün Parisdə lazım olan müddət beş ildir. Amma bir adamın sənətlə usta kimi məşğul olmaq hüququnu əldə etmək üçün çox vaxt daha beş il günəməzd işləməsi lazımdır. Bu müddət ərzində ona ustanın şagirdi, bu müddətə isə şagirdlik mərhələsi deyilir.

Şotlandiyada təcrübə müddətini hamı üçün nizamlayan ümumi bir qanun yoxdur. İstənilən sənət sahələrində müddət müxtəlifdir. Müddətin uzun olduğu yerlərdə bunun bir hissəsindən ümumi olaraq kiçik bir rüsum ödəməklə azad olmaq mümkündür. Şəhərlərin çoxunda olduqca kiçik bir rüsum hər hansı bir müəssisədən vəsiqə almağa imkan verir. Ölkənin əsas məhsulları olan kətan və çəltik parçasını toxuyanlar, bunlara bağlı olan digər işçilər: çarxçılar, yumaqçılar və s. şəhər statusuna malik olan bir qəsəbədə rüsum ödəmədən sənətlərini davam etdirə bilərlər. Şəhər statusuna malik olan bütün qəsəbələrdə, həftədə qanunun icazə verdiyi günlərdə hər kəs qəssablıq etməkdən ət satmaqda sərbəstdir. Şotlandiyada bəzi ən çətin sənətlərdə belə, stajorluğun normal müddəti üç ildir. Ümumi olaraq Avropada, müəssisə qanunları Şotlandiyadakından mülayim olan bir ölkə tanımırıam.

İnsanın öz əməyi üzərindəki qənaətkarlığı bütün mülkiyyət hüquqlarının əsas təməli olduğu kimi, həmçinin bunların ən müqəddəsi, ən toxunulmaz olanıdır. Yoxsul bir adamın var-dövləti öz gücü, bir də əllərindəki bacarığıdır. Qonşusuna ziyan vermədikcə bu gücü və bacarığı ən uyğun biliyi formada istifadə etməkdən onu məhrum etmək isə, ən müqəddəs mülkiyyət hüququnu açıq-aşkar şübhə altına almaqdır, həm işçinin, həm də ona iş vermək istəyənlərin qanuni sərbəstliyini məhdudlaşdırmaqdır. Bu, birinin əlverişli gördüyü kimi

işləməsinə, o birilərin işə işinə uyğun gördüyünü istifadə etməsinə mane olur. Hər hansı bir adamın işlədilməyə münasib olub-olmadığına qərar vermək, bu işdə mənafeyi olan sahibkarların ixtiyarına buraxıla bilər. Onların uyğun olmayan işçiləri işlətməməsi üçün qanun hazırlayanın özünü narahat göstərməsi həm yersiz, həm də yorucudur.

Uzun təcrübə müddəti qoymaq işinin keyfiyyəti məqsəduyğun olmayan işlərin xalq qarşısında satışa çıxarılmayacağını əmin edən bir zəmanət ola bilməz. Beləsi, ümumi olaraq, səriştəsizlikdən deyil, hiylədən irəli gəlir, hiyləyə qarşı da ən uzun stajorluq zəmanət ola bilməz. Bu uyğunsuzluğun qarşısını almaq üçün tamamilə başqa qanunlar lazımdır. Qab-qacaq üzərindəki sterlinq işarəsi və ya kətan, yun parçaların üzərindəki möhür alıcıya hər hansı bir əsasnamədən daha çox zəmanət verir. Müştəri məhsul alarkən əsas olaraq bunlara baxır, bu zaman işçinin yeddi il stajorluq edib-etmədiyi onun ağılından belə keçmir.

Uzun müddət davam edən şagirdlik üsulu gəncləri bacarıqlı yetişdirməyə fürsət vermir. Parçanın ölçüsünə görə işgören günümüz işçi, hər bir ciddi əmək sərf etdikdə qazanc məqsədilə təcrübə əldə etməsinə ümid bəsləyir. Başqa cür davranmaqda marağı olmadığı üçün, bu şagirdin vaxtını boş keçirməsi ehtimal olunur, realıqda da həmişə heç bir işlə məşğul olmur. Adi işlərdə əməyin yaxşı tərəfi işə mükafatdan irəli gəlir. Əvvəlcə dadına baxanların ondan əvvəl zövq duyub, erkən yaşlarından iş vərdislərinə yiyələnməsi gözlənilir. Bir gənc oğlan uzun müddət qazanc əldə etmədən işləyirsə, işə qarşı təbii olaraq marağı azalar. İctimai xeyriyyə cəmiyyətlərinə görə şagirdliyə cəlb edilən uşaqlar, adətən illərin say baxımından adət edilmiş müddətdən artıq saxlanılır, çox vaxt avara və faydasız olurlar.

Əvvəllər stajorluq haqqında heç kəsin təsəvvürü yox idi. Bu gün bütün dərc edilmiş qanunlarda usta ilə şagirdin qarşılıqlı vəzifələri mühüm yer tutmaqdadır. Romanın hüquq normaları bununla əlaqədar olaraq heç bir şeyi nəzərdə tutmur. O sənəti özünə öyrətmək şərt ilə bir ustanın xeyrinə filan sənətdə filan qədər il işləməli olan nökrə mənası verən və şagird sözünə bugün verdiyimiz mənanı bildirən yunan və ya latınca başqa bir söz bilmirəm. Belə sözün mövcud olmadığını da tam qətiyyətlə deyə bilərəm.

Uzunmüddətli stajorluğa heç bir ehtiyac yoxdur və divar saati düzəltmək kimi adi sənətlərdən daha çox üstün olanlarda elə uzun təlim müddətini zəruri edən sirr yoxdur. Həqiqətdə isə, bu gözəl cihazların hətta bunları düzəltmək üçün istifadə edilən alətlərdən hər

hansı birinin ilk ixtirası, şübhəsiz, uzun müddətin və dərin düşüncələrin nəticəsidir və o, haqlı olaraq insan zəkasının ən uğurlu cəhdləri arasında sayıla bilər. Amma o da, o birilər də bir dəfə yaxşı başa düşüldükdən sonra bu alətlərin necə tətbiq ediləcəyini, bu cihazların necə düzəldiləcəyini dəqiq olaraq hər hansı bir gənc oğlana başa salmaq bir neçə həftəlik dərs tələb edir. Bəlkə də, bir neçə günlük dərs də kifayət edir. Avadanlıqdan istifadə edilən sənətlərdə bir neçə günlük dərs, əlbəttə, əlverişli olar. Reallıqda isə sənətlərdə belə əl vər-dişi ancaq çox məşğul olmaqla və təcrübə ilə əldə edilə bilər. Amma bir gənc lap başlanğıcda görə biləcəyi kiçik iş müqabilində məvacib alıb, digər tərəfdən bəzən səriştəsizlik və təcrübəsizlik səbəbindən korlaya biləcəyi materialların pulunu ödəyərək, bir günəməzd fəhlə kimi işləyərsə, işini daha diqqətli və ehtiyatla görər. Beləliklə, onun inkişafı, ümumiyyətlə, daha uğurlu, həmişə daha az yorucu olub ucuz başa gəlir. Reallıqda isə usta bundan zərər çəkir. İndi qənaət etməkdə olduğu şagirdə verilən məvacibin yeddi illiyini birdən itirir. Sonda zərər çəkən tərəf, bəlkə də, şagirdin özüdür. Belə asan öyrənilən bir sənətdə rəqibləri artır, qüsursuz bir işçi səviyyəsinə çatanda məvacibləri indikindən çox aşağı olur. Rəqabətin artması həm işçilərin məvacibini, həm də ustaların gəlirini aşağı salır. Sənətkarların və sahibkarların hamısı birdən itkiyə məruz qalır. Ancaq bütün sənətkarların məhsulu, beləliklə, bazara daha çox ucuz qiymətə çıxarıldığı üçün bundan xalq qazanır.

Bütün sənətkar qurumlarının və müəssisə qanunlarının əksəriyyəti azad rəqabətin dəqiq olaraq səbəb olacağı bu qiymət düşməsinin, nəticə etibarilə də, məvacib və gəlirlərin aşağı düşməsinə, rəqabəti məhdudlaşdıraraq qarşısını almaq üçün qurulmuşdur. Əvvəllər Avropanın bir çox hissəsində müəssisənin təşkili üçün onun qurulacağı şəhər statusuna malik olan qəsəbənin icazəsindən başqa heç bir şeyə ehtiyac yox idi. Həqiqətdə İngiltərədə kraldan bəraət almağa ehtiyac var idi.

Məlum olur ki, hökmdardakı həmin səlahiyyət bu kimi inhi-sarlara qarşı hər kəsin sərbəstliyini qorumaqdan çox vətəndaşlardan pul qazanmaq üçün istifadə olunurdu. Krala bir rüsum ödəniləndə rəsmi icazə tezliklə verilirdi. Hər hansı bir sənət və ya ticarətlə məşğul olan adam rəsmi icazə almaqdansa müəssisə sahibi kimi davaranmağı uyğun gördüyü vaxt, qeyri-qanuni şirkətlər deyilən bu kimi qurumlar, həmin səbəbdən sərbəstliklərini həmişə itirməyərək bəhanə etdikləri imtiyazlarını istifadə icazəsi müqabilində krala illik pul cəzası ödəmək

məcburiyyətində qalırdılar. Bütün sənətkar birlikləri ilə bunların özlərinin rəhbərliyi üçün uyğun olan əsasnamələrin bilavasitə yoxlanılması, yaranmış olduqları şəhər statusuna malik qəsəbəyə aiddir. Bunlar üzərində tətbiq olunan qayda-qanunda çox vaxt kraldan deyil, bu asılı qurumlar və yalnız üzvləri olduqları böyük şirkətdən çıxırdı.

Şəhər statusuna malik olan qəsəbələrin idarəsi tacirlərin, sənətkarların əlində idi. Bunlardan hər birinin açıq-aşkar mənfəəti özlərinin sənətlərindən olan digər peşələrin – çox vaxt istifadə etdikləri ifadə ilə bazar doldurulmasının qarşısını alınmasıdır. Həqiqətdə isə bu, bazarda hər zaman üçün kifayət etməyəcək qədər mal yerləşdirmək deməkdir. Hər bir sənətkar bu məqsədəuyğun qanunlar çıxarmağa çalışırdı, bu yolda özünə icazə verilmək şərti ilə digər sənətkarların eyni şeyi etməsinə əvvəldən razı idi. Həqiqət isə bu qanunlara görə hər bir sənətkar, ehtiyac duyduğu malları şəhərdəki digər insanlardan adi halda ala biləcəyi qiymətdən daha baha qiymətə almaq məcburiyyətində idi. Amma bunun əvəzində öz məhsullarının o dərəcədə baha qiymətə satması mümkün olurdu. Yəni, hamısı eyni hesaba gəlirdi demək idi. Şəhərdəki müxtəlif sənətlərdən heç biri aralarında həyata keçirdikləri alqı-satqıda bu qanunlar səbəbindən itkiyə məruz qalmırdı. Əyalət ilə həyata keçirdikləri alqı-satqıdan isə hamısı yüksək gəlir əldə edirdi. Hər bir şəhəri inkişaf etdirib varlı edən bütün alqı-satqı, bu əyalət ilə olan ticarətdir.

Hər bir şəhər yaşayış üçün vəsaitləri lazım olan bütün əyalətdən gətirir. Bunların əvəzini əsasən aşağıdakı iki formada ödəyir. Birincisi, bu materialları formaya göndərir. O zaman bu materialların qiyməti işçilərin məvəcibləri, bunların ustalarının və ya onların birbaşa işlədənlərin gəlirləri ilə artır. İkincisi, ya başqa ölkələrdən və ya eyni ölkənin uzaq bölgələrindən şəhərə gətirilən, istər tam hazırlanmamış, istərsə də hazırlanmış məhsulun bir hissəsini əyalətə göndərir. Yəni bu halda da, malların ilkin qiyməti arabaçıların, yaxud gəmiçilərin məvəcibləri və bunları işlədən tacirlərin gəlirləri qədər artmış olar. Bu iki ticarət qolunun birincisindən əldə edilən qazanc şəhər sənayesindən əldə etdiyi faydanı əmələ gətirir. İkinci qazancı şəhərin daxili və xarici ticarətindən əldə etdiyi mənfəətdir. Əməkhaqları ilə onları işlədən müxtəlif adamların gəlirləri hər ikisindən birdən qazanan məbləğin məcmusudur. Ona görə də, bu məvəcibləri və gəlirləri ola biləcəyindən yüksəltməyə səbəb olan bütün qanunlar şəhər əhalisinin daha az əməyi ilə əyalət sakinlərinin əməyinin daha artıq məhsulunu ala bilməsini mümkün edir. Bu qanunlar şəhərdəki tacirlərə və sə-

nəticələrə, tarlaların sahibləri, əkinçiləri və işçiləri qarşısında bir üstünlük verir, bunlar arasında həyata keçiriləcək ticarətdə təbii olaraq mövcud olan bərabərliyi aradan qaldırır.

Cəmiyyətin illik əmək məhsulunun hamısı bir-birindən ayrı iki qrup əhalisi arasında bölüşdürülür. Bu qanunlarla əlaqədar olaraq, həmin məhsuldan şəhərdə yaşayanlara, adi halda əllərinə keçə biləcək-dən daha böyük, çöllərdə (sahələrdə) yaşayanlara isə daha kiçik bir hissə düşür.

Hər il gətirilən qida məhsulları ilə materialların müqabilində şəhərin reallıqda ödədiyi məbləğ, oradan hər il ixrac edilən sənaye məhsulu ilə o biri malların miqdarıdır. Bunlar nə qədər baha satılarsa, digərləri o dərəcədə ucuz qiymətə alınar. Şəhərlərin işləməsi olduqca çox, tarlaların işləməsi isə az yararlı vəziyyətə düşür.

Bütün Avropa şəhərlərində görülən işin çöllərdəki işdən gəlirli olduğuna uzun hesablamalar ehtiyac olmadan, çox sadə, hər kəsin görə biləcək tək bir misalla inana bilərik. Hər il Avropa ölkəsində əyalətə xas olan işlərdən, yəni torpağı becərüb məhsul yetişdirmək sənətindən varlanan bir adama qarşılıq, əsl şəhər sənəti olan ticarət və sənayedə kiçikdən başlayıb böyük sərvətlər əldə edən heç olmasa yüz adam tapa bilərik. Ona görə də, bu şəraitlərin birindəki işin o birilərindən daha yaxşı mükafatlandırılması əməkhaqları və kapitaldan gələn gəlirlərin tamamilə artıq olması lazım gəlir. Kapital ilə əmək isə, təbii olaraq, ən gəlirli işləri axtarır. Ona görə də bunlar, mümkün olduğu qədər şəhərlərə istiqamətlənir, çöllərdən (tarlalardan, düzənliklərdən) uzaqlaşır.

Bir şəhərin əhalisi bir yerdə cəmləşdiyinə görə asanlıqla birləşə bilir. Bu səbəbdən şəhərlərdə davam etdirilən müxtəlif sənətlər, orada-burada quruluş halında birləşir, təşkilata daxil olmadıqları halda belə müəssisə ab-havası, özgələri qəbul etməmək, şagird götürməkdən və ya sənət sirlərinin açığa çıxmasından çəkinmək, ümumiyyətlə, bunlardan əksik olmur; çox vaxt əsasnamələrlə qadağan edə bilmədikləri sərbəst rəqabəti könüllü birləşmə və razılaşma əsasında onlara öyrədir. Az işçi işlədən sənətlər bu kimi üsullara təcili müraciət edir. Min dənə ip əyirmək, toxumaq üçün 6 nəfər yun əyirən lazımdır. Bunlar şagird almamaq bərsində aralarında razılığa gələndə, həm işi əllərində cəmləşdirir, həm də bütün o sənayeni özlərinə sanki tabe etdirir, əməklərinin nəticəsində qiymətini işlərinin təbiətinə görə lazım olan səviyyənin çox yuxarısına yüksəldirlər.

Bir-birindən uzaq yerlərdə dağınıq halda yaşayan çöl əhalisi, öz aralarında asanlıqla birləşə bilmirlər. Birgə halda yaşaya bilmədikləri kimi, firma nəzəriyyəsi də bunlar arasında heç vaxt yayılmamışdır. Çöllərin ən geniş yayılmış sənəti olan kənd təsərrüfatında bacarığın olması üçün təcrübənin lazım olduğu heç ağıla gəlməmişdir. Bununla birlikdə gözəl sənətlər, sərbəst peşələr adı verilən işlərdən sonra əkinçilik qədər müxtəlif cür bilik və təcrübə tələb edən sənət yoxdur. Kənd təsərrüfatı haqqında hər dildə yazılmış olan saysız kitablara baxsaq, ən ağıla uyğun, ən savadlı xalqların bunu heç də asan qavranılan bir mövzu saymadıqlarına inana bilərik. Bu laqeyd müəlliflərdən bəziləri sözünü deyərəkən bəzən kiçik görməyə çalışsalar da, çox vaxt adi rəncbərdə belə olan müxtəlif və qarışıq kənd təsərrüfatı işlərinə aid məlumatları o cildə axtaranda heç bir nəticə əldə etmirik. Halbuki, texnikadan istifadə edən bir adi sənət yoxdur ki, bütün işləri şəkil və sözlərlə göstərilə bildiyi tərzdə, açıq-aşkar bir neçə səhifəlik jurnalda şərh edilə bilməsin. Fransa Elmlər Akademiyasının nəşr etdiyi sənətlər tarixində bu sənətlərdən bir çoxu bu tərzdə şərh edilmişdir. Sonra hər bir hava dəyişməsiylə bir çox ləngiyən işlərin idarəsinə həmişə bir və ya təxminən bir olan işlərdən olduqca çox mühakimə və tədbirə ehtiyac duyulur.

Rəncbərlilik (əkinçilik) əməliyyatının ümumi idarəsi olan əkinçinin sənəti bir yana dursun, tarladakı işlərin bir çox lazımsız qolları belə, alətlərlə iş görənlərin sənətlərin çoxundan yüksək əl qabiliyyəti və təcrübə tələb edir. Çəltik və dəmir ilə bağlı işləyən adam, xüsusiyyətləri hər zaman eyni və ya təxminən eyni olan alətlərlə işləyir. Məsələn, bir cüt at və ya öküzlə torpağı şumlayan adam müxtəlif dövrlərdə istifadə gücü, xüsusiyyətləri başqa cür olan alətlərlə işləməkdədir. Üzərində işlədiyi materialların vəziyyəti də istifadə etdiyi alətlər qədər dəyişkən olub, hər ikisinin lazımı qaydada mühakimə və tədbirlə istifadə edilməsi lazımdır. Ümumiyyətlə, adi rəncbər (əkinçi) bir savadsızlıq nümunəsi sayılsa belə, bu cür mühakimə və tədbir onda yoxdur. Hər nə qədər olsa da, insanlarla oturub durmağa şəhərdə yaşayan sənətçi qədər adətkar deyil. Adət etməmiş olanlar üçün əkinçinin səsi və danışığı kobuddur, asanlıqla başa düşülmür. Bununla birlikdə daha müxtəlif şeyləri düşünməyə adətkar olduqlarından təsərrüfat, çox vaxt bütün diqqətini şəhərdən axşamədək olduqca bir-iki sadə əməliyyatın icra edilməsinə yönəltmək digərlərindən ümumiyyətlə üstündür. Çöllərdəki təbəqələrdən olan xalqın, şəhərdəkinə nisbətən nə dərəcədə üstün olduğunu, iş və maraq səbəbindən bunların hər ikisi ilə çox yaxın olanlar yaxşı bilər. Həmçinin, Çin ilə Hindistanda kənddəki işçilərin məvəciblərinin sənətçilərlə sənaye işçilərinin çoxununkundan yüksək

olduğu deyilir. Sənətkar qurumlarının qanunlarıyla ferma nəzəriyyəsi ziddiyyət təşkil etməsə, bəlkə hər yerdə bu belə olardı.

Avropanın hər yerində şəhər məşğuliyyətinin kəndlərdəki məşğuliyyətindən üstün olması heç də həmişə firmalarla sənətkar qurumları qanunlarından irəli gəlmir. Bunu bir çox başqa quruluş da dəstəkləyir. Yerli olmayan sənaye məmulatlarıyla digər ölkələrdən tacirlərin gətirdikləri bütün xarici mallar üzərindəki yüksək rüsumlar bütünlükdə eyni məqsəd güdür. Sənətkar qurumlu qanunları şəhərlərin əhalisinə, həmvətənlərinin sərbəst rəqabətlə özlərindən aşağı qiymətə satışı həyata keçirməyə çəkinmədən qiymətlərini yüksəltməyə imkan verir. Bu qanunlar isə onları xaricilərin rəqabətindən eyni dərəcədə qorumuş olur. Bunların hər ikisinin birdən səbəb olduğu qiymət artımını sonda hər yerdə bu kimi inhisarların qurumuna qarşı olmayan torpaq sahibləri, əkinçilər və işçilər özləri ödəyirlər. Adətən, bunların öz aralarında birləşmək üçün nə istəkləri, nə də imkanları var, tacirlərlə sənayeçilərin hay-küyü bir azlığın, həm də cəmiyyətin ikincidərəcəli bir hissəsi olan azlığın mənfəətinin hər kəsin ümumi mənafeyi olduğuna asanlıqla inandırır.

Böyük Britaniyada şəhər məşğuliyyətinin kənd məşğuliyyətinə nisbətən üstünlüyünün keçmişdə indikindən artıq olduğu aydın olur. Bu gün kənddə əməkhaqları sənayedəkilərə, kənd təsərrüfatında istifadə edilən kapitalın gəlirləri isə ticarət və sənayenin gəlirlərinə keçən əsrdə və ya bu əsrin əvvəlində olandan daha çox yaxınlaşmaqdadır. Bu dəyişmə şəhərdəki işin qaçılmaz, ancaq olduqca gecikmiş nəticəsi sayıla bilər. Oralarda yığılan sərvət elə böyükdür ki, şəhərlərə xas məşğuliyyət növündə artıq eyni gəlirlə istifadə edilə bilmir. Bütün digər məşğuliyyətlər kimi bunun da həddi var.

Kapitalın artımı rəqabəti artırmaqla istər-istəməz gəliri azaldır. Şəhərdə gəlirin azalması kapitalın kəndlərə istiqamətlənməsinə səbəb olur. Orada kənd əməyinə yeni tələb yaradaraq, əməkhaqlarını qəti olaraq artırır. Onda belə deməyim düzgün olarsa, kapital torpağa yönəldilir. Əslində böyük ölçüdə əyalət zərərinə yığılmış olanlar kənd təsərrüfatında istifadə edilməklə bir hissəsi şəhərdən kəndlərə (tarlalara) geri qayıdır. Bütün Avropa kəndlərindəki ən böyük inkişafın ilkin olaraq şəhərlərdə yığılan mal ehtiyatlarının artmasından meydana gəldiyini irəlidə göstərməyə çalışacağam. Eyni zamanda, bəzi ölkələrdə varlı səviyyəyə çatdıqları, ancaq bünövrəsində bunun istər-istəməz yavaş, qərarlı, ləngiyib kəsilməyə uyğun hər cəhətdən təbiət qanunlarına zidd olduğunu da bildirməyə səy göstərəcəm. Buna

səbəb olan mənəfəti, yalnız baxışları, qanunları, adətləri, tam və açıq olaraq bu tədqiqatın üçüncü və dördüncü kitablarında şərh etməyə çalışacağam.

Eyni sənətlə məşğul olanlar əyləncəli vaxt keçirmək üçün olsa belə, bir yerə yığılanda söz dönüb-dolaşır, gəlib xalqın əleyhinə olan pis bir məqsədə, ya da qiymətləri artırmağın bir yolunu tapmağa çıxır. Bu kimi yığıncaqları qüvvədə olan, ya da sərbəstlik və ədalətə uyğun gələ biləcək bir qanunla qadağan etməyə həqiqətən imkan yoxdur. Qanun hər nə qədər bir sənətdən olan adamların ara-sıra yığımalarının qarşısını ala bilməsə də, bu kimi iclasları asanlaşdırmaq, onları gərəkli etmək üçün heç bir şey etməməlidir.

Müəyyən bir şəhərdə eyni sənətdən olanları, adlarını, yaşadıqları yerləri cəmiyyətin qəbul etməsinə məcbur edən bir qanun bu kimi görüşlərə kömək göstərmiş olur. Başqa cür heç tanış ola bilməyən adamları bir-birinə bağlayır, o sənətdən olan hər adama digərlərinin harada tapıla biləcəyi barəsində yol göstərir.

Yoxsullara, xəstələrə, dullara və kimsəsizlərə baxmaq üçün sənətdən olanlara, aralarında vəsait yığmaq imkanı verən bir qayda-qanun orta mənəfəti təmin edərək bu kimi yığımları zəruri edir.

Bir sənətkar birliyi bu yığımları zəruri etdiyi kimi, əksəriyyətin verdiyi qərarı hamısı üçün keçərli edir. Sərbəst bir sənətdə hər bir sənətkarın razılığı olmadan fəal birləşmə ola bilməz, bu birləşmə hər bir sənətkarın eyni fikirdə olduğu müddətə qədər davam edə bilər. Bir sənətkar təbəqəsinin əksəriyyəti rəqabəti könüllü birləşmədən daha fəal və davamlı şəkildə qeydə alması üçün lazımlı cəzaları olan bir nizamnamə çıxara bilər.

Sənətin daha yaxşı idarəsi üçün sənətkar birliyinə ehtiyac olması heç bir əsasa sığmayır. Bir işçiyə təsir edəcək həqiqi və aktiv olan intizam deyil, müştərilərin işçiyə verəcəyi səliqə-səhmandır. Əməkçinin işi canla-başla yerinə yetirməsinin səbəbi müştərilərin təmin etdiyi işi itirmək qorxusudur. İnhisar birliyi bu cilovlamanın təsirini hökmən zəiflədir. O vaxt istər yaxşı işləsin, istərsə də pis davransın, müəyyən işçi qrupunu istifadə etmək lazım gəlir. Şəhər statusuna malik bir çox böyük qəsəbədə, bəzən ən vacib sənətlərdə belə bu səbəbdən işə uyğun işçi tapılmır. İşinizin yaxşı deyilə biləcək kimi olmasını istəyirsinizsə, onun qəsəbə ətraflarında həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur. Orada işçilərin inhisar imtiyazı olmadığına görə öz xüsusiyyətlərindən başqa inanacaqları yoxdur. Sonra hazırlatdığınız şeyi mümkün olsa, gizlicə şəhərə daxil etməlisiniz.

Avropa adət-ənənəsi, rəqabəti bəzi işlərə girmək istəməyənlərdən əməyin və kapitalın müxtəlif istifadələrindəki üstünlüklərlə və mənfi cəhətlərin hamısında bu tərzdə olduqca əhəmiyyətli uyğunsuzluqlar yaradır.

İkincisi, Avropa siyasəti rəqabəti bu kimi işlərdə təbii halda ola biləcəyindən daha da irəliyə aparmaq, əməklə kapitalın müxtəlif cür istifadələrindəki üstün və mənfi cəhətlərin hamısında başqa bir uyğunsuzluq yaradır.

Bir qrup peşələr üçün lazımi qədər gənc yetişdirilməsinin çox böyük əhəmiyyəti olduğu düşünülüb, bu məqsədlə bəzən dövlətin, bəzən isə xüsusi mülkiyyət sahiblərinin din sevrəliyi ilə bir çox aylıq tədbirlər olmuş, burada ianələr, xərcliklər və s. verilmişdir. Bunlar oralara normal halda daxil olmağa çalışanlardan daha artıq adamı bu sənətlərə cəlb edir. Bütün xristian ölkələrində hesab edirəm ki, rahiblərdən çoxunun təlim-təhsil məsrəfi bir yolla ödənilməkdədir. Rahiblər arasında tamamilə öz hesablarına oxuyanlar olduqca azdır. Deməli, öz hesablarına oxuyanların uzun, yorucu və məsrəfli təlim-təhsili bunlara həmişə əlverişli mükafat vermir. Çünki iş tapa bilmək üçün belə bir təhsil sayəsində normal halda layiq olacaqları məvacibin daha azını qəbul etməyə razı olan adamlar, kilsəyə axışmış gəlmişdir. Beləliklə, yoxsulların rəqabəti varlıların mükafatını təhlükə altına alır. Bir keşiş köməkçisini və ya rahibi belə bir işdəki xidmətçi ilə müqayisə etməyə çalışmaq, əlbəttə, hörmətsizlik olar, amma bir keşiş köməkçisinin, ya da rahibin aldığı ilə xidmətçinin əməkhaqqı eyni xüsusiyyətə malikdir. Bunların hər üçü işlərinin əvəzində bağladığı müqaviləyə əsasən pul alırlar. Müxtəlif milli şuraların çıxardığı qərarlarla nizamlanmış gördüyümüz kimi, XIV əsrin ikinci yarısındanak, indiki pul vahidimizin 10 lirasındakı qədər günümüzə bərabər 5 marka İngiltərədəki bir rahibin normal məvacibidir. Eyni dövrdə indiki pul vahidimizin bir şillingindəki qədər gümüşə bərabər olan 4 penninin bir bənnanın, indiki pul vahidimizlə 9 penni edən 3 penni isə divar hörən işçinin gündəlik məvacibi olduğu elan edilmişdir.¹

Deməli, fasiləsiz olaraq işlədə bildikləri fərz edilərsə, bu işçilərin hər ikisinin əməkhaqqı rahibinkindən daha çox artıqdır. İlin üçdə birində işsiz hesab edilərsə, bənnanın məvacibi digəri ilə eynilik təşkil edir. Kraliça Annanın 12-ci hakimiyyət ilində qəbul edilən qanunların 12-ci hissəsində belə deyilir: «Keşiş köməkçiləri yetərli dərəcədə hazır-

¹ III Edvard-ın 25-ci hakimiyyət ilindəki «Statute of Labovers» işçilər haqqında qanuna baxın.

lanmadığı üçün çox yerdə keşişlik mövqeyi tutanlar aşağı səviyyədədir. Bundan ötrü, yepiskopa öz əlyazısı və möhrü ilə ildə əlli lirədən yuxarı, iyirmi lirədən aşağı olmamaq şərti ilə onlara çatacaq məbləği təyin etmək səlahiyyəti verilmişdir». Bu gün ildə hər hansı keşiş köməkçisi üçün qırx lirə çox yaxşı pul sayılır. Bu parlament qərarına qarşılıq olaraq əməkhaqqı ildə iyirmi lirədən aşağı olan bir çox keşiş köməkçisi var. Londonda ildə qırx lirə qazanan günümüz ayaqqabıçıları var. Paytaxtda iyirmi lirədən çox qazanmayan, çalışqan işçiyə təxminən rast gəlinmir. Bu yekun məbləğ reallıqda çox vaxt bir çox əyalət məhəlləsindəki adi işçilərin qazandıqları pulun miqdarını keçmir. Qanun nə vaxt işçi məvaciblərini qaydaya salmağa çalışsa, bunları artırmalı olduğu halda, əksinə azaldır. Amma bir çox hallarda qanun kilsə köməkçilərinin əməkhaqlarını artırmağa, kilsənin nüfuzunu bunlara qəbul edə biləcəkləri miqdardan daha artığını verməyə, məhəllə rahiblərini məcbur etməyə çalışmışdır. Hər iki halda eyni qanunun təsirsiz olduğu, nə kilsə köməkçilərinin əməkhaqlarını artırmağa bildiyi, nə də işçilərinin istənilən səviyyəyə endirə biləcəyi görünür. Yoxsul olmaları və rəqabətlərin çoxluğu səbəbindən keşiş köməkçilərinin qanuni ödəniləcək məbləğin azını qəbul etməsinin qarşısını ala bilmədiyi kimi, o birilərinin də ödənilməsindən ya gəlir, ya da zövq əldə etməyi gözləyənlərin qarşılıqlı rəqabəti səbəbindən daha artıq almasına maneə ola bilməmişdir.

Aşağı rütbəli bəzi nümayəndələrin aşağı səviyyəsinə baxmayaraq digər ruhani təbəqələri kilsənin şan-şöhrətini qorumaqdadır. Sonra bu peşəyə qarşı göstərilən hörmət də bunların pul mükafatının azlığını bir az kompensasiya edir, Roma katoliki olan bütün ölkələrdə kilsə lotoreyası, həqiqətdə normadan çox əlverişlidir. Şotlandiya, Cenevrə və daha bir çox başqa protestant kilsələrinə baxaraq, təlim-təhsil olduqca asan əldə edilən belə şərəfli bir peşədə, daha çox yüksək qazancların yetərli sayda savadlı, halal südəmmiş, hörmətli adamları keşşiliyə cəlb edə biləcəyinə inana bilərik.

Hüquq və tibb kimi sənətlərdə müəyyən sayda insan cəmiyyət hesabına təhsil alacaq olsa, çox keçmədən rəqabət bunların pul mükafatını artıqlaması ilə aşağı salacaq qədər artıracaq. Onda heç bir şəxs bu sənətlərdən biri üçün oğlunu öz hesabına oxutmağına dəyməz. Bu işlər həmişə xeyriyyə cəmiyyətləri tərəfindən oxudulanlara qalır. Saylarının çox olması və ehtiyac içində olmaları bunları, ümumiyyətlə, olduqca az bir mükafatla razılaşmaq məcburiyyətində qoyur, indi xüsusi qayğı göstərilən hüquq və tibb sənətlərini bütünlüklə gözdən salır.

Ümumiyyətlə, ədəbiyyatçı adlandırılanların bu işi yuxarıdakı fərziyyələrin reallaşması halında hüquqsünaslarla həkimlərin tapılması mümkün olan vəziyyətindədir. Avropanın hər yerində bunlardan çoxu kilsəyə daxil olmaq üçün oxumuşdur, amma müxtəlif səbəblər onları keşişlərin arasına qatılmağa əngəl olmuşdur. Buna görə də onlar, cəmiyyət hesabına oxumuş və sayca əməklərinin dəyərini hər yerdə olduqca aşağı və mükafat halına gətirəcək qədər çoxdurlar.

Nəşriyyat sənətinin kəşfindən əvvəl, bir ədəbiyyatçının öz bacarığından faydalana biləcəyi kiçik bir iş mülki müəllimliyi və ya özəl, fərdi müəllimlikdir: yəni əldə etdiyi maraqlı, cəlbedici, yararlı məlumatı başqalarına çatdırmaq idi. İndi də bu sənətin səbəb olduğu bir kitab yazan üçün yazı yazmaq işindən, əlbəttə, daha sərfəli daha faydalı, ümumiyyətlə, daha gəlirli bir işdir, seçilmiş elmlər müəlliminin işinə tam yiyələnmək üçün zəruri vaxt, təhsil, bacarıq, bilik, məlumat, çalışqanlıq hüquqsünas və həkimliklə məşğul olanlar sayındadır. Məsələn, seçilmiş müəllimin orta məvacibi ilə hüquqsünasınkı və ya həkiminki bir-biri ilə müqayisə edilə bilməz. Çünki birinin sənəti cəmiyyət hesabına formalaşan yoxsullarla dolu olduğu halda, o biri ikisinin sənətindən öz hesabına oxuyanların sayı olduqca azdır. Rəsmi və özəl (şəxsi) səviyyədə müəllimlərin orta məvacibi az görünsə də, özünün minimum yaşayışını təmin etmək üçün əsər yazan, onlardan daha qəpik-quruşsuz ədəbiyyatçıların rəqabəti bazardan çıxardılmasa, bu məvacib, şübhəsiz, tamamilə azalardı. Nəşriyyatın yaradılmasından əvvəl, görünür, varlı ilə dilənçi, təxminən eyni mənada olan anlayışlar imiş. O dövrdən əvvəl universitet rektorlarının bir çoxunu öz tələbələrinə dilənmək icazəsi vermişdir.

İxtisasları üçün fənləri yoxsul adamları oxutdurmaq üzrə bu cür xeyriyyə təşkilatları yaradılmamışdan əvvəlki vaxtlarda, seçilən müəllim məvacibinin daha çox dolğun olduğu məlumdur. Sokrat “Sofistlərə qarşı” adlı əsərində etdikləri şeylər bir-birinə uyğun olmadığı üçün o dövrün müəllimlərinə qarşı çıxır. «Tələbələrinə ən parlaq vərdişlər verirlər» deyir. Onlara ağıllı, xoşbəxt, ədalətli ola bilmələrini öyrətməyi öhdələrinə götürürlər. Belə əhəmiyyətli bir xidmət qarşılığı olaraq dörd-beş minalıq bayağı bir mükafat tələb edir. “Müdrikliyi öyrədənlərin» deyə davam edir, «özlərinin də əlbəttə, hakim olmaları zəruridir. Amma hər hansı adam elə bir alveri belə ucuz qiymətə satmağa çalışırsa, birbaşa ona nəzarət edilir». Buradakı məqsədin, mükafatın dəyərini şişirdilməməsi, əməkhaqqının, onun göstərdiyindən az olmadığına şübhə yoxdur. Dörd minəyə 13 lirə 6

şilling 8 penniyə bərabərdir. Beş mina da 16 lirə 13 şilling 4 penni edir. O halda o dövrdə Afinanın ən yaxşı müəllimlərinə çox vaxt bu iki nəticənin cəmindən aşağı olmayan məbləğdə pul verilirdi. Sokratın özü hər tələbəsindən 10 mina, yəni 33 lirə, 6 şilling, 8 penni alırdı. Onun Afinada müəllimlik edərkən yüz tələbəsi var imiş. Bunun, bir dəfədə oxuduqlarının, yaxud bir kursluq deyə biləcəyimiz dərslərə davam edənlərin sayı olduğunu qəbul edirəm. Bu, böyük bir həddə, həm də dövrün ən çox lazım olan elmi, yəni ritorika elmini¹ öyrədən belə görkəmli müəllim üçün qeyri-adi deyilməyəcək bir miqdardır. Deməli, hər dərs silsiləsində 1000 mina və ya 3333 lirə 6 şilling 8 penni almış olur. Yenə başqa bir yerdə Plutarx, Didaktronun, yaxud da bir çox seçilən müəllimlərin böyük sərvətlər əldə etdikləri məlum olur. Qorgiy (Gorgias) Delfa (Delphi) şəhərindəki məbədə, xalis qızıldan düzəldilmiş heykəlini hədiyyə etmişdir. Məncə bir heykəlin təbii böyüklükdə olduğunu hesab etməməliyik. Hippias ilə Protaqorasın həyatlarını Əflatun hədsiz dərəcədə ətraflı olaraq göstərir. Əflatunun özünün də dəb-dəbə içində yaşadığı deyilir. İskəndərə müəllimlik edib, hamının bildiyi kimi həm onun, həm də onun atası Fiilipin tərəfindən çox səxavətli şəkildə mükafatlandırıldıqdan sonra Aristo, öz məktəbindəki müəllimliyinə yenidən başlamaq üçün Afinaya geri dönməyə qərar vermişdi. Ehtimal olunur ki, o dövrün elm öyrədən müəllimləri, bəlkə əməllərinin dəyəri, bəlkə də şəxsiyyətlərinə qarşı heyranlığı rəqabəti get-gedə azaltmış olduğu, bir neçə əsr sonrakılar qədər ucuz deyildir. Ancaq bunların ən seçilmişlərinə həmişə indiki zamanlarda oxşar sənət adamlarından birinə göstəriləndən daha çox hörmət bəsləndiyi məlum olur. Afinalılar Akademik Karneades ilə qalereya sahibi Diyojeni rəsmi şəkildə təmsil etmək vəzifəsi ilə Romaya göndərdilər. Bunların şəhəri keçmiş nüfuzunu itirmiş olmaqla birlikdə yenə müstəqil respublika idi. Karneades anadangəlmə babilli olduğuna görə, ictimai işlərə xariciləri qarışdırmamaqda, afinalılardan daha ciddi davranan bir millət olmadığına görə də ona qarşı hörmətləri çox böyük idi.

Bu uyğunsuzluq, ümumilikdə xalq üçün zərərli olmaqdan çox, bəlkə də faydalıdır. Bunu cəmiyyətdə müəllimliyi bir az gözdən salmaq kimi qiymətləndirmək olar. Amma ədəbiyyat təhsilinin ucuzluğu, əlbəttə, bu kiçik çatışmazlığı artıqlaması ilə aradan qaldıran üstünlükdür. Avropanın çox yerində təlim-təhsillə məşğul olan məktəblərlə

---

¹ Rhetoric.

kolleclərin quruluşu indikindən daha yaxşı olsa, xalq bundan daha çox istifadə edə bilər.

Üçüncüsü, Avropadakı idarə sistemi bir işdən digərinə, bir yerdən başqasına sərbəst keçməsinə maneə olduğuna görə, əməklə kapitalın müxtəlif istifadələrindəki üstün və mənfi cəhətlərin hamısında bəzi hallarda olduqca əlverişsiz bir uyğunsuzluq yaradır.

Əmək qanunu eyni yerdəki əməyin belə bir işdən başqasına sərbəst keçə bilməsinə maneə olmaqdadır. Müəssisələrin inhisar imtiyazları əməyin eyni işdə də olsa, oradan-oraya keçməsinə əngəl törədir.

Sənayenin birində işçilərə yüksək əməkhaqqı verildikən, bir başqasında isə minimum yaşayışını təmin etmək məcburiyyətində qalınır. Birində, iqtisadi artım olduğu üçün yeni işçilərə davamlı olaraq tələbat var. Digəri isə tənəzzülə uğrayır, işçilərin sayının artıq olması davamlı olaraq artır. Bu iki sənayenin bəzən bir şəhərdə, bəzən də bir bölgədə olduqları halda bir-birlərinə ən kiçik xeyri belə dəyməz. Buna həm əmək qanunu, həm də inhisar müəssisə maneə ola bilər. Amma sənayenin müxtəlif sahələrində proseslər bir-birinə elə oxşayır ki, bu mənasız qanunlar maneə olmasa, işçilər bir-birləri ilə asanlıqla sənətlərini dəyişə bilərlər. Məsələn, cod kətan parça toxumaqla ipək parça toxumaq sənəti təxminən bir-biri ilə eynilik təşkil edir. Cod yunlu toxuma işi bir az fərqlidir. Ancaq fərq elədir ki, kətan parça və ya ipək toxuyucusu bir neçə gün ərzində buna uyğun bir işçi ola bilər. Ona görə də, bu üç əsas sənaye sahələrindən biri zəifləməyə başlasa, işçilər daha sabit inkişaf edən digər sənaye sahəsində işləyib dolana bilərlər. Əməkhaqları nə inkişafda olan sənayedə çox artır, nə də tənəzzülə doğru irəliləyəndə azalır. Reallıqda İngiltərədə kətan parça sənayesi xüsusi bir qanun ilə hər kəsə açıqdır. Amma o, ölkənin çox yerində elə də inkişaf etdirilmədiyi üçün çökməkdə olan digər sənayedəki işçilərin, ümumiyyətlə, müraciət edə biləcəkləri bir gəlir mənbəyini təmin etmir. Əmək qanununun qüvvədə olduğu yerlərdə bunlar üçün ya yaşadığı yerdə qalmaq, ya da adi işçi kimi işləməkdən başqa yol yoxdur. Bunda isə, vərdişləri səbəbindən özlərinə az-çox oxşayan bir sənayedəki qədər işə yaramazlar. Bu səbəbdən, ümumiyyətlə, məhəllədə qalmağı üstün tuturlar.

Əməyin bir işdən başqasına sərbəst olaraq keçməsinə maneə olan səbəb eyni formada kapital hərəkətinə də əngəl törədir. Çünki hər hansı bir iş sahəsində istifadə ediləcək kapitalın miqdarı orada işlədiləcək əməyin miqdarından asılıdır. Bununla birlikdə müəssisə (firma) qanunları kapitalın bir yerdən başqa yerə sərbəst keçməsinə

əməyin hərəkətində olduğu qədər əngəl törətmir. Şəhər statusuna malik olan bir qəsəbədə varlı tacirin ticarət imtiyazını əldə etməsi, yoxsul bir sənətinin iş imtiyazı ola bilməsindən asandır.

Hesab edirəm ki, Avropada müəssisə qanunlarının əməyin sərbəst olaraq hərəkət etməsinə əngəl törətmədiyi yer yoxdur. Bunun qarşısını yoxsulluq qanunlarıyla alan maneə isə, bildiyimə görə, yalnız İngiltərədə var. Bu, yoxsul bir adamın mənzil tapmaqda, hətta, sənətini asılı olduğu məhəllədən başqa yerdə davam etməsinə icazə verilərkən qarşısına çıxan çətinlikdən irəli gəlir. Müəssisə qanunlarının sərbəst hərəkətinə əngəl olan, yalnız sənət və sənaye işçilərinin əməyidir. Mənzil tapmaq çətinliyi isə adi işçinin belə axtarışına maneə olur. İngiltərədə polis işlərindəki nizamsızlıqların, bəlkə də, ən böyüyü olan bu problemin yaranmasını, inkişafını, indiki vəziyyətini bir az izah etmək, görək ki, faydasız olmaz.

Monastırların dağıdılması ilə yoxsullar bu ibadətgahların xeyriyyəçiliyindən məhrum qalanda, bu adamların xilas edilməsi üçün davamı olmayan bir qrup başqa cəhdlərdən sonra Yelizavetin 43-cü hakimiyyəti ilində çıxarılan qanunların ikinci hissəsində, hər bir məhəllənin öz yoxsullarına baxmağa məcbur qalacağı, yoxsul başçısı təyin ediləcəyi, bunların kilsə işçiləri ilə birlikdə evin kirayə haqlarından ödənilən məhəllə vergisinə görə bu məqsədə yetərli məbləği yığmaqları hökmü qoyulmuşdur.

Bu qanun ilə hər məhəllənin yoxsullarına baxmaq zərurəti yaranmışdı. Bundan ötrü hər məhəllədə kimlərin yoxsul sayılacağı olduqca bir problem oldu. Bir az dəyişiklikdən sonra bu problem, nəhayət, II Çarlzın 13 və 14-cü hakimiyyəti ilində çıxarılan qanunlarla aradan qaldırıldı. Qanunda deyilirdi ki, 40 gün sülh¹ içində yaşamaq bir adama hər hansı bir məhəllədə işlə məşğul olub yerləşmək hüququnu verir. Yalnız bu müddət ərzində kilsə işçilərinin və ya yoxsul baxıcılarının şikayəti üzrə, iki sülh hakiminin məhəlləyə yeni gəlmiş bir adamı, son dərəcədə qanuni şəkildə yerləşdiyi məhəlləyə göndərməsi qanuna uyğundur. Həmçinin, ildə 10 lirəyə mənzil kirayə götürmüş və ya o vaxtda yaşadığı məhəlləni itkidən xilas etmək üçün bu hakimlər kifayət edəcək qədər zəmanət göstərməlidir.

Deyilənlərə görə bu qanunda bəzi hiylələr edilib. Əsl bağlı olduqları yerdən gizlicə başqa bir məhəlləyə gedib yaşamaq hüququnu qazanmaq üçün, orada 40 gün gizli qalmaqdan ötrü məhəllə

---

¹ Mübahisəsiz

məmurları bəzi vaxtlar öz yoxsullarına rüşvət veriblər. Bu səbəbdən II Ceymsin ilk hakimiyyəti ilində çıxarılan qanunla hər hansı bir adamın məskunlaşmaq hüququnu əldə etmək üçün zəruri olan 40 gün sülh içində yaşayışını, gəldiyi məhəllədəki kilsə işçilərinin və ya yoxsullara baxanlardan birinə ancaq yaşadığı yeri və ailə üzvlərinin sayını yazılı şəkildə bildirməsindən sonra hesablanacağına qərar verildi. Aydın olur ki, həmişə məmurlar öz yaşadıkları əraziyə qarşı da o biri məhəllələrdən az hiyləsiz hərəkət etməyiblər. Bəzən belə bir daxil halda olan tədbirlər görülməmiş, bu kimi uyğun olmayan hallara göz yumulmuşdur. Ona görə ayrıca olaraq bu kimi halların qarşısını almaqda hər kəsin marağı olduğu nəzərə alınıb, III Uilliam-ın 3-cü hakimiyyət ilində çıxarılan qanuna görə 40 günlük yaşayışda, haqqında belə bir xəbərin, bazar günü kilsədə, ayından dərhal sonra yazılı şəkildə verilməsindən başlayaraq hesablanması əmri verilmişdir.

Doktor Börn deyir: «Yenə də belə yazılı olan xəbərin verilməsindən sonra 40 gün yaşayaraq mənzil əldə edilmir. Bu qanunların məqsədi isə yaşayış icazəsi verməkdən çox hər hansı bir məhəlləyə gizli gələn adamların bu icazəsini əldə etməklərinin qarşısını almaqdır. Çünki xəbərdarlıq etmək yalnız məhəlləni, sizi qırmaq məcburiyyətində qoymaq deməkdir. Ancaq bir adamın həqiqətən göndəriləcək olub-olmaması məlum deyilsə, xəbərdarlıq edildikdə məhəllə əhli onu əmin-amanlıq içində 40 gün saxlayaraq məskunlaşmaq üçün ona icazə verir və yaxud da haqqını tələb etmək üçün onu geri göndərir».

Ona görə də, bu qayda-qanun yoxsul bir adamın əvvəlki kimi qırxgünlük bir yaşayış ilə yeni məskunlaşmaq (qeydiyyat) hüququ əldə edə bilməsini təxminən mümkünsüz etmişdir. Yalnız bir məhəllə əhlinin başqa bir məhəlləyə təhlükəsiz məskunlaşmasına qarşı tərəf kimi görünməmək üçün xəbərdarlıq edilməməsinin və ya nəşr edilmədən bir mənzil əldə etmək üçün daha üç yol göstərilmişdir. Bunlar, birincisi, məhəlləyə verginin qoyulması və bunun ödənilməsi, ikincisi, illik məhəllənin dövlət idarələrindən birinə seçilib, burada bir il işləmək, üçüncüsü, orada xidmət etmək üçün bütün ili o vəzifədə qalmaqdan ibarətdir. Bütün məhəllənin qərarı olmadan bu ilk iki yoldan biri vasitəsilə heç bir adam məskunlaşmaq hüququ əldə edə bilməz. Məhəllə camaatı yaşayışını təmin etmək üçün əməyindən başqa bir şey olmayan yeni gələn adamı vergiyə cəlb edərək və ya onu məhəllənin xidməti vəzifəsinə təyin etməklə aralarına daxil etməyin nəticələrini çox yaxşı bilir.

Evli bir adam bu son iki formada asanlıqla məskunlaşma hüququ əldə edə bilməz. Hər hansı bir şagirdin ailə həyatı qurduğu olmayıb. Evli xidmətçinin bir il ərzində kirayə edilməklə məskunlaşması hüququnu əldə edə bilməyəcəyinə aid olan qəti bir qərar var. Xidmətçi vəzifəsi vastəsilə məskunlaşmaq üsulunun əsas nəticəsi illik xidmətçi təyin etmək formasını böyük miqyasda aradan qaldırmaqdan ibarətdir. Bu üsul keçmiş dövrdə İngiltərədə elə adət idi ki, indiki dövrdə də başqa vaxt əvəzində razılaşdırılmamışsa, qanun bütün xidmətçilərin illik təyin edildiklərini qəbul edir. Amma sahibləri xidmətçilərini bu tərzdə işə götürərək onlara məskunlaşma hüququ verməyi həmişə istəmir. Xidmətçilər də həmişə bu formada saxlanılmağı arzu etmir. Çünki hər bir sonuncu mənzil bütün ondan əvvəlkiləri ləğv etdiyinə görə insanlar ata-baba yurdu olan yerlərdəki əsl məkanlarını itirirlər.

O da məlumdur ki, istər işçi, istərsə də sənətçi olsun sərbəst işçinin köməkçi və ya xidmətçi yolu ilə yeni bir mənzil əldə etmək ehtimalı yoxdur. Bu səbəbdən də belə bir adamın sənətini yeni bir məhəlləyə aparanda kilsə işçisinin, yaxud da yoxsul baxıcının ağına bənzər, səhhəti nə qədər normal vəziyyətdə, özü nə qədər çalışqan olsa da bir yerdən başqa yerə aparılması ehtimal altındadır. O, ildə 10 lirəyə yer kirayələyir (bu işə işindən başqa dolanışığı olmayan adam üçün imkansız bir şeydir), yaxud məhəlləni yükədən azad etmək üçün iki asayiş işçilərinin kifayət bildiyi zəmanəti göstərə bilməlidir. Nə qədər zəmanət istəyəcəkləri tamamilə onların öhdəsinə qalıb. Amma 30 lirədən aşağısını istəyə bilmirlər. Çünki məhəlləni bundan azad etməyə kifayət etməyəcəyinə görə dəyəri 30 lirə olmayan bir mülkün qeydşərtsiz alınmasına da bir kimsəyə məskunlaşma hüququ verməyəcəyinə bənzər fikir var. Bu, zəhməti ilə dolanan heç bir insanın verə bilməyəcəyi zəmanətdir. Çox vaxt isə daha böyük zəmanət axtarılmıqdadır.

Müxtəlif qanunlar tərəfindən təxminən bütünlükdə aradan qaldırılan əməyin sərbəst hərəkətini müəyyən səviyyəyə qədər yenidən təmin etmək üçün sənədləşdirmə işinə başlandı. III Villiamın səkkizinci və doqquzuncu hakimiyyət illərində çıxarılan qanunlarında deyilirdi: bir kimsə kilsə işçiləri ilə yoxsul baxıcıların imzaladığı, iki ədalət hakiminin təsdiq etdiyi sənədi qanuni şəkildə sonuncu yerləşdiyi məhəllədən götürsə, bütün digər məhəllələr onu qəbul etmək məcburiyyətində qalacaq. Özü sırf yük olmaq ehtimal olduğuna görə deyil, yalnız həqiqətən yük olduğu halda başqa yerə gedir. Həmin vaxt sənədi verən məhəllə onun istər yaşayış, istərsə də yol xərcini ödəmək məcburiyyətində qalacaq. Bu cür sənədi olan adamın

yaşayacağı məhəllənin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün eyni qanuna görə ildə 10 lirə kirayə haqqı yer kirayələməkdən və ya özhesabına bir il ərzində dövlət qulluğunda işləməkdən əvvəl necə olursa-olsun məskunlaşma hüququ əldə edə billəcəyi qərarı verilmişdir. Deməli, nə xəbərdarlıq etməklə, nə xidmətlə, nə köməkliklə, nə də məhəllədəki vergiləri ödəməklə bu hüququ əldə etmək olmur. Kraliça Annanın 12-ci hakimiyyət ilində bir sayılı qaydanın 18-ci bölməsinə görə bu cür sənədi olan adamların yaşadıkları məhəllədə olan xidmətçilərin də, usta şagirdlərinin də məskunlaşma hüququ əldə edə bilməyəcəyinə bənzər başqa hökm verilmişdir.

Bu yeni qərarın keçmiş üsullarla təxminən aradan qaldırılan əməyin sərbəst şəkildə hərəkətini nə dərəcədə geri qaytardığını, Doktor Börn deyir: «Hər hansı bir yerdə məskunlaşmaq üçün gələnlərdən sənəd axtarmağın müxtəlif məqbul səbəbləri var. Bu səbəblər aşağıdakılardır: həmin sənədlər lazımi qədər bir yerdə yaşayanların xidmətlə, xəbər verməklə, məhəllə vergilərini ödəməklə məskunlaşma hüququnu qazana bilmələri, şagirdlərin xidmətçini evlə təmin edə bilməmələri, məhəllə camaatına yük olduğu halda haraya gedəcəklərinin dəqiq olaraq məlum olmadığı, bu müddət ərzində yolasalma və yaşayış xərclərinin məhəllə camaatı tərəfindən ödənilməsi, xəstələnib gedə bilmədikdə sənədi vəsiqə verən məhəllənin onlara baxmaq məcburiyyətində olması. Bütün bunların heç biri sənədsiz ola bilməz, bu səbəblər məhəllələrin mümkün hallarda sənədi verə bilmələrində də eyni nisbətdə təsir göstərir. Çünki sənədi olanların, yenidən daha pis vəziyyətdə təkbəşinə qalması eyni dərəcədə deyil, daha da böyük ehtimal altındadır. Bu hekayədən çıxarılacaq dərs yaşamaq məqsədilə gələn yoxsul bir adamdan həmişə sənəd tələb edilməsi, çıxıb getmək niyyətində olduğu məhəllədən isə olduqca az verilməsi zərurətidir». Müəllif eyni halda «Yoxsulluq» Qanunlarının Tarixi» adlı əsərində belə deyir: «Mənzil deyilən şeyin qazanıldığı o yerdə yaşamaq özü üçün istədiyi qədər əngəlli olan, yaxud başqa bir yerdə yaşamaqdan nə qədər faydalı olsa da, hər hansı bir adamı sanki ömrünün axırınadək həbs etmək səlahiyyətinin bir region məmuruna verilməsi ilə bu sənədləşmə işində bir az yanlışlıq olmuşdur».

Hər hansı bir sənəd yaxşı rəftarın və hərəkətin sübutu olmayıb yalnız bir adamın həqiqətən əlaqəli olduğu regiona mənsubiyyətini təsdiq etməkdən ibarətdir. Amma onu verib-verməmək tamamilə məmurların ixtiyarına verilmişdir. Doktor Börn bir vaxtlar kilsə müvəkilləri ilə yoxsul baxıcılarının sənədi imzalamalarını məcbur

etmək məqsədilə bir qanun çıxartmaq təklifinin edildiyini, ancaq ədalət məhkəməsinin bu təklifi rədd etdiyini deyir.

İngiltərədə bir-birindən çox da uzaq olmayan yerlərdə tez-tez rast gəlinən, bir-birinə uyğun olmayan əməyin qiyməti, ehtimal olunur ki, sənətini bir məhəllədən digərinə sənədsiz şəkildə aparmaq istəyəcək yoxsul bir adamın qarşısına miqrasiya qanununun yaratdığı maneədən irəli gələrək çıxmaqdadır. Reallıqda sağlamlığı yerində, çalışqan, subay bir adam çox vaxt xoş qarşılanaraq qeydiyyatızsız yaşaya bilər. Amma həyat yoldaşı, uşaqları olan bir adam belə edərsə, bir çox regiondan qovulacağı şübhəsizdir.

Subay adam da sonra evlənərsə, ümumiyyətlə, eyni formada regiondan uzaqlaşdırılır. Ona görə də, bir yerdəki işçi azlığı həmişə digərlərindəki artıq sayda işçi ilə aradan qaldırıla bilmir. Amma Şotlandiyada və mənzil əldə etmək imkanı olmayan digər ölkələrdə həmişə belədir. Doğrudan da, bu cür ölkələrdə böyük bir şəhərin ətrafında və ya əməyə tələbin olduğu yerdə əməkhaqları bəzən bir az yüksəlib, məsafə artdıqca, ölkədəki həmişə rast gəlinən səviyyəyə çatacaq qədər azala bilər, amma İngiltərədə bir-birilə qonşu olan ərazilərdəki əməkhaqlarında bəzən görülən qəflətən, səbəbi məlum olmayan fərqlərə oralarda heç vaxt rast gəlinmir. İngiltərədə yoxsul bir adam üçün süni region sərhədini keçmək, başqa ölkələrdə müxtəlif əməkhaqqı nisbətərini bəzən ağıllı şəkildə ayırd edən körfəz və ya yüksək bir dağ silsiləsi kimi təbii sərhədləri keçməkdən çətindir.

Yaşamaq istədiyi bir ərazidən heç bir pislili görünməmiş adamı uzaqlaşdırmaq təbii azadlığı və ədaləti açıq-aşkar sıxışdırmaq deməkdir. Amma azadlıqları, bir çox başqa ölkələrin xalq kütləsi kimi, bunun nə olduğunu heç vaxt başa düşməyən ingilis xalqı bir əsrdən də çox müddətdən bəri çıxış yolu tapa bilmədən bu zülmə dözmüşdür. Lakin ağıllı insanlar bəzən ictimaiyyətin problemi olaraq məskunlaşmaq haqqında olan qanunlardan şikayət ediblər. Amma bu sənədlər, uyğun gəlməyən bir üsul olduğu şübhə doğurmamaqla birlikdə, ortahğı qarışdırmaq ehtimalı olmayan həbs etmə qanunu¹ kimi, hər kəsin birlikdə etirazına səbəb olmamışdır. Deyə bilərəm ki, İngiltərədə ömründə müəyyən müddət, pis intizam haqqında olan bu məskunlaşma haqqında qanundan cana gəlmiş kasıb bir adam yoxdur.

¹ «General Warrants – ümumi həbs etmə məəcəlləsi» deyilən bu müəyyən bir adamın adı olmurdu. Müəyyən günahı olan hər bir adamın bunun vasitəsilə həbs edirdilər.

Keçmişdə əməkhaqları əvvəlcə bütün Krallıq ərazisini əhatə edən ümumi qanunlarla, sonrakı dövrlərdə hər bir hakimlərin xüsusi qərarları ilə müəyyən edildiyi halda, indiki dövrdə bu iki üsulun da keçmişdə qaldığını bildirərək bu uzun bölməni yekunlaşdıracağam. Doktor Börn deyir ki, yuxarıdakı dörd əsrlik təcrübədən sonra, əlamətinə görə qəti olaraq məhdudlaşdırmağa əlverişsiz olan şeyi, sərt qanunlarla əlaqələndirməkdən əl çəkməyin əsl vaxtı olduğu məlum olur. Çünki eyni növ işdə hər kəs bərabər miqdarda əməkhaqqı alarsa, stimül (həvəslənmə) olmaz, çalışqanlıq, yaxud da bacarıq fikir verilməz.

Bununla birlikdə bəzi parlamentlərin çıxardığı qərarlar indiyə qədər bir qrup sənətlərdə və yerlərdə əməkhaqlarını tənzimləməkdədir. Həqiqətən də III Georqenin səkkizinci hakimiyyəti ilində çıxarılan qanun, yas mərasimləri zamanı istisna olmaqla, London ilə beş min məsafəyə qədər ərazidə olan dərzi ustalarının işçilərinə gündəlik iki şilling, 7,5 pennidən artıq pul vermələrini, işçilərin də bunu qəbul etmələrini ağır cəzalarla qadağan edir. Qanunvericilik ustalarla işçiləri arasındakı konfliktləri tənzimləyərkən, haqlı tərəf hər zaman ustalar olur. Ona görə də qanun, işçilərin leyhinə olduqda, ədalətli və insafli hesab edilir. Amma sahibkarların leyhinə isə bəzən başqa cür olur. Belə ki, bir çox müxtəlif sənətlərdəki ustaları, işçilərinə mal olaraq deyil, pul şəklində əməkhaqqı verməyə məcbur edən qanun ədalətə və insafa tamamilə uyğundur. Bu ustalara heç də zərər vermir. Yalnız bunları mal ilə ödədiklərini iddia etdikləri halda, reallıqda isə qanun hər zaman belə formada ödəmədikləri dəyəri, pul şəklində ödəmək məcburiyyətində qoyur. Bu qanun işçilərin lehinədir. III Georqenin səkkizinci hakimiyyət ilindəki qanun isə ustaların leyhinədir. Ustalar işçilərinin əməkhaqlarını azaltmaq üçün birləşəndə, bu qədər məvacibin nə qədər cəzanın gərəkliliyini xüsusi bir müqavilə və ya sazişlə bağlayırlar. İşçilər də müəyyən bir məvacibi qəbul etməyib eyni növdən olan qarşı birliyə daxil olarlarsa, qanun bunları olduqca şiddətli cəzalandırır. Bitərəf davranışda isə, qanunun ustalara da eyni tərzdə təsir göstərməsi lazım gəlir. Məsələn, III Georqenin səkkizinci hakimiyyət ilində çıxarılan qanun bəzi vaxtlar ustaların bu cür üsullarla yaratmağa çalışdıqları qaydanı qüvvəyə qoymuşdu. Qanun ən qabiliyyətli, ən çalışqan olanları adi işçilərlə bərabər tutur deyərək, işçilərin narahat olması normal haldır.

Keçmiş zamanlarda da tacirlər tez-tez başqa satıcıların gəlirini, həm ərzaq məhsullarının, həm də başqa məhsulların qiymətini tənzimləməyə çalışırdılar. Bildiyimə görə, çörəyin qiyməti bu qədər

adətin yeganə qalığıdır. İnhisar müəssisənin yerləşdiyi ərazidə yaşayış üçün ən vacib olan məhsulun qiymətini tənzimləmək lazımdır. Belə bir vəziyyətin olmadığı sahədə isə rəqabət bunu hər cür qiymətdən daha yaxşı tənzimləyir. II Georqenin otuz birinci hakimiyyət ilindəki qanunla qoyulan çörəyin qiymətini müəyyən etmək üsulu, qanundakı bir boşluq səbəbindən Şotlandiyada tətbiq edilməmişdir. Çünki bu üsulun həyata keçirilməsi bazar hakimiyyətinin olmasına bağlıdır. Bu, üçüncü hakimiyyət ilində çıxarılan qanunla aradan qaldırılmışdır. Qiymətlərin müəyyən edilməsi çox da hiss edilən qədər tətbiq edildiyi bir neçə yerdə nəzərəçarpan fayda yaratmamışdır. Bununla birlikdə Şotlandiyanın bir çox şəhərlərində, çox əhəmiyyət verilməyən inhisar imtiyazı olduğu iddia edilən bir çörək bişirən təşkilat var.

Əməklə kapitalın müxtəlif cür istifadə edilməsində həm əməkhaqlarının, həm də gəlirin müxtəlif səviyyələri arasındakı nisbət əvvəl məlum olduğu kimi, cəmiyyətin varlı olmasından və ya yoxsulluğundan irəliləyən, geriləyən vəziyyətdən çox da təsirə məruz qalmır. Xalqın xoşbəxt həyatındakı belə dəyişmələr, əməkhaqqının da, gəlirlərin də ümumi nisbətinə təsir etməklə bərabər, əvvəl-axır bunlara istənilən işdə bərabər şəkildə təsir etməlidir. O səbəbdən də, bunlar arasındakı nisbətin eyni olması heç olmasa oldukça uzun bir müddət ərzində bu cür dəyişmələrə məruz qalması lazımdır.

XI FƏSİL

RENTA HAQQINDA

Torpaqdan istifadə üçün ödəniləcək haqq sayılan renta, torpağın mövcud aktual vəziyyətinə görə icarədarın verə biləcəyi ən yüksək məbləğdir. Torpaq sahibi icarə müqaviləsinin şərtlərini müəyyənləşdirərkən icarədara, onun ehtiyatlarını¹ (aldığı toxum, heyvanların, başqa alət və materialını əldə edərkən ödədiyi əməkhaqqı) ödəməyə, o sahədəki aqrar ehtiyatının gəlirləri ilə birlikdə bərpa etməsinə kifayət edəcək miqdardan daha çox məhsul payı götürməsinə imkan verməməyə çalışır. Aydındır ki, bu icarədarın ziyan çəkmədən razı ola biləcəyi ən kiçik məbləğdir. Torpaq sahibinin də ona bundan artığını əldə etməsinə imkan verməyə çox da fikri yoxdur. Torpaq sahibi məhsulun, yaxud eyni mənada onun dəyərini bu hissədən başqa yerdə qalanını renta olaraq özünə saxlamağa səy göstərir. Aydındır ki, həmin anda torpağın şəraitinə görə icarədarın ödəyə biləcəyi ən yüksək dəyərdir. Reallıqda isə bəzən torpaq sahibinin əliaçıqlığı, daha çox savadsızlığı onun-bunun az da kiçik hissəsilə qane olmasına səbəb olur. Bəzən də icarədarın savadsızlığı bir az artıq ödəməsinə və ya o sahədəki aqrar ehtiyatının normal gəlirlərinin daha azı ilə kifayətlənməsinə səbəb olur. Bununla bərabər bu, təbii torpaq rentasıdır, yaxud da torpaqların əksəriyyətinin icarəyə verilməsi hesab edilərsə təbii gəlir olan rentadır.

Çox vaxt renta torpaq sahibinə torpağın becərilməsi üçün sərf edilən kapitalın ağılasığacaq dərəcədə faydasından, ya da faizindən başqa bir şey olmadığı hesab edilə bilər. Bu, şübhəsiz ki, bəzi vaxtlarda qismən belə ola da bilər. Bu, məhz bəzi hallarda əmlak sahibi becərilməmiş torpaq üçün də renta istəyir. Torpağın becərilməsi üçün çəkilən xərcin faizi və ya gəliri hesab ediləcək şey də, ümumiyyətlə, əsl rentaya bir əlavədir. Bundan başqa, bu becərmə işləri bəzən icarədarın ehtiyatı ilə həyata keçirilir. Amma müqavilə yeniləndikdə torpaq sahibi bütün becərmə xərclərinin özü çəkmiş kimi rentanın artırılmasını istəyir.

---

¹ Tərcümədə əvvəldən bəri «Capital stock» əvəzinə «aksiya», «capital» əvəzinə «kapital», «stoc» əvəzinə «ehtiyat» ifadələrindən istifadə edirik. Müəllif termin olaraq bəzi yerlərdə üçü arasında fərq qoymur.

O, bəzən becərilməsində insan əlinin istifadəsi heç mümkün olmayan şey üçün renta istəyir. Dənizotunun bir növü olan sabunu yandırıldıqda qələvi duzu əmələ gətirir ki, bu da şüşə, sabun hazırlamağa və bir çox işlərə yararır. Bu ot Böyük Britaniyanın bir çox ərazilərində, əsasən Şotlandiyada gündə iki dəfə dəniz səviyyəsinin qalxıb-enməsi nəticəsində suyun altında qalan qayalarda bitir. Ona görə də bunların çoxalmasında heç vaxt insan əməyi olmamışdır. Bununla bərabər belə ot bitən sahil ilə əhatə olunmuş mülkün sahibi, bu məqsədlə, əkin sahələri üçün istədiyi qədər renta tələb edir.

Şotland adaları sahilindəki dənizdə balıq kifayət qədər boldur. Orada yaşayanların əksəriyyətinin güzəranını balıqçılıq təşkil edir. Dəniz məhsullarından faydalana bilmələri üçün əhalinin o ətrafdakı sahilə yaşayış yerləri olmalıdır. Əmlak sahibinin alacağı renta icarədarın torpaqdan əldə edə biləcəyi gəlir qədər deyil, həm torpaqdan, həm də sudan qazana biləcəyi gəlir səviyyəsindədir. Bu icarə haqqının bir hissəsi balıqla ödənilir. Malın qiymətinə rentanın daxil olması kimi az rast gəlinən bir hal o ölkədə mövcuddur.

Torpaqdan istifadə etmək üçün verilən renta, təbii olaraq inhisar qiymətidir. Renta heç də torpağın becərilməsi üçün torpaq sahibinin xərclədiyi və ya itgisiz qəbul edə biləcək məbləğ həcmində deyil, torpağı becərənin verməyə razı olduğu miqdara bərabərdir.

Çox vaxt orta qiyməti bazara çatdırması üçün istifadə olunan istehsal vasitələrini ödəyən torpaq məhsulları bazara çıxarıla bilər. Əgər qiymət bundan yüksək olarsa, əksər hissəsi rentanın ödənilməsinə sərf edilir. Qiymət yüksək olmazsa, mal bazara çıxarıla bərabər, torpaq sahibinə renta verə bilməz. Qiymətin yüksək olub-olmayacağı tələbdən asılıdır.

İstehsal olunmuş elə məhsul var ki, tələbin onları maya dəyərinədən daha yüksək qiymətə satılmasına imkan verməsi zəruridir. Eləsi də var ki, tələb bu yüksək qiyməti formalaşdırma da bilər, formalaşdırmaya da. Birincisi, mülk (əmlak) sahibinə həmişə renta şəklində gəlir gətirir. O birisi isə, vəziyyətdən asılı olaraq gəlir gətirə də, gətirməyədə bilər.

O halda qeyd edilməlidir ki, renta məhsulların qiymətinin tərkibinə, əməkhaqqı və gəlirlərdən başqa bir forma da daxildir. Yüksək və ya aşağı əməkhaqqı və gəlir, yüksək, yaxud aşağı qiymətlərin əmələ gəlməsinin əsas səbəbləridir. Yüksək və ya aşağı renta isə bunun nəticəsidir. İstənilən bir məhsulu bazara çıxartmaq üçün yüksək, yaxud aşağı əməkhaqqı və gəlirin ödənilməsi zəruri oldu-

ğundan malın qiyməti yüksək, ya da aşağı ola bilər. Amma qiymət yüksək və ya aşağı, bu əməkhaqları və gəliri ödəməyə kifayət edən səviyyədən daha çox və ya kifayət edəcək qədər olduğuna görədir ki, yüksək, yaxud aşağı gəlir gətirər əksinə də ola bilər.

Bu fəsildə müvafiq olaraq üç bölmə nəzərdən keçirilir, birincisi, torpaqdan əldə edilən məhsuldan həmişə müəyyən miqdarda renta təmin edənlər, ikincisi, bəzən renta verən, bəzən isə verə bilməyənlər, üçüncüsü, həm bir-biri ilə, həm də sənaye məmullatları ilə müqayisə edildikdə cəmiyyətin müxtəlif inkişaf dövrlərində emal olunmuş məhsulun bu iki ayrı çeşidinin nisbi dəyərində təbii olaraq əmələ gələn renta.

I hissə

Hər zaman renta verən torpaq məhsuluna görə

Bütün canlılar kimi insanlar da təbii olaraq yaşayış üçün olan maddələr səviyyəsində çoxaldıqlarına görə, qida məhsullarına hər zaman tələb var. Qida məhsulları az və ya çox olmaqla hər zaman əmək tələb edər və yaxud əməyə nəzarət edə bilər. Hər zaman qida əldə etmək üçün hər şey etməyə hazır olan adam tapmaq mümkündür. Həqiqətdə isə, qidanın əldə edə biləcəyi əməyin miqdarı, bəzən əməyə verilən yüksək məvaciblərdən ötrü, ən qənaətcil formada istifadə oldunduğu təqdirdə dolandıra biləcəyinə bərabər olmur. Amma o ərazidə əmək növünün ən çox yaşayışı təmin edəcək səviyyəsinə görə yaşayışla təmin edə biləcəyi qədər əməyi hər zaman ala bilər.

Demək olar ki, hər bir vəziyyətdə torpaq qidanın bazara çıxarılmasına lazım olan bütün əməyi ən çox qidalana biləcəyi və daha artığını yetişdirir. Bu artıqlıq da əməyi işlədən kapitalı gəlirləri ilə birlikdə yenidən yerinə qaytarmağa kifayət olandan daim daha çoxdur. Ona görə də əmlak sahibi həmişə renta olaraq mənfəət əldə edir.

Norveç ilə Şotlandiyadakı ən yarırsız ərazidə heyvanlar üçün bir növ çəmənlik (otlaq) var. Bu heyvanların südü və balaları, onlara qulluq etmək üçün lazım olan əməyi qarşılığını ödəyib, fermerin, yaxud iri və kiçikbuynuzlu heyvan sahibinin normal mənfəətindən başqa əmlak sahibinə kiçik miqdarda renta verməyə çatar. Renta, otlağın vəziyyətinə görə dəyişir. Eyni böyüklükdə olan torpaq həm

daha çox heyvanın saxlanmasına imkan verir, həm də kiçik bir sahədə çəmənliyinə görə bu heyvanlara baxmaqla bərabər məhsulları yığmağa daha az əmək sərf edilir. Torpaq sahibi məhsulunun artması və bu - məhsula sərf edilən əməyin azalması sayəsində iki cür qazanc əldə edir.

Məhsul nə qədər olsa da, ərazinin rentası yalnız məhsuldarlıqdan asılı deyil. Məhsuldarlığı nə qədər olsa da, o icarə haqqı torpağın yerləşdiyi yerə uyğun dəyişir. Hər hansı bir şəhərin ətrafındakı torpaq sahəsinin icarə haqqı əyalətin ucqar yerindəki eyni dərəcədə məhsuldar olandan daha çoxdur. Birincini əkib becərmək o birisinə sərf olunandan çox olmasa da, ucqar sahədəki məhsulun bazara çıxarılması həmişə daha çox baha başa gəlir. Ona görə də, buna daha çox əmək sərf edilməlidir. İstər əkinçi gəlirinin, istərsə də əmlak sahibinin rentasının (gəlirinin) əldə edildiyi artıq məbləğ azalacaqdır. Ancaq əvvəlcə göstərdiyimiz kimi, gəlirin səviyyəsi əyalətin ucqar yerlərində böyük bir şəhərin ətrafındakından yüksəkdir. Ona görə də bu kiçilən məbləğin daha az bir hissəsi torpaq sahibinə aid olmalıdır.

Daşınma xərclərini azaltmaqla, rahat yollar, kanallar və əlverişli çaylar, əyalətin ucqar bölgələrini şəhərətrafı ərazilərlə bir səviyyəyə çatdırır. Ona görə bunlar bütün avadanlıq işlərinin ən böyük olub. Həmişə ölkənin ən geniş ərazisi olan ucqar yerlərin əkilib-biçilməsini canlandırır. Qonşu çöllərin-ərazilərin inhisarçılığına təsir göstərməklə şəhərə yararlı olur. Həmin ərazilərin o hissəsinə belə xeyir verir. Əvvəlki bazara bəzi rəqib əmtəələri çıxarmaqla bərabər, oranın məhsuluna bir çox yeni bazarlar da açırlar. Əslində isə inhisar yaxşı idarəetmənin əleyhinədir. Bu idarəetmə özünü müdafiə etmək üçün hər bir şəxsi müraciət etmək məcburiyyətində qoyan, sərbəst və geniş rəqabət nəticəsində bütün şəkildə yerləşə bilər. Başlanğıc üçün verilən pulun alınıb davamlı olaraq təmir edilən əsas yolları ucqar ərazilərə qədər uzadılmaması üçün Londona qonşu olan bəzi ərazilər parlamentə ərizə ilə müraciətindən heç əlli il keçməyib. Bunlar uzaq ərazilərin əməyinin ucuz olduğuna görə ot və taxılların London bazarında yaxın ərazilərindəki ucuz qiymətə sataraq, rentanı azaldıb təsərrüfatlarını məhv edəcəyini iddia etmişdilər. Elə olan tərzdə o vaxtdan bəri bu yaxın ərazilərin rentası artmış, təsərrüfatları genişləndirilmişdir.

Orta böyüklükdə olan hər hansı bir əkin sahəsi bərabər ölçüdəki ən yaxşı otlaqdan daha çox qida yetişdirir. Lakin əkin sahəsinin əkib-becərməsinə daha artıq əmək sərfinə ehtiyac var, amma toxumluluğu yerinə qoyub insanları təmin etdikdən sonra yerdə qalan hissə çox böyükdür. Ona görə bir librelük ət heç vaxt bir libre çörəkdən artıq

hesab edilməsə, bu daha böyük əlavənin dəyəri hər yerdə daha çox edər, istər fermerin gəliri, istərsə də torpaq sahibinin rentası olaraq əldə etdiyi mənfəət daha böyük fond meydana gətirir. Təsərrüfatın irəlilədiyi dövrdə vəziyyətin, ümumiyyətlə belə olduğu başa düşülür.

Lakin kənd təsərrüfatının müxtəlif dövrlərində bu iki müxtəlif çeşid qidanın, yəni çörəklə ətin nisbi dəyərləri bir-birindən fərqlənir. Kənd təsərrüfatının hələ inkişaf etməmiş olduğu dövrlərdə ölkənin geniş ərazilərini əhatə edən, istifadə edilməmiş, sahibsiz torpaqlarda tamamilə mal-qara otarılır. Çörəkdən çox ət var. Bundan ötrü çörək ən çox rəqabət malı olan qida məhsuludur. Bu səbəbdən də ən yüksək mənfəət əldə edilir. Uloanın bizə dediyinə görə 4 real, yəni 21, 5 İngiltərə pennisi 40-50 il əvvəl Buenos Ayresdə iki-üç yüz başdan ibarət sürüdən seçilən bir inəyin mümkün qiyməti idi. Bəlkə də, nəzərəcarpacaq bir şey görmədiyinə görə çörəyin qiyməti barəsində bir şey demir. Orada bir öküz, onun tutulmasına sərf olunan əməkdən bir qədər artıq qiymətdir. Amma əkin heç bir yerdə böyük əmək sərf edilmədən həyata keçirilə bilməz. O dövrdə Avropadan Potosi gümüş mədənlərinə gedən əsas yol olan Pleyt çayı ətrafındakı ölkədə isə, əməyin pul ilə ödənilən qarşılığı çox da ucuz ola bilməzdi. Kənd təsərrüfatı ölkənin böyük bir qisminə yayıldıqda vəziyyət dəyişir. Onda çörək mal ətindən çox olur. Rəqabət istiqamətini dəyişdirir. Ətin qiyməti çörəyin qiymətindən yüksək olur.

Bundan əlavə kənd təsərrüfatının inkişafı ilə əlaqədar olaraq istifadə edilməmiş boş ərazi ətə olan tələbatı ödəməyə kifayət etmir. Bəcərilən torpaqların çoxusunu iri və kiçikbuynuzlu heyvanların saxlanması yönəltmək zəruridir. Bu səbəbdən də, bu heyvanların qiyməti həm onlara qulluq etmək üçün lazım olan işçiləri, həm də təsərrüfat üçün istifadə olunan bu kimi torpaqlardan torpaq sahibinin və əkinçinin götürəcəyi gəliri təmin etməlidir. Ən yararsız torpaqda yetişdirilən heyvan bazara gətirilən kimi, ən məhsuldar torpaqda yetişdirilənin qiymətinə satılır. Həmin istifadə edilməyən torpaqların sahibləri bundan gəlir götürür, sərəncamdakı ərazinin rentasını heyvanların qiyməti nisbətində yüksəldirlər. Şotlandiya dağlarının çoxunda ətin vələmir (yulaf) unundan hazırlanmış çörək qədər, hətta bundan da ucuz olmasının üstündən heç bir əsr də keçməmişdir. İki ölkənin birləşməsindən İngiltərə bazarı yaylaq heyvanlarına açılmışdır. İndiki dövrdə bunların orta qiyməti əsrin əvvəlində olduğunun üç qatı qədərdir. Bir sıra dağ mülkünün icarə haqqı da eyni müddət ərzində 4 dəfə artmışdı. Bu gün Böyük Britaniyanın

təxminən hər yerində, ən yaxşı ətin funtu, ümumiyyətlə, ən mükəmməl ağ çörəyin iki funtundan artıq edir. Məhsul bol olanda isə, bəzən üç-dörd funta bərabər idi.

Bu halda abadlıq işlərinin genişlənməsi ilə əlaqədar istifadə edilməyən otlaqların icarə haqqı və gəliri, istifadə edilən sahələrin icarə haqqı və gəliri ilə bir səviyyədə müəyyən edilir. Əkin, illik bir məhsuldur. Ət isə mal-qaranın böyüməsinə dörd-beş il lazım olan bir məhsuldur. Ona görə də, bir hektar torpaq, bir qida məhsulunu o birindən çox az yetişdiyinə görə, miqdarın az olması qiymətdəki yüksəlmə ilə kompensasiya olunur. Bu, təxminən kompensasiya olunub artarsa, onda daha çox əkin sahəsi otlağa çevrilə bilər. Əgər kompensasiya olunmasa, bir hissəsi yenidən tarlaya çevrilər.

Bununla birlikdə otlağın renta və gəliri ilə əkin sahəsinin rentası və gəliri arasındakı, yəni məhsulu əslində heyvan yemi olan torpaqla, məhsulu tamamilə insan qidası olan torpaq arasındakı bu bərabərliyin, ancaq böyük bir ölkədəki, istifadə edilmiş ərazinin bir çoxunda meydana gəlidiyi ilə razılaşmaq lazımdır. Bəzi qeyri-adi hallarda isə vəziyyət tamamilə başqa cür olub, otlağın rentası və gəliri ilə, əkin sahəsində əldə ediləcəkdən daha yüksəkdir.

Beləcə, böyük bir şəhərin ətrafında ətin yüksək qiyməti ilə birlikdə südə və at yeməsinə olan tələb çox vaxt otun dəyərini əkin sahəsi ilə arasında olan təbii nisbətə bərabər edir. Bu yerli üstünlük aydındır ki, uzaqdakı torpaqlara aid edilə bilməz.

Xüsusi şərtlər bəzən bir qrup ölkələrdə elə sıxlıq yaratmışdır ki, böyük bir şəhərin ətraflarındakı torpaqlar kimi ərazinin hamısı orada yaşayanların dolanışığı üçün lazım olan məhsulu yetişdirməyə imkan verməmişdir. Bu səbəbdən öz torpaqlarının daha çox uzaq məsafədən asanlıqla gətirilə bilməyən bitkinin yetişdirilməsi istiqamətində istifadə edilmişdir. Böyük xalq kütləsinin əsas qidası olan taxıl isə xarici ölkələrdən gətirilmişdir. Hollandiyada bu hal mövcuddur. Keçmiş İtaliyanın bir hissəsində romalıların firavan vaxtında eyni vəziyyətdə olduğu məlum olur. Kato, Siseronun dediyinə görə xüsusi mülkiyyətdə ən gəlirli işin yaxşı otlaq sahəsi olduğunu bildirmiş¹. O, yaxşı otlağın ikinci, pis otlağın isə üçüncü iş olduğunu deyirdi. Cüt sürməyi mənfəət və fayda baxımından dördüncü sıraya daxil edirdi. Reallıqda isə qədim İtaliyada, Roma ətrafında xalqa tez-tez havayı və ya çox ucuz taxıl paylanması səbəbindən torpaqların istifadəsinə

¹ Özündən xeyli sonrakı nəsildən «nəvəsi» olan o biri Kato-dan ayırmaq üçün «keçmiş» deyilmişdir.

mənfi təsir göstərmişdir. Bu taxıl fəth edilən ərazilərdən gətirilirdi. Bu ərazilərdən bir çoxu respublikaya vergi əvəzinə məhsullarının onda birini bəli bir qiymətə, batmanını təxminən 6 pensə vermək məcburiyyətində idilər. Bu taxılın ucuz qiymətə xalqa verilməsi Latiumdan, yəni qədim Roma ərazisindən Romaya gətirilən taxılın qiymətini istər-istəməz aşağı salmış və o, ölkədə taxılın əkilməsinə mənfi təsir göstərmişdir.

Əsas məhsulu taxıl olan düzənlik çöldə də torpaq sahibi ətrafındakı otlaqdan çox vaxt yaxınlıqdakı hər hansı əkin sahəsindən daha yüksək renta (mənfəət) əldə edir. Bu, əkində istifadə edilən heyvanları saxlamaq üçün əlverişlidir. Belə olan tərzdə əslində bunun yüksək icarə haqqı çox da məhsulun həcmi ilə deyil, əkib-biçilməsinə imkan verən torpaqların məhsulunun dəyəri ilə ödənilir. Qonşu torpaqların ərazisi tamamilə əhatə olunduqda rentanın azalması ehtimalı var. Şotlandiyada bu cür ərazilərin yüksək rentası bu halların az olmasından irəli gəlir. Bu azlıq aradan qalxdıqdan sonra da, yüksək rentanın davamlı olmağı sual altındadır. Torpaqları hasara almağın faydası otlaqlarda əkin sahəsindən daha böyükdür. Heyvanlara nəzarət etməkdən qənaət etmiş olurlar. Çobanı və ya itini narahat edən hal olmadıqda, bunlar daha təhlükəsiz otlayırlar.

Ancaq belə bir faydanın olmadığı yerdə, əkin və ya xalqın gündəlik bütün qidası olan başqa heç bir şey yüksək məhsuldarlığa malik olan ərazinin rentası ilə gəlirinin, otlağın icarə haqqı ilə gəlirini, əlbəttə ki, müəyyən etməsi lazımdır.

Bərabər miqdarda torpağın təbii çəməndən daha çox heyvanı qidalandırması üçün süni çəmən, şalğan, yerkökü, kələm və başqa şeylərdən yararlanmağın, ölkədə ətin qiymətinin çörəyə olan təbii üstünlüyünü bir az azaltması gözlənilə bilər. Həmçinin də, azaltdığı müşahidə edilir.

Çörəyin qiymətinə görə ətin qiymətinin indiki dövrdə, heç deyilsə, London bazarında keçən əsrin əvvəlindən aşağı olduğuna inanmaq üçün səbəb var.

Doktor Birch “Şahzadə Henrinin həyatı” adlı əsərində bu şahzadənin ətə çox ödədiyi pulun hesabını verir. Bu kitabda bir inəyi 600 funt budunun ona təxmini 9 lirə 10 şillingə və ya buna yaxın bir qiymətə başa gəldiyini deyir. Yəni, inək ətinin hər 100 funtu 31 şilling 8 penniyə bərabər idi. Şahzadə Henri 6 noyabr 1621-ci ildə 19 yaşında vəfat etmişdir.

1764-cü il mart ayında o dövrdəki qida məhsullarının qiymətinin baha olmasının səbəblərini araşdırmaq üçün parlamentin tədqiqatı həyata keçirilmişdir. O dövrdə bu işlə əlaqədar başqa faktlar arasında vircinialı tacir 1763-cü ilin mart ayında gəmiləri üçün 100 funtu 24-25 şilling olan mal əti azuqəsi aldığını göstərmişdir. Özü bunu adi qiymət hesab etmişdir. O, həmin ildə eyni miqdarda çox çeşiddə azuqə üçün 27 şilling vermişdi. Bununla birlikdə 1764-cü ildəki bu yüksək qiymət şahzadə Henrinin ödədiyindən 4 şilling 8 penni ucuzdur. O, uzun səyahətlər üçün dana ətinin ancaq ən yaxşısının şoraba əlverişli olduğu da nəzərdən qaçırmamışdır.

Şahzadə Henrinin verdiyi pul hər bir hissəsindən aslı olaraq, hər bir funtu 3,75 penniyə bərabər olur. Bu hesabla yaxşı hissələr 4,5 və ya 5 pennidən aşağı qiymətə satılmamalıdır.

1764-cü ildəki Parlament sorğusunda ən yaxşı dana ətinin seçilmiş hissəsinin istehlakçıya 4-4,25 penniyə uyğun gəldiyi deyilmişdir. Adi hissələrin qiyməti isə, ümumiyyətlə, 7 fartinqdən 2.5-2,75 penyə qədər idi. Onların dediyənə görə bu, mart ayında satılan eyni hissələrdən yarım penni bahalı idi. Amma bu cür yüksək qiymət belə, şahzadə Henrinin dövründəki pərakəndə satış qiymətindən olduqca ucuzdur.

Keçən əsrin ilk on iki ili ərzində Vinzor bazarında ən yaxşı buğdanın qiyməti 9 Vinçester buşşeli, hər bir dövrdə bir ingilis kvanteri (50 kq) bir litrə 18 şilling $3\frac{1}{6}$ penni idi. Lakin 1764-cü ilin əvvəlki 12 il

ərzində, 12-ci il də daxil olaraq, eyni bazarda, eyni ölçüdə ən yaxşı buğda 2 lirə 1 şilling 9,5 penni idi.

Deməli, 1764-cü il daxil olmaqla, ondan əvvəlki 12 il ərzində buğdanın qiyməti əsrin ilk 12 ilində olduğundan çox ucuz, ətin qiymətinin isə baha olduğu məlum olur.

Əksər böyük ölkələrdə əkilən torpaqlarının çoxusu ya insan qidası, ya da heyvan yemi becərilməsində istifadə edilir. Bu torpağın rentası ilə gəliri digər bütün əkili torpaqlarınkini qaydaya salır, müəyyənləşdirir. İstənilən bir məhsul bunlardan az gəlir gətirərsə, torpaq qısa müddət ərzində tarlaya və ya otlığa çevrilər. Əgər hər hansı bir məhsul daha artıq gəlir gətirərsə, tarla və ya otlaq sahəsi olan torpaqların bir hissəsi qısa müddətdə artıq mənfəət gətirən məhsulun əkilməsinə istiqamətlənər.

Torpaq əlverişli becərmək üçün daha yüksək ilk abadlaşdırma xərcləri və ya illik digər xərclər tələb edən məhsullardan birinin əkin və ya otlaq sahəsindən daha çox renta, o birinin isə daha böyük gəlir

gətirdiyi məlum olur. Bununla bərabər bu üstünlüyün xərci müəyyən bir faiz və ya qarşılığı olmaqdan irəli gəlmir.

Hər hansı bir mayaotu baxçasında, meyvə, tərəvəz bağlarında həm torpaq sahibinin rentası, həm də əkinçinin gəliri, ümumiyyətlə, əkin və ya otlaq sahəsindəkindən çoxdur. Ancaq sahəni bu vəziyyətə gətirmək üçün daha çox vəsait xərclənməlidir. Bu səbəbdən də ərazi sahibinə daha yüksək renta verilməlidir. Həmçinin, ərazini daha diqqətlə, daha bacarıqla idarə etmək lazımdır. Buna görə də əkinçiyə daha çox gəlir vermək lazımdır. Meyvə və tərəvəz bağında yetişdirilən məhsullar daha çox qulluq tələb edir. Ona görə də həmin məhsulun qiyməti bəzən baş verən bütün itkiləri kompensasiya etməkdən başqa sığorta işi kimi bir hissə ayrılmalıdır. Ümumiyyətlə, aşağı, həmişə müxtəlif olan vəziyyətləri, bağbanların yüksək qabiliyyətinin çox vaxt artıq mükafat almadığına bizi inandırmalıdır. Bəzi varlıların əyləncə xatirinə bağbanlıq etməsinə görə onunla qazanc üçün məşğul olanların verəcəyi fayda daha azdır. Çünki bağbanların ən yaxşı müştərilərinin olması məqsədlə adamların məhsullarını özləri istehsal edirlər.

Torpaq sahibinin bu kimi hallardan əldə etdiyi mənfəətin heç vaxt çəkilən xərci ödəməyə kifayət edən məbləğdən daha artıq olmadığı məlum olur. Qədim kənd təsərrüfatında bağdan sonra yaxşı becərilən tərəvəz sahəsinin də ən əsas hissə olduğu məlumdur. Amma kənd təsərrüfatında barəsində təxminən 2 min il əvvəl yazıb yaratmış bu sənətin mütəfəkkirlərindən sayılan Demokrit hesab edir ki, tərəvəz becərilən ərazini hasara almaq məqsədəuyğun deyil. Onun dediyinə görə, əldə ediləcək gəlir daş hasarın tikilməsi xərcini ödəməyə kifayət etmirdi. Kərpic isə (yüksək temperaturda bişirilən) yağışdan, qışın sərt havasından tez-tez təmirə ehtiyac yaradır. Demokritin bu düşüncəsini bizə çatdıran Kolumella bunu imkan etmir. Amma optimal variant olan böyük kol və kaktusdan çəpər hörməyi məsləhət görür. Dediynə görə o, təcrübə nəticəsində bunun həm uzunömürlü, həm də keçilməsi mümkün olmayan hasar olduğunu müəyyən etmişdir. Amma görünür ki, bunu Demokritin dövründə hamı bilmirdi. Palladius daha əvvəl Vavronun məsləhət yürütdüyü Kolumellnin bu fikirini mənimsəmişdir. Bu, keçmiş torpaq becərənlərin fikrincə, bostan məhsulu əkin və suvarma xərcini ödəməyə kifayət edəcək qədər olurdu. Çünki günəşə belə yaxın ölkələrdə, indi olduğu kimi o dövrdə də, hər bir bağda kiçik su axınının olması məqsədəuyğun hesab edilmişdir. Bu gün Avropanın bir çox hissəsində hər hansı bir bostanın ətrafını

Kolumellanın məsləhət görüldüyündən daha yaxşı hasara almağın mümkün olmadığı hesab edilir. Böyük Britaniya ilə bəzi şimal ölkələrində yaxşı meyvələr çəpər olmadan yetişdirilə bilməz. Bu səbəbdən bu ölkələrdə çəpərsiz yetişdirilə bilməyən meyvələrin qiyməti çəpərin tikilməsinə və təmirinə çəkilən xərcləri ödəməlidir. Çox vaxt meyvə ağaclarından ibarət olan çəpər bostanı da əhatə edir. Beləcə bostan öz məhsulunun məsrəfini çox da qoruya bilməyəcəyi çəpərdən yararlanır.

Lazımı qədər tikilib, dörd yanı abadlaşdırılan hər hansı bir bağın, fermanın ən dəyərli hissəsi olması, bütün bağçılıq inkişaf etmiş ölkələrdə indiki kimi keçmiş kənd təsərrüfatında da qəbul edilən müddəadır. Ancaq Kolumelladan öyrəndiyimə görə, keçmiş italyan təsərrüfatçıları arasında yeni bir bağ salmağın səmərəli olub-olmaması müzakirə predmeti idi. O da bacarıq tələb edən, hər cür təsərrüfatı ürəkdən sevən bir şəxs olaraq, bağçılıq tərəfdarı kimi fikir yürüdür. Mənfəətlə xərci müqayisə edərək bunun çox faydalı bir iş olduğunu göstərməyə çalışır. Bununla birlikdə yeni təşəbbüslərin gəlirləri ilə xərcləri arasında müqayisə əksər hallarda çox çəşdiricidir. Başqa şeylərə nisbətən hələ kənd təsərrüfatında tamamilə elədir. Əgər yeni yaradılan bağdan gələn gəlir reallıqda onun fikirləşdiyi qədər olsaydı, heç bir problem olmazdı. Bu məsələ ilə əlaqədar bugünkü dövrdə bir çox ölkələrdə razılığa gəlinir. O ölkələrdə kənd təsərrüfatı barəsində əsərlər yazan müəlliflər, yəni əkinçiliyi həqiqətən sevən və onun tərəfində olanlar, ümumiyyətlə, Kolumella kimi bağ leyhinə olmağa meyillidirlər. Fransadakı keçmiş bağ sahiblərinin yeni bağ tikilməsinin qarşısını almaq üçün narahat olmaları o müəlliflərin fikirlərinə meyil olduğunu, o ölkədə kənd təsərrüfatının bu növünün digərindən gəlirli olduğuna inandıqlarını göstərdiyi məlum olur. Həmçinin bu, digər tərəfdən də başqa bir fikir, yəni sərbəst olaraq bağ salmağa qarşı qanunlar olmazsa, belə yüksək mənfəətin davamlı olacağını göstərir. 1731-ci ildə təftiş şəxslərin yoxlama nəticəsində torpağın başqa bir əkinə yaramayacağı ilə əlaqədar verdiyi sənədə əsaslanan, xüsusi Kral icazəsi olmadan, həm yenidən bağ salmasını, həm də istifadəsində 2 il faizə yaranmış köhnə bağların yeniləşməsini qadağan edən sərəncam verildilər. Bu qərarın səbəbi əkin sahəsi ilə otluğun məhdud, şərəbin isə olduqca bol olması idi. Amma bu hədsiz bolluq həqiqi olsa, heç bir sərəncam olmadan bu cür təsərrüfatın gəlirlərini əkin sahəsi ilə otluq arasında mövcud olan təbii nisbətdən aşağı salmaqla yeni bağ salınmasının fəal şəkildə qarşısını alardı. Bağların çoxalmasından

əkinin miqyasının azalması iddiasına gəlincə isə əkinçilik məhsulları Fransanın heç bir yerində bu məhsulun yetişdirilməsinə əlverişli olan Burqundiya, Giyena və ya Langedok kimi şərabçılıq ərazilərində olduğu qədər yetişdirilmir. Məhsulunu satmaq üçün bazar tapmaqla kənd təsərrüfatının o sahəsində işlədilən xeyli sayda işçi digər sahəni də mütləq şəkildə inkişaf etdirməkdədir. Yüksək məbləğ ödəyə bilənlərin sayını azaltmaq əkin sahələrinin becərilməsini inkişaf etdirmək üçün ən səmərəsiz üsuldur. Bu, sənayeni məhdudlaşdıraraq kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək siyasətini xatırladır.

Bu səbəbdən torpaqdan istifadə etmək üçün böyük miqdarda illik əkin xərci lazım olan məhsulların renta və gəliri əksər hallarda əkin və otlaq sahələrindəkindən olduqca yüksək ola bilər, amma digər tərəfdən belə məsrəfli məhsulların renta və gəliri istehsala çəkilən xərcləri tamamilə ödədiyi kimi, əslində digər məhsulların renta və gəliri ilə müəyyən olunur.

Reallıqda isə istənilən məhsul üçün əlverişli hala gətirilməsi mümkün olan torpağın kəmiyyəti bəzən tələbatı ödəyə bilməyəcək qədərdən az olur. Yetiştirilib bazara çıxarılması üçün gərəkli olan renta ilə gəlirin hamısı təbii faizlərinə və ya digər əkilmiş torpaqlardan bir çoxunda ödənilən faizə görə ödəməyə kifayət edəndən daha artığını verməyə razı olanlara məhsulun hamısı verilə bilər. Bütün əkin becərmək xərclərini çıxardıqdan sonra, qalan məbləğ ilə əkin və otlaq sahələrinin buna oxşar məbləği arasında əksər hallarda düzgün nisbət olmaya bilər, bu hissə o artıq məbləği hər hansı bir ölçüdə keçə bilər. Bu artıq məbləğin də çoxu, təbii ki, ərazi sahibinin rentasına daxil olur.

Məsələn, şərabçılıqdan əldə edilən renta gəlir ilə əkin və otlaq sahəsindən əldə edilənlər arasındakı nisbətin bütünlükdə hər yerdə çinqillə və ya qumlu torpaqda yetişdirilib orqanizmə faydalı olmasından başqa üstünlüyü olmayan adi məhsulu üzüm bağlarında olacağı məlumdur. Ölkənin adi torpaqları ancaq bu cür bağlarla rəqabət apara bilər. Çünki xüsusi keyfiyyətə malik olanlarla rəqabət apara bilməyəcəyi açıq-aşkar məlumdur.

Üzüm çubuğu torpağın münbitliyindən asılı olaraq hər hansı başqa bir meyvə ağacı ilə müqayisədə daha çox təsirə məruz qalır. Bəzi torpaqlarda yetişdirilən məhsullar, heç bir qulluqdan asılı olmayaraq başqa birinə bərabər tutmayacağı qədər dadlı olur. Bu dad bəzən yalnız bir neçə bağla məhdudlaşır. Bəzən isə kiçik bir ərazini, bölgəni əhatə edir. Bu cür şərəblərin bazara çıxardılması

ümumi miqdarı adi bağlardan bazara çıxarmaq üçün lazım olan rentaya uyğun idi. Bağlardan bazara çıxarmaq üçün lazım olan rentanın, mənfəətin və məvaciblərin hamısını ödəmək istəyənlərin tələbindən daha az olur. Ona görə də, bazara çıxarılan ümumi miqdarın böyük bir hissəsi topdan olaraq daha çox pul verənlərə satıla bilər. Bu isə qiyməti istər-istəməz adi şərab qiymətlərindən yüksəyə qaldırır. Bu şərabı marağın böyük və miqdarının isə az olması alıcılar arasındakı rəqabəti az və ya çox dərəcədə sürətləndirməsinə görə yaranan fərq də az və ya çox olur. Fərq nə qədər olarsa-olsun, bunun hamısını əmlak sahibi renta vasitəsilə mənimsəyir. Çünki bu kimi bağlar, ümumiyyətlə, digərlərindən daha çox səylə yaradılsa da, şərabın yüksək qiyməti bu səyin nəticəsi deyil, səbəbidir. Belə dəyərli məhsulda yaranan itki nə qədər böyük olsa da, hər kəsin öz işinə daha səylə, diqqətlə yanaşmasına səbəb olur. Ona görə də, bu yüksək qiymətin kiçik bir hissəsi istehsalına sərf edilən əməyin məvaciblərini və əməyi hərəkətə gətirən kapital xərclərini ödəməyə kifayət edir.

Avropa dövlətlərinin Qərbi Hind adalarındakı şəkər qamışı yetişdirilən müstəmləkələri bu qiymətli bağlarla müqayisə edilə bilər. Bunların istehsal etdiyi bütün məhsul Avropanın tələbatından azdır. Ümumiyyətlə, hər hansı başqa bir məhsulla əldə ediləcək məbləğdən aslı olaraq bu məhsulun istehsal olunub bazara çıxardılması üçün lazım olan rentanın, gəlirin və məvaciblərin hamısını ödəməyə kifayət edəndən də artığını vermək istəyənlərə satıla bilər. Koşinşində ən yaxşı ağ şəkərin bir kvintalı 3 piastra satılır. Bizim pul vahidimizlə 13 şilling 6 penniyə bərabərdir. Bunu həmin ölkənin təsərrüfatını diqqətlə izləyən M.Puavr¹ söyləmişdir. Orada bir kvintal 150-200 Paris funtuna bərabərdir. Bu isə ingilis çəki vahidi ilə bunun 100 funtunun qiymətini təxminən 8 ingilis şillinginə bərabər edir. Bu, müstəmləkələrimizdən gətirilən şəkər tozuna verilən ümumi pulun 1/4-i, ən yaxşı ağ şəkərə verilənin isə 1/6-ı deyil. Koşinşində əkilən torpaqların əksəriyyəti böyük xalq kütləsinin qidası olan taxıl ilə çəltik yetişdirilməsinə istiqamətləndirilmişdir. Orada ərzaq məhsulu düyünün və şəkərin qiyməti, bəlkə də, təbii səviyyədə yeni torpaq sahili ilə əkinçinin müxtəlif məhsulların becərilməsinə sərf edilən rekultivasiya, irriqasiya, əkin xərclərini tamailə ödəyə bildiyi səviyyədədir. Ancaq müstəmləkələrimizdəki şəkərin qiyməti ilə nə Avropa,

---

¹ Voyages d'un Philosophe.

nə də Amerikadakı çəltik və ya əkin sahəsində yetişdirilən məhsulun qiyməti arasında belə bir nisbət yoxdur. Şəkər yetişdirilən plantasiya sahibləri əksər hallarda bütün əkin xərcini rom və patka ilə kompensasiya edəcəyini və yalnız şəkərdən xalis mənfəət əldə olunacağını ümid edir. Mən demirəm ki, düzdür, lakin demirəm ki, bu doğrudursa, əkinlə məşğul olan fermerin əkib-biçmə xərclərini saman və kəpəyi satmaqla ödəyərək taxılın (dənli bitkilərin) xalis gəlir şəklində özünə qalması kimi bir şeydir. Çox vaxt, görürük ki, London və digər ticarət şəhərlərindəki, tacir birlikləri şəkər çuğunduru əkilən müstəmləkələrimizdə boş əraziləri alırlar. Onlar çox uzaq olmasına, bu ölkələrdə pis hüquq qaydaları ilə əlaqədar nə qədər gəlir gətirəcəyinin məlum olmamasına baxmayaraq, nümayəndələri və dəllalları vasitəsilə mənfəətli şəkildə əkib-becərəcəklərinə ümid edirlər. Ölkələrdə ədalət hökm sürdüyü üçün gəlir əldə ediləcəyi Şotlandiyanın, İrlandiyanın, Şimali Amerikada taxıl yetişdirilən əyalətlərin ən məhsuldar torpaqlarını heç kəs bu üsulla əkib-becərməyə cəht etmir.

Virjiniya ilə Merilanda tütünün əkilməsi daha gəlirli olduğu üçün taxılın yetişdirilməsinə o qədər də maraq yoxdur. Tütünün Avropanın çox hissəsində becərilməsi mümkündür. Amma tütün Avropanın təxminən hər yerində vergiyə cəlb edilir. Bu bitkinin yetişdirildiyi fermalardan hər birindən vergi yığılmasının gömrükdən keçirilərkən rüsum tətbiq edilməsindən çətin olduğu hesab edilir. Bu səbəbdən Avropanın bir çox hissəsində tütünlərin əkilməsi mənasız olaraq qadağan edilmişdir. Bu da, öz növbəsində, tütünün əkilməsinə icazə verən ölkələrin istər-istəməz inhisarlaşmasına səbəb olmuşdur. Tütünün çox hissəsini Virjiniya ilə Meriland yetişdirdiyinə görə bu inhisar mənfəətinin çoxunu onlar əldə edir. Ancaq tütünün yetişdirilməsi şəkər çuğunduru qədər gəlirli deyil. Belə ki, indiyə qədər İngiltərədə yaşayan tacirlərin kapitalı ilə yaradılan tütün ferması eşitməmişəm. Vətənimizə tütün yetişdirilən müstəmləkələrimizdən şəkər çuğunduru becərilən adalarımızdan gələnələr qədər əkinçi gəlmir. Bu müstəmləkələrdə taxılın əkilməsinə tütünə nisbətən üstünlük verildiyinə görə Avropanın tütünə olan tələbatı tamamilə ödənməsə də, bu tələbat şəkərə olan tələbatdan daha çox təmin edilir. Tütünün indiki qiyməti əkin sahələrində ödənilən faizə görə istehsal edilib bazara gətirilməsi üçün lazım olan rentanın, əməkhaqqının və gəlirin hamısını ödəməyə kifayət edəndən, bəlkə də, artıqdır, amma şəkərin bugünkü qiymətindən çox da artıq deyil. Beləcə, tütün fermalarımızda tütünə qarşı Fransanın keçmiş üzüm bağlarının sahiblərinin şərabin bol

olması səbəbindən göstərdikləri soyuq münasibəti göstəriblər. Parlament qərarı ilə tütün əkilməsi 16-60 yaşları arasında olan hər zəncinin adambaşına 1000 funt çəkisində tütün verdiyi fərz edilən 6000 kol ilə məhdudlaşdırılmışdır. Deyilənlərə görə belə bir zənci bu miqdarda tütündən başqa 4 sentner qarğıdalı istehsal edə bilirdi. Bazara artıq məhsulun daxil olmasının qarşısını almaq üçün də bolluq illərində bəzən zəncilərdən adambaşına (flandriyalıların ədviyyat üçün etdikləri formada) müəyyən miqdarda tütün yandırarmışlar. Doktor Duqlas belə deyir ancaq onun düzgün informasiya əldə etməsindən şübhə edirəm. Tütünün bazar qiymətini sabit saxlamaq üçün bu kimi çətin üsullar lazımdırsa, tütünün zəifləməsində digər bitkilərin əkininə nisbətən malik olduğu üstün mənfəət, bu üstünlük hələ də varsa, bəlkə də, davamlı olmayacaqdır.

Beləliklə, məhsulu insanın qidasını təşkil edən əkilmiş ərazilərin rentası bir çox başqa ərazilərin rentasını müəyyən edir. Heç bir xüsusi məhsul uzun müddət bundan aşağı rentaya malik ola bilməz. Çünki torpaq dərhal başqa formada istifadə edilir. Hər hansı bir məhsul daha artıq mənfəət gətirərsə, bu həmin məhsulun yetişdirilməsi üçün əlverişli olan torpaq sahəsinin təlabatı ödəməyəcək qədər az olmasından asılıdır.

Taxıl Avropada insan qidasının böyük hissəsini təşkil edən başlıca məhsuldur. Ona görə də, bəzi hallar istisna olmaqla, Avropadakı bütün digər ərazilərin rentasını da müəyyən edir. Böyük Britaniyanın nə Fransa bağlarına, nə də İtaliya zeytunluqlarına qibtə etməsinə səbəb yoxdur. Qeyri-adi hallar istisna olmaqla bunların dəyəri taxılın dəyəri ilə tənzimlənir və Böyük Britaniyanın taxıl sahəsindəki yüksək məhsuldarlığı digər iki ölkənin ikisindən də aşağı deyil.

Hər hansı bir ölkədə hər kəsin gündəlik qidasını təşkil edən bitki məhsulları, adi torpaqda becərilməklə ən məhsuldar torpaqda yetişdirilən taxıldan daha artıq məhsul əldə edilirsə, ərazi sahibinin renta və ya əkinçinin əməyinin qarşılığını ödəyib gəlirləri ilə birlikdə ehtiyatları yenidən təmin etdikdən sonra məhsuldan sahibinə qalan hissə mütləq daha çox olacaqdır. Həmin ölkədə yaşayış səviyyəsi nə dərəcədə olarsa-olsun, artıq qalan bu məhsul daima daha çox insanı qidalandıra bilər. Beləliklə də, torpaq sahibinin daha çox insan əməyindən istifadəsini mümkün edər. Torpaq sahibinin əldə etdiyi rentanın real dəyəri, onun nüfuzu və səlahiyyəti, yəni başqalarının əməyinin özünə verəcəyi yaşayış üçün zəruri olan maddi nemətlər üzərində nəzarəti, aydındır ki, daha böyük olur.

Çəltik becərilən sahə ən məhsuldar əkin tarlasından daha çox məhsul verir. İldə bir aktdan hər biri 30-60 kiloqram olmaqla iki dəfə məhsul götürülməsi çəltiyin normal məhsuludur. Bu səbəbdən də çəltik əməktutumlu olmaqla bərabər sərf edilən əməyin qarşılığını ödədikdən sonra daha çox artıq qalır. Ona görə də, çəltiyin xalq tərəfindən ən çox gündəlik qida kimi üstünlük verdiyi və əkinçilərin ən çox onunla qidalandığı bu ölkələrdə artıq qalan məhsulun digər əkin ölkələrindəkindən daha böyük bir hissəsi torpaq sahibinə qalır. Böyük Britaniyanın digər müstəmləkələrindəki kimi çəltik əkinlərin həm fermer, həm də torpaq sahibi olduğu bu səbəbdən gəlirlə rentanın bir-birinə qarışdığı Karolinada tarlaların ildə bir dəfə məhsul verməsinə və hər kəsin ən çox üstünlük verdiyi qida olması Avropa adətlərinə uyğun olmadığına baxmayaraq çəltik, əkinçiliyin digər sahələrindən daha gəlirlidir.

Yaxşı çəltik tarlası hər bir mövsümdə su ilə örtülü bataqlığa bənzəyir. Həmin tarla nə taxıla, nə otlığa, nə bağa, nə də insana faydalı olan başqa bir bitkiyə yaramır. Bu məqsədəuyğun əlverişli torpaqlar isə çəltiyin əkilməsinə uyğun olmur. Ona görə də həmin ölkələrdə digər bitkilərin əkildiyi ərazilərin rentası çəltik tarlalarının rentasını müəyyən edə bilməz.

Hər hansı bir kartof yetişdirilən sahədə əldə olunan məhsulun miqdarı çəltik əkilən sahədən əldə olunandan az deyil. Ancaq buğda əkilən ərazidə isə daha çoxdur. Bir akr torpaqdan alınan 12 min kvintal (50 kq) kartof 2 min kantar buğdadan daha üstün bir məhsul deyil. Reallıqda isə bu iki bitkidən ayrı-ayrı əldə edilən qida və ya qarışıqsız maddələr, kartof sulu xassəyə malik olduğundan, onların çəkilərinə mütənasib deyildir. Bununla bərabər bu meyvəköklü məhsulun yarısının su olduğunu fərz etsək, bir akr kartof sahəsi yenə də 6 min kantar (50 kq) qidalandırıcı maddə yetişdirər. Bu bir akr buğda sahəsində yetişdiriləndən 3 dəfə qatıdır. Bir akr torpaqdan kartof, bir akr torpaqdan buğdadan az xərclə yetişdirilir. Çünki buğdanın əkilməsindən əvvəl torpağın şumlanması, kartof becərilməsində heç əskik olmayan torpağı toxalama (yumşaltma) və digər qeyri-adi qulluq işlərindən çətinlikdir. Bu meyvəköklü məhsul, bəzi ölkələrdə çəltikdə olduğu kimi əkilən torpaqlarda indiki buğda və başqa növ dənli bitkilər becəriləndiyi qədər yer tuturaq, Avropanın bir hissəsində hər kəsin ən yaxşı gündəlik bitki qidası olsa, eyni miqdarda əkilmiş torpaqdan əldə edilən məhsul daha çox insanı qidalandıra bilər. Ümumiyyətlə, təsərrüfat işçiləri kartofla qidalandıqlarına görə,

kənd təsərrüfatında istifadə olunan insanların əməyi və bütün istehsal ehtiyatları ödənildikdən sonra belə daha böyük bir hissə artıq qalır. Bunun da daha böyük bir qismi torpaq sahibi tərəfindən əldə edilir. Əhalinin sayı artır, rentalar daha da yüksəlir.

Kartofun becərilməsinə əlverişli olan torpaq bütün digər tərəvəzlərin əkilməsinə imkan verir. Əgər kartof əkilən torpaqların böyük bir hissəsini əhatə dairəsinə alsın, eyni zamanda, bir çox əkili ərazinin rentasını müəyyən edər.

Dediklərinə görə, Lankəşir kimi yerlərdə vələmir unundan hazırlanan çörək, işləyən insanlar üçün buğda çörəyindən daha qüvvətli qida hesab olunurdu. Şotlandiyada da bunun belə olduğunu eşitmişəm. Amma bunun həqiqətə uyğun olmasına bir az şübhə edirəm. Şotlandiyada vələmir (yulaf) unu ilə qiadalanan sadə xalq kütləsi, ümumiyyətlə, İngiltərədə buğdadan hazırlanan çörəklə qidalanan eyni təbəqədən olan xalq kütləsi qədər güclü və gözəl deyildir. Onlar qədər işləyə bilmirlər. Bundan başqa görünüşləri də o qədər sağlam deyil. İki ölkənin imkanlı insanları arasında eyni fərq olmadığına görə, təcrübə göstərir ki, Şotlandiyadakı sadə xalq kütləsinin qidasının insan orqanizminə İngiltərədəki eyni təbəqədən olan qonşularınınkı qədər faydalı deyil. Ancaq kartof üçün vəziyyət belə deyil. Londondakı əsgərlikdən gələnlərin, hambalların, kömür daşıyanların, fahişəliklə məşğul olan bədbəxt qadınların, yəni Böyük Britaniya ölkələrindəki ən sağlam kəslərlə ən dilbər qadınların əksəriyyəti, İrlandiyadakı bu meyvəköklü qidalanan kasıb əhali arasından çıxırdı. Qidalandırıcı maddələrinə və ya insan orqanizminə, xüsusilə müsbət təsirinə görə bundan yaxşı başqa bir qida yoxdur.

Kartofu bir il ərzində saxlamaq çətin məsələdir. Üst-üstə iki-üç il ərzində anbarlarda saxlamaq isə mümkün deyil. Xarab olmasına görə sata bilməmək qorxusu, ölkədə çörək kimi müxtəlif xalq kütlələrinin əsas qidası olmasına, bu, əsaslı bir əngəldir.

II hissə

Bəzən renta verən, bəzən isə renta verməyən torpaq məhsulu haqqında

İnsan qidasının torpaq sahibinə hər zaman müəyyən renta verən yeganə məhsul olduğu məlum olur. Digər məhsul çeşidlərindən isə müxtəlif şərtlərə görə bəzən renta əldə etmək olur, bəzən isə olmur. Qidadan sonra insan oğlunun iki vacib ehtiyacı geyim və sığınacaqdır.

Torpaq ilkin işlənməmiş vəziyyətində qidalandıra biləcəyindən də çox adamı geyim və sığınacaq təmin edir. Torpağın işləmiş vəziyyətində isə, daha çox adam bəzən istədikləri və əvəzini ödəməyə hazır olduqları tərzdə bu maddələrlə təchiz edilə bilər. Ona görə də, bu maddələr həmişə hədsiz bol olur. Bu səbəbdən birinci hallarda bunların dəyəri aşağı olur və ya heç olmur. Digər vəziyyətdə isə istər-istəməz həmişə bunların miqdarı daha qıt olduğuna görə istər-istəməz qiymət daha yüksək olur. Birinci halda, bu materialların artığına ehtiyac olmadığına görə tullanılır. İstifadə edilənin dəyəri isə, yalnız onu istifadəyə yararlı vəziyyətə gətirmək üçün sərf olunan əməyə və xərəcə bərabər olur. Ona görə də, torpaq sahibi heç bir renta əldə edə bilmir. İkinci halda isə materialların hamısından fayda əldə edilir, əksər hallarda bunlara tələb təklifdən daha çox olur. Bunların hər hissəsinə, bazara çıxardılması xərclərini ödəməyə kifayət edəndən də artıq məbləği vermək istəyən bir adam daima tapılır. Ona görə də, torpaq sahibi bunların qiymətindən həmişə müəyyən miqdarda renta əldə edə bilər.

Heyvanların dərisi ilk geyim vasitələri idi. Bu səbəbdən də, qidaları əsasən bu heyvanların əti olan ovçu və çobanlardan ibarət tayfalarda hər bir insan özünə qida tapmaqla bərabər tələbatından daha çox geyim əldə etmiş olur. Digər insanlarla mübadilə edilməsə, bunların çoxusu dəyərsiz şey kimi tullanır. Bəlkə də, Şimali Amerikayı avropalılar kəşf etməmişdən əvvəl oranın ovçu tayfalarında vəziyyət belə idi. İndiki dövrdə isə artıq heyvan dərilərini avropanlılarla odlu silah və konyakla mübadilə edirlər. Bu da həmin dərilərə dəyər verir. Dünyanın bugünkü ticarət sistemində torpaq mülkiyyətinə malik olan ən vəhşi xalqlarda da, hesab edirəm ki, yaxın ərazilərlə bu cür əlaqə mövcuddur. Bunların ölkələrində istehsal olunan, lakin istifadə edilməyən və istehlak edilməyən bütün geyim

materiallarına daha varlı qonşularında tələb böyük olur. Belə ki, bu materialların qiyməti, o varlı qonşulara çatdırma xərcindən də daha da yüksək olur. Bu səbəbdən də torpaq sahibi müəyyən miqdarda renta əldə edir. Dağlıq Şotlandiya heyvanlarının əksəriyyəti ölkənin dağlarında istehlak edildiyi halda, dərilərinin ixracı isə ticarətin əsasını təşkil edir, mübadilədən əldə olunan pul dağ ətəyində yerləşən mülkiyyətçilər rentasına əlavə olunan məbləğdir. Keçmişdə vətəninə istehlak olunmayan İngiltərə yunu o dövrün daha varlı, daha sənayeçi ölkəsi olan Flandersin bazarına çıxarılır, yunun qiyməti istehsal edildiyi ərazinin rentasına müəyyən bir məbləğ əlavə edirdi. O dövrdəki İngiltərədən və indiki Şotlandiya yaylaqlarından yaxşı əkib-biçilməyən, xarici ərazilərlə ticarət əlaqələri olmayan ölkələrdə geyim materialları açıq-aydın elə bol olur ki, əksəriyyəti yararsız bir əşya kimi tullanılır, mülk sahibi bu materialların heç birindən renta əldə edə bilmir.

Tikinti materialları heç də həmişə geyim materialları qədər uzaqlara daşına bilməz, asanlıqla xarici ticarətin əsas əmtəəsi ola bilməz. Bunlar istehsal edilən ölkədə bol olsalar da, dünyanın indiki ticarətində belə çox vaxt torpaq sahibi üçün heç bir dəyəri olmur. London ətrafında yerləşən bir daş karxanasından yüksək miqdarda renta əldə etmək olar. Şotlandiya ilə Uelsin bir çox yerində isə belə karxanadan heç bir renta əldə etmək olmur. Daha sıx məskunlaşmış, yaxşı inkişaf etmiş bir ölkədə tikintidə taxta-şalban kimi istifadə ediləcək ağacın dəyəri yüksəkdir. Bunu yetişdirən ərazidən xeyli miqdarda renta əldə etmək olar. Lakin Şimali Amerikanın bir çox yerlərində böyük ağacları qırıb apara biləcək adama mal sahibi necə təşəkkür edəcəyini bilmir. Şotlandiya dağlarının bəzi bölgələrində quru və su yolu ilə çatdırılma olmadığına görə ağacın bazara göndərilən hissəsi qabıqdan ibarətdir. Ağacın çox hissəsi isə çürüyür. Tikinti materialları bu qədər bol olduğuna görə, istifadə edilənlərin dəyəri istifadəyə yararlı hala gətirilməsi üçün sərf edilən əmək və xərcin məcmusundan ibarətdir. Ümumiyyətlə, hər bir istəyən şəxsə yararlanmaq icazəsi verən ərazi sahibinə bunlar heç bir renta vermir. Bunula bərabər, varlı xalqların tələbi bəzən mal sahibinin müəyyən miqdarda renta əldə etməsini mümkün edir. London küçələrinə səkilərin döşənməsi Şotlandiya sahillərindəki sıldırım qaya sahiblərinə əvvəl heç bir şey ala bilmədikləri yerdən renta əldə etmək imkanı verib. Norveç ilə Baltik dənizi sahillərindəki meşələrin ağacları ölkələrində tapa bilməyəcəkləri bir bazarda satılır. Böyük Britaniyanın bir

çox hissəsi də daxil olmaqda, beləliklə də, sahiblərinə müəyyən miqdarda renta verməkdədir.

Ölkələr məhsullarının geyindirəcəyi deyil, qidalandıra biləcəyi əhalini sayına görə sıx məskunlaşdırıb. Qida olanda lazımı geyimi və sığınacağı tapmaq asan olur. Amma bunlar olduqda belə çox vaxt qida tapmaqda çətinlik çəkilir. Ev adı verilən şey Böyük Britaniya ölkələrində belə, bəzi yerlərdə bir adamın gündəlik əməyi ilə düzəldilə bilər. Ən sadə növdən olan geyimi, yəni heyvan dərisini istifadə etmək üçün onun soyulması və təmizlənməsi daha əmək tutumludur. Yəni dəbunun üçün çox da böyük əmək lazım deyil. Vəhşi barbar xalqlarda bütün bir ilin əməyinin yüzdə biri və ya daha da artığı əhalinin əksəriyyətinə tələbatları qədər geyim və sığınacağı təmin etməyə kifayət edir. Çox vaxt yerdə qalan doxsan doqquzun hamısı bunların qidalanmasına çətinliklə çatır.

Amma torpağın yaxşılaşdırılması və əkilib-becərilməsi bir ailənin əməyi ilə, iki ailəni qidalandırmaq olar. Cəmiyyətin yarısının əməyi bütün insanları qida ilə təmin edə bilər. Beləcə cəmiyyətin digər yarısı isə o biri şeyləri və ya insanın başqa tələbatlarını ödəməkdə işlədilir. Geyim, ev, ev əşyaları, bəzək əşyaları kimi şeylər bu tələbatlarla maraqların açıq-aşkar hədəfləridir. Varlı insan kasıb qonşusundan artıq qida istehlak etmir. Qidalandığı keyfiyyət baxımından olduqca fərqli ola bilər. Belə yeməyi hazırlamağa daha çox əmək və ustalıq tələb oluna bilər. Ancaq kəmiyyətcə, demək olar ki, eynidir. Məsələn, bir adamın böyük imarəti, böyük paltar şkafı ilə digərinin tövləyə oxşar evini, bir neçə əşyasını müqayisə edin. Bunların geyimi, evi, evin döşəmələri arasındakı miqdar baxımından fərqi də keyfiyyət fərqi qədər böyük olduğu nəzərə çarpır. Qidaya olan tələbatı hər bir şəxsə insan mədəsinin dar həcmi məhdudlaşdırmışdır. Ancaq evə, geyimə, bəzək əşyalarına, evi döşəmək üçün istifadə olunan şeylərə tələbat sonsuzdur. Bu səbəbdən tələbatından daha çox qidaya malik olanlar, həmin qidanın artıq olan hissəsini həmişə digər zövq aldığı əşyalarla dəyişmək istəyirlər. Sonlu tələbatı ödəməyə yönəldildəndən də artığı ödənilməsi mümkün olmayan sonsuz olan bu tələbatların ödənilməsinə sərf edilir. Yoxsullar qida tapmaq məqsədilə varlıların bu miqdarını aradan qaldırmaq üçün çalışırlar, bunu daha qəti olaraq əldə etmək üçün işlərini ucuzlaşdırıb təkmilləşdirmək üzrə bir-birləri ilə yarışirlər.

İşçilərin sayı artan qida və ya torpaqların artan əkilib-becərilməsi ilə artır. İşçilərin məzmunu ən yaxşı əmək bölgüsünə uyğun

olduğuna görə emal etdikləri materialın miqdarı özlərinin sayından daha çox böyük nisbətdə artır. İnsanın faydalı ixtiraları nəticəsində geyimdə, bəzək əşyalarında, yaxud ev döşəməkdə insan kəşfinin faydalı şəkildə və ya bəzək əşyası kimi istifadə edəcəyi hər cür materiala, yer altındakı daşlaşmış qalıqlara və ya qazıntılara, qiymətli metallara daşlara olan tələb beləcə yaranır.

Bu formada qida rentanın əsl mənbəyi olduğu kimi, torpaqdan əldə olunan başqa məhsulların sonradan renta verən hər bir başqa hissəsi də, dəyərini insanların əməyinin torpağı əkib-becərməsi ilə məhsuldarlığı yüksəltməklə götürür.

Bununla birlikdə məhsullar içərisindən sonradan renta verən hissələr bu məbləği hər dəfə ödəyə bilmir. İnkişaf etmiş ölkələrdə belə, bu məhsullara olan tələb bazara aparmaları üçün gərəkli olan əməyin qarşılığını ödəyib gəlirləri ilə birlikdə ehtiyatları bərpa etməyə kifayət edəndən artıq qiymət qoymağa imkan vermir. Tələbin belə olub-olmaması müxtəlif şərtlərlə əlaqədardır.

Məsələn, hər hansı bir kömür mədənlərindən renta əldə edilib-edilməməsi həm yataqda kömürün zənginliyindən bir az da yerləşdiyi yerdən asılıdır.

İstənilən növ bir mədəndən müəyyən qədər əməklə çıxarılan faydalı qazıntılar, eyni əməklə, digər mədənlərin əksəriyyətindən çıxarılaçaq faydalı qazıntılardan çox və ya az olmasına görə, o mədənin zəngin və yaxud məhdud olduğunu deyə bilərik.

Yerləşdiyi yeri əlverişli olan bəzi kömür mədənləri məhsuldar olmadığına görə istismar edilmir. Hasil edilən məhsul xərcləri ödəmir. Bu mədənlərdən nə gəlir, nə də renta əldə etmək olur. Elə mədənlər də var ki, bunlarda çıxarılan faydalı qazıntı, bunlardan çıxarılan məhsula sərf edilən əməyin qarşılığını ödəməyə və istehsal ehtiyatını bərpa etməyə ancaq kifayət edir. Bunlar mədəni istismar edənə gəlir gətirərsə də, əmlak sahibinə renta verəməyə kifayət etmir. Mədənləri ancaq ərazi sahibi gəlirlə istismar edə bilər. O işin icraçı olduğuna görə oraya yatırılmış kapitaldan gələn gəlir də özünə qalır. Şotlandiyadakı kömür mədənlərinin əksəriyyəti bu şəkildə işlədilir. Başqa cür istismar etmələri də mümkün deyil. Mədənlərin sahibi müəyyən miqdarda renta almadan heç kəsin onları işlətməsinə icazə vermir. Heç kəsin də bunu verməyə imkanı olmur.

Eyni ölkədə olan, keyfiyyət qədər zəngin başqa kömür mədənləri yerləşdiyi əraziyə görə işlədilər bilmir. Mədəndən çəkilən xəcləri ödəyəcək qədər filiz (kömür) az bir əməklə hasil edilə bilər. Bununla

belə hasil edilən məhsul əhalisi az olan, yaxşı yolları və ya su nəqliyyatı olmayan, dənizdən uzaq bir ölkədə satıla bilmir.

Mədəndən hasil edilən kömür, odun qədər yaxşı yanacaq olmayıb sağlamlığa xeyirli deyilir. Ona görə də kömür istehlak edilən yerdə ona sərf olunan məsrəflər, ümumiyyətlə, odundakına nisbətən aşağıdır.

Odunun qiyməti də mal-qaranın qiyməti kimi kənd təsərrüfatının vəziyyətindən asılıdır. Əksər ölkələrin əraziləri işlədilməmişdən əvvəl meşə ilə örtülü idi. Həmin dövrdə meşə insanlar üçün dəyəri olmayan bir problem idi. Meşələr əkinçiliyin inkişafı, heyvandarlığın genişlənməsi ilə əlaqədar insanlar tərəfindən qırılırdı. Heyvanların insanın əməyi ilə əldə edilən taxilla eyni səviyyədə artmasa da, onların çoxalması insanların səyi və çalışması nəticəsində baş verir. İnsanlar heyvanları qıt mövsümdə qidalandırmaq üçün, yemi bol olan dövrdə ehtiyat yığıb saxlayır, bütün il ərzində təbiətin bəxş etdiyi qidanı heyvanlara verir, bundan heyvanların istədikləri qədər yararlanmalarını təmin edir. Sətsiz-hesabsız heyvan sürüləri meşələrə buraxılanda yaşlı ağacları məhv etməsə də, cavanların boy artmasına maneə olur. Belə-belə bir neçə əsr ərzində bütün meşə tələf olur. Onda odunun məhdud olması onun qiymətini yüksəldir. Torpaq sahibi bəzən ən yaxşı ərazini taxta-şalban istiqamətli ağac yetişdirməkdən daha faydalı formada istifadə edə bilməyəcəyini aydın görür. Gəlirin böyük olması əksər hallarda qazancın gecikməsini kompensasiya edir. Ağac əkməyin gəliri əkindəki, otlaq sahəsindəki qədər olduğu Böyük Britaniyanın bir çox hissəsində indiki vəziyyətin təxminən belə olduğu məlum olur. Torpaq sahibinin ağac əkməkdən əldə etdiyi mənfəət heç bir yerdən bunun verə biləcəyi rentadan daha çox ola bilməz. Torpağı yaxşı becərilmiş, dənizdən uzaq bir ölkədə isə əksər hallarda çox vaxt bu rentadan aşağı ola bilməz. İnkişaf etmiş bir ölkənin dəniz sahilində mədəndən çıxarılan kömür əlverişli yanacaq kimi işlədilsə, tikintidə istifadə ediləcək taxta-şalbanı istehsal etməkdənsə bəzən torpağı daha az becərilən ölkələrdən idxal etmək daha ucuz başa gəlir. Son bir neçə il ərzində salınan yeni Edinburq şəhərində Şotland istehsalı olan tək bir taxta-şalban, kütük, bəlkə də, yoxdur.

Odunun qiyməti nə qədər olursa-olsun, mədən kömürünün qiyməti kömür ilə oduna o çəkilən xərcin eyni olması şərti daxilində, çox yüksək səviyyəyə qalxmayacağına inana bilərik. Ehtimal ki, İngiltərənin dənizdən uzaq, daxili ərazilərində, xüsusilə də, Oksfordşirdə vəziyyət belədir. Orada mədən kömürü ilə odun bir-birinə qarışdırılır.

Ona görə də, bu iki növ yanacaq xərcləri arasında elə də böyük fərq olmur.

Kömür hasil edən ölkələrin hər bir yerində daş kömür ən yüksək qiymətdən aşağıdır. Elə olmasa, quru və ya su yolu ilə daşıma xərclərini ödəyə bilməz, satışı azala bilər. Kömür çıxardanlarla yatağın sahibləri, kiçik miqdarda kömürü ən yüksək qiymətə satmaqda, böyük miqdarı aşağı qiymətə satmağı məqsəduyğun hesab edirlər. Sonra ən məhsuldar kömür yatağı digər mədənlərin qiymətini müəyyən edir. Rəqabət apardığı mədənlərdən bir az daha aşağı qiymətə satmaqla mədənin sahibi yüksək renta, icarədar isə daha çox gəlir əldə etməyə ümid edir. Digər mədənlər buna tab gətirməyib renta və gəlirlərini azaldıb, bəzən isə eyni qiymətə satmaq məcburiyyətində qalır. Bəzi müəssisələr müflis olur. Bəziləri isə icarəyə verilmədən sahibləri tərəfindən işlədilir.

Bütün digər məhsullar kimi kömürün uzun müddət satıla biləcəyi minimum qiyməti maya dəyərinə yaxındır. Mədənin sahibi renta ala bilmədiyi halda kömürün qiyməti, ümumiyyətlə, təxminən bu qiymətə bərabər olur.

Daş kömürün bunu təmin edə biləcəyi halda belə, renta kömürün qiymətində digər məhsulda olduğundan daha az hissəyə malik olur. Yerin üstündəki bir mülkün rentası ümumi¹ məhsulun üçdə birini təşkil edir. Ümumiyyətlə, bu məbləğ sabitdir, məhsulun bəzən məruz qaldığı dəyişikliklərdən asılı olmayan bir rentadır. Kömür mədənlərindəki ümumi məhsulun beşdə biri qədər renta olduqca böyük bir renta sayılır. Onda biri adi rentadır, məhsulun bəzən məruz qaldığı dəyişikliklərdən asılıdır. Bu dəyişikliklər elə böyükdür ki, $3\frac{1}{3}$ faizlik

gəlirlə satın alınan hər hansı bir kənd təsərrüfatı ərazisi üçün münasib qiymət hesab edilən bir ölkədə 10 faizlik gəlirin satın alınması, kömür mədəni üçün yaxşı bir qiymət sayılır.

Hər hansı bir kömür mədəninə sahibinə görə, kömürün dəyəri çox vaxt mədənin məhsuldarlığından çox onun yerləşdiyi ərazidən asılıdır. Metalın qiyməti isə mədənin məhsuldarlığından daha çox yerləşdiyi ərazidən isə daha az asılıdır. Qiymətli metallara daş süxurlarından təmizləndəndən sonra elə qiymət qoyulur ki, olduqca uzun quru və su yolu ilə daşınma xərcini ödəyə bilər. Bunların satış bazarları təkcə qonşu ölkələr deyil, bütün dünya ölkələrini əhatə edir.

¹ Malın tara ilə birlikdə ümumi çəkisi.

Yaponiya misi Avropa ticarətində xüsusi yer tutmuşdur. Yaponiya dəmiri Çili ilə Peruda alınıb-satılır. Perunun gümüşü təkcə Avropaya deyil, oradan da Çinə ixrac edilir.

Daş kömürün Vestmorlənd və ya Şropşirdəki qiyməti Nyukasldakı qiymətə az təsir göstərir. Lionezdəki qiymətə isə heç bir təsiri olmur. Belə uzaq kömür mədənlərinin məhsulları heç vaxt bir-biri ilə rəqəbat apara bilməz. Amma çox uzaq ərazilərdə yerləşən metal mədənlərindən hasil edilən məhsullar əksər hallarda bir-biri ilə rəqəbat apara bilər. Bu səbəbdən də dünyanın ən məhsuldar mədənlərindəki qara metalların, hələ qiymətli metalların qiyməti, istə-istəməz digərlərinin qiymətinə təsir göstərir. Yaponiya misinin qiyməti Avropa mədənlərindən hasil edilən misin qiymətinə az-çox təsir göstərir. Perudakı gümüşün qiyməti və ya onun maya dəyərinə daxil olan xərclərin miqdarı həm Avropadakı, həm də Çilidəki mədənlərdən hasil edilən gümüşün qiymətinə az-çox təsir göstərir. Avropadakı gümüş mədənlərinin əksəriyyəti Peruda mədənlərin kəşfindən sonra müflis olmuşdur. Gümüşün qiyməti elə aşağı düşüb ki, həmin yataqlardan hasil edilən məhsul sərf edilmiş xərcləri ödəyə bilmir. Potosidəki yataqların kəşfindən sonra da, Kubanın, Santo Dominqonun, hətta Perunun köhnə mədənlərində vəziyyət belədir.

Mədənlərin əksəriyyəti çıxarılan hər bir metalın qiymətini müəyyən həddə qədər, dünyanın ən məhsuldar faydalı qazıntısının qiyməti ilə tənzipləndiyinə görə hasilat xərclərini tamamilə ödəyir, əmlakın sahibinə çox da yüksək renta verə bilmir. Beləliklə, renta mədənlərinin əksəriyyətində, qara metalların qiymətində, qiymətli-lərin qiymətində az hissəsini isə daha az hissəsini təşkil edir. Hər ikisinin qiymətində böyük bir qismini əmək ilə mənfəət təşkil edir.

Qalay mədənlərinin köməkçisi, hörmətli cənab Borlesin dediyinə görə, dünyada məlum olan yataqların ən məhsuldarı olan Kornuels qalay mədənlərində ümumi məhsulun altıda biri rentanı təşkil edir. O, bəzi mədənlərin daha çox renta verdiyini, bəzilərinin isə heç o qədər renta vermədiyini deyir. Şotlandiyadakı bir çox məhsuldar qurğuşun mədənlərinin rentası da ümumi məhsulun altıda birini təşkil edir.

Frezier və Ulloanın dediyinə görə, Perudakı gümüş mədənlərinin sahibi çox vaxt mədəni işlədənlə bir şərt bağlayır: ancaq ilkin məhsulun özünü dəyirmanında boş süxurlardan təmizlətdirib, onun qarşılığında təmizləmə haqqını verməsini istəyir. Həqiqətən 1736-cı ilədək İspaniya kralının tətbiq etdiyi gömrük qanunla müəyyən edilən bir əyar gümüşün beşdə birini təşkil edirdi. Həmin hissə dünyanın ən

zəngin gümüş ehtiyatlarına malik Peru mədənlərinin o dövr üçün rentası hesab edilə bilər. Əgər gömrük olmasaydı, həmin beşdə bir hissə təbii olaraq əmlakın sahibinə çatardı. Bu gömrüyü ödəmək mümkün olmadığına görə işlədilməyən bir çox mədən də işlədilər. Kornvol hersoqluğunun qalaydan aldığı verginin dəyərinin 5%-ni və ya iyirmi birini keçdiyi hesab edilir. Qalaydan nə qədər olarsa-olsun, vergi tutulmasa, onda həmin məbləğ mədən sahibinə çatacaq. Amma iyirmidə biri altıda birə əlavə etsəniz, Kornvol qalay mədənlərinin orta icarə haqqının Perudakı gümüş mədənlərinin rentasına 12-nin 13-ə nisbətində olduğunu görə bilərsiniz. Perudakı gümüş mədənlərini icarəyə götürmək cüzi rentanı belə ödəyə bilmir; gümüşdən tutulan vergi 1736-cı ildə beşdə birdən onda birə endirilib. Bu verginin tətbiq edilməsi insanları qaçaqmalçılığa sövq edir. Qiymətli metalın qaçaqmalçılığı çox asan olur. Həqiqətən də İspaniya krallığındakı gömrük heç də yaxşı ödənmir. Kornvolda isə çox yaxşı ödənilir. Ona görə də, rentanın dünyanın ən məhsuldar gümüş mədənlərindəki gümüşün qiymətinə nisbətən, ən məhsuldar qalay mədənlərindəki qalayın dəyərinin böyük bir hissəsini təşkil etməsi ehtimal olunur. Bu cür mədənlərin işlədilməsinə yatırılan kapital mənfəətlə birlikdə kompensasiya edildikdən sonra malın sahibinə qalan hissəsi, qara metallarda qiymətli metallarınkına nisbətən daha böyükdür.

Perudakı gümüş mədənlərini işlədənlərin əldə etdikləri mənfəət çox da böyük deyil. Hörmətli və məlumatlı müəlliflərdən öyrəndiyimizə görə, Peruda yeni mədən işlətməyi öhdəsinə götürən hər hansı adama iflasa uğramış bir şəxs gözü ilə baxırlar. Bu səbəbdən də hər kəs elə insanlardan çəkinir. Görünür ki, orada mədənçilik buradakı kimi uduşların itkilərini ödəmədiyi bir lotereya hesab edilir. Ancaq uduşların böyük olması bir çox insanları sərvətlərini belə sonu olmayan işlərə xərcləməyə həvəsləndirir.

Bununla bərabər, dövlət, gəlirin böyük bir hissəsini gümüş mədənlərindən çıxardılan məhsuldan əldə etdiyinə görə, Perudakı qanun yeni mədənlərin işlənməsi üçün stimül yaradır. Hər hansı bir şəxs yeni yataq kəşf edərsə, həmin istiqamətdə üzünü 246 tut bunun yarısı qədər eninə torpaq ölçüb tam mənimsəyirsə mədənin həmin hissəsi onun olur; torpaq sahibinə heç bir şey vermədən bunu işlədə bilər. Kornvol hersoqunun bir qaydanın yaranmasına səbəb olmuşdur. Sahibsiz, hasara alınmamış torpaqlarda qalay yatağı tapan bir adam müəyyən ölçüyə qədər bunun sərhədlərini müəyyən edə bilər. Sərhədləri müəyyən edən şəxs mədənin həqiqi sahibi olur. Onu özü də

istifadə edə bilər; ərazi sahibinin icazəsi olmadan başqa bir adama kirayə verə də bilər. Baxmayaraq ki, mədənin sahibinə oranı işlədəndən kifayət miqdarda məbləğ verilməlidir. Hər iki halda da xüsusi məsuliyyət hüquqi dövlətin xeyrinə qurban verilmiş olur.

Eyni şəkildə, Perudakı yeni qızıl yataqlarının kəşf edilməsinə stimül yaradılır. Kralın tətbiq etdiyi gömrük qanunu ilə müəyyən-ləşdirilmiş standartdakı metalın yalnız iyirmidə bir hissəsini təşkil edir. Əvvəllər isə gümüşdə olduğu kimi beşdə bir, daha sonra onda bir idi. Bu mədənlərin idarə edilməsi iki vergidən aşağı olan məbləği belə ödəyə bilmir. Bununla bərabər, həmin müəlliflər Frezier və Ulloa, gümüşdən varlanan adama az rast gəldiyini bildirirlər. Çili ilə Perudakı qızıl yataqlarında ödənilən renta cəmi-cümlətani bu iyirmidə bir qədər gömrüyə bərabərdir. Bu da gümüşə nisbətən qızılın daha çox qaçaqmalçılığına səbəb olur. Ona görə ki, bu metalın dəyəri yüksək-dir, həmçinin də onu başqa cür çıxarırlar. Gümüşə digər metallar kimi xalis şəkildə deyil, başqa süxurlarla qarışıq vəziyyətdə rast gəlinir. Onu boş süxurlardan təmizləmək çox zəhmət tələb edən, çətin bir işdir. Bu əməliyyat yalnız xüsusi yerlərdə həyata keçirilir. Buna görə də, dövlət məmurlarının təftişi üçün açıq olur. Qızıl isə təbiətdə əksər hallarda xalis şəkildə tapılır. Bəzən iri parçalar şəklində olur. Kiçik dənəciklərdən ibarət, digər süxurlarla qarışıq şəkildə olduqda belə, azacıq başı çıxan bir adamın, necə gəldi gizli bir evdə həyata keçirəcəyi olduqca qısa və sadə əməliyyat ilə qızıl boş süxurlardan təmizləyə bilər. Ona görə də, qızıldan tutulan payı gümüşün dənəciklərinə nisbətən daha azdır.

Qiymətli metalların satıla biləcəyi ən aşağı qiymət və ya dəyişdirilə biləcəyi digər əmtəələr kütləsinin ən kiçik miqdarı digər mallarda olduğu kimi, eyni əsaslara görə müəyyən olunur. Bunları mədəndən çıxarmaq və bazara çatdırmaq üçün sərf edilən vasitələr: lazımı qida, geyim və sancaq bu qiyməti müəyyən edir. Bu qiymət heç olmasa çəkilən xərcləri ödəməlidir.

Amma bunların ən yüksək qiyməti başqa heç bir şeylə deyil, yalnız bu metalların məhdud və ya bol olması ilə əlaqədardır. Bu qiymət, daş kömürün məhdud olduğu halda qaldıra bilmədiyi qiymətini, odunun qiymətini tənzimlədiyi kimi hər hansı başqa bir məhsulun qiyməti ilə müəyyən edilə bilməz. Qızılın kəmiyyətini məhduləşdirsəniz, ən kiçik qızıl parçası bir brilliantdan daha qiymətli olub çoxlu sayda başqa məhsullarla dəyişdirilə bilər.

Bu metallara olan tələb, onların bir az faydalı olmasından, bir az da görünüşlərindən irəli gəlir. Bunlar dəmir istisna olmaqla, bəlkə də, digər bütün metallardan daha faydalıdır. Paslanma ehtimalı az olduğuna görə daha təmiz olur. Süfrə və ya mətbəx dəsti bunlardan düzəldildikdə daha çox insanı cəlb edir. Gümüş qazan, qurğuşun, mis və ya qalaydan daha çox təmizliyi qoruyur. Həmin keyfiyyət baxımından qızıl gümüşdən daha yaxşıdır. Bunların bəzək əşyası kimi istifadəyə yararlı olması zahiri görünüşlərindən irəli gəlir. Heç bir boya qızıl əşyada olan parıltını əks etdirə bilməz. Gözəl olmalarından yaranan həmin üstünlüklərini onların məhdud olması daha da artırır. Əksər varlıların var-dövlətdən aldıkları zövq hər hansı bir şeyin yeganə olması ilə əlaqədardır. Bu zövq onların özlərindən başqa heç kəsdə olmayan fərqli xüsusiyyətlərə malik olduqda son həddə çatır. Onların fikrinə görə bu və ya digər dərəcədə faydalı, gözəl bir əşyanın dəyəri (qiyməti) məhdud olması ilə, həmçinin onu əldə etmək üçün lazım olan əməklə eyni zamanda artır. Bu əməyin əvəzini ödəməyə isə ancaq onların imkanı çatır. Onlar bu cür əşyaları daha gözəl və faydalı, ancaq hər kəsin ala biləcəyi əşyalardan daha yüksək qiymətə almaq istəyirlər.

Faydalılıq, gözəllik və məhdudluq kimi xüsusiyyətlər bu metalların yüksək dəyərinin və yaxud dəyişdirilə biləcək malların əsasıdır. Bunlar metalların pul kimi istifadəsindən daha əvvəl mövcud olub, onunla əlaqədar deyil. Metalların bu cür istifadəsinə səbəb də bu keyfiyyətdir. Amma bu cür istifadə yeni bir tələb yaradıb, başqa bir formada faydalana biləcək miqdarı azaltmaqla onların qiymətini artırmağa kömək edir.

Qiymətli metallara olan tələb zərif zahiri görünüşündən irəli gəlir. Bunlar bəzəkdən başqa bir şeyə yaramır. Həmin metalların qiyməti məhdud və yaxud yataqlardan çıxarılmasının çətin, məsrəfli olduqlarına görə yüksək olur. Əldə edilən gəlir əksər hallarda bu qiymətli metalların qiymətinin böyük hissəsini təşkil edir. Rentanın buradakı payı çox cüzdür. Demək olar ki, heç yoxdur. Bu mədənlərin ancaq məhsuldar olanları yüksək renta verə bilər. Zərgər Tavernier Qolkonda ilə Viziapurdakı almas mədənlərini gəzərkən, ona mədənləri öz mənfəəti naminə işlədən hökmdarın ən böyük, ən məhsuldar mədənləri istisna olmaqla, digərlərinin bağlanmasını əmr etdiyini demişdir. Bunun fikrinə görə, digərlərinin işlədilməsinə ehtiyac yox idi.

Həm qiymətli metalların, həm də qiymətli daşların qiyməti bütün dünyada ən məhsuldar mədəndəki qiymətlərə uyğun müəyyən edildiyinə

görə; iki mədəndən birinin sahibinə verəcəyi renta yatağın mütləq faydalılığı qədər deyil, müqayisədə artıq olan faydalılığı səviyyəsindədir. Potosidəkilər Avropadakılardan nə qədər üstündürsə, bir o qədər də Potosidəkilərdən üstün yeni mədənlər kəşf edilərsə, gümüşün qiyməti həmin mədənləri işlətməyi mümkünsüz edəcək qədər aşağı düşə bilər. Vest-Hind adalarının kəşfindən əvvəl Avropadakı ən məhsuldar mədənlər sahiblərinə indiki Peruda olan qədər renta verirdi. Gümüşün miqdarı daha az olmaqla bərabər, digər eyni miqdarda mallara dəyişdirilmiş, mədən sahiblərinin payı bərabər miqdarda mal satın alması və yaxud buna malik olması imkanını verir. Həm məhsulun, həm də rentanın həcmi eyni olur.

Ən məhsuldar qiymətli metal yataqları dünyadakı sərvətin çox cüzi hissəsidir. Qiymətli olması səbəbi məhdudluğundan irəli gələn bir məhsulun kəmiyyəti artarsa qiymətdən düşər. Bir qab-qacaq dəsti, digər mənasız geyim və bəzək əşyaları daha az əməklə və yaxud daha az malla satın alın bilər. Bu bolluqdan əldə ediləcək fayda yalnız bundan ibarətdir.

Yerüstü mülləklərdə vəziyyət başqa cür olur. Bunların həm məhsul, həm də rentasının həcmi, izafəli məhsuldarlığın deyil, mütləq faydalılığın səviyyəsindədir. Müəyyən miqdarda geyim, qida istehsal edən torpaq hər zaman müəyyən sayda insanı saxlayıb qidalandırır. Torpaq sahibinə nə qədər pay düşərsə düşsün, o həmin insanların əməyi və bu əməyin nəticəsi olan məhsullar üzərində müvafiq hökmranlığını saxlayacaq. Ən şoran torpaqların qiyməti yaxınlıqda ən məhsuldar torpaqların yerləşməsinə görə aşağı düşür. Əksinə artır. Məhsuldar torpaqların qidalandırdığı insanlar şoran torpaqdan əldə olunan məhsulların böyük qismini bazarla təmin edir.

Torpağın məhsuldarlığını artıran şey yalnız bu torpaqların qiymətini artırmaqla qalmayıb, məhsullara olan tələbi yüksəltməklə bir çox torpaqların qiymətini artırmağa kömək edir. Torpağın becə-rilməsi nəticəsində əldə olunan məhsul bolluğu qiymətli metallara, geyimlərə, evlərə digər rahatlığı təmin edən şeylərə və bəzək əşyalarına olan tələbin əsas səbəbidir. Qida və qida bolluğu dünya sərvətinin əsasını təşkil edir. Kuba və Santo Dominqo ispanlar tərəfindən kəşf edil-məmişdən əvvəl orada yaşayan əhali saçlarına, paltarlarına bəzək ki-mi xırda-xırda qızıl dənəcikləri asırdı. Bunlardan məlum olur ki, onlar həmin əşyaya o qədər də qiymət vermirdilər. Onları çox da qiymətli əşya hesab etməyib hər bir qonağa ilk görünüşdə belə, tərəddüd etmə-dən hədiyyəni verirdilər. İspanların bunları ələ keçirmək hərisliyini

düşünüb təəccüblənirdilər. Onlar hazırda isə qida məhsulları bol olan və qızıl dənəcikləri məhdud olduğu, bu səbəbdən onların əvəzində bir ailənin uzun müddət yaşamasına kifayət qədər qida təklif edən bir ölkənin mövcud olduğunu təsəvvür etmirdilər. Bu barədə onlara məlumat verilsəydi, ispanların acgözlüyü təəccüb doğurmazdı.

III hissə

Hər zaman renta verən məhsul çeşidi ilə bəzən renta gətirən, bəzən renta gətirməyən məhsulların qiymətləri arasındakı nisbi dəyişikliklər

Torpaqların əkilib-biçilməsi ilə qidanın artması torpaq məhsullarına kimi istifadə edilən bəzək əşyasına tələb artırılır. Bu halda, iki müxtəlif məhsulun müqayisəli qiymətində yalnız bir dəyişikliyin olması gözlənilir. Gah renta verən, gah da verməyən məhsulların qiyməti hər zaman renta gətirən məhsulla müqayisədə həmişə yüksələn olmalıdır. Sənətlə sənaye inkişaf etdikcə geyim və yaşayış yerlərinə, yer altındakı faydalı qazıntılara, qiymətli metallara get-gedə tələbat artır, daha çox qida ilə dəyişdirilə bilər. Həmçinin də, bu şeylərin əksəriyyəti üçün çox vaxt vəziyyət belə olmuşdur. Qeyri-adi təsadüflər nəticəsində bəzən bunların təklifi tələbatdan daha böyük nisbətdə artmasa, hamısının vəziyyəti həmişə belə olardı.

Məsələn, hər hansı bir mədənin qiyməti qonşu ərazilərində əhalinin sıx məskunlaşması ilə bərabər yüksələcək. Ancaq bir gümüş mədənin qiymətinin, min millik ərazi daxilində başqa bir yataq olmasa belə, yerləşdiyi ölkənin inkişaf etməsiylə bərabər artacağı dəqiq deyil. Mədəndən hasil edilən məhsula uyğun bazar buradan bir neçə mildən çox olmayan uzaqlıqda yerləşir. Tələb də həmin ərazinin məskunlaşma səviyyəsindən asılıdır. Gümüş mədəninin məhsulunun satıldığı bazar isə, dünyanın istənilən yaşayış sahəsini əhatə edə bilər. Deməli, dünya, ümumiyyətlə, əhali nöqtəyi-nəzərdən inkişaf etmirsə, gümüşə olan tələbat mədənə qonşu olan böyük bir ölkənin inkişafı ilə bərabər artmaya bilər. Dünya inkişaf etsə də, bu inkişaf ərzində əvvəlkilərdən daha məhsuldar yeni yataqlar kəşf ediləndə gümüşə qarşı tələb artmaqla yanaşı bazarlarda əmtəə bolluğunun baş verməsi

bu metalın qiymətini aşağı salır. Yəni, müəyyən miqdarda, məsələn, bir qramı daha az əməyə və yaxud məhsula, taxıla bərabər olur.

Gümüşün alınıb satıldığı böyük bazar dünya ticarətinin inkişaf etmiş və mədəni ərazilərini əhatə edir.

İşlərin ümumi inkişafı ilə bazarda olan tələb artıb, həmçinin, bazara çıxarılan gümüş eyni səviyyədə artmazsa, gümüşün qiyməti taxılın qiymətinə nisbətən getdikcə artacaqdır. Müəyyən miqdarda gümüş getdikcə artan taxılın miqdarı ilə dəyişdirilir. Başqa cür desək, taxılın pul ilə göstərilən orta qiyməti get-gedə aşağı düşəcək.

Əksinə, bazara çıxarılan müəyyən miqdar illər ərzində tələbdən çox artsa, həmin mədən getdikcə ucuzlaşacaq. Başqa cür desək, kənd təsərrüfatında istehsal edilən bütün taxılın pul şəklində orta qiyməti getdikcə yüksələcək.

Digər tərəfdən bazara çıxarılan metal təxminən tələblə eyni səviyyədə artsa, təxmini olaraq eyni miqdarda taxılı satın almağa, yaxud dəyişdirilməyə davam edəcək və bütün hallara qarşı taxılın orta qiyməti təxminən eyni səviyyədə qalacaqdır.

Bununla bərabər yaranacaq mümkün hallar, təxminən bu üç haldan ibarətdir. Bundan əvvəlki dörd əsr boyunca həm Fransa, həm də İngiltərədə olanlara baxaraq fikir yürütmək doğru olarsa, bu müxtəlif halların hər üçü də Avropa bazarında təxminən burada göstərdiyim formada meydana gəlmişdir.

Son dörd əsr ərzində gümüşün qiymətində baş verən dəyişikliklərlə əlaqədar arasöz

Birinci dövr

1350-ci il və ondan əvvəllər İngiltərədə bir kvarter (50kq) buğdanın orta qiymətinin bu günki pul ilə 20 şillingə (zərbxana ölçüylə) 4 unsiya gümüşə bərabər olduğu məlumdur. Yavaş-yavaş bu qiymətdən indiki pulumuzla 10 şilling, yəni 2 unsiya gümüşə qədər aşağı düşmüşdür. XVI əsrin əvvəllərində buğda bu qiymətə bərabər idi. Bu hal 1570-ci illərə qədər davam etmişdir.

III Eduardın hökmdarlığının 25-ci hakimiyyət ilində, 1350-ci ildə İşçilər haqqında Qanun adlandırılan qanun verildi. Qanunun ilk paragrafında məvaciblərini artırmağa çalışan xidmətçilərin kobudluğundan bəhs edilir. Ona görə də, qanun bundan sonra bütün xidmətçilərlə işçilərin Kralın 20-ci hakimiyyət ili ilə əvvəlki dörd il

ərzində aldıkları əməkhaqqı və üst-başla (üst-baş o dövrdə yalnız geyim deyil, qida da demək idi) kifayətlənmələrini bundan ötrü üst-başda daxil olan buğdanın heç bir yerdə bir buşelinin 10 pennidən yüksək hesablanmamasını, onlara istər buğdanın, istərsə də pul verməyin həmişə torpaq sahibinin istəyindən asılı olacağını bildirir. Xidmətçilərin əməyinin qarşılığını ödəmək üçün yeni bir qanuna ehtiyac olduğuna görə, deməli III Eduardın hökmdarlığının 25-ci səltənət ilində buşeli 10 penni olduqca münasib bir buğda qiyməti hesab edilirdi. Bu, ondan 10 il əvvəl, yəni qanunun dediyi, Kralın 16-cı hakimiyyət ilində də münasib bir qiymət hesab edilirdi.

III Eduardın 16-cı hakimiyyət ilində 10 penni zərbcəyə ölçüsü ilə yarım yusiya gümüşə bərabər idi. Bugünkü pul vahidimizlə təxminən yarım kronuna bərabərdir. Bu halda o dövrdəki pulun 6 şilling 8 penni, indikinə isə təxminən 20 şilling qədər olan (zərbcəyə çəki vahidi ilə) 4 yusiya gümüş 8 buşellik bir kvaterin münasib qiyməti hesab edilir.

O dövrün taxıl qiymətlərini göstərən bu qanun tarixçilərin və digər müəlliflərin, ümumiyyətlə, qiymətlərin baha və ya ucuz olmasına görə qeydə aldıkları və o səbəbdən qiymətləri sabit saxlamaq çətin olan bəzi illərin qiymətlərindən, əlbəttə, daha yaxşı əks etdirir. Buğdanın XIV əsrin əvvəllərindəki qiymətinin bir kvarter başına 4 yusiyadan aşağı olmadığına inanmaq üçün başqa səbəblər var.

1309-cu ildə Kanterberidəki Müqəddəs Avqustin kişi monastırının¹ rəhbəri Ralf de Børn vəzifəyə başladığı gün ziyafət verdi. Vilyam Torn həmin ziyafətin pratakolunu, qiymətləri saxlamışdır. Bu tədbirdə, birincisi, dördü bir kvateri 7 şilling 2 penniyə, bugünkü pul vahidimizlə təxminən 21 şilling 6 penniyə bərabər olan 19 lirə dəyəridə 58 kvater buğda; ikincisi, bir kvateri 6 şillingə, bugünkü pul vahidimizlə 18 şillingə bərabər olan 17 lirə 10 şilling dəyəridə 58 kvater pivəlik arpa; üçüncüsü, bir kvater 4 şillingə, bugünkü vahidimizlə 12 şillingə bərabər olan dörd lirə dəyəridə 20 kvater vələmir istehlak edilmişdir. Buradan məlum olur ki, arpa ilə vələmirin qiymətini buğda qiyməti arasında olan həmişəki nisbətdən daha yüksəkdir.

Bu qiymətlər yüksək və ya aşağı olması ilə əlaqədar qeydə alınmayıb, yalnız görünüşü ilə məşhur olan bir ziyafətdə istehlak olunan taxılın real dəyəri kimi göstərilmişdir.

¹ Və yaxud «Keşiş məktəbinin».

III Henri 1262-ci ildə hakimiyyətinin 51-ci ilində çörəklə pivənin qiyməti adını daşıyan köhnə bir qərarnaməni yenidən bərpa etmişdir. Kral müqəddimədə bunun vaxtilə ulu balaları olan İngiltərə kralları tərəfindən verildiyini bildirir. Ona görə də, bu qərarnamənin heç olmasa kralın babası II Henrinin dövründən qaldığı ehtimal olunur. Qanun çörəyin qiymətini buğdanın qiymətinə görə bir kvater başına o vaxtın pul vahidi ilə 1 şillingdən 20 şillingə qədər olmaq üzrə müəyyən edir. Bununla bərabər bu cür qərarnamələrdə, ümumiyyətlə, orta qiymətdən həm aşağı, həm də yuxarı tərəddüdlərin də eyni səviyyədə əlaqəli olduğu qəbul edilir. Ona görə də, bu sənədin ilk dəfə çıxarıldığı vaxt bu günkü pul vahidimizlə təxminən 13 şillingə bərabər olan, tərkibində zərbcəna çəkisi ilə 6 unsiya gümüş olan 10 şilling kvater buğdanın orta qiyməti III Henrinin 51-ci hakimiyyət ilinə qədər saxlanmışdır. Ona görə də, orta qiymətin bu qərarnamə ilə ən yüksək çörək qiyməti olaraq müəyyən edilən qiymətin üçdə birindən aşağı, yəni o dövrün pul vahidi ilə (zərbcəna çəki vahidi ilə) tərkibində 4 unsiya gümüş olan 6 şilling 8 pennidən aşağı olmadığını fərz etsək yanılmazdır.

Bu səbəbdən də, belə faktlardan XIV əsrin ortalarında buğdanın orta qiymətinin zərbcəna çəkisi ilə 4 yusiya gümüşdən az olmadığını fərz edildiyi nəticəni çıxara bilərik.

Təxminən XIV əsrin ortalarından XVI əsrin əvvəllərinə qədər buğdanın münasib və yaxud sabit qiymətinin get-gedə bu qiymətin yarısına bərabər olduğu məlum olur. Belə ki, sonda (bugünkü pul vahidimizlə 10 şillingə bərabər olan) təxminən iki yusiya ölçüsündə gümüşə bərabər olmuşdur. 1570-ci ilədək bu qiymət səviyyəsində də qalmışdır.

Nortamberlendin qrafı V Henrinin 1512-ci ildə yazılan hesab dəftərində buğda üçün iki ayrı hesablama aparılmışdır. Bunlardan birində 1 kvarter¹ 6 şilling 8 penni, digərində isə 5 şilling 8 penni olaraq hesablanmışdır. 1512-ci ildə 6 şilling 8 pennidə sikkəxana tərəzisində əsasən ancaq 2 unsiya gümüş var idi. İndiki pulla bu təxminən 10 şilling edir.

III Eduardın 25-ci hakimiyyət ilindən, Yelizavetanın hakimiyyət dövrünün əvvəlinə kimi davam edən 200 ildən çox bir dövr ərzində bir çox başqa qanunlarda qeyd olunanlara əsasən 6 şilling 8 penni buğdanın ağılayatan, yəni adi, ya da orta qiyməti kimi hesab edilmişdir.

* Kvater – dənli məhsulların ölçü vahidi olub 1, 1 dm² həcmə bərabərdir.

* Kvantar – təxminən 56, 5 kq-a bərabər olan ölçü vahidi (tərcüməçinin qeydi).

Bununla birgə, həmin məbləğdə nəzərdə tutulan gümüşün miqdarı bu müddət ərzində sikkədə edilən bəzi qarışdırma dəyişikliklərinə əsasən sikkənin ölçülərinin azalmağından irəli gələrək azalmışdır. Lakin gümüşün dəyərindəki artım sikkənin ölçülərindəki azalmanı elə tarazlamışdır ki, qanunvericilik bu məsələni o qədər vacib hesab etməyib, bununla heç maraqlanmamışdır.

Bu səbəblə 1436-cı ildə qiymət 6 şilling 8 penniyə qədər düşəndə buğdanın xüsusi icazə olmadan ixrac edilə biləcəyinə dair qanun verilmişdir. 1463-cü ildə isə qiymət kvartar başına 6 şilling 8 pennidən çox olmadığı təqdirdə, buğda idxalının qadağan edilməsinə dair qərar verilmişdir. Qanunverici orqanlar qiymət bu qədər aşağı olduqda ixraca icazə verildiyini; qiymət artdıqda isə ixraca icazə verilməyin tədbirsizlik kimi qiymətləndirmişdir. Beləliklə, içində III Edvardın vaxtında eyni tutumlu miqdardan 1/3 qədər az olan, bugünkü pulla 13 şilling 4 penni eyni qədər gümüş tərkibli 6 şilling 8 penni buğdanın o vaxtlar üçün mülayim və ya ağlabatan qiyməti kimi hesab edilmişdir.

1554-cü ildə Kral Filip və kraliça Merinin birinci və ikinci hakimiyyət illərində verilən qanunla; 1558-ci ildə Kraliça Yelizavetanın birinci hakimiyyət ilində verilən qanunla kvater başına qiymət 6 şilling 8 pennidən çox olduqda buğdanın ixracına yenidən qadağa qoyulur. Bu miqdarda pulun tərkibində hal-hazırda eyni miqdardakı puldan 2 penni daha çox gümüş yox idi. Amma tez bir zaman ərzində başa düşüldü ki, qiymət bu qədər aşağı düşənədək buğda ixracının qabağını almaq, əslində ixracı tamamilən qadağan etmək deməkdir. Ona görə də, 1562-ci ildə, yəni Yelizavetanın 5-ci hakimiyyət ilində verilən qanuna əsasən kvater başına qiymət 10 şillingdən artıq olmadıqda bəzi limanlarda buğda ixracına icazə verildi. Bu miqdar pulda orta hesabla bugünkü eyni miqdarda olan puldakı qədər gümüş var idi. Deməli, bu qiymət həmin vaxtlarda buğdanın ağlabatan və mülayim adlanan qiyməti hesab edilirdi. Bu, 1512-ci ildə Nortamberlendin hesab dəftərindəki hesablamara haradasa uyğun gəlir.

Fransada dənli bitkilər üçün orta qiymətin XV əsrin sonu ilə XVI əsrin əvvəllərində, bundan əvvəlki iki yüz ildə olduğundan daha aşağı olduğunu eyni yolla həm Cənab Düpre de Sen Mor, həm də “Dənli bitkilərə nəzarət üzrə qələm təcrübəsi” əsərinin həssas müəllifi görüb qeyd etmişdir. Eyni dövrdə buğdanın qiyməti, bəlkə də, Avropanın bir çox yerində eyni şəkildə aşağı düşmüşdü.

Zahiri görünüşünə nisbətə gümüşün qiymətindəki artım - ya bazarın əvvəllər olduğu kimi qaldığı halda inkişaf edən firavaranlıq və əkin-biçin səbəbindən bu metal olan tələbin artmasından, ya da tələbin əvvəlki

qədər olmağı ilə yanaşı bu dəyərli metalın bazardakı mövcudluğunun get-gedə azalmağından irəli gələ bilərdi. Çünki həmin dövrdə dünyada məlum mədənlərin çoxu, demək olar ki, artıq tükənmiş və nəticə etibarilə, onların istismar xərcləri də çox artmışdı. Ya da gümüşün dəyərindəki bu artıma bu iki şərtin hər biri müəyyən qədər bais olmuşdu. XV əsrin sonu XVI əsrin əvvəllərində Avropanın bir çox yerlərində yüz illər boyu mövcud olduğundan daha qərarlı bir hökumət formalaşmağa doğru yaxınlaşmaqda idi. Etibarlılığın artmağı, sənayeyə və mədəni inkişafa təkan verir, sərvətlərin artması ilə də qiymətli metallarla yanaşı digər parlaq maddələrlə bəzədilən əşyalara olan tələb də artırdı. Keçmişə nisbətən daha böyük illik məhsulun tədavülü üçün daha çox sikkə mövcudluğuna tələb yaradırdı. Çox varlı insan daha çox bəzək əşyalarına və gümüş bəzəklərə ehtiyac yaradır. Avropa bazarını həmin illərdə gümüşlə təmin edən mədənlərin çoxunun artıq tükənməkdə olduğunu, istismarlarının isə daha çox xərcə başa gəldiyini də nəzərə almaq lazımdır. Adı çəkilən mədənlərin çoxu hələ romalıları vaxtından bu yana istismar edilirdi.

Bununla yanaşı, keçmiş vaxtlarda malların qiymətləri barədə yazmış olanlardan çoxunun fikri, İngiltərənin fəthindən, hətta bəlkə Yuli Sezarın işğalından Amerikada mədənlərin kəşfinə qədər davam edən dövr ərzində gümüşün qiymətinin durmadan azaldığı üzərində cəmləşir. Bir tərəfdən həm ərzaq malları, həm də torpaqdan çıxan bəzi başqa xammalların qiyməti üzərində müşahidə aparmaq fərsətlərini, bir az da, hər ölkədə gümüş miqdarının zənginliyinin artması ilə təbii olaraq artdığını və miqdar çoxaldıqca da qiymətin düşəcəyi barədə xalq arasındakı geniş yayılan fikri də nəzərə alsaq, bütün bu yazıçıların həmin bu azalma düşüncəsini mənimsədikləri məlum olur.

Ərzaq mallarının qiymətləri haqqında yazan bu şəxslər çox vaxt halı nəzərdən qaçırlar.

Birincisi – keçmiş zamanlarda, demək olar ki, bütün renta gəlirləri, natural şəkildə müəyyən miqdarda ərzaq malları, mal-qara, ev quşları və s. daşınabilən əmlak şəklində ödənilirdi. Bununla yanaşı, torpaq sahibi illik ödəmələri icarədarlardan arzu edərsə daşınabilən əmlak, arzu edərsə də müəyyən pul vahidi şəklində tələb edə bilərdi. Daşınabilən əmlakla ödəmənin pul vahidi ilə ifadə olunmuş şəkildə ödənməsinə Şotlandiyada ekvivalentə çevirmə qiyməti deyilir. Məhsulu ya pul ekvivalenti qəbul etmək və ya etməmək seçimi həmişə torpaq sahibinin əlində olduğundan, kirayəsinin rifahı üçün ekvivalentə çevirmə qiymətinin orta bazar qiymətini üstələməsi yox, əksinə ondan daha az tələb olunur. Belə ki, bir çox yerdə bu miqdar həmin qiymətin yarısından çox belə deyil.

Şotlandiyanın bir çox yerində bu adət ev quşları, bəzi yerlərdə isə heyvanlar üçün bugün də keçərlidir. Qiymətlərin qanunla müəyyənləşməsi metoduna son qoyulmuş olsa idi, bu adət, bəlkə də, ərzaq malları üçün də keçərli olardı. Ayrı-ayrı dənli bitki növlərinin orta qiymətləri ilə hər birinin cürbəcür xüsusiyyətlərinin üzərində, hər ayrı krallıqda, həmin dövrün bazar qiymətlərinə görə məhkəmənin qərarı ilə illik təxminlər edilirdi. Ərzaq mallarının təmin etdiyi renta gəliri, təxmini olaraq müəyyən edilmiş hər hansı bir qiymət yerinə, hər ilin qanunu ilə müəyyənləşən qiyməti üzərindən – istifadə edilən sözlə ifadə etsək – ekvivalentə çevrilməsi metodu kirakeş üçün yetəri qədər sağlam, torpaq sahibi üçün isə daha çox əlverişli qəbul edilmişdir. Amma keçmiş zamanlarda ərzaq mallarını nəzərdən keçirmiş yazıçıların Şotlandiyadakı ekvivalentə çevirmə qiymət adlanan qiyməti səhvən həmin dövrün bazar qiyməti kimi hesab etdikləri məlum olur. Flitvud, təsadüfi olaraq bu səhvini etiraf edir. Bununla yanaşı kitabını şəxsi səbəb güdərək yazdığından, ekvivalentə çevirmə qiymətini on beş dəfə yazandan sonra bunu etiraf etməyi ancaq münasib görmüşdür. Qiymət $\frac{1}{4}$ kantar buğda üçün 8 şillingdir. Onun başlanğıc olaraq götürdüyü 1423-cü ildə bu pulda indiki pulla 16 şillingdəki qədər gümüş var idi. Son olaraq hesabladığı 1562-ci ildə isə bu puldakı gümüşün miqdarı indiki məbləğdəkindən çox deyildir.

İkincisi – bəzi köhnə sabit qiymət qətnaməsi nümunələrinin bəzən səriştəsiz nüsxə çıxaranlar tərəfindən başdansovdu çıxarılması, bəzən də qanunverici tərəfindən necə gəldi yazılması bu yazıçıları səhv istiqamətləndirmişdir.

Köhnə sabit qiymət qətnamələrinin buğda və arpa qiymətləri həmişə aşağı olduqda, çörək və yüngül mayalanmış pivənin qiymətinin nə qədər olmağını müəyyən etmək istəyənlər, bu iki növ dənli bitkinin qiymətinin get-gedə bu ən aşağı qiymətin üstünə yüksəlməsi ilə, həmin bu qiymətin nə qədər olmağını tədricən müəyyən etdikləri məlum olur. Göründüyü kimi, bu qətnamələrin bir yerdən digərinə əlyazması ilə nüsxəsini çıxaranların çoxu, ilk üç-dörd qərarla ancaq ən aşağı qiymətlərin göstərən nüsxəsini çıxarmağı münasib bilib, beləliklə də, əməklərinə qənaət etmiş və zənnimcə, bunun bütün daha yuxarı qiymətlərlə gözlənilməsi zəruri olan nisbətləri göstərməyin kifayət edəcəyini düşünüblər.

Məsələn, III Henrinin 51-ci hakimiyyət ilində çörək və yüngül mayalanmış pivə üçün sabit qiymət qətnaməsində çörəyin qiyməti, o dövrün pulu ilə kvantar üçün 1 şillingdən 20 şillingə qədər olmaq şərtilə, buğda növlərinin qiymətinə görə nizamlanmışdı. Lakin qərarların cənab

Raffhed tərəfindən edilən çapından əvvəlki bütün növbənöv çapların əlyazma nüsxələrində, nüsxə çıxaranlar heç vaxt bu nizamlaşmanın 12 şillingdən o yana olan qiymətlərinin surətini çıxarmayıblar. Ona görə də, bu səhv nüsxələr onları düzgün istiqamətləndirmədiyindən yazıçıların çoxu, təbii olaraq, orta qiymətin və ya kvantar başına bugünkü pulla 18 şillingə qədər edən 6 şillingi həmin vaxtlar üçün buğdanın orta qiyməti kimi qəbul ediblər.

Təxminən eyni vaxtlara təsadüf edən Pillori və Tambril¹ qanununda, yüngül mayalanmış pivənin qiyməti, $\frac{1}{4}$ kvantar qiyməti 2 şillingdən 4 şillingə qədər olmaq şərtilə arpanın qiymətindəki hər 6 pennilik artıma əsasən nizamlanmışdır. Bununla birgə, 4 şillinglik qiymətin o vaxtlar arpanın həmişə arta biləcəyi ən yüksək qiymət olmadığını, daha yüksək, ya da daha aşağı olmaqla bu qiymətlərin, sadəcə olaraq bütün qiymətlərdə nəzərdə tutulmalı olan nisbət kimi misal çəkildiyi həmin bu qanunun son sözlərindən də görünür: “et sic deinceps crescetur Vel diminuetur per sex denarios”. Qarışıq yazılmağına baxmayaraq mənası tam aydındır: “Yüngül mayalanmış pivənin qiyməti, beləliklə, arpanın qiymətindəki hər 6 penni məbləğindəki artıma və ya azalmaya əsasən artırılacaq və ya azaldılacaqdır”. Bu qətnamənin nizamlaşmasında qanunvericinin özü, nüsxə çıxaranların digər qanunda etdikləri qədər etinasızlıq etmişdir.

Köhnə şotland hüquq kitabı Regiam Majestatemın köhnə əlyazmasında bir sabit qiymət qanunu da qeyd olunmuşdur. Burada çörəyin qiyməti ingilis kantarının yarısı miqdarında olan şotland boll-u² başına 10 pennidən 3 şillingə qədər olmaq şərtilə, buğdanın bütün növ qiymətlərinə görə nizamlanmışdır.

Bu sabit qiymət qətnaməsinin çıxarıldığı dövrdə 3 şotland şillingi bugünkü pulla 9 ingilis şillingi qədərdir. Bundan irəli gələrək cənab Raddimenin 3 şillingin həmin vaxtlarda buğdanın çatdığı ən yüksək qiymət 10 pennidə, bir şilling və ya 2 şillingin də alışılan qiymətlər olduğu nəticəsinə gəldiyi görünür. Bununla birgə, onun əlyazmasına nəzər yetirsək, bütün bu qiymətlər ancaq buğda ilə çörəyin qiyməti arasında müşahidə edilən nisbətə misal olmaq üçün ora yazıldığı açıqça məlum olur.³ Qətnamənin son sözləri belədir: “Reliqua judicabis secun-

¹ Pillory: müqəssirin bağlanıb xalqın nümayişinə çıxarıldığı cəza dirəyi.

² Altı buşellik bir ərzaq məhsullarının ağırlıq ölçüsü cənab Andersonun “Diplomaa Scotia” əsərindəki “Ön söz”ə baxın.

³ Tumbrel: şiltaq qadınlarla hiylə işlədən tacirlərin bağlandığı və ya suya salındığı təkərli taburet.

dum praescripta habendo respectum ad pretium bladi". ("Başqa hallarda, ərzaq məhsullarının qiymətini nəzərə alaraq, yuxarıda yazılanlara görə qərar verəcəksiniz").

Üçüncüsü – bu yazıçıların keçmiş zamanlarda buğdanın satıldığı çox aşağı qiymət səbəbilə də səhv yola istiqamətlənmələri, buğdanın həmin dövrdəki ən aşağı qiymətinin sonrakı qiymətlərə nəzərən çox aşağı olduğuna görə, buğdanın alışılmış qiymətinin də daha aşağı olacağını fərz etdikləri açıq-aşkar görünür. Bununla birgə, həmin keçmiş vaxtlarda buğdanın ən yuxarı qiymətinin də, ən aşağı qiyməti qədər sonrakı dövrlərdə görülməyən miqdarda artdığını və ya azaldığını öyrənə bilərdilər. Məsələn, 1270-ci ildə Flitvud bizə $\frac{1}{4}$ kantar buğda üçün 2 qiymət olduğu haqqında xəbər verir. Bunlardan biri həmin dövrün pulu ilə bugün 14 lirə 6 şilling edirsə, bu günün pulu ilə 14 lirə, 8 şilling, o süni qiymət 6 lirə 8 şilling bu günkü pulla 19 lirə 4 şilling kimi verilmişdir. Bunlara qədər göydəndüşmə bir qiymətlə XV əsrin sonu ilə XVI əsrin əvvəllərində rastlaşmaq mümkün deyildir. Hər bir vaxtda dəyişikliklərə məruz qala bilməklə yanaşı, ərzaq məhsullarının qiyməti, hər cür ticarət və nəqliyyatı pozulan ölkənin bir tərəfindəki bolluğun digər tərəfdəki ağır vəziyyəti aradan qaldırmağına mane olan, qarışıqlıq və nizamsızlıq içində üzən cəmiyyətlərdə ən çox dəyişir.

XII əsrin ortalarından XV əsrin sonlarına qədər ölkəni idarə edən Plantagenet sülaləsinin hakimiyyət illərindəki qarışıq vəziyyətdə İngiltərədə bir ərazi bolluq içində firavan yaşayarkən, ondan çox da uzaq olmayan bir ərazidəki vilayət, məhsulları pis hava şəraiti və ya qonşu feodalların hücumları səbəbiylə zəbt olduğu üçün acından əziyyət çəkə bilərdi.

Ya da, belə iki ərazi arasında düşmənlər bir feodalın torpaqları olduqda bu ərazilərdən biri digərinə kiçik belə kömək edə bilməzdi. XV əsrin II yarısı ilə bütün XVI əsr boyu İngiltərədə hökmdarlıq edən tudorlar nəslinin səyli idarəetməsi ilə, heç bir feodalın ictimai təhlükəsizliyi pozmağa cəsarət etmək üçün gücü yox idi.

Bu bölmənin sonunda oxucu Flitvudun yazdığı və 1202-1597-ci illəri, əhatə edən buğda qiymətlərinin hamısını görə biləcək. Bu qiymətlər indiki pul vahidinə çevrilmiş, illərə görə sıralanmış və hər biri 12 ildən ibarət 7 hissəyə ayrılmışdır. Bu uzun dövr ərzində Flitvud 80 ildən sonrakı illərin qiymətlərini qeyd etmədiyi üçün sonuncu 12 ilin tamamlanması üçün daha 4 il ehtiyac vardır. Ona görə də, mən Eton kollecinin hesablamalarından istifadə edərək 1598, 1599, 1600 və 1601-ci

illərin qiymətlərini bu cədvələ əlavə etmişəm. Edilən əlavə, sadəcə olaraq bundan ibarətdir. Oxucu, XIII əsrin əvvəllərindən XVI əsrin II yarısındanək hər 12 ilin ortalama qiymətlərinin get-gedə azaldığını, XVI əsrin sonuna doğru getdikcə isə yenidən artırıldığını görəcək.

Əslində, Flitvudun qeyd etdiyi qiymətlər, əvvəlkilərdən çox baha və ya çox ucuz olduğu üçün diqqəti cəlb edən qiymətlər olduğu başa düşülür. Bu qiymətlərdən hər hansı bir nəticə çıxacağını iddia etmirəm. Amma əgər bu qiymətlər nə isə sübut edirsə, bu mənim dediklərimə haqq qazandırmalıdır. Bir də onu qeyd etmək lazımdır ki, bir çox digər yazıçılarla birgə, deyəsən Flitvudun özü də bu dövrlər ərzində artan bolluq səbəbiylə gümüşün dəyərinin durmadan azaldığına əmindir. Onun qeyd etdiyi ərzaq mallarının qiymətləri, şübhəsiz, bu fikirlə üst-üstə düşür. Bu qiymətlər cənab Düpre de Sen Morun fikri və izah etməyə çalışdıqlarına uyğun gəlir. Köhnə vaxtlarda malların qiymətlərini vicdanla, düzgün şəkildə qeyd edənlər arasında Yepiskop Flitvud ilə cənab Düpre de Sen Mor ən qabaqcıllarıdır. Düşüncələrinin fərqlənməyinə baxmayaraq ərzaq malları ilə əlaqədar topladıqları və etdikləri qeydlərin belə bir-biri ilə üst-üstə düşməsi olduqca qəribədir.

Bununla birgə, ən diqqətli yazıçılar gümüşün lap keçmiş vaxtlarda yüksək qiymətli olmağını ərzaq malları ilə deyil, torpaqdan yetişən bəzi başqa xammalların qiyməti ilə əlaqələndiriblər. Onların dediklərinə görə hələ inkişaf etməmiş dövrlərdə ərzaq malları bir növ əl əməyi məhsulu olduğundan digər malların çoxu ilə nisbətdə daha bahalı idi. Zənnimcə, bununla kiçikbuynuzlu qaramal, ev quşları, hər növdən ovlanan heyvanlar və s. kimi əl ilə yetişdirilməyən mallar nəzərdə tutulmuşdur. Yoxsulluq və barbarlığın hökm sürdüyü həmin dövrlərdə bu malların ərzaq məhsulları ilə nisbətdə daha ucuz olduğu, əlbəttə ki, düzdür. Amma bu ucuzluq heç də gümüşün yuxarı dəyərinin nəticəsi ilə deyil, bu malların aşağı dəyərli olması ilə əlaqədar idi. Buna səbəb, belə vaxtlarda gümüşün daha çox əmək satın ala biləcəyi, yaxud təmsil edə biləcəyi deyil, bu kimi malların zənginlik və inkişaf vaxtlarına nisbətlə daha az əmək satın ala bilməyi və ya təmsil etməyi idi. Gümüş ispan Amerikasında, yəni çıxarıldığı ölkədə Avropaya baxdıqda, əlbəttə ki, daha ucuzdur, çünki quru və dəniz ilə uzun bir nəqliyyat xərci, fraxt və sığorta ilə gətirildiyi ölkəyə nisbətlə daha ucuzdur. Bununla birgə, Ulloanın dediyinə görə, yaxın illərə qədər ingilis pulu ilə 21, 5 penni Buenos Ayresdə 300-400 baş sürüdən seçilmiş bir iribuynuzlu qaramalın qiyməti imiş. Ser Bayronun dediklərinə görə, 16 ingilis şillingi Çilin paytaxtında bir axta atın qiymətidir. Təbiət cəhətdən zəngin, amma ərazisinin çoxu işlədilmədiyə bir ölkədə

kiçikbuynuzlu qaramal, ev quşları (toyuq-cücə), hər növdən ov heyvanları və s. çox az əmək sərf etməklə əldə oluna bilirdi. Ona görə də, onlar çox az əmək satın ala bilir və ya çox az miqdarda əmək üzərində hökm edə bilirdi. Bunların satıla biləcəyi aşağı pul miqdarı orada gümüşün əsl dəyərinin çox yüksək olduğunu deyil, bu malların əsl dəyərinin çox aşağı olduğunu göstərir.

Gümüşün də, bütün digər malların da əsl ölçü vahidinin hər hansı bir mal və ya bir sıra mallar olmayıb, əmək olduğunu da həmişə nəzərdə saxlamaq lazımdır.

Demək olar ki, əhalisi olmayan və ya seyrək əhalili ölkələrdə davar, ev quşları, hər növdən ovlanan heyvanlar və s. özü-özünə yetişən məhsullar olduğu üçün təbiət onları çox miqdarda, yəni həmin əhalinin istehlak edə biləcəyindən daha çox yetişdirir. Belə bir vəziyyətdə çox təklif tələbi aşır. Ona görə də cəmiyyətin müxtəlif şəraitlərində, müxtəlif inkişaf səviyyələrində bu kimi mallar tam fərqli miqdarda əməyi təmsil edir və ya tam fərqli miqdarda əməyə bərabər olur.

Cəmiyyətin hər şəraitində, hər inkişaf mərhələsində ərzaq malları insan əməyinin məhsuludur. Amma hər növ əməyin orta məhsulu özünü həmişə orta istehlaka, demək olar ki, tam olaraq uyğunlaşdırır. Bundan başqa, inkişafın hər başqa mərhələsində eyni torpaq və iqlimdə, bərabər miqdarlarda əkin becərilməsi orta hesabla haradasa eyni miqdarda əməyə və ya həmişə olduğu kimi təxminən eyni miqdarda əməyə bərabər olmaq ehtiyacı duyur. Çünki əməyin istehsal gücündəki davamlı artım inkişaf edən əkin-biçində müstəqil becərmə vasitəsi olan bir heyvanın artan qiymətini təxminən əvəz edir. Beləliklə, bütün bu göstərilənlər səbəbi ilə cəmiyyətin hər mərhələsində, hər inkişaf şəraitində eyni miqdarda ərzaq mallarının eyni miqdarda əməyi torpaqdan çıxan hər hansı başqa bir xammalın eyni miqdarından daha yaxşı təmsil edəcəyini və ya eyni miqdarda əməyə bərabər olacağına əmin ola bilərik. Daha əvvəllərdə olduğu kimi ərzaq malları, beləliklə varlılığın və inkişafın bütün növ mərhələlərində hər hansı başqa bir məhsuldan və ya bir sıra məhsullardan daha düzgün bir dəyər vahididir. Ona görə də bütün bu cürbəcür mərhələlərdə gümüşün əsl dəyəri barədə hər hansı bir başqa məhsul və ya bir sıra məhsullarla ediləcək qarşılaşdırmadan çox ərzaq malları ilə qarşılaşdırmada daha yaxşı mühakimə edə bilərik.

Buna əlavə olaraq ərzaq malları və ya hər kəsin ən sevdiyi gündəlik bitki qidaları hər sivil ölkədə işçinin yaşaması üçün vasitələrin ilkinini təşkil edir. İşçi isə hər bir yerdə əsas, ən ucuz, ən bol olan, doyuzdurucu qida ilə yaşayır. Ən inkişaf etmiş və ya əməyin ən yüksək mükafat-

landırıldığı ölkələr istisna olmaqla qəssab əti işçinin yaşaması üçün vasitələrin kiçik hissəsini, ev quşları isə daha da kiçik hissəsini təşkil edir. Ovlanan heyvanların isə burada, ümumiyyətlə, payı yoxdur. Fransada, hətta əməyin Fransadan da daha yaxşı mükafatlandırıldığı Şotlandiyada belə bayramlarla fəvqəladə səbəblər istisna olmaqla yoxsul işçilərə ət yemirlər. Ona görə də, əməyin pul olaraq qarşılığı qəssablıq ətin və ya torpaqdan çıxan başqa bir xammalın pul ilə ödənilən ekvivalentindən deyil, işçinin qidası olan ərzaq mallarının pul ilə ödənen ortalama qiymətindən asılıdır. Bu səbəbdən, qızıl ilə gümüşün əsl dəyəri, yəni onların satın ala və ya hökm edə biləcəkləri əsl əmək miqdarı qəssabdan alınan ət və ya torpaqda becərilən başqa xammal miqdarından daha çox ərzaq miqdarına bağlıdır.

Bununla birgə, bir tərəfdən də hər ölkədə gümüş miqdarının varlığının artması ilə təbii olaraq artdığı, miqdarı artdıqca da dəyəri azaldığı barədə xalq arasında yaranan fikrin təsiri altında qalmasalar, ərzaq malları və ya başqa malların qiymətlərinə verilən bu kimi diqqətsiz müşahidələr bu qədər diqqətli yazıçıları, bəlkə də, aldatmazdı. Belə düşüncənin isə “tutar qatıq tutmaz ayran” kimi fərziyyəli yeri yoxdur.

Bir ölkədə qiymətli metalın miqdarı iki səbəbdən arta bilər: birincisi, bazarı təmin edən mədənlərin çoxalması ilə; ikincisi, illik əməklərinin nəticəsində əldə olunan bəzi məhsul səbəbilə xalqın varlanması ilə. Bu səbəblərdən ancaq birincisi qiymətli metalların qiymətinin azalmağı ilə birbaşa əlaqəlidir. İkincisi isə əlaqəli deyildir.

Daha bərəkətli mədənlər kəşf edildikdə daha çox miqdarda qiymətli metal bazara daxil olur. Onların dəyişdiriləcəkləri yaşayış üçün əlverişli və lazımlı maddə miqdarı əvvəlki miqdarla eyni olduğundan, eyni miqdarda metal daha az mala dəyişdirilməlidir. Buna görə də, bir ölkədə qiymətli metal miqdarında baş verən artım mədənlərdəki metal hasilatının bolluğu səbəbilə yarandığı təqdirdə, metalın dəyərində azalma da müşahidə olunmalıdır.

Əksinə, əgər ölkənin zənginliyi artıb əməyin illik məhsuldarlığı getdikcə böyüyübsə, daha çox malın əldən-ələ verilə bilməsi üçün daha çox pula ehtiyac duyulur. Xalq qarşılığı verilə bilən daha çox mala sahib olduqca və bu malları satmağa risk edirsə get-gedə daha çox gümüşdən düzələn məhsullar da alır. İnsanların əlindəki sikkə miqdarı yaranan tələbə əsasən bilvasitə artır. Gümüşdən hazırlanan məhsulların miqdarı isə vüqarlanmaq və nümayiş səbəbilə, ya da sahib olduqları gözəl heykəllər, rəsm əsərləri, gözə xitab edən digər başqa əşyalar və hər növdən əşyalar təxminən hansı səbəbdən artırsa, o səbəbdən artır. Lakin heykəltaraşlarla

rəssamların varlılıq və rifah vaxtlarında yoxsulluq və darlıq vaxtları ilə müqayisədə daha çox mükafat almaları ehtimalı olmadığı kimi, qızıl ilə gümüşə də daha az pul verilməsi ehtimal olunmur.

Daha bərəkətli mədənlərin təsadüf nəticəsində kəşfi ilə dayandırılmadıqca qızıl və gümüşün qiyməti hər ölkənin sərvəti ilə birlikdə təbii olaraq artdığı kimi, mədənlərin vəziyyəti necə olursa-olsun bu qiymət varlı bir ölkədə, əlbəttə ki, yoxsul bir ölkədəkindən hər zaman daha yüksəkdir. Bütün digər mallar kimi qızıl ilə gümüş də, təbii olaraq özlərinə ən yaxşı qiymətin verildiyi bazarı axtarır. Ümumiyyətlə, hər bir şey üçün ən yaxşı qiymət buna sərvəti imkan yaradan ən uyğun ölkədə verilir. Yadda saxlamaq lazımdır ki, hər bir şey üçün əvvəl-axır ödənilən dəyər - əməkdir. Əməyin bərabər şəkildə yaxşı mükafatlandırıldığı ölkələrdə isə əməyin pul qarşılığı işçinin yaşayış vasitələrinin bahalığı ilə eyni nisbətdə olacaqdır. Əlbəttə, qızıl ilə gümüş yoxsul bir ölkədən çox varlı bir ölkədə, adi qida maddələrinin olmadığı ölkədən çox bolluq içində üzən bir ölkədə daha çox qida məhsulu ilə dəyişdirilir. Bu iki ölkə bir-birindən çox uzaqdadırsa aradakı fərq çox böyük ola bilər. Çünki pis bazardan yaxşı bazara qaçmaqla birgə, nə də olsa, metalları qiymətləri haradasa eyni mövqeyə gətirəcək miqdarlarda burdan ora daşımaq çətinidir. Ölkələr bir-birinə yaxındırsa fərq daha az olur, hətta bəzən bu fərq heç görünsünmür də. Çünki belə olduqda nəqliyyat da asanlaşır. Çin Avropanın hər hansı bir ölkəsindən daha varlı bir ölkədir. Çin ilə Aropada qida maddələrinin qiyməti arasındakı fərq çox böyükdür. Çində düyü Avropanın hər hansı bir yerindəki buğdadan daha ucuzdur. İngiltərə Şotlandiyadan daha varlı bir ölkədir. Amma bu iki ölkənin ərzaq mallarının pul ilə ekvivalentləşdirilən qiyməti arasındakı fərq daha azdır və çətinliklə fərqləndirilə bilər. Miqdarına və ya ağırlığına görə şotland ərzaq məhsulları, adətən ingilis ərzaq məhsullarından müəyyən qədər ucuz görünür. Amma keyfiyyətinə görə, əlbəttə, daha bahalıdır. Demək olar ki, hər il Şotlandiya İngiltərədən böyük miqdarda ərzaq məhsulları alır. Hər mal çox vaxt gətirən ölkələrdə gətirilən ölkələrə görə daha bahalı olmağı tələb edir. Ona görə də, ingilis ərzaq məhsulları Şotlandiyada İngiltərəyə görə daha bahadır. Yenə də keyfiyyətinə və ya ərzaq məhsullarından istehsal olunacaq unun, yaxud unun miqdarına və keyfiyyətinə nisbətə çox hallarda həmin bazarda onunla rəqabət aparan şotland ərzaq məhsullarından daha baha satıla bilməz.

Çindəki əmək ilə Avropadakı əməyin pul qarşılığı arasındakı fərq, qida məhsullarına pul şəklində verilən qiymət arasındakı fərqdən böyükdür. Çünki Çində inkişafsız, sabit vəziyyət hökm sürür, Avropanın

bir çox yerində isə inkişaf artan templə gedir və burada əməyin əsl mükafatlandırılması Çindəkindən daha yüksəkdir. Əməyin əsl dəyəri daha çox aşağı olduğu üçün əməyin pul ekvivalenti Şotlandiyada İngiltərədən daha aşağıdır. Şotlandiya daha böyük zənginliyə doğru addımlamaqda olsa da, İngiltərədən daha ağır addımlarla irəliləyir. Şotlandiyadan miqrasiyanın çoxluğu, İngiltərədə isə daha seyrəkliyi iki ölkədə əməyə qarşı olan tələbin bir-birindən nə qədər fərqləndiyini kifayət qədər gösərir. Müxtəlif ölkələrdə əmək ilə əsl dəyəri arasındakı nisbət buralarda həmin dövrdəki varlılıq və ya yoxsulluq ilə deyil, inkişaf edən, sabit qalan və ya geriləyən vəziyyət ilə təbii olaraq nizamlanmışını yada salmaq lazımdır.

Qızıl ilə gümüşün dəyəri ən varlı millətlər arasında təbii olaraq çox olduğu kimi ən pulsuz-parasız millətlər arasında da təbii olaraq çox azdır. Bütün xalqların ən yoxsul olanı – barbar xalqlar arasında bunların heç bir dəyəri yoxdur.

Böyük şəhərlərdə ərzaq məhsulları hər zaman əyalətlərin ucqar yerlərindən daha bahalıdır. Lakin bu, gümüş həqiqətən ucuz olduğuna görə deyil, ərzaq malları həqiqətən bahalı olduğuna görədir. Gümüşü şəhərə gətirmək əyalətlərin ucqar yerlərinə çatdırmaqdan daha az əməklə baş vermir. Amma ərzağın nəqliyyatı daha çox baha başa gəlir.

Ərzaq məhsulları böyük şəhərlərdə niyə bahalıdırsa, Hollandiya, Jenova vilayəti kimi bəzi ölkələrdə də həmin səbəbə görə bahalıdır. Bu ölkələr xalqını qidalandıracaq qədər ərzaq məhsulları yetişdirmir. Onlar, sənətkarlar ilə sənayeçilərinin işləməsi və ustalığı, əməyi asandlaşdırıb və azaldan hər cür texnika, gəmilər və bütün digər nəqliyyat və ticarət vasitələri və maşınları sayəsində varlı, ərzaq məhsullarına gəldikdə isə bunlardan kasatdırlar. Uzaq ölkələrdən gətirmək lazım olduqda ərzaq məhsullarının qiymətinə edilən əlavə bir qiymət qaldırılması nəqliyyat xərcini ödəməlidir. Gümüşü Amsterdamdan gətirmək, Dantzikə* gətirməkdən daha baha başa gəlir. Gümüşün əsl qiyməti hər iki yerdə də orta hesabla eyni olmalıdır. Amma ərzaq məhsullarının qiyməti daha çox fərqlidir. İnsanların sayı eyni qalmaq şərti ilə Hollandiyanın ya da Jenova vilayətinin əsl zənginliyini azaltsaq, uzaq ölkələrdən gətirilən şeylərlə özlərini təmin etmə gücləri də azalır. Ərzaq məhsullarının qiyməti, bu azalmada ya səbəb, ya da nəticə kimi iştirakı lazım olan bu ölkələrin gümüş miqdarında meydana gələcək bir azalma ilə, aşağı düşmək əvəzinə yüksəlib qıtlıq dövründəki qiymətə qədər qalxır. Lazımlı məhsullara ehtiyacımız olduğu zaman bütün lazımsız şeylərdən imtina etməyimiz tələb olunur. Lazımsız əşyaların dəyəri varlıq və rifah vaxtlarında

yüksəlir, yoxluq və darlıq vaxtlarında isə azalır. Lazımlı məhsullarda isə vəziyyət tamamən fərqlidir. Onların əsl qiyməti, yəni satın ala biləcəkləri və ya idarə edə biləcəkləri əmək miqdarı yoxluq və dar vaxtlarda artır, bolluq və rifah vaxtlarında isə azalır. Belə olmazsa, varlıq və rifah vaxtları da ola bilməz. Ərzaq məhsulları vacib maddələrdir, gümüş isə faydasız əşyalardan ibarətdir.

Ona görə də, XIV əsrin ortaları ilə XVI əsrin ortalarındakı vaxtlarda varlılığın və tərəqqinin artması ilə qiymətli metalın miqdarı nə qədər çoxaldırsa çoxalsın, bu, Böyük Britaniya və ya Avropanın hər hansı başqa bir yerində metalın dəyərini azalda bilməzdi. Buna görə də, keçmiş vaxtlarda malların qiymətini araşdırırlar ya ərzaq məhsulları, ya da başqa mallar üzərində etdikləri bu və digər müşahidələrindən bu dövr ərzində gümüşün dəyərini düşdüyü qənaətinə gəlməkdə səhvdirərsə, olduğunu fərz etdikləri varlıq və tərəqqinin artdığına görə də belə bir nəticəyə gəlmək haqqları yoxdur.

İkinci dövr

İlk dövrdə gümüşün dəyərini dəyişməsi baxımından fikirlər nə qədər fərqli olsa da, alimlər ikinci dövrdə bu mövzuda həmfikirdirlər.

Təxminən 1570-ci ildən 1640-ci ilə qədər davam edən 70 illik bir vaxt ərzində gümüşün dəyəri ilə ərzaq məhsullarının dəyəri arasındakı nisbət fərqi bir-birinə çox zidd təzahür edirdi. Gümüşün əsl dəyəri azalmış, ya da əvvəlkindən az əməyə dəyişdirilmiş, ərzaq məhsullarının qiyməti isə artmışdır - bir çoxları $\frac{1}{4}$ kantarı 2 unsiya gümüşə və ya bu günkü pulla təxminən 10 şillingə satmaq əvəzinə, $\frac{1}{4}$ kantarı 6 və ya 8 unsiya gümüşə və ya bu günkü pulla haradasa 30-40 şillingə satıblar.

Amerikadakı bərəkətli mədənlərin kəşfinin, ərzaq məhsullarına nisbətə gümüşün dəyərindəki bu azalmanın tək səbəbi olduğu məlum olur. Belə ki, hamı onu bu səbəbə bağlayır. İstərsə bu fakt, istərsə də bu səbəb üzərində heç bir zaman fikir ayrılıqları belə olmayıb. Bu dövr ərzində Avropanın bir çox yerləri inkişaf etdiyinə görə gümüşə olan tələb də artmalı idi. Amma belə görünür ki, bazara çıxarılan gümüş miqdarındakı artım tələbdən daha çox olduğu üçün metalın dəyəri də çox azalmışdır. 1570-ci ildən sonrakı vaxtlara qədər Amerikadakı mədənlərin kəşfinin İngiltərədə məhsulların qiymətinə diqqəti cəlb edən qədər bir təsiri

olmadığı kimi görünməsini də qeyd etmək lazımdır. Baxmayaraq ki, Potosi mədənlərinin kəşfindən 20 ildən çox bir vaxt keçmişdi.

Özləri də daxil olmaqla, 1595-ci ildən 1620-cı ilə qədər Vinzor bazarında ən keyfiyyətli buğdanın 9 buşellik $\frac{1}{4}$ kantarının ortalama qiyməti Eton kolecinin hesablarına görə, 2 lirə 1 şilling 6 $\frac{3}{4}$ penni qədər idi. Bu miqdardan, kəsirləri nəzərə almadan $\frac{1}{9}$ - qədərini, yəni 4 şilling 7 $\frac{1}{3}$ penni çıxarsaq, 8 buşellik $\frac{1}{4}$ kantarın qiyməti 1 lirə 16 şilling 12 tam $\frac{2}{3}$ penni qədər olur. Bu miqdardan da, yenidən kəsirləri nəzərə almadan, $\frac{1}{9}$ qədərini, yəni 4 şilling 1 pennini ən keyfiyyətli buğda ilə orta keyfiyyətli buğda arasındakı fərq kimi çıxarsaq, orta keyfiyyətli buğdanın qiyməti 1 lirə 12 şilling 9 penni və ya 6 tam $\frac{1}{3}$ unsiya gümüş olduğu meydana çıxır.

Özləri də daxil olmaqla 1612-ci ildən 1636-cı ilə qədər ən yaxşı buğda növünün eyni miqdarının, eyni bazarda orta qiymətinin kolecin eyni hesablarında 2 lirə 10 şilling qədərdir. Yuxarıdakı kimi bundan da eyni çıxarmaları etsək, orta keyfiyyətli buğdanın 8 buşellik $\frac{1}{4}$ kantarının ortalama qiymətinin 1 lirə 19 şilling 6 penni və ya təxminən 7 tam $\frac{2}{3}$ unsiya gümüş olduğu məlum olur.

Üçüncü dövr

Amerikada mədənlərin kəşfinin, 1630-cu il ilə 1640-cı illər arasında və ya təxminən 1636-cı illərdə gümüşün dəyərini azaltmaqda təsirinin tam olduğu məlum olur. Bu metalın ərzaq məhsullarına nisbətə dəyəri məlum olur ki, bir daha o vaxtlardakından aşağı düşməmişdir. Bu dəyər bizim əsr¹ boyu bir az artmış kimidir, bəlkə də, XVII əsrin sonuna az qalmış artmağa başlamışdı.

Keçən əsrin² son 64 ili olan (hər iki tarix də daxil olmaqla) 1637-ci il 1700-ci ilə qədər³ Vindzor bazarındakı ən yaxşı növ buğdanın 9 buşellik $\frac{1}{4}$ kantarının orta qiyməti eyni hesablardan göründüyü kimi, 2 lirə 11 şilling 0 tam $\frac{1}{3}$ penni qədər idi. Bu, 16 il əvvəlkindən 1 şilling 0 tam $\frac{1}{3}$ penni qədər bahalıdır. Amma bu 64 il ərzində fəsillərdəki gedişat səbəbindən

¹ - Prussiyada əyalət (tərcüməçinin qeydi).

² - XVIII əsr (tərcüməçinin qeydi).

³ - XVII əsr (tərcüməçinin qeydi).

daha çox böyük bir qıtlıq meydana gətirməli olan 2 hadisə baş vermişdir. Bunlar gümüş dəyərində başqa bir azalmaya ehtiyac olmadan, bu kiçicik qiymət artımının səbəbini lazımı qədər aydınlaşdırır.

Bu hadisələrdən birincisi, daxili müharibələrdir. Bu, əkin-biçini zəiflədib ticarəti ləngidərək ərzaq məhsullarının qiymətini qıtlıq olduğu halı ilə artıracağı mövqeyindən daha çox yüksəltmişdi. Bu nəticə təxminən Krallıq ölkəsinin bütün bazarlarında və ən çox da uzaqlardan təchiz olunan London və ətraflarında bürüzə verir. Eynilə həmin bu hesablamalardan 1648-ci ildə Vindzor bazarında ən yaşı növ buğdanın 9 buşellik $\frac{1}{4}$ kantarının qiyməti 4 lirə 5 şilling, 1649-cu ildə isə 4 lirə olduğu müəyyən edilir. Yuxarıdakı (1637-ci ildən əvvəlki 16 ilin ortalama qiyməti olan) 2 lirə 10 şilling bu iki ildə 3 lirə 5 şillingə çatmışdır. Bu artım keçən əsrin (XVII əsr) son 64 ilinə bölünə adı keçən illərdəki kiçik qiymət artımının səbəbini haradasa öz-özlüyündə təkbaşına aydınlaşdırır. Ən yuxarıları bunlar olmaqla birgə, daxili müharibələrdən irəli gələn baha qiymətlər heç də bu miqdarlarla kifayətlənmir.

İkinci hadisə 1688-ci ildə ərzaq məhsullarının ixracına mükafat verilməsidir. Bir çoxlarının fikrinə görə mükafat əkin-biçin səbəbi ilə uzun illər boyu daha böyük bir ərzaq bolluğu, nəticə etibarilə də yerli bazarda təbii yolla ola biləcəklə müqayisədə daha böyük bir ərzaq ucuzluğu yarada biləcəyi güman edilmişdi. Hər hansı bir vaxtda mükafatın bu işi nə vaxtadək nəzərdə tutduğunu bundan sonra tədqiq edəcəyəm. İlk əvvəl, onu da qeyd edim ki, 1688-ci illə 1700-cü illər arasında belə bir nəticə yaradacaq vaxt olmamışdır. Bu qısa vaxt ərzində bunun yeganə səbəbi hər ilin məhsul artıqlarının ixracını həvəsləndirmək və beləliklə də, bir ilin bolluğunun digər ilin qıtlığını dəf etməsinin qarşısını almaqla yerli bazarda qiyməti artırmaq cəhdi olmalıdır. Hər iki tarix də daxil olmaqla 1693-cü ildən 1699-cu ilə qədər İngiltərədə ağır keçən qıtlığa səbəb Avropanın bir çox yerlərinə də yayılan fəsilərin pis keçməsi ilə yanaşı, az da olsa qoyulan mükafat da olmalıdır. Belə ki, 1699-cu ildə buğda ixracı artıq 9 ay müddətinə qadağan edildi.

Eyni dövr ərzində ortaya çıxan üçüncü bir hadisə də var idi. Nə ərzaq məhsulları qıtlığına, nə də ehtimal olaraq ərzaq məhsulları üçün ödənen gümüş miqdarında bir artıma səbəb olmamaqla yanaşı, yəgin ki, bu hadisə də şərti miqdarda bir artım yaratmışdır. Adı çəkilən hadisə, sıxılma, aşınma səbəbindən gümüş sikkə standartının çox aşağı düşməsidir. Bu müsibət II Çarlzın hakimiyyət illərində başlayıb 1695-ci ilədək davamlı olaraq artmışdır. Cənab Londesdən öyrəndiyimizə görə həmin vaxtlarda istifadə edilən gümüş sikkə, orta hesabla qanunla

müəyyən olunan dəyərindən haradasa 25% daha az idi. Amma hər məhsulun bazar qiymətinin formalaşdığı şərti miqdar, qanuna əsasən tərkibində olmağı lazım gələn gümüş miqdarı ilə deyil, mütləq təcrübə ilə, doğurdan da, tərkibində olduğu müəyyənləşdirilmiş miqdarda nizamlanır. Ona görə də, bu şərti miqdar sıxılma və aşınma səbəbindən standartı çox azaldığı halda, sikkənin qanunla müəyyən olunmuş dəyərinə yaxınlığı aşınma sonrası olduğu ilə müqayisədə daha yuxarıdır.

Bu əsr ərzində gümüş sikkə heç bir vaxt indi olduğu qədər qanunla müəyyən edilmiş ağırlığından aşağı olmamışdır. Çox silinməklə birgə onun dəyərini dəyişdirildiyi qızıl sikkənin dəyəri ilə qorumuşdur. Çünki ən sonuncu yeni pul buraxılışından əvvəl, qızıl sikkə də yetəri qədər köhnəlmiş olsa da, gümüş qədər silinmiş halda deyildi. 1695-ci ildə isə bu belə olmamış, gümüş sikkənin dəyərini qızıl sikkə dəstəkləmişdir. Həmin ildə ən çoxu 1 gineya köhnəlib_sıxılmış 30 şilling qədər idi. Qızılın ən sonuncu yeni pul buraxılışından əvvəl gümüş külçə qiyməti unsiya başına 5 şilling 7 pennidən çox olmamışdır. Bu sikkəxanadakı qiymətdən 5 penni çoxdur. 1695-ci ildə gümüş külçənin həmişəki qiyməti unsiya başına 6 şilling 5 penni idi¹. Bu, sikkəxana qiymətindən 15 penni daha çoxdur. Ona görə də, qızılın sonuncu yeni pul buraxılışından əvvəl belə qızıl ilə gümüş (bir yerdə olmaq şərtilə) sikkəni gümüş külçə ilə müqayisə etdikdə, qanunla müəyyən edilmiş dəyərinə nisbətdə 8%-dən daha çox aşağı olduğu güman edilmirdi. 1695-ci ildə isə əksinə, bu dəyərdən 25% qədər aşağı olduğu güman edilirdi. Amma bu əsrin əvvəllərində, yəni Kral Vilyam vaxtlarındakı böyük miqdarda yeni pul buraxılışından bilavasitə sonra, məişətdəki gümüş sikkələrin çoxu qanunla müəyyən edilmiş ağırlığına indikindən daha yaxındır. Bu əsr ərzində də ölkədə kənd təsərrüfatını zəiflədəcək və ya daxili ticarəti ləngidəcək daxili müharibələr kimi hər kəsə toxunan heç bir böyük fəlakət baş verməmişdir. Bu əsrin böyük hissəsi ərzində işlənməkdə olan mükafat, ərzaq məhsullarının qiymətini, mizdurluğun həmin dövrdəki vəziyyətinə əsasən təbii yolla baş verəcəyi ilə müqayisədə, həmişə azacıq artırsa da, bu əsr ərzində mükafatı əkin-biçin səylərinə istiqamətləndirmək daxili bazarda ərzaq məhsullarının miqdarını artırmaq kimi, çoxu özünə xas edilən bütün yaxşı nəticələri yaratmaq üçün vaxt tapdığından, bundan sonra nəql edib, müzakirəyə qoyacağım bir sistemin əsaslarına əsasən o əmtəənin qiymətini bir tərəfdən azaltmaqda, digər tərəfdən də artırmaqda

¹ Londesin "Gümüş sikkə üzərində qələm təcrübəsi" adlı əsəri, səh. 68.

bir rolu olduğu fərz edilə bilər. Bir çoxları bunun qiyməti aşağı saldığını hesab edir. Belə ki, bu əsrin ilk 64 ilində Vindzor bazarındaki ən yaxşı növ buğdanın 9 buşellik $\frac{1}{4}$ kantarının orta qiymətinin, Eton kölecinin hesablamalarına əsasən 2 lirə 5 şilling 6 $\frac{1}{2}$ penni olduğu müəyyən olunur. Bu keçən əsrin son 64 ili olduğu üçün 10 şilling 6 penni və ya 25%-ə qədər ucuzdur. Amerikadakı bərəkətli mədənlərin kəşfinin bütün nəticələrini verdiyini fərz edilən 1636-cı ildən əvvəlki 16 il ərzində olduğu qiymətlə nisbətdə 9 şilling 6 penni qədər ucuzdur. Kəşfin yaxşı nəticələr verdiyi fərz edilməyən 1620-ci ildən əvvəlki 26 ildə olan qiymətdən isə bir şilling daha ucuzdur. Bu hesaba əsasən, bu əsrin indiki ilk 64 ilində orta növ buğdanın orta qiymətinin 8 buşellik $\frac{1}{4}$ kantar başına 32 şilling qədər olduğu müəyyən olunur.

Buna görə də, bu əsr ərzində gümüş dəyərini bir az ərzaq məhsullarının dəyəri ilə ahəngdar artdığı meydana çıxır. Bəlkə də, bu hal, hətta keçən əsrin sonlarına az qalanda başlamışdı.

1687-ci ildə Vindzor bazarındaki ən yaxşı növ buğdanın qiyməti 1 lirə 5 şilling 2 penni idi. Bu, 1595-ci ildəkindən bu yana müşahidə olunan ən aşağı qiymətdir.

Bu kimi işlərdə biliyi ilə tanınmış bir adam olan cənab Qreqori Kinq 1688-ci ildə, yəni buğdanın bol olduğu illərdə, orta qiymətin yetişdirən üçün buşell başına 3 şilling 6 penni və ya $\frac{1}{4}$ kantar üçün 28 şilling olduğunu hesablamışdır. Yetiştirənin qiymətini mən bəzən müqavilə qiyməti adlanan, yəni bir kəndlinin müəyyən il ərzində tacirə təslim etmək üçün sözləşdiyi müəyyən miqdar ərzaq məhsulu üçün müəyyən olunan qiymət kimi başa düşürəm.

Belə bir sözləşmə kəndlini bazara çıxarmaq xərcindən və zəhmətindən azad etdiyindən, adətən sözləşmə qiyməti orta bazar qiyməti kimi qəbul edilən qiymətdən aşağıdır.

Cənab Kinq $\frac{1}{4}$ kantar başına 28 şillingin o vaxtların mülayim dərəcədəki bolluq illərində alışılan sözləşmə qiyməti olduğu nəticəsinə gəlmişdir. Son illərin davamlı fəvqəladə şəkildə pis getməyindən qaynaqlanan qıtlıqdan əvvəl bu, məni sözləri ilə inandırdıqlarına görə, bütün ümumi illərdə həmişəki sözləşmə qiyməti imiş.

1688-ci ildə ərzaq məhsullarını ixracına Parlamentin qərarı ilə mükafat təyin olundu. O zaman qanunvericilərin indikindən də daha böyük bir qismini təşkil edən əyalətdən gələn mülk sahibləri, ərzaq məhsullarının pul ilə ödənen ekvivalentinin azalmağa olduğunu hiss etmişdilər. Mükafat, bunu I və II Çarlzların vaxtında çoxu satılmış olduğu qiymət standartının süni olaraq artırılması üçün bir çarə idi. Ona görə də,

bu, buğdanın $\frac{1}{4}$ kantarı 48 şilingə qədər artana qədər, yəni o ildə cənab Kinqin mülayim bolluq vaxtlarındakı yetişdirənin qiyməti deyə fərz etdiyi qiymətdən 20 şilling və ya $\frac{5}{7}$ qədər daha baha olana kimi davam edəcəkdə. Bu cənabın hesablamaları dünyaya yayılan şöhrətinin az bir hissəsinə layiqdirsə, $\frac{1}{4}$ kantar başına 48 şilling, mükafat kimi bir çarə qılmadan və fəvqəladə qıtlıq illəri istisna olmaqla, o vaxtlar üçün güman edilməyəcək bir qiymətdir. Lakin Kral Villiamın idarəsi o vaxtlar hələ yaxşı qərarlaşmamışdı. Məhz həmin vaxtlarda Kral, ilk dəfə qoyulan illik torpaq vergisini dəstəkləmələrinin istəyəcəyi əyalətdən gələn mülk sahiblərinin bir sözünü iki etməmək vəziyyətində idi.

Ona görə də, gümüş dəyəri ərzaq məhsullarının qiymətinə nisbətdə keçən əsrin sonuna yaxın bəlkə bir az artmışdı. Bu əsrin böyük qismi ərzində də belə olmuş kimi görünür. Amma kənd təsərrüfatının hazırkı vəziyyətində, mükafatın təsiri bu artımı təbii yolla olabiləcəyi ilə müqayisədə, yəgin ki, daha az gözə çarpdırır.

Bolluq illərində mükafat fəvqəladə bir ixrac gətirərək ərzaq məhsullarının qiymətini o illərdə təbii yolla arta biləcəyi səviyyədən tamamilə daha çox etdi. Bu metodun qoyulmasındakı açıq hədəf ərzaq məhsullarının qiymətini ən bərəkətli illərdə belə yüksək tutaraq kənd təsərrüfatına stimül vermək idi.

Əslində həddən artıq qıtlıq olan illərdə mükafat, demək olar ki, ləğv olunmuşdu. Bununla birgə, o illərin çoxunun qiyməti üstündə belə mükafatın az da olsa təsiri, yəgin ki, qalmışdı. Bərəkətli illərin səbəb olduğu fəvqəladə çox ixrac bir ilin bolluğunun digər ilin darlığını qarşılamağa əngəl olmuşdur.

Deməli, bolluq illərində də, darlıq illərində də mükafat ərzaq məhsullarının qiymətini, kənd təsərrüfatının o dövrdəki vəziyyətinə görə, təbii yolla ola biləcəyindən daha çox artırmışdır. Bu səbəbdən, bu əsrin ilk 64 ili ərzində keçən əsrin son 64 ili ərzindəkinə görə daha aşağı olan qiymət, kənd təsərrüfatı vəziyyəti eyni qalmaq şərtilə, bu mükafatın təsiri olmazsa daha da aşağı olardı.

Amma mükafat olmazsa, əkin vəziyyətinin eyni qala biləcəyini də demək olmaz. Bu metodun ölkənin kənd təsərrüfatı üstündə nə kimi nəticələr meydana çıxara biləcəyini, mükafatları təkbaşına dəyərləndirdiyim vaxt - aşağıda başa salmağa çalışacağam. Hələlik, ancaq ərzaq məhsullarının dəyərinə nisbətə gümüş dəyərindəki bu artımın İngiltərəyə xas olmadığını qeyd edəcəyəm. Eyni dövrdə ərzində bu artımın Fransada da, demək olar ki, eyni nisbətdə meydana gəldiyini cənab Düpre de Sen Mor, cənab Messans və “Ərzaq məhsullarının üzərində qələm təcrübəsi”

əsrinin yazıçısı kimi üç nəfər düzgünlükdən yan keçməyən, yorulmaq bilməyən, çox çalışqan şəkildə ərzaq məhsullarının qiymətlərini qeyd edən kəslər fikir kimi iləri sürüblər. Lakin 1764-cü ildə Fransada dənli bitkilərin ixracı qanunla qadağan edilmişdi. Bir ölkədə bu qadağa səbəbi ilə meydana gələn təxminən eyni qiymət azalmasının bir başqa ölkədə ixraca göstərilən fəvqəladə həvəsləndirmədən irəli gəldiyini fərz etmək bir az çətinidir.

Ərzaq məhsullarının pul ilə ekvivalentləşdirilən orta qiymətindəki bu dəyişikliyi ərzaq məhsullarının əsl orta qiymətindəki bir azalma deyil, Avropa bazarında gümüşün dəyərinin get-gedə yüksəlməsinin nəticəsi kimi saymaq, bəlkə də, daha düzgün olar. Daha əvvəldə qeyd olunduğu kimi, bir-birindən uzaq vaxtlarda ərzaq məhsulları gümüşdən, bəlkə də, hər hansı bir başqa əmtəə ilə müqayisədə daha düzgün bir dəyər vahididir. Amerikanın bərəkətli mədənlərinin kəşfindən sonra ərzaq məhsulları pul ilə ekvivalentləşdirilən köhnə qiymətinin 3-4 dəfəsi qədər artdıqda, bu dəyişikliyi hamı ərzaq məhsullarının əsl dəyərindəki bir artımla deyil, gümüşün əsl dəyərindəki azalma ilə əlaqələndirdi. Ona görə də, bu əsrin ilk 64 ilində ərzaq məhsullarının pul ilə ekvivalentləşdirilən qiyməti keçən əsrin böyük qismində olduğu ilə müqayisədə aşağı düşübsə, bu dəyişikliyi yenə də ərzaq məhsullarının əsl dəyərindəki azalma ilə deyil, Avropa bazarında gümüşün əsl dəyərindəki artımla əlaqələndirməyimiz lazımdır.

Həqiqət bu son 10-12 il ərzində ərzaq məhsullarının yuxarı qiyməti, gümüşün əsl dəyərinin Avropa bazarında, hələ də azalmağa olduğu şübhəsini yaratmışdır. Bununla birgə, ərzaq məhsullarının bu yuxarı qiymətinin, açıq-aşkar, fəsillərin fəvqəladə əlverişsizliyindən irəli gəlidiyi başa düşülür. Ona görə də bu, davamlı olaraq deyil, keçici, təsadüfi baş verən bir hadisə kimi nəzərə alınmalıdır. Avropanın bir çox yerlərində fəsillər bu son 10-12 il ərzində əlverişsiz olmuşdur. Polşadakı qarışıqlıqlar da o bazardan əmtəə gətirən bütün ölkələrdə qıtlığı dəfələrlə artırmışdır. Pis keçən fəsillərin belə uzun vaxt ərzində bir-birini əvəz etməsinə həmişə rast gəlinir və görülməyən bir hal deyil. Keçmiş vaxtlarda ərzaq məhsulları qiymətinin tarixini nəzərdən keçirmiş bir kəs bunun kimi bir çox başqa misallar tapmaqda çətinlik çəkməz. Üstəlik, onillik fəvqəladə qıtlıq, onillik fəvqəladə bolluqdan təəccüb doğuracaq bir hal deyildir. İkisi də daxil olmaqla, 1741-ci ildən 1750-ci ilə qədər olan ərzaq məhsullarının qiyməti bu son 8 il ərzində yuxarı qiymətə cavab olaraq müqayisə oluna bilinər. Eton ali məktəbinin hesablamalarına görə 1741-dən 1750-ci ilə qədər Vindzor bazarında ən yaxşı növ

buğdanın 9 buşellik $\frac{1}{4}$ kantarının orta qiyməti, sadəcə olaraq, 1 lirə 13 şilling 9 $\frac{1}{2}$ penni idi. Bu isə bu əsrin ilk 64 ilinin orta qiymətindən haradasa 6 şilling 3 penni daha aşağıdır. Orta növ buğdanın 8 buşellik $\frac{1}{4}$ kantarının orta qiymətinin bu hesablamara görə bu son il ərzində, sadəcə olaraq, 1 lirə 6 şilling 8 penni olduğu müəyyən olunur.

Bununla yanaşı, 1741-ci illə 1750-ci illər arasında mükafat vermə ərzaq məhsullarının qiymətini yerli bazarda təbii olaraq azalacağı səviyyəyə düşməsinin, yəqin ki, qarşısını almışdır. Gömrük qeydlərində görüldüyü kimi ixrac olunan hər cür dənli bitkinin miqdarı 8. 029. 156 $\frac{1}{4}$ kantar bir buşellən aşağı deyildir. Bunun üçün verilən mükafat 1. 514. 962 lirə 17 şilling 4 $\frac{1}{2}$ penni qədərdir. Yəni 1749-cu ildə həmin dövrün baş naziri cənab Pelhem bundan əvvəlki 3 il ərzində ərzaq məhsullarının ixracı üçün mükafat kimi çox fəvqəladə bir miqdarın ödənildiyini, “Avam Kamara”sında demişdi. O, çox düzgün fikirdə idi. Bunu sonrakı il üçün də desə idi, bu çox yerində deyilmiş bir söz olardı. O, bir il içində ödənilən mükafat 324. 176 lirə 10 şilling 6 pennidən aşağı deyildi¹. Bu zərərli ixracın ərzaq məhsullarının qiyməti yerli bazarda təbii olaraq qalxa biləcəyi səviyyə ilə müqayisə etdikdə, nə qədər daha yuxarı artırıldığını qeyd etməyə mənə ehtiyac yoxdur.

Bu bölməyə əlavə olunmuş hesablamaların sonunda, oxucu digərlərindən ayrılan 10 ilin xüsusi hesabını tapa biləcək. Yəni həmin hesablamalarda ümumi ortalaması həmin əsrin ilk 64 ilindəki ümumi ortalamadan çox da yuxarı deyilsə belə, yenə də aşağı olan əvvəlki 10 ilin xüsusi hesablaması var. Bununla birgə, 1740-cı il fəvqəladə bir qıtlıq ili idi. 1750-ci ildən əvvəlki 20 ilin, 1770-ci ildən əvvəlki 20 ilin müqayisə edilməsi tam yerinə düşür. Arada bir-iki bahalı il olmaqla yanaşı 1750-ci ildən əvvəlki o əsrin ümumi ortalamasının nə qədər çox aşağısında idisə, əvvəlki də (1-2 ucuz ilin, məsələn, 1759-cu ilin araya qarışmasının əksinə) müəyyən dərəcədə üstündə idi. 1750-ci ildən əvvəlki ilin ümumi ortalamasının aşağısında olması, digərlərinin bunun yuxarısında olduğu qədər deyilsə, bu, bəlkə də, mükafatla bağlıdır. Bu dəyişmə aydındır ki, daima yavaş, tədricən baş verən gümüş dəyərindəki dəyişikliyə həmlə edilməyəcək qədər gözlənilməzdir. Nəticənin aniliyi birdən-birə özünü büruzə verən bir səbəblə, yəni fəsilərin necə gəldi dəyişməsi ilə açıqlana bilər. Əslində, əməyin pul ilə verilən qarşılığı Böyük Britaniyada bu əsr ərzində artmışdır.

¹ Bax: “Ərzaq məhsullarının ticarəti barədə yazılar”, III hissə.

Amma bunun, bir o qədər də Avropa bazarında gümüş dəyərindəki bir azalma ilə deyil, ölkədəki geniş, haradasa hamıya toxunan rifahdan irəli gələn əmək tələbindəki artımın nəticəsi olduğu məlum olur.

O qədər də rifah içində yaşayan bir ölkə olmayan Fransada əməyin pul şəklində ödənilən qiymətinin keçən əsrin ortalarından bu yana ərzaq məhsullarının pul ilə ekvivalentləşdirilən orta qiyməti ilə birlikdə gedərək azaldığı müşahidə olunmuşdur. Keçən əsrdə də, indikində də ümumi çörək gündəlik norması Fransada, demək olar ki, buğda septiersinin ortalama qiymətinin $1/20$ qədər imiş. Bu ölçü 4 Vinçerter buşellindən bir az daha çoxdur. Daha əvvəl qeyd edildiyi kimi, Böyük Britaniyada əməyin əsl mükafatı, yəni işçiyə verilən yaşayış üçün lazımı və əlverişli maddələrin əsl miqdarları, bu əsr ərzində olduqca artmışdır. Əməyə pul olaraq verilən ekvivalentdəki artım, ümumi Avropa bazarında gümüş dəyərindəki bir azalmanın deyil, Böyük Britaniyada xüsusi bazarda ölkənin çox firavan vəziyyətindən irəli gələn, əməyin əsl qiymətində baş verən artımın nəticəsidir.

Amerikanın ilk kəşfindən sonra bir müddətliyinə gümüş köhnə qiymətinə və ya ondan çox aşağı olmayan bir qiymətə satılıb gedirdi. Mədəncilikdən əldə olunan gəlirlər bir vaxt üçün olduqca böyük idi və təbii səviyyələrindən çox üstün olurdu. Amma o gümüşü Avropaya idxal edənlər illik idxal məhsulunun hamısı bu qiymətə sata bilməyəcəyini çox keçmədən başa düşəcəklərdi. Gümüş get-gedə daha az əmtəə ilə dəyişdiriləcəkdi. Qiyməti getdikcə aşağı düşəcək təbii qiymətinə və ya mədəndən bazara gətirə bilməsi üçün təbii səviyyələrinə görə ödənilməsi lazım olan əmək xərclərini əmtəə mövcudluğu səbəbindən gəlirlərini və rentalarını ödəməyə çətinliklə kifayət edəcək qiymətə çatana qədər azaltmaq məcburiyyətində idi. Perudakı gümüş mədənlərinin çoxunda ümumi məhsulun $1/10$ -ə çatan İspaniya kralının vergisi, daha əvvəl də deyildiyi kimi rentanın hamısını udur. Bu vergi başlanğıcda yarı-yarıya idi, çox keçmədən isə $1/3$, sonra $1/5$, axırda da $1/10$ -ə düşdü. Hələ də bu səviyyədə davam etməkdədir. Aydın olur ki, Peru gümüş mədənlərinin çoxunda idarəetmə səbəbindən əmtəə mövcudluğunu alışılan gəlirləri ilə birgə yenidən yerinə qoyduqdan sonra yerdə qalan qədərdir. Bir vaxtlar olduqca yüksək olan bu gəlirlərin işin aparılmasına büsbütün mane olmayacaq dərəcəyə qədər azaldığını, hamı tərəfindən təsdiq edildiyi açıq-aşkar görünür.

İspaniya Kralının vergisi Potosi mədənlərinin kəşf tarixi olan 1545-ci ildən 41 il əvvəl, 1504-cü ildə dəftərə qeydə alınmış gümüşün $1/5$ -ə

qədər azaldılmışdı ¹. Doxsan il və ya 1636-cı ildən əvvəl bütün Amerikadakı mədənlərin ən bərəkətli olan bu mənbələr öz təsirlərini tam göstərdi. Yəni, bu vergini İspaniya Kralına verməyə davam edərkən, Avropa bazarında gümüş dəyərini azalda bildiyi qədər azaldı. Monopoliya altında olmayan bir əmtəni təbii qiymətinə və ya bir tərəfdən xüsusi bir vergi ödəyərkən, davamlı olaraq olduqca uzun bir müddət ən aşağı qiymətə azaltmaq üçün 90 il kifayət qədər uzun bir müddətdir.

Gümüşün Avropa bazarındakı qiyməti, bəlkə daha da aşağı düşə bilərdi. Ona qoyulan vergi 1736-cı ildəki kimi ancaq 1/10 qədər deyil, qızıla qoyulan vergi kimi 1/20-i qədər azaltmaq, ya da indi istifadə olunan Amerika mədənlərinin çoxunun istismarından imtina etmək lazım gələ bilərdi. Gümüşə olan tələbin getdikcə artması və Amerika gümüş mədənlərinin məhsulları üçün olan bazarın yavaş-yavaş genişlənməsi, bəlkə də, bunun belə olmasının qarşısını almağa, Avropa bazarında gümüşün dəyərini dəyişmək və hətta, bəlkə də, keçən əsrin sonlarındakı ilə müqayisədə bir az da yuxarı artırmağa səbəb olmuşdur.

Amerikanın ilk kəşfindən bəri oranın gümüş mədənlərinin məhsulları üçün olan bazar daha böyük vüsət almışdır.

Birincisi – Avropa bazarı getdikcə genişlənməmişdir. Amerikanın kəşfindən sonra Avropanın çox yeri olduqca inkişaf etmişdir. İlgilətərə, Hollandiya, Fransa, Almaniya, hətta İsveç, Danimarka və Rusiya, istərsə kənd təsərrüfatında, istərsədə sənayedə çox inkişaf etmişdir. İtaliya da geriləməmişdir. Düzdür, İtaliyanın ulduzu Perunun fəthindən əvvəl artıq sönmüşdü. Amma o zamandan bəri İtaliya sanki artıq bir az özünə gəlib. İspaniya ilə Portuqaliyanın doğurdan da gerilədiyi haqqında fikiri var.

Bununla birgə, Portuqaliya Avropanın kiçik bir ərazisidir. İspaniya isə, bəlkə heç də hamının hesab etdiyi qədər çökməmişdir. XVI əsrin əvvəllərində İspaniya, həmin vaxtlardan bəri çox inkişaf etmiş olan Fransa ilə belə müqayisə edildikdə çox kasıb bir ölkə idi.

Fransada hər şeyin bol olduğu, İspaniyada isə heç nəyin olmadığı hər iki ölkəni tez-tez gəzən imperator V Çarlzın məşhur sözüdür. Avropa kənd təsərrüfatı ilə sənayesinin artmaqda olan məhsullarının əldən-ələ dolaşması üçün gümüş sikkə miqdarında mütləq tədricən baş verən bir artım vacib sayılmışdır. Varlı şəxslərin çoxalması da onların lüks əşyalar və digər gümüş bəzəklərinin miqdarını yenə də artırmışdır.

---

¹ Solarzano, II cild

İkincisi – Amerikanın özü gümüş mədənlərinin məhsulu üçün təzə bir bazardır. Kənd təsərrüfatı, sənaye və əhali sayındakı inkişaf Avropanın ən qabaqcıl ölkələrinin inkişafından daha sürətli olduğu üçün, ordadakı tələb daha çox sürətli artır. İngilis müstəmləkələri də yeni bazardır. Bu bazar daha əvvəl heç tələbi olmayan böyük bir qitədə, bir qisim sikkə, bir qisim lüks əşyalar olmaqla uzununa artan gümüş mövcudluğu ilə qidalanmağa ehtiyac yaradır. Bundan başqa, ispan və portugal müstəmləkələrinin çoxu tamamilə yeni bazarlardır. Avropalılar tərəfindən kəşf edilməzdən əvvəl Yeni Qrenada¹, Yukatan, Paraqvay və Braziliyada sənətdən və kənd təsərrüfatından xəbəri olmayan vəhşi xalqlar yaşayırdı. İndi isə bunların hamısında istər sənaye, istərsə də kənd təsərrüfatı olduqca inkişaf etmişdir. Tamamilə təzə sayılmamaqla birgə Meksika ilə Peru bazarları belə, daha əvvəl olduqları ilə müqayisədə daha genişləniş. Bu ölkələrin keçmiş vaxtlardakı dəbdəbələri barədə dildən-dilə dolaşmış maraqlı nağıllardan sonra ilk kəşfləri və fəthləri tarixini soyuqqanlı mühakimə ilə oxuyanlar ora əhalisinin sənaye, kənd təsərrüfatı və ticarətdə hal-hazırkı Ukrayna tatarlarından belə daha biliksiz olduqlarını açıqca görə bilərlər. Bu iki xalq arasında daha müasir olan perulular belə qızıl və gümüşdən bəzək əşyası kimi istifadə etsələr də, kəsilmiş qızıl pulları yoxdur. Bütün ticarətləri isə pulsuz mübadilə yolu ilə olurdu. Nəticə etibarilə də, aralarında, demək olar ki, heç bir əmək bölgüsü yox idi. Torpağı becərənlər evlərini, ev əşyalarını, geyindiklərini, ayaqqabılarını, təsərrüfat alətlərini özləri hazırlamaq məcburiyyətində idilər. Aralarındakı bir neçə sənətkarın qarnını həmişə hökmdar, zadəganlar, rahiblər doyurublar və bəlkə də, bu kəslər elə onların xidmətçisi və ya qulu idi. Meksika ilə Perunun bütün köhnə sənət növləri Avropaya bir ədəd də olsun emal edilmiş məhsul ixrac etməmişdir. Beş yüz nəfəri aşmayan, çoxunda sayı belə yarısına çatmayan ispan orduları, demək olar ki, hər yerdə qida tapmaqda çətinlik çəkirdilər. Az qala getdikləri hər yerdə, özü də sıx əhali və varlı deyə adı keçən yerlərdə bu orduların səbəb olduğu deyilən qıtlıq bu zəngin və kamala çatma hekayəsinin daha çox şişirdilmiş olduğunu göstərməyə kifayət edər. İspan müstəmləkələri bir çox cəhətdən – kənd təsərrüfatı, əhalinin inkişaf, - ingilis müstəmləkələrindəki qədər əlverişli olmayan bir hökumətin idarəçiliyində idilər. Bununla birgə bütün bu işlərdə Avropadakı hər hansı bir ölkədən daha sürətlə inkişaf edir kimi təsəvvür yaradırlır. Bərəkətli bir torpaqda, yaxşı bir iqlimlə, bütün yeni müstəmləkələrdə rast gəlinən bir

¹ Kolumbiya, Venesuela və Ekvador

hal olan torpaq bolluğu və ucuzluğu, məlum olur ki, sivil idarəetmədəki üstünlüklərlə müqayisədə bir çox çatışmazlıqların üstünü örtəcək qədər bir üstünlükdür. 1713-cü ildə Peruda səfərdə olan Frezier, Limanın 25-28 min arasında əhalisi olduğunu qeyd edir. Eyni ölkədə 1740-cı il ilə 1746-cı illər arasında yaşayan Ulloa əhalisinin sayının 50 mindən çox olduğunu qeyd etmişdir. Bunların Çili ilə Perunun müəyyən bir çox başqa şəhərlərinin əhali sıxlığı ilə bağlı sözləri arasında da, demək olar ki, fərq yoxdur. Hər ikisinin də yaxşı məlumatlandırıldığına şübhə etmədiyimizə görə, bu ingilis müstəmləkələrində heç də aşağı olmayan bir artıma işarə edir. Elədirsə, Amerika öz gümüş mədənlərinin məhsulları üçün yeni bir bazardır. Orada gümüşə olan tələb Avropanın ən inkişaf etmiş ölkələrindəkindən sürətli tez tempə artmalıdır.

Üçüncüsü, Ost-Hindistan ölkələri Amerika gümüş mədənləri məhsulları üçün bir başqa bazardır. Bu ölkələr o mədənlərin ilk kəşfindən bəri gün keçdikcə uzununa daha çox gümüş cəlb edən bir bazardır.

O vaxtlardan bu yana Akapulko gəmiləri ilə Amerika və Ost-Hind Ölkələri arasında birbaşa aparılan ticarət davamlı olaraq artmaqdadır. Avropa yolu ilə edilən dolaşiq alış-veriş isə daha böyük nisbətdə artmaqda idi.

XVI əsrdə Ost-Hind ölkələri ilə birbaşa ticarəti olan yeganə Avropa xalqı portuqaliyalılar idi. O əsrin son illərində hollandiyalılar bu monopoliyanı zəiflətməyə başladılar. Bir neçə il ərzində onları Hindistandakı əməlli-başlı köksalma təşkilatlarından sıxışdırıb çıxartdılar. Son əsrin çox hissəsində bu iki xalq Ost-Hind ölkələrinin ən vacib ticarətini paylaşdılar. Hollandiyalıların ticarəti portuqaliyalıların zəifləyən ticarətindən də daha böyük nisbətdə artırdı. İngilislər ilə fransızlar Hindistanda keçən əsrdə az alış-veriş edirdilər. Amma bu hal indiki əsr ərzində çox artıb. İsveçlilər ilə danimarkalıların Ost-Hind ölkələri ilə ticarəti bu əsr ərzində başlanmışdır. İndi moskvalılar belə Sibir və Tatarıstan üzərindən quru ilə Pekinə gedən karvanla Çin ilə davalı alış-veriş edirlər. Bütün bu millətlər ilə Ost-Hind ölkələri arasındakı alış-veriş, Fransanın keçən müharibə ilə, demək olar ki, tamamilə aradan qalxan ticarətini bir tərəfə qoysaq, aşağı-yuxarı davamlı olaraq artmaqdadır. Avropada Ost-Hind ölkələri mallarının artmaqda olan çoxluğu, görünür ki, bunların hamısının işlərinin getdikcə artmasına səbəb olacaq qədər böyükdür. Keçən əsrin ortalarına qədər, məsələn, çay Avropada çox az istifadə olunan bir dərman idi. İngilis Ost-Hind ölkələri Şirkətinin sakinləri istifadə edə bilsin deyə, hər il idxal etdiyi çayın dəyəri indi ildə 1, 5 milyonu keçir. Hətta bu belə kifayət etmir. Daha çox miqdarda çay Hollandiya limanlarından, İsveçdəki

Qottenburqdan, Fransa Ost-Hind ölkələri Şirkətinin işləri yolunda gedərkən də Fransa sahilləri boyu qaçaq olaraq ölkəyə soxulmuşdur. Çin farforunun, Molukka adaları ədviyyatının, Benqal parçalarının, bir sıra başqa malın istehlakı, demək olar ki, eyni nisbətdə artmışdır. Belə ki, Ost-Hind ölkələri ticarətində istifadə olunan bütün Avropa gəmiləri tonnajı, keçən əsrdə bizim ingilis Ost-Hind ölkələri Şirkətinin gəmilərinin son vaxtlarda azalması səbəbindən, əvvəlki tonnajından, bəlkə də, heç çox deyildi.

Lakin avropalılar bu ölkələrdə ilk alış-verişə başladıkları vaxt Ost-Hind ölkələrinə hələ Çin ilə Hindistanda qiymətli metalların qiyməti Avropada olduğundan çox yuxarı idi. Və hələ də belədir. Ümumiyyətlə, hər hansı bir sıradan ərzaq məhsulundan bərəkətli olmaq şərtilə, ildə iki, bəzən üç məhsul alan düyü ölkələrində qida bolluğu eyni böyüklükdəki bir ərzaq ölkəsindən daha çox olmalıdır. Nəticə etibarilə də, bu ölkələr daha çox sıx əhaliyə malikdir. Bundan başqa, əllərinin altında istehlak edə biləcəklərindən çox bolluqda qida məhsulları olduğu üçün, bu yerlərin varlılarında başqalarının əməyinin çox daha artığını ala biləcək vasitələr də vardır. Həmçinin, həmişə deyirlər ki, Çindəki və ya Hindistandakı bir zadəganın imkanları¹, Avropadakı elitadan çıxan varlı həmvətənlərinə görə sayca daha çox, daha dəbdəbəli imiş. Ömrlərində duran bu qədər sayda insan varlıları arasında böyük rəqabət mövzusu olan qiymətli metallar, qiymətli daşlar kimi təbiətin az miqdarda hasil etdiyi bütün tayı-bərabəri olmayan və nadir məhsullar əvəzinə daha çox qida verə bilmələrini mümkün edir. Ona görə də, Hindistan bazarını təmin edən mədənlər Avropa bazarını təmin edənlər qədər bərəkətli olsa belə, bu kimi mallar, əlbəttə, Hindistanda Avropadakı ilə müqayisədə daha çox qida ilə dəyişdirilir. Amma Hindistan bazarını qiymətli metallarla təmin edən mədənlərin Avropa bazarlarını təmin edənlərdən müəyyən qədər az məhsuldar olduğu, qiymətli daşlarla təmin edənlərin isə daha məhsuldar olduğu faktı da var. Buna görə, qiymətli metallar, əlbəttə, Hindistan bazarında Avropadakından bir az daha çox miqdarda qiymətli daşlarla və daha çox qida ilə dəyişdirilir. Bütün lazımsız maddələrin ən zəngini olan almazların pul ilə ekvivalentləndirilən qiyməti, o ölkədə digər ölkədəkindən bir qədər aşağıdırsa, bütün lazımlı maddələrin başında duran qida məhsullarının qiyməti isə olduqca aşağı olacaqdır. Amma əməyin əsl qiyməti, yəni işçiyə verilən həyat üçün lazımlı maddələrin əsl miqdarı daha əvvəldə qeyd edildiyi kimi, Hindistanın iki böyük bazarı olan Çin ilə

¹ Məiyyət, müşayiətçilər (tərcümə qeydi).

Hindistanda vilayət Avropanın çox yerlərindəkindən daha aşağıdır. Burada işçi maaşları daha az qida ala bilir.

Hindistanda qidanın pul olaraq dəyəri Avropadakı ilə müqayisə edildikdə çox aşağı olduğu üçün, burada əməyin pul ilə ödənen qarşılığı iki səbəbə görə - satın alacağı qidanın azlığı və qidanın qiymətinin aşağı olduğuna görə aşağıdır. Amma sənətkarlıq və sənayedə səviyyələri eyni olan ölkələrin çoxunda məmullatların pul qarşılığı əməyin pul qarşılığı nisbətində olur. Sənətkarlıq və sənaye məmullatı düzəldilməsi Çin ilə Hindistanda aşağı olsa da Avropanın hər hansı bir yeri ilə müqayisədə çox aşağı da deyildir. Ona görə də, çoxu sənaye məmullatına pul ilə ekvivalent şəkildə verilən qiymət bu böyük imperiyalarda təbii olaraq Avropanın hər hansı bir yerindəkindən çox aşağı olacaqdır. Üstəlik, Avropanın çox məmullatlarının əsl nominal qiymətini də artıracaqdır. İlk zəruri malları, tamamlanmış məmullatı bazara gətirmək, əlavə əməyə, nəticə etibarilə də, əlavə pula başa gəlir. Çin ilə Hindistanda iç su yollarındaki gediş-gəliş müxtəlif və hər tərəfə yayılmış olduğu üçün, bu məqsədlə nəzərdə tutulan əməyin çoxunda da pul qənaət edilir. Beləliklə, bu ölkələrin çoxunda sənaye məmullatının həm əsl, həm də nominal qiyməti aşağı düşür. Bütün bunlar səbəbindən qiymətli metallar Avropadan Hindistana gətirilməsi həmişə əlverişli olan və hazırda da belə olmaqda davam edən mallardandır. Orada bundan daha yaxşı pul gətirən və ya Avropada başa gəlidiyi əməyə və mallara nisbətə, Hindistanda daha çox əmək və əmtəə ala biləcək və ya bunları idarə edə biləcək başqa bir əşya yoxdur. Bundan başqa, ora gümüş aparmaq qızıl aparmaqdan daha karlıdır. Çünki Çində və Hindistanın bir çox başqa bazarlarında saf gümüş ilə saf qızıl arasındakı nisbət 10-a 1, uzağı 12-yə 1-dir. Avropada isə bu nisbət 14 və ya 15-ə 1-dir. Çin ilə Hindistanın digər bazarlarının çoxunda 10 unsiya və ya uzağı 12 unsiya gümüş, 1 unsiya qızıl satın alır. Avropada isə buna 14-15 unsiya gümüş lazımdır. Buna görə də, Hindistana gedən gəmilərin çoxundakı daşınan yüklər arasında gümüş, adətən ən qiymətli maddələrdən biridir. Akapulkodan Manilaya səfər edən¹ gəmilərində ən dəyərli mal da gümüşdür. Beləliklə, yeni qitə gümüşünün köhnə qitənin iki ucu arasında edilən ticarətin əməlli-başlı əsas növlərindən biri olduğu məlum olur. Dünyanın bir-birindən uzaq bu yerlərinin çoxu bunun sayəsində bir-biri ilə bağlanıb.

¹ İspaniyanın şərqində bir şəhər. Meksikanın Sakit okean sahilində yerləşən şəhər və liman (tərcümə qeydi).

Belə şaxələnmiş bir bazarı əmtəə ilə təmin etmək üçün hər il mədənlərdən gətirilən gümüş miqdarı həm bütün inkişaf etmiş ölkələrə lazım olan sikkə təminatının davamlı artımını qarşılamağa kifayət etməli, həm də bu metalın istifadə olunduğu bütün ölkələrdəki davamlı gümüş aşınmasını və istehlakını qarşılmalıdır.

Qiyətli metalların pul şəklində aşınmaq, əşya şəklində isə həm aşınmaq, həm də təmizlənmək surətilə davamlı olaraq istifadəsi kifayət qədər böyük itkidir. Sadəcə, bu istifadəni belə geniş yayılan bu mallardan bazara çıxarılan illik ehtiyatların da çox böyük olmağını tələb edir. Bu metalların müəyyən bəzi sənayelərdəki istifadəsi hamısı birlikdə, bəlkə də, bu tədricən baş verən istehlakdan o qədər çox olmasa belə, daha nəzərəçarpacaq qədərdir və həm də daha sürətlidir. Ancaq Birmingem sənayesində hər il qızıl və gümüş suyuna salma və örtük işində istifadə olunan, yəni artıq bu metallar şəklində istifadə oluna bilməyəcək hala düşən qızıl və gümüş miqdarının 50 min sterlinq lirəsindən daha çox olduğu deyilir. Buna nəzərən, dünyanın bütün başqa yerlərində Birmingemdəkilərlə eyni sənayedəki və ya gümüş, yaxud qızıl suyuna salınmış ipliklərdə, işləmələrdə, qızıl və gümüş bəzək komplektlərində, kitabların, ev əşyalarının və bənzərlərinin qızıl və gümüş suyuna salınmasında istifadə olunan illik istehlakın nə qədər çox olduğu barədə az da olsa təsəvvür yaratmaq olar. Bu metallar quru və dəniz yolu ilə bir yerdən digər yerə daşınarkən də hər il onların müəyyən miqdarı itirilir. Bir də, Asiya dövlətlərinin çoxunda geniş yayılmış yer altında xəzinə gizlətmək adəti, bu haqda məlumat, gizlədənin ölümü ilə gizlədilənin çoxunun itdiyi üçün daha etibarlı qeydlərə müraciət etmək lazımdır.

Kadis ilə Lissabona (ancaq qeyd olaraq yazılanlar deyil, qaçaqmal kimi daxil ola biləcək miqdar ehtimalları ilə birlikdə) idxal edilən qızıl və gümüşün miqdarı ən düzgün hesablamalara görə ildə təxminən 6 milyon funt sterlinqə çatır.

Cənab Meqqansın açıqlamasına görə İspaniyaya qiymətli metal idxalının 6 illik ortalaması, yəni (hər ikisi daxil olmaqla) 1748-ci ildən 1753-cü ilə qədər, Portuqaliyada isə 7 illik ortalaması, yəni (hər ikisi daxil olmaqla) 1747-ci ildən 1753-cü ilə qədər, gümüşdə 1. 101. 107 libra¹, qızılada isə 29. 940 libra qədər idi. Gümüşün bu qədər miqdarı, zərgər tərəzisi ilə librası 62 şilling olmaq şərtilə, 3, 413, 431 ingilis lirəsi 10 şilling edir.

¹ Librae mln – 327, 45 q-a bərabər olan qədim latın ağırlıq ölçüsü vahidi (tərcümə qeydi).

Zərgər tərəzisi ilə librası 44 ½ gineyadan yuxarıdakı qızılın miqdarı isə 2. 333. 446 ingilis lirəsi 14 şilling idi. İkisi birlikdə 5. 746. 878 ingilis lirəsi 4 şilling edir. Nəticə etibarilə, qeydlərə yazılan idxal olunan metalın hesabı da tam alınır. Belə olduğunu bu cənab bizi inandırmağa çalışır. Qeydlərdə, qızıl ilə gümüşün gətirildiyi müxtəlif yerlər, bunlardan hər birinin ayrı-ayrı təmin etdiyi metalın miqdarı barədə eninə və uzununa çox detallı danışılır. Hər metaldan qaçaq mal olaraq gətirildiyi ehtimal edilən miqdar üçün də pay yeri qoyulur. Bu ağıllı tacirin böyük təcrübəsi olduğu üçün fikirləri ilə hesablaşmamaq olmaz.

“Avropalıların iki Hindistanda yerləşmələrinin fəlsəfi və siyasi tarixi” adlı kitabın, gözəl nitq sahibi, bəzi yaxşı bilikləri olan yazıçısına əsasən (ikisi də daxil olmaqla) 1754-cü ildən 1764-cü ilə qədər davam edən 11 illik ortalama bir müddət götürülsə, İspaniyaya edilən illik idxal (10 reallıq) 13. 984. 185 ¾ piastrdır¹. Bununla yanaşı, qaçaqmal kimi daxil ola biləcəkləri üçün illik bütün idxalın 17 mln piast qədər olduğu təxmin edilir. Bu isə piastrı 4 şilling 6 pennidən olmaq şərtilə 3. 825. 000 ingilis lirəsi edir. Yazıçı qeydlərinə əsasən qızıl ilə gümüşün gətirildiyi ayrı-ayrı yerlərin, hər birinin hər metaldan təmin etdiyi müəyyən miqdarın detallarını verir. Braziliyadan Lissabona hər il idxal edilən qızıl miqdarına qanunla müəyyən edilmiş standartdakı metalın 1/5-i, deyəsən Portuqaliya kralına ödənilən vergi məbləğinə nəzərən qiymətləndirərsək, bunu 2 milyon ingilis lirəsi qədər edən 18 milyon krusado² və ya 45 milyon fransız lirəsi hesab edə biləcəyimizi bildirir. Bununla yanaşı, qaçaqmal olaraq gətirildiyi üçün bu miqdara sinəmizi görə-gerə 1/8, yəni 250, 000 sterlinq daha əlavə edə biləcəyimizi deyir. Beləliklə, ümumi cəm 2. 250. 000 edir. Ona görə də, bu hesaba görə qiymətli metalların İspaniya ilə Portuqaliyaya illik idxalının cəmi hamısı birlikdə 6. 075. 000 sterlinq edir.

Əlyazması da daxil olmaqla, düzgün olduğuna inanılacaq sənədlərə əsaslanan bir çox digər hesablamalar bu illik idxal cəmini bəzən daha az, bəzən daha çox olmaq şərtilə təxminən 6 milyon sterlinq qədərdir.

Əslində qiymətli metalların Kadis ilə Lissabona edilən illik idxalı Amerika mədənlərinin illik məhsullarının hamısına bərabər deyildir. Bu

¹ Piastr – metal pul vahidi (tərcümə qeydi).

* - Crusado – 70 sent dəyərində köhnə portuqal pul vahidi.

* - Bu açıqlama, ikinci dəfə çap olunmayan kitabın dərc olunmasından 3 il sonrasına, yəni, 1756-cı ilə qədər çap olunmamışdı. Buna görə də, bu açıqlamanı kitabın ancaq bir neçə nüsxəsində tapmaq mümkündür. Açıqlama, kitabdakı bir çox səhvləri düzəldir.

məhsulların bir qismi hər il Akapulkodan gəmiləri ilə Manilaya göndərilir, bir qismi isə ispan müstəmləkələrinin digər Avropa xalalarının müstəmləkələri ilə edilən qaçaqmalçılıq ticarətində istifadə olunur, digər bir qismi isə, əlbəttə ki, ölkə daxilində qalır.

Buna əlavə olaraq, Amerika mədənləri heç də dünyanın yeganə qızıl və gümüş mədənləri deyildir. Amma onlar dünyadakı mədənlərin ən bərəkətlişidir. Bilinən bütün digər mədənlərin bolluğunun onların yanında kölgədə qaldığı bir faktır. Onların məhsullarının bir çoxunun Kadis ilə Lissabona idxal edildiyi də qəbul olunur.

Amma ildə 50 min libra olmaq şərti ilə ancaq Birmingemin istehlakı ildə 6 milyon nisbətində olan bu illik idxalın 1/120 qədəri edir. Bu səbəblə, qızıl ilə gümüşün illik bütün istehlakı dünyada bu metalların istifadə olunduğu ayrı-ayrı ölkələrdə, bəlkə, təxminən, illik məhsulun hamısına bərabərdir. Artıq qalanı bütün varlanan ölkələrin artan tələbini gücbəla ilə qarşılamağa çatandan daha artıq ola bilməz.

Artıq qalan miqdar tələbi qarşılamağa elə əlverişsiz ola bilər ki, hətta Avropa bazarında bu metalların qiymətini artırma da bilər.

Hər il mədənlərdən bazara gətirilən mis və dəmirin miqdarı, qızıl və gümüşdən ölçülə bilinməyəcək qədər çoxdur. Lakin bu səbəbdən bu qaba metalların tələbdən daha çox olması və ya gedərək ucuzlaşması ehtimalı ola biləcəyini zənn etmirik. Qiymətli metallar niyə belə hala gəlsin ki? Əslində isə qaba metallar daha sərt olmaqla yanaşı daha çətin işlərdə istifadə olunur. Çox dəyərli olmadıqları üçün də onların qorunması üçün o qədər qaba sərf edilmir. Bununla yanaşı, qiymətli metallar digərlərindən daha əbədi deyil. Onlar da müxtəlif yollarla itir, israf edilir, ya da istifadə olunur.

Bütün metalların qiyməti yavaş, dərəcə-dərəcə dəyişikliklərlə üz-üzə gəlməyə yanaşı, ildən-ilə torpaqdan çıxan hər hansı digər xammalın qiyməti ilə müqayisədə az dəyişir. Qiymətli metalların qiyməti isə ani dəyişikliklərə, digər qaba metallar belə daha az məruz qalır. Metalların dözümlülüyü, qiymətdəki bu fəvqəladə stabilliyin əsasıdır. Keçən il bazara gətirilən ərzaq məhsullarının tamamı və ya demək olar ki, hamısı bu il başa çatmadan daha əvvəl istehlak olunacaq. Amma maddədən 2-3 yüz il əvvəl gətirilən dəmirin bir qismi, torpaqdan 2-3 min əvvəl çıxarılan qızılın bir parçası, bəlkə, hələ də istifadə olunur. Müxtəlif illərdə dünya istehlakını qarşılacaq müxtəlif növdə ərzaq məhsullarının miqdarı, təxminən həmişə bu başqa-başqa illərin məhsulu nisbətindədir. Amma iki müxtəlif ildə istifadə oluna biləcək dəmirin cürbəcür miqdarları arasındakı nisbətə, bu iki ildə çıxarılan dəmir mədənləri məhsullarındakı

keçici bir fərqi çox az təsiri olur. Qızıl miqdarları arasındakı nisbətə isə belə bir fərq daha da az təsir edir. Ona görə də, metal mədənlərindən çoxunun məhsulları ildən-ilə əkin tarlalarının çoxunun məhsulundan, bəlkə də, daha çox dəyişir, amma bu dəyişmələrin bu növ əmtəələrin qiymətinə təsiri digərlərinə təsiri ilə eyni deyildir.

Qızıl ilə gümüşün dəyərləri arasındakı nisbətə dəyişmələr

Amerika mədənlərinin kəşfindən əvvəl xalis qızılın xalis gümüşə görə dəyəri Avropanın başqa-başqa sikkəxanalarında 1/10 ilə 1/12 arasında nizamlanırdı. Yəni, bir unsiya xalis qızılın 10-12 unsiya xalis gümüş etdiyi güman edilirdi. Keçən əsrin ortalarında bu dəyər 1/14 ilə 1/15 nisbəti arasında nizamlanmağa başladı. Yəni bir unsiya xalis qızıl 14-15 unsiya arasına xalis gümüş dəyərində hesab edilməyə başladı. Qızılın nominal dəyəri cəhətdən və ya onun əvəzində verilən gümüşün miqdarı nöqtəyi-nəzərindən artdı. Hər iki metal da əsl dəyəri və ya ala biləcəkləri əmək miqdarı cəhətdən aşağı düşdü. Amma gümüşün dəyəri qızıldan daha çox azaldı. Amerikanın istər qızıl, istər gümüş mədənləri o vaxtlardakı bilinən bütün mədənləri məhsuldarlıq cəhətdən geridə qoymaqla yanaşı, görünür ki, gümüş mədənlərinin məhsuldarlığı qızıl mədənlərinə nisbətə daha çox olub.

Hər il Avropadan Hindistana daşınan çox miqdarda gümüş bəzi ingilis yaşayış yerlərində bu metalın dəyərini qızıla nisbətən tədricən aşağı salmışdır. Kalkutta sikkəxanasında bir unsiya xalis qızılın Avropadakı kimi 15 unsiya xalis gümüş dəyərində olduğu qəbul edilməkdədir. Benqal bazarındakı dəyərində görə sikkəxanada buna, bəlkə, daha çox qiymət qoyulur. Çində qızılın gümüşə olan nisbəti 1/10 və ya 1/12 olmaqda davam etməkdədir. Yaponiyada isə bu nisbət 1/8 olduğu deyilir.

Cənab Meqqansın hesablamalarına görə, Avropaya hər il idxal edilən qızıl və gümüşün miqdarı arasındakı nisbət təxminən 1/22 qədərdir. Yəni 1 unsiya qızıla 22 unsiyadan bir az daha çox gümüş idxal edilir. Bu şəxsin düşüncəsinə əsasən hər il Şərqi Hind ölkələrinə göndərilən çox miqdarda gümüş, bu metalların Avropada qalan miqdarlarını 1/14 və ya 1/15, yəni dəyərləri arasındakı nisbətə qədər aşağı salır. Onun bunların dəyərləri arasındakı nisbət 1/8 olduğu deyilir.

nisbət ilə mütləq eyni olmağının lazımlı olduğunu, nəticə etibarilə, bu artıq gümüş ixracı olmasa, nisbətin 1\22 olacağını güman etdiyi aydındır.

Amma iki əmtəənin dəyəri arasında olan nisbət mütləq bunlardan bir çox bazarda mövcud olan miqdarları arasındakı nisbəti ilə eyni olmur. On gineya təxmini qiyməti olan bir iribuynuzlu qaramalın qiyməti, 3 şillinq 6 peni hesab edilən bir quzunun qiymətinin 60 qədərdir. Amma buna nəzərən bazarda bir iribuynuzlu qaramal olan yerdə 60 quzu olduğu nəticəsinə gəlmək düzgün olmaz. Odur ki, bir unsiya qızıl ən çoxu 14-15 unsiya gümüş aldığı üçün bazarda ən çoxu 1 unsiya qızıl olan yerdə, sadəcə 14-15 unsiya gümüş olacağı nəticəsinə gəlmək də mənasızdır.

Çox vaxt bazarda mövcud olan gümüş miqdarının qızıl miqdarına olan nisbəti, ehtimal olaraq filan miqdar qızılın dəyərinin o miqdar gümüş dəyərinə olan nisbətindən çoxdur. Ucuz bir əmtəənin bazara gətirilən bütün miqdarı, çoxu həm bahalı bir malın bütün miqdarından daha çoxdur, həm də ondan daha çox dəyərə malikdir. Hər il bazara gətirilən çörəyin bütün miqdarı, qəssab ətinin miqdarının hamısından daha çox olmaqla bərabər, dəyər cəhətdən də ondan çoxdur. Qəssab ətinin bütün miqdarı ev quşlarının bütün miqdarından, ev quşlarının cəmi miqdarı vəhşi quşların cəmi miqdarından daha çoxdur. Ucuz əmtəə alıcıları bahalı mal alıcılarından daha çox olduğu üçün, ucuz əmtəə, istər miqdar, istərsə də satılan cəmi dəyər cəhətdən daha çoxdur. Ona görə də, bahalı malın cəmi miqdarının ucuz malın cəmi miqdarına olan nisbəti, bahalı malın filan miqdarının dəyərinin ucuz malın bir o qədərini dəyərinə nisbətindən daha çox olmalıdır. Qiymətli metalları bir-biri ilə müqayisə etdiyimizdə gümüş ucuz, qızıl isə bahalı bir əmtəədir. Bu səbəbdən, bazarda təbii olaraq hər zaman qızıldan, həm miqdar, həm də dəyər cəhətdən çox gümüş olmalıdır. Onların hər ikisindən az miqdarına sahib olan bir şəxs bunları gümüş və qızıldan hazırlanan süfrə ləvazimatları (qaşığı, çənqəl, bıçaq) ilə müqayisə etsin.

Birincinin, güman ki, istər miqdar, istərsə də dəyər cəhətdən ikincidən daha çox olduğunu görəcək. Bundan başqa, heç qızıl əşyası olmayan bir çox insanlarda kifayət qədər gümüş dəstlər vardır. Onlarda da qızıl, adətən saat qutuları, şamdanlar və buna oxşar bir sıra göz oxşayan əşyalarla kifayətlənir. Bunların cəmi dəyərinin çox pul etdiyi deyilə bilməz. Düzdür, ingilis sikkəsində qızılın dəyəri daha yüksək olsa da, hər ölkədə vəziyyət belə deyildir. Bəzi ölkələrin sikkəsində iki metalın dəyəri təxminən bir-birinə bərabərdir. İngiltərə ilə birləşəndən əvvəl şotland sikkəsində sikkəxana qeydlərinə əsasən, qızıl bir qədər daha bahalı olsa da,

gümüşü kölgədə qoymurdu.¹ Bir çox ölkələrin sikkəsində gümüş daha dəyərlidir. Fransada böyük miqdarlar çox vaxt bu metalla ödənilir. Orada cibinizdə daşıya biləcəyinizdən artıq qızıl almaq çətinidir. Belə halda gümüş əşyaların dəyər cəhətdən bütün ölkələrdə qızıl əşyalarından daha üstün olması, qızıl sikkənin gümüşə ancaq bəzi ölkələrdə üstün olduğunun kifayət qədər əvəzini ödəyir.

Bir sözlə, gümüş həmişə qızıldan daha çox ucuz olub, bəlkə həmişə də belə olmağa davam edəcəkdir. Amma bir tərəfdən də, ispan bazarının indiki vəziyyətində qızılın gümüşdən, bəlkə də, azca ucuz olduğunu da deyə bilərik. Bir əmtəəyə ancaq alışılan qiymətinin xalis çoxluğuna və ya azlığına görə deyil, çox miqdarda gətirildiyi bir bazarda ən aşağı gətirilmə qiymətinin az və ya çox üstündə olmağına görə bahalı və ya ucuz adlana bilər. Bu, ən aşağı qiymət, malın ora gətirilməsi üçün istifadə olunacaq əmək ehtiyatını mülayim bir karla təzədən yerinə qoymaya ancaq kifayət edəcək qiymətdir. Bu, torpaq sahibinə heç nə verməyən, formalaşdığı elementlərdən hər hansı biri renta gəliri ola bilməyən, sırf ödəmə və kara çevrilən bir qiymətdir. Amma İspaniya bazarının indiki vəziyyətində qızıl bu ən aşağı qiymətə gümüşdən, əlbəttə ki, bir az daha yaxındır. İspan kralının qızıl vergisi qanunla müəyyən olunan ölçüdəki metalın ancaq 1/20-i, yəni 5%-dir.

Gümüş üçün vergi bu miqdarın 1/10, yəni 10%-i edir. Daha əvvəl qeyd olunduğu kimi, İspan Amerikasındakı bir çox qızıl və gümüş mədənlərinin renta gəliri bu vergilərdən təşkil olunur. Qızıl vergisi gümüş vergisi qədər çox ödənilmir. Buna əlavə olaraq, qızıl mədəni idarəedənləri o qədər varlanmadıqları üçün gəlirləri, adətən gümüş mədəni idarəedənlərin gəlirlərindən daha mülayim olur. Nəticə etibarilə, daha az renta gəliri daha az mənfəət gətirdiyi üçün, ispan bazarındakı ispan qızılının qiyməti oraya çatdırıla bilən ən aşağı qiymətə, ispan gümüşünün qiymətindən daha yaxın olmalıdır. Bütün xərclər də əlavə edilsə, metalın miqdarının ispan bazarında digərinin miqdarı qədər əlverişli satıla bilməyəcəyi meydana çıxır. Əslində, portuqal kralının Braziliya qızılına qoyduğu vergi ispan kralının Meksika və Peru gümüşünə qoyduğu vergi ilə eynidir. Və ya qanunla müəyyən olunmuş ölçüdəki metalın 1/5 qədərdir. Ona görə də, amerikan qızılının bütün miqdarı ilə Avropa ümumi baza-

¹Andersonun "Diplomata & c. Scotiae" adlı əsərinə Ruddimanın yazdığı müqəddiməyə baxın.

rına çatdırla biləcəyi ən aşağı qiymətə, amerikan gümüşünün hamısından daha yaxın şəkildə çatdırılıb çatdırılmadığı aydın olmaya bilər.

Almazlarla digər qiymətli daşların qiyməti, bazara verilə biləcək ən aşağı qiymətə, bəlkə də, qızılın qiymətindən belə daha yaxın ola bilər.

Gümüşün vergisi kimi həm ən uyğun vergi miqdarı göstəricilərindən biri, yəni sırf lovgalıq nümayişindən yaranan bir lüzumsuz maddəyə qoyulan, həm də çox vacib bir gəlir gətirən bir verginin bir qismindən ödənilməsi mümkün olduğu müddətdə əl çəkilməsi mümkün deyil. Amma 1736-cı ildə 1/5-dən 1/10-ə qədər aşağı salınmasını lazımlı edən eyni ödəmə imkansızlığı bu verginin müəyyən bir vaxt sonra daha da aşağı salınmasını lazımlı edə bilər. Həmçinin, bu, qızıla qoyulan verginin 1/20-ə qədər azaldılmağını lazımlı etmişdir. Bütün digər mədənlər kimi ispan Amerikasındakı gümüş mədənlərində də daha dərin yerlərdə işləmək lazım olduğu üçün, suyun boşaldılıb bu dərinliklərə təmiz hava təmin olunması üçün çəkilən xərcin çoxalması, bilavasitə idarəetmənin get-gedə daha bahalandığını, bu mədənlərin vəziyyətini nəzərdən keçirmiş hamının gəldiyi nəticədir.

Gümüş qıtlığının artmağı mənasına gələn bu səbəblər (çünki müəyyən miqdarının toplanması çətinləşib bahalaşarsa, bir malın qıtladığı nəticəsinə gəlmək olar), zamanla aşağıdakı üç hadisədən biri və ya digəri yaratmalıdır. Birincisi, xərcin artması (ya) metalın qiymətində o nisbətdə bir artım ilə nəticələnməlidir; ikincisi (ya) gümüşə qoyulan verginin o nisbətdə azalması ilə xərcin əvəzi ödənilməlidir; üçüncüsü, (ya da) bu çarələrin bir az biri, bir az da digəri ilə tarazlıq təmin olunmalıdır. Üçüncü hadisənin meydana gəlməsi ən yüksək ehtimal olunur. Qızıla qoyulan verginin çox azalmasının əksinə gümüşə nisbətə qızılın qiyməti necə artdısa, gümüşə qoyulan vergidə də eyni bir azalmaya baxmayaraq, gümüşün qiyməti də əməyə və əmtəələrə nisbətə arta bilər.

Həmçinin, vergidə bu kimi bir-birinin ardınca baş verən azalmalar Avropa bazarında gümüşün dəyərinin artmasının tam olaraq qarşısını almasa belə, əlbəttə, azdan-çoxdan bunu gecikdirəcəkdir. Belə azalmaların nəticəsi kimi daha əvvəl köhnə vergini ödəyə bilmədikləri üçün istismar olunmayan bir çox mədən artıq işlək vəziyyətə salınacaqdır. Hər il bazara gətirilən gümüşün miqdarı həmişə bir qədər çoxdur, yəni filan miqdar gümüşün dəyəri təbii olaraq ola biləcəyi ilə müqayisədə bir az aşağı olmalıdır. 1736-cı ildəki vergi azalması səbəbiylə Avropa bazarında gümüşün dəyəri bugün, o azalmadan əvvəl olduğu üçün, daha aşağı deyilsə belə, ispan dövləti köhnə vergini almağa davam etdiyi təqdirdə

baş verə biləcəklər baş verənlə müqayisədə heç olmasa ehtimal kimi 10% daha azdır.

Vergi azalmasının əksinə gümüş dəyərinin bu əsr ərzində Avropa bazarında bir az artdığına, yuxarıda irəli sürülən hadisələr və iddialar məni inanmağa və ya daha doğrusu, belə olduğu şübhəsinə və təəssüratına doğru istiqamətləndirir.

Çünki bu mövzu ətrafında məndə yaranacaq ən gözəl fikir, bəlkə, heç də inanılası belə deyil. Əslində, artım olduğunu belə fərz etsək, bu indiyə kimi o qədər kiçik olmuşdur ki, bütün deyilənlərdən sonra həm bu hadisənin doğurdan baş verib-vermədiyi, həm də əksinin olub-olmayacağı, ya da Avropa bazarında gümüş dəyərinin hələ də azalmaqda davam edib-etməyəcəyi bəlkə bir çoxlarına şübhəli gələ bilər.

Bununla birgə o da qeyd edilməlidir ki, illik qızıl və gümüş ixracının miqdarı nə qədər fərz edilirsə-edilsin, bu metalların illik istehsalının miqdarının illin ixracı qədər olacağı bir müddət olmalıdır. Bunların miqdarı artdıqca, istehlakları da artmalı və ya daha doğrusu, daha böyük nisbətdə artmalıdır. Miqdarı artdıqca, dəyəri azalır. Daha çox istifadə olunduqda, artıq əvvəlki qədər əl üstündə tutulmaz. Buna görə də, onların istehlakı miqdarlarından daha böyük nisbətdə artır. İdxalı uzununa artmamaq şərtilə bir müddət sonra bu metalların illik istehsalı, beləliklə, illik idxalları ilə eyni olmalıdır. İndiki vaxtlarda vəziyyətin belə olmadığı fərz edilməkdədir.

İllik istehlak illik idxala bərabər olduqda, illik metal idxalı yavaş-yavaş azalarsa, istehlak bir müddətliyinə idxaldan çox ola bilər. Bu metalların miqdarı get-gedə, yavaş-yavaş azala, dəyərləri isə yavaş-yavaş arta bilər. Sonda, illik idxal yenidən yavaşdıqda illik istehlak az-az, yüngülcə özünü bu illik idxalın təmin edə biləcəyi miqdara uyğunlaşır.

Gümüşün dəyərinin hələ də azalmaqda olduğu şübhələrinin səbəbləri

Avropada sərvət artdıqca qiymətli metalların miqdarı təbii olaraq artır, miqdarı artdıqca da dəyər azalması fikiri, bəlkə də, bir çoxlarını bunların dəyərinin Avropa bazarında hələ də azalmağa davam etdiyi ehtimalına istiqamətləndirə bilər. Torpaqdan çıxan xammalların çoxunun, hələ də tədricən artan qiyməti də o kəslərin bu fikrini tamamilə dəstəkləyə bilər.

Bir ölkədə sərvətin artması ilə yaranan qiymətli metal miqdarındaki artımın, onların dəyərini azaltmağa səbəb olmadığını daha əvvəl göstərməyə çalışmışdım. Qızıl ilə gümüş, hər növdən göz qamaşdırıcı əşyalarla cürbəcür xırdavatlar hansı səbəblə gedirsə, o səbəblə də təbii olaraq varlı ölkələrə doğru gedir. Bu, kasıb ölkələrdəkindən daha ucuz olduğu üçün deyil, bahalı olduğu üçün və ya onlara orada daha yaxşı qiymət verildiyi üçün baş verir. Bu metalları oraya cəzb edən qiymətin daha yuxarı olmasıdır. Bu yuxarı qiymət yox olan kimi, istər-istəməz metallar artır, oralara istiqamətlənir.

Ərzaq məhsullarını və sırf insan əməyi ilə yetişdirilən başqa növ bitkiləri bir tərəfə qoysaq, bütün digər növ emal edilməmiş məhsulların, davarın, ev quşlarının, hər növ ev heyvanlarının, torpaqdakı faydalı süxurlar, mədənlər və bənzərlərinin təbii olaraq bahalaşdığını əvvəldə göstərməyə çalışmışam. Ona görə də, belə mallar əvvəlkindən çox gümüşlə dəyişdirilməklə bərabər, buradan gümüşün doğurdan da ucuzlaşdığı və ya əvvəlkindən daha az əmək aldığı nəticəsinə gəlinməməlidir. Bu, belə malların doğurdan da bahalaşması və ya əvvəlkindən daha çox əmək məsarifi deməkdir. Mədəni səviyyənin yüksəlməsi ilə ancaq bunların nominal qiyməti deyil, əsl qiyməti də artır. Nominal qiymətin artımı gümüş dəyərindəki bir azalmanın deyil, bunların əsl qiymətindəki artımın nəticəsidir.

Mədəni səviyyənin inkişafının üç növdə emal edilməmiş məhsullara etdiyi müxtəlif təsirlər

Emal edilməmiş məhsulun ayrı-ayrı növlərini üç qrupa ayırmaq olar. Birinci qrup, yaranmasında insan əməyinin, demək olar ki, heç bir rolu olmayan şeylər daxildir. İkinci qrupa əməyin tələb nisbətində artıra biləcəyi şeylər mövcuddur. Üçüncü qrupa, onların cəmiyyətinin dəyişməsində insan əməyinin təsirinin ya məhdud, ya da qeyri-müəyyən olduğu şeylər daxildir. Sərvət və mədəniyyətin inkişafı ilə birinci qrupdakılar qiymətsizdir, ala bildiyi qədər arta bilər, dəqiq bir çərçivə ilə məhdudlaşdırılmaz. İkinci qrupdakıların qiyməti çox arta bilməklə yanaşı, onların uzun müddətə müəyyən həddən o tərəf keçməmək kimi bir məhdudiyyəti vardır. Üçüncü qrupda qiymətin təbii meyli, mədəniyyət inkişaf etdikcə artmaqla yanaşı, eyni inkişaf səviyyəsi daxilində bəzi vaxtlar azaldığı, bəzən eyni şəkildə davam etdiyi müşahidə olunur.

Birinci növ

Mədəniyyətin inkişafı ilə qiyməti artan birinci növ emal edilməmiş məhsul, yaranmasında insan əməyi təsiri olmayan məhsullardır. Bu, təbiətin ancaq müəyyən miqdarda yetişdirdiyi, tez xarab ola bildiyi üçün bir çox illərin məhsulunu toplamağın imkansız olduğu şeylərdən ibarətdir. Tapılmayan, tayı-bərabəri olmayan quş və balıqların çoxu, bir çox ov heyvanları, vəhşi quşların, demək olar ki, hamısı, üstəlik köçəri quşlar və daha başqaları bu növə aiddir. Sərvət və onunla bəzək əşyalarının çoxalması bunlara olan tələbi də artırır. İnsan nə qədər çalışsa da bazara çıxarılan artıra bilmir. Ona görə də, belə malların miqdarı eyni və ya təxminən eyni qalarkən, alışı üçün rəqabət artdıqda qiymətləri gözlənilməz bir şəkildə artır, sabit bir qiymətdə qalır. Meşə cüllütü, dənəsi 20 gineyaya satılsa da rəğbət görsə, insan istədiyi qədər çalışıb səy göstərsə də, bazara gətirəcəyi meşə cüllütünün miqdarını artırıb hazırkı miqdardan çox edə bilməz. Ən əzəmətli vaxtlarda romalıların nadir quşlar və balıqlara həddən çox pul vermələrinin səbəbi bu cür açıqlana bilər.

Bu qiymətlər, gümüşün o vaxtlardakı aşağı dəyərindən deyil, insan əməyinin arzuladığı kimi istehsal edə bilmədiyi bu kimi nadir, qəribə şeylərin baha qiymətindən irəli gəlirdi. Gümüşün əsl dəyəri, Romada imperiyanın çökməsindən əvvəl və sonra bir müddət ərzində indi Avropanın bir çox yerində olduğundan daha yüksək idi. Təxminən 6 ingilis pennisi edən 3 sestersiya¹ İmperiyanın Siciliyadakı onuncu hissə vergisi² buğdanın $\frac{1}{4}$ buşelli və ya 1 batmanı³ üçün verilən miqdar qədərdir. Bununla birgə, buğdanın bu səviyyəyə görə öhdəçiliyi, siciliyalı kəndlilərə yüklənmiş bir vergi sayıldığı üçün bu qiymət, bəlkə, orta bazar qiymətindən aşağı idi. Bunun üçün romalıları onuncu hissə vergisi miqdarından çox buğda tələb etdikdə, batman başına 4 sestersiya və ya 8 ingilis pennisi verməli idilər. Bu, bəlkə də, o vaxtların mülayim, ağlabatan, yəni olan və ya ortalama müqavilə qiyməti sayılırdı və təxminən $\frac{1}{4}$ kantar başına 21 şilling edirdi. Son qıtlıq illərindən əvvəl qiymət $\frac{1}{4}$ kantar başına 28 şilling idi. Bu, ingilis buğdasının həmişəki müqavilə qiyməti olub, bu buğda keyfiyyət cəhətdən Siciliyadakından aşağıdır və ümumiyyətlə də, Avropa bazarında daha aşağı qiymətə satılır. Ona görə də, bu keçmiş vaxtlarda gümüşün dəyəri indiki dəyərinə görə əksinə $\frac{3}{4}$ nisbətində olmalıdır. Yəni, 3 unsiya gümüş o vaxtlar indi 4

¹ Sestersiya – “sestertius” qədim Romada xırda pul vahidi.

² Məhsulun 1/10 nisbətində vergi.

³ 7, 544 kg.

unsiya gümüşün satın ala bildiyi qədər əmək və mal satın ala bilirdi. Buna görə də, Seiusun¹ İmperatriçə Aqrippinaya hədiyyə olaraq indiki pulla təxminən 50 lirə edən 6 min sertertusa aldığı bir ağ bülbül, Asimius Celerin² də bugünkü pulla 66 lirə 13 şilling 4 penni edən 8 min sertertusa bir qırmızı barabulka balığı aldığı Plininin yazılarında oxuduqda, bu qiymətlər əslində olduğundan $\frac{1}{3}$ dəfə az kimi görünür.

Asinius Celer isə qırmızı barabulka balığı üçün 88 lirə 17 şilling 9 tam $\frac{1}{3}$ penninin satın ala biləcəyi qədər əmək və qida maddəsi əvəzində arzuladığını edə bilmək imkanını əldən buraxırdı. Bu yüksək qiymətlərin ifratı gümüş bolluğundan deyil, romalıların əllərinin altında olan və ehtiyacları üçün lazımlı olandan çox olan əmək və qida maddəsinin bolluğundan irəli gəlirdi. Əllərində olan gümüş miqdarı, eyni miqdar əmək və qida məhsulunun əldə etməyin indiki vaxtlarda önlərə təmin edə biləcəyi gümüş miqdarından daha çox azdır.

İkinci növ

Mədəniyyətin inkişafı ilə qiyməti artan ikinci növ emal edilməmiş məhsul, insan əməyinin tələbi nisbətində istehsal edə biləcəyi məhsuldur. Mədəniyyətin inkişafı ilə uzun bir müddət ərzində miqdarları durmadan azalarkən, digər tərəfdən bunlara olan tələb davamlı artmaqdadır. Ona görə də, bunların əsl qiyməti, yəni satın alacaqları və idarə edə biləcəkləri əsl əmək miqdarı tədricən artır. Axırda bu qiymət, elə qalxır ki, onları insan əməyinin ən bərəkətli, ən yaxşı becərilmiş torpaqdan yetişdirə biləcəyi hər hansı başqa bir məhsul qədər karlı hala gətirir. Dəyərləri bu qədər artdıqda isə artıq bundan yuxarı arta bilməz. Artarsa da, onların miqdarını artırmaq üçün çox keçmədən daha çox torpaq və əmək istifadə olunur.

Məsələn, heyvaların qiyməti, onlara yem yetişdirmək üçün torpağı becərmək qədər karlı olacağı bir nisbətə qədər artdıqdan sonra daha çox arta bilməz. Artarsa da, çox keçmədən əkin torpağı otlağa çevrilir. Əkib- biçmənin artması, sahibsiz otlaq miqdarını azaldaraq ölkənin əmək və ya torpaq becərmək olmadan, təbii olaraq yetişdirdiyi qəssab ətinin miqdarını azaldır. Onunla dəyişdirmək üçün əlində ərzaq məhsulları və ya eynimənalı ərzaq məhsulu ekvivalenti olan şəxslərin sayını artıraraq tələbi azaldır. Ona görə, qəssab ətinin qiymətinin, bilavasitə də heyvanın

¹ Doğal Tarih, Kitab X, bölmə 29.

² Doğal Tarih, Kitab IX, bölmə 17.

qiymətinin ən bərəkətli, ən yaxşı becərilən torpaqları bu heyvanlara yem yetişdirmək məqsədilə istifadə etmək, əkin yetişdirmək üçün istifadə etmək qədər karlı olana qədər tədricən artmağı lazımdır. Amma mədəniyyətin inkişafında əkilib-becərmənin heyvanın qiymətini bu qədər artıracaq qədər genişlənilib yayılması, deyəsən həmişə gecikir. Bu yüksəkliyə çatanadək ölkədə bir irəliləyiş varsa, heyvanın qiyməti davamlı olaraq artmalıdır. Avropada heyvanların qiymətinin hələ bu yüksəkliyə çatmadığı yerlər, bəlkə də, vardır. Şotlandiya İngiltərə ilə birləşənə qədər heyvanların qiyməti Şotlandiyanın heç bir yerində bu qədər artmamışdı. Şotland heyvanları daima yerli bazar daxilində qalsa, başqa işlərdə istifadə oluna biləcək torpağa nisbətən heyvan bəsləməyə yararlı torpaqların çox olduğu bir ölkədə heyvanların qiymətinin, onları bəsləmək üçün torpaq becərməyi karlı edəcək qədər artması, bəlkə qeyri-mümkün görünür. Daha əvvəl müşahidə olunduğu kimi, İngiltərədə heyvanların qiymətinin London ətrafında keçən əsrin əvvəllərində bu yüksəkliyə çatdığı görünür. Amma uzaqda yerləşən qraflıqların çoxunda qiymətin bu səviyyəyə çatması, daha sonra baş vermişdir. Bunlardan bəzilərində isə ehtimal olaraq, hələ heç bu səviyyəyə çatmamışdır. Bununla birgə, emal edilməmiş məhsulun bu ikinci növünü təşkil edən müxtəlif cür maddələr arasında heyvan, mədəniyyətin yayılması ilə qiyməti bu qədər artan, bəlkə də, birincisidir.

Əslində, heyvanların qiyməti bu yüksəkliyə çatanadək ən yaxşı şəkildə əkilib-biçilmək üçün əlverişli torpaqların çoxunun başdan-başa becərilə bilməsi imkansızdır. Şəhərə gətirilməyinə uzaqda olan bütün fermalarda, yəni böyük ölkələrdəki fermaların çoxunda, yaxşı becərilən torpağın miqdarı fermanın özünün təmin etdiyi gübrə nisbətində olmalıdır. Bu isə, yenə də orada qidalanan heyvan ehtiyatı nisbətindədir. Torpaq ya üstündə heyvanları otarmaqla, ya da heyvanları tövlədə bəsləyib ifraz etdiklərini çölə daşımaqla gübrələnir. Amma heyvanların qiyməti becərilmiş ərazinin həm renta gəlirini, həm də karını ödəməyə kifayət etmədikdə, orada heyvan otarmaq fermerə təsir etmədiyi kimi, onları tövlədə bəsləmək də heç cür təsir edə bilməz. Tövlədə heyvan becərilmiş, əkilib-biçilmiş torpağın məhsulu ilə bəslənə bilər. Çünki boş, becərilməyən ərazidəki az və səpələnmiş məhsulu yığmaq çox əmək tələb edir və çox baha başa gəlir. Ona görə də, heyvanın qiyməti qulluq edilmiş, əkilib biçilmiş torpaqda yetişən məhsulun dəyərini ödəməyə, orada onu otlamağa qoyarkən kifayət etməzsə, əlavə olaraq yüklü miqdarda əməklə yığılıb tövləyə, gətirilməsi lazım olduqda, bu qiymət o məhsulun kəmiyyətini ödəməyə çatmaz. Buna görə də, belə hallarda

ancaq kotanı sürmək üçün lazım olan qədər heyvan tövlədə qazanlı şəkildə bəslənə bilər. Amma bu heyvanların, şumlayacaqları torpaqların hamısını davamlı olaraq yaxşı vəziyyətdə saxlamağa bəs edəcək qədər gübrə verməyə gücləri çatmaz. Onların gübrəsi fermanın hamısına kifayət etməyəcəyi üçün, təbii olaraq ən faydalı, ən əlverişli şəkildə istifadə edilə biləcək, yəni ən bərəkətli və ya fermanın həyat-bacasına yaxın olan torpaqlar üçün ayrılacaqdır. Buna görə də, belə yerlər həmişə yaxşı vəziyyətdə, əkib-biçməyə əlverişli vəziyyətdə saxlanılır. Geriyə qalan hissənin çoxu bomboş durur və bu torpaqlarda tək-tək hallarda, kimsəsiz, arıq heyvanı çətinliklə yaşadan lazımsız otlardan başqa heç nə yetişmir. Çünki fermanın heyvan ehtiyatı, əslində yetişdirdiyi məhsula nisbətdə daha çoxdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu qulluqsuz torpağın bir hissəsi, üstündə 6-7 il belə zəif şəkildə heyvanlar otladıqdan sonra şumlana bilər. O vaxt, buradan, bəlkə bir-iki bərəkətsiz yulaf məhsulu, ya da seyrək dənəli başqa əkin əldə oluna bilər. Bundan başqa, bu torpaq tamamilə qüvvədən düşdüyü üçün yenidən dincə qoyulmalı, əvvəlki kimi otlaq halına salınmalı, eyni tərzdə qüvvədən düşdükdə isə, sıra ilə yenidən dincini alması üçün bir başqa qismini şumlamaq lazımdır. Beləliklə, İngiltərə ilə birləşmədən əvvəl Şotlandiyanın bütün düzənliklərindəki ümumi idarəetmə metodu bu cür idi. Davamlı şəkildə yaxşıca gübrələnib lazımı vəziyyətdə saxlanılan ərazinin, fermanın hamısının 1/3 və ya 1/4-ni ötdüyünü, hətta bəzən 1/5 və ya 1/6 qədər olduğu heç rastlanan hal deyildi. Artıq qalan hissəsi gübrə üzə belə görmürdü. Amma bu torpaqlardan bir qismi, sırası gəldiyində, yenidən əkilib-biçilərək taqətdən salınırdı. Bu idarəetmə üsulunda Şotlandiya torpağının, yaxşı qulluq görməyə əlverişli olanının belə yetişdirməyə gücü çatacağı miqdarla müqayisədə, çox az yetişdirə bildiyi göz qabağındadır. Nə qədər qüsurlu görünərsə də, İngiltərə ilə birləşmədən əvvəl aşağı olan heyvan qiymətinin bu sistemi, demək olar ki, tamamilə qaçılmaz hala gətirdiyi aydın olur. Heyvanların qiymətindəki böyük bir artıma baxmayaraq, bu metod ölkənin bir çox hissəsində hələ də hökm sürürsə, bu bir çox yerlərdə, şübhəsiz bilik azlığından adətə bağlı qalmaqdan, amma çoxunda işlərin təbii gedişatının daha yaxşı bir metodun birbaşa və ya tez yeridilməsinin qarşısına çıxan aşılmaz maneələrdən irəli gəlir. Birincisi - bu, kirayəşinlərin yoxsulluğu, torpaqları daha mükəmməl əkib biçməyə çatacaq bir heyvan əldə etmək üçün hələlik vaxtın çatmasıdır. Çünki daha böyük bir ehtiyatı bəsləməyi onlar üçün faydalı edəcək eyni qiymət artımı, o heyvan ehtiyatını əldə etmələrini çətinləşdirir. İkinci maneə - bu ehtiyatı əldə etməyə gücləri çatsa belə, torpaqlarını bu əlavə heyvanı bəsləyə

biləcək vəziyyətə gətirə bilmələri üçün hələlik vaxtlarının çatmamasıdır. Heyvan ehtiyatının artması ilə torpağın yaxşılaşdırılması, eyni tempdə getməsi lazım olmaq bir yana, demək olar ki, heç bir yerdə birinin digərini ötməsi imkanı olamayan iki haldır. Bir az heyvan ehtiyatı artımı olmazsa, demək olar ki, torpağın becərilməsi də mümkün olmur. Amma dəqiqliklə baş verən bir heyvan ehtiyatının artımı ancaq dəqiqliklə torpaq becərilməsi nəticəsində ola bilər. Yoxsa torpaq o heyvan ehtiyatını bəsləyə bilməz. Daha yaxşı bir metodun istifadəsinə qarşı çıxan təbii maneələr, ancaq uzun müddət qənaətcil olub çox işləməklə aradan götürülə bilər. Tədricən gücdən düşüb üzülən köhnə metodun ölkənin müxtəlif hissələrinin çoxunda birdən tamamilə aradan götürülməsi üçün, bəlkə yarım əsr və ya bir əsrin keçməsi lazımdır. Bununla birgə, Şotlandiyanın İngiltərə ilə birləşməsindən qazandığı bütün ticarət faydaları arasında, bəlkə də, ən böyüyü, heyvanların qiymətindəki bu artımdır. Bu, sadəcə olaraq, dağlıq ərazilərdəki bütün mülklərin dəyərini artırmaqla qalmamış, düzənliklərin becərilməsinə də bəlkə əməlli-başlı bir təsiredici qüvvə olmuşdur.

Bütün yeni müstəmləkələrdə illərcə heyvan bəsləməkdən başqa bir işdə istifadə edilməyən çox miqdarda boş torpaq, az bir müddətdə heyvanları son dərəcə bərəkətli bir hala gətirir. Hər bir şeydə ucuzluq, mütləq çox bolluqdan irəli gəlir. Amerikadakı Avropa müstəmləkələrində nə qədər heyvan varsa, başlanğıcda Avropadan gətirilməklə birgə bunlar çox keçmədən orada elə çoxalıb qiymətdən düşüb ki, kimsə sahib çıxmağı əlverişli saymadığı üçün axta atlarını belə meşələrə buraxıb azad ediblər. Heyvanı becərilmiş torpağın məhsulu ilə bəsləmək lazımlı olana qədər bu müstəmləkələrin ilk quruluşundan uzun bir müddət keçməlidir. Ona görə də, eyni səbəblərdən, yəni gübrə yoxluğu və qulluq üçün istifadə olunan daşınan əmlak ilə bu daşınan əmlakın becərəcəyi torpaq arasındakı nisbətsizlik səbəbindən oralarda, Şotlandiyanın hələ də bir çox yerlərindəkinə oxşar bir kənd təsərrüfatı metodunun hökm sürdüyü ehtimalı var. Belə ki, İsveç səyyahı Cənab Kalm 1749-cu ildə gördüyü Şimali Amerikanın bəzi ingilis müstəmləkələrindəki mizdurluq barədə danışarkən, kənd təsərrüfatının müxtəlif növlərinin hamısında çox bacaraqlı olan ingilis millətinin təbiətini, orada güc-bəla ilə seçə bildiyini qeyd edir. Onlar əkin tarlalarını, demək olar ki, heç gübrələmirmişlər. Bir ərazi məhsul verə-verə qüvvədən düşdükdə, bir başqa yeni torpağı şumlayıb oranı becərirmişlər. Bu torpaq da taqətdən düşdükdə, üçüncü bir əraziyə gədirmişlər. Heyvanlarını meşələrdə, başqa becərilməmiş ərazilərdə otlasın, gəzsın deyə başıboş buraxırlarmış. Heyvanlar da orada yarıac-

yarıt ox qalarmış. Çünki hər il yetişib quruyan nə qədər otlaq varsa, çiçək açmaya, toxumlarını tökməyə vaxt tapmadan bizimkilər bahar gələrgəlməz çox tez biçinə başlayıb, köklərini qazıb çıxarırmışlar¹. Hər il yetişib quruyan otlaqların Şimali Amerikanın o ərazisindəki təbii otlaqların ən gözəli olduğu məlum olur. Avropalılar orada ilk məskunlaşdıqlarında bu otlaqlar çox gur yetişir, otlar üç-dörd ayaq uzunluğunda boy atarmış. Bu cənabın bu hadisələri qələmə aldığı vaxtda bir inəyi bəsləyə bilməyən ərazi, düzgünlüyünə inanaraq özünə dediklərinə görə, əvvəllər 4 inəyi bəsləyərmiş. Bu inəklərdən hər biri də indikinə verə biləcəyindən 4 dəfə artıq süd verərmiş. Onun dediklərinə görə, otlağın pis olması heyvanların zəifləməsinə səbəb olmuşdur. Bu heyvanlar nəsil-dən-nəsilə yavaş-yavaş soysuzlaşmışlar. Bunlar ehtimal olaraq otuz-qırx il əvvəl Şotlandiyanın hər yerində rast gəlinən quruyub qalmış cinslərdən fərqlənmiş. Şotlandiyanın bəzi yerlərində nəsil-dəyişdirmə yolundan istifadə etməklə yanaşı, düzənliklərin çox hissəsində bol bəslənməklə belə cinslərin sayı təkmilləşdirilmişdir.

Bu səbəblə, mədəniyyətin inkişaf etməsi ilə heyvan, bəslənməsi üçün torpağın əkilib-biçilməsini kar edəcək bir pul gətirməkdə gecikərsə də, emal edilməmiş məhsulun bu ikinci növünün meydana gəldiyi müxtəlif hissələr içində bu qiyməti, bəlkə də, ilk gətirən heyvandır. Çünki heyvan o qiyməti gətirənədək, abadlaşdırmanın Avropanın bir çox yerində çatmış olduğu yetkinlik səviyyəsinə çatması imkansız kimidir.

Emal edilməmiş məhsulun bu növü arasında bu qiyməti gətirənlərin başında heyvan olduğu kimi, sonra gələnlər arasında ehtimal olaraq ov əti var. İnsan, bu necə ola bilər deyə sual verə bilər, amma Böyük Britaniyada ov ətinin qiyməti bir maral təsərrüfatının xərcini ödəməyə kifayət edəcək qədər deyil. Maral bəsləməkdə bir az təcrübəsi olanlar bunu yaxşı bilirlər. Yoxsa bir də gördüz maral bəsləmək qədim romalılar arasında Turdi adlanan kiçik quşların bəslənməsi kimi əməlli başlı fermerlik növü olar. Varro ilə Kolumella bizə, düzgünlüyünə inanaraq, turdi quşlarının çox karlı bir əmtəə olduğunu deyirlər. Məmləkətə cılız halda gələn yaşılca adlı köçəri quşların piyləndirilməsi Fransanın bir çox yerlərində qazanc gətirmişdi. Böyük Britaniyada sərvət, lovğalanmağa olan düşkünlük bir müddətdir davam etdiyi kimi artarsa, ov ətinin də edərsə, qiymətinin indikindən daha çox artmaq ehtimalı yüksəkdir.

¹Kalmin gəzintiləri, cild I, səh. 343, 344.

Mədəniyyətin inkişafında heyvan kimi lazımlı bir vasitənin qiymətinin çox yuxarılara qalxdığı vaxtlar ilə, ov əti kimi lüzumsuz bir maddənin qiymətinin artdığı vaxt arasında çox böyük bir aralıq var. Bu interval ərzində emal edilməmiş bir çox başqa məhsul növləri müxtəlif vəziyyətlərə görə, bəziləri əvvəl, bəziləri sonra olmaq şərtilə, tədricən ən yüksək qiymətlərə qədər artır.

Beləliklə, hər fermada samanlığın və tövlələrin qalıqları bir miqdar ev quşlarının qarnını doyuzdurur. Bu heyvanlar əslində atılıb gedəcək şeylərlə bəsləndikləri üçün bir çöp belə ziyan etdirməyəcək qədər sərfəlidir. Demək olar ki, heç xərcləri olmadığı üçün fermer bunları az bir miqdar qarşılığında satmağı nəzərdə tutur. Əlinə keçən tamamilə xalis qazandır. Bunların qiymətinin fermerin o çoxluqda ev quşlarını bəsləmək həvəsini qıracaq qədər aşağı olmasına imkan yox kimi görünür. Amma yaxşı əkilib-biçilməyən, bu səbəblə də seyrək əhalisi olan ölkələrdə belə xərcsiz böyüdülmən ev quşlarının çoxu bütün tələbi tam olaraq qarşılamağa kifayət edir. Buna görə də, belə vəziyyətdə ev quşları qəssab əti qədər və ya heyvandan çıxan hər hansı başqa növ qida qədər ucuzdur. Amma fermanın bu şəkildə yetişdirdiyi ev quşlarının miqdarının hamısı, orada istehsal olunan qəssab ətinin cəmi miqdarından daha çox azdır. Var-dövlət və dəbdəbə vaxtlarında az tapılan əşya, bərabər dəyərdə olub hamıda olan əşyadan daima daha üstün tutulur. Bu səbəblə, mədəniyyət və əkilib-biçmə, nəticə etibarilə də var-dövlət və lovgalıq artdıqca ev quşlarının qiyməti tədricən qəssab ətinin qiymətindən daha çıxır. Axırda o qədər artır ki, ev quşlarını bəsləmək üçün torpağı əkilib-becərmək qazanlı hala gəlir. Qiymət bu qədər artdıqda, ondan daha yuxarı arta bilməz. Artarsa belə, çox keçmədən bu məqsəd üçün daha çox torpaq ayrılır. Fransanın bir çox bölgəsində ev quşlarının bəslənməsi kənd iqtisadiyyatında fermeri bu məqsəd üçün olduqca böyük miqdarda qarğıdalı və qarabuğda yetişdirməyə şövq edəcək qədər karlı, çox vacib bir maddə sayılır. Orada kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan orta səviyyəli bir adamın ferma həyət-bacasında bəzən dörd yüzə qədər ev quşları olur. İngiltərədə isə ev quşlarını bəsləmənin hələlik geniş yayılmadığı və o qədər də vacib bir iş sayılmadığı aydın olur. Bununla yanaşı, İngiltərə Fransadan çox ev quşları idxal etdiyi üçün onlar, əlbəttə, İngiltərədə Fransadan daha bahalıdır. Mədəniyyətin inkişafında heyvandan çıxarılan hər bir qida növünün ən bahalı olduğu müddət, təbii ki, onu yetişdirmək üçün torpaq becərməyi hamının alışqanlıq halına gətirdiyi vaxtdan dərhal əvvəl gələn müddətdir. Çünki bu vərdiş hamının arasında yer almazdan bir müddət əvvəl baş verən qıtlıq qiyməti mütləq artırmalı idi. Bu vərdiş halına

gəldikdə, çoxları bəslənmə ərazilərində yeni cığırılar açır. Bu metodlar fermerin əvvəlki qədər torpaqda, heyvan yeminin o növünün daha çoxunu yetişdirə bilməsini mümkün edir. Bolluq səbəbindən daha ucuz satmağa məcbur olduğu bu təkmilləşdirmələr nəticəsində fermerin ucuz sata biləcəyi hala gəlir. Çünki ucuz satmaq işinə yaranmırsa, bolluq uzun müddət davam etmir. Yonca, şalgam, kök, kələm və s.-nin ortaya çıxmasının, Londonda qəssab ətinin alışılmış qiymətinin keçən əsrin əvvəllərindəkinə görə bir az aşağı düşməsində payı ehtimala görə bu şəkildə olmuşdur.

Gübrələnməkdən zibillənən, bütün digər faydalı heyvanların üz döndərdiyi bir çox şeyi acgözlüklə silib süpürən donuz da ev quşları kimi əksində ən kiçik bir xərclə bəslənir. Belə az xərcə və ya heç xərc çəkilmədən böyüdüklə bilən bunun kimi heyvanların sayı, tələbi tam olaraq qarşılamağa əl verdiyi müddətə bu növdən qəssab əti bazara digər ətdən daha ucuz qiymətə daxil olur. Lakin tələb bu miqdarın verə biləcəyindən daha çox olduqda, başqa heyvanların bəslənib piyləndirilməsində olduğu kimi, donuzu bəsləyib kökəltmək məqsədilə qida yetişdirmək lazım olduqda, əlbəttə, qiymət qalxır. Məmləkət təbiətinin və kənd təsərrüfatı vəziyyətinin donuz bəsləməyi digər heyvanları bəsləməkdən daha çox və ya az xərcli olmağına görə, qiymət bir başqa qəssab ətinin qiymətinə nisbətə yuxarı və ya aşağı olur. Cənab Baffona görə, Fransada donuz ətinin qiyməti təxminən iribuynuzlu qaramal ətinin qiyməti ilə eynidir. Böyük Britaniyanın bir çox yerində bu qiymət indi bir az daha yüksəkdir.

İstər donuz, istər ev quşlarının qiymətindəki artıq yüksəlmə Böyük Britaniyada çoxu kiçik evlərdə yaşayan kasıb kəndlilərin və kiçik ərazi işlədənlərin azalmağı ilə izah edilirdi. Bu, Avropanın hər yerində mədəniyyət və daha yaxşı əkib-biçmədən dərhal sonra meydana gələn bir haldır. Amma bu, bir tərəfdən məhsulların qiymətinin təbii yolla ola biləcəyi ilə müqayisədə bir az daha tez və ya daha sürətli artırmağına səbəb ola bilər. Ən kasıb ailə bir pişiyi və ya iti çox vaxt xərcsiz bəsləyə bildiyi kimi, torpaq becərən çox kasıb kəslərin də çoxu azacıq bir şeylə bir-iki toyuq-cücəsini, ya da bir dişi donuz ilə bir neçə bala donuzu bəsləyə bilər. Süfrəsindən kiçik tullantı və artıqlar, süddən ayrılan sular, qaymağı alınan süddən yağ hazırlayanda qalan ayran, bu heyvanların qidasının bir qismini təşkil edir. Onlar yerdə qalanını heç kimin malına zərər gətirməmək şərtilə qonşu tarlalarda tapırlar. Ona görə də bu kiçik torpaqlarda çalışanların sayı azalmaqla, belə az xərcə, ya da heç xərc etmədən meydana gələn bu növ qida və içki miqdarı, əlbəttə, eyni nisbətdə azalır, nəticə etibarilə, qiymətləri təbii olaraq daha tez və ya daha

surətli şəkildə artır. Lakin bunun mədəniyyətin inkişafı ilə gec-tez artması, mümkün olanın ən yüksək və ya özlərinə qida təmin edən torpağın becərilməsinə çəkilən əmək və xərcini, becərilən bir çox digər ərazidəki qədər ödəyən bir qiymətə çatması zəruridir.

Donuz və ev quşu bəsləmək kimi südçülük də, əslində bir dənə çöp belə ziyana getmədən edilir. Fermada olan heyvanlar balalarının böyüdülməsi və ya fermer ailəsinin istehlakı üçün lazım olandan daha çox süd verir. Sütün çox hissəsini təkcə bir fəsildə verir. Lakin bütün torpaq məhsulları içində süd, bəlkə ən tez xarab olandır. Ən bol olduğu isti fəsildə 24 saat çətinliklə təzə qalır. Fermer bunun az hissəsini təzə yağ halına gətirərək birhəftəlik ehtiyata çevirir. Duzlu yağ hazırlayaraq bir il, pendir hazırlamaqla artıqlamasını daha çox müddət saxlayır. Bütün bunların bir parçası ailəsi üçün ayrılır. Artıq qalan əldə edə biləcəyi ən yaxşı qiymətə satılmaq üçün bazara çıxarılır. Bu qiymətin ailəsinin zəruri tələbindən artıq qalanını bazara göndərmək həvəsinin salacaq qədər aşağı olduğunu demək olmaz. Əslində, bu qiymət çox aşağı olarsa, fermerin süd məhsulları hazırladığı yeri başdansovdu idarəetmək, çirkli saxlamaq, bəlkə sırf bunun üçün ayrı bir otaq, ya da tikili tikməyə dəymədiyini düşünmək, mətbəxinin tüstülü, çirk içində bu məhsulları hazırlamağı daha düzgün hesab etmək kimi ehtimal vardır. Belə ki, 30-40 il əvvəl Şotlandiyadakı fermerlərin süd məhsulları hazırladıkları yerlərin, demək olar ki, hamısında vəziyyət belə idi. Çoxunda hələ də belədir. Qəssab ətinin qiymətini tədricən qaldıran səbəblər, yəni tələbin artması və ölkənin abadlaşdırılması, nəticə etibarilə, kiçik xərcə və ya heç bir xərcsiz bəslənə bilən heyvan miqdarını azaldır, eynilə süd məhsullarının qiymətini də artırır. Bunun qiyməti təbii olaraq qəssab ətinin qiyməti ilə və ya heyvanı bəsləmək xərci ilə əlaqədardır. Lakin artmasıyla, artıq əməyin, qulluğun və təmizliyin əvəzi ödənməmiş olur. Süd-evi fermerin söylərinə daha layiqli bir hala gəlib, məhsullarının keyfiyyəti də get-gedə daha da yaxşılaşır. Axırda qiymət elə artır ki, ən bərəkətli, ən becərilmiş ərazinin bir hissəsinin sırf südçülüyə yararlı heyvan bəsləməkdə istifadə etməyə lazımlı olduğu hesab edilir. Qiymət bu qədər artdıqdan daha çox arta bilməz. Artarsa, çox keçmədən bu məqsəd üçün daha çox torpaq sahəsi ayrılır. İngiltərənin çox yerində qiymətin belə artdığı məlum olur. Orada kifayət qədər yaxşı olan torpaqların çoxu bu şəkildə istifadə edilir. Bir neçə vacib şəhərin ətraflarını nəzərə almasaq, qiymətin Şotlandiyada bu yüksəkliyə çatmadığı məlum olur. Orada sadə fermerlər sırf südçülük üçün heyvanlara yem yetişdirmək üçün çox yaxşı torpaqları istifadə etməirlər. Bu son bir neçə il ərzində nəzərəcarpacaq qədər artmaqla yanaşı,

qiyməti bəlkə yenə də bu məhsula sərf etməyəcək qədər aşağıdır. Əslində ingilis süd-evlərinin məhsulu ilə müqayisədə keyfiyyətin aşağı olması qiymətinin də aşağı olduğu qəddir. Amma bu keyfiyyət azlığı bu qiymət azlığının səbəbi olmaqdan çox, bəlkə də, nəticəsidir. Keyfiyyəti daha yaxşı olsa belə, bazara gətirilən südün çoxu başa düşdüyüm qədər ölkənin indiki vəziyyətində daha yaxşı bir qiymətə satıla bilməz. İndiki qiymət də ehtimala görə daha çox yaxşı keyfiyyətdə süd hazırlamaq üçün lazımlı olan torpaqla əməyin xərcini ödəmir. İngiltərənin çox yerində qiymət üstünlüyünə baxmayaraq südçülük kənd təsərrüfatının iki böyük sahəsi olan, buğda yetişdirmək və ya heyvan saxlamaqdan daha qazanclı bir torpaq işi sayıla bilməz. Deməli, Şotlandiyanın çox yerində südçülük hələlik o dərəcədə faydalı deyil.

Məlum olur ki, heç bir ölkənin torpaqları, insan əməyinin yetişdirmək məcburiyyətində olduğu hər məhsulun qiyməti, tam əkib-becərmə və tam bir qulluq xərcini ödəyəcək qədər artmadan, lazımlı şəkildə əkilib becərilə bilməz. Belə olmağı üçün, hər məhsulun qiyməti, əvvəla yaxşı əkin yetişdirilən ərazinin rentə gəlirini ödəməyə kifayət etməlidir. Çünki digər bir çox becərilmiş ərazinin qiymətini verən o ərazidir. İkincisi, bu qiymət əmək məbləği ilə fermer xərcini yaxşı əkin yetişdirən torpaqda çox vaxt olduğu qədər çıxartmaya və ya başqa cür desək, fermerin ora sərmayə etdiyi əmək ehtiyatını adi mənfəətlə birlikdə yenidən ödəməyə sərf etməlidir. Hər bir məhsulun qiymətində bu artım, şübhəsiz, onu yetişdirəcək torpağın yaxşılaşdırılmasından əvvəl olmalıdır. Hər təkmilləşdirmədə diqqət edilən işə qazanandır. Nəticəsi zərər olan şeyə işə təkmilləşdirmə adı verilə bilməz. Qiyməti xərcini ödəməyəcək bir məhsul becərilən torpağa qulluq etməyin qaçınmaz nəticəsi zərərdir. Ölkənin bütün torpaqlarının yaxşıca abadlaşdırılıb becərilməsi şübhəsiz, bütün ictimai faydaların ən böyüyüdürsə, digər becərilən məhsul növlərinin qiymətindəki bu artım, ictimaiyyət üçün müsibət sayılacağı yerdə, bütün məcburi ictimai nemətlərin ən böyüyünün göstəricisi kimi qarşılanmalıdır.

Həmçinin, bütün bu müxtəlif məhsul növlərinin nominal qiymətindəki və ya pul ilə ekvivalentləşdirilmiş qiymətindəki bu artım, gümüşün dəyərindəki bir azalmadan deyil, məhsulların əsl qiymətindəki artımdan irəli gəlir. Bu məhsullar əvvəlkindən çox gümüş, əmək və qida maddəsi əldə etmək iqtidarına çatıb. Bazara gətirilmələri əlavə əməyə və qida maddəsinə başa gəldiyi üçün ora çatdırıldıqlarında, bunların daha çox miqdarını təmsil edir və ya daha böyük bir miqdara bərabər olur.

Üçüncü növ

Təsərrüfatçılığın inkişafı ilə qiyməti təbii yolla artan üçüncü və sonuncu emal edilməmiş məhsul növü, miqdarının artmasında insanın əməyinin təsirinin ya məhdud, ya da qeyri-müəyyən olan məhsullardır. Ona görə də, bu növ emal edilməmiş, becərilməmiş məhsulların əsl qiyməti təsərrüfatçılığın inkişafı ilə təbii olaraq artma yolunu tutmaqla bərabər, müxtəlif təsadüflərin, insandakı işləmək həvəsinin, miqdarı çoxaltmaqda azdan-çoxdan müvəffəqiyyətli olmasına görə bu qiymətin bəzən aşağı düşdüyü, bəzən isə artdığı görünür.

Bəzi emal edilməmiş məhsullar vardır ki, təbiət onları digər növlərə sanki tamamlayıcı kimi səpələmişdir. Belə ki, bir ölkənin bunlardan birini yetişdirməyə gücü çatdığı halda bir başqa növün miqdarı ilə məhduddur. Məsələn, bir ölkənin xeyri üçün əldə edə biləcəyi yun və ya xam dəri miqdarı, ölkədə bəslənən irili-xırdalı heyvan sayı ilə məhduddur. Bu miqdarı, şübhəsiz, yenə də o ölkənin abadlıq vəziyyəti və kənd təsərrüfatının mahiyyəti təyin edir.

Təsərrüfatçılığın inkişafında qəssab ətinin qiymətini tədricən artıran səbəblərin yun ilə xam dəri qiymətlərinə də eyni təsiri olacağı, bunları da təxminən eyni nisbətdə artıracağı güman edilə bilər. İnkişafın ilk başlanğıc vaxtlarında bu malların bazarı o birilərin bazarı qədər dar çərçivələr içində qalsa idi, bəlkə də, belə olardı. Amma bunların ikisinin də bazarının genişliyi çox vaxt fərqlidir.

Qəssab ətinin bazarı, demək olar ki, hər yerdə, onu istehsal edən ölkənin sərhəddində qalır. Əslində İrlandiya və ingilis Amerikasının bir qismi kifayət miqdarda qaxac ət (duzlanmış ət) ticarəti edir. Amma elə fərz edərəm ki, ticarət aləmində bununla məşğul olan, yəni qəssab ətinin çox miqdarını digər ölkələrə ixrac edən ölkələr ancaq bu ikisidir.

Lakin inkişafın ilk başlanğıc vaxtlarında yun ilə xam dəri bazarı istehsal olunduğu ölkə ilə məhdudlaşmır. Bunlar uzaq ölkələrə asanlıqla daşına bilər. Yun heç bir hazırlıq olmadan, xam dəri isə çox az qulluq göstərilməklə göndərilə bilər. Bir çox sənayenin xammal hissələri olduğu üçün istehsal edən ölkənin sənayesinə tələb yaratmasa belə başqa ölkələrdə bunlara tələb yarana bilər.

Təsərrüfatçılığı və əhalisi daha inkişaf etmiş olduğu üçün, qəssab ətinə tələbat çox olan ölkələr ilə müqayisədə yaxşı əkilib-becərilməyən, nəticə etibarilə seyrək əhali sıxlığı olan ölkələrdə yun və dərinin qiyməti bütün heyvanlara nisbətən daha çoxdur. Cənab Hümə Yuni saksonlar vaxtında yazda qırılan yunun bütün qoyunun dəyərinin 2/5 olaraq

hesablandığını, bunun indiki hesablama nisbətindən çox üstün olduğunu qeyd edir. Düzgünlüyünə inansa q mənə dediklərinə görə, İspaniyanın bəzi əyalətlərində qoyunun çoxu yazda qırılan yunu və yağı üçün kəsilmiş. Gövdəsinin çoxu çürüsün, ya da heyvanlarla yırtıcı quşlar yesin deyə eləcə yerə tullanırmış. İspaniya bu kimi vaxtlarda belə idisə, buynuzlu heyvanların, demək olar ki, həmişə sırf dəri və içindəki yağı üçün kəsildikləri Çilidə, Buenos Ayresdə, İspan Amerikasının bir çox başqa yerlərində təxminən vəziyyət həmişə belədir. (Hal-hazırda adanın, demək olar ki, bütün qərb yarısını dövrələməklə qurunu əhatə edən). Fransız müstəmləkələrinin qurulmağı, inkişaf edib əhalisinin çoxalması ilə ispanların heyvanları bir az dəyər qazanmazdan əvvəl Haiti adalarında dəniz quldurlarından ayaq basmağa yer olmayan vaxtlarda da, bu, belə imiş. (İspanlar həm sahilin şərq hissəsini, həm də ölkənin bütün daxili ərazisi ilə dağlıq ərazisini hələ də əllərində saxlayırlar).

Təsərrüfatçılığın genişlənməsi və əhalinin sayısının artması ilə bütün heyvanların qiyməti mütləq artmaqla yanaşı, heyvanın gövdəsinin dəyərinin bu artımdan, yun və dərinin dəyəri ilə müqayisədə daha çox təsirə məruz qalma ehtimalı vardır. Cəmiyyətin inkişaf etməmiş vəziyyətində heyvanın gövdəsi üçün olan bazar, həmişə heyvanı yetişdirən ölkə ilə məhdudlaşdığı üçün istər-istəməz o ölkənin inkişafı və əhalisinin sayı nisbətində genişlənilir. Amma barbar bir ölkənin belə yun və dəri bazarının, çox hissəsi bütün ticarət aləminə uzandığı üçün, eyni nisbətdə böyüdüyunü demək olmaz. Bütün ticarət aləminin vəziyyətinə hər hansı ölkədəki inkişafın o qədər təsiri olmur. Bu kimi malların bazarı, bu kimi inkişaflardan sonra əvvəlki qədər, ya da təxminən eyni qala bilir. Bununla yanaşı, işləri təbii olaraq inkişaf etdiyi vaxt, adətən bazar bu səbəbdən az-çox halda genişlənirdi. Hələ xammalını bu məhsulların yaratdığı sənaye ölkədə inkişaf edərsə, bazar çox genişlənməsə belə, heç olmasa əvvəllər olduğundan daha çox, onların yetişdikləri yerə yaxınlaşmış olur. Bu maddələrin qiyməti, heç olmasa, uzaq ölkələrə nəqliyyatın həmişəki xərci qədər artır. Ona görə də, qəssab ətinin qiyməti nisbətində artmasa da, təbii olaraq azalmamalıdır.

Amma yun sənayesinin inkişafı vəziyyətinin əksinə İngiltərədə ingilis yununun qiyməti III Eduardın hakimiyyətindən bəri olduqca azalmışdır. Bu hökmdarın hakimiyyətdə olduğu XIV əsrin ortalarında və ya 1339-cu illərdə, ingilis yunu topasının və ya 28 librasının mülayim və ağlabatan qiyməti hesab edilən o vaxtın pulu ilə 10 şillingdən aşağı deyildi. Bu miqdarda sikkəxana tərəzisi ilə 6 unsiya qızıl var idi və unsiya başına 20 penni olmaq şərti ilə bu indiki pulla təxminən 30 şilling edir. İndiki vaxtlarda topası başına 21 şilling ən gözəl ingilis yunu üçün yaxşı qiymətdir. Bu səbəblə yunun pul ilə ekvivalentləşdirilən qiyməti III

Eduard vaxtında indi pul ilə ekvivalentləşdirilən qiyməti ilə müqayisədə 7/10 nisbətindədir. Əsl qiymətin üstünlüyü isə daha da çoxdur. Dördə bir kantar başına 6 şilling 8 penni hesabılə 10 şilling o keçmiş vaxtlarda 12 buşell buğdanın pulu idi. Dördə bir kantar başına 28 şilling hesabılə 21 şilling indi tam olaraq 6 buşellin qiymətidir. Deməli, keçmiş vaxtlar ilə yeni vaxtların əsl qiymətləri arasındakı nisbət 13-ə 6 və ya 2-yə 1-dir. Həmin keçmiş vaxtlarda bir topa yun bugün ala biləcəyinin 2 dəfə çox qida məhsulu, nəticə etibarilə də, hər iki dövrdə əməyin əsl mükafatı eyni olarsa, iki qat daha çox əmək ala bilirdi.

Yunun həm əsl, həm də nominal qiymətindəki bu azalma işlərin təbii yolla gedişatının nəticəsi deyildir. Belə ki, burada məcburetə və düzüb-qoşmanın da təsiri vardır. Buna, birincisi, İngiltərədən yun ixracına qoyulan şərtsiz qadağa; ikincisi, yunun İspaniyadan vergisiz idxalı üçün icazə; üçüncüsü, İrlandiyadakı yunun İngiltərədən əlavə başqa bir ölkəyə ixrac edilməsinə qoyulan qadağanın təsiri olmuşdur. Bu qadağalar səbəbilə ingilis yun bazarı İngiltərədəki inkişafın sonunda azdan-çoxdan genişləmək əvəzinə daxili bazarda sıxılıb qalmışdır. Burada bir çox başqa ölkələrin yununun ingilis yunu ilə rəqabətinə meydan verilir, irland yunu onunla rəqabətə məcbur edilir. Onsuz da İrlandiyanın yun sənayesi ədalət və ticari düzgünlük çərçivələri arasında mümkün olan qədər baltalandığı üçün, irlandiyalılar yunlarının ancaq kiçik bir qismini öz ölkələrində emal edə bilirlər. Bu səbəbdən, yunun çox hissəsini, icazə verildikləri yeganə bazar olan, Böyük Britaniyaya göndərmək məcburiyyətindədirlər.

Köhnə vaxtlardakı xam dəri qiyməti barədə hər hansı bir sənədə istinad edilərək yazılan bir qeyd tapa bilmədim. Yunun çoxu vergi pulu formasında krala verilirdi. Həmin vergi pulunda olan qiymət alışılmış qiymətin necə olduğunu, heç olmasa bir dərəcəyə qədər düzgün şəkildə göstərir. Amma xam dəri üçün vəziyyətin belə olmadığı məlum olur. Bununla birgə, Filtvud, Oksfordun Burçester kişi monastırının başçısı ilə məsləhətçi keşiş arasında olan 1425-ci ildəki bir hesablama əsaslanaraq, xam dəri qiymətini heç olmasa o sırada bilindiği şəkildə qeyd edir.

Qeyd: beş öküz dərisi 12 şilling; beş inək dərisi yeddi şilling üç penni; otuz altı ədəd iki yaşlı qoyun dərisi doqquz şilling, altı dana dərisi iki şilling. 1425-ci ildəki 12 şillingin indiki pulla 24 şillingdəki gümüş qədər dəyəri var idi. Deməli, bu hesabla bir öküz dərisinə indiki pulun 4 tam 4/5 şillingdəki gümüş qədər dəyər verilirdi. Nominal qiyməti indikindən çox aşağı idi. Amma 1/4 kantar üçün 6 şilling 8 penni hesabılə 12 şilling o vaxtlar 14 tam 4/5 buşell buğda ala bilirdi. Bu, buşelli 3 şilling 6 pennidən hesablanarsa, indiki pulla 51 şilling 4 penni edir. Bu halda bir öküz dərisi o vaxtlar indiki 10 şilling 3 pennin ala biləcəyi qədər ərzaq məhsulu satın ala bilirdi.

Bunun əsl dəyəri indiki pulla 10 şilling 3 penniyə bərabərdir. Qışı çox vaxt yarıac, yarıtox keçən vaxtlarda heyvanların çox iri olduğunu qəbul edə bilmərik. Mağaza tərəzisi ilə 16 libra qiyməti olan 4 batman bir öküzün dərisi indiki vaxtla müqayisədə pis deyil. Həmin keçmiş vaxtlarda bu, bəlkə də, çox yaxşı keyfiyyətli bir dəri sayılırdı. Amma batmanı yarım kronadan – başa düşdüyüm qədər bu aralar, yəni 1773-cü ilin fevralında olan qiymət budur – belə bir dəri indi ancaq 10 şilling edər. Ona görə də, nominal qiymət indi əvvəlki vaxtlarla müqayisədə daha yuxarı olmaqla yanaşı, əsl qiymət, yəni ala biləcəyi və ya idarə edə biləcəyi yaşayış üçün vacib məhsulların əsl miqdarı olduqca aşağıdır. İnek dərisinin qiyməti yuxarıdakı hesabda göründüyü kimi, öküz dərisi ilə alışılan nisbətə yaxındır. Qoyun dərisindəki isə bunun çox yuxarisındadır. Qoyun dərisi üstündəki yun ilə birlikdə satılırdı. Hansı ki, dana dərisinin qiyməti bu nisbət çox aşağıdır. Heyvanın qiymətinin çox aşağı olduğu ölkələrdə onun ehtiyatını qorumaq üçün yetişdirilməsi nəzərdə tutulmayan danalar çox körpə vaxtlarında kəsilir. Belə ki, 20-30 il bundan əvvəl Şotlandiyada vəziyyət məhz belə idi. Dana kəmiyyətinin xərcini qarşılıya bilməyən süd bu yollarla qənaət edilirdi. Ona görə də, bu heyvanların dərisinin çoxu, istifadəyə yararlı deyildi.

Xam dərinin qiyməti indi bir neçə il əvvəlki ilə müqayisədə çox aşağıdır. Bəlkə buna səbəb, suiti dərilərinə qoyulan verginin ləğv olunması ilə məhdud bir müddət üçün İrlandiyadan və müstəmləkələrdən vergisiz xam dəri idxalına icazə verilməsi ola bilər. Bu 1769-cu ildə edilmişdi. Bu əsr ərzində orta qiyməti götürsək, xam dərinin əsl qiyməti, bəlkə keçmiş vaxtlardakından hətta yuxarıdır. Bu əmtənin təbiəti, uzaq bazarlara çatdırılmasını yun qədər əlverişli etmir. Xam dəri bir yerdə saxlanıldıqda yundan daha tez xarab olur. Duzlanmış bir dəri dəyər cəhətdən təzə dəridən daha aşağı keyfiyyətli sayılır, aşağı qiymətə də satılır.

Bu dəriləri emal etməyən, lakin ixrac etməyə məcbur olan bir ölkədə bu vəziyyət istehsal olunan xam dərilərin qiymətini mütləq bir az azaldır, lakin dəriləri emal edən bir ölkədə istehsal edilən dərilərin qiyməti artır. Barbar bir ölkədə bu, dərilərin qiymətini bir az azaltmalı, inkişaf etmiş, sənaye ilə məşğul olan bir ölkədə isə artırmalıdır. Buna görə, bu vəziyyət keçmiş vaxtlarda qiyməti azaltmalı, yeni vaxtda isə yüksəltməyə səbəb olmalıdır. Bundan başqa, gön-dəri ustaları millətin şüurunda ölkənin rifahının onların sənayelərinin uğurla getməsindən asılı olduğu qənaətini yaratmaqda toxucular qədər müvəffəq olmayıb. Bu səbəbdən gön-dəri ustaları xoş üzlə qarşılanmır. Əslində, xam dəri ixracı qadağan və hətta ictimai günah elan olunmuş, lakin onun xarici ölkə-

lərdən idxalı vergiyə bağlı saxlanılmışdır. Bu vergi (sadəcə 5 illə məhdudlaşan bir müddət üçün) İrlandiyanın və müstəmləkələrin xam dərilərinin üstündən götürülməklə yanaşı İrlandiya əlavə qalan dərilərin və ya ölkə daxilində emal olunmayan dərilərin satışı üçün Böyük Britaniya bazarında sıxılıb qalmamışdır. Sadə heyvan dəriləri ancaq bu bir neçə il ərzində müstəmləkələrin ana ölkədən başqa bir yerə göndərməsi qadağan edildiyi mallar arasına əlavə edilmişdir. İndiyə qədər Böyük Britaniya məmullatlarının qorunması üçün İrlandiya ticarəti bu cəhətdən sıxışdırılmamışdır.

İstər yun, istərsə də xam dəri olsun, bunların qiymətini təbii yolla yaranandan aşağı salan bu və ya digər qanun torpağı becərilmiş, əkilib-biçilmiş bir ölkədə qəssab ətinin qiymətini bir az artırmağa qadirdir. Becərilmiş, qulluq edilmiş bir torpaqda yemlənən istər kiçik, istər böyük baş heyvanın qiyməti məqbul olaraq, torpaq sahibinin ümid etdiyi rentə gəliri ilə fermerin umduğu gəliri ödəməyə kifayət etməlidir. Yoxsa çox keçmədən bu kəslər heyvan bəsləməkdən əl çəkər. Ona görə də, bu kəmiyyətin yun və dəri ilə ödənməyən hissəsi heyvanın gövdəsi ilə ödənməlidir. Bir tərəf üçün nə qədər az verilsə, digər tərəfdən daha çox ödənilməsi lazımdır.

Bu kəmiyyətdən heyvanın müxtəlif hissələrinin üzərinə nə düşəcəyi torpaq sahibləri ilə fermerlərin heç vecinə deyil. Yetər ki, bu onların öz paylarını tam olaraq ödəsin. Ona görə torpaqları becərilmiş, əkilib-biçilmiş bir ölkədə bu kimi qanunlar torpaq sahibi və fermerlər kimi kəslərin gəlirinə təsir etmir. Amma istehlakçı olaraq ərzaq qiymətinin artması bu kəslərin mənfəətinə təsir edə bilər. Lakin torpaqlarından çoxu heyvanları bəsləməkdən başqa işdə istifadə oluna bilməyən, yun ilə dərinin bu heyvanın dəyərinin əməlli-başlı bir hissəsini təşkil edən, torpaqları becərilməmiş, əkilib-biçilməmiş bir ölkədə vəziyyət tamamilə başqadır. Bu halda belə qanunlar torpaq sahibi və fermer kimi onların mənfəətlərinə çox, istehlakçı kimi isə az təsir edir. Yun və dəri qiymətindəki azalma bu halda heyvanın gövdəsinin qiymətini artırmır. Çünki ölkə torpaqların çoxu heyvan bəsləməkdən başqa bir işdə istifadə oluna bilməyəcəyi üçün eyni miqdarda heyvan bəsləməyə davam edilir. Bazara yenə eyni miqdarda qəssab əti daxil olur. Buna qarşı tələb əvvəlkindən də çox olmur. Ona görə də ətin qiyməti əvvəlki kimi qalır. Bütün heyvanın qiyməti isə aşağı düşür. Bununla birgə, əsas məhsulu heyvan olan bütün torpaqların, yəni ölkənin ərazisinin çox hissəsinin rentə gəliri və mənfəəti azalır. Çox səhv olaraq III Eduarda aid edilən yun ixracının davamlı olaraq qadağan edilməsi, ölkənin o günkü şərtləri içində ağıla gələ biləcək ən məhvedici qanun olardı. Bu həm krallıq ölkəsində bir çox torpaqların o

sıradakı dəyərini aşağı salar, həm də vacib kiçik qaramal növlərinin qiymətini azaldaraq onların gələcəkdə inkişafını çox gecikdirərdi.

Şotlandiyanın İngiltərə ilə birləşməsi, nəticə etibarilə, geniş Avropa bazarı xaricində, Böyük Britaniyanın dar bazarında sıxılıb qaldığı üçün şotland yunu qiymət cəhətdən çox aşağı düşmüşdü. Qəssab ətinin qiymətinin artması yunun qiymətindəki azalmanı ən yaxşı halda əvəzlənməsə, bu vəziyyət əsas qoyun təmin edən ölkə olan Şotlandiyanın cənubi qraflıqlarındakı bir çox torpağın qiymətinə təsir edərdi.

Tətbiq olunduğu ölkənin məhsulundan asılı qaldıqca insan əməyinin təsiri yun və ya xam dəri miqdarını artırmaqda məhdud, başqa ölkələrin məhsuluna arxalandığı təqdirdə isə qərarlıdır. Bu baxımdan, onların istehsal etdikləri miqdardan deyil, emal etmədikləri miqdardan, bu növ emal olunmamış məhsulun ixracına qoymağı uyğun gördükləri, ya da görmədikləri güzəştlərdən asılıdır. Bu şərtlər yerli əməyə heç bağlı olmadıqları üçün ondakı səylərin təsirini mütləq az və ya çox qeyri-müəyyən edir. Ona görə də, bu növ emal edilməmiş məmulatı çoxaltmaqda insan əməyinin təsiri həm məhduddur, həm də dəqiq deyildir.

Çox vacib olan başqa bir emal edilməmiş məmulat növünü, yəni bazara gətirilən balıq miqdarını çoxaltmaqda insan əməyi yenə də həm məhduddur, həm də dəqiq deyildir. Bu miqdar ölkənin coğrafi mövqeyi, başqa-başqa ərazilərinin dənizə yaxınlığı və ya uzaqlığı, gölləri və çaylarının sayı, bu dəniz, göl və çayların bu növdən emal edilməyən məhsul cəhətdən məhsuldar və ya qeyri-məhsuldar olan vəziyyəti ilə şərtlənmişdir. Əhali artıb, ölkə torpağı ilə əməyinin illik məhsulu get-gedə çoxaldıqca, balıq alanların sayı da artır. Bu alıcılarda satın almalarında istifadə edə biləcəkləri daha çox, daha növbənöv mal və ya onlarla eyni mənalı **kəmiyyətlər** vardır. Amma daha əvvəl dar və sıxışdırılmış bir bazarı təmin etmək üçün istifadə olunması lazımlı olan nisbətə, daha çox əmək istifadə etmədən, böyük və geniş bazarı təmin etmək imkansız olacaqdır. Sadəcə min ton istəyərkən ildə on min tona ehtiyac duyan bir bazarın əvvəlcədən təmin edilməsini, əl verən əmək miqdarının on dəfəsindən daha çoxunu istifadə etmədən təchiz etmək mümkün deyil. Ümumiyyətlə, balıq daha uzaqlarda çalışmaq, daha böyük gəmilər istifadə etmək, daha bahalı hər növ avadanlıqdan istifadəni tələb edir. Bu səbəblə, bu məmulatın əsl dəyəri inkişaf davam etdikcə təbii olaraq artır. Elə fərz edirəm ki, bu vəziyyət hər ölkədə təxminən eynən olmuşdur.

Filan gün balıq tutmaqda müvəffəqiyyətin nə qədər olacağı heç müəyyən olmaya bilər, amma ölkənin coğrafi mövqeyi bilindikdə, filan miqdar balığın bazara gətirilməsində əməyin ümumi təsirinin, bir və ya

bir neçə il ümumən göz qabağına gətirilsə, bəlkə kifayət qədər müəyyən olacağı hesab edilə bilər, hesab olunduğu da şübhəsizdir. Lakin sərvət və əməkdən çox ölkənin coğrafi mövqeyindən asılı olduğu üçün, bu səbəbdən müxtəlif ölkələrdə inkişaf çox fərqli dövrlərində eyni, eyni dövrlərində isə çox fərqli olduğuna görə, onun inkişaf vəziyyəti ilə əlaqəsi tam dəqiq deyildir. Mənim burada dediyim qeyri-müəyyənlik də budur.

Bir ölkədə qiymətli metalların miqdarı, ölkənin mədənlərinin bolluğu və ya məhdudluğu kimi, o yerə bağlı bir səbəblə əlaqədar deyildir. Bu metalların çoxu heç mədən saxtası olmayan ölkələrdə bol-bol var. Bu metalların hər bir ölkədəki miqdarı iki ayrı şərtlə əlaqədardır. Birincisi, bu miqdar ölkənin satınalma gücü, sənayesi, torpağı ilə əməyinin illik məhsuldarlığı ilə əlaqədardır. Bu sayədə ölkə ya öz, ya da başqa ölkələrin saxtalarından qızıl və gümüş kimi zinət əşyalarını gətirtmək, satın almaq üçün daha az, ya da çox əmək və yaşayış maddəsi istifadə edə biləcək iqtidarda olur. İkincisi, bu miqdar hər hansı bir vaxtda ticarət aləmini bu metallarla təmin edən mədən saxtalarının bolluğu, ya da məhdudluğu ilə əlaqədardır. Kiçikhəcmli, böyük dəyərli olduqları, asan və ucuz çatdırıldığı üçün saxtalardan çox uzaq ölkələrdə bu metalların miqdarına bu bolluq və ya məhdudluq təsir edir. Çin ilə Hindistandakı qiymətli metal miqdarına Amerika mədənlərinin bərəkətinin az-çox təsiri də vardır.

Bir ölkədə qiymətli metalın miqdarı bu iki şərtlərdən birincisinə (satınalma gücünə) bağlı qaldıqda bütün digər gözqamaşdıran zinət əşyalarının qiyməti kimi, onların əsl qiymətinin də, ölkənin sərvəti və ya inkişafı ilə artması, yoxsulluğu və tənəzzülü ilə azalması mümkündür. Bunlardan daha çox toplamış, çox əmək və çox yaşayış maddəsi olan bir ölkə bunların daha az hissəsini toplamış olan ölkə ilə müqayisədə çox əmək və yaşayış maddəsi sərf etməklə bu metalların müəyyən miqdarını ala biləcək iqtidarındadır.

Qiymətli metalların verilmiş ölkədəki miqdarı bu şərtlərdən ikincisinə (yəni ticarət aləmini təchiz edən mədən saxtalarının bolluğu və ya məhdudluğu) bağlı olduqda, bu metalların əsl qiyməti, yəni satın alacaqları və ya dəyişdiriləcəkləri əməyin, yaşayış maddələrinin əsl miqdarı, şübhəsiz və yaxud çox dərəcədə bu saxtaların bolluğu nisbətində azalacaq, məhdudluğu nisbətində isə artacaqdır.

Bununla yanaşı, müəyyən vaxtda ticarət aləmi ehtiyacını ödəyən saxtaların bolluğu və ya məhdudluğu aydındır ki, həmin ölkədəki sənayenin vəziyyəti ilə heç bir şəkildə əlaqədar olmayacaq bir şərtidir. Hətta dünyadakı sənayenin vəziyyəti ilə belə, adətən, o qədər də tam əlaqəsi yoxdur. Əslində, sənət və ticarət yer üzündə yavaş-yavaş inkişaf etdikcə

yeni mädənlər üçün edilən tədqiqatların get-gedə daha geniş bir səth üzərinə yayılaraq, darısqal sərhədlər içində qapalı qaldığı müddətlə müqayisədə, müvəffəqiyyətlə nəticələnməsi ehtimalı yüksəkdir. Bununla birgə, köhnələri yavaş-yavaş tükəndikcə yeni mädənlərin kəşf edilməsi, heç bilinməyən heç bir insan biliyinin və ya səyinin tam olaraq həll edə bilməyəcəyi bir problemdir. Bu müəyyən olmuşdur ki, qeyd olunanların hamısı şübhəlidir, ancaq yeni bir mädən, doğrudan da tapılıb müvəffəq bir şəkildə istifadəyə verilərsə, əsl dəyəri hətta sərvəti haqqında zəmanət verə bilər. Bu araşdırmada insan əməyinin qarşılaşa biləcəyi uğurların və ya uğursuzluqların tam olaraq müəyyən olunan sərhəddi yoxdur. Bu iki əsr ərzində indiyə qədər bilinənlərin hamısından məhsuldar yeni mädənlərin kəşf edilməsi ehtimalı var. O, vaxtı bilinən ən məhsuldar mädənin Amerika mädənlərinin kəşfindən əvvəl istifadə olunan hər hansı bir mädən şaxtasından məhdud ehtiyatlı olması da o dərəcə də bu ehtimala daxildir.

Bu iki hadisədən birinin və ya digərinin meydana gəlməsi, dünyanın əsl sərvəti və rifahı üçün, yaxud torpaqdan və insan oğlunun əməyindən əmələ gələn illik məhsulun əsl dəyəri cəhətdən çox az vacibliyə sahibdir. Bu illik məhsulun nominal dəyəri, yəni ifadə və ya təmsil edə biləcəyi qızıl və gümüşün miqdarı, şübhəsiz çox fərqli olacaqdır. Amma əsl dəyəri, yəni satın ala biləcəyi, ya da idarə edə biləcəyi əsl əmək miqdarı tam olaraq eyni olacaqdır. Bu hallardan birində bir şilling indiki bir penninin təmsil etdiyindən çox əməyi təmsil etməyə bilər. Digərində isə bir peni indiki bir şillingin təmsil etdiyi miqdarı təmsil edə bilər. Amma bu hallardan birincisində cibində bir şillingi olan indi cibində bir pennisi olandan daha varlı deyildir. Digərində isə bir pennisi olan indi cibində bir şillingi olan qədər varlıdır. Birinci haldan dünyanın əldə edə biləcəyi tək fayda qızıl ilə gümüş örtüklərin ucuzluğu və bolluğudur, digər hal səbəbindən görəcəyi zərər isə ancaq mənasız, lüzumsuz əşyaların bahalığı və məhdudluğundan ibarətdir.

Gümüşün dəyərindəki dəyişmələrə dair nəticələrin xülasəsi

Keçmiş vaxtlarda əşyanın pul olaraq qiymətini qeyd etmiş yazıçılardan çoxunun ərzaq məhsullarının və adətən bütün malların pul ilə ifadə olunan aşağı qiymətini və ya başqa sözlə, qızıl və gümüşün yuxarı dəyərini həm bu metalların məhdud olduğuna bir sübut, həm də vəziyyətin belə olmağa davam etdiyi sırada o ölkənin yoxsulluğuna və barbarlığına şahidliyi məlun olur. Bu, beynəlxalq sərvəti qızıl və gümüş bolluğundan, beynəlxalq yoxsulluğu isə bu metalların məhdud olmasından yarandığını göstərən siyasi iqtisadla əlaqədar bir fikirdir. Belə sistem barədə bu araşdırmanın dördüncü kitabında uzun-uzadı söhbət açıb nəzərdən keçirməyə çalışacağam. Hələlik isə bu qədərini qeyd edim ki, qiymətli metalların yuxarı qiyməti, hər hansı bir ölkənin bu yuxarı qiymətinin olduğu dövrdə yoxsulluğuna, ya da barbarlığına sübut ola bilməz. Bu, ancaq o vaxtlarda ticarət aləmini qidalandıran mədənlərin qeyri-məhsuldar olduğunu göstərir.

Yoxsul bir ölkənin varlı bir ölkə ilə müqayisədə daha çox qızıl və gümüş satın almaya gücü çatmadığı kimi, bunlar üçün daha çox pul verməyə də gücü çatmaz. Ona görə də, bu metalların qiymətinin yoxsul ölkədə digərindən daha yuxarı olmaq ehtimalı yoxdur. Avropanın hər hansı bir yerindən varlı olan Çində qiymətli metalların qiyməti Avropanın hər hansı bir ərazisində olduğundan daha yüksəkdir. Əslində Avropanın zənginliyi Amerika mədənlərinin kəşfindən bu yana çox artmış, qızıl ilə gümüşün dəyəri isə, beləliklə yavaş-yavaş düşmüşdür. Bununla yanaşı, onların dəyərindəki bu azalma Avropanın əsl sərvətinin, yəni torpağı ilə əməyinin illik məhsuldarlığının artmasından irəli gəlməmiş, əvvəlkiərdən daha bərəkətli olan mədənlərin bir təsadüf nəticəsində kəşfindən sonra yaranmışdır. Avropada qızıl və gümüş miqdarının artması Avropa sənayesinin və kənd təsərrüfatının artımı, təxminən eyni vaxta təsadüf etməklə birgə, çox başqa-başqa səbəblərdən yaranan, aralarında, demək olar ki, heç bir təbii əlaqə olmayan iki müxtəlif hadisədir. Bunlardan biri, tədbirli siyasətdən asılı olmayan və olmayacaq xalis təsadüfün nəticəsidir. Digəri isə feodalizmin tənəzzülü ilə sənayeyə lazım olan dəstəyi, yəni əməyinin məhsullarından istifadə edə biləcəyinə dair çox sarsılmaz bir etibar təmin edən hökumətin qurulmasından irəli gəlir. Feodalizmin hələ də hökm sürdüyü Polşa bugün, Amerikanın kəşfindən əvvəl də olduğu kimi kasıb bir ölkədir. Lakin Polşada ərzaq məhsullarının pul ifadəsində qiyməti

artmış, Avropanın başqa yerlərində olduğu kimi qiymətli metalların əsl qiyməti isə azalmışdır. Ona görə də, bunların miqdarı orada da, başqa yerlərdə olduğu kimi təxminən o ölkənin torpağı ilə əməyinin illik məhsuldarlığı nisbətində artmalıdır. Bununla yanaşı, bu metalların miqdarındakı artım həmin illik məhsuldarlığı artırmamış, nə ölkənin sənayesi ilə kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmiş, nə də əhalisinin vəziyyətini yaxşılaşdırmışdır. Mədənləri olan İspaniya ilə Portuqaliya Polşadan sonra Avropanın, bəlkə də ən yoxsul ölkələridir. Lakin qiymətli metalların qiyməti İspaniya ilə Portuqaliyada Avropanın hər hansı bir ərazisindəkindən aşağı olmalıdır. Çünki o metallar bu ölkələrdən Avropanın bütün digər bölgələrinə üstünə təkə fraxt və sığorta deyil, qaçaqçılıq xərcləri də əlavə olunaraq gəlir. Çünki bu metalların ixracı ya qadağan olunmuşdur, ya da vergidən asılıdır. Ona görə də, torpağın və əməyin illik məhsuldarlığına görə miqdarları bu ölkələrdə Avropanın bir başqa yerindən çox olmalıdır. Bununla yanaşı, bu ölkələr Avropanın çox yerindən kasıbdır. Düzdür, İspaniya ilə Portuqaliyada feodalizm olmasa da, yerinə gələn sistem ondan o qədər də yaxşı deyil.

Ona görə də, qızıl ilə gümüşün yüksək dəyəri azalmanın hökm sürdüyü ölkələrdəki varlanma və inkişaf vəziyyətini göstərmədiyi kimi, nə bunların yuxarı dəyəri, nə də ümumi olaraq malların və ya xüsusi olaraq ərzaq məhsullarının pul ilə ifadə olunan aşağı qiyməti hər hansı ölkənin kasıbçılığına və ya barbarlığına işarə etmir.

Adətən malların, xüsusən də, ərzaq məhsullarının aşağı qiyməti o vaxtın kasıbçılıq və barbarlıq əlaməti olmamaqla yanaşı, davar, ev quşları, hər növdən ov heyvanları və s. bəzi müəyyən əmtəə növlərinin pul ilə ifadə olunan qiymətinin ərzaqla nisbətdə aşağı olması bunun çox qəti bir sübutudur. Bu, birincisi, ərzaqla nisbətdə bunların çox bol miqdarda olduğunu, nəticə etibarilə də, əkinlə müqayisədə istifadə etdikləri torpağın çox geniş olduğunu; ikincisi, əkin torpağının qiyməti ilə müqayisədə bu torpağın aşağı qiymətini, yəni ölkə torpaqlarının çox hissəsinin becərilməmiş, qulluq edilməmiş vəziyyətinə aydın şəkildə işarədir. Ölkənin əmlak ehtiyatı və əhalisi ilə torpaq genişliyi arasındakı nisbət sivil ölkələrdə çox rast gəlinən eyni olmadığını, cəmiyyətin o vaxt həmin ölkədə, hələ ki, uşaqlıq dövründə olduğunu açıqca göstərir. Adətən malların və ya xüsusən ərzaq məhsullarının pul ilə ifadə olunan yuxarı və ya aşağı qiymətindən ancaq o vaxt ticarət aləmini qızıl və gümüşlə təmin edən mədənlərin məhsuldar və ya qeyri-məhsuldar olduqları nəticəsinə gələ bilirik, ölkənin varlı, yoxsa kasıb olduğu nəticəsinə deyil. Amma bəzi növ malların pul ilə ifadə olunan yuxarı və ya aşağı qiyməti ilə başqa

növ malın qiyməti arasındakı nisbətdən, demək olar ki, tam dərəcəsində olan bir ehtimalla ölkənin varlı, yoxsa kasıb olduğu, torpaqlarından çoxunun becərilmiş və ya becərilməmiş olduğunu, az-çox barbar bir, yaxud az-çox sivil bir vəziyyətdə olduğu nəticəsini əldə edə bilərik.

Əmtənin pul ilə ifadə olunan qiymətində tamamilə gümüş dəyərinin aşağı düşməsindən irəli gələn bir artım hər növ əmtəyə bərabər şəkildə təsir edərək, onların qiymətinin gümüşün əvvəlki dəyərinin üçdə, dördtdə, beşdə birini itirməsinə görə hər yerdə üçdə, dördtdə, beşdə bir dəfə artacaqdır. Bununla yanaşı, barəsində bu qədər muhakimə aparılıb danışılan qida məhsullarının qiymətindəki artım, hər növ ərzaqda eyni dərəcədə təsirə malik deyildir. Bu əsrin gedişatını ortalama olaraq götürsək, ərzaq məhsullarının qiymətinin bir sıra digər məhsullardan çox daha az artdığını, bu artımı gümüş dəyərinin azalmasına bağlayanlar belə qeyd etmişdir. Ona görə də, bu digər növ məhsulların qiymətindəki artım, tamamilə gümüş dəyərinin azalmasından səbəblənə bilməz. Bəzi başqa səbəblər də nəzərə alınmalıdır. Gümüşün dəyərində baş verdiyi fərz edilən azalmanın üzərində dayanmadan, bəlkə yuxarıda göstərilən səbəblər, ərzaq məhsullarının qiyməti ilə nisbətdə qiyməti doğurdan da artmış bir sıra məhsul növlərindəki artımın səbəbini kifayət qədər aydınlaşdıracaqdır.

Ərzaq məhsullarının öz qiymətinə gəldikdə isə bu, hal-hazırkı əsrin ilk 64 ilində və son fəvqələdə pis keçən fəsillər boyunca, keçən əsrin son 64 ili içində baş verənlərlə müqayisədə bir az azalmışdır. Bu hadisəni istər Vindzor bazarı hesablamaları, istərsə də Şotlandiyanın bütün başqa qraflıqlarında qanunla müəyyən olunmuş qiymətlər və cənab Messan ilə cənab Drüpe de Sen Morun çox çalışıb, əslinə böyük səylə topladıqları ayrı-ayrı bir çox fransız bazarlarının hesablamaları göstərir. Dəqiq olaraq bilinməsi, əlbəttə, bu qədər çətin olan bir problem üçün gözlənilməyəcək qədər mükəmməl bir sübut vardır.

Son on-on iki il ərzində yuxarı qiymətə gəldikdə, gümüş dəyərində bir azalma olduğuna müraciət etmədən, səbəbi fəsillərin pis olması ilə kifayət qədər açıqlana bilər. Ona görə, gümüşün dəyərinin durmadan azalma qda olduğu fikrinin, istərsə ərzaq məhsulları, istərsə də digər məhsulların qiyməti üzərində yaxşı bir müşahidənin nəticə olmadığı məlum olur.

Hətta burada danışılanlara baxaraq eyni miqdar gümüşün indiki vaxtlarda, bəlkə keçən əsrin hər hansı bir dövründə satın aldığı bir çox fərqli məhsulun daha az hissəsinin satın alacağı deyilə bilər. Bu dəyişikliyin bu malların dəyərindəki bir artımındanmı, yoxsa gümüş dəyərindəki

bir azalmadanmı irəli gəldiyini demək, yanında bazara apara biləcəyi ancaq bu qədər gümüş, ya da bu qədər bir dəyişməyən pul gəliri olan adama xeyri olmayan, sadəcə olaraq, boşu-boşuna faydasız bir fikir ayrılığıdır. Bu fikir ayrılığını bilməyin, ona daha ucuz satın almaq mümkünlüyü verəcəyini iddia etməyəcəm, əlbəttə. Bununla yanaşı, bu ayrılıq bir baxımdan tamamilə faydasız olmaya da bilər.

Ölkənin rifahlı vəziyyətini asanlıqla göstərən bir sübut təmin etmək cəhətdən bunun xalqa bir faydası ola bilər. Bəzi məhsul növlərinin qiymətindəki artım tamamilə gümüşün dəyərinin azalmasında irəli gəlsə, bu ancaq Amerika mədənlərinin məhsuldar olduğu nəticəsinə gətirən bir vəziyyətlə əlaqədardır deməkdir. Ölkənin əsl zənginliyi, yəni torpağı ilə əməyinin illik məhsullu bu vəziyyətin əksinə, ya Portuqaliya ilə Polşada olduğu kimi yavaş-yavaş azala bilər, ya da Avropanın bir çox yerlərində olduğu kimi yavaş-yavaş inkişaf edə bilər. Amma bəzi məhsul növlərinin qiymətindəki bu artım artan bərəkətdən, ya da inkişaf edən abadlıq və yaxşı əkib-biçmə sayəsində əkin yetişdirməyi əlverişli etməsindən irəli gəlsə, bu, həmin ölkənin rifahlı və inkişaf edən vəziyyətini ən aydın şəkildə göstərən bir haldan əmələ gəlməkdədir. Torpaq, hər geniş ərazili ölkədəki sərvətin tayı-bərabəri olmayan ən böyük, ən vacib, ən möhkəm hissəsini təşkil edir. Sərvətin tayı-bərabəri olmayan ən böyük, ən vacib, ən tükənməz hissəsinin artmaqda olan dəyərinin belə dəqiq bir müşahidəçisinin gətirdiyi sübutlar, xalq üçün bir az faydalı ola bilər və ya heç olmasa xalqa bir az razılıq bəxş edə bilər.

Bu xalqın qulluğunda duran aşağı təbəqədən bəzi kəslərin pul cəhətdən mükafatlandırılmasını təşkil etməkdə də, xalqa bir az faydalı ola bilər. Bəzi məhsul növlərinin qiymətindəki artım gümüş dəyərindəki bir azalmadan irəli gəlsə, bu kəslərin pul mükafatı, əvvəla, çox böyük olmamaq şərtilə, əlbəttə bu azalma nisbətində artırılmalıdır. Artırılmazsa, bunların əsas mükafatı aydındır ki, bir o qədər də azalacaqdır. Amma bu qiymət artımı bu kimi məhsul yetişdirilən torpağın təkmilləşdirilən bərəkəti ilə yaranan dəyər artımı səbəbindəndirsə, hər hansı bir pul mükafatının nə qədər çoxaldılmasına lazım olduğunu, ya çoxaldılmasına lazım olub-olmadığına dair mühakimə yürütmək daha çox incə bir problemdir. Mədəniyyətin və torpağın becərilməsinin inkişafı ərzaq məhsulları ilə nisbətlə heyvandan əmələ gələn hər növdən qidanın qiymətini, şübhəsiz, az-çox artırdığı qədər, zənnimcə, bitkilərdən əmələ gələn hər növdən qidanın qiymətini mütləq şəkildə azaldır. Heyvandan əmələ gələn qidanın qiymətini artırır, çünki bitdiyi torpağın çoxu əkin yetişməsinə əlverişli olduğu üçün ərazi sahibi ilə fermerə əkin ərazisinin renta gəlirini

və mənfəətini təmin etmək lazımdır. Bitkilərdən alınan qida məhsullarının qiymətini azaldır, çünki torpağın bərəkətini artıraraq bolluğu artırır. Kənd təsərrüfatındakı təkmilləşdirmələrdə bitkidən əldə olunan bir çox növ yeni qida məshulu meydana çıxır. Bunlar, torpağa əkindən daha az və ondan çox olmayan əməyə ehtiyac duyduğundan bazara çox ucuz daxil olur. Ticarətin və dəniz üstündən gediş-gəlişin çox inkişaf etməsi ilə Avropa təsərrüfatının, bəlkə də, Avropanın əldə etdiyi ən vacib iki qazanc olan kartof ilə qarğıdalı və ya hind ərzaqı adlanan şey bunlardandır. Bundan əlavə, təsərrüfatın iməkləmə vəziyyətində tərəvəz baxçası və ya bostan çərçivəsi içində qalıb, ancaq bel istifadə edərək yetişdirilən, bitkidən əldə olunan bir çox növ qida məhsulu təsərrüfatın inkişaf etmiş vəziyyətində, sadəcə olaraq, tarlalara girib kətanla yetişdirilir: şalgam, yerkökü, kələm və s. kimi. Bu səbəbdən mədəniyyətin inkişafı ilə bir qida məhsulunun qiyməti mütləq artarsa, bir başqa növüncü eynilə mütləq azalır. Birindəki artımın digərindəki azalma ilə nə dərəcədə müqayisə edilə biləcəyini müəyyən etmək çox incə bir məsələdir. Qəssab ətinin əsl qiyməti bir dəfə yuxarı həddinə çatdıqda (ehtimal kimi donuz ətinə saymasaq, yüz ildən çox bir müddət əvvəl İngiltərənin çox ərazisində hər növdən ətin bu həddə çatdığı məlum olur) heyvandan əldə olunan bir başqa növ qidanın qiymətində sonradan əmələ gələ biləcək bir artım, aşağı təbəqədəki insanların vəziyyətinə çox təsir etmir. İngiltərənin çox yerində yoxsulların ev quşları, balıq, vəhşi quş və ov heyvanları qiymətində əmələ gələn bir artım səbəbindən qarşılaşacaqları çətinliklər, əlbəttə, kartofun qiymətində azalma olduqda hiss edəcəkləri xoşbəxtlik qədər ola bilməz. İndiki qıtlıq dövründə ərzaq məhsullarının yuxarı qiyməti, şübhəsiz, yoxsullara pis təsir edir. Amma ərzaq məhsullarının alışılmış və ya orta baha olduğu mülayim bolluq vaxtlarında, bir başqa xammal qiymətindəki təbii artım bu kəslərə o qədər təsir etmir. Yoxsullar duz, sabun, dəri, şam, maya, pivə, yüngül mayalanmış pivə və s. kimi emal edilmiş əmtəələrin qiymətində vergilərin yaratdığı süni artımdan, bəlkə daha çox pis təsirlənərlər.

Təsərrüfatçılığın inkişafının məmulatların əsl qiymətinə təsiri

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün emal olunmuş əmtəələrin əsl qiymətinin yavaş-yavaş azalması inkişafın təbii nəticəsidir. Sənayedə əməyin kəmiyyəti istisnasız olaraq bu malların hamısında azalır. Hamısı da inkişafın təbii nəticələri olan daha yaxşı avadanlıq, daha böyük ustalıq,

daha münasib bir iş bölgüsü və paylanması sayəsində hər hansı bir işin hissəsini yerinə yetirmək üçün daha az əmək tələb edir. Cəmiyyətin inkişaf edən vəziyyəti sayəsində əməyin əsl dəyəri çox vacib hallarda artsa da, miqdar cəhətdən böyük olan azalma, qiymətdə ola biləcək ən böyük artımı asanlıqla ödəyəcəkdir.

Həqiqət – bir neçə sənaye məmulatı vardır ki, onların xammallarının əsl qiymətindəki qaçınılmaz artım işin həyata keçirilməsində təkmilləşdirmənin meydana gətirəcəyi bütün üstünlükləri artıqlaması ilə ötür keçər. Dülğərlikdə, incə dülğərlik işində, xarratçılıqda, torpaq abadlaşdırılmasında, nəticə etibarilə, ağac materialının əsl qiymətində mütləq əmələ gələcək artım ən yaxşı avadanlıqdan, ən böyük ustalıqdan, ən əlverişli iş bölgüsündən və paylanılmasından əldə oluna biləcək üstünlüklərin hamısını asanlıqla kölgədə qoyur.

Amma xammalların əsl qiymətinin heç artmadığı və ya o qədər də artmadığı bütün hallarda emal edilmiş məmulatın qiyməti çox azalır.

Bu əsr ilə keçən əsr boyunca bu qiymət azalması ehtiyat materialları qaba metallar olan sənayelərdə çox gözə çarpır. Keçən əsrin ortalarında 20 lirəyə alın biləcək bir saatı indi, bəlkə 20 şillingə almaq olar. Bıçaqçılıq, çilingərlik işlərində qaba metallardan hazırlanan bütün oyuncaqlarda, adətən Birminhem və Şeffild işi adı ilə tanınan bütün mallarda eyni dövr ərzində saatsazlıqdakı qədər olmasa da, çox böyük bir qiymət azalması olmuşdur. Amma bu bir çox halda, o qiymətin iki, hətta üç dəfəsinə eyni keyfiyyətdə işi yerinə yetirə bilməyəcəklərini deyən Avropanın bütün başqa yerlərindəki işçiləri təəccübləndirməyə kifayət etmişdir. Materialları qaba metallardan olan sənayelər qədər iş bölgüsünün irəli apara biləcəyi və ya istifadə olunan avadanlıqların müxtəlif cür neçə-neçə təkmilləşdirmələr üçün əlverişli olan sənaye sahələri, bəlkə də, yoxdur.

Eyni dövr ərzində toxuculuq sənayesində o qədər də nəzərəçarpan bir qiymət azalması olmamışdır. Düzgünlüyünə inanaraq dediklərinə görə, tam əksinə bu son 25-30 il ərzində ən yaxşı keyfiyyətli parçanın qiyməti keyfiyyətinə görə bir az artmışdır. Deyilənlərə görə, bu, hamısı ispan yunundan meydana gələn materialların qiymətindəki kifayət qədər vacib bir miqdarda artımdan irəli gəlmişdir. Sırf ingilis yunundan hazırlanan Yorkşir parçasına gəldikdə isə, onun qiyməti, əslində deyilənlərə görə, bu əsr ərzində keyfiyyətinə nisbətən çox azalmışdır. Amma keyfiyyət o qədər mübahisə oluna biləcək bir mövzudur ki, bütün bu növ məlumatlara bir az şübhə ilə yanaşıram. Toxuculuq sənayesindəki iş bölgüsü təxminən yüz il əvvəl necə idisə, bugün də təxminən elədir. İstifadə olunan avadanlıqlar da o qədər fərqli deyildir. Bununla yanaşı,

istər o vaxt, istərsə də indi bir az qiymət azalması yaradan bəzi kiçik inkişaf lar da yaranmış ola bilər.

Amma bu məmulatın vaxtımızdakı qiymətini əməyin, bəlkə indikindən daha az alt səviyyəyə ayrıldığı, istifadə olunan avadanlıqların isə daha çox qüsurlu olduğu, daha çox uzaq dövrlərdəki ilə, yəni XV əsrin sonlarındakı ilə müqayisə edərsək, bu azalma daha çox ağılabatan və mübahisəsiz görünəcəkdir.

VII Henrinin 4-cü hakimiyyət ili olan 1487-ci ildə bu hökm verilmişdir: “Hər kim, ən gözəl al və ya başqa qırmızıya rənglənən, ən yaxşı növdən enli parçanın yardımını¹ pərakəndə olaraq 16 şillingdən çox qiymətə satarsa, bu cür satılan hər yard parça üçün 40 şilling töhmət veriləcəkdir”. Deməli, bugünkü pul ilə içində 24 şilling qədər gümüş olan 16 şilling o vaxt ən yaxşı keyfiyyətli parçanın bir yardı üçün ağılabatmayan bir qiymət sayılmırdı. Bu, ifrat dərəcəsinə çatmış geyimi qadağan edən bir qanun olduğu üçün, bu kimi parçaların çoxunun bir az daha baha qiymətə satılma ehtimalı vardır. İndiki vaxtlarda bir gineya² belə bir parça üçün ən yuxarı qiymət sayıla bilər. Bu halda parçaların keyfiyyətini eyni götürsək (indiki parçalar daha yaxşı keyfiyyətdədir, əlbəttə, amma olduqlarını fərz edək), ən yaxşı parçanın pul ilə ifadə olunan qiymətinin XV əsrin sonundan bu yana çox aşağı düşdüyü məlum olur. Amma bunun əsl qiyməti daha çox azalmışdır. O vaxtlar və daha sonralar, altı şilling səkkiz penni, $\frac{1}{4}$ kantar buğdanın orta qiyməti idi. Deməli 16 şilling 2 ədəd $\frac{1}{4}$ kantar və üç büşeldən çox buğdanın qiyməti idi. Bugün buğdanın $\frac{1}{4}$ kantarına 28 şilling qiymət qoyulursa, bir yard yaxşı parçanın qiyməti o vaxtlarda indiki pul ilə heç olmasa 3 lirə 6 şilling 6 penni etməlidir. Parçanı alan adamın indiki vaxtlarda o miqdarın satın ala biləcəyi qədər əmək və yaşamaq üçün lazım olan məhsullar üzərindəki haqqından imtina etməsi lazımdır.

Sadə məmulatların əsl qiymətindəki azalma çox olmaqla bərabər, keyfiyyətli məmulatlardakı qədər deyildir.

IV Eduardın 3-cü hakimiyyət ili olan 1643-cü ildə bu hökm verilmişdir: “Muzdurluq edən bir kənd təsərrüfatı fəhləsi, ya sırası bir işçi, ya şəhər və ya da qəsəbə xaricində yaşayan sənətinin qulluqçusu üst-başı üçün yardım 2 şillingdən çox olmayan qollu libas parçası istifadə etməyəcək və ya geyinməyəcəkdir.” IV Eduardın 3-cü hakimiyyət ilində 2 şillingdə indiki pulumuzla təxminən 4 şillingdəki qədər gümüş var idi.

¹ 1 yard - 91. 4 sm-ə bərabər olan uzunluq ölçüsü vahidi (tərcüməçinin qeydi).

² Gineya – 21 şilling dəyərində olan köhnə ingilis pulu (tərcüməçinin qeydi).

Amma indi yardı 4 şillingə satılan yorkşir parçası ən kasıb, sırası qulluqçuların geyinməsi üçün o vaxt hazırlanan parçadan, əlbəttəki, keyfiyyətə daha yaxşıdır. Bu səbəbdən, o kəslərin geyiminin pul ilə ifadə olunan qiyməti keyfiyyəti ilə nisbətdə indi keçmiş vaxtlar ilə müqayisədə daha ucuz ola bilər. Əsl qiymət, əlbəttə, çox ucuzdur. O vaxt 10 penni bir buşel buğda üçün mülayim və ağılabatan adlanan bir qiymət sayılırdı. Ona görə də, 2 şilling təxminən 2, 5 buşel buğdanın qiyməti idi. Bu, indiki vaxtlarda buşel başına 3 şilling 6 pennidən hesablanarsa, 8 şilling 9 penni edir. Bu parçanın bir yardı qarşılığında kasıb qulluqçunun indiki vaxtlarda 8 şilling 9 penninin ala biləcəyi qida maddəsinə bərabər satınalma gücündən imtina etməsi lazımdır. Bu, əsasən yoxsulların lovgalıq nümayişinə meyil etmələrini məhdudlaşdıran, israfın qarşısını alan bir qanundur. Deməli, bu kəslərin çoxunun geyimi daha bahalı imiş.

Eyni qanun o təbəqədən xalqın və fermerin qiyməti 14 pennidən artıq olan corab geyinməsinə də qadağan edir. Bu indiki pulla 28 penni qədərdir. Amma 4 penni o vaxtlarda buğdanın təxminən 1, 5 buşelinin qiyməti idi. Bugün buşeli 3 şilling 5 pennidən hesablayarsaq bu 5 şilling 3 penni edir. İndiki vaxtlarda bizə bu, ən kasıb, ən aşağı təbəqədən bir qulluqçunun bir cüt corabı üçün odbahası qiymət kimi görünür. Amma o vaxtlar qulluqçuya corabı üçün doğurdan da bu qiyməti özündə əks etdirən bir pul verilməsi lazım idi.

IV Eduardın vaxtında corab hörmə sənəti Avropanın, bəlkə heç bir yerində hələ məlum deyildi. Corabı, sadəcə olaraq, parçadan düzəldirdilər. Bahalı olmasının səbəblərindən bir də, bəlkə budur. İngiltərədəki ilk corab geyinən kraliça Yelizaveta imiş. O, bunları hədiyyə olaraq ispan səfirindən almışdı.

Yan məmulatların istərsə qaba növündə, istərsə incə növündə istifadə olunan avadanlıqlar o köhnə vaxtlarda indikindən çox qüsurlu halda idi. O vaxtlardan bu yana bunlarda 3 əsas təkmilləşdirmə olmuşdur. Miqdarı və ya vacibliyi, ayrı şəkildə qiymətləndirilə bilməyən, bəlkə daha bir çox kiçik inkişaf da baş vermişdir. Bu əsas üç inkişaf bunlardır: birincisi, cəhrə ilə mil əvəzinə bucurdağın istifadə olunması. Bu, eyni miqdar təmin etməklə yanaşı 2 işi birdən yerinə yetirir.

İkincisi, yun ipliği ilə təkqatlı yun telinin bükülməsini və ya dəzgaha qoyulmaqdan əvvəl toxuma əsası ilə hörgü mexanizminin lazımlı şəkildə nizamlanmasını tamamilə asandlaşdıran və qısaldan, çox məharətli bir çox avadanlıqların istifadəsi. Bu, o avadanlıqların icad olunmasından əvvəl son dərəcə çətin və zəhmət tələb edən bir iş idi. Üçüncüsü, parçanı presləmək üçün su içində ayaqla tapdalanacaq yerdə

yaxalama daşından istifadə olunması. XVI əsrin əvvəllərindən qabaq İngiltərədə və bildiyim qədər Avropanın Alp dağlarının şimalı tərəfinə düşən ərazisində nə növdən olursa-olsun, yel, ya da su dəyirmanı haqqında məlumat yox idi. İtaliyada bunlar əvvəldən istifadə olunurdu.

Bu halın göz önünə gətirilməsi istər qaba, istərsə də incə məmulatların əsl qiymətinin köhnə vaxtlarda indikindən niyə çox yuxarı olduğunu, bəlkə müəyyən dərəcədə bizim üçün aydınlaşdırma bilər. Malları bazara çıxara bilmək daha çox əmək sərfinə başa gəlirdi. Ona görə də, bazara gətirildiklərində daha çox əməyin dəyərini almaları və ya daha çox əməklə dəyişdirilmələri lazım idi.

O keçmiş vaxtlarda qaba manufaktura sənətin və ya sənayenin başlanğıc dövründə olan ölkələrdə həmişə necə olursa, İngiltərədə də, belkə elə edilmişdir. Ehtimal kimi, bu işin hər bir ayrı hissəsi zaman-zaman özbaşına, demək olar ki, hər bir ailənin müxtəlif üzvləri tərəfindən həyata keçirilən bir ev sənayesidir. Amma, belə ki, ediləcək başqa bir iş olmadıqda bununla məşğul olurdular. Bu sənətkarlıq heç birinin yaşayışının çoxunu təmin edən əməlli-başlı bir iş deyildi. Əvvəl də müşahidə olunduğu kimi bu cür hazırlanan məhsullar, işçinin yaşayışının əsas və ya yeganə pul qaynağı olan işlə müqayisədə, həmişə bazara daha ucuz çıxarılır. Digər tərəfdən, keyfiyyətli məhsullar o vaxtlar İngiltərədə deyil, varlı və ticarətçi bir ölkə olan Flandriyada¹ istehsal edilirdi. Bunu bəlkə o vaxtlar indiki olduğu kimi yaşayış vasitələrinin hamısını və ya əsas hissəsini bununla təmin edən kimsələr edirdi. Bundan başqa, bu xarici bir sənaye növü olub, krala bir az vergi, heç olmasa ton başına, ya da lirə başına ödənilən köhnə gəmi vergisini vermək lazımdır. Əslində bu vergi, bəlkə də, çox ağır deyildi. Yüksək vergilər ilə xarici məmulatlara idxalını məhdudlaşdırmaq deyil, tacirlərin mümkün olduğu qədər ucuz qiymətlə, çox tələb olunan, istədikləri və ölkələrinin sənayesinin emal edə bilmədiyi əlverişli, gözəlicə məmulatlarla təmin etmələrini mümkün etmək üçün bu idxalı təşvik etmək o vaxtlarda Avropanın siyasəti idi.

Bu halların nəzərdən keçirilməsi o köhnə vaxtlarda sadə əmtələrin əsl qiymətinin keyfiyyətli məhsullara görə nə üçün indiki ilə müqayisədə daha aşağı olduğunu, bəlkə müəyyən dərəcədə qədər açıqlaya bilər.

---

¹ Hollandiyada əyalət (tərcümə qeydi).

Bu fəsilin nəticəsi

Cəmiyyət halında baş verən hər inkişafın birbaşa və ya dolayı yolla ərazisinin əsl renta gəlirini artırmağa, torpaq sahibinin əsl sərvətini, yəni başqalarının əməyini və ya əməyinin məhsulunu satınalma gücünü artırmağa vasitə olduğunu qeyd edərək, kitabın bu çox uzun bölməsini sona çatdırıram.

Təkmilləşdirmənin və əkib-biçmənin geniş yayılması renta gəlirini birbaşa artırmağa səbəb olur. Torpaq sahibinin məhsul üzərindəki payı məhsulun artması ilə, şübhəsiz artır.

Torpağın ilkin təkmilləşdirmə və əkib-biçmənin artması nəticəsi, bundan başqa tamamilə genişlənməsi səbəbi olan emal edilməmiş məhsulların əsl qiymət artımı, məsələn, heyvanın qiymətindəki artım renta gəlirini birbaşa və daha böyük nisbətdə artırmaya vəsilə olur. Torpaq sahibinə aid payın əsl dəyəri, yəni başqa kəslərin əməyi üzərindəki əsl hökmranlığı, məhsulun əsl qiyməti ilə artmaqla qalmayıb, onun payının bütün məhsula olan nisbəti də bu dəyərlə birlikdə artır. Əsl qiymətdəki artımdan sonra o məhsul yığılmaq üçün daha çox əməyə ehtiyac duymur. Belə olduqda, bu məhsulun daha kiçik bir nisbəti o əməyin istifadə olunan əmlak ehtiyatını alışılmış mənfəəti ilə birlikdə yenidən yerinə qoymaya kifayət edəcəkdir. Bu səbəbdən, məhsulun daha böyük bir nisbəti torpaq sahibinin payına düşür.

Emal edilmiş malların əsl qiymətini birbaşa azaltmaya vəsilə olan əməyin istehsaləddici gücündəki bütün bu inkişaf əsl renta gəlirini dolayı şəkildə yüksəltməyə meyillidir. Torpaq sahibi emal olunmamış məhsulun öz istehlakının aşan hissəsini və ya eyni mənalı dəyərini emal olunmuş məhsul ilə dəyişdirir. Emaledilmiş məhsulun əsl dəyərini azaldan şey digərinin qiymətini çoxaldır. Beləliklə, birinin əvvəlki qədəri digərinin daha çox miqdarına bərabər olur. Torpaq sahibi də ehtiyac duyduğu rahatlığı təmin edən maddələrlə, bəzək əşyaları və ya göz qamaşdıran əşyaların daha çoxunu almaq imkanını əldə edir.

Cəmiyyətin əsl sərvətindəki hər bir artım, yəni cəmiyyətdə istifadə olunan faydalı əmək miqdarındakı hər bir artım, əsl renta gəlirini dolayı şəkildə artırmağa vəsilə olur. Bu əməyin kifayət qədər vacib bir hissəsi təbii olaraq torpağa gedir. Torpağın əkilib-biçilməsində daha çox insan və heyvan istifadə olunur. Yetiştirilməsində, beləliklə istifadə olunan əmlak ehtiyatının artması ilə məhsul da artır. Məhsul artdıqca, renta gəliri də artır.

Digər tərəfdən, bunun əksi olan şərtlər, yəni torpağı becərmə təkmilləşdirməyə etinasızlıq, torpağın emal edilməmiş məhsulunun hər hansı bir hissəsinin əsl qiymətindəki azalma, əmtəə hazırlama sənətinin və sənayesinin xarab olması səbəbindən məmulatların əsl qiymətindəki artım, cəmiyyətin əsl zənginliyinin azalması, bütün bunlar ərazinin əsl renta gəlirini və ərazi sahibinin əsl sərvətini azaltmağa, onun başqasının əməyini, yaxud əməyinin məhsulunu alabilmə gücünü kiçiltməyə səbəb olur.

Əvvəllər də müşahidə olunduğu kimi, hər ölkənin torpağı ilə əməyinin illik məshuldarlığının hamısı və ya eyni mənalı tam qiyməti, təbii olaraq üç hissəyə ayrılır: renta gəliri; əməyin mükafatlandırılması əmlak ehtiyatının mənfəəti. Bunlar da, üç ayrı təbəqədən kəslərin, yəni renta gəliri ilə ödənişlə yeri və mənfəət ilə yaşayanların gəlirini təşkil edir. Bunlar hər sivil cəmiyyətin üç ulu, köklü və ana təbəqəsi olub, bütün digər təbəqələrin gəliri, əvvəl-axır bunlarınkından əmələ gəlir.

Bu üç iri təbəqədən ilkinin xeyri elə, indilərdə deyilənlərə görə cəmiyyətin əsas xeyri ilə tam və ya ayrılmaz şəkildə əlaqədardır. Birini dəstəkləyən və ya onun qarşısını alan şey, şübhəsiz, digərini də yüksəldir və ləngidir. İctimaiyyət, bir ticarət və ya polis¹ qanununu müzakirə edərkən torpaq sahibləri, heç olmasa, bu çıxarın nə olduğu haqqında yetəri qədər məlumatları varsa, öz təbəqələrinin çıxarı barədə düşüncə ilə bunu heç bir vaxt səhv yola çevirməzlər. Əslində, çox vaxt onların məlumatları kifayət qədər olmur.

Üç təbəqə arasında bunlar gəliri istərsə əməyə, istərsə də səylərinə başa gəlməyən, sanki özü-özlüyündə əmələ gələn, onların planına və əvvəlcədən nəzərdə tutulmalarına bağlı olmayan yeganə sinifdir. Hallarıdakı rahatlığın və əminliyin təbii nəticəsi olan tənbellik çox vaxt bunları həm biliksiz edir, həm də bir ictimai yaşayışın sonunun haraya aparacağı barədə əvvəldən görüb başa düşmək üçün başlarını istifadə etməyi qeyri-mümkün edir.

İkinci təbəqənin, yəni ödənişləri ilə yaşayanların xeyri birincilərininki qədər tam olaraq, cəmiyyətin xeri ilə əlaqədardır. Əvvəl də qeyd olunduğu kimi, işçinin mükafatlandırılması heç bir vaxt əmək tələbi davamlı olaraq artdığı, ya da istifadə olunan əmək miqdarı hər il müəyyən qədər artdığı vaxt olduğu qədər yuxarı deyildir.

Cəmiyyətin bu əsl sərvəti fasilə verdikdə işçi ödənişləri çox keçmədən işçinin uşaqlarını yetişdirməsini, ya da işçinin nəslini davam

¹ Əsasən qiymətlər bazar, tikinti, səhiyyə ilə əlaqədar qanun və qaydaların yerinə yetirilməsinə nəzarət edən bələdiyyə qüvvələri (tərcümə qeydi).

etdirməsini mümkün etməyə çətinliklə kifayət edəcək qədər azalır. Cəmiyyət tənəzzülə doğru üz tutduqda isə bundan da aşağı düşür. Mülkədar təbəqəsinə cəmiyyətin rifahı, bəlkə işçi təbəqəsindən daha çox qazanc təmin edir. Amma cəmiyyət tənəzzülə uğradığı vaxt mülkədarlardan çox əzab çəkən təbəqə yoxdur. İşçinin gəliri cəmiyyətin mənfəətinə sıx şəkildə bağlı olmaqla yanaşı, işçi bu gəliri qavrayacaq və ya öz gəliri ilə marağını başa düşəcək iqtidarda deyildir. İşçinin vəziyyəti lazım olan məlumatı əldə etmək üçün vaxt qoymur.

Məlumatı tam olsa da, təhsili ilə vərdişləri çox vaxt onu mühakimə etmək üçün əlverişsiz edir. Ona görə ictimai mübahisələrdə işçinin səsi az eşidilir. Hətta ona heç qulaq belə asılmaz da. Ancaq çox fəvqəladə hallarda özünün deyil, havadarlarının məqsədləri üçün, bu havadarlar tərəfindən fəaliyyətə keçmələri üçün istiqamətləndirilib şövq edildiyi və dəstəkləndiyi vaxt işçinin səsi eşidilir.

İşçini işlədənlər üçüncü təbəqəni, yəni mənfəət ilə yaşayanlar təbəqəsini təşkil edir. Hər cəmiyyətdəki faydalı əməyin çoxunu hərəkətə gətirən, mənfəət xatirinə istifadə olunan - əmlak ehtiyatıdır. Əmlak ehtiyatını istifadə edənlərin planları ilə niyyətləri əməyin bütün ən vacib əməliyyatlarını nizamlayıb idarə edir. Bütün bu planlar ilə niyyətləri güddüyü məqsəd – mənfəətdir. Amma mənfəət, renta gəliri və maaş kimi cəmiyyətin rifahı ilə artıb, tənəzzülə uğraması ilə azalmır. Əksinə, mənfəət varlı ölkələrdə təbii olaraq aşağı, kasıb ölkələrdə isə yuxarıdır. Tənəzzülə doğru ən sürətlə gedən ölkələrdə isə mənfəət həmişə ən yüksəkdir. Ona görə, bu üçüncü təbəqənin xeyri ilə cəmiyyətin ümumi mənfəəti arasındakı əlaqə, digər iki sinfin xeyri ilə eyni deyildir. Bu təbəqədə, tacirlərlə havadar sənayeçilər, çoxu ən böyük kapitalları istifadə edib var-dövlətləri ilə hamıdan diqqət görməkdə ən böyük payı özlərinə çəkən iki sinfidir. Bütün ömürləri boyu plan və sxemlərlə məşqul olduqları üçün onların çoxu ucqar əyalətdəki mülk sahiblərindən daha çevik zəkali olurlar. Bununla yanaşı başları, adətən cəmiyyətin mənfəətindən daha çox öz şəxsi işlərinin xeyri ilə dolu olduğu üçün ən böyük açıq ürəklə edilmiş olsa belə, həmişə belə olmamışdır, etdikləri mühakimələrdə, bu iki məqsədin birincisinə deyil, ikincisinə daha meyillidirlər. Bunların ucqar əyalətdəki ərazi sahibindən üstün olmaları, ictimai mənfəətə dair məlumatlı olduqlarından deyil, öz mənfəətlərini, əyalət bəyzadəsinin öz mənfəətini bildiyindən daha yaxşı bildikləri üçündür. Öz mənfəətlərinə dair bu üstün bilik sayəsində çoxu yumşaq qəlbli olan ucqar əyalət bəylərini aldatmış, özünün deyil, onların mənfəətinin ictimaiyyətə xeyirli olduğu şəkildəki diqqətsiz, xəbərsiz, lakin təmiz bir inanc

səbəbindən onları həm öz mənfəətlərindən, həm də ictimai mənfəətindən imtina etmələri üçün aldatmışlar. Amma ticarət və ya sənaye sahəsində işləyənlərin mənfəəti həmişə bəzi xüsusiyyətlərə görə ictimai mənfəətdən fərqli, hətta onun əksinədir. Bazarı genişləndirib rəqabəti darlaşdırmaq həmişə iş adamlarının xeyrinədir. Bazarı genişləndirmək çox vaxt ictimaiyyətin mənfəəti üçün kifayət qədər yaxşı ola bilər. Amma rəqabəti sıxışdırmaq həmişə bunun əleyhinədir. Bu ancaq iş adamlarının karlarını təbii şəkildə yaranacaq olandan artıq etməyə, öz mənfəətləri üçün digər həmyerlilərinə yersiz vergilər qoymalarını mümkün etməyə yarayır. Bu təbəqədən gələn yeni ticarət qanunu və ya qərar təklifi daima böyük bir ehtiyatla qulaq asılır, diqqətlə nəzərdən keçirilir, şübhəli bir diqqətlə uzun-uzadı, yaxşı-yaxşı araşdırmadan heç vaxt qəbul edilməməlidir. Belə təkliflər, mənfəəti heç vaxt ictimaiyyətin mənfəəti ilə eyni olmayan, adətən xalqı aldatmaqla, hətta əzməklə mənfəət əldə edən, bir çox vəsilələrlə, onu həm aldatmış, həm də əzmiş olan bir insan təbəqəsindən gəlir.

Birinci kitabın sonu

207 və 223-cü səhifələrdə qeyd olunan cədvəllər.

İllər	Hər il buğdanın $\frac{1}{4}$ kantarının qiyməti	Bir ilin müxtəlif orta qiyməti	Hər ilin indiki pul ilə orta qiyməti
	lirə şilling penni	lirə şilling penni	lirə şilling penni
1202	– 12 –	– – –	1 16 –
1205	$\left. \begin{array}{l} - 12 - \\ - 13 4 \\ - 15 - \end{array} \right\}$	– 13 5	2 – 3
1223	$\left. \begin{array}{l} - 12 - \\ - 3 - \end{array} \right\}$	– – –	1 16 –
1237	– 3 –	– – –	– 10 –
1243	– 2 –	– – –	– 6 –
1244	– 2 –	– – –	– 6 –
1246	– 16 –	– – –	2 8 –
1247	– 13 –	– – –	2 – –
1257	1 4 –	– – –	3 12 –
1258	$\left. \begin{array}{l} 1 - - \\ - 15 - \\ - 16 - \end{array} \right\}$	– 17 –	2 11 –
1270	$\left. \begin{array}{l} 4 16 - \\ 6 8 - \\ - 2 - \end{array} \right\}$	5 12 –	16 16 –
1286	$\left. \begin{array}{l} - 16 - \\ - 16 - \end{array} \right\}$	– 9 4	1 8 –
		Cəmi	<hr style="width: 100%;"/>
		Orta qiymət	$\frac{£35 \ 9 \ 3}{£ \ 2 \ 19 \ 1/4}$

İllər	Hər il buğdanın $\frac{1}{4}$ kantarının qiyməti	Bir ilin müxtəlif orta qiyməti	Hər ilin indiki pul ilə orta qiyməti
	lirə şilling penni	lirə şilling penni	lirə şilling penni
1287	{ – 3 4 – – 8 – 1 – – 1 4 – 1 6 – 1 8 – 2 – – 3 4 – 9 4 – 12 – – 6 – – 2 – – 10 8 1 – – – 16 – – 16 – – 4 – – 7 2 1 – – 1 – – 1 10 – 1 12 – 2 – – 2 4 – – 14 – 2 13 – 4 – – – 6 8 – 2 – – 3 4 1336 1338	{ – – – – 3 – $\frac{1}{4}$ – 10 1 $\frac{3}{4}$ – – – – – – – – – – – – 1 10 6 – – – – – – – – – 1 19 6 – – – – – – Cəmi Orta qiymət	{ – 10 – – 9 – $\frac{3}{4}$ 1 10 4 $\frac{1}{2}$ 2 8 – 2 8 – – 12 – 1 1 6 3 – – 4 11 6 5 18 6 – 6 – – 10 – – <u>£23 4 11$\frac{1}{4}$</u> £ 1 18 8

İllər	Hər il buğdanın ¼ kantarının qiyməti	Bir ilin müxtəlif orta qiyməti	Hər ilin indiki pul ilə orta qiyməti
	lirə şilling penni	lirə şilling penni	lirə şilling penni
1339	– 9 –	– – –	1 7 –
1349	– 2 –	– – –	– 5 2
1359	1 6 8	– – –	3 2 2
1361	– 2 –	– – –	– 4 8
1363	– 15 –	– – –	1 15 –
1369	{ 1 – – }	1 2 –	2 9 4
	{ 1 4 – }		
	{ – 4 – }		
1379	– 2 –	– – –	– 9 4
1387	– 13 4	– – –	– 4 8
1390	{ – 14 – }	– 14 5	1 13 7
	{ – 16 – }		
	{ – 16 – }		
1401	4 4 ³ ₄	– – –	1 17 4
1407	{ – 3 4 }	– 3 10	– 8 11
	{ – 16 }		
1416		– – –	1 12 –
		Cəmi	<u>£15 9 4</u>
		Orta qiymət	£ 1 5 9 1/3
	lirə şilling penni	lirə şilling penni	lirə şilling penni
1423	– 8 –	– – –	– 16 –
1425	– 4 –	– – –	– 8 –
1434	1 6 8	– – –	2 13 4
1435	– 5 4	– – –	– 10 8
1439	{ 1 – – }	1 3 4	2 6 8
	{ 1 6 8 }		
	{ – 4 4 }		
1440	– 4 –	– – –	2 8 –
1444	– 4 6	– 4 2	– 8 4
1444	{ – 8 – }	– – –	– 9 –
	{ – 6 8 }		
1445	– 5 –	– – –	– 16 –
1447	– 8 –	– – –	– 13 4

1448		- - -	- 10 -
1449		- - -	- 16 -
1451			
		Cəmi	<u>£12 15 4</u>
		Orta qiymət	£ 1 1 3 ½

İllər	Hər il buğdanın ¼ kantarının qiyməti	Bir ilin müxtəlif orta qiyməti	Hər ilin indiki pul ilə orta qiyməti
	lirə şilling penni	lirə şilling penni	lirə şilling penni
1453	- 5 4	- - -	- 10 8
1455	- 1 2	- - -	- 2 4
1457	- 7 8	- - -	- 15 4
1459	- 5 -	- - -	- 10 -
1460	- 8 -	- - -	- 16 -
1463	{ - 2 - }	- 1 10	- 3 8
1464	{ - 1 8 }	- - -	- 10 -
1486	- 6 8	- - -	- 10 -
1491	1 4 -	- - -	1 17 -
1494	- 14 8	- - -	1 2 -
1494	- 4 -	- - -	- 6 -
1495	- 3 4	- - -	- 5 -
1497	1 - -	- - -	1 11 -
		Cəmi	<u>£ 8 9 -</u>
		Orta qiymət	£ - 14 1
1499	lirə şilling penni	lirə şilling penni	lirə şilling penni
1504			
1521	- 4 -	- - -	- 6 -
1551	- 5 8	- - -	- 8 6
1553	1 - -	- - -	1 10 -
1554	- 8 -	- - -	- 2 -
1555	- 8 -	- - -	- 8 -
1556	- 8 -	- - -	- 8 -
	- 8 -	- - -	- 8 -
	- 8 -	- - -	- 8 -
1557	- 8 -	- - -	- 8 -
	- 4 -	- - -	- 8 -

1558	$\left. \begin{array}{r} - 5 - - \\ 8 - - \\ 2 13 4 \end{array} \right\}$	- 17 8 ½	- 17 8 ½
1559		- - -	- 8 -
1560		- - -	- 8 -
		- 8 -	- 8 -
		Cəmi	<u>£ 6 0 2 ½</u>
		Orta qiymət	£ - 10 - 5/12

İllər	Hər il buğdanın ¼ kantarının qiyməti	Bir ilin müxtəlif orta qiyməti	Hər ilin indiki pul ilə orta qiyməti
	lirə şilling penni	lirə şilling penni	lirə şilling penni
1561	- 8 -	- - -	- 8 -
1562	- 8 -	- - -	- 8 -
1574	$\left. \begin{array}{r} 2 16 - \\ 1 4 - \\ 3 4 - \end{array} \right\}$	2 - -	2 - -
1587	2 16 -	- - -	3 4 -
1594	2 13 -	- - -	2 16 -
1595	4 - -	- - -	2 13 -
1596	5 4 -	- - -	4 - -
1597	$\left. \begin{array}{r} 4 - - \\ 2 16 8 \\ 1 19 2 \end{array} \right\}$	4 12 -	4 12 -
1598	1 17 8	- - -	2 16 8
1599	1 14 10	- - -	1 19 2
1600		- - -	1 17 8
1601		- - -	1 14 10
		Cəmi	<u>£28 9 4</u>
		Orta qiymət	£ 2 7 5 1/3

İkisini də özündə əks etdirmək şərtilə 1595-ci ildən 1764-cü ilə qədər, 25 mart Müqəddəs Məryəm bayramı ilə 29 sentyabr Müqəddəs Mikayıl günlərində ən yaxşı və ya ən bahalı buğdanın 9 buşellik ¼ kantarının Vindzor bazarındakı qiymətləri. Hər ilin qiymətləri bu iki bazar gününün ən yuxarı qiymətləri arasındakı ortalamadır.

İllər	Lirə Şilling Penni	İllər	Lirə Şilling Penni
1595	2 0 0	1621	1 10 4
1596	2 8 0	1622	2 18 8
1597	3 9 6	1623	2 12 0
1598	2 16 8	1624	2 8 0
1599	1 19 2	1625	2 12 0
1600	1 17 8	1626	2 9 4
1601	1 14 10	1627	1 16 0
1602	1 9 4	1628	1 8 0
1603	1 15 4	1629	2 2 0
1604	1 10 8	1630	2 15 8
1605	1 15 10	1631	3 8 0
1606	1 13 0	1632	2 13 4
1607	1 16 8	1633	2 18 0
1608	2 16 8	1634	2 16 0
1609	2 10 0	1635	2 16 0
1610	1 15 10	1636	2 16 8
1611	1 18 8		
1612	2 2 4		
1613	2 8 8		
1614	2 1 8 ½		
1615	1 18 8		
1616	2 0 4		
1617	2 8 8		
1618	2 6 8		
1619	1 15 4		
1620	1 10 4		
	<hr/>		
	26)54 0 6 ½		
	£ 2 1 6 9/13		
			<hr/>
			16)40 0 0
			£ 2 10 0

İllər	Lirə Şilling Penni	İllər	Lirə Şilling Penni
1637	2 13 0	köçürülən	79 14 10
1638	2 17 4	1671	2 2 0
1639	2 4 10	1672	2 1 0
1640	2 4 8	1673	2 6 8
1641	2 8 0	1674	3 8 8
1642	[*] 0 0 0	1675	3 4 8
1643	0 0 0	1676	1 18 0
1644	0 0 0	1677	2 2 0
1645	0 0 0	1678	2 19 0
1646	2 8 0	1679	3 0 0
1647	3 13 8	1680	2 5 0
1648	4 5 0	1681	2 6 8
1649	4 0 0	1682	2 4 0
1650	3 16 8	1683	2 0 0
1651	3 13 4	1684	2 4 0
1652	2 9 6	1685	2 6 8
1653	1 15 6	1686	1 14 0
1654	1 6 0	1687	1 5 2
1655	1 13 4	1688	2 6 0
1656	2 3 0	1689	1 10 0
1657	2 6 8	1690	1 14 8
1658	3 5 0	1691	1 14 0
1659	3 6 0	1692	2 6 8
1660	2 16 6	1693	3 7 8
1661	3 10 0	1694	3 4 0
1662	3 14 0	1695	2 13 0
1663	2 17 0	1696	3 11 0
1664	2 0 6	1697	3 0 0
1665	2 9 4	1698	3 8 4
1666	1 16 0	1699	3 4 0
1667	1 16 0	1700	2 0 0
1668	2 0 0		
1669	2 4 4		
1670	2 1 8		
			<hr/>
			60) 153 1 8
			£ 2 11 0 1/3

[*] Hesablamalarda yoxdur. 1646-cı ilini rahib Flitvud tamamlamışdır.

İllər	Lirə Şilling Penni	İllər	Lirə Şilling Penni
1701	1 17 8	1737	1 18 0
1702	1 9 6	1738	1 15 6
1703	1 16 0	1739	1 18 6
1704	2 6 6	1740	2 10 8
1705	1 10 0	1741	2 6 8
1706	1 6 6	1742	1 14 0
1707	1 8 6	1743	1 4 10
1708	2 1 6	1744	1 4 10
1709	3 18 0	1745	1 7 6
1710	3 18 0	1746	1 19 0
1711	2 14 0	1747	1 14 10
1712	2 6 4	1748	1 17 0
1713	2 11 0	1749	1 17 0
1714	2 10 0	1750	1 12 6
1715	2 3 8	1751	1 18 6
1716	2 8 10	1752	2 1 10
1717	2 5 0	1753	2 4 8
1718	1 18 10	1754	1 14 8
1719	1 15 0	1755	1 13 10
1720	1 17 0	1756	2 5 3
1721	1 17 6	1757	3 0 0
1722	1 16 0	1758	2 10 0
1723	1 14 8	1759	1 19 10
1724	1 17 0	1760	1 16 6
1725	2 8 6	1761	1 10 3
1726	2 6 0	1762	1 19 0
1727	2 2 0	1763	2 0 9
1728	2 14 6	1764	2 6 9
1729	2 6 10		
1730	1 16 6		<hr/>
1731	1 12 10		64)129 13 6
1732	1 6 8		£ 2 0 6 19/32
1733	1 8 4		
1734	1 18 10		
1735	2 3 0		
1736	2 0 4		

İllər	Lirə Şilling Penni	İllər	Lirə Şilling Penni
1731	1 12 10	1741	2 6 8
1732	1 6 8	1742	1 14 0
1733	1 8 4	1743	1 4 10
1734	1 18 10	1744	1 4 10
1735	2 3 0	1745	1 7 6
1736	2 0 4	1746	1 19 0
1737	1 18 0	1747	1 14 10
1738	1 15 6	1748	1 17 0
1739	1 18 6	1749	1 17 0
1740	2 10 8	1750	1 12 6
	<hr/>		<hr/>
	10)18 12 8		10)16 18 2
	£ 1 17 3 1/5		£ 1 13 9 4/5

II KİTAB

Kapitalın təbiəti, onun yığılı və istifadəsi haqqında

Cəmiyyətin hələ əmək bölgüsünün olmadığı, mübadilənin isə nadir hallarda baş verdiyi və hər kəsin özünə lazım olan əşyaları istehsal etdiyi kobud bir vəziyyətində, həmin cəmiyyətin təsərrüfat həyatının saxlanması üçün ehtiyatların əvvəlcədən yığılmasına ehtiyac duyulmur. Hər bir insan tələbatlarını yarandığı zaman öz fəaliyyəti ilə təmin etməyə çalışır. O, ac olan zaman meşəyə ovçuluq üçün gedir; geyimi yararsız olanda o, öldürə bildiyi ən iri heyvanın dərisi ilə örtülür, daxması dağılanda isə əlinin altında olan budaq və çör-çöpün köməyi ilə onu düzəldir.

Lakin insanın öz əməyinin məhsulu hər bir yerdə əməyin bölgüsü təyin edildiyi vaxt onun tələbatının yalnız çox az bir hissəsini təmin edə bilər. Onun çox böyük hissəsi isə öz məhsuluna və yaxud onun eynisi kimi olan öz məhsulunun qiymətinə ala biləcəyi digər

insanların əməyinin məhsulu ilə təmin edilir. Amma bu alqı prosesi yalnız onun əməyinin məhsulunun təkə istehsalı deyil, həm də satıldığı zaman baş verə bilər. Ona görə bu iki əməliyyat baş verən ana qədər onun işləməsi üçün zəruri olan material alətlərlə təmini və saxlanması üçün bəs ola bilən müxtəlif növlü məhsulların ehtiyatı yaradılmalıdır. Toxucu öz xüsusi işi ilə yalnız o zaman məşğul ola bilər ki, təkə parçanın toxunmasına deyil, hətta onu satana qədər ya özünün, ya da başqa şəxsin himayəsində onun saxlanması və işləməsi üçün material və alətlərlə təmininə imkan verən ehtiyatlar əvvəlcədən yaradılsın. Ehtiyatların bu yığımı, aydındır ki, onun bu xüsusi peşədə əhəmiyyətli zaman müddətində öz əməyini tətbiq etmək imkanlarına qədər olmalıdır.

Belə ki, işin təbii gedişində ehtiyatların yığımı əməyin bölgüsünə qədər baş verməli olduğundan, deməli, əməyin bölgüsünün artımı da yalnız qabaqcadan ehtiyatların yığımının artırılması ilə mümkündür. Eyni sayda fəhlələrin emal edə biləcəyi materialın kəmiyyəti əməyin bölgüsünün artması zamanı əhəmiyyətli dərəcədə çoxalır və hər bir fəhlənin işi tədricən çox sadə əməliyyatlara keçirildiyindən bu əməliyyatların yüngülləşdirilməsi və ixtisara salınması üçün müxtəlif yeni maşınlar icad edilir. Ona görə də, əmək bölgüsünün artması ilə eyni sayda fəhlənin daimi məşğulluğunu təmin etmək üçün əvvəlcədən eyni ərzaq ehtiyatları daha az inkişaf şəraitində zəruri ola biləcəkdən də artıq material və alətlərin ehtiyatı yığılmalıdır. Lakin sənayenin hər sahəsində fəhlələrin sayı adi şəkildə orda əməyin bölünməsi ilə artır və yaxud daha dəqiq desək, məhz onların sayının artması nəticədə onlara özlərini qruplaşdırmağa və bölməyə imkan verir.

Ehtiyatların qabaqcadan yığılması əməyin məhsuldar qüvvəsinin bu artımına nail olmaq üçün zəruridir və belə yığım, təbii olaraq məhsuldarlığın artmasına gətirir. Öz ehtiyatını əməyinin saxlanması istifadə edən şəxs onu elə tətbiq etməyə çalışır ki, daha çox sayda iş yerinə yetirə bilsin. Ona görə o, öz fəhlələri arasında məşğuliyyətin daha çox uyğun gələn bölgüsünü təyin etməyə, onları icad etmək və yaxud almaq iqtidarında olduğu ən yaxşı maşınlarla təchiz etməyə çalışır. Hər iki münasibətdə onun imkanları, adətən onun ehtiyatının ölçülərinə və yaxud məşğul edə bildiyi fəhlələrinin sayına uyğun olur. Ona görə də, ölkədə faydalı əməyin kəmiyyəti təkə onu tətbiq edən ehtiyatların artması ilə çoxalmır, həm də əməyin eyni kəmiyyətinin bu cür artımı daha çox sayda iş yerinə yetirir.

Əmək və onun məhsuldar qüvvəsi üçün ehtiyatların artmasından əldə olunan ümumi nəticələr belədir.

Nazırki kitabda mən ehtiyatların təbiəti, onların müxtəlif növ kapitalla yığılmasından irəli gələn hərəkəti və bu kapitalların müxtəlif istifadəsinin nəticələrini aydınlaşdırmağa çalışdım. Bu kitab beş fəsilə bölünür. Birinci fəsildə ayrılıqda şəxs, yaxud bütün cəmiyyətin ehtiyatının təbii olaraq bölündüyü müxtəlif hissə və növlərini göstərməyə can atdım. İkinci fəsildə cəmiyyətin ümumi ehtiyatının xüsusi hissəsi kimi baxılan pulun təbiətini və təsirini aydınlaşdırmağa çalışdım. Kapital şəklində yığılan ehtiyatlar ya onun məxsus olduğu şəxs tərəfindən tətbiq edilə bilər, ya da digər şəxsə ssuda kimi verilə bilər. Üçüncü və dördüncü fəsillərdə hər iki halda kapitalın təsirini tədqiq etməyə çalışdım. Beşinci, sonuncu fəsil kapitalın bilavasitə müxtəlif tətbiqinin həm milli əməyin cəmiyyətinə, həm də torpaq və əməyin illik məhsulunun ölçülərinə müxtəlif təsiri haqda danışır.

I FƏSİL

YIĞILMIŞ EHTİYATLARIN BÖLGÜSÜ HAQDA

İnsanın malik olduğu ehtiyatlar onun bir neçə gün və ya həftə ərzində saxlanması üçün kifayət edən kəmiyyəti ötmürsə, o, nadir hallarda onlardan hansısa bir gəlir əldə etmək haqda düşünür. O, mümkün olduğu qədər onları qənaətlə istehlak etməyə və onların tamamilə istehlakından sonra bu ehtiyatların yerinin doldurulması üçün öz əməyi ilə nə isə istehsal etməyə çalışır. Bu halda onun gəliri yalnız onun əməyindən yaranır. Bütün ölkələrdə kasıb fəhlələrin əksər hissəsinin vəziyyəti belədir.

Əgər verilən şəxs onun bir neçə ay və yaxud il ərzində saxlanması üçün kifayət edən ehtiyatlara malikdirsə, o, əlbəttə, bu ehtiyatların çox hissəsindən gəlir əldə etməyə çalışır, öz istehlakı üçün isə bu gəlir gələne qədər yaşaması üçün zəruri olan qədərini bilavasitə istifadə edir. Ona görə ehtiyatlar iki hissəyə bölünür. Onun gəlir əldə edə-cəyini gözlədiyi hissə kapital adlanır*. Digər hissə – onun bilavasitə istehlakına yönələn hissədir ki, o da idarədir: birincisi, bütün ehtiyatın ilkin halda bu məqsəd üçün ayrıldığı hissəsindən; ikincisi, onun mənbəyindən asılı olmayaraq daxil olan gəlirindən; üçüncüsü, əvvəlki illərdə ehtiyatın bu və ya digər hissəsinin hesabına alınmış və hələ tam istifadə olunmamış əşyalardan, bunlara da geyim, ev avadanlığı və s. ehtiyatlar aiddir. Bu və ya digər, yaxud hər üç növdə, adətən insanların öz şəxsi bilavasitə istehlakı üçün saxladıkları ehtiyatlar yerləşir.

Öz sahibinə mənfəət və yaxud gəlir gətirmək üçün kapital iki müxtəlif vasitə ilə istifadə oluna bilər.

Birincisi, o mənfəət əldə etmək üçün yenidən satılmaq məqsədilə əmtəələrin alınmasına və yaxud istehsalına, təkrar emalına istifadə oluna bilər. Belə istifadə olunan kapital öz sahibinə onun himayəsində olduğu və ya da əvvəlki formasını saxladığı halda heç bir gəlir və yaxud mənfəət gətirmir. Ticarətçinin əmtəələri pula satılana qədər ona gəlir və ya mənfəət gətirmir, pul isə, öz növbəsində, əmtəələrə dəyişdirilməyə qədər az fayda verir. Onun kapitalı daim ondan bir formada gedərək başqa formada ona qayıdır və yalnız dövrüyyənin və yaxud ardıcıl mübadilənin bu yolu ilə kapital ona hər hansı bir

mənfəəti gətirə bilər. Ona görə də, düzgün olaraq bu növ kapitalları dövriyyə kapitalı adlandırmaq olar.

İkincisi, kapital torpağın münbitləşdirilməsi, faydalı maşın və alətlərin, yaxud digər oxşar əşyaların alınmasına istifadə oluna bilər ki, bunlar da bir sahibdən digərinə keçmədən, yaxud gələcəkdə dövriyyə etmədən gəlir və mənfəət gətirə bilər. Ona görə də, tam hüquqla bu kapitalları əsas kapital adlandırmaq olar.

Müxtəlif peşələrdə, onlarda istifadə olunan əsas və dövriyyə kapitallarının fərqli nisbətlərinin olması zəruridir.

Məsələn, ticarətçinin kapitalı özü tamamilə dövriyyə kapitalıdır. Əgər onun anbar və piştaxtalarını nəzərə almasaq ona heç bir maşın və alətlər lazım deyil.

Hər bir sənətkarın və ya manufakturaçının kapitalının müəyyən hissəsi onun peşəsinin alətlərinə qoyulmalıdır. Bu hissə, adətən bəzi peşələrdə çüzi, digərlərində isə həddən artıq yüksəkdir. Dərziyə bir neçə iynədən başqa digər əmək alətləri lazım deyil. Çəkməçinin əmək alətləri bir qədər, yəni çoxda olmayan hissə qədər bahalıdır; toxucuya isə onlar çəkməçininkindən daha baha başa gəlir. Amma bütün bu peşə sahiblərinin kapitallarının böyük hissəsi onların fəhlələrinin əməkhaqqı onlar tərəfindən istifadə olunan materialların qiyməti şəklində dövriyyə edir və onların məmulatlarının qiymətində bir qədər mənfəətlə geri ödənilir.

Digər istehsalarda daha böyük həcmdə əsas kapital tələb olunur. Məsələn, dəmir hazırlama zavodunda filizin əridilməsi üçün peç, filizin əzildilərək xırdalanması üçün dəyirman istehsalın aləti kimi çıxış edir və onların quraşdırılması əhəmiyyətli xərclər tələb edir. Daş kömür karxanalarında və müxtəlif növ karxanalarda suyun sorulması və digər məqsədlər üçün zəruri olan maşınlar bundan da bahalı olur.

Fermerin kapitalının torpaqla işləmə alətlərinə sərf olunan hissəsi əsas kapital, əməkhaqqına və fəhlələrin saxlanmasına istifadə olunan hissəsi isə dövriyyə kapitalı olacaq. O, birincini öz ixtiyarında saxlayaraq, ikinci hissə ilə isə vidalaşaraq ondan mənfəət çıxaracaq. İşçi heyvanlarının dəyəri və qiyməti, cənilə onun təsərrüfatının alətinin qiyməti kimi əsas kapital hesab olunur; heyvanların saxlanmasına sərf olunan yem isə fəhlələrin saxlanmasına istifadə olunan vəsait kimi dövriyyə kapitalı olur. Fermer işçi heyvanları əlindən buraxmayaraq mənfəət qazanır; furajdan isə mənfəəti onu itirməklə, yəni istifadə etməklə əldə edir. Satın üçün alınaraq, iş üçün istifadə edilməyən, yemləndirilən heyvanın qiyməti və saxlanması

dövriyyə kapitalı olur. Fermer öz mənfəətini onu sataraq əldə edir. Ölkədə işlətməmək və hətta satış üçün də nəzərdə tutulmayaraq alınan qoyun və buynuzlu heyvan sürüsü onun yunundan, südündən, törəməsindən mənfəət əldə etmək üçün nəzərdə tutulduğundan əsas kapital hesab edilir, belə ki, mənfəət heyvanın saxlanması yolu ilə alınır. Əksinə heyvanın saxlanması dövriyyə kapitalı olur. Ondan mənfəət satış yolu ilə əldə olunur və kapital yunun, südün və balanın satışının qiyməti şəklində təkcə öz mənfəətini deyil, həm də heyvanın bütün qiymətinə mənfəət şəklində geri qaydır. Həmçinin, toxumların bütün dəyəri də əsas kapitaldır. Halbuki, onlar daim ambardan zəmiyə və geri yerdəyişmə edir, heç bir zaman sahibini dəyişmir və deməli, dövr etmir. Fermer öz mənfəətini onların satışından deyil, artırılmasından əldə edir.

İstənilən ölkənin və yaxud cəmiyyətin ümumi ehtiyatları onun bütün sakinlərinin və ya üzvlərinin ehtiyatlarının cəminə uyğun gəlir və ona görə də, təbii olaraq hər biri öz xüsusi funksiya və təyinatını yerinə yetirən üç hissəyə bölünür.

Birinci hissə – bilavasitə istehlak üçün nəzərdə tutulan hissədir və heç bir gəlir və ya mənfəət gətirməməsi ilə fərqlənir. O ərzaq, geyim, ev əşyaları və s. bu kimi ehtiyatlardan ibarətdir ki, bilavasitə onların istehlakçıları tərəfindən əldə edilib, lakin hələ tam istifadə olunmayıb. Ölkədə həmin ana mövcud olan bütün yaşayış evlərinin ehtiyatları da cəmiyyətin ehtiyatlarının bu birinci hissəsinə daxildir. Evə qoyulan ehtiyat ev sahibi üçün yaşama yerinə çevrilən andan artıq kapital funksiyasını yerinə yetirmir, yəni sahibinə hər hansı bir gəliri gətirmir. Yaşayış evi onda yaşayanın gəlirinə heç bir əlavələr etmir; halbuki onun üçün çox faydalı olur və geyim, ev əşyaları kimi faydalı olmaqla gəlirinin deyil, xərcinin bir hissəsi olur. Əgər ev icarəçiyə rentaya (icarəyə) verilsə, onda ev özü heç nə istehsal etmədiyindən icarəçi öz əməyindən və ya kapitalından, ya da torpağından, başqa bir yerdən əldə etdiyi gəlirdən bu rentanı ödəməli olacaq. Ona görə ev öz sahibinə gəlir verə bildiyindən kapital funksiyasını yerinə yetirir, lakin cəmiyyət üçün hər hansı bir gəlir vermək və kapital funksiyasını yerinə yetirmək iqtidarında olmur və xalqın gəliri bu yolla cüzi dərəcədə də arta bilməz. Geyim və ev əşyaları da eyni ilə bu yolla ayrı-ayrı şəxslərə gəlir verir və beləliklə, onlar üçün kapital funksiyasını yerinə yetirir. Maskarad tez-tez keçirilən ölkələrdə maskarad kostyumlarının bir axşamıq kirayə verilməsi peşəsi mövcuddur. Divar kağızı işinə baxanlar çox vaxt şəraiti birillik və ya aylıq icarəyə verir. Yas mərasimlərini həyata

keçirən müəssisələrin sahibləri mərasim ləvazimatlarını günlük və ya həftəlik icarəyə verir. Bir çox insanlar məbelli mənzilləri icarəyə verərək yalnız mənzilə görə deyil, həm də şəraitə görə renta alır. Lakin bütün bu hallarda əldə edilən gəlir, son nəticədə digər gəlir mənbəyinin hesabına ödənilir. Ayrı-ayrı şəxslərə və ya cəmiyyətə məxsus olan və bilavasitə istehlak üçün nəzərdə tutulan bütün yığım ehtiyatlarının növlərindən evlərə qoyulan hissə ən gec istehlak olunandır. Geyim ehtiyatı bir neçə il, mebel ehtiyatı yarım əsr və ya tam əsr, yaxşı tikilmiş və lazımı qaydada saxlanılan evlərə qoyulan ehtiyat isə hətta əsrlərlə qala bilər.

Lakin onların tam istehlakı çox uzun müddətə uzadılsa da, onlar işdə ehtiyat olaraq qalır, geyim və ev əşyaları kimi bilavasitə istehlak üçün nəzərdə tutulur.

Cəmiyyətin ümumi ehtiyatlarının bölündüyü üç hissədən ikincisi, sahibini dəyişmədən və ya dövriyyəyə daxil olmadan mənfəət və ya gəlir əmələ gətirən əsas kapitaldır.* O əsas etibarilə aşağıdakı dörd maddədən ibarətdir:

Birincisi, əməyi yüngülləşdirən və azaldan müxtəlif növ faydalı maşın və əmək alətlərindən.

İkincisi, bütün gəlirli tikililərdən, hansıki onları icarəyə verməklə təkcə öz sahibinə deyil, həm də onları tutan və icarə haqqı ödəyən şəxslərə də gəlir gətirmək vasitəsi kimi çıxış edir və bunlara piştaxtalar, anbarlar, emalatxana; tövlə, anbar və bu kimi zəruri tikililəri olan fermadakı binalar aid olan yerlərdir. Bu tikililər yaşayış evlərindən kəskin fərqlənir və istehsal alətləri kimi çıxış edilərək belə qəbul edilə bilər.

Üçüncüsü, torpağın yaxşılaşdırılması – yəni, onun təmizlənməsi, qurudulması, hasara alınması, gübrələnməsi və daha mədəni, emal vəziyyətinə salınması. Fermanın bu cür yaxşılaşdırılmasına tam hüquqla əməyi azaldan və yüngülləşdirən faydalı maşınlar kimi baxmaq olar və onların köməyi ilə eyni dövriyyə kapitalı öz sahibinə daha çox gəlir verə bilər. Yaxşılaşdırılmış ferma bu maşınların hər birindən daha uzun müddətə fəaliyyət göstərir və gəlirlidir, həm də heç bir təmiri istəmir, yalnız onun emalı üçün fermerin kapitalının daha faydalı tətbiqinə ehtiyac duyulur.

Dördüncüsü, cəmiyyətin bütün üzvlərinin və sakinlərinin faydalı və qazanılmış bacarıqları. Belə bacarıqların qazanılması, onun sahibinin tərbiyələnməsi, oxuması və ya şagirdliyi dövründə saxlanması da nəzərə alınmaqla həmişə həqiqi xərclər tələb edir ki, bunlar da əsas kapital olaraq onun şəxsiyyətində reallaşır. Bu bacarıqlar şəxsin imkanının bir hissəsi olmaqla yanaşı, eyni zamanda,

bu şəxsə mənsub olan bütün cəmiyyətin sərvətinin bir hissəsi olur. Məlum xərclər tələb etsə də, fəhlənin yüksək cəldliyi və bacarığına mənfəət gətirən, əməyi azaldan və yüngülləşdirən istehsal maşın və alətləri kimi baxmaq olar.

Cəmiyyətin bütün ehtiyatının təbii olaraq bölündüyü üç hissədən, nəhayət, sonuncusu - üçüncüsü, yalnız dövriyyə prosesində və ya sahibini dəyişərək gəlir gətirməklə xarakterizə olunan dövriyyə kapitalıdır.* O, beləliklə, dörd hissədən tərtib olunur:

1) dövriyyə kapitalının yerdə qalan üç hissəsinin istehlakçılar arasında bölüşdürülməsinə və dövr etməsinə vasitəçilik edən pullardan;

2) qəssabın, heyvandarın, fermerin, çörəkçinin, pivəçinin və s. malik olduğu və satışından mənfəət əldə etmək ehtimal etdiyi ərzaq ehtiyatlarından;

3) tam xammal və yaxud geyim, məişət əşyaları, binaların hazırlanması üçün nəzərdə tutulmuş, az, ya da çox dərəcədə emal edilmiş, lakin hələ tam şəkildə işə tətbiq edilməmiş və kənd təsərrüfatçılarının, fabrikantların, dərzilərin, parçaçıların, ağac ticarətçilərinin, bənna və dülgərlərin, kərpicçilərin və s. əlində qalmış materiallardan;

4) artıq tam hazırlanmış, lakin hələ ticarətçinin fabrikantın əlində olan, uyğun istehlakçılar arasında satılmamış və ya bölüşdürülməmiş məmulatlardan; belə hazır məmulatların biz çox vaxt çilingər, xərrat emalatxanasında, qızıl işləri ustalarında, zərgərlərdə, sədəf ticarətçilərində və s. satış üçün qoyulmasını tez-tez görürük. Beləliklə, dövriyyə kapitalı müxtəlif növ ərzaqdan, materiallardan və uyğun satıcıların əlində olan hazır məmulatlardan, son nəticədə onları istehlakçılar arasında bölüşdürən və onların dövriyyəsinə təmin etmək üçün istifadəsi zəruri olan pullardan ibarətdir.

Bu dörd hissənin üç hissəsi, yəni ərzaq, materiallar və hazır məmulatlar mütəmadi olaraq ya hər il, ya da daha az və ya çox zaman kəsiyində dövriyyə kapitalından çıxarılaraq ya əsas kapitalla, ya da bilavasitə istehlak üçün nəzərdə tutulan ehtiyata qoyulur.

Hər bir əsas kapital ilkin olaraq dövriyyə kapitalından yararır və daim bu mənbədən artırılmanı tələb edir. Bütün faydalı maşınlar və istehsal alətləri ilkin olaraq onların hazırlandığı materialları və hazırlayan fəhlələrin yaşaması üçün vəsaitləri təqdim edən dövriyyə kapitalından yararır. Eyni ilə onların daim təmiri üçün bu növ kapitalla zərurət doğurur.

Həç bir əsas kapital dövriyyə kapitalının köməyi olmadan hər hansı bir gəlir gətirə bilmir. Ən faydalı maşın və istehsal alətləri belə dövriyyə kapitalı olmadan, yəni onların emal etdiyi materialı və onları

tədbiq edən fəhlələrin yaşaması üçün vəsaiti təqdim etmədən heç nə istehsal edə bilmir. Torpaq nə qədər yaxşılaşdırılsa da onu becərən və onun məhsulunu yığan fəhlələrin saxlanması üçün lazım olan dövriyyə kapitalı olmadan heç bir gəlir vermir. Bilavasitə istehlak üçün nəzərdə tutulan ehtiyatların saxlanması və artırılması həm əsas kapitalın, həm də dövriyyə kapitalının yeganə məqsədidir. Bu ehtiyatların hesabına insanlar yeyir, geyinir və özlərinə sığınacaq tapır. Onların varlılığı və kasıblığı bu iki növ kapitalın bilavasitə istehlak üçün nəzərdə tutulan ehtiyatlara materialları az və ya çox çatdırmasından, təqdim etməsindən asılıdır.

Belə ki, dövriyyə kapitalının çox böyük bir hissəsi daim cəmiyyətin ümumi ehtiyatının digər iki növündə yerləşdirilmək üçün götürüldüyündən, öz növbəsində, onun özü daim doldurulmalıdır, əks təqdirdə o tamamilə öz fəaliyyətini dayandırmalı olardı. Bu tamamlamalar, artırılmalar, əsas etibarilə, üç mənbədən – torpağın, mədənin və balıqçılığın məhsulundan alınır. Onlar ərzaq və material əşyalarının daim yeni kəmiyyətini təqdim edir və onların bir hissəsi sonradan hazır məmulata emal edilərək dövriyyə kapitalından fasiləsiz çıxarılmış ərzaq, material və hazır məmulatların yerini doldurur. Mədənlərdən onun puldan ibarət olacaq hissəsinin saxlanması və artırılması üçün zəruri olanlar alınır. Həqiqətən də, adi şəraitdə cəmiyyətin ümumi ehtiyatlarının digər iki bölməsinə qoyulmaq üçün bu hissə digər yerdə qalan üç hissə kimi mütləq dövriyyə kapitalından çıxarılmır, amma yenə də bütün digər əşyalar kimi dağılır və son nəticədə köhnəlir, bəzi hallarda itirilir və ya xaricə göndərilir və ona görə də, az ölçüdə olsa da belə, yerinin daim doldurulmasını tələb edir.

Torpaq, mədən və balıq ovu öz istismarı üçün həm əsas, həm də dövriyyə kapitalı tələb edir. Və məhsul mənfəətlə təkcə bu kapitalları deyil, həm də cəmiyyətin bütün kapitallarını bərpa edir. Belə ki, fermer manufakturaçıya hər il istehlak etdiyi ərzağı və əvvəlki il üçün emal etdiyi materialı ödəyir; sənayeçi, öz növbəsində, fermerə bu müddət ərzində işə xərclədiyi və istifadə etdiyi hazır məmulatları ödəyir. İnsanların bu iki sinfi arasında hər il baş verən həqiqi mübadilə belədir, halbuki, nadir hallarda birinin xam məhsulu digərinin hazır məmulatına bilavasitə dəyişdirilə bilməsi baş verir və bu həqiqətən də nadir hallarda olur ki, fermer öz çörək və heyvanını, kətan və yununu özünə lazım olan geyim, mebel və istehsal alətlərini almaq istədiyi şəxsə satmış olsun. Ona görə o, öz xam məhsulunu pula satır və bu pula ona lazım olan istədiyi hazır məmulatları ala bilir. Hətta torpaq ən azından mədən və balıq ovunun istismarı üçün lazım olan kapitalın müəyyən hissəsini ödəyir. Torpağın məhsulunun

köməyi ilə balığı sudan ovlayır; torpağın üst qatından əldə olunan məhsulların köməyi ilə isə onun təkindən mineralları çıxarırlar.

Torpaqdan, balıq ovu və mədəndən alınan məhsulun kəmiyyəti onların eyni təbii məhsuldarlığını nəzərdə tutmaqla, sərf olunan kapitalın ölçülərindən və lazımı əlavələrindən asılıdır. Əgər kapitallar eynidirsə və yüksək əlavələr də eynilə edilsə, bu kəmiyyət onların təbii məhsuldarlığına proporsionaldır.

Kifayət qədər davamlı qayda-qanun olan bütün ölkələrdə sağlam təfəkkürlü hər bir insan onun ixtiyarında olan ehtiyatları özünün bütün tələblərini hal-hazırda ödəmək və yaxud gələcəkdə mənfəət əldə etmək üçün istifadə etməyə çalışır. Əgər onlar hal-hazırda hər hansı bir tələbin ödənilməsi üçün istifadə olunursa, onlar bilavasitə istehlak üçün nəzərdə tutulan ehtiyatları ifadə etmiş olur. Əgər o gələcəkdə hər hansı bir mənfəəti əldə etmək üçün istifadə olunursa, onda onlar onu əlində saxlamalı və yaxud digərlərindən əldə etməlidirlər. Birinci halda bu əsas, ikinci halda dövriyyə kapitalı olacaq. İnsan sağlam təfəkkürdən məhrum olmalıdır ki, kifayət qədər davamlı qayda-qanun olan ölkədə onun ixtiyarında olan özünün və yaxud digərlərindən borc alınmış ehtiyatları bu üç vasitədən biri kimi istifadə etməsin.

Əlbəttə, insanlar özlərindən yüksəkdə duranlar tərəfindən özlərinə qarşı zor tətbiqindən daim ehtiyat etdiyi bədbəxt ölkələrdə, öz ehtiyatlarının böyük bir hissəsini daim əlinin altında olsun deyə basdırır və gizlədir ki, hər an onları gözləyən bədbəxtlik baş verdikdə özləri ilə daha təhlükəsiz yerə apara bilsinlər. Bu, deyilənə görə, Türkiyədə, Hindistanda və mənə belə gəlir, Asiyanın əksər digər ölkələrində adi haldır. Belə adət, göründüyü kimi, bizim əcdadlarımızda da feodal rejiminin zorakılıqları dövründə ümumi geniş yayılan hal idi. Dəfinələrin mənimsənilməsi o zamanlar qüdrətli Avropa dövlətlərinin gəlirlərinin vacib hissələrindən biri idi. Gəlir ayrılıqda bir şəxsin öz hüquqlarını isbat edə bilmədiyi yerdə basdırılmış dəfinənin tapılmasından ibarət idi. O zamanlar bu, gəlirin o qədər vacib hissəsi hesab edilirdi ki, nə tapan şəxsə, nə də bağışlanmış torpağın fərmanı buna dair xüsusi hüquq verilmədikdə torpaq sahibinə də deyil, həmişə hökmdara məxsus olduğu qəbul olunurdu. Daha az əhəmiyyətli hesab olunan qurğuşun, mis və qalay mədənlərinin, kömür karxanalarının əksinə olaraq onlar, torpaqların bağışlanması haqda ümumi fərmanda xüsusi qeydiyyat olmadıqda qızıl və gümüş yataqları bərabərləşdirilirdi.

II FƏSİL

CƏMIYYƏTİN ÜMUMİ EHTİYATLARININ XÜSUSİ HİSSƏSİ OLAN PULLAR HAQDA VƏ YAXUD MİLLİ KAPİTALIN SAXLANMASI ÜÇÜN XƏRCLƏR HAQQINDA

Birinci kitabda göstərilmişdir ki, əmtəələrin əksər hissəsinin qiyməti üç hissəyə bölünür ki, onun bir hissəsi əməyə görə əməkhaqqını ödəyir, ikincisi, kapitalla görə mənfəət, üçüncüsü isə onların istehsalı və bazara çatdırılması üçün xərclənən və istifadə olunan torpağa görə rentadan ibarətdir. Lakin elə əmtəələr də var ki, onların qiyməti iki hissədən, yəni əməkhaqqı və kapitalla görə mənfəətdən ibarətdir və çox az sayda əmtəələr var ki, onların qiyməti, ümumiyyətlə, bir hissədən – əməyə görə əməkhaqqından ibarətdir. Hər halda hər bir əmtəənin qiyməti zəruri olaraq göstərilən üç hissədən bu və ya digərinə bölünür, rentaya və yaxud əməkhaqqına bölünməyən hissə isə mütləq şəkildə kiminsə mənfəəti olur.

Qeyd olunduğu kimi, ayrılıqda götürülən hər bir əmtəə ilə əlaqədar olan vəziyyət belədirsə, onda bu proses hər bir ölkənin torpaq və əməyinin illik məhsulunu təşkil edən əmtəələr məcmusu ilə də baş verir. İllik məhsulun ümumi qiyməti və ya qiymət dəyəri eyni ilə bu üç hissəyə bölünməlidir və ölkənin əhalisi arasında onların əməyinə görə əməkhaqqı, kapitallarından mənfəət və yaxud torpaqlarından renta şəklində bölüşdürülməlidir.

Lakin hər ölkənin torpaq və əməyinin illik məhsulunun dəyəri ölkənin müxtəlif sakinləri arasında belə bölünürsə və onların gəlirini təşkil edirsə, biz, şəxsi malikanənin rentasında ümumi renta ilə xalis rentanı fərqləndirdiyimiz kimi, böyük bir ölkənin bütün sakinlərinin gəlirlərində də bu fərqləndirməni apara bilərik.*

Şəxsi malikanənin ümumi rentası fermerin ödənişinin hamısını əhatə edir; xalis renta isə təmir və idarəetmə xərclərini, digər zəruri məsrəfləri, başqa sözlə, öz malikanəsinin vəziyyətini pisləşdirmədən bilavasitə istehlakı üçün nəzərdə tutulan və ehtiyatına daxil etdiyi hər bir şeyə, yəni süfrəsinə, evinin bəzədilməsinə və düzəninə, əşyaların alınmasına, şəxsi həzz və əyləncələrinə sərf etdiyi xərcləri çıxdıqdan sonra torpağın sahibinin əlində qalandır. Onun həqiqi sərvəti aldığı ümumi rentaya deyil, xalis rentaya proporsionaldır.

Böyük ölkənin bütün sakinlərinin ümumi gəliri onların torpaq və əməklərinin illik məhsulundan ibarətdir; onların xalis gəliri isə, ilk növbədə, əsas kapitalının, ikincisi isə dövriyyə kapitalının bərpasına çəkilən məsrəfləri və yaxud, başqa sözlə, öz kapitalını azaltmadan bilavasitə istehlak üçün nəzərdə tutulan ehtiyatlara daxil etdikləri və ya qidalanmaya, rahatlığa və həzzə sərf etdikləri xərcləri çıxdıqdan sonra ixtiyarlarında qalandan ibarətdir. Onların həqiqi sərvətləri eynilə ümumi gəlirə deyil, xalis gəlirə proporsionaldır.

Göründüyü kimi, əsas kapitalın saxlanması üçün lazım olan bütün məsrəfləri cəmiyyətin xalis gəlirindən çıxartmaq zəruridir. Heç bir şərtlə faydalı maşınlar və əmək alətlərin, gəlir gətirən binaların və s. təmiri üçün zəruri olan materialları, bu materialları lazımi görkəmə salan əməyin məhsullarını ona daxil etmək olmaz. Bu əməyin qiyməti isə xalis gəlirin bir hissəsini təşkil edə bilər, belə ki, bu əməklə məşğul olan fəhlələr öz əməkhaqqının bütün dəyərini bilavasitə istehlak üçün nəzərdə tutulan ehtiyatlarına çevirə bilərlər. Amma əməyin digər növlərinə gəldikdə onun qiyməti və məhsulu ehtiyata bu cür çevrilir: qiymət – fəhlələrin ehtiyatına, məhsul – bu fəhlələrin əməyi əsasında yaşam vasitələri, rahatlıq və həzləri baş verən digər şəxslərin ehtiyatına çevrilir.

Əsas kapitalın təyinatı əməyin məhsuldar qüvvəsinin artırılmasından və yaxud eyni sayda fəhlələrə daha çox sayda iş yerinə yetirmək imkanının verilməsindən ibarətdir. Zəruri olan tikililəri, mühasirəsi, arxı, yolları və s. olan tam səliqəli fermada eyni sayda fəhlə və işçi heyvanlar daha çox məhsul istehsal edəcək, nəinki həmin ölçüdə və eynilə yaxşı keyfiyyətli torpağı olan, lakin belə yaxşı avadanlıqla təchiz olunmayan fermada. Fabrik də eyni sayda işçi əli yaxşı maşınların köməyi ilə daha çox sayda əmtəə hazırlayır, nəinki az təkmilləşmiş istehsal alətləri ilə. Lazımi qaydada hər hansı bir əsas kapitalla qoyulan vəsaitlər, bu yaxşılaşmalar üçün tələb olunan xərclərin dəyərinə nisbətən həmişə daha çox mənfəətlə qayıdır və illik məhsulu daha yüksək dəyərlə artırır. Amma yenə də, bu xərclər illik məhsulun müəyyən hissəsini mənimsəyir; yem, geyim, mənzil, yaşam vasitələri, cəmiyyətin rahatlığının sayının artırılmasına yönəldilə bilsə, müəyyən sayda materiallar və müəyyən sayda fəhlənin əməyi, beləliklə, başqa iş, düzdür səmərəlidə olsa, lakin yenə də tamam başqa işə sərf olunur. Məhz bu səbəbə görə əvvəlki vaxta nisbətən dəyişməz sayda fəhləyə daha ucuz və sadə maşınların köməyi ilə eyni sayda işi yerinə yetirmək imkanı verən bütün texniki təkmilləşmələr hər

cəmiyyət üçün sərfəli sayılır. Əvvəllər daha çətin və bahalı maşınların saxlanması xərclənən məlum sayda material və məlum sayda fəhlənin əməyi bundan sonra bu və yaxud başqa bir maşının köməyi ilə yerinə yetirilən işin artırılması üçün istifadə oluna bilər. Əgər öz maşınlarını lazımi qaydada saxlamaq üçün ilə 1000 funt xərcləyən böyük fabrikin sahibi bu xərci 500 funta qədər azalda bilirsə, o, təbii olaraq, qalan 500 funtu əlavə sayda fəhlənin emal edəcəyi əlavə sayda materialın alınmasına xərcləyəcək. Beləliklə, onun maşınlarının yerinə yetirdiyi işin sayı artacaq və bununla da cəmiyyətin bu işdən əldə edəcəyi bütün qazanclar və rahatlıq artacaq.

Böyük ölkədə əsas kapitalın saxlanmasına sərf olunan xərclər şəxsi malikanədə təmirə çəkilən xərclərə tam hüquqla bərabərləşdirilə bilər. Çox vaxt təmirə çəkilən xərclər malikanədən məhsul almaq və deməli, torpaq sahibinin həm ümumi, həm də xalis rentanı alması üçün zəruri ola bilər. Amma daha düzgün istifadə etdikdə bu xərclər məhsulun cəmiyyəti aşağı düşmədən azala bilər və ümumi renta dəyişməz qalsa da xalis renta mütləq artacaq.

Əgər cəmiyyətin xalis gəlirindən əsas kapitalın saxlanması üçün zəruri olan bütün xərclərin məbləği çıxılırsa, onda dövriyyə kapitalının saxlanmasına sərf olunan xərclərin vəziyyəti tamam başqa cür olur. Bu kapitalı təşkil edən dörd hissədən: pul, yaşayış vasitələri, material və hazır məhsullardan son üçü, qeyd edildiyi kimi, daim bu kapitaldan çıxarılır və ya cəmiyyətin əsas kapitalına, ya da bilavasitə istehlak üçün nəzərdə tutulan ehtiyatlara qoyulur. Bütün bu istehlak əşyalarının o hissəsi ki, birincinin bərpasına yönəlmir tamamilə sonuncuların tərkibinə daxil olaraq cəmiyyətin xalis gəlirinin bir hissəsini təşkil edir. Dövriyyə kapitalının bu üç hissəsinin saxlanmasına görə əsas kapitalın tamamlanması və bərpası üçün zəruri olan istisna olmaqla cəmiyyətin xalis gəlirindən illik məhsulun heç bir hissəsi götürülmür.

Bu halda cəmiyyətin dövriyyə kapitalı ayrı-ayrı şəxsin dövriyyə kapitalından fərqlənir. Sonuncunun saxlanması tamamilə mənfəətdən ibarət olan xalis gəlirin heç bir hissəsini təşkil etmir. Halbuki, hər bir şəxsin dövriyyə kapitalı onun mənsub olduğu cəmiyyətin dövriyyə kapitalının bir hissəsidir, lakin bu kapitalın cəmiyyətin xalis gəlirinin bir hissəsi olmaq imkanını da rədd etmir. Düzdür ticarətinin piştaxtasında olan və bilavasitə istehlak üçün nəzərdə tutulan bütün əmtəələr, onun şəxsi ehtiyatlarına daxil edilməsə də, digər insanların müxtəlif mənbələrdən əldə etdikləri və mütəmadi olaraq nə özünün,

nə də onların kapitalını zərrə qədər də azaltmadan mənfəətlə birgə dəyərini ödəyə bilən gəlirləri hesabına ehtiyatlarına daxil ola bilər.

Ona görə də pullar cəmiyyətin dövriyyə kapitalının elə bir yeganə hissəsidir ki, onların saxlanması cəmiyyətin xalis gəlirinin bir qədər azalmasına gətirə bilər.

Puldan ibarət olan dövriyyə kapitalının bir hissəsi və əsas kapital cəmiyyətin gəlirinə təsir etdiyindən bir-birinə çox oxşardır:

1) Maşın və istehsal alətlərinin, ilk öncə onların hazırlanmasına, sonra isə onların saxlanması tələb etdiyi məlum xərclər cəmiyyətin ümumi gəlirinin bir hissəsi olsa da, xalis gəlirdən çıxılan hissədir. Eyni ilə ölkədə dövriyyədə olan pul ehtiyatları da onların yığılması, sonra isə saxlanması üçün məlum xərcləri tələb edir və bu xərclər cəmiyyətin ümumi gəlirinin bir hissəsini təşkil etməklə onun xalis gəlirindən çıxılan hissədir. Mühüm qiymətli materialların, əsasən : qızıl və gümüş, bir də məharətli əməyin məlum kəmiyyəti bilavasitə istehlak üçün nəzərdə tutulan, yəni ayrı-ayrı şəxslərin ərzaq, rahatlıq və həzzi üçün nəzərdə tutulan ehtiyatları artırmaq əvəzinə vacib və bahalı mübadilə alətinə çevrilir ki, onun vasitəsilə cəmiyyətin hər bir üzvü özünün lazımı proporsiyada mütəmadi bölünən yaşam, rahatlıq və həzzinin vasitələrini alır.

2) Cəmiyyətin və ya onun ayrı-ayrı şəxsinin əsas kapitalının tərkibinə daxil olan, lakin ümumi və yaxud xüsusi gəlirinin heç bir hissəsini təşkil etməyən maşın və digər istehsal alətləri kimi pullar da cəmiyyətin bütün gəlirini onun ayrı-ayrı üzvləri arasında mütəmadi bölündüyünə baxmayaraq, bu gəlirin heç bir hissəsini təşkil etmir. Dahi mübadilə çarxı onun vasitəsilə hərəkət edən bütün əmtəələrdən fərqlənir. Cəmiyyətin gəliri, ümumən, bu çarxdan deyil, onun vasitəsilə mübadilə edən əmtəələrdən ibarətdir. Biz cəmiyyətin ümumi və yaxud xüsusi gəlirini hesablayan zaman isə həmişə orda dövr edən bütün əmtəə və pulların məbləğindən, bu və ya digərinin tərkibinə heç bir vaxt bir fərtinq qədər də daxil olmayan pulların dəyərini çıxmalıyıq.

Yalnız dilimizin ikili, məcazi mənə verə bilməsi hesabına bu vəziyyət şübhəli və ya paradoksal görünə bilər. Onu düzgün izah etmək kifayətdir ki, aydın olması başa düşülsün.

Biz həmişə müəyyən pul məbləği haqqında danışan zaman onun ibarət olduğu dəmir qəpikləri nəzərdə tuturuq və bəzən bura, onların müqabilində əldə edə biləcəyimiz, çox da aydın olmayan əmtəələri və yaxud bu pullara malik olmanın verdiyi alıcılıq qüvvəsini də daxil edirik. Beləliklə, İngiltərədə dövr edən pulların dəyərinin 18 milyon

olduğunu deyərkən, biz, hesablamalara və ya, daha dəqiq desək, bəzi tədqiqatçıların fərziyyələrinə görə bu ölkədə dövriyyədə olan qəpiklərin kəmiyyətini ifadə edirik. Lakin deyəndəki, verilən insanın illik gəliri 50 və yaxud 100 funtdur, adətən biz, bununla yalnız ona hər il ödənilən pulun məbləğini deyil, həm də onun il ərzində ala və yaxud istehlak edə biləcəyi əmtəələrin dəyərini də ifadə etmək istəyirik. Biz, adətən təyin etmək istəyirik ki, onun özünə istehlak üçün icazə verə biləcəyi rahatlıq, zəruri əşyaların kəmiyyəti və keyfiyyəti, yaxud həyat tərzini necədir və yaxud necə olmalıdır.

Əgər müəyyən bir məbləği deyərkən, biz, bu anlayışa yalnız onun ibarət olduğu pulların kəmiyyətini deyil, həm də qeyri-aydın şəkildə ona dəyişdirilə biləcək əmtəələri də daxil ediriksə, onda bu məbləğlə ifadə olunan sərvət və yaxud gəlirlər bir qədər ikimənalı ifadə olunan iki dəyərdən birinə, başqa sözlə, pulun özünə deyil onun dəyərinə bərabər olur.

Əslində gineya hər hansı bir şəxsin həftəlik pensiyasını təşkil edərsə, onda o həftə ərzində yaşam, rahatlıq və həzz üçün məlum sayda vəsait ala bilər. Bu sayın çox və ya az olmasından asılı olaraq onun həqiqi sərvəti, yəni real həftəlik gəliri çox və ya az olacaq. Sözsüz onun həftəlik gəliri eyni vaxtda həm gineyaya, həm də ona alına biləcəklərə bərabərləşdirilmir, yalnız bu iki bərabər dəyərdən birinə, yəqin ki, birinciyə deyil, ikinciyə, yəni gineyanın özünə deyil, onun dəyərinə bərabərləşdirilir.

Əgər belə şəxsin pensiyası qızılla deyil, bir gineyaya bərabər olan həftəlik veksellə ödənilərsə, əlbəttə, onun gəliri onda bu bir parça kağızdan deyil, ona alına biləcəklərdən ibarət olacaq. Gineyanı bütün ətrafdakı ticarətçilərə müəyyən sayda zəruri əşya və rahatlıq üçün verilən veksəl hesab etmək olar. Onun verildiyi şəxsin gəliri isə o qədər qızıl qəpikdən deyil, nə qədər ki, buna ala və yaxud dəyişdirə bildiyindən ibarətdir. Əgər onun müqabilində heç nə almaq mümkün deyilsə, onda onun dəyəri müflis vekselinin lazımsız kağız parçası kimi dəyərindən artıq olmayacaq.

Halbuki, ölkənin bütün sakinlərinin həftəlik və yaxud illik gəlirləri bu formada və həqiqətən də, çox vaxt pulla ödənilir, onların real sərvətləri, hamısının, ümumilikdə götürülən real həftəlik və yaxud illik gəlirləri bu pula ala biləcəkləri bütün istehlak mallarının sayına uyğun olaraq az və çox olacaq. Görünür, hamısının ümumilikdə götürülən bütün gəlirləri həm buna, həm də digərinə, yəni həm pula,

həm də istehlak mallarına bərabərləşdirilmir, yalnız bu dəyərlərdən birinə və yaqin ki, birinciyə deyil, ikinciyə bərabər olur.

Ona görə hər hansı bir şəxsin gəlirini çox vaxt ona il ərzində ödənilən pul məbləğində ifadə ediriksə, onda biz onun alıcılıq qüvvəsinin və yaxud il ərzində istehlak edə biləcəyi malların dəyərinin ölçülərini müəyyənləşdirmək üçün edirik. Biz qəbul edirik ki, onun gəliri almaq və yaxud istehlak etmək bacarığından, yəni onu verən qəpiklərdən deyil, məhz bacarığın özündən ibarətdir.

Əgər bu hətta ayrılıqda götürülən şəxsə münasibətdə kifayət qədər aydınsa, onda cəmiyyətin timsalında daha qabarıq aydındır. Ayrılıqda götürülmüş şəxsə il ərzində ödənilən pul məbləği çox vaxt onun gəlirinə uyğun gəlir və bununla əlaqədar onun dəyərinin çox sadə və daha yaxşı ifadəsi olur. Lakin cəmiyyətdə dövr edən dəmir qəpiklərin məbləği onun bütün üzvlərinin gəlirinə bərabərləşdirilə bilməz. Belə ki, eyni bir qəpik – gineya, hansı ki, bu gün bir insanın pensiyasının ödənilməsinə istifadə olunur, sabah ikincinin, birigün üçüncünün pensiyasının ödənilməsinə istifadə oluna bilər və il ərzində hər hansı bir ölkədə dövr edən bütün qəpik pulların məbləği onlar vasitəsilə ödənilən bütün pensiyaların pul məbləğindən əhəmiyyətli dərəcədə az dəyərə malik olmalıdır. Lakin bu pensiyaların məbləğinin ödənilməsi zamanı ardıcıl olaraq ona alınacaq bütün əmtəələrin məcmusu və yaxud alıcılıq qüvvəsi, eyni ilə bu pensiyayı alan ayrı-ayrı şəxslərin gəlirində mövcud olan hal kimi, həmişə bu pensiyaların məbləği olduğu qədər dəyərə malik olmalıdır. Ona görə də, bu gəlir kəmiyyəti dəyəridən az olan qəpiklərdən deyil, onun alıcılıq gücündən, yəni onların əldən-ələ keçməsi zamanı bu pula ardıcıl olaraq alınacaq mallardan ibarətdir.

Beləliklə, pullar böyük dövriyyə çarxı, ticarət və mübadilənin dahi alətidir və digər istehsal alətləri ilə bərabər kapitalın mühüm dəyərli hissəsi olmaqla yanaşı aid olduğu cəmiyyətin gəlirinin heç bir hissəsinə daxil deyil. Onların ibarət olduğu qəpiklər isə özünün il ərzindəki dövriyyəsinə hər bir insana gəlir gətirir, özləri bu gəlirə daxil olmur.

3) Nəhayət, əsas kapitalın tərkibi olan maşınlar, istehsal alətləri və d. dövriyyə kapitalının puldan ibarət olan hissəsi ilə ona görə oxşardır ki, dövriyyə kapitalının puldan ibarət olan hissəsinin saxlanması və yığılması üzrə xərclərdə hər bir qənaət əməyin məhsuldar qüvvəsini azaltmadığı halda, bu maşınların quraşdırılması və saxlan-

masına sərf olunan xərclərə qənaət kimi cəmiyyətin xalis gəlirinin artmasını əks etdirir.

Bir qədər izah olunduğu kimi artıq aydındır ki, əsas kapitalın saxlanması üzrə xərclərdə hər bir qənaət cəmiyyətin xalis gəlirinin artımında necə iştirak edir. İstənilən sahibkarın bütün kapitalı mütləq surətdə əsas və dövriyyə kapitalına bölünür. Əgər kapital dəyişməz qalırsa, onda onun göstərilən hissələrdən biri nə qədər azdırsa, digəri bir o qədər çox olmalıdır. Dövriyyə kapitalı material və işçilərin əməkhaqqını ödəməklə bütün müəssisəni hərəkətə gətirir. Ona görə də, əməyin məhsuldar qüvvəsini azaltmadan əsas kapitalın saxlanması üzrə xərclərdə baş verən qənaət müəssisəni hərəkətə gətirən fondu, torpağın və əməyin illik məhsulunu, istənilən cəmiyyətin real gəlirini artırmalıdır.

Qızıl və gümüş pulların yeninə kağızların istifadəsi bahalı mübadilə alətinin daha ucuz və çox vaxt həmin qədər də rahat olanı ilə əvəzlənməsidir. Dövriyyə, bu zaman yaradılması və saxlanması əvvəlkinə nisbətən daha ucuz olan yeni çarxla həyata keçirilir. Lakin bu dəyişikliyin necə baş verməsi və onun cəmiyyətin ümumi və xalis gəlirinin artmasına təsirinin necəliyi hər zaman aydın olmur və ona görə də, burada bəzi izahların verilməsi tələb edilir.

Kağız pulların bir neçə növü var, lakin dövriyyə edən bank və ya bankir biletləri (banknotlar) bu məqsəd üçün yararlı olanlar arasında ən tanınmış növdür.

Hər hansı bir ölkənin əhalisi hər hansı bir bankirin varına, düzgünlüyünə, ehtiyatlılığına və ona təqdim edilən kredit biletlərinin tələb edilən anda ödənilməsinə həyata keçirə bilməsinə inanırsa, onda istənilən anda bu biletlərin əvəzinə qızıl və gümüş pulları almaq inamı yarandığından bunlar həmin qəpiklər kimi hərəkətə malik olur.

Fərz edək ki, hər hansı bir bankir öz müştərisinə 100 min funt məbləğində öz kredit biletlərini ssuda verir. Belə ki, bu biletlər pulun bütün funksiyasını yerinə yetirdiyindən, borcluları ona əgər ssudaya pul götürsə idilər belə ödəməli, olduqları həmin eyni faizi ödəyirlər. Bu faiz bankirin mənfəətinin mənbəyidir. Baxmayaraq ki, bu biletlərin bir hissəsi ona daim ödənilmək üçün geri qayıdır, digər hissəsi aylarla və ya illərlə dövriyyədə qalır. Ona görə də, onun 100 min funt məbləğində biletlərin daim dövriyyədə olmasına baxmayaraq çox vaxt irəli sürülən tələbləri ödəmək üçün 20 min funt qızıl və gümüş ehtiyatı kifayətdir. Beləliklə, bu əməliyyat vasitəsilə 20 min funt 100 min funtun həyata keçirməli olduğu bütün funksiyaları

yerinə yetirir. Eyni dəyərli qızıl və gümüş qəpiklər vasitəsilə olduğu kimi bu 100 min funt dəyəri olan kredit biletlərinin vasitəsi də eyni sayda sazişlər bağlana, eyni sayda istehlak malları dövriyyə edə və uyğun istehlakçılara çatdırıla bilər. Deməli, bu yolla ölkənin dövriyyəsinə 80 min funt qızıl və gümüşə qənaət etmək mümkündür. Və əgər bu xarakterli əməliyyatlar bir çox digər banklar və bankirlər tərəfindən həyata keçirilirsə, onda bütün dövriyyə, beləliklə, başqa halda tələb olunacaq bütün qızıl və gümüşün beşdə bir hissəsi vasitəsilə baş verə bilər.

Fərz edək ki, məsələn, hər hansı bir ölkədə dövriyyə edən pulların bütün məbləği müəyyən anda 1 mln. funt sterlinqə çatıq bu torpaq və əməyin bütün illik məhsulunun dövriyyəsi üçün kifayətdir. Həmçinin, fərz edək ki, bir qədər zaman keçəndən sonra müxtəlif bankir və banklar tələb olunan anda ödənilə bilən bir milyon dəyərində kredit biletləri buraxıb və öz pul şkaflarında mümkün tələbləri ödəmək üçün 200 min funt saxlayıb. Bundan sonra dövriyyədə 800 min funt qızıl və gümüşlə, 1 mln funt isə banknotlarla və yaxud 1 800 funt kağız və dəmir pullar olacaq. Lakin istehlakçılar arasında torpağın və əməyin illik məhsulunun bölüşdürülməsi və dövriyyəsi üçün əvvəl yalnız bir milyon olunurdu və bu illik məhsul belə bank əməliyyatları vasitəsilə birdən-birə artırıla bilməz. Ona görə onun dövriyyəsi üçün əvvəlki kimi bir milyon kifayətdir. Alınan və satılan malların sayı dəyişməz qaldığından onların alınib-satılması üçün əvvəlki pul kəmiyyəti bəs edəcək. Belə ifadə etmək olarsa, dövriyyə kanalları da eynilə əvvəlki kimi qalacaq. Biz fərz etdik ki, bu kanalların doldurulması üçün bir milyon kifayətdir. Ona görə də, kanallara daxil edilən bu məbləğdən bütün artıq olanlar onlarda axa bilmir və onun sahillərindən çıxmalıdır. Dövriyyə kanallarına 1 800 min funt daxil olub. Deməli, 800 min funt buradan çıxmalıdır, belə ki, bu məbləğ ölkə dövriyyəsinə istifadə olunandan artıqdır. Amma bu məbləğ ölkə daxilində tətbiq olunmasa da çox böyük bir dəyəri ifadə etdiyindən hərəkətsiz qala bilməz. Ona görə o, öz ölkəsində tapa bilmədiyi əlverişli tətbiqi axtarmaq üçün xaricə göndəriləcək. Lakin kağız pullar xaricə göndərilə bilmir, çünki onlar buraxan banklardan və ödənilməsi qanunla tələb olunan ölkədən uzaq yerlərdə adi ödənişlər kimi qəbul edilməyəcək. Ona görə də 800 min funt məbləğində qızıl və gümüş xaricə göndəriləcək və daxili dövriyyə kanalları əvvəllər 1 mln. dəmir pulların əvəzinə 1 mln. kağız pullarla doldurulmuş qalacaq

Bu qədər böyük bir kəmiyyətdə qızıl və gümüşün xaricə göndərilməsinə baxmayaraq, biz, onun təmənnasız və yaxud sahibinin onu başqa ölkələrə hədiyyə etdiyini təsəvvür etməməliyik. Onlar hər hansı bir başqa ölkənin və ya özünün tələbatını ödəmək üçün bu və ya digər növ xarici əmtəələrə dəyişdirilir.

Əgər onlar onu başqa bir ölkədə digər bir ölkənin tələbatını ödəmək üçün əmtəə alışına yönəldirlərsə, yəni tranzit adlanan ticarətlə məşğuldurlarsa, onda onlar tərəfindən əldə edilən bütün mənfəət onların öz ölkələrinin xalis mənfəətinə əlavə ediləcək. Qızıl və gümüş yeni ticarəti həyata keçirmək üçün yaradılan yeni fond olur; daxili işgüzar döviyyə kağız pullarla aparılır, qızıl və gümüş isə bu yeni ticarət üçün fonda çevrilir.

Əgər onlar ölkədən çıxarılan qızıl və gümüşü daxili tələbat üçün əmtəələrin alınmasında istifadə edirlərsə, onda onlar, birincisi, elə mallar almalıdırlar ki, onlar veyil, yəni heç nə istehsal etməyən insanlar tərəfindən istehlak olunsun, məsələn, xarici çaxırlar, xarici ipək materiallar və s. kimi, ikincisi, əlavə ehtiyat materialları, istehsal alətləri və ərzaq almalıdırlar ki, özünün illik istehlakının dəyərini bir qədər mənfəətlə təkrar istehsal edən işlək insanları əlavə sayda saxlaya və məşğul edə bilsinlər.

Qızıl və gümüş göstərilən vasitələrdən birincisi kimi xərcləndiyindən bu israfçılığın artmasına təsir edir, istehsalı artırmadan, yaxud belə xərcləri ödəmək üçün heç bir daimi fond yaratmadan xərcləri, istehlakı artırır və bütün hallarda cəmiyyət üçün ziyanlı olur.

İkinci vasitə ilə istifadə olunan qızıl və gümüş sənayenin inkişafına köməklik edir; və bu zaman cəmiyyətin tələbatı artsa da belə məsrəf bu tələbatı ödəmək üçün daimi fond yaradır, belə ki, bu istehlakçılar öz illik tələbatının tam dəyərini mənfəətlə birgə təkrar istehsal edir. Cəmiyyətin ümumi gəliri, onun torpağının və əməyinin illik məhsulu işçilərin üzərində işlədikləri materiallara əlavə etdikləri əməyin dəyəri qədər çoxalır, xalis gəliri isə onların peşə alətlərinin saxlanması üçün zəruri olanları bu dəyərdən çıxdıqdan sonra yerdə qalan məbləğ qədər artır.

Bank əməliyyatları vasitəsilə xaricə sıxışdırılaraq çıxarılan qızıl və gümüşün çox böyük bir hissəsi daxili istehlak üçün xarici əmtəələrin alınmasına sərf edilir və ikinci növ əmtəələrin alınmasına istifadə edilməsi ehtimal olunan və demək olar ki, qaçılmazdır. Hətta əgər ayrı-ayrı şəxslər öz xərclərini bəzən əhəmiyyətli dərəcədə artırma bilirlərsə, amma gəlirlərini tamamilə artırmırsa, biz əmin ola bilərik

ki, heç bir insan təbəqəsi və sinfi bunu eləmir, çünki adi ağıllı idrak qaydaları heç də həmişə ayrı-ayrı şəxsin davranışını təyin etməsə də, hər bir sinfin və ya təbəqənin əksər üzvlərinin davranışına həmişə təsir edir; bununla belə sinif və ya təbəqə kimi baxılan veyil insanların gəlirləri bu bank əməliyyatlarının nəticəsində heç az dərəcədə də arta bilməz. Buna görə onların sıralarından az sayda bəzilərinin xərcləri arta bilsə də və həqiqətdə artsa da, ümumilikdə, onların xərcləri onlar tərəfindən əhəmiyyətli dərəcədə artırıla bilməz. Ona görə də, veyil insanların xarici əmtəələrə tələbi dəyişməz və yaxud təqribi dəyişməz qaldığından, bu bank əməliyyatları vasitəsilə xaricə sıxışdırılıb çıxarılan və daxili tələbat üçün xarici əmtəələrin alınmasına istifadə olunan pulun çox da böyük olmayan hissəsi veyil insanların istehlakı üçün sonuncuların alınmasına istifadə oluna bilər. Pulun kifayət qədər böyük hissəsi, təbii ki, veyil insanların saxlanmasına deyil, sənaye tələbatı üçün nəzərdə tutulacaq.

Cəmiyyətin dövriyyə kapitalının tutduğu məhsuldar əməyin müəyyənləşdirilməsi zamanı biz həmişə onun yalnız ərzaq, material və hazır məhsuldan ibarət olan hissələrini nəzərə almalıyıq; puldan ibarət olan və yalnız birinci üçünün dövriyyəsinə xidmət edən digər hissəsini isə ondan çıxmaq lazımdır. Sənaye fəaliyyətini hərəkətə gətirmək üçün üç şey zəruridir: emal üçün material, işləmək üçün istehsal alətləri və əməkhaqqı, yaxud mükafat, hansına görəki iş yerinə yetirilir. Pul özlüyündə nə işləmək üçün material, nə də köməyi ilə iş yerinə yetirilən alət deyil; fəhlənin əməkhaqqı pulla ödənilməsinə baxmayaraq, onun real gəliri bütün digər insanların gəliri kimi puldan deyil, bu pulun dəyərindən, dəmir qəpiklərdən deyil, onları əldə etmək mümkün olandan ibarətdir.

Hər hansı bir kapitalın tutacağı məhsuldar əməyin kəmiyyəti, aydındır ki, əməyin xarakterinə uyğun olaraq material, əmək alətləri və yaşam vasitələri ilə onun təchiz edə biləcəyi işçilərinin sayına bərabər olmalıdır. Pul material və əmək alətlərinin, həmçinin fəhlələrin yaşam vasitələrinin alınmasına lazım ola bilər, lakin bütün kapitalın tutacağı məhsuldar əməyin kəmiyyəti, əlbəttə, eyni vaxtda həm satınalmaların həyata keçirildiyi pula, həm də bu pula alına biləcək material, əmək alətləri və yaşam vasitələrinə bərabərləşdirilə bilməz; o bu dəyərlərdən yalnız birinə və yəqin ki, birincinin dəyərinə deyil, sonuncununkuna bərabərləşdiriləcək.

Qızıl və gümüş kağız pullarla əvəz edilən zaman bütün məcmu dövriyyə kapitalı ilə təqdim oluna bilən materialların, əmək alətlərinin

və yaşam vasitələrinin sayı onların əvvəllər alınmasına sərf edilən qızıl və gümüşün bütöv dəyiri qədər artırıla bilər. Bu böyük dövriyyə və bölgü çarxının bütün dəyəri onun vasitəsilə ilə dövr edən və bölüşdürülən əmtəələrə əlavə edilir. Məlum həddə qədər bu əməliyyat hər hansı bir texniki təkmilləşdirmə nəticəsində öz köhnə maşınlarını dəyişən və onların qiymətləri ilə yeni maşınların qiymətləri arasındakı fərqi öz dövriyyə kapitalına, yəni öz işçilərini materalla təchiz etmək və onlara əməkhaqqı ödəmək üçün vəsaitlər götürdüyü fonda əlavə edən iri müəssisə sahibinin əməliyyatına bənzəyir.

Görünür, ölkədə dövr edən pul məbləğinin onun vasitəsilə dövr etdirilən illik məhsulun bütün dəyərində münasibətini müəyyən etmək mümkün deyil. O, müxtəlif müəlliflər tərəfindən bu dəyərin beşdə biri, onda biri, iyirmidə biri və otuzda biri kimi hesablanırdı. Lakin dövr edən pulların məbləğinin illik məhsulun bütün dəyərində nisbəti az əhəmiyyətli olur və bu məhsulun yalnız çox cüzi bir hissəsi sənaye fəaliyyətinin saxlanmasına yönəldilir, belə ki, dövr edən pulların məbləği bu hissəyə nisbətən həmişə çox böyük olur. Ona görə qızıl və gümüşün kağız pullara dəyişdirilməsi zamanı onların dövriyyə üçün zəruri olan sayı azaldılıbsa, məsələn, hətta əvvəlkinin beşdə biri qədər və yerdə qalan beşdə dörd hissə istehsalın aparılması üçün nəzərdə tutulan fonda əlavə edilsə bu, istehsalın, deməli, torpağın və əməyin illik məhsulunun dəyərində əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olacaq.

Bu növ əməliyyat 20-25 il bundan öncə Şotlandiyanın, demək olar ki, bir çox mühüm şəhərlərində və hətta kəndlərində yeni bankir kompaniyalarının təsis edilməsi yolu ilə həyata keçirilib. Nəticələr məhz yuxarıda göstərilən kimi olub. Ölkənin ticarət dövriyyəsi, demək olar ki, bu müxtəlif bankir kompaniyalarının kağız pulları vasitəsilə, yəni adi alqı-satqılar, həmçinin müxtəlif növ ödəmələr onların köməyi ilə həyata keçirilir. 20 şilling dəyərində banknotları nəzərə almasaq dövriyyədə gümüş nadir hallarda, qızıl isə ondan da az görünür. Lakin bütün bu müxtəlif kompaniyaların fəaliyyət sürəti qüsursuz görsənsə də və bu təcrübəni tənzimləyən uyğun parlament aktının qəbuluna gətirsə də, şübhəsiz, ölkə bu işdən böyük xeyir tapdı. Mən eşitmişəm ki, Qlazqo şəhərinin dövriyyəsi orada ilk bankların təsisindən sonra 15 il ərzində təqribən iki dəfə, Şotlandiyanın ticarət dövriyyəsi isə Edinburqda iki ictimai bankın, biri parlament aktı ilə 1965-ci ildə təsis edilən Şotlandiya bankı və digəri 1727-ci ildə krallıq xartiyası ilə təsis edilən Krallıq bankının açılışından sonra dörd dəfədən çox artmışdır. Bu az bir dövr ərzində

ümumilikdə Şotlandiyanın və yaxud, xüsusilə Qlazko şəhərinin ticarət dövriyyəsi həqiqətən belə çoxaldığını təsdiqləyə bilmərəm. Əgər bu dövriyyə belə proporsiyada çoxalıbsa, onda bu əhəmiyyətli nəticə təkcə bu səbəbin təsirinə aid edilə bilməz. Lakin Şotlandiyanın ticarət və sənayesinin bu dövr ərzində əhəmiyyətli artımı və bankların bu artıma böyük həddə köməklik etmələri şübhə doğurmazdır.

1707-ci ildə İngiltərə ilə birləşənə qədər Şotlandiyada dövriyyədə olan və bundan sonra Şotlandiya bankına yenidən döymə üçün gətirilən gümüş pulların dəyəri 411 117 funt 10 şilling 9 peni idi. Qızıl pullar haqda məlumat olmasa da, Şotlandiya pul həyətinin hesabatlarından görünür ki, hər il döyülən qızıl pulların dəyəri gümüş pulların dəyərini üstələyib¹. Bu zaman əksər insanlar öz pullarını geri alacaqlarına inanmadıqları üçün gümüş pullarını Şotlandiya bankına gətirmirdilər; bundan başqa, dövriyyədə bir qədər geri götürülməyən İngiltərə pulları da var idi. Ona görə də, birləşənə qədər Şotlandiyada dövriyyədə olan qızıl və gümüş pulların ümumi dəyərini bir milyon funt sterlinqdən az müəyyənləşdirmək olmaz. Göründüyü kimi, bu məbləğ, demək olar ki, ölkədəki bütün dövriyyəni əhatə edirdi və o zaman heç bir rəqibi olmayan Şotlandiya bankının dövriyyəsi əhəmiyyətli olsa da belə bütün bu dövriyyənin az bir hissəsini təşkil edirdi. Hal-hazırda Şotlandiyada bütün dövriyyəni 2 mln. az təyin etmək olmaz, qızıl və gümüş pullardan ibarət olan hissə isə bütün ehtimalı ilə heç yarım milyona çatmır. Bu dövr ərzində Şotlandiyada dövriyyədə olan qızıl və gümüş pullar əhəmiyyətli dərəcədə azalsa da, onun həqiqi sərvəti və rifahı, göründüyü kimi, heç bir azalmaya məruz qalmamışdır. Əksinə, kənd təsərrüfatı, sənaye və ticarət sferasında onun torpağının və əməyinin illik məhsulu görünən sürətdə artmışdır.

Bank və bankirlərin əksəriyyəti əsas etibarilə veksellərin uçotu vasitəsilə kredit biletlərini buraxır, yəni veksellərin müddəti bitənə qədər onların əvəzinə avansla pul verir. Bu zaman onlar vekselin müddəti bitənə qədər avans etdikləri məbləğdən həmişə qanuni faizi çıxırlar. Vekselin müddəti bitəndə ödənilməsi, banka avans edilən məbləğin dəyəri ilə birgə faiz şəklində xalis mənfəət də gətirir. Ticarətçiyə vekselinə nəzərə alaraq qızıl və gümüşün əvəzinə öz kredit biletlərini verən bankir, nəzərdə tutduğu böyük məbləğdə gəlirini, yəni adətən öz təcrübəsi ilə müəyyənləşdirdiyi dövriyyədə olan kredit

¹ Andersonun Ruddiman^a k «Diplomatae atc.Scotiae» ön sözüne bax.

biletlərinin bütün dəyərini əldə edir. Bu ona daha böyük məbləğdən faiz şəklində xalis gəlir əldə etməyə imkan verir.

Hal-hazırda çox da böyük olmayan Şotlandiya ticarəti bu ilk iki bankir kompaniyası təsis ediləndə daha az idi; bu kompaniyalar öz fəaliyyətlərini yalnız veksellərin uçuotu ilə məhdudlaşdırsa idilər daha aşağı dövriyyəyə malik olardılar. Ona görə onlar öz kredit biletlərinin buraxılışının başqa vasitəsini fikirləşib tapdılar, daha doğrusu, cari hesab adlanan hesab təqdim etdilər, yəni sözsüz kredit qabiliyyətli, daşınmaz əmlaka malik olan və açılmış kredit çərçivəsində ödənilmiş məbləğin ilkin tələblə qanuni faizlə birgə geri qaytaracağına zəmin durmağa hazır olan iki şəxsi təqdim edən hər bir kəsə müəyyən məbləğə (məsələn, iki və ya üç min funta) kredit açdılar. Mən fərz edirəm ki, bu növ kreditlər, adətən dünyanın hər yerində banklar və bankirlər tərəfindən verilir. Lakin şotland bankir kompaniyalarının onların ödənilməsi üçün verdikləri güzəştli şərtlər, mən bildiyim qədər, onların özünəməxsusluğudur və görünür bu, kompaniyaların həm dövriyyələrinin ölçülərinin, həm də ölkələrinin bundan əldə etdiyi gəlirin böyük olmasının əsas səbəbi idi.

Həmin kompaniyaların götürülmüş bu növ krediti olan hər kəs bu məbləği, məsələn, min funtu hissələrlə, yəni hər dəfə 20 və yaxud 30 funt ödəməklə verə bilər, kompaniya bu zaman bütün borc ödənilənə qədər bu ödəniş edilən gündən ümumi məbləğdən proporsional olaraq faizin bir hissəsini silir. Ona görə bütün ticarətçilər və işgüzar adamlar banklarda bu cür cari hesablara malik olmanı əlverişli sayır və ödənişlərinin qəbulunda kredit biletləri vasitəsilə bu kompaniyaların dövriyyələrinin artmasına köməklik göstərir, özlərinin təsir gücü olanları da buna cəlb etməyə çalışırlar. Banklar müştərilər pulu görə onlara müraciət etdikdə, adətən, onları öz şəxsi kredit biletləri şəklində verirlər. Ticarətçilər bu biletləri manufakturaçıya əmtəələrə görə, manufakturaçılar onları fermerlərə xammal və ərzaqa görə, fermerlər – torpaq sahiblərinə rentanı ödəmək üçün, torpaq sahibləri, öz növbəsində, ticarətçilərə onları təchiz etdikləri rahatlıq və bəzək əşyalarına görə ödəyir, ticarətçilər isə öz cari hesablarını bağlamaq, yəni borclarını ödəmək üçün banklara geri qaytarırlar. Beləliklə, ölkənin bütün pul dövriyyəsi bu kredit biletlərinin vasitəsilə həyata keçirilir. Bu kompaniyaların əməliyyatlarının əhəmiyyətli ölçüdə olması da bundan yaranır.

Hər bir ticarətçi bu cari hesabların köməyi ilə ağıllı tədbirliliyindən yayınmadan onlara malik olmadığı hala nisbətən indi

daha geniş iş apara bilir. Əgər eyni sahəyə eyni səviyyədə kapital qoyan biri Londondan, digəri isə Edinburqdan olan iki ticarətçi götürsək, görürük ki, edenburqlu ticarətçi ehtiyatsızlıq etmədən daha geniş iş apara və daha çox sayda insanlara məşğuliyyət verə bilər, nəinki Londondakı kommersant. Sonuncu öz ixtiyarında – ya öz pul şkafinda, ya da ona, bu pula görə heç bir faiz ödəməyən özünün bankirinin şkafinda, həmişə kreditə alınmış və daim daxil olan əmtəələrin ödənilməsi tələblərinin təmin edilməsi imkanının olması üçün lazım olan əhəmiyyətli məbləğdə pul saxlamalıdır. Fərz edək ki, bunun üçün, adətən 500 funt strelinq tələb olunur. Əgər o bu məbləğdə pulu istehsaldan ayırmaqla özündə saxlamalı olarsa, onda onun anbarında olan əmtəələrin dəyəri müqayisədə həmişə 500 funt qədər az olar. Həmçinin, fərz edək ki, onun bütün kapitalı və yaxud kapitalının dəyərinə bərabər olan əmtəələr ildə bir dəfə dövr edir. Bu böyük məbləğdə pulu özündə saxlamaq zərurətindən o, il ərzində 500 funtluq az əmtəə satmalıdır, nəinki əks təqdirdə. Onun illik mənfəəti isə bu 500 funt artıq sata biləcəyi əmtəələrin mənfəəti qədər azalacaq; bazar üçün bu əmtəələrin hazırlanmasında məşğul olan işçilərin sayı isə, bu 500 funtluq əlavə kapitalın məsrəfi zamanı özünə məşğuliyyət tapa biləcək adamların sayı qədər az olmalıdır. Digər tərəfdən edenburqlu ticarətçi ona daxil olan tələblərin ödənilməsi üçün heç bir pulu istehsaldan ayırmaqla saxlamır. Bu tələblər daxil olan zaman o bankdakı cari hesabından onları ödəyir və sonra tədricən bankdan götürülmüş məbləği öz əmtəələrinin satışının cari sazişlərindən daxil olan pullarla və yaxud kredit biletləri vasitəsilə silir. Deməli, o, eyni kapitalla londonlu ticarətçiyə nisbətən öz anbarında daim daha çox sayda əmtəəyə malik ola bilər; ona görə də, o daha çox mənfəət ala bilər və bazar üçün bu əmtəələri hazırlayan daha çox sayda əməksevər insanlara məşğuliyyət verə bilər. Onun ticarətindən ölkə üçün alınan böyük gəlir də məhz burdandı.

Düzdür, fikirləşmək olar ki, veksellərin uçotunun asanlığı İngiltərə ticarətçilərinə, şotland ticarətçilərinə cari hesabların verdiyi gəlir və rahatlığı verir. Lakin yaddan çıxartmaq olmaz ki, şotland ticarətçiləri də İngiltərə ticarətçiləri kimi öz veksellərini belə asanlıqla nəzərə ala bilər, bundan başqa əlavə olaraq öz cari hesablarından da istifadə edə bilərlər.

Hər hansı bir ölkədə çətinlik yaratmadan dövr edə bilən istənilən növ kağız pulların ümumi kəmiyyəti, əgər kağız pullar olması idi mütləq dövriyyədə (ticarət dövriyyəsinin ölçüləri dəyişmədikdə)

istifadə ediləcək və yaxud onları əvəz edən qızıl və gümüş pulların dəyərindən heç bir şərtlə artıq ola bilməz. Əgər, məsələn, Şotlandiyada ən aşağı kupürlü pul 20 şillingdirsə, onda onların sərbəst dövr edən bütün sayı, adətən il ərzində bu ölkədə həyata keçirilən bütün 20 şilinglərin və ondan yuxarı olanların mübadiləsi sazişlərinin aparılması üçün zəruri olan qızıl və gümüşün məbləğini ötür keçə bilməz. Əgər hər hansısa bir anda dövriyyədə olan kağız pulların kəmiyyəti bu məbləği üstələyirsə, onda artıq qalan hissə nə xaricə göndərilə bilmədiyindən, nə də ölkə daxilində dövriyyədə istifadə olunmadığından mütləq, ləngimədən banklara qızıl və gümüşə dəyişdirilmək üçün geri qayıdacaq. Çox insanlar əllərindəki kağız pulların ölkə daxilində işlərini aparmaq üçün zəruri olandan artıq olmasını o dəqiqə hiss etməyəcək, onları xaricə göndərə bilmədiyindən isə banklar tərəfindən ləngimədən ödənilməsinə tələb edəcək. Artıq kağız pulları qızıl və gümüşə dəyişdirdikdən sonra isə asanlıqla onları xaricə göndərərək onlara tətbiq tapacaq; əksinə, nə qədər ki, kağız pul formasında saxlayırlar onlara tətbiq tapa bilmirlər. Ona görə də, kağız pulların artıq qalan hissəsinin bütün məbləği və hətta ondan da böyük məbləğ banklara ləngimədən dəyişdirilmək üçün axacaq. Əgər banklar bu mübadiləni uzatsa və yaxud çətinlik çəksə, onda bu vəziyyətlə əlaqəli yaranmış olan həyəcan axını daha da gücləndirəcək.

İstənilən komməriya fəaliyyəti sahəsinin adi məsrəflərindən, məsələn, yerin icarəsi üzrə xərclər, işçilərin, kontora sahiblərinin, mühasiblərin əməkhaqqı və s. başqa, banka xas olan məsrəflər əsas etibarilə iki maddədən: birincisi, kredit biletlərinin sahiblərinin tələblərini ödəmək üçün öz pul şkaflarında faizini itirməsinə baxmayaraq küllü məbləğdə pulların daim saxlanması üzrə xərclərdən: ikincisi, tələblərin ödənilməsi nəticəsində azalan nağd vəsaitlərin bərpası üzrə xərclərdən ibarətdir.

Ölkə dövriyyəsində istifadə oluna biləndən artıq kağız pul buraxan bankir kompaniyası, yaranmış artıq məbləğin ona ödənilmək üçün geri verildiyindən özündə həmişə saxladığı nağd qızıl və gümüşün kəmiyyətini dövriyyənin tələblərindən artıq olan hissəyə proporsional deyil, daha çox proporsiyada artırmalıdır, çünki ona geri qayıdan kredit biletləri artıq olan hissədən sayca çox olur.

Eynilə bu cür kompaniyaların kassaları da daha çox dərəcədə doldurulmalı olmalarına baxmayaraq, kompaniyaların dövriyyəsinin qəbul ediləcək həddə saxlandığı hala nisbətən daha tez boşalır. Həm də onların doldurulması üçün təkcə bərkidilmiş deyil, həm də daha daimi

və fasiləsiz məsrəflər tələb olunur. Bundan başqa, bu yolla onun kassasından belə böyük sayda çıxarılan pullar ölkənin dövriyyəsində istifadə oluna bilmir. Çünki o bu dövriyyəni üstələyən kağız pulların yerinə daxil olur və ona görə də, artıq istifadə oluna bilmir. Amma bu pulların bayram üçün saxlanılmasını heç kim istəmədiyindən onlar, bu və ya digər şəkildə xaricə göndərməli və öz ölkəsində tapa biləndiyi əlverişli tədbiqi tapmalıdır. Qızıl və gümüşün daim belə çıxarılması bankın çətinliyini artıraraq onun tez boşalan nağd vəsaitlərinin doldurulması üçün qızıl və gümüş alması xərclərini də artırmalıdır. Deməli, belə kompaniya öz dövriyyələrinin süni artmasına proporsional olaraq öz məsrəflərinin ikinci maddəsini birinciyə nisbətən daha çox artırmalıdır.

Fərz edək ki, ölkənin dövriyyəsinin istifadə edə biləcəyi hər hansı bir bankın kağız pullarının bütün məbləği tamlıqla 40 min funt sterlinqə bərabərdir və daim daxil olan tələbləri ödəmək üçün bank kassasında 10 min funtluq qızıl və gümüş saxlamalıdır. Əgər bank dövriyyəyə 44 min funt buraxmaq istəsə, onda dövriyyənin istifadə edə biləcəyə bu artıq 4 min funt buraxıldıqdan sonra, demək olar ki, ləngimədən ona qayıdacaq. Ona görə də, bank ona qarşı edilən tələbləri ödəmək üçün artıq kassasında daim 10 min funt sterlinq deyil, 14 min funt st. saxlamalıdır. Beləliklə, o, dövriyyəyə buraxılmış artıq 4 min funtdan faiz şəklində heç bir mənfəət qazanmır, eyni vaxtda onun pul şafına bu pullar daxil olan kimi daim tezdə axıb gedən 4 minlik qızıl və gümüşün əldə edilməsi üçün bütün məsrəflər məbləğində ziyan çəkəcək.

Əgər hər bir ayrılıqda götürülmüş bankir kompaniyası öz şəxsi maraqlarını başa düşsə və ona əməl etmiş olsa idi, onda dövriyyə heç bir vaxt kağız pullarla artıq dolmazdı. Lakin ayrı-ayrı banklar öz maraqlarını həmişə başa düşmür və ona görə də, dövriyyə kağız pullarla artıq dolur.

Həddən artıq buraxılmış kağız pulların hesabına İngiltərə bankı artıq yaranmış və daim mübadilə üçün ona qayıdan kağız pulları qızıl və gümüşə dəyişmək üçün uzun illər boyu ardıcıl olaraq ildə 800 min funtdan 1 mln. funta qədər və yaxud orta hesabla təqribən 850 min funt qızıl döymə qəpik buraxıb. Belə böyük sayda qəpiklərin buraxılması üçün bank (son bir neçə ili əhatə edən dövrdə qızıl pulların xarab olması və yeyilməsi ilə əlaqədar) çox vaxt yüksək qiymətlə – unsiyasına 4 funt verməklə, qızıl külçələr almalı olurdu və sonradan unsiyasına görə onları 3 funt 17 şiling 10,5peni qəpik

formasında buraxmaqla qəpiyin döyülməsi, buraxılması zamanı iki tam onda beşdən 3 faizə qədər olan böyük bir məbləğ itirirdi. Lakin qəpiklərin döyülməsi, buraxılması dövlət hesabına baş verdiyindən bank rüsum ödəməsə də birincinin əliaçıqlığı bankı məsrəflərdən azad etmirdi.

Şotlandiya bankları da istisna olmadan bu növ artıqlıq nəticəsində daim Londonda onlar üçün qəpiklərin alınmasını həyata keçirən agent saxlamalı olurdu ki, bu məsrəflər nadir hallarda bir tam onda beşdən və yaxud iki faizdən az olurdu. Beləliklə, alınmış pullar fərqlər vasitəsilə göndərilirdi və daşıyanlar onu dörd üç faiz əlavə etməklə, yaxud hər 100 funta 15 şilinq xərclə sığortalayırdılar. Bu agentlər heç də həmişə onlara inananların pul şkaflarını tezliklə boşaldığı kimi, tezliklə də doldurmaq iqtidarında deyildilər. Belə hallarda banklar öz Londondakı müxbirlərinə lazımı məbləğə uyğun veksəl verməyə əl atırdı. Bu müxbirlərin həmin məbləği faiz və komissiyonlarla birgə alması nəticəsində çox vaxt öz banknotlarını dövrüyyəyə həddən artıq buraxdığına görə çətin vəziyyətdə olan banklara bu vekselləri ödəmək üçün Londondakı həmin və digər müxbirlər üçün yeni veksellər yazmaqdan başqa yol qalmırdı. Və eyni bir məbləğ və yaxud eyni bir məbləğə olan veksellər, beləliklə çox vaxt iki və ya üç dəfədən artıq səyahət edirdi və borclu bank hər dəfə yığılan məbləğə görə faiz və komissiyon ödəyirdi. Hətta həddən artıq ehtiyatlı olan Şotlandiya bankları da çox vaxt bu dağıdıcı metoda əl atmaq məcburiyyətində qalırdı.

Dövriyyənin tələblərini üstələdiyinə görə ölkənin dövriyyəsi ilə istifadə oluna bilməyən İngiltərə və yaxud Şotlandiya banklarının banknotlarının bir hissəsinə dəyişdirilən qızıl qəpiklər, bəzən qəpik, bəzən isə əridilərək külçələr şəklində xaricə göndərilir, bəzən isə əridilərək unsiyası 4 funta olan yüksək qiymətlə İngiltərə bankına satılırdı. Bütün qəpik kütləsindən yalnız ən təzələri, daha çox tam çəkiləri və daha yaxşı qalanları dəqiqliklə seçilirdi və onlar ya xaricə göndərilir, ya da əridilərək külçəyə çevrilirdi. Ölkə daxilində tam çəkililərin dəyəri yüngüllərdən çox da artıq olmurdu, lakin xaricədə və yaxud külçə şəklində ölkə daxilində onlar daha böyük dəyər ifadə edirdi. İngiltərə bankı hər il böyük miqdarda yeni qəpik döyməsinə baxmayaraq təəccüb edərək görürdü ki, hər il əvvəlki ildəki kimi qəpiklərin eyni çatışmazlığı mükralidə olunur və bank tərəfindən hər il yeni, yüksəkkeyfiyyətli qəpiklər buraxılmasına baxmayaraq qəpiklərin keyfiyyəti yaxşılaşmaq əvəzinə ildən-ildən pisləşir. Hər il

əvvəlki ildə olduğu qədər qızıl qəpik buraxmaq zərurəti yaranırdı və qəpiklərin fasiləsiz pozulması, kəsilməsi nəticəsində qızıl külçələrin qiymətinin dayanmadan artmasına görə yeni qəpiklərin illik buraxılma xərcləri get-gedə artırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, İngiltərə bankı öz kassalarını qızıl qəpiklərlə doldurmaqla, dəmir qəpiyin onun xəzinəsindən müxtəlif yollarla axaraq dolayısı bütün krallığı təchiz etməyə məcbur olur. Ona görə İngiltərə bankı, göstərilən artıq dövriyyədəki şotland və İngiltərə kağız pullarının saxlanması və bu artıqlıqdan irəli gələn nağd qəpik çatışmazlığını doldurmaq üçün və krallıq üçün zəruri hesab edilən bütün dəmir qəpiyi verməlidir. Şotlandiya bankları, şübhəsiz, öz laqeydliyi və ağılsızlığına görə, İngiltərə bankı isə həm öz ağılsızlığına, həm də bütün şotlandiya banklarının səhvi ucbatından böyük cərimə verirdi.

Kağız pulların dövriyyəsinin həddən artıqlığının ilkin səbəbi, bəzi cəsəətli işgüzarlar həddən artıq geniş əməliyyat aparmaları olmuşdu.

Ehtiyatlılığını gözləməklə bankın hər hansı bir ticarətçiyə və ya sahibkara ssuda verə biləcəyi məbləğ, onun iş apardığı bütün kapitalının məbləğinə deyil, hətta bu kapitalın çox hissəsinə də deyil, yalnız cari ödəmələri həyata keçirmək üçün lazım olan, nağd pul şəklində istifadə etmədən saxlamalı olduğu hissəyə bərabər olacaq. Bank tərəfindən ssudaya verilən kağız pulların məbləği, hələ ki, bu dəyəri ötüb keçmir, bu məbləğ, heç vaxt ölkə dövriyyəsində kağız pul olmasa idi, onları əvəz edəcək qızıl və gümüşün dəyərini üstələməz, yəni o heç vaxt ölkə dövriyyəsinin istifadə edəcəyi kəmiyyətdən artıq ola bilməz.

Bank ticarətçiyə həqiqi kreditor tərəfindən həqiqi borcluya verilmiş və vaxtı çatanda sonuncu tərəfindən həqiqətən ödənilən real vekseli verdikdə, o, ticarətçiyə dəyərin əks təqdirdə yalnız cari ödəmələri həyata keçirmək üçün nağd pul şəklində istifadə olunmadan saxlamalı olduğu hissəsini ssuda etmiş olur. Vaxtı çatmış vekselin ödənilməsi, banka, ssuda etdiyi dəyər ilə birgə faiz də geri qayıdır. Əməliyyatları bu növ müştərilərlə məhdudlaşdığına görə bankın kassalarını bir tərəfdən suyun axdığı, digər tərəfdən daim daxil olduğu və deməli, birincinin apardığı qədər ikincinin gətirdiyinə görə suyunun səviyyəsinin dəyişmədiyi hovuzla müqayisə etmək olar. Belə bank heç bir xərc çəkmir və yaxud öz kassasını doldurmaq üçün çox cüzi məsrəf edir.

Lakin ticarətçi öz dövriyyəsinə hədsiz genişləndirməyə də çox vaxt nağd pula ehtiyac duyur və belə hal həтта onun uçot üçün vekselləri olmadıqda da baş verə bilər. Əgər bank ona təqdim edilən veksellərin uçotundan başqa Şotlandiya bankları tərəfindən ona ssuda üçün mülayim şərtlərlə cari hesabda açılan və öz əmtələri satıldıqca pul əldə etməkdikdən sonra hissə-hissə ödəyə biləcəyi zəruri məbləği verirsə, onda bank ticarətçi cari ödəmələri həyata keçirmək üçün nağd pulu və yaxud kapitalının hər hansı bir hissəsini istifadə etmədən saxlamaq zərurətindən tamamilə azad etmiş olur. Ödəmə haqda tələblər həqiqətən daxil olduqda isə o, cari hesabdən bunları ödəyə bilər. Lakin bank bu növ müştərilərlə əməliyyatlar həyata keçirən zaman müəyyən dövr (məsələn, 4,5,6 və yaxud 8 ay) ərzində daxil olan ödəmələrlə, adətən ticarətçiyə verilən ssudanın məbləğinin bərabər olub-olmamasına çox diqqətlə fikir verməlidir. Əgər belə qısa dövr ərzində məlum müştəri qrupdan daxil olan ödəmələrlə onlara verilən kreditlərin məbləğinə uyğun gəlicə, onda bank bu müştərilərlə rahat işini davam etdirə bilər. Baxmayaraq ki, bankın kassalarından axıb gedən məbləğ çox, ona daxil olan məbləğ isə nisbətən azdır. Gələcəkdə belə heç bir narahatçılıq hiss olunmadan, artıq cəhd göstərilmədən bankın kassaları həmişə dolu və ya təqribi dolu olur, onların doldurulması üçün heç bir fəvqəladə xərclər tələb olunmur. Əksinə, başqa qrup müştərilərin ödəmələrinin məbləği bank tərəfindən onlara verilən kreditin məbləğindən xeyli azdırsa, onda bankın onlarla iş aparması ən azından müştərilər öz mövqelərini dəyişmədikdə riskli hesab olunur. Bu halda bankın kassalarından axıb gedən məbləğ ona daxil olan məbləğə nisbətən çox yüksək olacaq əgər onların doldurulması üçün əhəmiyyətli və daimi məsrəflər edilməzsə, onda qısa müddət ərzində kassalar boşalmalıdır.

Buna uyğun olaraq Şotlandiya bankları uzun zaman ərzində öz müştərilərinin hamısından öhdəliklər üzrə mütəmadi və tez-tez ödəmələrin edilməsini tələb edirdi və kreditlərinin, yaxud da sərvətlərinin ölçülərindən asılı olmayaraq onlara əməliyyatı, qeyd etdikləri kimi, mütəmadi və tez-tez etməyən insanlarla iş aparmaqdan imtina edirdi. İşlərin belə uzaq görünəliklə aparılması nəticəsində onlar nəinki bankın kassalarının doldurulmasına sərf olunan hədsiz xərclərin məbləğinə qənaət edir, həm də bundan digər iki daha əhəmiyyətli qazancı əldə edirdi.

İlk öncə banklar belə ehtiyatlılıq nəticəsində müştərilərinin işlərinin yaxşı və ya pis olması haqda öz kitablarındakı məlumatdan başqa heç bir arayış istəmədən az və çox dərəcədə düzgün fikir

formalaşıdır bilirdi, çünki ödəmələrdəki səliqəlilik insanın işlərinin yaxşı və pis olmasından çox asılıdır. Beş və ya on borcluya pulları ssuda verən fərdi şəxs bilavasitə özü və ya öz işçiləri vasitəsilə onların davranışı və vəziyyəti haqda daim, dəqiqliklə müşahidə apara və xəbərdar ola bilər. Müxtəlif beş yüz şəxsə pul ssuda edən bank kompaniyasının fikri daim müxtəlif növ işlərlə məşğul olduğundan, öz kitablarında göstəriləndən başqa borclularının çox hissəsinin hərəkətləri və vəziyyəti haqda mütəmadi məlumatla malik deyildir. Şotlandiya bankları öz müştərilərindən mütəmadi və tez-tez ödəmələrin edilməsi tələbini edəndə, yəqin ki, bu üstünlüyü nəzərdə tuturdu.

İkincisi, buna nəzarət etməklə banklar ölkənin dövriyyəsinin tuta və tətbiq edə biləcəyi kağız pulların çox buraxılması imkanından da özlərini müdafiə edirdi. Onlar az zaman kəsiyində hər-hansı bir müştərinin ödəmələrinin bir çox hallarda ona verilən krediti tam ödədiyini müşahidə edərdisə, onda əmin olurdu ki, ona ssuda edilmiş kağız pullar əks halda onun cari ödəmələrini həyata keçirmək üçün nağd şəkildə lazım olacaq qızıl və gümüşün kəmiyyətini bir an belə üstələməyib və deməli, onun vasitəsilə bank tərəfindən dövriyyəyə buraxılan kağız pulların kəmiyyəti bu kağız pullar olması idi, ölkənin dövriyyəsinə hökm sürəcək qızıl və gümüşün kəmiyyətini bir an belə üstələməyib. Onun ödəmələrinin tez-tez daxil olması, ölçüləri və mütəmadiyi göstərir ki, ona açılan kreditlərin məbləği onun kapitalının bu kredit olmasaydı özündə kapitalın qalan hissələrinin məhsuldar məşğul olması üçün saxlanmalı olduğu və cari ödəmələr üçün istifadə etmədən nağd pul şəkildə saxlamalı olacağı hissəsini bir dəfə də olsun üstələməyib. Kapitalın yalnız bu hissəsi az zaman ərzində kağız və ya dəmir pul şəklində öz ticarətçisinə qayıdır və eyni şəkildə də fasiləsiz olaraq ondan gedir. Əgər bank tərəfindən açılan kreditlər, ümumiyyətlə, kapitalın bu hissəsini üstələsə idi, onda ticarətçinin, adətən etdiyi ödəmələrin məbləği qısa müddət ərzində onun aldığı kreditin məbləğini tamamlaya bilməzdi. Onunla aparılan əməliyyatlar nəticəsində bankın kassalarına axan pullar bu əməliyyatlarla əlaqədar fasiləsiz oradan çıxan pulların məbləğinə bərabər olmur. Kağız pullar şəkildə verilən kreditlər ticarətçinin bu krediti almadığı təqdirdə, cari ödəmələr üçün özündə saxlamalı olduğu qızıl və gümüşün kəmiyyətini üstələmiş olar və kağız pullar olmasa idi ölkə dövriyyəsinə olan və deməli, dövriyyədə maneəsiz istifadə olunacaq və tətbiq tapacaq bütün qızıl və gümüşün kəmiyyətini tezliklə üstələyə bilər; belə olan halda isə kağız pulların

artıqlığı qızıl və gümüşə mübadilə üçün ləngimədən banka qayıdacaq. Bu ikinci qazancı Şotlandiya bank kompaniyaları birinci qədər başa düşməsələr də o, realdır.

Hər hansı bir ölkənin kredit qabiliyyətli ticarətçiləri bir tərəfdən onların veksellərinin uçotundan irəli gələn, digər tərəfdən açılmış cari hesabların rahatlığından istifadə etməklə cari ödəmələr üçün öz kapitalının bir hissəsini nağd pul şəklində istifadə etmədən saxlamaq zərurətindən azad olunurlarsa, onda onlar bu həddə çatan və şəxsi maraqlarına riayət edərək davam etdirmək istəməyən bank və bankirlərin gələcək köməyinə arxalana bilməzlər. Şəxsi maraqlarına riayət edən bank ticarətçisinə onun işlətdiyi dövriyyə kapitalının hamısını və ya böyük bir hissəsini ssuda edə bilməz. Həqiqətən də, bu kapitalın ona pul şəklində qayıtması və həmin şəkildə də ondan getməsinə baxmayaraq bütün kapitalın ona qayıtması, zaman etibarilə onun məsrəflərindən geri qalır və onun tərəfindən həyata keçirilən ödəmələrin məbləği bankın maraqlarına uyğun ola biləcək bu cür qısa zaman müddətində bankdan aldığı kreditin məbləği ilə müqayisə oluna bilməz. Əsas kapitalın hər hansı bir əhəmiyyətli hissəsinin, məsələn, dəmir zavodunun özünün əritmə, tökmə peçlərinin, emalxana və anbarların işçiləri üçün yaşayış yerinin və s. quraşdırılmasına sərf etdiyi və yaxud dağ-mədən sənayesinin şaxtaların yaradılması, suların sorularaq çıxarılması üçün maşınların, adi və rels yollarının və s. quraşdırılması üçün sərf olunan kapitalın və yaxud emal olunmayan zəmilərin və boş sahələrin təmizlənməsi, qurudulması, hasara alınması, gübrələnməsi və bellənməsinə, bütün zəruri xidməti yerlərlə, tövlələrlə, anbarlarla və s. fermer evlərinin tikilməsinə sərf olunan kapitalın bank tərəfindən ssuda edilməsi ehtimalı daha azdır. Demək olar ki, bütün hallarda əsas kapitalın geri qaytarılması dövriyyə kapitalına nisbətən çox zəifdir və bu növ məsrəflər ağıl və hesab əsasında aparılsa da sahibkara nadir hallarda bir neçə ildən tez müddətdə qayıdır, bu isə bank təcrübəsi üçün çox uzun müddətdir. Şübhəsiz, ticarətçi və digər sahibkarlar öz layihələrinin əhəmiyyətli hissəsini borc götürülmüş pulla həyata keçirə bilər. Lakin kreditörün maraqlarındadır ki, onların kapitalları tələblərini ödəyə bilsin və yaxud belə ifadə etmək mümkündürsə, hətta layihələrinin nəticələri müəlliflərin gözlədiklərini təsdiqləməsə də kreditörün itki imkanları aradan qaldıra bilsin. Hətta, ehtiyatlılıq gözləndiyi zaman bu yolla borc götürülən pulların bir neçə ildən sonra geri qaytarılması nəzərdə tutulursa, onlar banklardan borc almamalıdır; onları ya öhdəliklə, ya

da kapitallarını müstəqil olaraq öz işinə tətbiq etməyən və bir neçə il müddətində ondan istifadə etmək istəyi olan kredit qabiliyyətli insanlara ssuda verməyə hazır olub, onun faizinə yaşamaq fikri olan fərdi şəxslərdən girovla götürməlidirlər. Əlbəttə, möhürlü kağıza və ya borc öhdəliklərinin, yaxud girovnamələrin tərtib edilməsinə görə notariusun mükafatlandırılmasına xərc çəkmədən ssuda verən və Şotlandiya banklarının güzəştli şərtlərlə vermiş olduğu ssudalarına görə ödəmələri qəbul edən bank, şübhəsiz, bu cür ticarətçi və sənayeçilər üçün çox əlverişli kreditor, amma onlar isə, öz növbəsində, bank üçün yüksək dərəcədə əlverişsiz borclular olardı.

Şotlandiyanın müxtəlif bank kompaniyaları tərəfindən buraxılmış kağız pulların kəmiyyəti artıq iyirmi beş ildən çoxdur ki, ölkənin dövriyyəsinin maneəsiz mənimsəyə biləcəyi məbləğə çatıb və ya hətta onu üstələyib. Beləliklə, bu kompaniyalar Şotlandiyanın ticarətçi və digər sənayeçilərinə uzun müddətdir ki, öz maraqlarını pozmadan bank və bankirlərin göstərə biləcəyi köməkliyi edir. Onlar hətta bundan artığını da edirdilər. Onlar öz əməliyyatlarının normal ölçülərini bir qədər artıraraq özlərini ziyana saldılar və yaxud ən azından həmişə bu xüsusi sahədə normal dövriyyənin cüzi artmasından müşayiət olunan mənfəət azalmasına səbəb oldular. Bank və bankirlərdən belə əhəmiyyətli köməyi alan ticarətçilər və digər sahibkarlar isə ondan daha yüksəyini istəyirdilər. Onlar mülahizə edirdilər ki, banklar cüzi kağız həcmi sərflənməkdən başqa heç nə xərcləmədən öz kreditlərini tələb olunan istənilən məbləğə qədər artırabilişlər. Onlar bank müdirlərinin qorxaqlığı və dünya görüşünün məhdudluğundan şikayətlənirdilər və onların sözlərinə görə digərləri ölkənin sənayesinin və ticarətinin genişlənməsi ilə əlaqədar öz kreditlərini genişləndirmirdilər, şübhəsiz, belə genişlənmə adı altında onlar öz kapitallarının, yaxud borc öhdəlikləri və ya girov əsasında ssuda yolu ilə fərdi şəxslərdən borc ala bildikləri kapitalların yerinə yetirdiklərindən kənara çıxan layihələrinin genişləndirilməsini nəzərdə tuturdular. Onların fikrincə bankların reputasiyası onlara lazım olan məbləğin doldurulmasını və öz əməliyyatları üçün istədikləri bütün kapitalla təchiz etmələrini bankların öhdəsinə qoyurdu. Banklar isə bunun əksinə olaraq başqa fikirdə idi və verilən kreditlərin genişləndirilməsinə görə imtina alındıqda ticarətçi və sənayeçilərin bəziləri onların məqsədlərinə xidmət edən, daha yüksək məsrəfli, lakin bank kreditlərinin genişlənməsinin səbəb olacağından daha zəif təsirli vasitəyə əl atırdılar. Bu vasitə müflisləşmə ərafəsində olan müvəf-

fəqiyyətsiz ticarətçi və sənayeçilərin bəzən əl atdığı təcrübədən, yəni veksellərin yenidən yazılması və trassirovka təcrübəsindən ibarət idi. Bu vasitə ilə pul almaq təcrübəsi İngiltərədə çoxdan məlum idi və sonuncu müharibə dövründə böyük mənfəətlər dövrüyyəni kəskin artırmaq iştahasına gətirən zaman bu təcrübəyə geniş ölçülərdə əl atırdılar. O İngiltərədən Şotlandiyaya gətirildi və məhdud ölçülü ticarət və ölkənin çox da böyük olmayan kapitalı ilə müqayisədə tez bir zamanda İngiltərənin özünə nisbətən daha geniş yayıldı.

Trassirovka və veksellərin yenidən yazılması təcrübəsi bütün işgüzar adamlara o qədər məlumdur ki, onun izahına ehtiyac duymazdıq, lakin bu kitab işgüzar adamların sırasına daxil olmayan çoxlu sayda insanların əlinə düşə bilər və bu təcrübənin bank işinə təsirini hamı, hətta işgüzar adamlar belə həmişə başa düşmədiyindən mən bunu bacardığım qədər anamlı şəkildə izah etməyə çalışacağam.

Avropa ticarətçilərini öz öhdəliklərinə əməl etməsinə məcbur etməyə varvar qanunları dövründə təyin olunmuş və Avropa xalqlarının son iki yüz illik qanunları əsasında qəbul olunmuş ticarət adətləri veksellərə fəvqəladə üstünlüklər verdi və qısa dövr ərzində, yəni onların buraxılmasından iki və ya üç ay müddətində ödənilməsi baş verdikdə onlara görə pullar digər öhdəliklərə nisbətən daha çox ssuda edilirdi. Əgər vaxtı bitən gün akseptant vekseli təqdim edənə pulu ödəməzsə, onda o həmin andan müflis hesab edilir. Vekseldən etiraz edilir və o trassanta təqdim olunur, əgər o da həmin an onu ödəməzsə eynilə müflis hesab edilir. Akseptanta təqdim edənə qədər veksəl bir neçə şəxsin əlindən keçib və onlar ardıcıl olaraq biri digərinə vekselin məbləği qədər pulu və ya əmtəəni ssuda edərək onun arxasında öz imzasını atıbsa, yəni indossasiya edibsə, onda hər bir indossant vekselin sahibinin qarşısında onun məbləğinin ölçüsü qədər öhdəlik götürmüş olur və onu ödəyə bilmirsə həmin andan o da müflis hesab edilir. Trassant, akseptant və indossant istisna olmadan hər biri şübhəli kreditqabiliyyətli adam olmalarına baxmayaraq zamanın qısa olması veksəl sahibinə ödəmədə məlum zəmanəti verir. Halbuki, onların müflis olmaları tam ehtimal olunsa da, onların hamısının belə qısa müddətdə müflis olmalarını ehtimal etmək çətin-dir. Səyyar öz-özlüyündə köhnə evin çox durmayacağını deyir, amma onun bu gecə uçaacağını ehtimal etmək çətin-dir və mən bu gün risk edərək orada gecələyəcəm.

Fərz edək ki, Edinburqdakı A ticarətçi Londondakı B ticarətçisinə iki ay müddətinə veksəl yazır. Həqiqətdə Londondakı B ticarətçii

Edinburqdakı A ticarətçisinə heç nə borclu deyil, amma o A-nın vekselini aksept etməyə o şərtlə razı olur ki, ödəmə müddəti bitənə qədər o Edinburqdakı A-ya yazıldığı andan iki ay müddətli həmin məbləğdə, faiz və komissiyonları ilə birlikdə veksəl yazacaq. Bu şərtə uyğun olaraq B ilk iki ay bitən kimi Edinburqdakı A-ya belə bir veksəl yazır, o da, öz növbəsində, sonrakı iki ay bitən kimi Londondakı B-yə iki ay müddətli yeni veksəl yazır, növbəti iki ay bitənə qədər isə Londondakı B Edinburqdakı A-ya iki ay müddətli daha bir veksəl yazır. Belə prosedura bəzən aylarla deyil, illərlə davam edib və hər dəfə veksəl Edinburqdakı A-ya əvvəlki veksellərə görə yığılmış faiz və komissiyonlarla geri qayıdıb. Faiz beşillik ölçüdə, komissiyonlar isə hər veksələ görə yarım faizdən az olmamaqla təyin edilirdi. Komissiyonların ildə altı dəfə alınması nəticəsində A-nın bu yolla ala biləcəyi pullar ona ildə 8%-dən bir qədər baha başa gəlirdi, bəzi hallarda isə daha baha olurdu və bu komissiyonun faizi artanda və yaxud onun faizə görə mürəkkəb faiz ödəməli, əvvəlki veksellərə görə komissiyon verməli olduğu zaman baş verirdi. Bu təcrübə dövriyyə yolu ilə pul qazanma adını almışdı.

Kommersiya müəssisələrinin böyük əksəriyyətinin kapitala görə adi mənfəəti hər yüzə görə 6%-dən 10 faizə qədər qəbul edildiyi bir ölkədə yalnız müvəffəqiyyətli alver onun üçün borcun alınması ilə bağlı olan böyük məsrəfləri ödəyə və alverçiyə yaxşı əlavə mənfəət verə bilər. Bununla yanaşı bir neçə il geniş əməliyyatlar həyata keçirilib.

Şübhəsiz, alverçilər öz qızıl yuxularında bu mənfəəti aydın görürdülər. Amma əməliyyatlarının sonunda oyanan və ya onları aparmaq iqtidarında olmayan zaman mən fikirləşirəm ki, bu ümidlərin reallaşmasını nadir hallarda görürdülər.¹

¹ Burada yazılmış vasitə onun köməyi ilə pulları alan projektorların nə tamamilə adi, nə də ən ziyanlı vasitəsi deyil. Çox vaxt elə olurdu ki, Edinburqdakı A taciri onun birinci vekselinə görə Londondakı B tacirinə ödəniş etmək üçün vəsait vermək istədikdə vekselin vaxtının bitməsinə bir neçə gün qalmış ona yeni üç ay müddətli veksəl yazırdı. Sonuncu veksəl onu yazanın təqdim etməsi əsasında ödənildiyindən A taciri onu Edinburqda öz qiymətinə satırdı, əldə edilən məbləğə Londondakı B-nin veksellərini alırdı və Londondakı B-yə göndərirdi. Axırını müharibənin sonunda Edinburqdan Londona pulların köçürülməsi zamanı veksellərə görə əlavə 3 % verirdilər və çox vaxt veksəlləri alan zaman belə mükafatı A ödəməli olurdu. İldə dörd dəfəyə qədər təkrarlanan bu cür əməliyyat o zaman, hər dəfə təkrarlanmaya görə komissiyon kimi ½% üzərinə gəlməklə tacir A-ya ən azından 14% başa gəlirdi. Bəzən A-nın birinci veksələ görə B-nin ödəniş etməsinə imkan verməsinə

Edenburqdakı A Londondakı B-yə yazdığı vekselləri Edenburqdakı hər hansı bir bankirdə və ya bankda vaxtı bitənə qədər iki ay müddətinə mütəmadi nəzərə alırdı və bunun müqabilində isə Londondakı B Edenburqdakı A-ya veksəl yazan zaman onu ya İngiltərə bankında, ya da London banklarının hər hansı birində B tərəfindən nəzərə alınır. Belə dövr edən veksellərə görə verilən bütün məbləğlər Edenburqda Şotlandiya banklarının biletləri, Londonda isə İngiltərə bankı tərəfindən nəzərə alındıqda onun biletləri ilə verilirdi. Əvəzində biletlər verilən veksellərin vaxtı çatdıqca növbəliklə ödənilməsinə baxmayaraq, həqiqətən birinci veksələ görə verilmiş məbləğin dəyəri, əslində onu verən banka heç vaxt geri qayıtmırdı; həqiqətdə hər bir vekselin vaxtı bitənə qədər ondan daha böyük məbləğə yeni veksəl yazılırdı və bu yeni vekselin uçota alınması vaxtı bitən vekselin ödənilməsi üçün sözsüz vacib idi. Ona görə onun ödənilməsi tamamilə fiktiv hesab olunurdu. Bu dövr edən veksələ görə bankın kassalarından axıb gedən məbləğ isə ora heç vaxt geri qayıtmırdı.

Bu dövr edən veksellərin ödənilməsi üçün buraxılmış kağız pulların kəmiyyəti bir çox hallarda sahibkarın cari ödəmələri həyata keçirmək üçün kağız pullar olmadığı təqdirdə özündə saxlamalı və istifadə etməməli olacağı nağd vəsaitin hər hansı bir hissəsini deyil, bahalı və geniş bir kənd təsərrüfatı, kommertiya və ya sənaye müəssisəsinin bütün fəaliyyətinin yerinə yetirilməsini nəzərdə tutan məbləğə çatırdı. Nəticədə bu kağız pulların əksər hissəsi ölkədə kağız pullar olmadığı təqdirdə dövriyyə edəcək qızıl və gümüşün dəyərini

---

köməklik göstərməsi üçün istifadə etdiyi vasitə ondan ibarət idi ki, o vaxtın bitməsinə bir neçə gün qalmış iki ay müddətli yeni bir vekseli artıq tacir A-ya deyil, digər üçüncü şəxs, məsələn, London taciri V-nin adına göndərirdi. Bu vekselin ödənilməsinə B tələb edirdi və V bu vekseli aksept edəndən sonra B onu hər-hansı bir London bankirində uçota saldırırdı, A isə B-yə onun vekselinə ödəmək imkanı vermək üçün vaxtının bitməsinə bir neçə gün qalmış yenə də iki ay müddətli tacir B-nin adına və yaxud dördüncü və beşinci şəxs, məsələn, Q və D-nin adına üçüncü vekseli verirdi. Üçüncü veksəl V-yə təqdim olunurdu və o, aksept edəndən sonra həmin vekseli hər-hansı bir London bankirində uçota aldırırdı. Pul borc almaq üçün bu növ əməliyyatlar ildə ən azından altı dəfə təkrarlanırdısa və hər təkrarlanmaya görə qanuni 5 %-in üzərinə ½% komissiyonlar əlavə edilirdisə, onda məndə təsvir edilən əməliyyat A-ya 8 % -dən baha başa gəlməli idi. Lakin bununla belə Edinburqdan Londona pulların köçürülməsində qənaətin hesabına o, bu qeydin birinci hissəsində verilən əməliyyata nisbətən daha az ziyanlı olurdu, amma daha çox sayda London ticarət evləri ilə əlaqəni tələb edirdi ki, bu da göstərilən projektorların çoxu üçün bəzi çətinliklər yaradırdı.

üstələyirdi. Deməli, onlar ölkə dövriyyəsinin asanlıqla istifadə və tətbiq edə bildiyi kəmiyyəti üstələyirdi; ona görə də, onlar yubanmadan qızıl və gümüşə dəyişdirilmək üçün bu qızıl və gümüşü nəyin bahasına olursa-olsun tapmalı olan banklara geri qayıdırdı. Projektorlar məhz bu məbləği böyük məharətlə banklardan yalnız onlardan xəbərsiz və ya onların razılığı ilə deyil, həm də müəyyən zaman müddətində çıxartmağa çalışırdılar və banklar həmin məbləği faktiki olaraq artıq ssuda etdiyi haqda az da olsa şübhələnmirdi.

Əgər daim bir-birini trassirovka edən iki şəxs öz veksellərini yeni bankirdə uçota alırlarsa, onda bankir həmin saat onların əməliyyatlarını öz kapitallarına deyil, onun tərəfindən ssuda edilən kapitalla aparıldığını anlamalıdır. Amma onlar öz veksellərini gah bir, gah da digər bankirdə uçota aldırırlarsa, bəzən isə pulun əldə olunması üçün bu vasitənin istifadə olunmasında və həqiqi veksellə fiktivin arasındakı fərqin, yəni həqiqi kreditor tərəfindən həqiqi borclu üçün yazılmış veksellə arxasında uçota alan bankdan başqa heç bir həqiqi kreditorun və həqiqi borclunun yerinə puldan istifadə edən projektordan başqa bir kəsin durmadığı, veksellərin fərqinin təyin edilməsini daha da mürəkkəbləşdirmək üçün bir-birinə kömək etmək marağında olan geniş alverçi çevrəsindən istifadə edirlərsə bunu anlamaq heç də asan olmur. Əgər bankir bunu tapırsa da bu çox gec baş verir və o başa düşür ki, bu alverçilərin veksellərini o qədər böyük məbləğə uçota alıb ki, indi qalanını uçota almasa onları qaçılmaz olaraq müflis edir və onları məhv etməklə özünü də məhv etmiş olacaq. Öz şəxsi maraqları və təhlükəsizliyi naminə o, onların veksellərini bir qədər vaxt da uçota alır və tədricən bu işdən azad olmaq üçün hər dəfə veksellərin uçotunu çətinləşdirir ki, alverçilər tədricən ya başqa bankirə müraciət etsinlər, ya da pul əldə etməyin başqa yollarına əl atsınlar ki, bank da bu çevrədən tez çıxmaq imkanı əldə etsin. Ona görə müəyyən zaman müddətindən sonra çox dərinə getmiş İngiltərə bankının, əsas London banklarının və hətta ehtiyatlı Şotlandiya banklarının veksellərin uçotu zamanı istifadə etdikləri bu çətinliklər həmin alverçiləri nəinki həyacanlandırdı, hətta qəzəbləndirdi. Bilavasitə bankların bu ağıllı və zəruri hövsələliyinin nəticəsində yaranan alverçilərin müflisləşmələrini onlar ölkənin müflisləşməsi kimi qələmə verir və təsdiqləyirdilər ki, bu müflisləşmə bankların pis idarə edilməsinin, kobudluğunun qorxaqlığının və onların ölkənin varlandırılmasını, yaxşılaşdırılması və yüksəldilməsi üçün güclərini bərqərar edənlərin dərinə düşünülmiş müəssisələrinə kifayət qədər əlveriş

köməklik göstərməməyinin nəticəsidir. Göründüyü kimi, onlar fikirləşirdilər ki, bankların vəzifəsi onlara borc almaq istədikləri ölçülərdə və müddətə ssuda verməkdir. Bununla belə banklar həddən artıq çox pul ssuda etdikləri şəxsləri kreditləşdirməkdən imtina etməklə öz şəxsi kreditlərinin və ölkənin ictimai kreditinin xilas edilməsinin mümkün olduğu yeganə yolu seçdi.

Bu çətinlik və etirazların artdığı vaxtda Şotlandiyada ölkənin çətin vəziyyətini yüngülləşdirmək kimi xüsusi məqsədi olan yeni bank təsis edildi¹. Məqsəd təvazökar olsa da onun yerinə yetirilməsi ağılsızlıq idi və asanlaşdırılması nəzərdə tutulan həmin çətin vəziyyətin xarakteri də, səbəbi də tam mənası ilə başa düşülməmişdi. Bu bank həm cari hesabların açılmasında, həm də veksellərin uçota alınmasında digər banklardan daha əliaçıqlığı ilə fərqlənirdi. Sonunculara gəldikdə isə bu bank həqiqi veksellərlə fiktiv veksellər arasında heç bir fərq qoymurdu və eynilə həm bunu, həm də digərini uçota alırdı. Həmin bank özü üçün bir qaydanı mənimsəmişdi ki, məsələn, kənd təsərrüfatı müəssisələrində olduğu kimi hətta daxil olmaları çox zəif və uzun zaman keçəndən sonra olan müəssisələrə də hər hansı bir ağıllı təminat əsasında bütün kapitalı ssuda vermək lazımdır. Hətta elan edirdi ki, bu növ müəssisələrə köməklik onun təsis edildiyi ümumfaydalı məqsədlərdən ən əsasıdır. Cari hesabların açılması və veksellərin uçotu işindəki öz əliaçıqlığının nəticəsində bank, sözsüz, çoxlu sayda öz banknotlarını buraxırdı. Bu banknotların çox hissəsi ölkə dövriyyəsində asanlıqla istifadə və tətbiq oluna bilmədiyindən, buraxıldığı kimi sürətlə də qızıl və gümüşə dəyişdirilmək üçün banka geri qayıdırdı. Bankın kassaları heç vaxt kifayət qədər nağd vəsaitə malik deyildi. Səhmlərin iki buraxılışına yazılma əsasında toplanmış bankın kapitalı 160 min f. çatırdı ki, bu məbləğin də yalnız 80%-i ödənilmişdi. Bütün məbləğ bir neçə vaxta ödənilməli idi. Səhm sahiblərinin əksəriyyəti ilkin ödənişi etdikdən sonra bankda cari hesablar açdılar və bank müdirləri bütün digər müştərilərə bəslədikləri etimad qədər öz səhmdarlarına da etimadla yanaşmanı özlərinə borc bildirdilər və onların əksəriyyətinə bu cari hesablara əsasən sonradan banka səhmlərə görə növbəti ödəniş kimi daxil edəcəkləri məbləği borc almağa imkan verirdilər. Ona görə də, bu ödəmələr şəkildə bir kassadan götürülən məbləğ həmin saat digər

¹ Burada söhbət 1969-cu ildə Duqlas, Geron və K tərəfindən yaradılmış və 1772-ci ildə ödəmələri kəsən bankdan gedir.

kassalara geri qaytarılırdı. Amma bankın həddən artıq geniş əməliyyatlarına görə bankın kassalarındakı məbləğ nə qədər çox olsa da müflisedici vasitə olan Londona veksellərin trassirovkasından və onların vaxtında faiz və komissiyonlarla birgə ödənilməsi üçün Londona yeni veksellərin verilməsindən başqa hər hansı bir digər vasitə ilə kassaların doldurulması mümkün olmadığından daha tez boşalmalı idi. Eyni zamanda, bankın elə əvvəldən pulu az olduğundan, deyilənə görə o, əməliyyatlarını başlayandan bir neçə ay sonra bu vasitəyə əl atmalı olurdu. Həmin bankın sahibləri faktiki olaraq təsis aktının altında imza atmaqla bir neçə millionluq əmlakları ilə bankın bütün öhdəliklərinə görə cavabdeh olurdular. Belə bir təminatın verilməsinə görə həddən artıq əlaçlıq fəaliyyətinə baxmayaraq bank öz əməliyyatlarını iki il müddətində davam etdirirdi. Onları dayandırmalı olanda isə bankın dövriyyədə 200 min f.-a yaxın banknotları var idi. Buraxılan andan həmin saat da özünə ödənilmə üçün geri qayıdan bu banknotların dövriyyəsini təmin etmək üçün bank daim Londona veksellərin yazılmasını tətbiq etməli idi ki, onların da sayı, dəyəri fasiləsiz artırdı və bankın əməliyyatları dayandırdığı anda onların məbləği artıq 600 min f.-u aşmışdı. Beləliklə, bank bu iki ildən bir qədər artıq vaxt müddətində müxtəlif şəxslərə 800 min f.-udan artıq məbləği 5 %-lə ssuda etmişdi. Dövriyyədə banknot şəklində olan 200 min f. gəldikdə isə onu beş faizdən idarəetmə xərclərini çıxdıqdan sonra xalis mənfəət hesab etmək olar. Amma 600 min f.-un geri alınması üçün bank həmişə Londona vekselləri trassirovka etməli olduğundan faiz və komissiyon şəklində 8 % ödəməli olurdu ki, bununla da dövriyyəsinin dördü üç hissəsini üstələyən məbləğdən 3 %-ni itirirdi.

Bankın əməliyyatları onu təsis və idarəedənlərin gözlədikləri nəticələrin tam əksinə gətirib çıxartdı. Onların niyyəti ölkənin müxtəlif hissələrində yaradılan müəssisələrə geniş köməklik göstərməklə yanaşı, xüsusilə veksellərin uçotu sahəsində geriləmələrinə görə narazılığa səbəb olan Edinburq banklarını sıxışdırıb çıxartmaqla və eyni vaxtda bütün şotland banklarını əvəz etməklə bütün bank işini öz əlində cəmləməkdən ibarət idi. Şübhəsiz, yeni bank müvəqqəti də olsa bu sahibkarlara köməklik göstərdi və iki ildən artıq müddətə öz layihələrini həyata keçirməyə imkan verdi. Lakin bununla bank onlara daha böyük borclara girməyə kömək etdi və iflas baş verən zaman bu hal nəinki onlarda, həm də onların kreditorlarında daha ağır şəkildə öz əksini tapdı. Beləliklə, həqiqətdə bankın əməliyyatları

sahibkarların, bütün ölkənin çətinliyini və faciəsini yüngülləşdirmək əvəzinə nəticədə daha da dərinləşdirdi. Əgər onlar öz işlərini iki il əvvəl saxlasa idilər, bu həm özləri, həm kreditorları, həm də ölkə üçün daha yaxşı olardı. Bütün bunlara baxmayaraq sahibkarlara göstərilən bu müvəqqəti yardım digər Şotlandiya banklarına həqiqi və uzunmüddətli köməklik etdi. Dövr edən veksellərlə əməliyyat aparan və banklar tərəfindən bu veksellərin uçotunda çətinlik yaradılanların hamısı qoynunu açıb onları gözləyən bu yeni banka tərəf axdılar. Bunun sayəsində əvvəllər başqa bir şəraitdə əhəmiyyətli itki ilə və öz müştərisinə xələl gətirmədən çıxma bilməyəcək digər banklar indi axırı olmayan bu çevrədən asanlıqla çıxma bildilər.

Deməli, son nəticədə yeni bankın əməliyyatları yüngülləşdirilməsi nəzərdə tutulan ölkənin çətinlik və faciəsini daha da gücləndirdi, işdə isə sıxışdırılıb çıxarılması ehtimal olunan rəqiblərini ciddi çətinliklərdən qurtardı.

Bu yeni bankın açılması zamanı bir çox insanlar elə fikirləşirdilər ki, bankın kassaları hər boşalan zaman bankın öz banknotlarını ssuda etdiyi şəxslərin öhdəliklərini reallaşdırmaqla doldurula bilər. Mənə elə gəlir ki, təcrübə onları tezliklə inandırdı ki, bu vasitə ilə pulların əldə edilməsi həmin məqsəd üçün çox zəifdir və əvvəldən pulları az olan, tez bir zamanda boşalan bu kassaların doldurulması veksellərin Londona trassirovkası, vaxtı bitəndə də yığılmış faiz və komissiyonlar da üstünə gəlməklə elə həmin Londona yeni veksellərin yazılması kimi müflisedici təcrübədən başqa cür mümkün deyildi. Lakin ehtiyac yaranan kimi bu vasitə ilə pulları əldə etməyin mümkün olmasına baxmayaraq, bank hər dəfə belə əməliyyat apardıqca mənfəət əldə etmək əvəzinə itkilərlə üzləşirdi. Beləliklə, veksellərin yazılması və yenidən yazılması sisteminin geniş istifadəsi zamanı baş verən tezliklə olmasa da, son nəticədə, bank kommertiya müəssisəsi kimi iflasa uğramalı idi. Həmçinin, bank öz buraxdığı biletlərin faizindən heç bir gəlir əldə edə bilmirdi, belə ki, biletlər ölkə dövriyyəsinin istifadə və tətbiq edə biləcəyindən artıq bir məbləğ olduğundan buraxılan andan qızıl və gümüşə dəyişdirilmək üçün dərhal özünə qayıdırdı və onların ödənilməsi üçün bank həmişə pul borc almalı olurdu. Əksinə, belə borc almalarla, sərbəst vəsaitləri olan insanların axtarılıb tapılması, onlarla danışıqların aparılması girovnamə və ya öhdəliklərin tərtibi üçün agentlərin saxlanması ilə bağlı olan xərclər bankın üzərinə düşür və onun hesablarının balansında xalis ziyana çevrilirdi. Belə vasitə ilə bankların kassalarının doldu-

rulması layihəsini, gölündən fasiləsiz su axan, lakin ora geri su gəlmədiyindən suyun səviyyəsini dəyişməz saxlamaq üçün, bir neçə mil uzaqda yerləşən quyudan vedrələrlə fasiləsiz su daşımaq üçün bir neçə fəhlə tutan adamın layihəsi ilə müqayisə etmək olar.

Lakin bu əməliyyatların yerinə yetirilməsi kommersiya müəssisəsi kimi bank üçün nəinki mümkün olan, hətta sərfəli olsa idi belə, ölkə bundan heç bir gəlir əldə edə bilmirdi və əksinə, böyük itkiləri ola bilərdi. Bu əməliyyat ssuda üçün sərbəst olan pul kəmiyyətini heç az dərəcədə də artırmırdı. O, bütün ölkə üçün bankı yalnız bir növ mərkəzi ssuda təşkilatına çevirə bilirdi. Pula ehtiyacı olan insanlar onlara ssuda verən fərdi şəxslərə deyil, banka müraciət etməli olurdular. Lakin tanıdığı adamların qənaətçilliyinə və ehtiyatlılığına etibar edib onlara ssuda verən fərdi şəxsdən, fərqli olaraq beş yüz müxtəlif şəxsə pullarını ssuda verən bank müdirləri onların çox hissəsini pis tanıdığından, çətin ki, öz debitorlarını düzgün seçmək iqtidarında olsunlar. Ehtimal olunur ki, fəaliyyətini xarakterizə etdiyim belə bankın borclularının çox hissəsi fantastik projektorlardan, yəni bütün köməkliliyin göstərilməsinə baxmayaraq işini tam yerinə yetirsə və ya həmin işi axıra çatdırsa da həqiqətdə istifadə etdiyi məbləği geri qaytara bilməyən, onlara sərf edilən əmək qədər əməyin məşğul olmasından ötrü fond yarada bilməyən ağılsız müəssisələrin pul almağı üçün vekselləri yazan adamlardan ibarət idi. Əksinə, fərdi şəxslərin qənaətli və ehtiyatlı borcluları, yəqin ki, borc aldıkları pulları, bəlkə də, daha az cəlbədicə və qrandioz olan, lakin daha samballı və mənfəətli, onlara sərf edilən vəsaiti daha yüksək mənfəətlə qaytaran və bununla da onlara qoyulan əməkdən artıq əmək sayının saxlanması mümkün edəcək fondu yaradan etibarlı müəssisələrə xərcləyirlər. Beləliklə, qeyd olunan əməliyyatın müvəffəqiyyəti ölkə kapitalını az dərəcədə də olsa artırmayaraq onun mənfəətli və ağıllı müəssisələrinin əksər hissəsini əlverişsiz və ağılsız müəssisələrə çevirirdi.

Tanınmış Lou o fikirdə idi ki, Şotlandiyanın sənayesi pul çatışmazlığına görə inkişaf etmir. Onun fikrincə, təsis edilmiş xüsusi növ bankın ölkə torpaqlarının dəyərini bərabər məbləğdə kağız pullar buraxması ilə bu pul vəsaitlərində olan çatışmazlığı ləğv etmək olar. O öz layihəsini ilk dəfə təqdim edərkən Şotlandiya parlamenti onun qəbul edilməsini mümkün saymadı. Sonradan o bəzi dəyişikliklərlə Fransanın regenti olan Orleana hersoqu tərəfindən qəbul edildi. Kağız pulların sayını istənilən ölçülərə qədər artırmaq imkanı ideyası faktiki olaraq bəşəriyyətin indiyə qədər gördüyü ən ağılsız bank və birja

müəssisəsi olan Missisipi kompaniyasının¹ əsasında yerləşirdi. Bu müəssisənin müxtəlif əməliyyatları Dyüverne² tərəfindən onun Dütönun «Maliyyə və ticarət haqqında siyasi mülahizələr»³ inin təhlilində o qədər tam və aydın izah edilib ki, mən onların üzərində dayanmayacağam. Onun əsasını Lounun özü tərəfindən Şotlandiyada nəşr etdirmiş «Pul və ticarət haqqında mülahizələr»⁴ində şərh olunan prinsiplər təşkil edirdi. Bu və bəzi digər əsərlərdə həmin prinsiplər əsasında inkişaf etdirilən əla, lakin ağılasız ideyalar, hətə də bir çox insanlara təsir edir və haqqında həm Şotlandiyada, həm də digər yerlərdə şikayət eşidilən bu bank əməliyyatlarının, əla bilsin hədsiz genişlənməsinə məlum dərəcədə köməklik etdilər.

İngiltərə bankı Avropada mövcud olan banklardan ən böyüyüdür. O korporasiya şəklində 27 iyul 1694-cü ildə parlamentin xüsusi aktı əsasında xartiyaya böyük dövlət möhürü əlavə edilməklə təsdiq edilib. O vaxt bank hakimiyyətə 1200 min funtu sonuncudan hər il 100 min f. almaq şərtilə ssuda etmişdi və onun da 96 min f. faiz idi ki, bu da hər yüz faizə görə səkkiz faizi və ilə 4 min f. da idarəetmə xərclərini ifadə edirdi. Fikirləşə bilərik ki, belə yüksək faizlə pul borc almalı olurduğundan inqilabla təyin olunmuş yeni hakimiyyətin krediti o qədər də çox deyildi.

1697-ci ildə banka öz əsas kapitalını 1 101 171 f. 10 şillingə qədər artırmağa icazə verildi və o zaman onun əsas kapitalı 1 201 171 f.10 şillingə çatırdı. Deyilənə görə kapitalın belə artırılması dövlət kreditini təmin etmək üçün aparılırdı. 1696-cı ildə bankın kuponları 40, 50 və 60%, bankın banknotları isə 20 % aşağı düşdü.⁵ Həmin dövrdə həyata keçirilən bütün gümüşün yenidən döyülməsi zamanı bank öz banknotlarının ödənilməsini dayandırmağı qərara aldı ki, bu da onların məzənnəsinin aşağı düşməsinə səbəb oldu.

¹ Con Lou tərəfindən 1717-ci ildə yaradılmış və məqsədi Luiziananı kolonizasiya etmək spekulyativ səhmdar kompaniya belə adlanır. Sonradan «Bütün Hindistanın kompaniyaları» adı altında Fransanın kolonial ticarətini öz əlinə aldı. Lou tərəfindən yaradılan kompaniyaların maliyyələşdirilməsi üçün bank həddən artıq çox kağız pullar buraxırdı ki, bunun nəticəsində də 1720-ci ildə həm bank, həm də kompaniyalar kəskin iflasa uğradı.

² Du Verney, Examen du Livre Intitule Reflexions Politiques sur les Finances e tle Commerce. La Haye, 1740. Kitab Dütönun əsərlərinin tənzidini əks etdirir.

³ Dutot, Reflexions Politiques sur les Finances et le Commerce. La Haye, 1738.

⁴ John law, Money And Trade considered, with a proporsal for supplyinh the nation with Money. Edinbugh, 1703.

⁵ James Postlethwaite, History of the public Revenue, p.301.

Şahzadə Annanın hakimiyyətinin 7-ci ilində qəbul olunmuş qanunun 7-ci maddəsinə əsasən bank xəzinədarlığa 400 min f. ssuda etdi və ödədi ki, bu da 96 min f. faiz və 4 min f. da idarəetmə xərcləri olmaqla illik ödəniş kimi ilkin şəkildə təyin olunan məbləğin 1600 min f. çatmasına gətirdi. Deməli, 1708-ci ildə hakimiyyət heç də fərdi şəxslərindən pis olmayan və o zaman adi halda qanuni, bazar normasında hesab olunan, yəni 6 % üzrə pul borc ala bilirdi. Həmin qanuna əsasən bank 1 775 027 f.17 şill. 10 ½ p. məbləğində altı faizli xəzinədarlıq biletlərini qapatdı və eyni zamanda, öz kapitalını iki dəfə artırmaq məqsədilə səhmlərə yazılma üçün icazə aldı. Beləliklə, 1708-ci ildə bankın kapitalı 4 402 343 f.-a çatdı ki, onun da 3 375 027 f. 17 şill. 10 ½ p. hakimiyyətə ssuda verilmişdi.

1709-cu ildə səhmlərə görə əlavə faiz ödənişinin edilməsi haqda elandan sonra 656 204 f. 1 şill. 9p., 1710-cu ildə əlavə beş faizli ödəniş haqda elandan sonra 501 448 f. 12 şill. 11 p. ödənilmiş və kapitala çevrilmişdi və bankın kapitalı 5 559 995 f. 14 şill. 8 p. çatmışdı.

I Georqun hakimiyyətinin 3-cü ilində qəbul olunmuş qanunun 8-ci maddəsinə əsasən bank xəzinədarlığın iki milyonluq biletlərini qapatdı və o vaxta görə o, artıq hakimiyyətə 5 375 027 f. 17 şill. 10 ½ p. ssuda vermişdi. I Georqun hakimiyyətinin 8-ci ilində qəbul olunmuş qanunun 21-ci maddəsinə əsasən bank Gənubi okean kompaniyasının 4 mln.f. məbləğində səhmlərini aldı, 1722-ci ildə isə bu alqının həyata keçirilməsi üçün vəsait əldə etmək məqsədilə yeni səhmlərin buraxılması nəticəsində onun kapitalı 3 400 min f. artırıldı. Beləliklə, həmin vaxta bank hakimiyyətə 9 375 027 f. 17 şill. 10 ½ p. ssuda etmişdi, halbuki, onun kapitalı cəmi 8 959 995 f. 14 şill. 8 p.-ə çatırdı. Həmin andan bankın dövlətə ssuda verdiyi və faiz aldığı məbləğ ilk dəfə olaraq onun bankın səhmlərinə görə sahiblərinə dividend ödədiyi məbləği və yaxud əsas kapitalı üstələyirdi; başqa sözlə, bank həmin andan dividend ödədiyi artıq kapitala malik oldu. Və həmin vaxtdan onun həmişə belə kapitalı qalırdı. 1746-cı ildən bankın dövlətə ssudaları 11 686 800 f.-a çatdı, onun səhmdar kapitalı isə yeni səhmlərin buraxılması və əlavə ödənişlər nəticəsində 10 780 min f. qədər artırıldı. O vaxddan hər iki məbləğ dəyişməz qaldı. III Georqun hakimiyyətinin 4-cü ilində qəbul olunmuş qanunun 25-ci maddəsinə əsasən bank onun üstünlüklərinin uzadılmasına görə geri qaytarılmadan və faiz ödənilmədən 110 min f. st. dövlətə ödəməyə razı oldu. Beləliklə, bu məbləğ göstərilən iki məbləğdən heç birini artırmadı.

Bank tərəfindən verilən dividend bankın dövlətə ssuda verdiyi pullara görə müxtəlif dövrlərdə aldığı faiz normasının dəyişməsindən və digər vəziyyətlərdən asılı olaraq dəyişirdi. Bu faiz norması tədricən hər yüz faizə görə 8 faizdən 3 faizə qədər azaldı. Axırını son bir neçə ildə bankın dividendi $5 \frac{1}{2} \%$ -ə bərabər idi.

İngiltərə bankının dayanıqlılığı Britaniya hakimiyyətinin dayanıqlılığına bərabərdir. Kreditorları hər hansı bir itkiyə uğramamışdan əvvəl onun dövlətə ssuda verdiyi hər bir şey itirilməli idi. İngiltərədə heç bir bankir kompaniyası parlament aktı ilə təsdiq oluna və ya 6 üzvdən artıq tərkibdən ibarət ola bilməzdi. O təkcə adi tipli bank kimi deyil, həm də dahi dövlət mexanizmi kimi əməliyyatlar aparırdı. Bank dövlətin kreditorlarına çatası illik ödənişlərin böyük hissəsini alır və ödəyirdi, xəzinədarlıq biletlərini dövrüyyəyə buraxır və hakimiyyətə çox vaxt ödənilməsi bir neçə ildən sonra baş verən torpaq vergisinin və sələmiyə görə verginin birillik məbləğini avans edirdi. Bu müxtəlif əməliyyatların həyata keçirilməsi zamanı bankın dövlətin qarşısındakı vəzifələri, onu bəzən müdirlərinin günahı olmadan dövrüyyəni artıq şəkildə kağız pullarla yükləməyə məcbur edirdi. Bank bərabər şəkildə kommertiya veksellərini uçota alırdı və bir çox hallarda təkcə İngiltərənin deyil, həm də Qamburqun və Hollandiyanın əsas firmalarının kreditini dəstəkləməli olurdu. Bir halda, deyilənə görə 1763-cü ildə bu məqsədlə bir həftəyə o, əsasən külçə şəklində 1600 min f. verdi. Lakin mən nə göstərilən məbləğin ölçülünə, nə də vaxtın qısalığına görə cavabdeh olmuram. Digər hallarda bu iri müəssisə ödəmələri altı penslik qəpiklərlə ödəməli olurdu.

Bankların ağıllı əməliyyatları ölkənin məhsuldar fəaliyyətinin inkişafına onun kapitalını artırmaqla deyil, mövcud kapitalın böyük bir hissəsini aktiv və məhsuldara çevirməklə köməklik edirdi ki, bu da banklar olmasa idi mümkün olmazdı. Kommertanın özündə cari ödəmələri aparmaq üçün kapitalın nağd şəkildə tətbiqsiz saxlamalı olduğu hissəsi ölü kapital olub, həmin vəziyyətdə qaldığı təqdirdə nə onun özü, nə də ölkə üçün heç nə istehsal etmir. Bankların ağıllı əməliyyatları bu ölü kapitalı məhsuldar və aktivə, emal üçün materiala, işləyənlər üçün istehsal alətlərinə və yaşam vasitələrinə, yəni onun həm özü üçün, həm də onun ölkəsi üçün nə isə istehsal edən kapitala çevirməyə imkan verir. Hər hansı bir ölkənin dövrüyyəsində olan, onun torpağının və əməyinin illik məhsulunun istehlakçılar arasında bölüşdürülməsi və dövrüyyəsi üçün vasitə olan qızıl və gümüş ayrılıqda götürülən kommertanın nağd pulları kimi ölü kapitaldır.

Ölkənin kapitalının bu çox qiymətli hissəsi onun üçün heç nə istehsal etmir. Bankların ağıllı əməliyyatları bu qızıl və gümüşün əksər hissəsini kağız pullarla əvəz edərək, ölkəyə bu ölü kapitalın böyük bir hissəsini məhsuldar və aktiv kapitalla, yəni ölkə üçün nə isə istehsal edən kapitalla çevirməyə imkan verir. Ölkənin dövriyyəsində olan qızıl və gümüş pulları tam hüquqla ölkənin bütün çörək və otunun bazara çatdırılması və hərəkətinə köməklik edən, amma özü bir bağlama da belə istehsal etməyən şosse yolu ilə müqayisə etmək olar. Əgər belə bir metafora işlətməyə icazə verilsə, bir növ hava yolu yaradan bankın ağıllı əməliyyatları ölkəyə özünün yollarının çox hissəsini yağşı otlaqlıqlara və çörək zəmilərinə çevirməyə imkan verir və bununla da öz torpaq və əməyinin illik məhsulunu əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Lakin etiraf etmək lazımdır ki, ölkənin ticarəti və sənayesi bir qədər genişlənsə də, ümumiyyətlə, qızıl və gümüşün möhkəm bünövrəsi üzərinə olduğu kimi kağız pulların «dedalov qanadları» üzərində də dayanıqlı ola bilmir. Bu kağız pulları bölüşdürənlərin bacarıqsızlığına görə məruz qaldıqları təsadüflərdən başqa, onlar həmin bölüşdürücülərin ehtiyatlılığı və məharətinin də qoruya bilmədiyi digər təsadüflərin dərin təhlükəsi altında olur.

Məsələn, müvəffəqiyyətsiz müharibə zamanı düşmən paytaxtı və deməli, kağız pulların təminatı olan sərvətləri də zəbt etmiş olsa idi, bu bütün dövriyyəsi kağız pullarla qidalanan ölkədə dövriyyəsinin çox hissəsi qızıl və gümüşə əsaslanan ölkəyə nisbətən daha böyük çəşqinlik yaradardı. Adı mübadilə aləti öz dəyərini itirdiyindən mübadilə sazişini kreditə və ya natural mübadilə vasitəsindən başqa həyata keçirmək heç cür mümkün olmazdı. Vergilər, adətən kağız pullar vasitəsilə ödənildiyindən şah öz ordusuna ödəniş edə və ya hərbi anbarlarını təchiz edə bilməzdi; ölkə daha çətin vəziyyətdə olardı, nəinki əgər onun dövriyyəsinin əhəmiyyətli hissəsi qızıl və gümüşdən ibarət olsa idi. Öz varidatını istənilən zaman müdafiə etmək daha asan olan bir vəziyyətdə saxlamağı arzulayan hökmdar yalnız kağız pulları buraxan bankları müflis edəcək bu pulların hədsiz artımından deyil, həm də ölkə dövriyyəsinin böyük bir hissəsinin onlarla doldurulmasına gətirib çıxaracaq sayının artımından da ehtiyat etməlidir.

Hər bir ölkənin dövriyyəsinə iki müstəqil budağa ayrıldığını hesab etmək olar: ticarətçilər arasında baş verən dövriyyəyə və ticarətçilərlə istehlakçılar arasında həyata keçirilən dövriyyəyə. Halbuki, eyni pul nişanları, istər kağız, istər dəmir, həm bir dövriyyə budağında, həm də digərində istifadə oluna bilməsinə baxmayaraq, hər iki

dövriyyə prosesi eyni vaxta baş verdiyindən onların hər birinin həyata keçirilməsi üçün bu və digər növdə pul məbləği tələb olunur. Müxtəlif ticarətçilər arasında dövr edən əmtəələrin dəyəri heç vaxt ticarətçilərlə istehlakçılar arasında dövr edən əmtəələrin dəyərini üstələyə bilməz, çünki ticarətçilər tərəfindən satılan hər şey son nəticədə istehlakçılara satış üçün nəzərdə tutulur. Ticarətçilər arasında olan mübadilə, adətən hər bir ayrılıqda götürülən saziş üçün böyük məbləğ tələb edir. Əksinə, ticarətçilərlə istehlakçılar arasında olan dövriyyə, əsasən pərakəndə xarakterli olması ilə fərqləndiyindən çox vaxt çox az məbləğ tələb olunur - çox zaman elə olur ki, bir şilling və ya hətta yarım penni kifayət edir. Amma kiçik məbləğlər böyük məbləğə nisbətən daha tez dövr edir. Şilling gineyaya nisbətən, yarım penni isə şillingə nisbətən sahiblərini daha tez-tez dəyişir. Ona görə də, il ərzində bütün istehlakçıların aldığılarının dəyəri ən azından il ərzində bütün ticarətçilərin aldığılarına bərabərdir, onlar ümumi qaydaya görə daha az sayda pulun vasitəsilə həyata keçirilə bilirlər, çünki öz sürətli dövriyyəsinə görə eyni pullar daha çox sayda həm birinci növ, həm də ikinci növ alqıların edilməsi üçün alət kimi çıxış edir.

Kağız pulların buraxılışı elə tənzimləmə bilər ki, onların dövriyyəsi ya əsasən müxtəlif ticarətçilər arasındakı sazişlərlə məhdudlaşsın, ya da eynilə ticarətçilərlə istehlakçılar arasındakı sazişlərin əksər hissəsinə tətbiq edilsin. Londonda olduğu kimi dövriyyədə on funt dəyərindən aşağı banknot olmayan yerlərdə kağız pullar, əsas etibarilə, ticarətçilər arasındakı sazişlər zamanı dövriyyədə olur. 10 f.-luq kağız istehlakçının əlinə düşdükdə o, adətən, elə birinci dükanda 5 şill.-lik əmtəə almaq lazım olan kimi onu dəyişməyə məcbur olur və bu pul çox vaxt istehlakçının onun qırxdan bir hissəsini xərcləməmiş ticarətçinin əlinə qayıdır. O yerlərdəki banknotlar 20 şill. kimi kiçik məbləğə buraxılır, məsələn, Şotlandiyadakı kimi, kağız pullar ticarətçilərlə istehlakçılar arasındakı dövriyyənin böyük hissəsinə yayılır. 10 və 5 şill.-lik banknotların dövriyyəsinə dayandıran qanunun qəbuluna qədər isə onlar dövriyyənin çox hissəsini doldururdu. Şimali Amerikada kağız pullar, adətən bir şilling kimi kiçik küpürlərlə buraxılırdı və təqribən bütün dövriyyəni doldururdu. Yorkşirdə isə onlar hətta 6 p. kimi kiçik küpürlərdə buraxılırdı.

Belə əhəmiyyətsiz məbləğlərdə banknotların buraxılması icazə verilən və adətən, praktika olunan yerlərdə bir çox aşağı dərrakəli insanlar bankir olmaq imkanı əldə edir və qərarına gəlirlər. Öhdəliyi 5 f. və ya hətta 20 şil.-də hamı tərəfindən rədd edilən adam, onun 6 p.

kimi çox aşağı məbləğdə verilməsi zamanı tərəddüdsüz qəbul edilməsini təmin edə biləcək. Belə yoxsul bankirlərin tez-tez uğradığı müflisləşmələr böyük rahatsızlıqlara, bəzən isə hətta belə banknotları ödəniş kimi qəbul etmiş azgəlirli insanlar üçün böyük faciəyə səbəb ola bilər.

Görünür, şahlığın heç bir yerində 5 f. aşağı məbləğdə banknotlar buraxılmasa idi daha yaxşı olardı. Onda ehtimal edilir ki, hal-hazırda 10 funtdan¹ aşağı dəyərli banknotlar buraxılmayan Londonda baş vermiş kağız pulların müxtəlif ticarətçilər arasındakı dövriyyənin hədlərindən kənara çıxması da olmazdı, baxmayaraq ki, şahlığın bir çox yerlərində 5 funta Londondakı 10 funt kimi baxılır və ona 10 funtun yarısına alınandan bir qədər artıq əmtəə düşsə də o, bədxərc Londondakı 10 funt kimi nadir hallarda həmin saat xərclənir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Londondakı kimi ticarətçilər arasında dövriyyə, əsas etibarilə kağız pullarla məhdudlaşan yerlərdə həmişə qızıl və gümüşün bolluğu müşahidə olunur. Şotlandiyada və daha çox Şimali Amerikadakı kimi ticarətçilərlə istehlakçılar arasında dövriyyənin böyük hissəsini kağız pullar zəbt edən yerlərdə, demək olar ki, qızıl və gümüşü dövriyyədən sıxışdırıb çıxarır; ölkənin ticarətinin təqribi bütün adi sazişləri kağız pullar vasitəsilə həyata keçirilir. Dövriyyədən on və beşşillinlik banknotların çıxarılması Şotlandiyada qızıl və gümüş çatışmazlığını bir qədər azaltdı, 20 şillinlik banknotların çıxarılması isə ehtimal edilir ki, onu daha çox azaldacaq. Deyilənə görə, bu metallara Amerikada onun kağız valyutalarının bəzi sadələşdirilməsindən sonra böyük sayda rast gəlinirdi. Eyni ilə qeyd edirlər ki, onlar bu valyutaların tadbiqinə qədər də çox idi.

Əgər kağız pullar, əsasən ticarətçilər arasındakı dövriyyə ilə məhdudlaşdırılmış olsa da, bank və bankirlər ölkənin sənaye ticarətinə kağız pullar, demək olar ki, bütün dövriyyəni tutduğu zaman göstərə bildikləri köməkliyi yenə də edə bilmək iqtidarında olardılar. Cari ödəmələr üçün ticarətçinin özündə saxladığı nağd pullar, ümumiyyətlə, onunla əmtəə aldığı ticarətçilər arasında dövriyyə üçün nəzərdə tutulur. O, özü ilə müştəriləri sayılan və ondan nağd pul almayıb, əksinə ona verən istehlakçılar arasında dövriyyə üçün özündə pul saxlamağa ehtiyac duymur. Ona görə ticarətçilər arasında dövriyyə ilə məhdudlaşan məbləğ qədər kağız pulların buraxılması ehtimal olursa idi belə, bank və bankirlər müəyyən qədər real veksellərin

¹ Bank ilk dəfə 10 f. dəyərində banknotları 1759-cu ildə; 1 və 2 f.-rını 1797-ci ildə buraxıb. 1844-cü ildə isə 5 f. aşağı banknotların buraxılışı qadağan edildi.

uçotu, müəyyən qədər də cari hesablara görə ssudalar vasitəsilə bu ticarətçilərin çox hissəsini özündə cari ödəmələri qapatmaq üçün kapitalının çox hissəsini nağd pul şəklində istifadə etmədən saxlamaq zərurətindən qurtara bilərdilər. Deməli, onlar ağıla əsaslanaraq bank və bankirlərin hər cür ticarətçi və sənayeçilərə etmək iqtidarında olduqları ən böyük köməkliyi edə bilərlər.

Onlar deyə bilərlər ki, çox və ya az məbləğə bankirin öhdəliyi şəklində ödəmələrin alınmasında özlərinin razılığı olan fərdi şəxslərə maneə yaratmaq və ya bütün qonşuları almağa razı olduqları belə öhdəliklərin buraxılışında bankiri məhdudlaşdırmaq qanunun qorunması olduğu və pozulmasına icazə vermədiyi təbii azadlığa açıq təcavüz etmək deməkdir. Şübhəsiz, belə tənzimləməyə bəzi hallarda təbii azadlığın azaldılması kimi baxmaq olar. Amma az sayda ayrı-ayrı şəxslərin təbii azadlığının özünü büruzə verməsi bütün cəmiyyətin rifahını təhlükəyə sürüklədiyindən həm ən despotik, həm də ən azad, yəni bütün hakimiyyətlərin qanunları ilə məhdudlaşdırılmalıdır və məhdudlaşdırılır da. Yanğının yayılmasının qarşısının alınması üçün evlərin arasında brandmauerlərin ucaldılması öhdəliyi də elə burada təklif olunan bank əməliyyatlarının tənzimlənməsi xarakterli olan təbii azadlığın pozulmasını əks etdirir.

Nöqsansız kreditə malik olan şəxslər tərəfindən buraxılan və tələb olunan kimi heç bir şərtsiz ödənilməyə məruz qalan və faktiki olaraq təqdim olunan kimi həmişə ödənilən banknotlardan ibarət kağız pullar bütün hallarda dəyərində görə qızıl və gümüşə bərabərdir, çünki istənilən anda onların əvəzinə qızıl və gümüş almaq olar. Bu pullara alınan və satılan hər bir şey gümüş və qızıla ucuz alınıb-satıldığı kimi elə mütləq ucuz alınıb-satılmalıdır.

Qeyd edirdilər ki, kağız pulların kəmiyyətinin çoxalması dövriyyədə olan pulların ümumi sayını artırır və deməli, onların dəyərini azaldır, əmtələrin pul qiymətini qaçılmaz olaraq yüksəldir. Lakin dövriyyədən çıxarılan qızıl və gümüşün kəmiyyəti həmişə ora daxil olan kağız pulların kəmiyyətinə bərabər olduğundan, kağız pullar heç də mütləq şəkildə dövr edən pulların ümumi kəmiyyətini artırmır. Yüzilliyin əvvəllərindən indiyə qədər Şotlandiyada ərzaq məhsulları 1759-cu ildə olduğu qədər ucuz olmamışdır, halbuki o zaman 10 və 5 şillinqlik banknotların dövriyyəsinə görə ölkədə kağız pullar indiyə nisbətən daha çox idi. Şotlandiyada və İngiltərədə ərzaq məhsullarının qiymətlərinin nisbəti bu gün də Şotlandiyada çoxlu sayda bankir kompaniyaları yaranana qədərki kimidir. Çox hallarda

Fransadakı kimi İngiltərədə də çörək ucuzdur, halbuki İngiltərədə həddən artıq çoxlu kağız pullar dövriyyədədir, amma Fransada, demək olar onlar heç yoxdur. 1751-ci və 1752-ci illərdə Yumun «Siyasi düşüncələr»i çap etdirməsindən və Şotlandiyada kağız pulların sayının əhəmiyyətli artımından az sonra ərzaq məhsullarının qiymətlərinin əhəmiyyətli artımı baş verdi ki, bu da kağız pulların sayının artmasına görə deyil, məhsuldarlığın aşağı olması ilə bağlıdır.

Əlbəttə, vəziyyət öhdəlikdən ibarət olan kağız pullarla başqa cür olardı və ödənilməsinin yubanmadan aparılması onları verənin şərtindən və yaxud bu öhdəlikləri saxlayanın həmişə yerinə yetirə bilmədiyi şəraitdən, ya da bir neçə ilin başa çatmasından sonra tələb edilə bilən və bu zaman müddətindən heç bir faiz gətirməyən ödəmələrdən asılı olardı. Şübhəsiz, belə kağız pullar, ödənilməsinin etibarlılığından və çox, ya da az dərəcədə çətinliyindən və yaxud ödənilməsinə tələb etmək mümkün olduğu zamanın uzun, ya qısalığından asılı olaraq qızıl və gümüşün dəyərindən az, ya da çox dərəcədə aşağı düşərdi.

Bir neçə il bundan əvvəl bəzi Şotlandiya bankir kompaniyaları öz banknotlarında şərt haqqında qeydlər edirdilər ki, onlara, əsasən də banknota görə təqdim olunan ana və ya onu təqdim edənə yubanmadan ödəniş etməyi və yaxud **müdirlərin ..... görə** altı aydan sonra təqdim edən zaman bu altı aya görə qanuni faizlərin ödənilməsinə söz verirdilər. Bu bankların bəzilərinin müdirləri bəzən bu qeydlərdən istifadə edirdilər və onların banknotlarının çox hissəsinə qızıl və gümüş tələb edənləri çox vaxt tələb etdiklərinin bir hissəsi ilə qane olmasalar ondan istifadə edəcəkləri ilə hədələyirdilər. Bu bankir kompaniyalarının kredit biletləri, o zaman Şotlandiyada dövr edən pul nişanlarının çox hissəsini təşkil edirdi və ödənilməsinin belə təminatlılığı ucbatından onların dəyəri qızıl və gümüş qəpiklərin dəyərindən aşağı düşdü. London və Karlyayl arasında veksəl məzənnəsi paritet səviyyəsində saxlanıldığı vaxt belə ifrat istifadə nəticəsində (hansı ki, əsas etibarilə 1762,1763 və 1764-cü illərdə tətbiq olunub) Demfirdə Londonun məzənnəsi bəzən Demfriyə nisbətən 4 % aşağı olurdu, halbuki bu şəhər Karlyayldan 30 mildən artıq olmayan uzaqlıqda yerləşirdi. Amma Karlyaylda veksellər qızıl və gümüşlə ödənilirdi halda, Demfirdə onlar Şotlandiya banknotları ilə ödənilirdi, bu banknotların qızıl və gümüşə dəyişdirilməsi imkanına olan əminsizlik bu qəpiklərlə müqayisədə onların dəyərini 4% aşağı salırdı. 10 və 5 şillinglik banknotların buraxılışını qadağan edən

parlament aktı bu qeydləri də qadağan etdi , veksellərin İngiltərə ilə Şotlandiya arasındakı məzənnəsini təbii normaya, yəni veksellərin dövriyyəsiindən və ticarətin gedişindən asılı olaraq təyin olunan normaya qaytardı.

6 penni kimi aşağı məbləğin Yorkşirdə ödənilməsi çox vaxt kredit biletini təqdim edən bu bileti buraxana gineyadan qalan qalığı qaytarmalı olduğu üçün baş verirdi; kredit biletlərini saxlayanlar üçün bu şərti yerinə yetirmək çətin olduğundan, bu hal kağız pulların qızıl və gümüşlə müqayisədə dəyərini aşağı salırdı. Bununla əlaqədar olaraq hər hansı bir qeyd və şərtlər parlament aktı ilə qeyri-qanuni elan edilmişdi və təqdim edən şəxsə dəyəri 20 şillingdən aşağı olan kredit biletlərini buraxmaq Şotlandiyadakı olduğu kimi burada da qadağan olunmuşdu.

Şimali Amerikada kağız pul dövriyyəsi təqdim olunan vaxt ödənilən banknotlardan deyil, buraxılışından bir neçə il sonra ödənilməsi tələb oluna bilən dövlət biletlərindən ibarət idi; koloniya hakimiyyəti bu biletləri saxlayanlara faiz ödəməsə də, onları faktiki üzərində göstərilən tam məbləğdə qanuni ödəniş vasitəsi kimi elan və qəbul etdilər. Amma koloniyaların tam dayanıqlılığını nəzərə alsaq da, hər 100 f. görə normal faizi altına çatan ölkədə, məsələn, 15 ildən sonra ödənilən məbləğ 40 funtdan bir qədər artıq nağd pul dəyərində olacaq. Ona görə də kreditoru faktiki nağd pul şəklində alınmış 100 funtluq borcun ödənilməsi üçün belə öhdəliyə məcbur etmək, elə bir ədalətsiz akt olardı ki, özünü azad sayan istənilən dövlətin hakimiyyəti, çətin ki, onu qəbul edə idi. Düzgün və sadələvh d-r Duqlasın¹ bizi inandırdığı kimi, bu tədbir vicdansız borclular tərəfindən öz kreditorlarını aldatmaq üçün fikirləşdiyindən özündə yaranmasının səbəblərini daşıyır. Pensilvaniyanın hakimiyyəti 1772-ci ildə özünün kağız pullarının ilk buraxılışını həyata keçirməklə sonunculara qızıl və gümüşün dəyərlə eyni dəyər vermək üçün öz əmtəələrinə kolonial kağız pul, yaxud qızıl və gümüşlə ödənilməsiindən asılı olaraq müxtəlif qiymət qoyanlara qarşı tiranik, lakin nəzərdə tutulanan həyata keçirilməsi üçün təyin edilənlərə nisbətən daha az məqsədə çatan cəzalar tətbiq edirdilər. Müsbət qanun gineyaya bərabər şillingi ödəniş vasitəsi elan edə bilər və məhkəməni bu məbləği ödəmiş borc-

¹ Bax: W. Douglas, A Summary, Historical And Political, of the First Planting, Progressive Improvements, and the Present State of the British Settlements in North America. 1760.

lunu bütün öhdəliklərdən azad etməyə məcbur edə bilər. Lakin heç bir müsbət qanun əmtəni satan onu satmaq və ya satmamaq qərarını qəbul edə bilən adama gineya dəyərində olan əmtəsinə əvəzində şillinq almağa məcbur edə bilməz. Belə qərarların olmasına baxmayaraq, Böyük Britaniya ilə mübadilədə aydın oldu ki, bəzi koloniyalarda 100 funt sterlinq 130 funta, digərlərində isə çox böyük məbləğ olan 1100 funt kağız pula bərabər götürülür; dəyərlərdəki bu fərq müxtəlif koloniyalarda buraxılmış kağız pulların sayının qeyri-bərabərliyi və onların son ödənilmə, gerialınma ehtimalının, müddətinin az və ya çox olması ilə şərtlənir.

Parlament tərəfindən dərc olunmuş və koloniyaların əsassız olaraq şikayətləndikləri bu qanundan ədalətli heç nə ola bilməz və o, koloniyalarda gələcəkdə buraxılacaq kağız pulların qanuni ödəniş vasitəsi elan edilə bilmədiyini təyin etdi.

Pensilvaniə bizim bütün digər koloniyalara nisbətən kağız pulların buraxılışında həddi gözləyib. Bununla əlaqədar, deyilənə görə, onun kağız pulları həmişə bu koloniyada kağız pullar buraxılma qədər dövriyyədə olan qızıl və gümüşün dəyəri qədərdir. Hələ bu emissiyaya qədər koloniya öz qəpiyinin təyin olunan dəyərini artırırdı və xalq yığıncağının aktı ilə qərara aldı ki, 5 şill. qəpiklər 6 şill.3 p., daha sonralar isə 6 şill.8 p. qəbul edilməlidir. Ona görə pul dövriyyəsi qızıl və gümüşdən ibarət koloniyanın valyutası olan funtun dəyəri funt sterlinqin dəyərindən 30%-dən bir qədər artıq aşağı idi və koloniya kağız dövriyyəyə keçəndə də onun valyutası nadir hallarda bu dəyərlə müqayisədə 30%-dən artıq azalırdı. Qəpiklərin təyin olunmuş dəyərinin artırılması qızıl və gümüşün çıxarılmasının qarşısını almaq məqsədilə edilirdi, belə ki, bu koloniyalardakı metalların eyni sayı metropoliyaya nisbətən daha böyük məbləği ifadə edirdi. Amma açıqlanmışdır ki, metropoliyadan alınan bütün əmtələrin qiyməti koloniyanın qəpiklərinin təyin olunmuş dəyərinin artmasına uyğun olaraq proporsional artmışdır, oradan qızıl və gümüşün elə əvvəlki kimi böyük sayda çıxarılması davam edir.

Hər bir koloniyanın kağız pulları yerli vergilərin ödənilməsi üçün üzərində göstərilən tam dəyəri ilə qəbul edildi ki, bu da onlara ehtimal olunan, yaxud həqiqi qapadılma və ya son ödənilmə müddətinin uzaq olmasına əsasən, malik olduqları dəyərə nisbətən zəruri olaraq əlavə dəyər yaradırdı. Bu əlavə dəyər kağız pulların sayının həmin kağız pulları buraxan koloniyanın vergilərinin ödənilməsində istifadə olunan məbləği üstələməsinin az və ya çox

dərəcəsi asılı idi. Bütün koloniyalarda bu say əhəmiyyətli dərəcədə bunun üçün lazım olan məbləği üstələyirdi.

Vergilərin məlum hissəsinin kağız pulların verilən növü ilə ödənilməsinə əmr edən hökmdar bu yolla qapadılma və son ödənilmə müddəti onun qərarından asılı olsa idi, belə həmin pullara bəzi dəyəri vermiş olardı. Əgər bu kağız pulları buraxan bank onların sayının bu məqsədlə istifadə olunanlardan bir qədər aşağı olmasına nəzarət edə bilsə idi, onda bu pula tələb o qədər arta bilərdi ki, o bazarda əvəzinə buraxıldığı qızıl və gümüş qəpiklərə nisbətən daha yüksək qiymətlə satıla bilərdi və yaxud üstündə mükafat da verərdi. Məhz bəziləri Amsterdam bankının ajiotajını və yaxud bank pul nişanlarının dəmir pullar üzərində üstünlüyünü bununla izah edirdilər, halbuki onların dediyinə görə, bu bank pulları onların sahibinin istəyi ilə bankdan götürülə bilməzdi. Xarici veksellərin böyük hissəsi bank pulları ilə, yəni bankın kitabında pul köçürülməsi ilə ödənilməli idi. Qeyd edildiyi kimi, bank müdirləri bank biletlərinin ümumi sayını göstərilən məqsəd üçün zəruri olan səviyyədən bir qədər aşağı səviyyədə saxlamağa çalışırlar. Bəzi şəxslərin fikrincə, məhz buna görə də bank biletləri mükafatla satılır və yaxud ölkənin qızıl və gümüş qəpiklərinin nominal məbləğinin üzərində 4 və ya 5 % ajio (əlavə) verir. Amsterdam bankı haqqında bu məlumatın əhəmiyyətli dərəcədə hər hansı bir əsaslandırmadan məhrum olması aşağıdakılardan aydın olacaq.

Kağız pulların məzənnəsinin qızıl və gümüş qəpiklərin dəyərinə nisbətən düşməsi, heç də bu metalların dəyərinin düşməsi deyil, yəni onların eyni sayının istənilən növ əmtəənin az sayına dəyişməsi deyil. Qızıl və gümüşün dəyəri ilə istənilən növ əmtəələrin dəyəri arasındakı nisbəti bütün hallarda ölkənin dövriyyəsində olan bu və ya digər kağız pulların təbiətindən və yaxud sayından asılı deyil, ticarət dünyasının nəhəng bazarını bu metallarla hal-hazırda təchiz edən yataqların çoxluğundan və yaxud kasadlığından asılıdır. O, bazara müəyyən sayda qızıl və gümüşün çatdırılması üçün zəruri olan əməyin kəmiyyəti ilə elə ora müəyyən sayda bu və digər növ əmtəənin çatdırılması üçün lazım olan əməyin kəmiyyəti arasındakı nisbətdən asılıdır. Bankirlərə təqdim olunan vaxt müəyyən məbləğdən aşağı küpürlərlə ödənilən kredit biletlərinin, yaxud dövr edən hər hansı bir banknotların buraxılmasının qadağan edilməsi və onlara ödənilməyə təqdim olunan vaxt şərtsiz və yubanmadan ödəmək öhdəliyinin təyin edilməsi zamanı onların əməliyyatları bütün digər mövqələrdə əhali üçün tam təhlükəsiz olaraq tamamilə sərbəst qala bilər. Son vaxtlar

Birləşmiş Krallığın hər iki hissəsində bankir kompaniyalarının sayının artmasının baş verməsi bir çox insanları həyəcanlandıran hal olmaqla, əhalinin maraqlarının təhlükəsizliyini azaltmır, əksinə yalnız gücləndirir. O bütün bankları öz əməliyyatlarında daha diqqətli olmağa məcbur edir və buraxdığı kağız pullarla öz nağd vəsaiti arasında lazımi proporsiyanı gözləməyə, çoxsaylı rəqiblərinin rəqabətinin onlara qarşı yönəldə biləcəyi qərəzli panikanın nəticələrindən özünü təcrid etməyə imkan verir. Bütün dövriyyənin böyük sayda müstəqil hissələrə bu cür bölündüyü halda bəzən hadisələrin təbii axını zamanı baş verən hər hansı bir bankın müflisləşməsi əhali üçün daha az ağırlı nəticələr verəcək. Azad rəqabət eyni dərəcədə bütün bankirləri öz əməliyyatlarında müştərilərini yüksək səviyyədə xəbərdar etməyə məcbur edir ki, bu da onların rəqiblərinin sonuncuları öz tərəfinə çəkə bilməsin deyə edilir. Ümumiyyətlə, əhali üçün hər hansı bir sənaye, ticarət və yaxud əmək sahəsində nə qədər rəqabət geniş və azaddırsa, bir o qədər onun üçün sərfəlidir.

III FƏSİL

KAPİTALIN YİĞİLMƏSİ, YAXUD MƏHSULDAR VƏ QEYRİ-MƏHSULDAR ƏMƏK HAQQINDA

Əməyin bir növü mənsub olduğu əşyanın dəyərini artırır, digər əmək növü isə belə bir fəaliyyət həyata keçirmir. Birinci, bəzi dəyəri istehsal etdiyindən məhsuldar əmək*, ikincisi, qeyri-məhsuldar əmək¹ adlana bilər. Manufakturanın işçisinin əməyi, adətən emal etdiyi materialların dəyərini artırır, əsasən özünün saxlanması dəyəri və SA-hibinin mənfəəti qədər artırır. Əksinə, ev qulluqçusunun əməyi dəyəərə heç nə əlavə etmir. Halbuki, manufaktura sahibi işçisinin əməkhaqqını avans edir və sonuncu həqiqətdə ona heç bir məsrəf vermir, belə ki, onun əməkhaqqının dəyəri, adətən manufaktura sahibinə işçinin əməyinin mənsub edildiyi əşyanın dəyərinin artırılması nəticəsində mənfəətlə birgə geri qayıdır. Əksinə, ev qulluqçusunun saxlanmasına çəkilən xərc heç vaxt geri ödənilir. İnsan çoxlu sayda manufaktura işçisini məşğul etməklə dövlətli; çoxlu sayda ev qulluqçusu saxlamaqla kasıb olur. Buna baxmayaraq, sonuncuların da əməyi dəyəərə malikdir və birincilərin əməyi kimi mükafat qazanır, lakin manufaktura işçisinin əməyi ayrılıqda götürülmüş hər hansı bir əşyada, yaxud əmtəədə reallaşır və əks olunur, hansı ki, əmək bitəndən bir müddət sonra da mövcud olur və onu satmaq olar. Elə bil ki, əməyin müəyyən kəmiyyəti ehtiyat kimi kənara qoyularaq yığılır ki, hər hansı bir başqa vəziyyətdə lazım olduqda istifadə edilə bilsin. Bu əşya və ya onun eynisi kimi qəbul olunan əşyanın qiyməti, sonradan lazım olanda onu istehsal edən əməyə bərabər əməyi hərəkətə gətirə bilər. Əksinə, ev qulluqçusunun əməyi satış üçün yararlı olan hər hansı bir əşyada, yaxud əmtəədə reallaşmır və əks olunmur. Onun xidmətləri, adətən göstərilmə anında yox olur və nadir hallarda özündən sonra hər hansı bir iz qoyur və yaxud əvəzində sonralar ona bərabər sayda xidmət ala biləcək hər hansı bir dəyəri qoymuş olur.

Cəmiyyətin bəzi ən hörmətli təbəqəsinin əməyi də ev qulluqçularının əməyi kimi heç bir dəyər istehsal etmir və əmək bitəndən sonra da mövcud olan, satıla bilən, əvəzində sonralar ona bərabər

¹ Yüksək alimliyi və itiağlılığı ilə fərqlənən bəzi fransız müəllifləri bu sözləri başqa mənada işlədirdilər. Dördüncü kitabın sonuncu fəslində mən onların düz istifadə edilməməsini isbat etməyə çalışacağam (Smit burada fiziokratları nəzərdə tutur).

sayda əməyin alınması mümkün olan, uzunmüddətli hər hansı bir əşyada, yaxud əmtəədə reallaşmır və əks olunmur. Məsələn, hökmdar öz məhkəmə məmurları və afiserləri ilə, bütün ordu və flot qeyri-məhsuldar işçilərdir. Onlar cəmiyyətin qulluqçularıdır və qalan əhəlinin əməyinin illik məhsulunun bir hissəsinə saxlanılır. Onların fəaliyyəti nə qədər fəxrədi, xeyirli və ya zəruri olsa da əvəzində sonralar bərabər sayda xidmət ala biləcək heç bir şey istehsal etmir. Ölkənin müdafiəsi və qorunması olan onların əməyinin nəticəsi gələnlikli onun qorunması və müdafiəsini almır. Bu sinfə eynilə bəzi ciddi və vacib olanları kimi bəzi yüngültərzli peşələr də – keşişlər, hüquqşünaslar, həkimlər, hər növ yazıçılar, aktyorlar, təlxəklər, musiqiçilər, opera müğənniləri, rəqqaslar və s. aid edilməlidir. Bu insanlardan ən sonuncunun əməyi digər növ əməyin dəyərinin təyin edildiyi qaydalarla təyin edilən məlum dəyərə malikdir, lakin bu peşələrdən hətta ən alicənab və ən faydalısının əməyi sonradan alınma bilər və ya eyni sayda əmək əldə etməyə imkan verən heç nə istehsal etmir. Aktyorun deklamasiyası, natiqin nitqi və ya musiqiçinin melodiyası kimi onların hamısının əməyi onların yerinə yetirilməsi anındaca yoxa çıxır.

Məhsuldar, qeyri-məhsuldar işçilər və tamamilə işləməyənlər eyni dərəcədə ölkənin əməyinin və torpağın illik məhsulunun hesabına saxlanılır. Bu məhsul nə qədər çox olsa da hədsiz ola bilməz, o, məlum həddlərə malik olmalıdır. Bununla əlaqədar, il ərzində onun qeyri-məhsuldar insanların saxlanması çox və ya az hissəsinin xərc-lənməsindən asılı olaraq məhsuldar insanlara bir halda az, digər halda onun çox hissəsi qalır və buna uyğun olaraq bu məhsul gələn il daha da azalır və yaxud çoxalır, çünki torpağın təbii məhsullarını nəzərə almasaq yerdə qalan bütün illik məhsul məhsuldar əməyin nəticəsidir.

Halbuki, hər bir ölkənin torpaq və əməyinin məhsulu son nəticədə, şübhəsiz, onun sakinlərinin tələbatlarının ödənilməsi və onlara gəlir gətirmək üçün nəzərdə tutulur, lakin o, ilkin olaraq torpaqdan və yaxud məhsuldar işçilərin əməyindən alındıqdan sonra təbii olaraq hissəyə bölünür. Bu hissələrdən biri və çox vaxt ən böyüyü əksər hallarda qoyulan kapitalın geri ödənilməsi və yaxud kapitaldan götürülmüş hazır məhsulların, materialların və ərzaq əşyalarının bərpası üçün nəzərdə tutulur; digər hissə kapitalın sahibinin kapitalından mənfəət və yaxud torpağından rentə formasında gəlirinin yaranmasına gedir. Beləliklə, bir hissə torpağın məhsulundan fermerin kapitalını geri ödəyir, digər hissə bu kapitalın sahibinin kapitalına mənfəət şəklində gəliri və hər hansı bir başqa şəxsin

torpağından renta şəklində gəliri təşkil etməklə torpaq sahibinin renta və mənfəətini ödəyir. Eyni ilə iri manufakturanın bütün məhsulundan bir hissə – ən iri hissə – sahibkarın kapitalını geri ödəyir, digər hissə onun mənfəətini ödəyir və beləliklə, bu kapitalın sahibinin gəlirini yaradır.

Hər hansı bir ölkənin torpaq və əməyinin illik məhsulunun o hissəsi ki, kapitalın geri ödənilməsinə həyata keçirir, həmişə bilavasitə məhsuldar işçi qüvvəsinin saxlanmasına sərf olunur. O, yalnız məhsuldar əməyin əməkhaqqını ödəyir. O hissəsi ki, bilavasitə mənfəət və ya renta şəklində olan gəlirin yaranması üçün nəzərdə tutulur, fərqi olmadan həm məhsuldar, həm də qeyri-məhsuldar işçilərin saxlanmasına istifadə oluna bilər.

İnsan ehtiyatının hansı hissəsini kapital şəklində istifadə etməsindən asılı olmayaraq həmişə onun mənfəətlə özünə geri qayıtmasını gözləyir. Ona görə də o, onu yalnız məhsuldar işçi qüvvəsinin saxlanmasına sərf edir; o isə onun üçün kapital funksiyasını yerinə yetirməklə sonuncular üçün gəliri yaradır. İstənilən növ qeyri-məhsuldar işçilərin saxlanması üçün ehtiyatlarının bir hissəsini hər dəfə istifadə edən zaman, o həmin an onun kapitalından çıxaraq bilavasitə istehlak üçün nəzərdə tutulan ehtiyatlarına aid olur.

Qeyri-məhsuldar işçilər və tamamilə işləməyənlərin hamısı gəlirin hesabına saxlanılır; onların saxlanması, əvvəla, illik məhsulun hər hansı bir şəxsin ilkin halda torpaqdan renta və ya kapitalından mənfəət şəklində olan gəlirinin yaranması üçün nəzərdə tutulan hissənin, ikincisi, ilkin halda kapitalın geri ödənilməsi və yalnız məhsuldar işçilərin saxlanması üçün nəzərdə tutulan hissənin hesabına olur, amma bu hissə sonuncuların əlinə düşdükdən sonra, onlar onun özlərinin saxlanmaları üçün zəruri olan hissəsindən də artıq bir hissəni heç bir fərq qoymadan həm məhsuldar, həm də qeyri-məhsuldar işçilərin saxlanmasına sərf edə bilərlər. Beləliklə, təkcə iri torpaq sahibi və yaxud varlı ticarətçi deyil, həm də əməkhaqqı böyük olan adi işçi də ev qulluqçusunu saxlaya bilər və ya hərdən bir teatra, yaxud sirkə gedə bilər. Bu yolla müəyyən qrup qeyri-məhsuldar işçilərin saxlanmasında öz iştirak edə bilər; eyni ilə də o bəzi vergiləri ödəyə bilər və bununla da daha hörmətli, faydalı, amma o qədər də qeyri-məhsuldar olan digər qrupun saxlanmasına kömək edə bilər. Lakin illik məhsulun ilkin şəkildə kapitalın geri qaytarılması üçün nəzərdə tutulan cüzi hissəsi də belə heç zaman özünün məhsuldar əməyinin tam normasını və yaxud bütün o kəmiyyətini özünün xərclənməsi yolu ilə hərəkətə gətirmədən əvvəl qeyri-məhsuldar

işçilərin saxlanmasına yönəldilmir. İşçi əvvəlcə öz işini yerinə yetirməklə əməkhaqqını qazanmalıdır ki, sonra göstərilən yolla onun bir hissəsini xərcləyə bilsin. Həm də bu hissə çox da böyük deyil. O, onun gəlirindən olan yağımı əks etdirir və məhsuldar işçilərin belə yığımı nadir həllərdə çox olur. Amma onlar, adətən, hər hansı bir yığma malik olurlar və vergilərin ödənilməsi zamanı saylarının çox olması hər birinin ödəməsinin ölçülərinin az olmasını kompensasiya edə bilər. Ona görə torpaqdan renta və kapitaldan mənfəət hər yerdə əsas mənbə olur ki, bundan da qeyri-məhsuldar elementlər yaşamaq üçün öz vəsaitlərini alırlar. Məhz bu iki növ gəlirdi ki, hansının ki sahibləri yığım edə bilirlər. Onlar fərq qoymadan həm məhsuldar, həm də qeyri-məhsuldar işçiləri saxlaya bilərlər. Amma göründüyü kimi, onlar sonunculara daha çox üstünlük verir. İri torpaq sahiblərinin xərcləri əməksevər insanlara nisbətən daha çox avaraları təmin edir. Varlı ticarətçi də öz kapitalına yalnız məhsuldar elementləri saxlasa da, xərcləri ilə, yəni gəliri sərf edən zaman iri torpaq sahibi kimi, adətən belə insanlara dolanışıq verir.

Ona görə hər bir ölkədə məhsuldar və qeyri-məhsuldar işçilərin kəmiyyəti arasında nisbət əsaslı dərəcədə illik məhsulun torpaqdan və ya məhsuldar işçilərin əməyindən alınıb kapitalın geri qaytarılması üçün nəzərdə tutulan hissəsi ilə renta və ya mənfəət şəklində gəlirin yaranması üçün nəzərdə tutulan hissəsinin nisbətindən asılıdır. Bu nisbət varlı və kasıb ölkələrdə çox müxtəlifdir.

Belə ki, hal-hazırda Avropanın varlı ölkələrində torpağın məhsulunun ən böyük hissəsi varlı və müstəqil fermerin kapitalının geri ödənilməsi üçün nəzərdə tutulur; qalan hissəsi torpaq sahibinin rentasının və onun mənfəətinin ödənilməsinə gedir. Lakin əvvəllər feodal rejiminin hökmranlığı zamanında torpağın emalına sərf olunan kapitalın geri ödənilməsi üçün məhsulun çox az hissəsi kifayət edirdi. O, adətən, emal edilməyən torpağın sırf təbii məhsulunun hesabına yaşayan və pis vəziyyətdə olan heyvanların az bir sayından ibarət idi ki, onu da bu təbii məhsulun bir hissəsi hesab etmək olardı. Eyni zamanda bu heyvanlar torpaq sahibinə məxsus idi və o, onları əkinçiyə istifadəyə verirdi. Bütün qalan məhsul da eyni vaxtda torpağına görə renta və yaxud bu çox az kapitalla görə mənfəət şəklində ona məxsus idi. Torpağı emal edən əkinçilər ümumi qaydaya görə təhkimlilər idilər ki, onların özləri və şəxsi əşyaları da onun mülkiyyəti hesab olunurdu. Hansılar ki, təhkimli deyildilər, onun istəyinə görə sahib olurdu və onların ödədiyi renta töycünü çox vaxt

nominal olaraq az üstələsə də, həqiqətdə o, bütün torpaq məhsulunun məbləğinə gəlib çatırdı. Torpaq sahibi istənilən an sulh şəraitində onların əməyindən, müharibə vaxtı isə qulluğundan istifadə edirdi. Onlar onun evindən bir qədər aralıda yaşasalar da, onun yanında yaşayan həyatındakilər kimi ondan asılı idilər. Halbuki, torpağın məhsulunun hamısı, sözsüz, bu məhsulun hesabına yaşayanların əmək və xidmətinə sərəncam edənlərə məxsusdur. Müasir Avropada torpaq sahibinin hissəsi torpağın məhsulunun hamısının üçdə bir, bəzən isə dördü birini nadir hallarda üstələyir. Bununla belə, torpaqdan renta ölkənin torpağının yaxşılaşdırıldığı yerlərində hələ çox keçmiş vaxtlardan bəri üç və dörd dəfə artıb ki, bu da illik məhsulun üçdən bir və ya dövrədən bir hissəsidir və görünür, əvvəllər bütün məhsulun bərabər olduğunu üç və ya dörd dəfə üstələyir. Mədəni bitkilərin inkişafı ilə renta tamamilə artsa da, bütün məhsula nisbətən azalır.

Avropanın varlı ölkələrində iri kapitallar hal-hazırda sənaye və ticarətə qoyulub. Əvvəlki zamanlar, çox olmayan zəif ticarət və hərəkətdə olan azsaylı kobud, sadə manufakturalar çox az kapital tələb edirdi. Lakin sonuncular çox yüksək mənfəət gətirməli idi. Faizin norması heç yerdə ondan aşağı düşmürdü və onların mənfəəti o qədər yüksək olmalı idiki, bu yüksək faizi ödəyə bilsin. Hal-hazırda Avropanın inkişaf etmiş ölkələrində faiz altıdan yuxarı deyil, bəzi ən inkişaf etmiş ölkələrdə isə dördə, üçə və hətta ikiyə qədər azalır. Halbuki, əhalinin kapitalla olan mənfəətdən alınan gəlirinin çəkisi varlı ölkələrdə kasıblara nisbətən həmişə çox yüksəkdir, bu orada kapitalın özünün çox və kapitalla nisbətən mənfəət isə, adətən çox az olması ilə izah edilir.

Deməli, illik məhsulun torpaqdan və yaxud məhsuldar işçilərdən alınana qədər kapitalın geri ödənilməsi üçün nəzərdə tutulan hissəsi varlı ölkələrdə kasıblara nisbətən çox yüksək olsa da, bilavasitə renta və ya mənfəət şəklində gəlirin yaranması üçün nəzərdə tutulan hissəyə nisbətən çox böyük çəkiyə malikdir. Məhsuldar əməyin saxlanması üçün nəzərdə tutulan fondlar varlı ölkələrdə kasıblara nisbətən çox yüksək olsa da, onlar həm məhsuldar, həm də qeyri-məhsuldar əməyin, ümumi qaydaya əsasən isə daha çox sonuncunun, saxlanmasına istifadə olunana bilən fondlarla müqayisədə böyük proporsiyaya malikdir.

Zərurət yarandıqda bu müxtəlif fondların nisbəti hər bir ölkədə əhalisinin bayramlara və ya əmək sevərliyə münasibətdə xarakterini müəyyən edir. Biz əcdadlarımıza nisbətən daha əmək sevərik, çünki

bizim vaxtımızda məhsuldar fəaliyyətin saxlanması üçün nəzərdə tutulan fondlar, iki yüz və ya üç yüz il bundan qabaq veyillərin saxlanması üçün sərf olunan fondlara nisbətən daha yüksəkdir. Bizim əcdadlarımız məhsuldar əməyə kifayət qədər həvəsləndirmənin olmamasından veyillər idilər. Atalar sözündə deyildiyi kimi, havayı görmək havayı işləməkdən yaxşıdır. Xalqın aşağı təbəqəsinin əsas etibarilə kapitalın artması hesabına yaşadığı ticarət və sənaye şəhərlərində onlar ümumi qaydaya görə əmək sevər, ayıq və qənaətcildirlər ki, bu da İngiltərənin bir çox və Şotlandiyanın əksər şəhərlərində müşahidə olunur. O şəhərlər ki, öz yaşam mənbəyini sarayın onlara daimi və ya müvəqqəti gəlişindən əldə edir və xalqın aşağı təbəqəsi əsasən gəlirin xərcənməsi hesabına yaşayır, ümumi qaydaya görə onlar tənbel, kasıb və pozğun olur ki, bu da Romada, Versalda, Kompyenedə və Fontabloda var. Əgər Ruana və Bordonu saymasaq, Fransanın heç bir parlament şəhərində əhəmiyyətli ticarət və sənaye yoxdur və bu şəhərlərin əhalisinin aşağı təbəqəsi əsas etibarilə məhkəmə üzvlərinin və məhkəmə olunanların xərcələri hesabına yaşayır, yoxsulluq və veyilliyi ilə fərqlənir. Ruana və Bordonun geniş ticarəti isə, göründüyü kimi, sırf onların yerləşməsinin nəticəsidir. Ruan Paris şəhərinə istehlak üçün xaricdən və ya Fransanın dənizkənarı əyalətlərindən gətirilən bütün əmtəələr üçün təbii anbardır. Eyni ilə Bordo da dünyanın ən varlı çaxır düzəltmə yerlərindən olan Qaronnanın, ona tökülən çayların sahillərində istehsal olunan, xarici millətlərin dəbinə uyğun gələn və ya ixrac üçün daha yararlı sayılan çaxırların anbarı kimi çıxış edir. Belə əlverişli yerləşmə zəruri olaraq böyük kapitalları cəlb edir, çünki onları yüksək gəlirliliklə təmin edir və bu da həmin iki şəhərdə ticarət və sənayenin olmasına gətirir. Görünür, Fransanın digər parlament şəhərlərində onlarda məhsuldar tətbiq tapa bilən minimal kapitaldan, yəni öz ehtiyacını təmin etmək üçün zəruri sayılardan cüzi artıq olan qədər kapital işə cəlb edilib. Həmin şeyi Paris, Madrid və Vyana haqqında da demək olar. Bu üç şəhərdən Paris daha sənayeləşmişdir və o özü orda olan bütün sənaye müəssisələri üçün əsas bazar olmaqla, onun istehlakının ehtiyacları həyata keçirdiyi bütün ticarətin əsasını təşkil edir. London, Lissabon və Hopenhagen, yəqin ki, Avropada yeganə şəhərlərdir ki, saray üçün daimi rezedensiya olmaqla yanaşı, həm də ticarət şəhərləri kimi qəbul olunub. Bu şəhərlər təkcə öz istehlak ehtiyaclarını ödəməklə yanaşı digər şəhər və ölkələrin də ehtiyaclarını ödəmək üçün ticarət edir. Bu üç şəhərin yerləşməsi çox əlverişli və rahatdır ki, bu da

təbii olaraq ayrı-ayrı ölkələrin istehlakı üçün nəzərdə tutulan əmtəələrin çox hissəsi üçün onları anbara çevirir. İri gəlirlərin xərcləndiyi şəhərlərdə gəlirli kapitalı bu şəhərin istehlak ehtiyaclarının təmin edilməsindən başqa bir işə qoymaq, görünür, xalqın aşağı təbəqəsinin yaşamaq üçün bu cür kapitalın məhsuldar gəlirinin nəticəsində aldıkları vəsaitdən başqa vəsaiti olmayan digər şəhərlərdə daha çətindir. Gəlirlərin xərclənməsi hesabına yaşayan insanların çox hissəsinin bayram etməsi ehtimal olunur ki, kapitalın tətbiqi hesabına öz saxlanması əldə edənlərin əmək sevərliyini zəiflədir və belə yerlərdə kapitalın tətbiqini digər yerlərə nisbətən az sərfəli edir. İngiltərə ilə birləşənə qədər Edinburqda ticarət və sənaye zəif inkişaf etmişdi. Burada Şotlandiya parlamentinin sessiyası dayandırıldı və artıq Şotlandiya mülkədarlarının, zadəganlarının rezidensiyası olmayandan sonra o, bir qədər sənaye və ticarət şəhərinə çevrildi. O, yenə də Şotlandiyanın əsas məhkəmə qurumlarının, gömrük və aksiz idarələrinin və s. əsas yeri olaraq qalır. Ona görə də burada əvvəlki kimi böyük gəlirlər xərclənir. O, ticarət və sənaye sahəsində sakinləri kapitalın tətbiqi hesabına yaşayan Qlazqodan geri qalır. Bəzən müşahidə olunduğu kimi müxtəlif peşələr sahəsində nailiyyətlər əldə edən böyük kəndlərin əhalisi, hər hansı bir torpaq sahibinin qonşuluqda məskunlaşması nəticəsində veyl və ya yoxsul olurdu.

Beləliklə, göründüyü kimi, kapital ilə gəlir arasındakı nisbət hər yerdə əməksevərlik və veyllik arasındakı nisbəti tənzimləyir. Kapital üstünlük təşkil etdiyi yerlərdə əməksevərlik, gəlir üstünlük təşkil etdiyi yerlərdə isə veyllik hökmranlıq edəcək. Ona görə kapitalın artması və yaxud azalması, təbii olaraq sənaye fəaliyyətinin, məhsuldar işçilərinin sayının və deməli, ölkənin torpaq və əməyinin illik məhsulunun dəyərinin, onun sakinlərinin real sərvətinin, gəlirinin artmasına və ya azalmasına gətirib çıxarır.

Kapitalın qənaətlilik nəticəsində artır, ağılsızlıq və israfçılıq nəticəsində isə azalır.

Hər hansı bir şəxsin gəlirindən qənaət etdiyi hər şey onun kapitalına əlavə olunur; o bu yığıcı məhsuldar işçilərin əlavə sayının saxlanması istifadə edir və yaxud bu yığıcı başqa birinə faizlə, yəni mənfəət hissəsi ilə ssuda verərək bunu etməyə imkan verir. Ayrılıqda götürülmüş şəxsin kapitalı onun illik gəliri və ya mənfəətindən qənaət olunan məbləğ qədər artdığı kimi, cəmiyyətin də kapitalı onu təşkil edən bütün ayrılıqda götürülmüş şəxsiyyətlərin ümumi kapitalına bərabər olmaqla ancaq bu yolla artırıla bilər.

Kapitalın artmasının bilavasitə səbəbi əməksevərlik deyil, qənaətcillikdir. Düzdür, əməksevərlik qənaətçiliyin yığdığıni yaradır. Əgər qənaətçilik qənaət edib və yığmasa idi, əməksevərlik nə yaratsa da belə kapital heç vaxt artmazdı*.

Qənaətçilik məhsuldar işçilərin saxlanması üçün nəzərdə tutulan fondu artırmaqla, əməyi tətbiq olunduğu əşyanın dəyərini yüksəldən işçilərin sayını çoxaldır. Ona görə o, verilən ölkənin torpaq və əməyinin illik məhsulunun dəyərinin artmasına gətirib çıxarır. O, əməyin əlavə sayını hərəkətə gətirməklə illik məhsulun əlavə dəyərini yaradır.

İl ərzində qənaət olunan şəxə bir şey illik xərclənən hər şey kimi mütəmadi istifadə olunur və həm də həmin zaman müddətində o, tamamilə başqa insanlar tərəfindən istifadə olunur. Varlı insanın il ərzində xərclədiyi gəlirin hissəsi çox vaxt öz istehlakının əvəzində heç nə verməyən bayram edən qonaqlar və ev qulluqçuları tərəfindən istifadə olunur. Onun tərəfindən gəlirinin hər il qənaət olunan hissəsi mənfəət əldə etmək üçün kapital kimi yubanmadan işə tətbiq olunur, təqribi həmin vaxtda və eyni şəkildə, lakin başqa növ adamlar tərəfindən- özünün illik məhsulunun dəyərini bir qədər mənfəətlə təkrar istehsal edən kənd təsərrüfatı işçiləri, sənaye işçiləri və sənətkarlar tərəfindən istifadə olunur. Fərz edək ki, onun gəliri ona pula ödənilir. Gəlirin hamısının həmin məbləğə alına bilən yeyinti, geyim və mənzil əşyalarına xərclənməsi zamanı onlar birinci qrup şəxslər arasında bölünərdi. Bu gəlirin bir hissəsi qənaət edildiyi zaman o, onun özü və yaxud digər bir şəxs tərəfindən mənfəət almaq məqsədilə kapital kimi yubanmadan istifadə olunduğundan ona alına biləcək yeyinti, geyim və mənzil əşyaları mütləq ikinci qrup insanlara çatacaq.

Öz qənaəti ilə il ərzində qənaətçi adam təkcə bu il və ya gələn il üçün məhsuldar işçilərinin əlavə sayının yaşaması üçün vəsait təqdim etmir, həm də ictimai emalatxananın yaradıcısı kimi bütün gələcək zamanlarda onların həmin sayda saxlanması üçün daimi fondu təsis edir. Göstərilən məqsəd üçün fondun daim istifadə edilməsi, əlbəttə, heç də həmişə hər hansı bir müsbət qanunla, vərəsəlik hüququ ilə və s. zəmanət edilmir. Amma belə istifadə həmişə möhtəşəm başlanğıcla, bu fondun hər hansı bir hissəsinin nə vaxtsa mənsub olacağı ayrılıqda götürülən hər bir adamın açıq və aydın marağı ilə zəmanətləndirilir. Bu fondun heç bir hissəsi, heç bir vaxt, onun təyinatını dəyişə bilən şəxsə ziyan dəymədən, məhsuldar işçilərin saxlanmasıdan başqa bir şeyə xərclənə bilməz.

Belə yalnız israfçı edir: öz xərclərini gəliri ilə məhdudlaşdır-mayaraq o, bütün kapitalını xərcləyir. Hər hansı bir xeyriyyəçilik idarəsinin gəlirini gündəlik məqsədlərə istiqamətləndirən insan kimi o, bayramları əcdadlarının əməksevərliyi saxlamaq üçün vəsiyyət etdikləri bu fondan ödəyir. Məhsuldar əməyin tətbiqi üçün nəzərdə tutulan fondu azaltmaqla o, ondan asılı olan qədər istifadə olunduğu əşyanını dəyərini artıran əməyin kəmiyyətini və deməli, bütün ölkənin torpaq və əməyinin illik məhsulunu, onun sakinlərinin həqiqi sərvət və gəlirlərini azaldır. Əgər birinin bədxərcliyi digərinin qənaətcilliyi ilə tarazlaşmasa idi, onda əməksevər işçinin çörəyi ilə müftəxoru yediz-dirən hər bir israfçı təkcə öz müflisləşməsinə deyil, həm də ölkənin kasıblaşmasına gətirərdi.

Əgər israfçı insanlar öz xərclərini xarici deyil, yalnız yerli əmtəələrin alınmasına yönəldirlərsə, onda onun cəmiyyətin məhsuldar fondlarına təsiri həmin kimi olacaq. Hər il məhsuldar işçilərin saxlanmasına getməli olan ərzaq və geyimin məlum sayı qeyri-məhsuldar elementlərin saxlanmasına xərclənəcək. Ona görə də, başqa halda olduğundan fərqli olaraq ölkənin torpaq və əməyinin illik məhsulunun dəyərində bəzi azalma yer alacaq.

Əlbəttə, demək olar ki, bu xərc xarici əmtəələrə edilmədiyindən qızıl və gümüşün ölkədən çıxarılmasına gətirmir və ölkədə əvvəlki qədər pul kəmiyyəti qalır. Amma qeyri-məhsuldar elementlər tərəfin-dən istifadə olunan ərzaq və geyim məhsuldar işçilər arasında bölüş-dürülsə idi, onlar istehlak etdiklərini bütün dəyərini bir qədər mənfəətlə təkrar istehsal edərdilər. Beləliklə, ölkədəki pulun kəmiyyəti əvvəlki kimi qalardı, amma bununla yanaşı həmin dəyərdə istehlak malları da təkrar istehsal edilərdi. Birinin yerinə iki dəyər olardı.

Bundan başqa, illik məhsulun dəyəri azalan ölkədə pul kəmiy-yəti uzun müddət eyni qala bilməz. Pulun yeganə təyinatı- istehlak mallarının dövriyyəsinə köməklik etməkdir. Onların vasitəçiliyi ilə uyğun istehlakçılar arasında ərzaq malları, xammal və hazır məhsullar alınır, satılır və bölüşdürülür. Ona görə də, hər hansı bir ölkədə hər il istifadədə oluna biləcək pul kütləsi il ərzində onda dövriyyə edəcək istehlak nemətlərinin dəyəri ilə müəyyən edilməlidir. Bu sonuncular ya ölkənin torpağının və əməyinin məhsulundan, ya da bu məhsulun bir hissəsinin əvəzinə alınan digər mallardan ibarət olmalıdır. Ona görə də, onların dəyəri bu məhsulun dəyərindən azalmasından asılı olaraq azalmalıdır, eyni zamanda, onların dövriyyəsi üçün istifadə oluna bilən pulun kəmiyyəti də azalmalıdır. Lakin məhsulun hər illik

azalması hesabına daxili dövriyyədən bu şəkildə kənarlaşdırılan pullar tətbiq edilmədən qala bilməz. Onların sahiblərinin maraqları onları almağı tələb edir. Və onlara ölkə daxilində tətbiq tapılmadığından bütün qanun və qadağaların əksinə olaraq onlar xaricə göndəriləcək və ölkə daxilində istifadə oluna bilən istehlak nemətlərinin alınmasına xərclənəcək. Beləliklə, pulların hər il belə göndərilməsi ölkənin illik istehlakını onun illik məhsuluna nisbətən müəyyən zaman ərzində artıracaq. Müvəffəqiyyətli vaxtda onun illik məhsulundan qənaət edilən qızıl və gümüşün alınmasına istifadə olunan məbləği indi, pis vəziyyətdə uzun sürməyən zaman müddətində onun istehlakının əvvəlki səviyyədə saxlanmasına köməklik edəcək. Qızıl və gümüşün ölkədən çıxarılması bu halda səbəb deyil, ölkənin çökməsinin nəticəsidir və hətta uzun sürməyən bir müddət bu çökmənin ağır nəticələrini yumşalda bilər.

Əksinə, ölkənin illik məhsulunun dəyərinin artması ilə, təbii olaraq, oradakı pulun kəmiyyətini də artırmaq olar. İl ərzində veilən cəmiyyət daxilində yaranan istehlak nemətlərinin dəyərinin artması nəticəsində onların dövriyyəsi üçün çox pul kəmiyyəti də tələb edəcək. Ona görə bu artmış məhsulun bir hissəsi, təbii olaraq, məhsulun qalan hissəsinin dövr etməsi üçün zəruri olan əlavə qızıl və gümüşün alınmasına xərclənəcək. Bu halda bu metalların kəmiyyətinin artması cəmiyyətin çiçəklənməsinin səbəbi deyil, nəticəsi olacaq. qızıl və gümüşü hər yerdə eyni qayda ilə alırlar. Qızıl və gümüşün mədənlərdən bazara çatdırılmasında əməyi və ya kapitalı istifadə olunan bütün şəxslərin ərzaqı, geyimi, mənzili, gəlir və saxlanması onlara Peruda və ya İngiltərədə eyni ilə ödənilən qiyməti özündə əks etdirir. Bu qiyməti ödəyə bilən ölkə heç vaxt uzun müddət ona lazım olan kəmiyyətdə bu metallarsız qala bilməz və heç bir ölkə onun ehtiyaclarından artıq olan kəmiyyətini uzun müddət özündə saxlamaz.

Ona görə bizim fikrimizcə, nədən ibarət olmasından asılı olmayaraq hər bir ölkənin real varı və gəliri ayıq aqlın qeyd etdiyi kimi onun torpaq və əməyinin illik məhsulunun dəyərindədir, ya da kobud mövşumatın ehtimal etdiyi kimi, qiymətli metalların kəmiyyətindədir – hər iki halda hər bir bədxərc ictimai nemətin düşməni, hər bir qənaətcil insan isə ictimai xeyriyyəçi olur.

Ağılsız hərəkətin nəticəsi çox vaxt bədxərcliyin nəticəsi ilə eyni olur. Kənd təsərrüfatı, dağ-mədən, balıqçılıq, ticarət və emal sənaye sahəsində hər bir düzgün olmayan və müvəffəqiyyətsiz layihə eyni ilə məhsuldar əməyin saxlanması üçün nəzərdə tutulan fondun azalma-

sına gətirir. Hər bir belə layihə kapital yalnız məhsuldar elementlər tərəfindən istifadə olunsa da, cəmiyyətin məhsuldar fondunun bir qədər azalması ilə müşayət olunur, çünki bu məhsuldar elementlər düzgün istifadə olunmadığından istifadə etdikləri dəyəri təkrar istehsal etmirlər.

Həqiqətdə çox nadir hallarda olur ki, ayrı-ayrı şəxslərin bədxərcliyi və ya səhvləri böyük millətlərin müqəddəratına təsir etsin. Birinin bədxərclilik və ya ağılsızlığı digərlərin qənaətliliyi və ağıllığı ilə tarazlaşdırılır.

Bədxərcliyə gəldikdə isə çox güclü olub qarşısının alınması çətin olan həzz almalara canatma xərclərin olmasına vadar edir və adətən onlar qısa sürən olub təsadüfi səbəblərlə bağlıdır. Əksinə, bizi qənaətcilliyə vəziyyətimizin yaxşılaşdırılması arzusu vadar edir və bu arzu, adətən, ehtirasdan məhrum olaraq sakit və qəbirə qədər bizi tərk etməyən olur. Həyatımız boyu, çətin elə bir an olsun ki, biz insanlar öz mövqeyimizdən razı olaq və onu bu və ya digər dərəcədə dəyişmək və yaxşılaşdırmağa can atmayaq. Əksər insanlar öz vəziyyətini öz əmlakının artırılması vasitəsilə yaxşılaşdırmağı ehtimal və arzu edir. Bu, ən sadə və ən adi vasitədir; öz rifahının artırılmasının ən etibarlı vasitəsi isə – ya mütəmadi, ya hər il, ya da hər hansı bir təsadüfi halda əldə edilənin müəyyən hissəsinin qənaət və yığım edilməsidir. Ona görə də, bəzi hallarda bütün insanlar xərc etməyə can atsalar da, müəyyənələrində isə bu, demək olar ki, həmişə üstünlük təşkil etsə də, onların bütün ömrünü götürdükdə insanların əksəriyyətində qənaətliliyə canatma nəinki üstünlük, hətta daha çoxluq təşkil edir.

Səhvlərə və ağılsız hərəkətlərə gəldikdə müvəffəqiyyətli müəssisələr müvəffəqiyyətsiz və səhv addım atanlardan hər yerdə çoxdur. Bizim müflisləşmələrin sayının çox olması şikayətlərimizə baxmayaraq, bu bədbəxtliyə düşər olan uğursuz insanlar ticarət və digər növ işlərlə məşğul olan insanların yalnız çox cüzi hissəsini, yəqin ki, min adamdan birini təşkil edir. Müflisləşmə, yəqin ki, günahsız insanın düşdüyü ən böyük və ən alçalıcı bir bədbəxtlikdir. Ona görə də, insanların böyük hissəsi ondan qaçmaq məqsədilə kifayət qədər ehtiyatlılıq göstərir. Əlbəttə, bu hamıda mümkün olmur, amma hamı da dar ağacından yayına bilmir.

Böyük millətlər heç vaxt fərdi insanların bədxərcliyi və ağılsızlığı üzündən kəsiblmir, amma onlar çox vaxt dövlət hakimiyyətinin bədxərcliyi və ağılsızlığına görə kəsiblaşır. Bütün və ya təqribi bütün dövlət gəlirləri əksər ölkələrdə qeyri-məhsuldar elementlərin saxlanmasına

xərclənilir. Sonunculara çoxsaylı və parlaq sarayı, geniş kilsə təşkilatını, sülh vaxtı heç nə istehsal etməyən, hətta müharibə zamanı hərbi hərəkətlər vaxtında özünün saxlanması üçün xərcləri ödəyə biləcək heç bir şeyi əldə etməyən donanma və ordunu aid etmək olar. Bu elementlər heç nə istehsal etmədiyindən başqa insanların əməyinin məhsulu hesabına saxlanılır. Onların sayı zəruri olandan artıq olduqda isə onlar il ərzində bu məhsulun böyük hissəsini istehlak edə bilər və onda məhsuldar işçilərin saxlanması üçün kifayət qədər məhsul qalmayacaq ki, gələcək il onu təkrar istehsal etsin. Bununla əlaqədar gələcək ilin məhsulu müqayisədə ondan qabaqkı ilin məhsulundan az olacaq; və əgər bu cür qeyri-normal qayda uzun müddət davam edərsə, onda üçüncü ilin məhsulu ikinciyə nisbətən daha az olar. Milli gəlirin yalnız qənaət olunan hissəsinə saxlanması məsləhət olunan bu qeyri-məhsuldar elementlər onun elə böyük hissəsini istehlak edə və bir çox insanları öz kapitallarını, məhsuldar əməyin saxlanması üçün nəzərdə tutulan fondları xərcləməyə məcbur edə bilər ki, hətta ayrı-ayrı şəxslərin bütün qənaətcilliyi və bütün ağıllı hərəkətləri belə bu hədsiz və məcburi məhsulların bədxərcliyini, istehsalın azalmasını tarazlamaq iqtidarında olmaz.

Lakin təcrübə göstərdiyi kimi bir çox hallarda qənaətcillik və ağıllılıq təkcə şəxsi bədxərcliyi və ayrı-ayrı insanların ağılsızlıqlarını deyil, hətta hakimiyyətlər tərəfindən ictimai vəsaitlərin bədxərcliyini də tarazlamağa kifayətdir. Bütün insanlarda öz vəziyyətini yaxşılaşdırmağa tərəf daim və itməyən canatma, həm ictimai və milli, həm də şəxsi sərvət olan bu başlanğıc çox vaxt administrasiyanın böyük səhvlərinə və hakimiyyətin hədsiz xərclərinə rəhbər ümumi vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına tərəf təbii inkişafı təmin etmək üçün kifayət qədər yetərlidir. Orqanizmin bizə məlum olmayaq gücü kimi o, təkcə xəstəliyin deyil, həm də həkimin axmaq yazılarının əksinə olaraq sağlamlıq və gücünü bərpa edir.

Hər hansı bir millətin əmək və torpağının illik məhsulunun dəyəri yalnız onun məhsuldar işçilərinin və ya əvvəl məşğul olan məhsuldar qüvvələrinin sayının artırılması vasitəsilə mümkündür. Onun məhsuldar işçilərinin sayını çoxaltmaq, məlumdur ki, onun saxlanması üçün nəzərdə tutulan kapital və ya fondların artırılması nəticəsində mümkündür. Eyni sayda işçilərin məhsuldar qüvvəsinin artırılması əməyi yüngülləşdirən və azaldan maşın və alətlərin təkmilləşdirilməsi, yaxud əməyin daha məqsədyönlü bölüşdürülməsi və yerləşdirilməsi nəticəsində mümkündür. Həm bu, həm də digər

halda əlavə kapital lazımdır. Yalnız əlavə kapitalın köməyi ilə sahibkar öz işçilərini daha yaxşı maşınlarla təchiz edə bilər və ya onlar arasında daha məqsədyönlü iş bölgüsü apara bilər. Yerinə yetirilməli olan iş bir neçə əməliyyatdan ibarət olarsa, onda hər bir işçinin bir əməliyyatdan digərinə keçid etdiyi haldan fərqli olaraq hər işçinin bu əməliyyatlardan yalnız birini yerinə yetirməsi üçün daha çox kapital tələb olunur. Biz hər hansı bir xalqın vəziyyətini iki müxtəlif dövrdə müqayisə etdikdə, onun torpaq və əməyinin illik məhsulunun ikinci dövrdə əvvəlkinə nisbətən əhəmiyyətli artdığını görürüksə, yəni torpaq daha yaxşı emal edilir, onun manufakturaları çox saylıdır və daha müvəffəqiyyətlidir, ticarəti isə daha genişdir, onda biz əmin ola bilərik ki, onun kapitalı bu iki dövrün arasında artmışdır və bəzilərinin ağıllı davranışı nəticəsində ona daha çox əlavə edilib nəinki digərlərinin qaydasız davranışı və ya hakimiyyətin bədxərcliyi nəticəsində ondan götürülüb. Amma biz inanacayıq ki, bu, sülh və əmin-amanlıq dövrlərində bütün xalqlarda, hətta qanətil və daha ağıllı hakimiyyəti olmayanlar da müşahidə olunur. Lakin hər hansı bir ölkənin inkişafı haqqında özündə düzgün təsəvvür yaratmaq üçün biz onun vəziyyətini iki bir-birindən az və ya çox aralı olan dövrlərdə müqayisə etməliyik. Proqress çox vaxt elə ləng və tədricən baş verir ki, qısa dövrlərdə nəinki hiss olunmur, hətta ölkənin kəsibləməsi və ölkə ümumən inkişaf edərək çiçəklənsə də bəzən bəzi rayon və ya sənaye sahələrinin zəifləməsi müşahidə olunduğundan onun sənayesinin çökməsi haqda şübhə yaradır.

İngiltərənin torpaq və əməyinin illik məhsulu, məsələn, yüz il bundan qabaq II Karlın bərpa dövrü ilə müqayisə, şübhəsiz, çox artıb. Halbuki, hal-hazırkı dövrdə mənə elə gəlir ki, bir çoxları buna şübhə edir, baxmayaraq ki, bu dövr ərzində nadir halda elə beş il olardı ki, o müddətdə millətin sərvətinin tezliklə azalmasını, ölkə əhalisinin sayının azalmasını, əkinçiliyin baxımsızlığı, sənayenin çökməsi və ticarətin dondurulmasını isbat edən və özünün istedadına rəvən oxucuların müəyyən avtoritetini qazanan hər hansı bir kitab və ya kitabça çıxmasın. Bu zaman heç də onların hamısı partiya haqqında kitabçaları yalan və satqınlığın ifrat məhsulu deyildi, onların bir çoxu çox səmimi və fikirləşə bilən, yalnız əmin olduğuna görə və əmin olduqları haqda yazan adamlar tərəfindən yazılmışdı.

Eyni zamanda, İngiltərənin torpaq və əməyinin illik məhsulu Yelizavetanın taxta çıxdığı zamana, yəni yüz il öncəyə nisbətən, şübhəsiz, bərpa dövründə daha çox idi. Ehtimal etməyə bütün

əsaslarımız olduğu üçün son dövrdə də ölkə York və Lankaster evlərinin arasında mübarizənin son anına, yəni yüz il öncəyə nisbətən daha varlı idi. Hətta o dövrdə də ölkə norman qəsbkarlığına nisbətən, norman qəsbkarlığı dövründə isə sakson yeddilik hakimiyyətinin çaşqınlıq dövrünə nisbətən daha yaxşı vəziyyətdə idi. Hətta bu erkən vaxtlarda da o, şübhəsiz, sakinləri, demək olar ki, eyni ilə hal-hazırda Şimali Amerika vəhşilərinin olduğu vəziyyətdə olan və Yuli Sezarın ölkəyə müdaxiləsi dövründəkindən daha varlı ölkə idi.

Lakin bütün bu dövrlərdə nəinki fərdi şəxslərin və dövlətin böyük bədxəliyi, nəinki çoxsaylı müflisedici və lazımsız müharibələr baş verirdi, nəinki illik məhsulun böyük bir hissəsi məhsuldar işçilərdən qeyri-məhsuldar elementlərin saxlanması yayındırılırdı, hətta ehtimal olunur ki, bəzən vətəndaş müharibəsi çaxnaşmalarında kapitalın elə tamamilə xərclənməsi və məhv edilməsi baş verirdi ki, bu da təkə sərvətin təbii yığılmasını ləngitmir - hansı ki, şübhəsiz, olurdu, həm də ölkəni bu dövrün əvvəlinə nisbətən sonunda daha kasıb edirdi. Hətta bu ən xoşbəxt dövrlərdə, bərpa dövründən sonrakı dövrdə, ölkəni nəinki kasıblaşmaya, hətta tam müflisləşməyə, məhvə apara bilən və əvvəlcədən yalnız ehtimal etmək, gözləmək mümkün olan nə qədər bədbəxtlik və intizamsızlıq olub? Londonda yanğın və qara yara xəstəliyi, Hollandiya ilə iki müharibə, inqilabın intizamsızlığı, İrlandiya ilə müharibə, Fransa ilə dörd 1688,1701,1742 və 1756-cı illərdə müflisedici müharibələrlə birgə iki 1715 və 1745-ci illərdəki üsyanlar. Fransa ilə bu dörd müharibə zamanı millət özünü 145 mln. borcla yükləmişdi və əgər onlar tərəfindən irəli gələn digər iki fəvqəladə xərcləri də saysaq, onda ümumi məbləği 200 mln.-dan az olmayacağını qəbul etmək lazımdır. Ölkənin torpaq və əməyinin illik məhsulunun belə böyük bir hissəsi inqilabdan sonra müxtəlif hadisələrdə fəvqəladə çox sayda qeyri-məhsuldar elementlərin saxlanması xərclənmişdir. Amma bu müharibələr belə böyük kapitalla xüsusi təyinat verməsə idi, onun böyük bir hissəsi, təbii olaraq, məhsuldar işçilərin saxlanması yönəldilərdi ki, onların əməyi də onların istehlakının dəyərini müəyyən mənfəətlə geri ödəmiş olardı. Bunun əsasında ölkənin torpaq və əməyinin illik məhsulunun dəyəri hər il əhəmiyyətli dərəcədə artardı, bu artım da gələn daha böyük artıma gətirərdi. Daha çox evlər tikilər, çox torpaqlar yaxşılaşdırılı, əvvəllər yaxşılaşdırılmışlar isə daha yaxşı emal olunar, daha çox manufaktura təsis edilər, köhnə manufakturalar genişləndirilərdi və beləliklə, hal-

hazırkı dövrə ölkənin real gəliri və sərvətinin ölçülərinin nə qədər artacağını, hətta təsəvvür etmək belə çətin olardı.

Halbuki, hakimiyyətin bədxərcliyi, şübhəsiz, İngiltərənin mədəniyyət və sərvətinin təbii artımını ləngitsə də tamamilə onu dayandıra bilməzdi. Hal-hazırda onun torpaq və əməyinin illik məhsulu bərpa və ya inqilab dövrünə nisbətən, şübhəsiz, daha çoxdur. Ona görə də, hər il bu torpağın emalına və bu əməyin saxlanması xərclənən kapital daha çox olmalıdır. Hakimiyyətin bütün zorla pul almalarının əksinə olaraq, bu kapital ayrı-ayrı şəxslərin öz şəxsi vəziyyətini yaxşılaşdırmağın ümumi, fasiləsiz və inadlı cəhdlərinə, ağına və şəxsi qənaətcilliyinə görə tədricən və asta-asta yığılırdı. Qanunla qorunan və öz qüvvələrini daha sərfəli şəkildə tətbiq etmək azadlığı ilə imkan verilən məhz bu cəhdlər əvvəlki vaxtlarda, ehtimal olunur ki, bundan sonra da İngiltərədə sərvət və mədəniyyətin inkişafını təmin edirdi. Lakin İngiltərə heç vaxt çox qənaətcil hakimiyyəti ilə lovğalana bilmədiyindən, qənaətlilik heç vaxt onun sakinlərini fərqləndirən xüsusiyyət olmayıb. Ona görə də, şahlar və nazirlər tərəfindən fərdi şəxslərin qənaətcilliyini müşahidə edərək onların xərclərini təmtəragına qarşı qanunlarla və ya xarici cahcəlal məhsulların ölkəyə gətirilməsinə qadağalarla məhdudlaşdırmaq ən yüksək özünəinam və sırtıqlıqdır. Onlar özləri həmişə və heç bir məhdudiyət olmadan bütün cəmiyyətdə ən böyük bədxərclərdir. Qoy onlar öz xərclərinə nəzarət etsinlər və fərdi şəxslərə öz xərcləri haqda düşünmək imkanı versinlər. Əgər onların şəxsi bədxərcliyi dövləti müflisləşdirmirsə, onların təhkimlilərində qənaətcilliyinin olmaması hər halda buna gətirib çıxartmaz.

Qənaətcillik cəmiyyətin kapitalını artırdığı kimi bədxərclikdə azaltdığından xərcləri gəlirləri ilə dəqiqliklə üst-üstə düşənlərin hərəkətləri də onların cəmiyyətin kapitalını nə artırmır, nə də azaltmır. Amma vəsaitlərin xərclənməsinin bəzi növləri, göründüyü kimi, digərlərindən fərqli olaraq cəmiyyətin sərvətinin artımına yüksək dərəcədə köməklik edir.

Ayrılıqda götürülmüş bir şəxsin gəliri yubanmadan istehlak olunan məhsullara, sabah çəkilən xərci nə yüngülləşdirə, nə də yaxşılaşdırma bilməyən bu günkü xərclərə, ya da daha davamlı məhsullara və ola bilsin ona görə yığım edilən, sahibinin arzusu ilə sabahkı yüngülləşdirə, yaxşılaşdırma və sabah onlara faydalı təsirini artırma bilən bu günkü xərclərə məsrəf edilə bilər. İmkanlı adam, məsələn, öz gəlirini bol və möhtəşəm stola, çoxlu sayda ev qululqçularının, itlərin

və atların saxlanması xərcləyə bilər və yaxud əksinə, məhdud yeməklə və az qulluqçularla yararlına bilər, özünün gəlirinin böyük bir hissəsini evinin və malikanəsinin bəzədilməsinə, faydalı və gözəl tikililərə, faydalı və gözəl ev avadanlıqlarına, kitabların, heykəllərin, şəkil və ya daha yüngül tərzli əşyaların toplanmasına: qiymətli daşların, müxtəlif növ bəzək əşyalarının və ya da daha boş bir şeyə, bir neçə il bundan qabaq ölmüş böyük hökmdarın nazir və favoriti kimi¹ gözəl paltarlardan ibarət qarderobun təşkil edilməsinə xərcləyə bilər. Fərz etsək ki, eyni varı olan iki insandan biri öz gəlirini birinci üsulla, digəri isə ikincisi ilə xərcləyir, onda öz xərclərini, əsas etibarilə, uzun müddət xidmət edən əşyalara xərcləyənin sərvəti fasiləsiz artacaq: onun gündəlik xərci bu və ya digər dərəcədə sonrakı günün xərclərinin faydalı təsirini yaxşılaşdıracaq və gücləndirəcək. Digərinin sərvəti isə əksinə, bu dövrün sonuna əvvəli ilə müqayisədə artmayacaq. Birinci dövrün sonuna daha varlı olacaq: bu və ya digər növ məhsulların müəyyən ehtiyatı onun himayəsində olacaq, hansılar ki, əldə edə bilməsədə, hər halda müəyyən dəyərə malik olacaq. İkincinin xərcindən heç bir cüzi izdə qalmayacaq, on və ya iyirmi il davam edən bədxərcliyin nəticələri o qədər tam ləğv olunacaq ki, elə bil onlar heç vaxt heç olmayıb da.

Bir növ xərclərin ayrı-ayrı şəxslərin sərvətinin artmasına digərlərinə nisbətən daha çox əlverdiyi kimi bu hal, milli sərvətdə də müşahidə olunur. Varlı adamların evləri, şəraiti və əşyaları, geyimləri müəyyən müddət keçdikdən sonra xalqın orta və aşağı təbəqəsi tərəfindən istifadə olunur. Bu sonuncular həmin əşyaları onlardan yuxarı sinfi bezdirdikdə əldə etmək iqtidarında olurlar; beləliklə, öz vəsaitlərinin xərclənməsinin bu üsulu varlı insanlarda ümumi yayılmış hal olduqda bütün xalqın ümumi həyat tərzini yaxşılaşdırır. Uzun müddət varlılığı ilə fərqlənən ölkələrdə çox vaxt xalqın aşağı təbəqəsinin yaxşı ev və şəraitinin olmasını görmək olar, halbuki, onların istifadəsi üçün hazırlana və ya tikilə bilməzdi. Seymur soyadının rezidensiyasına xidmət edən bina indi Bazssa gedən yolda mehmanxanadır. İngiltərə şahı I Yakov üçün Daniya şahzadəsi tərəfindən şaha layiq hədiyyə kimi gətirilən nigah yataq dəsti, bir neçə il bundan qabaq Demferlaynda pivəxanada yaraşlıq kimi istifadə edilib. Uzun müddət inkişaf etməyən və ya sarsıntıya məruz qalan bəzi qədim şəhərlərdə bəzən

¹ Görünür burada Polşa hökmdarı kamerger və naziri olan qraf Brül nəzərdə tutulur. O öz ölümündən sonra 365 gözəl kostyumdan ibarət qarderob qoyub.

indiki sakinləri üçün nəzərdə tutularaq tikilmiş heç olmasa bir ev tapmaq çətindir. Əgər siz bu evlərə girsəniz, onda siz orada çoxlu gözəl, köhnədə olsa, hələ də istifadəyə yararlı ev və şərait əşyaları taparsız ki, bu sakinlər üçün hazırlana bilməzdi. Zərif saraylar, möhtəşəm villalar, böyük kitab məcmuələri, heykəllər, şəkil və digər nadir əşyalar çox vaxt yalnız ətraf yerlərin deyil, həm də onların yerləşdiyi ölkənin yaraşlıq və fəxridir. Versal Fransanın, Stov və Uilton İngiltərənin yaraşlıq və fəxridir. İtaliya indiyə qədər mənsub olduğu çoxlu sayda heykəllərinə görə özünə qarşı iftixar və bir növ hörmət hissi oyadır, halbuki onları yaradan sərvət yox olub və dahi görünür özünə əvvəlki məşğuliyyəti tapa bilmədiyindən ölmüşdür.

Bununla belə uzun müddət saxlanılan əşyaların istehsalına olan xərclər nəinki yığıma, həm də qənaətcilliyə sövq edir. Əgər kimsə hər hansı bir anda bu mənada həddən artıq bədxərdirsə o, camaatın məzəmmətini özünə qarşı cəlb etmədən asanlıqla düzələ bilər. Qulluqçuların sayının çox azalması, bol və möhtəşəm stolun sadə və məhdud şəkildə olanla əvəzlənməsi, istifadə etdiyi ekipajdan imtina – bütün bunlar qonşularından gizlədilməyən və özünün keçmişdə layiqsiz davranışının olmasını qəbul etdiyini təsəvvür etdirən dəyişikliklərdir. Ona görə belə xərclərin yolunda çox uzaqlara gedənlərin çox az bir hissəsi nəticədə müflisləşmə və ya iflasolma onları məcbur etmədən özündə kişilik taparaq düzələ bilirlər. Amma hər hansı bir insan tikintiyə, şəraitə, kitab və ya şəkillərə çox vəsait sərf edərsə, onun davranışının dəyişməsi onun haqqında ağıllı kimi danışmağa məcbur etmir. Çünki bütün bu əşyalar əvvəlki xərclərə əsasən sonrakı xərcləri artıq edir və belə insan belə xərcləri dayandırarsa, onda hamıya elə gələcək ki, o bunu vəsaitləri tükənib deyə deyil, öz ehtirasını təmin edib deyə etmir.

Bundan başqa uzun müddət saxlanılan məhsullara istifadə olunan xərclər bədxərc qonaqpərvərlik məqsədilə istifadə olunanlara nisbətən, adətən daha çox sayda insanların yaşaması üçün mənbə olur. Böyük qonaqlıqlarda qonaqlıq üçün istifadə olunan iki yüz və ya üç yüz funtluq ərzaqdan yarısı zibil çuxuruna tullanılır və onun çox hissəsi havayı itir, ya da xarab olur. Amma bu qonaqlıq üçün tələb olunan xərc bənna, xarrat, dülgər, çilingər və s. iş vermək üçün həyata keçirilibsə, onda eyni dəyərli yeyilən məhsulun kəmiyyəti onları kiçik həcmdə alaraq istifadə edilməmiş qoymayan və bir unsiyasını belə atmayan daha çox sayda adamlar arasında bölüşdürülə bilərdi. Bir halda belə məsrəf məhsuldar elementlərin, digərində - qeyri məhsuldar

saxlanmasına imkan verir; deməli, bir halda ölkənin torpaq və əməyinin illik məhsulunun dəyərini artırır, digərində artırmır.

Bütün hallarda bu deyilənləri xərcin bir növünün digərinə nisbətən, insanın əliaçıq və geniş xarakterinin olmasını təsdiqləməsi kimi başa düşmək lazım deyil. Varlı insan öz gəlirini əsasən qonaqpərvərliyə xərcləyirsə, o onun böyük hissəsini öz dostları və tanışları ilə bölür, lakin o onu sadalanmış uzun müddət saxlanılan məhsullara xərcləyirsə, o çox vaxt bütün gəlirini yalnız özünə xərcləyir və heç kimə uyğun gələn ekvivalentsiz heç nə vermir. Ona görə də, sonuncu xərc növü, xüsusilə o, lazımsız yerlərə və lazımsız əşyalara, yəni müxtəlif paltar və şərait bəzəklərinə, bahalı daşlara, qaşlara və s. xərclənirsə, bu təkə yüngül fikirliliyi deyil, həm də heyvani və egoistik meyillərin olmasını göstərir. Bütün demək istədiklərim ona gətirib çıxarır ki, bir xərc növü digərinə nisbətən daim qiymətli əşyaların müəyyən qədər torlanmasına gətirdiyindən fərdi qənaətcilliyə və deməli, qeyri-məhsuldar elementlərə nisbətən daha çox məhsuldarların yaşaması üçün vəsait verdiyindən cəmiyyətin kapitalının artmasına və ictimai sərvətin artımına təkan verir.

IV FƏSİL

FAİZLƏ SSUDA EDİLƏN KAPİTAL HAQQINDA

Borcverən faizlə verdiyi öz ehtiyatlarına kapital kimi baxır. O gözləyir ki, təyin olunmuş vaxtda o onun özünə qaytarılacaq və borc alan bütün bu müddət ərzində ona müəyyən illik renta ödəyəcək. Borc alan götürülmüş vəsaiti kapital kimi və ya bilavasitə istehlaka yönəldilən ehtiyat kimi istifadə edə bilər. Əgər o onları kapital kimi istifadə edərsə, o onların dəyərini müəyyən mənfəətlə təkrar istehsal edən məhsuldar işçilərin saxlanmasına sərf edir. Bu halda o digər gəlir mənbələrinə toxunmadan və özgəninkiləşdirmədən həm kapitalı geri qaytara, həm də faizi ödəyə bilər. Əgər o onları bilavasitə istehlak üçün istifadə edərsə, onda o bədxərc rolunu oynayır və işləyənlərin saxlanması üçün nəzərdə tutulanı veyllərin saxlanmasına sərf edir. Bu halda o digər gəlir mənbələrinə, məsələn, daşınmaz əmlaka və ya torpaq rentasına toxunmadan və ya özgəninkiləşdirmədən nə kapitalı qaytarmaq, nə də faizi ödəmək iqtidarında olmur.

Faizlə ssuda edilən ehtiyatlar, şübhəsiz ki, göstərilən hər iki üsulla, amma ikinciyə nisbətən daha çox birinci üsul ilə istifadə edilir. Xərcləmək üçün borc alan insan tezliklə müflisləşir, ona ssuda verənin isə adətən, özünün ağılsızlığına görə peşmanlıq çəkmək üçün bütün əsasları olur. Ona görə bütün hallarda bu cür məqsəd üçün borc və ya ssuda alıb-vermə xalis bədxərclik nəzərdə tutulmayıbsa hər iki tərəfin marağında deyil; bəzən insanlar bunu etsələr də bütün insanlar öz maraqlarını qorumağa çalışdıqlarından biz əmin ola bilərik ki, bu hal bəzən ehtimal etdiyimiz qədər tez-tez baş vermir. Adi ağıllığı ilə fərqlənən istənilən adamdan soruşa bilərsiniz ki, o öz kapitalının böyük hissəsini kimə – onun fikrincə bu kapitalı mənfəətli istifadəyə yönəldənə, ya da heç bir iş olmadan onu xərcləyəninə ssuda verər və o bu sualın cavabında gülər. Hətta borc götürən insanlar arasında bu növ insanlar isə heç də qənaətcillikləri ilə seçilmirlər – əməksevər və qənaətcillərin sayı bədxərc və veyllərinlərin sayını xeyli üstələyir.

Adətən pul borc verilərək onun hər hansı bir mənfəətli istifadəyə yönəldiləcəyini gözləmədikləri yeganə insan kateqoriyası – öz malikanələrinin girovuna borc götürən torpaq sahibləridir. Amma hətta onlar da, çətin ki, nə vaxtsa sırf xərcləmək üçün borc götürsünlər. Demək olar ki, onların borc götürdükləri bu məbləğ, adətən

onlar tərəfindən borc müqaviləsi bağlanana qədər xərclənmiş olur. Onlar ümumi qaydaya görə ticarətçilər və bakkallar tərəfindən kreditə verilən o qədər çox sayda müxtəlif mallar istehlak ediblər ki, indi bu borcları ödəmək üçün özlərini faizlə borc almağı məcbur görürlər. Borc alınmış kapital torpaq sahiblərinin öz malikanələrindən aldıkları renta hesabına ödəyə bilmədikləri bu bakkal və ticarətçilərin kapitalını geri qaytarır. O mahiyyətə xərclənmək üçün deyil, artıq əvvəllər alınaraq xərclənmiş kapitalı geri qaytarmaq üçün borc alınır.

Demək olar ki, faizlə götürülən borclar kağız və ya qızıl, gümüş pullarla alınır. Amma həqiqətdə borc alanın ehtiyacı olduğu və borc verən şəxsin onu təchiz etdiyi pul deyil, pulun dəyəridir və ya ona alına bilən əmtəələrdir. Əgər bu onlara bilavasitə istehlak üçün fond şəklində lazımdırsa, o bu fondu yalnız bu əmtəələrdən təşkil edə bilər. Əgər onlar ona istehsal istifadəsi üçün kapital kimi lazımdırsa, onda o bu əmtəələrin hesabına işçiləri əmək alətləri, material, işin yerinə yetirilməsi üçün yaşam vasitələri ilə təchiz edə bilər. Borc verən borc vasitəsilə borc alana sanki ölkəsinin torpaq və əməyinin illik məhsulunun öz ixtiyarı ilə istifadə edə biləcəyi məlum hissəsinə olan öz hüququnu verir.

Ona görə hər hansı bir ölkədə faizlə verilə bilən kapitalın ölçüsü, ya adətən ifadə kimi işlədilən pul məbləği verilən ölkədə müxtəlif borcların həyata keçirilməsi üçün vasitə kimi çıxış edən kağız, yaxud metal pulun dəyəri ilə deyil, illik məhsulun məhsuldar işçilərin əməyindən və ya torpaqdan alınan və yalnız kapitalın deyil, həm də özünün tətbiq etməsində heç bir əziyyət çəkməyən kapital sahibinin kapitalının geri qaytarılması üçün nəzərdə tutulan hissəsinin dəyəri ilə müəyyən edilir. Bu növ kapitallar, adətən pul vasitəsilə ssuda edilib və geri ödənilməyindən onlar pul kapitalı adlanır və onu təşkil edir. Bu kapital təkcə torpaq deyil, həm də ticarət və sənaye kapitalından onun sahiblərinin öz kapitalını tətbiq etdiyinə görə fərqlənir. Bununla belə hətta pul kapitalında pullar kapitalı sahiblərinin işə tətbiq etmək istəməyindən bir əldən digərinə assiqnasiya etməsini əks etdirir. Bu kapitallar bir əldən digər ələ ötürülmə vasitəsi kimi çıxış edən pul məbləğini istənilən məbləğ qədər üstələyə bilər, çünki eyni pul nişanları ardıcıl olaraq həm çox sayda borcların, həm də çoxlu satınalmaların həyata keçirilməsi üçün xidmət edir. Məsələn, A W-ya bir min funt ssuda edir, hansına ki, W həmin saat B-dən bir min funt dəyərində mal alır. Bu işə indi ona pul lazım olmadığından X-a həmin pulları ssuda verir, X, öz növbəsində, həmin an C-dən bir min

funt dəyərində digər əmtəələri alır. C eyni ilə həmin səbəbə görə onları Y ssuda edir, hansı ki, öz növbəsində, onlara D-dən əmtəə alır. Bu yolla istər kağız, istərsə də metal olan eyni pul nişanları bir neçə gün müddətində üç müxtəlif borc və üç müxtəlif satınalmanın həyata keçirilməsi vasitə ola bilər və hər ayrılıqda götürülən halda sazişin dəyəri bu pul nişanlarının bütün dəyərində bərabərdir. Üç – A,B və C pul kapitalistləri üç – W, X və Y borc götürənə özünün bu satınalmaları həyata keçirmə imkanlarını verirlər. Məhz borc almanın əhəmiyyəti və xeyri bu imkandır. Üç pul kapitalisti tərəfindən borc verilən kapital ona alınmış əmtəələrin dəyərində bərabər olur və satınalmaların həyata keçirildiyi pul məbləğindən üç dəfə çoxdur. Həm də bütün bu ssudalar təmin edilmiş olur, çünki borclular tərəfindən alınmış əmtəələr elə istifadə olunur ki, təyin edilmiş vaxtda müəyyən mənfəətdə üstünə gəlməklə dəmir və ya kağız pulla geri qaytarılacaq. Beləliklə, dəyərini üç və ya analoji olaraq otuz dəfə üstələyən bilən məbləğdə bir neçə borcun verilməsi vasitəsi kimi çıxış edən eyni pul nişanları, eyni ilə ardıcıl olaraq bir neçə dəfə borcun geri qaytarılması vasitəsi kimi çıxış edə bilər.

Bununla da, faizlə ssuda verilən kapitalla borc verənin borc götürənə illik məhsulun müəyyən əhəmiyyətli hissəsini asseqnasiya etməsi kimi baxmaq olar, bu şərtlə ki, borc götürən, öz növbəsində, borcdan istifadə etdiyi bütün müddət ərzində borc verənə hər il faiz adlanan az bir hissəni versin və danışılmış müddətin sonuna borcun ilkin şəkildə alınmış və asseqnasiya olunan ölçüyə bərabər olan hissəsini geri qaytarmış olsun ki, bu da borcun ödənilməsi adlanır. Halbuki, pullar – istər qəpik , istərsə də kağız – adətən illik məhsulun həm az, həm də çox hissəsinin (faizin və kapitalın) ötürülməsi vasitəsi kimi çıxış etsə də, öz-özlüyündə onların vasitəsilə veriləndən fərqli bir şeyi əks etdirir.

Hər hansı bir ölkədə illik məhsulun torpaqdan və ya məhsuldar işçilərin əməyindən alınan kimi kapitalın geri qaytarılması üçün nəzərdə tutulan hissənin artması ilə, təbii olaraq, pul kapitalı adlanan bir şey də artır. Sahiblərinin özlərinə şəxsən işə qoymaq əziyyəti vermədikləri, amma gəlir almaq istədiklərin xüsusi kapitalların artması, təbii ki, kapitalların ümumi artması ilə müşayiət olunur. Başqa sözlə, ölkənin kapitalının artması ilə tədricən faizlə borc verilən kapitalın ölçüləri də artır.

Borc verilən kapitalın artması ilə bu kapitallardan istifadəyə görə ödənilməli olan qiymət və ya faiz də qaçılmaz olaraq azalır. Bu

azalma təkcə onların sayının artmasına uyğun olaraq əmtələrin bazar qiymətini, adətən azaldan ümumi səbəblərə görə deyil, həm də aŐağıda göstərilən x sus halda  z təsirini əks etdirən səbəblər ucba-tından baŐ verir.  lkədə kapitalların artmasına görə qaçılmaz olaraq onların iŐ tədbiq edilməsindən alına bilən mənfəət azalır. Tədricən ölkə hüdudlarında yeni kapital  c n tədbiq üsulu tapmaq daha ötən olur. Bunun nəticəsində müxtəlif kapitallar arasında rəqabət yaranır və birinin sahibi digəri tərəfindən m Őul olan sahəyə yiyələnməyə çalır. Lakin bir çox hallarda o bu baŐqa kapitalı verilən sahədən sıxıŐdırıb çıxarmağı yalnız o halda ümid edə bilər ki, daha g z Őtli Ő rtl r təklif etmiŐ olsun. O, yalnız  z  mt l rini bir qədər ucuz satmaqla yanaŐı, həm də onları satmaq imkanının olması  c n bəzən daha baha qiymətlə  z satınalmalarını həyata keçirməyə məcburdur. Məhsuldar əməyə tələb onun saxlanması  c n nəzərdə tutulan ka-pitalların artmasına görə hər gün çoxalır.  Őil r asanlıqla özlərinə iŐ tapır, amma kapital sahibləri iŐ l ri tapmaqda  t nlik  kirl r. On-ların arasındakı rəqabət əməyin ödənilməsini yüksəldir və kapitalın mənfəətini azaldır. Kapitalın t dbiqindən əldə olunacaq mənfəət hər iki tərəfdən azalrsa, onda ondan istifadəyə görə ödənilə bilən qiymət, baŐqa sözlə, faiz norması da qaçılmaz olaraq azalmalıdır.

Bir çox yazarlar kimi Lokk¹, Lou v  Monteskyed ²  span Vest-Hindistanının (Qərbi Hindistanın) k Ői nəticəsində qızıl və g m Ő n sayının artmasını Avropanın bir çox hissəsində faiz normasının azalmasının əsas səbəbi olduĐunu ehtimal edirdilər. Onlar təsdiqləyirlər ki, bu metalların özləri dəyərinin müəyyən hissəni itiribl r v  qalan bu və ya digər hissəsinin istifadəsi daha aŐağı dəyəri təmsil edir, ona görə də onun  c n ödənilməli olan qiymət də aŐağı olmalıdır. Bu fikir ilk baxıŐdan Yum³ tərəfindən o qədər hərtərəfli, əsaslı olaraq a ıqlanmıŐdır ki, bu haqda n  isə deməyə zərurət yoxdur. Hər halda aŐağıdakı sadə və qısa fikirlər bu müəllifləri, görünür, yanlıŐlıĐa apar n səhvlərin daha əsaslı izah edilməsinə kömək edər.

 span Qərbi-Hindistanını k Őfin  qədər Avropanın çox hissəsində adi norma, görünür, 10 % idi. O vaxtdan o müxtəlif ölkələrdə 6,5,4 v  3 %-  qədər azalmıŐdı. Fərz edək ki, bütün ölkələrdə g m Ő n dəyəri onlarda olan faiz normasının azaldıĐı proporsiyada azalıb,

¹ Locke. Consideration on the Lowering the Rate of Interest and Raising the Value of Money. p.6.

² Montesqueieu. Esprit des lois.liv.XXII.chap.IV.

³ Bax. Yuma «Опыты», faiz haqqında təcrübə.

məsələn, hardakı faiz ondan beşə düşüb, orada eyni sayda gümüşə indi iki dəfə artıq sayda əmtəə almaq olar. Belə ehtimal, mənə elə gəlir ki, çətin ki, həqiqətə uyğun olsun, amma o biz baxmaq istədiyimiz nöqtəyi-nəzərə daha uyğundur; lakin hətta belə ehtimal zamanı gümüşün dəyərinin azalması faiz normasının az da olsa azalmasına gətirməsi tamamilə mümkün deyil. Əgər bu ölkələrdə indi 100 f. nə vaxtsa 50 f. dəyərindən artıq deyilsə, deməli, indiki 10 f. da o vaxtki 5 f. dəyərində olacaq. Kapitalın dəyərini azaldan səbəblərin necə olmasından asılı olmayaraq həmin səbəblər həmin proporsiyada faizin dəyərini azaltmalı idi. Əgər faiz norması dəyişməyibsə, onda kapitalın dəyəri ilə faizin dəyəri arasında nisbət də dəyişməz qalmalı idi; əksinə, faiz norması dəyişərsə, onda bu iki dəyərlərin arasındakı nisbət də mütləq dəyişir. Əgər indiki 100 f. əvvəli 50 f. çox dəyərdə deyilsə, onda indiki 5 f. əvvəlki 2 f. 10 şill. çox dəyərə malik olmayacaq. Deməli, bizim kapitaldan istifadəyə görə verdiyimiz faiz norması ondan beşə düşürsə və ehtimal olunur ki, kapital əvvəlki dəyərinin yarısı qədər dəyərdədirsə, faiz əvvəlki faizin dəyərinin dördə bir hissəsinə bərabər olacaq.

Gümüş vasitəsilə dövr edən əmtəələrin kəmiyyətinin dəyişməməsi zamanı gümüşün sayının artması bu metalın dəyərinin azalmasından başqa bir nəticə verə bilməzdi. Müxtəlif növ əşyaların nominal dəyəri artardı, amma onların həqiqi dəyəri əvvəlki kimi qalardı. Onlar indi daha çox sayda gümüş qəpiklərə dəyişdirilərdi, amma onlara alına bilən əməyin kəmiyyəti və yaxud onların saxlanma və məşğuliyyət verə biləcəyi insanların sayı həmişəki qədər qalacaqdır. Ölkənin kapitalı dəyişməz qalacaq, baxmayaraq ki, onun bir hissəsinin bir əldən digərinə keçməsi üçün indi daha çox sayda qəpik lazım olacaq. Belə keçid üçün vasitə çoxsözlü notariusun kağızı kimi daha ağır çəkili olacaq, amma əldən ələ keçən əşya əvvəlki vaxtla müqayisədə dəyişməz qalacaq və yalnız əvvəlki təsirini göstərə biləcəkdir. Məhsuldar əməyin saxlanması üçün nəzərdə tutulan fond dəyişməz qaldığından birinciyə olan tələb də dəyişməz qalacaq. Ona görə də, onun qiyməti və ya əməkhaqqı nominalda artsa da faktiki olaraq dəyişməz qalacaq. Bu əməkhaqqı çox sayda gümüş qəpiklər vasitəsilə ödənilsə də, amma onlara əvvəlki kimi eyni sayda məhsul almaq mümkün olacaq. Kapitala görə nominal və həqiqi mənfəət dəyişməz qalacaq. Əməyə görə əməkhaqqı, adətən işçiyə ödənilən gümüşün kəmiyyəti ilə ölçülür. Ona görə bu kəmiyyət artan zaman adama elə gəlir ki, əməkhaqqı artıb, halbuki, bəzi hallarda o əvvəl-

kindən çox olmaya bilər. Amma kapitala mənfəət ödənilməyi gümüş pulların sayı ilə deyil, bu pulların məbləğinin sərf edilmiş bütün kapitala nisbəti ilə ölçülür. Beləliklə, deyilənə görə, verilən ölkədə həftədə 5 şill. işçinin adı əməkhaqqını, 10 faiz isə kapitala görə adı mənfəəti təşkil edir. Amma ölkənin bütün kapitalı dəyişməz qalarsa, onda ayrı-ayrı şəxslərin kapitalından ibarət olan müxtəlif kapitalar arasında rəqabət də güclənməyəcək. Onlar hamısı eyni müvəffəqiyyət və uğursuzluqla işləyəcək. Ona görə də, kapital ilə mənfəət arasında nisbət də, deməli, adı pul faizi də dəyişməyəcək, çünki puldan istifadəyə görə verilən ondan istifadə zamanı əldə olunanla tənzimlənir.

Əksinə, il ərzində dövr edən pulların sayının dəyişməməsi nəticəsində ölkə daxilində dövr edən əmtələrin kəmiyyətinin artması pulun dəyərinin çoxalmasından başqa digər vacib nəticələr də yaradır. Ölkənin kapitalı nominalda dəyişməz qalsa da həqiqətdə artır. O əvvəlki qədər pul kəmiyyətində ifadə olunsay da, daha çox sayda əməyi idarə edə bilər.

Onun saxlaya və məşğul edə bildiyi məhsuldar əməyin kəmiyyəti artacaq və deməli, bu əməyə olan tələb də güclənəcək. Təbii ki, əməkhaqqı tələbin artması ilə yüksələcək, halbuki, adama elə gələcək ki, o azalıb. O daha az sayda pula ödənilə bilər, amma bu az sayda pula əvvəlki çox sayda pula alınana nisbətən daha çox əmtəə almaq olar. Kapitala görə mənfəət həm faktiki, həm görkəminə görə azalacaq. Ölkənin bütün kapitalının artması ilə yanaşı onun təşkil olunduğu müxtəlif kapitalar arasında rəqabətdə, təbii ki, güclənəcək. Bu kapitalların sahibləri kapitallarının məşğul etdikləri əməyin məhsulunun daha az hissəsi ilə qane olacaqlar. Beləliklə, kapitala görə mənfəətə uyğun olaraq dəyişən pul faizi kifayət qədər azalacaq, halbuki, pulun dəyəri və ya müəyyən pul məbləğinə alınması mümkün olan əmtələrin sayı kifayət qədər artıb.

Bəzi ölkələrdə qanunla pul faizinin alınması qadağan edilmişdi. Amma hər yerdə puldan istifadə müəyyən mənfəət gətirdiyindən, hər yerdə belə istifadəyə görə nə isə ödəmək lazımdır. Təcrübədə aydın oldu ki, bu qadağa sələmçiliyin qarşısını almaq əvəzinə onu yalnız gücləndirir, çünki borclu təkə puldan istifadəyə görə deyil, həm də bu istifadəyə görə mükafatı alan kreditorun məruz qaldığı riskə görə də ödəniş etməli olurdu. O, belə ifadə etmək olarsa, öz kreditorunu sələmçiliyə görə cəzalandırma halından sığortalamağa məcbur idi.

Faizin alınması icazə verilən ölkələrdə qanun sələmçilərin zorla pul almalarının qarşısını almaq məqsədilə, adətən alınmasına görə

cəza tətbiq edilməyən maksimal faiz normasını təyin edir. Bu norma ən aşağı bazar qiymətini və ya daha düzgün təminatı təqdim edə bilən şəxslərin puldan istifadəyə görə, adətən ödədikləri qiyməti bir qədər üstələməlidir. Əgər bu qanuni norma bazar normasından aşağı təyin olunursa, onda nəticələr faizin alınmasına qoyulan tam qadağadakı kimi olacaq. Kreditor öz pullarını onların istifadəsindən əldə etdiyi dəyərdən daha aşağı dəyərlə ssuda etmək istəməyəcək və borclu belə istifadəyə görə ondan tam dəyərini geri alan kreditora məruz qaldığı riskə görə ödəniş etməli olacaq. Əgər norma aşağı bazar qiyməti səviyyəsində təyin edilirsə, ölkəsinin qanunlarına hörmət edən düzgün insanlar daha yaxşı təminat təqdim edə bilməyənlərə kredit vermir və bu sonuncuları zorla pul alan sələmçilərə müraciət etmələrinə məcbur edir. Pulların hakimiyyətə 3 %-lə, fərdi şəxslərə isə doğru təminatla 4 və 4 ½ % ilə ssuda edilən Böyük Britaniya kimi ölkədə hal- hazırda qanunla 5 % təyin edilməsi ən uyğun gələndir.

Amma qeyd etmək lazımdır ki, faizin qanunu norması bazarın ən aşağı normasını bir qədər üstələməli olsa da, hər halda onu həddən artıq da üstələməlidir. Əgər, Böyük Britaniyada faizin qanuni norması belə yüksək səviyyədə, yəni 8 və ya 10 % təyin edilirsə, onda borc verilən pulların böyük bir hissəsi belə yüksək faizi ödəməyə hazır olan sələmçilərə və alverçilərə ssuda edilərdi. Ağıllı insanlar özləri pulların istifadəsi nəticəsində əldə edə biləcəklərinin bir hissəsindən çox olmayanını bu pulların istifadəsinə görə verə bildiklərindən, onlarla rəqabət aparmağa risk etmirlər. Beləliklə, ölkə kapitalının kifayət qədər olan hissəsi onları sərfəli və mənfəətli tətbiq edə bilən insanların deyil, daha çox onları xərcləyən və məhv edənlərə nəsis olacaq. Əksinə, faizin qanuni norması bazarın ən aşağı normasından bir qədər yüksək təyin olunduğu yerdə, adətən borclu kimi sələmçi və alverçiləri deyil, ağıllı və ehtiyatlı insanlara üstünlük verəcəklər. Borc verən şəxs birincilərdən elə təqribən ikincilərdən aldığı qədər eyni faizi alır, amma bununla belə onun pulu birincilərə nisbətən sonuncuların əlində daha çox təhlükəsizdir. Beləliklə, ölkənin kapitalının böyük bir hissəsi daha çox onu səmərə ilə tətbiq edənlərin əlinə düşəcək.

Hec bir qanun, verilən ana qədər mövcud olan adi faiz normasını bazarın ən kiçik normasından aşağı sala bilməz. Fransa kralının faiz normasını 5-dən 4-ə salmağa çalışdığı 1766-cı il ediktinə baxmayaraq Fransada pullar əvvəlki kimi 5 % ssuda edilir, qanundan isə müxtəlif üsullarla yayınırıdılar.

Qeyd etmək lazımdır ki, torpağın adi bazar qiyməti hər yerdə faizin adi bazar normasından asılıdır. Gəlir əldə etmək istəyi olan kapital sahibi, şəxs, özünü onu işə tətbiq etməklə yükləməyərək öz qarşısında seçim qoyur: ona torpaq alsın və ya onu faizlə borc versin. Torpağa yerləşdirmənin böyük təminatı, həm də hər yerdə bu növ mülkiyyətlə bağlı bir qədər başqa üstünlüklər əksək hallarda onun pulunu faizlə ssuda etməkdən alacağı gəlirdən torpaqdan daha aşağı gəlirlə kifayətlənməyə sövq edir. Bu üstünlüklər gəlirdə olan bəzi fərqi kompensasiya etmək üçün kifayətdir, amma onlar yalnız müəyyən fərqi kompensasiya edilir və əgər torpaqdan renta adi pul faizindən kifayət qədər aşağı düşərsə, onda heç kimi torpaq almayacaq və bu tezliklə onun adi qiymətini bərpa edəcək. Əksinə, əgər göstərilən üstünlüklər və səmərə artıqlaması ilə bu fərqi tarazlayırsa, hamı torpaq alacaq, bu da, öz növbəsində, tezliklə onun adi qiymətini qaldıracaq. Faiz 10% səviyyəsində qalanda torpaq, adətən 10 və ya 12 illik gəlirlilik hesabı ilə satılırdı. Faizin norması 6,5 və 4 % qədər düşdükdə torpağın qiyməti qalxdı və onu 20,25 və 30 illik gəlirlilik hesabı ilə satmağa başladılar. Fransada bazar faiz norması İngiltərənininkinə nisbətən yüksəkdir, torpağın orta qiyməti isə aşağıdır. İngiltərədə o, adətən 30 illik Fransada isə 20 illik gəlirlilik hesabı ilə satılır.

V FƏSİL

KAPİTALLARIN MÜXTƏLİF YERLƏŞDİRİLMƏSİ HAQQINDA

Bütün kapitallar yalnız məhsuldar əməyin saxlanması üçün nəzərdə tutulsa da, ondan istifadə zamanı ölkənin torpaq və əməyinin illik məhsuluna əlavə edilən dəyər dəyişdiyi kimi, eyni ilə ölçüləri bərabər olan kapitalları hərəkətə gətirə bilən əməyin kəmiyyəti də onun istifadəsinə tələbdən asılı olaraq dəyişir.

Kapital dörd müxtəlif üsulla xərclənə bilər: o, əvvəla, cəmiyyətə hər il onun istehlakı və ehtiyacları üçün tələb olunan xam məhsulun əldə olunmasına; ikincisi, o, bilavasitə istifadə və istehlak üçün həmin xam məhsulun emal və hazırlanmasına; üçüncüsü, xam və hazır məhsulların çox olduğu yerlərdən onların çatışmadığı yerlərə aparılmasında istifadə oluna bilər; nəhayət, dördüncüsü, bu və digər məhsulların istehlakçıların ehtiyacına uyğun olaraq kiçik partiyalara bölünməsinə istifadə oluna bilər. Birinci üsulla torpağın yaxşılaşdırılması və emalı, mədənlərin işlənməsi və balıqçılıqla məşğul olanların kapitalları xərclənir; ikinci üsulla bütün sahibkarların kapitalları manufatruralarda istifadə olunur; üçüncü üsulla- bütün topdansatış ticarətçilərin və dördüncü ilə pərakəndəsətış ticarətçilərin kapitalları istifadə olunur. Bu yuxarıda göstərilənlərin hər hansı birinə aid etmək mümkün olmayan başqa bir üsulla kapitalın istifadəsini fərz etmək çətindir.

Kapitalın tətbiqinin bu dörd növündən hər biri həm qalan üçünün mövcud olması və genişləndirilməsi, həm də bütün cəmiyyətin ümumi rifahı üçün də zəruridir.

Əgər kifayət qədər hər hansı bir xammalın çıxarılması üçün kapital istifadə olunmasa idi, onda heç bir manufaktura və ticarət də mövcud olmazdı.

Xam məhsulların istifadə və istehlak üçün yararlı olana qədər əhəmiyyətli dərəcədə emal olunması tələb edilən hissəsinə kapital istifadə edilməyə idi, onda o, ya ona tələb olmadığından tamamilə çıxarılmazdı, ya da istehsal olunsa idi də, heç bir dəyərə malik olmayıb cəmiyyətin sərvətinə heç nə əlavə etməzdi.

Əgər kapitallar xam məhsulların və ya hazır məmulatların çox olduğu yerlərdən anların çatışmazlığı hiss olunan yerlərə daşınması

üçün istifadə olunmasa idi, onda onlar yalnız istehsal olunduğu yerlərdə istehlak üçün lazım olan qədər istehsal olunardı. Ticarətçinin kapitalı bir yerin artıq məhsulunun digər yerin artıq məhsuluna dəyindirmək üçün istifadə olunur və bununla da, hər iki yerin sənayesinə təkan verməklə onların istehlak vəsaitlərini artırır. Əgər kapital istehlakçılarının tələbinə uyğun xam məhsulların və ya hazır məmulatların kiçik hissələrə bölünməsi üçün istifadə olunmasa idi, onda hamı onlara lazım olan əmtələri hər ayrılıqda götürülmüş halda tələb olunandan daha çox sayda almalı olardı. Məsələn, əgər qəssab peşəsi olmasa idi, onda hamı ya bütöv öküzü və ya qoyunu almalı olardı. Bu, ümumi qaydaya görə varlı və daha çox kasıb insanlara əlverişli olmazdı. Əgər kasıb sənətkar ərzağı biraylıq və ya altıaylıq almalı olsa idi, onda o, ona gəlir gətirən və emalatxanasının alət və ya avadanlıqlarının alınması üçün kapital kimi istifadə etdiyi öz vəsaitinin böyük bir hissəsini ona heç bir gəlir gətirməyən və bilavasitə istehlak üçün nəzərdə tutulan hissəsinə aid etməli olardı. Belə insan üçün zəruri olan malları tələbindən asılı olaraq gündəgün, hətta saatbasaat almaq imkanın olması daha əlverişlidir. Bu ona, demək olar ki, bütün vəsaitlərini kapital kimi istifadə etmək və böyük dəyərli işi yerinə yetirmək imkanı verir və bunun əsasında əldə etdiyi mənfəət isə pərakəndə ticarətçinin mənfəəti əldə etməsi üçün əmtələrin qiymətlərinin üzərinə etdiyi əlavələri artıqlaması ilə tam ödəyir. Bəzi siyasi yazıçıların piştaxtaçı və ticarətçilərə münasibətdə xəbərdarlıqlarının isə heç bir əsası yoxdur. Eyni ilə onları xüsusi vergi ilə yükləməkdə və ya onların sayını azaltmaqda heç bir zərurət yoxdur, çünki onlar bir-birinə zərər versələr də sayları o qədər çox deyil ki, camaata ziyan vura bilsinlər. Məsələn, hər hansı bir şəhərdə satıla bilən koloniya əmtələrin sayı bu şəhərin və onun ətrafının tələbi ilə məhdudlaşır. Ona görə də, koloniya əmtələrinin ticarətinə qoyula bilən kapital bu sayı almaq üçün kifayət edən məbləği aşmamalıdır. Əgər əmtəə iki ticarətçinin əlindədirsə, onda onlar arasındakı rəqabət əmtəənin bir əldə olmasına nisbətən indi hər ikisini əmtələrinin ucuz satmağa vadar edəcək. Əgər bütün kapital iyirmi ticarətçi arasında bölünmüş olsa idi, onda onların rəqabəti uyğun olaraq daha güclü, qiymətlərin qaldırılması məqsədilə aralarında sövdələşmə imkanı isə az olardı. Aralarındakı rəqabət ola bilsin bəzilərini müflisləşdirə bilər, amma bunun xəbərdarlıq edilməsi tədbirləri maraqlı tərəflərin işi olmaqla tamliqlə onların ehtiyatlılığının ixtiyarına verilə bilər. Rəqabətin belə güclənməsi heç bir halda istehlakçı və ya istehsalçının

maraqlarına toxunmamalıdır, əksinə, bu bütün ticarət sahəsinin bir və ya iki şəxs tərəfindən inhisarlaşması halına nisbətən indii pərakəndə satıcılarını ucuz satmağa və baha almağa vadar etməlidir. Onlardan bəziləri təsir altına düşən alıcını ona lazım olmayanı almağa şirnikləndirə bilirlər. Amma bu mənfi təsir cəmiyyətin diqqətini cəlb etmək üçün çox az əhəmiyyətə malikdir və bir də onu ticarətçilərin sayının məhdudlaşdırılması ilə aradan qaldırmaq olmaz. Əgər ən şübhəli misala müraciət etsək belə qara camaatın arasında ümumi yayılmış keflənməyə meyillilik yaradan pivəxanaların çoxsaylılığı deyildir, əksinə, bu meyillilik bir çox digər səbəblərdən irəli gələrək istehlakçıları çaxsaylı pivəxanalara zəruri olaraq yönəldir.

Sadalanan dörd üsulla kapitalı istifadə olunan şəxslərin özləri məhsuldar işçilərdir. Onların əməyi əgər lazımı şəkildə istiqamətləndirilsə, onda tətbiq edildiyi hər hansı bir malda və ya satılan əşyada fiksə edilərək reallaşır və ən azından onun şəxsi saxlanılma və istehlakının dəyərini, adətən məhsulun qiymətinə əlavə edir. Fermerlərin, manufakturaçıların, topdan və pərakəndə ticarətçilərin mənfəətlərinin hamısı fərq olmadan birinci ikisinin istehsalı, sonrakı ikisinin alıb və satdığı əmtəənin qiymətindən alınır. Amma göstərilən dörd üsulla istifadə olunan eyni kapitallar müxtəlif sayda məhsuldar əməyi hərəkətə gətirir, eyni ilə cəmiyyətin torpaq və əməyinin mənsub olduğu illik məhsulunun dəyərini müxtəlif dərəcədə artırır.

Pərakəndə ticarətçinin kapitalı əmtəələri satın aldığı topdansatış ticarətçinin kapitalını mənfəətlə geri qaytarır və bununla da ona öz ticarətini davam etdirməyə imkan verir. Pərakəndəsətış ticarət müəssisəsində onun sahibi orada məşğul olan yeganə məhsuldar işçidir. Onun mənfəətində onun məşğuliyyətinin cəmiyyətin torpaq və əməyinin illik məhsuluna əlavə etdiyi dəyər əks olunur.

Topdansatış ticarətçisinin kapitalı onun ticarətinin predmetini təşkil edən xam məhsul və hazır məmulatlar aldığı manufakturaçı və fermerlərin kapitalını mənfəətlə onlara geri qaytarır və bununla da onlara öz müəssisələrinin işini aparmaq imkanı vermir. Əsas etibarilə bu funksiyanı yerinə yetirməklə o, cəmiyyətdə məhsuldar əməyin saxlanmasına və onun illik məhsulunun dəyərinin artmasına dolayı yolla köməklik edir. Onun hərəkətə gətirdiyi məhsuldar əmək və bilavasitə illik məhsula əlavə etdiyi dəyər bundan ibarətdir. Bu münasibətlərin hər ikisində onun əməliyyatları pərakəndəsətış ticarətçisinin fəaliyyətindən daha yuxarıdır.

Manufakturaçı –sahibkarın kapitalının bir hissəsi əsas kapital şəklində onun istehsalının alətinə qoyulur və onları aldığı hər hansı bir başqa sənayeçinin kapitalını uyğun mənfəətlə geri qaytarır. Onun dövrüyyə kapitalının bir hissəsi materialların alınmasına xərclənir və onları aldığı fermer və dağ-mədən sənayeçilərinin kapitalını uyğun mənfəətlə geri qaytarır; lakin böyük bir hissəsi isə ildə bir dəfə və ya daha az müddətdə həmişə ona işləyən müxtəlif işçilər arasında bölüşdürülür. Sənayeçinin kapitalı materialların dəyərini bu işçilərin əməkhaqqının məbləği və sahibkarların verilən müəssisədə istehsal alətləri və materiallara, əməkhaqqına sərf edilmiş kapitalının mənfəəti qədər artırır. Beləliklə, o, hər hansı bir topdansatın ticarətçinin əlində olan eyniölçülü kapitalla nisbətən bilavasitə böyük sayda məhsuldar əməyi hərəkətə gətirir və cəmiyyətin torpaq və əməyinin illik məhsuluna daha çox dəyər əlavə edir.

Ölçülərinə görə fermerin kapitalına bərabər olandan başqa heç bir kapital böyük sayda məhsuldar əməyi hərəkətə gətirmir. Çünki tək-cə muzdur işçi deyil, həm də işlədilən heyvanlar məhsuldar işçilərdir. Bundan başqa kənd təsərrüfatında insanla birgə təbiət də işləyir və onun işi heç bir məsrəf tələb etməsə də onun məhsulu ən bahalı işçinin məhsulu kimi dəyəərə malikdir. Ən vacib kənd təsərrüfatı işlərinin məqsədi təbiətin təbii məhsuldarlığını artırmaqdan çox onu insan üçün sərfəli olan bitkilərin istehsalına yönəltməkdir. Tikanlar və kollarla bitmiş tarla çox vaxt səliqə ilə becərilən üzüm və taxıl zəmilərindən heç də az bitki istehsal etmir. Səpin və becərmə təbiətin məhsuldarlığına o qədər təhrik etmir, nə qədərki onu istiqamətləndirir və torpaq əkinçinin bütün əməyindən sonra əsas əmək onun üzərinə düşür. Ona görə kənd təsərrüfatında məşğul olan işçilər və işlədilən heyvanlar manufaktura işçilərində gördüyümüz kimi, tək-cə onların tələbatlarının dəyərinə və yaxud onun sahibinə verdiyi mənfəətlə birgə onlara məşğuliyyət verən kapitalın dəyərinə bərabər dəyəri təkrar istehsal etmir, həm də daha böyük dəyəri istehsal edir. Onlar mütəmadi fermerin kapitalından və bütün mənfəətdən də artıq torpaq sahibinin rentasını təkrar istehsal edilir. Bu rentaya torpaq sahibinin fermerin istifadəsinə təqdim etdiyi təbiət qüvvələrinin məhsulu kimi baxmaq olar. Bu qüvvələrin ehtimal olunan ölçülərindən və yaxud, başqa sözlə, torpağın ehtimal olunan təbii və ya süni yaradılmış məhsuldarlığından asılı olaraq o yuxarı və ya aşağı ola bilər. Çünki insan əllərinin işi kimi qəbul olunanların hamısını çıxıldıqdan və ya ödədikdən sonra yerdə ancaq təbiətin özünün

fəaliyyətinin məhsulu qalır. Bu qalıq nadir hallarda məhsulun dördüdə birindən az olur və çox vaxt üçdə birini üstələyir. Manufakturalarda xərclənmiş eyni sayda məhsuldar əmək də heç vaxt belə böyük təkrar istehsal verə bilməz. Manufakturalarda təbiət heç nə etmir – hər şey insanlar tərəfindən hyata keçirilir və alınan məhsul həmişə onu yaranan qüvvələrin fəaliyyət ölçülərinə proporsional olmalıdır. Beləliklə, əkinçiliyə qoyulan kapital manufakturaya qoyulan eyni ölçülü kapitalla nisbətən təkcə böyük sayda məhsuldar əməyi hərəkətə gətirmir, o həm də onun tərəfindən istifadə olunan məhsuldar əməyin sayına əsasən ölkənin torpaq və əməyinin illik məhsuluna, onun sakinlərinin həqiqi sərvət və gəlirinə daha böyük dəyər əlavə etmiş olur. Bu bütün mövcud olan kapitaldan istifadə üsullarından ən sərfəlisidir.

Verilən cəmiyyətin əkinçiliyinə və pərakəndəsatis ticarətinə qoyulan kapitallar həmişə bu cəmiyyətin daxilində qalmalıdır. Onların istifadəsi, demək olar ki, həmişə müəyyən yerlə – ferma və yaxud pərakəndəsatis ticarətçinin piştaxtası ilə əlaqədardır. Ümumi qaydaya görə, əlbəttə, bəzən kənarlaşmalar da olur, onlar verilən ölkənin daimi sakinlərinə məxsusdur.

Əksinə, topdansatis ticarətçinin kapitalının, görünür, müəyyən və ya mütləq yeri olmur və harada ucuz alıb və ya baha satmağın mümkünlüyündən asılı olaraq bir yerdən digərinə yerdəyişmə edə bilər.

Manufakturaçının kapitalı, şübhəsiz, istehsal aparıldığı yerdə yerləşir, amma heç də həmişə onun aparılması yeri mütləq qabaqcadan müəyyənləşdirilmir. Çox vaxt o xammalın bitdiyi yerdən olduğu kimi, həm də bu istehsalın hazır məmulatlarının istehlak olunduğu yerdən də kifayət qədər uzaq məsafədə aparıla bilər. Lion öz məmulatları üçün onu xammalla təchiz edən yerlərdən uzaq olduğu kimi, onları istehlak edən məntəqələrdən də uzaqdadır. Sisiliya zadəganları öz ölkələrində istehsal olunan xammaldan başqa ölkələrdə hazırlanan ipəyi geyinir. İspan yununun bir hissəsi Böyük Britaniyada mahuda emal edilir ki, bu mahudun da müəyyən hissəsi sonradan geri İspaniyaya gətirilir.

Kapitalı ölkənin artıq məhsulunu xaricə çıxaranın xarici ticarətçi və ya yerli sakin olması çox az əhəmiyyət kəsb edir. Əgər o xaricidirsə, onda ölkənin məhsuldar işçilərinin sayı, o yerli sakin olduğu hala nisbətən cəmi bir adam azalacaq, onun illik məhsulunun dəyəri isə yalnız bu bir adamın mənfəəti qədər azalacaq. Eyni ilə yerli sakin olan haldakı kimi ona işləyən matros və arabaçıların bu halda da ya onun

ölkəsinin, ya da verilən və yaxud üçüncü ölkənin vətəndaşı olması əhəmiyyətsizdir. Xaricinin kapitalı verilən ölkənin artıq məhsuluna yerli sakinin kapitalının verdiyi qədər dəyər verir və onu ölkə daxilində tələbi mövcud olan əmtəələrə dəyişdirir. O, eyni ilə bu artıqlığı yaradan şəxsin kapitalını müvəffəqiyyətlə geri qaytarır və həqiqətən ona öz işini davam etdirmək imkanı verir; məhsuldar əməyi saxlayan və onun mənsub olduğu cəmiyyətin illik məhsulunun dəyərini artıran topdansatış ticarətçinin kapitalının göstərdiyi xidmət, əsas etibarilə, bundan ibarətdir.

Manufakturaçının kapitalının ölkə daxilində qalması böyük əhəmiyyətə malikdir. O, zəruri olaraq bu zaman böyük sayda məhsuldar əməyi hərəkətə gətirir və cəmiyyətin torpaq və əməyinin illik məhsuluna çox dəyər əlavə etmiş olur. Bütün bunlara baxmayaraq, o ölkə üçün onun hüdudlarından kənarında olduqda da çox faydalı ola bilər. Baltik dənizi sahillərindən hər il gətirilən penka (odadavamlı yüngül mineral) və kətan emal edən Britaniya manufakturaçılarının kapitalları, sözsüz, bu materialları istehsal edən ölkələrə böyük fayda verir. Onlar bu ölkələrin artıq məhsullarının bir hissəsini təşkil edir və əgər digər ölkələrə lazım olan başqa əmtəələrə mübadilə edilməyə dayandırılarsa idi, onda onlar öz dəyərini itirərdi və daha istehsal olunmazdı. Bu materialları ixrac edən ticarətçilər onları istehsal edənlərin kapitallarını geri qaytarırlar və bununla da istehsalı davam etdirməkdə onları həvəsləndirirlər, Britaniya manufakturaçıları isə bu ticarətçilərin kapitallarını geri qaytarırlar.

Ayrılıqda götürülən şəxs kimi ayrılıqda götürülmüş ölkədə onun bütün torpaqlarını yaxşılaşdırmaq və becərmək üçün, bilavasitə istifadə və istehlak etmək məqsədilə bütün xammalın emalı üçün və bu ölkə daxilində mövcud tələbi olan digər əmtəələrə mübadilə edilə bilən artıq xammalın və ya hazır məmulatın uzaqda olan satış bazarlarına daşınması üçün çox vaxt kifayət qədər kapitalla malik olmaya bilər. Böyük Britaniyanın bir çox yerlərinin sakinləri öz torpaqlarını yaxşılaşdırmaq və becərmək üçün kifayət qədər kapitalla malik deyillər. Şotlandiyanın cənubi qraflıqlarının yununun böyük hissəsi öz yerində emal üçün lazım olan kapitalın çatışmazlığından çox pis yollarla çox uzaq məsafəyə daşındıqdan sonra Yorkşirdə emal edilir. Böyük Britaniyanın sakinləri öz sənayesinin məhsulunun onlara tələb olan və onlar istehlak oluna bilən uzaq bazarlara daşınması üçün kifayət qədər kapitalla malik olmayan çoxlu kiçik sənaye şəhərləri vardır. Əgər burada, onların arasında ticarətçilərə

rast gəlinsə, deməli bu, əsasən, hər hansı bir iri kommertiya mərkəzlərində yaşayan daha varlı tacirlərin agentləridir.

Bütün bu məqsədlər üçün hər hansı bir ölkənin kapitalı kifayət etmirsə, onun əkinçiliyə qoyulan hissəsi nə qədər çoxdursa, ölkə daxilində onun tərəfindən hərəkətə gətirilən məhsuldar əməyin sayı cəmiyyətin torpaq və əməyinin illik məhsuluna əlavə edilən dəyər kimi bir o qədər çox olacaq. Əkinçilikdən sonra illik məhsulun dəyərində ən çox dəyəri əlavə edən və ən çox sayda əməyi hərəkətə gətirən kapital manufakturaya qoyulandır. İxrac ticarətinə qoyulan həmin qədər kapital ən aşağı nəticələri verir.

Göstərilən hər üç məqsəd üçün kapitalı kifayət etməyən ölkə, görünür, ona təbiət tərəfindən qabaqcadan təyin edilmiş inkişaf və var-dövlət pilləsinə hələ çatmayıb. Lakin vaxtından qabaq və kifayət qədər olmayan kapitala bu üç vəzifəni yerinə yetirməyə cəhd etmək, ayrılıqda götürülmüş insan kimi cəmiyyət üçün də ən qısa yol olmayıb, kifayət qədər kapital əldə etmək üçün deyil. Millətin bütün üzvlərinin ümumi kapitalı ayrı-ayrı şəxslərin kapitalı kimi öz həddlərinə malikdir və müəyyən sayda bəzi məqsədlərə xidmət etmək iqtidarındadır. Millətin bütün üzvlərinin ümumi kapitalı ayrılıqda götürülmüş şəxsin kapitalı kimi eyni qaydada, yəni öz gəlirlərindən qənaət etdiklərini daim yığıb əlavə etmək nəticəsində artacaq. Ona görə onun bu yolla istifadə olunması halında, yəni ölkənin bütün sakinlərinə ən yüksək gəliri gətirməklə daha sürətlə artmasını gözləmək olar, çünki bu onlara daha böyük qənaətləri etməyə imkan verir. Amma ölkənin bütün sakinlərinin gəlirləri onun torpaq və əməyinin illik məhsulunun dəyərindən zəruri asılılıqdadır.

Bizim Amerika koloniyalarımızın var-dövlətinin və artımının sürətli inkişafının əsas səbəbi onların, demək olar ki, bütün kapitallarının əkinçilikdə istifadə olunması şərtidir. Əkinçiliyin inkişafını bilavasitə müşayət edən və hər ailədə qadın və uşaqların məşğul olduğu ev və sadə peşələrini saymasaq, onların manufakturası yoxdur. Amerikanın ixrac və sahilboyu ticarətinin böyük hissəsi Böyük Britaniyada yaşayan ticarətçilərin kapitalları ilə aparılır. Hətta bəzi əyalətlərə, əsasən Virciniya və Merilendə əmtələri yerləşdirilən bir çox mağaza və ticarət anbarları metropoliyada daimi yaşayan ticarətçilərə məxsusdur, cəmiyyətdə göstərilən ölkənin daimi sakini olmayan şəxslərin kapitalları əsasında həyata keçirilən pərakəndə satış ticarətin əzsaylı nümunələrindən biridir. Əgər amerikalılar sövdələşmə və ya hər hansı bir məcburi tədbirlər vasitəsilə Avropa sənaye məmuru

latlarının idxalını dayandırsaydılar və bununla da bu cür əmtələri istehsal edə bilən həmvətənlərinin inhisar olmalarını təmin edib, öz kapitallarının hər hansı böyük bir hissəsini də bu işə yönəldsəydilər, onda onlar bununla yalnız özlərinin illik məhsullarının sonrakı dəyər artımını sürətləndirmək əvəzinə ləngidər, ölkələrinin sərvətli, qüdrətlik istiqamətində inkişafını isə sürətləndirməyib, əksinə gecikdirərdilər. Onlar eyni yolla bütün ixrac ticarətini öz xeyirlərinə inhisarlaşdırmağa cəhd etsə idilər, bu, özünü daha çox büruzə vermiş olardı.

Əlbəttə, əgər Çinin, qədim Misirin və Hindistanın mədəniyyəti və sərvətləri haqqında ecazkar hekayələrə inanmasaq, bəşəriyyətin rifahının ümumi inkişafı istiqaməti, görünür, çətin ki, belə uzun davamlılıqla fərqlənib hər hansı bir kiçik ölkəyə göstərilən bütün üç məqsəd üçün kifayət qədər kapitalın yığılmasına imkan verərdi. Hətta, bu hekayələrə əsasən dünyada mövcud olan ən dövlətli bu üç ölkə, əsas etibarilə əkinçilik və emal sənayesi sahəsində üstünlükləri ilə məşhurdur. Görünür, onlar öz xarici ticarəti ilə seçilmirdi. Qədim misirlilər dənizə qarşı yanlış mövhumatçı fikirdə idilər; demək olar ki, belə xarakterli mövhumatçılıq Hindistan sakinlərinin arasında da hökmranlıq edirdi; çinlilər isə xarici ticarət sahəsində özlərini heç nə ilə göstərməmişdilər. Bu üç ölkənin artıq məhsulunun çox hissəsi, görünür, xaricilər tərəfindən ölkədən çıxarılıb və onlar da bunun əvəzində orada tələb olunan nə isə başqa bir şey, çox vaxt qızıl və gümüş veriblər.

Beləliklə, hər hansı bir ölkədə eyni bir kapital az və ya çox sayda məhsuldar əməyi hərəkətə gətirir və onun əkinçiliyə, manufakturaya və topdansatış ticarətə nə qədər müxtəlif proporsiyalarda qoyulmasından asılı olaraq həmin ölkənin torpaq və əməyinin illik məhsulunu az və ya çox dəyər qədər artırır. Bundan başqa onun bu və ya digər hissəsinin qoyulduğu topdansatış ticarətin xarakterindən asılı olaraq müxtəlif nəticələr alınır.

İstənilən topdansatış ticarəti, istənilən topdansatış alış və yenidən satışı üç müxtəlif növə ayırmaq olar: daxili ticarətə, istehlak mallarının xarici ticarətinə və tranzit ticarətə. Daxili ticarət ölkənin bir hissəsində sənaye mallarının alış və digər hissəsində satışı ilə məşğul olur. O həm ölkənin daxilindəki, həm də sahilboyu ticarəti əhatə edir. İstehlak mallarının xarici ticarəti daxili istehlak üçün xarici əmtəələrin alış və məşğuldur. Tranzit ticarət yad ölkələrin ticarət əməkdaşlığının aparılması, yəni bir ölkənin artıq məhsulunun digər ölkəyə çatdırılması ilə məşğul olur.

Ölkənin sənaye məhsulunun həmin ölkənin bir hissəsində alınması və digər hissəsində satılması üçün istifadə olunan kapital, adətən, hər belə əməliyyat zamanı bu ölkənin kənd təsərrüfatına və ya manufakturasına qoyulan iki müxtəlif kapitalı geri qaytarır və bununla da onlara öz istehsal fəaliyyətini davam etdirmək imkanı verir. O ticarətçinin yaşadığı yerdən müəyyən dəyərli əmtələri göndərdikdə, adətən, ən azından həmin qədər dəyəri olan digər əmtələri ora geri qaytarır. Əgər bu əmtəələr hər iki halda yerli sənayenin məhsulları olursa, onda o hər belə əməliyyat zamanı hər biri məhsuldar əməyin saxlanmasına xərclənən iki müxtəlif kapitalı mütləq geri qaytarır və bununla da məhsuldar əməyin saxlanmasının davam etdirilməsinə imkan verir. Şotlandiya sənaye məmulatlarını Londona göndərən və İngiltərə çörəyini və İngiltərə məmulatlarının geri Edinburqa gətirən kapital hər belə əməliyyat zamanı iki Britaniya kapitalını geri qaytarır və nəzərə alaq ki, onların hər ikisi Böyük Britaniyanın kənd təsərrüfatına və ya manufakturasına qoyulub.

Daxili istehlak üçün xarici əmtəələrin alınmasına istifadə olunan kapital hər belə əməliyyat zamanı, həmçinin, iki müxtəlif kapitalı geri qaytarır, amma həmin alqı yerli sənaye məhsullarına mübadilə üçün həyata keçirildiyindən bu kapitallardan yalnız biri yerli sənayenin saxlanmasına köməklik üçün xərclənir. Britaniya əmtəələrini Portuqaliyaya göndərən və geri, Böyük Britaniyaya Portuqaliya əmtəələrini gətirən kapital, hər belə əməliyyat zamanı yalnız bir Britaniya kapitalını geri qaytarır, digər geri qaytarılan kapital – Portuqaliyanındır. Ona görə də, istehlak mallarının xarici ticarətinin dövriyyəsi daxili ticarətin dövriyyəsi kimi sürətli olsa da, onda istifadə olunan kapital verilən ölkənin sənayesini və ya məhsuldar əməyini iki dəfə az həvəsləndirərdi.

Amma istehlak mallarının xarici ticarətinin dövriyyəsi çox nadir hallarda daxili ticarətin dövriyyəsi kimi sürətli olur. Daxili ticarətdə kapital, adətən bir ildən az dövrdə, bəzən isə ildə üç və ya dörd dəfə dövr edir. İstehlak mallarının xarici ticarətində isə kapital nadir hallarda bir ilə, bəzən isə iki və ya üç ildən az olmayan vaxtda dövriyyə edir. Ona görə də, daxili ticarətə qoyulan kapital bəzən on iki əməliyyat apara bilir və ya on iki dəfə əmtəni aparıb- gətirə bildiyi vaxt ərzində xarici ticarətə qoyulan kapital yalnız bir əməliyyat yerinə yetirə bilir. Ona görə bu kapitallar bərabər olsalar da, onlardan birincisi ikinciyyə nisbətən iyirmi dörd dəfə çox ölkənin sənayesinə köməklik və həvəsləndirici təsir göstərəcək.

Daxili istehlak üçün olan xarici əmtəələr bəzən yerli sənaye məhsullarına deyil, başqa xarici əmtəələrə mübadilə olunmaq üçün alına bilər. Amma bu sonuncular ya bilavasitə yerli sənaye məhsullarına və yaxud da bu məhsulların əvəzində əldə edilən nəşə başqa bir şeyə alına bilər, çünki xarici əmtəələr heç vaxt verilən ölkənin hər hansı bir məhsuluna ya bilavasitə, ya da iki, yaxud bir neçə mübadilə sazişindən sonra dəyişdirilmədən (müharibə və zəbt etmələri nəzərə almasaq) əldə edilə bilməz. Beləliklə, dolayı yolla həyata keçirilən istehlak mallarının belə bir xarici ticarətinə qoyulan kapital, bütün hallarda yalnız daha çox birbaşa yolla həyata keçirilən və reallaşması xarici ticarətin iki və ya üç digər əməliyyatın dövrüyyəsindən asılı olaraq daha zəif dövr edən bu cür növlü ticarətə qoyulan kapitallar kimi eyni təsirə malik olur. Əgər Riqa kətanı və çətənə lifi Britaniya sənaye məmulatlarının müqabilində əldə olunan Virciniya tütününün əvəzinə alınarsa, onda ticarətçi iki müxtəlif xarici ticarət əməliyyatlarının dövrüyyəsinin bitməsini gözləməlidir ki, Britaniya sənaye məmulatlarının alınmasına həmin qədər kapital xərcləyə bilsin. Əgər Virciniya tütünü Britaniya sənaye məmulatlarının əvəzinə deyil, bu məmulatların müqabilində alınmış Yamayka şəkər və romunun əvəzinə alanarsa, onda o üç müxtəlif əməliyyatın dövrüyyəsinin başa çatmasını gözləməlidir. Əgər xarici ticarətin bu iki və ya üç müxtəlif əməliyyatı iki və ya üç müxtəlif ticarətçi tərəfindən həyata keçirilirsə və ikinci birinci tərəfindən ölkəyə gətirilən əmtəələri, üçüncü isə, öz növbəsində, sonradan ikinci tərəfindən gətirilən əmtəələri ölkədən aparmaq üçün alırsa, onda bu halda hər bir ticarətçi öz kapitalını daha tez dövr etdirə bilər, lakin ticarətə qoyulan bütün kapitalın ümumi dövrüyyəsi əvvəlki kimi zəif olar. Ayrı-ayrı ticarətçilər üçün əhəmiyyətli olsa da belə çoxpilləli ticarətə qoyulan kapitalın bir və ya üç ticarətçiyə aid olması ölkə üçün heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. Britaniya sənaye məmulatları, kətanla çətənə lifi bilavasitə bir-birinə dəyişdirilə bilən zaman zəruri olan kapitalla nisbətən bu hər iki halda işə üç dəfə çox kapital qoyulmalıdır ki, müəyyən dəyərli Britaniya sənaye məmulatları məlum sayda kətan və çətənə lifinə dəyişdirilə bilsin. Deməli, bütün bu növ çoxpilləli istehlak mallarının xarici ticarətinə qoyulan bütün kapital ona bərabər, lakin bu cür ticarətin daha sərbəstinə qoyulan kapitalla nisbətən daha az təşviq ediləcək və ölkənin məhsuldar əməyində yardım edəcək.

Xarici əmtəənin necəliyi, hansının ki, köməyi ilə daxili istehlak üçün bütün digər xarici əmtəələr əldə edilir, nə ticarətin xarakterinə,

nə də onu aparan ölkənin məhsuldar əməyinə yardım və onun təşviq edilməsi dərəcəsinə heç bir əhəmiyyətli təsir edə bilməz. Əgər, məsələn, bu əmtəələr Braziliya qızılına və ya Peru gümüşünə alınarsa, bu qızıl və gümüş Virciniya tütününü kimi ölkənin hər hansı bir sənaye məhsuluna və yaxud belə məhsullara alınan nə isə başqa bir mübadilə etməklə əldə edilməlidir. Deməli, məsələ ölkənin məhsuldar əməyinə aid olduğundan qızıl və gümüş vasitəsilə həyata keçirilən istehlak mallarının xarici ticarəti belə soxpilləli başqa növ istehlak mallarının xarici ticarəti kimi qazanc və nöqsanlara malikdir; onda da eyni ilə məhsuldar əməyin saxlanması bilavasitə istifadə olunan kapital tez və ya zəif reallaşır. Göründüyü kimi, bu cür ticarət müqayisədə hər bir digər növ çoxpilləli xarici ticarətdən, hətta bir üstünlüyü ilə də fərqlənir. Bu metalların bir yerdən digər yerə daşınması, onların həcmnin az və dəyərinin çox olması sayəsində bu dəyərdə bütün digər xarici əmtəələrin daşınmasından ucuz başa gəlir; onların daşınmasına fraxt kifayət qədər aşağıdır, sığorta mükafatı isə yüksək deyil, həm də qızıl və gümüş qədər daşınma zamanı korlanmaya az məruz qalan başqa əmtəə də yoxdur. Bunun nəticəsində çox vaxt hər hansı bir digər xarici əmtəələr vasitəsilə əldə edilə bilənə nisbətən, qızıl və gümüş vasitəsilə daha az sayda yerli sənaye məhsullarını mübadilə edilməklə müəyyən sayda əmtəə almaq olar. Beləliklə ölkənin tələbi başqasına nisbətən bu yolla daha tam və az məsrəflərlə təmin edilə bilər. Mənə gələcəkdə¹ bu yolla, yəni qiymətli metalların fasiləsiz çıxarılması nəticəsində ticarətin ölkənin kasıblaşmasına gətirməyəcəyi haqda suala çox təfərrüatı ilə baxmaq lazım olacaq.

Ölkənin kapitalının tranzit ticarətə qoyulan hissəsi, ümumiyyətlə, bu ölkənin məhsuldar əməyinin saxlanmasıdan ayrılır ki, bu da başqa ölkələrin məhsuldar əməyinin saxlanması istifadə olunur. O özünün hər əməliyyatında iki müxtəlif kapitalı əvəz etsə də, onların heç biri bu ölkəyə məxsus olmur. Polşadan Portuqaliyaya çörək aparan və geri Polşaya Portuqaliyanın meyvə və çaxırını gətirən Hollandiya tacirinin kapitalı hər belə əməliyyat zamanı iki müxtəlif kapitalı əvəz edir ki, onlardan heç biri Hollandiyanın məhsuldar əməyinin saxlanması xidmət etmir; onlardan biri Polşanın, digəri Portuqaliyanın məhsuldar əməyini saxlayır. Yalnız mənfəətlər mütəmadi Hollandiyaya axıb gəlir və bu ticarətin zəruri nəticəsi olaraq həmin ölkənin torpaq və əməyinin illik məhsuluna əlavəni

¹ IV Kitab, 1fəsil.

təşkil edir. Bununla belə hər hansı bir ölkənin tranzit ticarəti gəmilərdə və bu ölkənin matrosları vasitəsilə həyata keçirilsə, onda qoyulmuş kapitalın fraxtı ödəyən hissəsi bu ölkənin məhsuldar işçilərinin arasında bölüşdürülür və onların əməyini hərəkətə gətirir. Demək olar tranzit ticarətdə hər hansı bir əhəmiyyətli iştirakı olan bütün millətlər həqiqətən də onu, məhz bu cür aparıb. Ticarətin bu növü adını görünür buradan götürüb, çünki belə ölkələrin sakinləri digər ölkələr üçün daşıyıcı, bərəçisi olublar. Lakin bu xüsusiyyət heç də belə ticarətə zəruri məxsus olan xassə deyil. Məsələn, Hollandiya taciri öz kapitalını Polşa və Portuqaliya arasında ticarətə qoyaraq birincinin artıq məhsulunun bir hissəsini ikinciyə Hollandiya gəmiləri ilə deyil, Britaniya gəmiləri vasitəsi daşıya bilər. Və ehtimal etmək olar ki, həqiqətdə bəzi xüsusi hallarda elə də olur. Bu nöqtəyindən müdafiə və təhlükəsizliyi matrosların sayından və donanmasının ölçülərindən asılı olan Böyük Britaniya kimi ölkə üçün tranzit ticarət xüsusilə əlverişlidir. Amma həmin kapital əgər istehlak mallarının xarici ticarətinə və yaxud hətta sahilboyu kabotaj gəmilərilə aparıldığından sahil boyu ticarətə qoyulsa belə, tranzit ticarətində olduğu kimi həmin sayda gəmi və matroslara məşğuliyyət verə bilər. Bu kapitalın məşğuliyyət verə biləcəyi gəmi və matrosların sayı ticarətin xarakterindən deyil, əmtələrin dəyərləri ilə müqayisədə çox yer tutmasından və müəyyən qədər onların daşındıqları limanların bir-birindən yerləşdiyi məsafədən – əsasən isə bu iki şərtədən birincisindən asılıdır. Belə ki, məsələn, Nyukasl və London arasındakı kömür ticarəti bu limanların bir-birindən çox az bir məsafədə olmasına baxmayaraq, İngiltərənin bütün xarici tranzit ticarətinə nisbətən daha çox sayda gəmiyə iş verir. Ona görə də, işlərin təbii axarında tələb olunan qədərən daha əhəmiyyətli ölçülərdə tranzit ticarətinə kapitalın geniş cəlb edilməsi məqsədilə hər hansı bir ölkədə müstəsna həvəsləndirici tədbirlərin tətbiqi, heç də həmişə mütləq həmin ölkənin dəniz gəmiçiliyinin artmasına gətirib çıxartmır.

Beləliklə, istehlak mallarının xarici ticarətində istifadə olunan kapitalla nisbətən ölkənin daxili ticarətinə qoyulan kapital, adətən həvəsləndirilir və bu ölkədə daha çox sayda məhsuldar əməyi saxlayaraq onun illik məhsulunun dəyərini daha böyük ölçüdə artırır, birincidə istifadə olunan kapital isə bu hər iki yanaşmada tranzit ticarətə qoyulan kapitalla nisbətən daha çox üstünlüyə malik olur. Hər bir ölkənin dövləti və eləcə də ondan asılı olan qüdrəti, həmişə son nəticədə hesabından bütün vergilər ödənilə bilən fondu yaradan onun

illik məhsulunun dəyərinə müvafiq olmalıdır. Və hər bir ölkənin siyasi iqtisadının əsas vəzifəsi dövlət və qüdrətinin artırılmasından ibarətdir; ona görə də, o, daxili ticarətə nisbətən istehlak mallarının xarici ticarətinə, ya da buna və yaxud digərinə nisbətən tranzit ticarətə xüsusi həvəsləndirmə göstərməməli və yaxud üstünlük verməməlidir. Heç bir təsir olmadan, təbii olaraq axıb gələnə nisbətən indi o, hər hansı bir həvəsləndirmə yolu ilə bu iki kanaldan birinə kapitalın böyük hissəsini cəlb etməməlidir.

Bu ticarət növlərindən hər biri nəinki sərfəlidir, hətta hadisələrin təbii axınında, hər hansı bir məcburiyyət və zor təsir vasitələri olmadan yaranırsa zəruri və qaçılmazdır.

Nə zaman ki, sənayenin hər hansı bir ayrı sahəsinin məhsulu ona olan ölkənin tələbini üstələyirsə, onda artıq qalıq xaricə göndərməli və bu ölkədə tələbi olan başqa əmtəələrə dəyişdirilməlidir. Ölkədən belə çıxarılma olmasa ölkənin məhsuldar əməyinin bir hissəsi dayandırılmalıdır və ölkənin illik məhsulunun dəyəri azalmalıdır. Böyük Britaniyanın torpaq və əməyi onun daxili bazarında mövcud olan tələb tərəfindən tələb olunduğundan, adətən daha artıq çörək, yun və dəmir məmulatları istehsal edir. Ona görə də, onların artıq qalığı xaricə göndərməli və ölkə daxilində tələb olunan hər hansı bir əmtəələrə dəyişdirilməlidir. Yalnız ölkədən belə çıxarılma vasitəsilə bu artıq qalıq onun istehsalına sərf olunan xərclərin və əməyin ödənilməsi üçün kifayət edən dəyəri əldə edə bilər. Dəniz sahillərindəki yerlər və bütün gəmiyədən çayların sahilləri sənaye üçün ona görə əlverişli yer sayılır ki, belə artıq məhsulların çıxarılması və böyük tələbi olan məhsullara dəyişdirilməsi yüngülləşdirilir.

Əgər daxili sənayenin artıq qalan məhsuluna mübadilə olunaraq əldə edilən xarici əmtəələr daxili bazarın tələbini üstələyirsə, onda onların da artıq qalan hissəsi yenidən xaricə aparılaraq daxildə tələbi olan hər hansı bir məhsula dəyişdirilməlidir. Britaniya sənayesinin artıq qalan məhsulunun bir hissəsinə hər il təqribi 96 min çən bütün Virjiniya və Merilendə alınır. Amma Böyük Britaniyadakı tələb, bəlkə də, 14 min çəndən artıq olmur. Əgər yerdə qalan 82 min çəni geri xaricə göndərüb və ölkə daxilində böyük tələbi olan əmtəələrə dəyişdirmək mümkün olmasa idi, onda bütün gətirilməsi dərhal dayandırılardı, bununla birgə də əvəzində hər il 82 min çən bütün əldə edilən əmtəələrin hal-hazırda hazırlanması ilə məşğul olan bütün Böyük Britaniya sakinlərinin məhsuldar əməyi də dayanardı. Böyük Britaniyanın torpaq və əməyinin bir hissəsini təşkil edən bu əmtəələrin istehsalı ona

görə dayanmalı idi ki, ölkə daxilində onlara tələb yoxdur və xaricdə öz satış bazarından da məhrum olmuşdur. Ona görə də, istehlak mallarının ən çoxpilləli xarici ticarəti bəzi hallarda asılı olmayan xarici ticarət kimi ölkədə məhsuldar əməyin və onun illik məhsulunun dəyərinin məlum olan səviyyədə saxlanması üçün zəruri ola bilər.

Nə vaxt ki, hər hansı bir ölkədə kapitalların kütləsi elə bir ölçülərə qədər çoxalır ki, onlar istehlakın xidməti və ölkənin məhsuldar əməyinin saxlanması sahəsində tamliqlə istifadə oluna bilmir, təbii ki, onların artıq qalan hissəsi tranzit ticarətə ötürülür və digər ölkələrin maraqlarında olaraq həmin funksiyaların yeninə yetirilməsi üçün istifadə olunur. Tranzit ticarət əhəmiyyətli milli sərvətin təbii nəticəsini və əlamətini təmsil edir, göründüyü kimi, onun təbii səbəbi deyil. Onun inkişafına bilavasitə xüsusi həvəsləndirici tədbirlər vasitəsilə köməklik etmək istəyi göstərən dövlət adamları, yəqin ki, hadisənin nəticə və əlamətini onun səbəbi kimi qəbul ediblər. Hollandiya sahəsinin ölçülərini və sakinlərinin sayını nəzərə alsaq Avropanın ən varlı ölkəsidir və ona görə də, Avropanın tranzit ticarətinin ən böyük hissəsini öz əlində saxlayır. İngiltərə dövlətinə görə ehtimal olunduğu kimi, ondan sonra Avropada ikinci yerdə olmaqla bu ticarətin əhəmiyyətli hissəsini apardığı hesab olunur, halbuki, İngiltərənin, adətən tranzit xarici ticarəti hesab olunan bir çox hallarda istehlak mallarının çoxpilləli xarici ticarətindən başqa bir şey deyil. Şərqi Hindistan, Qərbi Hindistan və Amerika məhsullarını müxtəlif Avropa bazarlarına çatdıran ticarət əhəmiyyətli dərəcədə beləsidir. Bu əmtəələr, adətən, ya bilavasitə Britaniya sənaye məhsullarına, ya da bu məhsulların mübadiləsində əldə edilən nə isə başqa bir şeyə alınır və bütün bu ticarət sazişlərinin nəticəsində alınanlar Böyük Britaniyada istifadə və ya istehlak olunur. Aralıq dənizinin müxtəlif limanları arasında Britaniya gəmilərində aparılan ticarət və Britaniya tacirləri tərəfindən Hindistanın limanları arasında aparılan bu növ kiçik ticarət, ehtimal olunur ki, Böyük Britaniyanın tranzit ticarəti kimi hesab olunan şeyin əsas sahələrini təşkil edir.

Ona qoyulan kapitalın və daxili ticarətin ölçüləri zərurət olduqca bir-biri ilə öz məhsulları ilə mübadilə edən ölkə daxilindəki bütün bir-birindən aralı ərazilərin artıq qalan məhsullarının dəyəri ilə məhdudlaşdırılır. İstehlak mallarının xarici ticarətinin ölçüləri bütün ölkənin artıq qalan məhsulunun dəyəri və yaxud ona əldə oluna bilən ilə, tranzit ticarətin ölçüləri isə dünyanın bütün ölkələrinin artıq qalan məhsullarının dəyəri ilə məhdudlaşdırılır. Ona görə də, onun mümkün

ölçüləri müəyyən mənada digər iki növ ticarətin ölçüləri ilə müqayisədə hədsizdir və o ən böyük kapitalları sərf etmək imkanına malikdir.

Özünün şəxsi mənfəəti haqda niyyətlər hər bir kapitalın sahibini onu əkinçiliyə, manufakturaya, yaxud da topdansatın və pərakəndəsatis ticarətinin hər hansı bir xüsusi sahəsinə qoymağa vadar edən yeganə səbəbdir. Bu müxtəlif sahələrdən hansında onun kapitalının tətbiq edilməsindən asılı olaraq məhsuldar əməyin hansı müxtəlif sayını hərəkətə gətirə biləcəyi və cəmiyyətin əmək və torpağının illik məhsuluna hansı müxtəlif dəyəri əlavə edə biləcəyi haqda fikir onu heç vaxt məşğul etmir. Ona görə də, o ölkədəki kənd təsərrüfatı kapitalın bütün tətbiqlərindən ən sərfəlisidir, torpağın becərilməsi və yaxşılaşdırılması isə yüksək varlıqlığa olan ən düzgün yoldur, müxtəlif şəxslərin kapitalları təbii ki, bütün cəmiyyət üçün daha sərfəli şəkildə istifadə olunacaq. Amma guman etdiyi qədər kənd təsərrüfatından gələn mənfəət, Avropanın heç bir yerində digər məşğuliyyət növlərinin gətirdiyi mənfəəti üstələmir. Düzdür, Avropanın bütün hissələrində xəyalpərəstlər son illər camaatı torpağın becərilməsi və yaxşılaşdırılmasından əldə edilən mənfəət haqda parlaq hekayələri ilə əyləndirirdilər. Onların danışqlarının dəqiqliyinə varmayaraq, sadə müşahidə bizi onların nəticələrinin düzgün olmadığına inandıra bilər. Biz hər gün cəmi bir ömür boyunca ticarət və sənaye fəaliyyətinin köməyi ilə iri var-dövlətin əldə edilməsini müşahidə edirik və belə ki, iş çox vaxt çox kiçik kapitalla, bəzən isə hər hansı bir kapitalsız başlayır. Bununla belə bütün Avropada cari yüzillik müddətində belə bir var-dövlətin bu zaman kəsiyində əkinçiliklə məşğuliyyətdən əldə edildiyi gəlir barədə heç bir nümunə yoxdur. Bununla yanaşı Avropanın bütün böyük ölkələrində indiyə qədər becərilməyən çoxlu yaxşı torpaqları var, becərilən torpaqların böyük hissəsi isə mümkün qədər yaxşılaşdırılmamışdır. Ona görə də, demək olar ki, hər yerdə kənd təsərrüfatı ona nə vaxtsa əlavə edilən kapitala nisbətən daha çoxunu sərf etmək imkanına malikdir. Sonrakı iki kitabda mən Avropanın təsərrüfat siyasətində hansı anların şəhər peşələrini kənddəkilərə nisbətən bu qədər sərfəli etdiklərini, fərdi şəxslərin çox vaxt öz kapitallarını öz bilavasitə qonşuluğundakı məhsuldar tarlaların becərilməsi və yaxşılaşdırılmasına qoymaqdansa, hardasa çox uzaq Asiya və Amerikada tranzit ticarətə qoymağı sərfəli hesab etdiklərini təfərrüatı ilə aydınlaşdırmağa cəhd edəcəyəm.

III KİTAB

MÜXTƏLİF MİLLƏTLƏRDƏ RİFAHIN İNKİŞAFI HAQQINDA

I FƏSİL

RİFAHIN TƏBİİ İNKİŞAFI HAQQINDA

Hər bir inkişaf etmiş cəmiyyətdə əmtəə mübadiləsi şəhər və kənd sakinləri arasında baş verir. O, xam məhsulların sənaye məmulatlarına mübadiləsindən ibarətdir, bununla belə bu mübadilə bilavasitə və yaxud dəmir pulların vasitəsilə, onları ifadə edən kağız nişanları ilə həyata keçirilir. Kənd şəhəri ərzaq məhsulları və emal üçün materiallarla təchiz edir. Şəhər bu təchizatı hazır məmulatın bir hissəsini kənd sakinlərinə göndərməklə ödəyir. Heç bir qida vasitələri istehsal etməyən və istehsal edə bilməyən şəhər, sözün kəsəsi, bütün öz sərvətini və qida vasitələrini kənddən alır. Lakin biz bundan şəhərin əldə etdiyi qazancın kəndin ziyanına olması haqda nəticə çıxarmamalıyıq. Onların qazancı ikitərəflidir, qarşılıqlı şərtlənmişdir və bütün digər hallarda olduğu kimi, verilən halda da əmək bölgüsü özünü əməyin bölündüyü bütün müxtəlif məşğuliyyətə həsr edən bütün şəxslər üçün sərfəlidir. Kənd sakinləri özlərinin istehsal etməyə cəhd göstərdikləri halda sərf etməli olacaqları öz əməyinin daha az sayda məhsulunun müqabilində, şəhərdən çoxlu sayda sənaye məmulatı alırlar. Şəhər kəndin artıq qalan məhsulları üçün, o məhsullar ki, əkinçinin ehtiyacını üstələyir, bazar olur; şəhərdə kənd sakinləri öz artıq qalan məhsullarını özlərinə lazım olan hər hansı bir əmtəəyə dəyişirlər. Şəhərin əhalisi və onun gəliri nə qədər çoxdursa, satış bazarı bir o qədər genişdir və çox sayda şəxslər üçün sərfəlidir. Şəhərdən hansısa mil uzaqda yetişən çörək orada ondan iyirmi mil uzaqdan gətirilən çörək qiymətinə satılır. Lakin sonuncunun qiyməti ümumi qaydalara görə təkcə çörəyin istehsal və bazara çatdırılma xərclərini ödəməli deyil, həm də fermerə kənd təsərrüfatında adi mənfəəti də verməlidir. Ona görə də, şəhərə yaxın yaşayan torpaq sahibləri və əkinçilər kənd təsərrüfatındakı adi mənfəətdən əlavə onlar tərəfindən satılan məhsulların qiymətlərində daha uzaq yerlərdən gətirilən bu növ məhsulların bütün daşınma dəyərini də alırlar, bundan başqa aldıkları

bütün şeylərin qiymətlərində isə bu cür daşınma dəyərini qənaət etmiş olurlar. İstəniləndən böyük şəhər ətrafında olan torpaqların becərilməsi ilə ondan daha uzaq məsafədə torpaqların becərilməsini müqayisə etsəniz, siz kəndin şəhərlə əmtəə mübadiləsindən nə qədər uduşda olduğuna asanlıqla inanacaqsınız. Ticarət balansının bütün cəfəng nəzəriyyələrdən heç biri kəndin şəhərlə əmtəə mübadiləsindən itirdiyini və yaxud şəhərin onu yedizdirən kəndlə əmtəə mübadiləsindən itirdiyini təsdiq etməyi sınınamamışdır.

Belə ki, təbiətə yeyinti məhsulları rahatlaq və təmtəraq əşyalarına nisbətən birinci yerdə duran tələbatı ifadə etdiyindən, onları təqdim edən sahələr də sonuncuları istehsal edən sahələrə nisbətən qabaqda olmalıdır. Ona görə də, yaşam üçün vəsaitləri təqdim edən torpağın əkilməsi və yaxşılaşdırılması yalnız rahatlıq və təmtəraq məhsullar təqdim edən şəhərin artımını qabaqlamalalıdır. Yalnız kəndin artıq qalan və yaxud əkinçinin saxlanması tələbatını üstələyən məhsulu şəhərə yaşam vəsaitlərini çatdırır, ona görə də, sonuncu yalnız bu artıq qalan məhsulun artımı sayəsində inkişaf edə və arta bilər. Əlbəttə, şəhər heç də həmişə özünün yaşaması üçün lazım olan bütün vəsaitləri bilavasitə onun ətrafında olan vilayətlərdən və yaxud hətta onun yerləşdiyi ölkədən ala bilmir. O, onları çox uzaq yerləşən ölkələrdən də ala bilər. Sonuncu şərt ümumi qaydadan istisna olmasa da müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif xalqlarda əhəmiyyətli tərəddüdlər və xalqın rifahının inkişafının ümumi axarında dəyişikliklər yaradır.

Ümumiyyətlə, zərurətdən təyin olunan belə hadisələrin ardıcılığı istisna olmadan bütün ölkələrdə olmasa da, hər bir ayrılıqda götürülən ölkədə insanın təbii meyilləri ilə himayə olunur. Əgər insan təsisatları heç vaxt bu təbii meyillərin əksinə getməsə idi, şəhərlər heç zaman öz əhalisini onların yerləşdiyi yerlərin əkinçilik məhsullarına yaşaya biləcəkdən çox artırma bilməzdi və bu, ən azından bu yerlərin torpaqlarının tamamilə emalı və yaxşılaşdırılması baş verə bilənə qədər davam edəcəkdi. Eyni və ya demək olar ki, eyni mənfəətli əksər insanlar öz kapitallarını tamamilə manufaktura və ya xarici ticarətə deyil, daha çox torpağın yaxşılaşdırılması və emalına qoymağa üstünlük verir. Kapitalını torpağa qoyan insan əksər hallarda onu həm idarə, həm də müşahidə edə bilər və onun vəziyyəti, bu kapitalı çox vaxt küləklərin və dalğaların, hətta etibarsız insan ağılsızlığının fəlakətlərinə və ədalətsizliyinə verən, uzaq ölkələrdə böyük kreditləri insanların xarakteri və vəziyyəti ilə necə lazımdu tanış olmaq imkanı olmayaraq onlara verməli olan tacirin vəziyyətinə nisbətən müxtəlif

təsadüflərə daha az məruz qalır. Əksinə, torpağın yaxşılaşdırılmasına qoyulan əkinçinin kapitalı, insan işlərinin təbiəti tərəfindən icazə verilən bütün təsadüflərdən müdafiə olunub və maksimum dərəcədə təmin edilib. Təbiətin gözəlliyi, kənd həyatından həzz, onun vəd etdiyi ruhun sakitliyi və insan qanunlarının ədalətsizliyi pozmadığı və həqiqətən verdiyi müstəqillik, bütün bunlar o qədər cəzbedicidir ki, az və ya çox dərəcədə hər kəsi cəlb edir. Və torpağın becərilməsi insanın qədim təyinatı olduğundan o, özünün bütün yaşam dövrlərində görünməyən kimi, bu ilkin məşğuliyyətə xüsusi meyil etməni özündə saxlayıb.

Əlbəttə, bəzi sənətkarların köməyi və himayədarlığı olmadan torpağın becərilməsi böyük narahatçılıq və daimi fasilələrlə başa gələrdi. Dəmirçi, dülgər, təkərçi və çəlləkçi, çəkməçi və dərzilər –bütün bu ustaların xidmətlərinə çox vaxt əkinçi müraciət edir. Bu sənətkarlar çox vaxt bir-birinin xidmətinə və köməyinə ehtiyac duyur və onların yerləşməsi əkinçidə olan kimi müəyyən yerlə zəruri olaraq bağlı olduğundan onlar, təbii olaraq bir-birinin qonşuluğunda yerləşərək bunula da kiçik şəhər və ya qəsəbə yaradırlar. Tezliklə onlara qəssab, pivə bişirən və çörəkçi, onların ardınca isə bir sıra digər sənətkarlar və kiçik ticarətçilər qoşulurlar ki, bunlar da işdə zəruri və ya faydalı olub onların tələbatının ödənilməsinə və öz növbəsində, şəhərin gələcəkdə genişlənməsinə köməklik edirlər. Şəhər və kəndin sakinləri qarşılıqlı olaraq bir-birinə xidmət göstərirlər. Şəhər, kənd sakinlərinin öz xam məhsullarını hazır məmulatlara dəyişmək üçün müraciət etdiyi bazar olur. Bu əmtəə dövriyyəsi də şəhər sakinlərini iş üçün materiallarla, həm də yaşam üçün vəsaitlərlə təchiz edir. Kənd sakinlərinə satılan hazır məmulatların sayı onların aldığı ərzaq məhsullarının və materialların sayını təyin edir. Ona görə də, onlarda olan işlərin sayı və onların yaşam vəsaitlərinin sayı yalnız kəndin hazır məmulatlara olan tələbinin artmasına uyğun arta bilər, bu tələb isə, öz növbəsində, yalnız torpağın emal olunmasının artmasına uyğun arta bilər. Deməli, əgər insan təsisatları heç vaxt təbii hadisələrin axınına pozmasa idi bütün dövlətlərdə var-dövlətin inkişafı və şəhərlərin artımı sonrakı nəticə olar, verilən ərazinin və ya ölkənin emalı və yaxşılaşdırılmasına uyğun olardı.

Ucuz qiymətlə becərilmiş torpaqları, hələ də almaq mümkün olan bizim Şimali Amerika koloniyalarımızın heç bir şəhərində uzaq bazarlarda öz məmulatlarını sata bilən sənaye müəssisələri hələ də inkişaf edə bilmirdi. Yaxınlıqda məmulatın satışı üçün müəssisəsinin fəaliyyətinə lazım olandan bir qədər artıq kapitalı yığmış sənətkar, bu

kapitalı Şimali Amerikada daha uzaq bazara öz məhsullarını göndərən manufakturaya qoymayaraq onu becərilməyən torpağın alınmasına və emalına xərcləyir. O sənətkardan fermerə çevrilir və bu ölkənin sənətkarlara təmin etdiyi nə yüksək qazanc, nə firavan həyat onu özünə deyil, başqalarını işləməyə şirnikləndirə bilmir. O, hiss edir ki, sənətkar yaşaması üçün vəsait aldığı öz istehlakçılarının qulluqçusudur, halbuki, öz şəxsi ailəsinin əməyi ilə yaşaması üçün vəsait əldə edən, öz torpağını emal edən fermer özünün sahibi olur və heç kimdən asılı olmur.

Əksinə, boş becərilməmiş torpağı olmayan və ya onu ucuz qiymətə almaq mümkün olmayan ölkələrdə böyük kapital yığmış hər bir sənətkar qonşu yerlər üçün, təsadüfi işlərin görülməsi üçün onu istifadə etməkdənsə, daha uzaq bazarlarda satış üçün əmtələri hazırlamağa çalışır. Dəmirçi hansısa dəmirhazırlama zavodu, toxucu - yün və ya kətan fabriki tikir. Bu müxtəlif sənaye müəssisələri zaman keçdikcə tədricən ixtisaslaşır, buna əsasən də, təsəvvür edilməsi asan olan müxtəlif yollarla yaxşılaşır və onları burada daha ətraflı izah etməyə zərurət duyulmur.

Kapitalın daha sərfəli qoyulması eyni, yaxud təqribi eyni mənfəət zamanı xarici ticarətə nisbətən manufakturalara təbii ki, üstünlük verilir və bu eyni ilə manufakturalara nisbətən əkinçiliyə verilən üstünlük səbəbindən olur. Manufaktura sahibinin kapitalına nisbətən torpaq sahibinin və fermerin kapitalı daha təminatlı olduğu kimi xarici ticarət aparıcı tacirin kapitalına nisbətən də manufaktura sahibinin kapitalı həmişə göz qabağında və onun ixtiyarında olduğundan hər hansı təsadüflərdən təmin olunmuş olur. Sözsüz, hər bir cəmiyyətin istənilən inkişaf pilləsində onun sənaye və xam məhsullarının artıq qalan hissəsi, yəni ölkə daxilində tələbi olmayan hissəsi xaricə bu ölkədə tələbi olan məhsullara mübadilə edilmək üçün göndərilməlidir. Amma bu artıq qalan məhsulu xaricə hansı kapitalın – yerli və yaxud xarici kapitalın çatdırması az əhəmiyyət kəsb edir. Əgər cəmiyyət özünün bütün torpaqlarının becərilməsi və bütün xam məhsulların emalı üçün kifayət qədər kapital toplaya və yığa bilməmişsə, onda xam məhsulların xarici kapitalla ölkədən çıxarılması hətta çox sərfəlidir, çünki onda cəmiyyətin öz kapitalı daha faydalı məqsədlərə istifadə oluna bilər. Qədim Misirin, Çinin və Hindistanın var-dövləti təsdiq edir ki, ölkədən çıxarılan ticarətin çox böyük hissəsi xaricilər tərəfindən istehsal olunsa da, belə xalq rifahın çox yüksək dərəcəsinə nail ola bilər. Əgər Bizim Şimali Amerika və Qərbi

Hindistan koloniyalarımızın artıq qalmış məhsulun ölkədən çıxarılması üçün yalnız onların özlərinə məxsus kapital istifadə olunsa idi, onda onların inkişafı daha zəif olardı.

Beləliklə, hər bir inkişaf edən cəmiyyətin kapitalının böyük hissəsi hadisələrin təbii axarı zamanı, ilk növbədə, əkinçiliyə, sonra manufakturaya və son dərəcədə xarici ticarətə yönəldilir. Hadisələrin belə qaydada olması o qədər təbiidir ki, öz ərazisinə malik olan istənilən cəmiyyətdə mənə elə gəlir ki, ona həmişə riayət olunub. Bir neçə əhəmiyyətli şəhər əmələ gələnə qədər torpaqların bir hissəsi emal olunmalı idi, onlar xarici ticarət haqqında düşünənə qədər isə bu şəhərlərdə də heç olmasa inkişaf etməmiş emal sənayesi yaranmalı idi.

Amma hadisələrin belə təbii axarının məlum dərəcədə istənilən cəmiyyətdə olmasına baxmayaraq, bütün müasir Avropa dövlətlərində bu bir çox mənalarda tərs şəkildə salınıb. Bəzi şəhərlərdə xarici ticarət daha kiçik manufakturaların və yaxud uzaq bazarlarda satış üçün hesablanan manufakturaların qurulmasına gətirib çıxartdı, manufaktura və xarici ticarət isə birlikdə əkinçilikdə əsas yaxşılaşmalara səbəb oldu. Bu xalqlara onların ilk hakimiyyətlərinin xarakteri tərəfindən şamil edilmiş və bu hakimiyyət xeyli dəyişəndən sonra da saxlanılmış adət və ənənələr qaçılmaz olaraq onları bu qeyri-təbii və yanlış yola yönəldirdilər.

II FƏSİL

ROMA İMPERİYASI SÜQUT EDƏNDƏN SONRA QƏDİM AVROPADA ƏKİNCİLİYİN İNKİŞAFINA OLAN MANEƏLƏR HAQQINDA

Skif və alman tayfaları Roma imperiyasının qərb əyalətlərini basqın zamanı bu dərin inqilabın ardınca gələn iğtişaş və çaşqınlıqların bir neçə əsr arası kəsilmədi. Varvarların yerli əhaliyə tətbiq etdiyi zor və soyğunçuluq kəndlə şəhər arasında əmtəə mübadiləsini dayandırdı. Şəhərlər əhalisiz qalmış, torpaqlar isə becərilirdi və Roma hökmranlığında yüksəkdərəcəli rifahla tanınan Avropanın qərb əyalətləri ən dərin yoxsulluq və varvarlığa qərq olmuşdular. Bu iğtişaşlar zamanı həmin varvar tayfalarının başçı və sərkərdələri bu Ölkələrin torpaqlarının böyük hissəsini zəbt etmişdilər. Onların əksər hissəsi emal olunmamışdı, amma torpağın emal edilib edilməməsindən asılı olmayaraq heç kəsik də torpaq qalmamışdı. Torpaqlar bir əldə cəmlənirdi və onların böyük hissəsi az sayda iri sahibkarlar tərəfindən tutulmuşdu.

Emal olunmamış torpaqların az sayda əllərdə belə ilkin şəkildə cəmlənməsi böyük bəla olsa da, amma müvəqqəti hal da ola bilərdi. Əgər vərəsəlik zamanı torpaqların bölgüsünə ilkin qohumluq haqqında qanun, özgəninkiləşdirmə zamanı onların kiçik sahələrə bölünməsinə dair isə fideikomislərin qanunu maneələr yaratmasa idi, vərəsəlik və özgəninkiləşdirmə tezliklə yenidən torpaqların bölünməsinə gətirib çıxara bilərdi.

Daşınan əmlakda oldüğü kimi torpağı da sırf öz tələbatlarının ödənilməsi və yaşam üçün vasitə kimi görürlərsə, vərəsəliyin təbii qanunu daşınan əmlakda olduğı kimi torpağı ailənin bütün uşaqları arasında bölür, çünki onların hamısının yaşaması ata üçün eyni dərəcədə əzizdir. Buna görə də, vərəsəliyin belə təbii qanunu romalılarda tətbiq olunurdu, bizim daşınan əmlakı bölməyimizə nisbətən onlar torpağı vərəsəliklə verən zaman böyük və kiçik uşaqlar (qızlar və oğlanlar) arasında kiçik fərq qoyurdular. Lakin torpağı təkcə yaşam mənbəyi deyil, həm də hakimiyyət və təsir mənbəyi kimi edən zamandan onu bölünmədən bir uşağa vermək daha yaxşı hesab olunurdu. O iğtişaşlı vaxtlarda hər iri torpaq sahibi bir növ kiçik padşah idi. Onun torpaqlarını saxlayanlar isə bununla birgə onun rəiyyəti idi. O, onların hakimi idi və bəzi mənalarda o sülh vaxtı onlar

üçün qanunverici, müharibə vaxtı isə başçıları idi. O, lazım hesab etdiyi vaxt qonşularına qarşı, bəzən isə öz padşahına qarşı müharibə aparırdı. Ona görə də, malikanənin təhlükəsizliyi, onun sahibinin orada yaşayanlara göstərə bildiyi müdafiə malikanənin ölçülərindən asılı idi. Onun bölünməsi onu müflislişməyə aparmaq və bütün hissəsilərini qonşuların yürüşü zamanı zəbt olunma və əsarət təhlükəsinə düşürmək demək idi. Bununla əlaqədar torpaq malikanələrinin vərəsəliyi zamanı, düzdür həmin an deyil zamanla ilkin qohumluq haqda qanunu təyin olundu ki, bunun da səbəbi monarxiya hakimiyyəti üçün onun təyin olunması idi və halbuki, o heç də həmişə onun yaranması anından təyin olunmayıb. Monarxiya hakimiyyətinin qüdrəti və deməli, möhkəmliyi bölgülərlə zəiflədilməsinə deyərək o, tam şəkildə uşaqlardan birinə keçməlidir. Məhz onlardan hansına bu mühüm üstünlüyün verilməsi şübhəli şəxsi xidmət və ya ləyaqət xassələrinə görə deyil, heç bir mübahisəyə yol verməyən hansısa aydın və görünən xassəyə əsaslanan ümumi qanunla müəyyənləşir. Eyni bir ailənin uşaqları arasında fərq yalnız cinsinə və yaşına görə ola bilər. Hər yerdə kişi cinsinə qadın cinsinə nisbətən üstünlük verilir, digər eyni şərtlər zamanı böyük kiçikdən öndə gedir. İlkin qohumluq və belə desək, birbaşa vərəsəlik hüququ bu cür yaranıb.

Qanunlar çox vaxt onları yaradan və yalnız onlara hər hansı bir mənəni verən şəraitlər aradan qalxandan sonra da uzun müddət öz qüvvəsini saxlamağa davam edir. Avropanın müasir vəziyyətində hər hansı bir akr torpağın mülkiyyətçisi eyni dərəcədə yüz min akrın mülkiyyətçisi kimi onun sahibidir. Buna baxmayaraq, vərəsəlik hüququ əvvəlki kimi indi də tanınır, bütün digər qanunlardan daha çox nəsil iftixarını qoruyub saxlamaq və qidalandırmaya qadirdir. hesab etmək olar ki, o hələ uzun müddət (yüz illər) qalacaq. Bütün digər münasibətlərdə bir uşağın varlanması üçün bütün yerdə qalanlarını yoxsula çevirən hüquq kimi heç nə bu qədər çoxuşaqlı ailələrin həqiqi maraqlarına zidd olmur.

Fideikomislər vərəsəlik haqda qanunun təbii nəticəsidir. Onlar ilk dəfə ilkin qohumluq, vərəsəlik haqqında qanunun verdiyi fikir, yəni müəyyən olunmuş birbaşa vərəsəliyin təmini üçün təyin edilmişdi və ilkin daşınmaz malikanənin heç olmasa bir hissəsinin əsas varislərinin sahibliyindən bağışlama, vərəsə etmə və özgəninkiləşdirmə və yaxud vərəsələrdən hansısa birinin bədxərcliyi və yaxud bədbəxtliyi nəticəsində çıxmasının qarşısının alınması üçün idi. Fideikomislər, ümumiyyətlə, romalıların məlumi deyildi. Onların substitusiyaları və

fideikomislər müasir fideikomislərlə heç bir əlaqələri yoxdur, baxmayaraq ki, bəzi fransız hüquqşünasları bu müasir qanunları qeyd olunan qədim qanunların termin və xarici formalarını verməyi münasib sayırdılar.

O vaxtlar, iri torpaq malikanələri bir növ müstəqil knyazlıqlar hesab olunurdu, onda fideikomislər bəzi məna daşıya bilirdi. Bəzi monarxiyaların, belə desək, əsas qanunu kimi onlar da neçə minlərlə insanın təhlükəsizliyinin bir adamın bədxərcliyindən və yaxud özbaşınalığından asılı olmasına maneçilik yarada bilirdilər. Amma müasir Avropada, haradakı kiçik malikanələr iriləri ilə eyni dərəcədə ölkə qanununun gücünə əsasən dayanaqlılığa və sarsılmazlığa malikdir, bu fideikomislərdən daha mənasız heç nə ola bilməz. Onlar ehtimalların ən mənasızına, o ehtimala ki, - bir-birinin ardınca gələn insan nəsillərinin torpağa və ona daxil olan hər şeyə eyni hüquqlu olmamasını, yəni müasir nəslin mülkiyyəti, bəlkə də, beş yüz il bundan qabaq ölmüşlərin kaprizlərinə uyğun tənzimlənməli və məhdudlaşmalı olduğuna əsaslanırlar. Buna baxmayaraq, fideikomislər indiyə qədər Avropanın böyük hissəsində, əsasən vətəndaş və hərbi fəxri vəzifələrini tutmaq üçün zadəgan mənşəli mütləq olan ölkələrdə qəbul edilir. Fideikomislər ölkədə fəxri vəzifələri tutmaqdan ötrü bu zadəganlığın istisna üstünlüyünü saxlamaq üçün tanınırdı. Və bu mənsubiyyət özünün yerdə qalan digər həmvətənləri qarşısında ədalətsiz üstünlüyünü tutandan sonra qərara alınmışdı ki, onun kasıblığı bu üstünlüyü gülməli etməsin deyə ona digər üstünlük də verildi. Düzdür, İngiltərədə, qeyd olunduğu kimi, adi hüquq fideikomislərə mənfə yanaşır və buna uyğunlaşaraq onlar Avropa monarxiyalarının hər hansı birinə nisbətən burada çox məhdudurlar, amma İngiltərədə də onlarsız keçinilmədi. Şotlandiyaya qalmış, hesab edirlər ki, ölkənin bütün torpaqlarının beşdə biri, bəlkə də, üçdə birindən çoxu hal-hazırda fideikomislərin ciddi rejimi altındadır.

Bu yolla emal olunmamış torpaqların iri əraziləri nəinki ayrı-ayrı soyadların əlində cəmləndi, hətta onların yenidən bölgüsü imkanı tamamilə istisna olundu. Bununla belə nadir hallarda iri torpaq sahibi bununla yanaşı həm də əhəmiyyətli yaxşılaşdırma işlərinin aparıcısı olur. Bu varvar institutunu yaradan iğtişaş vaxtlarında iri torpaq sahibi öz şəxsi malikanələrinin mühafizəsi ilə və yaxud öz qonşularının malikanələrinə öz yurisdiksiya və hakimiyyətini yaymaqla məşğul idi. Onun torpağın becərilməsi və yaxşılaşdırılması ilə məşğul olmağa boş vaxtı yox idi. Qayda və qanunların sabitləşməsi ona bu boş vaxtı verdi, onun çox vaxt buna marağı və meyli, demək olar ki,

həmişə zəruri bacarığı və qabiliyyəti olmurdu. Onun özünün və qəsrinin saxlanması üzrə xərclər tamlıqla gəlirlərini aparır və ya onu üstələyirdisə, hansı ki, çox vaxt baş verirdi, onda bu yaxşılaşdırma üçün zəruri olan kapital da olmurdu. Əgər o qənaətcilliyi ilə seçilirdisə, o, adətən özünün illik yığımını daha sərfəli istifadə edərək ona məxsus olanların yaxşılaşdırılmasına deyil, yeni torpaqların alınmasına yönəldirdi. Torpaq yaxşılaşmalarını mənfəətli etmək üçün bütün digər kommersiya müəssisələrində olduğu kimi bütün mümkün, hətta böyük olmayan xərclərin qənaətini və kiçik gəlirləri diqqətlə nəzərə almaq lazımdır, hansı ki, xaraktercə qənaətliliyi ilə seçilsə də, belə anadan olandan iri vəsaitlərə malik olan insan nadir hallarda qadir ola bilər. Təbii ki, belə insanın vəziyyəti onu xarici parıltı haqda düşünməyə şövq edir, hansı ki, daha az ehtiyac duyduğu mənfəətinə nisbətən onun zövqünə əsaslanır. Lap uşaqlıqdan o öz paltarlarının, çıxışının, ev və ev şəraitinin zərifliyi kimi şeylərin qayğısına qalmağa öyrəşir. Təbii ki, belə vərdişlərlə yaranan əqli əhvali-ruhiyyə o, öz malikanəsinin yaxşılaşdırılması haqqında düşündükdə də onu tərk etmir. O, yəqin ki, evini əhatə edən 400 və ya 500 akra daha mənzərəli edərək, buna bütün yaxşılaşdırmalardan sonra olan torpağın dəyərindən on dəfə çox vəsait xərcləyəcək və əmin olacaq ki, malikanənin bu cür tərzdə yaxşılaşdırılması zamanı – başqa cür isə o bacarmır – o müflis olacaq və bununla da işin heç onda bir hissəsini də yerinə yetirmir. Birləşmiş Krallığın hər iki hissəsində indi də az sayda feodal monarxiyası dövründən eyni bir soyadın əlində qalan iri malikanələr var. Bu malikanələrin müasir vəziyyəti ilə qonşuluqda olan kiçik mülkiyyətçilərin malikanələrini müqayisə etmək kifayətdir ki, torpaq yaxşılaşdırmaları üçün belə iri torpaq sahibliyinin lazım olmadığını təsdiqləmək üçün başqa sübutlar gərək olsun.

Əgər belə iri torpaq sahiblərindən yaxşılaşdırmanın azını gözləmək olurdusa, onda onların torpaqlarında yaşayanlara daha az ümid bəsləmək olardı. Qədim Avropada bütün kəndlilər təhkimçi idilər və demək olar ki, hamısı qul idi, amma onların qul olmaları qədim yunanlarda və romalılarda və yaxud hətta bizim Qərbi Hindistan koloniyalarında tanınan qullardan daha yumşaq xarakteri ilə seçilirdi. Ehtimal olunur ki, onlar bilavasitə öz sahiblərinə deyil, torpağa təhkim olunublar. Ona görə də, onları torpaqdan ayrı deyil, torpaqla birgə satmaq olardı. Öz ağasının razılığı ilə onlar nigaha girə bilər və o sonradan ərin və arvadın müxtəlif adamlara satılması ilə onu poza bilmirdi. Əgər ağa öz kəndlilərindən kimisə əlil edir və ya öldürür-

düsay, o, adətən çox da böyük olmayan bəzi cəzaya məhkum olunurdu. Amma kəndlilər mülk almaq hüququna malik deyildilər. Onlar tərəfindən əldə olunan hər şey hesab olunurdu ki, onların ağalarının əldə etdiyidir və o öz ixtiyarı ilə onların əlindən əldə olunanı ala bilərdi. Belə qulların köməyi ilə aparıla bilən torpaqların bütün yaxşılaşdırılması və becərilməsi, əsasən onların ağaları tərəfindən edilirdi. Və onlar onun hesabına istehsal olunurdu. Təxum, heyvan, kənd təsərrüfatı alətləri – hamısı ona məxsus idi. Bütün gəlir də onun xeyrinə gedirdi. Bu qul - kəndlilər ancaq onların gündəlik yaşamaları üçün zəruri olanı əldə edə bilərdilər. Beləliklə, verilən halda torpaq sahibi bütün öz torpaqlarının sahibi idi və onları öz kəndlilərinin əli ilə emal edirdi. Quldarlığın belə növü indii də Rusiyada, Polşada, Macarıstanda, Böyemiya və Moraviyada var. Yalnız Avropanın qərb və cənub-qərb hissələrində o tədricən tam aradan qaldırılmışdır.

Amma əgər nadir hallarda iri torpaq sahiblərindən yaxşılaşdırılmaları gözləmək olardısa, onların iş üçün öz qullarından istifadə etdikləri hallarda bunu ən az gözləmək lazım gəlirdi. Mənə elə gəlir ki, bütün əsrlərin və xalqların təcrübəsi təsdiq edir ki, qullar tərəfindən yerinə yetirilən iş yalnız onların saxlanması üçün xərcləri tələb etsə də digərlərindən baha başa gəlir. Heç bir mülk əldə etmək hüququ olmayan insan yalnız çox yeyib, az işləmək marağında ola bilər. Öz şəxsi marağı ilə deyil, yalnız zor tədbirləri ilə kimisə özünün yaşaması üçün ödəniləndən artıq işləməyə məcbur etmək olar. Pliniy¹ kimi Kolumella² da göstərir ki, qədim İtaliyada çörəyin hazırlanmasının tənəzzülü baş verdi və qulların əlinə keçəndən sonra o torpaq sahibi üçün necə əlverişsiz oldu. Aristotelin vaxtında da Qədim Yunanıstanda işlər bundan yaxşı deyildi. Platonun «Qanunlar»ında yazılan ideal respublika haqqında danışanda o, qeyd edir ki, 5 min işləməyən insanın (hesab olunurdu ki, bu qədər döyüşçü onun müdafiəsi üçün lazımdır) ailələri və qulluqçuları ilə saxlanması üçün hədsiz ölçülü ərazilər və Vavilon düzəninin³ məhsuldarlığı lazımdır.

İnsana məxsus məğrurluq onda hakimiyyətə məhəbbət doğurur və heç nə onun hisslərini özündən aşağı insanların yola gətirilməsi zərurəti qədər təhqir etmir. Ona görə qanun bunu icazə verən və işin xarakteri mümkün edən hər yerdə o, ümumi qaydalara görə azad

¹ «Hist.Nat»,18,4.

² «De re rustica»,1,7.

³ Aristot.,Politic.,11,6.

insanların işinin əvəzində qulların işinə üstünlük verir. Şəkər və tütünün becərilməsi qul əməyi ilə torpağın emal edilməsi xərclərini ödəyə bilər; çörəyin becərilməsi isə hazırkı vaxtda bu xərcləri ödəmək iqtidarında deyil. İngiltərə koloniyalarında əsas məhsul çörək olduğundan işin əsas hissəsi azad insanlar tərəfindən yerinə yetirilir. Pensilvaniya kvakerlərinin yaxınlarda verdiyi bütün öz qul-zəncilərin azad edilməsi haqda sərəncamı sübut edir ki, onların sayı o qədər də çox ola bilməzdi. Əgər zəncilər onların mülkiyyətinin hər hansı əhəmiyyətli böyük hissəsini təşkil etsə idilər, belə sərəncam heç vaxt qəbul olunmazdı. Bizim şəkər istehsal edən koloniyalarda əksinə olaraq bütün iş qullar tərəfindən yerinə yetirilir, tütünün becərilməsi ilə məşğul olan koloniyalarımızda isə işin böyük hissəsi yenə də onlar tərəfindən yerinə yetirilir. Bizim Qərbi Hindistandakı istənilən koloniyalarımızdakı şəkər plantasiyalarından gələn mənfəət Avropa və ya Amerikada məlum olan istənilən becərilən bitkidən, adətən çox yüksəkdir, tütün plantasiyalarından isə mənfəət şəkərə nisbətən az olsa da, yenə də göstəriləndi kimi çörəyin becərilməsini üstələyir. Şəkər kimi tütün plantasiyaları da qul əməyinin xərclərini ödəyə bilər və birinci ikinciyə nisbətən daha çox dərəcədə bunu edir. Buna uyğun olaraq bizim şəkər plantasiyalarımızda tütün plantasiyalarımıza nisbətən zəncilərin sayı ağ işçilərin sayına nisbətən daha çoxdur.

Qədimdə üstünlük təşkil edən qulların əməyi ilə torpağın emal edilməsi tədricən hal-hazırda Fransada polovnik (torpağı olmayan, amma məhsulun yarımbararısına işləyən kəndli) adı altında tanınan bir növ fermerlər tərəfindən emal edilməyə dəyişdirildi. Onlar latınca coloni partiarii adlanır. Onlar İngiltərədə o qədər çoxdan qeyb olublar ki, onların hal-hazırdakı vaxtda ingilis dilində adları mənə məlum deyil. Torpaq sahibi belə kəndliləri toxum, heyvan və kənd təsərrüatı alətləri ilə - bir sözlə, torpaq sahəsinin emalı üçün zəruri olan bütün kapitalla təmin edirdi. Alınan məhsul torpaq sahibi ilə kəndli arasında kapitalın bərpası və saxlanması üçün zəruri olanlar çıxıldıqdan sonra yarımbararı bölünürdü; kəndli sahəni tərk etdikdə və yaxud ondan qovulduqda kapital torpaq sahibinə qaytarırdı.

Belə kəndlilər tərəfindən borc götürülən torpaq mahiyyətə təhkimlilər tərəfindən götürüləndə olduğu kimi torpaq sahibinin hesabına emal edilir. Belə kəndlilər azad adam olmaqla mülk almaq hüququna malikdirlər və onlar torpağın məhsulunun məlum hissəsini aldıqlarından, bütün məhsulun artmasında və onlara çatan hissəsinin də çox olmasında maraqlıdırlar. Əksinə, özünün yeməyindən başqa

heç nə əldə edə bilməyən təhkimçi özünü artıq əməklə yükləməməyə çalışır və torpaq məhsulunu özünün yaşaması üçün lazım olandan artıq olmasına imkan vermir. Yəqin ki, müəyyən qədər buna görə, müəyyən qədər də həmişə torpaq sahibləri ilə rəqabət aparan hökmdarların mükafat kimi təhkimlilərə verdikləri iri torpaq sahiblərinin hakimiyyətinin məhdudlaşdırılmasına əsasən sonda quldarlığın bu növü əlverişsiz oldu və təhkimlilik tədricən Avropanın böyük hissəsindən ləğv edildi. Lakin bu çox əhəmiyyətli inqilabın vaxtı və onun necə baş verməsi vasitəsi müasir tarixin ən qara maddələrindəndir. Roma kilsəsi bu işdə ən böyük xidməti özünə yazır və həqiqətən də, artıq XII əsrdə Papa III Aleksandr qulların ümumi azad edilmələri haqda bullanı qəbul etdi. Görünür, bu bulla bütün dindarlardan ciddi riayəti tələb edən qanun deyil, daha çox dindar nəsihəti idi. Bundan sonra quldarlıq hələ bir neçə yüz il, demək olar ki, hər yerdə fəaliyyət göstərirdi və ta ki, o iki qeyd olunan maraqların: bir tərəfdən torpaq sahibinin, digər tərəfdən – hökmdarın birləşmiş təsiri nəticəsində ləğv edildi. Azad olmuş və torpaqdan istifadə etmə imkanını verilən təhkimli öz kapitalına malik olmadığından, bu torpağı yalnız torpaq sahibinin ona ssuda verdiyinin köməyi ilə emal edə bilirdi və ona görə də, belə demək olarsa, Fransadakı polovnika çevrilməli olurdu.

Lakin bu sonuncu nəsil torpaq sahiblərinin maraqları onları heç vaxt öz məhsul hissəsinin hesabına yığdıqları bu kiçik kapitalın hətta bir hissəsini belə torpaqların gələcəkdə yaxşılaşdırılmasına həvəsləndirə bilmir, çünki bu xərclərdə iştirak etməyən əkinçi sonradan bu xərclərin nəticəsində əmələ gələn artıq məhsulun yarısını almalı idi. Təyin olunmuşdur ki, bütün alınan məhsulun yalnız onda bir hissəsi olan desyatin (1,092 hektara bərabər yer ölçüsü) torpağın yaxşılaşdırılmasına qarşı böyük maneədir. Ona görə də, məhsulun yarısına qədər çatan ödəmə onları faktiki olaraq dayandırmalı idi. Polovnikin torpaq sahibi tərəfindən ona təqdim olunan kapitalın xərclənməsi zamanı torpaqdan onun verə biləcəyinin hamısını əldə etmək marağında idi, amma onun maraqları heç vaxt bu kapitalla öz vəsaitlərinin bir hissəsini belə əlavə etməyi tələb etmirdi. Deyilənə görə Fransada şahlığın altında beşi belə əkinçilərlə tutulduğundan mülkədarlar şikayət edirdilər ki, polovniklər imkan düşən heç bir halı boş buraxmırlar ki, mülkədar heyvanlarını kənd təsərrüfatı işlərinin yerinə yükdaşıma üçün istifadə etsinlər, çünki birinci halda bütün gəlir tamamilə onlara çatır, sonuncu da isə mülkədarla bölüşdürülürdü. Bu növ kəndlilər Şotlandiyanın bəzi yerlərində də var.

Onları *stell-bow*¹ (polad ucu olan oxlu) icarədarları adlandırırlar. Çoxdan keçmiş zamanlarda İngiltərənin o icarədarları ki, ali hakim Cilbert və d-r Blekstonun sözlərinə görə daha çox torpaq sahibinin təsərrüfatını idarə edənləri² əks etdirirdilər və bununla da kəndlilərdən fərqləndirilirdilər, yəqin ki, bu kateqoriyaya aid edilirdi.

Bu kateqoriya kəndliləri çox zəif də olsa, amma sözün əsl mənasında öz kapitalı hesabına torpağı becərən və torpaq sahibinə renta ödəyən fermerlər əvəz etdilər. Belə fermerlər torpağı bir neçə illiyə icarəyə götürən zaman bəzən öz kapitalının bir hissəsini gələcəkdə fermanın yaxşılaşdırılmasına qoymaq marağında ola bilərlər, çünki icarənin vaxtı bitənə qədər həyata keçirilən xərclərin əhəmiyyətli mənfəətlə geri qaytmasını gözləyirlər. Hətta belə fermerlərin vəziyyəti uzun müddət çox qeyri-sabit idi və Avropanın bir çox hissələrində hələ belə də qalır. Torpağı alan qanuna görə icarə müddəti bitənə qədər bu sahəni onların əlindən geri ala bilər; İngiltərədə bu hətta əmlakın qaytarılması haqqında fiktiv iddia (action of common recovery)³ vasitəsilə də həyata keçirilə bilər. O hallardakı, torpaq sahibi qeyri-qanuni olaraq zorla onları icarə edilmiş sahədən qovurdu, onların öz hüquqlarını bərpa etmək proseduru çox qeyri-təkmil idi. Şikayətin nəticəsində onlar heç də həmişə torpaq sahəsini geri ala bilmirdilər; iş mükafatın təyin edilməsi ilə məhdudlaşır ki, bu da heç vaxt həqiqi çəkilən ziyanı ödəmirdi. Hətta azad kəndlilər (yomenlərə) münasibətin həmişə yaxşı olduğu İngiltərədə belə yalnız VII Henrixin hakimiyyətinin 14-cü ilində qovulma haqqında iddia təcrübədə tətbiq edildi və icarədar nəinki itkilərə görə mükafatı, o həm də itirilmiş sahəni geri alırdı və onun iddiası üzrə aşağı məhkəmə instansiyasının qərarı sonuncu hesab olunmurdu. Bu iddia proseduru həqiqətdə o qədər təsirli oldu ki, müasir təcrübədə torpağın qaytarılması haqda iddia edən torpaq sahibi çox nadir hallarda, xüsusilə torpaq sahibi üçün təyin edilmiş prosedurdan – əmlakın qaytarılması və yaxud mülkə daxilolma haqda iddia etməkdən istifadə etmir, o öz icarədarı adından qovulma haqqında iddianı qaldırır. Beləliklə,

¹ Stell-bow tenants. Bu söz, yəqin ki, icarədarların vaxtilə müharibəyə çıxdıqları silahı ifadə edir.

² Mülkədarın xeyrinə torpaq vergisini, pul penyasını, töycü və digər rüsumları tutan xüsusi aşağı təbəqəli məhkəmə məmurları.

³ Action of common recovery – məhkəmənin qərarı ilə daşınmaz əmlakı geri qaytaran və bununla da öhdəlik və mükafat almaq istəyənlərdən azad edən xüsusi növ prosedur.

İngiltərədə ilə 40 şill. ödəmə etməklə ömürlük icarə azad ərazi sayılır və icarədarə parlamentin üzvlərinə səs vermək hüququ verir, kəndlilərin əksəriyyəti bu növ azad torpaqlara malik olduğundan onların bütün təbəqəsi onlara verilən siyasi əhəmiyyətə görə torpaq sahibləri tərəfindən hörmətlə qarşılır. Mənə elə gəlir ki, İngiltərədən başqa Avropanın heç bir yerində icarədar özünə məxsus olmayan torpaqda bina tikə bilər və ehtimal edər ki, mülkədarın qeyrət hissi onun torpağının dəyərinin belə əhəmiyyətli qalxmasından sui-istifadə etməyə imkan verməz. Bu qanun azad kəndli üçün bu qədər əlverişli olmaqla bütün təriflənen qanunvericiliyə nisbətən müasir İngiltərənin qüdrətli olmasına daha çox köməklik etmişdi.

Daha uzunmüddətli icarəni təmin edən və torpaq sahibinin hər cür vərəsələrindən onu müdafiə edən qanun, mənə məlum olan qədər, yalnız Böyük Britaniyada mövcuddur. Şotlandiyada o artıq 1449-cu ildə II Yakovun vaxtında təyin olunmuşdu. Düzdür, bu əlverişli fəaliyyət fideikomislər tərəfindən kifayət qədər iflic edilmişdi, çünki onlar təyin olunan vərəsələrə torpaqları hər hansı bir uzun müddətə, çox vaxt bir ildən yuxarı olan müddətə icarəyə verməyə qadağan edirdilər. Yaxın vaxtlardakı parlament aktı bir qədər bu məhdudlaşdırıcıları yumşaltdı, amma onlar hələ də çox həssas olaraq qalır. Bundan başqa Şotlandiyada icarə səsvermə hüququ vermədiyindən oradakı kəndlilər İngiltərədəkilərə nisbətən öz torpaq sahibləri tərəfindən az hörmət görürlər.

Vərəsələrin və torpaq alıcılarının özbaşınalıqlarından icarədarları müdafiə etmək üçün onların hüquqlarının qəbul edilməsinin zəruri olması etiraf ediləndən sonra, Avropanın digər hissələrində belə zəmanətlər çox qısa müddətə məhdudlaşdırılırdı: məsələn, Fransada icarə başlayandan doqquz il müddətinə. Amma bu adı çəkilən ölkədə həmin müddət bir az bundan qabaq 27 ilə qədər uzadılmışdı – hər halda icarədarə daha əhəmiyyətli yaxşılaşdırmalar aparmaq üçün çox uzun sürməyən dövrdür. Əvvəlki vaxtlarda torpaq sahibləri bütün Avropada qanunverici idilər. Ona görə də, torpağa aid olan qanunvericilik torpaq sahiblərinin maraqları ilə hesablaşdırdı. Ehtimal olunduğu kimi bu maraq tələb edirdi ki, onun vərəsələrindən hansısa biri tərəfindən torpaqdan istifadə üçün heç bir icarə ona uzun illər boyu torpağın tam dəyərindən istifadə etməyə maneçilik törətməsin. Açıqlıq və ədalətsizlik həmişə bəsirsizdir və onlar görə bilmirdilər ki, belə qayda yaxşılaşdırmaya mane olmalıdır və ona görə də, torpaq sahibinin həqiqi maraqlarına son nəticədə ziyan vuracaq.

Əvvəlki zamanlarda fermerlər rentanın ödənilməsindən başqa, öz torpaq sahibləri üçün bir sıra mükəlləfiyyətlər də yerinə yetirməyə məcbur idilər ki, bunlar da nadir hallarda dəqiqliklə icarə haqda müqavilədə sadalanırdı və yaxud hər hansı bir qaydalarla təyin olunurdu: onlar malikanənin adət və ehtiyacları ilə müəyyənləşirdi. Bu mükəlləfiyyətlər, demək olar ki, həmişə tamamilə ixtiyari xarakter daşıdığından icarədara çox çətinliklər və xoşagəlməz hallar yaranırdı. Şotlandiyada icarə müqaviləsində dəqiqi təyin olunmayan bütün mükəlləfiyyətlərin ləğvi uzun illər boyu yomenlərin (azad kəndlilərin) vəziyyətini yaxşılaşdırmağa doğru dəyişdi.

Yomenlərin üzərinə düşən dövlət mükəlləfiyyətləri ixtiyari xarakterli olması ilə onların şəxsi mükəlləfiyyətindən az fərqlənirdi. Yolların çəkilməsi və təmiri - mükəlləfiyyəti bu gün də hər yerdə mövcuddur və mənə elə gəlir ki, müxtəlif ölkələrdə eyni dərəcədə məşəqqətli olmasa da, - bu qəbildən olan yeganə mükəlləfiyyət deyil. Şahın ordusu, sarayı və yaxud onun məmurları hər hansı bir yerdən keçən zaman yomenlər onlara intendant (orduda təsərrüfat işlərinə baxan adam) tərəfindən təyin olunmuş qiymətlərlə at, araba və ərzaq verməli idilər. Mən bildiyim qədər böyük Britaniya Avropada yeganə monarxiyadır ki, bu natural mükəlləfiyyət ləğv olunub. Fransa və Almaniyada o, indiyə qədər mövcuddur.

Kəndlilərin üzərinə qoyulan dövlət vergiləri natural mükəlləfiyyət kimi tənzimlənən və məşəqqətlidir. Öz padşahına pul köməkliyi göstərməyə həddən artıq könülsüz razılaşan keçmiş zamanların torpaq sahibləri asanlıqla icarədarlarını, qeyd etdikləri kimi, «qırxmağa» icazə verirdilər və o qədər cahil idilər ki, bunun onların öz gəlirlərində necə əks olunacağını görmürdülər. Fransada indiyə qədər mövcud olan gəlirdən vergi («talya»¹) keçmiş zamanların belə «qırxmanın» nümunəsidir. Bu – icarədarın ehtimal olunan gəlirindən vergi onun tərəfindən təsərrüfatına qoyulan kapitalla uyğun olaraq hesablanır. Ona görə də, icarədar özünü az imkanlı göstərməkdə maraqlıdır və deməli, öz sahəsinin emalına imkan qədər az xərcləməlidir və onun yaxşılaşdırılmasına isə heç nə xərcləməməlidir. Əgər fransız kəndlisinin əlində hər hansı bir vəsait toplanıbsa, «talya», demək olar ki, onları torpağa qoymağın tam qadağasına bərabər bir şeydi. Bundan başqa bu vergi aid olduğunu rüsvay edən və həmin kəsi nəinki zadəğandan, hətta meşşanlardan daha aşağı mövqeyə qoyan

¹ Bax: yenə də orda V kitab, II fəsil.

hesab olunurdu, icarəyə torpaq götürən hər kəsə isə bu vergi tədbiq olunurdu. Kapitala malik olan heç bir zadəgan, heç bir şəhərli belə alçaldılmağını istəməz. Beləliklə, bu vergi nəinki əkinçiliklə toplanmış kapitalın torpaqların yaxşılaşdırılmasına, istifadəsinə maneəçilik yaradır, o həm də bundan digər kapitalları da uzaqlaşdırır. Keçmiş zamanlarda İngiltərədə geniş yayılmış qədim desyatın və onbeşlik pullar torpağa tədbiq olunduğundan, görünür, «talya» kimi xarakterli vergini əks etdirirdi.

Bütün təsvir edilmiş maneələrin və çətinliklərin mövcudluğu zamanı torpaq saxlayanlardan böyük irəliləyişlər gözləmək olmaz. Qanunun verdiyi bütün azadlıq və təhlükəsizlik zamanı bu sinif həmişə öz təkmilləşməsinə ən əlverişsiz şəraitdə aparmalı olur. Torpaq mülkiyyətçisinə nisbətən icarədar öz puluna ticarəti aparan tacirlə müqayisədə borc pula ticarəti aparan tacirin vəziyyətində olur. Hər ikisinin var-dövləti arta bilər, amma eyni ehtiyatlı fəaliyyət zamanı birinin var-dövləti digərininkinə nisbətən həmişə daha zəif artacaq, çünki borc götürülən kapitala görə faizlər mənfəətin böyük bir hissəsini aparacaq. Eyni ilə icarədar tərəfindən emal olunan torpaq digər bərabər şərtlər zamanı mülkiyyətçi tərəfindən emal olunan torpağa nisbətən daha zəif yaxşılaşacaq, çünki onun əldə etdiyi məhsulun böyük hissəsi renta üçün verilir və əgər torpaq icarəçiyə məxsus olsa idi, onda o bunu torpağın gələcəkdə yaxşılaşdırılmasında da istifadə edə bilərdi. Bundan başqa icarədarın ictimai vəziyyəti təbiətən mülkiyyətçinin vəziyyətindən aşağıdır. Avropanın çox hissəsində kəndlilər tacirlərin və sənətkarların ali təbəqəsi ilə müqayisədə əhalinin aşağı təbəqəsi hesab olunur, Avropanın hər yerində isə onlar iri tacir və manufaktura sahiblərindən aşağı hesab olunur. Ona görə də, hər hansı bir əhəmiyyətli kapitala malik olan insanın öz yüksək ictimai mövqeyini ataraq aşağı mövqeni tutması nadir hallarda olur. Deməli, hətta müasir Avropada bütün digər peşələrdən fermer təsərrüfatında torpaqların yaxşılaşdırılması üçün yalnız kapitalların az axınını gözləmək olar. Bəlkə də, başqa ölkələrdə olduğundan Böyük Britaniyada kapitalların çoxu bu yolla hərəkət edir, amma burada da bəzi yerlərdə fermer təsərrüfatına qoyulmuş iri kapitallar, bir qayda olaraq, fermer təsərrüfatının özündə, yəni başqa sənətlərlə müqayisədə, adətən yığının ən zəif baş verdiyi sahədə toplanmışdır. Buna baxmayaraq, bütün ölkələrdə kiçik torpaq sahiblərindən sonra torpağın yaxşılaşdırılması ilə digər şəxslərdən daha çox iri və varlı fermerlər məşğul olurlar. Onlar, yəqin ki, hər hansı bir

Avropa monarxiyalarına nisbətən İngiltərədə daha çoxdur. Qeyd olunduğu kimi, Hollandiya respublikasında və İsveçrənin Bern kantonunda fermerlər heç də İngiltərədəkindən geri qalmır.

Bütün göstərilənlərdən başqa əvvəllər Avropada üstünlük təşkil edən siyasət kim tərəfindən – fermer və ya torpaq mülkiyyətçisi tərəfindən aparılmasından asılı olmayaraq torpaqların becərilməsi və yaxşılaşdırılması üçün əlverişli deyildi. Birinci maneə xüsusi razılıq olmadan ölkədən çörəyin çıxarılmasına ümumi qadağa idi ki, bu da, görünür, ümumi qayda idi; ikinci maneə isə təkcə çörəyin deyil, bütün digər kənd təsərrüfatı məhsullarının daxili ticarətinin yarmarka və bazarlara üstünlüyü bəxş edən və qiymətləri qaldırıb-endirənlərə, möhtəkirlərə qarşı tətbiq olunan cəfəng qanunlara görə düçar olunduğu utanç və məhdudiyətlər idi. Artıq qeyd olunmuşdur ki, xarici çörəyin ölkəyə gətirilməsi zamanı bəzi güzəştlərlə birgə çörəyin ölkədən çıxarılmasına qadağa o dövrlər dünyanın ən böyük dövlətçilik mərkəzi olan və Avropada təbiətən ən məhsuldar ölkə hesab olunan qədim İtaliyada torpaqların becərilməsinə mane olurdu. Həmin məhsulun daxili ticarətinin bu cür utancları ilə birgə onun xaricə aparılmasına qoyulan ümumi qadağalar, məhsuldarlığı aşağı olan ölkələrdə torpağın becərilməsini nə qədər çətinləşdirdiyini təsəvvür etmək çətin deyil.

III FƏSİL

ROMA İMPERİYASININ SÜQUTUNDAN SONRA ŞƏHƏRLƏRİN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI

Roma imperiyasının süqutundan sonra kənd əhalisinə nisbətən şəhər və qəsəbə əhalisi heç də yaxşı vəziyyətdə deyildi. Öz tərkibinə görə o, qədim Yunanıstan və İtaliya respublikalarının ilkin əhalisindən kəskin fərqlənirdi. Sonuncular, əsas etibarilə, aralarında dövlətə məxsus olan torpaqların ilk dəfə bölündüyü və evlərini bir-birinin yanında tikərək ümumi müdafiə məqsədilə hasara almağı məqsədəuyğun hesab edən torpaq sahiblərindən ibarət idilər. Əksinə, Roma imperiyasının süqutundan sonra torpaq sahibləri, görünür, ümumi qaydaya görə öz malikanələrində möhkəmləndirilmiş qəsrlərdə, öz sahibləri və asılı kəndliləri ilə yaşayırdılar. Şəhərlər əsas etibarilə o vaxtlar, görünür, asılı və ya yariasılı vəziyyətdə olan ticarətçi və sənətkarlarla məskunlaşmışdı. Avropanın bəzi əsas şəhərlərinin sakinlərinə qədim xartiyalar tərəfindən verilən xüsusi hüquqlar, onların bu hüquqları alana qədərki vəziyyətinin necə olmasını kifayət qədər göstərir. Ağadan icazə almadan öz qızlarını kimə vermək, ölümündən sonra öz əmlakını ağaya deyil, uşaqlarına qoymaq, öz mülkiyyətindən vərəsəliyə əsasən istifadə etmək üstünlüyü verilən insanlar ona qədər kənd sakinləri kimi təhkimli asılılığında və ya demək olar ki, onun kimi asılılıqda idilər.

Həqiqətən də, görünür, bu çox kasıb və alçaldılmış insan sinfi idi ki, öz əmtələri ilə bir yerdən digərinə, bir yarmarkadan digər yarmarkaya köçəri tacirlər və xırdavatçılar kimi köçürdü. O zamanlar hal-hazırdakı Asiyanın bəzi tatar dövlətləri kimi bütün Avropa dövlətlərində rüsumlar səyyarlardan və onların əmtəələrindən, maliknənin ərazisindən, körpülərdən keçəndə və öz əmtəələrini yarmarkaya daşıyanda, onların satışı üçün yarmarkada piştaxta və kiçik dükən tikəndə alınırdı. Bu müxtəlif rüsum və vergilər İngiltərədə keçidlik, körpülük, çəkilik və dükanlıq adı altında məlum idi. Bəzən şah, bəzən isə müəyyən hallarda hüquq çatan iri torpaq sahibi ayrı-ayrı ticarətçilərə, əsasən onun malikanələrində yaşayanlara, bu vergilərdən tam azad olma verirdi. Bu ticarətçilərin vəziyyəti başqa hallarda təhkimlilərin vəziyyətindən fərqlənməsə də məhz buna görə azad ticarətçi adlanırdı. Buna görə onlar öz himayədarlarına, adətən illik adambaşına vergi

ödəyirdi. O zamanlar himayədarlıq nadir hallarda əhəmiyyətli mükafatdan başqa bir şey kimi təsəvvür olunurdu və bu vergini, yəqin ki, himayədarların onları azad etmələrinə görə digər vergilərin ödənilməməsindən itirdiklərinin əvəzinin qaytarılması kimi hesab etmək olar. Başlanğıcda bu adambaşına vergi kimi bütün bu müsadirələr də, ümumiyyətlə, şəxsi xarakter daşıyırdı və yalnız bir adama ömürlük və yaxud himayədarın qərarından asılı olaraq tətbiq edilirdi. («Domestay-book»¹ dan «Məhşər məhkəməsi» kitabından) əldə edilmiş və İngiltərənin bir sıra şəhərlərinə aid olan natamam məlumatlarda çox vaxt bu və ya digər şəhərlinin şaha və yaxud hansısa qüdrətli torpaq sahibinə bu növ himayədarlığa görə ödədiyi vergi, ya da belə vergilərin ümumi məbləği² haqqında xatırlatmalar var.

Şəhər sakinlərinin ilk vəziyyəti nə qədər asılı olsa da, görünür, onlar öz azadlıq və müstəqilliyini kənddə torpaq saxlayanlardan çox əvvəl alıblar. Hər hansı bir şəhərdə adambaşına vergidən yağılan şahın gəliri, adətən müəyyən sayda illər üzrə və müəyyən məbləğdə qraflığın şerifinə və yaxud başqa şəxslərə fidyə (özünü satınalma) üçün verilirdi. Çox vaxt şəhərlilərin özləri elə etibara malik olurdular ki, onlara bu fidyə üçün şəhərlərdən gələn bu növ gəlirləri verirdilər və onlar bütün şərtlənmiş məbləği ödənilməsinə görə məsuliyyət daşıyırdılar³. Mənə elə gəlir ki, bütün Avropa ölkələrinin hökmdarları bu cür fidyələri çox sərfəli və rahat iş hesab edirdilər; onlar çox vaxt kəndlilərə fidyə üçün bütün icarə ödənişini həyata keçirmək öhdəliyini üzərlərinə götürməklə, bütöv bir malikanələri icarəyə verirdilər; bunun əvəzində isə onlara öz ixtiyarı ilə onu almaq və bilavasitə şahın xəzinədarlığına ödəmək (bunu onların başçıları edirdi) imkanı verilirdi. Beləliklə, kəndlilər hökmdarın məmurlarının hədə-qorxu ilə pul almalarından və zorundan azad olurdular. Bu cəhət o zamanlar böyük bir üstünlük kimi qəbul edilirdi.

İlk başlanğıcda fidyə digər fidyəçilərə olduğu kimi şəhərlilərə də müəyyən sayda illər üzrə verilirdi. Amma zaman keçdikcə, görünür, onlara bunu müddətsiz, yəni həmişəlik vermək adət halını aldı və bu gələcəkdə artmayan dəyişməz rentanın təyin edilməsi ilə baş verdi. Və

¹ Domestay-book- Vilhelm –İstilaçının (XI əsr) vaxtında bütün torpaq sahiblərinin öz malikanələrini, sonradan onu hərbi len şəklində almaq üçün kralın əlinə verməsindən sonra İngiltərənin bütün torpaqlarının ümumi torpaqbaşı siyahıya alınması.

² Brady, Historical treatise of cities and boroughs, p.3 sqq.

³ Madax, Firma Burgi, p. 18; «History of the exchequer», 1 edit., chap.10, sect. V, p. 223.

verginin özü daimi xarakter aldığından güzəştlər də, hansına görə ki, onlar ödənilirdi, daimi xarakter alırdı. Buna görə də, bu cür güzəştlər şəxsi xarakterini itirirdi və sonralar onun artıq ayrı-ayrı şəxslərə məxsus olduğu hesab olunmurdu; onlar sakinləri azad şəhərli və ya azad ticarətçi kimi adlandırdığından azad şəhər adını almış bu şəhərlərin sakinlərinin sərvətinə çevrilirdi.

Şəhərə belə mükafatın verilməsi ilə yanaşı, adətən onun sakinlərinə də yuxarıda qeyd olunan vacib üstünlüklər; qızlarını ərə vermək, uşaqları vərəsə etmək və öz əmlakına vərəsələik yolu ilə sərbəst qərar vermək hüququ verilirdi. Belə üstünlüklərin azad ticarətlə birgə başqalarından fərqli olaraq ayrı-ayrı şəhərlilərə verilib-verilməməsi mənə məlum deyil. Birbaşa hansısa sübütü gətirə bilməməyimə baxmayaraq mənə elə gəlir ki, bu mümkündür. Necə olmasa da təhkimçiliyin və yaxud asılılığın əsas xassələrindən xilas olduqlarına görə onlar həqiqətən sözün əsl müasir mənasında azad olurdular.

Bu hələ hamısı deyil. Adətən, o vaxtda onlar öz hakimi və şəhər şurasının olması, şəhərin həyatını tənzimləmək üçün qanun qəbul edə bilmək, onun müdafiəsi üçün hasar divarları ucaltmaq və bütün öz sakinlərini hərbi intizama, gözətçi xidmətini çəkmək öhdəliyinə məcbur etmək, yəni keçmiş zamanlarda dərk olunduğu kimi bu divarları gecə və gündüz mümkün hücumlardan qorumaq və müdafiə etmək hüququnu verən icmalarda və ya korporasiyalarda birləşirdilər. İngiltərədə belə şəhərlərin sakinləri, adətən qraflığın və sotenlərin məhkəmələrindən məhkəməliklərini çıxararaq taxt-tac iddialarından başqa bütün öz aralarında yaranan məhkəmə davalarını öz hakimləri ilə həll edirdilər. Başqa ölkələrdə onlara çox vaxt daha əhəmiyyətli və daha geniş yurisdiksiya verilirdi¹.

Bəzən fityə üçün öz sakinlərindən vergi yığmaq ixtiyarı verilən şəhərlərə bəzi məcburi hakimiyyət və məhkəmə hüququnu vermək zəruri olurdu ki, öz vətəndaşlarını öz hissəsinə düşən ödəmələrini həyata keçirmələrinə məcbur etmək imkanına malik olsunlar. O vaxtlar təyin olunmamış qanun-qaydalarla şəhərləri öz iddiaları ilə başqa məhkəmə təsisatlarına müraciət etmələrinə məcbur etmək münasib deyildi. Amma təəccüblü o idi ki, Avropanın bütün ölkələrində hökmdarlar, beləliklə, müəyyən məbləğə, hansı ki, sonradan artmırdı,

¹ Madoxun «Firma Burgi»si, həmçinin Pfeffilin Şvab evindən II Fridrix və onun varidatlarının vaxtında yadda qalan hadisələr haqqında (Smit tanınmış Pfeffel, abrege chronologtque de l'histoire er du dro public de l'Allemagne.1754 kitabını nəzərdə tutur).

özünün gəlirinin elə sahəsini əllərindən verirdilər ki, bütün digər gəlirlərə nisbətən o, onlar tərəfindən heç bir xərc çəkilmədən və səy edilmədən işlərin təbii axarında artmalı idi və bundan başqa, onlar könüllü surətdə öz ərazilərinin tən ortasında, bir növ müstəqil renspublika yaradırdılar.

Bunu başa düşmək üçün yada salmaq lazımdır ki, o zamanlar Avropanın heç bir ölkəsində hökmdar ona məxsus olan ərazilərin hamısında rəiyyətinin daha zəif hissəsini qüdrətli feodalların özbaşınalıqlarından və zülmündən qorumaq imkanı yox idi. Özü üçün qanunda müdafiəsini tapa bilməyən və özünü müdafiə etmək üçün kifayət qədər güclü olmayanlar, hər hansı bir qüdrətli feodalın himayədarlığından istifadə etməyə, təhkimli, yaxud, vassal olmağa, ya da birgə və qarşılıqlı müdafiə məqsədilə bir-biri ilə birləşməyə məcbur idilər. Şəhər və qəsəbə sakinləri hər biri ayrı-ayrılıqda özlərini müdafiə etmək gücünə malik deyildilər; birgə müdafiə üçün öz qonşuları ilə birləşərək onlar böyük müqavimət göstərə bilirdilər. Feodallar şəhərlilərə nəinki başqa insan sinfi, həm də azad olmuş qul kütləsi kimi, demək olar ki, onlardan fərqli insan növü kimi baxır və nifrət edirdilər. Şəhərlilərin var-dövləti onlarda paxıllıq və hiddət yaradırdı və hər əlverişli şəraitdə onları vicdan əzabı çəkmədən və amansızlıqla qarət edirdilər. Şəhərlilər də, təbii ki, feodal sahibkarlarından qorxur və onlara nifrət edirdilər. Hökmdar da onlardan qorxur və onlara nifrət bəsləyirdi; şəhərlilərə gəldikdə isə onun, yəqin ki, bunlardan zəhləsi gedə bilərdi, amma qorxmağa və nifrət etməyə heç bir səbəbi yox idi. Ona görə maraqların ümumiliyi şəhərlilərə hökmdarı dəstəkləmək, hökmdara isə feodalların əksinə şəhərliləri dəstəkləmək fikrini beyninə yeridirdi. Onlar onun düşmənlərinin düşməni idilər və onların təhlükəsizliyini və müstəqilliyini imkan qədər təmin etmək onun marağında idi. Onlara öz hakiminin olması, idarəetmə məqsədilə qanun qəbul edə bilmək, müdafiə üçün hasar divarları ucaltmaq və bütün öz sakinlərini hərbi intizama məcbur etmək hüququnu verən hökmdar şəhərlilərə baronlardan asılı olmamaları və təhlükəsizlikləri üçün bütün verə biləcəyi vasitələri təqdim edirdi. Bu cür daimi hakimiyyəti təsis etmədən, müəyyən plan üzrə öz vətəndaşlarını hərəkət etməyə məcbur edən hakimiyyət olmadan qarşılıqlı müdafiə məqsədilə yaradılan heç bir könüllü birləşmə onlara hər nə qədər sabit təhlükəsizlik və ya şaha hər hansı dəstəyi göstərmək imkanı verə bilməzdi. Şəhərlərə həmişəlik fidyə üçün öz sakinlərindən vergi yığmaq imkanı verməklə ixtidar özünə dost, yaxud əgər belə demək

olarsa, özünə müttəfiq etmək istədiklərinə bəhanə verir, yaxud şübhə yaradırdı ki, nə vaxtsa son nəticədə ödəmənin məbləğini qaldıraraq və ya vergilərin yığılmasını başqa fidiyəyə verməklə onlara zülm edəcək.

Öz baronları ilə ən pis münasibətdə olan hökmdarlar öz şəhərlərinə bu cür üstünlüklərin verilməsi işində daha çox əliaçıqlıq göstərirdilər. Məsələn, İngiltərə hökmdarı İoann, görünür, öz şəhərlərinin ən əliaçıq xeyirxahı idi¹. Fransalı I Filipp öz baronları üzərində hər hansı hakimiyyəti itirmişdi. Onun hökmranlığının sonunda sonralar Kök Lüdovik kimi tanınan oğlu Lüdovik Daniil atanın xəbərlərinə görə hökmdar malikanələrinin yepiskopları ilə iri feodalların cilovlanması üçün ən yararlı tədbirlər haqqında məsləhətləşirdi. Onlar ona iki layihə təklif etdilər. Biri yeni yurisdiksiyanın təyin olunmasına və bu məqsəd üçün onun ərazilərinin hər əhəmiyyətli şəhərində hakimlərin və şəhər şurasının təsis edilməsinə gətirirdi. İkincisi isə yeni milisiyanın yaradılmasından ibarət idi: bu şəhərlərin sakinləri öz vəzifəli şəxslərinin komandası altında lazımi hallarda krala dəstək olmaq üçün yürüşə çıxmalı idilər. Fransa tarixçilərinin qeydlərinə əsasən Fransada hakim və şəhər şuralarının təsisatlarını məhz bu vaxta aid etmək lazımdır. Eyni ilə Şvab evindən olan hökmdarların müvəffəqiyyətsiz hökmranlığı zamanı azad alman şəhərlərinin böyük hissəsi ilk dəfə öz üstünlüklərini aldılar və tanınmış Qanzey ittifaqı ilk dəfə öz gücünü və əhəmiyyətini əldə etdi².

O zamanlar şəhər milisiyası, görünür, kənd milisiyasından geri qalmırdı və belə ki, qəfil həyəcan zamanı o, tezliklə çağırılı bildiyindən bu çox vaxt şəhərliləri qonşu feodal malikanələri ilə döyüşə aparmaq imkanı verirdi. İtaliya və İsveçrə kimi ölkələrdə hakimiyyətin rezidensiyasının uzaqda olmasından, ölkənin təbiətən müdafiə olunan olmasından və ya hər hansı bir başqa səbəblər üzündən burada hökmdar tamamilə öz hakimiyyətini itirmişdi və şəhərlər, adətən müstəqil respublikalara çevrilir və ətrafdakı bütün zadəganları özlərinə tabe edir, onları öz qəsrlərini dağıdaraq bütün dinc sakinlər kimi şəhərdə yaşamağa məcbur edirdilər. Qısa şəkildə İsveçrənin bir sıra digər şəhərləri kimi Bern respublikasının tarixi belədir. Tarixi bir qədər fərqli olan Venesiyadan başqa XII əsrin sonu və XVI əsrin əvvəllərində çoxlu sayda yaranıb və ləğv olan bütün İtaliya respublikalarının keçmişi də belədir.

¹ Bax: Madox-a.

² Bax: Preffelə.

Hökmdarın hakimiyyəti çox vaxt və həddən artıq zəifləsə də, amma heç vaxt tam ləğv olunmayan Fransa və İngiltərə kimi ölkələrdə şəhərlər tam müstəqil olmaq imkanına malik deyildi. Buna baxmayaraq, onlar elə güc və əhəmiyyət əldə edirdi ki, hökmdar şəhərdən təyin olunmuş fidyə vergisi istisna olunmaqla onların razılığı olmadan heç bir vergini tuta bilmirdi. Ona görə də, hökmdarın ümumi silki yığıncağına öz deputatlarını göndərmək dəvətini alırdılar və orada ruhanilər və baronlarla birgə zərurət yarandıqda, şaha fəvqəladə subsidiyaları vermək barədə öz razılıqlarını bildirə bilirdilər. Bu zaman şəhərlərin bir çox tərəfdən onun hakimiyyətinin xeyrinə əhvaliruhhiyyəli olduğundan o, çox vaxt bu yığıncaqlarda iri feodallarla mübarizədə onların deputatlarına istinad edirdi. Şəhərlərin nümayəndəliklərinin Avropanın bütün böyük monarxiyalarının silki yığıncaqlarındakı yaranma tarixi belədir.

Beləliklə, kəndlərin sakinləri hər cür zorakılığa məruz qaldıqları zaman qayda və normal idarəetmə, onunla birgə də ayrı-ayrı şəxslərin azadlıq və təhlükəsizliyi şəhərlərdə təyin olunurdu. Amma belə müdafiəsiz vəziyyətdə olanda insanlar, təbii ki, həyat üçün ən zəruri olanı ilə kifayətlənirlər: yaşam üçün zəruri olandan artıq əldə etməklə onlar öz zülmkarlarını yalnız azğınlaşdırırlar bilirdilər. Sakinlərə öz əməyinin bəhrəsindən istifadə etmək imkanı verilən ölkədə onlar, təbii ki, onu öz vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına və təkcə yaşam üçün zəruri olan vasitələri deyil, həm də müxtəlif rahatlıq və təmtəraq əşyalarının alınmasına xərcləyirlər. Ona görə yalnız yaşam vasitələrini deyil, ondan daha artığını istehsal etmək məqsədini güdən sənaye, kənd əhalisinin arasında geniş vüsət aldığından çox öncə şəhərlərdə yaranmışdı. Əgər kasıb və təhkimli hüquqi ilə sıxışdırılmış kəndliyə kiçik kapitalı yığmaq mümkün olarsa, o, təbii ki, böyük səylə bunu əlindən ala bilən öz ağasından gizlədəcək və ilk əlverişli halda şəhərə qaçmağa çalışacaq. Qanun o zamanlar şəhər sakinlərinə qarşı o qədər mərhəmətli idi və kəndlilər üzərində feodalların hakimiyyətini zəiflətməyə çalışırdı ki, əgər belə qaçqın öz ağasının axtarışlarından bir il ərzində gizlənə bilsə idi, onda o həmişəlik azad hesab olunurdu. Ona görə kənd əşhalisinin əməksevər hissəsinin əlində toplanmış kapitallar, təbii ki, onları əldə edən insanların onlardan təhlükəsiz istifadə edə biləcəyi yeganə etibarlı yer olan şəhərdə sığınacaq axtarırdı.

Düzdür, şəhər sakinləri həmişə son nəticədə öz yaşam vasitələrini, həmçinin, öz sənaye fəaliyyəti üçün bütün xam materialı və Vasitələri kənddən almalıdır. Lakin dəniz sahilində və yaxud gəmiyədən

çayların sahillərində yerləşən şəhərlərin sakinləri heç də onları ətrafdakı kənd yerlərindən almağa məcbur deyil. Onların ixtiyarında daha böyük bazar var və onlar zəruri olan hər şeyi ya öz sənayesinin hazır məmulatına mübadilə etməklə, ya da əmtələri bir uzaq ölkədən digərinə çatdıraraq birinin məhsullarını digərinə dəyişdirən araçı funksiyasını yerinə yetirməklə dünyanın ən ucqar yerlərindən əldə edə bilirlər. Bu yolla şəhər dövlətli və qüdrətli olur, halbuki nəinki onu əhatə edən yerlər, hətta onun ticarət etdiyi ölkələr də kasıb və talan edilmiş qalırdı. Ayrılıqda götürülmüş bu ölkələrin hər biri şəhər üçün tələb olunan yaşam vəsaitlərinin yalnız kiçik bir hissəsini təqdim edə bilirdi və onun əməyinin təkcə az bir hissəsinə tələb yarada bilirdi, amma onlar hamısı bir yerdə həm bunu, həm də digərini tam həddə təmin edə bilirdilər. Qədim dövrün dar ticarət dairəsində öz dövlət və sənayesi ilə seçilən bütün ölkələr var idi. Yunan dövləti mövcud olan zaman Yunanıstan, Abbasidilərin hakimiyyəti dövründə Sarasin dövləti belə idi. Türklər tərəfindən zəbt olunana qədər Misir, Bərbərin sahilləri və mavrlar hakimiyyəti altında olan İspaniya əyalətləri də belə idi.

Göründüyü kimi, Avropa şəhərlərindən ən birinci İtaliya şəhərləri ticarət sayəsində var-dövlətin bir qədər əhəmiyyətli dərəcəsinə çatıblar. İtaliya o zamanlar dünyanın yeganə mədəni və inkişaf etmiş sahəsi sayılan yerin tam mərkəzində yerləşirdi. Halbuki, xaç yürüşləri kapitalın əhəmiyyətli xərclənməsi nəticəsində əhalini sarsıtsa da və Avropanın böyük hissəsinin inkişafını ləngitsə də onlar İtaliyanın bir çox şəhərlərinin inkişafına səmərəli təsir etdilər. Hər tərəfdən Müqəddəs torpaqların istila edilməsi üçün hərəkət edən böyük ordular Venesiya, Qenuya və Pizzanın gəmiçiliyinin inkişafına təkən verdilər, belə ki, oradan ordunun şərqə daşınması və sonradan onların ərzaqla təchizi həyata keçirilirdi. Bu şəhərlər, belə desək, bu ordunun intendantları idilər və nə vaxtsa Avropa xalqlarını əhatə etmiş ən dağıdıcı ağılsızlıqlardan biri bu respublikaların varlanması mənbəyinə çevrilmişdi.

Ticarət şəhərlərinin sakinləri daha dövlətli ölkələrin təmtəraq əşyaları və məmulatlarını ölkəyə gətirərək iri torpaq sahiblərinin şöhrətpərəstliyini qidalandırırtdılar, hansılar ki, öz torpaqlarının böyük sayda xam məhsullarının əvəzində bunu məmuniyyətlə alırdılar. Buna uyğun olaraq Avropanın əksər hissəsinin ticarəti, əsas etibarilə, onun xammalının daha mədəni xalqların hazır məmulatlarına mübadilə etməkdən ibarət idi. Belə, İngiltərənin yunu Fransanın

çaxırına və Flandriyanın zərif kətanına dəyişdirilirdi, eyni ilə necə ki, bizim bu günki günlərdə Polşanın çörəyi Fransanın çaxır və likyoruna, Fransa və İtaliyanın ipək və məxmərinə dəyişdirilir.

Beləliklə, daha zərif və yaxşı məmulatlara zövq o ölkələrdə ki, bu istehsallar yox idi xarici ticarətlə gətirilərək aşılardı. Nə zaman ki, bu məmulatların istehlakı o qədər ümumiyyətilmiş oldu və onlara tələb əhəmiyyətli dərəcədə artdı, onda tacirlər daşıma xərclərini azaltmaq məqsədilə, təbii ki, bu məmulatların bəzilərinin istehsalını öz vətənlərində qurmağa çalışdılar. Uzaq bazarlarda satış üçün birinci manufakturaların yaranması belə olmuşdu və hansılar ki, görünür, Roma imperiyasının süqutundan sonra Avropanın qərb bölgələrində yaranmışdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, heç bir geniş ərazili ölkə heç vaxt onda aparıla bilən hər hansı bir sənaye istehsalı olmadan mövcud olmayıb və mövcud ola da bilməz; və nə vaxt ki, deyirlər onun sənayesi yoxdur, bunun altında onun uzaq bazara işləyən və ya daha zərif, bahalı məmulatlar istehsal edən sənayesinin olmadığını başa düşmək lazımdır. İstənilən böyük ölkədə əhalinin əksər hissəsinin paltar, ev şəraiti və əşyaları onun öz əməyinin məhsulunu əks etdirir. Bu daha yüksək dərəcədə, deyildiyi kimi, tamamilə sənayesi olmayan kasıb ölkələrə aiddir, nəinki ona artıq dərəcədə malik olan varlı ölkələr. Sonuncuda siz ümumi qaydaya görə tapacaqsınız ki, aşağı təbəqələrin paltar və ev əşyalarının əksər hissəsi xarici istehsallı məhsullardan ibarətdir, nəinki kasıb ölkələrdə.

Uzaq bazarlara satış üçün uyğunlaşdırılmış istehsallar müxtəlif ölkələrdə, görünür, iki müxtəlif yolla yaranıb.

Bəzi hallarda onlar yuxarıda göstərilən yolla, əgər belə demək olarsa, zorla, yəni bu növ xarici manufakturaları təqlid etmək üçün ayrı-ayrı tacirlərin və sahibkarların kapitallarının təsiri altında yaranırdı. Beləliklə, bu manufakturalar xarici ticarətin «övladı» olurdu və XIII əsrdə Lukkda ipək, məxmər və parçanın çiçəklənən qədim manufakturalarının yaranması belə olmuşdu. Onlar oradan Makkiavellinin qəhrəmanlarından biri olan Kastruçcio Kastrakani tərəfindən qovulmuşdu. 1310-cu ildə Lukkadan doqquz yüz ailə qovulmuşdu ki, onun da 31-i Venesiyaya köçmüşdü və onlara ipək istehsalını aparmaq təklif olunmuşdu¹. Onların təklifi qəbul edildi, onlara çoxlu sayda üstünlüklər verildi və onlar istehsalı 300 işçi ilə başladılar.

¹ Sandi, *İstoria civile de Venezia*, part.II,vol.I, 247, 256.

Mənə elə gəlir ki, əvvəlki vaxtlarda Flandiyada çiçəklənən və Yelizavetanın hakimiyyətinin ilk illərində İngiltərəyə gətirilən zərif kətanın manufakturaları da; Lion və Spitalfilddə müasir ipək manufakturaları da belə yaranmışdır. Bu yolla gətirilən manufakturalar xarici manufakturaların bənzəri olduğundan əsasən xarici xammalla işləyirdilər. İlk dəfə Venesiya manufakturası işə salınanda bütün zəruri materiallar Sisiliya və Levantadan gətirilmişdi. Daha əvvəl yaranmış Luka manufakturaları da xarici xammalla işləyirdilər. Tut ağaclarının və ipək qurdlarının yetişdirilməsi, görünür, Şimali İtaliyada XVI əsrə qədər yayılmamışdı. Fransada bununla yalnız IX Karlın hakimiyyəti dövründə məşğul olmağa başladılar. Flandriya manufakturaları, əsas etibarilə, İspaniya və İngiltərə yunu ilə işləyirdilər. İspan yunu ilk İngiltərə yün manufakturası üçün olmasa da, uzaq bazarlarda satın üçün uyğunlaşdırılmış ilk manufakturalar üçün xammal kimi xidmət edirdi. Hal-hazırda Lion sənayesi tərəfindən istifadə olunan ipək xammalın yarısı xarici mənşəlidir: onun yarandığı zaman ya hamısı, ya da, demək olar ki, hamısı xaricdən alınır. Spitalfild sənayesində istifadə olunan xammalın heç kiçik hissəsi də İngiltərənin özündə istehsal olunmayıb. Belə müəssisələr, adətən ayrı-ayrı şəxslərin niyyəti ilə yaradıldığından onların yerləşdiyi yer bir halda dənizkənarı şəhər, digərində – bu şəxslərin maraqlarından, fikirlərindən və yaxud şiltaqlıqlarından asılı olaraq ölkənin daxilindəki şəhər olurdu.

Uzaq bazarlara işləyən manufakturalar başqa vaxtlar hətta ən kasıb və mədəniyyətsiz ölkələr belə yaşaya bilmədikləri ev və daha kobud sənətlərin tədricən təkmilləşdirilməsi nəticəsində sanki öz-özünə yaranır. Belə manufakturalar ümumi qaydaya əsasən bu ölkənin istehsal etdiyi xammaldan istifadə edirlər və görünür, dəniz sahillərindən və bəzən də bütün su-yolu nəqliyyatından çox da böyük olmasa da, kifayət qədər məsafədə olan kontinental ölkələrdə daha zərif məmulatlar hazırlayan ilk müəssisələr idi. Təbii məhsuldarlığı olan və asan becərilən kontinental ölkə əkinçilərin yaşaması üçün zəruri olanla müqayisədə daha artıq ərzaq məhsulları istehsal edir; quru yol nəqliyyatının bahalıqı və çayla daşımanın əlverişsiz olması ucbatından bu artıqlığı xaricə göndərmək çox vaxt çətin olur. Ona görə də, bolluq ərzaq məhsullarını ucuz edir və çoxsaylı işçiləri yaxınlıqda yerləşməyə həvəsləndirir, çünki onlar sənətlərinin başqa yerdəkilərə nisbətən burada onlara daha çox zəruri və rahatlıq malları ilə təmin etdiyinə əmin olurlar. Onlar torpağın istehsal etdiyi xammalı emal edir və öz hazır məmulatlarını və yaxud onun eyni olan onların

qiymətini yeni xammal və ərzaq məhsullarına mübadilə edirlər. Onlar artıq qalan xammala onun dənizə və yaxud uzaq bazara daşınması xərclərinə qənaət etməklə əlavə dəyər verirlər; onun əvəzində onlar əkinçiləri əvvəllər ala bildiklərindən indi daha əlverişli şərtlərlə faydalı və ya onlara xoş olan məhsullarla təchiz edirdilər. Əkinçilər öz artıq qalan məhsullarına ən yaxşı qiyməti alırlar və onlara lazım olan digər istehlak mallarını daha ucuz almaq imkanına malik olurlar. Beləliklə, bu onları torpağın gələcəkdə yaxşılaşdırılması və daha yaxşı emal edilməsi yolu ilə artıq qalan məhsulun sayını artırmağa həvəsləndirirdi. Və əgər torpağın məhsuldarlığı emal sənayesini yaradıbsa, onda bu sənayenin inkişafı da, öz növbəsində, torpaqda öz əksini taparaq onun məhsuldarlığını daha da artırır. Sənaye müəssisələri öncə yaxınlıqdakı ərəziləri, sonra isə öz məmulatları təkmilləşdikcə və yaxşılaşdıqca daha uzaqda olan bazarları təchiz edir. Həqiqətən də nə xammal, nə də hətta kobud və sadə sənaye məmulatları böyük çətinliklərsiz quru yol ilə uzaq məsafəyə daşınmaya tab gətirə bilmirsə, bu daha bahalı və zərif sənaye malları üçün çox asandır. Onların kiçik həcmi çox vaxt qiymətcə çoxlu sayda xammala uyğun olur. Məsələn, cəmi 80 f. çəkisi olan zərif kətan kəsiyi öz qiymətində nəinki 80 f. yunun qiymətini, həm də işçilərin və bilavasitə onların sahibkarlarının saxlanmasına istifadə olunan bir neçə min fut çörəyin qiymətini özündə toplayır. Çörək öz təbii görkəmində çətinliklə xaricə çıxarıla bildiyi halda, belə faktiki olaraq hazır sənaye məmulatları şəklində çıxarılır və asanlıqla dünyanın ən ucqar yerlərinə göndərilə bilir. Sanki belə təbii, özbaşına Lidsin, Qalifaksın, Birmingemin və Uolverqamptonun manufakturaları böyüdü və inkişaf etdi. Bu manufakturalar özündə əkinçiliyin məhsulunu əks etdirir. Müasir dövrün Avropa tarixində onların yayılması və inkişafı, adətən xarici ticarətin məhsulu olan manufakturaların yaranmasının ardınca gəlirdi. İngiltərə, adları yuxarıda çəkilən şəhərlərdə indi çiçəklənən manufakturalardan heç olmasa biri, öz məmulatını xaricə satmaq üçün hazır olandan hələ yüz il qabaq İspaniya yunundan hazırlanan zərif kətanları ilə məhşur idi. Bu manufakturaların təkmilləşməsi və inkişafı yalnız kənd təsərrüfatının təkmilləşməsi və inkişafı nəticəsində baş verə bilərdi ki, bu da bilavasitə həmin ticarətdən törəyən sənaye və xarici ticarətin əsas və son nəticəsi idi. Bunun izahına mən indi keçəcəyəm.

IV FƏSİL

ŞƏHƏRLƏRİN TİCARƏTİ KƏND YERLƏRİNİN RİFAHININ YÜKSƏLİŞİNƏ NECƏ TƏSİR GÖSTƏRDİ

Sənəyə və ticarət şəhərlərinin üç müxtəlif yolla artımı, varlan-
ması onların yerləşdiyi kənd yerlərinin mədəniyyət və rifahının
artmasına təsir edirdi.

Birincisi, kənd yerlərinin xam məhsulu üçün böyük və hazır ba-
zar kimi çıxış etməklə onlar torpaqların emalını və onların gələcəkdə
yaxşılaşdırılmasını həvəsləndirirdilər. Bu müsbət nəticə, hətta onlar
yerləşdiyi ölkələrlə məhdudlaşmır, əksinə onlar ticarət münasibətləri
saxladıqları ölkələrə də az və ya çox dərəcədə yayılırdı. Onlar bu ölkə-
lərin xammalının və ya sənaye məmulatının bəzi hissəsi üçün bazar
kimi xidmət göstərirdi və deməli, məlum dərəcədə onları mədəniyyət
və sənayesini mükafatlandırır. Lakin onların öz ölkəsi bu bazara
yaxın olmasına görə daha çox qazanc əldə edirdi. Onların xammalının
daşınmasına ən az xərc düşdüynə görə ticarətçilər onların istehsal-
çılarına ən yaxşı qiyməti ödəyə bilirdi və onu istehlakçılara daha uzaq
ölkələrin xammalından baha olmayan qiymətə çatdırı bilirdilər.

İkincisi, şəhər sakinlərinin əldə etdiyi var-dövlət çox vaxt satışda
olan torpaqların alınmasına xərclənirdi, hansılarınkı əksər hallarda
çox hissəsi becərilməmiş qalırdı. Ticarətçilər, adətən, torpaq sahibi
olmağa can atırlar və ona çevrildəndən sonra onlar, bir qayda olaraq,
kənd təsərrüfatının təkmilləşməsində ən yaxşı aparıcı olurlar. Tacir öz
pullarını, əsas etibarilə, mənfəət gətirən layihələrə xərcləməyə, köklü
mülkədar isə onları faydasız xərcləməyə öyrəşib. Birinci çox vaxt
pullarının ondan getdiyini və sonradan mənfəətlə ona qayıtdığını
görür, halbuki, digəri onlarla vidalaşdıqdan sonra çox nadir hallarda
onları yenidən görməyə güman edir. Bu müxtəlif vərdişlər, təbii ki,
praktiki işlərin hər birində fəaliyyət vasitəsi və tərzinə təsir edir. Tacir,
adətən cəsarətli, mülkədar isə cəsarətsiz sahibkar olur. Birinci həyata
keçirilən xərclərə proporsional olaraq onun dəyərinin artımını gözlə-
yirsə özünün bütün torpağının yaxşılaşdırılmasına o dəqiqə əhəmiy-
yyətli böyük kapital qoymağa qorxmur; ikinci, əgər ümumiyyətlə,
kapitala malikdirsə (hansı ki, həmişə olmur) nadir hallarda onu bu
cür xərcləməyə qərar verir. Əgər o, ümumiyyətlə, yaxşılaşma aparırsa,

adətən bunu kapitala deyil, illik gəlirindən qənaət etdiyi məbləğə edir. Kim ki, kənd təsərrüfatı aşağı səviyyəli olan ölkədə yerləşən ticarət şəhərində yaşamaq olardı, çox vaxt bu sahədə köklü mülkədarlara nisbətən tacirlərin hərəkətlərinin nə qədər cəsarətli və ağıllı olduğunu müşahidə edirdi. Bundan başqa, ticarətlə məşğulolma tacirdə qanun-qaydaya, qənaətcilliyə və diqqətə vərdiş aşıladığından, onu istənilən təkmilləşdirmə layihəsinin müvəffəqiyyətlə və mənfəətlə həyata keçirilməsi üçün daha bacarıqlıdır.

Üçüncüsü, ticarət və sənaye tədricən normal idarəetmə və qanun-qaydanın təyin edilməsinə, bunlarla birgə də bu vaxta qədər sakinlərinin, demək olar ki, qonşuları ilə müharibə vəziyyətində və özlərindən yuxarıda dayananlardan qul asılılığında yaşayan kənd yerlərində şəxsiyyətin təhlükəsizliyi və azadlığının təmin edilməsinə də gətirib çıxarırdı. Bu ən az müşahidə olunsa da belə, ticarət və sənayenin inkişafının bütün nəticələrindən ən əsası idi. Mənə məlum olan qədər Yum¹ indiyə qədər bu hala diqqət yetirən yeganə müəllifdir.

Xarici ticarət və daha təkmil manufakturaları olmayan ölkədə iri torpaq sahibi torpağı emal edən insanların saxlanması üçün xərcləri ödədikdən sonra, yerdə qalan torpağın məhsulunun böyük bir hissəsini mübadilə edə bilmədiyindən onun bütünlüklə öz malikanəsində kənd qonaqpərvərliyinə istifadə edir. Əgər bu artıq qalan hissə yüz və ya min adamın saxlanmasına bəs edirsə, onda o, onu yüz və ya min adamın saxlanmasından başqa cür istifadə edə bilmir. Ona görə də, o, həmişə çoxlu müştəri və əyanlarla əhatə olunur, əsgərlər ödənişə görə hökmdara tabe olduqları üçün öz saxlanmasını heç nə ilə ödəyə bilməyən və onun əliaçıqlığı sayəsində hər şeyə görə ona borclu olduqlarına görə onlar da ona tabe olmalıdırlar. Avropada sənaye və ticarətin inkişafına qədər hökmdardan başlayaraq kiçik barona qədər varlıların qonaqpərvərliyi və imkanlıların hakimiyyəti bizim indi təsəvvür etdiyimiz bütün hər şeyi xeyli üstələyirdi. Vestminster abbatlığının zalı Kürən Vilhelm üçün yemək otağı olurdu və o, çox vaxt onun bütün həmsüfrə yoldaşlarını yerləşdirmək üçün çox balaca gəlirdi. Fom Beketin israfçılığı və əliaçıqlığını onun pis havada stul çatmayanda yeməkdə iştirak edən rıtsar və skvayrlar yerdə oturarkən təmtəraqlı paltarları bulanmasın deyər, öz zəlinin yerinin təzə ot və qamışla döşənilməsində görürdü. Görkəmli qraf Varvik, deyilənə görə, öz çoxsaylı qəsrlərində 30 min adam saxlayıb;

¹ Bax: Yumun «Təcrübələri», ticarət haqda təcrübə.

bu rəqəm nə qədər şişirdilsə də, yəqin ki, çox böyük olub belə şişirdilməyə imkan verib. Demək olar ki, belə qonaqpərvərlik təzəlikcə Şotlandiyanın bir çox yerlərində tətbiq olunub. Görünür, o, ticarət və sənayesi az tanınan xalqlara məxsusdur. Doktor Pokok¹ danışır ki, mən bir ərəb başçısının öz heyvanını satmaq üçün gəldiyi şəhərin küçələrində yemək yeyərkən onun ziyafətində iştirak etmək və yanında oturmaq üçün bütün yoldan keçənləri, hətta sadə yoxsulları dəvət etdiyini görmüşəm.

Kəndlilər də onun qulluqçuları və yaxınları kimi iri torpaq sahibindən bütün mənalarda asılı idilər; hətta onlardan təhkimli asılılığında olmayanlar və azad icarəçi olaraq onların torpaqdan aldıkları gəlirin ölçüsünə heç bir aidiyyəti olmayan rentanı ödəyənlər də belə asılı idilər. Krona, yarım krona, qoyun, quzu bir neçə il bundan qabaq Şotlandiyada bütün bir ailənin yaşamasını təmin edən torpaq sahəsinə görə adi icarə ödənişi idi. Bəzi yerlərdə o, bu günə qədər qalmaqdadır və orada məlum pul məbləğinə başqa yerlərdə olduğundan artıq sayda məhsul almaq olmaz. İri malikanənin artıq qalan məhsulunun elə həmin malikanədə istifadə olunduğu ölkədə sahibkara çox vaxt onun bir hissəsinin bir qədər evindən aralıda istifadə olunması əlverişli və rahatdır, əlbəttə, əgər onu istifadə edənlər qulluqçuları və müşayətçiləri kimi ondan asılıdırlarsa. Bu onu həddən artıq çoxsaylı müşayətçilər və həddən artıq çoxsaylı ailənin olması ilə bağlı çətinlik və qayğılardan azad edir. Kifayət qədər torpağı olan azad icarəçi öz torpağını saxlamaq üçün, yalnız nominal icarəni ödəyən zaman torpaq sahibindən onun qulluqçuları və yaxınlarından hər biri kimi asılı olur və eyni ilə, sözsüz, ona tabe olmalıdır. Belə torpaq sahibi öz evində qulluqçularını və yaxınlarını yedizdirir, öz icarəçilərini isə onların evində yedizdirir. Bu da və digərləri də onun əliaçıqlığının hesabına yaşayır və onların əldə etdikləri yaşam tərzinin saxlanması onun öz arzusundan asılıdır.

Keçmiş zamanların baronlarının hökmranlığı hadisələrin belə axarında iri torpaq sahiblərinin öz icarəçi və yaxınlarına münasibətdə malik olduqları hakimiyyətə və təsirə əsaslanırdı. Onlar qaçılmaz olaraq onların malikanələrində yaşayanların hamısı üçün sülh şəraitində hakim, müharibə vaxtı sərkərdə olurdular. Onlar öz ərazilərində intizamı saxlaya və qanunları həyata keçirə bilirdilər, belə ki, onlardan hər biri öz malikanəsinin sakinlərinin gücünü onlardan

¹ *Pocock*, Description of the East, I, 183.

birinin qeyri-qanuni hərəkətlərinə və ya zorakılığına qarşı yönəldə bilirdi. Onlardan başqa heç kim, hətta hökmdar, belə bunu etmək səlahiyyətinə malik deyildi. Uzaq zamanlarda hökmdar öz dövlətində ən iri torpaq sahibindən başqa bir şeyi ifadə etmirdi və ona ümumi düşməyə qarşı müdafiə məqsədilə digər iri torpaq sahibləri məlum hörməti göstərirdilər. Bütün sakinləri silahlanmış və bir-birini dəstəkləyən hər hansı bir torpaq sahibinin torpaqları çərçivəsində kiçik bir borcun alınması hökmdardan, əgər o bunu öz ixtiyarına aid etmək istəsə idi, vətəndaş müharibəsini yatızdırmaq kimi səy tələb edərdi. Bununla əlaqədar o, öz ölkəsinin çox hissəsində ədalət qanunu bu işin öhdəsindən gələ bilənlərə verməli olurdu və həmçinin, eyni səbəb ucbatından kənd milisiyasına komandanlıq etməyi də onun tabeçiliyə hazır olduğuna həvalə etməli olurdu.

Bu ərazi yurisdiksiyasının sanki feodal hüququndan yaranmasını fikirləşmək səhv olardı. Təkcə vətəndaş və cinayət ali yurisdiksiyası deyil, həm də ordunu yığmaq, pulu çap etmək və hətta onlardan asılı olan əhali üçün qanun və qaydaları qəbul etmək hüququ alloidal hüquq əsasında qədimlərdə, yəni Avropada feodal hüququ anlayışının məlum olmasına qədər bir neçə yüz il öncə torpaq sahiblərinə məxsus idi. Görünür, İngiltərədə sakson lordlarının hakimiyyət və yurisdiksiyası zəbt olunana qədər və zəbtdən sonra istənilən norman lordlarını hakimiyyəti qədər nüfuzlu idi. Lakin ehtimal olunur ki, feodal hüququ İngiltərədə yalnız zəbt edilmədən sonra ümumi qəbul olunan oldu. Mübahisəsiz fakt kimi hesab etmək lazımdır ki, alloidal qaydada Fransanın iri torpaq sahibləri bu ölkədə feodal hüququ tətbiq edilənə qədər hələ qədimdən çox geniş hakimiyyət və yurisdiksiyaya malik idilər. Təbii ki, belə hakimiyyət və yurisdiksiya yuxarıda təsvir olunan mülkiyyət və adət munasibətləri əsasında yaranırdı. Fransa və İngiltərə monarxiyasının keçmiş zamanlarına diqqət yetirmədən daha yaxın dövrlərdə də çoxlu sayda təsdiqləmələr tapa bilərik ki, bu cür nəticələr həmişə belə səbəblər əsasında yaranır. Şotlandiyada olan Lokberdən mülkiyyətçi m-r Kameron-of-Loçielin heç bir qanuni səlahiyyətə malik olmadan və şahlığın, belə desək, lordu¹ və hətta bilavasitə şahın torpağını saxlayan da olmadan, sadəcə olaraq, hersoq Arqaylın vassalı olmaqla və sülh vaxtı hakim olmasa da belə ona onun hakimiyyəti altında olan

¹ Lord of Regality. Özünü hökmdarın məhkəmə hakimiyyətini tanınamamaq hüququna malik hesab edən sahiblər belə adlandırılırdı.

əhali üzərində ölüm cəzasına qədər cinayətli divantutmanı həyata keçirməsindən heç 30 ildə keçməyib. Verilən məlumatlara əsasən o, bu zaman ən böyük ədaləti gözləyirdi. Baxmayaraq ki, heç bir məhkəmə formalarını gözləməirdi və tam mümkündür ki, ölkənin bu hissəsinin vəziyyəti o zaman ictimai sakitlik və intizamı gözləmək üçün onu özünə bu hakimiyyəti verməsinə məcbur edirdi. Rentası ildə bir dəfə belə olsun 500 funtu keçməyən bu ölkədə o, ona təhkim olunan əhalidən 800 adamı üsyana çəkərək ardınca aparmışdı.

Feodal hüququnun tətbiq edilməsi iri alloidal sahiblərinin hakimiyyətini gücləndirmədi; o, daha çox onu məhdudlaşdırmaq cəhdi idi. O, hökmdardan başlayaraq kiçik torpaq sahibinə qədər vəzifə və xidmətlərin bütöv sırası ilə əlaqəli, düzgün təhkim olunmanı təyin etdi. Torpaq sahibinin yetkinlik yaşı olana qədərki vaxt ərzində gəlirləri onun torpağının idarə olunması ilə birgə ondan bilavasitə yuxarıda olana ötürülürdü; beləliklə, iri torpaq sahiblərinin torpaqlarının idarə edilməsi və gəliri hökmdarın əlinə keçirdi və o, azyaşlının saxlanması və tərbiyəsi ilə himayədar kimi məşğul olmaqla, sonuncunun mövqeyinə uyğun gəldikdə onun nıgahını həyata keçirmək hüququna malik olması da qəbul olunurdu. Amma bu vəziyyət şahın hakimiyyətinin güclənməsinə və iri torpaq sahiblərinin hakimiyyətinin zəifləməsinin zərurətinə gətirsə də, kənd əhalisi arasında intizam və yaxşı idarəetmənin təyin olunması üçün kifayət etmirdi, çünki bununla eyni vaxtda kifayət qədər mülkiyyət sahəsində və intizamsızlığı yaradan davranışlarda dəyişikliklər baş vermirdi. Dövlətin hakimiyyəti yuxarıda çox zəif və aşağıda çox güclü olaraq qalmaqda idi; aşağı üzvlərin hədsiz gücü başda olanların zəif olması səbəbindən idi. Feodal ierarxiyasının təyin olunmasından sonra da hökmdar iri mülkədarların əvvəl olduğu kimi zorakılıq və özbaşınalığını cilovlaya bilmirdi. Əvvəlki kimi onlar öz fikirləri ilə fasiləsiz olaraq bir-biri ilə müharibə aparır və çox zaman şaha qarşı da müharibə aparır; və kənd əvvəlki kimi zorakılıq, talanlıq və intizamsızlığın səhnəsi olaraq qalırdı.

Amma özünün bütün məcburi olmasına baxmayaraq feodal təsisatlarının heç zaman edə bilmədiyini tədricən səssiz və görünmədən xarici ticarət və manufakturaların fəaliyyəti həyata keçirdi. Onlar tədricən iri torpaq sahiblərini öz torpaqlarının bütün artıq qalan məhsullarını dəyişdirə bildikləri və özlərini saxlayanları, yaxud yaxınları ilə bölüşmədikləri müəyyən şeylərlə təchiz etdilər. Hər şey özün üçün və digərləri üçün heç nə – görünür, bütün zamanlarda insan hakimlərin dəyişməz qaydası olmuşdur və ona görə də, onlar öz

gəlirlərinin bütün dəyərini istifadə etmək vasitəsini tapan kimi, onunla kimləsə bölüşməyə hər hansı bir hazır olmanı itirirdilər. Bir cüt brilliant toqa, yaxud faydasız və fani olan əşyaya görə onlar bir il ərzində min adamın saxlanması dəyərinə uyğun olan qiyməti ödəyir və bununla da özlərinə verilə biləcək təsir və hakimiyyətdən imtina edirdilər. Amma brilliant toqqalar tamliqlə onların sərvəti olurdu və heç bir digər adam ondan istifadə edə bilmirdi. Halbuki, öz vəsaitlərini əvvəlki qaydada xərclənməsi zamanı onlar bununla ən azından min adamla bölüşməli olacaqdı. Bu vasitələrdən hansının üstün olmasını təyin edərək qərar verən üçün göstərilən bu fərqlilik böyük əhəmiyyətə malik idi. Beləliklə, özünün uşaqsayağı, aşağı səviyyəli və ağılsız şöhrətpərəstliyin təmin edilməsi üçün onlar tədricən öz hakimiyyət və təsirini verirdilər.

Təm-təraq əşyalarını istehsal edən manufaktura və xarici ticarət olmayan ölkələrdə illik gəliri on min funt olan insan, öz gəlirini ixtiyarındakı və o zaman zəruri olaraq hamısı ondan asılı vəziyyətdə olan təqribən min ailənin saxlanılmasından başqa cür istifadə edə bilmirdi. Avropanın müasir vəziyyətindən on min funt illik gəlir əldə edən insan tamamilə onu xərcləyə bilər və o, adətən, onu elə şəkildə xərcləyir ki, özünün himayəsində bilavasitə ondan artıq qulluqçu və yaxud 20 adamı saxlayır. Dolayı yolla o, yəqin ki, əvvəlki xərcləmə vasitəsi zamanı edə biləcəyindən az və çox sayda insanların saxlanmasını təmin edir: özünün gəlirini dəyişdirdiyi bahalı məmulatların sayı çox az olsa da, onların yığılması və hazırlanmasında məşğul olan işçilərin sayı zəruri olaraq çox böyük olmalı idi. Bu məmulatların yüksək qiyməti ümumi qaydaya görə onların əməyinin haqqı və onların bilavasitə bütün sahibkarların mənfəətinin ödənilməsi ilə şərtlənir. Bu qiyməti ödəməklə o, dolayı olaraq bütün bu əməkhaqqı və mənfəəti ödəyir, bununla da bütün bu işçilərin və onların sahibkarlarının saxlanmasında iştirak edir. Halbuki, o, onlardan hər birinin saxlanmasında çox az şəkildə iştirak edir: çox az sayda olanların saxlanmasında ola bilər ki, onda bir hissə, mininin və daha artığının saxlanmasında yüzdə bir hissə, yerdə qalanlarının saxlanmasında, hətta on mində bir hissə iştirak edir. Onlar az və ya çox dərəcədə ondan asılı olmadığına görə və ümumilikdə, onsuz da yaşaya bildiklərinə görə o, onların saxlanmasında iştirak edir.

İri torpaq sahiblərini öz gəlirlərini yaxınlarına və saxladıqlarına xərcləyəən zaman, onlardan istənilən biri tamamilə öz saxladıqlarının və yaxınlarının hər birinə saxlanma imkanı verir. Onlar tacir və ya

sənətkarların saxlanılmasına xərclədikləri zaman isə onlar kəndli qonaqpərvərliyinə xas olan bədxərcliyi nəzərə almaqla həmin sayda və hətta əvvəlkinə nisbətən daha artıq sayda insanları saxlaya bilər. Amma ayrılıqda götürüldükdə onlardan hər biri çox vaxt bu böyük saydan olan bir insanın saxlanması üçün çox az çəkiddə iştirak edir. Hər bir ticarətçi və yaxud sənətkar yaşaması üçün vəsaiti bir deyil, yüzlərlə və yaxud minlərlə istehlakçıdan alır. Ona görə də, müəyyən dərəcədə onların hamısına borclu olsa da, ayrılıqda götürdükdə onların heç birindən tam asılı olmur.

Beləliklə, iri torpaq sahiblərinin şəxsi məsrəfləri tədricən artdığı zaman tədricən onun əhatəsi və qulluqçularının sayı da azaldı və sonda onlar tamamilə azad edildi. Eyni ilə bu səbəb tədricən onların öz saxladıqlarının da artıq hissəsini buraxmağa məcbur etdi. Onlar fermalarının ölçülərini artırır və adamların olmaması şikayətinə baxmayaraq, o zamanlar fermerlərin sayını kənd təsərrüfatının və mədəniyyətinin aşağı səviyyəsinə uyğun olaraq torpağın becərilməsi üçün zəruri olan saya qədər ixtisara salırdılar. Lazımsız ağızların ləğv edilməsi və fermerlərdən fermanın bütün dəyərinin alınmasına görə torpaq sahibi həddən artıq çox qalan məhsul istehsal edirdi və yaxud həddən artıq çox qalan məhsulun qiymətini əldə edirdi, tacir və sənayeçilər isə ona əvvəlki məhsulun yerdə qalan hissəsi ilə etdiyi kimi bunu da öz şəxsi tələblərinə xərcləməyə imkan verirdilər və eyni səbəblər təsir göstərməyə davam etdiyindən o, torpağının bu vəziyyətində verə bildiyindən də artıq olaraq öz gəlirlərini artırmağa can atırdı. Onun icarəçiləri bu şərtlərlə yalnız o zaman razılaşa bilirdilər ki, gələcəkdə torpağı yaxşılaşdırılmasına xərclədiklərinin hamısını mənfəətlə geri qaytara bilmələri üçün öz sahələrinə müəyyən sayda illər uzununu hakim olma ilə təmin edilmiş olsunlar. Torpaq sahibinin şöhrətpərəst bədxərcliyi onu bu şərti qəbul etməyə vadar edirdi; belə uzunmüddətli icarə yarandı.

Azad icarəçi torpağın tam dəyərini ödəməklə artıq torpaq sahibindən tam asılı olmurdu. Onların bir-birindən əldə etdikləri maddi qazanc qarşılıqlı və eyni idi, belə icarəçi az torpaq sahibinin xidmətində həyatı və ya əmlakı ilə risk etmirdi. Əgər onun uzun müddətə icarəsi varsa o, tamamilə müstəqildir və onun torpaq sahibi onda icarə müqaviləsində danışılmışdan başqa, hətta ən cüzi xidməti belə gözləməli deyil və yaxud ölkənin ümumi qəbul olunmuş adi qanuna əsasən ona güvənməməlidir.

İcarəçilərin bu yolla müstəqil olmasında, qulluqçuların isə buraxılmasından sonra iri torpaq sahibləri yusdisiyaların mütəmadi göndərilməsinə mane olmaq və yaxud kənddə ictimai sülhü pozmaq imkanından məhrum olurdular. Özünün ilk qohumluq hüququnu İsaf kimi aclıq və ehtiyac anında mərcimək şorbasına deyil, bolluğun artıqlığı təsiri altında böyükləri maraqlandırmaq əvəzinə daha çox uşaqlar üçün oyuncaq olmağa yarayan daş-qaş və əşyaların təsiri altında onlar hər hansı bir mövqelərini itirdilər və istənilən imkanlı meşanın və şəhər ticarətçisinin səviyyəsi ilə bərabərləşdilər. Kənddə şəhərdəki kimi normal idarəetmə təyin olundu, çünki artıq heç kim onu pozmaq gücünə malik deyildi.

Bu, yəqin ki, bizim mövzuya birbaşa aid deyil, amma mən qeyd etməyə bilmərəm ki, ticarət ölkələrində çox nadir hallarda iri malikanələrə nəslən-nəslə malik olan qədim soyadlarına rast gəlinir. Əksinə az inkişaf etmiş ticarət olan yerlərdə, məsələn, Uels və yaxud Şotlandiyanın dağlıq sahəsində onlar çoxsaylıdır. Ərəb tarixi geniologiyalarla boldur, bir tatar xanı¹ tərəfindən yazılmış və bir neçə Avropa dillərinə tərcümə edilmiş tarix isə, demək olar ki, yalnız belə geniologiyalardan ibarətdir: bu göstərir ki, belə qədim soyadları bu millətlər arasında çox yayılmışdır. Verilən gəlir ölçüsündə bu qədər adamları öz himayəsində saxlamaq üçün öz gəlirlərini xərcləyən varlı insan müflis olmağa risk etmir və görünür, onun əlaçlılığı nadir hallarda hədsiz olur, çünki o öz vəsaitləri ilə artıq sayda adamları saxlamağa cəhd edir. Amma o, çox böyük gəliri özünə xərcləmək imkanına malik olduqda öz xərclərinin qədərini bilmir, çünki öz şöhrətpərəstliyi və ya öz eqoizminin həddini bilmir. Ona görə də, ticarət ölkələrində sərvət bu bədxərcliyinin qarşısını almaq məqsədini güdən qanunun ciddi yazılışının əksinə olaraq çox nadir hallarda eyni bir ailədə uzun müddət qalır. Əksinə, bu daha çox hər hansı bir yazılmış qanunun müdaxiləsi olmadan primitiv xalqlarda mövcuddur və onlar heyvandarlıqda məşğul olan xalqlardır ki, bunlar da tatarlar və ərəblərdir, onların da əmlakı istehlak məhsullarından ibarət olduğuna görə bu mümkün deyil.

Beləliklə, ictimai rifah üçün ən vacib sayılan inqilab, az da olsa cəmiyyətə xidmət etmək fikri olmayan iki müxtəlif sinif insanlar

¹ Burada Smit Əbdülqazi Bahadırın «Tatarların geneoloji tarixi», Xivin xanını nəzərdə tutur. Bu rus dilinə Sabluklov tərəfindən «Türklərin tarixi» adı ilə tərcümə edilib, Kazan, 1854.

tərəfindən həyata keçirilmişdir. Ən gülməli görünən şöhrətpərəstliyin təmin edilməsi – bu idi, iri torpaq sahiblərinin yeganə motivi. Daha az gülməli olan ticarətçi və sənətkarlar öz şəxsi maraqları əsasında hərəkət edir və hər hansı bir əlverişli vəziyyətdə onlara məxsus olan qəpiyi qazanmağın alverçi qaydasını əsas tuturdular. Birinin ağılsızlığı və digərinin əməksevərliyinin əsasında nə bunlar, nə də digərləri tədricən baş verən böyük inqilabı qabaqcadan görmürdülər.

Bu yolla şəhərlərin sənayesi və ticarəti Avropanın böyük hissəsində kəndlərin və kənd təsərrüfatının artım və inkişafının nəticəsi deyil, səbəbi olurdu.

Lakin inkişafın bu qaydası hadisələrin təbii axarına zidd olsa da o, qaçılmaz olaraq astagəlliyi və dayanıqsızlığı ilə fərqlənirdi. Sərvəti ticarətindən və manufakturalarından çox böyük dərəcədə asılı olan Avropa ölkələrinin zəif inkişafını, sərvəti əkinçiliyə əsaslanan bizim Şimali Amerika koloniyalarının yüksək müvəffəqiyyəti ilə müqayisə edin. Ehtimal olunur ki, Avropanın əksər hissəsində sakinlərin sayı 50 ildən az olmayan müddətdə 2 qat artır. Təyin olunmuşdur ki, bizim bəzi Şimali Amerika koloniyalarında əhali 20 və yaxud 25 ilə 2 qat artır. Avropada ilkin qohumluq və malikanələri özgəninkiləşdirilməməsi qanunu iri malikanələrin bölünməsinə hər cür maneçilik törədir və bununla da kiçik mülkiyyətçilərin sayının artmasını çətinləşdirir. Halbuki, özünün kiçik sahəsinin hər qarışını tanıyan və təbii olaraq mülkiyyəti, xüsusilə də, kiçik mülkiyyəti ilə bağlılığı olan kiçik mülkiyyətçi yalnız onun emalından deyil, həm də bəzədilməsindən zövq aldığından bütün digərləri ilə müqayisədə ümumi qaydaya görə ən əməksevər, torpağın yaxşılaşdırılması üzərində işləyən ən bacarıqlı və ən yaxşı nailiyyətlərə nail olandır.

Bundan başqa, bu məhdudiyətlər bazardan kənarında o qədər çox torpaq saxlayır ki, həmişə onu almaq istəyən kapitallar satılan torpaqdan çox olması göz qabağında olur və satışı çıxarılan torpaq həmişə inhisar qiyməti ilə satılır. Torpaqdan gələn gəlir onun alqısına xərclənmiş məbləğə görə faizləri heç vaxt ödəmir və bundan başqa təmir xərclərini və digər cari məsrəflərlə yüklənirdi, halbuki pulun faizə verilməsi zamanı bu baş verməyir. Avropanın hər yerində torpağın alınması kiçik kapitalın ən səmərəsiz qoyuluşudur. İşlərindən rahatlığa gedən az gəlirli insan düzdür, daha çox etibarlılığı və özündə qalması məqsədilə çox vaxt özünün böyük olmayan kapitalını torpağa qoymağa üstünlük verir. Düzdür, azad peşəli və gəlirini başqa mənbələrdən alan insan da çox zaman öz yığımını bu yolla

saxlamağa üstünlük verir. Amma gənc insan ticarət və yaxud hər hansı azad peşə ilə məşğul olmaq əvəzinə özünün 2 və ya 3 min funtluq kapitalını böyük olmayan torpaq sahəsinin alınmasına və emalına xərcləyirsə, o, əlbəttə, kifayət qədər xoşbəxt və müstəqil həyata güvənə bilər, lakin o, həmişəlik külli var-dövlət və yaxud böyük məşhurluq əldə etməyin hər hansı bir ümidi ilə sağollaşmalıdır, çünki hər hansı bir başqası kimi öz kapitalını başqa yolla xərcləyən zaman belə şansları əldə edə bilərdi. Belə insan iri mülkiyyətçi olmağa cəhd etməsə də, çox vaxt fermerin vəziyyətinə qədər düşmək də istəməz. Bazara əhəmiyyətli olmayan torpağın daxil edilməsi və onun qiymətinin yüksək olması, digər şəraitdə bu işə xərclənə bilən bir çox kapitalların torpağın emalına və yaxşılaşdırılmasına xərclənməyi çətinləşdirir. Əksinə olaraq Şimali Amerikada plantasiya əldə etmək üçün çox vaxt 50 və ya 60 funt kifayət edən kapital hesab olunur. Bəcərlənməmiş torpağın əldə edilməsi və yaxşılaşdırılması bu ölkədə əldə edilə bilən məşhurluq və var-dövlətə aparan ən başlıca yoldur və həm böyük olmayan, həm də ən iri kapitalların ən səmərəli tətbiqini əks etdirir. Şimali Amerikada belə torpağı, demək olar ki, havayı və yaxud onun təbii məhsulunun dəyərindən xeyli aşağı olan qiymətə almaq olur. Hansı ki, bütün torpaqların çoxdan xüsusi mülkiyyətə keçdiyi Avropada və yaxud istənilən ölkədə mümkün olmayan şeydir. Amma malikanə çoxsaylı ailə qoymuş sahibinin ölümündən sonra bütün uşaqları arasında bərabər bölünəydi, onlar, ümumi qaydada görə satışa çıxarıları. Bazara o qədər çox torpaq çıxarıları ki, o artıq inhisar qiyməti ilə satıla bilməzdi.

Torpaqdan gələn gəlir onun alınmasına xərclənən kapitalın faizlərini ödəyərdi və kiçik kapitallar başqa yolla xərclənməyə nisbətən az olmayan gəlirlə torpağın alınmasına sərf edilə bilərdi. Hər hansı bir digər Avropa ölkəsindən az olmayaraq İngiltərə torpaqlarının təbii bolluğu, ölkənin bütün ərazisi ilə müqayisədə dəniz sahillərinin uzunluğunun böyük olması və onu kəşib keçən gəmi işləyən çaylarının olması, dənizdən ən uzaq olan bəzi hissələrinə su nəqliyyatının üstünlüyünə görə təbiətin özü tərəfindən xarici ticarət, uzaq bazarlara işləyən manufakturaların və bu sonuncular tərəfindən şərtləndirilən bütün nailiyyət və yaxşılaşdırılmanın özəyi kimi təyin edilmişdi. Həmçinin, Yelzavetanın hakimiyyətinin əvvəlində İngiltərə qanunvericiliyi ticarət və manufakturaların maraqlarına xüsusi diqqət yetirdi və hətta Hollandiya istisna olmamaqla, həqiqətən də Avropada elə bir ölkə yoxdur ki, qanun ümumən bu növ fəaliyyət və əməyə

qarşı əlverişli olsun. Ona görə də, bütün bu dövr ərzində ticarət və manufakturalar fasiləsiz olaraq inkişaf edirdi. Şübhəsiz, əkinçilik də tədricən inkişaf edirdi. Lakin, göründüyü kimi o, ticarət və manufakturaların sürətli proqresinin ardınca zəif və bir qədər geridə qalaraq inkişaf edirdi. Yəqin ki, ölkənin böyük bir hissəsi Yelezavetanın hakimiyyətinə qədər də emal edilirdi. Lakin çox əhəmiyyətli hissəsi indiyə kimi becərilməmiş qalır, ondan da böyük hissəsi isə mümkün olandan daha pis becərilir. Amma İngiltərənin qanunları ticarətə himayədarlıq etməklə əkinçiliyi yalnız dolayı deyil, həm də müxtəlif tədbirlərlə bilavasitə həvəsləndirir. Məhsuldar olmayan illər istisna olmaqla çörəyin ölkədən çıxarılması nəinki azaddır, həm də xüsusi mükafatla həvəsləndirilir. Məhsuldarlıq orta olan illərdə xarici çörəyin ölkəyə gətirilməsi qadağa xarakterli ölçüləri olan rüsumlarla yüklənir. Çanlı heyvanların İrlandiyadan başqa ölkəyə gətirilməsi həmişə qadağan olunub və son vaxtlar İrlandiyaya da gətirilməsi qadağandır. Ona görə də, torpağın emalı ilə məşğul olanlar öz həmvətənlərinə münasibətdə iki əsas kənd təsərrüfatı məmulatlarına, yəni çörək və ətin inhisarına malikdirlər. Belə həvəsləndirmə (hansı ki, mən gələcəkdə göstərməyə cəhd edəcəyəm)¹, mahiyyət etibarilə, kifayət qədər illüziya ola bilsə də ən azından qanunvericiliyin əkinçiliyin inkişafına köməklik etməsini kifayət qədər sübut edir. Amma bütün bunlardan xeyli vacib olanı odur ki, yomenlər İngiltərədə qanunun onları təmin edə biləcəyi qədər sabit vəziyyətləri, müstəqilliyi hörmətilə qarşılanırlar. Bununla əlaqədar ilkin qohumluluq hüququ olan desyatına ödənilən və malikanə özgəninkiləşdirilməyən, hansı ki, qanunun ruhuna zidd olsa da bəzi hallarda icazə verilən olur, heç bir ölkə İngiltərədə olduğundan artıq kənd təsərrüfatını həvəsləndirə bilmir. Bununla belə onun səviyyəsi yüksək deyil və əgər qanun ticarətin inkişafına dolayıdan başqa kənd təsərrüfatına birbaşa kömək göstərməsəydi və yomenləri əksər digər Avropa ölkələrində olduğu vəziyyətdəki kimi qoysaydı o necə olardı ? Artıq Yelezavetanın hakimiyyətinin başlanması vaxtından 200 ildən artıq vaxt keçib – bu insanın rifahının inkişafı üçün, adətən tələb olunan bir dövrdür.

Görünür, İngiltərə ticarət ölkəsi əhəmiyyəti alana qədərdən də təqribən 100 il öncə beynəlxalq ticarətin böyük hissəsi Fransaya düşürdü. O zamanların məlumatlarına əsasən Fransanın donanması VIII Karlıın Neapola ekspedisiyasına qədər möhtəşəm idi. Lakin

¹ IV Kitab, II, V və VIII fəsil.

Fransanın kənd təsərrüfatı, ümumilikdə, İngiltərənininkinə nisbətən daha aşağı səviyyədədir. Onun qanunvericiliyi heç vaxt əkinçiliyə bu cür birbaşa təsir göstərməyib.

İspaniya və Portuqaliyanın Avropanın digər hissələri ilə xarici ticarəti, əsas etibarilə, xarici gəmilərlə aparılsa da çox əhəmiyyətlidir. O öz koloniyaları ilə ticarəti şəxsi gəmiləri ilə aparır və koloniyaların böyüklüyü və sərvətinə görə ticarət xeyli əhəmiyyətlidir. Amma bu ticarət həmin ölkələrin heç birində uzaq bazarlarda satış üçün hər hansı bir əhəmiyyətli manufakturalarını yaratmadı və onların torpaqlarının böyük hissəsi hələ də becərilməmiş qalmaqdadır. Portuqaliyanın xarici ticarəti, İtaliya istisna olmaqla, Avropanın hər hansı digər iri ölkəsindən xeyli əvvəl yaranmışdı.

Görünür, İtaliya Avropada yeganə böyük ölkədir ki, torpaqları bütünlükdə becərilib və uzaq bazarlara işləyən manufakturalara və xarici ticarətə rəhbər yaxşılaşdırmağa məruz qalıb. Qviççardininin sözlərinə görə VIII Karlın İtaliya basqınına qədər torpaq ölkənin ən dağlıq və məhsuldar hissələrdə də, ən düzən məhsuldar hissələrindəki kimi eyni dərəcədə becərilirdi. Ölkənin əlverişli yerləşməsi, o zaman tərkibində olan müstəqil dövlətlərin çoxsaylılığı, yəqin ki, əkinçiliyin belə geniş yayılmasına az köməklik etməyib. Halbuki, müasir tarixçilərdən ən dərrakəlisinin və ehtiyatlısının ümumi qeydinin əksinə olaraq, yəqin ki, o zamanladakı İtaliyada torpaqlar İngiltərənin indiki vaxtındakından heç də yaxşı emal olunmayıb.

Lakin ölkə tərəfindən ticarət və manufakturalar yolu ilə əldə olunmuş kapitalın müəyyən hissəsi onun torpaqlarının emalına və yaxşılaşdırılmasına qoyulmamışdırsa və bərkidilməmişdirsə, etibarsız və şübhəli sərvət olaraq qalmaqdadır. Tamamilə düzgün qeyd olunmuşdur ki, tacirin hər hansı bir müəyyən ölkənin vətəndaşının olması mütləq deyil. Onun üçün özünün ticarətinin hansı nöqtədən aparması xeyli dərəcədə əhəmiyyətsizdir və ən xırda narazılıq onu öz kapitalını bir ölkədən digərinə aparmağa və bununla birgə də sonuncunun qidalandırdığı bütün sənayeni köçürməyə vadar edə bilər. Hələ ki, bir kapital ölkənin simasında tikintilər və yaxud uzunmüddətli torpaq yaxşılaşdırmaları şəklində səpələnəyib, bu kapitalın heç bir hissəsi haqqında onun hansısa konkret bir müəyyən ölkəyə məxsus olduğunu demək olmaz. Müasir vaxtlarda məlumat verdiyi kimi, əgər XIII və XIV yüzilliklərin yaddan çıxarılmış tarixlərində yada salmaları nəzərə almasaq, Qanzey şəhərinin böyük hissəsinin malik olduğu çoxlu sərvətdən heç bir iz qalmayıb. Hətta dəqiqliklə məlum deyil ki, onlardan hansıları harda yerləşib və yaxud onların bəzilərinə verilmiş latın adları Avropanın hansı şəhərlərinə

aiddir. Amma XV əsrin sonu və XVI əsrin əvvəlində İtaliyanın yaşadığı sarsıntılar Lombardiya və Toskana şəhərlərinin manufaktura və ticarətini xeyli azaltsa da, bu yerlər, hələ də Avropanın ən çox məskunlaşmış və ən yaxşı emal olunmuş yerləri qalmaqdadır. Flandriyadakı vətəndaş müharibələri və onun ardınca baş vermiş ispanların hakimiyyəti Antverpenin, Gentin və Brüqqun geniş ticarətinin yerdəyişməyə məcbur etdi. Buna baxmayaraq, Flandriya əvvəlki kimi Avropanın ən varlı və ən yaxşı emal edilmiş, ən çox məskunlaşmış yerlərindən biri olaraq qalmaqdadır. Müharibələr tərəfindən yaradılan sarsıntılar və siyasi inqilablar təkə ticarət tərəfindən yaranan sərvətin mənbəyini qurudur. Kənd təsərrüfatında daha sabit yaxşılaşdırmalar nəticəsində yaranmış sərvət daha dayanıqlıdır və yalnız düşman və varvar xalqların soyğunçuluğu, viran qoymaları ilə yaranan və Avropanın qərb vilayətlərində Roma imperiyasının süqutuna qədərki və sonrakı vaxtlarda olduğu kimi bir yaxud, iki yüz il ardıcıl davam edən kəskin sarsıntılar nəticəsində ləğv oluna bilər.

IV KİTAB

SIYASİ İQTİSADIN SİSTEMLƏRİ HAQQINDA

Bilik sahəsi kimi nəzərdən keçirilən siyasi-iqtisad dövlət xadimi və yaxud qanunverici üçün zəruri olmaqla, özünün qarşısına iki müxtəlif vəzifə qoyur: birincisi, xalqı bol gəlir və yaxud yaşam üçün vəsaitlə təmin etmək, dəqiq desək, onları bunu özlərinə əldə etmək imkanı ilə təmin etmək; ikincisi, dövlətə və yaxud cəmiyyətə ictimai tələbat üçün kifayət edən gəliri vermək. O, qarşısına xalq kimi hökmdarın da varlandırılması məqsədini qoyur.

Müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif xalqlarda rifahın inkişafının xarakterinin müxtəlifliyi xalqın varlandırılması vasitələri haqqında siyasi iqtisadın iki eyni olmayan sistemini doğurdu. Biri komməriya, digəri isə əkinçilik sistemi adlandırılı bilər. Mən, mümkün olan qədər tamlıqla və aydınlıqla bu iki sistemi izah etməyə cəhd edəcəyəm və əsasən, komməriyadan başlayacağam. Bu müasir sistemdir və onu bizim ölkənin və bizim vaxtın nümunəsində başa düşmək daha yaxşıdır.

I F Ə S İ L

KOMMERSİYA VƏ YAXUD MEREANTİLİST SİSTEM HAQQINDA

Var-dövlət puldan, yaxud qızıl və gümüşdən ibarətdir – təbii olaraq dəyərin ölçüsü və mübadilə aləti olan pulun ikili funksiyasından yaranan ümumi yayılmış təsəvvür belə idi. Pul mübadilə aləti olduğuna görə ona mənsub olmaqla hər hansı bir digər əmtəə vasitəsinə nisbətən bizə lazım olanı daha asanlıqla əldə edə bilirik. Həmişə əmin oluruq ki, ən əsası – pulu əldə etməkdir. Onlar əldə edildikdən sonra artıq istənilən alqını həyata keçirmək heç bir çətinlik törətmir. Pullar dəyərin ölçüsü olduğuna görə bütün digər əmtəələrin dəyərini onlara dəyişdirilən sayı ilə ölçürük. Dövlətli adam haqqında o, çox minlərin dəyərindədir, kasıb haqqında isə onun qiyməti qəpiklikdir deyirik. Qənaətcil və yaxud varlanmağa canatan insan haqqında deyirlər ki, o pulu sevir, yüngül fikirli, əliaçıq və yaxud bədxərə insan haqqında deyirlərki, o, onlara qarşı laqeyiddir. Varlanmaq – pul əldə etmək deməkdir; bir sözlə, ümumi istifadə olunən dildə var-dövlət və pul bütün mənələrdə eyni mənəli anlayış kimi qəbul edilir.

Dövlətli insan kimi dövlətli ölkə də o ölkə qəbul olunur ki, bol pula malik olsun və ona görə də, verilən ölkədə çoxlu sayda qızıl və gümüşün yığılması onun varlanmasının ən etibarlı vasitəsidir. Müəyyən müddət ərzində Amerikanın ixtirasından sonra ispanların hər hansı tanınmayan sahildə düşmələri zamanı birinci sual, adətən ətraf ərazilərdə gümüş və ya qızılın olmasına verilirdi. Onların aldıkları məlumatdan asılı olaraq, onlar qərara alırdılar ki, bu ölkəni zəbt etməyə və yaxud sahildə qəsəbə salmağa dəyər yoxdur. Fransa kralı tərəfindən tanınmış Çingiz xanın oğullarından birinə nümayəndə kimi göndərilmiş monax Plano Karpino söyləyir ki, tatarlar ondan Fransada qoyun və öküzlərin nə qədər çox olmasını tez-tz soruşurdular. Onların sualları da ispanların sualları kimi eyni məqsədi güdürdü. Onlar bilmək istyirdilər ki, ölkə kifayət qədər dövlətlidirmi ki, onu zəbt etməyə dəysin. Tatarlar digər heyvandarlıqla məşğul olan xalqlar kimi, adətən pulun istifadəsini bilmirdilər və mal-qara dəyərin ölçüsü və mübadilə aləti olurdu. Ona görə də, onların gözlərində sərvət mal-qaradan ibarət idi, necə ki, ispanlar üçün o qızıl və

gümüşdə ifadə olunurdu. Yəqin ki, tatarların təsəvvürü ispanlarınkına nisbətən həqiqətə daha yaxın idi.

Lokk¹ pullar və istənilən digər daşınan əmlak arasında fərqi qeyd edir. O deyir ki, bütün digər daşınan əşyalar təbiətinə görə istehlak olunandır və ona görə də, onlardan ibarət olan sərvətə xüsusilə güvənmək olmaz; bir il ona bol sayda malik olan xalq gələn il, hətta ölkədən çıxarılması baş vermədikdə belə, yalnız öz şəxsi bədxərcliyi nəticəsində ona kəskin ehtiyac duya bilər. Pul isə əksinə olaraq dəyişməz dostdur, baxmayaraq ki, onlar bir əldən digərinə keçə bilər, amma onları ləğv etmək belə asan olmur və təkcə ölkədən axıb getməsinin qarşısı alınan zaman istifadə oluna bilər. Onun fikrincə bununla əlaqədar olaraq qızıl və gümüş millətin daşınan sərvətinin ən dayanıqlı və əhəmiyyətli hissəsini özündə əks etdirir və ona görə də, onun fikrincə, bu metalların artırılması dövlətin siyasi iqtisadının əsas vəzifəsi olmalıdır. Başqaları ehtimal edirlər ki, əgər hər hansı bir millətə bütün daxildən nə qədər sayda pulun dövr etməsinə heç bir əhəmiyyət kəsb etməzdi. Bu pulların vasitəsilə dövr edən istehlak malları yalnız az və ya çox sayda qəpiyə dəyişdirilərdi, amma onların fikrincə ölkənin həqiqi dövlətliliyi və yaxud yoxsulluğu bu istehlak mallarının müstəsna olaraq bolluğu və yaxud çatışmazlığından asılı olardı. Onlar hesab edirlər ki, başqa xalqlarla münasibəti saxlayan və ayrı-ayrı ölkələrdə ordu və donanmanı saxlamağa, müharibə aparmağa məcbur olan ölkələrdə işlər başqa cürdür. Bu onların sözlərinə görə yalnız onların ödənilməsi üçün pulların xaricə göndərilməsi zamanı nail oluna bilər, xalq isə öz evində kifayət sayda onlara malik deyilsə, xaricə çoxlu pul göndərə bilməz. Ona görə də, istənilən xalq sülh vaxtında qızıl və gümüşü yığmağa cəhd etməlidir ki, lazım olan vaxtda xaricdə müharibə aparmaq imkanına malik olsun.

Bu ümumi yayılmış təsəvvürlərin təsiri altında Avropanın bütün xalqları heç bir faydası olmasa da, öz ölkələrində qızıl və gümüşün yığılması üçün bütün mümkün vasitələri öyrənirdi. Avropanı bu metallarla təchiz edən əsas mədənlərin sahibləri olan İspaniya və Portuqaliya ən ağır cəza qorxusu altında onların çıxarılmasını qadağan edir və yaxud onu yüksək rüsumla yükləyirdilər. Görünür, bu cür qaydalar qədim vaxtlarda yerdə qalan əksəriyyət Avropa xalqlarının siyasətinə daxil idi. Bu siyasətin təzahürü, hətta biz onları

---

¹ Locke, An essau concerning human understanding.

ən az gözlədiyimiz yerdə də, əsasən isə Şotlandiya parlamentinin ciddi cəza təlükəsi altında ölkədən qızıl və gümüşün çıxarılmasını qadağan edən qanunlarında rast gəlinir. Bu cür siyasət keçmiş zamanlarda Fransa və İngiltərədə də həyata keçirilirdi.

Bu ölkələr ticarət ölkəsi olduqda tacirlər bir çox hallarda belə qadağanın qeyri-adi narahat olduğunu gördülər. Onlar çox vaxt öz ölkəsinə gətirmək və yaxud hər hansı bir başqa yad ölkəyə göndərmək üçün onlara lazım olan xarici əmtələri hər hansı bir digər əmtəyə mübadilə etməkdənsə, daha böyük qazanla qızıl və gümüşü ala bilərdilər. Ona görə də onlar ticarətə ziyan vuran belə qadağanlara qarşı etiraz edirdilər.

Onlar sübut edirdilər ki, birinci xarici əmtələrin alqısı üçün qızıl və gümüşün ölkədən çıxarılması heç də həmişə bu metalların sayını ölkədə azaltmır: əksinə, o, bu sayın çox vaxt artmasına gətirib çıxarır. Belə ki, bunun nəticəsində ölkə daxilində xarici əmtələrin istehlakı artmırsa, onda bu əmtələr başqa ölkələrə geri ixrac oluna bilər və orada daha böyük mənfəətlə satılmaqla onların alınması üçün ilkin halda çıxarılandan xeyli çox səli qəpiqləri geri gətirə bilər. Mən xarici ticarətin bu əməliyyatını kənd təsərrüfatında əkin və biçinlə müqayisə edir. «Əgər – o, deyir, biz əkinçinin əkin vaxtı hərəkətləri haqda, yəni çoxlu yaxşı buğdanı torpağa atması haqda mühakimə yeritsəydik, biz onu çalışqan sahib deyil, dəli qəbul etməliydik. Amma əgər biz onun cəhdlərini tacı olan biçimi yada salsaq, biz onun cəhdlərinin faydalılığı və səmərəliliyinə inanırıq»¹.

İkincisi, onlar sübut edirdilər ki, bu cür qadağalar qızıl və gümüşün ölkədən çıxarılmasına mane ola bilməz, çünki onların dəyəri ilə müqayisədə həcmələri əhəmiyyətli olmadığından xaricə asanlıqla qaçaqmalçılıq yolu ilə çıxarıla bilər; onların çıxarılması, yalnız adı çəkilən ticarət balansının gözlənilməsinə onlar tərəfindən lazımi diqqət yetirilən zamanı aradan qaldırıla bilər, yəni ölkədən çıxarılanın dəyəri ona gətirilənin dəyərini üstələdikdə ola bilər, başqa xalqlar ona məlum məbləği borclu qalır ki, o da mütləq qızıl və gümüşlə ödənilir və bu yolla ölkədə həmin metalların sayını artırır. Əgər ölkə çıxardığına nisbətən daha böyük dəyərdə ölkəyə gətirirsə, onda balans onun üçün digər xalqların xeyrinə əlverişsiz olur və beləliklə o, sonunculara zəruri olaraq qızıl və gümüşlə ödəniş etməklə onların sayını özündə azaldır. Belə halda bu metalların ölkədən çıxarılmasına

¹ Mun. Englands treasure vu foreingn trade, IV fəsil. ilk nəşri. 1664-cü il.

qadağa onların çıxarılmasına maneçilik edə bilmir, yalnız onu təhlükəli olduğuna görə daha bahalı edir, buna rəsmən başqa şərtlərdə ola bilənə nisbətən, balansı mənfəət olan ölkə üçün kurs daha əlverişsiz olacaq. Çünki xaric üçün veksəl olan tacir onu satan bankirə təkcə normal riskə, zəhmətə və ora pulları göndərilməsi üzrə xərclərə görə deyil, həm də ölkədən çıxarılmanın qadağan olunması ilə şərtlənmiş əlavə riskə görə də ödəniş etməlidir. Amma hər hansı bir ölkənin kursu nə qədər əlverişsizdirsə, zərurət yarandıqda onun ticarət balansını da əlverişsiz olur; buna uyğun olaraq zərurət üzrə onun pullarının dəyəri balans xeyrinə çevrilmiş ölkənin pulları ilə müqayisədə azalır. Belə ki, məsələn, əgər İngiltərə və Hollandiyanın arasındakı kursda fərq 5% İngiltərəyə qarşıdırsa, onda 100 unsiya gümüşün vekselin alınmasına İngiltərədə 105 unsiya gümüş xərcləmək tələb olunacaq; beləliklə, İngiltərədəki 105 unsiya gümüş Hollandiyada cəmi 100 unsiya gümüş qədər olur və onlara yalnız uyğun sayda Hollandiya əmtəələrini almaq mümkün olacaq; Hollandiyada satılan İngiltərə əmtəələri isə kursdakı fərq qədər ucuz satılacaq, İngiltərədə satılan Hollandiya əmtəələri bir o qədər baha olacaq. Birinci halda bütün bu fərq qədər İngiltərəyə axıb gələn Hollandiya pulları azalacaq, ikincidə isə İngiltərə pullarının Hollandiyaya axını bir o qədər artacaq. Bunun nəticəsində uyğun olaraq ticarət balansını İngiltərənin əleyhinə böyük məbləğdə mənfəət olacaq və bu Hollandiyaya böyük sayda qızıl və gümüşün çıxarılmasını tələb edəcək. Bu dəlil və fikirlər müəyyən qədər əsaslı və yalan idi. Onlar ona görə əsaslı idi ki, ticarətin ehtiyacları üçün qızıl və gümüşün ölkədən çıxarılmasının çox vaxt ölkə üçün faydalı ola biləcəyini təsdiqləyirdilər. Onlar, həmçinin, ona görə əsaslı idi ki, fərdi şəxslər onların ölkədən çıxarılmasında hər hansı bir qazancı tapırdılarsa, heç bir qadağaların onların çıxarılmasının qarşısını ala bilmədiyini təsdiqləyirdilər. Lakin onlar ona görə yanlış idilər ki, bu metalların nağd sayının saxlanması və yaxud artırılması ticarət azad olan zamanda da, diqqətin, qayğının olmadığı bir vaxtda da həmişə lazım olan sayda, hər hansı bir faydalı məhsulların sayının saxlanması və yaxud artırılmasına nisbətən hakimiyyətin daha çox diqqət və qayğısını tələb etdiyini ehtimal edirdilər.

Onlar həm də ona görə yanlış idi ki, onların əlverişsiz ticarət balansını adlandırdıqları, yüksək veksəl kursunun mütləq artırıldığını və yaxud çoxlu sayda qızıl və gümüşün ölkədən kənara çıxarılmasına gətirib çıxardığını təsdiq edirdilər. Həqiqətən də, bu yüksək kurs başqa ölkələrdə ödəniş həyata keçirməli olan ticarətçilər üçün həddən

artıq səmərəli deyildi. Onlar buna uyğun olaraq bu ölkələr üçün vekselləri verən bankirlərə baha ödəniş etməli olurlar. Baxmayaraq ki, ölkədən çıxarılmasının qadağan edilməsi ilə şərtlənən risk bankirlər üçün bəzi fəvqəladə məsrəfləri yaradır, bu heç də ölkədən böyük sayda pulun mütləq axıb getməsinə gətirib çıxarmamalıdır. Bu məsrəflər, adətən ölkədən pulun qaçaqmalçılıqla çıxarılmasını ödəmək üçün ölkənin özündə aparılmalıdır və nadir hallarda veksəl köçürməsinin heç olmasa 1 dənə 6 penslik məbləğindən artıq qəpiyin çıxarılmasına gətirib çıxarda bilər. Həm də yüksək veksəl kursu, təbii ki, tacirləri onların ölkədən çıxartdıqlarının az və ya çox dərəcədə ölkəyə gətiriləni ödəməsi üçün cəhd etməsinə həvəsləndirməlidir. Bu yolla onlar bu yüksək kursla, yəqin ki, az məbləği ödəmiş olurlar. Bundan başqa yüksək veksəl kursu xarici əmtəələrin qiymətini artırmaqda onların istehlakının azalmasına gətirən rüsumlar kimi təsir göstərməlidir. Ona görə də, o, belə deyilən əlverişsiz balansın güclənməsini deyil, zəifləməsi tendensiyasını yaradır, deməli, qızıl və gümüşün də ölkədən çıxarılmasını zəiflədir.

Amma necə olmasa da irəli sürülən dəlillər kimə tərəf yönəlmişdirsə onları inandırdı. Onlar tacirlər tərəfindən deyilərək parlamentlərə və şahın şuralarına, aristokratiyaya və yerli zadəganlara yönəlmişdir. Onlar ticarətin biliciləri hesab olunanlar tərəfindən irəli sürülür və qətiyyətlə bu işdən heç nə anlamadıqlarını başa düşənlərə yönəlmişdir. Təcrübə aristokratiya və torpaq sahiblərinə olduğu kimi tacirlərə də göstərdi ki, xarici ticarət ölkəni varlandırdı, amma onlardan heç biri bunun necə baş verməsi haqda özünə hesabat vermirdi. Tacirlər yaxşı bilirdilər ki, o, onların özlərini necə varlandırır, onların işləri bunu bilmək idi, lakin onun ölkəni necə varlandırması haqqında sual onları tamamilə maraqlandırmırdı. Bu sual onları yalnız o hallarda narahat edirdi ki, onlar xarici ticarətə aid olan qanunlarda hər hansısa bir dəyişiklik edilməsi ilə əlaqədar ölkələrinə müraciət etməli olurdular. Onda xarici ticarətin faydalı təsiri haqqında və mövcud qanunların buna necə maneçilik törətdiyi nə isə demək zəruri olurdu. Bu məsələni həll etməli olan hakimlərə xarici ticarətin ölkəyə pulun axınını yaratdığını, amma sözü gedən qanunların məhdudiyət göstərdiyini və onlar olmasa idi pul axını daha böyük sayda ola biləcəyini demək, hesab olunurdu ki, işin tam razı olunan izahı idi. Bu dəlillər ona görə də arzu edilən təsiri göstərirdi. Fransa və İngiltərədə qızıl və gümüşün ölkədən çıxarılmasına qadağa bu ölkələrin pullarının çıxarılmasına qadağa ilə məhdudlaşdı, xarici pulların və

külçələrin ölkədən çıxarılması isə azad elan olunmuşdu. Hollandiyada və bəzi digər dövlətlərdə ölkədən çıxarılmaya qoyulan azadlıq, həmin ölkənin puluna da tətbiq olunurdu. Hakimiyyətin diqqəti qızıl və ya gümüşün ölkədən çıxarılmasına icazə verməmək haqqında qayğılardan, bu metalların artıb-azalmasına gətirə bilən yeganə səbəb kimi ticarət balansını müşahidə etmək istiqamətinə yönəlmişdi. O, bir faydasız qayğıdan daha mürəkkəb, daha çətin və o qədər də faydasız olan digərinə yönəlirdi. Menin kitabının – «Xarici ticarətdə İngiltərənin sərvəti» - başlığı təkcə İngiltərədə deyil, həm də bütün ticarət ölkələrində siyasi iqtisadın əsas müddəası oldu. Daxili və yaxud yerli ticarət ticarətin əsas növü olmaqla, bu ölçüdə kapitalın ölkənin əhalisinə maksimal məşğuliyyət və ən böyük gəlir gətirdiyindən xarici ticarətə nisbətən yalnız köməkçi kimi qəbul olunurdu. Təsdiq edirdilər ki, o ölkəyə pulun axını yaratmır və ondan axıb getməsinə gətirib çıxartmır. Onun çiçəklənməsi və yaxud süqutu dolayı olaraq xarici ticarətin vəzifəsinə təsir göstərməsini nəzərə almasaq, ona görə ölkə bu ticarətin nəticəsində varlı və kasıb ola bilmir. Öz üzümlükləri olmayan və çaxırı gətirməli olan ölkələr kimi, öz mədənləri olmayan ölkələr də, əlbəttə ki, öz qızıl və gümüşünü digər ölkələrdən əldə etməlidir. Amma hakimiyyətin diqqətinin başqaları deyil, bu vəzifələrdən biri ilə daha çox məşğul olması zəruri hesab edilmir. Hardansa kənardan çaxır almalı olan ölkə lazım olduqda həmişə onu alacaq, eynilə kənardan qızıl və gümüş almalı olan ölkə də heç vaxt bu metallarda çatışmazlığa dözməyəcək. Onları bütün digər əmtəələr kimi müəyyən qiymətə almaq olar və onlar bütün yerdə qalan əmtəələrin qiymətini təşkil etdiyi kimi eynilə bütün digər əmtəələr də onun qiymətini təşkil edir. Biz tam əminliklə hesab edirik ki, ticarətin azadlığı hakimiyyətin hər bir tədbirindən başqa, bizi bizə lazım olan çaxırla təchiz edəcək, eyni əminliklə biz hesab edə bilərik ki, o həmişə qızıl və gümüşün bizə ala biləcəyimiz qədər və yaxud bizim əmtəələrin dövriyyəsi üçün olduğu kimi, digər zəruriyyətlər üçün istifadə etdiyimiz qızıl və gümüşün bütün kəmiyyətini bizə çatdıracaq. İnsan əməyi ilə yaradılan və yaxud alına bilən istənilən əmtəəni, kəmiyyəti, təbii ki, hər bir ölkədə həqiqi tələbdən, yəni onun istehsalı üçün və bazara çatdırılması üçün lazım olan rentanı, əməyi və mənfəəti ödəməyə hazır olanın tələbindən asılı olaraq hər bir ölkədə öz-özünə tənzimlənir. Heç bir əmtəə qızıl və gümüş qədər bu həqiqi tələbə asanlıqla və yaxud dəqiqliklə uyğunlaşmır, çünki bu metalların həcmnin az və dəyərinin yüksək

olmasına görə heç bir digər əmtəə bir yerdən digərinə, yəni ucuz olduğu məntəqədən bahalı olan məntəqələrə, artıq olduğu yerdən həqiqi tələbi ödəyə bilmədiyi məntəqəyə bunlar qədər yüngül daşına bilmir. Məsələn, əgər İngiltərədə qızılın əlavə sayına həqiqi tələb varsa, onda poçt gəmisi ilə Lisabondan və yaxud hər hansı bir başqa yerdən 50 t qızıl əldə etmək olar və onlardan da 5 milyondan artıq giney döyüb düzəltmək olar. Amma əgər bu dəyərdə çörəyə həqiqi tələb olsaydı, onda 1 t-nun qiyməti 5 giney olmaqla onun gətirilməsinə milyon tonluq suda daşımalar və yaxud hərəsi 1 t olmaqla 1000 dənə gəmi lazım olardı. Bunun üçün isə İngiltərənin bütün donanması da bəs etməzdi.

Verilən ölkədə qızıl və gümüşün kəmiyyəti həqiqi tələbi üstələyirsə, hakimiyyətin heç bir səyi onların çıxarılmasına maneçilik edə bilmir. İspaniya və Portuqaliyanın bütün ağır qanunları qızıl və gümüşü ölkədə tutub saxlamaq imkanında deyil. Onların Peru və Braziliyadan fasiləsiz gətirilməsi bu ölkələrin həqiqi tələbini üstələyir və qonşu ölkələrdəki onun səviyyəsi ilə müqayisədə bu metalların qiymətini arada aşağı salır.

Əksinə, hər hansı bir ölkədə onların sayı həqiqi tələbdən aşağı olarsa, qonşu ölkələrdə onların qiymətini üstələyirsə, hakimiyyətə onların gətirilməsi üçün heç bir şey göstərmək lazım gəlmir. Hətta əgər o onların ölkəyə gətirilməsinə maneçilik göstərməyə çalışsa da buna mane ola bilməz. Spartalılar bu metalların alınması üçün vəsaitləri əldə edərkən, onları Lanedemona daxil olması yolunda Likurqun qanunlarının yaratdığı bütün maneələri yarıb keçmişdi. Bütün sərt gömrük qanunları Hollandiya və Hettenburq Şərqi Hindistan kompaniyalarının çaylarının ölkədən çıxarılmasına Maneçilik etmək iqtidarında deyil, çünki onlar Britaniya kompaniyalarının çaylarından bir qədər ucuzdur. Bununla belə, çayın funtunun həcmi, demək olar ki, onun maksimal qiyməti olan 16 şilinqin həcmi 100 dəfə üstələyir, hansı ki, adətən gümüşlə ödənilir, həmin qiymətin qızıl da həcmi 2000 dəfədən artıq üstələyir və deməli, onun qaçaqmalçılıqla ölkəyə gətirilməsi bir o qədər də çətinləşir.

Qızıl və gümüşün artıq olduğu yerdən onların çatışmazlığı hiss olunduğu yerlərə çatdırılmasını, məhz müəyyən qədər yüngül olmasına görə, bu metalların qiymətləri digər irihəcmli əmtəələrin bazarda həddən artıq olması və yaxud onlarla kifayət qədər təchiz olunmaması zamanı qiymətləri kimi daim dəyişikliklərə məruz qalmır.

Düzdür, bu metalların qiymətləri dəyişikliklərdən tam azad olmasa da onların qiyməti, adətən zəif, tədricən dəyişkən və eyni cür olur. Avropada, heç bir xüsusi əsası olmadan hesab olunur ki, cari və əvvəlki 100 il müddətində qızıl və gümüşün dəyəri daim olsada, amma tədricən, yəni onların İspaniyaya Qərbi Hindistandan fasiləsiz gətirilməsinə görə azalıb. Amma bütün digər əmtələrin pul qiymətinin hiss olunacaq, görünəcək qədər artmasını və ya azalmasını edə bilən qızıl və gümüşün qiymətinin belə gözlənilmədən dəyişməsinə yaratmaq üçün ticarətdə Amerikanın ixtirası ilə həyata keçirilmiş bir inqilab tələb olunur.

Əgər bütün bunlara baxmayaraq, qızıl və gümüşün alınması üçün vəsaiti olan ölkədə hər hansı bir anda onların çatışmazlığı baş verərsə, onda istənilən başqa əmtələrə nisbətən onların dəyişdirilməsinin çoxlu vasitələri mövcuddur. Əgər manufakturalar üçün xammal çatışmırsa sənaye dayanmalıdır, əgər ərzaq çatışmırsa xalq ac qalmalıdır. Amma əgər pul çatışmırsa, xeyli narahatlıq olsa da onları bilavasitə əmtəə müqaviləsi əvəz edəcək. Kreditlə alqı və satış sazişlərin bütün iştirakçıları hər ay və ya hər il bir-biri ilə öz hesablarını bağlayırlarsa – daha az narahatlıqlarla pulları əvəz edəcək. Lazımı qaydada tənzimlənən nağdsız pullar onları nəinki hər hansı bir narahatlıq olmadan, hətta bəzi hallarda məlum qazancla əvəz edəcək. Ona görə də, bütün nöqtəyi-nəzərlərdə hakimiyyətin qayğıları heç zaman verilən ölkədə pulların sayının saxlanması və yaxud artırılmasına yönəldiyi zamandakı qədər artıq olmamışdır. Bununla belə hər şeydən çox, məhz pulun çatışmazlığına şikayətlər tez-tez eşidilir. Çaxır kimi pul da onları almağa vəsaiti olmayan və ya onları borc almağa krediti olmayanlar üçün həmişə çatmır. Buna və yaxud digərinə mənsub olan insanlar nadir hallarda onlara lazım ola biləcək çaxıra və yaxud pula ehtiyac duya bilər. Lakin pulların çatışmazlığına olan bu şikayətlər heç də həmişə yalnız ehtiyatsız bədxərlərdən çıxmır. Çox vaxt onlar bütün ticarət şəhərində və onu əhatə edən kəndlərdə yayılır. Planları kapitalları ilə uyğun olmayan kifayət qədər ağıllı insanlar da xəzləri gəlirlərinə uyğun gəlməyən bədxərlər kimi pulu almağa vəsaitə və ya kreditə malik olmaya bilər. Hələ ki, onların layihələri həyata keçirilir, onların kapitalları, onunla birgə də kreditləri tükənir. Onlar pulu borc almaq üçün hər yerə qaçır və hamı, hər kəs onlara artıq pullarının olmadığını deyir. Hətta bu cür pulun olmaması haqda ümumi şikayətlər, heç də həmin an ölkədə dövriyyədə, adətən qızıl və gümüş pulların sayının olmamasının

sübutuna xidmət etmir, onlar, sadəcə olaraq, sübut edirlər ki, onlara bu pulların əvəzində verməyə heç nəyi olmayan çoxlu insanın ehtiyacı var. Ticarətlə əldə edilən mənfəət nəyəsə görə adi səviyyəni üstələyirsə, ticarət əməliyyatlarının həddən artıq genişlənməsi xırda ticarətçilər kimi, irilərinin də ümumi səhvi olur. Onlar adi haldakına nisbətən heç də həmişə xaricə artıq pul göndərmir, amma həm ölkə daxilində, həm də xaricdə həddən artıq çoxlu sayda əmtəəni kreditə alır və onları hər hansı bir uzaq bazara göndərərək ümid edir ki, ondan gələn qazanc ödəniş müddətinə qədər olacaq, amma ödənişlər qazanc alınana qədər gəlir və onların nağd heç nəyi olmur ki, pulu ala bilsin və yaxud borca görə sanballı girov təqdim edə bilsinlər. Beləliklə, qızıl və gümüşün çatışmazlığı deyil, belə insanların pulları borc ala bilməsində çətinliklər, onların kreditorları üçün isə onlara çatacaq ödənişlərin əldə edilməsi çətinlikləri pulun çatışmazlığı haqqında ümumi şikayətləri doğurur. Ciddi olaraq sərvətin puldan qızıldan və gümüşdən ibarət olması deyil, pula alına biləcəkdən və yalnız bu alqı qabiliyyəti üçün qiymətləndiriləndən ibarət olmasını sübut etmək həddən artıq gülməli olardı. Şübhə yoxdur ki, pullar həmişə milli kapitalın tərkib hissəsidir, amma artıq göstərilmişdir ki, onlar onun yalnız böyük olmayan və eyni zamanda, ən az gəlir gətirən hissəsini təşkil edir. Əgər ümumi qaydaya görə tacirə pulla əmtəəni almaq, əmtəəyə görə pulu almaqdan daha asandırsa, bu ona görə baş vermir ki, sərvət, əsasən əmtəələrdən deyil, puldan ibarətdir, əksinə, ona görə ki, pullar ümumi yayılmış və qəbul olunmuş mübadilə alətidir, onun əvəzində istənilən əşyanı məmuniyyətlə verirlər, amma onu digər malların əvəzində almaq heç də həmişə asan olmur. Bundan başqa, əmtəələrin böyük hissəsi pullara nisbətən daha asanlıqla xarab olmaya ya ləğv edilməyə məruz qalır və onları saxlayan tacir tez-tez daha əhəmiyyətli ziyan daşıya bilər. Daha sonra onun əmtəələri onun anbarlarında olan zaman o, ona qarşı irəli sürülən pul ödəmələrini asanlıqla ödəmək imkanında ola bilməz, nəinki onları satar və əldə edilmiş pulları öz sandığında gizlədər. Bütün bunlardan başqa onun mənfəəti bilavasitə alışdan deyil, satışdan əldə olunur və buna görə də, o, adətən, öz pullarını əmtəəyə dəyişməkdən çox öz əmtəələrini pula dəyişməyə daha çox can atır. Amma anbarı əmtəələrlə dolub - daşan ayrı tacir, bəzən onları vaxtında satmaq iqtidarında olmadığından müflisləşə bilərsə, ölkə və yaxud xalq belə təhlükəyə məruz qalmır. Tacirin bütün kapitalı çox vaxt pulun alınması üçün nəzərdə tutulan ləğv edilməyə məruz qala bilən əmtəələrdən ibarət olur. Amma bütün

ölkənin torpaq və əməyinin illik məhsulunun yalnız böyük olmayan hissəsi, onu qonşularından qızıl və gümüşün alınması üçün nəzərdə tutula bilər. Xeyli böyük hissə ölkənin özündə dövr edir, istehlak olur və hətta xaricə göndərilən artıq böyük hissəsi, adətən, digər xarici əmtəələrin alınması üçün nəzərdə tutulur. Ona görə də, alqı üçün nəzərdə tutulan əmtəələrin əvəzində qızıl və gümüşü əldə etmək mümkün olursa, millət bundan müflisləşmir. O, əlbəttə, müəyyən itki və narahatlıqları hiss edə bilər və pulun əvəz edilməsi üçün zəruri olan tədbirlərdən bu və ya digərinə əl atmağa məcbur ola bilər, amma onun əmək və torpağının illik məhsulu dəyişilməz və ya demək olar ki, dəyişməz qalacaq. Çünki əmtəələr pulun alqısından başqa bir çox digər məqsədlər üçün də xidmət edə bilər, amma pullar yalnız əmtəənin alınmasına xidmət edir. Ona görə də pullar zəruri olaraq əmtəə axtarır. Alqını həyata keçirmiş adam heç də həmişə aldığı sonradan satmağı nəzərdə tutmur, çox vaxt o, aldığı istifadə və ya istehlak etməyi ehtimal edir, halbuki satıcı həmişə alqını həyata keçirməyi nəzərdə tutur. Birincisi, çox vaxt öz əməliyyatını bitirmiş olur, ikincisi, həmişə onun yalnız yarısını yerinə yetirmiş olur. İnsanlar pullara onların özlərinə görə deyil, onlara ala biləcəklərinə görə malik olmaq istəyirlər. Qeyd olunduğu kimi istehlak malları tez ləğv edilir, qızıl və gümüş daha böyük uzunmüddətliyi ilə fərqlənir və əgər onların daim çıxarılması baş verməsəydi onlar əsrlər boyu yığıla bilərdi, bu da ölkənin həqiqi sərvətini ağılaşmaz dərəcədə artırardı. Ona görə ehtimal edirlər ki, belə uzunmüddətli mal olan qiymətli metalların ləğvə məruz qala bilən əmtəə mübadiləsindən ibarət olan ticarət qədər ölkə üçün əlverişsiz heç nə yoxdur. Lakin biz İngiltərə dəmir məmulatlarının fransız çaxırına dəyişdirilməsindən ibarət olan ticarəti səmərəsiz hesab etmirik, baxmayaraq ki, dəmir məmulatları daha davamlı əmtəələrdir və əgər onun daim ölkədən çıxarılması olmasa idi, əsrlər boyu bu məmulatlardan o qədər çox yığılardı ki, ölkədə qazan və camların sayını ağılaşmaz dərəcədə artırardı. Amma aydındır ki, bu cür avadanlığın hər ölkədə sayı ona olan tələbatla zəruri olaraq məhdudlaşır. Onlarda, adətən istifadə olunan ərzaq mallarının hazırlanması üçün zəruri olandan artıq qazan və camların çox olması mənasız olardı. Ərzaq mallarının sayının artması ilə buna uyğun olaraq qazan və camların sayı da asanlıqla artacaq, belə ki, ərzaq mallarının sayının bir hissəsi onları düzəldən işçilərin əlavə sayının saxlanmasına gedəcək. Aydındır ki, hər bir ölkədə qızıl və gümüşün sayı bu metallara olan nağd tələbatla məhdudlaşır. Onlar

əmtəələrin dövriyyəsi üçün qəpik şəklində və qab-qacaq şəklində istifadə olunur; hər bir ölkədə səsli qəpiklərin sayı onda dövr edən əmtəələrin dəyəri ilə müəyyən edilir; bu dəyərin artması kifayətdir ki, əmtəələrin bir hissəsi yubanmadan onların dövriyyəsi və alışı üçün zəruri olan qəpiklərin əlavə sayı mövcud olan xaricə göndərilsin; qızıl və gümüş qab-qacağın sayı bu cür təm-təraqdan istifadə etməyi özlərinə imkan verə bilən xüsusi ailələrin sayı və dövləti ilə müəyyən edilir; belə ailələrin sayını və dövlətinin artması baş verərsə və bu artmış dövlətin bir hissəsi, yəqin ki, qızıl və gümüş qab-qacağın əlavə sayının alınmasına xərclənəcək; ölkənin sərvətini qızıl və gümüşün artıq sayını orada tutub saxlanması və ya bilavasitə ora gətirilməsi vasitəsilə artırmağa cəhd etmək, xüsusi ailələri məbəx qab-qacaqlarının artıq sayını saxlamağa məcbur etməklə qidalanmalarını yaxşılaşdırmağa cəhd etmək kimi mənasız olardı. Bu lazımsız qab-qacağın alqısına xərci onlar tərəfindən istifadə olunan yeməyin kəmiyyətini və ya keyfiyyətini artırmayıb azaltmağı kimi qızıl və gümüşün artıq sayına xərcdə hesabına ölkənin əhalisinin yediyi, geyindiği, öz mənzilinə ödədiyi və saxlanıldığı, məşğuliyyət aldığı sərvəti zəruri olaraq azaldacaq. Yaddan çıxartmaq olmaz ki, qab-qacaq şəklində olan qızıl və gümüş mətbəx qab-qacağı kimi məişət mallarını əks etdirir.

Onlardan istifadəni artırın, onların vasitəsilə dövr edən, saxlanılan və hazırlanan istehlak mallarının sayını artırın və siz, mütləq onların sayının artırılmasına nail olacaqsınız; amma əgər siz onların sayını hər hansı bir fəvqəladə vasitələrlə artırmağa cəhd etsəniz, qaçılmaz olaraq onlardan istifadəni və həmçinin, onların sayını azaldacaqsınız, çünki bu metallar heç vaxt onlara olan həqiqi tələbatı üstələyə bilməz. Hətta əgər qızıl və gümüş bu kəmiyyətdən artıq yığılsa idi, onların daşınması o qədər asan, işdə istifadə olunmadan və kənara qoyulmadan isə itki o qədər böyük olardı ki, heç bir qanun onların yubanmadan ölkədən çıxarılmasına maneəçilik törədə bilməzdi.

Heç də həmişə ölkəyə başqa ölkələrdə ordu və donanma saxlanması və xarici müharibələr aparması imkanını vermək üçün qızıl və gümüşü yığmaq lazım gəlmir. Ordu və donanmaya çəkilən xərclərin qızıl və gümüşlə deyil, istehlak malların saxlanmasıdır. Öz xarici sənayesinin illik məhsulundan, öz torpaqlarından, əməyindən və məhsuldar kapitalından alınan gəlirə bu istehlak mallarını ayrı-ayrı ölkələrdə ala bilən xalq orada müharibə apara bilər.

Ayrı bir ölkədə orduya ödənilməsinə və ərzağına pulu üç əsas yolla, yəni: birincisi, xaricə onun tərəfindən yığılmış qızıl və gümüşün müəyyən hissəsini; ikincisi, öz manufakturalarının illik məhsulunun müəyyən hissəsini, ya da, nəhayət, əldə edilmiş illik xammalın müəyyən hissəsini göndərməklə əldə edə bilər.

Ölkənin yığılmış ehtiyatı hesab olunan qızıl və gümüşü üç hissəyə bölmək olar: birincisi, dövriyyədə olan pullar ikincisi, xüsusi ailələrin qızıl və gümüş qab-qacağı üçüncüsü, hökmdarın uzun illər qənaətcilliyi nəticəsində yığılan və xəzinəsində saxlanılan pullar.

Ölkədə dövriyyədə olan pullardan çox nadir hallarda qənaət etmək olur, çünki onların xeyli artıq olması da nadir hallarda mümkündür. Ölkədə il ərzində satılan və alınan əmtəələrin dəyəri onların dövriyyəsi və uyğun istehlakçılar arasında bölüşdürülməsi üçün müəyyən sayda pul tələb edir və artıq sayda pulun tədbiq edilməsinə imkan vermir. Dövriyyə kanalları onların doldurulması üçün kifayət edən məbləği özlərinə çəkir və heç vaxt bundan artığını tutmur. Lakin xarici müharibə zamanı müəyyən məbləğ adətən bu kanallardan çıxarılır. Xaricdə çox sayda adamın saxlanması zamanı ölkə daxilində az saxlanılır. Onda az əmtəə dövr edir və onların dövriyyəsi üçün indi az pul tələb olunur. Belə hallarda, adətən qeyri-adi sayda bu və ya digər növ kağız pullar, məsələn, İngiltərədə admirallıq biletləri və bank biletləri buraxılır; bu kağız pullar dövriyyədə olan qızıl və gümüşü əvəz edərək, onların çox hissəsini xaricə göndərməyə imkan verir. Bununla belə, bütün bunlar iri xərclər tələb edən və bir neçə il davam edən xarici müharibənin aparılması üçün yalnız kifayət etməyən mənbə kimi xidmət edə bilər.

Xüsusi şəxslərin qızıl və gümüş qab-qacağının külçələrə çevrilməsi, bütün hallarda daha çox əhəmiyyətsiz mənbə oldu. Sonuncu müharibənin başlanğıcında fransızlar bu vəsaitdən qabın bədii formasını itirməsini doğruducaq qazanc əldə etmədilər.

Keçmiş zamanlarda hökmdarda yığılmış xəzinə xeyli daha iri və daha daimi resurslar idi. Hal-hazırda əgər Prussiya şahını nəzərə almasaq, görünür, yığılmış xəzinə Avropa hakimlərinin heç birinin siyasətinə daxil edilmir. Cari yüzilliyin xarici müharibələri aparılan vəsaitlər tarixdə hələ eşidilməmiş xərclər tələb etməklə, görünür, dövriyyədə olan pulların və yaxud xüsusi şəxslərin qızıl və gümüş qablarının, ya da hökmdarın xəzinəsinin ölkədən çıxarılmasından alınmırdı. Fransa ilə sonuncu müharibə Böyük Britaniyaya 90 mln.-a başa gəldi, bu məbləğə yalnız o zaman bağlanmış yeni 75 mln. borcu

deyil, həm də torpaq vergisinin bir funtdan 2 şill. də artmasını, həmçinin, qapatma fondundan illik borcəlmaları da daxil olurdu. Bu xərclərin üçdə iki hissəsindən çoxu ayrı-ayrı ölkələrdə – Almaniyada, Portuqaliyada, Amerikada, Aralıq dənizi limanlarında, Qərbi və Şərqi Hindistanda həyata keçirilmişdi. İngiltərə hökmdarları yığılmış xəzinəyə malik deyildilər. Biz külçəyə çevrilmiş çoxlu sayda qızıl və gümüş qablar haqqında heç nə eşitməmişik. Ölkədə dövriyyədə olan qızıl və gümüşün dəyəri 18 mln.-dan artıq müəyyən edilməmişdi. Amma ehtimal olunur ki, qızılın sonuncu yenidən döyülməsinə (çekankası), əsasən bu məbləğ güclü sayda azaldılmışdır. Ona görə mənim oxuduğum və ya eşitdiyim ən yüksək qiymətlə fərz edək ki, dövr edən qızıl və gümüş qəpiklərin ümumi dəyəri 30 mln.-a çatıb. Əgər müharibə bizim dövriyyədə olan pullarla aparılsa idi, onlar tamamilə, hətta bu qiymətləndirməyə görə də ən azından iki dəfə xaricə göndərməli və altı-yeddi il ərzində oradan geri qayıtmalı idi. Belə ehtimalın icazə verilməsi hakimiyyətin ölkədə pulun saxlanması haqqında necə artıq qayğı göstərməsinin ən inandırıcı sübutu olardı, əgər butun nağd pul belə qısa vaxtda iki dəfə ölkədən gedə və heç kim bunu hiss etmədən geri qayıda bilərdi. Lakin dövriyyə kanalları bütün bu dövr ərzində bir an belə adi haldakından artıq boşalmamışdı. Pulunu nəylə isə ödəyə bilənlərdən çox azları onların çatışmazlığını hiss edirdilər. Düzdür, bütün müharibə zamanı, xüsusilə də onun sonuna xarici ticarətdən gələn mənfəət adi səviyyəni üstləyirdi. Bu, Böyük Britaniyanın bütün limanlarında ticarət əməliyyatlarının həddən artıq ümumi genişlənməsinə gətirdi və nəticədə, əməliyyatların belə genişlənməsinin ardınca həmişə baş verən pul çatışmazlıqlarına olan adi şikayətləri doğurdu. Onları almağa vəsaiti olmayan və ya onları borc etməyə kreditə malik olmayan çoxlu şəxslərin pula ehtiyacı var idi. Borcluların pulları borc almağa çətinlikləri olduğundan, kreditə borclara görə ödəmələri almaq çətin oldu. Buna baxmayaraq, qızıl və gümüşün əvəzində hər hansı bir dəyəri verə bilənlər, ümumi qaydaya görə onları dəyərində görə ala bilərdi.

Beləliklə, sonuncu müharibənin iri məsrəfləri qızıl və gümüşün bilavasitə ölkədən çıxarılması ilə deyil, bu və ya digər Britaniya əmtəələrinin çıxarılması ilə ödənilməli idi. Hakimiyyət və ya onun agentləri tacirlə hər hansı bir ölkəyə pulun göçürülməsi haqqında danışıqla razılaşırdırsa, onda tacir, təbii olaraq, köçürmə vekseli verdiyi öz xarici müxbirinə ödənişi qızıl və gümüşlə deyil, hansısa əmtəənin xaricə göndərilməsi ilə ödəməyə çalışırdı. Əgər bu ölkədə

İngiltərə əmtəələrinə tələb yox idisə, o, ona lazım olan ölkənin vekselini ala biləcəyi hər hansı digər bir ölkəyə, onları göndərməyə çalışırdı. Tələbə cavab verən əmtəələrin xarici bazarlara çatdırılması həmişə əhəmiyyətli mənfəət gətirir, halbuki, qızıl və gümüşün çatdırılması onu heç vaxt vermir. Xarici əmtəələrin alınması üçün bu metallar xaricə göndərilən zaman tacirin mənfəəti alqıdan deyil, alınanın satışından əldə olunur. Onlar xaricə borcun ödənilməsi üçün göndərilən zaman isə o, bunun müqabilində heç nə almır və ona görə də, heç bir mənfəət əldə etmir. Ona görə də o, təbii olaraq, öz xarici borclarını qızıl və gümüşlə deyil, bilavasitə əmtəənin çıxarılması vasitəsilə ödəmək vasitəsini tapmaq üçün bütün öz ixtiraçılığını göstərir. Bununla razılaşan «Millətin müasir vəziyyəti»¹nin müəllifi sonuncu müharibə zamanı uyğun geri daxilolma olmadan xeyli Britaniya əmtəələrinin ölkədən çıxarılmasını qeyd edir.

Qızıl və gümüşün yuxarıda qeyd edilən üç növündən başqa bütün iri ticarət ölkələrində xarici ticarət məqsədilə fasilələrlə ölkədən çıxarılan və ölkəyə gətirilən xeyli sayda külçələr var. Ayrılıqda götürülmüş ölkənin daxilində milli pul dövr etdiyi kimi, bu külçələr də müxtəlif ticarət ölkələri arasında dövr etdiyindən onlara böyük ticarət respublikasının pulu kimi baxmaq olar. Milli pul öz hərəkətini və istiqamətini hər ayrılıqda götürülmüş ölkənin hüdudlarında dövr edən əmtəələrdən alır; bütün ticarət dünyasının pulları isə öz hərəkət və istiqamətini müxtəlif ölkələr arasında dövr edən əmtəələrdən alır. Bu və digərləri mübadilənin yüngülləşdirilməsi üçün istifadə olunur: birinci – bir ölkədə müxtəlif şəxslər arasında, sonuncu – müxtəlif ölkələrdə ayrı-ayrı şəxslər arasında. Böyük ticarət respublikasının bu pullarının bir hissəsi sonuncu müharibənin aparılmasına istifadə oluna bilərdi və yəqin ki, istifadə olunmuşdu. Təbii olaraq ehtimal etmək olar ki, müharibə zamanı bu pullar sülh vaxtdakı adi istiqamətindən fərqli olaraq daha çox müharibə rayonunda dövr edəcək və daha çox orada və yaxın ölkələrdə müxtəlif ordu üçün ərzağın alınması və əməkhaqqının ödənilməsi üçün istifadə olunması istiqamətinə yönələcəkdir. Amma böyük ticarət respublikasının² pullarının hansı hissəsindən il ərzində Böyük Britaniya istifadə etməsindən asılı olmayaraq o, onları bu vaxt ərzində ya Britaniya

¹ Smit burada Filipsin kitabını nəzərdə tutur: Philips E., The state of the nation, in respect to her commerce, debts and Money.1725.

² «Ticarət respublikası» adı altında burada və hər yerdə Smit beynəlxalq ticarəti nəzərdə tutur.

əmtəələrinə, ya da bu sonuncuların əvəzində alınan nə isə başqa bir şeyə əldə edilməli idi; bu yenə də bizi müharibə aparmağa imkan verən son mənbə kimi ölkənin əmək və torpağının illik məhsuluna, əmtəələrə tərəf geri qaytarır. Həqiqətən də, təbii olaraq ehtimal etmək olar ki, belə böyük xərc illik məhsul hesabına ödənilə bilər. Məsələn, 1761-ci ilin xərcləri 19 mln. üstələyirdi. Belə bədxərc məsrəflər üçün heç bir yığım bəs etməzdi. Elə birillik məhsul, hətta qızıl və gümüş də yoxdur ki, belə xərci ödəyə bilsin. İspaniya və Portuqaliyaya bütün illik qızıl və gümüşün gətirilməsi ən dəqiq mənbələrə əsasən, adətən 6 mln. f. bir qədər üstələyir ki, bu da bəzi illərdə sonuncu müharibənin dövr aylıq məsrəflərini ancaq ödəyərdi.

Görünür, ordu üçün ərzağın alınması, əməkhaqqının ödənilməsi məqsədilə, yaxud belə ərzaq və əməkhaqqının ödənilməsi üçün böyük ticarət respublikasının müəyyən pul hissəsini əldə etmək məqsədilə uzaq ölkələrə çıxarılmaq üçün ən uyğun gələn əmtəələr sənayenin baha zərif və bahalı məmulatlarıdır ki, böyük olmayan həcmi ilə yüksək dəyərə malikdir və ona görə də, uzaq olan məsafələrə əhəmiyyətli olmayan məsrəflərlə aparıla bilər. Adətən, digər ölkələrə çıxarılan belə məmulatların əhəmiyyətli illik artıqlığını istehsal edən sənayeli ölkə, uzun illər boyu hər hansı bir əhəmiyyətli sayda qızıl və gümüşü ölkədən çıxartmadan və ya hətta çıxartmaq üçün onlara malik olmayaraq çox böyük məsrəflə bağlı olan xarici müharibəni apara bilər. Əlbəttə ki, belə halda onun manufakturalarının artıq qalmış illik məhsulunun böyük bir hissəsi ölkə üçün uyğun gələn geri daxilolmalar olmadan ölkədən çıxarılmalıdır, baxmayaraq ki, tacir belə daxil olmaları alır, çünki hakimiyyət orduya ərzaq almaq və əməkhaqqı ödəmək üçün tacirdən xaricə olan veksəllərini satın alır. Lakin bu artıqlığın müəyyən hissəsi geri daxil olmalar gətirə bilər. Manufaktura sahiblərinə müharibə vaxtı iki qat tələb irəli sürülür və onlar, birincisi, ordu üçün ərzağın alınması və əməkhaqqının ödənilməsi üçün digər ölkələrə yazılmış veksəllərin ödənilməsindən ötrü xaricə göndəriləcək əmtəələri hazırlamalı, ikincisi, adətən ölkədə istehlak olunan xarici əmtəələrin alınması üçün lazım olan əmtəələri işləyib hazırlamalı idilər. Ona görə də, ən dağıdıcı xarici müharibənin qızğın vaxtında manufakturaların əksər hissəsi çiçəklənə və əksinə, sülhün bərqərar olması vaxtı tənəzzülə uğraya bilər. Sonuncu müharibə dövründə və sülhün bağlanmasından bir qədər sonrakı dövrdə Britaniya manufakturalarının müxtəlif sahələrinin eyni olmayan vəziyyəti bu dəqiqə deyilənə illüstrasiya kimi xidmət edə bilər.

Böyük xərclərlə bağlı olan və ya öz uzun sürənliyi ilə fərqlənən heç bir müharibəni xam məhsulların ölkədən çıxarılması hesabına narahatçılıq olmadan aparmaq olmaz. Ordu üçün ərzağın alınması və əməkhaqqının ödənilməsi əldə oluna bilən kəmiyyətdə, onların xaricə göndərilməsi üzrə məsrəflər həddən artıq böyük olardı. Həm də az ölkələr onların şəxsi sakinlərinin yaşaması üçün zəruri olanı xeyli üstələyən sayda xam məhsullar istehsal edir. Ona görə də, hər hansı əhəmiyyətli sayda xammalın xaricə göndərilməsi bir çox hallarda əhalinin yaşaması üçün zəruri olan vəsaitlərin bir hissəsinin göndərilməsi demək olardı. Manufakturaların məmulatlarının ölkədən çıxarılması ilə iş başqa cürdür. İstehsalla məşğul olan işçilərin saxlanması üçün zəruri olan vəsaitlər ölkə daxilində qalır və onların əməyinin yalnız artıq qalan hissəsi ölkədən çıxarılır. Yum çox vaxt, əvvəlki İngiltərə hökmdarlarının fasiləsiz olaraq hər hansı uzun sürən xarici müharibələr aparmaq qabiliyyətinin olmamasını qeyd edir¹. O zamankı ingilislərin yad ölkələrdə öz ordusuna ərzaq almaq və əməkhaqqı ödəmək üçün vəsaitləri yox idi; onların çox az xammalı var idi ki, onun hər hansı bir hissəsi daxili istehlakdan qənaət edilə bilsin; onlar manufaktura məmulatlarını az işləyib hazırlayırdılar və həmçinin, onlar da çox kobud və ucuz idi, nəqli də xammalın kimi çox baha başa gəlirdi.

Belə primitiv vəziyyətdə hətta bir soverenin xərclənməsi sarayın təmtərağının zövq almaqla şən-şöhrətinin təmin edilməsi üçün deyil, tərəfdarlarının və yaxınlarının qonaqpərvərliyinə və yaxud yanında saxlayanlara kömək göstərmək üçün edilirdi, amma bu cür əliaçıqlıq və qonaqpərvərlik çox nadir hallarda bədxərcliyə, şöhrətpərəstlik isə, demək olar ki, həmişə buna gətirib çıxarır. Deyilənlərə uyğun olaraq istənilən tatar xanı xəzinəyə malikdir. Çatdırılan xərclərə görə XII Karlın məşhur tərəfdaşı olan Ukrayna kazaklarının başçısı Mozepinin xəzinələri çox böyük idi. Meroving sülaləsinin Fransa krallarının hamısı xəzinələrə malik idi. Onlar ölkəni öz uşaqları arasında bölən zaman, həmçinin, öz xəzinələrini də bölürdülər. Görünür, Anqlosakson knyazları və istiladan² sonrakı birinci krallar da xəzinə yığırtdılar. Hər yeni krallığın birinci işi, adətən ondan öncəki kralın xəzinəsini mənimsəmək idi; bu vərisəliyin möhkəmlənməsinin əsas

¹ D.Hume, History of England from the invasion of Julius Caesar to the revolution in 1688. London, 1778.

² XI əsrdə İngiltərənin normanlar tərəfindən işğalı nəzərdə tutulur

vasitəsi idi. Mədəni və ticarət ölkələrinin hökmdarları xəzinənin yığına belə zərurət hiss etmirlər. Çünki onlar ümumi qayda üzrə öz əyanlarından fəvqəladə vəziyyətlərdə fəvqəladə köməyi ala bilirlər. Onlar buna daha az meyil etməni bürüzə verirlər. Onlar, təbii və hətta zəruri olaraq öz zamanının ənənələrinə riayət edirlər, xərcləri isə bütün digər iri torpaq sahiblərinin öz malikanələrində idarə edən həmin bədxərc şöhrətpərəstliklə müəyyənləşdirirlər. Onların saylarının təmtəraqı gündən-günə daha da möhtəşəm olurdu və buna olan xərclər təkcə yığılan maneçilik törətmir, həm də daha zəruri olan məsrəflər üçün nəzərdə tutulmuş çox vaxt fondlardan götürülürdü. Dersillidasın fars sarayı haqqında dedikləri bir çox Avropa hökmdarlarının saraylarına da aid edilə bilər: o, orada çoxlu parıltı amma az güc, çoxlu qulluqçu, amma az əsgər görür.

Qızıl və gümüşün ölkəyə gətirilməsi millətin öz xarici ticarətindən əldə etdiyi ən əsas və xüsusilə də yeganə qazanc deyil. Xarici ticarət aralarında aparılan bütün yerlər ondan ikili qazancı götürür. Xarici ticarət onların torpaq və əməyinin məhsulunu onlarda tələb olmayan artıq hissəsini ölkədən çıxarır və əvəzində onlarda tələb olan hansısa digər əmtələri gətirir. Onların tələblərinin bir hissəsini təmin edə və bəzilərini artırmağa bilən məhsullara artıq qalmış məhsulları dəyişməklə onlara dəyər verir. Bunun sayəsində bazarın məhdudluğu istənilən peşə və ya manufaktura sahələrində əməyin bölgüsünün inkişafından ali dərəcədə təkmilləşdirilməsinə qədər məhdudiyət göstərmir. Onların əməyinin məhsulunun daxili istehsalın tələbatının istənilən hissəsi üçün daha geniş bazarları açaraq, onları öz məhsuldar qüvvələrini inkişaf etdirməyə, illik məhsullarını maksimal ölçüyə qədər artırmağa və beləliklə, cəmiyyətin həqiqi gəlir və sərvətini artırmağa həvəsləndirir. Xarici ticarət belə böyük və vacib xidmətləri aralarında aparıldığı bütün ölkələrə göstərir. Onların hamısı ondan böyük fayda götürür, amma ən böyük faydanı, adətən yaşadığı ölkə götürür, çünki o, hər hansı bir yad ölkəyə nisbətən öz ölkəsinin artıq qalan məhsulunu ölkədən çıxarılması və tələbatının təmin edilməsi ilə daha çox məşğuldur. Şübhə yoxdur ki, şəxsi mədənləri olmayan ölkələrə onlara lazım olan qızıl və gümüşün gətirilməsi xarici ticarətin funksiyalarından birini təşkil edir. Amma bu onun funksiyalarından ən əhəmiyyətsizidir. Yalnız bu məqsədlə xarici ticarət aparən ölkə çətin ki, tam 100 il ərzində bir yüklənmiş gəmi göndərə bilsin.

Amerikanın kəşfi Avropanı qızıl və gümüşün ölkəyə gətirilməsi sayəsində varlandırmayıb, Amerika mədənlərinin bol olması nəticə-

sində bu metallar ucuzlaşıb. İndi qızıl və gümüş qabı onun XV yüzillikdə tutduğu əmək və ya çörəyin sayının 1/3-nə almaq olar. Avropa həmin əmək və əmtəələrin illik məsrəfinə indi hər il 3 dəfə artıq sayda o vaxt aldığından qızıl və gümüş qab ala bilər. Amma hər hansı bir əmtəə özünün adi qiymətinin 1/3-nə satılmağa başlayırsa, əvvəlki alıcılar nəinki onu əvvəl olduğundan 3 dəfə çox ala bilər, həm də o daha çox sayda yeni alıcıların ölkədə 10 və ya 20 dəfə əvvəlkiyə üstələyən sayda alıcıların vəsaitlərinə uyğun gəlir. Beləliklə, müasir vaxtda Avropada, bəlkə də, 3 dəfə deyil, yəqin ki, 20, 30 dəfə çox sayda qızıl və gümüş qab var ki, bu da Amerika mədənləri kəşf olana qədər onun müasir rifahından çoxdur. Şübhəsiz, Avropa bundan həqiqi, lakin əlbəttə, tamamilə kiçik qazanc əldə edib. Qızıl və gümüşün ucuzlaşması, yəqin ki, əvvəllər olduğuna nisbətən indi bu metalları pul rolunun yerinə yetirilməsi üçün daha az yararlı edir. Həmin alqını həyata keçirmək üçün biz indi daha çox sayda onları yükləməliyik və öz ciblərimizdə əvvəllər bu vəziyyətdə şillinq daşmalıyıq. Çətin demək olar ki, bu, az əhəmiyyət daşıyır. Bu narahatçılıqdır və ya əks rahatlıqdır. Nə bu, nə də digərləri Avropanın ümumi vəziyyətindən hər hansı əhəmiyyətli dəyişikliyi doğura bilmədi. Lakin Amerikanın kəşfi, şübhəsiz ki, çox əhəmiyyətli dəyişiklik etdi. Avropanın bütün əmtəələri üçün yeni və tükənməyən bazarı açmaqla, o, əməyin gələcək bölgüsünə və texnikanın yaxşılaşdırılmasına təkan verdi. Əvvəlki ticarətin dar çərçivəsində heç zaman onların məhsullarının böyük hissəsini mənimsəmək imkanı olan bazar olmadığına görə baş verməzdi. Əməyin məhsuldarlığı artdı, onun məhsulu bütün Avropa ölkələrində çoxaldı. Bununla birgə də onların əhalisinin həqiqi gəlir və sərvəti yüksəldi. Demək olar ki, Avropa əmtəələrinin hamısı Amerikada məlum deyildi, bir çox Amerika əmtəələri isə Avropaya məlum deyildi. Ona görə də, əvvəllər heç kim ağına gəlməyən və təbii ki, köhnə materik üçün, şübhəsiz əlverişli olduğu kimi, yeni materik üçün də o qədər səmərəli olan çoxsaylı mübadilə aktları həyata keçirilməyə başlandı. Avropalıların vəhşi ədalətsizliyi hamı üçün xilasedici olsa da, bəzi bədbəxt ölkələr üçün isə müflisedici və məhvedici idi.

Təqribən həmin zamanlarda Dobraya Nadejda burnunun yanından Şərqi Hindistana yolun kəşfi, yəqin ki, Amerikanın kəşfindən də artıq xarici ticarətin inkişafına daha çox genişlik verdi, baxmayaraq ki, yeni bazarlar çox uzaqda idi. Amerikada bütün mənalarda vəhşilərdən yüksəkdə durandan, demək olar ki, həmin vaxt məhv edilmişdilər. Amerikanın yerdə qalan sakinləri, həqiqətən

də vəhşi idilər. Əksinə Çin, Hindistan, Yaponiya, həmçinin, ost-İndiya digər ölkələri qızıl və gümüşün varlı mədənlərinə malik olmasada bütün digər münasibətlərdə Meksika və Perudan varlı, mədəni idi, bütün peşə və manufakturalarda onlardan qabağa getmişdi, hətta biz əgər ispan yazıçılarının qədim dövrlərin sonuncu dövlətlərinin vəziyyəti haqqında şişirdilmiş məlumatlara inamla yanaşsaq da belə, amma varlı və sivil xalqlar həmişə vəhşi və barbarlara nisbətən bir-biri ilə xeyli böyük dəyəərə mübadiləni həyata keçirə bilir. Lakin Avropa İndiyə qədər Amerika ilə ticarətinə nisbətən ost İndiya ilə öz ticarətindən xeyli az səmərə əldə etmişdir. Portuqaliyalılar təqribən bütün 100 ilə ost İndiya ticarətini öz xeyirlərinə inhisarlaşdırmışdı, yalnız dolayı yolla və digər millətlər vasitəsilə Avropa bu ölkədən əmtəə ala bilər və yaxud göndərə bilərdi. Keçən əsrin əvvəllərində hollandlar ora daxil olan zaman özlərini bütün ost İndiya ticarətinin bir inhisar kompaniyasını əlində cəmləşdirdilər. İngilislər, fransızlar, isveçlər və danimarkalıları onlardan nümunə götürdülər və beləliklə, Avropanın heç bir böyük milləti heç vaxt ost İndiya ilə azad ticarətin üstünlüklərindən istifadə etmədi. Amerika ilə ticarət kimi onun heç vaxt səmərəli olmamasını izah etmək üçün başqa səbəblər axtarmaq lazım deyil, çünki burada söhbət, verilən Avropa milləti ilə bu millətin bütün vəziyyəti üçün kifayət qədər azad olan, onun kolonyaları arasındakı ticarətdən gədir. Bu ost İndiya kompaniyalarının fərqli üstünlükləri onların böyük sərvətləri və buna rəvən onların hakimiyyəti tərəfindən təmin edilmiş xeyli güzəşt və himayədarlıq onlara qarşı güclü qibtəni yaradırdı. Bu qibtə çox vaxt onların ticarətinin ümumən ziyanlı olduğunu ifadə etməklə, bu ticarəti aparan ölkələr tərəfindən hər il çoxlu sayda gümüşün çıxarılması ilə izah olunurdu. Maraqlı tərəf cavab verirdi ki, gümüşün belə fasiləsiz çıxarılmasına rəğmən onun ticarəti həqiqətən Avropanın kasıblamasına gətirə bilər, amma onu aparan ayrı bir ölkəni kasıblaşdırmaz, çünki bu ölkədən çıxarılmaya rəğmən Avropanın digər ölkələrinə onun əmtələrinin bir hissəsinin aparılmasına görə o, hər il öz çıxartdığına nisbətən xeyli çox sayda bu metalı geri gətirir. İttiham kimi ona cavabda mənim baxa bildiyim geniş yayılmış təsəvvürə əsaslanırdı, ona görə də, onların üzərində dayanmağın zərurəti yoxdur. Ost İndiyaya hər il gümüşün çıxarılması nəticəsində, yəqin ki, Avropada gümüş qablar belə çıxarılmadı, zamankına nisbətən gümüş pula indi çox sayda əmək və əmtəə verirlər. Bu nəticələrdən birincisi, kiçik itkini əks etdirir, sonuncu isə

kiçik səmərəni təşkil edir. Həm bu və həm də digəri hər hansı bir ictimai diqqəti cəlb etmək  c n çox cüzidir. Avropa  mt l ri  c n baza a an ost İndiya ilə ticarət və ya bu əmtələrə görə əldə edilən həmin qızıl və g m ş  gətirilən hər bir şey zəruri olaraq Avropa  mt l rinin illik istehsalının artırılmasına gətirməlidir v  deməli Avropanın həqiqi sərvət v  gəlirlərini də artırmalıdır. Onu indiyə qədər belə cüzi artıran vəziyyət, yəqin ki, onun bütün yerlərdə işləməli olduđu m hdudiy tl  izah edilir. Mən maraqsız olmağa risk etsəm də zəruri hesab etdim ki, sərvətin puldan, yaxud gümüş və qızıldan ibarət olması haqda geniş yayılmış t s vv r  bütün t s ratı ilə baxdım. Pullar adi dildə, mən qeyd etdiyim kimi, çox vaxt var-dövlət deməkdir və bu ifadənin ikili m nalılığı bu geniş yayılmış t s vv r  bizim  c n o qədər adi  yr nc li etdi ki, hətta onu cəfəng olmasına əmin olanlar da şəxsi prinsiplərini yaddan çıxartmağa çox meyillidirlər, mülahizələrinin gedişində onu, şübhəsiz v  təkzib edilməyən həqiqət kimi qəbul edirlər. Bir sıra ən yaxşı ingilis yazıçıları ticarət haqqında  z insanlarını ölkənin sərvətinin təkcə qızıl və gümüşdən deyil, həm də onun torpaqlarından, evlərindən, həm də istənilən növ istehlak mallarından təşkil olunması haqda iradlarla bařlayırdılar. Lakin m lahiz l rın gedişində torpaqlar, evlər və istehlak malları elə bilki onların yadından çıxır və bütün dəlillər çox vaxt bütün sərvətin qızıl və gümüşdən təşkil olunması və bu metalların artırılması milli sənayenin v  ticarətin əsas məqsədinin təşkil edilməsinə gətirilir.

Beləliklə, iki əsas m dd nin, yəni sərvətin qızıl və gümüşdən ibarət olması və mədəni olmayan ölkəyə bu metalların axıb gəlməsi yalnız  lveriřli ticarət nəticəsində və ya ölkə gətirdiyinə nisbətən daha böyük məbləğə göndərməsi vasitəsilə əldə edə bilir, siyasi iqtisadın əsas vəzifəsi əgər mümkündürsə, daxili istehlak  c n xarici  mt l rın gətirilməsinin azaldılması və yerli sənayenin məhsulunun çıxarılması imkanının artırılmasıdır və ona görə də, ölkənin varlanması  c n onun iki əsas vasitəsi ölkəyə g tiril nin m hdudlařdırılması v  ölkədən  ıxardılmanın h v sl ndirilm sidir. G tirm nin m hdudlařdırılması iki növlü idi:

1.  lk  daxilində hazırlana bilən daxili istehlak  c n xarici məhsulların hansı ölkədən gətirilməsindən asılı olmayaraq g tirilm nin m hdudlařdırılması.

2. Ticarət balansı  lveriřli hesab olunmayan uzaq ölkələrdən bütün növ məhsulların gətirilməsinə qoyulan məhdudiyətlər.

Bu məhdudiyətlər ya yüksək rüsumla y kl nm kd n, ya da ölkəyə g tirilm nin tam qadağan edilməsindən ibarət idi. Ölkədən çıxarılma

rüsumların geri qaytarılması, mükafatın verilməsi və ya xarici dövlətlərlə faydalı ticarət müqavilələrinin bağlanması ilə, yaxud da, ayrı-ayrı ölkələrdə koloniyaların təsis edilməsi ilə həvəsləndirilirdi. Rüsumların geri qaytarılması iki halda təcrübədən keçirilirdi. Hər hansı bir vergi və ya aksiz ilə yüklənən yerli fabrikantlar öz məmulatlarını çıxaran zaman, çox vaxt onlar tərəfindən ödənilən məbləğin hamısını, ya da bir hissəsini alırdılar, eynilə əmtəə ölkədən geri çıxarılma məqsədilə ölkəyə gətirilən zaman rüsumla yüklənirdisə, onların bəzən çıxarılması zamanı tam və ya hissə şəklində rüsum geri qaytarılırdı.

Mükafatlar yeni yaranmış manufakturaların həvəsləndirilməsi, ya da xüsusi himayədarlığa layiq, qəbul olunan sənaye sahələrinin həvəsləndirilməsi məqsədilə verilirdi.

Bəzi xarici ölkələrdə verilən ölkənin əmtəə və ticarətinə digər ölkələrin əmtəə və ticarətçiləri ilə müqayisədə xüsusi üstünlüklər verilirdi.

Ayrı-ayrı ölkələrdə koloniyaların təsisi zamanı metallurgiyanın əmtəə və tacirlərinə nəinki xüsusi üstünlüklər, hətta inhisarçılıq verilirdi. Qeyd olunan gətirilməyə məhdudiyyətin iki növü ilə birgə çıxarılma həvəsləndirilmənin 4 vasitəsi 6 əsas vasitəni əks etdirir ki, onların köməyi merkantilizm sistemi verilən ölkədə qızıl və gümüşün kəmiyyətini artırmağı, ticarət balansını onun xeyrinə dəyişdirməyi nəzərdə tutur. Xüsusi fəsilədən mən bu vasitələrin hər birinə baxacağam və onların ehtimal olunan ölkəyə pul axını yaratmaq tendensiyası üzərində xüsusilə dayanmayaraq, hər birinin ölkənin sənayesinin illik məhsuluna ehtimal olunan təsirin izahı ilə məşğul olacağam. Bu illik məhsulun dəyərinin artmasına və ya azalmasına onların gətirdiyindən asılı olaraq, yəqin ki, ölkənin həqiqi sərvət və gəlirlərinin artmasına gətirməlidir.

II FƏSİL

ÖKƏ DAXİLİNDƏ İSTEHSAL OLUNA BİLƏN MƏHSULLARIN XARİCDƏN ÖLKƏYƏ GƏTİRİLMƏSİNƏ OLAN MƏHDUDİYYƏTLƏR HAQQINDA

Ölkə daxilində istehsal oluna bilən məhsulların xaricdən gətirilməsinə tamamilə qadağalar və yaxud yüksək rüsumların köməyi ilə edilən məhdudiyətlərlə bunların istehsalı ilə məşğul olan yerli sənaye üçün daxili bazarın inhisarlaşması az və ya çox dərəcədə təmin edilir. Diri heyvanların və ya duzlanmış ətin xaricdən gətirilməsinə qadağalar ilə Böyük Britaniyanın heyvandarlarına daxili ət bazarının inhisarı təmin edildi. Ölkəyə gətirilən çörəyə qoyulan yüksək rüsumlar, hansı ki, orta məhsuldarlıq illərində qadağaya bərabər idi, bu əmtələrin istehsalçılarında eyni üstünlüyü verir. Xarici yun məmulatlarının gətirilməsinə qadağalar da eynilə yun fabrikantlarına sərfəli idi. Baxmayaraq ki, tamamilə xarici xammal əsasında işləyən ipək istehsalı yaxınlarda eyni üstünlüyə nail oldu. Kətan istehsalı buna hələ nail olmayıb, amma bunun üçün çox cəhd edir. Böyük Britaniya bir çox digər sənaye sahələri eyni yolla ya tam inhisara, ya da öz həmvətənlərinə nisbətən, demək olar ki, inhisarçı vəziyyətinə nail oldular. Gömrük qanunları ilə az tanış olan insanlar Böyük Britaniyaya gətirilməsi ya tamamilə, ya da məlum olan şərtlərlə qadağan edilmiş əmtələrin bütün rəngarəngliyini və çoxsaylılığını asanlıqla təsəvvür edə bilməzlər.

Şübhə doğura bilməz ki, daxili bazarın bu cür inhisarı çox vaxt ondan istifadə edən sənaye sahəsi üçün böyük həvəsləndirici kimi xidmət edir və çox vaxt digər şərtlər zamanı olduğundan indi cəmiyyətin daha çox əmək və kapitalını ora cəlb edir. Amma, yəqin ki, o cəmiyyətin ümumilikdə bütün inkişafına gətirir mi və ona daha sərfəli istiqamət verirmi hələ o qədər aydın deyil.

Ümumilikdə cəmiyyətin bütün sənayesi heç vaxt cəmiyyətin kapitalının ölçüsü ilə müəyyən edilən həddən kənara çıxa bilməz. Ayrıhəddə götürülmüş şəxs məşğuliyyət verdiyi işçilərin sayı, onun kapitalına məlum nisbətdə olduğu kimi böyük cəmiyyətin bütün üzvlərinin məşğuliyyət verə biləcəyi işçilərin sayı da, həmçinin, bu cəmiyyətin bütün kapitalına məlum nisbətdə olmalıdır və heç vaxt bu

nisbəti keçə bilməz. Ticarətin heç bir tənzimlənməsi hər hansı bir cəmiyyətin sənayesinin onun kapitalına uyğun olandan artıq artırmaq imkanında deyil. O, yalnız sənayenin bəzi elə hissəsinə istiqamət verə bilir ki, onsuz inkişaf ola bilməzdi və həmin süni istiqamətin cəmiyyət üçün onun inkişafından daha sərfəli olması heç də şübhə doğurmur.

Hər bir ayrılıqda götürülmüş adam daim sərf edə biləcəyi kapitalı daha səmərəli təbdiq etməyə çalışır. O, heç də cəmiyyətin deyil, öz şəxsi xeyirini nəzərdə tutur. Amma o öz şəxsi xeyrini nəzərə aldığı zaman, bu, təbii ki, qaçılmaz olaraq onu cəmiyyət üçün daha faydalı olan məşğulliyətə üstünlük verməyə vadar edir.

Birincisi, hər bir adam öz kapitalını mümkün qədər öz evinə yaxın yerə qoymağa çalışır və deməli, imkan olan qədər yerli sənayeyə qoymaq üçün bir dəyişməz şərt olmalıdır ki, o kapitalına bu yolla adi və ya təqribən adi mənfəət ala bilsin.

Eyni və ya təqribi eyni mənfəət şəraitində hər bir topdansatış tacir, təbii ki, istehlak ehtiyacları üçün olan xarici ticarətə nisbətən ölkədaxili ticarətə, istehlak ehtiyacları üçün olan tranzit ticarətə, nisbətən isə xarici ticarətə üstünlük verir. Daxili ticarətlə məşğul olan zaman onun kapitalı istehlak ehtiyacları üçün olan xarici ticarətdə tez-tez olduğu kimi uzun müddətə əlindən heç zaman getmir. O, etibar etdiyi şəxslərin vəziyyəti və xarakterini daha yaxşı öyrənə bilər, əgər aldadılmaq ona nəsis olursa, kömək istəməli olduğu ölkənin qanunlarını yaxşı bilir. Tranzit ticarət zamanı tacirin kapitalı sanki iki xarici ölkə arasında bölünür, onun cüzi hissəsi belə bilavasitə evə qayıtmır, bilavasitə onun nəzarəti və sərəncamında olmur. Amsterdam tacirinin Köniqsberqdən Lissabona çörəyin daşınmasına və Lissabondan meyvə və çaxırın Köniqsberqə daşınmasına xərclədiyi kapitalın yarısı Köniqsberqdə və yarısı da Lissabonda olmalıdır. Onun heç cüzi hissəsi də Amsterdama qayıtmamalıdır. Belə tacirin təbii yerləşməsi kimi Köniqsberq, yaxud Lisabon olmalıdır və yalnız xüsusi səbəblər onu Amsterdamda qalmağa üstünlük verməyə məcbur edə bilər. Lakin kapitalının ondan uzaqda olması narahatçılığı, adətən onu Lissabon üçün nəzərdə tutulan Köniqsberq əmtələrinin bir hissəsini və Köniqsberq üçün nəzərdə tutulan Lissabon əmtələrinin bir hissəsini Amsterdama gətirməyə vadar edir; baxmayaraq ki, bu doldurulub boşaldılmaya, həmçinin əlavə vergi və rüsumların ödənilməsinə görə onu ikiqat xərcə salır, o kapitalının müəyyən hissəsini həmişə öz nəzarəti və öz sərəncamında olması üçün məmnuniyyətlə bu əlavə xərcə gedir. Hansısa yolla tranzit ticarətdə müəy-

yən əhəmiyyətli dərəcədə iştirak etmiş hər bir ölkə həmişə ticarətin apardığı bütün ölkələrin əmtələri üçün mərkəzi bazar və ya anbar yeri olur. İkiqat doldurulub boşaldılmasız keçinməyə can atan tacir həmişə yerli bazarda da ölkələrin mümkün olan qədər əmtələrini satmağa və bu yolla mümkün qədər özünün tranzit ticarətini istehlak etiyacları üçün olan xarici ticarətə çevirməyə çalışır. Eyni ilə istehlak etiyacları üçün olan xarici ticarətlə məşğul olan tacir xarici bazarlar üçün əmtələri yığarkən eyni və ya təbribən eyni mənfəətlə onların mümkün qədər çox hissəsini öz vətəmində satmağa çox şad olar. O öz istehlak etiyacları üçün olan xarici ticarətini daxili ticarətə çevirmək imkanı sayəsində özünü onların ölkədən çıxarılması ilə bağlı risk və qayğılardan azad etmiş olur. Beləliklə, daxili bazar, belə demək olarsa, ətrafında istənilən ölkənin sakinlərinin kapitalları daim dövr edən və onlar daim can atdıqları mərkəz olur, baxmayaraq ki, xüsusi səbəblər bəzən onları istehlak üçün başqa yerlərə yayındıra bilər. Lakin göstərilədiyi kimi, daxili ticarətdə məşğul olan kapital istehlak etiyacları üçün olan xarici ticarətə qoyulan kapitalla nisbətən daha çox sayda ölkə sakinlərinə məşğuliyyət, gəlir verir və böyük sayda yerli əməyi qaçılmaz olaraq hərəkətə gətirir, sonuncuya qoyulan kapital isə tranzit ticarətə qoyulmuş eyni ölçülü kapitalla müqayisədə həmin üstünlüyə malikdir. Bununla əlaqədar eyni və ya təqribən eyni mənfəət zamanı hər bir adam, təbii ki, kapitalını yerli sənayeyə ən çox köməklik edən və öz ölkəsinin daha çox sayda sakinlərinə məşğuliyyət və gəlir verən vasitə ilə istifadə etməyə meyillidir.

İkincisi, öz kapitalını yerli əməyin yardımına xərcləyən istənilən insan mütləq ona elə istiqamət verməyə çalışır ki, onun məhsulu mümkün qədər çox dəyərə malik olsun.

Sənaye məhsulu sənaye əməyinin əlavə edildiyi material və ya əşyanı artırandan ibarətdir. Sahibkarın mənfəəti bu məhsulun dəyərinin nə qədər əhəmiyyətli və yaxud əhəmiyyətsiz olmasından asılı olaraq müəyyən edilir. Amma istənilən insan sənayeyə yardım üçün kapitalını yalnız mənfəət xətrinə istifadə edir, ona görə də, o həmişə onu sənayenin elə sahəsinə yardım üçün istifadə etməyə çalışacaq ki, onun məhsulu ən yüksək dəyərə malik olacaq və daha çox çayda pula və ya digər əmtələrə dəyişdirilə biləcək.

Lakin istənilən cəmiyyətin illik gəliri həmişə dəqiqliklə onun əməyinin illik məhsulunun dəyərinə bərabərdir və yaxud daha dəqiq desək, məhz bu mübadilə dəyərini əks etdirir. Və hər ayrılıqda götürülmüş adam imkan daxilində öz kapitalını yerli sənayeyə yardım

üçün istifadə etməyə və bu sənayeni elə istiqamətləndirməyə çalışsa ki, onun məhsulu ən yüksək dəyərə malik olsun, onda o, cəmiyyətin illik gəlirinin maksimum böyük olmasına mütləq köməklik etmiş olur. Əlbəttə, adətən o, ictimai faydaya köməklik etməyi nəzərdə tutmur və ona nə qədər köməklik etdiyini dərk etmir. Xariciyə deyil, yerli sənayeyə yardım göstərməyə üstünlük verməklə o, yalnız öz şəxsi marağını nəzərdə tutur, bu sənayeni onun məhsulunun maksimal dəyərə malik olmasına istiqamətləndirməklə isə o, yalnız öz şəxsi faydasını güdür və bu halda, bütün digərlərində olduğu kimi, o, görünməyən əllə məqsədinə tərəf yönəlir, hansı ki, onun niyyətlərinə daxil olmayıb; bu zaman cəmiyyət bu məqsədin onun niyyətlərinə daxil olmamasından heç də həmişə əziyyət çəkmir. Öz şəxsi maraqlarını güdürək o, çox vaxt daha həqiqi yolla cəmiyyətin maraqlarına xidmət edir, nəinki buna daha şüurlu canatan zaman. Cəmiyyətin rifahı naminə ticarət aparmalarını bəhanə edənlərin çox yaxşılıq etmələri haqqında mən, bir dəfə belə olsun eşitməmişəm. Amma belə iradlar tacirlər arasında adi hal deyil və onları bundan imtina etmələri üçün çox söz lazım deyil.

Aydındır ki, hər bir insan yerli şərtlərlə uyğunlaşaraq onun yerinə istənilən dövlət xadiminin və ya qanunvericinin edə biləcəyindən xeyli yaxşı mühakimə edə bilər ki, öz kapitalını yerli sənayenin məhz hansı növünə qoysun və hansı sənayenin məhsulu daha yüksək dəyərə malik ola bilər. Fərdi şəxslərə öz kapitallarını necə istifadə etmələri haqqında məsləhət verməyə çalışan dövlət xadimi, özünü tamamilə lazımsız qayğı ilə yükləmiş olardı, həmçinin, o, yalnız bir şəxsə deyil, hətta hər hansı bir şuraya və ya təşkilata zişansız olaraq etibar edilməsi mümkün olmayan hakimiyyəti özünə verərdi və bu da heç kimin əlində özünün bu hakimiyyəti istifadə etmək iqtidarında olduğunu zənn edəcək ağılsız və özünə inamlı bir insanın əlində olduğu qədər təhlükəli olmazdı.

Bu və digər peşə sahələrində və ya manufakturalarda yerli sənayenin məhsulu üçün daxili bazarın inhisarını təyin etmək, məlum dərəcədə fərdi şəxslərə öz kapitallarını necə istifadə etmələri göstərişlərinə bərabərdir və demək olar ki, bütün hallarda ya faydasız, ya da zərərli tədbirdir. Əgər yerli sənaye məhsulu daxili bazara xarici sənaye məhsulu qiymətində çatdırılırsa, aydındır ki, bu tənzimləmə faydasızdır. Əgər bu mümkün deyilsə, ümumi qaydaya görə tənzimləmə zərərli olmalıdır. Ailənin hər bir şüurlu başçısının əsas qaydası ondan ibarətdir ki, hazırlanması kənarında alınmaqdan baha başa gələn

malları evdə hazırlamağa cəhd etməməkdir. Dərzi özünə çəkmə tikməyə çalışır, çəkməçinin xidmətinə əl atır. Fermer nə bunu, nə də digərinə əl atmır və hər iki sənətkarın xidmətindən istifadə edir. Onlar hamısı özləri üçün bütün öz əməyini özü üçün qonşuları ilə müqayisədə bəzi üstünlüyə malik olduqları sahələrdə xərcləməyi və özlərinə bütün zəruri olanları öz məhsulunun bir hissəsinin əvəzinə, ya da həmin şey olan, öz əməyinin məhsulunun bir hissəsinin qiymətinə almağı daha faydalı sayırlar.

İstənilən dürüst ailənin hərəkətlərində ağıllı görünən hər şey, çətin ki, bütün şəhliq üçün ağılsız ola bilər. Əgər hər hansı bir ölkə bizi özümüzün istehsal edə biləcəyimizdən daha ucuz qiymətə hər hansı bir əmtəə ilə təchiz etmək iqtidarındadırsa, onda bizim üstünlüyə malik olduğumuz sahənin sənaye əməyinin müəyyən hissəsinə onu almaq bizim üçün daha yaxşıdır. Ölkənin sənaye əməyinin ümumi məbləği ondan istifadə edən kapitala həmişə proporsional olmaqla bundan azalmır, necə ki, yuxarıda qeyd olunan sənətkarların əməyi azalmır, sadəcə olaraq, daha çox səmərə ilə istifadə oluna bilən sahəni axtarmaq lazım gələcək. Şübhəsiz ki, o, özündə istehsal olunan, lakin daha ucuz alına bilən əşyanın hazırlanmasına yönəldiləndə ən böyük səmərə ilə istifadə olunmur. Onun illik məhsulunun dəyəri, şübhəsiz, o bu yolla istehsalına yönəldildiyi əmtəələrə nisbətən daha böyük dəyərə malik olan əmtəələrin istehsalından yayındırıldıqda az və ya çox dərəcədə aşağı düşəcək. Bizim təklifimizə rəmə bu əmtəə ölkə daxilində hazırlanmasına nisbətən daha ucuz qiymətə xaricdən alına bilər. Deməli, əgər ona öz təbii yoluna davam etməyə imkan verilsə idi o, eyni qədər kapital istifadə edən ölkədaxili sənaye əməyinin istehsal etdiyi əmtəələrin bir hissəsinə və ya elə həmin şey olan, əmtəələrin qiymətinin bir hissəsinə alına bilər. Beləliklə, ölkənin sənaye əməyi daha səmərəli məşğuliyyətdən az səmərəli məşğuliyyətə yayındırılır və onun illik məhsulunun mübadilə dəyəri, qanunvericinin istədiyi kimi artmaq əvəzinə, hər belə məhdudiyət nəticəsində qaçılmaz olaraq azalmalıdır.

Düzdür, belə tədbirlər sayəsində əks halda olduğuna nisbətən sənayenin ayrılıqda götürülmüş sahəsi indi daha tez yarana bilər və müəyyən zaman keçəndən sonra onun məmulatları ölkə daxilində xaricə nisbətən daha ucuz hazırlanacaq. Amma əks haldakına nisbətən indi bu yolla sənaye əməyi xüsusi səmərəli axara yönəldilsədə bu, heç də o demək deyil ki, ölkənin gəlirinin və ya sənaye əməyinin ümumi məbləği bu cür tədbirlərin köməyi ilə necəsə artırıla bilər.

Cəmiyyətin sənaye əməyi yalnız onun kapitalının artması hesabına çoxala bilər, bu sonuncu isə yalnız cəmiyyətin gəlirindən tədricən qənaətmə yolu ilə arta bilər. Bununla belə hər belə tədbirin bilavasitə nəticəsi kimi cəmiyyətin gəlirinin azalması olur, onun gəlirini azaldan isə, çətin ki, sənaye əməyi və kapitalının özlərinə öz təbii tədbiqini tapmaq imkanı veriləndəkinə nisbətən indi onun kapitalını daha tez artıra bilsin.

Hətta əgər bu cür tədbirlərin olmaması nəticəsində cəmiyyət heç vaxt adı çəkilən sahənin manufakturalarını yaratmasa da o, buna görə öz fəaliyyətinin hansısa dövründə kasıblaşmayacaq. Verilən hər anda onun bütün kapital və sənaye əməyi digər sahələrdə və həm də verilən vaxt üçün daha səmərəli məşğul ola bilər. Hər verilən anda onun kapitalı, onun kapitalının vermək imkanı olduğu qədər maksimuma çata bilər və onun kapitalı kimi gəliri də imkan qədər maksimal tezliklə arta bilər.

Müəyyən məhsulların istehsalı zamanı bir ölkənin digərlərinə nisbətən malik olduğu təbii üstünlüklər bəzən o qədər böyük olur ki, onunla hər hansı mübarizə hamı tərəfindən ümitsiz hesab edilir. Şüşə çərçivələrin, və istixanaların tədbiqi yolu ilə Şotlandiyada çox yaxşı üzüm yetişdirmək və ondan da, həmçinin, çox yaxşı şərab düzəltmək olar ki, xaricdən gətirilən eyni keyfiyyətli şərabdən ən azından otuz dəfə ucuz başa gəlmiş olsun. Şotlandiyada klaret və burqund şərablarının istehsalının həvəsləndirilməsi məqsədilə bu xarici şərabların ölkəyə gətirilməsini qadağan edən qanun ağılasığandırmı? Lakin əgər xaricdən lazım olan sayda əmtələrin alınması üçün tələb olunandan otuz dəfə çox ölkə sənaye əməyi və kapitalının hansısa məşğuliyyətə yönəldilməsi ağılsızlıqdırsa, onda heç olmasa otuzdan biri və ya üç yüzdən biri qədər sənaye əməyinin və kapitalın da bu cür məşğuliyyətlərə yönəldilməsinin özündə bu qədər nəzəri cəlb edən olmasa da, amma tamamilə bu cür ağılsızlıqdır. Bu halda bir ölkənin digərinə nisbətən malik olduğu üstünlüklərin təbii və yaxud qazanılmış olmasının heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Bir ölkə belə üstünlüklərə malikdirsə, digərisə isə bunlardan məhrumdursa, onda sonuncu üçün onları istehsal etməkdənsə birincidən almaq həmişə daha sərfəli olar. Sənətkarın başqa peşələrlə məşğul olan öz qonşularına nisbətən malik olduğu üstünlük qazanılındır, amma bununla belə onun kimi onlarda öz istisasına uyğun olmayan əşyaları istehsal etməkdənsə bir-birindən almağı üstün sayırlar.

Daxili bazardakı gösətərilən inhisardan ən çox faydanı tacirlər və manufaktura sahibləri götürür. Xarici heyvan və qurudulmuş ətin ölkəyə gətirilməsinə qadağalar, həmçinin, xarici çörəyə orta məhsuldarlıq illərində ölkəyə gətirilmə qadağasına bərabər hesab olunan yüksək rüsumlar Böyük Britaniyanın heyvandarları və fermerləri üçün təqribən heç o qədər sərfəli deyil, nə qədər ki, digər bu növ məhdudiyətlər tacir və manufaktura sahiblərinə sərfəlidir. Xüsusilə bahalı manufaktura məmulatları heyvan və ya çörəyə nisbətən bir ölkədən digərinə daha yüngül daşınır. Bununla əlaqədar xarici ticarət, əsas etibarilə, manufaktura məmulatlarının alınması və daşınması ilə məşğul olur. Manufaktura məmulatları ilə ticarət edən zaman ən az əhəmiyyətli üstünlük belə, xaricilərə hətta bizim daxili bazarda da fəhlələrimizlə müvəffəqiyyətlə rəqabət aparmağa imkan verir. Amma kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı zamanı onlara, rəqabət aparmaları üçün çox böyük üstünlüklər tələb olunur. Xarici Manufaktura məmulatlarının azad gətirilməsinə icazə olsa idi, yerli manufakturalardan, yəqin ki, bəziləri əziyyət çəkərdi, bəziləri isə hətta müflis olardı, hal-hazırda orada məşğul olan sənaye əməyi və kapitalının böyük hissəsi özünə hansısa başqa tədbiqi tapmaq məcburiyyətində olardı. Amma kənd təsərrüfatı məhsullarının ölkəyə ən azad gətirilməsi belə ölkənin kənd təsərrüfatı üçün belə nəticələr verə bilməzdi.

Məsələn, əgər xaricdən mal-qaranın gətirilməsi tamamilə azad olsa idi belə o, o qədər çox olmayan sayda gətirilə bilirdi ki, bundanda böyük Britaniyanın heyvandarları az təsirlənərdi. Canlı mal-qara, yəqin ki, yeganə əmtəədir ki, onun dənizlə daşınması quruya nisbətən daha baha başa gəlir. Quru yolla daşınma zamanı mal-qara bazara özü-özünü çatdırır. Dənizlə daşınma zamanı isə təkcə mal-qaranın deyil, həm də onların yemi və suyu ilə bağlı olan bir çox xərc və rahatsızlıqlarla üzləşirsən. İrlandiya ilə Böyük Britaniyanın arasındakı dəniz yolunun məsafəsinin çox böyük olmaması İrlandiya mal-qarasının ölkəyə daşınmasını daha yüngül edir. Lakin onların ölkəyə azad gətirilməsi əvvəllər müəyyən müddətə olsa da, indi həmişəlik təyin olunmasına baxmayaraq Böyük Britaniyanın heyvandarlarının maraqlarına heç bir qədər də təsir etmir. Böyük Britaniyanın İrlandiya dənizi ilə sərhəddə olan rayonları heyvandarlıq rayonlarıdır. İrlandiya mal-qarası onlar üçün ölkəyə gətirilə bilməz, o özü üçün uyğun olan bazara çatdırılana qədər bu geniş rayonlardan az olmayan xərc və rahatsızlıqlarla sürülməlidir. Amma kökəldilmiş mal-qaranı belə uzaq məsafəyə sürmək olmaz. Ona görə yalnız arıq

mal-qaranın gətirilməsi mümkündür ki, bu gətirilmə də kökəltmə ilə məşğul olan rayonların deyil, onu artıran rayonların maraqlarına toxuna bilər, çünki arıq mal-qaranın qiymətini aşağı salır. Ölkəyə gətirilməsinə icazə verilməsi vaxtından İrlandiya mal-qarasının böyük olmayan ölçüləri və əvvəlki kimi kökəldilməyən mal-qaranın qiymətinin yüksək olması təsdiq edir ki, görünür, hətta mal-qaranın artırılması ilə məşğul olan Böyük Britaniya rayonları da İrlandiya mal-qarasının ölkəyə azad gətirilməsindən zərər çəkməyib. Xəbər verirlər ki, İrlandiyanın kasıb sinifləri bəzən mal-qaranın çıxarılmasına zorla maneçilik törədirdilər. Lakin əgər ixracatçılar öz ticarətlərinin davam etdirilməsindən hər hansı bir faydanı tapırdılarsa, onda onlar qanunu öz tərəflərində hiss edərək asanlıqla izdihamin əks təsirini sındıra bilirdilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, mal-qaranın kökəldilməsi rayonları yüksək əkinçilik mədəniyyəti ilə fərqləndirməli idi, halbuki mal-qaranın artırılması ilə məşğul olan rayonlar, adətən əkinçilik mədəniyyətinin aşağı səviyyəsində durur. Arıq mal-qaranın yüksək qiyməti becərilməyən torpaqların dəyərini artırmaqla, sanki onun becərilməsi və yaxşılaşdırılmasından imtinaya görə mükafatdır. Yüksək əkinçilik mədəniyyəti olan ölkələr üçün ona lazım olan arıq mal-qaranın gətirilməsi, onun artırılmasına nisbətən xeyli sərfəlidir. Xəbər verildiyi kimi, hal-hazırda Hollandiya bu qaydaya riayət edir. Şotlandiyanın, Uelsin və Nortumberlengen dağları əhəmiyyətli yaxşılaşdırmalar üçün yararsız olan rayonlar olduğundan, görünür, təbiət tərəfindən Böyük Britaniyanın heyvandarlıq rayonları olmağa məhkum olunmuşdur. Xarici mal-qaranın ölkəyə məhdudiyətsiz azad gətirilməsi yalnız bu nəticəni verə bilərdi ki, o həmin heyvandarlıq rayonlarına əhalinin və hökmdarlığın yerdə qalan hissəsinin rifahının artmasından istifadə etməsinə, mal-qaranın qiymətinin fəvqəladə ölçülərə qədər artmasına, beləliklə də, ölkənin daha mədəni və daha inkişaf etmiş rayonlarını faktiki vergi ilə yükləməyə mane oldu.

Qurudulmuş ətin ölkəyə məhdudiyətsiz azad gətirilməsi də canlı mal-qaranın gətirilməsi kimi eyni ilə Böyük Britaniyanın heyvandarlarının maraqlarına az toxuna bilərdi. Qurudulmuş ət tək-cə ağır əmtəə deyil, həm də təzə ətlə müqayisədə aşağı keyfiyyətli və daha bahalıdır, çünki ona daha çox əmək və xərc sərf olunub. Ona görə, o heç vaxt təzə ətlə rəqabət apara bilməz, baxmayaraq ki, ölkə daxilində hazırlanmış qurudulmuş ətlə rəqabət apara bilər. O, uzaq yola düşən gəmilərin ərzaqla təchiz olunması və digər bu növ məqsədlər üçün

istifadə oluna bilər, lakin heç vaxt əhalinin hər hansı əhəmiyyətli ölçülərdə qidalanması üçün xidmət edə bilməz. Onun ölkəyə gətirilməsinin azad elan olunması vaxtından İrlandiyadan gətirilən qurudulmuş ətin ölçülərinin az olması bizim heyvandarların ondan ehtiyat etməmələrinin əyani sübutudur. Qurudulmuş ətin gətirilməsinin ətin qiymətində necə əks olunması haqda heç bir məlumat yoxdur.

Hətta xarici çörəyin ölkəyə azad gətirilməsi də Böyük Britaniya fermerlərinin maraqlarında çox az əks oluna bilər. Çörək ətə nisbətən daha böyük ölçülü əmtədir. Bir penni qiymətinə bir funt buğda 4 pens qiymətinə bir funt ət qədər bahalıdır. Hətta ən məhsuldarsız vaxtlarda da ölkəyə gətirilən xarici çörəyin böyük olmayan ölçüləri, bizim fermerləri ölkəyə gətirmə məhdudiyətsiz azad olan vaxtı da heç nədən qorxmamağa inandıra bilər. Çörək ticarəti haqqında traktatların ən məlumatlı müəllifinə¹, əsasən ölkəyə orta gətirilmə bütün növ çörəklərin 23 728 kvarterinə çatır və bu da bütün illik istehlakın 571-də bir hissəsini üstələmir. Lakin çörəyə mükafat məhsuldar illərdə ölkədən çıxardılmanı artırdığı kimi o, qeyri-məhsuldar illərdə əkinçiliyin verilən vəziyyətində mükafatın olmamasıda çörəyin böyük həcmdə ölkəyə gətirilməsini təmin etməlidir. Bunun sayəsində bir ilin bolluğu digər ilin kasıblığını kompensə etmir və bu zəruri olaraq həm gətirilən, həm də ölkədən çıxarılan çörəyin orta sayını artırır. Əgər mükafatlar olmasa idi ölkədən az çörək çıxarıldı və ona görə də, yəqin ki, hal-hazırdakına nisbətən orta hesabla daha az ölkəyə gətirilərdi. Böyük Britaniya və digər ölkələr arasında çörəyin alınması və çatdırılması ilə məşğul olan ticarətçilərin daha az işləri olardı və bundan təsirli dərəcədə ziyan çəkə bilərdilər, amma fermer və əkinçilər çox az ziyanda olardı. Bununla əlaqədar mən mükafatların bərpa olunması və saxlanmasının güclü arzu olunmasını o qədər də əkinçi və fermerlər arasında deyil, nə qədər ki, çörək ticarətçiləri arasında olmasını daha çox hiss etdim.

Əkinçi və fermerlər böyük namusluluqlarına rəvən hamıdan az inhisarçılığın təhrif edilmiş ruhu ilə xəstələniblər. Böyük manufakturanın sahibi ondan 20 mil aralıqda başqa bu növ müəssisə yarananda çox vaxt narahat olur. Ebbəvildə yun fabrikinin hollandiyalı sahibkarı bu şəhərdən 30 mil məsafədə eyni ilə bu növ müəssisənin açılmaması şərtini qarşıya qoymuşdur. Əksinə, fermer və əkinçilər

¹ Smit bu kitabı nəzərdə tutur: Smith Charles, Three tracts on the torn trade and corn awas. London, 1766.

ümumi qaydaya görə öz qonşularının malikanə və fermalarının emalı və yaxşılaşdırılmasına maneçilik törətmir, daha çox onlara köməklik etməyə meyillidirlər. Manufaktura sahiblərinin əksəriyyətinin malik olduğu kimi onlar heç bir sirrə malik deyillər; əksinə, onlar mümkün olan qədər səmərəli saydıqları bütün yeni metod və qaydaları daha çox öz qonşularına xəbər verməyi və yaymağı sevirlər. Qoca Katon¹ deyir Pius Questus, stabilimusque, minimeque invidiosus, minimeque male cogitantes sunt, qui in eo studio occupati sunt». Bütün ölkə üzrə yayılmış əkinçi və fermerlər, öz şəhərlərinin sakinlərinə qarşı, adətən malik olduqları xüsusi üstünlüklərin bütün öz həmvətənlərinə qarşı əldə etmələrinə, təbii ki, səy göstərən və şəhərlərdə cəmləşərək korporativ fərqlilik ruhu ilə qidalanmış manufaktura sahibləri və ticarətçilər kimi asanlıqla birləşə və sövdələşə bilmirlər. Buna uyğun olaraq, görünür onlar daxili bazarda onların inhisarını təmin edəcək xarici əmtəələrin gətirilməsinə olan məhdudiyyətlərin müəllifi və insiatorlarıdır. Yəqin ki, onları təqlid etmək və onların fikrincə onları istismar edənlərə güzəşt etməmək arzu ilə Böyük Britaniyanın əkinçi və fermerləri siniflərinə məxsus olan alicənablığı o qədər unutmşudular ki, öz həmyerlilərini çörək və ətlə xüsusi təchiz etmək hüququnu tələb etməyə başladılar. Onlar, yəqin ki, nümunə götürdükləri insanların maraqları ilə müqayisədə onların öz maraqlarının azad ticarətlə nə qədər az toxunulduğu haqda düşünməyi özlərinə belə zəhmət verməmişdilər.

Daim fəaliyyət göstərən xarici çörək və ətin ölkəyə gətirilməsinə qadağa qanunu işdə ölkənin sənayesi və əhalisinin onun öz torpağının xam məhsulu hesabına saxlanıla bilən ölçüləri heç vaxt üstələməməsinin elan olunmasına bərabər idi.

Lakin, görünür, ümumi qaydaya görə yerli sənayeni həvəsləndirmək məqsədilə xarici sənayeyə bəzi qadağalar qoymağın faydalı olmasının iki halı var.

Birinci hal ölkənin müdafiəsi üçün sənayenin hansısa ayrı sahəsinin zəruri olması halında baş verir. Məsələn, Böyük Britaniyanın müdafiəsi çox yüksək dərəcədə onun gəmilərindən və dənizçilərindən asılıdır. Ona görə də, naviqasiya aktı başqa ölkələrin gəmiçiliyinə bəzi hallarda qadağaları, digər hallarda isə ağır vergiqoymanı tətbiq etməklə Böyük Britaniyanın dənizçilərinə və gəmiçiliyinə öz

---

¹ Caton, De re rustica.

şəxsi ölkəsinin ticarətində inhisarçılığı verməyə cəhd etməsi tamamilə münasibdir. Bu aktın əsas müddəaları belədir:

1) Sahibləri, kapitanları və ekipajının dördən üç hissəsi Britaniya rəiyyəti olmayan bütün gəmilərə gəminin və yükün müsadirə edilməsi qorxusu altında Britaniya qəsəbələri və koloniyaları ilə ticarət aparmaq və yaxud Böyük Britaniyada kabotaj (dənizboyu) ticarəti ilə məşğul olmaq qadağandır.

2) Bir sıra ən çox yer tutan əşyaların Böyük Britaniyaya gətirilməsi yalnız yazılmış şərtləri təmin edən gəmilərdə və yaxud da bu əmtəələr istehsal olunduğu ölkələrin gəmiləri, hansının ki, sahibi, kapitanı və ekipajının dördən üç hissəsi bu ölkənin rəiyyəti olmalıdır; lakin hətta bu cür gəmilərdə gətirilmiş əmtəələr ikiqat vergi ilə yüklənir. Hansısa başqa ölkənin gəmisi ilə gətirilən zaman isə gəminin və əmtəənin müsadirəsi təyin olunub.

Bu qanun qəbul olunan zaman hollandlar indiki kimi o vaxt da Avropanın əsas transportyorları idilər; təyin olunmuş məhdudiyət qanunları onları Böyük Britaniyanın əmtəələrini daşımaq və ya bizə başqa Avropa ölkələrinin əmtəələrini gətirmək imkanından tamamilə məhrum etdi.

3) Gəminin və yükün müsadirə edilməsi təhlükəsi altında bir sıra ən çox yer tutan əşyaların onların istehsal edildiyi ölkədən başqa digər yerlərdən hətta Böyük Britaniya gəmiləri ilə gətirilməsi də qadağan olunur.

Yəqin ki, bu tədbir də hollandlara qarşı yönəldilmişdi. Hal-hazırda olduğu kimi Hollandiya o zamanlar da bütün Avropa əmtəələrinin anbarı idi; bu əsasnamə Britaniya gəmilərinin bortuna Hollandiyada digər Avropa ölkələrinin əmtəələrini qəbul etməyi qadağan edirdi.

4) Britaniya gəmilərinin bortunda əldə olunub hazırlanmayan istənilən növ duzlu balıq, kitin üzgəci, kitin bıığı, piyi və əridilmiş piyi Britaniyaya gətirilən zaman ikiqat rüsumla yüklənir.

İndi də əsas hesab olunan hollandlar o zamanlar Avropanın yeganə balıqçıları idilər ki, digər ölkələri balıqla təchiz etməyə çalışırdılar. Bu tədbir onların Böyük Britaniyanı balıqla təchiz etmələrini çətinləşdirdi.

Naviqasiya aktının qəbulu zamanı İngiltərə və Hollandiya müharibə vəziyyətində olmasa da, bu iki dövlət arasında güclü düşmənçilik var idi. O, bu aktı ilk dəfə alyihələşdirən Uzun parlamentin

vaxtında yarandı və bundan sonra tez bir zamanda protektorun¹ və II Karlin vaxtında Hollandiya ilə müharibəyə çevrildi. Yəqin ki, ona görə də bu məşhur aktın bəzi məhdudiyətləri milli düşmənçilik zəminində yaranmışdır. Buna baxmayaraq onlar elə müdrikliliyi ilə seçilirlər ki, sanki ən təknil ağilla diktə olunmuşdular. Bu halda milli düşmənçilik ən təknil ağılın deyə biləcəyi məqsədi, - İngiltərənin təhlükəsizliyinə təhlükə yarada biləcək yeganə dəniz gücü olan Hollandiyanın dəniz möhtəşəmliyinin zəiflədilməsini öz qarşısına qoymuşdu.

Naviqasiya aktı xarici ticarətə və ya onun tərəfindən yaradılan sərvətin artmasına əlverişli deyil. Başqa xalqlarla ticarət münasibətində olan millət, müxtəlif şəxslərlə münasibətdə olan tacir kimi mümkün qədər ucuz alıb baha satmaqda maraqlıdır. Lakin o ucuz almağın ən böyük şansına o zaman malik olar ki, özünə almaq lazım olduğu əmtəələrin bütün xalqlar tərəfindən ona tamamilə azad ticarətlə gətirilməsini həvəsləndirsin və elə eyni səbəb üzündən onun bazarları daha çox sayda alıcı cəlb etdiyindən onun da daha çox baha satmaq şansı olacaq. Düzdür, naviqasiya aktı Britaniya sənayesinin məhsullarının ölkədən çıxarılması məqsədilə gələn xarici gəmilərə heç bir rüsum qoymur. Hətta əvvəllər həm gətirilən, həm çıxarılan əmtəələrə görə xaricilər tərəfindən ödənilən rüsumlar sonradan müxtəlif növbəti qanunlarla ölkədən çıxarılan əşyaların böyük hissəsi üçün ləğv edilmişdi; amma əgər əmtəələrin satışı üçün xaricilərin gəlməsi yüksək rüsumlar və ya qadağalarla çətinləşdirilsə, onda onlar heç də həmişə alqı aparmaq üçün gələ bilmir, çünki yüksüz gələn zaman onlar öz ölkələrindən Böyük Britaniyaya qədər fraxtı itirməli olurlar. Beləliklə, satıcıların sayını azaltmaqla biz qaçılmaz olaraq alıcıların da sayını azaldırıq və ona görə də, təkə xarici əmtəələrin alqısı zamanı daha ödəməli oluruq, həm də tam azad ticarət olduğunkundan indi öz əmtəələrimizi daha ucuz satmalı oluruq. Lakin nəzərə alsaq ki, ölkənin müdafiəsi onun varlanmasından daha vacibdir, onda naviqasiya aktı, yəqin ki, ticarətin tənzimlənməsi üzrə İngiltərə tərəfindən qəbul olunmuş ən müdrik tədbirlərdən biri kimi ifadə olunur.

Yerli sənayenin həvəsləndirilməsi məqsədilə xaricinin bəzi vergiqoymaya məruz qalmasının sərfəli olmasının ikinci halı o zaman olur ki, birincinin məhsulu ölkə daxilində vergiyə cəlb olsun. Belə halda eyni ölçülü verginin xarici sənayenin analoji məhsulundan tutulması da məqsədəuyğun hesab edilir. Bu yerli sənaye üçün daxili

¹ Yəni Kramvelin dövründə protektor titulu daşıyan.

bazarın inhisarlaşmasını yaratmır, adi halda mövcud olduğu kimi bu sahəyə əmək və kapitalın böyük hissəsini yönəltmir. Bu yalnız vergi sayəsində onun üçün təbii olaraq nəzərdə tutulmuş kapital və əməyin bir hissəsinin oradan axıb getməsinin qarşısını alacaq və verginin təyinindən sonra imkan dərəcəsinə xarici və yerli sənaye arasında rəqabətin əvvəlki şərtlərini qoruyub saxlayacaq. Böyük Britaniyada bir qayda kimi qəbul olunub ki, yerli sənayenin məhsuluna bu cür hər hansı bir vergi qoyulanda eyni vaxtda bütün xarici əmtəələrin gətirilməsinə də daha ağır rüsum tətbiq edilir ki, bizim tacir və fabrikanların çox çətin olan rəqabət haqda yüksək şikayətlərinə son qoyulsun.

Bəzilərinin fikrincə, ticarətin azadlığına olan bu ikinci məhdudiyət bir sıra hallarda xeyli geniş yayılmalıdır, yəni yalnız ölkə daxilində vergiyə cəlb olunan əmtəələrlə rəqabət apara bilən xarici əmtəələrə olmalı deyil. Onlar ehtimal edirlər ki, ölkə daxilində ərzaq məhsullarının vergiyə cəlb edilməsi zamanı təkcə başqa ölkələrdən gətirilən həmin ərzaq məhsullarını deyil, yerli sənayenin istənilən məhsulu ilə rəqabət apara bilən bütün digər xarici əmtəələri də vergiyə cəlb etmək lazımdır. Onlar deyirlər ki, yeyinti məhsulları belə vergilər nəticəsində qaçılmaz olaraq bahalaşır, əməyin qiyməti isə həmişə işçinin yaşaması vasitələrinin qiymətlərinin artması ilə birgə yüksəlməlidir. Bununla əlaqədar yerli sənaye tərəfindən hazırlanan istənilən əmtəə bilavasitə vergiyə cəlb olunmasa da belə, vergilərin nəticəsində yenə də bahalaşır, çünki onu istehsal edən əmək bahalaşır. Ona görə də, yerli sənaye ilə xarici sənayeyə bərabər şərtlərin təmin edilməsi üçün rəqabət apardıqları yerli əmtəələrin bahalaşmasında iştirakına görə bütün xarici əmtəələri müəyyən vergiyə cəlb etmək zəruridir.

Gələcəkdə mən vergilər haqqında məsələyə bəzən vergilərin, məsələn, Böyük Britaniyada sabuna, duza, dəriyə, şama və s.-ni, istehlak mallarını, əməyin qiymətini, deməli, bütün digər əmtəələri bahalaşdırdığını aydınlaşdıracağam. Əgər biz müvəqqəti olaraq onların belə təsirinə yol versək – onlar da, şübhəsiz, onu göstərir, – bu əməyin qiymətinin artması nəticəsində bütün əmtəələrin qiymətinin ümumi bahalaşması, hansısa ayrılıqda götürülmüş əmtəənin qiymətinin bilavasitə ona qoyulan verginin sayəsində artmasından fərqli olan iki növbəti münasibətdəki halı əks etdirir.

Birincisi, həmişə böyük dəqiqliklə bu cür vergi sayəsində həmin əmtəənin qiymətinin nə qədər artmasını təyin etmək olar, halbuki, heç

vaxt heç olmasa müəyyən dəqiqliklə də olsa təyin etmək olmaz ki, əməyin qiymətinin ümumi artımı hazırlanmasına sərf edildiyi hər ayrılıqda götürülən əmtəənin qiymətində hansı ölçülərdə əks olunacaq. Ona görə də, daxili istehsalı əmtəənin qiymətinin bu cür artmasına uyğun hər bir xarici əmtəəyə, heç olmasa müəyyən dəqiqliklə də olsa rüsum təyin etmək mümkün olmayacaq.

İkincisi, ilkin tələbat mallarına olan vergilər, demək olar ki, eyni ilə pis iqlim və pis torpaq kimi xalqın həyat səviyyəsində əks olunur. Onların sayəsində qida vasitələri bahalaşır, necə ki, əgər onların istehsalı üçün əlavə əmək və məsrəflər tələb olunsa idi. Torpaq və iqlimlə şərtlənən təbii kasadlıq zamanı insanlara öz kapitalını və sənaye əməyini necə xərcləməli olduqlarını göstərmək ağılsız olduğu qədər, belə vergilərlə yaradılan süni kasadlıq zamanı da bunu etmək həmin qədər ağılsızlıq olardı. Aydınır ki, hər iki halda onlar üçün ən sərfəlisi, əgər onlara imkan verilərsə, özlərinin sənaye əməyini bu vəziyyətə mümkün qədər uyğunlaşdırmaqdır, hansı ki, şəraitin əlverişsiz olmasına baxmayaraq onlara daxili və xarici bazarda müəyyən üstünlüklər verə bilər. Onları yeni vergilərlə yükləmək, çünki onlar artıq onlarla həddən çox yüklənib və digər əmtəələrin böyük hissəsinə həddən artıq baha ödəniş etməyə məcbur etmək, çünki onlar ilkin tələbat mallarına həddən artıq yüksək ödəniş edirlər, şübhəsiz ki, onların vəziyyətinin düzəldilməsinin ən ağılsız vasitəsi olardı.

Belə vergilər öz məlum yüksək həddinə çatdıqda torpağın məhsulsuz olmasından və göylərin mərhəmətsizliyindən geri qalmayan fəlakətə çevrilir, bununla belə onlar çox vaxt daha varlı və daha sənayeləşmiş ölkələrdə təyin olunur. Heç bir başqa ölkə belə ciddi sarsıntıya tab gətirə bilməz. Qeyri-sağlam rejimdə yalnız ən güclü orqanizmlər yaşaya və sağlamlıqdan istifadə etdiyi kimi, belə vergilər zamanı da yalnız bütün sənaye sahələrində təbii və qazanılmış üstünlüklərə ən çox malik olan xalqlar yaşaya və çiçəklənə bilər. Hollandiya Avropanın elə ölkəsini təmsil edir ki, orada bu cür vergilər daha çox mövcuddur, amma o, xüsusi vəziyyətdən irəli gələrək, ağılsızlıqla ehtimal olunduğu kimi onların sayəsində deyil, onlara baxmayaraq çiçəklənməyə davam edir.

Əgər yerli sənayeni həvəsləndirmək məqsədilə xarici sənayeni də müəyyən vergiyə cəlb etmək, bu iki halda ümumən faydalıdırsa, elə iki hal da ola bilər ki, aşağıdakı sualları ölçüb-biçmək lazım gəlsin: birincisi, müəyyən xarici əmtəələrin azad gətirilməsinə yol verməyə davam etmək nə qədər məqsədəuyğundur və ikincisi, müəyyən vaxt

dayandırılmış ölkəyə azad gətirilmənin bundan sonra bərpası nə dərəcədə və necə faydalı ola bilər.

Müəyyən xarici əmtəələrin ölkəyə azad gətirilməsinin məqsədə-uyğunluğu məsələsi o halda müzakirə olunur ki, hansısa xarici dövlət bizim manufaktura məmulatlarının gətirilməsini yüksək rüsumlarla məhdudlaşdırır və ya qadağan edir. Təbii ki, intiqam hissi belə olan halda intiqamı diktə edir – bizim ölkəyə onun bəzi və ya bütün manufaktura məmulatlarının gətirilməsini qadağan olduğunu elan etmək və ya eyni ilə belə rüsumlarla onları yükləmək. Və həqiqətən də, millətlər, adətən bu cür intiqamla cavab verirlər. Fransızlar onlarla rəqabət apara bilən xarici əmtəələrin gətirilməsini sıxışdırmaqla öz manufakturalarını xüsusilə həvəsləndirirdilər. Kolberin siyasətinin əsası bundan ibarət idi, hansına ki, görünür, onun bütün böyük bacarıqlarına baxmayaraq bu halda öz həmvətənlərinin ziyanına inhisarlaşmanı həmişə tələb edən manufaktura sahiblərinin və tacirlərin dəlilləri təsir etmişdi. Hal-hazırkı vaxtda Fransanın maarifləndirilmiş insanları onun bu tədbirlərinin ölkə üçün faydalı olmaması haqda eyni qərarlıdırlar. Kolber 1667-ci ilin tarifi ilə çoxlu sayda xarici manufaktura məmulatlarını yüksək rüsumlarla yükləmişdi. Onların hollandların xeyrinə aşağı salınmasına imtina etdikdən sonra sonuncular 1671-ci ildə Fransanın manufaktura məmulatlarının, şərab və araqın ölkələrinə gətirilməsini qadağan etdilər. 1672-ci ildəki müharibə, görünür, müəyyən qədər bu ticarət toqquşması ilə şərtlənmişdi. 1678-ci ildə Nimvegen sülhü hollandların xeyrinə bu rüsumların bəzilərini aşağı salaraq ona son qoydu, onlar da bunun nəticəsində öz qadağalarını ləğv etdilər. Təqribən həmin vaxtlarda fransızlar və ingilislər bu cür rüsum və qadağaları təyin etməklə qarşılıqlı olaraq bir-birinin sənayesini sıxışdırmağa başladılar, həm də, görünür, birinci nümunəni fransızlar göstərdilər. O vaxtdan bu iki millət arasında olan düşmənçilik hal-hazırdakı vaxta qədər bu tədbirlərin bu və ya digəri tərəfindən yumşaldılmasına maneəçilik törədir. 1697-ci ildə ingilislər Flandriyanın manufakturasının məhsulu olan toxunma kruisevanın ölkəyə gətirilməsini qadağan etdilər. O vaxt İspaniyanın hökmranlığı altında olan bu ölkənin hakimiyyəti buna cavab olaraq İngiltərə kətanlarının gətirilməsinə qabağa qoydu. 1700-cü ildə İngiltərəyə kruisevaların gətirilməsinə qadağa o şərtlə ləğv edildi ki, İngiltərə kətanlarının Flandriyaya gətirilməsinə əvvəlki şərtlərlə icazə verilsin.

Bu cür repressiv tədbirlərin yüksək rüsum və ya qadağaların ləğvinə gətirəcəyi ehtimal olunanda düzgün siyasət kimi qəbul edilə bilər. Yenidən geniş xarici bazarın əldə edilməsi, adətən uzun sürməyən müddət ərzində bəzi əmtəələrə baha ödəniş etmək kimi zərurətdə əks olunan müvəqqəti səmərəsizliyi artıqlaması ilə bərpa edəcək. Bu cür repressiv tədbirlərin nə qədər belə təsir göstərmələri haqda fikirlər, yəqin ki, öz mülahizələrində həmişə dəyişməz olan ümumi prinsiplərə əsaslanan qanunvericinin elminə deyil, o hiyləgər və məkrli qərarları dəyişkən və anlarla ötüb keçən dövlət məmuru və siyasətçisi adlandırılan məxluqa aiddir. Belə ləğvə nail olmaq mümkün hesab olunmursa, bu cür repressiv tədbirləri bizim xalqın müəyyən sinfinə dəyən ziyanın ödənilməsi üçün pis metod olduğunu, əgər biz özümüz bununla təkcə onlara deyil, ümumiyyətlə, bütün siniflərə ziyan vuracaq qədər etiraf etmək lazımdır. Qonşular bizim hansısa manufaktura məmulatımızın gətirilməsinə qadağalar qoyurlarsa, biz, adətən onun yalnız həmin məmulatının deyil (çünki təkcə bu onlara, çətin ki, toxuna), hansısa digərinin də gətirilməsini qadağan edirik. Bu şübhəsiz, bizim işçilərin hansısa sinfinə həvəsləndirmə verə bilər və onun bəzi rəqiblərini kənarlaşdırmaqla daxili bazarda qiymətlərini qaldırmaq imkanı ilə onları təmin edəcək. Lakin bizim qonşuların qadağa tədbirlərindən ziyan çəkən işçilərimiz bizim bu tədbirlərimizdən heç nə udmurlar. Əksinə, onlar kimi bizim bütün digər vətəndaş siniflərimiz bunun sayəsində bir sıra əmtəələrə görə əvvəlkinə nisbətən daha baha ödəniş etməyə məcbur olurlar. Deməli, hər belə qanun bütün ölkəni faktiki vergi ilə yükləyərək qonşularımızın təyin etdikləri qadağaların deyil, hansısa başqasının sayəsində ziyan çəkən işçi sinfinin xeyrinə olmur.

Müəyyən vaxt xarici əmtəələrin ölkəyə azad gətirilməsinin dayandırılmasının bundan sonra bərpası nə dərəcədə və necə məqsədə uyğun ola bilməsinin müzakirəyə məruz qalması o halda baş verə bilər ki, yüksək rüsumlar və ya onlara rəqabət apara biləcək bütün xarici əmtəələrin cətilməsinə qadağalar nəticəsində müəyyən sahənin manufakturaları o qədər genişləniş ki, böyük sayda işçi əlini məşğul etmiş olsun. İnsanlıq hissələri belə hallarda ticarətin azad olmasının tədricən, böyük ehtiyatlıqla və qabaqgörənliklə bərpa edilməsini tələb edə bilər. Bütün bu yüksək rüsumların və qadağaların ləğvi zamanı həmin an bu sənaye sahəsinin daha ucuz xarici əmtəələri daxili bazara elə sayda daxil ola bilər ki, o dəqiqə bizim əhalini çox minlərini adi işdən və yaşam vəsaitlərindən məhrum edə bilər.

Bundan əmələ gələcək əzab, şübhəsiz, çoxları üçün vacib olur. Bununla yanaşı, aşağıdakı iki səbəbdən bu sarsıntı, adətən fərz edildiyindən daha az olur:

Birincisi, bir hissəsi digər Avropa ölkələrinə çox vaxt mükafatsız ixrac edilən bütün sənaye məmulatlarına, xarici məmulatların ən geniş sərbəstliklə idxalı çox az toxunur.

Bu cür sənaye malları xaricdə eyni keyfiyyətdə və eyni növdə başqa mallarla bir qiymətə satılmalı, nəticə etibarilə, öz ölkəsində daha ucuz satılmalıdır. Ona görə də, daxili bazar bəzən xarici malları sırf xarici mal olduğu üçün ölkəsində istehsal olunan eyni növdə daha ucuz və daha yaxşı əşyadan üstün tutarsa da, işlərin təbiəti səbəbindən bu nəzakətsizliyi edə biləcək kəslərin sayı o qədər azdır ki, xalqın ümumi işinə bunun heç birmənalı təsiri ola bilməz. Amma yun, aşılانmış dəri və xırdavat sənayemizin müxtəlif sahələrinin bir çoxu hər il digər Avropa ölkələrinə heç bir pul mükafatı olmadan ixrac edilir və bunlar ən çox işçi işlədən sənaye sahələridir. İpək məmulatları və ondan daha az olan kətan bezlər ticarət sərbəstliyindən, ən çox zərər çəkən sənaye məhsullarıdır.

İkincisi, ticarət sərbəstliyinin bu cür yenidən qurulması ilə bir çoxlarının həmişəki işindən və öyrəşdikləri yaşayış tərzindən bir gözcürpimində topdan məhrum olmaları, heç də onların, ümumiyyətlə, işdən ya da yaşayışdan məhrum olacaqları mənasına gəlmir. Keçən müharibənin axırlarında ordu və dəniz qüvvələri ehtiyatının azaldılması ilə ən böyük sənayedə istifadə olunan qədər, yəni yüz mindən çox sayda əsgərlə dənizçinin hamısı birdən, birdəfəyə gündəlik işlərindən çıxarıldı. Şübhəsiz, onlar bir az narahatçılıq yaşadı, amma bu səbəbdən hamısı birdən işdən və yaşayışdan məhrum olmadılar. Dənizçilərin çoxu imkan yarandıqca, ticarət gəmiçiliyində xidmətə keçdilər. Bir tərəfdən də istər onlar, istərsə də əsgərlər geniş xalq kütləsi arasına qarışıb bir çox müxtəlif işlərdə çalışdılar. Hamısı silah istifadə etməyə, bir çoxları isə talançılığa və soyğunçuluğa alışmış yüz mindən çox insan vəziyyətindəki bu cür böyük bir dəyişiklikdən böyük sarsıntı almadıqları kimi, o qədər də mühüm təşvişə düşmədilər. Bu səbəbdən, demək olar ki, heç bir yerdə avaraların sayı nəzərəcarpcaq qədər çoxalmadı. Öyrənə bildiyimə görə, ticarət gəmiçiliyi xidmətində olan ekipajlar istisna olmaqla, bu səbəbdən hər hansı bir işdəki əməkhaqları belə azalmadı. Amma bir əsgərlə hər hansı bir növdə sənaye işçisinin vərdişlərini qarşılaşdırsaq, sənayeçinin vərdişlərini yeni bir sənətdə istifadə etməyi, əsgərin hər hansı bir işdə işlədilməsi qədər əlverişsiz qabiliyyətdə olmadığını görürük. İşçi, yaşayışını həmişə ancaq əməyindən, əsgər isə aldığı maaşdan ummağa

alışıb. Biri çaba və əməyi ilə uzlaşmış, digəri isə tənbellik və pintiliklə qardaş olmuşdur. Lakin əmək istiqamətini bir əmək növündən digərinə çevirmək, tənbelliklə dağınıqlığı işə çevirməkdən, əlbəttə ki, çox daha asandır. Bundan başqa, əvvəlcədən də, göründüyü kimi, sənayenin bir çox növü olması ilə yanaşı, digərlərinə oxşar o qədər sənaye növü vardır ki, işçi əməyini bunların birindən digərinə daşıya bilər. Həmçinin, bu cür işçilərin çoxu hərdənbir fəhləlikdə işlədirdi. Onları əvvəllər filan sənayedə işlətməmiş mal ehtiyatı yenə də o qədər insanı bir başqa şəkildə ölkə daxilində işlədirdilər. Ölkə kapitalı dəyişmədiyi üçün əməyə olan tələb də yenə həmin qədər və ya təxminən eyni olur, amma bu əmək başqa-başqa işlər üçün istifadə oluna bilər. Əslində əsgərlərlə dənizçilər kralın xidmətindən çıxarıldıqda Böyük Britaniya ilə İrlandiyanın hər hansı bir şəhərində və ya yerində, hər hansı bir sənətlə məşğul olmaqda sərbəstdirlər. İstədikləri növdən işlə məşğul olmaqda eyni təbii sərbəstlik əsgərlərlə dənizçilərə verildiyi kimi, əzəmətli kralın bütün vətəndaşlarına verilsə, yəni gildiyə komitələrinin monopolist imtiyazlarını ləğv edilib şagirdlik qanunu qüvvədən salınsa (bunların hər ikisi də təbii sərbəstliyin əslində çeynənməsi deməkdir); bura yerləşmə qanununun da ləğvi əlavə olunsaydı; beləliklə, yoxsul bir işçi də hər hansı bir sənət sahəsində və ya yerdə işdən çıxarıldıqda başqa bir yerdə və ya sənətdə məhkəməyə verilmə, ya da qapıdan atılma qorxusu olmadan iş axtara bilsə, o zaman nə xalq, nə də fərdlər bir sıra işçi siniflərinin bəzən işlərindən uzaqlaşdırılmalarından əsgərlərə icazə verilənlərlə müqayisədə daha çox zərər görməz. Sənayeçilərimizin ölkələri üçün çox faydalı olduqlarına şübhə yoxdur, amma ölkəni qanları bahasına qoruyanlardan daha faydalı olmayacaqları kimi, özlərinə qarşı daha nəzakətli rəftara da layiq deyillər.

Əslində bir gün İngiltərəyə tamamilə ticarət sərbəstliyi veriləcəyini ummaq burada bir nağıl dünyası ya da xəyallar ölkəsi¹ qurulacağını gözləmək qədər mənasızdır². Xalq arasındakı pis mühakimələrdən başqa, qabağının alınması daha çətin olan, bəzi kəslərin şəxsi mənfəətləri də buna dəfəndilməz şəkildə qarşı çıxmaqdadır. Ordu zabıtları əsgər sayının azaldılmasına, ölkə bazarındakı rəqiblərin artırmaq ehtimalı olan hər qanuna qarşı qəzəblənən sənayeçi sahibkarlar kimi canla-başla və əlbirliyi ilə qarşı çıxıb, əvvəlkilərin işçilərini təhrik etdikləri şəkildə əsgərlərini

¹ Utopiya: Cənab Tomas Morun 1516-cı ildə eyni ad altında yazdığı əsərindəki xəyali bir ada. Bu xəyali adada cəmiyyətin yaşayışı, siyasəti və dövlət idarəetməsi kamillik səviyyəsinə çatıbmiş.

² Oceana: 1611-1677-ci illər arasında yaşayan Ceyms Harrinqtonun yazdığı "Okeana ölkəsi" adlı siyasi bir hekayədən bəhs edilən xəyali ideal cümhuriyyət.

belə bir tədbiri məsləhət görənlərə şiddətlə və insafsızcasına hücum etməyə sövq etsələr, ordunu azaltmağa cəhd etmək sənayeçilərimizin bizim zərərimizə əldə etdikləri monopoliyanı hal-hazırda hər hansı bir cəhətdən azaltmağa cəhd etmək qədər təhlükəli olar. Bu monopoliya onlardan bəzilərinin sayını elə artırmışdır ki, silahlanaraq çoxalan, həddini aşmış bir ordu kimi hökumət üçün dəhşətli hala gəlib qanunvericini bir çox vaxtlar qorxudublar da. Bu monopoliyanı qüvvətləndirəcək hər təklifi dəstəkləyən parlament üzvünün həm ticarətdən başa çıxır deyə şöhrət qazanması, həm də sayları və var-dövlətləri ilə özlərinə çox hörmət qazanan bir insan təbəqəsinin gözündə yaxşıca tanınıb söz sahibi olmağı mütləqdir.

Belə hərəkət etməyib bu təkliflərə etiraz edərsə, hələ üstəlik bunları geri çevirməyə kifayət edən ərki də varsa, ən çirkin təxribatdan və lağa qoymadan özünə istiqamətlənən təhqirlərdən, bəzən də umduğunu tapmayıb çilədən çıxan inhisarların kobud hücumlarından meydana gələn əsl təhlükədən onu nə çox ədalətli deyə tanınması, nə rütbəsinin çox yuxarı olması, nə də ən böyük ictimai xidmətləri göstərməsi qoruya bilər.

Ölkəsinin bazarının birdən-birə xaricilərin rəqabətinə açıq olması ilə sənətini tərk etmək məcburiyyətində qalan böyük bir sənaye sahibkarı, şübhəsiz, çox zərər görür. Kapitalın çox vaxt avadanlığın alınması və işçilərinin maaşının ödənilməsinə istifadə olunan hissəsi, bəlkə çox çətinlik çəkmədən başqa bir işə istiqamətləndirilə bilər. Amma bu kapitalın emalatxanalarla sənət alətlərinə bağlı olan hissəsinin kifayət qədərini itirilmədən əldən çıxdığı olmur. Ona görə də, əldə edilən mənfəəti insafla göz qabağında tutulduqda, bu cür dəyişikliklərin heç vaxt birdən-birə edilməməyi, yavaş-yavaş, aram-aram və çox əvvəldən xəbər verildikdən sonra baş verməsi lazımdır. Mübahisələrini tərəf tutan mənfəətlərin ağlaşmalı dürtmələri ilə deyil, geniş əhatəli ictimai xeyri güdərək idarəetmək həmişə mümkün olsa, qanun vericilərin, bəlkə də, məhz bu səbəbdən bu cür yeni inhisarlar qurmaqda, ya da onsuz da qurulmuş olanları daha da genişləndirməkdə xüsusən diqqətli olmaları lazımdır.

Çünki bu cür hər bir tədbir, qabaqda başqa uyğunsuzluqlar meydana gətirmədən düzəldilməsi çətin olan, əsil bir xaos toxumunu dövlətin bün-yəsinə səpir.

İdxallarının qarşısını almaq üçün deyil, hökumətə bir növ gəlir təmin etmək üçün xarici malların idxalına qoyulan verginin nə qədər düzgün olacağını, vergilər barədə söhbət edərkən nəzərdən keçirəcəyəm. İdxalın qarşısını almaq və ya onu azaltmaq məqsədilə qoyulan rüsumlar azad ticarət üçün olduğu qədər gömrük gəlirləri üçün də açıq-aşkar təxribat xarakterlidir.

III FƏSİL

ARADAKI TİCARƏT BALANSININ MƏNFİ OLDUĞU EHTİMAL EDİLƏN ÖLKƏLƏRDƏN, DEMƏK OLAR Kİ, BÜTÜN NÖV MALLARIN İDXALINDA EDİLƏN FÖVQƏLADƏ İXTİSARLAR HAQQINDA

I hissə

Əlverişsiz balansla malik olan ölkələrdən bütün əmtəələrin idxalına qoyulan zəruri məhdudiyətlər haqqında

I bölmə

Bu məhdudiyətlərin merkantilist sistem nöqtəyi-nəzərindən məntiqsiz olması haqqında

Aradakı ticarət balansının əlverişsiz olduğu zənn edilən bəzi ölkələrin, demək olar ki, hər növdən mallarının idxalına fəvqəladə ixtisarlar etmək ticarətçi sistemin qızıl ilə gümüşün miqdarını artırmaq üçün təklif etdiyi ikinci çarədir. Odur ki, bəzi rüsumların ödənilməsi ilə Böyük Britaniyaya öz ölkəsinin istehlakı üçün Sileziyanın¹ incə kətan parçaları idxal edilə bilər. Amma fransız pambıq və incə kətan parçalarının idxalı qadağandır, onlar ancaq ixrac və anbarda saxlamaq üçün London limanına gətirilə bilər.

Fransız şərablarına Portuqaliya şərablarından, əslində hər hansı başqa ölkənin şərablarından daha yuxarı rüsumlar qoyulmuşdur.

1692-ci ilin rüsumu ilə (verginin adı budur) bütün fransız mallarına qiymətinin və ya dəyərinin iyirmi beş faizindən çox rüsum qoyulmuşdu. Başqa millətlərin malları isə çox vaxt heç beş faizi keçməyən daha yüngül rüsumlara bağlı idi. Fransanın şərabı, konyakı, duzu və sirkəsi, əslində bu qaydadan istisna edilmişdi. Çünki bu mallar ya başqa qanunlarla, ya da eyni qanunun xüsusi hökmləri ilə başqa ağır rüsumlara bağlı idi. Birincisi,

¹ Mərkəzi Avropada tarixi məkan. Ərazisinin çoxu Polşa, kiçik hissəsi isə Çexiya və Almaniya təsadüf edir (t. q.).

kifayət qədər maneə sayılmadığı üçün, 1696-cı ildə konyakdan başqa bütün fransız mallarına əlavə iyirmi beş faiz rüsum, bundan başqa fransız sirkəsinin tonuna da on beş lirəlik rüsum qoyuldu. Tarif cədvəllərində göstərilən malların hamısına və ya çoxuna qoyulan həmin ümumi himayədar tədbirlər və ya beş faiz rüsumlarının heç birində fransız malları yaddan çıxarılmamışdır. Üçdə bir və ya üçdə ikilik xüsusi subsidiyaları bunların arasında tam bir himayəçilik tədbiri olduğunu hesab etsək, bu ümumi himayədar tədbirlərdən beş ədəd olur. Beləliklə, yetmiş beş faizlik rüsum, Fransada yetişən, istehsal olunan və ya hazırlanan əşyaların çoxuna, indiki müharibənin başlamasından əvvəl, qoyulan ən aşağı rüsum hesab edilə bilər. Amma bir çox mallar üçün bu rüsumlar qadağa ilə eyni mənalıdır. Elə fərz edirəm ki, fransızların özləri də bizim mallarımızla sənaye məmulatlarımıza eyni dərəcədə sərt rəftar göstərmişlər. Amma bizimkilərin qarşısına qoyulan çətinliklərin bir-bir nələr olduğunu o qədər də yaxşı bilmirəm. Bu qarşılıqlı maneələr iki xalq arasında düzgün, halal ticarətin, demək olar ki, kökünü tamamilə qurutmuşdur.

İngilis mallarının Fransaya, ya da fransız mallarının Böyük Britaniyaya kifayət qədər idxalı ilə məşğul olanlar indi qaçaqmalçılardır. Bundan əvvəlki bölmədə incələdiyim prinsiplərin mənbəyi şəxsi mənfəət əldə etməklə inhisarçı təfəkkürü idi. Burada nəzərdən keçirdiyim prinsiplər xalq olaraq vaxtından əvvəl mühakimə etməkdən və kin bəsləməkdən meydana gəlməkdədir. Buna görə də, ümid edilsə belə, bunların məntiqlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Hətta ticarətçi sistemin prinsiplərinə belə müraciət etsələr, yenə də məntiqdən uzaqdır.

Birincisi, məsələn, Fransa ilə İngiltərə arasında sərbəst ticarət olduqda balansın Fransa lehinə olacağı mütləq olsa, bu, heç də o demək deyil ki, bu cür ticarət İngiltərə üçün əlverişsizdir və ya bu səbəbdən İngiltərə ticarətinin tamamilə əleyhinə olacaqdır.

Fransanın şərəbləri Portuqaliya şərəblərindən və ya seyrək toxumalı muslin parçası Almaniyaya parçasından daha yaxşı və ucuzdursa, Böyük Britaniyaya, ehtiyac duyduğu şərəbı da, seyrək toxumalı xarici muslin parçanı da Portuqaliya və ya Almaniyadan deyil, Fransadan satın almaq daha əlverişli olar. Fransadan edilən illik idxal dəyəri, beləliklə, çox artmaqla yanaşı, ölkənin illik bütün idxal dəyəri eyni kəmiyyətdəki fransız mallarının digər iki ölkə mallarından ucuzluğu nisbətində azalacaqdır. İdxal edilən bütün fransız mallarının Böyük Britaniyada istehlak olunduğu fərz edilsə belə vəziyyət eynən dediyim kimi olacaqdır.

İkincisi, onların böyük bir hissəsi yenidən başqa ölkələrə ixrac edilə bilər. Orada mənfəət ilə satılaraq gəriyə, bəlkə, idxal edilən fransız

mallarının hamısının qiymətinnin dəyərinə görə bərabər olan əmlak ekvivalenti gətirilə bilər. Şərqi Hind ölkələri ticarəti üçün çox vaxt deyilənlər Fransa ticarəti üçün də keçərli ola bilər. Şərqi Hind ölkələrinin mallarının çoxu qızıl və gümüş ilə satın alınmaqla yanaşı, onların bir hissəsinin başqa ölkələrə yenidən ixracı, bu ticarət ilə məşğul olana hamısının qiymət məbləğini aşan qızıl və gümüş miqdarını geri qaytarardı. Hal-hazırda Hollandiya ticarətinin ən vacib sahələrindən biri fransız mallarının Avropanın digər ölkələrinə çatdırılmasından ibarətdir. Hətta Böyük Britaniyada içilən şərabin bir hissəsi Hollandiya ilə Zelandiyadan gizli şəkildə ölkəyə daxil olmaqdadır. Fransa ilə İngiltərə arasında sərbəst ticarət olsa və ya fransız malları ixrac edilərkən təkrar geri alınmaq şərtilə ancaq digər Avropa xalqlarının malları qədər rüsum ödəməklə idxal oluna bilsə idi, İngiltərə, Hollandiya üçün çox əlverişli olduğu bilinən ticarətin bir qismini əldə edə bilərdi.

Üçüncüsü və sonuncusu: iki ölkə arasında balans deyilən şeyin hansı tərəfə doğru əyildiyini və ya hansı ölkənin daha böyük məbləğdə ixrac etdiyini müəyyənləşdirmək üçün mütləq ölçü vahidi yoxdur. Həmişə bir sıra tacirlərin şəxsi mənfəətləri ilə təhrik edilən xalqdakı pis fikir və kin bəsləmə, bununla əlaqədar bütün problemlər haqqında mühakimələrimizə, adətən istiqamət verən əsaslardır. Bununla yanaşı, belə hallarda tez-tez müraciət edilən iki ölçü vahidi vardır. Gömrüxana qeydləri ilə xarici mübadilənin bazar qiyməti. Elə zənn edirəm ki, gömrüxana dəftərlərinin, hesabı tutulan malların çoxuna dəyər qoymaqdakı səhvləri səbəbindən çox şübhəli bir ölçü vahidi olduğu artıq ümumi olaraq qəbul edilmiş bir faktır. Xarici mübadilənin bazar qiyməti də, bəlkə eyni dərəcədə sürüşkən bir ölçü vahididir.

London ilə Paris kimi iki məntəqə arasındakı veksəl kursu başa-baş olduqda, buna Londonun Parisə olan borclarının Parisin Londona olan borcları ilə əvəzinin ödənilməsinə sübut olduğu deyilir. Əksinə, Parisə verilən bir veksəl üçün Londonda pul mükafatı ödənildikdə, buna Londonun Parisə olan borclarının Parisin Londona olan borcları ilə əvəzinin ödənilmədiyi və Londondan pul qalığının göndərilməsinin lazım olduğuna sübut olduğu deyilir. Deyilir ki, bu pulu ixrac etmənin riski, zəhməti və xərcinin əvəzində pul mükafatı tələb edildiyi kimi verilir də. Amma bu iki şəhər arasındakı həmişəki borc və alacaq vəziyyəti, onların bir-biri ilə olan əməliyyatlarının həmişəki gedişatı ilə tamamilə yumşaldılmalıdır. Şəhərlərdən biri digərindən oraya ixrac etdiyi ilə müqayisədə daha çox idxal etmədiyi vaxt hər birinin borcları və alacaqları bir-birini əvəzləyə bilər. Amma biri digərindən ona ixrac etdiyindən daha çox

dəyərdə idxal edərsə, birinci ölkə digərinə istər-istəməz onun özünə borclu olduğundan daha böyük bir miqdar borclu olur. Onların borcları ilə alacaqları bir-birini əvəz etmir və borcları alacaqlarından daha çox olan yerdən xaricə pul göndərmələri lazım olur. Buna görə də, həmişəki xarici mübadilənin bazar qiyməti iki yer arasındakı həmişəki borc və alacaq vəziyyətinin göstəricisi olduğu kimi, həmin vəziyyəti, şübhəsiz, onlar nizamladıqları üçün, bu qiymət həmin iki yerin ixracı ilə idxallarının həmişəki gedişatının da göstəricisi olmalıdır.

Həmişəki xarici mübadilənin bazar qiymətinin hər hansı iki yer arasında borc və alacaq vəziyyətini kifayət qədər göstərdiyi qəbul edilsə də, bundan ticarət balansının həmişəki borc və alacaq vəziyyəti lehində olan yerin lehində olduğu nəticəsi alınmır. Hər hansı iki yer arasındakı həmişəki borc və alacaq vəziyyəti həmişə onların tamamilə bir-biri ilə olan əməliyyatlarının həmişəki gedişatı ilə nizamlanmır, hətta çoxu birinin və ya digərinin bir çox başqa yerlər ilə olan əməliyyatlarının gedişatının təsiri altında qalır. Məsələn, İngiltərə tacirləri üçün Hamburg, Qdansk, Rıqa və digər yerlərdən satın aldıqları malların əvəzini Hollandiya adına verilmiş veksellərlə ödəmək adətdirsə, İngiltərə ilə Hollandiya arasındakı həmişəki borc və alacaq vəziyyəti başdan-ayağa bu iki məmləkətin bir-biri ilə olan əməliyyatlarının həmişəki gedişatı ilə nizamlanmayıb, İngiltərənin başqa yerlərlə olan əməliyyatlarının gedişatının təsiri altında olacaqdır. Ticarət balansı deyilən məfhum İngiltərənin xeyrinə olub, illik ixracları oradan etdiyi idxalların illik dəyərini çox aşısa belə, İngiltərə hər il Hollandiyaya pul göndərmək məcburiyyətində qala da bilər.

Bundan başqa, xarici mübadilənin başa-baş olmasının indiyə qədər hesab edildiyi formada debet və kreditin nisbətinin həmişəki xarici mübadilənin bazar qiyməti xeyrinə görünən və ya lehinə olduğu zənn edilən ölkənin xeyrinə olduğunu həmişəki xarici mübadilənin bazar qiyməti kifayət qədər göstərmək iqtidarında deyildir. Başqa sözlə, əsil xarici mübadilə hesablanan xarici mübadilədən o qədər fərqli ola bilər və ya əslində çox vaxt o qədər fərqlidir ki, onun bazar qiymətindən çox vaxt digərinin bazar qiyməti haqqında dəqiq nəticəyə gəlmək mümkün olmur.

İngiltərə sikkəxanasının standartına görə içində müəyyən qədər xalis gümüş unsiyası olan İngiltərədə ödənmə pul miqdarının əvəzində fransız sikkəxanasının standartına görə içində bir o qədər xalis gümüş unsiyası olan Fransada ödəniləcək pul miqdarı üçün veksəl aldığımızda, buna xarici mübadilənin İngiltərə ilə Fransa arasında başa-baş olduğu deyilir. Daha çoxunu ödədiyinizdə pul mükafatı verdiyiniz fərz edilir və edilən alış-veriş İngiltərənin ziyanına hesab edilir. Daha az ödədiyinizdə pul

mükafatı aldığımız fərz edilir və xarici mübadilə Fransanın ziyanına, İngiltərənin isə xeyrinə hesab edilir.

Lakin birinci: müxtəlif ölkələrdəki cari gümüş pul dəyərini həmişə həmin ölkənin sikkəxanalarının ağırlığı və standartı ilə qiymətləndirə bilmərik. Pul həmin ölçü ilə müqayisə edildikdə bəzən çox, bəzən isə az aşınmış, deşilmiş və daha digər yollarla xarab olmuş vəziyyətdədir. Amma digər ölkənininki ilə müqayisə edildikdə, hər ölkənin sikkəsinin dəyəri, içində olmalı olan xalis gümüş miqdarı nisbətində deyil, həqiqətən içində da olan miqdar nisbətindədir. Kral Vilyamın vaxtlarında yenidən gümüş pul kəsilməsindən əvvəl İngiltərə ilə Hollandiya arasında öz sikkəxanalarının standartına görə həmişəki şəkildə hesablanmış xarici mübadilə iyirmi beş faiz İngiltərənin ziyanına idi. Amma cənab Loundesdən öyrəndiyimizə görə, həmin vaxtlar İngiltərə sikkəsinin dəyəri kəsildiyi vaxtdakı dəyərinin iyirmi beş faizindən də aşağı idi. Ona görə də, əsl xarici mübadilə həmin vaxtlarda belə hesablanan xarici mübadilənin bu qədər əleyhinə olmasının əksinə İngiltərənin xeyrinə ola bilər. İngiltərədə, doğrudan da verilən daha az miqdarda son gümüş unsiyasına Hollandiyada daha çox miqdarda son gümüş unsiyası ilə ödəniləcək veksəl satın alınması mümkündür. Pul mükafatını verdiyi fərz edilən adam da, əslində pul mükafatı almış ola bilər. İngilis qızıl sikkəsinin keçən dəfə yenidən kəsilməsindən əvvəl fransız sikkəsi ingilis sikkəsindən çox daha az aşınmış olub, qanunla müəyyən edilən ağırlığına, bəlkə, iki və ya üç faiz daha yaxındır. Ona görə də, Fransa ilə hesablaşmada xarici mübadilə iki və ya üç faiz İngiltərənin ziyanına deyilsə, əsl xarici mübadilə İngiltərənin xeyrinə ola bilərdi. Qızıl sikkə yenidən kəsildəndən bəri alış-veriş davamlı olaraq İngiltərə xeyrinə Fransanın isə ziyanına olmağa davam etmişdir.

İkincisi: bəzi ölkələrdə pulkəsmə xərcini hökumət, digər ölkələrdə isə külçələrini sikkəxanaya apararı şəxslər özləri verirlər, hətta hökumət pul kəsməkdən bir az gəlir də əldə edir. İngiltərədə də bu xərci hökumət ödəyir. Sikkəxanaya bir libra ağırlığında tam standartlı gümüşü aparsaq içində onun kimi tam standartlı libra ağırlığında gümüş olan altmış iki şilling əldə etmiş oluruq. Fransada pulkəsmə üçün səkkiz faizlik vergi alırlar. Bu həm xərci ödəyir, həm də hökumətə kiçik bir gəlir təmin edir. İngiltərədə pulkəsmə təmənnasız olduğu üçün, cari sikkə heç vaxt əslində içində olan külçə miqdarından daha çox dəyərə malik olmur. Fransada bu proses pullu olduğu üçün işçi haqqı (naxış vurulan mətbəx əşyasının dəyərində əlavə edildiyi şəkildə) dəyərə əlavə edilir. Buna görə də, içində filan ağırlıqda xalis gümüş olan bir fransız pulunun miqdarı, içində

bərabər ağırlıqda qatı gümüş olan ingilis pulunun miqdarından daha dəyərlidir və satın alınması üçün daha çox külçə və ya başqa mallar lazımdır. Buna görə də, iki ölkədə istifadə olunan sikkələrin ikisi də sikkəxanaların standartına eyni dərəcədə yaxın olsa da, ingilis pulunun miqdarı, içində bir o qədər unsiya qatı gümüş olan fransız pul miqdarını, nəticə etibarilə də, Fransa adına verilən həmin miqdardakı vekseli asanlıqla satın ala bilməz. Belə veksəl üçün fransız sikkəxana-haqqı, xərcinin əvəzini ödəməyə kifayət qədər əlavə miqdarda pul vermirsə, iki ölkə arasındakı əsil xarici mübadilə başa-baş olarkən, hesablanan xarici mübadilə Fransanın çox xeyrinə olarkən onların borcları ilə alacaqları qarşılıqlı olaraq bir-birini ödəyə bilər. Bundan daha azı ödəniləcək olarsa, hesablanan xarici mübadilə Fransanın xeyrinə olduğu halda, əsl xarici mübadilə İngiltərənin xeyrinə olmaq ehtimalına sahibdir.

Üçüncü və son olaraq, Amsterdam, Hamburq, Venetsiya və digər bəzi yerlərdə xarici veksellər bank pulu adlanan məfhumla ödənilir. London, Lissabon, Antverpen, Leqhorn və digər bəzi şəhərlərdə isə ölkənin ümumi pulu ilə ödənilir. Bank pulu adlanan şey dəyərcə eyni nominal miqdardakı adi puldan həmişə daha çoxdur. Məsələn, Amsterdam bankının bir florini Amsterdam pulu bir florindən daha dəyərlidir. Bunlar arasındakı fərqə bankın ajiosu deyilir. Bu fərq Amsterdamda, adətən beş faizə qədərdir. Əsl xarici mübadilə pis pul ödəyənin xeyrinə olduğu halda, hesablanan xarici mübadilə hansı səbəbdən daha yaxşı pul ilə ya da qanunla müəyyən olunmuş standartına daha yaxın pul ilə, ödəyənin xeyrinə olursa, iki ölkədə istifadə olunan gümüş pulun ikisini də sikkəxanalarındakı standarta eyni dərəcədə yaxın olduğu və xarici vekselləri ölkələrdən birinin bank pulu ilə, digərinin isə bu adi pul ilə, ödədiyi fərz edildiyində də, əsil xarici mübadilə faktiki pulu ödəyənin xeyrinə olduğu halda, hesablanan xarici mübadilənin həmin səbəbdən bank pulu ilə ödəyənin xeyrinə ola biləcəyi göz qabağındadır. Qızıl sikkənin keçən dəfə yenidən kəsilməsindən əvvəl Amsterdam, Hamburq, Venetsiya və elə zənn edirəm ki, bank pulu deyilən şeylə ödəmələr edən bütün digər yerlərdə olan hesablanan xarici mübadilə, adətən Londonun ziyanına idi. Amma bundan heç də əsil xarici mübadilənin London əleyhinə olduğu nəticəsi alınmır. Qızıl sikkənin yenidən kəsilməsindən bəri, bu yerlərin alış-verişi belə Londonun xeyrinə olmuşdur. Lissabon, Antverpen, Leqhorn və deyəsən Fransadan başqa sadə pul ilə ödəmə edən bir çox digər Avropa ərazilərinin hesablanan bazar qiyməti, adətən Londonun xeyrinə olub. Əsl xarici mübadilənin də belə olması ehtimal xaricində deyildir.

Depozit bankları, xüsusən də Amsterdam bankı haqqında dövriyyədə olan bir neçə söz

Fransa və ya İngiltərə kimi böyük bir dövlətin pulu, adətən tamamilə öz sikkəsindən ibarətdir. Ona görə də, bu pul bir gün aşınar, yarılar, yaxud qanunla müəyyən olunmuş dəyəri digər səbəblərdən xarab olarsa, dövlət sikkəsini yenidən əridərək pulu yenidən aktiv şəkildə gücləndirə bilər. Lakin Genuya və ya Hamburq kimi kiçik dövlətlərin pulunun həmişə öz sikkəsindən ibarət olduğuna təsadüf edilmədiyindən, bu pulun böyük qismi əhalisinin davamlı olaraq əlaqədə olduğu bütün qonşu dövlətlərin sikkələrindən yaranmalıdır. Ona görə də, belə bir dövlət sikkəsinə yenidən şəkil verməklə pulunu yaxşılaşdırmaqda həmişə müvəffəq olmur. Xarici veksellər bu pul ilə ödənilirsə, quruluşca çox dəyişkən olan bu miqdarın dəyişkən dəyəri xarici mübadiləni, bütün xarici dövlətlərdə həmin ölkənin puluna əsil qiymətindən belə həddən aşağı dəyər qoyulduğu üçün həmişə həmin dövlətin çox ziyanına olur.

Ziyanlı olan bu alış-verişin tacirlərə yaradacağı çətinliklərin qarşısını almaq üçün belə kiçik dövlətlər ticarət mənfəətlərini mühafizə etməyə başladığında, kifayət qədər dəyərə sahib xarici veksellərin sadə pul ilə deyil, dövlət təminatına bağlı və onun zəmin olduğu müəyyən bir banka həvalə və ya çoxu bank dəftərlərində köçürmə ilə ödənməsi lazım olacağına dair qanunlar verib. Çünki bu bank həmişə sağlam və əsil pul ilə eynilə dövlətin müəyyən etdiyi standart və ağırlığa uyğun ödəmə etmək məcburiyyətindədir. Venetsiya, Genuya, Amsterdam, Hamburq və Nurenberq banklarının başlanğıcda həmişə bu məqsədi güdürək qurulduğu aydın olur. Amma sonra bəziləri başqa məqsədlərə də xidmət etdirilmiş ola bilər. Belə bankların pulu ölkənin sadə pulu ilə müqayisədə daha sağlam olduğu üçün pulun dövlət standartından az və ya çox aşağı düşməsi fərziyyəsinə əsasən böyük və ya kiçik olmaqla qəti bir əjio yaradırdı. Məsələn, çox vaxt on dörd faiz olduğu deyilən Hamburq Bankının əjiosu, dövlətin tam standartlı pulu ilə bütün qonşu dövlətlərdən ora axın edən deşilmiş, silinmiş və kiçilmiş pul arasındakı olduğu hesab edilən fərqi.

1609-cu ildən əvvəl geniş Amsterdam ticarətinin Avropanın hər yerindən gətirdiyi deşilmiş və silinmiş böyük miqdarda xarici sikkə həmin şəhərin pulunun dəyərini sikkəxanadan yeni çıxmış yaxşı pulun doqquz faizi qədər aşağı salırdı. Belə pullar bu cür hallarda, həmişə olduğu kimi,

ələ keçən kimi əridilir və ya xaricə aparılırdı. Çox pulu olan tacirlər veksellərini ödəmək üçün həmişə lazımı qədər yaxşı pul tapa bilmirdilər. Bu veksellərin dəyəri isə qarşısının alınması üçün edilən tənzimləmələrin əksinə həddən çox qətiyyətsiz hal alırdı.

Bu qüsurları aradan götürmək üçün 1609-cu ildə şəhərin zəmanəti ilə bir bank yaradıldı. Bu bank həm xarici sikkə, həm də ölkənin tam standartlı pulunun əsil dəyərindən yüngül olan və xarab olmuş sikkələri alı ancaq bu qiymətdən sikkəxana haqqı xərci ilə digər idarəetmə xərci üçün lazım olanı ödəyəcək qədər aşağı salınırdı. Bu kiçik endirim edildikdən sonra geri qalan dəyər üçün isə bank dəftərində kredit açılırdı. Bu kreditə bank pulu adı verilirdi. Eynilə sikkəxana ağırlıq və standartında pulu təmsil etdiyi üçün həmişə eyni əsil dəyərdə idi, əslində isə tədavüldə olan puldan daha dəyərli idi. Həmçinin, Amsterdam adına verilən və ya orada alınıb-satılan altı yüz florindən daha çox dəyərdəki bütün veksellərin bank pulu ilə ödənməli olduğuna dair qanun verilmişdi. Bu həmin veksellərin dəyərində olan bütün qeyri-müəyyənliyi aradan götürdü. Bu nizamlamaya əsasən hər tacir öz xarici veksellərini ödəyə bilmək üçün bankda hesaba sahib olmalı idi. Bu da bank pulu üçün istər-istəməz xeyli miqdarda tələb yaratdı.

Bank pulunun tədavüldə olan puldan onsuz da yuxarı olmağı və bu tələbin ona verdiyi şübhə olunmayan əlavə dəyərlə yanaşı daha başqa üstünlükləri də vardır. Yangından, oğurluqdan, digər qəzalardan qorxusu yoxdur. Amsterdam şəhəri ona zamindir. Saymaq zəhməti və ya bir yerdən başqa yerə çatdırılma riski olmadan, sadə bir köçürmə ilə ödənə bilir. Bu növbənöv üstünlüklər üçün bank pulunun ta əvvəllərdən bəri bir ajio yaratdığı məlum olur. Adətən, güman edildiyi qədər, heç kəs bazarda pul mükafatıyla bərabər sata biləcəyi bir borcun ödənməsini istəməyi diqqətə almadığı üçün, ilk dəfə banka qoyulan pulların hamısı bankda qalmışdır. Bankın ödəmə etməsini istəməklə bank krediti olan kəs həmin pul mükafatından da məhrum olur. Sikkəxanadan yeni çıxan bir şilling bazarda bildiyimiz silinmiş şillinglərdən daha çox əmlak ala bilməyəcəyi kimi, bank seyfindən hər hansı fərdin seyfinə aparıla biləcək yaxşı və əsil pul da ölkənin sadə pulu ilə qarışib qaynadıqda artıq asanlıqla ayırd edilməyəcək və tədavüldəki pul ilə müqayisədə daha çox dəyərli olmayacaqdır. Bankların seyfində qaldığı təqdirdə bu pulların üstünlüyü bilinib tanınırdı. Xüsusi şəxslərin seyflərinə daxil olduqda isə bu üstünlük, iki pul arasındakı dəyər fərqinə dəyməyəcək qədər bir zəhmət çəkmədən asanlıqla başa düşülə bilməz. Bundan başqa, bank seyfindən çıxmaqla yanaşı bank pulunda olan bütün digər üstünlükləri –

etibarlılığını, asan və sağ-salamat köçürülə bilməsini, xarici vekselləri ödəməkdəki faydasını itirirdi və bütün bunlara əlavə olaraq sonradan görəcəyimiz kimi, daha əvvəldən qorunması üçün müəyyən miqdar ödənilmədikdə bu seyflərdən çıxarıla bilmirdi.

Bu sikkə depoziti və ya bankın sikkə olaraq yerinə qoymağa məcbur olduğu depozit bankın əsil kapitalını və ya bank pulu deyilən məfhum ilə təmsil olunan şeyin bütün dəyərini yaradırdı. Depozit ehtiyatımızın hal-hazırda bunun çox kiçik bir qismini meydana gətirdiyi güman edilməkdədir. Külçə ticarətini asanlaşdırmaq üçün banklar illərdir qızıl və gümüş külçə depozitinə dəftərlərində kreditlər açıblar. Bu kreditlər, adətən bu cür külçələrin sikkəxana qiymətindən beş faiz daha aşağıdır. Bank bir tərəfdən də depozit qoyana, ya da təqdim edənə depozitdə olduğu vaxt bank dəftərlərindən açılan kredit qədər bank pulunu yenidən bankın öhdəsinə verilmək şərtilə altı ay ərzində nə vaxt olursa-olsun külçəni təkrardan bank xaricinə çıxarmaq haqqını verən və qəbz adlanan bir kağız verir. Depozit gümüş olaraq qoyulubsa, qorumaq üçün 25 faiz, qızıldırsa 50 faiz ödəmək lazımdır, amma bir tərəfdən də bu müddət bitdikdə və belə bir ödəmə olmadıqda depozitin alındığı və ya köçürülmə dəftərlərində kredit açıldığı qiymətə bankın olacağını bildirmək lazımdır. Depozitin saxlanması üçün, beləliklə, ödənilən miqdar bir növ anbar icarəhaqqı hesab edilə bilər. Bu anbar haqqının qızıl üçün niyə gümüşdən bu qədər daha bahalı olması haqqında növbənöv bir çox səbəblər göstərilmişdir. Deyilmişdir ki, qızıl standartını başa düşmək gümüş standartını müəyyən etməkdən daha çətinidir. Daha üstün dəyərli metalda hiylələr daha asan edilir və daha böyük zərər yaradır. Bundan başqa, gümüş ölçü xidməti daşıyan bir metal olduğu üçün dövlət qızıldan çox gümüş depozitlərinin qoyulmasını həvəsləndirmək istəyir.

Külçə depoziti ən çox qiymətin həmişəkindən bir az aşağı olduğu vaxt edilir, qiymət artdıqda isə yenidən xaricə geri aparılır. Keçən dəfə qızıl sikkəyə yenidən forma və şəkil verilməsindən əvvəl İngiltərədə necə idisə, Hollandiyada da eyni səbəbdən hal-hazırda külçənin bazar qiyməti, adətən sikkəxana qiymətindən yuxarıdır. Fərqin çox hissəsinin marka başına təxminən altı stiverdən on altı stiverə qədər və ya on bir hissəsi xalis, bir hissəsi qarışıq olan səkkiz unsiya gümüş qədər olduğu deyilməkdədir. (Meksika dolları kimi standartı yaxşı bilinən və başa düşülən xarici sikkə ilə edildiyi vaxt). Belə gümüş depoziti üçün bankın verdiyi bank qiyməti iyirmi üç mark üçün iyirmi iki florindir. Sikkəxana qiyməti iyirmi üç florindir. Bazar qiyməti isə iyirmi üç florin altı stiverdən iyirmi üç florin on altı stiverə qədər, ya da sikkəxana

qiymətindən iki-üç faiz çoxdur¹. Qızıl külçənin bank qiyməti ilə sikkəxana qiyməti və bazar qiyməti arasındakı nisbətlər, demək olar ki, eynidir. Adətən, istənilən şəxs qəbzini külçənin sikkəxana qiyməti ilə bazar qiyməti arasındakı fərqə sata bilər. Külçə əvəzində verilən qəbz, demək olar ki, həmişə bir miqdar vəsait deməkdir. Ona görə də, altı ayın qurtarmasından əvvəl külçəni bank xaricinə çıxarmayacaq, ya da başqa altı ay üçün yeni qəbz alaraq 25% və ya 50% ödəməyə etinasız yanaşaraq qəbzın müddətinin qurtarmasına və ya külçənin qəbul edildiyi qiymətə banka qalmasına razı olan yoxdur. Amma çox nadir hal olsa da bu cür hallar baş vermiş. Dəyəri çox olan metalın saxlanması üçün ödənilən yüksək saxlanılma haqqı səbəbindən də gümüşdən çox qızıl da belə hallar olurmuş.

Külçəni banka qoyaraq həm bank krediti, həm də qəbz əldə edən kəs vədəsi gəldikcə veksəllərini bank krediti ilə ödəyir. Külçənin qiymətinin artma və ya azalma ehtimalı olduğunu müəyyən etməsinə görə də qəbzini ya satır, ya da əlində saxlayır. Qəbz və bank kreditinin uzun müddət eyni yerdə qaldıqları, demək olar ki, heç vaxt baş vermir, qalmalarına ehtiyac da yoxdur. Qəbzı olub külçə götürmək istəyən kəs, həmişə adi qiymətə satın alınacaq böyük miqdarda bank krediti və ya bank pulu tapır.

1. Amsterdam bankının hal-hazırda (1775-ci ilin sentyabrı) müxtəlif növdə külçə və sikkələri qəbul etdiyi qiymətlər aşağıdakı kimidir:

Gümüş

Meksika dolları

Fransız ekyüsü

marka başına 22 florin

İngilis gümüş sikkəsi

Meksika dolları, təzə sikkə

21

10

Dukat

3

Riks dolları

2

8

İçində on ikidə on bir standartında gümüş olan tökmə çubuq gümüşə mark başına 21 florin və bu nisbətdə 1/4 standartda qədr 5 florin verilir. Tam standartlı tökmə çubuq gümüş mark başına 23 florindir.

Qızıl

Portuqaliya sikkəsi

Gineya

marka başına 310 florin

Louis qızılı təzəsi

Louis qızılı köhnəsi

300

Təzə dukat

dukat başına

4

19

8

Tökmə çubuq və ya külçə qızıl yuxarıdakı xarici qızıl sikkələr ilə müqayisə olunaraq standartla görə qəbul edilir. Tam standartlı çubuqlara bank mark başına 340 florin verir. Bununla yanaşı, adətən standartı müəyyən olan sikkəyə əritmə və sınaq tətbiq edilmədən standartı müəyyən edilməyən qızıl və ya gümüş çubuqlardan daha çox verilir.

Bank krediti sahibləri ilə qəbz təqdim edənlər bankda iki ayrı-ayrı alacaq növünü meydana gətirir. Qəbz təqdim edən, əvəzində həmin qəbzın verildiyi külçəni, külçənin qəbul edildiyi qiymət qədər bank pullarını geri həvalə etmədən bankdan götürə bilməz. Həmin şəxsə bank pulu yoxdursa, onda satın almalıdır. Bank pulu olan istədiyi miqdar üçün banka qəbz göstərmədən bankdan külçə çıxara bilməz. Özündə yoxdursa, bunu olanlardan satın almağı lazımdır. Qəbz təqdim edən bank pulu satın aldıqda, sikkəxana qiyməti bank qiymətindən beş faiz çox olan bir miqdar külçəni bankdan çıxarmaq səlahiyyətini satın alır. Buna görə də, qarşılığı kimi ona çox vaxt verilən beş faiz ajio xəyali bir dəyər üçün deyil, əsil dəyər üçün ödənilir. Bank pulu sahibi qəbz satın aldıqda, qiyməti çox vaxt 2%-dən 3%-ə qədər sikkəxana qiymətindən yuxarı olan bir miqdar külçəni bazara çıxarmaq səlahiyyətini satın alır. Bu halda ona verdiyi miqdar yenə əsil dəyər üçün ödənilir. Qəbz qiyməti ilə bank pulu qiyməti öz aralarında külçənin bütün dəyərini və ya qiymətini meydana gətirir və ya onu tamamlayır.

Ölkədə tədavüldə olan sikkə ilə qoyulan depozitə bank yenə də həm qəbz, həm də bank krediti verir. Amma bu qəbzlər çox vaxt dəyərsiz və bazarda vəsait əldə etməyə yararlı deyildir. Məsələn, pul olaraq hər biri 3 florin 3 stiverə keçən dukat üçün bank ancaq 3 florinlik və ya tədavüldəki dəyərlərindən beş faiz aşağı olan kredit verir. Qoruma üçün 25 faiz ödənməsi şərtlə yenə altı ay ərzində nə vaxt olursa-olsun banka qoyulmuş dukat miqdarını bankdan çıxarmaq haqqını sənədi təqdim edənə təmin edən bir qəbz verir. Bu qəbz bazarda çox vaxt pul şəklində dəyərə sahib deyildir. Üç florin dəyərində bank pulu bankdan çıxarıldıqda, adətən bazarda dukatın tam dəyəri olan 3 florin 3 stiverə satılır. Bankdan çıxarmazdan əvvəl də qoruma üçün 25 faiz ödəmək lazımdır. Bu qəbz təqdim edən üçün birbaşa zərər deməkdir. Bununla yanaşı bankın ajiosu bir gün 3 faizə düşərsə, belə qəbzlər bazarda az miqdarda pul gətirə bilər və 25 faizə satıla bilər. Amma bankın ajiosu hal-hazırda, adətən beş faiz qədər olduğu üçün belə qəbzlər çox vaxt müddəti qurtarsın və ya bankın əlinə keçsin deyər buraxılır. Qızıl dukat depoziti əvəzində verilən qəbzlər bankın əlinə daha tez-tez keçir. Çünki yenidən bank xaricinə çıxarılmazdan əvvəl onların qorunmaları üçün daha yüksək, yəni ümumi dəyərdən əlli faizlik saxlanılma haqqı ödəmək lazımdır. Əlinə sikkə və ya külçə depozitinin keçməsinə imkan verildiyi vaxt, bankın qazandığı beş faiz belə depozitin davamlı olaraq qorunması üçün saxlanılma haqqı hesab edilə bilər.

Qəbzlərinin müddəti başa çatan bank pulunun miqdarı kifayət hesab ediləcək qədər olmalıdır. Əvvəlcədən göstərilən səbəblərdən nə o, nə də bu itkilər vermədən edilməyəcəyi üçün və heç kəs qəbzini təzələyib depozitini bankdan çıxarmağa yaxın durmadığı üçün, adətən fərz edilənə görə, banka ilk qoyulduğundan bəri orada yığılan bankın əsil kapitalının hamısı bu miqdarın içindədir. Amma bu cəmin miqdarı nə olursa-olsun, onun bankdakı bütün pul ehtiyatı ilə müqayisədə daha az olduğu fərz edilir. Amsterdam bankı uzun illərdir Avropanın böyük külçə anbarı olmuşdur. Onların əvəzində verilən qəbzlərin müddətinin qurtarmasına və ya onların bankın əlinə keçməsinə imkan yaradılmır. Bank pulunun və ya bank dəftərlərindəki kreditlərin çoxunun külçə alış-verişi ilə məşğul olanların, illərdir həm banka əmanətə qoyduqları, həm də geri götürdükləri depozitlər sayəsində meydana gəldiyi zənn edilir.

Alınma barədə sənəd və ya qəbz olmadan bankdan nə isə tələb etmək olmaz. Qəbzlərinin müddəti başa çatan kiçik miqdardakı bank pulları qəbzləri, hələ də qüvvədə olan daha çox böyük miqdarlar ilə qarışdırılıb bir yerə yığılır. Belə ki, qəbzləri tapılmayan çox miqdarda bank pulu ola bildiyi halda, onun hər an istənilməyəcək müəyyən bir cəmi və ya hissəsi yoxdur. Bank eyni şey üçün iki nəfərə birdən borclu ola bilməz. Qəbz tapılmayan bank pulunun sahibi isə qəbz alana qədər bankdan ödəmə tələb edə bilməz. Adi və səssiz vaxtlarda həmin bu sahib, bazar qiymətinə alına biləcək qəbz tapmaqda çətinlik çəkmir. Bu qiymət, adətən qəbzın ona bankdan götürmək haqqı verdiyi sikkəni və ya külçəni sata bildiyi qiymətə müvafiq olur.

İctimaiyyətin üzləşdiyi hər hansı bir fəlakət vaxtında, məsələn, 1672-ci ildə fransızların etdiyi kimi bir işğal vəziyyətində başqa cür ola bilər. O zaman bank pulu sahiblərinin hamısı, özləri gizlətmək şərtilə bunu bankdan geri götürməyə can atdıqları üçün tələb qəbzlərin qiymətini həddindən çox artırmağa bilər. Qəbz təqdim edənlər həddən çox ümidlərə qapıla bilər, iki və ya üç faiz əvəzinə qəbzləri verilən depozit üçün hesabı aparılan bank pulunun yarısını istəyə bilərlər. Bankın əsas nizamnaməsini bilən düşmən, xəzinənin oğurlanmasının qarşısını almaq üçün onları topdan satın ala bilər. Bu cür gözlənilməz hallarda bankın ancaq qəbz təqdim edənlərə ödəmə etmə qaydasını pozacağı zənn edilir. Bank pulu olmayan qəbz təqdim edənlər, onlara əvəzində qəbz verilən depozit dəyərini iki və ya üç faiz dərəcəsində almalıdır. Ona görə də, qəbz almayan bank pulu sahiblərinə bank dəftərlərində açılan kreditin bütün dəyərini bu halda pul və ya külçə formasında ödəməkdə çətinlik çəkməz, eyni zamanda, bank pulu olmayan qəbz təqdim edənlərə isə iki və ya üç

faiz ödənilirmiş. Çünki belə vəziyyətdə onlara ədalətli olaraq borclu olduğu fərz ediləcək bütün miqdar budur.

Bankın pulunu (nəticə etibarilə, qəbzlərinin həmin vaxt bankdan çıxartmaq imkanını onlara verəcək külçəni) həmin nisbətdə ucuz almaq və ya qəbzlərini bank pulu olmaqla yanaşı bank xaricinə həmin nisbətdə bahalı külçə çıxartmaq istəyənlər satmaq üçün adi və səssiz vaxtlarda belə ajiyu azaltmaq qəbz təqdim edənlərə əl verir. Çünki, adətən bir qəbz qiyəti bank pulunun bazar qiyəti ilə qəbz əvəzində verilən sikkə və ya külçənin bazar qiyəti arasındakı qiyətə bərabərdir. Əksinə olaraq, bankın pullarını həmin nisbətdə baha satmaq və ya həmin nisbətdə ucuz qəbz almaq üçün ajiyu artırmaq bank pulu sahiblərinin xeyrinədir. Bu bir-birinə tərs gələn mənfəətlərin bəzən meydana gətirə biləcəyi spekulyasiya hiylələrinin qarşısını almaq üçün son illərdə bank cari gümüş pul əvəzində həmişə beş faiz ajiyo ilə bank pulunu satıb, təkrar olaraq isə dörd faiz ajiyo ilə almaq qərarına gəlmişdir. Bu qərar sayəsində ajiyunun nə beş faizdən çox olduğu, nə də dörd faizdən aşağı düşdüyü olmur. Bank pulunun bazar qiyəti ilə tədavüldəki pulun bazar qiyəti arasındakı nisbət də həmişə onların dəyərləri arasındakı nisbətə çox yaxın olur. Bu qərar verilmədən əvvəl bank pulunun bazar qiyəti bəzən doqquz faiz ajiyoya qədər artır, bəzən də ziddiyyətli mənfəətlərin bazara təsir etməsinə görə başa-baş uyğun gəlirdi.

Amsterdam bankı oraya qoyulan miqdardan borc verməyib dəftərlərində kredit açdığı hər florin üçün seyfində ya pul, ya da külçə şəklində bir florinin dəyərini saxlamaq iddiasındadır. Əvəzində isə tədavüldəki qəbzləri olan, özlərindən istənməsi həmişə ehtimal olunan, əslində isə tez-tez bank xaricinə çıxarılıb yenidən banka qayıdan pulların və külçələrin hamısını seyfində saxladığına şübhə yoxdur. Amma kapitalının qəbzlərinin müddəti çoxdan qurtarmış, adi və səssiz vaxtlarda əvəzində tələb edilməyəcək və əslində tam şəkildə və ya Birləşmiş Ştatlar Dövləti yaşadıqca özlərində qalması çox ehtimal olan bir qisim üçün eyni cür hərəkət edib etmədiyi, bəlkə daha şübhəli görünə bilər. Bununla yanaşı Amsterdamda bank pulu şəklində əldən-ələ gəzən hər florin üçün bank xəzinəsində əvəzi olan qızıl və ya gümüş florin olduğu inancından daha möhkəm bir inanc yoxdur. Buna şəhər zamindir. Bank ona başçılıq edən dörd şəhər rəisinin idarəsi altındadır və onlar da hər il dəyişdirilir. Hər təzə işə başlayan şəhər rəisi qrupu xəzinəni görməyə gedir, onu dəftərlərlə müqayisə edib and içir və eyni ciddi mərasimlə özlərindən sonra gələn qrupa həvalə edir. Bu ağılı başında, dini tam olan ölkədə hələ də anda qulaq asılır. Sırf belə növbəli idarəetmənin açıqcasına çevrilə

bilməyəcək hər hansı bir hiyləyə qarşı kifayət edəcək inanc olduğu məlum olur. Parçalanmanın Amsterdam hökumətində meydana gətirdiyi bu qədər dəyişikliklər arasında hökmranlıq edən qrup, özündən əvvəlkiləri bankın idarəedilməsindəki axsamalardan ötrü heç vaxt günahlandırılmamışdır. Adı pisə çıxan qrupun şöhrətinə və alın yazısına heç bir ittiham dərinədən təsir edə bilməz. Belə ittihamın söykənə biləcəyi əsas tapılarsa, ortaya həmən çıxarılacağından tam əmin ola bilərik. 1672-ci ildə fransız kralı Utrextdə olduğu vaxtda Amsterdam bankı zəmanətlərinin yerinə yetirilməsindəki düzgünlüyə dair heç şübhə də olmayacaq qədər tez şəkildə ödəmələr etmişdir. Seyflərindən həmin vaxt gətirilən bəzi pulların həmin bank təsis olunduqdan sonra bələdiyyə binasında baş verən yanğında yandığı məlum olur. Deməli həmin sikkələr həmin vaxt orada imiş.

Bankdakı xəzinə tutarının nə qədər ola biləcəyi hər şeyi bilməyə can atanları uzun müddət təxminlərlə əlləşdirən bir məsələ olmuşdur. Bu haqda ancaq fərziyyə verilə bilər. Adətən bankda hesabı olan iki minə yaxın adamın olduğu qəbul edilir. Onların üst-üstə hesablarında min beş yüz ingilis lirəsi olduğu qəbul edilərsə (bu çox şişirdilmiş bir məbləğdir), bank pulunun, nəticə etibarilə də, bankdakı xəzinənin cəmi miqdarı təxminən üç milyon ingilis lirəsi və ya hər ingilis lirəsinə on bir florin hesabı ilə 33 milyon florin qədərdir. Bu böyük bir məbləğdir, çox geniş bir tədavülü təchiz etməyə kifayət edər, amma bu xəzinə bəzi kəslərin umduğu xəyali miqdarlardan çox azdır.

Amsterdam şəhəri bankdan kifayət miqdarda gəlir əldə edir. Yuxarıda adı keçən anbar haqqı adlanan şeydən başqa bir kəs bankda ilk dəfə hesab açdıqda on florin məbləğində ödəniş verir. Hər yeni hesab üçün də üç florinə qədər üç stiver, hər köçürmə əməliyyatı üçün iki stiver, bu köçürmə üç yüz florindən azdırsa, kiçik əməliyyatların çoxalmasına mane olmaq məqsədilə altı stiver verirdi. Hesabında ildə iki dəfə balans etinasızlığı edən kəs iyimi beş florin itirir. Hesabında olandan daha çoxu üçün köçürmə əmri verən kəs əlavə götürdüyü miqdar üçün üç faiz ödəməlidir. Üstəlik bu əmri yerinə də yetirilmir. Bankın, qəbz müddətinin bitməsi ilə bəzi vaxtlar əlinə düşən və həmişə daha qazanclı şəkildə satılana qədər saxladığı xarici sikkə və ya külçə satışından da külli miqdarda məbləğ əldə etdiyi fərz edilir. Bank yenə də bank pulunu beş faiz ajjo ilə satıb dörd faizdən satın almaqla da kar əldə edir. Bu fərqli qazanclar məmur maaşlarının ödənilməsi və inzibati xərclərinin qarşılınması üçün lazım olandan daha çoxdur. Ancaq qəbz əvəzində külçə saxlanması üçün ödənilənin yüz əlli min ilə iki yüz min florin

arasında illik xalis gəlirə çatdığı zənn edilir. Bu qurumun əsil məqsədi gəlir deyil, ictimai mənfəət idi. Məqsəd - əleyhə olan xarici mübadilənin əlverişsizliyindən taciri xilas etmək idi. Buradan yaranan gəlir əvvəlcədən hesablamalarda olmayıb təsadüfi sayıla bilər. Odur ki, bank pulu adlanan şeylə ödəmə edən ölkələr ilə ümumi tədavüldəki pul ilə ödəmə edən ölkələr arasındakı alış-verişin niyə, adətən birincinin lehinə, ikincinin isə əleyhinə olma şəklində göründüyünü başa salmağa çalışarkən, yavaş-yavaş qapılıb getdiyim bu uzun ara sözünü artıq sona çatdırmaq vaxtıdır. Bank pulu verənlər, dəyəri həmişə eyni qalan və sikkəxana standartına tam şəkildə uyğun olan bir pul növü ilə ödəniş edirlər. Digərləri isə dəyəri davamlı olaraq dəyişən və demək olar ki, həmişə həmin standartın az-çox aşağısında olan bir pul növü ilə ödəyirlər.

II bölmə

Bu fəvqəladə məhdudiyyətlərin digər prinsiplər cəhətdən məntiqsizliyi haqqında

Bu bölmənin ilk fəslində ticarət balansının əlverişsiz olduğu zənn edilən ölkələrdən əmtəə idxalına qarşı fəvqəladə maneələr qoymanın, hətta merkantilist sisteminin prinsiplərinə görə belə nə qədər lazımsız olduğunu göstərməyə çalışdım.

Bununla yanaşı ancaq bu ixtisarların deyil, ticarət nizamlamalarının, demək olar ki, hamısının göstərildiyi bütün ticarət balansı doktrinasından daha mənasız şey ola bilməz. İki yer bir-biri ilə alış-veriş etdikdə balans başa-başdırsa, bu doktrina hər ikisinin nə itki verdiyini, nə də qazanc əldə etdiyini fərz etmir. Amma balans bu və ya digər dərəcədə bir tərəfə əyildikdə mütləq balansdan çıxdığı nisbətdə onlardan biri itkiyə məruz qalar, digəri isə qazanarmış. Hər iki ehtimal səhvdir. Bundan sonra göstərməyə çalışacağam ki, pul mükafatları və inhisar vasitəsilə güc tətbiq edilən ticarət hesabına qurulmaq istənilən ölkə üçün qüsurlu ola bilər, çox vaxt elə qüsurludur da. Amma xəsislik və ya çətinlik olmadan, iki yer arasında təbii və düzgün şəkildə aparılan ticarət həmişə, amma hər zaman bərabər olmamaq şərtiylə, onların hər ikisinə faydalıdır.

Fayda dedikdə mən, qızıl və gümüşün miqdarının artmasını deyil, ölkənin torpağı ilə əməyinin illik məhsulunun mübadilə dəyərinin və ya əhalisinin illik gəlirinin artmasını başa düşürəm.

Balans tarazlaşdıqda iki ölkə arasındakı ticarət tamamilə onların yerli mallarının mübadiləsindən ibarətdirsə, çox vaxt ancaq qazanmaqla məhdudlaşmayıb ikisi birdən bərabər şəkildə qazanc əldə edə bilirlər. Belə olduqda hər biri digərinin əlavə məhsulunun bir hissəsi üçün bazar təmin etmiş olur. Hər biri digərinin müəyyən sayda əhalisi arasında bölüşdürülərək gəlir və yaşayışı təmin edən əlavə məhsulu yetişdirib hazırlamaq üçün istifadə etdiyi kapitalı yenidən yerinə qoymuş olur. Beləliklə, hər bir ölkənin bir qisim əhalisi gəlirinin və yaşayışının bir hissəsini, nəticə etibarilə, digər ölkədən əldə etmiş olacaqdır. Dəyişdirilən və ya mübadilə edilən malların da bərabər dəyərdə olduğu fərz edildiyi üçün ticarətdə istifadə olunan iki sərmayə çox vaxt bərabər miqdarda olacaqdır. Hər biri də iki ölkənin yerli məhsullarını yetişdirməkdə istifadə olunduğu üçün onların paylaşdırılması ilə hər iki ölkənin əhalisinə təmin ediləcək gəlir və ya yaşayışı demək olar ki, bərabər olacaqdır. Beləliklə, qarşılıqlı olaraq təmin edilən bu gəlir və yaşayış ölkələrin mübadilə imkanlarının genişliyindən asılı olaraq daha böyük və ya daha kiçik olacaqdır. Məsələn, bu ildə hər bir tərəf üçün mübadilə yüz min və ya bir milyon lirə olarsa, hər biri birinci halda digərinin əhalisinə yüz min, ikinci halda isə bir milyon lirə miqdarında illik gəlir təmin edəcəkdir.

Ticarətləri biri digərinə yerli məhsullardan başqa bir şey ixrac etmədiyini halda, digərinin əvəzində göndərdikləri tamamilə yad məhsullardan ibarətdirsə, onda balans yenə də başa-baş hesab edilir. Çünki məhsulun əvəzi məhsul ilə ödənilir. Belə olduqda ikisi də qazanmış olur. Amma eyni şəkildə qazanmış olmur. Yerli məhsullardan başqa bir şey ixrac etməyən ölkənin əhalisi bu ticarətdən ən çox gəlir əldə etmiş olur. Məsələn, İngiltərə Fransadan həmin ölkənin yerli məhsullarından başqa bir şey idxal etməzsə, özündə də orada axtarılan məhsul olmadığı üçün onların əvəzini Fransaya hər il böyük miqdarda xarici məhsul, deyək ki, tütün ilə Şərqi Hind ölkələri məhsulları göndərərək ödəmiş olarsa, bu ticarət hər iki ölkə əhalisinə də bir az gəlir gətirməklə yanaşı İngiltərənininki ilə müqayisədə Fransanınkına daha çox gəlir təmin etmiş olur. Hər il ticarətdə istifadə olunan fransız kapitalının hamısı fransız xalqı arasında bölüşdürülür. Amma ingilis kapitalının ancaq bu xarici əmtəələrin satın alındığı ingilis mallarını istehsal etməkdə istifadə olunan hissəsi hər il ingilis xalqı arasında bölüşdürülür. Daha çox miqdarı isə Vircinyada, Hindistanda və Çində istifadə edilib bu uzaq ölkələrin əhalisinə gəlir və yaşayış təmin edən kapitalları təzədən yerinə qoyur. Beləliklə, kapitallar bərabər və ya demək olar ki, bərabər olarsa, fransız kapitalının belə istifadəsi Fransa xalqının gəlirini ingilis kapitalının,

ingilis xalqının gəlirini artırmasından daha çox artırır. Belə olduqda Fransa İngiltərə ilə birbaşa istehlak ticarəti etmiş olur. İngiltərə isə Fransa ilə eyni cür dolanbac mübadilə etmiş olur. Xarici istehlak ticarətində birbaşa istifadə olunan kapitalın müxtəlif təsirlərini daha əvvəl ətraflı olaraq açıqlamışdım.

İki ölkə arasında iki tərəfdə də tamamilə yerli malların və ya bir tərəfdə yerli malların digərində isə xarici malların dəyişdirilməsindən ibarət olan bir ticarət bəlkə yoxdur. Demək olar ki, bütün ölkələr birbirləri ilə bir az yerli, bir az xarici məmulat mübadiləsi edir. Bununla yanaşı həmişə əsl qazancda olan ölkə yükləri arasında çoxu yerli, azı xarici mal olan ölkədir.

Fransadan hər il idxal edilən malların əvəzini İngiltərə tütünlə və Şərqi Hind ölkələrinin əşyaları ilə deyil, qızıl və gümüş ilə ödəsə, onda balansın başa-baş olmadığı fərz edilir. Amma onda da ticarət əvvəl olduğu kimi hər ölkənin əhalisinə bir az, lakin Fransa əhalisinə İngiltərənininki ilə müqayisədə daha çox gəlir gətirər. İngiltərə əhalisinə isə bir daha gəlir təmin edər. Həmin bu qızıl və gümüşü satın alan ingilis mallarının istehsalında istifadə olunan kapital, İngiltərənin bir sıra əhalisi arasında bölüşdürülüb onlara gəlir təmin edən kapital, beləliklə, yenidən yerinə qoyulur və həmin bu işi davam etdirməyə imkan yaradır. Qızıl və gümüş ixracı ilə İngiltərənin bütün kapitalı bir o qədər başqa mal ixracı ilə azalacağı üçün daha çox azalmır. Əksinə, çox hallarda artır. Ölkə xaricindəki tələbi ölkədəkindən daha çox, nəticə etibarilə də, öz ölkəsində qarşılıqları ixrac edilən mallardan daha dəyərli olacağı ümid edilən əşyadan başqası xaricə göndərilmir. İngiltərədə ancaq yüz min lirə edən bütün Fransaya göndərildiyində İngiltərədə yüz on min lirə edəcək şərabi satın aldıqda, bu mübadilə İngiltərə kapitalını birə-bir on min lirə artırıraqdır. Eyni şəkildə yüz min ingilis qızıl lirəsi İngiltərədə yüz on min lirə edən fransız şərabi alarsa, bu mübadilədə İngiltərə kapitalını yenə on min lirə artırır. Zirzəmisində yüz on min lirəlik şərabi olan tacir anbarında ancaq yüz min lirəlik tütünü olandan daha varlı bir adam olduğu kimi, seyfində ancaq yüz min lirəlik qızılı olandan da daha varlıdır. Hər ikisinin də müvəffəq olmayacağı qədər çox əməyi hərəkətə gətirə bilər, onlardan daha çox insana gəlir gətirər, yaşayış və iş təmin edə bilər. Amma ölkə kapitalı ölkənin ayrı-ayrılıqda bütün əhalisinin kapitallarına bərabərdir. Orada hər il işə götürülə biləcək əmək miqdarı isə bütün bu müxtəlif kapitalların yaşada biləcəyi əməyə bərabərdir. Ona görə də, istər ölkə kapitalı, istərsə hər il ölkədə işə götürülə biləcək əmək, adətən bu mübadilə ilə artmalıdır. Əslində Fransa şərablarının İngiltərənin

öz xırdavatı və qara mahudu ilə satın ala bilməsi Virciniya tütünü Braziliya, yaxud Peru qızılı və gümüşü ilə almasından daha xeyirlidir. Birbaşa edilən xarici istehlak ticarəti dolayısıyla olandan həmişə daha faydalıdır. Amma qızıl və gümüşlə edilən qəliz xarici istehlak ticarəti onun qədər mürəkkəb başqa bir ticarətdən daha az faydalı deyildir. Metal mədənləri olmayan ölkənin bu metalların hərillki ixracı ilə qızıl və gümüşünü istehlak edib qurtarması ehtimal olunarsa, tütün yetişdirmənin bir ölkənin buna oxşar illik ixracı olan bu bitkini istehlak etmə ehtimalından daha çox deyildir. Tütünü ala biləcək malı olan bir ölkənin uzun müddət tütünsüz qalmayacağı kimi, bu metalları ala biləcək malı olan da uzun müddət qızıl və gümüşsüz qalmaz.

Bir işçinin pivəxana ilə etdiyi alış-verişin zərərli olduğunu, sənayeçi bir millətin şərab ölkəsi ilə, təbii olaraq davam etdirəcəyi ticarətin də eyni təbiətdən hesab edilə biləcəyini deyirlər. Buna cavab olaraq deyərdim ki, pivəxana ilə edilən alış-veriş mütləq ziyanlı bir ticarət deyildir. Özünə görə o da hər hansı başqa bir alış-veriş qədər faydalıdır. Amma pis sui-istifadə edilməyə, bəlkə də, daha əlverişlidir. Pivə satanın, hətta mayalandırılmış içki satan pərakəndəçinin məşğuliyyəti hər hansı başqa bir iş qədər lazımlı iş bölgüsüdür. Bir işçinin ehtiyac duyduğu miqdarda içkini içki istehsal edəndən alması halı özünün təmin etməsindən, adətən daha çoxdur. Özü yoxsul bir işçidirsə, içki istehsal edəndən böyük miqdarda içki satın almaq əvəzinə onu pərakəndəçidən az-az alması, adətən daha qazanclıdır. Şübhəsiz, hər ikisindən də həddindən çox içki satın alması da mümkündür. Əgər yaşadığı ərazidəki başqa tacirlərdən qarınquludursa qəssabdan, tanışları arasında dəbli olmağı ilə lovğalanırsa qara mahudçudan lazım olandan çox alış-veriş edə bilər. Hər nə qədər bu sərbəstlik hər bir halda pisə istifadə oluna bilər və belə olması bəzən bəzi kəslər üçün digərləri ilə müqayisədə daha çox ehtimalla sahib olsa da, böyük işçi cəmiyyəti üçün bütün bu sənətlərin sərbəst olmağı faydalıdır. Bundan başqa fərdlər mayalandırma ilə hazırlanan içkiləri bəzən çox istifadə etməklə sərvətlərini yox edə bilərlər, amma bütün millətin belə etmək təhlükəsi yoxdur. Hər ölkədə bu cür içkilərə gücləri çatandan çox pul verənlər olsa da, bundan azını sərf edənlər həmişə daha çoxdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, təcrübəyə müraciət etsək şərabın ucuz olması sərxoşluğa deyil, içməməyə səbəbdir. Avropadakı şərab ölkələrinin əhalisinin, adətən əksəriyyəti içki içməyənlərdir. İspanlara, italyanlara, Fransanın cənub əyalətlərinin əhalisinə nəzər salın. Xalqın hər gün istifadə etdiyi şeydə sözə qulaq asmadığına rast gəlinmir. Yüngül pivə kimi ucuz içkini bol-bol sərf edərək əliaçıqlığını nümayiş etdirmək, dost-

taniş qonaq etmək kimi başından böyük işə girişən yoxdur. Əksinə, çox isti və ya soyuq hava səbəbindən üzüm yetişdirə bilməyən, nəticə etibarilə də, şərabın baha olduğu və asanlıqla tapılmadığı ölkələrdə, şimaldakı xalqlarda, məsələn, Qvineya sahillərindəki zəncilər kimi tropik qurşaqlarda yaşayanların hamısında, sərxoşluq çox rast gəlinən pis bir vərdəşdir. Şərabın bir az daha bahalı olduğu Fransanın bəzi şimal əyalətlərindən olan fransız alayının şərabın çox ucuz olduğu cənuba köçdükdə əsgərlərinin şərab ucuz olduğu və onun siftəsini etdikləri üçün içkiyə qurşandıqları barədə çox eşitmişəm.

Amma bir neçə ay qaldıqdan sonra onların çoxu orada yaşayan digər əhali kimi içkidən uzaqlaşır. Xarici şərablara qoyulan rüsumlarla mayalandırılmış içki¹, pivə və ağ pivəyə² qoyulan vergi bir anda ləğv olunarsa bu eyni şəkildə Böyük Britaniyadakı orta və aşağı təbəqədən xalq arasında olduqca yoluxucu, keçici bir içki asılılığı yarada bilər. Bəlkə də çox keçmədən də onun ardından davamlı olaraq, demək olar ki, hamı içkidən uzaqlaşar. Bu gün sərxoşluq kübarlarda və ya ən bahalı içkiləri asanlıqla almağa gücü çatanlarda olan bir qüsür deyildir. Aramızda ağ pivədən sərxoş olan bir mülkədara heç rast gəlinməyib. Bundan başqa, Böyük Britaniyada şərab ticarətinə qoyulan maneələr, belə demək uygundur, camaatı meyxanaya getməkdən çəkəndirmək deyil, sanki ən yaxşı, ən ucuz içkini ala biləcəkləri yerə getmələrinin qarşısını almaq məqsədini güdür. Bu maneələr Portuqaliya şərab ticarətinə dəstək, Fransanınkına isə mane olur. Əslində portuqaliyalıların bizim sənaye məmullatları üçün fransızlardan daha yaxşı müştəri olduqları, bu səbəbdən onların fransızlardan üstün tutulub dəstəklənmələrinin lazım olduğu deyilir. Onlar bizə müştəri təmin etdikləri üçün bizim də onlara müştəri tapmalı olduğumuz iddia edilir. Beləliklə, bayağı satıcıların hiyləgər oyunları böyük bir imperiyanın iqtisadiyyatı üçün siyasi bir əsas qayda kimi ortaya çıxır. Çünki ancaq öz müştərilərini istifadə etməyi özlərinə əsas qayda edənlər satıcılığın ancaq ən bayağılığıdır. Böyük bir tacir isə belə kiçicik mənfəətə fikir vermədən mallarını həmişə ən ucuz və ən yaxşı olan yerlərdən satın alır.

Lakin bu cür əsas qaydalarla xalqlara mənfəətlərinin bütün qonşularının yoxsul etməkdən yarandığı öyrədilmişdir. Hər bir xalqa alış-veriş etdiyi bütün xalqların rifahına qısqanc bir gözlə nəzər salınmış, onların qazancı özlərinin zərəri hesab edilmişdir. Fərdlər arasında olduğu

¹ Witbier (t. q.).

² Malt (t. q.).

kimi, xalqlar arasında da təbii olaraq birlik və dostluq əlaqəsinin olması lazım olan ticarət uyğunsuzluq və düşmənçiliyin ən gur mənbəyi olmuşdur. Bu əsr ilə keçən əsr ərzində krallarla nazirlərin nəzakətsiz tutqusu Avropa əmin-amanlığı üçün tacirlərlə sənayeçilərin arsız qısqançlığından daha öldürücü olmamışdır.

İnsan bəndəsini idarə edənlərin meydanı çapıb talamaları və haqqı tanımamaları insan işlərinin təbiəti etibarilə, təəssüf ki, çarəsi tapılmayan köhnə bir bələdir.

Bu ideologiyayı əslində kirayə verənin də, yayanın da inhisarçı təfəkkürü olduğuna şübhə yoxdur. Onu ilk dəfə öyrədənlərin də, ona inananlar kimi axmaq olmadıqları mütləqdir. Hər ölkədə ehtiyac olanları ən ucuz satandan almaq böyük xalq cəmiyyətinin həmişə xeyrinədir və xeyrinə olmalıdır da. Problem o qədər aydındır ki, onu sübut üçün zəhmət sərf etmək gülməli olar. Onsuz da tacirlərlə sənayeçilərin mənfəətə söykənən sofizmi insan oğlunun sağlam fikirliliyini alt-üst etməsə, bu mübahisə mövzusu belə ola bilməz. Bu cəhətdən onların mənfəəti böyük xalq kütləsinin mənfəətinə tamamilə ziddir. Gildiya quruluşundakı imtiyaz sahiblərinin özlərindən başqalarının içki satmalarına mane olmaqda mənfəəti olduğu kimi, ana ölkə bazarının inhisarını özlərinə təmin etmək də hər bir ölkənin tacirləri ilə sənayeçilərinin mənfəətidir. Böyük Britaniya ilə digər Avropa ölkələrinin çoxunda xarici tacirlərin idxal etdiyi əşyanın, demək olar ki, hamısına qoyulan fəvqəladə rüsumlar bu səbəbdəndir. Öz sənaye məmulatlarımızla rəqabətə girə biləcək bütün xarici sənaye mallarına qoyulan yuxarı rüsumlarla qadağalar bu səbəbdəndir. Aradakı ticarət balansının mənfi olduğu zənn edilən, yəni beynəlxalq düşmənçiliyin əleyhinə çox şiddətlə alovlanmış olduğu ölkələrdən hər növ məmulatların idxalına qoyulan fəvqəladə maneələr də elə bu səbəbdəndir.

Bununla yanaşı, qonşu bir xalqın zənginliyi müharibədə və siyasətdə təhlükəli olmaqla yanaşı ticarətdə şübhəsiz faydalıdır. Bu, müharibə vəziyyətində düşmənlərimizin bizimkindən üstün donanmalar və ordular saxlaya bilmələrini mümkün edir. Amma sülh və ticarət vəziyyətində yenə də bu onların bizimlə daha böyük dəyərdə mübadilə etmələrini, birbaşa öz əməyimizin məhsulu üçün və ya məhsul ilə satın alınan şey üçün daha yaxşı bir bazar təmin etmələrini mümkün edir. Varlı bir adamın öz ərazisindəki işgüzar kəslər üçün yoxsul biri ilə müqayisədə daha yaxşı müştəri olma ehtimalı olduğu kimi, varlı bir xalqda da belədir. Əslində özü sənayeçi olan varlı adam eyni işlə məşğul olanların hamısı üçün çox təhlükəli bir qonşudur. Lakin o ərazidə yaşayıb bütün digər

kəslər, yəni ən çox qismi, onun xərclərinin onlara tam təmin etdiyi ideal bazardan istifadə edirlər. Onun eyni işlə məşğul olan daha kasıb sənayeçilərlə müqayisədə ucuz satmasından belə kəslər mənfəət əldə edirlər. Bu cür varlı bir xalqın sənayeçiləri qonşularının sənayeçilərinə, şübhəsiz çox təhlükəli rəqib ola bilər. Bununla yanaşı, bu eyni rəqabət bir tərəfdən də belə bir xalqın etdiyi böyük xərcin özlərinə başqa hər şəkildə təmin etdiyi ideal bazardan çox kar gətirən böyük xalq toplumu üçün faydalıdır. Sərvət yığmaq istəyən şəxslər ölkənin ucqar və yoxsul əyalətlərinə getməyi heç düşünməyərək ya paytaxta, ya da böyük ticarət şəhərlərinə tərəf qaçirlar. Kiçik sərvətin əldən-ələ gəzdirdiyi yerdə çox qazana bilməyəcəyini, böyük var-dövlətin hərəkət halında olduğu yerdə isə bunun bir payının özlərinə düşəcəyini bilirlər. Bir, on və ya iyirmi nəfərin sağlam fikrini bu cür nizamlayacaq olan boş qaydalar bir, on və ya iyirmi milyonun mühakiməsinə istiqamət verib bütün bir xalqa qonşularının var-dövlətlərinə özlərinin sərvət yığmaq üçün mümkün bir səbəb və fürsət gözü ilə baxdırır. Xarici ticarətlə varlanmaq istəyən bir xalqın bütün qonşuları varlı, işgüzar və ticarətçi xalqlar olarsa, muradına çatması ehtimalı, əlbəttə ki, çox böyükdür. Hər tərəfdən köçəri vəhşilər, yoxsul varvarlarla əhatəli bir böyük xalq, şübhəsiz xarici ticarətlə deyil, öz torpaqlarını becərməklə və daxili ticarəti ilə sərvət əldə edə bilər. Qədim misirlilərlə indiki çinlilərin böyük var-dövlət əldə etmələrinin bu cür baş verdiyi məlum olur. Deyilənlərə görə qədim misirlilər xarici ticarətə məhəl qoymurmuşlar. İndiki çinlilərin də buna çox xor baxdıqları, qanunlarla lazımı şəkildə himayəçilik etmədikləri məlumdur. Müasir xarici ticarətin əsas qaydaları bütün qonşularımızın yoxsullaşması məqsədini güdürək, hədəf qoyulan nəticələri meydana gətirməyə güclərinin çatdığı nisbətdə həmin ticarətin özünü qeyri-vacib və bayağı hala gətirməyə səbəb olmaqdadır.

Odur ki, Fransa ilə İngiltərə arasındakı ticarətin hər iki ölkədə eninə və uzununa maneələr və buxovlamalarla qarşı-qarşıya qalması bu əsas qaydalardandır. Əgər bu iki ölkə merkantilist qısqanlılığı və ya beynəlxalq düşmənçilik olmadan əsil mənfəətlərini fikirləşsələr Fransa ticarəti Böyük Britaniya üçün və eynilə də Böyük Britaniyanınkı Fransa üçün hər hansı başqa bir ölkənin ticarətindən daha faydalı ola bilərdi. Fransa Böyük Britaniyanın ən yaxın qonşusudur. İngiltərənin cənub sahilləri ilə Fransanın şimal və şimal-qərb sahilləri arasındakı ticarətdə satılana bərabər miqdarda geri gələcək mal əvəzlərinin daxili ticarətdəki kimi ildə dörd, beş və ya altı dəfə olması gözlənilə bilər. Ona görə də, bu ticarətdə istifadə olunan kapital hər iki ölkənin də dörd, beş və ya altı dəfə əmək

miqdarını hərəkət halında saxlayıb, bərabər miqdarda kapitalın xarici ticarətin bir çox digər sahələrində əldə edə biləcəyinin dörd, beş və ya altı dəfəsi qədər insanlara iş və yaşayış təmin edə bilər.

Fransa ilə Böyük Britaniyanın bir-birindən ən uzaq olan əraziləri arasında heç olmazsa ildə bir mal əvəzinin gəlməsi gözlənə bilər. Bu ticarət heç olmazsa belə Avropa xarici ticarətimizin çoxu digər qolları qədər faydalı olar. Mal əvəzinin üç ildən, çox vaxt dörd və ya beş ildən əvvəl geri gəlmədiyi Şimali Amerikadakı müstəmləkələrimizin fərz edilən ticarətindən bu heç olmasa üç dəfə daha faydalı olar. Bundan başqa, Fransanın iyirmi dörd milyon əhalisi olduğu fərz edilməkdədir. Şimali Amerikadakı müstəmləkələrimizdə isə üç milyondan çox insan olduğu heç vaxt zənn edilməmişdir. Bundan başqa, Fransa Şimali Amerika ilə müqayisədə daha varlı bir ölkədir. Amma sərvət bölgüsü bərabərliyə daha əks olduğu üçün bu ölkələrin birincisində digərindən daha çox yoxsulluq və dilənçilik var. Odur ki, məhz buna görə Fransa Şimali Amerika müstəmləkələrimizin təmin edə biləcəyindən heç olmazsa səkkiz dəfə daha geniş və mal əvəzlərinin tez-tez bir-birini dəyişməsindəki üstünlük səbəbindən, iyirmi dörd dəfə daha faydalı olan bir bazar təmin edə bilər. Böyük Britaniya ticarəti də Fransa üçün eyni dərəcədə faydalı olar, bu ölkələrin var-dövlətləri əhalisi və yaxınlığı nisbətində, bunun Fransanın öz müstəmləkələri ilə etdiyi ticarət ilə müqayisədə eyni üstünlüklərə sahib olar.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hər iki ölkə arasında açıq və sərbəst ticarət yaradacaq vəziyyətlər həmin ticarətin qarşısına qoyulan başlıca maneələri meydana gətirmişdir. Onlar qonşu olduğu üçün istər-istəməz bir-birinə düşməndir. Belə olduğu üçün birinin var-dövləti və gücü digərinə tamamilə qorxunc görünür. Beynəlxalq dostluğun faydasını artıracaq şey ancaq beynəlxalq düşmənçiliyin alovunu təhrik etməyə xidmət edir. İkisi də varlı və işgüzar millətlərdir. Birinin tacirləri ilə sənayeçiləri, digərinin tacirləri ilə sənayeçilərinin hünər və işgüzarlığının rəqabətindən qorxur. Merkantilist qısqanclığı beynəlxalq düşmənçiliyin şiddətini həm təhrik edib alovlandırır, həm də özü bu alova tutuşur. Mənfəətə söykənən yalanın qəzəb dolu kobudluğu ilə iki ölkənin tacirləri, digər ölkələrlə etdikləri burulğansız ticarətin etibarlı nəticəsi olacağını iddia etdikləri mənfəətə ticarət balansını səbəbindən hər iki ölkənin batmasının mütləq olacağını elan ediblər.

Bu sistemin həkimi kimi özlərinə qazanc əldə edənlər əleyhdə olan bir ticarət balansını ikidə bir əvvəlcədən xəbər vermədikləri ticarətçi ölkə yoxdur. Bununla yanaşı bu mövzu haqqında təhrik etdikləri bütün nara-

hatçılıqlara, demək olar ki, ticarətlə məşğul olan bütün xalqların bu balansı öz xeyirlərinə və qonşularının əleyhinə çevrilən bu qədər boş çabalalarının əksinə, Avropada bu səbəbdən hər hansı cəhətdən yoxsul qalan xalq sanki yoxdur. Əskinə, hər bir şəhər və ölkə limanlarını bütün xalqlara açdığı nisbətdə ticarətçi sistem prinsiplərinin bizim umacağımız kimi bu sərbəst ticarət səbəbindən yox olmaq yerinə varlı olmuşdur. Əslində Avropada bəzi cəhətlərə görə sərbəst liman adına layiq bir neçə şəhər varsa da, sərbəst adlana biləcək bir ölkə yoxdur. Yenə də, çox uzaq olmaqla yanaşı hamısı Hollandiya daxil olmaqla bu keyfiyyətə, bəlkə ən yaxın olanıdır. Onu qeyd etmək lazımdır ki, Hollandiya var-dövləti ilə yanaşı lazımlı yaşayışının böyük bir hissəsini də xarici ticarətdən əldə edir.

Əslində ticarət balansından çox fərqli, xeyirli, yaxud ziyanlı olmasına görə hər xalqın, şübhəsiz rifahına və ya tənəzzülünə səbəb olan bir başqa balans da vardır ki, daha əvvəl onun haqqında qeyd edilmişdi. Bu, illik istehsal və istehlak balansıdır. Əvvəllər də, gördüyümüz kimi, illik məhsulun mübadilə ediləcək dəyəri illik istehlakın dəyərindən çox olarsa, cəmiyyətin kapitalı hər il bu əlavə nisbətdə artmalıdır. Belə olduqda, cəmiyyət öz gəliri ilə yaşayır. Hər il gəlirindən artırılanı isə, təbii olaraq sərmayəsinə əlavə edərək illik məhsulunu artırmaqda istifadə edir. Əksinə olaraq illik məhsulun mübadilə ediləcək dəyəri illik istehlaka kifayət etməzsə, cəmiyyətin kapitalı hər il bu az gələn nisbətdə sərf olunub gedir. Belə olduqda cəmiyyətin yaşayış xərcləri gəlirindən daha çox olar, istər-istəməz kapitalından xərcləməyə başlayar. Bu səbəbdən cəmiyyətin kapitalı, həmçinin də, əməyinin illik məhsulunun mübadilə ediləcək dəyəri, şübhəsiz sərf olunub gedər.

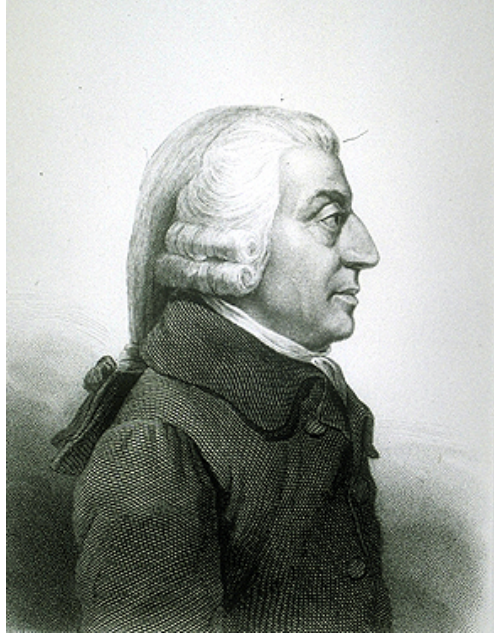
Bu istehsal və istehlak balansı ticarət balansına adlanan şeydən tamamilə fərqlidir. Bu hal, xarici ticarəti olmayan və bütün dünyadan tamamilə ayrı qalmış bir ölkədə meydana gələ bilər. Əslində, var-dövlət, əhali, abadlaşdırılmanın yavaş-yavaş artması və ya sərf olunub getməsi bütün dünyada baş verə bilər.

İstehsal və istehlak balansına bir xalqın davamlı olaraq xeyrinə, ticarət balansına adlanan hal isə, adətən ziyanına ola bilər. Üst-üstə hesablanarsa, bir xalq bəlkə yarım əsr ixrac etdiyindən çox olan miqdarda idxal edə bilər. Bütün bu müddət ərzində daxil olan qızıl və gümüş oradan bir gözqırpımında xaricə göndərilə bilər. Bu metalların yerlərinə isə müxtəlif növdə kağız pullar keçirdiyi üçün ölkənin əldən-ələ gəzən sikkəsi get-ədə sərf olunub gedər. Hətta alış-veriş etdiyi əsas xalqlara borclu olduğu miqdarlar belə eninə və uzununa arta bilər. Yenə də əsil zənginliyi –

torpağı ilə əməyinin illik məhsulunun mübadilə dəyəri eyni müddət ərzində daha böyük nisbətdə arta bilər.

Bu son taqqıltıların¹ başlamasından əvvəl Şimali Amerikadakı müstəmləkələrimizin vəziyyəti və onların Böyük Britaniya ilə etdikləri ticarət bunun heç də imkansız bir fərziyyə olmadığını göstərə bilər.

Adam Smith (1723-1790).

Mənbə: Beyker Kitabxanası, Harvard Biznes Məktəbi.

1- Bu lətifə 1775-ci ildə yazılıb.

IV FƏSİL

GERİ QAYTARILAN RÜSUMLAR HAQQINDA

Tacirlərlə manufaktura sahiblərinin ancaq ölkədaxili bazardakı inhisarla könülləri rahat olmur. Onlar öz mallarını xarici bazarlarda daha çox satmaq istəyərlər. Ölkələrinin xarici xalqlar üzərində təsiri olmadığından özlərinə oralarda nadir halda inhisar təmin edə bilərlər. Bu səbəbdən tacirlər ilə sənayeçilər, adətən ixrac üçün bir sıra həvəsləndirmələrin olmasını arzu etməklə kifayətlənmək məcburiyyətində qalırlar.

Bu həvəsləndirmələr arasında ən ağıla batanları, geri qaytarılan rüsumlar adını daşıyanlardır. Yerli sənayeyə qoyulan istehlak vergisi və ya ölkədaxili rüsum olaraq hər nə qoyulubsa onun tamamını və ya bir hissəsini tacirin ixracda geri qaytarmasına yol vermək, vergi qoyulmadığı təqdirdə ixrac ediləcək mal miqdarından daha çox mal ixracına heç vaxt yol açə bilməz. Bu cür həvəsləndirmələr ölkə kapitalını müəyyən bir işə öz-özlüyündə gedəcək hissəsindən daha çoxunu o işə cəlb etməyə vasitə olmaz, amma həmin kapital hissəsinin hər hansı bir payını rüsumun başqa işlərə qaçırmasının qarşısını almağa səbəb olur. Bu həvəsləndirmələr cəmiyyətin bütün növbənöv işləri arasında öz-özünə, təbii olaraq, qurulan balansı dağıtmağa meyilli deyildir, amma o balansın rüsumlar səbəbindən xarab olmasının qarşısını almağa alət olur. Cəmiyyət içində çox vaxt qorunması faydalı olan şeyi, yəni təbii iş bölgüsünü və paylanmasını məhv etməyə deyil, qorumağa xidmət edir.

İdxal olunan xarici malların yenidən ixracı halında geri qaytarılan rüsumlar (Böyük Britaniyada idxal rüsumunun, adətən ən çox tutanı) üçün də eyni şey deyilə bilər. Hal-hazırda köhnə subsidiya köməyi¹ dediyimiz vergini qoyan qanuna əlavə hökmlərin ikincisinə əsasən istər ingilis, istər xarici olsun hər tacirin ixrac halında (ingilis tacirinin ixracı on iki ay ərzində etməsi şərtilə; xarici tacirin ixracı doqquz ay ərzində etməsi şərtilə) həmin rüsumun yarısının geri qaytarılmasına icazə verilirdi. Bu hökmə daxil olmayan mallar şərab, qarağat və ipək məhsullarından ibarət idi. Bu mallar üçün daha əlverişli icazələr var idi. Həmin vaxtlarda idxal edilən xarici mallara bu qanunla qoyulan rüsumlardan başqa rüsum yox idi.

---

¹ Hökumətin pul yardımı.

Bunun və digər bütün geri qaytarılan rüsumların istənə biləcəyi müddət sonradan (Kral I Georqun 7-ci hakimiyyət ilindəki qanunların 21-ci bölməsinin X fəslinə əsasən) 3 ilə qədər artırıldı.

Köhnə subsidiyalardan bu yana qoyulan rüsumlardan çoxu ixrac halında birdəfəlik geri qaytarılır. Lakin bu ümumi qaydanın bir çox istisnaları var və geri qaytarılan rüsumlar doktrinası ilk yazıldığı vaxta görə daha az sadə hala gəlmişdir.

İdxalı ölkə-daxili istehlak üçün lazımlı olan miqdarı çox aşacağı gözlənilən bəzi xarici malların ixracında köhnə subsidiyanın yarısına belə sahiblənmədən rüsumlar hamısı birdən geri qaytarılır. Şimali Amerikadakı müstəmləkələrimizin üsyanından əvvəl Merilend və Virciniya tütününün inhisarı bizdə idi. Təxminən doxsan altı min çəllək tütün idxal edirdik. Ölkədaxili tütün istehlakının isə on dörd min çəlləkdən çox olduğu fərz edilmirdi. Tütünün geri qalanını başımızdan atmaq məqsədilə lazım olan böyük miqdardakı ixracı asanlaşdırmaq üçün ixrac üç il ərzində edilmək şərtilə, bütün rüsumlar hamısı birdən geri verilmirdi. Qərbi Hind adalarımızdakı şəkərin inhisarı tam olmasa da, təxminən hələ də bizdədir. Ona görə də, şəkər bir il ərzində ixrac olunarsa, bütün idxal rüsumları, üç il ərzində ixrac olunarsa (bir çox malların ixracı halında hələ də sahib çıxılan) köhnə subsidiyanın yarısı istisna olmaqla bütün digər rüsumlar geri qaytarılır. Şəkər idxalı daxili istehlak üçün lazımi miqdardan daha çox olmaqla yanaşı, tütündə yaranmış bütün əlavə miqdarla müqayisədə cüzdür.

Sənayeçilərimizin paxıllığına xüsusən hədəf olan bir sıra malların ölkə-daxili istehlak üçün idxalı qadağandır. Bununla yanaşı, bəzi rüsumlar ödənməklə bu mallar idxal olunub daha sonra ixrac üçün anbarda saxlana bilər. Amma bu cür ixracda rüsumların heç bir hissəsi geri qaytarılmır. Görünür ki, sənayeçilərimiz bu məhdudiyətli idxalın belə həvəsləndirilməyini istəmir, bu mallardan bir hissəsi anbardan oğurlanıb öz malları ilə rəqabətə çıxarıla bilər deyə qorxurlar. İpək məhsulları fransız pambıq parçalarını və incə kətan bezlərini, rənglənmiş, basılmış, xal-xal və ya rəngli pambıq məhsulları və bunlar kimiləri ancaq bu qanunlar icazə verərsə idxal edə bilərik.

Fransız mallarını daşımağa belə yaxın durmur, düşmənlərimiz hesab etdiyimiz kəslərin bizlər vasitəsilə gəlir əldə etmələrinə göz yummaqdan öz qazancımızdan əl çəkməyi üstün görürük. Bütün fransız mallarının ixracında ancaq köhnə subsidiyaların yarısı deyil, ikinci, yəni 25%-i də müsadirə olunur.

Köhnə subsidiyalara əlavə hökmlərin dördüncüsünə əsasən hər növdə şərəbin ixracında geri qaytarılmasına icazə verilən rüsumlar həmin vaxtlar bu şərəbin idxalı vaxtında ödənilmiş rüsumların yarısından çox

idi. Həmin dövrdə qanunvericinin də şərab daşınmasına həmişəkindən daha çox həvəsləndirmə yaratmağı məqsəd güddüyü məlum olur. Köhnə subsidiyalarla eyni vaxtda, yaxud onların ardınca qoyulan əlavə rüsum, təzə subsidiyalar, üçdə bir və üçdə iki subsidiyaları, 1692-ci il vergisi, şərabdən sikkəxana haqqı adlanan və bir çox digər rüsumun da ixrac sırasında birdəfəlik geri qaytarılmasına icazə verilirdi. Bununla yanaşı idxal vaxtı bu rüsumların (əlavə rüsum və 1692-ci il vergisi istisna olmaqla) hamısı nağd pul şəklində qoyulduğu üçün bu qədər böyük bir miqdarın faizi bu qanunun maddəsindən qazanclı daşıma ummağı məntiqlişdirən bir xərc əmələ gətirirdi.

Nəticə etibarilə, şərab vergisi deyilən rüsumun ixrac vaxtı ancaq bir hissəsinin geri qaytarılmasına icazə verilir, fransız şərəblərində çəllək başına iyirmi beş ingilis lirəsi ilə 1745, 1763 və 1778-ci illərdə qoyulan rüsumların heç bir hissəsinin geri qaytarılmasına icazə verilmirdi.

1779 və 1781-ci illərdə köhnə gömrük rüsumlarının hamısına birdən beş faiz qoyulan verginin bütün digər malların ixracında topdan geri qaytarılmasına icazə verildiyi üçün, şərəbin ixracında da geri qaytarılmasına icazə verildi. Şərəba xüsusilə qoyulan ən son, yəni 1781-ci il tarixli rüsumun tam olaraq geri qaytarılmasına icazə verilmir. Bu qədər ağır vergilər alınarkən bu ehtimal olaraq heç bir vaxt bir tək çəllək şərəbin səbəb olmayacağı bir dözümlülükdür. Bu hökmlər Amerikadakı ingilis müstəmləkələrindən başqa qanunu ixrac etməyə icazə verdiyi bütün yerlər üçün tətbiq olunur.

II Karl hakimiyyətinin 15-ci ilində çıxan qanunların ticarəti həvəsləndirmə qanunu adı verilən 7-ci bölməsinə əsasən müstəmləkələrin Avropada yetişmiş və ya istehsal olunmuş mal ehtiyacının, nəticə etibarilə, şərab ehtiyacının təmin olunması inhisarı Böyük Britaniyaya verilmişdi. Şimali Amerika və Qərbi Hind adaları müstəmləkələrimiz kimi təsirimizin həmişə çox zəiflədiyi, əhalisinin cədvələ daxil olmayan mallarını Avropanın ilk olaraq hər yerinə, sonra da Finisterre Burnu cənubundakı ərazilərinə öz gəmiləri ilə aparmalarına icazə verilən sahilləri çox geniş bir ölkədə bu inhisara çox hörmət edilməsinə ehtimal yoxdur. Bəlkə də, onlar gəmi ilə yük daşımalarına icazə verildikləri ölkələrdən geri qayıdarkən bir miqdar yük gətirmək çarəsini həmişə tapmışdılar. Lakin məlum olur ki, Avropa şərəblərini istehsal olduğu yerlərdən gətirməkdə bir az çətinlik çəkirdilər. Bu şərəbləri, ixrac edildikdə çox miqdarda geri qaytarılmayan bir çox ağır rüsumlardan asılı olduğu üçün Böyük Britaniyadan da asanlıqla idxal edə bilmirdilər. Avropa malı olmadığı üçün Madeyra şərəbı Amerikaya və Qərbi Hind adalarına (bunlar Madeyra adası və cədvələ daxil olmayan bütün malların ticarətinin asanlıqla edildiyi

ölkələrdi) birbaşa idxal edə bilirdilər. Zabitlərimizin 1755-ci ildən başlayaraq müharibənin ilk vaxtlarında bütün müstəmləkələrimizdə hamını bənd etdiyini gördükləri Madeyra şərabının çox bəyənilmədiyi ana ölkəyə də bu zövqü zabitlərimiz özləri ilə gətirmişdilər. 1763-cü ildə həmin müharibə sona çatdıqda (III Georgun 4-cü hakimiyyəti ilində çıxan qanunların 15-ci bölməsinin XII fəslinə əsasən) bütün şərabların müstəmləkələrimizə ixracında 3 ingilis lirəsi 10 şillinglik bir rüsum xaricində bütün rüsumları geri qaytarmalarına icazə verildi. Ancaq xalq tərəfindən mənimsənmiş vaxtından əvvəl mühakimələr səbəbindən ticarətinin və istehlakının heç bir şəkildə həvəsləndirilməsinə göz yumulmayan fransız şərabları buradan istisna edildi. Bu icazənin verilməsi ilə Şimali Amerikadakı müstəmləkələrimizin üsyanı arasında keçən müddət, ehtimal ki, bu ölkələrin alışqanlıqlarında xeyli dərəcədə bir dəyişiklik yaratmayacaq qədər qısa idi.

Fransız şərablarından başqa bütün şərablara qoyulan rüsumların geri qaytarılmasında da müstəmləkələri digər ölkələrdən, beləliklə daha çox mühafizə edən eyni qanun, başqa malların çoxuna qoyulan rüsumların geri qaytarılmasını çox az dəstəkləyirdi. Bir çox malların digər ölkələrə ixracında köhnə subsidiyaların yarısı geri qaytarılırdı. Lakin bu qanunda şərablarla ağ pambıq məhsulları və muslin məmulatları istisna olmaqla, istər Avropada, istərsə də Şərqi Hind ölkələrində yetişmiş və ya istehsal olunmuş məmulatlar müstəmləkələrə ixrac edildikdə həmin rüsumun heç bir hissəsinin geri qaytarılmayacağına dair bir hökm var idi.

Gəmi daşımalarının haqqını xaricilər çox vaxt pulla ödədikləri üçün əvvəllər rüsumların geri qaytarılmasına, bəlkə ölkəyə qızıl və gümüş gətirməyə xüsusilə əlverişli hesab olunan daşımacılığı həvəsləndirmək üçün icazə verilmişdi. Əslində, daşımacılıq xüsusi dəstəklənməyə heç də layiq deyil, bu cığır tutmanın səbəbi, bəlkə çox qeyri-münasibdir, amma cığırın özü xeyli miqdarda ağılabatan görünür. Belə geri qaytarılan rüsumlar ölkə kapitalının idxaldan rüsum alınmadığı təqdirdə öz-özünə daşımacılığa gedəcək hissəsindən çoxunu zorla o ticarətə daxil edə bilməz. Ancaq idxal rüsumları səbəbindən kapitalın daşımacılıqdan ayrı qalmasının qarşısını alır. Üstünlük verilməyə layiq olmasa da daşımacılığın qarşısı alınmamalı, bütün digər ticarətlər kimi sərbəst olmalıdır. Daşımacılıq ölkənin həm kənd təsərrüfatında, həm sənayesində, həm daxili ticarətində, həm də xarici istehlak ticarətində iş tapa bilən kapitallar üçün lazımlı bir vasitədir.

Gömrük gəlirinin belə geri qaytarılan rüsumlar səbəbindən zərərli deyil, rüsumun müsadirə olunan hissəsi qədər qazancı olur. Rüsumlar olduğu kimi müsadirə edilsə idi, rüsumları ödənilən xarici mallar bazar olmadığı

üçün həm çətin ixrac edilər, həm də asanlıqla idxal edilə bilməzdi. Nəticə etibarilə də, hissəsi müsadirə edilən rüsumlar heç vaxt da ödənməzdi.

Bu səbəblər rüsumların geri qaytarılmasını haqlı göstərməyə kifayət kimidir. İstər yerli sənaye məmulatlarından, istərsə də xarici mallardan alınan rüsumların hamısı ixrac vaxtında həmişə geri qaytarıla bilinərsə, elə bu səbəblər rüsumların geri qaytarılmasını yenə haqlı edəcəkdir. Əslində belə olarsa istehlak vergisindən yaranan gəlir bir az, gömrük gəliri isə olduqca daha çox zərər görər. Amma belə vergilərin həmişə azdan-çoxdan zərər verdiyi əməyin təbii balansı, təbii iş bölgüsü və paylanılması bu cür nizamlama ilə köhnə halına daha çox yaxınlaşar.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu səbəblər rüsumların geri qaytarılmasını malların tacirlərimizlə sənayeçilərimizin inhisardan istifadə etdikləri ölkələrə deyil, ancaq tamamilə xarici və müstəqil ölkələrə ixracında haqlı edir. Məsələn, Avropa mallarının Amerikadakı müstəmləkələrimizə ixracında rüsumların geri qaytarılması həmişə rüsumlar geri qaytarılmadan edilən ixracdakından daha çox mal çıxmasına səbəb olmaz. Rüsumlar olduğu kimi müsadirə olunduqda belə, tacirlərimizlə sənayeçilərimizin bu müstəmləkələrdə istifadə etdikləri inhsar sayəsində oralara, bəlkə tez-tez eyni miqdar mal göndərə bilirlər. Bu səbəbdən rüsumların geri qaytarılması ticarət vəziyyətini dəyişdirmədən və ya həmin vəziyyəti hər hansı bir cəhətdən genişləndirmədən istehlak vergisinin və gömrük gəlirlərinin çox vaxt birbaşa zərərinə olur. Belə rüsumların geri qaytarılması müstəmləkələrimizin işləməsi üçün uyğun bir həvəsləndirmə olaraq nə qədər düzgündür, başqa sözlə desək, bütün digər həmyerlilərinin ödədiyi vergilərdən onların sərbəst olmaları ana ölkə üçün nə qədər faydalıdır? Bu, qabaqda müstəmləkələr haqqında söhbəti açıqladığımız zaman məlum olacaqdır.

Bunu da həmişə yadda saxlamaq lazımdır ki, geri qaytarılan rüsumlar ancaq hansı malın ixracı üçün verilibsə, həmin malın xarici bir ölkəyə doğrudan ixrac olunduğu və gizli olaraq yenidən ölkəmizə idxal edilmədiyi hallarda faydalıdır. Bir sıra rüsumların geri qaytarılmasında, hələ tütünün ixracında geri qaytarılan rüsumlardan çox vaxt belə yolsuzluqlar olduğu və onların əsil xəzinəyə, hətta haram yeməyən tacirə eyni dərəcədə zərəri toxunan bir sıra hiylələrə yol açdığı yaxşı bilinir.

V F Ə S İ L

MÜKAFATLAR HAQQINDA

İxrac üçün pul mükafatı Böyük Britaniyada parlamentə ərizə verilərək ikidə bir tələb edilir və yerli əməyin bəzi məhsullarına ara-sıra verilir. İddia edildiyinə görə pul mükafatları sayəsində tacirlərimizlə sənayeçilərimiz mallarını xarici bazardakı rəqibləri qədər ucuz və ya onlardan daha ucuz satmaq imkanı tapırmış. Beləliklə, daha çox miqdarda ixrac edilir, nəticə etibarilə, ticarət balansı ölkəmizin xeyrinə çevrilmiş olur. Daxili bazarda etdiyimiz kimi işçilərimizə xarici bazarda da inhisar verə bilmərik. Onların mallarını almağa, xariciləri öz həmyerlilərimiz kimi məcbur edə bilmərik. Ona görə də, tədricən ən yaxşı çarənin satın alınmaları üçün xaricilərə pul vermək olduğu fikrinə gəlinib. Bütün ölkənin varlanması ticarət balansı sayəsində hamımızın cibinə pul gəlməsi üçün merkantilist sistem bu yolu tövsiyə edir.

Pul mükafatının ancaq pul mükafatı olmadan işləyə bilməyəcək sənət sahələrinə verilməsinin lazım olduğu qəbul edilir. Amma tacirin malını həmin malın hazırlanıb bazara göndərilməsində istifadə olunan kapitalı (qoyulmuş kapital karları ilə birlikdə) özünə geri qaytaran bir qiymətə sata biləcəyi hər sənət sahəsi pul mükafatı olmadan da işləyə bilər. Bu cür olan hər sənət sahəsinin pul mükafatı olmadan işləyə bilən bütün digər sənət sahələri ilə bir sırada olduğu açıq-aşkardır. Bu səbəbdən də pul mükafatına ehtiyacı bütün digər sənət sahələrindən daha çox ola bilməz.

Lakin tacirin mallarını (alınmış karları ilə birlikdə), kapitalını ona geri qaytarmayan bir qiymətlə və ya o malları bazara göndərməyin ona əslində neçəyə başa gəlibsə o qiymətdən aşağı satmağa məcbur edən sənət növlərində pul mükafatına ehtiyac vardır. Pul mükafatı bu zərəri qarşılamaq üçün, xərci qazancından çox olduğu zənn edilən, hər əməliyyatı həmin əməliyyatda istifadə olunan kapitalın bir hissəsini yeyib bitirən (və bütün sənət növlərini buna oxşadığı təqdirdə ölkədə çox keçmədən kapital qoyulmayacaq növdən olan) bir sənətə davam etməsini və ya, başlamasını həvəsləndirmək üçün tacirə verilir.

Pul mükafatı ilə işləyən tacirlərin onlardan biri üst-üstə bir sıra zərər edərək və ya mallarını bazara göndərməsindən meydana gələn əsil xərcdən aşağı dəyəərə sataraq, xeyli miqdarda bir müddət iki xalq arasında həyata keçirilənlərdən meydana gəldiyini qeyd etmək lazımdır. Amma pul mükafatı malların dəyərindən tacirin təbii yolla başına gələcəyi itkini

qarşılamazsa, çox keçmədən mənfəəti həmin taciri kapitalını başqa bir şəkildə idarəetməyə və ya mallarını bazara göndərməkdə istifadə etdiyi kapitalı (karları ilə birlikdə) özünə geri qaytaracaq bir sənət tapmağa məcbur edər. Pul mükafatlarının təsiri də merkantilist sistemdəki bütün tədbirlərin nəticəsi kimi, bir ölkənin sənətini öz-özünə təbii olaraq tutacağı yoldan çox daha az əlverişli bir cığıra girməyə məcbur etməkdən başqa bir şey ola bilməz.

“Ərzaq məhsullarının ticarəti haqqında yazılar” əsərinin bacarıqlı və məlumatlandırılmış yazıçısı çox açıq olaraq göstərmişdir ki, ərzaq məhsullarının ixracına pul mükafatının ilk dəfə qoyulmasından bu yana ixrac edilən ərzaq məhsullarının olduqca insafli bir dəyər təqdirinə söykənən qiyməti, idxal olunan ərzaq məhsullarının çox yuxarı bir dəyər təqdirinə söykənən qiymətini həmin müddət ərzində ödənilən bütün pul mükafatlarının hamısından daha böyük bir miqdar həcmində aşmışdır. O, bunu merkantilist sistemin əsil prinsiplərinə söykənərək bu zorakı ərzaq məhsulları ticarətinin xalqa faydalı olduğuna bir sübut hesab edir. Çünki ixracın dəyəri idxalın dəyərindən, ərzaq məhsullarının ixracı üçün dövlətin çəkdiyi bütün fəvqəladə xərcdən çox daha böyük bir miqdar həcmindən çoxdur. O, həmin bu fəvqəladə xərcin, yəni pul mükafatının ərzaq məhsulları ixracını doğurdan cəmiyyətə başa gəlidiyi xərcin ən kiçik hissəsi olduğunu fikirləşir. Bu ərzaq məhsullarını yetişdirmək üçün fermerin istifadə etdiyi kapitalı da hesaba almaq lazımdır. Ərzaq məhsulları xarici bazarlarda satıldıqda qiymətləri həm pul mükafatı, həm də bu kapitalı (kapital karları ilə birlikdə) yenidən yerinə qoymadığı təqdirdə cəmiyyət bu fərq qədər zərərə məruz qalır, beynəlxalq kapital da həmin miqdarda azalır. Hətta, onsuz da mala qoyulan qiymətin bunun üçün kifayət etməyəcəyi zənn edildiyi üçündür ki, pul mükafatı verilməsi lazımlı sayılır.

Pul mükafatı qoyulandan bəri ərzaq məhsullarının ortalama qiymətinin kifayət qədər azaldığı göstərilir. Keçən əsrin sonlarına doğru ərzaq məhsullarının ortalama qiymətinin bir az azalmağa başlayıb və indiki əsrin ilk 64 ilində azalmağa davam etdiyini daha əvvəllərdə göstərməyə çalışdım. Lakin bu hadisənin pul mükafatının əksinə meydana gəlməsi lazımdır, çünki bunun pul mükafatının nəticəsi olmağa imkan yoxdur. Belə ki, eyni hal İngiltərə kimi Fransada da meydana gəlmişdir. Lakin Fransada həm pul mükafatı yoxdur, həm də 1764-cü ilə qədər ərzaq məhsullarının ixracı, adətən qadağan edilmişdi. Ona görə də, ərzaq məhsullarının ortalama qiymətindəki yavaş-yavaş baş verən azalma ehtimal olaraq əvvəl-axır nə o, nə də bu əsr ərzində ümumi Avropa

bazarında meydana gəldiyini göstərməyə çalışdığım gümüşün əsil dəyərindəki həmin o yavaş-yavaş və diqqət edilməyən artım səbəbindəndir. Taxılın qiymətini azaltmaqda pul mükafatının təsirinin olmasına belə, görünür ki, heç imkan yoxdur.

Bolluq illərində həmişəkindən fərqli bir ixraca səbəb olmaqla, pul mükafatının ərzaq məhsullarının qiymətini daxili bazarda, təbii olaraq azalacağı səviyyənin istər-istəməz yuxarısında tutduğu daha əvvəl yazılanlarda göstərilmişdi. Pul mükafatı verməkdə açıq-aşkar güdülən məqsəd bu idi. Qıtlıq illərində pul mükafatı çox vaxt ləğv olunmaqla yanaşı, bolluq illərində pul mükafatının səbəb olduğu böyük ixrac bir ilin qıtlılığının bir başqa ilin bolluğu ilə əvəz edilməsinə çox vaxt az da olsa mane olur. Bu səbəbdən həm bolluq, həm də qıtlıq illərində verilən pul mükafatı ərzaq məhsullarının pul ilə ifadə olunan qiymətini daxili bazarda pul mükafatı olmayan halda ola biləcəyindən bir az daha çox artırmağa səbəb olur.

İndiki vəziyyətində pul mükafatının qiymətini mütləq şəkildə artırmaq meylinə olduğuna ağı başında olan bir kəs, zənnimcə, etiraz etməz. Amma pul mükafatının əkin əkməyi iki şəkildə həvəsləndirməyə səbəb olduğu bir çoxları tərəfindən düşünülmüşdür. Əvvəla, bu kəslər zənn edirlər ki, pul mükafatı fermerin ərzaq məhsullarına daha geniş bir bazar açmaqla həmin məhsulun tələbini, nəticə etibarilə, istehsalını artırmağa səbəb olur. İkincisi, onlar elə fərz edirlər ki, fermerə hal-hazırkı əkin əkmə vəziyyətində başqa hallarda umduğundan daha əlverişli bir qiymət təmin etməklə pul mükafatı əkini həvəsləndirmə vasitəsi olur. Yenə də onların təsəvvürlərinə görə, illərcə davam edən uzun bir müddət ərzində bu ikiqatlı həvəsləndirmənin ərzaq məhsulları istehsalında elə bir artım meydana gətirməsi lazımdır ki, bu hal həmin müddətin axırında əkinin cari vəziyyəti mərkəzdə nə varsa həmin vəziyyətdə, daxili bazarda ərzaq məhsulları qiymətini pul mükafatının artıra biləcəyindən daha çox azaldır.

Cavab olaraq mən də deyərəm ki, pul mükafatının səbəb ola biləcəyi xarici bazarın genişlənməsini hər müəyyən il tamamilə daxili bazar hesabına meydana gəlməlidir. Çünki pul mükafatıyla ixrac edilən və onsuz ixrac edilə bilməyən hər buşel ərzaq məhsulu daxili bazarda qalaraq həmin məhsulun istehlakını artırır qiymətini aşağı salacaqdır. Buna diqqət etmək lazımdır ki, istər ərzaq məhsulu pul mükafatı, istər digər ixrac mükafatları xalqa ayrı-ayrı iki vergi yükləyir: birincisi, pul mükafatının ödənməsi üçün xalqın verməli olduğu vergidir; ikincisi, bu malın daxili bazarda artan qiymətindən meydana gələn və bütün əhali

ərzaq məhsulu alıcısı olduğu üçün bu növdən məhsullarda bütün əhali tərəfindən ödənməli olan vergidir. Bu səbəbdən bu növdə məhsullara qoyulan bu iki vergidən çox daha ağır olanı ikincisidir.

İlləri üst-üstə gəlsək, demək olar ki, 1\4 kantarlıq buğda ixracına verilən beş şillinglik pul mükafatı həmin məhsulun qiymətini daxili bazardan əsl məhsulun vəziyyətinə görə köhnə halda olacağı ilə müqayisədə buşel başın, ancaq altı penni və ya 1\4 kantar başına 4 şilling qədər artırır. Bu çox insafli fərziyyəyə görə belə ixrac edilən hər 1\4 kantar buğda üçün beş şillinglik pul mükafatı ödəyən vergidən başqa böyük əhalisi olan cəmiyyətin ayrılıqda istehlak etdiyi hər 1\4 kantar buğda üçün də dörd şillinglik bir vergi daha ödəməlidir. Lakin “Ərzaq məhsullarının ticarəti haqqında yazılar”ın çox məlumatlandırılmış yazıçısına əsasən ixrac edilən ərzaq məhsulları ilə ölkə daxilində istehlak edilən ərzaq məhsulları arasındakı ortalama nisbət 1 və 31-dən çox deyildir. Deməli, birinci verginin ödənməsindəki hər 5 şillingin payının əvəzində xalqın ikinci verginin ödənməsindəki payı 6 ingilis lirəsi 4 şilling olmalıdır. Yaşayış üçün ən lazımlı olan maddə üçün belə ağır bir vergi əməyi ilə yaşayan yoxsulların və yaşayışını daraltmaq və ya onların pul ilə ifadə olunan maaşlarında yaşayışlarının pul ilə ifadə olunan bahasındakı artım nisbətində bir artım meydana gətirməlidir. Birinci haldakı kimi təsir etdikdə, bu vergi əməyi ilə yaşayan yoxsulların uşaqlarını yetişdirib böyütmə güclərini azaldaraq ölkənin əhali sayını həmin ölçüdə buxovlamağa meyilli olmalıdır. Digər şəkildə təsir etdikdə, vergi yoxsulları işlədənlərin vergi yox ikən istifadə edə biləcəkləri qədər insanı işəgötürmə gücünü azaldaraq, ölkədəki məşğulluğa həmin ölçüdə mane olmağa vasitə olmalıdır. Bu səbəbdən pul mükafatı səbəbindən meydana gələn alışılanın xaricindəki ərzaq məhsulların ixracı bir-bir hər il daxili bazarı, xarici istehlakı genişləndirməklə yanaşı ölkənin məşğulluğuna və əhali artımına mane olaraq axırda daxili bazarın yavaş-yavaş genişlənməsini baltalayıb axsatmağa və beləliklə də, vaxt keçdikcə ərzaq məhsullarının bütün tələbini və istehlakını artırmaq əvəzinə azaldır.

Lakin çörəyin pul ilə ifadə olunan qiymətindəki bu artım həmin məhsulu fermer üçün daha qazanclı edərək istehsalını həvəsləndirir.

Pul mükafatının təsiri ərzaq məhsullarının əsl qiymətini artırmaq və ya eyni miqdarı ilə fermerə (yaşadığı ərazinin digər fəhlələrinin, adətən qidalandıqları şəkildə) istər bolluq içində, istər orta hallı, istərsə də qıtlıq vaxtı daha çox fəhlə bəsləyəcək gücü verərsə bu mümkündür. Amma pul mükafatının da, insan əli ilə qoyulmuş hər hansı başqa bir idarəetmənin də belə bir nəticəsi olmayacağı göz qabağındadır. Pul mükafatının edə

biləcəyi xeyli dərəcədə təsir ərzaq məhsullarının əsl yox, nominal qiymətdir. O ki, qaldı pul mükafatı idarəetməsi ilə əhalinin hamısına yüklənən vergiyə, onu ödəyənlər üçün çox narahatedici, alanlar üçün isə çox az faydalıdır.

Pul mükafatının təsiri ərzaq məhsullarının əsl qiymətini artırmaqdan çox gümüşün dəyərini azaltması və ya eyni miqdarının əsl ərzaq məhsullarının, istər də bütün digər yerli məhsulların daha az miqdarı ilə dəyişdirilə bilən hala gətirməsidir. Çünki ölkə daxilində istehsal edilən bütün digər məhsulların qiymətini ərzaq məhsullarının pul ilə ifadə olunan dəyərini nizamlayır.

Əməyin dəyəri həmişə elə olmalıdır ki, işçiyə özünü və ailəsini ya bolluq içində, ya orta səviyyədə, ya da qıtlıq içində (iş verənlərin cəmiyyətin inkişaf edən, inkişaf etməyən və ya geriləyən vəziyyətinə görə işçini qidalandırmaq məcburiyyətində qaldıqları şəkildə) yaşatmağa kifayət qədər ərzaq məhsulları satın almaq imkanını versin.

Cəmiyyətdə inkişafın hər dövründə ərzaq məhsullarının qiyməti ilə aralarında müəyyən bir nisbət olan torpağın becərilməmiş bütün digər məhsullarının pul ilə ifadə olunan qiymətini o nizamlayır. Ancaq bu nisbət müxtəlif dövrlərdə başqa-başqa olur.

Torpağın becərilməmiş bütün digər məhsullarının pul ilə ifadə olunan qiymətlərini nizamladığı üçün, demək olar ki, bütün məmullatların ləvazimatlarının qiymətini də o nizamlayır. Əməyin pul ilə ifadə olunan dəyərini nizamlamaqda, o, alətlərlə işləmənin və məmullat istehsalının qiymətini tənzimləyir. Bunların hər ikisini nizamlamaqla da istehsalı tamamlanmış məmullatın pul ilə ifadə olunan qiymətini nizamlayır. Əməyin və torpaqla əməkdən meydana gələn hər şeyin pul ilə ifadə olunan qiymətini, şübhəsiz ərzaq məhsullarının pul ilə ifadə olunan qiyməti nisbətində ya artırmalı, ya da azaltmalıdır.

Ona görə də, pul mükafatı səbəbindən fermer ərzaq məhsullarını buşeli 3 şilling 6 penni əvəzinə 4 şillingə sata biləcək və becərdiyi torpağın sahibinə məhsulun pul ilə ifadə olunan qiymətindəki bu artım nisbətində kirayə pulu verə biləcək hala gəlməlidirsə də, ərzaq məhsulundakı bu səbəbdən, 4 şilling hər hansı başqa bir növ yerli məhsulun əvvəllər 3 şilling 6 pennini aldığından çoxunu satın ala bilmirsə, bu dəyişikliklə istər fermerin, istərsə də torpaq sahibinin vəziyyətində çox düzəlmə baş vermir.

Nə fermer daha yaxşı əkib-biçmək, nə torpaq sahibi daha yaxşı yaşamaq imkanını əldə etmir. Ərzaq məhsullarının qiymətindəki artım xarici məhsulları alarkən onlara kiçik bir fayda verə bilər. Yerli məh-

sulların satın alınmasında bunun olanlara heç bir faydası olmur. Belə ki, fermerin, bütün xərci, torpaq sahibinin də xərcinin çox hissəsi yerli məhsullara gedir.

Qiymətli metal mədənlərinin məhsuldarlığından yaranan və ticarət aləminin böyük bir hissəsində eyni təsiri göstərən gümüşün qiymətinin düşməsi başlı-başına hər hansı bir ölkə üçün çox az vacib olan bir məsələdir. Pul ilə ifadə olunan bütün qiymətlərin bu səbəbdən artması həmin qiymətləri əldə edən kəsləri doğrudan varlı etməməklə yanaşı, doğrudan kasıb da etməz. Sadəcə olaraq, gümüş süfrə dəsti doğrudan ucuzlaşar və bütün digər şeylər də eynən köhnə əsl dəyərində qalar.

Amma müəyyən bir ölkəni ya özünə xas vəziyyətinin, ya da siyasi qurumlarının nəticəsi kimi həmin ölkədə yaranan gümüş dəyərindəki azalmanın çox böyük vacibliyi vardır. Kimisə doğrudan varlandırmaq bir yana, bu iş hamını doğrudan yoxsullaşıdır bilər.

Bütün məhsulların pul ilə ifadə olunan qiymətlərində bu vəziyyətdə ancaq həmin ölkəyə xas olan artım, hər növdən əməyi azdan-çoxdan zəiflətmək və yad xalqların oraya işçiləri üçün kifayət etməyəcək qədər az gümüş əvəzində, demək olar ki, hər növdən məhsul verərək nəinki xarici bazarda, hətta daxili bazarda da onlardan ucuz sata bilmələrini mümkün etməyə meyillidir.

Mədənlərin sahibi olmaları səbəbindən İspaniya və Portuqaliyanın özünə xas vəziyyəti - Avropanın bütün digər ölkələrinə qızıl və gümüş paylamalarıdır. Deməli bu metallar İspaniya ilə Portuqaliyada Avropanın hər hansı başqa bir yeri ilə müqayisədə, təbii olaraq, bir az daha ucuz olmalıdır. Amma aradakı fərq daşınma haqqı ilə sığortanın məbləğindən çox olmamalıdır. Bu metalların dəyəri böyük, həcmi kiçik olduğu üçün də daşıma haqqı çox deyildir. Sığortaları isə eyni dəyərdəki hər hansı başqa bir malın sığortası qədərdir. Belə halda özlərinə xas olan vəziyyətin qabarıqlığını İspaniya ilə Portuqaliya siyasi mövqeləri ilə artırmaları həmin vəziyyətdən çox zərər çəkməyəcəklər.

İspaniya qızıl və gümüşdən vergi almaqla, Portuqaliya isə onların ixracını qadağan etməklə həmin ixraca qaçaqçılıq xərci əlavə etməklə və bu metalların başqa ölkələrdəki dəyərini öz ölkələrindəki dəyəri ilə müqayisədə bu xərcin hamısı qədər artırmaqdadır. Axan suyun qabağına sədd çəkəndə bənd dolan kimi bəndin üstündən sanki heç bənd yox imiş kimi su keçir.

İxrac qadağası İspaniya ilə Portuqaliyada onların istifadə etməyə güclərinin çatdığı, yəni torpaqları ilə əməklərinin illik məhsullarının, sikkə, süfrə dəsti, dəyərli metal suyuna çəkilməsi, qızıl ilə gümüşdən

hazırlanmış digər bəzək əşyaları kimi istifadə üçün yararlı olan miqdardan daha çox qızıl və gümüş saxlaya bilməz. Bu miqdara çatdıqda “bənd” dolur və bundan sonra axıb keçən suyun artıq üstədən daşması lazımdır. Lakin bütün hesablar göstərir ki, İspaniya ilə Portuqaliyadan edilən illik qızıl və gümüş ixracı bu maneələrin əksinə illik idxalın cəminə çox yaxın bir miqdardadır. Ancaq bəndin arxasındakı su, qabağındakından həmişə daha dərin olduğu kimi bu maneələrin İspaniya ilə Portuqaliyada saxladığı qızıl və gümüş miqdarı da torpaqları ilə əməklərinin illik məhsuluna nisbətə digər ölkələrdə rast gəlinən qızıl və gümüş miqdarından çox olmalıdır. Bənd nə qədər hündür və sağlam olarsa, arxasındakı su ilə qabağındakı su arasında dərinlik fərqi də o qədər çox olmalıdır. Vergi nə qədər yuxarı, qadağanı qoruyan cəza tədbirləri nə qədər ağır, qanunun yerinə yetirilməsinə göz-qulaq olan polis mühafizəsi nə qədər sərt olarsa, qızıl və gümüşün İspaniya və Portuqaliya torpağı ilə əməyinin illik məhsuluna nisbəti ilə digər ölkələrin torpağı və əməyinin illik məhsuluna olan nisbəti arasındakı fərq o qədər çox olacaqdır. Lakin dediklərinə görə bu fərq çox böyükdür.

Orada evlərdə tez-tez bol qızıl və gümüş süfrə dəstlərinə rast gəlinirmiş, süfrə dəstlərinin yanında digər ölkələrdə bu cür dəbdəbəyə uyğun və ya əvəz edilə bilən digər şeylərdən heç biri İspaniya ilə Portuqaliyada tapılmazmış. Qızıl ilə gümüşün ucuzluğu və ya – hamısı biristiqamətlidir – qiymətli metallardakı bu əlavə miqdarın qaçılmaz nəticəsi olan bütün malların bahalılığı, İspaniya ilə Portuqaliyanın istər kənd təsərrüfatını, istərsə də sənayesini zəiflədir, ya da xalqların bir çox növ emaledilməmiş və demək olar ki, hər növdən emaledilmiş məhsulları İspaniya ilə Portuqaliyaya (əvəzində həmin məhsulu ölkə daxilində yetişdirə biləcək və ya istehsal edə biləcəkləri miqdardan daha az qızıl və gümüş müqabilində) vermələrini mümkün edir. Vergi və qadağalar edə biləcəklərini iki ayrı şəkildə edir. Həm İspaniya ilə Portuqaliyada qiymətli metalların qiymətini çox azaldır, həm də vergi və qadağalar olmadığı təqdirdə digər ölkələrə axıb gedəcək metalların çox hissəsini orada saxlamaqla bu metalların digər ölkələrdəki qiymətini təbii yolla ola biləcəyi ilə müqayisədə bir az daha yüksək qiymətdə saxlayar, beləliklə də, İspaniya və Portuqaliyada olan ticarətində həmin ölkələrə iqiqat üstünlük təmin edir. Səddin qapılarını açdıqda su dərhal bəndin üst tərəfində azalıb alt tərəfində çoxalır, hər iki tərəf də tez bir şəkildə eyni səviyyədə olar. Vergi ilə qadağanı aradan qaldırdıqda qızıl və gümüşün miqdarı İspaniya ilə Portuqaliyada kifayət qədər azalar, başqa ölkələrdə isə bir az daha çoxalar, bu metalların dəyəri və torpaqla əməyin illik

məhsuluna olan nisbəti, çox keçmədən hamısı eyni səviyyəyə gələr və ya eyni səviyyəyə çox yaxınlaşar. Beləliklə, İspaniya ilə Portuqaliyanın qızıl və gümüşünü ixrac etməklə düşə biləcəkləri zərər tamamilə quru sözdən ibarət olub, boş-boşuna edilən narahatçılıqdır. Həm mallarının, həm də torpaqları ilə əməklərinin illik məhsulunun nominal dəyəri azalar, həm də əvvəllər olduğundan daha az gümüşlə ifadə və ya təmsil olunur. Amma onların əsl dəyəri əvvəlki kimi qalar. Eyni miqdarda əməyi əldə tutub istifadə etməyə eyni miqdarda əməyin hökm etməsi kifayət edir. Mallarının nominal dəyəri azalarkən qızıl və gümüşlərdən artıq qalanın əsl dəyəri yüksəlir, bu metalların daha az miqdarı əvvəllər bu metalların daha çox miqdarını istifadə edən eyni ticarət və tədavül məqsədlərinin hamısına kifayət edir. Ölkə xaricinə çıxacaq qızıl ilə gümüş boş-boşuna getmir, əvəzində bərabər dəyərdə bu və ya digər növdən mal gətirir.

Bundan başqa bu malların hamısı ancaq istehlak etdiklərinin əvəzində heç nə istehsal etməyən tənbel kəslərin istehlak edəcəyi parlaq və bahalı maddələrdən ibarət deyil. Belə alışılmış olmayan qızıl və gümüş ixracı ilə tənbel kəslərin əsl var-dövlətləri və gəliri artmayacağı kimi istehlakları da çox artmaz. Bu malların, ehtimal ki, çoxu və şübhəsiz, bir hissəsi istehlaklarının bütün dəyər tutarını mənfəət ilə birlikdə yenidən istehsal edən işgüzar kəslərin işlədilməsi və bəslənməsi üçün nəzərdə tutulan ləvazimatlar, avadanlıqlar və qida məhsullarından ibarətdir.

Beləliklə, cəmiyyətin hərəkətsiz qalan kapitalının bir hissəsi iş görərək yenidən kapitalla çevrilir, əvvəllər istifadə edilənlə müqayisədə daha çox əməyi hərəkətə gətirir. Cəmiyyətin torpaqları ilə əməyinin illik məhsulu dərhal bir az, bir neçə il ərzində isə, bəlkə də, daha da çox artır, çünki cəmiyyətdəki məşğulluq hal-hazırda ən çox əziyyət çəkdiyi yüklərin birindən azad edilmiş olur.

İspaniya ilə Portuqaliyanın bu mənasız siyasətinin yaratdığı təsir pul mükafatının ərzaq məhsullarına olan təsirinin istər-istəməz eynidir. Reallıqda kənd təsərrüfatı nə vəziyyətdədirsə, pul mükafatı ərzaq məhsullarımızı həmin vəziyyətə görə pul mükafatı yox ikən olacaq hal ilə müqayisədə, daxili bazarda bir az bahalı, xarici bazarda isə bir az ucuz hala gətirir. Ərzaq məhsullarının pul ilə ifadə olunan ortalama qiyməti azdan-çoxdan bütün digər malların qiymətini nizamladığı üçün də bir bazarda gümüşün dəyərinin çox düşməsinə, digərində isə bir az yüksəlməsinə səbəb olur. Pul mükafatı xaricilərə, xüsusilə də, flandriyalılara ərzaq məhsullarımızı pul mükafatı olmadığı vaxt yiyə biləcəklərindən ucuz yemələrini imkan yaratmaqdan başqa, ən inanılan sənədlərin – cənab Metyu Dekerin yazılarının bizə etibar ediləcək şəkildə

söylədiyinə əsasən, bəzən onlara eyni şərtlər altında öz xalqımızın yeyə biləcəyindən belə ucuzca yemələri üçün imkan verir. İşçilərimizin hazırladıqları malları pul mükafatı yox ikən verə biləcəkləri qədər az gümüş əvəzində vermələrinin qarşısını alıb flandriyalıların mallarını daha az gümüş əvəzində vermələrini mümkün edir. Bizim məmulatlarımızın hər bazarda pul mükafatı olmadığı vaxt olacağından bir az daha bahalı, onların məmulatlarının isə bir az daha ucuz olmasına, nəticə etibarilə də, bizimki ilə müqayisədə onların əməyinin lehinə iki qat üstünlük təmin etməyə səbəb olur.

Daxili bazarda ərzaq məhsullarımız əsl qiymətindən çox nominal qiymətini yüksəltdiyi üçün, müəyyən miqdarda ərzaq məhsullarının qidalandırılıb işlədə biləcəyi əmək miqdarını deyil, ancaq əvəzində mübadilə edə biləcəyi gümüş miqdarını artırdığı üçün pul mükafatı fermerlərimizlə əyalət mülkədarlarımıza çox mənfəəti olmadan sənayemizə mane olur. Əslində, pul mükafatı tədavülə çox pul daxil edir və bu səbəbdən də pul mükafatının onlara çox xeyri toxunmadığına bir çox fermerlərlə əyalət mülkədarlarını inandırmaq çətindir. Lakin bu pul miqdarda artdığı ölçüdə dəyərcə, yəni satın ala biləcəyi əmək, qida məhsullarını və hər növdən yerli məhsulların miqdarı baxımından azalarsa, pul mükafatının xeyirli olması boş sözdən başqa bir şey deyil.

Bəlkə bütün ölkə daxilində ancaq bir qrup insan var ki, pul mükafatının olsa-olsa onlara çox xeyri olub və ya ola bilər. Onlar ərzaq məhsulları tacirləri, ixracçıları və idxalçılarıdır. Pul mükafatı bolluq illərində pul mükafatı olmadan olacaq ixracdan istər-istəməz daha çox ixraca səbəb olmuş, qıtlıq illərində isə bir ilin bolluğunun digər bir qıtlıq ilinə kömək etməsinə mane olaraq pul mükafatı yox ikən lazım olacaq miqdardan daha çox idxala şərait yaratmışdır. Hər ikisində də ərzaq məhsulları tacirinin işini artırmış, qıtlıq illərində daha çox idxal etməsini mümkün etməkdən başqa tacirə bunu daha yaxşı qiymətə satmaq və nəticə etibarilə də, bir ilin bolluğunun digər ilin qıtlığını əvəz etməsinin azdan-çoxdan qarşısını almadığı təqdirdə, əldə edə biləcəyi ilə müqayisədə daha çox kar ilə satmaq imkanını vermişdir. Lakin pul mükafatının davam etməsi və ya təzələnməsi üçün ən çox bu qrup insanların çırpındığını görmüşəm.

Xarici ölkələrdən ərzaq məhsulları idxalına bolluq vaxtlarında qadağa dərəcəsinə çatan yuxarı rüsumlar qoyub ixraca pul mükafatı verərkən, əyalət mülkədarlarımızın sənayeçilərimizin tutduğu yoldan getdikləri görünür. Bu metodun biri sayəsində daxili bazarı ovuclarının içinə alıb, digəri ilə də mallarının hər hansı bir vaxtda həmin bazarı

doldurub daşmasının qarşısını almağa çalışdılar. Hər ikisi ilə birdən, sənayeçilərimiz bir çox növ məmulatın əsl dəyərini oxşar metodlarla artırıdqları şəkildə məhsulun dəyərini artırmağa davam etdilər.

Ərzaq məhsulları ilə başqa hər növdən olan, demək olar ki, bütün məhsullar arasında təbiətin yaratdığı böyük və əsaslı fərq, bəlkə də, onların nəzərinə çarpmadı. Yun və kətan parça istehsal edən bəzi sənayeçilərimizə ya daxili bazar inhisarı ilə, ya da ixraca verilən pul mükafatı ilə mallarını inhisar və ya pul mükafatı yox ikən sata biləcəklərindən bir az daha yaxşı bir qiymətə satmalarına imkanı verdiyiniz vaxt, bu malların ancaq nominal qiymətini deyil, əsl qiymətini də artırırınsınız.

Malları daha çox miqdarda əməyə və yaşayış maddəsinə bərabərdir, bu sənayeçilərin ancaq nominal karını, əsl var-dövlətini və gəlirini artırır, ya onların daha yaxşı yaşamalarına, ya da o sənayedə daha çox əmək istifadə etmələrinə imkan yaratmış olursunuz. Doğurdan da, bu sənayeni dəstəkləmiş və həmin sənayeyə ölkədəki əməyin təbii axınının ehtimal olunandan daha çoxunu göndərmiş olacaqsınız. Amma bu kimi metodlarla ərzaq məhsullarının nominal qiymətini və ya pul ilə ifadə olunan qiymətini artırıdıda əsl qiymətini artırmırsınız. Nə fermerlərimizin, nə də əyalət mülkədarlarımızın əsl var-dövlətini, əsl gəlirini artırmırsınız. Onlara ərzaq məhsulları yetişdirmək üçün daha çox işçi tutub işlətmək imkanı vermədiyiniz üçün ərzaq məhsullarının yetişməsinə həvəsləndirmirsiniz. Əşyanın təbiəti ərzaq məhsullarına sırf pul ilə qoyulan qiyməti dəyişdirməklə dəyişməyəcək olan bir əsl dəyər damğası vurmuşdur. Heç bir ixrac pul mükafatı, heç bir daxili bazar inhisarı həmin dəyəri artırma bilməz. Ən sərbəst rəqabət belə həmin dəyəri azalda bilməz. Adətən, bütün dünyada bu dəyər qidalandıra biləcəyi əmək miqdarına, hər müəyyən yerdə də oradakı əməyin çoxunun qidalandığı şəkildə, bolluq içində, orta təbəqəli və ya yoxsul olmaqla qidalandıra bildiyi əmək miqdarına bərabərdir. Yunlu məhsullar və ya kətan bezlər bütün digər malların əsl dəyərini özləri ilə ölçülüb müəyyən edən nizamlayıcı mallar deyildir. Ərzaq məhsulları isə belədir. Başqa hər malın əsl dəyəri axırda həmin malın pul ilə ifadə olunan ortalama qiyməti və ərzaq məhsullarının pul ilə ifadə olunan ortalama qiyməti arasındakı nisbət ilə ölçülüb müəyyən edilir. Ərzaq məhsullarının əsl qiyməti pul ilə ifadə olunan ortalama qiymətində bəzən əsrdən-əsrə meydana gələn dəyişikliklərlə dəyişmişdir. Həmin dəyişikliklərlə birlikdə dəyişən gümüşün əsl dəyəridir.

Ölkə daxilində hazırlanmış məhsulun ixracına verilən pul mükafatları birincisi, merkantilist sistemin başqa-başqa bütün tədbirlərinə qarşı

edilə biləcək ümumi etiraza, yəni ölkə daxilində əməyin bir hissəsini öz-özünə tutacaq olduğu istiqamətdən daha az faydalı bir istiqamətə dartıb aparma etirazına; ikincisi, pul mükafatı olmadan idarəedilə bilinməyən bir ticarət istər-istəməz zərərə işləyən bir ticarət olduğu üçün həmin əməyin həm daha az faydalı, həm də, doğurdan da, qüsurlu bir istiqamətə dartılıb aparılması səbəbindən xüsusi bir etirazla qarşılaşa bilər. Ərzaq məhsullarının ixracı pul mükafatı, üstəlik, istehsalını həvəsləndirmək istənilən məhsulun yetişdirilməsini heç bir cəhətdən inkişaf etdirmədiyi etirazı ilə də qarşılaşa bilər. Deməli, əyalət mülkədarlarımız pul mükafatı verilməsini istədikləri vaxt tacirlərimizlə sənayeçilərimizin tutduqları yolu təkrar etməklə yanaşı (digər iki cəmiyyət sinfinin davranış formasına çox vaxt rəhbərlik edən) öz mənfəətlərini tam mənada qavrayaraq hərəkət etməzlər. İctimai gəlirə çox böyük bir ağırlıq yükləyib, bütün əhalinin belinə çox ağır vergi qoymuş, lakin mallarının əsl dəyərini hiss ediləcək qədər artırmayıb, gümüşün əsl dəyərini bir az azaltmaqla da olsa ölkənin ümumi məşğulluğunu bir az zəiflətməzlər, öz torpaqlarının istər-istəməz ölkənin ümumi məşğulluğuna bağlı olan təkmilləşməsini qabağa aparacaqlarına azdan-çoxdan geriyə aparmışdır.

Bir məhsulun istehsalını həvəsləndirməkdə istehsal pul mükafatının ixrac pul mükafatına görə daha birbaşa təsiri olacağı fikri yarana bilər. Bundan başqa, bu xalqın belinə bir tək vergi, yəni pul mükafatını ödəmək üçün verməli olduğu vergini yükləyir. Malın daxili bazardakı qiymətini artırmaq əvəzinə azaltmağa səbəb olur, beləliklə də, xalqa ikinci bir vergi yükləmək əvəzinə xalqın birinci vergi üçün ödədiyinin heç olmazsa bir hissəsini geri qaytara bilər. Ancaq istehsala pul mükafatı verilməsi çox nadir haldır. Merkantilist sistemin qəbul etdiyi vaxtıdan əvvəl faydalar bizi beynəlxalq sərvətin istehsal ilə deyil, ixracla daha tez əmələ gəldiyini düşünməyə alışdırıb. Nəticə etibarilə də, ölkəyə pul gətirmək üçün ən qısa yol olaraq ixrac daha əl üstündə tutulur. Bundan başqa, istehsala verilən pul mükafatının hiyləyə, ixraca verilən pul mükafatından daha əlverişli olduğu təcrübəyə əsasən məlum olduğu deyilir. Bunun nə qədər düzgün olduğunu bilmirəm. İxracə verilən pul mükafatının bir çox hiyləli məqsədlər üçün pisə sui-istifadə edildiyini bilməyən yoxdur. Lakin istehsala verilən pul mükafatının ara-sıra meydana gətirə biləcəyi bir nəticə, yəni daxili bazarın öz məhsulları ilə dolub-daşması bütün bu tədbirlərin əsas ixtiraçısı olan tacir və istehsalçıların işinə yaramır.

İxracə verilən pul mükafatı məhsulun əlavə miqdarının xaricə yollamalarına və daxili bazarda qalan hissəsinin qiymətini yuxarı saxlamalarına imkan verərək bunun tamamilə qarşısını alır. Ona görə də,

merkantilist sistemin bütün tədbirləri arasında tacirlərlə istehsalçıların ən bəyəndikləri budur. Müəyyən sənayedən ayrı-ayrı sahibkarların ticarəti ilə məşğul olduqları bir sıra malların ixracına ciblərindən pul mükafatı vermək üçün aralarında xüsusi olaraq sözləşdiklərinə rast gəlinmişdir. Bu tədbir elə uğurlu olmuşdur ki, istehsaldakı çox vacib artımın əksinə malların qiymətini daxili bazarda iki qat bahalandırmışdır.

Ərzaq məhsullarının pul ilə ifadə olunan qiymətini pul mükafatı azaldıbsa da, həmin məhsula təəccüblənəcək dərəcədə tamam başqa cür təsir etmişdir.

Bununla yanaşı müəyyən hallarda istehsala pul mükafatına oxşar bir şey verildiyi olub. Ağ siyənək balığı və balina ovçuluğunda ton hesabı ilə verilən pul mükafatları, bəlkə bir az bundan sayıla bilər. Onların həmin məhsulların daxili bazarda pul mükafatı olmadıqda ola biləcəyindən daha çox ucuzlaşmasına birbaşa səbəb olduğu fərz edilə bilər. Digər cəhətdən təsirlərinin ixraca verilən pul mükafatları ilə eyni olduğu qəbul edilməlidir. Pul mükafatı sayəsində, ölkənin bir hissə kapitalı qiyməti, alışılmış kapital karı ilə birlikdə, xərcini ödəməyən məhsulları bazara çatdırmaqda istifadə edilir.

Bu cür balıqçılığa ton hesabı ilə verilən pul mükafatlarının xalqın var-dövlətinə bir şey qatmasında, dənizçi və gəmi sayını artırmaqla qorunmasına kömək etdiyi düşünülə bilər. Yəni, iddia edilə bilər ki, davamlı olaraq silah altında olan bir quru ordusuna oxşar şəkildə (belə demək uyğundursa) davamlı olaraq silah altında olan böyük bir donanmanı bəsləmədəki xərcin daha azı ilə, belə pul mükafatları sayəsində bəzən buna imkan ola bilər.

Ancaq bu əlverişli iddiaların əksinə aşağıdakı düşüncələr məni bu pul mükafatlarından heç olmazsa birinin verilməsində qanunvericinin yaxşıca aldadıldığına inanmağa istiqamətləndirir.

Birincisi, göyörtəli gəmilərdə ovlanan siyənək balığına verilən pul mükafatı çox yuxarı olduğu görünür.

1771-ci ilin qış fəslində balıq ovçuluğunun sonuna qədər göyörtəli gəmilərlə siyənək balığı ovlamağa verilən pul mükafatı ton başına 30 şilling idi. Bu on bir il içində Şotlandiyada göyörtəli gəmilərlə ovlanan siyənək balığının hamısı 378347 çəllək tuturdu. Dənizdə tutularaq duzlu hazırlanan siyənək balıqlarına dəniz-çomağı deyilir. Bazarlıq siyənək balığı adlanan hala gəlmək üçün onları daha bir miqdar duz ilə yenidən çəlləyə sırayla düzmək lazımdır. Həmin təqdirdə üç çəllək dəniz-çomağının ən çox iki çəllək bazar siyənəyi etdiyi fərz edilir. Deməli bu on bir il ərzində tutulan bazar siyənəkləri bu hesaba görə cəmi 252231 tam

1/3 çəllək tutur. Bu on bir ildə ton hesabı ilə ödənilən pul mükafatı 155463 ingilis lirəsi 11 şilling və ya dəniz-çomağının çəlləyi başına 8 şilling 2 tam ¼ penni, bazar siyənəyinin çəlləyi başına isə 12 şilling 3 tam ¾ penni edib.

Bu siyənək balıqlarından duzlu balığın hazırlanmasına istifadə olunan duz bəzən şotland duzu, bəzən xarici duz olub hər ikisi də balıq duzlayanlara istehlak rüsumu almadan verilir. Şotland duzuna istehlak rüsumu indi buşel başına 1 şilling 6 penni, xarici duz üçün isə 10 şillingdir. Bir çəllək siyənək balığına 1 tam ¼ buşel qədər xarici duz lazım olduğu fərz edilir. Şotland duzundan isə təxminən 2 buşel lazım olduğu fərz edilir. Gömrüyə siyənək balıqlarının ixrac olunacağı bildirilibsə, bu rüsumun heç bir hissəsi ödənmir, gömrük qeydinə ölkə daxilində istehlak olunacaq kimi yazılıbsa, siyənək balıqlarından hazırlanan duzlu balıq istər şotland duzu ilə, istər xarici duzla hazırlansın, çəllək başına ancaq 1 şilling rüsum ödənilir. Bu bir çəllək siyənək balığının duzlanması üçün aşağı ehtimalla lazımlı miqdar hesab edilən bir buşel duz üçün verilən köhnə şotland vergisidir. Şotlandiyada xarici duz, duzlu balıq hazırlamaqdan başqa bir iş üçün istifadə olunmur. Lakin 5 aprel 1771-ci ildən 5 aprel 1782-ci ilə qədər xaricdən gətirilən xarici duz (hər biri 84 libralıq) 936974 buşel etmişdir. Duzlu balıq satıcılarına duzçular tərəfindən təslim edilən şotland duzunun miqdarı (buşeli 56 libradan olmaq şərti) 168226 buşeli keçməmişdir. Belə olduqda, görünür ki, balıqçılıqda istifadə olunan daha çox xarici duzdur. Üstəlik ixrac olunan hər çəllək siyənək balığı üçün 2 şilling 8 pennilik bir pul mükafatı da vardır və göyörtəli gəmilərlə ovlanan siyənək balıqlarının üçdə ikisindən çoxu ixrac edilir. Onların hamısını bir yerə toplasaq bu on bir il ərzində göyörtəli gəmilərlə tutulub şotland duzu ilə duzlu balığın hazırlanması, siyənək balıqlarının ixracı halında çəllək başına hökumət üçün 17 şilling 11 tam ¾ penni, ölkə daxilində istehlak olmaq üçün qeydə alındıqda 14 şilling 3 tam ¾ penni miqdarında xərc olduğunu, duzlu balığı xarici duzla hazırlananın ixracı halında hökumət üçün çəllək başına 1 ingilis lirəsi 7 şilling 5 tam ¾ penni xərc edildiyini görəcəksiniz. Bir çəllək yaxşı bazar siyənək balığının qiyməti on yeddi, on səkkiz şillingdən iyirmi dörd, iyirmi beş şillingə qədər olub təxminən bir gineya qədərdir¹.

İkincisi, ağ siyənək balıqçılığına verilən pul mükafatı ton başına pul mükafatı olub, gəminin ovçuluqdakı çabasına, ya da uğuruna deyil, yükdaşıma çabasına nisbət edilir və gəmilərin bu səbəbdən balıq yox, sırf

¹ Kitabın axırındakı hesablamalara baxın.

pul mükafatı ovlamaq üçün çıxdığı hallar, şübhə etmirəm ki, tez-tez baş verib. Pul mükafatının ton başına 50 şilling olduğu 1759-cu ildə Şotlandiyadakı göyertəli gəmi balıqçılığının hamısından cəmi 4 çəllək dəniz çomağı əldə edilmişdi. Həmin il ancaq pul mükafatı olaraq dəniz çomağının çəllək başına hökumət 113 lirə 15 şilling, bazar siyənəklərinin isə hər bir çəlləyinə 159 lirə 7 şilling 6 penni xərcləmişdir.

Üçüncüsü, ağ siyənək balıqçılığında bu ton başına pul mükafatının verildiyi (20 tondan 80 tona qədər qayıqlarla, yaxud göyertəli gəmilərlə) ovlanma şəkli üçün elə görünür ki, Şotlandiyanın vəziyyəti tətbiq etdikləri həmin formanın alındığı məlum olan ölkənin, yəni Flandriyanın vəziyyəti kimi əlverişli deyildir. Flandriya siyənək balıqların çoxunun axın etdikləri bilinən dənizlərdən çox uzaqdadır, ona görə də, bu balıqçılığı olsa-olsa geniş dənizlərdə üzməyə kifayət edən su və yeyəcək ehtiyatı daşıya bilən göyertəli gəmilərlə edə bilər. Lakin ətrafında çoxu siyənək balığı ovuna çıxan ölkələri, Hebrid və ya Qərbi adalarını, Şetland adalarını, Şotlandiyanın şimal və şimal-qərb sahillərini daxillərə kifayət qədər uzanan və həmin ölkənin dilində körfəz adlanan dəniz qolları hər tərəfdə ikiyə bölür.

Həmin dənizlərə düşdükdə siyənək balıqları xüsusilə bu körfəzlərə toplanır. Çünki onların, gəldiyim qənaətə görə, daha bir çox başqa növ balıqların gəliş-gedişləri çox düzgün və qəti şəkildə deyildir. Balıqçılar siyənək balıqlarını tutan kimi ya duzlu balıq düzəltmək, ya da təzə-təzə istehlak edilmək üçün sahilə apardıqlarından məlum olur ki, qayıqla ovlanma növü məhz bu səbəbdən Şotlandiya üçün ən uyğun gələn balıqçılıq növüdür. O da var ki, göyertəli gəmi ilə edilən balıqçılığa ton başına verilən 30 şillinglik pul mükafatının təmin etdiyi böyük həvəsləndirmə, qayıqla edilən balıqçılığı istər-istəməz zəiflədir. Çünki qayıqla ovlanan gəmi ilə ovlanandakı qiymətə çata bilməz. Lakin göyertəli gəmiyə pul mükafatı qoyulmadan əvvəl çox vacib olan və deyilənlərə görə sayca göyertəli gəmi balıqçılığında hal-hazırda istifadə olunan dənizçi qədər adam işlədən qayıqla ovlanma demək olar ki, heç qalmayıb. Yəni də qeyd edim ki, hal-hazırda zəifləyib sönən və məşğul olunmayan bu balıqçılığın əvvəllər nə səviyyədə olduğu haqqında danışmaq iddiasında deyiləm. Balıqçı qayığının təchiz edilməsinə pul mükafatı verilmədiyini üçün onların hesabı ya gömrüyə, ya da duz rüsumlarına baxan məmurlar tərəfindən tutulmuşdur.

Dördüncüsü, Şotlandiyanın bir çox yerlərində siyənək balığı ilin müəyyən fəsillərində adi camaatın qidasının gözardı edilməyəcək qədər bir hissəsini təşkil edir. Daxili bazarda siyənək balığının qiymətini

azaltmağa meyilli bir pul mükafatının, güzəranları heç də yaxşı olmayan bir çox həmyerlilərimizin məmnun qalmalarına çox faydası ola bilər.

Amma siyənək balığına verilən göyörtəli gəmi pul mükafatı belə bir xeyirli məqsədə yaramır. Bu pul mükafatı daxili bazar ehtiyacının qarşılınması üçün ən uyğun olan qayıqla balıq ovlayanın kökünü qurutmuşdur. İxrac vaxtı çəllək başına verilən 2 şilling 8 pennilik əlavə pul mükafatı isə göyörtəli gəmi ilə edilən balıqçılığın böyük bir hissəsini – üçdə ikisindən çoxunu xaricə aparmaqdadır. Məni inandıracaq şəkildə dediklərinə görə təxminən 30-40 il bundan əvvəl göyörtəli gəmi pul mükafatı qoyulmadan əvvəlki vaxtlarda ağ siyənək balığının çox rast gəlinən qiyməti çəllək başına 15 şilling imiş. Təxminən 10-15 il əvvəl, hələ qayıqla ovlanma tamamilə ortadan götürülmədən qiymət çəllək başına 17 şillingdən başlayıb 20 şillingə qədər imiş. Son 5 ildə ağ siyənək balığının çəlləyinin ortalama qiyməti 25 şilling idi. Tutaq ki, bu yuxarı qiymət Şotland sahillərində siyənək balığının doğrudan az olmasından yarana bilər. O da var ki, adətən siyənək balığı ilə birlikdə satılıb bütün yuxarıda qeyd olunan qiymətlərə daxil olan barelin və ya çəlləyin qiyməti Amerika müharibəsinin əvvəllərindən bəri köhnəsinin oralı-buralı iki qatına, yəni təxminən 3 şillingdən 6 şillingə çıxmışdır. Yenə qeyd etməliyəm ki, keçmiş vaxtların qiymətləri barədə əldə etdiyim açıqlamalar eyni şəkildə olmayıb bir-biri ilə heç üst-üstə düşmür. Çox düzgün hesaba malik və çox təcrübəli bir qocanın etibar ediləcək şəkildə mənə dediyinə görə, əlli ildən çox bir vaxt əvvəl bir çəllək yaxşı bazar siyənək balığının qiyməti bir gineya imiş və məncə bu hələ də ortalama qiymət hesab edilə bilər. Amma elə zənn edirəm ki, bütün açıqlamalar göyörtəli gəmi pul mükafatı səbəbindən daxili bazarda qiymətin azalmamağı nöqtəsində bir-birinə uyğundur.

Balıqçılıqla məşğul olanlar özlərinə bol-bol pul mükafatları bağışlandıqdan sonra məhsullarını ilkin alışdıqları qiymətə, hətta daha baha satmağa davam etdikdə, karlarının çox yuxarı olması umula bilər və heç kimin karının yuxarı olduğu ehtimal xaricində deyildir. Amma karların, adətən heç də belə miqyasda olmadığına inanmağım üçün hər cür səbəb vardır. Bu cür pul mükafatlarının alışılmış təsiri düşüncəsiz sahibkarları başa düşmədikləri bir işə kor-koranə atılmağa təhrik edir, öz etinasızlıqları və məlumatsızlıqları səbəbindən çəkdikləri zərər hökumətin hədsiz əlaçılıqlığı sayəsində əldə edə biləcəkləri bütün qazancdan qat-qat daha çoxdur. 1750-ci ildə ağ siyənək balıqçılığının dəstəklənməsi üçün ton başına 30 şilling pul mükafatını ilk dəfə verən eyni qanuna (II Georqun 23-cü hakimiyyət ili – bölmə 24) əsasən 500000 ingilis lirəsi

kapitallı hissə-hissə olan bir kapital ortaqlığı quruldu. Ortaq olmaq üçün yazılanlar (bütün digər həvəsləndirmələrlə yanaşı, yəni bayaq adı keçən ton başı pul mükafatından istər ingilis, istər xarici duzun rüsumsuz olaraq verilməsindən başqa), ortaqlıq payında sənədləşdirib ödədikləri hər yüz ingilis lirəsinin əvəzində 14 il müddətinə gömrük baş vergi toplayanına altı aylıq paylarla ödənmək şərtilə ildə 3 ingilis lirəsinə haqq qazandırdılar. Müdiri və idarəetmə komitəsinin üzvləri Londonda yaşayacaq olan bu böyük şəriklikdən başqa kral ölkəsinin ayrı-ayrı bütün limanlarında hər birinin kapitalı üçün on min ingilis lirəsindən aşağı olmayan bir miqdarı sənədləşdirmək şərtilə, riski ilə mənfəət və zərəri öz hesabına idarə edilməklə müxtəlif balıqçılıq cəmiyyətlərinin qurulmasına icazə verildi. Böyük şərikliyin ticarətinə olduğu qədər bu ikincidərəcəli cəmiyyətlərin etdiyi ticarətə də eyni altı ay müddətin və hər növ həvəsləndirmələrin eynisi verilirdi. Böyük ortaqlığa kapital qoyuluşunun sənədləşdirmə işi az vaxtda tamamlandı və krallıq ölkəsinin müxtəlif limanlarında ayrı-ayrı bir çox balıqçılıq cəmiyyətləri yarandı. Bütün bu həvəsləndirmələrin əksinə böyüklü-küçüklü müxtəlif şərikliklər kapitallarının hamısını və ya çox hissəsini itirdilər. Artıq onlardan heç birinin izi qalmayıb. Ağ siyənək balıqçılığı ilə məşğul olanlar artıq həmişə və ya demək olar ki, tamamilə öz başlarına işləyən sahibkarlardır.

Cəmiyyətin qorunması üçün müəyyən məmullara doğrudan ehtiyac varsa, bu ehtiyacın qarşılınması üçün qonşularımıza bel bağlamaq həmişə düzgün olmaya bilər. Belə sənayenin ölkə daxilində başqa cür ola bilməsi də qabil deyilsə, dəstəklənməsi üçün digər iş sahələrinin hamısından vergi almaq məntiqlisiz deyildir. İstər ingilis işi yelkən parçasının, istər ingilis məmulatı barıtın ixracına verilən pul mükafatları, bəlkə, bu ölkəyə istinad edilərək düzgün hesab edilə bilər.

Müəyyən bir sənayeçi qrupunun işləməsinə dəstəkləmək üçün böyük bir xalq kütləsinin əməyindən vergi almaq mində bir qədərdirsə belə, artıq rifahdan yaranan laqeydlik şəraitində icmanın əlində necə istifadə olunacağını bilməyəcəyi qədər çox gəlir olduqda, əsas sənayeyə belə pul mükafatları vermək, bəlkə də boş-boşuna xərcə girmək qədər təbiidir. İstər icma, istərsə də fərd xərclərində böyük var-dövlətin olmağı bədxərlik etmək üçün bəhanə kimi qəbul edilə bilər. Amma hamının əziyyət çəkdiyi çətin və qıtlıq vaxtlarda bu yolda israfə davam etmək yersizlikdən belə üstün bir şey olmalıdır.

Pul mükafatı adlanan şey bəzən geri qaytarılan rüsumdan ibarətdir və doğrudan belə olduqda əsl pul mükafatının məruz qaldığı etirazlarla qarşılaşmaq ehtimalı yoxdur. Məsələn, ixrac edilən təmizlənmiş şəkərə

verilən pul mükafatı şəkərin əldə olunduğu qəhvəyi və xam şəkərdən alınan rüsumların geri qaytarılması şəkildə hesab oluna bilər. İxrac edilən emal olunmuş ipəyə verilən pul mükafatı idxal olunan xam və bükülmüş ipəkdən alınan rüsumların geri qaytarılması sayıla bilər. İxrac edilən barıtaya verilən pul mükafatı idxal olunan kükürd və selitradan alınan rüsumların geri qaytarılması hesab edilə bilər. Gömrük dilində, ancaq ixrac edilərkən eynən idxal edildikləri şəkildə qalan mallar üçün veriləcək pullara geri qaytarılan rüsumlar deyildir. Üstündə hər hansı bir şəkildə emal, şəkil və yeni bir ad alacaq kimi dəyişdikdə onlara verilənə pul mükafatı deyildir.

Məşğul olduqları işdə yüksək müvəffəqiyyət qazanan sənət sahibləri ilə sənayeçilərə dövlət tərəfindən verilən pul hədiyyələri pul mükafatlarının qarşılaşdığı etirazlarla qarşılaşmır. Bu hədiyyələr fəvqəladə əl qabiliyyəti və bacarığı həvəsləndirməklə həmin işlərin hər birində fəal çalışan işçilərin yarışib bir-birilərini keçmək rəqabətlərini bəsləməyə xidmət edir və bu işlərin hər hansı birinə ölkə kapitalının özü-özlüyündən gedəcək hissəsindən daha çoxunu cəlb edəcək böyüklükdə deyildir. Pul hədiyyəsi işlərdəki təbii balans alt-üst etməyib hər bir işdə ediləni mümkün qədər qüsursuz və mükəmməl hala gətirəcək meyildəndir. Onsuz da pul hədiyyələrinin xərci cüzidir, hansı ki, pul mükafatlarına dövlət bəzən bir il ərzində üç yüz min ingilis lirəsindən daha çox miqdar xərcləyir.

Geri qaytarılan rüsumlara bəzən pul mükafatı adı verilmişdir. Amma biz deyilən sözə deyil, hər əşyanın nə olduğuna baxmalıyıq.

Çörək ticarəti ilə çörək qanunları haqqında ara söz

Çörək ixracına pul mükafatı qoyan qanunun və onunla əlaqədar nizamnamələr sisteminin deyilən təriflərə heç də layiq olmadığını qeyd etmədən pul mükafatlarına aid bu bölməni sona çatdırma bilmərəm. Çörək ticarətinin nə olduğunu və onunla əlaqəsi olan əməlli-başlı ingilis qanunlarını ayrıca gözdən keçirtmək bu iddianın düzgünlüyünü sübut etmək üçün kifayət edəcəkdir. Bu mövzunun böyük vacibliyi ara sözün uzun olmasına haqq qazandıracaqdır.

Bəzən eyni kəs tərəfindən edilsə də çörək ticarəti işi təbii xüsusiyyəti səbəbindən dörd ayrı, fərqli ticarət olan və bir-birindən fərqlənən dörd sahədən ibarətdir. Bunlardan birincisi, ölkə daxilindəki tacirin

ticarəti, ikincisi, idxal edən tacirin daxili istehlak üçün olan ticarəti, üçüncüsü, yerli məhsulları ixrac edən tacirin xarici istehlak üçün olan ticarəti, dördüncüsü də, daşımacılıqla məşğul olan tacirin və ya yenidən ixrac olunmaq üçün ərzaq məhsulları idxal edən tacirin ticarətidir.

İlk baxışda bir-birinə nə qədər əks kimi görünsə də, ölkə daxilindəki tacirlə böyük xalq kütləsinin mənfəəti qıtlığın ən çox olduğu illərdə belə eynən bir-birinin eynidir. Tacirin mənfəəti ərzaq məhsullarının qiymətini mövsümün əsl qıtlığının tələb etdiyi qədər artırmaqdadır və qiyməti daha da qaldırmaq ona heç vaxt faydalı olmaz. Qiyməti artırmaqla istehlakı zəiflədib azdan-çoxdan hamını, xüsusilə də, əhalinin aşağı təbəqəsini israfdan uzaq tutar və nizam-intizama salar. Tacir qiyməti çox artırmaqla (mövsümü ərzində bazara çıxarılan ərzaq məhsulunun miqdarı, yəqin ki, həmin mövsümün istehlakından daha çox olur və gələcək məhsul əldə edilməyə başladıqdan sonra da bir müddət eyni miqdarda artıb qalacaq) istehlakı zəiflədirsə, həm ərzaq məhsullarının çox hissəsini təbii səbəblərdən itirmək, həm də qalanını bir neçə ay əvvəl əldə edə biləcəyi ilə müqayisədə çox aşağı qiymətə satmaq məcburiyyətində qalma təhlükəsi ilə qarşılaşa bilər. Qiyməti kifayət qədər artırmaqla istehlakı (mövsümü ərzində bazara çıxarılan ərzaq məhsulu ehtiyatı həmin mövsümün istehlakını qarşılamayacaq miqdarda) az zəiflədirsə, tacir həm halı ilə əldə edə biləcəyi karın bir hissəsindən məhrum olar, həm də əhalinin mövsüm başa çatmadan qıtlıq sıxıntısı əvəzinə dəhşətli aclıq qorxusu ilə qarşı-qarşıya qoyar. Əhalinin mənfəəti gündəlik, həftəlik və aylıq istehlakının mövsümü ərzində bazara çıxarılan ərzaq məhsulları imkan daxilində eyni nisbətli olmasıdır. Ölkə daxilində ərzaq məhsulları alış-verişi edən tacirin mənfəəti də bundadır. Xalqın ehtiyacını qiymətləndirə bildiyi qədər düzgün olaraq həmin nisbətdə təmin etməklə tacir ərzaq məhsullarının hamısını ən yuxarı qiymətə və ən böyük karla sata bilər. Əkinin və etdiyi gündəlik, həftəlik və aylıq satışlarının vəziyyəti haqqında bildikləri tacirə əhalinin ehtiyacının əslində nə qədər həmin ölçüyə görə qarşılandığını azdan-çoxdan düzgün olaraq təyin etmək ehtimalı verir. Əhalinin mənfəətini məqsəd etmədən öz mənfəətinin arxasınca qaçmaqla qıtlıq illərində belə tacir istər-istəməz xalqa qarşı aşağı-yuxarı tədbirli bir gəmi kapitanının, bəzən dənizçi heyətinə təbiiq etmək məcburiyyətində olduğu şəkildə rəftar yolunu tutur. Belə ki, qida məhsullarının tükənməsi ehtimalını əvvəlcədən görən kapitan onların ərzaq payını azaldır. Bəzən ehtiyac olmadıqda, çox qabaqgörənliklə ehtiyatı belə az miqdarda verdiyi də olur, amma heyətinin bu səbəbdən çəkəcəyi narahatçılıq daha az tədbirli olmaqla onların bəzən başına gələ

biləcəyi təhlükənin, çarəsizlik və ölümün yanında heç nədir. Ölkə daxilində ərzaq məhsulları mübadiləsi edən tacir də eyni şəkildə acgözlüyü özünə çox uzaqgörənlik etməklə, bəzən ərzaq məhsullarının qiymətini mövsüm qıtlığının lazım bildiyindən bir az daha yuxarı qaldıra bilər. Amma xalqı mövsüm sonunda aclıqdan tamamilə qoruyan bu davranış, nəticə etibarilə də, əhalinin çəkə biləcəyi bütün çilə, mövsümün əvvəlində daha əliaçıq rəftar səbəbindən məruz ola biləcək əziyyətin yanında çox cüzdür. Acgözlükdə belə həddini aşmaqla ən çox zərər görə biləcək olan ərzaq məhsulları tacirinin elə özüdür: həm hamı bu səbəbdən onun əleyhinə qəzəblənəcəyindən, həm də bu acığın təsirlərindən canını qurtarsa belə, acgözlüyü səbəbindən mövsüm sonunda istər-istəməz əlində qalan və sonrakı mövsüm əlverişli olduğu təqdirdə belə həmişə halı ilə sata biləcəyi qiymətdən çox aşağı satmalı olduğu ərzaq məhsullarından ötrü ...

Əslində tacirlərdən ibarət böyük bir şəriklik geniş bir ölkənin bütün məhsulunu ələ almaq imkanı olsa, bu məhsullara Flandriyalıların Molukka ədviyyatına etdiklərini, dediklərini etmək, yəni geri qalanının qiymətini saxlamaq üçün məhsulun xeyli hissəsini məhv etmək və ya tullamaq, bəlkə də, şərikliyə sərf edə bilər. Amma ərzaq məhsulları üçün qanunun gücü ilə də olsa belə geniş bir inhisar qurmaq imkansız kimidir. Qanunun ticarəti sərbəst qoyduğu yerlərdə bütün mallar arasından çoxunu alan böyük bir neçə kapital gücü ilə topdan bağlanması və ya tək bir əldə toplanması ən az ehtimal olan əmtəə - ərzaq məhsullarıdır. Ərzaq məhsullarının dəyər tutarı bir neçə özəl şəxsin kapitalı ilə satın alınma biləcəkdən daha çox olmaqla yanaşı, satın ala bilsələr belə, ərzaq məhsullarının becərmə şəkli bu alıcılıq qabiliyyətini tamamilə imkansız edir. Hər sivil ölkədə ildə ən çox istehlak olunan əmtəə olduğu üçün hər il ərzaq məhsulları yetişdirməkdə istifadə olunan əmək, hər hansı başqa bir məhsulun istehsalında istifadə olunandan çoxdur. Bundan başqa, torpaqdan ilk çıxdığında, istər-istəməz hər hansı başqa bir məhsuldan daha çox sahib arasında paylanılır. Bu sahiblər isə bir sıra özbaşına istehsalçı kimi heç vaxt bir yerə toplanmayıblar, istər-istəməz ölkənin bütün müxtəlif yerlərinə səpələniblər. Onlar ya birbaşa öz ərazilərindəki istehlakçıların ehtiyacını, ya da həmin istehlakçıları bəsləyən ölkə daxili digər tacirlərin ehtiyaclarını qarşılayırlar. Ona görə də fermer ilə çörəkçi də daxil olmaqla ölkədə ərzaq məhsulları hazırlayanlar hər hansı başqa bir əmtəənin ticarəti ilə məşğul olanlardan sayca istər-istəməz daha çoxdurlar və dağılmış vəziyyətdə olmaları, adətən bir birlik yaratmalarını tam şəkildə imkansız edir. Bu səbəbdən, işçilərdən biri qıtlıq ilində əlində mövsümün sonundan əvvəl tədavüldəki qiymətdən satmağı uma

biləcəyindən daha çox ərzaq məhsulunun olduğunu görərsə, öz zərərinə və sırf rəqibləri ilə düşmənlərinin xeyrinə bu qiyməti saxlamaq heç ağılından belə keçməz, yeni məhsul gəlməyə başlamazdan əvvəl ərzaq məhsullarından canını qurtarmaq üçün qiyməti tez aşağı salar. Tacirlərdən hər hansı birinin rəftar tərzini beləliklə nizamlayacaq eyni təkanlar, eyni mənfəətlər bütün digər tacirlərin təsərrüfatını da nizamlayıb, adətən hamısını birdən ərzaq məhsullarını ya mövsüm qıtlığına, ya da bolluğuna müəyyən etməyə güclərinin çatdığı ən uyğun qiymətə satmaq məcburiyyətində qoyur.

Bu və ya keçən iki əsr ərzində Avropanın hər hansı bir ərazisində baş verən (bir çoxu haqqında kifayət qədər düzgün məlumatımız olan) qıtlıqların və ya aclığın tarixini kimsə diqqətlə nəzərdən keçirərsə, qıtlığın heç vaxt nə ölkə daxili ərzaq məhsulları tacirləri arasındakı bir birlikdən, nə də hər hansı bir başqa səbəbdən yaranmadığını, bəlkə, bəzən müəyyən bir sıra yerlərdə müharibə səbəbindən artıq xərc etmədən, amma müqayisə etməyəcək qədər çox hallarda mövsümlərin pis keçməsinin yaratdığı əsl sıxıntıdan meydana gəldiyini və qıtlığın çətinliklərinə qeyri-uyğun yollardan çarə tapmaya çalışan hökumətin şiddət göstərməsindən başqa bir səbəblə heç vaxt aclıq olmadığını görəcəyini zənn edirəm.

Müxtəlif ərazilər arasında sərbəst ticarət və nəqliyyat olan geniş ərzaq məhsulları ölkələrində, fəsillərin son dərəcə pis keçməsindən yaranan darlıq heç vaxt aclıq yaradacaq qədər yayılmır. Tədbirli və ehtiyatlı şəkildə istifadə olunarsa, ən nadir tapılan məhsul bərkətli bir məhsulun daha bol şəkildə bəslədiyi qədər insanı bütün il ərzində yaşada bilər. Məhsula ən əlverişsiz olan fəsillər çox quraq, ya da çox yağışlı olmalıdır.

Bununla yanaşı ərzaq məhsulları həm yaylaqda, həm də düzənlikdə, yəni istər çox nəm, istərsə də çox quraq olmağa meyilli yerlərdə yetişdiyi üçün ölkənin bir ərazisinə zərəri dəyəcək quraqlıq və ya yağış digər ərazisinə əlverişli olur. Yağışlı və quraq vaxtların da məhsulu daha uyğun olan mülayim vaxtın məhsullarından daha az olmaqla yanaşı, hər ikisində də ölkənin bir ərazisində yaranan itkini digər ərazisindəki qazanc bir yerə qədər qarşılıyır. Məhsulun çox nəm torpağa ehtiyacı olmasından başqa yetişməsinin müəyyən bir dövründə su altında qalması lazım olan düyü ölkələrində quraqlığın nəticələri daha pisdirdir. Yenə də hökumət ticarəti sərbəst qoyarsa bu cür ölkələrdə belə quraqlıq, ehtimal ki, heç vaxt aclığı mütləq şəkildə yaradacaq qədər geniş olmur. Benqalda bir neçə il əvvəl olan quraqlıq bəlkə böyük bir qıtlığa səbəb ola bilərdi. Şərqi Hind Şəriqliyi məmurlarının düyü ticarətinə zorla qoyduqları bəzi yersiz

tədbirlərin bir sıra tədbirsizliklə qoyduqları ixtisarlara bu qıtlığı aclıq halına salmasında, bəlkə də rolu vardır.

Hökumət hər hansı bir qıtlığın yaratdığı çətinliklərə çarə kimi bütün tacirlərə ərzaq məhsullarını öz ağıllarına batan qiymətə satmalarını əmr etdikdə ya onların ərzaq məhsullarını bazara gətirmələrinə mane olur, bu isə bəzən fəslin başında belə aclıq yarada bilər, ya da tacirlər ərzaq məhsullarını bazara gətirərlər belə, xalqın onu fəsil qurtarmadan mütləq aclıq yaradacaq bir sürətlə istehlakını mümkün edərək bunu təhrik edir. Ərzaq məhsulları ticarətinin maneəsiz, ixtisarsız sərbəstliyi aclıq müsibətinin yeganə təsirli maneəsi olduğu qədər qıtlıq narahatçılığının da ən yaxşı sakitləşdiricisidir. Çünki əsl darlığın narahatçılığına çarə tapılmaz, çətinlik olsa-olsa ancaq sakitləşdirilə bilər. Qanunun tam dəstəyinə ondan daha layiqli başqa bir ticarət növü yoxdur, heç bir ticarət onun qədər qorunmağa ehtiyac duymur. Çünki aləm heç bir ticarətə qarşı ona duyduğu qədər kin bəsləmir.

Qıtlıq illərində xalqın aşağı təbəqələri çəkdiklərini ərzaq məhsulları tacirinin acgözlüyünün nəticəsi kimi görür, nifrət və qəzəblərinə onlar hədəf olur. Bu səbəbdən, belə hallarda ərzaq məhsulları taciri kar etmək əvəzinə onların ortalığı darmadağın etmələri səbəbindən çox vaxt sıfırı istehlak etmək və anbarlarının talan edilib yox olması təhlükəsi ilə qarşılaşır. Hansı ki, ərzaq məhsulları tacirləri əsl qazancını qiymətlərin yuxarı olduğu qıtlıq illərində gözləyir. Adətən o, özünə bu qədər il ərzində müəyyən bir qiymətə ərzaq məhsulları verilməsi üçün bəzi fermerlərlə razılaşıb. Bu razılaşma qiyməti mülayim və ya əgəlləndirən olduğu fərz edilən, yəni alışılmış və ya ortalama qiymətə əsasən qərarlaşdırılır. Bu qiymət axırıncı qıtlıq illərindən əvvəl buğdanın 1\4 kantarı üçün çox vaxt iyirmi səkkiz şilling qədər idi, digər taxılın 1\4 kantarı üçün də nisbət eynən belə idi. Bu səbəbdən qıtlıq illərində ərzaq məhsulları taciri ərzaq məhsullarının çoxunu həmişəki qiymətə satın alıb çox baha satır. Amma bu fəvqəladə mənfəətin onun ticarətini digər ticarətlə, insafla baxsaq, eyni tutmağa və məhsulun həm asan xarab olan növdən olması, həm də qiymətinin əvvəldən bilinməyən tez-tez dəyişməsi səbəbindən başqa vaxtlarda məruz qaldığı bir sıra zərəri qarşılamağa ancaq kifayət etdiyi və ancaq belə bir vəziyyətdən, yəni hər hansı başqa ticarət kimi bu işdə də az hallarda böyük sərvət əldə edilməsindən açıq şəkildə görünür. Lakin ərzaq məhsulları ticarətinə qarşı qıtlıq illərində (ərzaq məhsulları ticarətinin çox kar gətirə biləcəyi illər belələrindən ibarətdir) xalq arasında çox rastlaşan nifrət səbəbindən şöhrət və sərvət sahibləri həmin işə girməkdən uzaq durur. Ərzaq məhsulları ticarəti bir

sıra alçaq iş adamlarının əlində qalır. Daxili bazarda istehsalçı ilə istehlakçı arasına girən vasitəçilər, demək olar ki, ancaq dəyirmançılar, çörəkçilər, un dəllalları və bir də bəzi zavallı ayaqda satanlardır.

Xalqa bu qədər faydası toxunan bir ticarətə qarşı hamıdakı bu nifrətin Avropanın köhnə idarəçiliyinin tədbirliliyi ilə söndürüləcək yerdə əksinə dəstəklənib təhrik edilir.

VI Eduardın 5-ci və 6-cı hakimiyyət illərində verilən qanunların 14-cü bölməsində bu hökm yazılıb: hər kim yenidən satmaq məqsədilə ərzaq məhsulları və ya taxıl alarsa, qanuna qarşı çıxmış möhtəkir hesab edilir və ilk cinayəti üçün iki ay həbs cəzası verilir, ərzaq məhsullarının miqdarı cəza kimi ondan alınır, ikinci cinayət üçün altı ay həbs cəzası və ondan bu miqdarın iki qatı cəza olaraq alınır, üçüncü dəfə baş verərsə, dirəyə bağlanıb tamaşalarda kralın dilədiyi kimi həbs cəzası verilir, daşınan malları cəza olaraq əlindən alınır. Avropanın bir çox digər ərəzilərdə köhnə idarəetmə tədbirləri İngiltərədəkinə görə heç də yaxşı deyildi.

Əcdadlarımız elə hesab edirdilər ki, xalq ərzaq məhsullarını fermerdən, ərzaq məhsulları tacirindən aldığı ilə müqayisədə daha ucuz satın alacaqdır. Fermerə verdiyi qiymətdən başqa tacirin ayrıca özü üçün həddən çox kar istəyəcəyi üçün qorxurdular. Nəticə etibarilə, onun ticarətini birdəfəlik yox etməyə çalışırdılar. Hətta yetişdirən ilə istehlakçı arasına hər hansı növdən bir vasitəçinin girməsini belə əllərindən gəldiyi qədər qarşısını almağa çalışırdılar. Taxılçı və ya ərzaq məhsulları daşıyıcısı deyilən kəslərin ticarətinə qarşı qoyduqları bir çox məhdudiyətlərin mənası bu idi. Taxılçılıq və ya ərzaq məhsulları daşıyıcılığı həqiqətdən yan keçməyən və kar yeməyən bir insan siması ilə müvafiqliyini göstərən bir icazə vəərəqəsi olmadan heç kimin etməsinə icazə verilməyən ticarət növü idi. Bu icazə vəərəqəsinin verilməsi üçün VI Eduardın qanunun üç sülh hakiminin icazəsinə ehtiyac var idi. Amma daha sonralar bu məhdudiyət də kifayət etməyərək Yelizaveta vaxtında verilən bir qanunla icazə vermək imtiyazı sırf üç ayda bir toplanan məhkəmələrlə məhdudlaşdırıldı.

Kəndlərin əsas sənəti olan kənd təsərrüfatı, Avropanın köhnə idarəçilik tədbirləri, şəhərlərin əsas sənəti olan sənaye üçün qoyulan qaydalardan tamamilə fərqli olan qaydalarla nizamlanmağa çalışılırdı. Fermerə istehlakçılardan və ya onların yaxın dəllallarından, yəni taxılçılarla ərzaq məhsulları daşıyıcılarından başqa müştəri qoymamaqla fermeri həm fermaya, həm də ərzaq məhsulları tacirliyinə və ya pərakəndliyinə zorlamaq üçün çaba göstərilirdi. Sənayeçiyə isə əksinə

dükən işi ilə məşğul olmaq və ya malını pərakəndə satmaq bir çox hallarda qadağan edilirdi. Bu qanunun biri ilə, bəlkə də, necə ediləcəyi çox başa düşülmədən, ölkənin ümumi mənfəəti həvəsləndirilmək və ya ərzaq məhsullarını ucuzlaşdırmaq istənirdi. Digər qanun ilə müəyyən bir sıra insanların, yəni dükən sahiblərinin mənfəəti həvəsləndirilmək istənirdi. Onlar elə hesab edirdilər ki, pərakəndəçilik etməsinə icazə verildikdə istehsalçı qiyməti dükən sahiblərindən daha çox qırıb onların ticarətini batıracaq.

Halbuki dükən tutub malını pərakəndə satmasına icazə verilərsə, istehsalçı adı dükən sahibi ilə müqayisədə daha ucuz sata bilməzdi. Kapitalından dükənə qoyacağı hissəsini istehsalına ayırdığı paydan götürməsi lazım idi. İşini başqalarının işi ilə eyni tutmaq üçün kapitalının bir hissəsindən istehsalçı mənfəəti, digər hissəsindən dükən sahibi mənfəətini təmin etməsi lazım idi. Məsələn, deyək ki, yaşadığı filan şəhərdə istər istehsalda istər dükənçilikdə olsun alışılmış kapital karı 10 faizdir. Belə olduqda dükənində satdığı malının hər parçasına iyirmi faiz mənfəət əlavə etməsi lazımdır. Emalatxanasından alıb dükəninə apardıqda malına onu topdan alacaq bir tacirə və ya dükən sahibinə sata biləcəyi qiymətə uyğun qiymət qoymalıdır. Bundan aşağı qiymət qoyarsa istehsalçılıqdakı kapitalının karından bir hissəsini itirir. Bundan başqa, malı dükəndə satdıqda da dükən sahibinin onun qarşılığında satacağı miqdarın eyni qədəri əlinə gəlməzsə dükənçilikdəki karından bir hissəsini itirir. Nəticə etibarilə, eyni mal partiyasından iki qat kar əldə etmiş kimi görünə də, bu əmtəə bir-birindən fərqli olan iki kapitalın sıra ilə içində olduğu üçün bunların hamısı üçün istifadə olunan bütün kapitaldan ancaq bir tək kar təmin edir. Karı bundan az olarsa, zərər çəkər və ya bütün kapitalını bir çox digər qonşuları qədər qazancla istifadə etməmiş olar.

İstehsalçıya “ətmə” dedikləri şeyi fermerə bir yerə qədər “ət” dedilər: kapitalını iki ayrı iş arasında bölməsini, bir hissəsini bazarın vaxtaşırı meydana gələcək tələblərini qarşılamaq üçün anbar və samanlıqlarında tutmasını, digərini isə torpağının əkilib-becərilməsində istifadə etməyini. Lakin bu ikinci hissəni fermerlikdə istifadə olunan kapitaldan əldə olunan həmişəki karlarından daha aşağısına istifadə etmək cibinə xeyir verməyəcəyi kimi, birinci hissəni ticarətdə istifadə olunan kapitalın həmişəki karlarından daha azı əvəzində işlətməyə də fermerin gücü çatmaz. Ərzaq məhsulları tacirinin işini hər gün davam etdirən kapital istər fermer adlanan, istərsə də ərzaq məhsulları taciri adlanan kəslərin olsun, kapitalını beləliklə istifadəsinin əvəzində sahibinin zərərini ödəmək üçün işini digər ticarətlərlə eyni səviyyəyə çatdırmaq və fürsət

tapan kimi başqa bir işə dəyişdirməyi ummasının qarşısını almaq üçün hər iki halda da digərinə bərabər bir mənfəətə ehtiyac vardır. Bu cəhətdən ərzaq məhsulları tacirliyi etməyə, beləliklə, məcbur edilən fermer ərzaq məhsullarının sərbəst rəqabət halında bir başqa ərzaq məhsulları tacirinin satmağa məcbur olacağından daha ucuz satmağa tab gətirə bilməz.

Kapitalının hamısını bir tək iş sahəsində işlədə bilən tacirdə bütün əməyini bir tək əməliyyat üçün istifadə edə bilən işçidəki üstünlüyün eynisi vardır. İşçi iki əllə özünə çox daha iş etmə imkanı verən ustalıq sahibi olduğu kimi tacir də işini görmək, malını alıb satmaq üçün elə asan və tez bir metod öyrənir ki, eyni kapital ilə daha çox iş görə bilsin. Biri hazırladığı əsəri çox vaxt daha ucuz, digəri malını çox vaxt istər kapitalı, istərsə də diqqəti daha müxtəlif məqsədlərlə məhdudlaşdırdığı təqdirdə ola biləcəyindən bir az daha ucuz verə bilər. Mallarının bütün işi topdan satın alıb yenidən pərakəndə satmaqdan ibarət olan gözüaçıq və bacarıqlı bir dükan sahibi qədər pərakəndə şəkildə ucuz satmağa bir çox istehsalçının gücü çatmaz. Fermerlərin böyük hissəsi çoxundan, bəlkə, dörd-beş mil uzaqlıqda olan bir şəhər əhalisinin ehtiyacını qarşılamaq üçün pərakəndə olaraq ərzaq məhsulları taciri (bütün işi ərzaq məhsullarının topdan satın alıb böyük bir mağazada toplayaraq yeni başdan pərakəndə satmaqdan ibarət olan açıq gözlü və işgüzar) qədər ucuz satmağa daha da az tab gətirə bilər.

İstehsalçıya dükan işlətməyi qadağan edən qanun kapital istifadəsindəki bu bölgünün həmin qanun yox ikən ola biləcəyindən daha tez meydana gəlməsini məcbur etməyə çalışırdı. Fermeri ərzaq məhsulları tacirliyi etməyə məcbur edən qanun, bu bölgünü həmin qanun yox ikən olacağı qədər tez meydana gəlməsinin qarşısını almaq üçün savaşırdı. Hər iki qanun da təbii müstəqilliyin birbaşa zədələnməsi demək olub, bu səbəbdən ədalətə zidd idi. Həmçinin, hər ikisi də ədalətə zidd olduqları qədər qeyri-münasibdir. Hər cəmiyyətin mənfəəti belə şeylərin heç vaxt məcburi edilməməyində və ya qarşısının alınmamağındadır. İstər əməyini, istər kapitalının vəziyyətini tələb etdiyindən daha çox növbənin şəkillərdə istifadə edən kəs qonşusundan daha ucuz satmaqla onu heç vaxt zəiflədə bilməz. Özünü zəiflədə bilər, adətən belə də olur. Yerli vəziyyətinə görə əhali öz mənfəətini, adətən qanunvericidən daha yaxşı müəyyən edə biləcəyi üçün onun nəzarətini qanun həmişə əhalinin özünə əmanət etməlidir. Lakin bu iki qanun arasında müqayisə edilməyəcək qədər zərərlisi fermeri ərzaq məhsulları tacirliyi etməyə məcbur edənidir.

Bu qanun, kapitalının istifadəsindən hər cəmiyyət üçün çox faydalı olan bölgüyə mane olmaqdan başqa, torpağın abadlaşdırılması və be-

cərilməsini də axsatmışdır. Fermeri bir əvəzinə iki sənətlə məşğul olmağa məcbur etməklə onu, kapitalını ancaq əkib-biçməkdə istifadə edə bilən bir hissəni iki hissəyə ayırmaq məcburiyyətində qoymuşdur. Hansı ki, fermer taxılı döyüb bacardığı sürətlə bütün məhsulunu ərzaq məhsulu tacirinə satmaqda sərbəst olsa, bütün kapitalı tez bir şəkildə torpağa geri qayıda bilər və bu məbləği torpağını daha yaxşı abadlaşdırıb becərmək üçün əlavə heyvan almaq və əlavə fəhlə tutmaq üçün istifadə edə bilərdi. Lakin ərzaq məhsullarını pərakəndə satmağa məcbur edilməklə kapitalının böyük hissəsini bütün il anbarları və samanlığında saxlamalı olur, bu səbəbdən də pərakəndəçilik etməyi təqdirdə eyni kapital ilə edə biləcəyi qədər yaxşı əkib-biçə bilmirdi. Ona görə də, bu qanun torpağın abadlaşdırılmasına istər-istəməz əngəl törətmiş ərzaq məhsullarını ucuzlaşdırmağa deyil, azaltmağa və nəticə etibarilə də, qanun olmadıqda daha çox bahalaşdırmağa səbəb olmuşdur.

Ərzaq məhsullarının becərilməsinə, əslində ən faydalı olacaq sənət lazımı şəkildə qavranılıb həvəsləndirilsə, fermerin işindən sonra ərzaq məhsulları tacirliyi. İstehsalçının ərzaq məhsulları topdan satan tacirin ərzaq məhsulları ilə dəstəkləndiyi kimi, fermerin sənəti də ərzaq məhsulları tacirinin sənəti ilə dəstəklənir.

Topdan satan tacir istehsalçıya hazır bazar təmin etməklə mallarını bacardığı sürətlə istehsalçının əlindən almaqla, hətta bəzən istehsalçıya hələ məhsulları hazırlamadan əvəzini qabaqcadan ödəməklə onun bütün kapitalını, bəzən isə bütün kapitalından daha çoxunu davamlı olaraq istehsalda istifadə etməsini, nəticə etibarilə də, yaxın istehlakçılara və ya hətta pərakəndəçilərə özü satmağa məcbur olduğu təqdirdə edə biləcəyindən daha çox miqdarda məhsulun hazırlamasını mümkün edir. Bundan başqa, topdan satan tacirin kapitalı, adətən bir neçə istehsalçının kapitalını yenidən yerinə qoymağa kifayət etdiyi üçün, onunla istehsalçılar arasındakı bu münasibət çox sayda kiçik kapital sahiblərini dəstəkləmək və müslifləşmələrinə səbəb olacaq zərərlərdə və fəlakətlərdə onların köməklisinə çatmaq cəhətdən böyük kapital sahibi üçün maraqlıdır.

Fermer ilə ərzaq məhsulları tacirləri arasında eyni növdən geniş bir əlaqənin fermerlərə eyni dərəcədə faydalı təsirləri olur. Fermerlər bütün kapitallarını, hətta bütün kapitallarından da çoxunu davamlı olaraq əkib-biçmək üçün istifadə imkanına qovuşurlar. Onlarınkı qədər başqa heç bir sənətin qarşılaşacağı ehtimal olunmayan problemlərdən biri yarandıqda daimi müştərilərinin, yəni varlı ərzaq məhsulları tacirinin simasında onları dəstəkləməkdə həm mənfəət görənlər, həm də buna gücü çatmayan tapırlar

və hal-hazırda olduğu kimi, torpaq sahibinin olan səbir və dözümlülyünə və ya eşikağasının insafına möhtac olurlar. Bəlkə mümkün deyildir, amma bu əlaqəni başdan-başa bir gözcürpimində qurmaq imkanı olsa, krallıq ölkəsinin fermerlikdə istifadə olunan kapitalının, indi hər hansı başqa işə xərclənən hissəsini oradan götürərək, hamısını bir dəfəyə əsl işinə, yəni torpağın əkilib biçilməsinə qoymaq mümkün olsa, bu böyük kapitalın mexanizminə müddətində dəstək və kömək olmaq üçün, demək olar ki, eyni böyüklükdə başqa bir kapital gözcürpimində tapıla bilsə, ancaq hal və şərtlərdəki bu dəyişmə ilə bütün ölkənin simasında baş verəcək inkişafın necə də böyük, geniş və nə qədər qəfil olacağını xəyal etmək çox asan deyildir.

Fermerin sənətindən sonra heç bir sənət ərzaq məhsullarının yetişdirilməsinə ərzaq məhsulları tacirinin sənəti qədər faydalı olmadığı üçün, deməli, VI Eduardın qanunu istehsalçı ilə istehlakçı arasına vasitəçinin girməsini əlindən gəldiyi qədər qadağan etməklə sərbəst olduqda, qıtlığın narahatçılıqlarını həm ən yaxşı sakitləşdirən, həm də bu hadisənin qarşısını ən yaxşı alan bir sənəti məhv etməyə çalışmışdır.

Sonralar bu qanunun sərtliyi bir-birinin ardınca çıxan və buğdanın qiyməti $\frac{1}{4}$ kantar üçün iyirmi, iyirmi dörd, otuz iki və qırx şillingi keçmədikcə topdan ərzaq məhsulları saxlamağa icazə verən bir çox qanunlarla yüngülləşdirildi. Nəhayət, II Çarlzın 15-ci hakimiyyət ilində verilən qanunların 7-ci bölməsi ilə buğdanın qiyməti $\frac{1}{4}$ kantar üçün qırx səkkiz şillingi və digər taxıllarınkı da həmin nisbəti keçmədikcə yenidən satmaq üçün ərzaq məhsulları saxlamanın və ya satın almanın topdan satıcı olmayan (yəni eyni bazarda üç ay ərzindən satış etməyən) kəslər üçün məqbul olduğu elan edildi. Ölkə daxilindəki ərzaq məhsulları taciri indiyə qədər görəbiləcəyi sərbəstliyə bu hökm sayəsində qovuşdu. Topdan mal saxlayanlarla topdan satan tacirlər əleyhinə olan bütün digər köhnə qanunları ləğv edən indiki kralın 12-ci hakimiyyət ilindəki qanun digər qanunun qoyduğu ixtisarlara tam ləğv etməmişdir, belə olduğu üçün də onlar hələ də qüvvədə idi.

Ancaq bu qanun xalq arasında geniş yayılan çox mənasız iki səhv fikri bir yerə qədər nəzərdən qaçırır.

Birincisi, qanun buğdanın qiyməti $\frac{1}{4}$ kantar üçün qırx səkkiz şillingə çıxdığı və digər taxılınkı da həmin nisbətdə artdığından bazardakı ərzaq məhsullarının əhalini zədələyəcək qədər topdan saxlanması ehtimalı olduğunu fərz etməkdədir. Amma əvvəllər deyilənlərdən tam məlum olur ki, ölkə daxili ərzaq məhsulları tacirləri tərəfindən heç bir qiymətə əhalini yoracaq qədər topdan ərzaq məhsulları saxlamaq qabil deyildir.

$\frac{1}{4}$ kantar üçün qırx səkkiz şilling çox yuxarı bir qiymət sayılsa belə, qıtlıq illərində çox vaxt yeni məhsulun, demək olar ki, heç bir hissəsinin satılıb qurtara bilməyəcəyi, əhalini zədələyəcək qədər topdan saxlanıla bildiyini isə cahillərin belə düşünməsinin imkansız olduğu bir vaxtda məhsul yığımindan sonra isti-isti meydana gələn bir qiymətdir.

İkincisi, ərzaq məhsullarının əhalini zəiflədəcək şəkildə topdan satıcılığının edilə biləcəyi, yəni çox keçmədən yenə eyni bazarda satılmaq üçün satın alınə biləcəyi müəyyən bir qiymət olduğunu fərz etməkdədir. Amma bir tacir filən bazardan (bir az sonra elə həmin bazarda da satmaq üçün) ərzaq məhsulları toplayarsa, bu bazara həmin vaxtdakı qədər bol məhsulun bütün fəsil ərzində gələ bilməyəcəyi üçün və nəticə etibarilə, qiymətin yaxınlarda artmasının lazım olduğunu başa düşdüyü üçündür. Tacir, bu hökmündə səhv edib qiyməti artırmazsa, digər ərzaq məhsullarının anbara qoyulub saxlanmasından istər-istəməz yaranan xərc və itki səbəbindən kapitalının da bir hissəsini itirir. Buna görə də, bazarın qurulduğu həmin o müəyyən gündə ehtiyaclarını qarşılamaqlarına mane olduğu müəyyən kəsləri belə zədələyə bildiyindən çox daha əsaslı şəkildə öz-özünə ziyan verər. Çünki onlar sonra bazarın qurulduğu hər hansı başqa bir gün ehtiyaclarını eyni dərəcədə ucuz qarşılaya bilərlər. Tacir düzgün ehtimal edərsə, böyük xalq kütləsinə ziyan verəcəyi yerdə, əksinə, onlara çox vacib bir xidmət təqdim etmiş olar. Qiymət ucuzluğu, mövsümün əsl darlığı ilə uzlaşmayacaq qədər tez olan bir istehlakı həvəsləndirdiyi təqdirdə əhaliyə qıtlıq çətinliyini eşidə biləcəyindən bir az daha tez eşitdirməklə tacir bu çətinliyi onun sonradan mütləq eşidəcəyi şiddətlə hiss etməsinin qarşısını alır. Doğurdan da, qıtlıq halında əhali üçün edilə biləcək ən yaxşı şey bu halın çətinliyini əlindən gəldiyi qədər ilin ayrı-ayrı bütün aylarına, həftələrinə və günlərinə bərabər şəkildə bölüşdürməkdir.

Ərzaq məhsulları taciri öz mənfəəti üçün bu bölgünü mümkün qədər münasib şəkildə etmənin çarələrini tapmağa çaba göstərir.

Bunu ərzaq məhsulları taciri qədər qanunauyğun şəkildə edəcək dərəcədə eyni mənfəətə, məlumata və bacarığa sahib başqa heç kəs olmadığı üçün bu vacib ticarət əməliyyatı başdan-ayağa ərzaq məhsulu tacirinə tapşırılmalı və ya başqa sözlə, ərzaq məhsulu ticarəti heç olmazsa daxili bazarın ehtiyacının qarşılınması mövzusunda tamamilə sərbəst qoyulmalıdır.

Əhalinin topdan məhsul saxlanılması və topdan ticarətdən hürkməsini cadugərlikdən qorxub şübhələnməsinə oxşatmaq olar. Cadugərlikdə təqsirləndirilən bəxtsiz yazıqlar, onların etdikləri hesab edilən fəla-

kətlər cəhətdən yuxarıdakı cinayətlərlə ittiham edilənlərdən daha günahsız deyildilər. Cadugərlik əleyhindəki bütün qanuni istintaqa son verən, hər hansı bir adamın qonşusuna xəyali günah ataraq öz pis nəfsini doydurması, onun imkanını əlindən alan qanunun bu ürkməni və şübhələri təhrək edib dəstəkləyən bir amili məhv edərək hamısını bütövlükdə ləğv edir. Qanun, ölkədaxili ərzaq məhsulları ticarətinə tam sərbəstliyi geri qaytararaq da əhalinin məhsulların saxlanması və topdan satıcılığa duyduğu nifrəti aradan götürmək üçün, bəlkə eyni dərəcədə təsirli olar.

Bununla yanaşı, istər daxili bazar ehtiyaclarının bol-bol qarşılamağına, istər əkib-biçmənin artmağına, II Çarlzın 15-ci hakimiyyət ilində çıxan qanunların 7-ci bölməsi bütün qüsurları ilə birlikdə, qanunlar jurnalındakı hər hansı bir başqa qanunla müqayisədə, bəlkə daha çox kömək etmişdir. Ölkə daxili ərzaq məhsulları ticarəti indiyə qədər görə biləcəyi bütün sərbəstliyi və dəstəyi bu qanunla əldə etmişdir. Əsl daxili bazar ehtiyacının qarşılınmasını, hətta kənd təsərrüfatının mənfəətini ölkə daxili ticarət idxal ticarətindən də, ixrac ticarətindən də daha yaxşı mühafizə edir.

“Ərzaq məhsulları haqqında yazılar”ı qələmə alan şəxs Böyük Britaniyaya idxal edilən hər növ taxılın ortalama miqdarı ilə istehlak olunan hər növ taxılın ortalama miqdarı arasındakı nisbətə 1-ə 570-i keçmədiyi hesablamışdır. Deməli daxili bazar ehtiyacının qarşılınmağında daxili ticarətin idxal ticarətinə görə vacibliyi 1-ə 570 olmalıdır.

Böyük Britaniyadan ixrac edilən hər növ taxılın ortalama miqdarı eyni yazıçıya əsasən illik məhsulunun otuzda birindən çox deyildir. Deməli yerli məhsula bazar təmin edilərək kənd təsərrüfatının həvəsləndirilməsində daxili ticarətin ixrac ticarəti ilə müqayisədə vacibliyi birə otuzdur.

Dövlət işləri ilə əlaqədar rəqəmlərə çox etibar etmirəm, ona görə də, bu iki rəqəmin ikisinin də düzgünlüyünə əl basacağımı deyə bilmərəm. Bu rəqəmləri qeyd etməyimdə məqsədim sırf ən ağılı başında və təcrübəli kəslərin fikrincə, ərzaq məhsullarının xarici ticarətin daxili ticarətə görə nə qədər daha az vacib olduğunu göstərmək üçündür. Pul mükafatının qoyulmağında həmin əvvəlki illərdə ərzaq məhsullarının çox ucuz olmağını təxminən iyirmi beş il əvvəl verilən və nəticə etibarilə, təsirini göstərmək üçün çox uzunmüddətli olan II Çarlzın qanunun mexanizminə, bəlkə bir həddə qədər izah etmək düzgün olar.

Ərzaq məhsulları ticarətinin digər üç sahəsi haqqında ancaq bir neçə söz demək istədiklərimin hamısını qeyd etməyə kifayət edəcəkdir.

I – Ölkə daxilində istehlak üçün xarici ərzaq məhsulları idxal edən tacirin ticarəti daxili bazar ehtiyacının birbaşa qarşılanmağına açıq şəkildə kömək edir və bu cəhətdən böyük xalq kütləsinə birbaşa faydalı olmalıdır. Ərzaq məhsullarının pul ilə ifadə olunan ortalama qiymətini bir az azaltmağa səbəbkar olarsa da, əsl dəyərini və ya bəsləməyə gücünün çatdığı əmək miqdarını azaltmır. İdxal həmişə sərbəst olsa, illəri üst-üstə gəlsək fermerlərimizlə əyalət mülkədarlarımızın əllərinə ərzaq məhsullarının əvəzində idxalın əslində çox vaxt qadağan olduğu indiki vaxtla müqayisədə, bəlkə daha az pul keçər. Amma əllərinə keçən pul daha dəyərli olar, bütün digər növ malların daha çoxunu ala və daha çox əmək işlədə bilirlər. Bu səbəbdən əsl var-dövlətləri, gəlirləri daha az gümüşlə ifadə olunsaydı belə indikinin eynisi olar və həm indiki qədər ərzaq məhsulu əkib-biçmə gücü əllərindən alınmamış, həm də həvəsləri qaçırılmamış olar.

Əksinə ərzaq məhsullarının pul ilə ifadə olunan qiymətinin azalmasından meydana gələn gümüşün əsl dəyərindəki artım, bütün digər malların pul ilə ifadə olunan qiymətini bir qədər azaltdığı üçün bu azalmanın yarandığı yerlərdə ölkədaxili əməyə bütün xarici bazarlarda üstünlük təmin edər, beləliklə, həmin əməyi həvəsləndirib artırmağa səbəb olar.

Lakin ölkədaxili ərzaq məhsulları bazarının genişliyi ərzaq məhsulların yetişdiyi ölkədəki ümumi əmək nisbətində, yaxud ərzaq məhsulları əvəzində veriləcək başqa bir şey istehsal edənlərin və nəticə etibarilə, özlərində başqa bir şey, ya da (eyni mənalı) bir başqa şeyin dəyərinin sahiblərinin sayı nisbətində olmalıdır. Amma hər ölkədə daxili bazar ərzaq məhsulları üçün ən yaxın və münasib olduğu kimi, onun üçün ən böyük və vacib bazar da odur. Nəticə etibarilə, ərzaq məhsullarının pul ilə ifadə olunan ortalama qiymətindəki azalmadan yaranan gümüşün əsl dəyərindəki bu artım, ərzaq məhsulları üçün ən böyük və vacib olan bazarı böyütməyə, ərzaq məhsullarının yetişməsinə zəiflətmək əvəzinə həvəsləndirməyə səbəb olur.

II Çarlzın 22-ci hakimiyyət ilində çıxan qanunların 13-cü bölməsinə əsasən daxili bazar qiyməti $\frac{1}{4}$ kantar üçün əlli üç şilling dörd pennidən çox olmadıqca buğda idxalı $\frac{1}{4}$ kantar üçün on altı şillinglik rüsumla, qiymət dörd ingilis lirəsindən çox olmadıqca da səkkiz şillinglik rüsumla bağlı idi. Bir əsrdən çox vaxtdır bu iki qiymətdən birincisi ancaq qıtlığın çox olduğu vaxtlarda meydana gəlmiş, digəri isə bildiyim qədər heç müşahidə olunmamışdır. Yenə də buğda bu ikinci qiymətin yuxarisına çıxana qədər həmin qanuna əsasən çox yuxarı rüsumla, birinci qiymətin yuxarisına çıxıncaya qədər də qadağa dərəcəsinə çatan bir rüsumla bağlı idi. Başqa növlərdən taxılın idxalı taxılın dəyərinə nisbətə, demək olar ki,

eyni dərəcədə yuxarı olan bazar qiymətləri və rüsumlarla məhdudlaşdırılmışdı. Daha sonra çıxan qanunlar bu rüsumları tamamilə artırdı.

Qıtlıq illərində bu qanunların olduğu kimi yerinə yetirilməsi ilə əhalinin çəkəcəyi çilə belə çox dəhşətli olardı. Amma belə hallarda qanunun tətbiqi məhdud bir vaxt üçün xarici ərzaq məhsulu idxalına icazə verən ötəri qanunlarla, adətən qüvvədən salınırdı. Həmin ötəri qanuna ehtiyac olmağı bu ümumi qanunun qeyri-münasib olduğunu sübut etmək üçün kifayət edir.

İdxala qoyulan bu ixtisarlar pul mükafatının verilməsindən daha əvvəl olmaqla yanaşı, daha sonra həmin nizamnamanı hazırladıb qoyduran eyni təfəkkürlə, eyni prinsiplərlə göydəndüşmə şəkildə məcbur edilmişdir.

II. Hal-hazırkı kralın 13-cü hakimiyyət ilində verilən qanunlardan əvvəl müxtəlif növdən dənli bitkilərin idxalına verilən rüsumlar aşağıdakı kimi idi:

<u>Taxıl</u>	<u>Rüsumlar</u>
Lobyə: $\frac{1}{4}$ kantarı 28 şillingə qədər olduqda, daha çox olsa 12 penni	19 ş 10 p; 40 ş-ə qədər 16 ş. 8 p.
Arpa: $\frac{1}{4}$ kantarı 28 şillingə qədər olduqda, daha çox olsa 12 penni	19 ş 10 p; 32 ş-e qədər 16 ş. 8 p.
Cüçürmüş arpa: idxalı cüçürmüş arpadan alınan illik vergi qanununa əsasən qadağan edilmişdir.	
Yulaf: $\frac{1}{4}$ kantarı 16 şillingə qədər olduqda, daha çox olsa 9 $\frac{1}{2}$ penni	5 ş 10 p
Noxud: $\frac{1}{4}$ kantarı 40 şillingə qədər olduqda, daha çox olsa 9 $\frac{3}{4}$ penni	16 ş 10 p
Çovdar: $\frac{1}{4}$ kantarı 36 şillingə qədər olduqda, daha çox olsa 12 penni	19 ş 10 p; 40 ş-e qədər 16 ş. 8 p.
Buğda: $\frac{1}{4}$ kantarı 44 şillingə qədər olduqda, daha çox olsa 8 şilling	21 ş 9 p; 55ş. 4 p. -ə qədər 17ş.
(qara) Buğda: $\frac{1}{4}$ kantarı 32 şillingə qədər olduqda 4 lirəyə qədər və daha çoxu üçün təxminən 1 ş. 4 penni	16 şilling verəcək

Bu müxtəlif rüsumların bir hissəsi köhnə subsidiyalar yerinə keçmək şərtilə II Çarlığın 22-ci hakimiyyət ilindəki qanuna əsasən bir hissəsi yeni subsidiyalı, üçdə bir və üçdə ikili subsidiyalar və 1747-ci il subsidiyasına əsaslanaraq qoyulmuşdur.

İdxala qoyulan və bu ya, bir sıra digər ixtisarlar özbaşına nə qədər zərərli olursa-olsun, həmin nizamnamə səbəbindən məcburi hala gəldilər. Buğdanın $\frac{1}{4}$ kantarı qırx səkkiz şillingdən aşağı ikən, ya da qırx səkkiz şillingdən çox yuxarı deyilkən xarici ərzaq məhsulları ya rüsumsuz, ya da

çox kiçik bir rüsum ödəməklə idxal edildikdə pul mükafatı qazancından yararlanaraq yenidən ixrac edilə bilər, bununla məqsədi bazara xarici ölkələrin məhsulu üçün deyil, yerli məhsul üçün bazarı genişləndirmək olan pul mükafatı metodu faydalı tərəfi qalmadan azdırılar, ictimai gəliri böyük zərərə aparardı.

III. Xarici ölkə istehlakı üçün ərzaq məhsulu ixrac edən tacirin ticarətinin daxili bazar ehtiyacının bol-bol qarşılınmasında, şübhəsiz, birbaşa rolu yoxdur.

Amma dolayı yolla rolu var. Bu ehtiyac həmişəki hansı mənbədən (istər daxili istehsal, istər xaricdən idxalla) təmin edilirsə edilsin, ölkədə həmişəki istehlakdan daha çox ərzaq məhsulu vərdiş olunan qədər yetişdirilmədikcə və ya idxal edilmədikcə daxili bazarı qidalandıran ərzaq məhsullarının ehtiyatı heç vaxt bol ola bilməz. Amma bütün mümkün hallarda ərzaq məhsullarının əlavəsini ixrac mümkün olmadıqda, daxili bazarın başa-baş istehlakının tələb etdiyindən daha çoxunu ərzaq məhsullarını yetişdirənlər heç vaxt yetişdirməməyə, idxal edənlər də heç vaxt gətirməməyə diqqət edəcəklər. Həmin bazar malla çox nadir hallarda dolub daşacaq, işləri nisbət ehtiyacını qarşılamaq olanlar da çox vaxt mallarının əllərində qalmasından qorxduqları üçün, adətən bazarda məhsul azlığı olacaqdır. İxracın qadağan edilməsi ölkənin abadlaşdırılmasını və əkilib becərilməsini əhalinin ehtiyacını qarşılamağın tələb etdiyi səviyyədə saxlayır. İxrac sərbəstliyi ölkəyə yad millətlərin ehtiyacını qarşılamaq üçün əkini genişləndirmək ehtimalını verir.

II Çarlığın 12-ci hakimiyyət ilində verilən qanunların 4-cü bölməsinə əsasən buğda qiyməti $\frac{1}{4}$ kantar başına qırx şilling və digər dənli bitkilərin qiyməti eyni nisbəti aşmadıqca ərzaq məhsullarının ixracına icazə verilirdi. Eyni hökmdarın 15-ci hakimiyyət ilindəki qanunla bu sərbəstlik buğda qiymətinin kantar başına qırx səkkiz şillingi aşmasına qədər, 22-ci hakimiyyət ilindəki qanunla da bunun yuxarısındakı bütün qiymətləri əhatə edəcək şəkildə genişləndirildi. Əslində bu cür ixrac halında krala lirə başına hesablanan bir vergi verilirdi. Lakin tarif kitabında bütün dənli bitkilərə çox aşağı bazar qiyməti qoyulduğundan bu vergi buğdada $\frac{1}{4}$ kantar başına cəmi bir şilling, yulafda dörd penni və bütün digər dənli bitkilərdə altı penni edirdi. Pul mükafatı verən (Vilyam ilə Merinin 1-ci hakimiyyət ilindəki) qanuna əsasən buğda qiymətinin $\frac{1}{4}$ kantar başına qırx səkkiz şillingi keçmədiyi hallarda bu kiçik rüsum dolayı yolla, III Vilyamın 11-ci və 12-ci hakimiyyət illərindəki qanunların 20-ci bölməsinə, əsasən də bütün daha yuxarı qiymətlərdə açıq şəkildə qaldırıldı.

Beləliklə, ixracla məşğul olan tacirin ticarəti bu pul mükafatı ilə həm həvəsləndirildi, həm də ölkə daxilində iş görən tacirin ticarətinə görə daha sərbəst hala gətirildi. Bu qanunların sonuncusuna əsasən ixrac üçün ərzaq məhsulları nə qiymətə olursa-olsun, topdan saxlanıla bilər, ancaq qiymətin $\frac{1}{4}$ kantar başına qırx səkkiz şillingi keçmədiyi hallardan başqa, daxili satış üçün saxlanıla bilinmirdi. Bununla yanaşı, əvvəlcə göstərildi ki, ölkə daxilində ərzaq məhsulları mübadiləsi edən tacirin mənfəəti heç vaxt böyük xalq kütləsinin mənfəətinə zidd ola bilməz. İxracla məşğul olan tacirin mənfəəti isə ona zidd ola bilər və əslində bəzən belədir də. Öz ölkəsi qıtlıqda qıvrınarkən bir qonşu da ölkə aclıq çəkərsə, qıtlıq bəlasını daha çox artıracaq qədər ərzaq məhsulunu digər ölkəyə göndərmək ixrac tacirinin işinə yaraya bilər. Bu qanunların əsl məqsədi daxili bazar ehtiyacının bol-bol qarşılınması deyildi. Məqsəd ərzaq məhsullarının pul ilə ifadə olunun qiymətini kənd təsərrüfatının həvəsləndirilməsi bəhanəsi ilə, əldən gəldiyi qədər yüksəldib daxili bazarda imkan daxilində davamlı olaraq bir qıtlıq yaratmaq idi. İdxalın zəiflədilməsi ilə həmin bazar ehtiyacının qarşılınması böyük qıtlıq vaxtlarında da ancaq yerli mallarla məhdudlaşdırılmırdı. İxracın həvəsləndirilməsi ilə də qiymət $\frac{1}{4}$ başına qırx səkkiz şillingə qədər çıxdıqda həmin bazarın kifayət qədər qıtlıq olan vaxtlarda da yerli məhsulun hamısından istifadə etməsinə icazə verilmirdi. Böyük Britaniyanın belə tez-tez baş vurmaq məcburiyyətində olduğu tədbirlər, yəni ərzaq məhsulları ixracının məhdud bir vaxt ərzində qadağan edilib ərzaq məhsulları idxalı rüsumlarını qısa bir müddət aradan götürən ötəri qanunlar Böyük Britaniyanın ümumi sistemindəki uyğunsuzluğu kifayət qədər sübut edir. Sistem yaxşı olsa idi Böyük Britaniya belə ikidə bir bu sistemdən qaçmaq məcburiyyətində olmazdı.

Bütün xalqlar açıq fikirli olan sərbəst ixrac və idxal sisteminə riayət etsələr, böyük bir qitənin bir hissəsini işğal edən başqa-başqa dövlətlər bu cəhətdən böyük bir imperiyanın müxtəlif əyalətləri arasında daxili ticarət sərbəstliyinin həm bir qıtlığın ən yaxşı sakitləşdiricisi, həm də bir aclığın ən təsirli maneəsi olduğunu istər ağıl, istərsə də təcrübə nöqtəyindən, böyük bir qitəni bölüşən başqa-başqa dövlətlər arasında da ixrac və idxal ticarəti sərbəstliyinin olacağıdır. Qitə nə qədər böyük, müxtəlif ərazilərin hamısından istər quru, istər də dəniz yolu ilə bir başdan digər başa çatdırma nə qədər asan olarsa, həmin qitənin müəyyən hər hansı bir ərazisi bu münasibətlərdən birinə o qədər az məruz qalar. Çünki ölkələrin hər hansı birindəki qıtlığın bir başqa ölkədəki bolluqla yüngülləşdirilməsi daha ehtimal olar. Lakin bu açıq fikirli sistemi olduğu kimi qəbul etmiş ölkə çox azdır. Ərzaq məhsulları ticarəti sərbəstliyinin,

demək olar ki, hər yerdə azdan-çoxdan qeydiyyatı aparılır, bir çox ölkələrdə hətta qaçılmaz qıtlıq müsibətini çox vaxt şiddətləndirərək qorxunc aclıq fəlakəti halına gətirən mənasız tədbirlərə belə düçar edilmişdir. Belə ölkələrin ərzaq məhsulu tələbi çox vaxt elə böyük və zəruri ola bilər ki, təsadüf olaraq eyni vaxtda, yəni başlarında bir az qıtlıq çətinliyi olan kiçik bir dövlət özünü ona oxşar qorxunc bir fəlakət təhlükəsinə atmadan onların ehtiyaclarını təmin etməyi risk etməz.

Beləliklə, bir ölkənin tutduğu çox pis bir yol, digər ölkə üçün təbii olaraq tutulması ən uyğun olacaq yolu bir az daha təhlükəli edib, tədbirə zidd gələ bilər. Bununla yanaşı yetişdirdiyi məhsul daha çox olduğundan, ixracı ehtimal olunan hər hansı bir miqdar ərzaq məhsulun əlindəki ehtiyatının çox təsir etdiyi nadir olan böyük dövlətlərdə ixracın hədsiz-hüduzsuz sərbəstliyi daha az təhlükəlidir. İsveçrə əyalətində və ya İtaliyanın kiçik dövlətlərindən bəzilərində ərzaq məhsulları ixracını azaltmaq bəzən, bəlkə də lazım ola bilər. Fransa və ya İngiltərə kimi böyük ölkələrdə buna, demək olar ki, heç ehtiyac olmur. O ki, qaldı fermerin malını həmişə ən yaxşı bazara yollamasına mane olmağa, həmişəki ədalət qanunlarını bir ictimai mənfəət düşüncəsinə, hökumətin mənasız hikmətinə birbaşa fəda etməkdir. Bu elə bir suverenlik səciyyəsidir ki, qanunvericilik qüvvəsinə görə ancaq ən vacib məcburiyyət hallarında istifadə olunmalıdır və ancaq həmin vaxt xoş qarşılana bilər. Ərzaq məhsulları ixracının qadağan edildiyi qiymət, ixrac bir gün yenə də qadağan olunarsa, həmişə çox yuxarı olmalıdır.

Ərzaq məhsullarına dair qanunlar həmişə dinlə əlaqədar qanunlarla müqayisə oluna bilər. İstər bu dünyadakı yaşayışını, istərsə də digər dünyadakı xoşbəxtliyi ilə əlaqədar işlərə xalq çox yaxın olduğu üçün onların yersiz fikirlərinə hökumətin boyun əyməsi və ictimai əmin-amanlığını qorumaq üçün onların münasib gördüyü sistemi qurmalıdır. Bu iki əsas məqsəddən biri, ya da digəri üçün ağlabatan bir sistemə belə nadir hallarda rast gəlinməsinin səbəbi zənnimcə bundandır.

IV. Daşımacılıqla məşğul olan tacirin, yəni yenidən ixrac etmək üçün xarici ərzaq məhsulları idxal edən tacirin ticarəti daxili bazar ehtiyacının bəzən şəkildə qarşılınmasına yararır. Ərzaq məhsullarını daxili bazara satmaq, əslində onun ticarətinin əsl məqsədi deyildir. Amma orada satmağa, hətta xarici bazarda əldə etməyi umduğundan daha az pula satmağa, adətən könlü razıdır. Çünki, beləliklə, yükləmə, boşaltma, gəmi icarəsi haqqı və sığorta xərclərinə qənaət edir. Daşımacılıq ticarəti sayəsində başqa ölkələrin ərzağına, mağaza və anbarın olduğu ölkədəki əhalinin özü nadir hallarda möhtac ola bilər. Beləliklə daşımacılıq ticarəti

daxili bazarda ərzaq məhsullarının pul ilə ifadə olunan ortalama qiymətini azaltmağa yaraya bilərsə də, həmin səbəbdən əsl dəyərini aşağı sala bilməz. Ancaq gümüşün əsl dəyərini bir az artırır.

Əslində daşımacılıq ticarəti Böyük Britaniyada bütün mümkün hallarda xarici ərzaq məhsullarının idxalının bağlı olduğu yuxarı rüsumlarla qadağan edilmişdir. Bu rüsumların böyük bir hissəsində geri qaytarılma yoxdur. Rüsumların ötəri qanunlarla qüvvədən salınmasını qıtlığın lazım etdiyi fəvqəladə vaxtlarda isə ixrac həmişə qadağan edilirdi. Nəticə etibarilə də, bu qanunlar sistemi ilə daşımacılıq ticarəti, əslində həmişə qadağan idi.

Belə olduqda pul mükafatı verilməsi ilə əlaqədar qanunlar sistemi haqqındakı tərifi yersizdir. Böyük Britaniyanın çox vaxt həmin qanunlarla əsaslandırılan inkişafı və rifahı çox asanlıqla başqa səbəblərlə də əsaslandırıla bilər. Bunlara və mənasız daha iyirmi ədəd ticarət tədbirinin əksinə öz əməyinin məhsullarından istifadə edən hər bir insana Böyük Britaniyadakı qanunların verdiyi təhlükəsizlik hər hansı bir ölkənin üzünü güldürməyə kifayət edir; bu təhlükəsizlik isə tam pul mükafatının verildiyi vaxtlardakı inqilabla kamilləşmişdir. Sərbəst və etibarlı şəkildə xərclənməsinə meydan verildikdə hər fərdin öz vəziyyətini yaxşılaşdırma yolundakı təbii çabası elə sağlam bir mənbədir ki, təkbaşına, heç bir kömək olmadan həm cəmiyyəti zənginlik və rifaha aparacaq, həm də onun hərəkətlərini insanlar tərəfindən yazılan qanunlardakı laqeydliyin tez-tez axsatmaq üçün istifadə etdiyi bir sıra qeyri-münasib maneələri (bu maneələrin təsiri həmişə azdan-çoxdan onun müstəqilliyini zədələmək, etibarlılığını azaltmaq da olsa) aşacaq gücdədir. Böyük Britaniyada əmək tam bir əmin-amanlıq içərisindədir, qüsursuz şəkildə həqiqi olmaqdan uzaq olsa da, Avropanın hər hansı bir ərazisindəki qədər və ya oradakından daha azaddır.

Böyük Britaniyanın ən yüksək rifah və inkişaf dövrü pul mükafatı ilə əlaqədar qanunlar sistemindən sonradır, amma belədir deyə bunu həmin qanunlarla əlaqələndirməmiş lazımsız deyil. Bu dövr eyni vaxtda beynəlxalq borcdan da sonrakı dövrdür. Lakin heç şübhə yoxdur ki, bu rifah və inkişaf dövrünün səbəbi beynəlxalq borc deyildir.

İspaniya ilə Portuqaliyanın polis mühafizəsinin olduğu ölkədəki qiymətli metalların qiymətini bir az azaltması meyilləri pul mükafatı ilə əlaqədar qanunlar sistemində eynən varsa da, Böyük Britaniya Avropanın, əlbəttə ki, ən varlı ölkələrindən biridir. İspaniya ilə Portuqaliya isə ən kasıblarıdır. Lakin bu vəziyyət fərqi asanlıqla iki ayrı səbəblə açıqlana bilər. Birincisi, qızıl ilə gümüş ixracının İspaniyada

vergisi, Portuqaliyada qadağası və həmin qanunların tətbiqinə göz-qulaq olan gözüaçıq polis mühafizəsi, öz aralarında ildə altı milyon ingilis lirəsindən çox idxal edən bu çox yoxsul iki ölkədə həmin metalların dəyərini azaltmaq cəhətdən, Böyük Britaniyada ərzaq məhsulları qanunlarının edə bildiyi ilə müqayisədə həm daha qısa yoldan, həm də daha qüvvətli təsir etməlidir. İkincisinə gəldikdə isə, həmin ölkələrdə bu pis idarəetmə tədbirləri, əhalinin ümumi azadlığı və etibarını arasında balans yoxdur. Onlarda əmək nə azaddır, nə də etibarlı şəkildədir. Bir çoxu mənasızlıqlar və təhriflər içində üzən ticarət tədbirləri eyni dərəcədə hikmətlə dolu olsa belə, İspaniyanın da, Portuqaliyanın da ancaq mülki idarəetməsi ilə kilsə idarəetməsi indiki yoxsulluq vəziyyətini davam etdirməyə kifayət edəcək növdəndir.

Hal-hazırkı kralın 13-cü hakimiyyət ilindəki qanunların 43-cü bölməsi ilə ərzaq məhsulları qanunları bir çox cəhətdən əvvəlkindən yaxşıdır, amma bir iki cəhətdən, bəlkə o qədər də yaxşı olmayan yeni bir sistemin qurulduğu görünür.

Bu qadağaya əsasən orta keyfiyyətdəki buğdanın qiyməti $\frac{1}{4}$ kantar üçün qırx səkkiz şilling, orta keyfiyyətdəki çovdarın, noxudun və ya lobyanın qiyməti otuz iki şilling, arpanın qiyməti iyirmi dörd şilling və yulafınkı on altı şilling olduqda, daxili istehlaka istiqamətli idxaldan alınan yuxarı rüsumlar ləğv olunmaqla onların yerinə buğdanın $\frac{1}{4}$ kantarı üçün ancaq 6 penni, digər dənli bitkilərə də eyni nisbətdə olmaq şərtilə kiçik bir rüsum qoyulur. Müxtəlif növdən bütün bu dənli bitkilər üçün, lakin xüsusən buğda üçün daxili bazar, beləliklə, əvvəlkinə nisbətən daha ucuz qiymətlərlə xarici ərzaqlara açıq olmaqdadır.

Eyni qanuna əsasən buğda ixracına verilən beş şillinglik köhnə pul mükafatı əvvəllər qiymət qırx səkkiz şilling olduqda verilərkən, artıq $\frac{1}{4}$ kantar üçün qırx dörd şilling olduqda verilməkdə, arpa ixracına verilən iki şilling altı pennilik köhnə pul mükafatı əvvəllər pul mükafatının verildiyi qiymət olan iyirmi dörd şilling əvəzinə iyirmi iki olduqda verilməkdə, yulaf əzməsinə verilən iki şilling altı pennilik köhnə pul mükafatı əvvəllər pul mükafatının verildiyi qiymət olan on beş şilling əvəzinə on dörd olduqda verilməkdədir. Çovdara verilən pul mükafatı üç şilling altı pennidən üç şillingə salınmaqda, əvvəllər verildiyi qiymət olan otuz iki şilling əvəzinə qiymət iyirmi səkkiz olduqda verilməkdədir. Pul mükafatları mənim sübut etməyə çalışdığım kimi qeyri-münasibdirsə, nə qədər əvvəl dayandırılırsa və nə qədər az olarsa o dərəcədə yaxşıdır.

Eyni qanun həmin vaxtlarda açarının biri kralda, digəri idxalçıda olan bir anbara yerləşdirilmək şərtilə, yenidən rüsumsuz şəkildə ixrac edilmək üçün ən aşağı qiymətlərlə ərzaq məhsulları idxalına icazə verir.

Əslində bu sərbəstlik müxtəlif Böyük Britaniya limanlarının iyirmi beşindən çoxunu əhatə etmir. Amma bunlar seçmə limanlar olub digərlərinin çoxunda, bəlkə bu işə əlverişli olacaq anbarlar da yoxdur.

Bu cəhətdən, bu qanunun köhnə sistemlə müqayisədə bir inkişaf olduğu açıqca görünür.

Lakin eyni qanuna əsasən qiymət on dörd şillingdən çox olduqda yulaf ixracına $\frac{1}{4}$ kantar üçün iki şilling pul mükafatı verilir. Əvvəllər nə bu növ taxılın, nə də noxud və ya lobyanın ixracına heç pul mükafatı verilmirdi.

Yenə eyni qanunla qiyməti $\frac{1}{4}$ kantar üçün qırx dörd şilling olduqda buğdanın, iyirmi səkkiz şilling olduqda çovdarın, iyirmi iki şilling olduqda arpanın, on dörd şilling olduqda yulafın ixracı qadağan edilir. Bu növbənöv qiymətlərin hamısı həddindən çox aşağı görünür. Bundan başqa tapa-tapa tam həmin ixracı məcbur etmək üçün verilən pul mükafatının qaldırıldığı qiymətlərdə ixracı tamamilə qadağan etməkdə elə bil bir uyğunsuzluq var. Əlbəttə ki, daha aşağı bir qiymətdə pul mükafatı qaldırılmalı, ya da çox daha yuxarı bir qiymətdə ixraca icazə verilməli idi.

Bu cəhətdən yeni qanun görünür ki, köhnə sistemdən geri qalır. Amma bütün nöqsanları ilə birlikdə bu qanun üçün bəlkə Solon qanunları haqqında deyiləni deyə bilərik: özbaşına ideal olmamaqla yanaşı zəmanənin mənfəətləri ilə, vaxtından əvvəl mühakimələri və mizacı ilə ən yaxşı uzlaşa bilən qanundur. Bəlkə, vaxtı gəldikdə daha yaxşı qanunlar üçün özül ola bilər.

VI FƏSİL

TİCARƏT MÜQAVİLƏLƏRİ HAQQINDA

Bir xalq bütün digər yad ölkələrdən gətirilməsini qadağan etdiyi bir sıra malların daxil olmasına icazə verməyə və ya bir ölkənin mallarının bütün digər ölkələrinə qoyduğu rüsumlardan azad etməyə bir müqavilə ilə özünü məcbur edərsə, ticarəti belə dostcasına mühafizə olan ölkənin, ya da heç olmazsa həmin ölkə tacirləri ilə istehsalçıların müqavilədən, şübhəsiz, böyük qazanclar əldə etmələri lazımdır. Həmin tacirlərlə istehsalçılar özlərinə belə mehriban rəftar edən ölkədə bir cür inhisardan istifadə edirlər. Malları üçün həmin ölkə həm daha geniş, həm də daha qazançlı bir bazar halına gəlir. Daha genişdir, çünki başqa xalqların malları ya icazə verilmədiyi, ya da daha ağır rüsumlarla bağlı olduğu üçün bura onların mallarını daha çox cəzb edir. Daha qazançlıdır, çünki dostca mühafizə olunan ölkənin tacirləri orada bir növ inhisardan istifadə edərək mallarının çox vaxt bütün digər xalqların sərbəst rəqabət qarşısında qoyulduğu təqdirdə ola biləcəyi ilə müqayisədə daha yaxşı qiymətə satırlar.

Lakin belə müqavilələr dostca mühafizə olunan ölkənin tacirləri ilə sənayeçilərinə faydalı olmaqla yanaşı mühafizə edən ölkənin tacirləri ilə sənayeçiləri üçün istər-istəməz qüsurludur. Çünki onlar əleyhinə yad bir xalqa monopoliya bağışlanmış olur və ehtiyac duymadıkları xarici malları onların çoxu digər xalqların sərbəst rəqabətinə meydan verildiyi təqdirdə ola biləcəyindən daha bahaya almaları lazımdır. Bu səbəbdən belə bir xalqın öz məhsulundan əvəzində xarici mal satın aldığı hissə daha ucuz satılmalıdır. Çünki iki şey bir-biri əvəzində dəyişdirildikdə bu şeylərdən birinin ucuzluğu digərinin bahalılığının məcburi nəticəsi və ya daha doğrusu, bahalı olması deməkdir. Nəticə etibarilə, hər belə müqavilə üçün illik məhsulunun mübadilə dəyərində azalma ehtimalı vardır. Amma bu azalma, demək olar ki, heç vaxt mütləq bir zərərə deyil, sadəcə olaraq, müqavilə olmadığı təqdirdə əldə ediləcəyi qazancın azalmasına apara bilər. Xalq məmulatlarını təbii yolla ola biləcəyindən daha ucuz satmaqla yanaşı, ehtimal ki, həm qiymətindən aşağı, həm də pul mükafatı vəziyyətində olduğu kimi məmulatları bazara gətirmək üçün istifadə olunan kapitalı alışılmış karları ilə birlikdə yenidən yerinə qoymayacaq bir qiymətə satmaz. Satarsa bu ticarətin ömrü uzun olmaz. Nəticə etibarilə də, mühafizə edən ölkədə, sərbəst bir rəqabət olduğu təqdirdə qazanacağı ilə müqayisədə daha az olsa da, bu ticarətdən yenə də qazanır.

Lakin bəzi ticarət müqavilələri bunlardan çox fərqli prinsiplərə əsasən faydalı hesab edilmiş, aralarındakı ticarətin hamısında hər il satın alındığından daha çox satış edəcəyini, hər il özünə gümüş və qızıl qalığının geri gələcəyini umduğu üçün ticarətlə məşğul olan bir ölkə, bəzən yad xalqın bir sıra mallarına öz əleyhinə olmaqla belə bir inhisar bağışlamışdır. 1703-cü ildə cənab Methuen İngiltərə ilə Portuqaliya arasında nəticəyə bağlı olan ticarət müqaviləsi bu prinsipə əsaslanaraq çox bəyənilmişdir. Ancaq üç maddədən ibarət olan həmin müqavilənin sözbəsöz tərcüməsi aşağıdakı kimidir.

Maddə 1.

Zati-aliləri Portuqaliya kralı istər özü, istərsə də varisləri adına Britaniya istehsalı qara mahudlarla və başqa yun məmulatlarının qanunla qadağan edilənə qədər Portuqaliyaya daxil olmasına bundan sonra həmişə icazə verməyə söz verir, bu şərtlə ki:

Maddə 2.

Yəni, görkəmli Böyük Britaniya kraliçası özü və varisləri adına Portuqaliya istehsalı olan şərablardan bundan sonra Britaniyaya daxil olmasına həmişə icazə verməyi öz öhdəsinə götürəcəkdir. Belə ki, Britaniya və Fransa krallıqları arasında istər sülh, istər müharibə olsun, Böyük Britaniyaya istər bərel, istər çəlləklərlə, istərsə də digər qablarla idxal edilsin, bu şərablarda eyni miqdardakı və ya ölçüdəki fransız şərablardan istənilən tarifi və ya rüsumun üçdə biri azaldılacaq və ya aşağı salınacaqdır, birbaşa və ya dolayısı yolla tarif, rüsum və ya hər hansı başqa bir adla heç vaxt daha çox miqdar istənilməyəcəkdir. Amma gömrük rüsumunda yuxarıda qeyd olunduğu kimi ediləcək bu endirimə və ya yüngülləşdirməyə hər hansı bir vaxtda, hər hansı bir şəkildə əl qoyular və ya mane olunarsa, zati-aliləri Portuqaliya kralı Britaniya istehsalı qara mahud və digər yun məhsulların idxalını yenidən qadağan etmək haqqına sahib və mümkün olacaqdır.

Maddə 3.

Tam hüquqlu zadəgan elçilər yuxarıda adları çəkilən sahiblərinin bu müqaviləni rəsmi şəkildə təsdiqləyəcəyini və ikiaylıq bir müddət ərzində təsdiqləmə sənədlərinin qarşılıqlı şəkildə veriləcəyini vəd edir və öhdəliklərini götürürlər.

Bu müqaviləyə əsasən Portuqaliya kralı ingilis yun məhsullarının eynən qadağadan əvvəlki əsaslara görə daxil olmasına icazə verməyə, yəni həmin vaxtdan əvvəl ödənilmiş olan rüsumları artırmağı öz üzərinə götürmüşdür. Amma bunların hər hansı başqa xalqın, məsələn, Fransanın və ya Flandriyanın yun məhsullarından daha yaxşı şərtlərlə daxil olmasına icazə vermək mükəlləfiyyəti altına girmir. Böyük Britaniya hökmdarı isə əksinə, Portuqaliya şərəblarının onlarla rəqabət etməsi ən ehtimal olan, yəni fransız şərəbları üçün ödənən rüsumun ancaq üçdə ikisini ödəyərək daxil olmasını öhdəsinə götürür. Deməli, bu cəhətdən bu müqavilə açıq şəkildə Portuqaliya üçün faydalı, Böyük Britaniya üçün isə qüsurludur.

Belə olduğu halda belə, bu müqavilə İngiltərə ticarət siyasətinin bir şah əsəri olaraq göylərə çıxarılmışdır. Portuqaliya Braziliyadan hər il daxili ticarətində istər sikkə, istərsə də qab-qacaq şəklində istifadə edə biləcəyi miqdardan daha çox qızıl alır. Əlavə miqdar seyflərdə boş-boşuna bağlı qalmasına göz yumulmayacaq qədər dəyərlidir. Ölkə daxilində əlverişli tələb yeri tapmadığı üçün də, hər hansı bir qanunun əksinə, bu hissə ölkə xaricinə göndərilib ölkədə tələb olunan daha əlverişli bir şeylə dəyişdirilməlidir. Bu qızılın böyük bir hissəsi ya ingilis malları əvəzində, ya da satdıqları malların İngiltərə vasitəsilə ilə əllərinə keçən digər Avropa xalqlarının malları əvəzində hər il İngiltərəyə gəlir. Cənab Barettiyə deyildiyinə görə, hər həftə Lissabondan gələn poçt gəmisi İngiltərəyə hər yeni həftədə əlli min ingilis lirəsindən çox qızıl gətiribmiş. Bu miqdar şişirdilmiş ola bilər. Bu miqdarın cəmi ildə iki milyon altı yüz min ingilis lirəsindən çoxdur ki, bu Braziliyada çıxdığı fərz edilən qızıl miqdarından daha çoxdur.

Tacirlərimizin bir neçə il əvvəl Portuqaliya hökmdarı ilə münasibətləri yaxşı deyildi. Müqavilə ilə deyil, həmin hökmdar tərəfindən, ehtimal ki, əslində Böyük Britaniya hökmdarının xahişinə əsasən və göstərdiyi müdafiə və himayədarlıq kimi daha böyük xidmətlər əvəzində sırf xeyrxahlıq olaraq onlara bağışlanan imtiyazlar ya pozulmuş, ya da geri alınmışdı. Nəticə etibarilə də, Portuqaliya ticarətini göylərə çıxarmaqda ən çox mənfəəti olanlar o zaman onu, adətən zənn edildiyindən daha az faydalı göstərməyə daha çox meyilli oldular. İddia edirdilər ki, hər il Böyük Britaniyaya idxal edilən Portuqaliya çərəzləri ilə şərəbları Portuqaliyaya göndərilən ingilis mallarının dəyərinə, demək olar ki, bərabər olduğu üçün, bu illik qızıl idxalının çox hissəsinin təxminən hamısı Böyük Britaniya üçün deyil, digər Avropa xalqları üçündür.

Amma deyək ki, hamısı birdən Böyük Britaniya üçündürsə və cəmi cənab Baretinin fərz etdiyindən daha da çoxdursa, belə olduğu halda belə

bu ticarət ölkə xaricinə göndərilən eyni dəyərdəki cəm əvəzinə yenə həmin dəyərdə istehlak mallarını almamızdan ibarət olan hər hansı başqa ticarətdən daha faydalı olmur.

Krallıq ölkəsi içində qab-qacağa və ya sikkəyə hər il əlavə edilərək istifadə olunan qızıl miqdarının bu idxalın ancaq çox kiçik bir hissəsini təşkil etdiyi qəbul oluna bilər. Qalanı olduğu kimi xaricə göndərilir, bu və ya digər istehlak malları ilə mübadilə edilir. Amma ingilis əməyinin məhsulu ilə əvvəlcə Portuqaliya qızılı almaq, sonra həmin qızılla bu istehlak mallarını almaqdansa, bu istehlak mallarını birbaşa həmin məhsul ilə satın almaq İngiltərə üçün daha faydalı olar. Birbaşa edilən xarici istehlak ticarəti həmişə dolaşq olandan daha faydalıdır, eyni dəyər cəmində xarici malları ölkə bazarına gətirmək üçün də birincisində ikinci şəkildəkinə ilə müqayisədə çox daha kiçik bir kapital tələb olunur. Nəticə etibarilə də, əməyinin daha kiçik bir hissəsi Portuqaliya bazarına yarayacaq əmtəə istehsalında, daha böyük bir hissəsi isə Böyük Britaniyada tələb olunan istehlak mallarının tapıla biləcəyi digər bazarlarda satıla biləcək əmtəələrin istehsalında istifadə olunsay, İngiltərənin daha xeyrinə olar. Beləliklə, ölkə həm öz ehtiyacı üçün lazımlı qızılı, həm də istehlak əldə etmək üçün indikindən daha az kapital istifadə edir. Belə olduqda, əlimizdə başqa məqsədlər üçün, yəni əlavə bir miqdar sənayeni hərəkətə gətirmək və daha böyük birillik məhsul əldə etmək üçün istifadə olunacaq ehtiyat kapital olur.

Portuqaliya ticarətinin tamamilə xaricində qalsa belə, Britaniya istər qab-qacaq, istər sikkə, istərsə də xarici ticarət məqsədləri üçün ehtiyac duyduğu illik qızıl ehtiyatını tapmaqda çox çətinlik çəkməz. Qızıl əvəzində verilən dəyərləri olanlar başqa hər bir mal kimi qızılı da dəyəri qarşılığında həmişə orda-burda tapa bilərlər. Onsuz da Portuqaliyanın illik qızıl əlavəsi yenə də xaricə göndərilir və Böyük Britaniya almaya da, indi Böyük Britaniyanın eynən etdiyi kimi başqa xalq tərəfindən alınacaqdır. Portuqaliyanın qızılını satın alarkən, əslində birinci əldən satın alırıq (İspaniya istisna olmaqla), hər hansı başqa bir millətdən aldıqda qızılı ikinci əldən almamız lazımdır və bunun üçün bir az daha çox pul verə bilərik. Lakin bu fərq, şübhəsiz, ictimaiyyətin diqqətinə dəyməyəcək qədər kiçikdir.

Deyənlərə görə, qızılıımızın, demək olar ki, hamısı Portuqaliyadan gətirilir. Digər xalqlarla aramızdakı ticarət balansına ya əleyhimizədir, ya da çox lehimizə deyildir. Ancaq onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bir ölkədən nə qədər çox qızıl ixrac edərsək, bütün digər ölkələrdən istər-istəməz həmin dərəcədə az qızıl gətirəcəyik. Başqa hər mal üçün olduğu kimi

qızıla qarşı da təsirli olan tələb hər ölkədə müəyyən bir miqdarla məhdudlaşır. Bu miqdarın onda doqquzu bir ölkədən gələrsə, bütün digər ölkələrdən idxal edilmək üçün məntiqi olaraq ancaq onda bir hissəsi qalar. Bundan başqa, hər il müəyyən bir sıra ölkələrdən qab-qacaq və sikkə üçün lazım olandan nə qədər daha çox qızıl gətirilərsə, bir sıra başqa ölkələrə o qədər çox qızıl ixrac edilməlidir. Müasir siyasətin həmin solğun hədəfini meydana gətirən ticarət balansı da, müəyyən bir sıra ölkələr cəhətdən nə qədər lehimizə görünərsə, digər bir çox ölkələr cəhətdən istər-istəməz həmin dərəcədə əleyhimizə görünməlidir.

Bununla yanaşı, Portuqaliya ticarəti olmadan İngiltərənin yaşamaacağı haqqındakı bu gülməli fikrə əsaslanır ki, keçən müharibənin sonlarına doğru Fransa ilə İspaniya nə hücum, nə təxribat bəhanəsi olmadan Portuqaliya kralından limanlarına heç bir ingilis gəmisi buraxmamağını və bu qadağanı vədlərə əsaslandırmaqla həmin limanlara fransız və ya ispan əsgərlərini yerləşdirməyi ondan qəbul etməsini istədilər. Portuqaliya kralının qayını olan İspaniya kralının ona məsləhət gördüyü bu üzqizardan şərtlərə boyun əysəydi Britaniya, Portuqaliya ticarətini itirməkdən çox daha böyük bir narahatçılıqdan, yəni yeni bir müharibədə İngiltərə bütün gücünü həmin bir məqsədə istiqamətləndirsə də, ehtimal ki, çətin qoruya biləcəyi, özünü müdafiə üçün heç bir hazırlığı olmayan çox zəif bir müttəfiqi dəstəkləmək yükündən canını qurtarardı. Portuqaliya ticarətinin əldən çıxması həmin vaxtda bu ticarətlə məşğul olan və bəlkə də, bir-iki il ərzində kapitallarından eyni dərəcədə qazancla istifadə etmə yolunu tapmayacaq tacirləri, şübhəsiz, kifayət qədər çətinliyə salardı. Bu diqqətə layiq ticari siyasət misalı səbəbindən İngiltərənin çəkəcəyi bütün narahatçılıqlar, bəlkə bununla da məhdudlaşardı.

Hər il həyata keçirilən böyük qızıl və gümüş idxalı nə qab-qacaq, nə sikkə məqsədlərinə istiqamətli olmayıb, xarici ticarət üçündür. Qarmaqarışq xarici istehlak ticarəti bu metallarla, demək olar ki, bütün digər mallar vasitəsilə edilə biləcəyi ilə müqayisədə daha qazanclı şəkildə həyata keçirilə bilər. Bütün dünyanın ticarət vasitələri olduqları üçün bunlar bütün malların əvəzində hər hansı başqa bir maldan daha asan qəbul edilir. Həcmələri kiçik, dəyərləri böyük olduğu üçün də bir yerdən başqa bir yerə gətirilib aparılması, demək olar ki, hər hansı başqa bir növdən ticarət əmtəəsinin gətirilib aparılması ilə müqayisədə daha ucuz başa gəlir və beləliklə, daşındıqda dəyərlərindən çox az olan bir miqdarı itirirlər. Ona görə də, sırf başqa bir ölkədə bir sıra başqa əşya əvəzində yenidən satılmaq və ya dəyişdirilmək üçün xarici ölkələrdən satın alınan bütün mallar arasında qızıl və gümüş qədər əlverişlisi yoxdur. Portuqaliya

ticarətinin əməlli-başlı faydası - Böyük Britaniyada edilən müxtəlif qarmaqarışlıq xarici istehlak ticarətlərinin hamısını asanlaşdırmasındadır. Çox vacib olmasa belə, bu, şübhəsiz kifayət qədər faydalıdır.

Məlumdur ki, kral, ölkəsinin sikkəsinə hər il əlavə olunduğu müvafiq olaraq düşünüləcək qızıl və gümüş çox az miqdarda illik idxal üçün lazım gələ bilər. Portuqaliyada birbaşa ticarətimiz olmadığı təqdirdə də bu kiçik miqdar həmişə istənilən ölkədən çox asanlıqla tapıla bilər.

Zərgərlik sənəti Böyük Britaniyada çox vacib olmaqla yanaşı, zərgərlərin hər il satdıqları yeni qab-qacağın çoxu əridilmiş digər köhnə qab-qacaqdan hazırlanır. Ona görə də, kral ölkəsinin bütün bəzək əşyalarına hər il əlavə olunan miqdar daha çox ola bilməz və illik çox az miqdarda idxala ehtiyac duya bilər.

Sikkə üçün də vəziyyət eynidir. Elə zənn edirəm ki, qızıl sikkənin sonuncu dəfə edilən dəyişikliklərdən əvvəl qızıl olaraq on ildir üst-üstə ildə səkkiz yüz min lirədən çox tutan illik sikkə kəsmənin böyük bir hissəsini, heç kəs krallıq ölkəsində əvvəllər tədavüldə olan pula hər il edilən bir əlavə kimi görməz. Pul kəsmək xərcini hökumətin qarşılıdığı ölkədə sikkə içində qanunun tələb etdiyi ağırlıqda qızıl və gümüş tam olsa belə, sikkənin dəyəri həmin metalların kəsilməmiş haldakı eyni miqdarının dəyərindən heç vaxt çox ola bilməz. Çünki kəsilməmiş hər hansı bir miqdar qızıl və gümüş əvəzində bu metalların həmin miqdardakı sikkəsinə əldə etmək üçün ancaq sikkəxanaya əziyyət çəkib getmək və bəlkə, bir-iki həftə də gözləmək lazımdır. Amma hər ölkə tədavülündəki sikkələrin böyük hissəsi, demək olar ki, həmişə az-çox korlanmış, ya da başqa cür qüsurlarla standartını itirmişdir. Böyük Britaniyada son pul tədbirindən əvvəl vəziyyət sona qədər belə olmuş, qızıl iki faizdən, gümüş isə səkkiz faizdən çox olmaq şərtilə qanunla müəyyən olunmuş ağırlığının aşağısına düşmüşdü. Lakin qanunla müəyyən olunan ağırlığı tam olan, yəni içində bir libra qızıl olan qırx dörd yarım gineya bir libra ağırlığında kəsilməmiş qızıldan daha çoxunu satın ala bilmədiyi üçün, ağırlığı bir az azalmış qırx dörd yarım gineya bir libra ağırlıqdakı qızılı satın ala bilməzdi və bu kəsiri qarşılamaq üçün nə isə əlavə etmək lazım idi. Bu səbəbdən qızıl külçəsinin bazaradakı cari qiyməti, sikkəxana qiymətinin eynisi və ya 46 ingilis lirəsi 14 şilling 6 penni olmaq əvəzinə həmin vaxt 47 lirə 14 şilling, bəzən də təxminən 48 lirə idi. Lakin sikkələrin böyük hissəsi standartda görə xarab olduğu vaxt sikkəxanadan yeni çıxan qırx dörd yarım gineya bazarda digər adi gəmilərin hər hansı birindən daha çox tutumda mal ala bilmirdi. Çünki tacirin seyfinə girdikdə digər pullarla qarışdığı üçün onlar aradakı fərqi miqdarına dəyməyəcək qədər çox

əziyyət çəkmədən artıq bir-birindən seçilə bilmirdi. Digər gineyalar kimi bunlar da 46 ingilis lirəsi 14 şilling 6 pennidən çox etmirdi. Amma əritmə putasına atıldıqda nəzərəçarpacaq qədər bir itki vermədən onlardan bir libra ağırlığında qanunla müəyyən olunmuş standartda qızıl çıxırdı. Bu qızıl, qızıl sikkənin bütün məqsədlərinə əridilən qızıl qədər əlverişli olmaqla yanaşı, istənilən vaxt 47 lirə 14 şilling ilə 48 lirə nisbətində ya qızıl, ya gümüş əvəzində satıla bilirdi. Deməli yeni hazırlanmış sikkəni əritməkdə birbaşa kar var idi və əritmə elə qaşla göz arasında edilirdi ki, hökumət tərəfindən ediləcək heç bir tədbir bunun qarşısını ala bilməzdi. Bu səbəbdən sikkəxananın işləri bir az Penelopanın toxumasını xatırladır – gündüz toxunan iş gecə sökülür. Sikkəxana hər gün sikkə üstünə sikkə əlavə etmək üçün deyil, sikkənin gündüz əridilən ən yaxşı hissəsini yenidən yerinə qoymaq üçün çalışırdı.

Qızıl və gümüşlərini sikkəxanaya aparan özəl şəxslər sikkə kəsmə xərcini özləri ödəsələr, formasına görə qab-qacağın dəyərini necə artırırsa, bu xərc də həmin metalların dəyərinə dəyər əlavə edir. Belə olduqda, basılmış haldakı qızıl ilə gümüş kəsilməmiş olanlardan daha çox pul edir. Sikkə-haqqı (seignorage) çox yuxarı deyilsə, bu rüsumun bütün dəyəri külçəyə əlavə olunur. Çünki pul kəsmək imtiyazı hər yerdə ancaq hökumətə aid olduğu üçün bazara hökumətin lazım bildiyindən daha ucuz sikkə çıxarıla bilməz. Rüsum doğurdan yuxarı, yəni sikkə kəsmək üçün lazım olan əmək və xərcin əsl dəyərindən çox olsa, külçənin dəyəri ilə sikkə dəyəri arasındakı böyük fərq istər ölkə daxilindəki, istərsə xaricindəki dələduzları, miqdarı hökumət pulunun dəyərini azaldacaq dərəcədə çox saxta pulu bazara daxil etməyə həvəsləndirə bilər. Bununla yanaşı Fransada sikkə-haqqı səkkiz faiz olduğu halda, bundan nəzərəçarpacaq qədər narahatçılıq yaratmır. Pulunu yamsıladığı ölkədə yaşayırsa dələduzun özünün, xarici bir ölkədə yaşayırsa adamlarının, ya da xəbərçilərinin hər tərəfdə qarşılaşdığı təhlükələr altı və ya yeddi faiz kar üçün nəzərə çarpmayacaq qədər böyükdür.

Fransada sikkə-haqqı sikkənin dəyərini içindəki xalis qızılın miqdarı nisbətində görə daha da artırır. Lakin 1726-cı il yanvar tarixli fərmanla¹ iyirmi dörd karatlıq xalis qızılın sikkəxanada qiyməti (səkkiz Paris unsiya markı ağırlığında) 740 livr² 9 sou³ 1 tam 1/11 denye¹ olaraq hesablan-

¹ Dictionnaire de Monnoies, II cild, Seignorage yazısına baxın. səh. 489., yazıçı M. Abot de Bazin ghen, Paris Pul Palatasında məsləhətçi üzv.

² Fransız pul vahidləri (t. q.).

³ Yenə orada.

mişdir. Fransız qızıl pulunda sikkəxananın tökmək payı hesaba alındıqda iyirmi bir karat üç çərək xalis qızıl, iki karat bir çərək qarışıq ərinti vardır.

Bu səbəbdən bir mark² ağırlıqdakı tam standartlı qızıl təxminən altı yüz yetmiş bir livr on denyedən çox etmir. Amma Fransada bu bir mark ağırlıqdakı tam standartlı qızıldan (hər biri iyirmi dörd livrlik) otuz Louis qızılı və ya yeddi yüz iyirmi livr kəsilir. Nəticə etibarilə də, kəsilən bir mark ağırlıqdakı tam standartlı qızıl külçənin dəyərini altı yüz yetmiş bir livr, denye ilə isə yeddi yüz iyirmi livr arasındakı fərq qədər, ya da qırx səkkiz livr on doqquz sou iki denye artırır.

Yeni sikkəni əritmədəki karı sikkə-haqqı çox vaxt heç etdiyi kimi, hər dəfə də azaldır. Bu kar həmişə, gündəlik tədavül içində olması lazım olan külçə miqdarı ilə doğurdan içində olan miqdar arasındakı fərqdən meydana gəlir. Bu fərq sikkə-haqqından az olarsa, kar əvəzinə zərər verir. Fərq sikkə-haqqından çoxdursa, gerçəkdə bir az qazanc əldə ediləcək, amma bu, sikkə-haqqı olmadığı təqdirdə ediləcək qazancdan azdır. Məsələn, qızıl pulun keçən dəfəki təşkilindən əvvəl, pul çapı üzərində yüzdə beş sikkə-haqqı olsaydı, qızıl sikkənin əridilməsi halında yüzdə üç bir zərəyə girilərdi. Sikkə-haqqı yüzdə iki olsaydı, nə qazanc əldə edilərdi, nə zərər. Sikkə-haqqı yüzdə bir olsaydı, yüzdə iki yerinə, ancaq yüzdə bir qazanc olardı. Onun üçün, pulun dartılaraq deyil sayılaraq alındığı yerlərlə sikkə-haqqı, sikkənin əridilməsinin və eyni səbəblə ixracının, ən təsirli göstəricisidir. Əridilən, ya da ixrac edilən parçalar, çox vaxt, ən yaxşılıarı və ən qiymətliyəridir. Çünki ən çox qazancı bunlar gətirər.

Pul çapının şəkildən azad tutularaq çap olunması haqda qanun, ilk dəfə olaraq, II Çarlzin hakimiyyəti əsnasında müəyyən bir zaman üçün qoyuldu, sonra müxtəlif uzanmalarla 1769-cu qədər davam etdirildi və o zaman davamlı hala gətirildi. İngiltərə Bankı kassalarını yenidən pul ilə doldurmaq üçün tez-tez külçə aparmaq məcburiyyətindədir və ehtimal ki, pul çapı xərcinin özünə deyil, hökumətə yüklənməsinin öz çıxarma daha uyğun gələcəyini düşünmüşdür. Hökumətin, bu qanunu davamlı etməyə razılıq nümayişi, bəlkə, bu böyük ortaqlığın xatirini xoş etmək üçün idi.

Pulun keçən dəfəki təşkilindən əvvəl, İngiltərənin tədavüldəki qızıl pulu, qanuni dəyərindən yüzdə iki aşağı ikən, sikkə-haqqı olmadığından, yayılması lazım olan tam nizamlı qızıl külçə miqdarı dəyərinin yüzdə iki aşağısında idi. Bu səbəbdən bu böyük ortaqlıq, sikkə kəsdirmək üzrə qızıl külçə satın aldığı zaman, külçəyə, çevrildikdən sonra edəcəyindən yüzdə

¹ Yenə orada.

² Avropada qızıl ilə gümüş üçün əvvəllər istifadə olunan ağırlıq ölçü vahidi (t. q.).

iki çox pul vermək məcburiyyətində idi. Amma pul çapı üzərində yüzdə iki olan bir sikkə-haqqı olsa, hər gün tədavüldə olan qızıl pul, qanuni dəyərindən yüzdə iki əskik olmasına qarşı, dəyər tərəfindən, ehtiva etməsi lazım olan tam nizamlı qızıl qədər edər. Çünki bu təqdirdə olan formanın dəyəri ağırlıqdakı nöqsanı kompensasiya edər.

Doğrusu, ortaqlığın sikkə-haqqı ödənməsi lazım gələcək, sikkə-haqqı yüzdə iki olduğuna görə, bütün əməliyyat üzərindən ortaqlığın zərəri, tipi-tipinə yüzdə iki olacaq, amma bu sikkə-haqqının gerçəkdə olduğundan daha çox qalxmayacaq.

Sikkə-haqqı yüzdə beş və tədavüldəki qızıl pul qanuni dəyərindən yalnız yüzdə iki əskik isə, o zaman bank, külçə əvəzi əlavə olaraq yüzdə üç qazanar. Amma pul basdırmaq üçün yüzdə beş bir sikkə-haqqı ödənməsi lazım olacağından, bütün əməliyyat üzərindən itkisi, yenə yüzdə iki olar.

Bir tərəfdən məqbul bir sikkə-haqqı varkən bir yandan, pulun keçən dəfəki təşkilindən bəri, demək olar ki, elə olduğu üzrə, sikkə tam qanuni dəyərində isə bank sikkə-haqqı üzündən itirilə biləcəyi, külçə əvəzindən qazanır, külçə əvəzində qazana biləcəyini sikkə-haqqı ucbatından itirər. Beləcə bütün əməliyyat üzərindən nə zərər edər, nə qazanır, yuxarıdakı halların hamısında olduğu kimi, bunda da, bank üçün vəziyyət, sikkə-haqqının olmadığı halın hamısıyla eynidir.

Bir maldan alınan vergi, qaçaqçılığı etina etdirməyəcək qədər mülayim isə, o malın alverini edən tacir vergini nağd verməklə birlikdə mal əvəzi ilə geri götürdüyü üçün, doğrudan ödəmiş olmaz. Vergini, nəhayət, ən son alıcı, yaxud istehlakçı ödəyər.

Totalım pul, qarşısında hər kəsin tacir kəsildiyi bir maldır. Hər kəs pulu olsa-olsa yenidən satmaq üçün satın alar, adi hallarda, onun son satıcısı və ya istehlakçısı yoxdur. Bundan ötəri, pul çapı vergisi, işçiləri ürəkləndirməyəcəyi qədər mülayim olduğu zaman, vergini hər kəs nağd verməklə birlikdə qəti olaraq ödəyən yoxdur. Çünki hər kəs vergini, sikkədəki dəyər artığı şəklində geri alır.

Elə olduğu üçün, yüngül bir sikkə-haqqı, basılmaq üzrə külçəsini zərəbxanaya aparın bankın, yaxud o biri xüsusi adamların məsrəfini heç bir halda artırmaz. Azacıq bir sikkə-haqqı olmaması da, xərci heç bir zaman azaltmaz. Sikkə-haqqı olsa da, olmasa da tədavüldəki sikkənin qanunlu ağırlığı tamamdırsa, pul çapı heç kimi xərcə salmaz, dəyəri əskikdirsə, pul çapı, sikkə içində hər vaxt olması lazım olan külçə miqdarıyla, həqiqətən olan miqdar arasındakı fərqə düşmək lazımdır.

Demək ki, pul basma xərcini özü verincə, hökumət, tək kiçik bir xərcə girməklə yanaşı, uyğun bir şəkillə əldə edə biləcəyi kiçik bir gəliri

də itirər. Dövlət tərəfindən göstərilən bu gərəksiz comərdlik nümunəsinin nə banka, nə xüsusi kəslərə bir faydası olar.

Bununla birlikdə, özlərinə heç bir qazanc vəd etməyib, sırf, bir zərəərə uğramayacaqları iddiasında olan bir fikrə güvənərək, sikkə-haqqı qoyulmasına razılaşmağa, bank idarə heyəti, ehtimal ki, yanaşmaz. Qızıl pulun indi içində olduğu vəziyyətdə və bu pul dəyəri üzərindən qəbul ediləcək olduqda, rəhbərlik heyətinin belə bir dəyişiklikdən, əlbəttə, bir qazancı olmaz.

Amma qızıl pulu dartma adəti, çox real olduğu kimi, bir dəfə ortadan qalxmağa üz tutsa və qızıl pul, keçən dəfəki pul təşkilindən əvvəl içində olduğu eyni etibarsızlıq vəziyyətinə düşsə, sikkə-haqqı qoyulmasından bankın əldə edəcəyi qazanc, yaxud daha doğru qənaətlər, ehtimalki, çox əhəmiyyətli olar. Zərəbxanaya ürəyi istədiyi qədər külçə göndərən tək ortaqlıq İngiltərə Bankı olub, illik pul çapı yükü, başdan aşağı, yaxud az qala hamısı onundur.

Gördüyü iş, yalnız sikkədəki qaçılmaz itkiləri və zəruri olan aşınıb köhnəlməyi təmir etməkdən meydana gəlsə, illik pul çapı, əlli min, yaxud ən çox yüz min lirəni keçə bilməz. Lakin sikkə qanunun istədiyi ağırlıqdan aşağı düşsə, illik pul çapının, üstəlik tədavüldəki pulda, ixrac və əritmə putası üzündən boyuna açılıb dayanan böyük çatları bağlamalıdır. Qızıl pulun son dəfə təşkil edilməsindən dərhal əvvəlki on, on iki il ərzində illik pul çapının ortalama səkkiz yüz əlli min lirəni aşması bundan irəli gəlirdi. Amma qızıl pul üzərində yüzdə dörd, ya da beş sikkə-haqqı olsa, işlər o zamanki halda ikən, istər ixracın, istərsə də əritmə putasının etdiklərini, bəlkə düz-əməlli önləyərdi. Səkkiz yüz əlli min lirəni aşan sikkə basılan külçədən, hər il bank yüzdə iki yarım ötərində itkiyə uğrayacağına, yaxud hər il iyirmi bir min iki yüz əlli lirədən çox zərəərə düşəcəyinə o itkinin bəlkə onda birinə uğramazdı.

Sikkə kəsmə xərcini qarşılamaq üzrə parlamentin ayırdığı gəlir, ildə vur-tut cəmi on dörd min lirə olub, bundan hökumətə düşən gerçək xərc, yaxud zərəbxana məmurlarının ödənişləri, etibarlı şəkildə mənə söylədiklərinə görə, bəzi hallarda, o məbləğin yarısını keçməməkdədir. Fərz edilə bilər ki, bu qədər bir məbləğin qənaəti hətta ondan çox tutmayacaq bir başqa məbləğin qazanılması, hökumət tərəfindən ciddi olaraq məşğul olunmağa dəyməyəcək dərəcədə əhəmiyyətsiz şeylərdir. Lakin ehtimal xaricində olmayan, köhnədən dəfələrlə olmuş və yenə də olması çox ehtimal olunan bir hadisənin ortaya çıxması halında, ildə on səkkiz, ya da iyirmi min lirənin qənaət edilməsi, İngiltərə Bankı qədər böyük bir

ortaqlıq tərəfindən belə ciddi olaraq diqqətə alınmağa, şübhəsiz dəyən bir şeydir.

Həminki düşüncələrlə fikirlərdən bir qisimini, Birinci kitabda, pulun mənşəyi ilə istifadəsinin, malların gerçək və etibarlı qiyməti arasındakı fərqin ələ alındığı hissələrə qoymaq, bəlkə daha yerində ola bilərdi. Bu da var ki, pul çapının etina etdirilməsinə bağlı qanunun kökü, merkantilist sistemin irəli sürdüyü xərci nağd ödədiyindən, onları bu hissə üçün saxlamağı daha doğru hesab etdim.

O sistemin ruhunu, hər millətin zənginliyini meydana gətirəcək sandığı obyektə, yəni pulun istehsalına bir növ mükafat vermək qədər oxşayacaq heç bir şey ola bilməz. Bu, onun ölkəni zənginləşdirmək üçün etdiyi ən yaxşı çarələrdən biridir.

VII FƏSİL

MÜSTƏMLƏKƏLƏR HAQQINDA

I bölmə

Yeni müstəmləkələr qurulması haqqında

Amerika ilə Qərbi Hind adalarındakı müxtəlif Avropa müstəmləkələrində ilk yerləşmə vəsiləsi olan düşüncə köhnə Yunan və Roma müstəmləkələrinin qurulmasına bələdçilik edən düşüncə kimi ala bildiyinə diqqətə çarpan və asan aydınlaşan deyildi.

Bütün müxtəlif köhnə Yunan dövlətlərindən hər birinin əlində, olan-qalan kiçik bir torpaq vardı. Bunlardan birində xalq o torpağın asanca bəsləyə bilməyəcəyi qədər artan kimi, bir qismi, qalmaq üçün yeni bir yurd axtarmaq məqsədilə dünyanın uzaq bir bölgəsinə göndərilərdi. Çünki özlərini əhatə edən döyüşçü qonşular səbəbindən, içərilərindən hər hansı birinin, ana yurddakı torpağını çox genişləndirməsi çətin idi. Dorilerin müstəmləkəçiləri, çoxluq Romanın quruluşundan əvvəlki dövrlərdə barbar və mədəniləşməmiş ulusların yaşadığı İtaliya ilə Siciliya, yunanların o biri iki böyük qəbiləsi olan iyonlarla eolilərin müstəmləkəçiləri, əhalisinin o sırada eynilə Siciliya və İtaliya əhalisi vəziyyətində olduğu anlaşılan Anadoluya və Egey dənizi adalarına gedirdi.

Ana şəhərin gözü ilə, müstəmləkə hər vaxt üçün kömək edilməyə haqqı olan, buna qarşılıq olaraq, böyük təşəkkür və hörmət borcu olan bir uşaq idi. Amma ana şəhər onu, üzərində birbaşa nüfuz, ya da səlahiyyət iddiasında olmadığı, qəyyumluq altından çıxmış, bir uşaq fərz edirdi. Müstəmləkə öz hökumət şəklini qərarlaşdırır, qanunlarını özü çıxarır, yüksək məmurlarını özü seçir, ana şəhərin razılığını gözləməyi ehtiyac duymayan, müstəqil bir dövlət kimi qonşularıyla barış, ya da döyüş edirdi. Bu cür hər müstəmləkə quruluşuna bələdçilik edən düşüncədən daha diqqətə çarpan və asan aydın olan bir şey ola bilməz.

Çox vaxt o biri köhnə respublikalar kimi Roma da, başlanğıcda dövləti meydana gətirən müxtəlif yurddaşlar arasında cəmiyyət ərazisini müəyyən bir nisbətə görə bölüşdürən bir torpaq qanunu üzərinə qurulmuşdu. İnsan işlərinin izlədiyi gediş nəticəsində, bu ilk bölüşmə şəkli evlənmə, miras və vərəsə yolu ilə istər-istəməz pozuldu, başqa-başqa bir çox ailələrin dolanışığına ayrılmış olan torpaqların, bir tək kimsənin əlinə

keçdiyi çox oldu. Bu qarışıqlığa (çünki buna qarışıqlıq gözüylə baxılırdı) çarə olmaq üzrə, hər hansı bir yurddaş əlində ola biləcək torpaq miqdarını beş yüz lirəyə, yəni aşağı-yuxarı üç yüz əlli ingilis acresi olaraq məhdudlaşdıran bir qanun elan edildi. Təbii ki, bir iki dəfə tətbiqə qoyulduğunu oxusaq da, bu qanun ya pozuldu, ya da ondan yan keçildi, bu səbəbdən sərvətlərdəki bərabərsizlik davamlı şəkildə artdı. Yurddaşlardan çoxunun torpağı yox idi. Bir azad insanın, torpağı olmadan müstəqil qala bilməsi isə, o zamanın ənənə və adətlərinə zidd idi. İndi yoxsul bir kimsə öz torpağı olmasa da, bir az sərmayəsi oldumu, bir başqasının torpaqlarını qrup biçə bilər, ya da kiçik pərakəndə ticarəti edə bilər. Sərmayəsi, yoxsa ya kənddə işçi, ya da sənətçi olaraq iş tapa bilər. Lakin köhnə romalılarda zənginlərin torpaqlarını həmişə (özü də kölə olan) bir işçi başının buyruğu altında işləyən kölələr işləyirdi. Ona görə cütçü, ya da işçi olaraq işləmək, yoxsul bir azad insana az qala nəsis olmazdı. Yəni bütün sənətlərlə emal ilə, hətta pərakəndə ticarətlə xeyrinə olmaq üzrə kölələr məşğul olardı. Ağaların zənginliyindən, nüfuzundan və dəstəyindən ötrü, kölələrlə ayaqlaşmağa yoxsul bir azad insanın dözə bilməsi çox çətin idi. Bu səbəbdən, torpağı olmayan yurddaşlar üçün, illik seçkilərdəki namizədlərin lütfkarlığından başqa ayrı vasitəsi yox idi. Tribunalar xalqı zənginlərlə böyüklər əleyhinə qışqırmaq istədiklərində, köhnə torpaq bölüşünü xalqın yadına salır, bu cür xüsusi mülkiyyəti məhdudlaşdıran qanunu ona respublikanın təməl qanunu olaraq göstərirdilər. Xalq, torpaq almaq üçün işi qışqırığa vurur, zənginlərlə böyüklər də, təxmin edə bilərik ki, öz torpaqlarından ona bir şey verməmək üçün yaxşıdan yaxşıya müqavimət göstərirdilər. Amma istilacı Roma bu kimi hallarda da, yurddaşlarını hara yerləşdirəcəklərini bilmədən, belə demək doğru isə, böyük dünyada, qismətlərini axtarmaq üzrə qapıb qoymaq məcburiyyətində deyildi. Onlara, ümumiyyətlə, zəbt olunmuş İtaliya ellərindən torpaqlar təsis edərdi. Orada respublika ərazisi içində olduqlarından, bunlar heç bir zaman müstəqil bir dövlət qura bilmirdilər, olsa-olsa bir növ şəxsiyyəti olan varlıq idilər. Bu varlıq, öz rəhbərliyi üçün bir iş çıxara bilmək qabiliyyəti olmaqla birlikdə, həmişə ana şəhərin xəbərdarlığına, hökumət nüfuzuna və həyata, gücünə bağlı idi. Çölə belə müstəmləkəçilər salmaqla, xalqın könlü bir az xoş edildiyi kimi, əks halda itaəti şübhə aparacaq olan yeni zəbt edilmiş bir əldə dəfələrlə, bir növ əsgər qüvvəti də yerləşdirilirdi. Dolayısıyla, bir Roma müstəmləkəsi, istər quruluşun öz xüsusiyyətini, istər bədənə gəlməsindəki səbəbləri düşünərək, bir Yunan müstəmləkəsinə görə tamamilə fərqli idi. Necə ki, öz dillərində bu bir-birindən fərqli quruluşları ifadə edən sözlərin, bir-birindən tamamilə ayrı

mənaları vardır. Latınca “Colonia” sözü torpağı işləmə deməkdir. Yunanca “α οἰκία” isə tərsinə iqamətgahdan ayrılma, yurddan köçətmə, evdən çıxma mənasını verir. Amma Roma müstəmləkələri bir çox baxımlardan Yunan müstəmləkələrindən fərqli olmaqla birlikdə, bunların qurulmalarına ön verən düşüncə, eyni dərəcədə diqqətə cərpandır. Hər iki təşkilatın mənşəyi ya qaçılmaz zərurət, yaxud dümdüz gözlə görünər faydaya söykənirdi.

Amerika ilə Qərbi Hind adalarında Avropa müstəmləkələrinin qurulması zərurətdən irəli gəlmədi. Yaratdıqları fayda isə çox böyük olmaqla birlikdə, elə də asan aydın olmaz və açıq-aşkar gözə dəyməz. Müstəmləkələr ilk qurularkən bu fayda qavranılmış deyildi, nə o quruluşda, nə ona gətirib çıxaran kəşflərdə faktor olmadı. O fayda nəyin nəsidir, genişliyi və sərhədləri nədir, bu gün də bəlkə yaxşıca aydın olmamışdır.

XIV və XV əsrlərdə venesyalılar, Avropanın o biri millətlərinə payladıqları ədviyyatın və başqa tərəfdən Şərqi-Hind mallarının çox qazanlı bir ticarətini edirdilər. Türklərin düşməni olan venesyalılar, bunları ən çox o zaman türklərin düşməni məmlüklərin suverenliyi altındakı Misirdən satın alırdılar. Venesya pulunun da köməyi ilə bu çıxar birliyi o ticarəti az qala tək venesyalılara həsr edən bir əlaqə meydana gətirdi.

Venesyalıların böyük qazanları, portuqaliyalıların gözünü çevirdi. Portuqaliyalılar; XV əsr boyu Qərbi ərəblərinin səhranın qarşı yaxasından özlərinə fil dişi və qızıl tozu gətirdikləri ölkələrə dənizdən çatmaq üzrə bir yol tapmaq üçün məşğul olmuşdular.

Venesyalıların etdiyi qazanlı alverə nə zamandır ortağ çıxmaq istəyirdilər. Bu son kəşf ortağ ola bilmək üçün onlara bir ümid qapısı açdı. 1497-ci ildə Vasco da Qama dörd parça gəmidən ibarət olan bir donanma ilə Lissabon limanından yelkən açdı. Dənizdə on bir ay yol getdikdən sonra, Hindistan sahillərinə çatdı. Beləcə, üst-üstə əsrə yaxın bir dövrdə böyük stabilliklə və dərhal ardı-arası kəsilmədən arxasından gedən bir kəşf seriyasını hamısına çatdırdı.

Ondan bir neçə il əvvəl bacarılaçağı hələ şübhəli görünən portuqaliyalıların cəhdlərindən bir şey çıxıb-çıxmayacağını Avropa maraqlanmağında olsun cenevrəli bir gəmi daha gözü çoxluq istəyən Qərb yolu ilə Şərq Hind ölkələrinə getmə qanununu təşkil etdi. O ölkələrin vəziyyəti Avropada çox yarımçıq bilinirdi. Oraları gəzən bir iki Avropalı səyyah, həqiqətən çox böyük olan bir şey, onu ölçə bilməyənlərə, bəlkə qarışıqlıq və məlumatsızlıq ucbatından harada isə ucu – bucağı yoxmuş kimi gəldiyindən, yaxud bəlkə, Avropadan beləsinə qırağ yerləri ziyarət etmə suverenlərinin heyrat oyandırışını bir az daha artırmaq üçün məsafəni

böyük göstərmişdilər. Kolumb çox haqlı olaraq bu yolun Şərq üzərindən nə cür uzansa, Qərb üzərindən də o cür qısalması lazım olduğu nəticəyə gəlmişdi. Bundan ötəri həm ən qisası, həm də ən güvənliyi olmaq üzrə, o yoldan getməyi irəli sürdü və işi yaxşı getdi, hazırladığının ola biləcəyinə Castille kraliçası İzabellanı inandırdı. Vasco da Gamanın səfər təşkilatı Portuqaliyadan yola çıxmazdan təxminən beş il əvvəl, 1492-ci ilin avqustunda, o, Palo limanında yelkən açaraq, iki-üç aylıq bir səfərdən sonra, ilkin kiçik Bahama, ya da Lucayan adalarının ardından, böyük St. Domingo adasını tapdı.

Totalım Kolumbun bu səfərdə sonrakıların hər hansı birində kəşf etdiyi ölkələrin, axtarışa çıxdığı ölkələrə bənzər yeri yox idi. St. Domingoda və yeni dünyanın bütün o biri bölgələrində, Çinlə Hindistandakı qrup biçmə və əhali çoxluğu yerinə, işlənməmiş və tək bir sıra çılpaq, yoxsul vəhşilərdən ibarət olan qəbilələrin oturduğu bir ölkədən başqa bir şey tapa bilmədi. Amma Çini və ya Şərqi Hind ölkələrini gəzmiş, yaxud heç olmasa öz arxasından buraları az-çox təsvir edən bir şeylər buraxmış ilk avropalı olan Marko Polonun izah etdiyi ölkələrdən kimisinin bunlar olmadığına inanmağa Kolumb asan yanaşmırdı. St.Domingoda bir dağın adı olan Cibao ilə Marco Polonun sözünü etdiyi Cibango adı arasında tapdığı şəkildə üstün kor-koranə bir bənzərlik, gün kimi gözə dəyən müəyyənliyin əksinə belə olsa, onun, zəhinini dolduran bu çox xoşlandığı düşüncəyə dönə-dolaşa geri dönməyə dəfələrlə çatırdı. Ferdinand ilə İzabellaya yazdığı məktublarda, kəşf etdiyi ölkələrə Hind Adaları adını verirdi. Şübhəsi yox idi ki, buralar, olsa-olsa Marco Polonun izah etdiyi ölkələrin bir ucu idi, Qanqdan, ya da İskəndərin fəth etdiyi ölkələrdən çox uzaq deyildi. Ən sonunda, buraların başqa yerlər olduğu qənaətinə gəldiyindən, hələ o zəngin ölkələrin çox uzaqlarda olmadığı ümidində idi. Bundan ötrü daha sonrakı bir gəzintidə Terra Firma sahili boyunca və Darien boğazına doğru onları axtarışa çıxdı.

Kolumbun bu yanılması üzündən, Hind adaları adı, o vaxtdan bu yazıq ölkələrin yaxasına yapışib qalmışdır. Sonunda, yenilərinin, köhnə Hind ölkələrindən büsbütün başqa olduqları yaxşıdan yaxşıya ortaya çıxınca, bunlara, Şərqi Hind ölkələri deyilən o birilərinin əleyhdarı olaraq Qərbi Hind adaları adı verilmişdir.

Ancaq kəşf etdiyi ölkələri hər nədisə, İspaniya saray ətrafına çox əhəmiyyətli deyə tanıtmamanın Kolumb üçün əhəmiyyəti vardı. Hər ölkənin gerçək sərvətini bədənə gətirən obyektlər olaraq, torpağın heyvan və bitki məhsulları baxımından, o zamanlar oraları bu şəkildə tanıtmığı haqlı sayacaq bir şeylər yox idi.

Siçan ilə dovşan arası bir şey olub, cənab Buffonun Braziliya Apereası ilə bir tutduğu Cori, St. Domingoda, balasını canlı doğuran dörd ayaqlıların ən böyüyü idi. Elə görünürdü ki, bu heyvan soyu ədəd hesabıyla heç bir zaman çox olmamış və söz-söhbətə görə, ispanyalıların itlə-riylə pişikləri, həm bunların, həm daha kiçikboyulu bir sıra başqa heyvanların nə qədər zamandır az qala kökünü kəsmişdir. Amma bunlar ivana, ya da iquana deyilən böyük bir kərtənkələ ilə birlikdə, ölkənin təmin edə bildiyi heyvan mənşəli qidanın əsasını meydana gətirirdi.

Əhalinin bitkidən əldə etdiyi qida, bunlar işdikləri üçün çox bol olmamaqla tamamilə qıt da deyildi. Bu qida o zamanlar Avropada heç bilinməyən və o zamandan bəri heç də çox sevilməyən, yaxud dünyanın bu bölgəsində unudulmuş zamanlardan bəri yetişdirilmiş çox rast gəlinən taxıl və paxlalılar növlərindən çıxarılanlar qədər bəsləyici maddə təmin edər fərz edilməyən bitkilərdən, yəni qarğıdalı, hind kartofu, kartof, banan və s.-dən meydana gəlirdi.

Pambıq verən bitki, doğrusu, çox əhəmiyyətli bir emalda işlədilən maddəni təmin edirdi və o adaların bütün bitki mənşəli məhsulları içində, o zamanlar, avropalılar üçün, şübhəsiz, ən dəyərlisi idi. Lakin XV əsrin sonunda Şərqi-Hind ölkələrinin taxılçılarıyla başqa tərəfin pambıqçıları, Avropanın hər yerinə çox bəyənilməklə birlikdə, pambıq istehsalı Avropanın heç bir yerində yox idi.

Bu səbəbdən, o sırada bu məhsulların da avropalıların gözündə çox böyük əhəmiyyəti ola bilməzdi.

Heyvanlarında da, bitkilərində də, yeni kəşf edilən ölkələrdən danışımağa haqq qazandıracaq bir şeyə rast gəlinməyincə, Kolumb oralar-dakı mədənlərə nəzər saldı. Təbiətin bu üçüncü dünyasındakı məhsulların bolluğunda, o biri iki aləmin məhsullarındakı dəyərsizliyi bütünü ilə qarşılığını tapdığını ümid etdi. Əhalinin, üst-başına bəzək etdiyi və Kolumbun öyrəndiyinə görə, dağlardan enən çaylarla sellərdə tez-tez tapdığı az-az qızıl parçaları, onu bu dağlarda ən zəngin qızıl mədənlərinin qaynadığına inandırmaq üçün kifayət idi. Bundan ötrü St. Dominqo qızıldan keçilməyən bir ölkə və ona görə, İspaniya hökmdarı və ölkəsi üçün (gərək bu günün və o zamanın şikəst görüşlərinə uyğun olaraq) tükənmək bilməz bir gerçək zənginlik qaynağı halında göstərildi. İlk səfərdən döndükdə Kolumb, bir zəfər mərasimində Castile və Arragon hökmdarları hüzuruna çıxdığı zaman, kəşf etdiyi ölkələrin müəyyən məhsullarını təntənəli bir şəkildə tərifləyirdi. Bunlar içində dəyəri olanlar, yalnız bəzi kiçik qızıl lent, biləzik və s. tərəfindən qızıl bəzəklərlə, bir neçə yığın pambıqdan meydana gəlirdi. Geri qalanı, yəni ayaq dəstəsinə

yaraşan bir çaşma və görmə marağı oyandıracaq xırdavat idi, boyları çox böyük bir sıra sazlar, çox gözəl tüklü bəzi quşlar, bəzi içləri doldurulmuş böyük timsah və dəniz öküzü dəriləri... Hamısının qarşısından da, görülməyən rəngləri və formalarıyla bu nümayişin yeniliyini tamamilə artıran altı-yeddi nəfər yazıq yerli gedirdi.

Kolumbun izah etdiklərinə əsaslanaraq, Kastiliya-Məclisi əhalisi özünü müdafiə etməyi açıqca bacara bilməyən ölkələrə əl qoymağı qərarlaşdırdı. Oraların xristian edilməsi kimi dini məqsəd, bu işdəki insafsızlığı müqəddəs etdi. Amma işə girişmədə onu qızıqdıran tək səbəb, orada qızıl xəzinələri tapma ümidi idi, bu səbəbin tamamilə ağırlıq təşkil etməsi üçün də Kolumb, orada tapılacaq qızılı gümüşün yarısının hökmdara aid olacağını irəli sürdü. Bu təklif məclis tərəfindən qəbul edildi.

İlk başdakı təşəbbüskarların Avropaya gətirdiyi qızılın hamısı, ya da çox böyük bir qisimi, özünü müdafiə edə bilməyən yerlilərin talan edilməsi kimi çox asan bir yoldan əldə edildiyi üçün, o ağır verginin də ödənməsi, bəlkə çox elə güc deyildi. Lakin yerlilərdəki olan qızıl bir dəfə əllərindən alındımı, St. Domingo və Kolumbun kəşf etdiyi bütün o biri ölkələr, 6, ya da 8 il içində soyulub soğana çevrilmiş, daha çoxunu tapmaq üçün mədənlər qazaraq axtarmaq lazım idi. Artıq, bu vergini ödəməyə imkan yox idi. Necə ki, verginin çatar-çatar alınması, sözsöhbətə görə, ilkin St. Domingo mədənlərinin topdan yüz üstü buraxılmasına səbəb olmuşdur. Bura o zamandan bəri bir daha işlədilməmişdir. Onun üçün vergi, çox keçmədən qızıl mədənlərinin qeyri safi məhsulunun üçdə birinə, bunun ardından, beşdə birinə, sonra onda birinə və sonunda iyirmidə birinə endirildi. Gümüş üzərindəki vergi, uzun zaman, qeyri safi məhsulun beşdə biri olaraq sürüb getmişdir. Onda birə endirilməsi, ancaq bu əsr içərisindədir. Tutaım, ilk başdakı təşəbbüskarlar gümüşlə çox maraqlanmışa bənzəməzlər. Qiymət tərəfindən altından aşağı heç bir şey onlara üstündə dayanılmağa dəyməz kimi gəlirdi.

İspanyalıların yeni dünyada Kolumbdan sonra girişdikləri bütün təşəbbüsləri, görünür ki, eyni faktor olmuşdur. Oiedanı, Nicuessanı və Vasco Nugnes də Balboanı Darien Boğazına, Kortezi Meksikaya, Almagro ilə Pizzarronu Çiliyə və Peruya apararı qızılı qarşı bəslədikləri bu müqəddəs həsrət idi. Bu macərəçilər, hara olduğu bilinməyən bir sahilə vardılarımı, əvvəlcə həmişə oralarda qızıl olub-olmadığım soruşurlar, bu mövzuda əldə etdikləri məlumata görə, o ölkədən ayrılmağa ya da orada yerləşməyə qərar verirdilər.

Bununla birlikdə, çoxunu iflasa apararı bütün o bahalı və sonu nəyə çatacağı naməlum işlər arasında, yeni gümüş və qızıl mədənləri

arxasından qaçmaq qədər insanın ocağına əncir tikanı bəlkə yoxdur. Dünyanın, bəlkə ən əlverişsiz lotereyası, ya da hədiyyələri qazananlarla boşları çəkənlərin itkisi arasındakı oranın ən kiçik olduğu budur. Çünki hədiyyələr tək-tük, boşlar isə bir çox olduğu halda, ümumiyyətlə, bir bilet çox zəngin bir adamın bütün sərvətinə bərabərdir. Mədəncilik cəhdləri, o cəhdlərdə xərcələnən sərmayəni alışılmış qazancları ilə birlikdə yenidən yerinə qoyacağına, dəfələrlə, sərmayəni də qazancı da silər süpürər. Gerçəkdə az qala bütün insanlar talelərinə yox yerə elə güvənərlər ki, sərmayənin lazım olduğundan böyük bir qismi, müvəffəqiyyət ehtimalı harada ən az olsa özbaşına oralara sürüşər.

Lakin bu kimi cəhdlər haqqında möhkəm baş və təcrübə ilə verilən fayda, hər vaxt son dərəcə əleyhdə olduğu halda, insan oğlunun acgözlüyü onları dəfələrlə başqa gözlə görmüşdür. İpə-sapa gəlir yanı olmayan kimya daşını bu qədər kəslərə xəyal etdirən ehtiras, bir dəstələrini də axmaqlıqda ondan aşağı qalmayan bitib tükənməz axın və gümüş mədənləri sırasına qapdırmışdır. Bunlar düşünə bilməmişdilərki hər çağda və hər millətdə, o metalların dəyəri, ən ziyadə azlıqlardan, azlıqları isə, hər yanda təbiətin bunlardan hər hansı bir yerə çox kiçik miqdarlarda anbar etmiş olmasıdır, bu kiçik miqdarların az qala hər yerdə çətin və asan haqqından gəlinə bilməyən maddələrlə sarılıb sarmalamasından və buna görə yanlarına çatılıb ələ keçirə bilməsi üçün hər yerdə lazımlı olan əməkdən və xərcdən irəli gəlmişdir. Bu metalların bir çox yerlərdə, ümumiyyətlə, güllə, mis, qalay, yaxud dəmir damarları qədər geniş və onlar qədər bol damarları tapıla biləcəyini sanmışlar. Sir Walter Raleighin qızıl şəhəri və qızıl ölkəsi Eldorado haqqında bəslədiyi, ağılıbaşında adamların belə qərribə fikirlərə qapılmaqdan özlərini hər vaxt götürə bilmədiklərinə bizi inandıra bilər.

Bu böyük adamın ölümündən yüz ili sonra, Cizvit Gumila, o ağlasığmaz ölkənin varlığına hələ inanır və missionerlərinin, din uğrundağı zəhmətini beləsinə gözəl mükafatlandırma bilən bir xalqa “İncil”in işığı çatdırmanın özü üçün nə xoşbəxt olacağını, böyük bir münasibət, hətta deyə bilərəm ki, böyük bir səmimiliklə ifadə edirdi.

İspaniyalıların ilk kəşf etdikləri ölkələrdə işlədilməyə dəyər fərz edilən qızıl, yaxud gümüş mədəni indi yoxdur. Bu metallardan istər oralarda ilk macəraçılar tərəfindən tapıldığı söylənilən miqdar, istərsə də ilk kəşfdən dərhal sonra işlədilən ocaqların məhsuldarlığı olsun, ehtimal ki, çox şişirdilmişdi. Bu var ki, tapıldığı bildirilən şeylər, bütün həmyerlilərində acgözlülüğü qızıdırmağa yetərdi. Amerikaya doğru yelkən açan hər ispaniyalı bir Eldorado tapacağını ümid edirdi. Fələk də başqa hallarda olduğu kimi mində bir etdiyini burada etdi. Özünə bel bağlayanların həddindən artıq ümidlərini reallaşdıraraq (biri, Kolumbun ilk

səfərindən azı otuz il, o biri, təxminən qırx il sonra olan) Meksika ilə Perunun kəşfində və fəthində, özlərinə ümid etdiklərini çox axtartmayacaq qədər bol, qiymətli metallar sərdi.

Beləcə, Şərqi Hind ölkələrini müşahidə edən bir ticarət girişimi Qərbin ilk kəşfinə gətirib çıxardı. Bir fəth cəhdi, ispanyalıların bu yeni kəşf edilən ölkələrdəki bütün təsislərinin qurulmasına vəsilə oldu. Onları bu fəth üçün hərəkətə gətirən lazımınca, qızıl və gümüş mədənləri işlətmə qanunu idi. Heç bir insan ağılının əvvəldən kəşf edə bilməyəcəyi bir hadisələr zənciri, bu qanunu təşəbbüskarların əllərindəki hər hansı bir növdən ağlabatan səbəblərə görə ümid etdiklərindən çox daha müvəffəqiyyətli etdi.

Amerikada məskunlaşmağa qalxan Avropanın bütün digər millətlərindən ilk macəraçılara, buna bənzər xəyallarla həvəsləndilər, amma onlar o dərəcə müvəffəqiyyət qazana bilmədilər. İlk yerləşmədən əsri aşan bir zaman sonradır ki, Braziliyada hər hansı bir gümüş, qızıl, ya da almaz mədəni kəşf oluna bildi. İngilis, fransız, Hollandiya və Danimarka müstəmləkələrində, hələ heç bir mədən tapılmıyş deyil. Yaxud hələlik, işlədilməyə dəyər sanılanı tapılmamışdır. Bununla birlikdə, Şimali Amerikada ingilislərdən ilk yerləşənlər, özlərinə bəraət verilməsinə etina etdirmək üçün, orada tapılacaq bütün qızılla gümüşün beşdə birini krala peş-kəş verdilər. Necə ki, Sir Walter Raleighə, London və Plymouth Ortaqlıqlarına, Plymouth Məclisinə və b. verilən bəraətlədə, bu beşdə bir pay hökmdar üçün gizli tutuldu. Bu ilk yerləşənlər, qızıl və gümüş mədənləri tapma ümidinin yanında, Şərqi Hind ölkələrinə bir şimal-qərb keçidi kəşf etmək ümidini də bəsləyirdilər. Bu günə qədər hər iki ümid boşa çıxmışdır.

II bölmə

Yeni müstəmləkələrin rifah səbəbləri

Kimsəsiz bir ölkəyə, ya da yerlilərin yeni yurd əldə edənlərə asan yer verdiyi seyrək əhalili bir ölkəyə əl qoyan mədəni bir millətin müstəmləkəçiləri, zənginliyə və ucalmağa doğru, hər hansı bir başqa insan birliyindən daha tez yol tapar.

Vəhşi və barbar xalqların neçə əsrlərin keçməsiylə əkinçilik və o biri faydalı sənaye üzərində özbaşına ola biləcək bir məlumatdan daha üstününü müstəmləkəçilər birlikdə apararlar. Bundan başqa, mərhələsirası güdmə vərdişini, öz ölkələrində olan, qaydalarına uyğun hökumət, onun arxalandığı qanunlar sistemi və qaydalarına uyğun bir ədalət apararlar,

yeni yerləşmədə, təbii, onlara bənzər bir şeylər qurarlar. Turalım vəhşi və barbar xalqlarda, hüquqdakı və hökumətdəki doğəl inkişaf (hüquq və hökumət, sənətlərin sürülməsi üçün lazımınca qurulduqdan sonra) sənətlərin təbii inkişafından daha da yavaşdır. Hər müstəmləkəçinin əlinə, qurub biçməyə gücünün çata biləcəyindən çox torpaq keçər. Müstəmləkəçi cəhətdən ödənəcək renta yoxdur, hər hansı bir vergi də yox kimidir. Torpağın məhsuluna ortağ çıxan ərazi sahibi olmadığı kimi hökmdara düşəcək pay da dəfələrlə çox azdır. Belə dərhal bütünü özünə qalacaq bir məhsulu əldən gəldikcə çoxaltmaq üçün lazımlı impulsların hamısı onda vardır. Tutaq ki, torpağı çox geniş olduğu üçün, gərək özün işlətmək üçün tapa bildiyi o biri kəslərin səyiylə oradan, yetişməsi qabil məhsulun onda birini çətin yetişdirər. Bundan ötəri, sağdan-soldan işçi yığıb onlara ən dolğun ödənişi verməyə can atar. Ancaq bir tərəfdən torpaq bolluğu və ucuzluğu, bir tərəfdən bu dolğun ücreder səbəbindən, o işçilər torpaq sahibi olmaq və özləri ilk əfəndilərini hansı səbəblə buraxıb getdilsə eyni səbəblə tez ayrılıb gedəcək başqa işçilərə eyni dərəcədə bol ödəniş vermək üzrə müstəmləkəçidən tez ayrılrlar. Əməyin bol mükafat görməsi, evlənməyi qibtə etdirər. Asan incidikləri körpə çağlarda uşaqlar yaxşı bəslənmiş gərəyi kimi baxılır, yetişdikləri zaman əməklərinin dəyəri hələmlərinin xərcini artıqlamasıyla çıxarar. Yetkin yaşa gəldilərmə, əməyinin yüksək olan əvəzi və torpağın aşağı bahası onların özlərindən əvvəl atalarının etdiyi kimi yeyər, yurd əldə etmələrinə imkan verər.

Digər ölkələrdə torpaq rentası ilə mənfəət, əməkhaqqını udar, ona görə, cəmiyyətin iki üst təbəqəsi alt təbəqəni əzər. Yeni müstəmləkələrdə isə, iki üst təbəqə mənfəəti səbəbindən, alt təbəqəyə heç olmasa, o alt təbəqənin kölə vəziyyətində olmadığı yerdə, daha mərdcə, daha insanca davranmaq məcburiyyətində qalar. Əkilməmiş doğası ən bərəkətli torpaqlar az qala pulsuz alınar.

Mal sahibinin işlədilməsi həmişə öz üstündə olan torpaqlarından gözlədiyi gəlir artımı, bu kimi şərtlər içində onun çoxluq təşkil edən karını meydana gətirər.

Tutaq ki, bu böyük qazanc torpağın təmizlənməsində və əkilib biçilməsində başqalarının əməyi istifadə edilmədən əldə edilə bilməz. Yeni müstəmləkələrdə ucsuz-bucaqsız torpaqla qıt əhali arasında, ümumiyyətlə, var olan nisbətsizlik, mal sahibinin bu əməyi tapmasını çətinləşdirir. Bundan ötəri, mal sahibi qiymətlər üzərində çəkişməyib, hər nə bahasına olsa, əməyi işlətməyə istək göstərər. Yüksək olan əmək ödənişləri əhalini etina etdirər. Yaxşı torpağın ucuz və bol olması, ərazi şumlamağı səyə gətirib, mal sahibinin bu dolğun ödənişləri ödəyə bil-

məsin imkan verər. Torpağın az qala bütün bahası, bu ödənişlərdən meydana gələr. Əmək ödənişi olaraq düşünüləndə hər nə qədər yüksəkdirsə, bu dərəcə qiymətli bir obyektin bahası olaraq düşünüləndə, aşağıdırlar. Əhalinin və torpaq tutmağın inkişafını etina etdirən şey, gerçək zənginliyin və yüksəlişin də inkişafını etina etdirər.

Deyilənlərlə uyğun olaraq qədim Yunan müstəmləkələrindən çoxunun, sərvətinin və gücünün artması çox sürətlə baş vermişdir. Bir neçəsini, elə görünür ki, bir-iki əsr içində ana şəhərləriylə boy ölçüşmüş, hətta keçmişlərdir. Siciliyadakı Syracuse ilə Agrigendim, İtaliyadakı Tarentum ilə Locri, Anadoludakı Ephesus ilə Miletus bütün deyilənlərə görə köhnə Yunanistanın hər hansı bir şəhərinə heç olmasa bərabərmiş.

Sonradan qurulduqları halda buralarda, elə görünür ki, kamal işi olan bütün sənətlərlə; fəlsəfə, şeir və bəlağətlə, ana yurdun hər hansı bir yerində olduğu kimi erkəndən özünə məşğul olunmuş və bunlar eyni dərəcədə irəli götürülmüşdür. Diqqətə dəyər ki, ən köhnə iki Yunan filosofunun, yəni Thales ilə Pythagorasın məktəbləri, köhnə Yunanıstanda deyil, biri Kiçik Asiya müstəmləkəsində, o birisi İtaliya müstəmləkəsində qurulmuşdur. Bütün bu müstəmləkələr, yeni yurd tikənlərə asanca yer açan, sivilizasiyasız və barbar xalqların oturduğu ölkələrdə qurulmuşdu. Buralarda, yaxşı torpaq bol idi, ana şəhərdən ayrı olduqları üçün, bunlar işlərini çıxarlarına ən əlverişli gördükləri şəkildə idarə etməkdə sərbəst idilər.

Roma müstəmləkələrinin tarixi heç də elə parlaq deyil. Hərçənd, üstündən neçə əsrlərin keçməsi və ana şəhərin ululuğunun itirməsiylə, bu müstəmləkələr içində Florensa kimi böyük dövlətlər olmuşdur. Amma, elə görünür ki, bunlar heç bir zaman çox tez inkişaf edənə olmamışdır. Hamısı, çox halda əhalinin yaxşıdan yaxşıya əvvəldən yerləşmiş olduğu, fəth edilmiş əllərdə qurulmuşdu. Müstəmləkəçi başına təsis edilən torpaq miqdarının çox da şey tutduğu yox kimi idi. Müstəmləkəçilər müstəqil olmadığı üçün də, işlərini mənfəətlərinə ən əlverişli gördükləri şəkildə icra etməkdə hər vaxt sərbəst deyildilər.

Amerika ilə Qərb Hind adalarında qurulan Avropa müstəmləkələri, yaxşı torpağın bol olması baxımından, köhnə Yunan müstəmləkələrini xatırladar, hətta onlara görə çox irəlidedir. Ana dövlətə asılılıq baxımından, köhnə Roma müstəmləkələrinə bənzər. Turalım, Avropadan çox uzaqda yerləşmələri, bu asılılığın təsirini hamısında az çox yüngülləşdirmişdir. Yerləri səbəbindən, ana yurdlarının çox elə də gözü qarşısında və nüfuzu altında deyildir. Mənfəətlərini bildikləri kimi edərkən, rəhbərlik tutumları Avropada ya bilinmədiyi ya başa düşülmədiyi üçün çox hallarda görməməzliyə vurulmuş, uzaq olmaqları çətinləşdirdiyi üçün də,

bəzən açıqca xoş görülüb qəbul edilmişdir. Əli qıran, baş kəsən İspaniya hökuməti belə, bir çox hallarda müstəmləkələrinin rəhbərliyinə bağlı olaraq verilmiş buyruqları ümumi bir qiyam olan qorxusuyla geri almaq, yaxud yumşaltmaq məcburiyyətində qalmışdır. Bundan ötrü bütün Avropa müstəmləkələrində zənginlik, əhali və mütərəqqilik cəhətdən inkişaf çox böyük olmuşdur.

İspaniya hökmdarı, qızıl və gümüşdən götürdüyü pay ilə, müstəmləkələrindən, ilk quruluşları anından bəri bir miqdar gəlir təmin edirdi. Eyni zamanda bu, daha da böyük səylərə qovuşmaq baxımından həddindən artıq ümidlərə qapılmaq üçün insanın acgözlüyünü qızıdıracaq növdən bir gəlir idi. Onun üçün İspaniya müstəmləkələri, qurular-qurulmaz ana yurdun diqqətini çəkdi. O biri Avropa millətlərinin müstəmləkələri isə, uzun zaman lazım olan marağı çox görmədi. Bəlkə, nə bu diqqət sayəsində İspaniya müstəmləkələrinin işi çox yolunda getmiş, nə də maraqsızlığa uğramaqla o birilərin işi çox qarışıq imiş. Bir dərəcəyə qədər sahibi olduqları ölkənin genişliyinə nisbətə, İspaniya müstəmləkələri az qala hər hansı bir başqa Avropa millətinin müstəmləkələrinə görə daha az nüfuzlu və daha az inkişaf edən sayılar. Bununla birlikdə İspaniya müstəmləkələrinin də əhali və mütərəqqilik baxımından göstərdikləri inkişaf, şübhəsiz, çox sürətli və böyük olmuşdur. Fəthdən bu yana qurulmuş olan Lima şəhərini, Ulloa, hardasa otuz il əvvəl, əlli min əhalisi olaraq tanıtmaqdadır. Bərbad bir qırmızıdərilili kəndlisi olan Qitonu, o yazar özü olduğu sıralarda eyni dərəcədə sıxlıq, izdiham göstərməkdədir. Saxta bir səyyah olduğu deyilsə də, doğrusu, bütün yazdıqlarında çox möhkəm məlumata söykəndiyi görünən Gemelli Garreri, Mexiko şəhərini yüz min əhalili göstərir, ispaniyalı yazarların bu qədər şişirtmələrinə qarşı, bu, Montezuma zamanında orada olanların, ehtimal ki, beş qatından da yüksək bir rəqəmdir. Bu rəqəmlər, ingilis müstəmləkələrinin ən böyük üç şəhəri olan Boston, Nyu York və Filadelfiyanınkını çox aşmaqdadır. İspaniyalılar fəthetmədən əvvəl, Meksikada və Peruda yük çəkməyə faydalı heyvan yox idi. Əllərində yük heyvanı olaraq cəmisi bir lama vardı. Lama onların yeganə güc heyvanı idi və onun gücü bir eşşəyin gücündən çox az idi. Orada xış nədir bilmirdilər. Dəmirdən istifadə etməni bilmirdilər. Basılmış pulları olmadığı kimi, müəyyən olunmuş hər hansı növdən bir alver vasitələri də yox idi. Ticarətlərini trampa ilə icra edirdilər. Müəyyən əkinçilik alətləri, ağacdən düzəltmə belə bənzər bir şey idi. Onlara iti daşlar kəsmək üçün bıçaq və balta, balıq ət çıxarıyla bir sıra heyvanların bərk sinirləri, tikiş tikmək üçün iynə xidmətlərini görürdülər. Müəyyən sənət alətləri bunlar idi.

Ona görə, bu imperatorluqların ikisinin hər cür Avropa heyvanları bol-bol verilmiş, dəmirin, sapanın istifadə edilməsi öyrədilib, oralara bir çox Avropa sənətləri soxulmuşdur. Beləsinə yaxşı işlənməsi, yaxud mükəmməl əkilib biçilməsi imkansız kimi görünür. Turalım ki, əhali kütləsi hər ölkənin işlənmə dərəcəsi nisbətində olması lazımdır. Fəthdən sonra yerlilərin var gücü ilə yox edilmələrinə qarşı, bu iki imperatorluqda, ehtimal ki, köhnədən heç olmayan bir əhali sıxlığı vardır, həm də xalq şübhəsiz tam fərqlidir. Çünki ispanyalı mələzlərin köhnə qırmızıdərilərdən üstün olduğunu, elə sanıram ki, təslim etməmiz lazımdır. İspanyalıların yerləşmə yerlərindən sonra hər hansı bir Avropa millətinin Amerikada qurduğu ən köhnə yerləşmə yeri olaraq, portuqaliyalıların Braziliyada qurduqları yerlərdir. Ancaq ilk kəşfdən uzun zaman sonra qızıl ya da gümüş mədənləri olmadığından, buna görə də, hökmdara az gəlir gətirdiyi, ya da heç gəlir gətirmədiyini üçün, ora ilə uzun müddət lazımınca maraqlanılmadı. Beləcə maraqlanılmaması əsnasında inkişaf etdi, böyük, güclü bir müstəmləkə oldu. Portuqaliya İspaniyanın əsarəti altında ikən, Braziliyaya felemenklilər hücum etdi. Braziliyanın bölünmüş olduğu on dörd əldən yeddisi felemenklilərin əlinə keçdi. Felemenklilər çox keçmədən o biri yeddi əli zəbt etməyi ümid edərkən, Braganza ailəsinin taxta çıxması üzərinə Portuqaliya yenidən müstəqilliyinə qovuşdu. Bunun üzərinə ispanyalıların düşmən sifətiylə felemenklilər, eyni tərzdə ispanyalıları düşmən olan portuqaliyalılarla dost oldular. Braziliyanın fəth etmədikləri qisimini Portuqaliya kralına buraxmağı qəbul etdilər. Kral felemenklilərin fəth etdiyi bölgəni, belə xeyirli müttəfiqlərlə çəkişməyə dəyməz deyib, bir problem olaraq onlara buraxmağa razı oldu. Lakin Felemenk hökuməti çox az sonra portuqaliyalı müstəmləkəçilərə qıymağa başladı. Bunlar sızlanmaqla zaman keçirəcək yerdə, yeni sahiblərinə qarşı silaha sarıldılar. Ana yurdla danışıqlı döyüş etməklə birlikdə, onun açıqdan-açığa heç bir yardımını görmədən, doğrusu, igidlikləri və əzmləri sayəsində felemenkliləri Braziliyadan çölə atdılar. Bundan ötrü, ölkənin heç bir bölgəsini əldə tutmağa imkan görməyincə, onu olduğu kimi Portuqaliya hökmdarına geri vermək, felemenklilərin maraqlarına uyğun gəldi. Söz-söhbətə görə müstəmləkədə mələz, ağla zənci qarışıq və Portuqaliya - Braziliya qırması olmaq üzrə, ya portuqaliyalı, ya portuqaliya soyundan altı yüz mini aşan əhali vardır. Elə sanılır ki, Amerikada heç bir müstəmləkədə Avropa mənşəli bunun qədər çox əhalisi olan yer yoxdur.

XV əsrin sonlarına doğru və XVI əsrin böyük qismində, okeanlar üzərində iki böyük dənizçi dövlət, İspaniya ilə Portuqaliya idi. Çünki

Venesiyanın ticarəti Avropanın hər yanına budaq salmaqla birlikdə, donanmaları Aralıq dənizindən kənara az qala heç səfər etmişdi. İlk kəşf edən özləri olduğu üçün ispaniyalılar, bütün Amerikaya sahib çıxmaq istəyirdilər, Portuqaliya dövləti kimi böyük bir dənizçi dövlətin, Braziliyanı yurd əldə etməsinə maneə ola bilmirdi, amma o zamanlar İspaniyalı adından elə qorxurdu ki, Avropanın çoxu o biri millətləri, o böyük qitənin hər hansı bir başqa bölgəsində yerləşməyə qorxurdu. Floridanı yurd əldə etməyə qalxan fransızların hamısını ispanlılar öldürmüşdülər. Amma məğlub olmaz Armada adını verdiyi donanmasının on altıncı yüz illiyin sonlarına rast gəlinən məğlubiyyəti, ya da müvəffəqiyyətsizliyə uğraması üzərinə, dəniz qüvvətinin zəyifləməsiylə artıq, o millətdə o biri Avropa millətlərini önləyəcək taqət qalmadı. Bu səbəblə okean üzərində limanları olan böyük millətlərin hamısı, ingilislər, fransızlar, hollandlar, danimarkalılar və İsveçlilər, XVII əsr içində yeni dünyada bəzi yurdlar əldə etməyə cəhd göstərdilər.

İsveçlilər, Nyu Cerseidə yerləşdilər. Ana yurdun dəstəyini görsə, bu müstəmləkənin çox əla vəziyyətdə olduğunu hələ orada olan İsveçli ailələrin sayı isbata yetər. Amma İsveç lazımınca maraqlanmadığı üçün, burası çox keçmədən Nyu Yorkdakı Felemenk müstəmləkəsi oldu. Bu müstəmləkə də, 1674-cü ildə, ingilislərin suverenliyi altına girdi.

Yeni Dünyada danimarkalıların əlində olan ölkələr olmuşu bitmiş, yalnız St. Tomas və Santa Kruz adacıklarından meydana gəlmişdir. Həm də bu kiçik yerləşmə yerləri, təkəlçi bir ortaqlığın rəhbərliyi altında idi. Gərək müstəmləkəçilərin çox məhsulunu satın almaq, gərəksə başqa ölkələrdən möhtac olduqları malla onlar təmin etmək haqqı, təkbaşına, ortaqlığıdır. Bundan ötrü ortaqlığın alışlarında, satışlarında olsun, müstəmləkəçiləri həm əzəcək gücü, həm də bu yolda onu son dərəcə şirnikləndirən səbəblər vardı. Hansı ölkə üçün olursa-olsun, hökumətlərin ən pisi, tacirlərdən ibarət olan inhisarçı bir ortaqlıq tərəfindən idarə olunmaqdadır. Elə ikən o, bu müstəmləkələrin irəliləməsini yavaşladığı boşaltmaqla birlikdə, tamamilə dayandıra bilmədi. Danimarkanın ölən kralı bu ortaqlığı pozdu. O zamandan bəri, bu müstəmləkələr rifah içində üzməkdədir.

Hollandların istər Qərb, istər Şərqi Hind ölkələrindəki məskunlaşma yerləri, əvvəldən inhisarçı bir ortaqlığın rəhbərliyinə verilmişdi. Ona görə də, onlardan bəzilərinin inkişafı çoxdan məskunlaşmış başqa ölkələrə nisbətən çox olsa da, yeni müstəmləkələrin əksəriyyətinə görə zəif idi. Surinanı müstəmləkəsi çox böyük olmaqla birlikdə, hələ də o biri Avropa millətlərinin şəkər müstəmləkələrinin çoxuna görə aşağı qalmaqdadır.

İndi Nyu York və Nyu Jersey elləri olaraq ikiye bölünən Yeni Belçika müstəmləkəsi də, felemenklilərin idarəsində qalmış olsaydı belə, bəlkə az zamanda böyüyəcəkdi. Yaxşı torpağın bol və ucuz olması elə güclü rifah səbəbidir ki, bunun təsirli bir şəkildə işləyişini tamamilə bağlamaq, ən pis hökumətin də əlindən asan gəlməz. Sonra ana yurddan çox uzaq olmaları, müstəmləkəçilərə ortaqlıq tərəfindən əleyhinə olmaq üzrə faydalanılan təkəldən qaçaqçılıq edərək az-çox yaxanı sıyırmaları imkanı verir. İndi ortaqlıq, bütün Felemenk gəmilərinə, yüklərini dəyəri üzərindən yüzdə iki yarım sənədi ilə əvəzini ödəyərək, Surina ilə ticarət etmə icazəsini verməkdədir. Yalnız Afrikadan Amerikaya, az qala bütün kölə alış-verişindən meydana gəlmək üzrə birbaşa edilən ticarəti, ortaqlıq sırf özünə xeyrdir. O müstəmləkənin indi içində yaşadığı rifah səviyyəsinin başlıca faktoru, ehtimal ki, ortaqlığın təkəlcü imtiyazlarındakı bu boşluqlardır. Felemenklilərin iki müəyyən adası, Cura-çoa ilə Eustatia, bütün millətlərin gəmilərinə açıq olan sərbəst limanlardır. Limanları ancaq bir tək millətlərin gəmilərinə açıq saxlanılan daha yaxşı müstəmləkələr ortasında, o iki quraq adanın rifahında, bu sərbəstlik ən böyük faktor olmuşdur.

Keçən əsrin böyük qismi ilə indiki əsrin bir qisminə, Fransanın Kanada müstəmləkəsi, təkəlcü bir ortaqlığın rəhbərliyində idi. Belə əlverişsiz bir rəhbərlik sahədə inkişafı, o biri yeni müstəmləkələrin inkişafı ilə müqayisə etsək, görürük ki, istər-istəməz çox yavaşdır. Lakin Missisipi proyektini deyilən iş suya düşüb bu ortaqlıq ləğv edildicə, irəliləmə daha çox sürətləndi. Əllərinə keçdiyi zaman ingilislər, orada rəhbər Charlevoixin iyirmi-otuz il əvvəl bu ölkə üçün təyin etdiyi rəqəmin aşağı-yuxarı iki qatı əhali tapdılar. Bu Cizvit keşişi, ölkəni başdan-obaşa gəzmişdi və orasını əhəmiyyətli olduğundan aşağı göstərməyə meyili yox idi.

Fransız müstəmləkəsi San-Domingonu, piratlarla quldurlar qurmuşdu. Bunlar uzun zaman Fransanın nə məğlubiyətini istədilər, nə də nüfuzunu tanıdılar. Bu quldurlar sürüsü, Fransanın nüfuzunu tanıyacaq yurddaş konsistensiyasına gəlicə də, o nüfuzun uzun zaman çox şirin istifadə edilməsi gərək idi. O ərəfədə, bu müstəmləkədə, əhali və mütərəqqilik tez inkişaf etdi. Fransanın bütün o biri müstəmləkələriylə birlikdə, bir müddət altında qaldığı təkəlcü ortaqlığın təzyiqi də onun inkişafını, şübhəsiz gecikdirməklə tamamilə dayandıra bilməmişdi. O təzyiqdən xilas olar-olmaz, yenidən rifah yolunu tutdu.

Hal-hazırda Qərbi Hindli şəkər müstəmləkələrinin ən əhəmiyyətli olub, məhsulu söz-söhbətə görə ingilis şəkər müstəmləkələrinin bütün məhsulundan çoxdur. Fransanın o biri şəkər müstəmləkələrində işlər yolundadır.

Bununla birlikdə, ingilislərin Şimali Amerikadakı müstəmləkələrindən daha tez irəli gedən müstəmləkə yoxdur.

Yaxşı torpaqların bolluğu və işlərini öz bildikləri kimi görmə sərbəstliyi, elə görünür ki, bütün yeni müstəmləkələrdə rifahın ən böyük iki səbəbidir.

Yaxşı torpaq, Şimali Amerikadakı ingilis müstəmləkələrində, şübhəsiz ala bildiyindən boldur, amma ispaniyalılarla portuqaliyalıların müstəmləkələrini müqayisə etsək, görürük ki, az olub, keçən döyüsdən əvvəl fransızların əlində olanlardan kimisinə görə çox deyildir. İngilis müstəmləkələrindəki siyasi təşkilatlar bu torpağın şumlanıb işlənməsinə, o biri üç millətdən hər hansı birinin müstəmləkələrindəki təşkilatlardan daha uyğun gəlmişdir.

Birincisi, işlənməmiş torpağı işğal, ingilis müstəmləkələrində tamamilə önlənmiş olmamaqla birlikdə, hər hansı bir başqa müstəmləkədəkinə görə daha məhdudlaşdırılmışdır.

Hər mülk sahibinə məhdud bir zaman içində torpaqlarının müəyyən bir qisimini mütərəqqisinə və qrup biçmə tapşırığını verən, bu edilmədiyi təqdirdə, o lazımınca maraqlanılmayan torpaqların bir başqasına veriləcəyini elan edən müstəmləkə qanununun, bəlkə çox möhkəm tətbiq olunmamış belə olsa, yenə də bir az təsiri olmuşdur.

İkincisi, Pensilvaniyada, mülkün böyük övlada qalmağa haqqı yoxdur, torpaqlar da, daşınar mallar kimi, ailənin bütün uşaqları arasında bərabərlik üzrə bölüşdürülür. Nyu England ellərindən üçündə, ən yaşlı övlada, Musa Peyğəmbər dövründə olduğu kimi, yalnız iki pay düşər. Onun üçün, bu ellərdə müəyyən bir kimsə bəzən həddindən çox torpaq işğal etsə, bir iki qurşaq keçməklə bu torpağın yenidən yetərinə parçalanması olasıdır. O biri ingilis müstəmləkələrində, mülkün ən böyük övlada qalması, doğrusu İngiltərə hüququndakı kimi olar.

Amma bütün ingilis müstəmləkələrində, həmişə bir növ fərdi xidmət və ya pul qarşılığı mütləq şəkildə götürmüş olan torpağa qənaət haqqı, fərağı asanlaşdırar və əlinə sənədlə geniş bir torpaq parçası keçən kimsə, yalnız xidmət yerinə qəbul edəcəyi kiçik bir müəyyən kirayəni özünə saxlayaraq, torpağın böyük qismini əlindən gəldiyincə tezliklə başqasına fərağ etməyi mənfəətinə uyğun hesab edər.

İspaniya və Portuqaliya müstəmləkələrində üzərinə hər hansı bir şərəf ünvanı əlavəli olan bütün o böyük torpaq mülklərinin miras qalmasında, Majorazzo haqqı deyilən şey vardır. Bu cür mülklər həmişə tək adama keçər və gerçəkdə şərtlə məhdud olub, başqasına verilə bilməz. Fransız müstəmləkələri torpaq bölgüsündə kiçik övladları, doğrusu ingilis

qanunundan çox sürüşgən Paris ənənəsindən asılıdır. Turalım ki, fransız müstəmləkələrində, cəngavərlik və beyət üsulu uyğun olaraq əsilzadəlik hüququn tərəfindən üzərində qənaətdə olan bir torpaq mülkünün hər hansı bir parçası fərağ edilsə, bu parça ailənin varisi lehinə məhdud bir müddət içində yenidən satın alınma haqqından asılıdır, ölkənin bütün ən böyük torpaq mülklərinin hamısına bu cür zadəganlıq hüququ lazımcə qənaət edilməkdə olub, bu hal, fərağı istər-istəməz çətinləşdirməkdədir. Amma yeni bir müstəmləkədə işlənməmiş böyük bir torpaq mülkünün, miras yolundan çox fərağ yolu ilə daha tez bölünər. Əvvəldən də görülmüşdü ki, yeni müstəmləkələrin tez rifaha qovuşmasında, yaxşı torpağın bolluğu və ucuzluğu başlıca faktorlardır. Torpaq, bir əldə qalmaqla, gerçəkdə, bu bolluq və ucuzluq ortadan qalxar. Üstəlik bir əldə qalması, işlənməmiş torpağın bəyin mütərəqqiləşməsini baltalayan ən böyük maneədir. Tutaq ki, torpağın işlənməsində istifadə edilən əmək birliyə ən böyük və ən qiymətli məhsulun verilməsində faktor olar. Bu halda, məhsulu, əməyin həm öz ödənişlərini və əməyi istifadə edən sərmayəsinin karını, həm də işlədiyi ərazinin rentasını ödəyər. Bu halda, ingilis müstəmləkəçilərinin əməyi, torpağın işlənməsində daha çox istifadə edildiyi üçün, torpağın bəzi əllərdə toplanmasından ötəri az-çox başqa işlərə doğru sarpmış olan o biri üç millətdən hər hansı birinin əməyinə görə, miqdar və dəyər tərəfindən daha çox məhsul vermək lazımdır.

Üçüncüsü, ingilis müstəmləkəçilərinin əməyinin miqdar və dəyər tərəfindən daha çox məhsul verməsi vergiləri ağır olmadığı üçün, bu məhsulun daha böyük bir qismi də özlərinə qalar. Onlar bu qismi yığa bilər və daha çox əməyi işə qatmaq üçün istifadə edə bilərlər. İngilis müstəmləkəçilərinin ana yurdun müdafiə etməsi, ya da mülkü rəhbərlik məsrəfinin görülməsi yolunda hələ heç bir köməyə qatılmamışdır. Əksinə, özləri, bu günə qədər, az qala tamamilə ana yurdun kürəyindən müdafiə olunmuşlar. Amma donanmalarla ordunun xərci, mülkü hökumət üçün lazımlı məsrəfə görə nisbət qəbul etməyəcək qədər çoxdur. Müstəmləkələrin mülkü rəhbərlik xərci hər vaxt çox məhdud qalmışdır. Ümumiyyətlə, qubernatora, hakimlərə, daha bir sıra polis məmurlarına keçər aylıq verilməsi və ən faydalı bir neçə mütərəqqilik əsərinin baxımı üçün lazımlı xərclə məhdud qalmışdır. Son qarışıqlıqlar başlayana qədər, Massachusettsin mülki idarəetmə xərcləri, ildə təxminən 18.000 ingilis lirəsi tutardı. Nyu Hampshire ilə Rhode Islandınki 3.500 idi. Connecticutunku isə 4.000 lirə idi. Nyu York ilə Pennsylvaniyanınki 4.500'er lirə, Nyu Jerseyinki 1,200 lirə, Virgina ilə Cənubi Carolinanınki 8 min lirə idi. Nova Scotianın və Georgianın mülkü təşkilat xərcinin bir

qismi, parlamentin illik bir hədiyyəsiylə qarşılanmaqdadır. Amma müstəmləkənin cəmiyyət xərcləri üçün Nova Scotia ayrıca ildə yalnız 7.000 ingilis lirəsi, Georgia isə ildə təxminən 2.500 ingilis lirəsi verməkdədir. Sözün qisası, hesabı qəti olaraq əldə edilməyən Maryland ilə Şimali Carolinanın mülkü örgütü xaricində, Şimali Amerikadakı müxtəlif mülkü təşkilatların hamısı, indiki qarışıqlıqlar başlamadan əvvəl əhaliyə ildə 64.700 ingilis lirəsindən çox olmurdu. Üç milyonluq əhalinin nə az xərclə, necə, həm də nə gözəl idarə oluna biləcəyinin hər vaxt xatirdə tutulmağa dəyər bir nümunəsi... Hökumət xərcinin ən əhəmiyyətli qismi, yəni müdafiəetmə və qorunma, gerçəkdə, yalnız ana yurdun başına qalmışdır. Üstəlik müstəmləkələrdə yeni bir qubernatorun qəbul mərasimi, yeni bir məclisin v. b. açılmasına bağlı mülkü hökumət mərasimləri, gözəldir, amma bunların yanında bahalı heç bir göstəriş ya da rəsmi keçid olmaz. Kilsə rəhbərlikləri eyni dərəcədə idarəli bir nizam üzrə icra edilməkdədir. Ədədləri heç də çox olmayan rahibləri ya kiçik məşərlərlə, ya xalqın könlündən keçən köməklərlə dolanar. İspaniya və Portuqaliya dövlətləri isə tərsinə, bir qisim məsrəflərini müstəmləkələrindən yığılan vergilərlə çıxarırlar. Müstəmləkələrindən yığıdığı vergilər, ümumiyyətlə, özlərinə xərcləndiyi üçün Fransa, müstəmləkələrindən gerçəkdə heç bir zaman xatiri sayılar bir gəlir əldə etməmişdir. Lakin bu üç millətin üçünün də müstəmləkə hökuməti, daha bahalı mərasimlərlə yönləndirilməkdədir. Məsələn, Peruda, yeni bir kral vəkiliyin qəbul mərasimi üçün xərclənən pul, çox vaxt həddindən artıq olmuşdur. Bu növ mərasimlər, o vəsilələrlə varlıqlı müstəmləkəçilərin ödədiyi gerçək vergilər olmaqla qalmayıb, bütün başqa vəsilələrlə də xərcə girmə vərdişini onlara peyvənd etməyə kömək edər. Bunlar həm hərdən bir ortaya çıxan çox ürəklər ağrısı vergiləridir, həm də eyni növdən daha ürəklər ağrısı davamlı vergilərin, yəni pərişanedicici fərdi nümayiş və israfın köklənməsinə kömək edər. Yenə bu üç millətin hər üçünün müstəmləkələrində, kilsə rəhbərliyi çox əzicidir. Üçündə də prinsip vardır və İspaniya ilə Portuqaliya müstəmləkələrində həddindən artıq şiddətlə təhsil edilir. Ayrıca hamısında, sürüsünə bərəkət dilənçi keşişlər ortalığı xərac kəsərlər. Keşişlərə sədəqə vermələrinin bir tapşırıq və onları əli boş çevirmələrinin çox böyük bir günah olduğu böyük diqqətlə özlərinə bildirilən yoxsulların kürəyində, keşişlərin dilənçiliyi, din baxımından həm xoş görüldüğü, həm əziz tutulduğu üçün çox ürəklər ağrısı bir vergidir. Bütün bunlar çatdırmış kimi, o müstəmləkələrin hamsında torpaqları ən çox əllərində yığanlar rahiblərdir.

Dördüncüsü, artıq qalan, yaxud öz istehlaklarını aşan məhsullarının əldən çıxarılması baxımından ingilis müstəmləkələri, hər hansı bir başqa Avropa milləti müstəmləkəsinə görə daha çox inkişaf etmiş, özlərinə daha geniş bir bazar buraxılmışdır. Hər Avropa milləti, müstəmləkələrinin ticarətini aşağı yuxarı yalnız öz əlində toplamağa çalışmış, bu səbəbdən də, xarici millətlərə aid gəmilərin onlarla sərbəst ticarət etməsini, onların da hər hansı bir xarici millətdən Avropa malı idxal etmələrini qadağan etmişdir. Ancaq bu təkəlin müxtəlif tətbiq tərzləri bir-birindən çox fərqli olmuşdur.

Kimi müstəmləkələrinin bütün ticarətini, təkəli bir ortaqlığa buraxmışlar, müstəmləkəçilər ehtiyac duyduqları bütün Avropa mallarını ondan almaq, məhsullarının bütün çoxunu ona satmaq çətinliyi ilə qarşılaşmışlar. Bundan ötəri, ortaqlığın mənfəəti həm Avropa mallarını əldən gəldikcə baha satıb, müstəmləkə məhsullarını imkan daxilində ucuz alır, həm də Avropada çox yüksək qiymətə sata biləcəyindən çoxunu, ucuz qiymətə satın alırdı. Həm müstəmləkənin məhsul artığının dəyərini hər vaxt aşağı salmaqda, həm miqdarının təbii artımını çox vaxt dayandırmaqda çıxar var idi. Yeni bir müstəmləkənin təbii işini haqqıyla ağlabatan bütün çarələr içində, təkəli bir ortaqlıq şübhəsi ən təsirlisidir. Elə ikən, Felemengin tutduğu yol bu olub, amma Felemeng ortaqlığı, bu əsr içində, bir çox baxımdan təkəli imtiyazlarını istifadə etməkdən imtina etmişdir. Ölə kralın səltənət zamanına gələndə qədər Danimarka da eyni yolun yolçusu idi. Fransa bu siyasəti zaman-zaman mənimsəmişdi. İrəli məbləğ yeri olmadığı üçün bütün o biri millətlərlə, 1755-ci ildə tərki edilməsindən bəri, o siyasəti, son zamanlarda Portuqaliya, heç olmasa Braziliyanın iki seçilmiş eli - Fernam-buco ilə Marannon haqqında mənimsəmişdir.

O biri millətlər, müstəmləkələrinin bütün ticarətini, təkəli bir ortaqlıq qurmadan, ana yurdun müəyyən bir limanı ilə sərhədlənmişdilər, bir gəmi o limandan ancaq ya başqa gəmilərlə birlikdə karvan halında və müəyyən zamanda, ya da təkbaşına olduğu təqdirdə, qarşılığında çox böyük xərc ödənen xüsusi bir sənəd ilə yola çıxıb.

Bu siyasət lazım olan limandan, lazım olan zamanda və lazım olan gəmilərlə etmələri şərt ilə müstəmləkələr ticarətini gerçəkdə, ana yurdun bütün yerli xalqına açmışdır. Lakin bu rüsxətilə gəmiləri təchiz etmək üçün sərmayələrini bir araya gətirən müxtəlif tacirlər əlbirliyi ilə hərəkət etmək işlərinə uyğun gəldiyindən, bu tərzdə, edilən ticarət istər-istəməz, az qala təkəli bir ortaqlıq ticarətinin söykəndiyi eyni qanunlara görə icra edirlər. Bu tacirlərin qazancı həddindən artıq çox olmağında və

insafsızlıqda ondan dala qalmaz. Müstəmləkələrin ehtiyacı yaxşı təmin edilmədiyi üçün, bunlar həm çox bahalı almaq, həm çox ucuz satmaq məcburiyyətində qalırlar. Amma bu son bir neçə ilə qədər, İspaniya həmişə bu yolu tutmuşdu. Onun üçün də, İspan Qərbi Hind adalarında söz-söhbətə görə bütün Avropa malları od bahasına idi. Ulloadan öyrənirik ki, Quitoda dəmirin funtu ingilis pulu ilə aşağı-yuxarı dörd penidən altı peniyə, poladın funtu isə, altı penidən, doqquz peniyə qədər satırlarmış. Amma müstəmləkələrin öz məhsullarını əldən çıxarmaları, xüsusilə Avropa malı satın almaq üçündür. Bu halda müstəmləkələr Avropa malına nə cür çox pul versələr, öz məhsullarına qarşılıq həqiqətən əllərinə keçən o cür az olar. Birinin bahalı olması, o birisinin ucuz olması deməkdir. Bu baxımdan, Portuqaliyanın, Fernambuco ilə Maronnon xaricində bütün müstəmləkələrinə qarşı siyasi tutumu İspaniyanın köhnə tutumu ilə eynidir, o iki müstəmləkəyə qarşı isə son zamanlarda Portuqaliya bütöyün pis bir tutum mənimsəmişdir.

O biri millətlər müstəmləkələrinin ticarətini bütün xalqa sərbəst buraxmışdılar. Vətəndaşlıqlar ana yurdun müxtəlif limanlarının hamısından müstəmləkələrlə ticarət edə bilər və adi gömrük sənədindən başqa rüxsətiyələri olmasına gərək yoxdur. O təqdirdə, başqa-başqa tacirlərin sayı və dağınıq halı hər hansı bir şəkildə topluca əlbirlik etmələrini imkansızlaşdırar və aralarındakı rəqabət, həddindən artıq qazanc əldə etmələrini önləməyə yetər. Beləsinə geniş fikirli bir siyasi tutumla, müstəmləkələrin ağlabatan bir qiymətə həm öz məhsullarını satmaları, həm də Avropa mallarını satın almaları qabil olar. Amma Plymouth ortaqlığının müstəmləkələrimizin hələ iməkləmə çağına rast gəlinən dağılmasından bu yana, İngiltərə həmişə bu yolu seçmişdir. Yenə Fransanın da davranış xətti, ümumiyyətlə, bu olmuş, adına İngiltərədə çoxluq fransız Mississippi Ortaqlığı deyilən şirkətin dağılmasından bəri, o qərarda qalmışdır. Bundan ötəri, Fransa ilə İngiltərənin müstəmləkələri ilə etdikləri ticarətdə, qazanclar, rəqabət bütün o biri millətlərə açıq olduğu təqdirdə, ola biləcəyinə görə, şübhəsiz bir az yüksəkdir, amma, heç də həddindən artıq deyil, bu səbəbdən də bu millətlərdən hər ikisinin çoxu müstəmləkələrində Avropa malları o dərəcədə də bahalı deyil.

Məhsullarının çoxunu ixrac mövzusunda da, Böyük Britaniya müstəmləkələri, tək bəzi mallar baxımından ana yurd bazarına həbs edilmişdir. Bu mallar dənizçilik qanununda və ondan sonrakı daha bir sıra qanunlarda, tək-tək göstərdiyi üçün, bunlara cədvələ girən mallar deyilmişdir. Geri qalanına cədvələ girməyən mallar deyilməkdədir ki, bunlar da başqa ölkələrə birbaşa ixrac edilir. Əlverişli olar ki, sahibləri və

tayfasının dördü üçü Britanya uyruğu olan Britanya ya da müstəmləkə gəmiləriylə göndərilir.

Cədvələ girməyən mallar arasında, Amerika ilə Qərbi Hind adalarının ən əhəmiyyətli bəzi məhsulları, hər cür taxıl növü, ət şorabası, balıq, şəkər və rom vardır.

Bütün yeni müstəmləkələrdə oktyabrın ilk, müəyyən hədəfi, təbii, taxıldır. Taxıl distributivi üçün qanun, müstəmləkələrə çox geniş bir bazara icazə verməklə onların əkilməsi, seyrək nüfuslu bir ölkə istehlakının çox üstünə çıxarmağa, beləcə boyuna artıb gedən bir əhaliyə çatacaq alimenti əvvəldən hazırlamağa etina etdirir.

Başdan-ayağa meşə ilə bağlı olduğu üçün taxta-şalbanlıq ağac dəyərinin ya az, ya da heç olmadığı bir ölkədə, torpağın şumlanmasına başlıca maneə ərazini təmizləmə xərcidir. Taxta-şalbanlarının distributivi üçün müstəmləkələrə çox geniş bir bazar buraxmaqla qanun, çox pul etməyəcək bir malın qiymətini yüksəldib, tək xərcdən meydana gələcək şeydən onların bir az qazanc əldə etmələrini mümkün edərək, torpaq şumlanmasını asanlaşdırmağı güdər. Yarı-yarıya belə yerləşilmiş və işlənmiş olmayan bir ölkədə, heyvanlar, təbii olaraq, əhalinin istehlakından çox törəyər və buna görə çoxluq dəyərləri ya azdır, ya da heç yoxdur. Əvvəldən də göstərilmişdi ki, bir ölkə torpaqlarının böyük qismi işlənmə bilmək üçün, heyvan qiyməti ilə satış qiyməti arasında müəyyən bir nisbət tapmaq lazımdır. Cansız və canlı olmaq üzrə, hər şəkildə Amerika heyvanı üçün çox geniş bir bazara icazə verməklə, qanun, yüksək qiymətli torpağın şumlanmasına beləsinə lazımlı bir malın dəyərini yüksəltməyi güdər. Lakin postlarla dəriləri cədvələ girən mallar arasına salıb, Amerika heyvanlarının dəyərini salmağa vəsilə olan III Georqun 4-üncü səltənət ilindəki qanunların 15-ci hissəsi, bu sərbəstliyin xeyirli təsirlərini bir az azaltdı.

Müstəmləkələrimizdə balıqçılığı irəlilədirək, Böyük Britaniyanın gəmilərini və dəniz qüdrətini çoxaltmaq, qanunun az qala heç bir zaman üzərindən gözünü ayırmadığı bir hədəfdir. Bu səbəbdən, müstəmləkələrdəki balıqçılıq, sərbəstliyi təmin edə biləcəyi olanca etina etdirməyi görmüş, elə olduğu üçün də inkişaf etmişdir. Son qarışıqlıqlardan öncə, xüsusilə Nyu Englanddakı balıq ovçuluğu, bəlkə dünyanın ən əhəmiyyətli balıqçılığı idi. Böyük Britanyada hesabsız bir mükafat verilməsinə qarşı, bir çox kəslərin (doğruluğuna güvənilir iddiasında olmadığını) fikirin tərəfindən, bütün məhsulu hər il ödəyən mükafatların məbləğini çox keçməyəcək qədər az nəticə alınan balina ovçuluğu New Englandda heç bir mükafatın olmamasına baxmayaraq çox geniş şəkildə tətbiq olunur.

Balıq, Şimali Amerikanın, İspaniya, Portuqaliya və Aralıq dənizilə ticarətinin müəyyən növlərindən biridir.

Başlanğıcda, şəkər cədvələ girən bir mal idi, tək Böyük Britaniyaya ixrac edilə bilirdi. Lakin böyük şəkər sahiblərinin bir təklifi üzərində, 1731-ci ildə dünyanın hər yanında şəkər ixracına icazə verildi. Bu sərbəstlik verilərkən qoyulan sərhədlər, Böyük Britaniyadakı yüksək şəkər qiyməti ilə bir araya gəlincə, ixrac icazəsini böyük ölçüdə təsirsiz buraxmışdır. Britaniyanın şəkər əkinçiliyi sahələrində becərilən şəkərin hamısı üçün, Böyük Britaniya ilə müstəmləkələri, hələ az qala biricik bazar olmaqda davam etməkdədir. Oralarda istehlak elə sürətlə artır ki, ya Yamaykadakı, ya da (1763-ci ildə Paris Andlaşmasıyla) İngiltərəyə buraxılan adalardakı artan inkişaf səbəbindən, bu son iyirmi ildə şəkər idxalı çoxaldığı halda, xarici ölkələrə ixracat, deyilənə görə əvvəlkindən çox deyil.

Amerikalıların Afrika sahili ilə etdikləri ticarətdə, rom çox əhəmiyyətli bir maddədir, roma qarşılıq amerikalılar oradan zənci kölələr gətirərlər. Amerikanın hər cür taxıl, ət şorbası və balıq şəklindəki bütün məhsulun çoxu, cədvələ mallar arasına girib, eləcə Böyük Britaniya bazarına çıxmağa çətinlik çəksə, bunun, öz xalqımızın iş məhsuluna çox zərəri toxunar. Ehtimal ki, Amerikanın mənfəətini gözləməkdən çox, o zərərdən qorxulduğu üçündür ki, bu əhəmiyyətli mallar həm cədvələ daxil olmamış, həm başqa bütün taxılların və şorba ətlərin Böyük Britaniyaya girməsi qadağan edilmişdir.

Cədvələ girməyən mallar, başlanğıcda dünyanın hər yanına ixrac edilə bilirdi. Bir dəfə cədvələ girmiş olduğu üçün, taxta-şalban ilə düyü, sonradan cədvəl xarici edildiyində, Avropa bazarı baxımından, Finisterre Burnu cənubuna düşən ölkələrə həsr olundu. Cədvələ girməyən bütün mallar III Georqun 6-cı səltənət ilindəki qanunların 52-ci bölümü lazımınca buna bənzər hissələrə bağlı oldu. Avropanın Finisterre Burnu cənubuna düşən bölgələri sənayeçi ölkələr deyil. Onun üçün müstəmləkə gəmilərinin oralardan dönüb, yurda, bizimkilərinə zərəri toxunacaq məmullar gətirməsini elə çox qısqanmırdıq.

Cədvələ girən mallar iki cürdür: birincisi, istər Amerikanın özünə xas məhsulundan olan, istər ana yurdda ya istehsal edilməyən, ya da heç olmasa çıxarılmayan mallardır. Şəkər bəhməzi, qəhvə, hindqozu, tütün, yeni bahar, zəncəfil, xam ipək, xam pambıq, qunduz dərisi və ayrıca Amerika kürkləri, ağac, sarı boya və o biri ağac boyaları bu növdəndir. İkincisi, Amerikanın özünə xas növündən olmayan, ancaq ana yurd tələbinin böyük qismini qarşılayacaq miqdarlarda olmasa da ana yurdda

çıxarılan, ya da çıxarıla biləcək və böyük bir qismi xarici ölkələr tərəfindən təşkil olunan mallardır. Bütün dənizçilik vəsaitləri, dirəklər, sərənlər və civadarlar, qatran, külçə və çubuq dəmir, mis cövhəri, postlar və dərilər, potaş və saf qala daşı bu növdəndir. Birinci növdən mallar nə cür çox idxal edilsə, ana yurd məhsulundan hər hansı bir qismin istehsalının satışına zərər verə bilməzdi. Bunları, tacirlərimizin həm əkinçilik sahələrində daha ucuz satın alıb, bu səbəbdən ana yurdda daha əlverişli karla satmaları, həm də, müstəmləkə əkinçilik sahələrilə xarici ölkələr arasında qazanlı bir yük daşımaçılığı qurmaları qabil olacağı ümid edilirdi. Böyük Britaniya da bu malların ilk idxal edildiyi Avropa ölkəsi olaraq, istər-istəməz mərkəzlik və anbarlıq edəcəkdi. Yenə, ikinci növ malların idxalının, yurd içində çıxarılan mallar növündən malların satışına deyil, xarici ölkələrdən gətirilən malların satışına toxunacaq şəkildə tərtibləmə biləcəyi düşünülürdü, çünki uyğun şəkillər vasitələri ilə bunların hər vaxt yerli mallardan çox ucuz hala gətirilə bilməsi mümkün görünürdü. İşdə, bu kimi malların ana yurd bazarına həsr edilməsində məqsəd, Böyük Britaniya məhsulunun deyil, hansı ölkələrlə olan ticarət tarazlığı Böyük Britaniyanın əleyhinə olduğuna inanılırsa, o xarici ölkələr məhsulunun əleyhinə olması idi.

Böyük Britaniyadan başqa hər hansı bir ölkəyə, müstəmləkələrdən dirək, sərən, qatran, zift ixracının qadağan edilməsi, təbii olaraq, müstəmləkələrdə taxta-şalbanlıq ağac qiymətini salmağa, bu səbəbdən də, müstəmləkə torpaqlarının şumlanılmasına müəyyən maneə olan ərazi təmizləmə məsrəfini artırmağa vəsilə meydana gətirdi. Tutaım bu əsrin başlanğıcında, 1703-cü ildə İsveç qatran və zift ortaqlığı öz gəmiləriylə, öz qoyduğu qiymətlər üzərindən və uyğun görəcəyi miqdarda olmadıqca, mallarının ixracını qadağan edərək, İngiltərəyə qarşı mallarının qiymətini yüksəltməyə çalışdı. Tacir tərəfindən siyasətin bu diqqətə dəyər nümunəsinə qarşı qoymaq və gərək İsveçin bütün o biri şimal dövlətlərinin əlinə baxmaqdan imkan daxilində xilas olmaq üçün, Böyük Britaniya Amerikadan gəmi vəsaitləri idxalına mükafat verdi. Bu mükafat təsirini, taxta-şalbanlıq ağacın Amerikadakı qiymətini ana yurd bazarına həsr edilməsinin sala biləcəyiylə, müqayisədə çox artıq yüksəltməklə göstərdi. Hər iki tənzimləmə də, eyni zamanda, qəbul edilmiş olduğu üçün, bunların ortaqlıq şəkildə nəticəsi, Amerikadakı ərazi təmizləməyi durdurmaq deyil, səyə gətirmək oldu.

Külçə və çubuq dəmir də, cədvələ girən mallar arasına daxil olmuşdur, amma Amerikadan idxallarında, bir başqa ölkədən gətirilərkən asılı olduqları az hesab edilməyəcək rəsimplərdən azad tutulduqları üçün,

bu tənzipləmənin bir tərəfinin Amerikada dəmir sobaları qurulmasını təşviqdə, kənar yanının onu maneə törətməsinə müqayisədə, daha çox qatqısı vardır. Bir dəmir sobası qədər odun istehlakına ehtiyac göstərən, ya da odunun meşədən keçilməyən bir ölkədə ərazi təmizlənməsinə onun qədər köməyi toxunan sənaye yoxdur.

Bu tənzipləmələrdən kimisinin Amerikada taxta-şalbanlıq ağac dəyərini yüksəltmək və eləcə ərazi açmağı sadələşdirmək meylini, qanunverici, ehtimal nə ağılından keçirmiş, nə də anlamışdı. Lakin o tənzipləmələrin faydalı təsirləri, bu baxımdan, rastlanan olmaqla birlikdə, ona görə daha az gerçək də deyil.

Amerikadakı Britaniya müstəmləkələri ilə Qərbi Hind adaları arasında cədvələ girən və girməyən mallar üzərindən ticarət sərbəstliyinin ən mükəmməlinə icazə verilmişdir. Bu müstəmləkələr artıq elə izdihamlaşmış, elə zənginləşmişdi ki, hər biri, o birilərindən bəzində hər qisim məhsulunu sürəcək böyük və geniş bir bazar tapmaqdadır. Toplu birlikdə, bir-birinin məhsulu üçün böyük bir iç bazar meydana gətirməkdədir.

Bununla birlikdə, müstəmləkələrinin ticarətinə qarşı İngiltərənin geniş fikirli davranışı, daha çox, onların ya işlənməmiş halda, ya da emalatının çox ilk mərhələsində məhsullarının çıxarılacağı bazara inhisar etmişdir. Daha inkişaf etmiş və daha incə məmulları müstəmləkə işi də olsa, Böyük Britaniya tacirləri ilə emalatçıları özlərinə icazə verməzlər. Bu cür sənayenin müstəmləkələrdə qurulmasının, bəzən yüksək şəkillər, bəzən qəti qadağalarla önlənməsi üçün, qanunvericinin könlünü də almışlar.

Məsələn, Britaniya şəkər əkinçiliyi sahələrindən gələn əsmər şəkər üçün, idxal halında özbaşına yalnız 6 şilling 4 peni ödənərkən, ağşəkər üçün 1 ingilis lirəsi, 1 şilling, 1 peni, sadə qat arıdılmış kəllə şəkər üçün 4 ingilis lirəsi, 2 şilling 5 8/20 peni ödənməkdədir. Bu ağır şəkillər qoyulduğu sırada, Böyük Britaniya, ingilis müstəmləkələri şəkərinin ixrac oluna biləcəyi biricik bazar idi, hələ də müəyyən bazar olmaqda davam edir, bu səbəbdən bu şəkillər ilk başda şəkərin hər hansı bir xarici bazar üçün, indi isə, bütün məhsulun bəlkə onda doqquzundan çoxunu təkbaşına çəkən bazar üçün palçıqla ağardılmasını, ya da arıdılmasını qadağan etmək demək idi. Necə ki, şəkəri palçıqdan keçirərək ağartma ya da arıtma sənayesi, Fransanın bütün şəkər müstəmləkələrində, öz bazarlarına dönük olandan başqası üçün o sənayenin inkişafına çox az işlənmişdir. Grenada fransızların əlində ikən, az qala hər şəkər əkinçiliyi sahəsində, şəkəri heç olmasa palçıqdan keçirərək ağardacaq bir neftayırma zavodu vardı. Ada ingilislərin əlinə düşəndən bəri, bütün bu cür işlətmələr üzüstə

buraxılmış olub mənə dediklərinə görə, qalanlar indi (1773-cü ilin oktyabrında) iki üçü keçməməkdədir. Bununla birlikdə, palçıqdan keçirilərək ağardılmış, ya da arıdılmış şəkər, kəllə halından toz halına gətirildimi, indi gömrük idarəsinin xoş görüşü ilə çoxluq əsmər şəkər idxal edilməkdədir.

Böyük Britaniya, Amerikanın külçə və çubuq dəmiri mamullarını, bir tərəfdən bənzəri malların hər hansı bir başqa ölkədən idxalında asılı olduğu şəkillərdən azad tutaraq, etina etdirərkən Amerikadakı müstəmləkələrindən hər hansı birində polad sobaları və kəski maşınları qurulmasını qətiliklə qadağan etməkdədir.

Böyük Britaniya, Amerika işi papaqların yunlarını bir eldən o birinə kanal ilə ixracını və hətta at kürəyində, yaxud avtomobil ilə qurudan daşınmasını qadağan etmişdir. Bu elə bir tənzimləmədir ki, o növ malların uzaq yerlərdə satışı üçün sənaye qurulmasını tamamilə mane olar və qonşularının ehtiyacı üçün etdiyi zəhmət, ev işi məmullarilə məhdudlaşdırar.

Öz məhsulunun hər parçasından imkan dairəsində ala bildiyinə faydalanmasını, yaxud sərmayəsi ilə əməyini özü üçün ən qazancılı gördüyü şəkildə istifadə etməsini qadağan etmək, insan oğlunun ən müqəddəs haqlarını açıqdan-açığa tapdalamaqdır. Ancaq haqqa və insafa sığmasa da, bu kimi qadağaların indiyə qədər müstəmləkələrə çox böyük bir zərəri olmamışdır. Müstəmləkələrdə torpaq hələ elə ucuz, dolayısıyla da, əmək elə bahalıdır ki, incə, yaxud inkişaf etmiş məmulların az qala hamısını, bunların özü edə biləcəyindən daha ucuz ana yurddan idxal edə bilirlər. Demək ki, belə sənayeni qurmaları müstəmləkələrə qadağan edilməmiş olsa belə, inkişaflarının bu halında öz mənfəətlərini güdmələri, ehtimal ki, o yolda hərəkət etmələrini önləyər. Bu qadağalar, müstəmləkəçilərin işini bəlkə özbaşına çatacağı hər hansı bir işdən əlini üzməsi, ana yurd tacirləriylə emalatçıların səbəbsiz qısqançlığı üzündən, yox yerə kürəklərinə vurulmuş yaraşmaz qulluq damğalarıdır. Müstəmləkələrin daha irəli bir vəziyyətində, bu qadağalar, həqiqətən bürkülü və çəkilməz hala gələ bilər.

Böyük Britaniya müstəmləkələrin ən əhəmiyyətli məhsullarından kimisinin öz bazarına həsr edərək qarşılıq olaraq, ona bənzər məhsullara, bəzən başqa ölkələrdən idxal edildiklərində daha yüksək şəkillər qoymaq, bəzən müstəmləkələrdən idxal edildiklərində mükafat verərək o bazarda müstəmləkə məhsullarından hansına üstünlük təmin etməkdədir. Birinci şəkildə müstəmləkələrinin şəkərinə, tütününə və dəmirinə, ikinci şəkildə xam ipəyinə, kətanına, mismarına, gəmi tirlərinə və qurulmuş taxtaşalbanına, yerli bazarda üstünlük verir. Müstəmləkələrin məhsulunu bu

ikinci şəkildə, idxala mükafat verərək etina etdirmə, öyrənə bildiyim qədər, təkcə Böyük Britaniyada vardır. Birinci şəkil Böyük Britaniyaya xas deyil. Portuqaliya, hər hansı bir başqa ölkədən tütün idxalına, yalnız daha yüksək şəkillər qoymaqla qalmayıb bunu ən şiddətli cəzalarla qadağan etməkdədir.

Avropadan mal idxalı mövzusunda, müstəmləkələrinə qarşı İngiltərə, yenə hər hansı bir başqa millətə görə daha açıq görüşlü davranmışdır.

Böyük Britaniya xarici malların idxalında ödənen şəkildən bir qisiminin, (az qala hər vaxt yarısının, ümumiyyətlə, daha çoxunun və bəzən hamısının) mallar bir xarici ölkəyə ixrac edildiyində, geri alınmasına icazə verirlər. Bunları üzərlərinə az qala bütün xarici malların Böyük Britaniyaya girərkən asılı tutulduğu ağır şəkillər mindirilmiş olaraq gəldiyi təqdirdə, heç bir müstəqil xarici ölkənin qəbul etməyəcəyini əvvəldən təxmin etmək çətin deyildi. Demək ki, bu şəkillərdən bir qisimi ixrac halında geri alınmadımı, merkantilist sistemin çox əl üstündə tutduğu bir ticarət olan nəqliyyat sona çatardı.

Amma müstəmləkələrimiz, heç bir baxıma müstəqil xarici ölkələr deyil, Böyük Britaniya, müstəmləkələrə Avropanın bütün mallarını təkbəşinə özü təmin etmək haqqını qəbul etmiş olduğundan, onları (o biri ölkələrin öz müstəmləkələrinə etdikləri tərzdə) bu kimi malları ana yurdda ödənen bütün şəkillərin eynisi üzərlərinə minmiş olaraq almağa məcbur edə bilirdi. Halbuki, 1763-cü ilə qədər, çoxlu xarici malların müstəmləkələrimizə ixracı halında tərsinə, hər hansı müstəqil bir xarici ölkəyə ixracında geri verilən şəkillərin eynisi ödənməmişdir. Doğrusu, 1763-cü ildə Georqun 4-cü səltənət ilindəki qanunların 15-ci hissəsini lazımınca, bu icazə çox daraldılaraq bu hökm qoyuldu: "Şərab, ağ pambıq xaric olmaq üzrə, bu ölkədən Amerikadakı bir Britaniya müstəmləkəsinə, yaxud cütlüyünə ixrac ediləcək, Avropa, ya da Şərqi Hind ölkələrində yetişən, çıxarılan, yaxud emal edilən hər hansı bir maldan alınmış köhnə axçalı kömək adlı şəkilin heç bir qismi verilməz. Bu qanundan əvvəl, müstəmləkələrdə başqa-başqa bir xarici mal növləri, ana yurda görə daha ucuz satın alına bilirdi, bəzisi hələ də alına bilər".

Müstəmləkələr ticarəti ilə əlaqədar çoxlu tənzimləmələr üçün ağıl müəllimliyi edənlərin başına o ticarətlə məşğul olanların gəldiyini gözdən qaçırmamaq lazımdır. Bu səbəbdən, tənzimləmələrin çoxunda onların mənfəəti, müstəmləkələrin, ya da ana yurddun çıxarına görə daha çox güdülmüşsə buna çaşmamalıyıq.

Müstəmləkələrin mənfəəti, Avropadan istədikləri bütün malları onlara çatdırmaq və onların çox məhsulu içində ana yurdda tacirlərin öz

çalışdıqları ticarətlərdən birinə zərər verməyəcək olanların hamısını satın almaq mövzusunda təkəlcü imtiyazları səbəbindən, o tacirlərin mənfəətinə fəda edildi. Avropa və Şərqi Hind ölkələri mallarının böyük qisminin müstəmləkələrə yenidən ixracı halında, şəkillərin eynilə hər hansı bir müstəqil ölkəyə yenidən ixracında olduğu kimi geri ödənməsinə icazə verilərək, anayurdun mənfəəti tacirlərin çıxarına (o çıxar haqqındakı tacir tərəfindən düşüncələrə görə belə) fəda edildi. Müstəmləkələrə göndərdikləri xarici mallara əldən gəldiyincə az pul vermək, bu səbəbdən də o malların Böyük Britaniyaya idxalında nağd olaraq ödədikləri şəkillərdən əldən gəldiyi qədərini geri almaq, tacirlərin mənfəətinə uyğun idi. Eləcə ya eyni miqdar malı daha çox karla, ya daha çox malı eyni karla müstəmləkələrdə satma, bu səbəbdən də, istər elə, istər o biri müxtəlif bir şey qazanma imkanını tapa bilərdilər. Yenə bütün bu kimi malları əldən gəldiyincə ucuz və bol almaq müstəmləkələrin mənfəətinə uyğun idi. Amma bunun, ana yurdun çıxarına uyğun gəlmədiyi zaman da ola bilərdi. Ana yurd bir tərəfdən bu kimi malların idxalında ödənməmiş şəkillərdən çoxunu geri verməklə gəliri baxımından, digər tərəfdən də bu geri ödənməmiş şəkillər sayəsində xarici məmulların müstəmləkəyə çatdırıla bilməsindəki asan şərtlərdən ötəri, müstəmləkə bazarında öz məmullarından ucuz satılmasıyla sənaye baxımından tez-tez əldən salına bilərdi. Həmişə deyərlər ki, Amerika müstəmləkələrinə alman kətan bezlərinin yenidən ixracında şəkillərin geri ödənməsi, Böyük Britaniya kətan bezi sənayesinin inkişafını çox geri buraxmışdır.

İngilis müstəmləkələrinin, xarici ticarətləri xaricində hər işlərini bildikləri kimi icra etmə sərbəstliyi əskiksizdir. Bu, hər baxımdan ana yurddakı həmyerlilərinin sərbəstliyinə bərabər olub, oradakı kimi, müstəmləkə hökumətinin xərcinin görülməsi üçün vergi qoyma haqqının tək özündə olduğunu iddia edən xalq nümayəndələrindən ibarət olan bir məclis tərəfindən gərəyi kimi qorunur. Bu məclisin nüfuzu, icra etmə ərkini qəbul edən, müstəmləkəçilərin ən dəyərsizi, ən əlverişsizisi olsun, qanuna hörmət göstərdikcə, nə qubernatorun nə də eldəki hər hansı mülkü, ya da əsgəri məmurun inciməsindən heç bir baxıma qorxmur. İngiltərədəki Avam Kamerası kimi, müstəmləkə məclisləri də xalqı hər vaxt çox bərabər şəkildə təmsil edənlərdən meydana gəlməz, amma bu xüsusiyyətə Avam Kamerasına görə daha çox yaxınlaşarlar. İcra etmə ərki ya pul yedirib bu məclisləri satınalma imkanına sahib olmadığından, ya da ana yurdda dəstəkləndiyi üçün buna gərək görmədiyindən, o məclisləri, ümumiyyətlə, seçicilərinin meyilləri, bəlkə daha çox təsir edər. Müstəmləkələrin Böyük Britaniyadakı Lordlar Kamerasına tekabül edən

qurullar soyluluğu babadan oğula qalan zadəgan dəstəsindən meydana gəlmiş deyil. Üç Nyu England hökumətində olduğu üzrə, müstəmləkələrin kimisində, bu qurullara kral təyin etməyib, xalqın nümayəndələri seçər, ingilis müstəmləkələrinin heç birində soyluluğu atadan oğula qalan zadəgan dəstəsi yoxdur. Hərçənd, bütün o biri azad ölkələrdə olduğu kimi, bu müstəmləkələrdə də, köhnə bir müstəmləkə ailəsindən gələn kimsə, ləyaqət və sərvət tərəfindən bərabər bir şəkilə görə çox etibar görər. Amma görüb-görəcəyi yalnız bundan meydana gəlib, qonşularına əl aman dedirdək fərqləri yoxdur. Bu son qarışıqlıqlar başlamazdan əvvəl, müstəmləkə məclislərində qanunvermə səlahiyyətinin yanında, bir icraetmə səlahiyyəti də vardı. Connecticut ilə Rhode Islandda qubernatoru onlar seçirdi. O biri müstəmləkələrdə, hər birinin öz məclislərinə qoyulan vergiləri yığacaq maliyyə məmurlarını onlar atırdı, bu məmurlar birbaşa məclislərə qarşı məsul idilər. Bundan ötəri, ingilis müstəmləkələri arasında ana yurd əhalisinə görə daha çox bərabərlik vardır. Yenə adətləri daha respublikaçıdır; hökumətləri və xüsusilə üç Nyu England elinin hökumətləri, bu günə qədər daha cumhuriyyətçi olmuşdur.

İspaniya, Portuqaliya və Fransanın isə tərsinə, mütləq idarəetmələri müstəmləkələrində suveren olmaqda, bu cür idarəetmələrin alt pillədəki bütün məmurlarına, çoxluq vəkalət yolu ilə verdikləri təqdir səlahiyyəti, məsafə uzaq olduğu üçün oralarda təbii var gücü ilə istifadə edilməkdədir. Mütləq rəhbərliklərin hamısında ölkənin hər hansı başqa yerinə görə, paytaxtda daha çox sərbəstlik vardır. Ədalət nizamını alt-üst etmək, yaxud böyük xalq birliyini əzmək baxımından hökmdarın nə mənfəəti, nə də meyili ola bilər. Paytaxtda hökmdarın var olması, alt təbəqələrdəki bütün məmurlarını az çox həzm edər, xalqdakı sızıltıların hökmdara çatması ehtimalı daha az olan məmurlar daha sinələrini gərə-gərə sahilçi ola bilərlər.

Lakin Amerikadakı Avropa müstəmləkələri, bu günə qədər bilinən gəlib keçmiş ən böyük imperatorluqlarla müqayisədə daha iraqdır. Dünya qurulandan bəri belə uzaq bir elin əhalisinə tam təhlükəsizlik təmin edə bilən tək rəhbərlik, bəlkə ingilis müstəmləkələrinin hökuməti olmuşdur. Bununla birlikdə, fransız müstəmləkələrinin rəhbərliyində İspaniya və Portuqaliya müstəmləkələrinə görə hər vaxt daha şirin və daha ölçülü davranılmışdır. Rəhbərlik tutumundakı bu üstünlük, fransız millətinin həm səciyyəsinə, həm hər millətin səciyyəsini yoğuran təsirə, yəni hökumətinin təbiətinə uyğundur. Böyük Britaniya hökumətinə müqayisə et kefi və asdığı asdıq olmaqla birlikdə, İspaniya ilə Portuqaliyanın

hökumətlərinə müqayisə et fransız hökuməti, xüsusiyyəti baxımından qanuna söykənər və azaddır.

Amma ingilis siyasətinin üstünlüyü, daha çox Şimali Amerika müstəmləkələrindəki irəliləmədə gözə dəyməkdədir. Fransanın şəkər müstəmləkələrindəki irəliləmə, heç olmasa İngiltərənin çoxu şəkər müstəmləkələrindəki qədər olub, bəlkə ondan üstündür.

Halbuki, İngiltərə şəkər müstəmləkələrində, azqala İngiltərənin Şimali Amerika müstəmləkələrindəkini xatırladan azad bir hökumət vardır. Amma fransız şəkər müstəmləkələrinin öz şəkərlərini arıtmalarına, ingilis müstəmləkələrindəki kimi israf olunur. Daha da əhəmiyyətli olmaq üzrə hökumətlərinin xüsusiyyəti əllərindəki zənci kölələrin daha yaxşı istifadə edilməsinin yolunu təbii olaraq öyrədir.

Bütün Avropa müstəmləkələrində, şəkər qamışı əkinçiliyi ilə məşğul olanlar zənci kölələrdir. Mülayim Avropa iqlimində doğulmuş kəslərin bünyəsi, elə sanılır ki, yandırır qovuran Qərbi Hind adaları günəşi altında torpağı qazmaq zəhmətinə dayana bilməz. İndiki halda, şəkər qamışı əkinçiliyi başdan-aşağı əl ilə edilir. Amma bir çoxlarının düşüncəsinə görə bu işə pulun soxulması çox faydalı ola bilər. Təbii, heyvanla edilən əkinçilikdə, qazanc və müvəffəqiyyət, bu heyvanların yaxşı baxımına bir çox bağlı olduğu kimi, kölələrlə ediləndə də qazanc və müvəffəqiyyət bu kölələrin eyni dərəcədə xoş tutulmasına bağlı qalmaqdadır. Kölələrini xoş tutmaqda isə elə sanıram ki, fransız əkinçilərinin İngilislərə görə üstün olduqları ümumiliklə təslim edilməkdədir.

Ağasının şiddətli davranışına qarşı köləni yaxşı-pis tərbiyə etmək baxımından, qanun hökuməti çox kefli bir müstəmləkədə hökuməti hamısıyla azad bir müstəmləkədəkinə görə daha yaxşı tətbiq oluna bilər. Quru bəxtli köləlik qanununun qəbul edilmiş hər ölkədə, üst mövqelərdəki səlahiyyətli məmur köləni aldığı anda ağasının xüsusi mülkünün bir dərəcəyə qədər rəhbərliyinə qarışmış olar. Ağanın və ya müstəmləkə məclisi üzvü, ya belə bir üzvün seçicisi olduğu azad bir ölkədə səlahiyyətli məmur, bunu olsa-olsa çox böyük tədbir və ehtiyatla gözə ala bilər. Ağaya göstərmək məcburiyyətində olduğu hörmət, kölənin tərbiyəsini çətinləşdirir. Amma hökuməti çox kefli olan səlahiyyətli məmurun, fərdlərin xüsusi mülkünün rəhbərliyinə də qarışması və mülkü dilədikləri kimi idarəetmədikləri halda, bəlkə bir sürü həbs əmri çıxarılması adi olan bir ölkədə, kölənin bir az incildirməsi səlahiyyətli məmur üçün daha çox asandır. Sırf insanlıq gərəyi olaraq da özü təbii, bu yolu tutar. Səlahiyyətli məmurun tərbiyəsi üzərinə ağası köləni daha az xor görür. Beləcə köləni daha adam yerinə qoyub, ona daha nəzakətli

davranmasına gətirib çıxarılar. Şirin rəftar kölənin bağlılığını artırdığı kimi onu daha anlayışlı hala gətirər, bu səbəbdən hər iki yüzdən daha faydalı edər. Kölə, etibar tərəfindən azad bir xidmətçinin vəziyyətinə yaxınlaşar, əfəndisinin mənfəətinə qarşı çox dürüstlük və maraq göstərə bilər. Bunlar azad xidmətçilərdə olan üstünlüklər olub, əfəndinin yaxşıca azad və güvən içində olduğu ölkələrdə kölələrə edilməsi adi rəftarı görün bir kölədə heç zaman ola bilməz.

Bir kölənin azad bir hökumətə görə kefli bir hökumətin rəhbərliyində daha yaxşı vəziyyətdə olduğunu, elə sanıram ki, bütün çağların və bütün millətlərin tarixi təsdiqləməkdədir. Roma tarixində, üst mövqenin, köləni ağanın əldən salmasına qarşı təlim etmək üçün araya girdiyini ilkin imperatorlar zamanında oxuyuruq. Veditius Pollio, kiçik bir cinayət törədən kölələrindən birinin parça-parça edilib, balıqlara yem olmaq üçün balıq hovuzuna atılması üçün Augustusun qarşısında buyruq verincə, imperator hirsənərək tək onu deyil, başqa nə qədər köləsi varsa, hamısını dərhal azad etməsini Pollioya əmr etdi. Cümhuriyyət rəhbərliyində heç bir üst mövqenin köləni alçalacaq qədər kafi səlahiyyəti ola bilməzdi, ağanın cəzalandırma səlahiyyəti isə daha da az idi.

Fransanın şəkər müstəmləkələrini, xüsusilə Böyük St. Domingo müstəmləkəsini bəsləyən sərmayənin, demək olar, hamısı elə görünür ki, bu müstəmləkələrin danlaq-danlaq işlənməsiylə əldə edilmişdir. Bu sərmayənin, az qala bütünü müstəmləkəçilərin torpaqlarilə əməklərinin məhsulu, yaxud o məhsulun yaxşı idarə olunaraq danlaq danlaq yığılıb, daha çox məhsul yetişdirməkdə istifadə edilən əvəzdir. Lakin İngiltərənin şəkər müstəmləkələrini şumlayıb işləyən sərmayənin böyük bir qismi İngiltərədən göndərilmişdir, heç bir baxıma başdan-aşağı müstəmləkəçilərin torpağı ilə əməyindən törəmiş deyildir. İngilis şəkər müstəmləkələrindəki rifah, böyük ölçüdə İngiltərənin bu müstəmləkələrə, elə demək yaraşsa, bir qismi sanki daşmış olan böyük sərvəti sayəsində olmuşdur. Amma fransız şəkər müstəmləkələrindəki olan rifah müstəmləkəçilərin gözəl tutumlarından irəli gəlmişdir, ingilis müstəmləkəçilərinin tutumuna görə, bunda bir sıra üstünlüklərin olması lazımdır. Bu üstünlük isə fransız müstəmləkəçilərinin, hər şeydən çox, kölələrini xoş işlədilməsində gözə dəymişdir.

Başqa Avropa müstəmləkələri ilə əlaqədar siyasətin ana xəttləri, bunlar olmuşdur.

Bu halda, Amerikadakı müstəmləkələrin gərək ilk quruluşlarında, gərəksə rəhbərlik içlərini maraqlandırması baxımından daha sonrakı rifahlarında, Avropa siyasətinin çox öyünüləcək bir tərəfi yoxdur.

Bu müstəmləkələrin qurulması ilə bağlı ilk qanuna suveren olub istiqamət verən əsl səbəblər elə görünür ki, dəlilik və insafsızlıq idi. Qızıl və gümüş mədənləri arxasında ağıllar başdan getdi. Zərərsiz yerliləri, avropalılara heç bir zaman toxunmaq bir yana qalsın, ilk təşəbbüskarları müxtəlif nəzakət və qonaq sevrlik nümayişləri ilə qarşılayan bir ölkəni ələ keçərmək üçün acgözlük edilməklə, insaf ayaqlar altına alındı.

Sonrakı yerləşmə yerlərindən kimisini qızıl və gümüş mədənləri tapma yolundakı xəyal dolu fikirlərinə, doğrusu, daha ağlabatan və təriflənməyə dəyər başqa amillər də qatıldı, amma bu amillər də, Avropanın siyasi tutumuna çox şərəf qazandıran deyil.

Yurdlarında təzyiq altında qalan ingilis Püriten məzhəbi mənsubları, azadlığa qovuşmaq üçün Amerikaya qaçaraq, orada dörd New England hökumətini qurdular. Əzilmənin çox daha ağırına uğrayan ingilis katolikləri Marylanda hökumətini Quakerlər Pennsylvania hökumətini qurdular. Engiziya məhkəməsi əlindən çəkmədiyi qalmayan, soyulub soğana çevrilərək Braziliyaya sürülən portuqaliyalı yahudilər, bu müstəmləkəyə ilk yerləşən sürgün günahkarlarla fahişələr arasında verdikləri örnəklə bir növ nizam və iş sistemi irəli sürdülər. Onlara şəkər qamışı yetişdirməyi öyrətdilər. Bütün bu bir-birindən fərqli vəziyyətlərdə Amerikanın yurd edilməsi və işlənməsi, Avropa hökumətlərinin ağıllı davranışından və siyasi tutumundan deyil, nizamsızlığından və zülmündən irəli gəldi.

Müxtəlif Avropa hökumətlərinin bu məskunlaşma yerlərindən ən əhəmiyyətli reallaşdırmaqda olduğu qədər, düzənləmək baxımından da çox hünərli görülmüş deyildir. Meksikanın fəthi İspaniya Məclisinin deyil, bir Küba qubernatorunun fikri idi. Özünə tapşırıq verilən bir macəraçı, belə bir adamın ipiylə quyuya endiyinə çoxdan pəşman olan valinin buna qarşı çıxmaq üçün əlindən gələni ardına qoymamasına qarşı fəthi reallaşdırdı. Çili Peru və İspaniyanın Amerika qitəsindəki az qala bütün o biri məskunlaşma yerlərini fəth edənələr, yanlarında dövlətin dəstəyi olaraq İspaniya kralı adına qol salıb fəthlər etmək üçün bir ümumi rusxətnamə aparırdılar. Bütün bu cəhdlərin zərəri və xərcləri, təşəbbüskarların özlərinə aid idi. İspaniya hökuməti bunlardan heç birinə az qala heç bir köməklik etmirdi. İngilis hökumətinin, Şimali Amerikadakı ən əhəmiyyətli müstəmləkələrindən hansının qurulmasını gerçəkləşdirmək baxımından qatqısı eyni dərəcədə az idi.

Bu məskunlaşma yerləri reallaşdıqca diqqətini çəkəcək qədər əhəmiyyət qazanınca, ana yurdun üzərlərində çıxardığı ilk düzənləmələr, həmişə onların ticarətlərinin təkəlini öz əlinə keçirməyi; bazarlarını məhdudlaşdırmağı və kürəklərindən öz bazarlarını genişlətməyi, bu səbəbdən də onların rifah yolundakı irəliləyişini sürətləndirib irəliləmə-

cəyinə, ağırlaşdırıb axsatmağı gözləyirdi. Müstəmləkələrinə qarşı müxtəlif Avropanın siyasi tutumunda ən əsaslı fərqlərdən biri, bu təkəlin uygulanişındaki fərqli üsullardan meydana gələr. İçlərində ən yaxşısı olan İngiltərənin tutumu, o birilərin hər hansı birinə görə yalnız bir parça daha az dar fikirli və daha az əzicidir.

Elə isə Amerika müstəmləkələrinin gərək ilk quruluşlarına, indiki böyüklüyünə Avropanın siyasi tutumu nə istiqamətdən iştirak etmişdir. Bir istiqamətdən və tək bir istiqamətdən çox qatqısı olmuşdur. Magna Vırum Mater! (İnsanlar yetişdirən nənə). Belə böyük işlərin haqqından gələ biləcək, bu böyüklükdə bir imperiyanın təməlini ata biləcək qabiliyyətdə adamları yetişdirib çıxarmışdır. Dünya üzündə siyasi tutumu bu cür adamlar çıxara biləcək, ya da hərəkətli olaraq və həqiqətən hər hansı bir başqa yer yoxdur. Müstəmləkələr tutduğunu qoparan, bacarıqlı qurucularının təhsilini və aşırı fikirlərini Avropanın tutumuna borcludur, ən böyüklərindən kimisinin isə, daxili işlər baxımından az qala bundan başqa heç bir borcu yoxdur.

III HİSSƏ

Amerikanın və Şərqi Hind ölkələrinə Ümid Burnu üzərindən bir keçidin kəşf edilməsindən Avropanın əldə etdiyi faydalar

Avropanın siyasətindən Amerika müstəmləkələrinin əldə etdiyi faydalar bunlardır:

Amerikanın kəşf edilib müstəmləkə halına gətirilməsindən Avropa nə kimi faydalar əldə etmişdir?

Bu faydalar, birincisi, bir tək böyük ölkə kimi düşünüləndə, Avropanın o böyük hadisələrdən əldə etdiyi ümumi faydalar, ikincisi, hər müstəmləkəçi ölkənin öz müstəmləkələrindən, üzərlərində istifadə etdiyi nüfuz, ya da suverenlik səbəbindən əldə etdiyi xüsusi faydalar olaraq ayrılı bilər.

Amerikanın kəşf edilib müstəmləkə halına gətirilməsindən, bir tək böyük ölkə kimi düşünüləndə, Avropanın əldə etdiyi ümumi faydalardan birincisini, zövqünü oxşayacaq obyektlərin çoxalmasını, ikincisini, işinin artmasını meydana gətirər.

Amerikanın Avropaya idxal edilən məhsulunun çoxu, bu böyük qitənin əhalisinə, başqa cür ələ keçirə bilməyəcəyi (kimi rahatlıq vasitəsi olmaq və işə yaramaq, kimisi həzz vermək, bəzisi də bəzək üçün) növbə-növ mallar təmin edər, bu səbəbdən də zövqünü oxşayacaq obyektlərin artmasına kömək göstərər.

Bura asanca təslim olunur ki, Amerikanın kəşf edilib müstəmləkə halına gətirilməsi, birincisi, İspaniya, Portuqaliya, Fransa və İngiltərə kimi Amerika ilə birbaşa alış-veriş edən bütün ölkələrin, ikincisi, öz məhsulu olan malları birbaşa ticarət etmədən, başqa ölkələrin vasitəçiliyi ilə oraya göndərən, Avstriya Flandersi və bəzi Almaniya elləri kimi ölkələrin işini artırmağa kömək etmişdir. Bu ölkələr, daha əvvəl xatırlanan ölkələr vasitəsilə Amerikaya əhəmiyyətli miqdarda kətan bezi və daha başqa mallar göndərirlər. Bütün bu kimi ölkələr, məhsul çoxları üçün təbii daha geniş bir bazara qovuşmuş, bu səbəbdən də onun sayının artırmaq baxımından səyə gəlinmişdir.

Amma öz məhsulundan Amerikaya bəlkə heç bir zaman bir tək mal göndərməmiş olan Macarıstan kimi ölkələrin işini etina etdirmədən bu böyük ehtimalın təsiri olması, bəlkə o qədər gözə dəyməz. Tutaq ki, o hadisələrin buna təsiri olduğundan şübhə edilməz. Macarıstanda bir qisim Amerika məhsulu istehlak edilib, dünyanın bu yeni bölgəsinin şəkəri,

şokoladı və tütünü üçün oralarda çox tələb vardır. Lakin bu mallar, ya Macarıstanın işinin məhsulu olan bir şeylə, ya da o məhsulun bir qisimiylə satın alınmış bir şeylə satın alınması lazımdır.

Amerikanın bu malları Macarıstanla Lehistana, o ölkələrin məhsul artıqlamasıyla mübadilə üzrə yeni qiymətlər, bərabər dəyərdə yeni obyektlərdir. Oralara aparılmaqla bunlar çoxu üçün yeni və daha geniş bir bazar yaradar. Onun dəyərini yüksəldər, beləcə çoxalmasını etina etdirər. Bu məhsul çoxunun Amerikaya aparıldığı ola bilər, ayrıca o mallar, ilk baxışda Amerikanın məhsul çoxunun hərəkətə gətirdiyi ticarət axını sayəsində bir bazar yarada bilər.

Bu böyük hadisələr həm Amerikaya heç mal göndərməmiş, həm də oradan heç mal almamış ölkələrin istehlakının çoxalmasına və sənayesinin artmasına şərait yaratmış olar. Bu ölkələr də Amerika ticarəti sayəsində məhsul artığına nail olmuş ölkələrdən daha çox əmtəələr ala bilər. Bu bolluq onların istehsalının çoxalmasına və sənayesinin artmasına gətirib çıxaracaq.

O işin məhsul artıqlamasıyla dəyişdirilmək üzrə məhsul bolluğu üçün dəyərini çoxaldıb beləcə artımını etina etdirəcək, daha geniş bir bazar yaradılmış olması lazımdır. Hər il Avropanın geniş ticarət çevrəsi içində atılıb, müxtəlif dönüşlərlə oradakı müxtəlif millətlərin hamısı arasında mal yığını, Amerikanın artıq məhsulun qədər artımlı idi. Onun üçün bu millətlərdən hər birinə bu böyüyən yığın içindən daha böyük bir payın düşməsi, onların zövqlərini oxşayan obyektləri artırmış və işlərini çoxaltmışdır.

Metropoliyanın tətbiq etdiyi inhisarçı ticarət, ümumiyyətlə, bütün millətlərin və xüsusilə Amerika müstəmləkələrinin zövqlərini oxşayacaq obyektlərin işlərini azaltmağa, yaxud heç olmasa əks halda çatacaqları səviyyənin aşağısında buraxmağa vəsilə olar. Bütün o biri ölkələrdə müstəmləkə məhsulunu bahalandıraraq, onun istehlakını daraldar. Beləcə müstəmləkələrin işinə və bütün o biri ölkələrin həm zövqlərinə həm işlərinə mane olar, zövq aldıkları şeylərə daha çox pul verincə, eşitdikləri zövq azaldığı kimi, çıxarıqlarına qarşılıq əllərinə keçən də azalınca, bunlar daha az istehsalda olar. Bütün o biri ölkələrin məhsulunu müstəmləkələrdə bahalaşdırmaqla, eyni tərzdə bütün o biri ölkələrin işlərinə və müstəmləkələrin həm zövqünə, həm də işinə mane olar. Bu elə bir şeydir ki, filan ölkələr sözdə fayda görəcəklər deyə bütün o biri ölkələrin, amma hər hansı bir başqasından çox müstəmləkələrin duyacağı həznlərə badalaq vurur, işlərini çətinləşdirər. Bütün o biri ölkələri, müəyyən bir bazarın yanına qabil olduğunca uğratmadığı kimi,

müstəmləkələri də imkan daxilində müəyyən bir bazarın çölünə buraxmaz. Bütün o biri bazarlar açıq olarkən, müəyyən bir bazarın yanına uğradılmamaqla, bütün o biri bazarlar bağlı ikən müəyyən bir bazarın çölünə çıxmaqları arasında isə çox böyük fərq vardır. Bununla birlikdə Amerikanın kəşf edilib müstəmləkə halına gətirilməsiylə, zövq oxşayan obyektlər baxımından və iş baxımından Avropada nə çoxalma oldusa hamısının ana qaynağı, müstəmləkələrin məhsul çoxudur. Ana yurdların təkəlcü ticarəti bu qaynağı halıyla olacağına müqayisəylə daha bərkətsiz edər.

Hər müstəmləkəçi ölkənin, xüsusilə özünə aid olan müstəmləkələrdən əldə etdiyi xüsusi faydalar iki növdür: birincisi, hər imperatorluğun suverenliyi altındakı ellərdən əldə etdiyi faydalar; ikincisi, Amerikadakı Avropa müstəmləkələri kimi bənzərsiz ellərdən çıxdığı fərz edilən bərabər olmaz faydalarıdır.

Suverenliyinə asılı ellərdən hər imperatorluğun əldə etdiyi alışılmış faydalar, birincisi, onun müdafiə etməsi üçün ellərin verdiyi əsgəri qüvvədən; ikincisi, mülkü rəhbərlik xərcinin qarşılınması üçün təmin etdiyi gəlirdən meydana gəlir. Roma müstəmləkələri, yeri gəldikcə hər ikisini də verərdilər. Yunan müstəmləkələrinin hərdən bir əsgəri qüvvət vermişsə də gəlir təmin etdikləri seyrəkdir. Bunların, ana şəhərin suverenliyinə bağlı olduqlarını qəbul etdikləri, az qala olmamışdır. Ümumiyyətlə, ana şəhərin döyüşdə müttəfiqləri idilər, barışda onun buyruğu olduqları yox idi.

Amerikadakı Avropa müstəmləkələrinin, ana yurdun müdafiəsi üçün hələ bir əsgəri qüvvət verdiyi olmamışdır. Hələ əsgəri qüvvətləri, özlərini müdafiə etməyə heç bir zaman yetməmişdir. Ana yurdların girişdiyi müxtəlif döyüşlərdə də, müstəmləkələrinin müdafiə etməsi, o ölkənin əsgəri qüvvətindən, ümumiyyətlə, çox əhəmiyyətli bir miqdarını məşğul etməyə səbəb olmuşdur. Bu səbəbdən, istisnasız bütün Avropa müstəmləkələri, metropoloyaları gücünü yox, zəifliyinin səbəbi kimi çıxış edirdi.

Ana yurdun müdafiəsi, yaxud mülkü rəhbərlik xərcinin qarşılınması üçün yalnız İspaniya və Portuqaliya müstəmləkələri hər hansı bir gəlir köməyində olmuş. O biri Avropa millətlərinin, xüsusilə İngiltərənin müstəmləkələrindən toplanan vergilər, barış zamanında o müstəmləkələrə edilən xərcə mində bir bərabər gəlmiş, döyüş əsnasında çəkilən məsrəfin görülməsinə isə heç bir zaman çatmamışdır. Onun üçün bu kimi müstəmləkələr, öz ana yurdlarına gəlir qaynağı deyil, xərc qapısı olmuşdur.

Bu kimi müstəmləkələrin öz ana yurdlarına təmin etdikdən faydalar, yalnız Avropa müstəmləkələri kimi beləsinə bənzərsiz ellərdən çıxdığı

fərz edilən bərabər olmaz faydalardan meydana gələr. Bütün bu bunlar olmaz faydaların biricik qaynağının isə, təkəlçi ticarət olduğu bilinməkdədir.

Bu təkəlçi ticarətdən ötəri, ingilis müstəmləkələrinin məhsul çoxundan, məsələn, cədvələ girən mallar adını daşıyan nə varsa, İngiltərədən başqa bir ölkəyə göndərilə bilməz. O biri ölkələrin sonradan bunu İngiltərədən satın almaları lazımdır.

Onun üçün bunun İngiltərədə hər hansı bir başqa ölkədə ola biləcəyindən daha ucuz olması və hər hansı bir başqa ölkədən çox, İngiltərənin zövq vasitələrini artırmağa kömək etməsi lazımdır. Bunların, eyni tərzdə daha çox aidiyyəti olması gərəyin İngiltərənin öz məhsul artıqlığından bu cədvələ girən mallarla dəyişdiyi nə varsa, bunların eynisinə qarşılıq başqa bir sıra ölkələrin öz məhsullarının çoxlarını dəyişdiklərində keçə biləcək əvəzdən daha yüksəyi İngiltərənin əlinə keçməsi lazımdır. Məsələn, İngiltərənin məmulları öz müstəmləkələrinin şəkər və tütünündən, miqdar tərəfindən, o biri ölkələrin bənzəri məmullarının o şəkər və tütündən ala biləcəyindən daha çoxunu satın alar. Demək, ingilis müstəmləkələrinin şəkər və tütünü ilə həm İngiltərənin, həm də o biri ölkələrin manufaktura məhsulları dəyişildiği vaxtda, bu qiymət üstünlüyü İngiltərəyə, bu şərtlər içində o biri ölkələr görə bilməyəcəyi bir qazanc təmin edər. Bu səbəbdən, müstəmləkələr ticarətinin tək əldən idarə olunması o ticarəti tək əldən icra etməyənlər ölkələrin gərək əlindəki zövq oxşayan obyektləri, gərəksə işini azaltdığı, yaxud halıyla çatacağı səviyyənin aşağısında buraxdığı kimi, onu tək əldən icra edən ölkələrə bəridəki ölkələrə görə təbii bir üstünlük təmin edər.

Lakin bəlkə görülmək ki, bu qəti bir üstünlükdən çox nisbi deyilə biləcək bir üstünlükdür və ondan faydalanan ölkəyə sənayesini və məhsulunu sərbəst bir ticarət halında təbii şəkildə artacağından daha çoxaldaraq yox, daha ziyadə, başqa ölkələrin sənayesini və məhsulunu azaldaraq bir üstünlük təmin edər.

Məsələn, İngiltərənin əhəmiyyətli bir qismini Fransaya satdığı Maryland və Virginia tütünü, İngiltərəyə yararlanmaqda olduğu o tütünün inhisarı sayəsində, Fransa üçün mümkün ola biləcəyindən, şübhəsiz daha ucuz gəlməkdədir. Amma buraxılışdı da, Fransa və bütün o biri Avropa ölkələri, Maryland və Virginia ilə sərbəst ticarət etsəydi, bu zaman manufaktura məhsulları bu müstəmləkələrin tütünü həm bütün o biri ölkələrə, həm də İngiltərəyə indikinə görə daha ucuz gələ bilərdi. İndiyə qədər faydalandığından daha geniş bir bazar sayəsində, o zaman bütün məhsulu elə arta bilərdi və ehtimal elə artacaqdı ki, xaricə yetişdirən bir cütlüyün qazanclarından hələ bir az daha yüksək fərz edilən bir tütün

əkininin qazanclarını xaricə cütlüyü qazancları ilə bir olacaq şəkildə maya dəyərinə endirərdi. Tütünün qiyməti, o zamandan bəri, indi olduğundan daha aşağı düşə bilərdi və ehtimal ki, düşəcəkdə. İstər İngiltərənin olsun, istər sə də bu o biri ölkələrin olsun eyni miqdarda malları ilə, Maryland və Virjiniada indi daha çox tütün satın alına bilər, bu səbəbdən də bunlar oralarda daha əlverişli qiymətə satıla bilərdi. Demək ki, o tütün, ucuzluğu və bolluğu sayəsində istər İngiltərənin olsun, istərsə də hər hansı bir başqa ölkənin olsun, həzz aldığı obyektləri çoxaldıb işini artırma bilirsə, bu nəticələrin hər ikisini, sərbəst bir ticarət vəziyyətində, ehtimal ki, bir az daha çox yarada bilər. İngiltərənin bu təqdirdə başqa ölkələrə görə realda heç bir üstünlüyü olmaz. Müstəmləkələrinin tütününü bir az daha ucuz satın ala bilər, bundan ötəri də, bəzi mallarını indikinə görə bir az baha sata bilər. Amma nə müstəmləkələrinin tütününü hər hansı bir başqa ölkənin ala biləcəyindən daha ucuz satın ala bilər, nə də öz malını bir başqa ölkədən daha baha sata bilər. Mütləq bir üstünlüyü, bəlkə ələ keçirə bilər, amma nisbi bir üstünlüyü qəti olaraq əldən qaçırar.

Totalım, müstəmləkə ticarətində bu nisbi üstünlüyü əldə edib, başqa millətləri o ticarətə mümkün olduğu qədər hər hansı bir şəkildə ortaq etməyə yolundakı qısqanc və pis niyyətli qanunu reallaşdırmaq üzrə, İngiltərənin o ticarətdən başqa hər millət qədər təmin edəcəyi mütləq üstünlüyünün bir qisimini fəda etdiyi kimi, az qala başqa hər ticarət qolunda özünü həm mütləq həm nisbi bir əlverişsizliyə düşər olduğunu düşünmək üçün qüvvətli ehtimal içində olan səbəblər vardır.

Dənizçilik qanunu lazımınca İngiltərə müstəmləkə ticarətinin təkəlini qəbul edincə, köhnədən o ticarətdə işlədilən xarici sərmayələr istər-istəməz oradan geri çəkildi. Bu ticarətin köhnədən ancaq bir qisminin edildiyi ingilis sərmayəsiylə artıq bütünü edilmək lazım idi. Müstəmləkələrin Avropadan istədikləri malların indi hamısını tədarük üçün istifadə edilən sərmayə, köhnədən ancaq bir qismini təmin edən sərmayədən meydana gələrdi. Amma bu sərmayə müstəmləkələrin bütün ehtiyac duymasını qarşılıya bilməzdi və təmin etdiyi mallar istər-istəməz çox bahalı satılırdı. Müstəmləkələrin indi bütün məhsulu satın alan sərmayə, köhnədən ancaq bir qisminin satın alınmasında istifadə edilən sərmayədən meydana gələrdi. Lakin bu məhsul çoxunun hamsını heç bir baxıma köhnəyə yaxın qiymətə satın ala bilməzdi, dolayısıyla da, ala bildiyini istər-istəməz çox ucuz satın alırdı. Totalım, tacirin çox bahalı satış və çox ucuz alış etdiyi bir sərmayə işlətmə işində qazanc çox yüksək olmaq və o biri ticarət qollarındakı alışılmış qazanc səviyyəsinin çox üstün olması lazımdır. Müstəmləkə ticarətindəki bu qazanc

üstünlüyü, köhnədən o biri ticarət qollarında istifadə edilən sərmayənin bir qismini özünə çəkməkdən geri qala bilməzdi. Təbii ki, sərmayənin beləcə istifadəsi, müstəmləkə ticarətində sərmayələrin rəqabətini get-gedə çoxaltmaq lazım olduğu kimi, o rəqabəti ticarətin bütün qollarında get-gedə azaltmış olması lazımdır, müstəmləkə ticarətində qazancları get-gedə necə salması lazımsa, bütün o biri ticarət qollarında da qazancları get-gedə yüksəltməsi lazımdır. Ta ki, hamısındakı qazanclar köhnədən olduqları səviyyədən fərqli və bir az daha yüksək yeni bir səviyyəyə çatsın.

Bütün o biri ticarətlərdən sərmayə çəkib, qazancı bütün ticarətlərdə ola biləcəyinə görə bir az yuxarı çıxartmaq şəklindəki iktisadi təsirinə bu təkəll, ilk quruluşunda yaratmaqla qalmaq, ondan bəri də yaradaraq gəlmişdir.

Birincisi, bu inhisar müstəmləkələr ticarətində istifadə edilmək üzrə bütün o biri ticarətlərdən boyuna sərmayə çəkmişdir.

Dənizüstü gediş-gəliş qanunu çıxarılandan bəri, Böyük Britaniyanın zənginliyi çox artmaqla birlikdə, müstəmləkələrin zənginliyi qədər artmış deyil. Amma hər ölkənin xarici ticarəti, təbii olaraq zənginliyi nisbətində, məhsulun çoxu isə tam məhsulu nisbətində artır. Böyük Britaniya, müstəmləkələrinin xarici ticarəti deyilə biləcək nə varsa dərhal hamısını öz ovucuna almış olduğu və sərmayəsi o ticarətin böyüklüyü nisbətində artmamış olduğu üçün, həm köhnədən o biri ticarət qollarında istifadə edilən sərmayənin bir qismini davamlı olaraq oradan çəkmədən, həm də halıyla o ticarət qollarına girəcək daha çox sərmayəni, oralara getməkdən saxlamaq bu ticarəti icra edə bilməzdi. Necə ki, dəniz üstü gediş-gəliş qanunu qoyulandan bəri müstəmləkə ticarəti dayanmadan inkişaf edərkən, bir çox başqa xarici ticarət qolu, xüsusilə Avropanın o biri yerlərinə edilən ticarət dayanmadan azalmaqdadır. Çölə satılacaq məhsullar, dənizçilik qanunundan əvvəlki kimi, yaxın Avropa bazarına, ya da daha uzaq olan Aralıq dənizi ətrafı bazarına uyğun gələcək tərzdə təşkil ediləcəyinə, çoxu bütövlükdə uzaqdakı müstəmləkələr bazarına, yəni bir çox rəqiblərin olduğu bazardan çox, təkəllinə sahib olduqları bazara görə nizamlanmışdır. Xarici ticarətin o biri qollarındakı azalışın, Sir Matthev Decker ilə o biri yazıçılar tərəfindən vergialma tərzindəki həddindən artıqlıq və isabətsizlikdə, yüksək əmək bahasında, nümayiş düşkünlüyünün gəmi azıya almasında, axtarılan səbəbləri, həmişə müstəmləkə ticarətinin lazım olduğundan kənar böyüməsində ola bilər. Böyük Britaniyanın ticarət sərmayəsi çox böyükdür, amma sərhədsiz deyil, dənizçilik qanunundan bəri çox artmışdır, amma müstəmləkə ticarəti nisbətində art-

mamışdır. Bu səbəbdən bu sərmayənin bir qismi o biri ticarət qollarından geri çəkilmədən, o qollar bir az çöküntüyə uğramadan müstəmləkə ticarətinin getməsi qabil olmazdı.

Bura göz qarşısında tutulmalıdır ki, tək dəniz üstü gediş-geliş qanunu müstəmləkə ticarəti təkəlini qurmadan əvvəl deyil, o ticarətin hələ çox əhəmiyyəti yox ikən də, İngiltərə böyük bir alver ölkəsi idi, ticarət sərmayəsi çox böyük olub, gündən-günə də tamamilə böyümək uyğunluğunda idi. Kromvell idarəsi zamanındakı Felemenk döyüşündə donanması Hollandiya donanmasından üstün idi, II Çarlz səltənəti başında partlaq verən döyüşdə isə Fransa ilə Felemenkin birləşmiş donanmalarına heç olmasa bərabər, bəlkə də onlardan üstün idi. Heç olmasa, Felemenk donanması ilə Felemenk ticarəti arasında indi, o zamankı nisbət olduğu təqdirdə, ingilis donanmasının üstünlüyü indi, daha çox kimi gəlir. Lakin o döyüşlərin hər ikisində də, bu böyük dəniz qüvvətinə, dənizüstü gediş-gəliş qanunu səbəb ola bilməzdi. Birinci, döyüş əsnasında, bu qanunun qaralaması şəklini hələ də almamışdı. Hərçənd, ikinci döyüşün partlaq verməsindən əvvəl, səlahiyyətli məqamda hamı ilə qanunlaşdırılmışdı, heç bir hökmün, hələ müstəmləkələrlə ediləcək təkəlçi ticarəti quran qisminin əhəmiyyətli bir təsir edəcək zamanı tapması qeyri-mümkün idi. O dövrdə, müstəmləkələr gərəksə, bunların ticarəti indiki ilə müqayisədə saldo sıfır idi. Jamaika adası sağlamlığa zərərli, az əhalili bir səhra idi, hollandlarda torpağın işlənməyən, Nyu York ilə Nyu Jersey felemenklərdə, St. Christopherin əks olan fransızlarda idi. Antigua Adasına, Cütə Carolinalara, Pennsylvaniaya, Georgiaya və Yeni Scotiaya yerləşilməmişdi. Virginiaya, Marylanda və Nyu Englanda yerləşdirilmişdi. Bunlar çox inkişaf edən müstəmləkələr idi, amma o zamandan bəri zənginlikdən, əhalidən yana göstərdikləri sürətli inkişafı o sırada, nə Avropada, nə Amerikada əvvəldən görən, hətta ağılına gətirən, bəlkə bir tək kimsə yox idi. Sözün qisası, o zamanki vəziyyəti indikini bir az xatırladan, xatiri sayıla biləcək tək ingilis müstəmləkəsi Barbados adası idi. Dənizçilik qanunundan bir sürə sonra da, İngiltərənin ancaq bir qismindən faydalandığı müstəmləkələr ticarəti (çünki dənizüstü gediş-gəliş qanununun hərfi hərfinə tətbiq olunması, çıxarılmasından illər sonradır), o sırada nə İngiltərənin böyük ticarətinin, nə də o ticarətin dəstəklədiyi böyük dəniz qüvvətinin səbəbi ola bilməzdi. O sırada bu böyük dəniz qüvvətinə dəstək olan ticarət, Avropanın və Aralıq dənizi ətrafına düşən ölkələrin ticarəti idi. Tutaqım, o ticarətin indi İngiltərənin əlində olan qismi, belə böyük bir dəniz qüvvətini dəstəkləyə bilməzdi. Artmaqda olan müstəmləkələr ticarəti bütün millətlərə açıq saxlanılsaydı, ondan Böyük Britanyaya düşə

biləcək və ehtimal çox əhəmiyyətli olacaq pay, əvvəldən əlində olan bu böyük ticarəti başdan-aşağı çoxaltmaq lazım idi. Təkəldən ötəri müstəmləkə ticarətinin böyüməsi, İngiltərənin əvvəldən sahib olduğu ticarətdə bir artımdan çox onun istiqamətində topdan dəyişməyə səbəb olmuşdur.

İkincisi, Britaniya ticarətinin müxtəlif qollarının hamısında, qazancını, bütün millətlərin Britaniya müstəmləkələriylə sərbəst ticarət etmələrinə icazə verildiyi təqdirdə olacağından daha yüksəkdə tutmaqda bu təkəlin istər-istəməz qatqısı vardır.

Müstəmləkə ticarəti təkəli, bir tərəfdən Böyük Britaniya sərmayəsinin özbaşına o ticarətə gedəcək olanından artığını istər-istəməz oraya çəkərkən, bir tərəfdən də, bütün xarici sərmayələri qovmaqla, o ticarətdə istifadə edilən bütün sərmayə miqdarını, sərbəst bir ticarət halında olacağından istər-istəməz daha aşağı salmışdır. Amma ticarətin o qolunda sərmayələrin rəqabətini azaltmaqla, o qolda qazancını istər-istəməz artırmışdır. Yenə, ticarətin bütün o biri qollarında ingilis sərmayələrinin rəqabətini azaltmaqla da, bütün bu o biri qollarda, Britaniyanın qazancını istər-istəməz yüksəltmişdir. Dənizüstü gediş-gəliş qanunu çıxarılan bəri, müəyyən bir dövrdə Böyük Britaniyanın ticarət sərmayəsi nə vəziyyətdə, ya da nə böyüklükdə olursa-olsun, o vəziyyət sürüb getdikcə müstəmləkə ticarəti təkəli, Britaniyanın alışılmış qazancını, Britaniya ticarətinin istər o qolunda, istərsə də bütün o biri qollarında ola biləcəyindən daha yuxarı çıxartmış olması lazımdır. Dənizçilik qanunu çıxarılandan bəri Britaniyanın alışılmış qazanc nisbəti, olduğu üzrə çox düşdü, bu nisbət o qanunla qurulan təkəlin köməyi ilə yuxarıda tutulmasa tamamilə düşmək məcburiyyətində qalardı.

Totalım bir ölkədə alışılmış qazanc nisbətini olacağından daha çox yüksəldən hər nə isə, bu, o ölkəni, təkəlinə sahib olmadığı hər ticarət qolunda, istər-istəməz həm mütləq, həm də nisbi bir zərəərə uğradar.

Bu, o ölkəni mütləq bir zərəərə uğradar, çünki o ölkənin tacirləri bu kimi ticarət qollarında istər öz ölkələrinə idxal etdikləri xarici ölkələrin mallarını, istərsə də xarici ölkələrə ixrac etdikləri öz ölkələrinin mallarını olacağından daha bahalı satmadan, daha böyük kar əldə edə bilməzlər. Öz ölkələri, köhnə haldakına görə həm daha bahalı satın almaq, həm daha bahalı satmaq, daha az satın alıb daha az satmaq, daha az zövq əldə edib daha az ixrac etməsi lazımdır.

Bu, o ölkəni nisbi bir zərəərə uğradar, çünki bu kimi ticarət qollarında eyni mütləq zərəərlə qarşı-qarşıya olmayan o biri ölkələri ona görə halıyla çıxacaqları səviyyənin, ya daha yuxarisına çıxarar, ya düşəcəkləri səviyyənin daha aşağısına salar. O ölkənin əldə etdiyi zövqə

və istehsala nisbətlə əvvəldəkilərin həm daha çox zövq almalarında, həm də daha çox istehsalda olmalarına imkan verər. Onlardakı üstünlüyü daha da çox artırır, yaxud əskikliyi daha da kiçik hala gətirər. Məhsulun qiymətini halıyla olacağından daha çox yüksəldərək, o biri ölkələrin tacirlərinə, xarici bazarlarda ondan daha ucuz satmaq və beləcə, təkəlinə sahib olmadığı ticarət qollarının az qala hamısından onu çölə çıxartmaq imkanı verər.

Xarici bazarlarda öz məmullarından daha ucuz mal satılaraq müştərilərinin əllərindən getməsinə səbəb olur deyə, tacirlərimiz Britaniyadakı əməyin yüksək qiymətlərdən ikidə bir sızlanarlar. Amma sərmayənin yüksək karlarına səsləri çıxmaz. Başqalarının həddindən artıq qazancından da, öz qazanclarının sözünü belə etməzlər. Halbuki, ingilis sərmayəsinin yüksək karının ingilis məmulları qiymətini yüksəltməkdə, əksər hallarda ingilis əməyinin yüksək ödənişi qədər və bu kimi hallarda, bəlkə ondan çox qatqısı ola bilər.

Haqlı olaraq deyilə bilər ki, Böyük Britaniyanın sərmayəsi, təkəlinə sahib olmadığı müxtəlif ticarət qollarının çoxundan, xüsusilə Avropa ticarəti ilə Aralıq dənizi ətrafı ölkələrinin ticarətindən işdə beləcə qismən çəkilmiş, qismən çölə atılmışdır.

İngilis sərmayəsi, ticarətin o qollarından müstəmləkə ticarətinin davamlı olaraq artımı və onu bir il icra etmiş olan sərmayənin ertəsi il icra etməyə davamlı olaraq çatışmazlığından doğan müstəmləkə ticarətindəki üstün karın cazibəsi ilə qismən çəkilmişdir.

İngilis sərmayəsi Böyük Britaniyanın təkəlinə olmayan müxtəlif ticarət qollarının hamısından, Böyük Britaniyada yaranan yüksək qazanc nisbətini o biri ölkələrə təmin etdiyi üstünlük dolayısıyla, qismən uzaqlaşdırılmışdır.

Müstəmləkə ticarəti təkəli, o biri ticarət qollarında istifadə ediləcək Britaniya sərmayəsinin bir qisimini oralardan çəkdiyi kimi, müstəmləkə ticarətindən çölə uğradılması o qollara heç girməyəcək olan bir çox xarici sərmayələri oralara girməyə məcbur etmişdir. Bu, o biri ticarət qollarında Britaniya sərmayəsinin rəqabətini azaltmış, eləcə də Britaniyanın qazanc nisbətini olacağından daha yuxarıya çıxarmışdır. Tərsinə, xarici sərmayələrin rəqabətini artırmış, eləcə də xarici qazanc nisbətini halıyla olacağından daha aşağıya salmışdır. Hər iki şəkildə, bu, o biri ticarət qollarının hamısında Böyük Britaniyanı təbii olaraq nisbi bir əlverişsizliyə salması lazımdır. Bununla birlikdə, müstəmləkə ticarətinin Böyük Britaniyaya hər hansı bir başqa ticarətdən daha faydalı olduğu və təkəlin o ticarətə Böyük Britaniya sərmayəsinin halıyla girəcək olanından daha

çoxunu girməyə məcbur etməklə, o sərmayəni, tapa biləcəyi hər hansı bir başqa işdən ölkə üçün daha faydalı bir işə köçürdüyü, bəlkə deyilə bilər.

Bir sərmayənin aid olduğu ölkə üçün ən faydalı istifadəsi, orada, ən böyük miqdarda məhsuldar əmək bəsləməkdə və o ölkənin torpağı ilə əməyinin illik məhsulunu ən çox artırmaqda istifadə edilməsidir. Turalım ki, ikinci kitabda göstərilmişdi ki, xarici istehlak ticarətində istifadə edilən bir sərmayənin bəsləyə biləcəyi məhsuldar əmək miqdarı, eynilə sərmayənin hasilatındakı bir-birinə rəqabət nisbətində olar. Hasilatı ildə bir dəfə axsamadan ələ keçən bir xarici istehlak ticarətində istifadə edilən, məsələn, min lirəlik bir sərmayə aid olduğu ölkədə, min lirənin bir ildə orada bəsləyə biləcəyi miqdarda məhsuldar əməyi davamlı şəkildə işdə tuta bilər. Hasilatı ildə iki-üç dəfə ələ keçsə, bu, orada iki üç min lirənin bir ildə bəsləyə biləcəyi miqdarda məhsuldar əməyi davamlı olaraq işlədə bilər. Qonşu bir ölkədə edilən bir xarici istehlak ticarəti, bundan ötrü, ümumiliklə, bir ölkə ilə edilənə görə daha faydalıdır. Yenə ikinci kitabda göstəriləndiyi kimi, birbaşa edilən bir xarici istehlak ticarəti, eyni səbəblə, işlərinə görə ümumiliklə daha faydalıdır.

Ancaq Böyük Britaniya sərmayəsinin istifadəsini təsir baxımından, müstəmləkə ticarəti təkəli, bütün hallarda, bu sərmayənin bir qismini qonşu bir ölkə ilə edilən bir xarici ticarətdən çıxıb daha uzaq bir ölkə ilə edilənə və bir çox halda birbaşa edilən bir xarici istehlak ticarətindən çıxıb bir dolaşığa keçməyə məcbur etmişdir.

Birincisi, müstəmləkə ticarəti təkəli bütün hallarda Böyük Britaniya sərmayəsinin bir qismini, qonşu bir ölkə ilə edilən bir xarici istehlak ticarətindən çıxıb, daha uzaq bir ölkə ilə edilənə keçməyə məcbur etmişdir.

Təkəl, bütün hallarda, o sərmayənin bir qismini Avropa və Aralıq dənizi ətrafı ölkələriylə edilən ticarətdən ayrılıb, daha uzaqdakı Amerika və Qərbi Hind adaları bölgələrinin (o ölkələrin həm iraqılığı, həm içində olduqları xüsusi şərtlər dolayısıyla hasilatı istər-istəməz daha seyrək ələ keçən) ticarətinə keçməyə məcbur etmişdir. Əvvəlcə görülmüşdü ki, yeni müstəmləkələrdə hər vaxt sərmayə əskikliyi vardır. Sərmayələri böyük qazanc və qazancla torpaqlarının şumlanıb işlədilməsində işlədə biləcəkləri miqdarın həmişə çox aşağısındadır. Bu səbəblə onlarda sahibi olduqları sərmayədən daha çox davamlı tələb vardır. Özlərində olanın nöqsanını tamamlamaq üzrə, əldən gəldikcə ana yurddan borc almağa çalışar, buna görə, ona qarşı hər vaxt borclu olurlar. Bu borcun meydana gəlməsi üçün, ana yurddakı zənginlərdən bəzən sənədlə də borc almaqla birlikdə, müstəmləkəçilərin ən çox tutduqları yol o olmayıb, Avropadan mal göndərən müxbirlərin ödənməmiş borclarını, o müxbirlər icazə verdiyi

nizamnamədə olur. Bunların illik hasilatı çoxu borclandıqlarının üçdə birindən çox tutmaz, o nisbəti belə tapmaz. Bu səbəbdən, müxbirlərinin özlərinə borc verdiyi bütün sərmayənin, üç ildən, bəzən dörd-beş ildən əvvəl Britaniyaya geri gəldiyi seyrəkdir. Lakin Böyük Britaniyaya ancaq 5 ildə bir geri gələn, məsələn, min lirəlik bir Britaniya sərmayəsi, hamısı birdən ildə bir dəfə geri gəldiyi halda davamlı olaraq işdə tuta biləcəyi Britaniya əməyinin ancaq beşdə birini bəsləyə bilər, min lirənin bir il bəsləyə biləcəyi əmək miqdarı yerinə də, ancaq iki yüz lirənin bir il davamlı olaraq bəsləyə biləcəyi qədər əməyi işdə tuta bilər. Müxbirinin bu gecikmə üzündən uğraya biləcəyi bütün ziyanı, müstəmləkəli cütçü, şübhəsiz, Avropadan gələn mala ödədiyi yüksək əvəzlə, uzun vədə ilə verdiyi borc sənədləri üzərindəki faizlə, qısa vədə ilə verdiklərinin yenilənməsindəki komisiya ilə qarşılıyar. Təhlil, müxbirinin ziyanını qarşılıya bilər də, Böyük Britaniyanın ziyanını bağlaya bilməz. Hasilatın ələ keçməsi çox uzun sürən bir ticarətdə, tacirin qazancı, hasilatın çox yaxın zamanda və tez-tez ələ keçirdiyi bir ticarətdəki, yaxud ondan çox ola bilər, amma oturduğu ölkənin təmin etdiyi fayda, orada davamlı şəkildə bəslənən məhsuldar əmək miqdarı, torpaqla əməyin illik məhsulu hər vaxt daha az olmalıdır. Amerika və Qərbi Hind adaları ilə edilən ticarətdə hasilatın, ümumiliklə Avropadakı hər hansı bir yerlə, hətta Aralıq dənizi ətrafı ölkələri ilə edilən ticarətə görə həm daha ağır axsaq və qaydasız, həm də daha qərarlı olaraq ələ keçirdiyini, bu növ çeşit ticarət qolları üzərində bir az təcrübəsi olan hər kəsi, asanca təslim edər sanıram.

İkincisi, müstəmləkə ticarəti təkəli çox hallarda Böyük Britaniya sərmayəsinin bir qismini, birbaşa edilən bir xarici istehlak ticarətindən bir dolaşığa keçməyə məcbur etmişdir. Böyük Britaniyadan başqa bir bazar göndərilə bilməyən, cədvəl içi mallar arasında miqdarı Böyük Britaniyanın istehlakını artıqlamasıyla aşan və o səbəblə bir qismi başqa ölkələrə ixrac edilmək lazım olan bir neçə dənəsi vardır. Təhlil, Böyük Britaniya sərmayəsinin bir qismini dolaşılıq bir xarici istehlak ticarətinə sürümədən, bunu etməyə imkan yoxdur. Məsələn, Maryland ilə Virginia Böyük Britaniyaya hər il doxsan altı min çəlləkdən çox tütün göndərər, Böyük Britaniyanın istehlakı isə, söz-söhbətə görə on dörd min çəlləyi keçməz. Demək səksən iki min yarım çəllək başqa ölkələrə, Fransaya Felemenkə və Baltik dənizi ilə Aralıq dənizi ətrafına düşən ölkələrə ixrac edilməlidir. Təhlil, ingilis sərmayəsinin, o səksən iki min çəlləyi Böyük Britaniyaya gətirib, oradan bu o biri ölkələrə yenidən ixrac edən, bu o biri ölkələrdən də, Böyük Britaniyaya qarşılıq olaraq ya mal ya pul gətirən qismi, dolaşılıq bir xarici istehlak ticarətində işlətməkdə, bu işin içində,

artan o böyük miqdar əldən çıxsın deyə, istər-istəməz süründürülməkdədir. Bu sərmayənin bütününün Böyük Britaniyaya neçə ildə geri gələ biləcəyini hesablamaq istəsək, Amerikadan gələcək hasilatın ağır axsaqlığı üstünə, o biri ölkələrdən gələcək hasilatın yavaşlığını əlavə etməmiş lazımdır. Amerika ilə birbaşa etməkdə olduğumuz xarici istehlak ticarətində istifadə edilən bütün sərmayə dəfələrlə üç-dörd ildən əvvəl geri gəlməzsə, bu dolanışıqlı ticarətdə istifadə edilən bütün sərmayənin dörd-beş ildən əvvəl geri gəlməsi umulmaz. Birbaşa edilən xarici istehlak ticarəti, ildə bir dəfə geri gələn bir sərmayənin bəsləyə bildiyi yerli əməyin ancaq üçdə, yaxud dördüdə birini davamlı işlədə bilsə, o əməyin olsa-olsa dördüdə, yaxud beşdə birini davamlı işlədə bilər. Tacirlərin tütünlərini ixrac etdikləri xarici müxbirlərə, limanlardan bəzində çoxlu bir kredit açılar. Doğrusu, London limanında tütün çox vaxt nağd pul ilə satılar. Etibarlı olanı al, pulunu ver! qaydasındadır. Onun üçün, London limanında bütün bilvasitə ticarətin qəti hasilatının ələ keçməsi, Amerikadan gələcək hasilata görə olsa-olsa, malların mağazada satılmadan qaldığı müddət qədər uzanar. Amma malların mağazada bəzən çox uzun qaldığı da olar. Tütünlərin satışı üçün müstəmləkələr Böyük Britaniya bazarına həbs edilməsə, bizə gələni iç istehlak üçün lazım olandan, ehtimal ki, çox olmazdı. Başqa ölkələrə ixrac etdiyi böyük miqdardakı tütün artıqlamasıyla indi öz istehlakı üçün satın aldığı malları, Böyük Britaniya o təqdirdə ehtimal doğrudan-doğruya öz işinin məhsulu ilə, yaxud öz məmullatlarının bir qismi ilə satın alardı. O məhsul, o məmullat, indi olduğu kimi az qala başdan-aşağı bir tək böyük bazara görə nizamlanacaq yerdə, ehtimal ki çox sayda daha kiçik bazarlar üçün təşkil edilərdi. Böyük bir xarici istehlak ticarəti yerinə, Böyük Britaniya, ehtimal ki, eyni növdən, bir çox xarici istehlak ticarəti edərdi. Hasilatın bir-birilə rəqabətindən ötəri, bu böyük ticarəti indi icra etməkdə olan sərmayənin ehtimal bir qisimi, bəlkə, üçdə, ya da dördüdə birini aşmayan kiçik bir qismi, bütün bu dümdüz edilən kiçik ticarətlərin icra edilməsinə çata bilər. Böyük Britaniyada eyni miqdar əməyi davamlı işdə tuta bilər və Britaniya torpağı ilə əməyinin illik məhsulunu eyni dərəcədə dəstəkləyə bilərdi. Bu ticarətin bütün məqsədlərinə beləcə çox daha kiçik bir sərmayə ilə çatıldığından, başqa məqsədlərə xərcləmək üçün Böyük Britaniya torpaqlarını şumlamaq, sənayesini genişləndirmək, ticarətini artırmaq üçün, heç olmasa bütün bu növ şəkillərdə istifadə edilən o biri Britaniya sərmayələriylə rəqabətə girib, hamsının birdən qazanc nisbətini alçaldaraq hamısında, Böyük Britaniyaya o biri ölkələrə görə indikini də keçən bir üstünlük təmin edilməsi üçün böyük bir sərmayə artıq qalardı.

Yenə, müstəmləkə ticarəti təkəli, Böyük Britaniya sərmayəsinin bir qismini bütün xarici istehlak ticarətlərindən bir daşıyıcılığa keçməyə məcbur etmiş, bu səbəbdən də, az çox Böyük Britaniyanın işini dəstəkləməyi buraxıb sırf qismən müstəmləkələrin, qismən bəzi başqa ölkələrin işini dəstəkləmək üzrə istifadə edilməyə sürümüşdür.

Məsələn, tütünün hər il Böyük Britaniyadan yeni başdan ixrac edilən səksən iki min çəlləklik böyük miqdardakı artan qismi ilə hər il satın alınan malların hamısı Böyük Britaniyada istehlak edilməz. Bir qismi, məsələn, Almaniya ilə Felemenkdən gələn kətan bezi, öz istehlakları üçün müstəmləkələrə geri gedər. Böyük Britaniya sərmayəsinin - sonradan qarşılığında bu kətan bezinin satın alındığı - tütünü satın alan qismi sırf, qismən müstəmləkələrin, qismən bu tütünün bahasını öz əməklərinin məhsulu ilə ödəyən ölkələrin işini dəstəkləməkdə istifadə edilmək üzrə istər-istəməz, Böyük Britaniyanın çalışmasına dəstək olmaqdan çıxar.

Bundan başqa, müstəmləkə ticarəti təkəli Böyük Britaniya sərmayəsinin o ticarətdə təbii olaraq girəcək qismindən daha çoxunu sürüməklə, elə görünür ki, Britaniya çalışmasının bütün müxtəlif qollarında halıyla meydana gələcək təbii tarazlığı hamısıyla pozmuşdur. Böyük Britaniyanın çalışması çox sayda kiçik bazarlara görə nizamlanacaq yerdə, daha çox da tək böyük bazara uyğun gəlmək üzrə təşkil edilmişdir. Ticarəti, azca-azca bir çox novlardan keçəcəyinə, daha ziyadə bir tək böyük novdan keçməyi müəyyənləşdirmişdir. Amma beləcə sənaye və ticarət sisteminin bütünündə təhlükəsizlik, dövlətin ümumi vəziyyətində möhkəm, əks halda ola biləcəyinə görə əskik qalmışdır. İndiki halıyla Böyük Britaniya, bu bəzi əhəmiyyətli qisimləri çox boy atmış və o səbəbdən bütün qisimləri daha haqqıyla mütənasib bədənlərin asan asanlıqla uğramadığı bir çox təhlükəli xəstəliklə qarşı-qarşıya olan xəstə bir bədəni xatırladır. Təbii ölçüləri aşılarlaq süni şəkildə şişirdilən və içindən ölkə sənayesi ilə ticarətinin təbiətə zidd bir miqdarı keçməyə məcbur edilən bu böyük qan damarında kiçik bir durğunluğun bütün dövlətin başına ən qorxunc xəstəlikləri qucaqlaması ehtimalı çoxdur.

Necə ki, müstəmləkələrlə bir əlaqə kəsilməsi ola biləcəyini gözləmək, Böyük Britaniya xalqını, İspaniya yarm adasından, ya da fransız zəbtindən heç bir zaman eşitmədiyi şiddətdə qorxuya salmışdır. Damğa rəsmi qanununu qaldırmanın, heç olmasa tacirlər arasında xoşuna gələn bir tədbir halına gəlməsi, istər yerində, istər yersiz olan bu qorxu ilə əlaqəlidir.

Yalnız bir neçə il də sürsə, müstəmləkə bazarının tamamilə xaricində qalmaqla, tacirlərimizin çoxu ticarətlərinin başdan aşağı dayanağını, sənayeçi müdirlərimizin çoxu, işlərinin topdan yox olacağını, işçilərin çoxu isə işlərinin sona çatacağını əvvəldən bildiklərini xəyal etməyə vərmişkardırlar. Qitə üzərindəki qonşularımızdan biriylə əlaqə kəsilməsi haqqında, həm də bütün bu başqa-başqa təbəqələrdən kəslərin kimisinin işlərini bir az axsatması, ya da dondurması ehtimalı olduğu halda, bir təhər belə bir ümumi coşğuya qapılmağın təxmini icra edilər. Ya mükafatlar, ya iç bazar və müstəmləkə bazarı təkəli səbəbindən süni şəkildə, təbiiyə zidd olaraq bəslənib çox boyatan, bu cür sənayedən tək bir dənəsi işində bir az dayanma, ya da axsama ilə qarşılaşdımı, çoxluq hökuməti təlaşa düşəcək, hətta qanun verənlərin müzakirələrini çətinləşdirəcək bir qiyam və qarışıqlıq doğurar. Elə isə topdan bir durğunluq ilə müəyyən sənayeçilərimizin bu qədərində işində istər-istəməz meydana gələcək pozuntu və qarışıqlıq, kim bilər, haralara çatar deyə düşünülüşdür.

Böyük Britaniyanı bütün gələcəkdə bu təhlükədən qurtara biləcək ona, bu çox böyümüş işdən bir qisim sərmayəsini çəkib daha az karla da olsa başqa işlərə köçürmə imkanı verə biləcək, yaxud onu, hətta buna məcbur edə biləcək işinin bir qolunu get-gedə daraldıb, bütün o birilərini böyüdərək, bütün müxtəlif qollarına istər-istəməz sərbəstliyin qurduğu və ancaq tam sərbəstliyin qoruya biləcəyi o təbii, möhkəm və məqsədəuyğun hissəsini dərəcə-dərəcə geri verə biləcək tək çarə, belə görünür ki, Böyük Britaniyaya müstəmləkələrlə edilən ticarətin təkəlini təmin edən qanunların, o ticarət böyük ölçüdə sərbəst qalana qədər cazibədarlıq içində və uzun-uzadı bir az boşaldılmasıdır.

Müstəmləkə ticarətini birdən-birə bütün millətlərə açmaq keçici bir narahatlıq doğura biləcəyi kimi, indi oraya çalışmasını, yaxud sərmayələrini bağlamış olan kəslərin çoxunu ayrıca böyük bir davamlı zərərə də uğrada bilər. Yalnız Böyük Britaniyanın istehlakını aşan səksən iki min çəllək tütünü idxal edən gəmilərin qəflətən işlərindən olmaları da, çox hiss ediləcək qədər ağırlı gəlir. Merkantilist sistemin bütün tənzimləmələrindən bax belə kədərli nəticələr doğular! Bunlar, dövlət gövdəsi içində çox təhlükəli narahatlıqlar çıxarmaqla qalmaz. Elə narahatlıqlar çıxarar ki, heç olmasa bir müddət, daha böyüklərinə səbəb olmadan o rahat-sızlıqların çarəsini tapmaq çox güc tələb edər. O halda, müstəmləkə ticarətini addım-addım necə sərbəstləşdirməli? İlk ağızda qaldırılmaq lazım olan maneələrlə, ən sonra qaldırılmaq lazım olanlar hansılardır? Yaxud, təbii olan tam sərbəstlik və ədalət sistemi addım-addım nə tərzdə geri

gəlməlidir? Bunların durmasını, gələcəkdəki dövlət adamlarının və qanun tündçülərin qabiliyyətinə buraxmamız gərək.

Nə yaxşı ki, əvvəldən bilinməyən və düşünülməyən başqa-başqa beş hadisə, müstəmləkə ticarətinin çox əhəmiyyətli bir qolundan, yəni Şimali Amerikanın on iki birləşmiş elinin ticarətindən, artıq bir ildən çox (1774-cu il dekabr ayının birindən başlayaraq) tam məhrum qalmış, Böyük Britaniyanın hər kəsin ümid etdiyi qədər şiddətlə hiss etməsini önləməyə yardımçı olmuşdur. Birincisi, idxaletmə razılaşmalarına hazırlaşarkən, bu müstəmləkələr Böyük Britaniyadan öz bazarına uyğun gələn malların olacağını çəkib tükəndirmişdir. İkincisi, İspaniya donanmasının fəvqəladə tələbi, bir çox malı, xüsusilə, köhnədən Britaniya bazarında belə Böyük Britaniya məmullarıyla rəqabətə girişən kətan bezlərini, bu il, Almaniyadan və Şimaldan çəkərək istehlak etmişdir. Üçüncüsü, Türkiyənin başı dərddə ikən və bir rus donanması Egey dənizində gəzdirdiyi sırada, mal ehtiyacı heç yaxşı qarşılınmayan o ölkənin bazarında Rusiya ilə Türkiyə arasındakı barış bir tələb yaratmışdır. Dördüncüsü, Şimali Avropanın Böyük Britaniya məmullarına qarşı tələbi bir müddətdir ildən-ildən artır. Beşincisi də, Lehistanın sondəfəki bölüşülməsi və bundan ötəri barış vəziyyətinə keçməsiylə, o böyük ölkənin bazarının açılması üzərinə Şimalın artan tələbinə bu il, fəvqəladə bir tələb əlavə olunmuşdur. Altıncısı, bu hadisələrin hamısı, xüsusiyyətləri baxımından keçicidir və rastlanandır. Müstəmləkə ticarətinin beləsinə əhəmiyyətli bir qolundan məhrum qalması, təəssüf ki, daha uzun sürsə, yenə bir çətinliyə səbəb ola bilər. Tutaq ki, bu çətinlik uzun-uzadı özünü göstərəcəyi üçün, qəflətən gələndə olduğu qədər şiddətli hiss edilməz. Bir tərəfdən də, ölkənin işləməsi və sərmayəsi, bu çətinliyin zamanla artmasını önləyəcək yeni bir iş, yeni bir istiqamət tapa bilər.

Demək ki, müstəmləkə ticarəti, Böyük Britaniya sərmayəsinin əks halda girəcək olanından daha çoxunu o ticarətə köçürdükcə, onu həmişə qonşu bir ölkə ilə edilən xarici istehlak ticarətindən daha uzaq bir ölkə ilə edilənə, çox vaxt birbaşa edilən bir xarici istehlak ticarətindən bilvasitəsinə kimi hallarda da hər cür xarici ixracat ticarətindən uzaqlaşdırmışdır. Dolayısıyla, həmişə daha çox miqdarda məhsuldar əmək bəsləyəcəyi bir doğrultudan çox daha azını bəsləyə biləcəyi bir istiqamətə çevirmişdir. Bundan başqa, Böyük Britaniyanın işinin və ticarətinin bu qədərini tək bir bazara görə nizamlamaqla, o işin və ticarətin möhkəm vəziyyətini, məhsulları daha çeşidli bazarlara görə təşkil etdiyi təqdirdə olacağına görə daha qərarlı, daha etibarsız hala gətirmişdir.

Müstəmləkə ticarətinin nəticələriylə, o ticarətin təkəlinin nəticələrini bir-birindən diqqətlə ayırd etməliyik. Biri hər vaxt və istər-istəməz faydalı, o biri isə hər vaxt və istər-istəməz zərərli. Ancaq, müstəmləkə ticarətinin nəticələri elə faydalıdır ki, bir təkələ asılı olmasına və o təkəlin zərərli nəticələrinə qarşı belə, toplu şəkildə yenə də faydalıdır, amma təkəlsiz halda ola biləcəyinə görə çox daha az faydalıdır.

Təbii və sərbəst xəlilə müstəmləkə ticarətinin nəticəsi, Britaniyanın işindən məhsulundan yurda daha yaxın qiymətlərin, yəni Avropa və Aralıq dənizi ətrafı ölkələri bazarlarının tələbini aşı biləcək qisim üçün, yad da olsa böyük bir bazar açmaqdadır.

Təbii və sərbəst halında, müstəmləkə ticarəti, hər hansı bir zamanda göndərilən məhsulun heç bir qismini bu bazardan geri çəkmədən, ortaya, davamlı məhsul çoxunu, onunla dəyişdirəcək yeni dəyərlər çıxararaq, böyüklüyünü artırmaq baxımından Böyük Britaniyanı etina etdirər.

Təbii və sərbəst halında müstəmləkə ticarəti Böyük Britaniyadakı məhsuldar əmək miqdarının, orada köhnədən istifadə edilən əməyin istiqamətini hər hansı bir baxımdan dəyişdirmədən artmasına vəsələ olar. Müstəmləkə ticarəti təbii və sərbəst halda olduğunda, bütün o biri millətlərin rəqabəti, qazanc nisbətini, yeni bazarda ya da, yeni işdə olsun çox rast gəlinən sistemin yuxarisına atılmasının qarşısını alar. Yeni bazar köhnə bazardan bir şey azaltmadan, öz ehtiyacını qarşılamaq üzrə, belə demək yaraşsa, bir yeni məhsul yaradar, o yeni məhsul da, yeni işi icra etmək üzrə köhnə işdən yenə heç bir şey azaltmayacaq, yeni bir sərmayə əmələ gətirər.

Müstəmləkə ticarəti təkəli tərsinə, o biri millətləri rəqabət xarici edib, beləcə yeni bazarda gərək yeni işdə qazanc nisbətini yüksəldərək köhnə bazardan məhsul və köhnə işdən sərmayə qaldırar. Təkəlin açıqdan-açığa məqsədi, müstəmləkə ticarətindəki payımızı köhnə halda olacaq miqdarın yuxarisına çıxarıb artırmaqdır. O ticarətdəki payımız, təkəl olunca təkəlsiz haldakından çox deyildisə, təkəli qurmaq üçün səbəb qalmazdı. Lakin hasilatı o biri ticarətlərin çoxundakına görə daha ağır, axsaq ələ keçən və gecikən bir ticarət qoluna, bir ölkənin sərmayəsinin özbaşına girəcək payından daha çoxunu sürüyən şey, orada hər il bəslənən məhsuldar əməyin bütün miqdarını, o ölkənin torpağı ilə əməyinin illik məhsulunun bütününü, əks haldakına görə istər-istəməz azaldar. O ölkə əhalisinin gəlirini, təbii olaraq yüksəlib çatacağı səviyyənin aşağısında saxlayar, eləcə onların yığıma gücünü azaldar. Sərmayələrinin köhnə halda bəsləyə biləcəyi miqdarda məhsuldar əmək bəsləməsinə hər vaxt üçün

mane olduqdan başqa, əks halda artacağı qədər sürətlə artmasına və dolayısıyla daha da çox miqdarda məhsuldar əmək bəsləməsinə mane olar.

Bununla birlikdə, müstəmləkə ticarətinin təbii xüsusiyyətdəki yaxşı nəticələri, Böyük Britaniya üçün təkəlin pis nəticələrini aradan qaldırır. O qədər ki, təkəl və hamısı bir yerdə olmaq üzrə indiki idarə olunma şəkliylə belə, o ticarət yalnız faydalı deyil, çox faydalıdır. Müstəmləkə ticarətinin açdığı yeni bazar ilə yeni iş, köhnə bazarın və köhnə işin təkəl üzündən itirilən qisimindən çox böyükdür. Müstəmləkə ticarətinin yaratdığı yeni məhsul və yeni bazar, Böyük Britaniyada hasilatı daha sıx ələ keçən o biri ticarətlərdən sərmayə qaldırılmasıyla işdən atıla biləcək məhsuldar əmək miqdarından daha çoxunu bəsləməkdədir. Tutaq ki, müstəmləkə ticarəti indi icra edildiyi şəkildə belə Böyük Britaniya üçün faydalı isə, bu təkəl sayəsində deyil təkələ qarşı belədir.

Müstəmləkə ticarətinin açığı yeni bazar, Avropanın işlənməmiş məhsulundan çox işlənməmiş məhsulu üçündür. Əkinçilik, bütün yeni müstəmləkələrə yaraşan işdir, elə bir iş ki, torpağın ucuz olması onu hər hansı bir başqa işdən daha qazanclı edər. Bundan ötrü, oralarda torpağın işlənməmiş məhsulundan vaz keçilməz, başqa ölkələrdən idxal etmək belə bir yana, ümumiyyətlə, özlərində ixrac üçün böyük bir miqdar artıq qalar. Yeni müstəmləkələrdə əkinçilik ya bütün o biri xidmətlərdən işçi çəkər, ya da işçiləri bir başqa xidmətə getməkdən saxlayan zəruri məmulların istehsalı üçün ayrıla biləcək işçi tək-tükdür, bəzək məmulları istehsalı üçün isə heç kim yoxdur. Hər iki növdən məmulların çoxunu özləri etməkdənsə, başqa ölkələrdən satın almaq onlara daha ucuz başa gəlir. Müstəmləkə ticarəti, Avropanın əkinçiliyini, xüsusilə sənayesini təşviq edərək bilvasitə səyə gətirər. O ticarət sayəsində iş tapan Avropa sənayesi, torpaq məhsulu üçün yeni bir bazar yaradar. Bütün bazarların ən qazanclısı olan yurd üçün dəri və heyvan bazarı, Avropanın çörək və ət bazarı, Amerika ilə edilən ticarət sayəsində, beləcə çox genişlənməyə davam edir.

Tutaq ki, İspaniya və Portuqaliya nümunələri, bir ölkədə sənayeni qurmaq, yaxud idarə etmək üçün, izdiham və işi yolunda müstəmləkələrin ticarət təkəlinin, təkbaşına yetmədiyi göstərməyə kafidir. Daha əllərində heç bir müstəmləkələri yox ikən, İspaniya ilə Portuqaliya sənaye ölkələri idi. Dünyanın ən zəngin və ən bərəkətli müstəmləkələri əllərində olandan bəri, bunların ikisi də sənayeçi olmaqdan çıxmışdır.

Təkəlin, başqa səbəblərlə artmış olan pis təsirləri İspaniya ilə Portuqaliyada müstəmləkə ticarətinin təbii xüsusiyyətdəki təsirlərini, bəlkə az qala azaltmışdır. Bu səbəblər, elə görünür ki, növ-növ başqa bir

sıra təkəllərdir, qızıl ilə gümüşün dəyər tərəfindən çoxu o biri ölkələrə görə aşağı olması, yersiz ixracat vergilərindən ötəri xarici bazarların xaricində qalması və ölkənin bir tərəfindən o birisinə mal daşınmasından alınan tamamilə mənasız vergilərdən ötəri daxili bazarın daralması, amma hamısının üstündə olmaq üzrə, zəngin və nüfuzlu borclunun haqqı alçalmışdır.

İngiltərədə isə bunun tam tərsinə, daha başqa səbəblərin də köməyi ilə müstəmləkə ticarətinin təbii xüsusiyyətdəki yaxşı təsirləri, təkəlin pis təsirlərini böyük ölçüdə məğlub etmişdir. Bu səbəblərin bunlar olduğu görülür. Bir sıra maneələrə qarşı, başqa hər hansı bir ölkədəkinə heç olmasa bərabər və bəlkə ondan üstün olan ümumi ticarət sərbəstliyi, yerli işin məhsulu olan az qala hər cür malın aşağı-yuxarı hər hansı bir xarici ölkəyə şəkilətsiz ixracı sərbəstliyi, bəlkə daha da əhəmiyyətli olmaq üzrə heç bir dövlət dairəsinə hesab vermə məcburiyyətində qalmadan, bir növ sorğuya, ya da yoxlamağa məruz qalmadan, ölkəmizin hər hansı bir yerindən bir başqasına daşınmasındakı sərhədsiz sərbəstlik, lakin hamısından daha əhəmiyyətli olmaq üzrə, ən solda Britaniya vətəndaşlıqlarının haqqlarına qarşı ən sərbəst vətəndaşlıqlara hörmət bəslədən və hər insanın iş məhsulunu möhkəmə bağlamaqla, hər cür çalışmağa ən böyük və ən təsirli etina etdirməyi göstərən, ədalət, bərabərlik və tərəfsizlik.

Tutaq ki, müstəmləkə ticarəti Böyük Britaniya sənayesini (şübhəsiz, elə olduğu üçün) irəli apardısı, bu irəliləmə o ticarətin təkəli sayəsində deyil, təkələ qarşı meydana gəlmişdir. Təkəlin təsiri, Böyük Britaniyanın bir qisim məmullarının miqdarını artırma deyil, xüsusiyyətini və formasını dəyişdirmək, əks halda hasilatı tez-tez və yaxın zamanda ələ keçən bir bazara görə nizamlanacaq məmulları, hasilatı yavaş-yavaş, uzun müddətdə ələ keçən bir bazara görə nizamlamaq olmuşdur. Bundan ötəri, təkəlin təsiri Böyük Britaniya sərmayəsinin bir qismini, daha çox miqdarda emalat edəcəyi bir işdən çox, daha az miqdarını bəslədiyi bir işə çevirib, beləcə, Böyük Britaniyada bəslənən emalat işlərinin miqdarının bütününü artıracaq yerdə azaltmaq olmuşdur.

Bundan ötəri, müstəmləkə ticarəti təkəli, uğursuz tədbirlər kimi lehinə qurulduğu ölkənin işini azca olsun artırmayıb, tam tərsinə, azaldaraq bütün o biri ölkələrin işini xüsusilə müstəmləkələrin işini cılızlaşdırır.

O ölkənin sərmayəsi hər hansı müəyyən bir zamanda nə böyüklükdə olursa-olsun, bu sərmayənin haliylə bəsləyə biləcəyi böyüklükdə məhsuldar əmək bəsləməsinə və işləyən əhaliyə tam təmin edə biləcəyi qədər böyük gəlir gətirə bilməsinə təkəl mane olar. Tutaq ki, sərmayə ancaq gəlirdən ediləcək təsərrüfatla çoxaldıla biləcəyi üçün, təkəl

sərmayəni halıyla təmin edə biləcəyi qədər böyük bir gəlir gətirməkdən saxlamaqla, halıyla olacağı qədər tez çoxaltmaqdan, bu səbəbdən də, daha çox miqdarda məhsuldar əmək bəsləməkdən və o ölkənin işləyən əhalisinə daha da böyük bir gəlir təmin edə bilməkdən istər-istəməz saxlayan səbəbindən, böyük əhəmiyyətdəki ana gəlir qaynaqlarından biri, yəni əmək ödənişləri təkəl üzündən istər-istəməz, tam halıyla ola biləcəyinə görə hər vaxt üçün daha az olmaq lazımdır.

Ticarətin qazanc nisbətini yüksəltməklə, təkəl torpağın şumlanması yavaşdır. Mütərəqqisinə qazancı torpaqda yetişənə, bu qədər bir sərmayə xərclənərək yetişdirilə biləcək arasındakı fərqə bağlıdır. Bu fərq, hər hansı bir ticarət işində onun qədər bir sərmayə ilə əldə edilə bilən qazancdan daha çoxunu buraxırsa, torpağı şumlamaq, bütün ticarət işlərindən sərmayə çəkər, Qazanc bundan azsa, ticarət işləri, torpaq şumlandırılması əlavə sərmayə sərf edər. Demək, ticarətin qazanc nisbətini yüksəldən faktor, qazancın ya üstünlüyünü azaldar, ya da aşağılığını artırır. Birinci halda, sərmayənin şumlamaya getməsinin qarşısını alar, o birində isə ondan sərmayə çəkər. Turalım şumlanmağı saxlamaqla təkəl, böyük əhəmiyyətdəki ana gəlir qaynaqlarından bir başqasının, yəni rentanın təbii artımını istər-istəməz gecikdirər. Qazanc nisbətini yüksəltməklə təkəl, bir tərəfdən də faizin bazar nisbətini, halıyla olacağından istər-istəməz daha yüksəkdə tutar. Amma gətirdiyi kirayəyə nisbətə ərazinin qiyməti, yəni satın alınması üçün, ümumiyyətlə, ödənen bu illik gəlir məbləği, faiz nisbəti yüksəldikcə istər-istəməz düşər, faiz nisbəti düşdükcə yüksələr. Bundan ötəri təkəl birincisi rentanın gəlirinin təbii artımını gecikdirmək, ikinci olaraq da, gətirdiyi renata nisbətini ərazisinə qarşılıq əldə edəcəyi əvəzin təbii artımını gecikdirməklə, ərazi sahibinin mənfəətini iki ayrı şəkildə baltalar.

Təkəl, doğrusu ticarətin qazanc nisbətini yüksəldər, beləcə təcirlərimizin qazancını bir az da artırır. Amma sərmayənin təbii artımına ziyan vurduğu üçün ölkə əhalisinin sərmayə qazancından əldə etdiyi gəlirin bütünü artırmaqdan çox azaltmağa vəsilə olar. Çünki böyük bir sərmayə üzərindən əldə edilən kiçik bir qazanc, ümumiyyətlə, kiçik bir sərmayə üzərindən əldə edilən böyük bir qazancdan daha böyük bir gəlir təmin edər. Təkəl, qazanc nisbətini yüksəldər, amma qazanc məbləğinin halıyla yüksələcəyi səviyyəyə yüksəlməsinin qarşısını alar.

Gəlirin bütün ana qaynaqları, əmək ödənişləri, renta və sərmayə qazancı, təkəl üzündən, əks haldakına görə daha az olar. Bir tək ölkədəki insanlardan bir tək kiçik təbəqənin kiçik mənfəətini çıxartmaq

üçün təkəl, o ölkədəki bütün, o biri insan təbəqələrinin və bütün o biri ölkələrdəki insanların mənfəətini zədələyər.

Ancaq alışılmış qazanc nisbətini yüksəldirlər ki, təkəl başlı-başına hər hansı bir insan təbəqəsinə faydalı olmuşdur, ya da ola bilər. Amma yüksək bir qazanc nisbətini ölkə üzərinə ümumi olaraq istər-istəməz etdiyi, əvvəldən xatırlanan bütün pis təsirlərin yanında, bəlkə bunların toplamından daha dağıdıcı, lakin təcrübəyə əsaslanaraq söyləsək, onunla möhkəm əlaqəsi olan bir təsiri vardır.

Başqa şərtlər altında tacir üçün təbii gəlir yüksək qazanc nisbəti elə görünür ki, haradasa yox kimidir. Qazanclar yüksək olunca tacirə o insanların xərci lazımsızmış kimi və varlıq içində üzən vəziyyətinə bahalı göstəriş daha yaraşarmış kimi gəlir. Bu da var ki, hər millətin bütün işinə bələdçilik edib yol göstərənlər, istər-istəməz, böyük ticarət sərmayəsinə sahib olanlardır və millətin bütün çalışqan qisminin davranış forması üzərində hər hansı bir başqa insan təbəqəsindən çox, onların verdikləri nümunənin daha çox təsiri olar.

Beləcə təcrübəyə, təbii olaraq ən uyğun olanlar başqalarının əliylə təcrübəyə mane olurlar və bunları təbii olaraq ən çox çoxaltması lazım olanların gəlirindən heç bir artım əldə etmər. Ölkənin sərmayəsi böyüyəcək yerdə get-gedə kiçilir, orada bəslənən istehsalçı əmək miqdarı gündən-günə azalar. Lissabon tacirlərinin həddindən artıq qazancları İspaniya ilə Portuqaliyanın sərmayəsini çoxaltdımı? Bu iki kasıb ölkənin yoxsulluğunu yüngülləşdirmiş, işini canlandırdımı? O iki alverçi şəhərdə ticarət adamlarının xərci elə olmuşdur ki, bu həddindən artıq qazanc, ölkənin sərmayəsini artırmaq bir yana, elə görünür ki, qazancları təmin edən sərmayələrin qorunmasına güc yetmişdir. Gündən-günə xarici sərmayələr Lissabon ticarətinə, belə demək mümkündürsə, burunlarını daha çox soxmağa davam edirlər. Öz sərmayələrinin icra etmək baxımından gündən-günə daha qeyri-kafi hala gəldiyi bir ticarətdən o xarici sərmayələri qoymaq üçündür ki, ispaniyalılarla portuqaliyalılar mənasız təkəllərinin bürkülü bağlarını hər gün daha çox sıxmağa çalışmaqdadırlar. Lissabondakı ticari adətləri Amsterdamdakıyla müqayisə edin: sərmayənin yüksək qazancı ilə aşağı qazancının tacirlərin rəftarını və səciyəsini nə cür başqa-başqa təsir etdiyini sezərsiniz. London tacirləri, gerçəkdə hələ, ümumiyyətlə, Lissabon tacirləri qədər səltənətli halına gəlməmişlərsə də, ümumiyyətlə, Amsterdam tacirləri kimi işinin üstündə titrəyən, tutumlu kəslər deyildirlər. Bununla birlikdə, sanıldığına görə bir çoxları Lissabon tacirlərinin çoxundan daha zəngin olub, Amsterdam tacirlərinin çoxu qədər zəngin deyil. Amma onların qazanc

nisbəti, Lissabon tacirlərinin qazanc nisbətindən dəfələrlə daha aşağı, amsterdamlıların qazanc nisbətindən isə çox yüksəkdir. Atalar sözüdür, hayla gələn vayla gedər. Alışılmış xərc tərzı də, elə görünür ki, harada olursa-olsun, gerçək xərcəlmə qabiliyyətinə görə deyil, xərcəlyəcək pulu qazanmanın asan sayılıb-sayılmamasına baxılaraq ayarlanmaqdadır.

Təkəldən biricik insan təbəqəsinin gördüyü biricik fayda, bax beləcə ölkənin ümumi mənfəətinə bir çox başqa istiqamətlərdən zərərli dir.

Yalnız satın alıcı bir xalq yaratmaq üçün qalxıb böyük bir imperatorluq qurmaq, ilk baxışda, ancaq dükənçi yığımı kimi bir millətə yaraşan bir qanun kimi görünə bilər. Halbuki, bu dükənçilər dəstəsini bir millət üçün çox əlverişsiz, lakin hökuməti dükənçi dəstəsinin nüfuzu altında olan bir millətə ala bildiyinə əlverişli gələn bir qanundur. Bu cür dövlət adamları və yalnız onlar belə bir imperatorluğu qurub, davam etdirmək üçün yurddaşlarının qanını və canını istifadə etməkdən bir fayda görəcəklərini sanacaq gücdədirlər. Dükənçinin birinə, mənə dörd başı xoş bir mülk satın alın, başqa dükənlərdən ala biləcəyimdən bir az bahalıya da gəlsə, gıyəcəyimi də həmişə sizin dükəndən satın alacağam deyın. Onun, aman qaçırmayım kimilərdən, dörd əllə sarıldığını görməzsiniz. Amma, belə bir mülkü hər hansı bir başqası sizə satın alsə, sizə bütün geyəcəyinizi o dükənçidən satın almağı əmr etməsinə, dükənçi çox minnət duyar. İngiltərə, yurd içində narahatlıq çəkən bir sıra təbəqələri üçün, uzaq bir ölkədə böyük bir mülk satın aldı. Mülkün bahası gerçəkdə dəvədə qulaq idi, bu zamanda torpağın adi qiyməti olan otuz illik gəliri qədər tutacaq yerdə, ilk kəşfi edən, sahili darayıb araşdıran və o ölkəyə yalandan sahib çıxan dəstə-dəstə gəmilərin təchizat xərcini çox keçmirdi. Ərazi gözəl idi və çox geniş idi, əllərində işləyəcək gözəl torpaq bol olduğundan və məhsullarını dilədikləri yerdə satmaqda bir müddət üçün sərbəst qaldıqlarından, cütçülər otuz qırx ili (1620 ilə 1660 arası) çox aşmayan bir zaman keçməklə elə çoxaldılar ki, bunların alver təkəlini İngiltərənin dükənçiləri ilə o biri biznesmeni, özlərinə bağlamaq istədilər. Bu səbəbdən ilk satın almanın da, daha sonrakı mütərəqqisinə xərcinin də heç bir qisimim ödəmiş olmaq iddiasında olmadan, Amerika cütçülərinin, birincisi, Avropadan ehtiyac duyduqları bütün malları satın almaq, ikincisi, məhsullarından o tacirlərin satın almağı uyğun hesab etdikləri qədərini - çünki hamısını satın almaq işlərinə gəlmirdi - satmaq baxımından Amerikan cütçülərinin gələcəkdə onların dükənlərinə bağlana bilmələri üçün parlamentə ərizə verdilər.

İngiltərəyə idxal edilməklə bu məhsullardan bir qismi, yurd içində öz etdikləri ticarətlərdən kimisinə zərər verə bilərdi. O səbəbə bunlar

məhsulların o qismini, sömürgeçilərin imkan tapdıqları yerdə satmalarını istəyirdilər. Nə cür uzaqda satsalar o qədər yaxşı idi. Elə olduğu üçün də bazarlarının, Finisterre Burnu cənubuna düşən ölkələrlə sərhədli qalmasını istəyirdilər. Məşhur dənizüstü gediş inkişafetmə qanunundakı bir lətifə, bu həqiqətən bezirgan işi təklifi qanun halına gətirdi.

Böyük Britaniyanın indiyə qədər müstəmləkələri üzərində mənimsədiyi suverenliyin müəyyən, yaxud, daha doğrusu, bəlkə tək məqsədi bu təkəlin qorunması olmuşdur. Ana yurdun mülkü rəhbərlikləri dəstəkləmək üçün, ya da onu müdafiə etmək üçün hələ heç bir zaman nə gəlir nə də əsgəri qüvvət verə bilən ellərdən əldə edilən böyük fayda elə sayılır ki, yalnız bu təkəli sərmayədən meydana gəlir. Bağlılıqlarının başlıca əlaməti və o bağlılığın indiyə qədər yığılan biricik məhsulu təkəldir. Böyük Britaniya bu bağlılığı davam etdirmək üzrə bu günə qədər nə xərcə mədaxildirsə, o təkəlin dəstəklənməsi üçün girmişdir. Bu son qarışıqlıqlar başlamadan əvvəl, müstəmləkələrin barış içindəki adi əsgəri təşkilat xərci iyirmi piyada alayının xərci, təchiz edilmələri üçün lazımlı silah, fəvqəladə vəsait xərci, bir də Şimali Amerikanın ucsuz-bucaqsız sahilləri ilə Qərbi Hind adalarımızın sahillərinin, o biri millətlərin qaçaqçı gəmilərindən qorumaq üzrə davamlı hazır olan çox əhəmiyyətli bir dəniz qüvvətinin xərci cəmindən meydana gəlirdi. Bu barış zamanı ordusunun bütün xərci Böyük Britaniyanın gəlişi üzərində bir yük idi, eyni zamanda müstəmləkələr üzərindəki əsarəti ana yurda olan xərcinin ən kiçik parçası idi. Hamısının nə tutduğunu bilmək istəsək, bu barış zamanı ordusunun illik xərcinə, Böyük Britaniyanın, suverenliyinə asılı ellər saydığı üçün, müstəmləkələrinin müdafiə etməsinə müxtəlif vəsilələrlə xərclədiyi məbləğlərin faizini əlavə etməliyik. Buna əsasən keçən döyüşün bütün xərcini qatmağımız lazımdır. Keçən döyüş başdan-başa bir müstəmləkə qarşılıdırması idi. Onun bütün xərci, dünyanın hər harasında - istər Almaniyada, istər Şərqi Hind ölkələrində - edildisə, haqlı olaraq müstəmləkələrin hesabına keçirilmək lazımdır.

Bu xərc, müqaviləyə bağlanan yeni borcun yanında, lirə başına iki şillinqlik əlavə ərazi vergisi və itfa vergisindən hər il borclanılan pullar da içində olmaqla, doxsan milyon ingilis lirəsindən çox tuturdu. 1739-cu ildə başlayan İspaniya döyüşü, daha çox da müstəmləkə qarşılıdırması idi. Bunda başlıca məqsəd, İspaniyanın qitə üzərindəki quru qismiyə qaçaqmal alveri edən müstəmləkə gəmilərinin axtarılması idi. Bütün bu xərc, gerçəkdə bir təkəlin dəstəklənməsi üçün verilən bir mükafatdır. Bunda məqsəd Böyük Britaniyanın sənayesini etina etdirib, ticarətini artırmaq idi. Amma gerçək nəticəsi, ticari qazanc nisbətini yüksəltmək və hasilatı

başqa ticarətlərin hasilatından daha ağır və daha uzun zamanda ələ keçən bir ticarət qoluna, sərmayələrindən halıyla soxacaq olduqlarından daha çoxunu köçürmələri imkanını tacirlərimizə vermək olmuşdur. Elə iki hadisə ki, bir mükafata dəyər.

Onun üçün müstəmləkələri üzərində mənimsədiyi əsarətdən Böyük Britaniyanın əlinə, indiki rəhbərlik sistemi ilə zərərdən başqa bir şey keçmədi.

Böyük Britaniyanın könüllü olaraq müstəmləkələri üzərindəki bütün nüfuzundan imtina edib, onlara yüksək məmurlarını özləri seçmək, öz qanunlarını qoymaq, uyğun hesab etdikləri kimi barış və döyüş etmək üzrə icazə verməsini təklif etmək, dünyada heç bir millətin heç bir zaman qəbul etmədiyi və etməyəcəyi bir tədbiri irəli sürmək olar. Rəhbərliyi nə cür güc, səbəb olduğu xərcə nisbətə gətirdiyi gəlir nə qədər az olursa-olsun, heç bir millətin hər hansı bir el üzərindəki suverenliyi könüllü olaraq əlindən buraxdığı yoxdur. Bu kimi fədakarlıqlar çoxluq hər millətin mənfəətinə əlverişli olsa belə hər vaxt qürurunu qırar, bəlkə, daha da əhəmiyyətli olmaq üzrə, bu fədakarlıqlar, böyük xalq birliyi üçün ən qazancsız elin mində birini təmin etməkdən geri qaldığı nə qədər şərəfli və qazanlı mövqeləri dilədiyi kimi istifadə etməkdən, nə qədər yükünü tutma və sivrilmə fürsətlərindən beləcə məhrum qalacaq rəhbərlik başındakıların xüsusi mənfəətinə hər vaxt ziddir.

Özündən keçib qeyri-real xülyalara qapılmış bir kimsə üçün belə, heç olmasa qəbul ediləcəyinə bağlı ciddi ümidlərlə, belə bir tədbiri önə davam etdirə bilmək çətindir. Amma barış zamanı, ordusunun bütün illik xərcindən dərhal xilas olacağı kimi, onlarla tacirlər üçün o cür qazanlı olmamaqla birlikdə xalq birliyi üçün, indi faydalandığı təkəldən daha qazanlı, sərbəst bir alveri tamamilə özünə bağlayacaq şəkildə bir ticarət razılaşması edə bilər. Belə dostca ayrıldımı, müstəmləkələrin, ana yurda qarşı son zamanlardakı anlaşılmazlıqlarımızla, bəlkə sönməyə üz tutan təbii sevgisi, tezliklə yenidən canlanır. Bu, onları həm ayrılış əsnasında bizimlə bağlandıqları ticarət anlaşmasına əsrlər boyunca hörmət göstərməyə, həm də döyüşdə və ticarətdə bizi tutmağa, qarışdırıcı vətəndaşlıqlar yerinə, ən vəfalı, ən sevimli və ən cömərd müttəfiqlərimiz olmağa yönəldə bilər. Eynilə bağrından çıxdıqları ana şəhərlə köhnə yunan müstəmləkələri arasında alışıldığı şəkildə bir tərəfdən ana-ata sevgisi, kənar yandan övlad hörməti, Böyük Britaniya ilə müstəmləkələri arasında yenidən canlana bilər.

Hər hansı bir el aid olduğu imperatorluğa faydalı ola bilmək üçün, dövlətə barış zamanında həm öz barış ordusunun, ya da donanmasının

bütün xərcini görməyə, həm də imperatorluğun ümumi rəhbərliyini dəstəkləmək baxımından payına düşəni verməyə yetər bir gəlir təmin edə bilməlidir. Bu ümumi rəhbərlik xərcinin artmasında hər elin istər-istəməz az çox qatqısı vardır. Onlar üçün, bu xərcin görülməsi yolunda hər hansı müəyyən bir el payına düşəni verməzsə, imperatorluğun bir başqa bölgəsinə bərabərliyə zidd bir yük mindirmək lazım olur. Sonra bənzəri səbəblə hər döyüş zamanında dövlətə təmin etdiyi fəvqəladə gəlirin bütün imperatorluğun gəlirinə nisbəti, barış zamanındakı adi gəlir nisbətilə eyni olması lazımdır. Böyük Britaniyanın müstəmləkələrindən əldə etdiyi fəvqəladə gəlirlə, Britaniya imperatorluğunun bütün gəliri arasında bu nisbət in olduğu asanca təsəlim olunur. Gerçəkdə elə düşünülüşdür ki, təkəl Böyük Britaniya xalqının fərdi gəlirini artırır, daha çox vergi ödəməsinə imkan verərək müstəmləkələrin cəmiyyət gəlirindəki açığını bağlayar.

Totalım ki, mən bu təkəlin müstəmləkələrə çox oturan bir vergi olmaqla və Böyük Britaniyada müəyyən bir təbəqənin gəlirini artırma bilməklə birlikdə, böyük xalq toplumunun gəlirini artıracaq yerdə azaltdığını və dolayısıyla, xalq birliyinin vergi ödəmə qabiliyyətini çoxaldacaq yerdə azaltdığını göstərməyə çalışdım.

Bundan sonrakı kitabda göstərməyə çalışacağım kimi, təkəl sayəsində gəliri artanlar da, elə xüsusi bir sinif yaradırlar ki, bunlardan başqa təbəqələrin vergi nisbətini aşan vergi alınması həm qətiliklə qeyri-mümkündür; həm də buna cəhd etmək belə siyasətə son dərəcə zidd olar. O səbəblə, bu xüsusi sinifdən, heç bir xüsusi maliyyə faydası əldə edilə bilməz.

Müstəmləkələri ya öz məclisləri, ya da Böyük Britaniya Parlamenti vergiyə bağlaya bilər.

Müstəmləkə məclislərini bir tərəfdən öz mülkü və əsgəri quruluşlarını hər vaxt üçün davam etdirməyə, digər tərəfdən Britaniya İmperatorluğunun ümumi rəhbərlik xərcindən paylarına düşəni ödəməyə yetər bir cəmiyyət gəlirini seçmələrindən yığacaq şəkildə ustalıqla idarə edə bilmək, elə də ehtimal içində görünməz.

Hökmdarın gözü qarşısında olduğu halda, İngiltərə Parlamentini belə belə bir rəhbərlik tərzinə yatırdı bilmək, yaxud öz ölkəsinin mülkü və əsgəri quruluşlarının xərclərini qarşılacaq vergilər baxımından kifayət qədər comərd davrandırmaqdan üçün uzun zaman keçmişdir.

İngiltərə Parlamenti baxımından belə, ancaq bu mülki və əsgəri quruluşdan doğan, məmurluqların, yaxud o məmurluqları dilədiyi kimi

istifadə etmə haqqının böyük bir qisminin parlamentin müəyyən üzvləri arasında paylanmasıyla belə bir rəhbərlik sistemi qurula bilmişdir.

Ancaq müstəmləkə məclislərinin hökmdar gözümdən iradəliyi, ədədlərinin çoxluğu, bəzən dağılmış olmaları və əsas toplaşmalarının məqsədi başqa-başqa olması; əlində eyni vasitələr olarsa belə hökmdarın, onları eyni tərzdə idarə etməsini çox çətinləşdirər, qaldı ki, əlində bu vasitələr yoxdur. Yurd içində qazandıqları sevgidən imtina etmək və Britaniya İmparatorluğunun ümumi rəhbərliyini dəstəkləmək üçün seçicilərini, dərhal bütün hasilatı xaric olduqları kəslər arasında bölüşülmək üzrə vergiyə bağlamağa razı edəcək şəkildə, bütün müstəmləkə məclislərinin iradəli gələn bütün üzvlərinə o, ümumi rəhbərlikdən doğan məmurluqlardan, yaxud məmurluqların dilədiyi kimi istifadə etmə haqqından bir pay dağıtmaq qətiliklə qeyri-mümkündür.

Üstəlik bu başqa-başqa məclislərin müxtəlif üzvlərinin nisbi nüfuzlarından, rəhbərliyin qaçınılmaq olaraq xəbərsiz bulunuşu; onları beləcə rəhbərliyə cürət edərək tez-tez yaranması təbii olan incikliklər, dayanmadan qırılacaq qırıqlar, üzrlərində belə bir rəhbərlik sisteminin tətbiq olunmasını, elə görünür ki, tamamilə qeyri-mümkün edər.

Qaldı ki, bütün imperatorluğun müdafiə olunub dəstəklənməsinin nəyi tələb etdiyini kəsdirmək mövzusunda, müstəmləkə məclislərinin isabətlə mühakimədə ola biləcəyi mümkün sayılamaz. Bu müdafiə və dəstəkləmə işi, müstəmləkə məclislərinə verilməmişdir. Bu, onların tapşırığı olmadığı kimi, əllərində buna dair bilgi verəcək, nizama bağlı heç bir vasitə yoxdur.

Bir el məclisi, öz bölgəsinin işləri üzərində, bir məhəllənin kilsə təşkilatı kimi, çox yerində mühakimədə ola bilər, amma bütün imperatorluğun işləri üzərində mühakimədə olmaq üçün lazımlı vasitələr əlində ola bilməz. Öz eli ilə bütün imperatorluq arasındakı nisbət, yaxud o biri ellərlə müqayisə et, onun müvəqqəti zənginliyi və əhəmiyyət dərəcəsi üzərində belə yerində bir mühakiməyə çata bilməz. Çünki o biri ellər müəyyən bir el məclisinin təftiş və qarovuluna bağlı deyildir. Bütün imperatorluğun müdafiə olunub dəstəklənməsi üçün nələrə ehtiyac olduğunu və hər bölgənin nə nisbətdə yardıma qatılması lazım olduğunu, ancaq bütün imperatorluğun işlərini təftiş edib nəzərdən keçirən məclis kəsdirə bilər.

Ona görədir ki, hər müstəmləkənin ödəməsi lazım olan məbləğ, Böyük Britaniya Parlamenti tərəfindən təyin olunmaq və el məclisi elin vəziyyətinə uyğun gələcək şəkildə bunu reallaşdırıb yığmaq üzrə, rəsmi buyruqla istənərək müstəmləkələrdən vergi alınması iradəli sürülmüşdür. Beləcə, bütün imperatorluğu maraqlandıran mövzularda, bütün

imperatorluğun işlərini təftiş edib nəzərdən keçirən məclis qərar verər və hər müstəmləkənin el işlərini, yenə öz məclisi nizama sala bilər.

Bu təqdirdə, müstəmləkələrin Britaniya Parlamentində hər nə qədər nümayəndələri olmayacağına da, təcrübəyə dayanaraq söyləməmiz yaraşığı olsa, parlamentdən çıxacaq rəsmi buyruğun məntiqsiz olmasına ehtimal yoxdur. İngiltərə Parlamenti imperatorluğun parlamentdə təmsil edilməyən bölgələrinə heç bir zaman istifadə edə biləcəyindən çox yük mindirmək üçün ən kiçik bir meyil göstərməmişdir. Parlament nüfuzuna qarşı əllərində söykənəcək heç bir imkan olmadığı halda, Guernsey və Jersey adalarından Böyük Britaniyanın hər hansı bir yerindəkinə görə daha yüngül vergi alınır. Parlament, müstəmləkələrdən (yerində, ya da yersiz olaraq doğru deyər qəbul edilən) vergi götürmə haqqını işlətməyə işləyərkən, indiyə qədər onlardan, ana yurddakı yurddaşlarınca ödəməyə ədalətli bir nisbətdə yaxınlaşacaq qədər belə bir şey istəməmişdir.

Bundan başqa müstəmləkələrin kömək payı, ərazi vergisinin yüksəlişi, yaxud aşağı düşməsi nisbətində çoxalır-azalırsa, parlament, eyni zamanda, öz seçicilərinə vergi təyin etmədən müstəmləkələrdən vergi ala bilməz. Elə olunca, müstəmləkələr gerçəkdə parlamentdə təmsil edilir sayıla bilər. Müxtəlif ellərdən hamısına birdən (bu deyəmi istifadə etməmə icazə verilsə) çoxluq halında vergi qoymadan, hər elin ödəməsi lazım olan məbləğ hökmdar tərəfindən nizamlanan və bəzi ellərdə hökmdar uyğun hesab edildiyi şəkildə vergi təsdiqlənib yığılan, bəzində isə hər elin öz məclisini təyin edəcək şəkildə vergi təqdirinə və yığılmasına icazə verilən imperatorluq nümunələri yox deyil.

Fransanın bəzi ellərində kral, uyğun hesab etdiyi vergiləri həm qoyar, həm də uyğun hesab etdiyi şəkildə reallaşdırma etdirib toplar. O birilərindən dolğunca bir məbləğ istər, amma o tutarı uyğun hesab etdikləri şəkildə təsdiqləyib toplamalarını, hər elin öz məclisinə buraxar. Rəsmi buyurulduğu ilə vergialma planına görə Böyük Britaniya Parlamentinin müstəmləkə məclisləri qarşısındakı vəziyyəti, aşağı-yuxarı, Fransa kralının, Fransanın hələ öz məclisləri olmaq imtiyazı olan və ən yaxşı idarə olunduğu fərz edilən ellərinin məclisləri qarşısındakı vəziyyətinə bənzər.

Amma bu plana görə hər nə qədər cəmiyyət xərclərindən özlərinə düşən payın ana yurddakı yurddaşlarına düşənin ədalətli nisbətini heç bir zaman aşacağından müstəmləkələrin qorxmaları üçün haqlı səbəb olmasa da, bu payın o ədalətli nisbətə heç bir zaman çatmayacağından Böyük Britaniyanın qorxması üçün haqlı səbəb ola bilər. Fransız kralının hələ öz

məclisləri olmaq imtiyazı olan fransız ellərindəki qəbul edilmiş nüfuzuna Böyük Britaniya Parlamenti müstəmləkələrdə çoxdandır ki, malikdir.

Könülləri çox yatmırsa (indiyə qədər olduğundan daha ustalıqla idarə olunmadıqca könülləri yatmasına çox fərq yoxdur), müstəmləkə məclisləri, parlamentin ən ağlabatan rəsmi buyruqlarını sovuşdurmaq, yaxud geri çevirmək üçün yenə min dərədən su gətirə bilərlər. Deyək ki, bir fransız savaşı səbəb verir, imperatorluq mərkəzini müdafiə etmək üçün tez əldən on milyon tapıb görüşdürmək gərək.

Bu məbləğ, faizin ödənməsi üçün qarşılıq göstəriləndən hər hansı bir parlament fondunun kreditinə söykənərək borc alınması lazımdır. Parlament bu fondun bir qismini Böyük Britaniyaya qoyulacaq bir vergi ilə, bir qismini də Amerikanın və Qərbi Hind adalarının, ayrı-ayrı bütün məclislərindən rəsmi buyruq ilə istəyərək təhsil almağı irəli sürür. Döyüş yerindən çox uzaqda olan və bəzən, bəlkə onun olub bitməsi ilə özlərinin çox alver olduğunu sanmayan bütün bu məclislərin qismən kefinə qalmış bir fondun kreditinə bel bağlayaraq, xalq asan-asan pulunu borc verərmə? Belə bir fond qarşılığında olaraq Böyük Britaniyaya qoyulacaq verginin qarşılıyacağı fərz edilə biləcək miqdardan daha çox pul borc verməz. Beləcə, döyüş səbəbindən gələn borcun bütün yükü, indiyə qədər hər vaxt olduğu kimi, Böyük Britaniyaya, yəni bütün imperatorluğa deyil, imperatorluğun bir qisminə düşər. Dünya qurulduğundan bəri imperatorluğunu genişlədərəkən, maliyyə vasitələrini bir dəfə olsun artırmadan yalnız xərcini çoxaldan tək dövlət bəlkə Böyük Britaniyadır. O biri dövlətlər, ümumiyyətlə, imperatorluğu müdafiə etmə xərcinin ən qabarıq parçasını kürəklərindən atıb, özlərinə asılı və əsarətləri altında olan ellərə yükləmişlər. Böyük Britaniya indiyə qədər, bu xərcin az qala hamısını özünə bağlı və suverenliyi altında olan ellərin, kürəklərindən, onun üstünə atmalarına dözmüşdür.

Qanunun indiyə qədər asılı və suverenliyi altında saydığı müstəmləkələriylə Böyük Britaniyanı bərabər vəziyyətə gətirmək üçün, onlardan parlamentin rəsmi buyruğu ilə vergi alma planı mövzusunda, müstəmləkə məclisləri bu buyruqları başdan sovmağa, yaxud geri çevirməyə cəhd etdikləri təqdirdə, parlamentin əlində bunları dərhal qüvvəyə minə biləcək bir sıra vasitələr olmasının gərək olduğu görülür.

Bu vasitələrin nələr olduğunu isə anlamaq çox asan deyildir və nə olduqları hələ açıqlanmamışdır.

Eyni zamanda, öz məclislərinin razılığına bağlı olmadan da, müstəmləkələrə vergi qoyma haqqı Böyük Britaniya Parlamentinə bir dəfə tamamilə, tanındımı, bu məclislər və yanında ingilis Amerikasının bütün

irəli gələn adamları, o anda etibardan düşər. Daha çox özlərinə təmin etdiyi etibar ötərisiyədir ki, insanlar cəmiyyət işlərinin rəhbərliyinə qatılmaq istəyərlər.

Bütün azad hökumət sistemlərinin möhkəmliyi və uzunmüddətliliyi hər ölkədə irəli gələnlərin böyük qisiminin, o ölkənin təbii soylular sinifinin, öz etibarlarını qoruma, ya da müdafiə gücünə söykənər.

Bütün yerli anlaşılmazlıqlar bu irəli gələnlərin bir-birilərinin etibarına hücum etmələrindən və öz etibarlarını müdafiə etmələrindən yaranır. Amerikanın irəli gələn adamları da, bütün o biri ölkələrin irəli gələnləri kimi öz etibarlarını qorumaq istəyərlər. Buna inanar, yaxud elə sanarlar ki, parlament adı verməyə və səlahiyyət baxımından Böyük Britaniya Parlamentinə bərabər görməyə huşunu itirdikləri məclisləri, o parlamentin iddiasız vəkilləri və icraetmə mövqeləri halına gələcək qədər dəyərdən düşsə, öz etibarlarının çoxu əldən gedər. Onun üçün parlamentin rəsmi göstərişi ilə istədiyi, vergiyə bağlanmalarına bağlı təklifi geri çevirmişlər; öz etibarlarını müdafiə etmək üzrə, o biri ürəklilər kimi edincə sarılmağı uyğun hesab etmişlər.

Roma Respublikası çökməyə üz tutarkən, dövləti müdafiənin və imperatorluğu genişlətmənin çox yükünə qatlanmış olan Roma müttəfiqləri, Roma yurddaşlarının bütün imtiyazlarına qatılmaq istədilər. Rədd cavabı alan tərəfindən, birlik içi döyüş baş verdi. O döyüş bir yana qalsın, bunların çoxuna ümumi birlikdən ayrıldıqları nisbətdə, bu imtiyazları, Roma bir-bir verdi. Böyük Britaniya Parlamenti, müstəmləkələrdən vergi almaqda ayaq basar. Onlar isə, içində təmsil olunmadıqları bir parlamentin özlərinə vergi qoymasını qəbul etmirlər. Böyük Britaniya, ümumi birlikdən ayrılacaq hər müstəmləkənin, ana yurddaki yurddaşları ilə eyni vergilərə asılı tutulduğu və buna qarşılıq özünə onlardakı ticarət sərbəstliyinin eyni verildiyi üçün, imperatorluğun cəmiyyət gəlirinə kömək payı nisbətinə uyğun miqdarda təmsilçisi olmasına (kömək payı nisbəti sonradan artdığı təqdirdə təmsilçilərinin sayı çoxaldılmaq üzrə) icazə versə, hər müstəmləkənin irəli gələnlərinə, idbar qazanmaları üçün yeni bir yol, yeni və daha göz qamaşdırıcı bir hədəfi göstərilmiş olar. Etibarlarını qoruyub doyurmaq üçün (daha sadəsi olmadığı görülən), bu ya da bir başqa yola baş vurmadıqca, Amerikanın irəli gələn adamlarının könüllü olaraq bizə boyun əymələrinə çox ehtimal yoxdur. Onu da düşünməliyik ki, onları buna məcbur etmək üçün tökülməsi lazım olan karının hər damlası, yurddaşlarımızın, yaxud yurddaşlarımız olmasını darıxdığımız kəslərin qanıdır. İşlər bu hala gəlmiş ikən, müstəmləkələrimizin yalnız güc vasitəsilə məğlub olacağını sananlar çox yanılırlar. Bunların, qitə kongresimiz

deyə adlandırdıqları, qurultayın qərarlarına indi istiqamət verən kəslər, özlərini bu anda, bəlkə Avropada ən yüksək mövqe sahibi vətəndaşlıqların mində bir görünəcəyi qədər etibarlı görürlər. Dükançılıqdan, biznesmenlikdən, vəkillikdən gələrək, dövlət adamı və qanun müdafiəçisi olub çıxmışlar. Dünyada gəlibmiş keçmiş imperatorluqların ən böyüyü, ən yamanı olacağını sandıqları və gerçəkdə olması çox ola biləcək görünən geniş bir imperatorluq üçün, yeni bir hökumət şəkli tapmaq üzrə çalışmaqdadırlar. Müxtəlif yollardan, birbaşa qitə konqresinin tapşırığı ilə hərəkət edən ayrı-ayrı, bəlkə yüz adam və bu beş yüz adamın buyruğu ilə hərəkət edən bəlkə beş yüz min adam etibarlarında, həmişə birdən bərabər şəkildə mütənasib bir artım olduğunu fərq etməkdədirlər. Amerikada rəhbərlik başındakı dəstədən az qala hər adam, gərək o zamana qədər çata bilib tutduğu, gərəksə tutmağa ümid etdiyi mövqedən daha yüksəyini, indi öz xəyalında işğal etməkdədir. Ya özünün, ya da öndərlərinin qarşısına, yeni bir hədəf çıxarılmadıqca, ər adam isə, o məqamı müdafiə etmək üçün canını verəcək.

Henautun, Liqasının əhəmiyyətli yenilik sayılmayan bir çox kiçik işlərinə dəqiq tarixi, indi zövqlə oxunur. Amma o zamanda hər kəs özünü bir şey sanardı. O dövrdən bizə qədər çatan saysız xatirələrin çoxunun, meydana gəlməsində özlərinin əhəmiyyətli rolu olduğunu sandıqları hadisələri qələmə alıb şişirməkdən xoşlanan kəslər yazmışdır. O aralıq Paris şəhərinin özünü necə müqavimət göstərərək müdafiə etdiyi, bütün fransız krallarının ən yaxşısına və sonradan ən çox seviləninə boyun əyməkdənsə, qorxunc bir aclığa sinə gərdiyi bilinir. Həmyerlilərin çoxu, yaxud onların çoxunu idarə edənlər, köhnə hökumət yeni başdan qurular-qurulmaz sona çatacağını öncədən kəsdirdikləri, öz etibarlarını müdafiə etmək üçün çarpışdılar. Birləşməyə razı olmaq üzrə aldadılmazlarsa müstəmləkələrimizin Paris şəhərinin, krallar içində ən yaxşılardan birinə müqavimət göstərərək, metropoliyaların ən yaxşısına qarşı özlərini müdafiə etmələri ehtimalı çoxdur.

Təmsil fikri köhnə çağlarda bilinmirdi. Bir dövlətin əhalisinə bir başqa dövlət içində yurddaşlıq haqqı verildimi, o əhalinin, o biri dövlətin əhalisiylə birlikdə bir quruluş halında, toplanaraq səs verib görüşmələrindən başqa bu haqqı istifadə etməsi imkanı yox idi. İtaliya xalqının çoxuna Roma yurddaşları imtiyazlarının verilməsi Roma Respublikasını qarışıq etdi. Kimin Roma yurddaşı olduğunu, kimin olmadığını ayırd etmək artıq qabil deyildi. Heç bir qəbilə öz üzvlərinin kimlər olduğunu bilməyirdi. Hər cür kütlə, xalq məclislərinə soxulub gerçək yurddaşları çölə ataraq özü yurddaşmışcasına respublikanın işləri üzərində qərar verə

bilirdi. Amma Amerika, parlamentə əlli-altmış yeni nümayəndə göndərəcək olsa, Avam Kameronun qapıçısı kimin üzv olub-olmadığını ayırd etməkdə çox çətinliyə uğramaz. Bu səbəbdən, Roma dövlətinin əsas dəstələrin yaranması müttəfiq İtaliya dövlətləriylə Romanın birləşməsi üzündən hər nə qədər istər-istəməz köçdüsə də, Böyük Britaniyanın müstəmləkələriylə birləşməsindən Britaniyanın əsas dəstələrinin yaranmasının zərər görməsinə ən kiçik ehtimal yoxdur. Tərsinə, bu əsas dəstələnmə onunla bütünələnmiş olar, onsuz isə əksik qalan kimidir, imperatorluğun hər bölgəsinə bağlı işlər üzərində görüşüb qərar verən məclisin məlumatı yerində olması üçün, şübhəsiz, onun hər bölgəsindən nümayəndələri olması lazımdır. Demirəm ki, bu birlik asanca meydana gələcəkdir, ya da reallaşmasında çətinliklər, həm də böyük çətinliklər çıxmayacaq. Amma bu çətinliklərin haqqından gəlinməz kimi görünəni hələ eşitmədim. Başlıca çətinlik əşyanın təbiətində deyil Atlantik okeanının bu və o biri sahilindəki xalqın nağd mühakimələrindən və daşdığı düşüncələrdən irəli gəlməkdədir.

Okeanın bu sahilindəki bizlər, amerikalı nümayəndələrin sayca çox meydana gələnin qanunun tarazlığını alt-üst etməsindən, tərəzinin ya bir gözündə hökmdarın nüfuzunu, ya o biri gözündə demokratiyanın gücünü lazım olduğundan çox artırmasından qorxırıq. Amma amerikalı nümayəndələrin sayı Amerikanın vergi hasilatı nisbətində olsa, idarə olunacaq kəslərin sayı tamamilə bu imkanı təmin edəcək vasitələr nisbətində idarəetmə imkanları da, idarə olunacaq kəslər nisbətində çoxalır. Birləşmə olunca əsas qruplaşmanın monarxiya və demokratiya ilə əlaqədar qisimləri, aralarındakı nisbi gücün dərəcəsi cəhətdən eynilə köhnəsi qədər ağır ziyan vurur.

Okeanın o biri tərəfindəki xalq, hökumət mərkəzindən uzaq meydana gəlmələrinin özlərini bir çox çətinliklərə uğratması ehtimalından qorxurlar. Lakin daha ilk ağızda sayları əhəmiyyətli dərəcədə lazım olan parlamentdəki nümayəndələrin, onları bütün çətinliklərdən asanlıqla qoruması mümkündür. Məsafə nümayəndənin seçicilərə qarşı olan bağlılığını azaltmaz. Nümayəndə, parlamentdəki kürsüsünü və bunun təmin etdiyi bütün nəticələri seçicilərin dostluğuna borclu olduğunu hiss edər. Bu səbəbdən imperatorluğun o icra yerlərindəki hər hansı bir mülkü və əsgəri məmurun günahkar ola biləcək hər rüsvayçılıqdan, qanununa qurulu təşkilatın üzvü olunca səlahiyyətlə sızlanaraq o dostluğu əldə etməyə çalışmaq nümayəndənin mənfəəti gərəyidir. Bundan başqa, Amerika əhalisi, o ölkənin, hökumət mərkəzindən uzaq olmasının, ətrafda bir az da haqlı olaraq çox uzun sürməyəcəyini ümid edə bilər. O ölkənin indiyə

qədər zənginlik, əhali və mütərəqqilik baxımından irəliləyişi elə olmuşdur ki, yüz ili çox aşmayan bir zaman keçməklə, Amerikanın vergi hasilatı, bəlkə Britaniyaninkini keçə bilər. O zamanda imperatorluq mərkəzi, təbii olaraq, imperatorluğun bütününün ümumi müdafiəsində və dəstəklənməsində ən çox kömək payı olan qisminə daşınar.

Amerikanın kəşfi və Şərqi Hind ölkələrinə Ümid Burnu üzərindən bir keçidin kəşf edilməsi, insanlıq tarixinin yazdığı ən böyük və ən əhəmiyyətli iki hadisəsidir. Bunların daha çox böyük nəticələri olmuşdur. Təbii ki, bu kəşflərin olmasından bu yana keçən iki-üç əsrlik qısa zamanda doğurduqları nəticələri bütün genişliyi ilə görə bilmək qəbul deyil. Bundan belə o böyük hadisələrdən insana gələcək yaxşılıq, ya da pisləklərin nələr ola biləcəyinə insan ağı öncədən bilə bilməz. Dünyanın ən icra bölgələrini az çox da araya gətirib, bir-birlərinin ehtiyac duymalarına əlac tapmalarını, zövqlərini artırmalarını və işlərini etina etdirmələrini mümkün etməklə, ümumi meyilləri xeyirli olacaq kimi görünür. Lakin istər Şərqi Hind ölkələrinin, istərsə də Qərbi Hind adalarının yerliləri üçün bu hadisələrdən təbiət biləcək bütün ticari faydalar, o hadisələrin səbəb olduğu qorxunc fəlakətlər üçün basdırılıb itmişdir. Amma elə görünür ki, bu fəlakətlər o hadisələrin təbiətindəki bir şeydən daha çox, rastlantıdan irəli gəlmişdir. Tam kəşflərin edildiyi sırada, qüvvət üstünlüyü avropalılar tərəfində təsadüf elə ağır basırdı ki, o ölkələrdə avropalıların cəzalanmadan hər cür haqsız iş görmələri mümkün idi. Bəlkə bundan belə o ölkələrin yerliləri güclənə, ya da Avropa yerliləri çəlimsiz düşə bilər və dünyanın bütün müxtəlif bölgələrinin əhalisi qarşılıqlı qorxu ilham edərək, müstəqil millətlərin ədalətsizliyini önləyib, onları bir-birlərinin haqlarına hörmət kimi bir şey göstərər hala gətirəcək tək vasitə olan ürəkliyə və qüvvət bərabərliyinə çata bilərlər. Görünür, bütün ölkələrdən bütün ölkələrə edilən geniş bir ticarətlə, təbii olaraq, istər-istəməz birlikdə aparılan bilginin və hər cür irəliləmə məhsullarının qarşılıqlı olaraq bir-birlərinə çatdırılması qədər bu qüvvət bərabərliyini qurması olabiləcək bir şey yoxdur.

Bir tərəfdən də, bu kəşflərin müəyyən nəticələrindən biri, merkantilist sistemi, halıyla heç bir zaman qovuşa bilməyəcəyi bir şan və şərəfə nail olmuşdur. O sistemin məqsədi böyük bir milləti torpağın şumlandırılması və işlənməsi yolu ilə deyil, ticarət və sənayesiylə; kəndlərdən çox şəhərlərin işiylə zəngin etməkdədir. Amma bu kəşflərin nəticəsi olaraq, Avropanın ticarətçi şəhərləri, dünyanın yalnız kiçik bir qisminin (Avropada Atlantik okeanın yuduğu qisim ilə Baltik və Aralıq dənizi ətraflarındakı ölkələrin) istehsalçısı və daşıyıcısı olacaq yerdə, indi

Amerikanın müxtəlif millətlərinin az qala hamısının daşıyıcısı kimi baxımlardan, hətta istehsalçısı halına gəlmişlər. Bunların işinə, hər biri köhnə dünyadan daha böyük, daha geniş olan və bir dənəsinin bazarı gündən-günə tamamilə böyüyən iki yeni dünya açılmışdır

Həqiqətdə, bu böyük ticarətin bütün görkəminin, bütün təntənəsinin dadını çıxaranlar, Amerika müstəmləkələrinə sahib olub, Şərqi Hind ölkələriylə birbaşa ticarət edən ölkələrdir. Amma, o biri ölkələr, bu ticarətin xaricində buraxılmaları üçün düşünülmüş bütün qısqanc maneələrə qarşı, onun gerçək qazancının daha böyük bir payından tez-tez yararlanmaqdadır. Məsələn, İspaniya və Portuqaliya müstəmləkələri, İspaniya ilə Portuqaliyanın işindən çox, o biri ölkələrin çalışmasını daha həqiqətən etina etdirir. Yalnız bir tək kətan bezi üzərindən, bu müstəmləkələrin istehlakı (çəkinmədən o qədərdir ki, demək iddiasında deyiləm) deyilənə görə ildə üç milyon ingilis lirəsini keçirmiş. Lakin bu böyük istehlakı az qala başdan aşağı Fransa, Flanders, Hollandiya və Almaniya qarşılayır. İspaniya ilə Portuqaliya bunun kiçik bir qismini tədarük görməkdədir. Bu böyük miqdardakı kətan bezini müstəmləkələrə təmin edən sərmayə, hər il, işdə bu o biri ölkələrin əhalisi arasında satılıb, onlara bir gəlir gətirir. Onların yalnız qazancları İspaniya ilə Portuqaliyada sərf edib, oralarda Lizbon tacirlərinin dəbdəbəli israfını bəsləməyə kömək edər.

Müstəmləkələrinin təkəlçi ticarətini hər millətin özünə bağlamağa çalışmasına vasitə olan tənzimləmələr də, dəfələrlə əleyhlərinə qoyulduqları ölkələrdən çox, lehlərinə qoyulduqları ölkələrə zərərliyədir. O biri ölkələrdəki işin insafsızca sıx boğaz edilməsi, belə deməyə yaraşsa geri dönüb, sıx boğaz edənlərin başına çarpar və onların çalışmasını o biri ölkələrinkinə görə daha çox əldən salar. Bu tənzimləmələr lazımınca, məsələn, Hamburg tacirinin Amerika bazarı üçün ayırdığı kətan bezini Londona göndərməsi və alman bazarı üçün ayırdığı tütünü Londondan götürüb gətirməsi lazımdır. Çünki nə bezi birbaşa Amerikaya göndərə bilər, nə də tütünü birbaşa oradan gətirə bilər. Bu qisim səbəbindən, ehtimal ki, birini əks haldakına görə bir az daha ucuz satmaq, o birini isə bir az daha baha satın almaq məcburiyyətində qalar; bundan ötrə də, qazanclarında, ehtimal ki, bir az azalma olar. Amma Amerikanın etdiyi ödəmələrin heç də günü-gününə olmamaqla birlikdə, Londondakılar qədər günü-gününə olduğunu fərz etsək də, Hamburg ilə London arasındakı bu ticarətdə sərmayəsinin hasilatı tacirin əlinə, Amerika ilə birbaşa edilən ticarətdə ola biləcək, ola bilənə görə, şübhəsiz, çox daha tez dəyər. Bu səbəbdən, hamburglu tacirin, o tənzimləmələrə görə çevrəsi içində qaldığı bu ticarətdə sərmayəsi, dışında buraxıldığı ticarətdə ola

biləcək , ola bilənə görə, çox daha alman əməyini davamlı şəkildə işdə tuta bilər. Bu halda, birinci iş özü üçün o biri işdən bəlkə daha az qazanlı ola bilər də, ölkəsi üçün daha az qazanlı ola bilməz. Təbəlin London tacirinə aid sərmayəni, belə demək uyğun olarsa, təbii olaraq, özünə çəkdiyi işdə vəziyyət tamamilə tərsinədir. Bu iş, özü üçün bəlkə başqa işlərin çoxundan daha qazanlı ola bilər, amma hasilatın yavaşlığından ötür, ölkəsi üçün daha qazanlı ola bilməz.

Bundan ötür, Avropadakı hər ölkənin müstəmləkələriylə olan ticarətin bütün faydasını öz əlində yığmaq yolundakı haqqa zidd bu qədər səylərindən sonra, hələ, heç bir ölkə müstəmləkələr üzərində qəbul etdiyi əzici suverenliyi barışda dəstəkləyib döyüşdə müdafiə etmək xərcindən başqa bir şey əldə edə bilməmiş deyil. Müstəmləkələrinə sahib olmalarından irəli gələn narahatlıqların hamısı hər ölkənin özünə qalmışdır. Onların ticarətindən irəli gələn faydaları isə, hər ölkə, bir çox başqa ölkələrlə paylaşmaq məcburiyyətində qalmışdır. Heç şübhəsiz, ilk baxışda, böyük Amerika ticarətinin təbəli təbii, qiymətsiz bir nemət kimi görünür. Hirsə başı dönənin yaxşı seçə bilməyən gözünə, bu, siyasətlə döyüşün qarmaqarışıq çalxantısı içində, təbii, uğrunda döyüşülməyə dəyər, çox gözqamaşdırıcı bir hədəf olaraq çarpar. Xoş, onsuz da, hədəfin gözqamaşdırıcı parlaqlığı, yəni ticarətin ala bildiyinə geniş olmasıdır ki, onun, təbəlini zərərli edər, yaxud mahiyyətə ölkə üçün o biri işlərin çoxundan istər-istəməz daha az faydalı olan bir işə, halıyla girəcək olan ölkə sərmayəsinə görə daha çox bir sərmayəni işlədər.

İkinci kitabda qeyd etmişdik ki, hər ölkənin ticari sərmayəsi, o ölkəyə ən faydalı işi, belə demək olarsa, təbii olaraq axtarıb tapar. Bu səmərəyə nəqliyyatda istifadə edilirsə, sərmayənin aid olduğu ölkə, ticarət apardığı bütün ölkələrin malları üçün alver mərkəzi olar. Amma, o sərmayənin sahibi o malların mümkün olduqca çoxunu, istər-istəməz yurd içində əldən çıxarmağı istər. Beləcə, ixracın çətinliyindən, riskindən və xərcindən qənaət edərək, bu səbəblə də, onları yurd içində həm daha aşağı qiymətə, həm də kənara göndərdiyində əldə etməyi ümid edə biləcəyindən bir az daha əskik karla sevə-sevə satacaq. Bu şəkildə, təbii etdiyi nəqliyyat vasitəsi ticarətini, əlindən gəldiyincə, bir xarici istehlak ticarəti halına gətirməyə çalışır. Yenə, sərmayəsi bir xarici ixracat ticarətində istifadə edilirsə, xarici bir bazara ixrac etmək üzrə yığdığı yerli malların gücü çatdıqca böyük bir qisimini yurd içində əldən çıxarmaqdan, eyni səbəblə məmnun qalar, etdiyi xarici istehlak ticarətini əlindən gəldiyi bir iç ticarət halına gətirməyə çalışır. Beləcə, hər ölkənin ticari sərmayəsi, təbii olaraq, yaxın işin arxasına düşüb uzaqdakı işdən çəkinər, arxasını

hasilatın sıx ələ keçdiyi işə soxulub keç və ağır axsaq ələ keçdiyi işlərdən qaçar, arxasını aid olduğu, yaxud sahibinin oturduğu ölkədə ən böyük miqdarda məhsuldar əmək bəsləyə biləcəyi işə yanaşıb, ən azını bəsləyə biləcəyi işdən üz çevirər.

Təbii olaraq, o ölkə üçün adi hallarda ən qazanlı işə güləruz göstərib, adi hallarda ən az qazanlısına arxasını döndərər.

Tutalım ki, adi hallarda ölkə üçün daha az qazanlı olan bu uzaq işlərdən birində daha yaxın işlərə göstərilən təbii seçimi qarşılamağa yetər miqdarın bir az yuxarisına çıxsə, qazancdakı bu üstünlük, onu daha yaxın işlərə sərmayə qoymağa vadar edər. Ta ki, hamısında mənfəət normal olan səviyyələrinə geri gəlsin. Ancaq, bu qazanc üstünlüyü, o uzaq işlərdə, topluluğun hərəkətli vəziyyətinə görə o biri işlərə nisbətə bir az sərmayə əskiyi olduğunu və o birlik içində icra edilən bütün növ işlər arasında, sərmayəsinin ən əlverişli şəkildə dağılmamış olduğunu göstərər. Bu hal bir şeyin lazımlılığından ya daha ucuz satın alındığını, ya da bahalı satıldığını, bəlli bir yurddaş təbəqəsinin, müxtəlif bütün yurddaş təbəqələri arasında olması lazım olan və təbii var olan bərabərliyə uyğun gəlməyəcək qədər çox pul verərək, ya da az qazanaraq az-çox çətinlik çəkdiyini isbat edər. Hərçənd, eyni sərmayə uzaq bir işdə, heç bir zaman yaxın işdəki miqdarda məhsuldar əmək bəsləməz, amma daha yalandakı işlərin bir çoxunun icra edilməsi üçün, bəlkə uzaq yerdəki işin mövzusuna girən mallara lazımlılıq görüldüyündən, uzaqdakı bir iş, birliyin xeyiri üçün, yenə də yaxındakı bir iş qədər zəruri ola bilər. Lakin bu malların alış-satışı ilə məşğul olanların qazanları yer alan səviyyələrindən yüksək isə, bu mallar lazım olduğundan daha bahalı, yaxud təbii qiymətinin bir az üstündə satılır və daha yaxındakı işlərdə çalışanlar, bu yüksək qiymət üzündən az-çox çətinlik çəkərlər. Dolayısıyla, onların mənfəəti bu vəziyyətdə, uzaqdakı işin karını yer alan səviyyəsinə və mövzusuna girən malların qiymətini təbii qiymətinə endirmək üçün, bir qisim sərmayənin bu daha yaxındakı işlərdən çıxarılıb, o uzaqdakı işə köçürülməsini tələb edir. Bu, fəvqəladə vəziyyətdə, cəmiyyət çıxan adi hallarda daha qazanlı olan bu işlərdən bir qisim sərmayə çəkilib, adi hallarda cəmiyyətə daha az faydalı olan bir işə köçürülməsini tələb edir. Belə fəvqəladə vəziyyətdə də, insanların təbii çıxarı və meyilləri, cəmiyyət mənfəətinə, bütün o biri adi hallardakı qədər tam tamına uyğun düşər, onların yaxındakı işdən sərmayə çəkib uzaqdakı işə köçürmələrinə təşəbbüskar olar.

İşdə belə fərdlərin fərdi çıxar və gərginliyi, onları adi hallarda sərmayələrini birliyə ən faydalı olan işlərə doğru yönəltməyə aparar. Amma bu təbii seçim səbəbindən o işlərə həddindən çox sərmayə

köçürsələr, karın işlərdə düşüb, bütün o birilərində yüksəlməsi, onları bu səhvli dağılam şəklini dərhal dəyişdirib düzəltməyə yönəldər. Bu səbəblə, qanunun heç bir araya girməsi olmadan insanların fərdi çıxarları, onların hər birliyin sərmayəsini orada yürüdülmən bütün müxtəlif işlər arasında, bütün birliyin mənfəətiylə imkan daxilində uzlaşacaq nisbətdə paylamalarına, təbii, təşəbbüskar olar.

Merkantilist sistemin müxtəlif bütün tənzimləmələri sərmayənin bu təbii və ən faydalı şəklini istər-istəməz az-çox qarışdırar. Lakin onu Amerika və Şərqi Hind ölkələri ilə edilən ticarətə bağlı tənzimləmələr, hər hansı bir başqa düzənləmədən daha çox qarışdırmaqdadır. Çünki bu iki böyük qitə ilə edilən ticarət, ticarətin hər hansı başqa iki qolundan daha çox sərmayə istismar edər. Elə olmaqla birlikdə, o iki ticarət qolunda bu qarışıqlığı meydana gətirən düzənləmələrin bütünü eyni deyil. Hər ikisini də işlədən böyük mexanizm inhisardır, amma inhisarın növü başqa-başqadır. Həqiqətdə, merkantilist sistemin mexanizmi, elə görünür ki, bu, ya da bu cür bir inhisardır. Amerika ilə edilən ticarətdə, hər millət, bütün o biri millətləri müstəmləkələrlə birbaşa ticarətin açıqca çölündə buraxaraq, müstəmləkələrin bütün bazarını imkan daxilində öz ovucunda tutmağa çalışır. Şərqi Hind ölkələri yolunu ilk dəfə onların portuqaliyalılar, Hind dənizlərində üzmək haqqının açdığını iddia edərək özlərində olduğunu iddia edib, XVI əsrin böyük qisimi içində oraların ticarətini o şəkildə idarəetməyə çalışdılar. Bütün o biri Avropa millətlərini hollandlar öz ədviyyat adalarıyla birbaşa edilən heç bir ticarətə girməməyə hələ davam edirlər. Avropanın bütün o biri millətləri əleyhinə bu cür inhisarlar açıqca qurulmuşdur. Beləcə, o millətlər həm sərmayələrindən bir qisminin oraya köçürülməsi özləri üçün əlverişli ola biləcək bir ticarətin xaricində buraxılmış, həm də, o ticarətin mövzusunda girən malları, çıxardıqları ölkələrdən birbaşa özləri gətirə bildikləri təqdirdə olacağından bir az daha bahalı satın almaq məcburiyyətində qalmışlar.

Totalım ki, Portuqaliya dövləti taqətdən düşəndən bəri, heç bir Avropa milləti müəyyən limanları artıq bütün avropalı millətlərin gəmilərinə açıq olan Hind dənizlərində gedib-gəlmə haqqının yalnız özündə olduğunu iddia etmiş deyil. Bununla birlikdə, Şərqi Hind ölkələriylə edilən ticarət, Portuqaliya və bu bir neçə ildir Fransa xaric olmaq üzrə, hər Avropa ölkəsində inhisarçı bir ortaqlığın rəhbərliyinə verilmişdir. Bu cür inhisarlar, xüsusilə onları bədənə gətirən müəyyən millətin əleyhinə qurulmuş olar. Beləcə, o millətin əksəriyyəti, sərmayəsindən bir qisminin köçürülməsi əlverişli ola biləcək bir ticarətin xaricində qaldığı kimi, onun mövzusunda girən malları, o ticarət bütün yurddaşları üçün açıq və sərbəst

olduğu təqdirdə olacağından bir az daha bahalıya satın almaq məcburiyyətində qalar. Məsələn, ingilis Şərqi Hind Ortaqlığı qurulandan bəri, İngiltərə əhalisinin geri yanı, o ticarətin xaricində buraxıldıqdan başqa istehlak etdikləri Şərqi Hind ölkələri mallarının əvəzi olaraq həm təkəl vasitəsilə ortaqlığın bu mallardan əldə edə biləcəyi bütün fəvqəladə qazanclar üçün, həm beləsinə böyük bir ortaqlığın işlərinin icra edilməsində əskik olmayan hiylə və yolsuzluğun istər-istəməz gətirib çıxardığı bütün fəvqəladə israf üçün pul ödəməsi lazımdır. Bundan ötəri bu ikinci növ inhisardakı mənasızlıq, birincidəkinə görə daha diqqətə çarpandır.

İnhisarın bu hər iki növü də, birlik sərmayəsinin təbii dağılımı şəklini az çox qarışdırar, amma hər vaxt bir biçimdə qarışdırmaz.

Birinci növdən inhisarlar təşəkkül tapdıqları müəyyən ticarət sahəsinə cəmiyyət sərmayəsinin özü sərbəst axa biləcəyindən daha çoxunu cəlb edirlər.

İkinci növdən inhisarlar, içində olduqları müəyyən ticarətə, dəyişik şərtlərə görə bəzən sərmayəni qoya bilər, bəzən o ticarətdən uzaqlaşdırırlar. Yoxsul ölkələrdə, o ticarətə adi halda girəcək sərmayəyə nisbətən daha çox sərmayə qoyurlar. Zəngin ölkələrdə onlar, təbii ki kapitalın əsas hissəsini yayındırırlar (normal şəraitdə ora qoyula biləcək).

O ticarət inhisarçı bir ortaqlığın rəhbərliyinə verilməyəydi, məsələn, İsveç və Danimarka kimi yoxsul ölkələrin, Şərqi Hind ölkələrinə ehtimal ki, bir tək gəmi göndərdikləri olmazdı. Belə bir ortaqlıq qurulması həm hiyləgər, həm də çox tacirləri istər-istəməz səyə gətirər. Ortaqlığın sahib olduğu inhisar, iç bazaradakı bütün rəqiblərə qarşı onları gərəyi kimi qoruyar və xarici bazarlar baxımından bunların nəsibi, o biri millətlərin tacirlərininkilə eynidir. Sahib olduqları inhisar, çox mal üzərindən böyük bir karın şübhəsiz olduğunu; çox mal üzərindən də, çox bir karın ola biləcəyini önlərinə sərər. Belə fəvqəladə bir etina etdirmə olmasa, bu kimi ölkələrin yoxsul tacirləri, özlərinə təbii çox uzaq və sonu naməlum görünmək lazım olan Şərqi Hind ölkələri ticarəti kimi bir macərədə, kiçik sərmayələrini təsadüfün əlinə buraxmağı, ehtimal ki, heç ağıllarına gətirməzdilər.

Hollandiya kimi varlı bir ölkə isə, əksinə, sərbəst bir ticarət halında, Şərqi Hind ölkələrinə indi göndərdiyindən, ehtimal ki, daha çox gəmi göndərər. Hollandiya Şərqi Hind Ortaqlığının məhdud olan sərmayə payları, halıyla o ticarətə girəcək bir çox ticarət sərmayələrini, ehtimal ki, oradan geri çevirməkdədir. Hollandiyanın ticari sərmayəsi elə boldur ki, boyuna, bəzən ölkələrin dövlət hesabına, zaman xarici ölkələrin xüsusi tacirlərinə və sərmayə işlədələrinə verilən borclara, bəzən ən dolaşlıq

xarici ixracatın ticarətinə, bəzən də daşımaçılığa, sanki daşaraq axmaqdadır. Yaxındakı bütün işlər başdan-başa dolu olduğundan, onlara elə-belə bir karla yatırdı biləcək sərmayənin hamısı, onsuz da yatmış olduğundan Hollandiyanın sərmayəsi istər-istəməz daha uzaq işlərə doğru axıb gedər. Tamamilə sərbəst olsa, Şərqi Hind ölkələriylə edilən ticarət, bu gərəyindən çox sərmayənin, ehtimal ki, çoxunu istismar edər. Şərq Hind ölkələri, gərək Avropa məmulları üçün gərəkse Amerikanın qızılı, gümüşü və o biri bəzi məhsulları üçün Avropa ilə Amerikanın bütünündən daha böyük və daha geniş bir bazar təmin edər.

Sərmayənin təbii tutarı şəklindəki hər qarışıqlıq, istər köhnə halda girəcəyi müəyyən bir ticarətdən sərmayəni geri çevirmək, istər müəyyən bir ticarətə haliyla girməyəcək oraya çəkərək olsun, harada meydana gəlsə o birlik üçün istər-istəməz zərərliyədir. İnhisarçı bir ortaqlıq yox ikən, Felemenkin Şərqi Hind ölkələriylə etdiyi ticarət indikindən çox olacaqsa, o ölkə bir qisim sərmayəsinin o qisimə ən uyğun gələcək işin xaricində qalmasından ötəri çoxu itkiyə uğramaq lazımdır. Yenə eyni tərzdə, inhisarçı bir ortaqlıq yox ikən, İsveçlə Danimarkanın Şərqi Hind ölkələri ilə etdikləri ticarət indi olduğuna muqayisəylə azalacaqsa, yaxud bəlkə daha ola biləcək olduğu üzrə heç olmayacaqsa, sərmayələrinin bir qisimi, bugünkü vəziyyətlərinə az çox əlverişsiz gələcək bir işə gəldiyi üçün, bu iki ölkənin yenə çoxu bir itkiyə uğramaları lazımdır. Kiçik sərmayələrin belə böyük bir qisiminin bu qədər uzaqdakı ticarətə köçürəcəklərinə, özlərinə bir az daha bahalı da gəlsə, Şərqi Hind ölkələri malların başqa millətlərdən satın almaq, bugünkü vəziyyətlərində İsveçlə Danimarka haqqında bəlkə daha xeyirli olar. Elə bir ticarət ki, nəticən çox yavaş əldə edilər; məhsuldar əməyin bu qədər yoxluğunu çəkən, çox az şey əldə edib çox şey edilmək lazım olan metropoliyada o sərmayə çox az miqdarda məhsuldar əməyi bəsləyə bilər.

Onun üçün müəyyən bir ölkənin inhisarçı bir əməkdaşlıq olmadan Şərqi Hind ölkələri ilə birbaşa ticarət etməsi, hər nə qədər mümkün olmasa da, bu orada bu şəkildə bir ortaq əməkdaşlığın ehtiyac olduğu anlamına gəlmir; yalnız şəkildə belə bir ölkə, bu şərtlər daxilində Şərqi Hind ölkələri ilə birbaşa ticarət etməməli olduğunu demək olar. Şərqi Hind ticarətini icra etmək üçün, ümumiyyətlə, bu kimi əməkdaşlığa ehtiyac olmadığı isbata, heç bir inhisarçı əməkdaşlıq olmadan, üst-üstə yüz ildən çox bir müddətdir ki, həmin ticarətin hər bir sahəsindən faydalanan portuqaliyalıların təcrübəsi kifayətdir.

Şərqi Hind ölkələrinə zaman-zaman göndərə biləcəyi gəmilərə mal hazırlamaları üçün, oradakı müxtəlif limanlarda vəkil və adam tutmağa

kifayət qədər kapital, müstəqil fəaliyyət göstərən tacirdə isə asan şəkildə həyata keçmədiyini söyləmişdir. Halbuki, tacir bunu edə bilməsə, yükləyəcək malın çətinliyi səbəbindən bir çox hallarda gəmilərin dövrətmə müddətini qaçıra bilər və belə uzun sürən bir gecikmənin xərci də, bu təşəbbüsdəki bütün qazancı sərf edib qurtardıqdan sonra, bir çox hallarda yüksək olacaq bir zərərə səbəb olar. Amma bu mühakimə olsa-olsa bir şeyi isbat edə bilər; o da, heç bir iri ticarət sahəsinin, inhisarçı bir ortaqlıq olmadan icra edilə bilməyəcəyidir. Bütün millətlərin keçdiyi təcrübə isə, bunun əksini göstərir. Heç bir elə böyük “ticarət qolu”¹ yoxdur ki, əsas qolun icra edilə bilməsi üçün, üzərində çalışmaq lazım olan bütün ikincidərəcəli qolları icra etməyə, müstəqil şəkildə çalışan hər hansı bir tacirin kapitalı təkbaşına yetərsiz olsun. Amma bir millət hər hansı bir böyük ticarət sahəsində təkmilləşsə, təbii ki, tacirlərin bir qismi kapitalını o ticarətin əsas qoluna, bir qismi isə ikincidərəcəli sahələrinə transfer edirlər. Hər nə qədər o ticarətin müxtəlif qollarının hamısı ilə birdən bu şəkildə məşğul olunsaydı, hamısının birdən müstəqil çalışan bir tacirin kapitalı ilə əvəz olunması və ya növbələnməsi çox azlıq təşkil edir. Deməli, hər hansı bir millət Şərqi Hind ticarəti üçün təkmilləşmişdirsə, bu halda kapitalın müəyyən bir hissəsi, təbii olaraq, həmin ticarətin bütün müxtəlif sahələri arasında bölüşdürülür. O millətin bəzi tacirlərinin Avropada oturan o biri tacirlərin göndərəcəyi gəmilərə mal hazırlamaq məqsədilə Şərqi Hind ölkələrində əldə etdikləri əraziləri, indi əldə olduqları inhisarçı ortaqlardan alınmış birbaşa hökmdarın himayəsinə verilsə, heç olmasa bu yerlərin əldə olduğu müəyyən millətlərin tacirləri üçün, oralarda oturma² həm inandırıcı və etibarlı olar, həm də bir qədər asanlaşdırılmış olar. Müəyyən zamanda hər hansı bir ölkənin kapitalından, belə desəm pis olmaz, özbaşına Şərqi Hind ticarətinə doğru zərər ilə yönələn hissə, o ticarət üçün təkmilləşməmişdir və ehtiyac duyduğu Şərqi Hind mallarını birbaşa Şərqi Hind ölkələrindən özü gətirməkdənsə müəyyən müddət üçün, hətta daha yüksək bir qiymətə də, digər o biri Avropa millətlərindən satın almaqla daha səmərəli edir. Bu malların yüksək qiymətə olması səbəbindən uğraya biləcəyi zərər, kapitalının böyük bir hissəsinin, öz şərtlərinə və vəziyyətinə, Şərqi Hind ölkələri ilə birbaşa ticarət etməkdən daha faydalı, yaxud daha əlverişli digər işlərdən uzaqlaşdırılması səbəbindən qarşılaşacağı itkinin mində birinə bərabər ola bilər.

¹ Ticarət sahəsi.

² Məskunlaşma.

Həm Afrika sahillərində, həm də Şərqi Hind ölkələrində avropalıların əhəmiyyətli dərəcədə çox əraziləri varsa da, avropalılar bu yerlərin ikisində də hələ, Amerika qitəsindəki adalarında olduğu qədər, məskunlaşmış və varlı müstəmləkələr yaratmamışlar. Bununla belə, istər Afrikada olsun, istərsə də ümumi adı ilə Şərqi Hind ölkələrinin əhatəsinə girən ölkələrin bir neçəsində olsun barbar xalqlar məskunlaşmaqdadır. Lakin bu xalqlar heç də işləri Allaha qalmış yazıq amerikalılar qədər zəif və özlərini müdafiə etməkdə bacarıqsız olmadıqları kimi, üstəlik məskunlaşdıqları ölkələrin məhsuldarlığı ilə nisbətə daha çox toplanmış haldadırlar. Həm Afrikanın, həm də Şərqi Hind ölkələrinin ən barbar xalqları çobanlıq edirdilər; Qottentotlar belə çoban idilər. Halbuki Meksika ilə Peru istisna olmaqla, Amerikanın hər bölgəsindəki yerlilər yalnız ovçuluqla məşğul olurdular. Bərabər səviyyədə bərəkətli, eyni genişlikdəki torpağı bəsləyən çobanlarla ovçular arasındakı fərq isə çox böyükdür. Onun üçün Afrika ilə Şərqi Hind ölkələrində, yerli sakinlərin “ayaqları sürüşdürülüb”, avropalı müstəmləkə fermalarının ilk məskunlaşanlara aid ərazilərin böyük bir hissəsinə yayılması daha çətin idi. Bundan başqa, əvvəldən məlum idi ki, inhisarçı ortaqlıqların özəl xüsusiyyəti yeni müstəmləkələrin inkişafı üçün əlverişli deyil və bunların Şərqi Hind ölkələrində az irəli getməsinin, ehtimal ki, başlıca səbəbi olmuşdur. Portuqaliyalıların Afrika sahillərində Konqo, Anqola və Benqeladakı; Şərqi Hind ölkələrində Qoadak yerləşmə əraziləri, pis rəhbərlik üzündən çox borc içində olmaqla yanaşı, bir qədər Amerika müstəmləkələrinə bənzəyir və bunların bir hissəsində bir neçə qurşaq bəridə portuqaliyalılar məskunlaşmışlar. Bu gün, Ümid Burnundakı və Bataviadakı Holland məskunlaşma əraziləri avropalıların həm Afrikada, həm də Şərqi Hind ölkələrində qurduqları yer baxımından, xüsusilə ikincidərəcəli hesab edilir. Ümid Burnunda, dərhal Amerika əraziləri qədər barbar və onlar kimi özünü hər baxımdan müdafiə edə bilməyən soydan olan bir xalq məskunlaşmışdı. Sonra ora, belə demək uyğundursa, Avropa ilə Şərqi Hind ölkələri arasında dərhal hər Avropa gəmisinin, həm gedəndə, həm də qayıdanda bir az fasilə verdiyi bir ərazidir. Bu gəmilər yalnız hər cür təzə qidalar yemiş, bəzən də şərab hazırlanması, müstəmləkəçilərin bir çox məhsulunun geniş şəkildə paylanması yerini təmin edər. Avropa ilə Şərqi Hind ölkələrinin hər qismi arasındakı Ümid Burnu nə vəziyyətdədirsə, Şərqi Hind ölkələrinin müəyyən ölkələri arasında da Batavia o vəziyyətdədir. Hindistandan Çinə və Yaponiyaya gedən ən işlək yolun üzərində olub, bu yolun təqribən ortasına təsadüf edər. Yenə, Avropa ilə Çin arasında gedib-gələn gəmilərin hamısı

Bataviyadan keçər, üstəlik bura Şərqi Hind ölkələrinin “məmləkət ticarəti” adlandırılan alverinin, tək avropalıların deyil, hindli olan yerlilərin də mərkəzi bazarıdır. Çin, Yaponiya, Tonquin, Malacca, Koşinşin və Celebes adaları əhalisinin göndərdikləri gəmilər Batavia limanlarında tez-tez təsadüf olunar. Bu növ əlverişli şəraitlər, inhisarçı bir ortaqlığın özünə xas strukturu səbəbindən, bu iki müstəmləkəyə, inkişaflarının zaman-zaman qarşısına çıxma bilən bütün maneələri aşmaları imkanını vermişdir. Dünyanın sağlamlığa, bəlkə ən zərərli iqlimi olaraq əlavə olunan bir başqa qorxunu, Batavia onun sayəsində aradan qaldırmaq imkanını tapmışdır.

İngilis və holland əməkdaşlığı, yuxarıda xatırlanan iki müstəmləkə istisna olmaqla, əhəmiyyətli müstəmləkələr qurmuş olmamaqla yanaşı, hər ikisi də Şərqi Hind ölkələrində əhəmiyyətli hesab ediləcək fəthlər etmişdir. Amma inhisarçı bir əməkdaşlığın təbiətinə xas olan xüsusiyyət hər iki əməkdaşın özünü çox açıq şəkildə müəyyən etmişdir. Deyərlər ki, ədviyyat adalarında hollandlar, bərəkətli bir mövsümdə kifayət etdiyi mənfəətlə Avropada satmağa ümid etdikləri miqdardan çox çıxan ədviyyatın hamısını yandırarlarmış. Məskunlaşma ərazilərinin olmadığı adalarda, özbaşına bitən qərənfil və hindqozu ağaclarının çiçək tumurcuqlarını və körpə yarpaqlarını yığanlara mükafat verərlərmiş. Lakin bu kobud yanaşma səbəbindən, söz-söhbətə görə bu ağacların sayını əhəmiyyətli şəkildə azaltmışlar. Öz adalarının məhsulu belə bazarların ehtiyacından çox olduğu zaman, yerli əhali bunun bir hissəsini başqa millətlərə ötürülməsinin çarəsini tapa bilərlər deyə şübhələnmişlər. İnhisarçı mövqelərini qorumaq məqsədilə, elə hesab edirlər ki, ən yaxşı yol özlərinin bazara apardıqlarından çox məhsul çatmamasına diqqət göstərməkdir. Müxtəlif formalı təzyiqlərlə, Molucca adalarında bir neçəsinin nüfuzunu, kazarmalarda bir çox əsgərə və fürsət düşdükcə ədviyyat yükləməyə gələn gəmilərinə təzə qida və yaşamaq üçün məcburi digər maddələri təmin etməyə çatacaq qədər azaltmışlar.

Amma portuqaliyalıların dominantlığı altında olduğu zaman belə, söz-söhbətə görə, bu adalarda çox məskunlaşan varmış. İngilis əməkdaşlığının, Benqalda bu şəkildə yoxedici bir sistem qura bilməsinə hələ vaxt olmamışdır. Bununla belə, rəhbərlikdə onun da tutduğu yol, meyil baxımından eyni idi. Bir firmanın eşikağasının, yəni baş katibinin bir kəndliyə, məhsuldar bir xaş-xaş tarlasını yetişdirib, yerinə düyü və ya başqa bir taxıl əkməsini əmr etməsi, adi işlərdən biri idi. İrəli sürülən bəhanə, ərzaq darlığını dayandırmaq, gerçək səbəb isə eşikağasının təsadüf, o arada əlində olan çoxlu miqdarda tiryəki daha uyğun qiymətlə

satmasına fürsət verməkdir. Yenə də zaman çatmış, bunun tam əksinə qərar çıxmışdır. Eşikağası, tiryəkdən fəvqəladə qazanc əldə edilə biləcəyi ehtimalını öncədən xəbər verincə, bir xaş-xaş cütlüyünə yer açılmaq üzrə, bərəkətli bir düyü, yaxud bir başqa taxıl tarlası sapanla sürtülmüşdür. Ortaq şəkildə əməkdaşlıq edən məmurlar, dəfələrlə ölkənin həm xarici, həm də daxili ticarətinin bəzi ən əhəmiyyətli sahələrində öz mənafeələrinə görə inhisar qurmağa qalxmışlar. Bildikləri kimi hərəkət etmələrinə icazə verilsə, inhisarını beləcə çətinliklə əldə etdikləri müəyyən maddələrin istehsalını həm öz satın ala biləcəkləri, həm də yetərli şəkildə qəbul etdikləri bir qazanla satmağı ümid edə biləcəkləri miqdarda azaltmağa, bir funtunu tapıb cürət edə bilməmələri qeyri-mümkündür. Bu gedişlə bir-iki yüzilliyə qalmadan, ingilis şirkətləri böyük ehtimalla Holland şirkətləri qədər dağıdıcı hala gələcəkdir.

Halbuki fəth etdikləri ölkələrin hökmdarı siması ilə bu ortaqlığın gerçək mənfəətinə, bu dağıdıcı üsuldan daha daban-dabana zidd bir şey ola bilməz. Demək olar ki, bütün ölkələrdə hökmdarın gəliri, xalqın gəlirindən əldə edilir. Deməli, gəliri torpaqlarıyla əməyinin illik məhsulu hansı şəkildə artsa, xalq hökmdara o qədər çox vergi verə bilər. Bu halda, illik məhsulu bacardıqca çoxaltmaqda hökmdarın mənfəəti artır. Ona görə də, hökmdarın mənfəəti burada olduqdan sonra, Bengal hökmdarı kimi gəliri daha çox rentadan doğan bir hökmdarın mənfəəti xüsusilə bundadır. Bu istər-istəməz, məhsulun miqdarı və dəyər məbləği nisbətində olmaq və hər ikisinin də bazarın genişliyinə bağlı olması lazımdır. Məhsul miqdarı, o miqdarın əvəzini ödəməyə gücü çatanların istehlakını hər zaman az-çox tam şəkildə təşviq edir. Ödəyəcəkləri əvəz isə hər zaman, aralarındakı rəqabətin qızışması nisbətində olar. Başqa sözlə, ölkəsinin məhsulu üçün ən geniş bazarı açıb, alıcıların sayını və rəqabətini imkan daxilində artırmaq məqsədilə ən mükəmməl ticarət sərbəstliyinə icazə vermək, bu səbəbdən də ölkə məhsulunun ölkənin bir tərəfindən o birinə daşınmasındakı ölkələrə ixracındakı, yaxud qarşılığında mübadilə edə biləcəyi hər cür məhsulun idxalı üzərindəki inhisarın da, ixtisarların da hamısını birdən aradan qaldırmaq belə bir hökmdarın mənfəətinin gərəyidir. Beləcə, o məhsulun həm miqdarının, həm də dəyər məbləğinin artması, dolaşması ilə bundan özünə düşəcək payın və ya gəlirin artması çox olacaqdır.

Lakin tacirlərdən ibarət olan bir əməkdaşlıqda, elə görünür ki, suveren olduqdan sonra da, özünü suveren hesab etmə qabiliyyəti yoxdur. Ticarəti, yaxud yenidən satmaq məqsədilə satın almanı hələ də əsas işi hesab edir. Qərribə məntiqsizliklə hökmdar sifətini tacir sifətinə yalnız bir əlavə kimi görər, ona xidmət göstərmək lazım olan bir yardımı və ya

Hindistanda daha ucuz satın alıb, eləcə Avropada daha əlverişli bir qiymətə sataraq mənfəət əldə etmək imkanları vasitəsi kimi baxar. Bu məqsədlə, imkan daxilində bütün rəqibləri dominantlığı altındakı ölkələrin bazarına daxil olmamağa, dolayısıyla o ölkələrin məhsulunun heç olmasa bir hissəsini öz tələbini qarşılamağa çatacaq miqdara və ya uyğun bir mənfəətlə Avropada satmağı ümid edə biləcəyi miqdara endirməyə çalışar. Ticarət vərdişləri, bütün adi hallarda, onu bu şəkildə ehtimal ki, əksəriyyət, kiçik və müvəqqəti inhisarçı mənfəətini böyük və davamlı hökmdar gəlirinə üstün tutmağa istər-istəməz vadar edər, dominantlığı altındakı ölkələrə qarşı get-gedə az-çox, hollandiyalıların moluccalarla etdikləri kimi davranmasına təşəbbüskar olar. Hökmdar siması ilə Şərqi Hind Əməkdaşlığının mənfəəti suverenliyi altındakı Hind ölkələrinə aparılan Avropa məhsullarının orada imkan daxilində ucuz qiymətə satılmasında və oradan gətirilən hind məhsullarının Avropada bacardığıca ən yüksək qiymətə satılmasındadır. Amma tacir olaraq mənfəəti bunun tərsidir. Hökmdar olaraq mənfəəti idarə etdikləri ölkənin çıxarının eynilə oxşarıdır. Tacir olaraq faydası, o faydaya daban-dabana ziddir.

Lakin Avropadakı daimi müştəri baxımından belə, bu növ idarəetməyə meyil bu şəkildə təməldən və bəlkə düzələ bilməyəcək qədər pis olduğuna görə, Hindistandakı rəhbərlik meyli tamamilə pisdır. Bu rəhbərlik, istər-istəməz bir tacirlər yaradan, yəni şübhəsiz çox hörmətə sahib olmaqla yanaşı, dünyanın heç bir ölkəsində xalqı təbii şəkildə mənimsəyib, məcbur etmədən, könüllü olaraq ona söz keçirəcək növdən nüfuzu olan bir peşənin sahibindən meydana gəlməkdədir. Belə bir komitə olsa, özlərinə yoldaşlıq edən əsgəri qüvvəyə söykənərək sözünü dinlədə bilər. Dolayısıyla, onun hökumət yaratması istər-istəməz əsgər tərəfindən güc yolu ilə əldə olunandır. Amma, komitənin əsl işi tacirlikdir. Özünə əmanət olaraq göndərilən Avropa məhsullarının müdirləri hesabına satmaq və qarşılığında Avropa bazarı üçün Hind məhsulları satın almaqdır. İmkan daxilində birini yüksək qiymətə satıb, o birisini ucuz qiymətə satın almaqdır. Bu şəkildə dükən işlətdiyi müəyyən bazara, bütün rəqibləri bacardığıca soxulmaqdadır. Deməli, ortaq ticarət baxımından, idarəetmənin meyli ilə müdirlərin meyli bir-biri ilə eynidir. Meyil, hökumət qurmağı inhisarçı qazancın təzyiqi altında tutmağa və dolayısı ilə ölkənin çoxlu sayda məhsulundan heç olmasa müəyyən hissəsinin təbii artımını ortaqlığın tələbini qarşılamağa əlverişli olacaq qədər maneə törətməyə uyğundur.

Bundan başqa, rəhbərliyin bütün üzvləri az-çox öz hesablarına ticarət etməkdədirlər və onlara bunu qadağan etmək boş şeydir. On min

mil uzaqda və buna görə dərhal hamısı ilə gözdən iraq olan böyük bir firmanın əməkdaşları, öz hesablarına hər hansı bir növ iş həyata keçirtməkdən, müdirlərinin səthi bir buyruğu ilə dərhal imtina edəcəklərini, imkan daxilində əllərində olan bütün yükünü tutma ümidlərini sonsuzadək bir tərəfə buraxıb, həmin müdirlərin özlərinə verdiyi orta səviyyəli (ancaq, orta həlli olmaqla birlikdə, bir çox hallarda ortaq ticarətin real qazanclarının qaldıra biləcəyi yüksəklikdə olduğu üçün, mində bir artırıla bilən) aylıq maaşları “öpüb başlarına qoyacaqlarını” ümid etməkdən daha böyük mənasızlıq olmaz. Bu kimi hallarda məmurların öz hesablarına ticarət etmələrini qadağan etmək, üst pillədəki məmurlara, alt pillədəki məmurları, müdirlərinin buyruqlarını yerinə yetirmə bəhanəsi ilə, əzmələri imkanını təmin etməkdən başqa heç bir nəticə verməz. Məmurlar, ortaqlığın ümumi ticarətindəki inhisarı, təbii ki, öz şəxsi ticarətləri naminə də qurmağa çalışırdılar. Bildikləri kimi, oynamalarına göz yumularsa, ticarətini etməyi üstünlük verdikləri maddələr üzərindəki alveri, bütün digər kəslərə tamamilə qadağan edərək, bu inhisarı açıq şəkildə birbaşa həyata keçirirlər. Onu, bəlkə ən yaxşı və ən az məhvedici bir şəkildə qurmanın yolu da budur. Lakin Avropadan gələn bir buyruqla bunu etmələri qadağan edildisə, eyni növdən bir inhisarı, ölkəyə daha çox dağıdılmış tərzdə, gizli və dolambaçlı yoldan yenə də həyata keçirməyə çalışırlar. Əlaltından və ya heç olmasa aşkar şəkildə görünməyəyn dəllallar vasitəsilə icra etməyi uyğun gördükləri bir ticarət qolunda, özləri ilə zidd olanları zəiflədib yerə vurmaq üçün bütün hökumət nüfuzunu istifadə edər, məhkəmə rəhbərliyini əyri yola sürükləyərlər. Amma məmurların özəl ticarəti, ortaqlığın ümumi ticarətinə görə, təbii, daha çox müxtəlif maddələri əhatə edər. Əməkdaşlığın ümumi ticarəti Avropa ilə olan ticarətdən kənara çıxmaz və ölkənin xarici ticarətinin yalnız bir hissəsini əhatə edər. Məmurların xüsusi ticarəti isə, ölkənin həm daxili, həm də xarici ticarətinin bütün dəyişik qollarına uzana bilər. Ortaqlığın inhisarı, məhsulun çoxunun yalnız sərbəst bir ticarət halında Avropaya ixrac olunacaq hissəsinin qarşısını almağa səbəb ola bilər. Məmurların inhisarı, ticarətini həyata keçirtmək işlərinə uyğun gələn məhsulun hamısının; həm daxili istehlaka, həm ixraca ünvanlanmış məhsulun təbii inkişafını aradan qaldırmağa; başqa sözlə desək, bütün ölkənin əkilib-biçilməsinə zərər verməyə və əhalisinin sayının azalmasına səbəb olar. Bu bütün növ məhsulların miqdarının azalmasına, hətta yaşamaq üçün zəruri olan məhsulların da miqdarını, onların satın almağa güclərinin çatdığı və işlərinə ümid etdikləri mənfəətlə satmağı azaltmasına səbəb olar.

Yenə idarə etdikləri ölkənin mənfəəti əleyhinə, məmurların vəziyyətlərindəki xüsusiyyətdən ötrü öz mənfəətlərini sərt və qəddarlıqla qoruma meyilliliyi, onlar tərəfindən idarə edilən ölkədəki ağalarının edə

biləcəyindən daha çox olmalıdır. Ölkə onu qoruyanlarıdır. İşverənlərin özlərinin olan şeyin mənfəətini bir qədər gözləməkdən uzaq qala bilməzlər. Amma ölkə məmurların deyil. Sənətkarların və biznes sahiblərinin real mənfəəti bunu qavrayacaq qabiliyyətləri olsa, o ölkənin mənfəətləriylə eynidir və ona zərbə endirilərsə, bu ancaq cahillikdən və işin daxili aydın olmadan tacir tərəfindən mühakimənin xəsisliyi səbəbindəndir. Lakin məmurların real mənfəəti, heçdə ölkənin mənfəəti ilə bir deyil və ən əksiksiz məlumatları da olsa etdikləri zümlərin sona çatacağı qəti deyil, necə ki, Avropadan göndərilən təlimat, bəzən qeyri-kafi də olsa, bir çox hallarda yaxşı niyyətlərlə doludur. Hindistandakı məmurlar tərəfindən qoyulan təlimatlarda bəzən anlayışa daha çox, yaxşı niyyətə işə bəlkə daha az rast gəlinmişdir. Bu bərabər şəkildə heç rast gəlinməz elə bir hökumətdir ki, istiqamət verənlərdən hər biri əlindən gəldiyincə tez ölkədən uzaqlaşmaq səbəbindən hökumətlə əlaqəsini kəsmək istər; oradan ayrılıb bütün sərvətini yanında apardığının səhəri günü də, ölkə zəlzələdən başdan-başa batsa, tükü belə qırpınmaz.

Bununla belə, bu söylədiklərimin heç birində Şərqi Hind Ortaqlığı məmurlarının ümumi səciyyəsinə hələ başlı-başına bu və ya digər şəxsin səciyyəsinə heç bir “palçıq sıçratmaq” məqsədi və qəsdı yoxdur. Qınamaq istədiyim hökumətdə vəzifə yerinə yetirənlərin səciyyəsi deyil, hökumətin sistemi; yəni, başına o şəxslərin keçirilmiş olduğu vəzifədir. Onlar vəzifələrinin, təbii olaraq cızdığı istiqamətdə getmişlər; əleyhdarların arasında ən çox qışqırıq qoparanlar da onların yerində olsalar, ehtimal ki, daha yaxşı davrana bilməzdilər. Döyüşdə və bir problemi tədbirlə həll etməkdə, Mədrəs və Kəlküttə quruluşları, bir çox hallarda, Roma Respublikasının ən parlaq günlərində Roma Senatı üçün şərəf gətirəcək bir əzmlə və diksinməz bir anlayışla özlərini idarə etmişlər. Halbuki, bu quruluşların üzvləri döyüşlə və siyasətlə heç əlaqəsi olmayan peşələrdən formalaşmışlar. Amma təhsil, təcrübə, hətta bənzəyəcək nümunə olmadan, yalnız vəzifələri, elə görünür ki, vəzifənin tələb etdiyi yüksək xüsusiyyətləri bir xətlə meydana gətirmiş, həm özlərində olduğunun çox fərqi varmıya-caqları qabiliyyətləri, həm də üstünlükləri onlara ilham vermişdir. Dola-yısıyla, vəzifələri onlara bəzi hallarda özlərindən çox ümid edilməyəcək uca könüllü davranışlar istiqamətində canlılıq verdiyinə görə, digər hallarda, bir az daha başqa cür macərələrə təhrik edilməsinə çəşmamalıyıq.

Beləliklə, bu kimi inhisarçı ortaqlar, bütün nöqtəyi-nəzərdən baxılsa da zərərliyə. Qurduqları ölkələri hər zaman az-çox səmərəsiz olan; idarəsi altına düşən ölkələr üçün isə fəlakətə səbəb olurlar.

VIII FƏSİL

MERKANTİLİST SİSTEMİ HAQQINDA YEKUN

İstənilən ölkəni zənginləşdirmək üçün merkantilist¹ sistemi irəli sürsə də iki böyük mexanizm, ixracı stimullaşdırıb artırmaqla idxalın azaldılmasını, amma müəyyən xüsusi əmtəələrə nisbətdə bunun əksi olan bir istiqamət tutur: ixracı azaldıb idxalın artırılmasını dəstəkləyir. Bununla belə, onun son məqsədi, özünün də iddia etdiyi kimi, hər zaman əlverişli ticarət tarazlığıyla ölkəni zəngin etməkdir. İşçilərimizin üstünlüyünü təmin edib, bütün xarici bazarlarda onların başqa millətlərin işçiləri ilə uğurlu rəqabətini həyata keçirmək üçün, sənaye xammalının və sənət alətlərinin ixracını azaldır, bu yolla yüngül və zərif bir sıra əmtəənin ixracını azaldaraq, daha çox miqdarda və daha dəyərli məbləğdə başqa əmtəə və məhsulların ixracına yol açmağı planlaşdırar. Öz xalqımıza emal vəsaitlərini daha ucuz şəkildə istifadə etmək imkanının verilməsi daha əhəmiyyətli və dəyərli əmtəə idxalını qarşısını alar. İstehsal alətlərinin idxalının stimullaşdırılması lehinə hər hansı ölçülərin nəzərdə tutulmasını, qanunlar külliyyatında belə görmürəm. Sənaye məlum inkişaf mərhələsinə çatdığı an, istehsal vasitələrinin istehsalı özü bir çox əhəmiyyətli sənaye müəssisələrinin məşğuliyyətinə çevrilir. Bu cür avadanlıqların idxalını xüsusi olaraq stimullaşdırmaq, həmin sənaye sahəsinin maraqlarına zidd olardı. Ona görə, bu onların idxalı nəinki stimullaşdırılmış, bir çox hallarda hətta qadağan edilmişdir. Məsələn, yun daramada istifadə edilən daraqların idxalı (İrlandiyadan idxal olunan və ya batmış gəmilərdən çıxarılmış və ya qənimət olaraq gətirilənlər xaricində) IV Edvardın 3-cü hakimiyyətin ilində qanunla qadağan edilmişdi; bu qadağa Yelizavetanın hakimiyyətinin 39-cu ilində qanunla yenilənmiş və sonralar növbəti qanunlarla həmişəlik qəbul edilmişdir.

Emal sənayesində istifadə olunan avadanlıqlarının idxalı, bəzi hallarda digər məhsulların tutulduğu vergilərdən azad olunur, bəzi hallarda isə müəyyən mükafatlarla stimullaşdırılmışdır.

Bir sıra ölkədən yunun, bütün ölkələrdən pambığın, İrlandiyadan və ya Böyük Britaniya müstəmləkələrindən daranmamış kətan, boyacıqda istifadə edilən əcazılıq məhsullarının dərilərin, Qrelandiyadakı dəhnə-

¹ XVI-XVIII əsrlərdə Avropada: xarici ticarətdə aktiv balansın yaradılması ilə ölkə daxilində kapitalın toplanması hesabına ölkənin rifahının yüksəldilməsinə yönəlmiş iqtisadi nəzəriyyə və iqtisadi siyasət).

lərdən¹ suiti dərilərinin, Britaniya müstəmləkələrindən külçə və çubuq dəmir, yenə daha bir sıra sənaye məhsullarının idxalı, gömrükdə lazımı şəkildə qeyd olunduqları təqdirdə, bütün əlavələrdən azad olunaraq mükafatlandırılmışdır. Tacirlərimizlə sənayə sahiblərinin xüsusi mənfəəti, gərək bu toxunulmazlıqların, digər tərəfdən, ticarət tənzimləmələrin çoxunu, qanunu həyata keçirməsindən qoparmış olar. Amma bunlar çox yerində və ağlabatan olmaqla dövlətin ehtiyaclarına uyğun şəkildə bütün digər sənaye vəsaitlərini də əhatə edə bilsə, bundan, şübhəsiz ki, xalq qazanc əldə edər.

Bəlkə də, bu istisnalar, digər ticarət qaydalarımızın böyük qisminə müvafiq olaraq, qanunvericilik qarşısında bizim tacirlərimizin və müəssisə sahiblərimizin xüsusi marağını xilas etdi. Bununla belə, onlar tamamilə ədalətli və düşünülmüş qərarlardır və dövlətin maraqlarına əl uzatmamaq şərtilə, onları sənaye xammalının bütün digər növlərinə də tətbiq etmək olardı, nəticədə isə, bundan, heç şübhəsiz, cəmiyyət qazanardı.

Lakin bizim iri müəssisə sahiblərinin hərisliyi bəzi hallarda bu istisnaları onların işləri üçün əsaslı xammal kimi hesab oluna biləcəyindən də çox uzaqlara tətbiq edildi. III Georqun hakimiyyətinin 24-cü ilindəki qanunun 46-cı fəslinə uyğun olaraq, emal olunmamış xarici ipliğin idxalına, əvvəlki qoyulan yüksək rüsum (yəni, yelkən bəzi ipliğinin funtuna altı penni, bütün fransız və Felemenq ipliklərinin funtuna bir şilling və bütün Moskva ipliğinin 112 funtuna iki lirə on üç şilling dörd penni) əvəzinə, hər funta yalnız bir pennilik kiçik bir rüsum qoyulmuşdur. Lakin bizim müəssisə rəhbərləri bu endirimdən uzun müddət məmnun qalmadılar. Həmin kralın hakimiyyətinin 29-cu ilində qanunun (qiyməti hər yarda² on səkkiz pennini keçməyən Britaniya və İrlandiya kətan bezinin ixracına əlavə verən qanundur) XV fəslində, yuyulmamış iplik idxalından əldə olunan bu kiçik rüsumu bu şəkildə ləğv etmişdi. Ancaq kətan ipliğinin hazırlanması üçün lazımı əməliyyatlarda iplikdən parçanın hazırlanması əməliyyatındakın daha çox əmək sərf edirlər. Kətanı yetişdirənlərlə darayanların əməyi bir yana, tək bir toxucunu davamlı olaraq çalışdırmaq üçün, ən azı üç-dörd əyiriciyə ehtiyac vardır. İpliğinin hazırlanması üçün də, bezi hazırlamaq üçün lazımlı bütün əmək ehtiyatının beşdə dördündən çoxu sərf olunur. Əyiricilərimiz yoxsul insanlardır; bir çoxları ölkənin hər tərəfinə səpilmiş və qayğıdan məhrum qadınlardır, toxucuların tamamladığı məhsulları sataraq qazanc əldə

¹ Balıqçılıq üçün məkan.

² 0,9144 m bərabər ölçü vahidi.

edənlər isə iri müəssisə sahibləridir. Hazır məhsulu, imkan daxilində yüksək qiymətə satmaqda onların marağında olduğu kimi imkan daxilində ucuz qiymətə satın almaq da onların marağındadır. Qanun qarşısında bezlərinin ixracına əlavə haqq, bütün xarici bezlərin idxalına yüksək rüsumlar və bəzi növ fransız bezlərinin ölkə daxilindəki istehlakına ümumilikdə bir qadağa qoyulmasına nail olaraq, öz məhsullarını imkan daxilində yüksək qiymətə satmağa can atırlar.

Onlar xarici kətan ipliğinin idxalını azaldaraq və bu yolla bizim öz ipliğimizlə rəqabəti yaradaraq, yoxsul əyriçilərin əməyini də mümkün qədər ucuz qiymətə almağa çalışırlar. Eyni qaydada, istər öz toxucularının, istərsə də yoxsul əyriçilərin əməkhaqlarını aşağı salmağa cəhd göstərirlər və əlbəttə ki, hazır məhsulun qiymətini qaldırmağın, yaxud da onlar işçilərin xatirinə xammalın qiymətini aşağı salmağa çalışmırlar. Bizim merkantilist sistem, daha çox zənginlərlə güclülərin xeyrinə həyata keçirilən işi stimullaşdırır. Yoxsulların və imkansızların xeyrinə olan sənaye, bir çox hallarda etinasızlığa məruz qalır, ya da sıxışdırılır.

On beş il üçün nəzərdə tutulmuş iki dəfə uzadılaraq qüvvədə qalan istər kətanın ixracına verilən mükafat, istərsə də xarici iplik idxalına qoyulmuş rüsumdan azad olunma, bilavasitə 1786-il 24-də iyunun baş tutan parlament yığıncağının yekununda sona çatacaqdır.

Sənaye avadanlıqları idxalının stimullaşdırılması daha çox, Amerika plantasiyalarından gətirilən xamalla məhdudlaşdırılmışdır.

Bu cür əlavə haqların ilkin variantı, cari əsrin əvvəllərində Amerikadan dənizçilik vəsaitləri idxalına verilən əlavələrdir. Bunlara ağac, rey¹ və buşprit² lifi, çətənə, qatran və terpentinin yağı aid idi. Ancaq, dirəklik taxta-şalbanda hər tona bir ingilis funtu, çətənə lifində isə bir tonuna altı ingilis funtu həcmində əlavə haqq, İngiltərəyə bunların Şotlandiyadan gətiriləcəyi təqdirdə nəzarət tutulurdu. Bu hər iki əlavə, çətənə bitkisi əlavəsi 1 yanvar 1741-ci ildə, dirəklik taxta-şalban əlavəsi 1781-ci il 24 iyun tarixindən dərhal sonra gələn parlament yığıncağının sonunda qaldırılanadək, dəyişilməz qaldı.

Qatran, çətənə lifi və terpentinin yağı idxalına tətbiq olunan əlavələr, qüvvədə ola-ola dəfələrlə bir çox dəyişikliklərə uğradı. Başlanğıçda, qatrana hər tona dörd ingilis funtu, çətənə bitkisinin də rüsumu onun qədər; terpentinə isə, hər tona üç ingilis funtu idi. Hər tona dörd ingilis

¹ gəmidə yelkənlərin asılması üçün üfüqi ağaclar.

² Gəminin burnunda irəli uzanan tir.

funtu qatrana qoyulan rüsum, sonradan qatranın xüsusi bir şəkildə hazır olanı ilə məhdudlaşdırıldı.

Digəri, yaxşı, təmiz və satışı əlverişli olan qatran üçün verilən ödəniş, hər tona iki lirə dörd şillingə endirildi. Qatran rüsumu eyni şəkildə, bir ingilis funtuna, terpentin yağının rüsumu isə, hər tona bir funt on şillingə endirildi.

Sənaye məhsullarının hər hansı birinin idxalına zaman etibarilə tətbiq edilən ikinci rüsum, II Georqun hakimiyyətinin 21-ci ilindəki qanunun XXX fəslinə tənzimlənən Britaniya plantasiyalarından indiqonun¹ idxalına qoyulmuş rüsumdur. Ən yaxşı fransız indiqosunun dördüdə üçü qiymətində olan müstəmləkə indiqosunun, bu qanuna uyğun olaraq hər funta altı penni rüsum haqqı vardı. Bir çox hallarda, digər mükafatlar kimi məhdud bir zaman üçün verilmiş olan bu rüsum, müxtəlif uzatmalarla qüvvədə qaldı; lakin, hər funta dörd penniyə endirildi. 1781-ci il 25 mart parlament iclası sona çatdıqdan sonra bu rüsumun səviyyəsinin qalxması təsdiqləndi.

Bu qəbildən olan üçüncü rüsum, III Georqun hakimiyyətinin 4-cü ilindəki qanunun XXVI fəslinə uyğun olaraq, Britaniya müstəmləkələrindən çətənə lifi və ya daranmamış kətan idxalına qoyulan rüsum idi. Bu rüsum 1764-cü ildən 24 iyun 1785-ci ilədək iyirmi bir il qüvvədə qaldı. Onun səviyyəsi, ilk yeddi ildə hər tona səkkiz funt, növbəti yeddi ildə altı funt, yeddi ildə dörd funt təşkil etdi. Mükafat iqlimi bu məhsula çox əlverişli olmayan Şotlandiyaya (baxmayaraq ki, orada çətənə lifi bəzən az miqdarda və aşağı keyfiyyətdə yetişdirilir) tətbiq edilmədi. Şotlandiya kətanının İngiltərəyə idxalına belə bir mükafatın qoyulması, Birləşmiş Krallığın cənub bölgəsində yetişən yerli kətan məhsulunun istehsalı üçün çox böyük maneə olardı.

Bu cür əlavələrin dördüncüsü, III Georqun 5-ci hakimiyyət ilindəki qanunun 45-ci fəslinə uyğun olaraq, Amerikadan ağac idxalına tətbiq edilən rüsumdur. 1 yanvar 1766-cı ildən 1 yanvar 1775-ci ilədək, bu ödəniş haqqı doqquz il ərzində verildi. Səviyyəsi ilk üç ildə şam taxtasının yüz iyirmi dənəsinə bir funt; o biri dördbucaqlı taxta-şalbanların hər əlli tonuna iyirmi şilling idi. Rüsum dərəcəsi ikinci üç ildə, şam taxtaları üçün on beş şilling, o biri dördbucaqlı taxta-şalbanlar üçün beş şilling təşkil edirdi.

Bu qəbildən beşinci rüsum, Britaniya müstəmləkələrindən xam iplik idxalına, III Gerqun 9-cu hakimiyyət ilindəki qanunların 38-ci hissəsinə

¹ Tünd sürməyi boyaq və ya həmin boyağın hasil edildiyi tropik bitki.

uyğun formada tətbiq edilən rüsum idi. 1 yanvar 1770-ci ildən 1 yanvar 1791-ci ilədək, üst-üstə bu mükafatın müddəti iyirmi bir il təşkil etdi. İlk yeddi ildə rüsum dərəcəsi, dəyəri üzərindən hər yüz funtda iyirmi beş funt; ikinci yeddi ildə iyirmi funt; üçüncü yeddi ildə on beş funt idi. İpəkqurdu bəsləyib, ipək hazırlamaq ağır əl əməyi tələb etdiyindən, əməyin dəyəri isə Amerikada “od bahasına” olduğundan, bu dolğun rüsum belə, bildiyimə görə, yaddaşda qalacaq əhəmiyyətə malik deyildir.

Bu cür əlavələrin altıncısı, Britaniya müstəmləkələrindən irili-xırdalı çəlləklər və vedrələr üçün çəllək taxtası və pərçim çəkici idxalında, III Gerqun 2-ci hakimiyyət ilindəki qanunun 50-ci fəslinə uyğun olaraq verilən rüsumdur. 1 yanvar 1772-ci ildən 1 yanvar 1781-ci ilədək, bu ödəniş doqquz il verildi. Rüsum dərəcəsi, ilk üç ildə dörd funt; üçüncü üç ildə iki funt idi.

Bu cür əlavələrin sonuncusu – yeddincisi, İrlandiyadan çətənə bitkisi idxalına, III Georqun 19-cu hakimiyyət ilindəki qanunun 37-ci hissəsi uyğun olaraq verilən ödənişdir. Amerikadan çətənə bitkisi və daranmamış kətan idxalına tətbiq edilən rüsum kimi, bu da 24 iyun 1779-cu ildən 24 iyun 1800-ci ilədək, ümumilikdə, iyirmi bir il verilmişdir. Bu müddətdə eyni şəkildə yeddiillik üç dövrə ayrılmış olub, hər dövrdə İrlandiya rüsumunun səviyyəsi Amerikadakı rüsum dərəcəsi ilə eynidir. Ancaq, bu rüsum, Amerika rüsumu kimi, daranmamış kətan idxalını əhatəsinə ala bilməz. Bu, həmin bitkinin Böyük Britanyada yetişdirilməsinə zərər vura bilərdi. Bu son rüsum verildiyi zaman, Britaniya və İrlandiya qanunverici məclislərinin arası, əvvəlcədən münasibətləri “şəkər” kimi olan Britaniya və Amerika qanunverici məclislərindən daha yaxşı deyildi. Lakin ümid edilir ki, İrlandiyaya istiqamətlənən bu lütfkarlıq Amerikaya bağlı olanlara nisbətdə daha yaxşı əlamətdir.

Amerikadan mükafat verərək idxal olunan malların eyni olan, bir başqa ölkədən idxal edildiyi zaman daha çox rüsum alınır. Onların zənginliyi bizim zənginliyimiz sayılırdı. Onlara göndərilən pulun hamısı, ticarət tarazlığı yolu ilə bizə geri qayıdardı və onlar üçün edəcəyimiz hər hansı bir xərc üzündən sərvətimizdən heç zaman bir funt belə əksilə bilməz, deyilirdi. Müstəmləkələr, hər mənada bizə məxsus idi və bu öz mülkümüzün inkişaf etdirilməsi, öz xalqımızın qazanlı şəkildə çalışması üçün çəkilən bir xərc idi. Bir sistemin acı təcrübə ilə artıq kifayət qədər aşkar edilmiş olan mənasızlığını açıqlamaq üçün, indiki anda əlavə bir şey söyləməyə ehtiyac olmadığını hesab edirəm. Amerikadakı müstəmləkələrimiz həqiqətən Böyük Britaniyanın bir parçası olsaydı, bu əlavələri istehsal üçün mükafat sayıla bilərdi və o növ ödənişlər etiraza uğramazdı.

Sənayə vəsaitlərinin ixracı ya kəskin qadağalarla, ya da yüksək mükafatlarla yubadılırdı.

Millətin rifahının öz işlərinin müvəffəqiyyətinə və genişləməsinə söykəndiyinə qanunvericilik orqanlarını inandırmaqda, bizim yun istehsalçılarımız, hər hansı bir başqa sənayeçi təbəqəsinə görə daha çox uğur qazanmışlar. Onlar hər hansı bir xarici ölkədən yun parça idxalının qəti olaraq qadağan edilməsiylə, istehlakçılar əleyhinə bir inhisarı əldə etdikləri kimi qoyun və yun ixracının buna bənzər şəkildə qadağan edilməsiylə də, qoyunçuluqla məşğul olan, yun istehsalçılarına qarşı eyni şəkildə bir başqa inhisar qazanmışlar. Bütçə gəlirlərini artırmaq üçün verilmiş bir çox qanunun sərtliyindən (günahkar olduqlarını elan edən qanunlardan əvvəl, həmişə, günahsız hesab edilən hərəkətlərə kriminallar qoyması səbəbindən) tam haqlı olaraq narazılıq bildirməkdədirlər. Lakin gözümlü qırpmadan belə söyləyəyəm ki, tacirlərimizlə sənayeçilərimizin, ipə-sapa yatmayan və insafsız inhisarçılıqlarına bu qanunlardan ən səs-küyə səbəb olanları belə yüngül və mərhəmətlidir. O qanunlar da Əjdaha qanunları kimi, demək olar ki, başdan-ayağa qanla yazılmışdır.

Yelizavetanın hakimiyyətinin 8-ci ilində qanunların 3-cü fəslinə əsasən qoyun, quzu və ya qoç ixrac edən şəxs, bu səhvi ilk dəfə etdiyində bütün malları ömürlük müsadirə olunub, bir il həbsdə yatar. Bu müddət başa çatınca, şəhərdə bazar meydanında dirəyə bağlanaraq sol əli kəsilər, orada mismardan asılı qalar. O, günahı (səhvi) ikinci dəfə etsə, dövlət xain hesab edilərək ölüm cəzasına məhkum edilir. Bu qanunun məqsədi, çox güman ki, bizim qoyun cinsləri başqa ölkələrdə yayılmasının qarşısını almaq idi. II Karlın 13-cü və 14-cü hakimiyyət illərindəki qanunun 18-ci fəslinə uyğun olaraq, yun ixracı dövlətə xəyanət hesab edilmiş və ixracatçı, dövlət xainin məhkum olduğu cəzalara və mal müsadirəsinə məruz qalmışdır.

Millətin şərəfi naminə, ümid edirik ki, bu qanunların heç biri heç bir zaman tətbiq olunmamışdır. Amma bunlardan birincisi, bildiyimə görə, heç bir zaman ləğv olunmamışdır və hüquqşünas Haukins, onu hələ də qüvvədə saymaqdadır. Amma bu, bəlkə II Karlın 12-ci hakimiyyət ilindəki qanunun 32-ci fəslinin 3-cü bəndi ilə şərti olaraq qüvvədən düşmüş sayıla bilər. Həmin qanun köhnə qanunlarla qoyulmuş cəzaları rəsmi olaraq ortadan qaldırmaq da ayrıca həm qoyunları, həm də qoyun sahibinin gəmidəki payını müsadirə cəzası əvəzinə, yeni bir cəza; yəni ixrac olunan, yaxud ixracına cəhd edilən hər qoyuna iyirmi şilling, qoymaqdadır. Bunlardan ikincisi, III Villiamın 7-ci və 8-ci hakimiyyət illərindəki qanunun 28-ci fəslinin 4-cü bəndinə uyğun olaraq açıq şəkildə

qüvvədən düşmüşdür. Bundan belə söylənilməkdədir: "Yun ixracı əleyhinə kral II Karlın 13 və 14-cü hakimiyyət illərində verilən qanun, ifadə etdiyi digər suallar arasında, bu ixracın xainlik sayılacağı hökmünü qoyduğu halda, cəzanın ağırlığı səbəbindən, günahkarların toqquşdurulması çox təsirli şəkildə edilməmişdir". Dolayısı ilə, nəzərdə tutulan qanunda xatırlanan günahın xainlik olduğuyla bağlı olan hissə, formal olaraq bu qanunla ləğv edilmişdir.

Lakin bununla belə həm bu daha yüngül qanunun qoyduğu, həm də köhnə qanunlarla qoyulmuş, yeni qanun ilə qaldırılmayan cəzalar, yenə də kifayət qədər şiddətlidir. Mülkiyyətin müsadirə olunmasından əlavə, ixrac edən, ixrac edilən və ya yaxud ixracına cəhd edilən yunun hər funtuna görə üç şillinglik, yəni dəyər məbləğinin dörd-beş qatında cəzaya məhkum olurlar. Bu cinayətdə təqsirli bilinən hər bir tacir, yaxud başqa bir şəxs, öz komisiyonçusundan, yaxud başqa şəxsdən, borclarını ödəməyi tələb etmək hüququnu itirir. Sərvəti hər nə olursa-olsun, bu cəzaları ödəməyə gücü istər çatsın, istərsə də çatmasın, qanunun qəsdı, onu müflis etməkdir. Lakin geniş xalq kütləsi, hələ bu qanunu qızıqdıranlar qədər mənəviyyatlarını tirmədikləri üçün, qanunun bu bəndindən nə vaxtsa istifadə olunduğunu hələ eşitməmişəm. Hökm verildikdən sonra, üç ay ərzində cərimələri ödəməyə gücü çatmazsa, bu cinayətdən hökmlü olan şəxs, yeddi il müddətinə sürgün edilir. Bu cinayəti bilən gəmi sahibinin, gəmidəki və gəmi təchizatı üzərindəki bütün payı müsadirə edilir. Bu cinayət bilən kapitanla gəmi heyətinin bütün daşınan əmlakı əllərindən alınır; özləri isə üç aylıq həbs cəzasına məhkum olurlar. Daha sonrakı bir qanuna uyğun olaraq kapitan altı aylıq həbs cəzasına məruz qalar.

İxracı dayandırmaq xatirinə, yunun bütün daxili ticarəti, çox çətin və çox ağır azalmalara səbəb olmuşdur. Yun təsadüfi bir qutu, çəllək, sandıq, kassa və ya hər hansı başqa bir şeyin içinə doldurula bilməz. Yalnız xaricində uzunluğu üç barmaqdan aşağı olmayan iri hərflərlə yun və ya iplik sözləri yazılması lazım olan dəri içərisinə və ya bərabər bez içinə yığıla bilər. Belə edilməzsə, cəriməsi, yunla tayın müsadirəsi və mal sahibinin hər funta görə ödəyəcəyi üç şillingdir. Yunun bir ata, ya arabaya yüklənməsi və ya dəniz sahilindən beş millik məsafə daxilində qurudan daşınması, ancaq gündoğandan günbatanadək mümkündür. Yoxsa cəriməsi, yunun, atların və avtomobillərin müsadirəsidir. Yunun daşındığı, yaxud ixrac olunduğu dəniz sahilinə ən yaxın ərazi yunun məbləği on İngilis funtundan ucuz olduqda iyirmi funt cərimə olunur. Dəyəri daha çoxdursa, o, il ərzində izləmək üzrə cərimə üç qat xərclə birlikdə bu məbləğin üç qatıdır. Oğurluq hadisələrində olduğu kimi, hər hansı iki

şəxsə tətbiq olunan cərimə məhkəmə tərəfindən yerinə gətirilir. Vilayətin o biri sakinlərindən toplanacaq bir məbləğ ilə, ödənilir. Bir kimsə vilayətlə bundan daha az bir cərimə üzərində razılığa gələrsə beş il müddətinə həbs edilər və ona qarşı hər hansı bir başqa kimsə iddia qaldıra bilər. Bu qaydalar, krallıq ölkəsində indiyə qədər qüvvədədir.

Amma Kent və Susseks qraflıqlarındakı qaydalar daha ağırdır. Dəniz sahilindən on millik məsafədə yunu olan hər sahibkar yun, qırxımından üç gün sonra qırxılmış yunun miqdarını və hara qoyulmuş olduğunu ən yaxın gömrük məmuruna yazılı şəkildə bildirməsidir. Hər hansı bir hissəsini ambardan apararkən də yunun miqdarını və çəkisini, satdığı şəxsin adı ilə yaşadığı yeri və daşınması lazım olan yeri uyğun olaraq eyni şəkildə bildiriş yazması lazımdır. Adı çəkilən qraflıqlarda dənizdən on beş millik məsafədə içində heç kəs, alaçağı yunun heç bir hissəsini, dənizdən on beş millik məsafədən kənara satmayacağına dair öhdəlik götürmədikcə, yunu satın ala bilməz. Bu qraflıqlarda dəniz sahilinə doğru aparılan hər hansı bir yuna rast gəlinəndə zaman, yuxarıda qeyd olunduğu şəkildə, qeyd alınmamış və təminatla bağlanmamışsa, bu yun müsadirə edilir; ayrıca günahkar hər funta görə üç şilling cərimə edilir. Hər hansı şəxs dənizdən on beş millik məsafədə, yuxarıda qeyd edildiyi şəkildə qeydə alınmamış yun gizlətsə, bu müsadirəyə məruz qalacaq. Bu şəkildə, müsadirədən sonra o yun üzərində hər hansı bir şəxs haqqa görə iddia qaldırırsa, məhkəmə sonunda iddiası rədd edildiyi təqdirdə, özünün bütün o biri cərimələri ilə birlikdə, xərclərinin üç qatını ödəyəcəyi ilə bağlı xəzinəyə təminat verməlidir.

Daxili ticarətdə bu cür məhdudiyətlərin tətbiqinə əsasən güman etmək olar ki, sahilyanı ticarət çox sərbəst buraxıla bilməz. Dəniz sahilində bir limana və ya yerə, oradan dəniz yoluyla sahiləki bir başqa yerə və yaxud limana daşımaqla yun aparar və ya göndərən hər bir mal sahibi, yunu göndərmək istədiyi limandan beş millik məsafədə daxilinə gətirmədən, yüklərin ağırlığını, işarələrini və miqdarını həmin limanda qeydiyyatdan keçirməlidir. Əks halda, cərimə olaraq yun, at, avtomobil və digər nəqliyyat vasitələri də müsadirə edilir; ayrıca yun ixracı əleyhinə qüvvədə olan digər qanunlara uyğun olaraq, özü cəriməyə və itkiyə məruz qalar. Amma bu qanun (III Vilhelmin 1-ci hakimiyyət ili, fəsil 32) elan edir ki, "bu hökm heç kimin yununu hətta dənizdən beş millik məsafədə aralığında da olsa, evinə aparmasına maneə olmaz. Bir şərtlə ki, hazırlandıqdan sonra on gün müddətində və yunu yerindən tərpətməmişdən əvvəl ən yaxın gömrük məmuruna yunun real miqdarını və hara aparıldığını əlyazısı ilə rəsmi şəkildə təqdim etsin və başqa yerə aparmaq istədiyini üç

gün əvvəlcədən əlyazısıyla həmin məmura rəsmi olaraq bildirmədən yunu yerindən tərpətməsin". Sahil boyunca daşınacaq yunun, gömrüyə bildirilmiş olan müəyyən limana çıxarılacağı razılaşıdırılmalıdır; əgər yunun hər hansı bir hissəsi, gömrük məmurunun iştirakı olmadan quruya çıxarılsa, digər məhsullarda olduğu kimi, tək yunun müsadirə cəriməsi deyil, eyni zamanda, yunun hər funtuna üç şillinqlik əlavə cərimə də tətbiq olunurdu.

Bu cür fəvqəladə əlavə və tənziqləmələr istəməkdə haqlı olduqlarını göstərmək məqsədilə, yun istehsal edənlər "sinələrini gərə-gərə" iddia etmişlər ki, ingilis yunu hər hansı bir başqa ölkənin yunundan üstün və özünə xas bir xüsusiyyətə malikdir. Həmin yundan bir parça qarışdırılmadan, o biri ölkələrin yunu tab ediləcək bir məmulat halına gətirilə bilməz; onsuz, incə parça hazırlamaq mümkün deyil, başqa sözlə, onun ixracı topdan həyata keçirilə bilsə, İngiltərə demək olar ki, dünyanın bütün yun ticarətini ovcuna ala bilər, beləcə, rəqibsiz qalacağı üçün istədiyi qiymətə satış həyata keçirə bilər və qısa bir zamanda ən əlverişli ticarət tarazlığı sayəsində inanılmayacaq qədər zənginləşər. Bir çoxlarının "sinəsini gərə-gərə" irəli sürdüyü digər nöqtəyi-nəzərdən olduğu kimi, bu nöqtəyi-nəzərdən də daha bir çox şəxslər – yun ticarətini ya bilməyənlərin, yaxud xüsusi şəkildə araşdırmamış olanların dərhal hamısı içlərinə ən kiçik şübhə belə olmadan, dörd əllə sarılmışdır və hələ də sarılmaqdadır. Amma incə parça hazırlamaq üçün ingilis yununa hər hansı bir diqqətə ehtiyac olunduğu yanlışdır; belə ki, ingilis yunu o iş qəti şəkildə yaramaz. İncə parça, ancaq İspaniya yunundan hazırlanır.

İngilis yununu, hətta, parçanın toxumasını pozub korlamadan İspaniya yunu ilə qarışdırmaq belə mümkün deyil.

Bu əsərin əvvəlki hissəsində qeyd edilmişdi ki, bu tənziqləmələrin təsiri ilə ingilis yunu qiymət nöqtəyi-nəzərindən həm indikindən, həm də III Edvard zamanındakı həqiqi qiymətindən daha çox aşağıya düşmüşdür. İngiltərə ilə Şotlandiyanın birləşməsi nəticəsində Şotlandiya yunu da eyni şəkildə, təxminən yarı qiymətə düşmüşdü. "Yun haqqında qeydlərin" müəllifi, çox hörməti Con Smitin fikrincə, İngiltərədə ən yaxşı ingilis yununun qiyməti, Amsterdam bazarında daha keyfiyyətsiz yunun orta qiymətindən, ümumiyyətlə, aşağıdır. Bu tənziqləmələrlə açıq şəkildə güdülən məqsəd məhsulu qiymətindən aşağı salmaq idi və bu gözlənilən addım idi.

Düşünmək olar ki, qiymətdəki bu eniş, yunun yetişdirilməsinə maneə yaradaraq, malın illik istehsalını, əvvəlki, indiki şəraitdə, açıq və sərbəst bir bazar sayəsində təbii qiymətinə yüksəlməyə imkan verildiyi

təqdirdə, bəlkə ola biləcəyindən daha aşağı salmalı idi. Amma məncə, bu tənzimləmələr illik istehsal miqdarına bir qədər toxunsa da, çox təsir edə bilməyəcək. Kəndlinin əməyini və kapitalını istifadə etməklə qoyun yetişdirməsində başlıca məqsədi yun əldə etmək deyildir. Qırılmış yunun dəyərindən çox, o, heyvanın ətinin dəyərindən qazanc əldə etməyə ümid edər. Hətta qırılmış yunun orta, alışılmış qiyməti səbəbindən formalaşacaq zərəri, bir çox hallarda heyvanın ətinin orta və alışılmış qiymətinin bağlaması lazımdır. Kitabın əvvəlki hissəsində artıq qeyd etmişdik ki, “təsərrüfatçılıq baxımından mədəni və inkişaf etmiş ölkədə yunun və yaxud xanı dərinin qiymətini onların real qiymətindən aşağı salmaq məqsədilə hər hansı tənzimləyici götürülərsə, mütləq ətin qiymətini qaldırmaq tendensiyası da olmalıdır. Bəcərilmiş, münbit torpaqda yetişdirilən və qulluq olunan istər iri, isərsə də xırda mal-qaranın qiyməti bu cür torpaq sahibinin və fermerin haqlı olaraq gözlədiyi gəliri və rentanı ödəmək üçün kifayət qədər olmalıdır. Əgər bu onları qane etməsə fermerlər mal-qara saxlamayacaqlar. Ona görə də, bu qiymətin yunla, yaxud dəri ilə ödənilməyən hissəsi ətin qiyməti ilə ört-basdır olunmalıdır. Birincilərə nə qədər az ödənilirsə, ikinciyə bir o qədər çox ödənilməlidir. Bu qiymətin heyvanın müxtəlif hissələri arasında necə bölüşdürülməsi torpaq sahibləri və fermerlər üçün fərqi yoxdur, təbii ki, əgər qiymət onlara tam ödənilirsə. Ona görə də, təsərrüfatçılıq baxımından inkişaf etmiş və mədəni ölkədə torpaq sahiblərinin və fermerlərin maraqlarına bu cür tənzimləyici ölçülərlə toxunulmalıdır, baxmayaraq ki, istehsal qiymətlərinin artırılması nəticəsində onların istehlakçı kimi maraqlarına toxunula bilər. "Deməli, bu səbəbdən, yunun qiymətindəki azalmanın, kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan bir ölkədə, həmin məhsulun illik istehsalında bir azalmaya səbəb olması ehtimalı yoxdur. Təkcə qoyun ətinin qiymətini yüksəltdiyi qədər, xüsusilə o, ət növünə olan tələbi, dolayısı ilə, onun istehsalını bir qədər azalda bilər. Lakin mümkündür ki, bu təsir çox önəmli olmasın.

Bu halın illik istehsal miqdarına təsiri çox əhəmiyyətli olmasa da, keyfiyyətinə təsiri istər-istəməz güclü olmalıdır. Bəlkə, fərz edilə bilər ki, ingilis yunu qədim zamanlarda olduğundan daha aşağı qiymətə olmasa belə, indiki inkişaf və əkib-biçin vəziyyətinə görə xüsusiyyətdəki korlanma, qiymətdəki enişə çox yaxın nisbətdə olmuşdur. Keyfiyyət – qoyunun cinsinə, otarılmasına, yununun çoxalmasının bütün inkişafı anında qoyunlara qulluq edilməsinə və təmizliyinə bağlı olduğu kimi çox təbii olaraq düşünülə bilər ki, bu şərtlərə göstəriləcək diqqət yunun dəyərinin tələb etdiyi əməyi və xərci qarşılıması, mümkün nisbətdən heç bir zaman

çox olmasın. Amma o da var ki, yununun keyfiyyəti, heyvanın sağlamlığı, köklüyü və iriliyindən asılıdır. Ətin yaxşılaşması üçün göstərməsi lazım olan diqqət, müəyyən istiqamətlərdən, yununun da keyfiyyətinə kifayət edər. Qiymətinin düşməsinə baxmayaraq indiki əsrdə də, deyilənə görə ingilis yunu çox yaxşılaşmışdır. Qiymət bir qədər də yüksək olsa, keyfiyyət də bir o qədər yaxşı olardı. Baxmayaraq ki, qiymətdəki eniş, bu keyfiyyətə mənfi təsir göstərir, lakin onu qeyri-mümkün etmir.

Beləliklə, göründüyü qədər, bu məhdudiyətlər yunun illik istehsalının nə kəmiyyətinə, nə də keyfiyyətinə gözlənilə biləcək qədər böyük təsir göstərməmişdir (amma məncə, sonuncuya birincidən daha çox təsir etmişdi) və baxmayaraq ki, yun istehsalçılarının maraqları hansısa səviyyədə bu vəziyyətdən zərər çəkməli idi, onlar isə, görünür, ümumiyyətlə güman edildiyindən çox az zərər gördülər.

Bu fikirlər, yun ixracının qəti şəkildə qadağan edilməsinə bəraət qazandırmır. Digər tərəfdən, yun ixracına əhəmiyyətli bir vergi qoyulmasına, “yerdən göyə” haqq qazandırar.

Bir qisim vətəndaşın marağını qarşılamaq məqsədilə digər bir qismin maraqlarına hər hansı zərərin vurulması hökmdarın öz tabeliyində olan bütün müxtəlif siniflərə münasibətdə ədalətlik və bərabərlik prinsiplərinə ziddir. Lakin manufaktura sahiblərinin maraqları naminə ixracın qadağan olunması, heç şübhəsiz, yun istehsalçılarına məlum ölçüdə zərər vurur.

Hökmdarın və ya dövlətin xərcini qarşılamağa hər bir vətəndaşın qatılma məcburiyyəti vardır. Yun ixracında hər toda¹ beş, hətta on şillinqlik bir vergi, hökmdara çox əhəmiyyətli bir gəlir gətirər. İstehsalçılar mənfəətinə qadağadan bir qədər az toxunar. Çünki ehtimal edilir ki, yunun qiymətini, qadağan olunacaq səviyyədə çox endirməz. Manufaktura sahibinə kifayət edəcək qədər fayda təmin edər. Çünki yunu, qadağan olduğu zaman, olduğu səviyyədə ucuz qiymətə satın almasa belə, yenə də heç olmasa hər hansı xarici iş adamının ala biləcəyindən həm beş-on şillinq ucuza alar, həm də digərinin ödəmək məcburiyyətində qalacağı fraxtla sığortadan qənaət edər. Hökmdara əhəmiyyətli sayılacaq bir gəlir gətirə bildiyi an, aradığı hər hansı bir şəxsi bu şəkildə, az narahat edə biləcək bir vergi hazırlamaq qeyri-mümkün kimidir.

Bu qədər cərimələrə və qadağalara baxmayaraq, yun ixracının qarşısını almaq mümkün deyil. Yunun böyük miqdarda ixrac edildiyi hamıya məlumdur. Daxili bazar qiyməti ilə xarici bazar qiyməti arasın-

¹ Tod – 28 funtluq yun tayına deyilir.

dakı böyük fərq, insanı qaçaqçılığa elə şəkiddə təhrik edir ki, qanunun mümkün olan intensivliyi bunun qarşısını ala bilməz. Qanuna zidd bu ixrac, qaçaqmalçıdan başqa heç kimə fayda verməz. Vergidə asılı olan, qanunauyğun bir ixracat, hökmdara gəlir gətirir və bəlkə buna görə də daha ağır və daha əlverişsiz vergilər qoyulmasına imkan verməyərək, güman edilir ki, dövlətin ayrı-ayrı vətəndaşları üçün də faydalı ola bilər.

Yun məhsulların emalı və təmizlənməsi üçün zəruri hesab edilən gilin ixracı, ümumilikdə, yun ixracındakı cərimələrə uyğun tutulmuşdur. Sənətkar gili ilə aralarında fərqin olduğu qəbul edilməklə yanaşı, bir-birlərinə bənzəmələri və gilin bəzi hallarda, sənətkar gili deyərək ixrac edilə bilməsi məqsədlə, sənətkar gili üçün də, eyni qadağa və cərimələr tətbiq edilmişdir.

Həm xam dərilərin, həm də çəkmə, ayaqqabı və ya başmaq formasında olanlardan başqa tərəfindən təbəqələnmiş dərinin ixracı II Karlın 13 və 14-cü hakimiyyət illərindəki qanunların 7-ci hissəsi yetərincə qadağan edildi. Bu formada qanun, çəkməçilərimizlə ayaqqabıçılarımız, həm heyvan bəsləyənlərimiz, həm də dabbağlarımız əleyhinə bir inhisar gətirdi. Daha sonrakı qanunlarla, dabbağlarımız lay edilmiş dərinin yüz on iki funtluq çəkisinə, demək olar ki, bir şillinlik kiçik bir vergi ödəyərək, bu inhisardan yaxasını qurtarmışlar. Onun kimi, daha çox işlənmədən ixrac edildiyində də, mallarından alınan istehlak əlavələrinin üçdə ikisinin özlərinə geri qaytarılmasını təmin etmişlər. Bütün dəri məhsulları rüsumsuz ixrac edilə bilər. Bundan başqa, istehlak əlavələrinin hamısını geri götürmək ixracatçının haqqıdır. Heyvan bəsləyənlərimiz hələ köhnə inhisardan asılıdırlar. Bir-birlərindən ayrı və ölkənin müxtəlif ucqarlarına dağılmış olan maldarlar, həmvətənlərinə qarşı inhisarlardan özlərini qurtarmaq məqsədlə asan şəkildə birləşə bilməzlər. Bütün böyük şəhərlərdə, saysız komitələr halında cəm şəklində dayanan hər cür istehsalçı isə, buna çətinlik çəkmədən imkan tapa bilər. Heyvan buyuzlarının ixracı belə qadağandır və iki elə-belə sənət-buyuz məmulatları və daraqçılıq bu baxımdan, heyvan saxlayanlar əleyhindəki bir inhisardan faydalanmaqdadır.

Qismən işlənib istehsalı tamamlanmamış məhsulların ixracında ya qadağa, ya vergi şəklindəki məhdudiyətlər yalnız dəri sənayesinə xas deyil. Hər hansı bir məhsulun tez istehlak edilməsini əlverişli şəkildə həyata keçirilmək üçün, arada ediləcək bir şey qaldıqca, istehsalçılarımız elə düşünürlər ki, bunu özləri etməlidirlər. Əyirilmiş yunun və yun ipliğinin ixracı, eynilə yun ixracındakı cərimələrlə qadağan edilmişdir. Rənglənmiş parçalar belə, ixrac halında bir rüsumla bağlı olub, boyacı-

larımız, bu istiqamətdən parça istehsal edənlərimiz əleyhinə bir inhisar əldə etmişlər. Parça istehsalçılarımız, ehtimal ki, buna qarşı özlərini müdafiə edə bilərdilər, amma vəziyyət o haldadır ki, tanınmış parça istehsal edənlərimizin çoxu, eyni zamanda, həm də boyacıdırlar. Divar və cib saatlarının siferblatlarının ixracı da qadağan edilmişdir. Görünür divar və cib saatları istehsal edənlər, xarici alıcılar səbəbindən bu cür işçiliyin özlərinə baha başa gəlməsindən çəkinirlər.

III Edvard, VIII Henri və VI Edvard zamanlarındakı bəzi köhnə qanunlara uyğun olaraq, bütün metalların ixracı qadağan edilmişdi. Təkcə, ixracları o zamanlar krallıq ölkəsi ticarətində əhəmiyyətli bir yer tutan qurğuşun və qalay, ehtimal ki, bu metallar çox bol olduğu üçün istisna təşkil edirdi. Mədəncilik sənətinin genişləndirilməsi üçün, ingilis filizindən əldə edilən dəmir, mis və pirit, Villiam ilə Marinin 5-ci hakimiyyət ilindəki qanunların 17-ci hissəsinə uyğun olaraq, qadağa aradan qaldırıldı. Sonra III Villiamın 9 və 10-cu hakimiyyət illərindəki qanunların 26-cı hissəsi, həm xarici, həm də daxili hər cür mis çubuqların ixracına icazə verdi. Xam bürüncün; silah metalı, zəng metalı və sikkə külçəsi deyilən mədənlərin ixrac qadağası hələ davam etməkdə idi. Bürünc və latun məhsulları heç bir rüsum vermədən ixrac olunmaqdadır.

Tamamilə qadağan edilmədiyində, sənaye vəsaitlərinin ixracına, bir çox hallarda, əhəmiyyətli əlavə ödənişlər tətbiq edilir.

Əvvəlki qanunlarla ixracına hər hansı bir rüsum qoyulan, Böyük Britanya istehsalı olan bütün məhsullar, I Gerqun 8-ci hakimiyyət ilindəki qanunun 15-ci hissəsinə uyğun olaraq, rüsumdan azad edildi. Ancaq aşağıdakı mallar istisna edildi: sap, qırma, qalay, lay edilmiş dəri, kuporos¹, daş kömür, yun daraqlar, ağ yun parçalar, sink, hər cür dərilər və qurğuşun. Atları bir tərəfə buraxsanız, bunların hamısı ya sənaye vəsaitləri (daha da başqa sənaye sahələrinin işləyəcəyi vəsaitlər sayıla bilən) tam məhsullar və ya sənət alətləridir. O qanunla bu məhsullar, zamanında qoyulmuş nə qədər köhnə rüsum varsa, hamısına köhnə axçalı yardımı və yüzdə bir ixrac rüsumuna bağlı qalmaqdadır.

Boyaçılıqla məşğul olanlarla fayda olacaq bir çox xarici əcazılıq məmulatları, eyni qanuna uyğun olaraq bütün idxal əlavələrindən azaddır. Amma sonra, ixrac halında bunların hər birindən reallıqda çox da ağır olmayan müəyyən bir rüsum tutulmaqdadır. Boyaçılıqla məşğul olanlar bir tərəfdən bu məhsulların bütün əlavələrindən azad olunaraq idxalının stimullaşdırılmasında fayda əldə edərkən, digər tərəfdən ixraca bir qədər

¹ Ağır metalların sulfat duzu.

maneə yaradılmasının mənfəətlərinə müvafiq olduğunu düşünmüşlər. Ancaq, tacir ustalığı aşkar olunmanın bu diqqətəlayiq misalını təlqin edən acgözlülüynün sonu, bir çox hallarda, zənn edildiyi kimi olmasın. İdxal edənlər, idxal həcmnin daxili bazar ehtiyacını qarşılamaq məqsədilə, tələb olan kəmiyyətdən çox olmaması üçün, olduğundan daha diqqətli davranmağı bu şəkildə istər-istəməz öyrəndilər.

Daxili bazar ehtiyacının hər vaxt daha qıt şəkildə təmin edilməsi, məhsulların, ixrac və idxal qədər sərbəst hala gətirildiyi təqdirdə, daxili bazarda olacağı qiymətdən hər zaman bir qədər daha bahalı olmaları mümkün idi.

Seneqal və ya ərəb kleyi, milə daxil olan boya əczası arasında tapıldığından, yuxarıda qeyd olunan qanunauyğun olaraq rüsumsuz idxal oluna bilərdi. Həqiqətdə, bunlar yenidən ixrac olunduqları halda (yüz on iki funt) hər tərəziyə yalnız on üç penni tutan, kiçik bir rüsum tutulurdu. Bu sırada Fransa, Seneqal bu əczaçılıq məhsulunu ən çox yetişdirən ölkə kimi həyata keçirdiyi inhisarçı bir ticarətdən faydalanır. Britaniya bazarı ehtiyacını isə, bunları yetişdirdikləri yerdən birbaşa gətirərək təmin etmək asan olmurdu. Onun üçün, II Georqun 25-ci hakimiyyət ilindəki qanunla, Seneqal kleyinin Avropanın hər hansı bir yerindən idxalına (dəniz üzərindən gediş-gəliş qanunun ümumi hökmlərinə zidd olaraq) icazə verildi. Ancaq İngiltərə ticarət siyasətinin ümumi qanunlarına bu şəkildə zidd olan bu cür ticarətin dəstəklənməsini nəzərdə tutmadığı üçün, qanun bu növ idxalın (yüz on iki funtluq) çəkisinə on şillinqlik bir rüsum tətbiq etdi. Sonradan ixrac şəklində bu rüsumun heç bir hissəsi geri qaytarılmırdı. 1755-ci ildə başlayan uğurlu döyüş bu ölkələrdə qədimdən Fransanın faydalandığı inhisarçı ticarətini eynilə Böyük Britaniyaya həvalə etdi.

Sülh sazişi həyata keçirilərkən manufaktura sahiblərimiz bu əlverişli şəraitdən faydalanıb, bu məhsulun həm istehsalçıları, həm də idxalçıları əleyhinə, özlərinə əlverişli olacaq bir inhisar yaratmağa çalışdılar. Bu məqsədlə, hörmətli Kralın Afrikadakı müstəmləkələrindən Seneqal kley ixracı, III Geroqun 5-ci hakimiyyət ilindəki qanunun 37-ci hissəsinə uyğun olaraq, Böyük Britaniyaya həvalə ediləcək, Amerika və Qərbi Hind adalarındakı Britaniya müstəmləkələrinin cədvələ daxil olan əmtələrin asılı olduğu bütün ixtisar, tənzimləmə, müsadirə və cərimələr ilə eyni nisbətdə tutuldu. Düzü, idxal olunması (yüz on iki funtluq) hər tərəziyə görə altı pennilik kiçik bir rüsum tətbiq olundu, amma yenidən ixracı (yüz on iki funtluq) hər tərəziyə görə bir lirə on şillinqlik böyük bir rüsum tətbiq olundu. Manufaktura sahiblərinin istəyi, bu ölkələrin bütün

məhsulunun Böyük Britanyaya idxal edilməsi və onu arzu etdikləri qiymətə satın ala bilmələri üçün, heç bir hissəsinin, ixracı kifayət qədər zəiflədəcək bir xərcə düşmədən yenidən ixrac edilməməsi idi. Lakin acgözlük səbəbindən, məqsədlərinə çatmadılar. Bu böyük rüsum qaçaqçılıq üçün elə bir təxribat idi ki, həm Böyük Britanyadan, həm də Afrikadan Avropanın, ehtimal ki, bütün sənaye ölkələrinə, amma xüsusilə Hollandiyaya bu məhsul əldən çox böyük həcmdə ixrac olundu. Bundan ötrü, bu ixrac rüsumu III Georqun 14-cü səltənət ilindəki qanunun 10-cu hissəsinə uyğun olaraq (yüz on iki funtluq) hər tərəziyə görə beş şillingə endirildi.

Köhnə rüsumun yığılmasında əsas olan gömrük bəyannaməsində, hər qunduz dərisinə altı şilling səkkiz penni dəyər qoyulmaqda idi. 1722-ci ildən əvvəl, bunların idxalına qoyulan müxtəlif axçalı dəstəklə vergilərdirsə, gömrükdəki dəyər təqdirinin beşdə birini tapır və yaxud hər dəriyə görə on altı penni vergi tutur; köhnə axçalı rüsumun yalnız iki penni tutan hissəsi istisna təşkil edir, bunların hamısı, ixrac halında geri qaytarılırdı. Bu şəkildə vacib bir sənaye vəsaitinin idxalından alınan bu rüsum çox yüksək idi; 1722-ci ildə tarifdəki dəyərin qiymətləndirməsi iki şilling altı penniyə endirilmişdi. Bu yolla, idxal rüsumu altı penniyə endi. Bunun da, ixrac halında yalnız yarısı geri alınırdı. Eyni müvəffəqiyyətli döyüş, qunduzun ən çox böyüdüüyü ölkəni Böyük Britanyanın müstəmləkəsi altına aldı. Qunduz dəriləri gömrüyə daxil olan məhsullar arasında olduğu üçün, bunların Amerikadan ixracı o səbəblə, Böyük Britanya bazarına həsr edildi. Manufaktura sahiblərimiz bu vəziyyətdən əldə edə biləcəkləri faydanı həyata keçirtməkdə gecikmədilər və 1764-ci ildə qunduz dərisi idxalından alınan rüsum bir penniyə endirildi. Lakin ixrac rüsumu, idxal halında ödənen rüsum geri qaytarılmadan, hər dəriyə görə yeddi penniyə qaldırıldı. Qunduzun yununun, yaxud dərisinin idxalından alınan rüsumda heç bir dəyişiklik edilmədən, ixracına eyni qanunla, hər funta görə on səkkiz pennilik bir rüsum tətbiq edildi. Bu məhsulu Britanya, ingilis gəmiləriylə idxal etdiyi zaman, o halda rüsum, hər vahidə görə dörd-beş penni qədər tutulmaqda idi.

Daş kömür həm bir sənaye xammalı, həm də bir istehsal vasitəsi hesab edilə bilər. Belə olduğundan, bunun ixracına indi (1783-ci ildə), hər tona beş şilling, yaxud Nyukasl ölçüsü ilə otuz altı kiloqramına beş şillingi aşan ağır əlavələr qoyulmuşdur. Bu isə, bir çox hallarda, o malın kömür ocağındakı, hətta ixracyönümlü göndərmə limanındakı ilkin dəyərindən çoxdur.

Bununla belə, haqlı olaraq, istehsal vasitələrinin ixracı, bir çox hallarda, yüksək əlavələrlə deyil, qəti qadağanlarla qarşısı alınmışdır. Necə ki, III Vilhelmin 7 və 8-ci hakimiyyət illərindəki qanunun 20-ci hissəsinin 8-ci fəslə, əlcək və ya corab toxumada istifadə olunan dəzgahların, yaxud maşınların ixracını, bu şəkildə ixrac olunan və ya ixracına cəhd edilən dəzgahlarla maşınların müsadirə olunması; ayrıca olaraq, yarı hissəsi krala, o biri yarısı isə xəbər çatdırana və ya iddia qaldırana aid olmaqla, qırx funt həcmində alınması lazım olan bir cərimə təhlükəsi altına qoyaraq qadağan etmişdir. Eyni şəkildə, pambıq, kətan bezi, yun və ipək istehsalında istifadə edilən bütün vasitə və alətlərin xarici ölkələrə ixracı III Georqun 14-cü hakimiyyət ilindəki qanunun 71-ci hissəsinə uyğun olaraq qadağan edilmişdir. Cərimə olaraq, bu kimi vasitələr müsadirə edildikdən əlavə, bu şəkildə cinayət törədən şəxsdən iki yüz funt və bu cür avadanlıqların gəmiyə yüklənməsini qəsdən xəbər verməyən gəmi sahibindən eyni şəkildə iki yüz funt miqdarında rüsum alınır.

“Cansız” istehsal alətlərinin ixracına bu şəkildə cərimələr tətbiq edildikdən sonra; “canlının”, yəni sənətkarın səssiz şəkildə getməsinə icazə veriləcəyi çox ümüd edilməz. Həqiqətən, I Georqun 5-ci hakimiyyət ilindəki qanunların 27-ci hissəsinə uyğun olaraq, Böyük Britaniya emalatxanalarında olan hər hansı bir işçini və ya sənətkarı, sənətini icra etmək və ya kimisə öyrətməklə hər hansı bir xarici bölgəyə getmək üçün qərar verən şəxs, ilk cinayət üçün, yüz funtu aşmayan bir pul cəriməsinə və müddəti pul cəriməsi ödənilənədək uzadılmaqla üç ay həbsə, ikinci halda cinayət üçün, məhkəmənin təqdir edəcəyi məbləğdə bir pul cəriməsinə və müddəti pul cəriməsi ödənilənədək uzadılmaqla on iki ay həbs cəzasına məhkum II Georqun 23-cü hakimiyyət ilindəki qanunun 13-cü hissəsi, bu cəriməni ilk edilən cinayətdə, bu şəkildə razı salınmış hər sənətkara görə beş yüz funta və müddəti pul cəzasını ödəyənədək uzadılmaqla, on iki ay həbsə, ikinci cinayət üçün isə min funtu və müddəti pul cəzası ödənənə qədər uzadılmaqla, iki il həbs cəzasına qaldırılmışdı.

Bu iki qanundan birincisinə uyğun olaraq, hər hansı bir şəxsin bir sənətkarı razı saldığı, yaxud bir sənətkarın yuxarıda qeyd olunan məqsədlərə uyğun olaraq, xarici bölgəyə getmək üzrə söz verdiyi və yaxud müqavilə həyata keçirdiyi müəyyən olunduqda, dəniz sərhəddindən artıq getməyəcəyinə uyğun olaraq bu sənətkar, məhkəmənin təqdir edəcəyi şəkildə təminat verməklə buraxa bilər və bu təminatı verənə qədər həbs cəzasına məruz qala bilər.

Bir sənətkar, dəniz sərhəddindən artıq getmiş və xarici bir ölkədə sənətini həyata keçirtməkdə, yaxud öyrətməklə məşğuldursa, hörmətli Kralın çöldəki elçilərindən, konsullarından hər hansı birinin, yaxud hörmətli Kralın o zamankı nazirlərindən birinin özünə xəbərdarlıq etməsinə uyğun olaraq, bu növ xəbərdarlıqdan başlayaraq altı ay müddətində bu ölkəyə qayıtmaz və ondan sonra davamlı olaraq burada yerləşib məskunlaşmazsa, artıq bu ölkədə özünə vəsiyyətlə bağışlanan bir mirası əldə etməyə, yaxud hər hansı bir şəxs üçün vəsiyyəti yürüdən məmur ya da qəyyum olmağa və ya bu krallıq ölkəsi daxilində miras, hədiyyə, ya da satınalma yolu ilə hər hansı bir torpaq əldə etməyə hüququ olmadığı elan edilir. Eyni şəkildə, bütün ərazisinə və daşınan əmlakına, kralın lehinə əl qoyular, özü isə hər baxımdan bir xarici hesab edilərək kralın diqqətindən yayınar.

Vətəndaşların sanki səbəbi azadlıqları etdiyimiz, amma bu vəziyyətdə, tacirlərimizlə manufaktura sahiblərinin ikiqəpiklik mənfəətləri uğrunda açıq şəkildə fəda edilən bu kimi nizamasalmaların nə cür zidd olduğunu bu nöqtəyi-nəzərdən söyləməyə, elə hesab edirəm ki, gərək yoxdur.

Bütün bu tənzimləmələrin təqdirəlayiq cəhəti, sənayemizi öz-özünü islah etmək yolu ilə deyil, qonşularımızın hamısındakı sənayenin böhranı, belə iyrenc və xoşagəlməz rəqiblərin narahatedici rəqabətinin imkan daxilində sona çatması ilə inkişaf etdirilməsi məqsədidir. Bizim manufaktura sahiblərimiz, bütün həmvətənlərinin bacarığının öz əllərində toplanmasını düzgün nəzərə almışlar. Bəzi sənət sahələrində bir dəfədən istifadə edilə biləcək köməkçinin sayını məhdudlaşdırmaq və bütün sənət sahələrində uzun bir öyrənmə müddətinə ehtiyac olduğunu qəbul etdirərək, öz işlərinin tələb etdiyi məlumatı imkan daxilində az şəxslərə həsr etməyə hər nə qədər çalışsalar da, bu az sayda şəxslərdən hər hansı bir hissəsinin xariciləri yetişdirmək üzrə xaricə getməsini istəmirlər.

İstənilən istehsalın əsas məqsədi istehlakdır. İstehsalçının mənfəəti isə, istehlakçının mənfəətinə lazımı səviyyədə xidmək etməkdir. Bu qayda o səviyyədə “gün kimi” ortadadır ki, isbatına hər hansı bir cəhd etmək mənasız olar. Lakin merkantilist sistemi istehlakçının mənfəətini fəda etməklə, görünür ki, istehlakı deyil, istehsalı bütün sənayenin və ticarətin son məqsədi və hədəfi saymaqdadır.

Becərdiyimiz və ya istehsal etdiyimiz məhsullarla rəqabətə daxil ola biləcək bütün xarici əmtəələrin idxalına qarşı qoyulmuş maneələrdə, yerli istehlakçının mənfəəti, istehsalçının mənfəətinə açıq şəkildə qurban verilməkdədir. Bu inhisar səbəbindən dərhal, hər zaman olan qiymət artımını istehlakçının cibindən ödəmək məcburiyyətində qalması, bütünlüklə istehsalçının xeyrinədir.

Bir sıra əmtəələrin ixracına əlavə haqq verilməsi, bütünlüklə, istehsalçının xeyrinədir, ölkə daxilindəki istehlakçı, ilk öncə əlavənin ödənməsi məqsədilə lazımı vergini, ikincisi, əmtəənin daxili bazarda bahalaşması ilə istər-istəməz meydana çıxan ağır vergini ödəmək məcburiyyətindədir.

Portuqaliya ilə olan məşhur ticarət müqaviləsinə uyğun olaraq, istehlakçı bizim iqlimimizdə yetişməyən bir məhsulu qonşu bir ölkədən satın almaqdan yüksək rüsumlar vasitəsilə həyata keçirilməkdə olub, onu uzaq bir ölkədən satın almaq məcburiyyətindədir. İstehsalçı bir sıra məhsullarını olduğu kimi icazə veriləcəyindən daha əlverişli şərtlərlə uzaq ölkəyə idxal edə bilsin deyə, ölkə daxilində istehlakçı, bu çətinliyi yaşamaq məcburiyyətindədir. İstehlakçılar, həm də, bu məcbur ixrac səbəbindən daxili bazarda eyni məhsullarda meydana gələ biləcək hər nə bahalaşma olsa, bunu ciblərindən ödəmək məcburiyyətindədirlər.

Ancaq Amerikada və Qərbi Hind adalarındakı müstəmləkələrimizin idarə olunma məqsədilə qoyulmuş olan qanunlar sistemində, ölkə daxili istehlakçının mənfəəti, istehsalçının mənfəətinə bütün digər ticarət tənzimləmələrimizdəkinə görə, daha bol səbətdən fəda edilmişdir. Əsl istehsalçılarımızın dükanlarından ehtiyaclarını qarşılaya biləcək bütün əmtəələri satın almaq məcburiyyətində qalacaq müştərini, bir millət yaratmaq məqsədilə böyük bir imperatorluq qurulmuşdur. Bu inhisarın istehsalçılarımızı təmin edən o kiçik qiymət artımı üçün, həmin imperatorluğun bütün idarəetmə və müdafiə xərcləri, ölkə daxilindəki istehlakçıların üzərinə yüklənmişdir. Digər tərəfdən nəzərə alaq ki, məhz bu məqsədlə son iki müharibədə, iki yüz milyondan çox pul xərclənmiş, bundan qabaqkı müharibələrdə eynilə bu formada həyata keçirilmiş xərclərdən başqa yüz yetmiş milyonu üstələyən yeni bir borca gedilmişdir. Təkcə bu borcun faizi, müstəmləkə ticarəti inhisarından qazanıldığı hər hansı bir müddətdə iddia oluna biləcək bütün fəvqəladə mənfəətdən çox olduğu kimi, həmin ticarətin bütün dəyər həcmindən və ya orta olaraq hər il müstəmləkələrə ixrac edilən məhsulların bütün dəyərinin həcmindən çoxdur.

Bütün bu merkantilist sisteminin kimlərin başından çıxdığını qeyd etmək çətin olsa belə lazımdır. Bunların gəliri ilə, heç də lazımı şəkildə marağ göstərməyən istehlakçılar deyil, qazancları bu səviyyədə cəhd ilə izlənilən istehsalçıların olduğuna inana bilərik. O təbəqə daxilində də, bu sistemin qurucuları olaraq tacirlərimizlə sənayeçilərimiz ən irəliddə olmuşlar. Bu fəsildə baxılan ticarət nizamlamalarında sənayeçilərimizin qazancına xüsusi olaraq baxılmış və istehlakçıların gəlirindən çox, digər bir qrup istehsalçıların marağı qurban verilmişdir.

IX FƏSİL

KƏND TƏSƏRRÜFAT SİSTEMLƏRİ, YAXUD TORPAQ MƏHSULUNU HƏR ÖLKƏNİN GƏLİRİ İLƏ SƏRVƏTİNİN YEGANƏ VƏ YA ƏSAS MƏNBƏYİ KİMİ QƏBUL EDƏN SİYASİ İQTİSADİ SİSTEMLƏR HAQQINDA

İqtisad elminin təsərrüfat sistemləri olan merkantilist və ya ticarət sistemləri qədər bu sistemə aydınlıq gətirməyə ehtiyac görmürəm.

Torpaq məhsulunu, hər bir ölkənin gəliri ilə sərvətinin yeganə mənbəyi olaraq göstərən sistemi, bildiyim kimi heç bir millət heç vaxt qəbul etməmişdir. İndi bu sistem Fransada bir neçə elmi və üstün bacarığa malik olan insanların sadəcə nəzəriyyələrində vardır. Dünyanın heç bir yerində mənfəətli bir cəhətə görülməmiş və ehtimal ki, heç vaxt da görülməyəcək olan bir sistemin səhvlərini araşdırmağa dəyməz. Habelə, bu çox məharətli sistemin əsas xüsusiyyətlərini əlimdən gəldiyi qədər daha aydın şəkildə açıqlamağa çalışacağam.

14-cü Lüdvikin məşhur naziri cənab Kolbert vicdanlı, çox çalışqan və incəlikləri qavramış, dövlət hesablarının araşdırılması mövzusunda çox təcrübəli və bacarıqlı bir insan idi. Sözün qısa ictimai gəlirin bölüşdürülməsini metodlarla qaydaya salmaq üçün hərtərəfli bacarıqlı idi.

Dövlət qulluğunun fərqli sahələrini qaydaya salmağa, hər birini öz sahəsinin xaricinə çıxarmamaq üçün lazımı yoxlama və nəzarət alətlərini istifadə etməyi öyrənmiş, işdən bezmədən çalışan bir insanın sevməməsi mümkün olmayan, mahiyyəti, əsası baxımından məhdudlaşdırıcı və nizama salıcı bir sistem olan merkantilist sisteminin öncədən hasil edilmiş yanlış əsaslanmalarını bu nazir, təəssüf ki, qəbul etmişdir. Böyük bir ölkənin sənayesi ilə ticarətini, o, bir dövlət idarəsinin sahələrini nümunə olaraq tənziqləməyə çalışdı. Hər kəsi bərabərliyin, azadlığın və məhkəmənin geniş təməlinə əsaslanaraq öz mənfəəti arxasınca istədiyi kimi düşməkdə sərbəst buraxacağına, sənayenin bəzi sahələrinə geniş sərbəstliklər verdiyi halda, digərlərini olduqca böyük problemlərlə qarşı-qarşıya qoymağa razı idi. Digər avropalı nazirlər kimi həm kəndlərin işləməsinə görə şəhərlərin məşğuliyyətini dəstəkləməyə daha çox yönəlmişdi, həm də bu iş üçün kəndlərin işini zəiflətməyə də razı idi.

Kənd əhalisi üçün ərzaq məhsullarını ucuzlaşdıraraq sənaye və xarici ticarətə diqqəti artırmaq üçün buğda ixracını qadağan etdi. Nəticə etibarilə, fəaliyyətləri məhsulun ən vacib yönü ilə əlaqəli olan kənd əhalisini xarici bazarlardan uzaq saldı. Bir rayondan digərinə ehtiyatların nəqlində Fransanın köhnə bölgə qanunları ilə qoyulmuş məhdudiyətlər və demək olar ki, bütün əkinçilərdən alınan özbaşına və şərəfə zidd vergilər, bu qadağa ilə üst-üstə düşdükdə, o ölkənin əkinçilik səviyyəsi aşağı düşərək, belə bir bərəkətli torpaqda, bu dərəcədə gözəl bir iqlimdə təbii olaraq yüksələ biləcəyi səviyyəyə çatmadı. Bu rahatlıq və durğunluq halı, ölkənin fərqli yerlərinin hər birində az-çox hiss edildi və bunun səbəbləri üzərində bir çox fərqli araşdırmalara başlandı. Cənab Kolbertin qoyduğu üsulların tələbinə görə şəhərlərin işləməsinin kəndlərin fəaliyyətindən üstün tutulması, bu səbəblərdən biri olaraq göründü. Ataların bir sözü var “budaq bir tərəfə çox əyildisə, düzəltmək üçün, gərək o biri yanını da bir o qədər əyəsən”. Əkinçiliyi hər ölkənin yeganə gəlir və sərvət mənbəyi olaraq göstərən sistemi ortaya qoyan fransız filosofları, elə görünür ki, atalar sözü dəyərindəki bu əsas qayadaya yaxşı yiyələniblər. Cənab Kolbertin planında, şəhərlərin fəaliyyətinə kəndlərin fəaliyyəti ilə müqayisədə, daha çox dəyər verildiyi kimi, onların sistemində də, şəhərlərin fəaliyyətinə elə görünür ki, heç şübhəsiz, daha az dəyər verilmişdir.

Ölkə torpağı ilə əməyinin illik məhsulunda hər hansı bir paya sahib olduğu hesab edilən fərqli əhali kütlələrini, onlar üç qrupa ayırıblar: birinci, torpaq sahibləri sinifi; ikinci, istehsalçı sinif kimi qələmə verdikləri təsərrüfatçılar sinifi; üçüncü, səmərəsiz və ya istehsalçı olmayan sinif kimi qınayıcı ad ilə gözdən salmağa çalışdıqları sənətkarlar, manufakturaçılar və “ticarətçi”lərdir.

Torpaq sahibləri sinfinin, ərazinin abadlaşdırılması üçün ərazidə qurduğu tikililər, xəndəklər, çəpərlər və başqa qurğular üçün çəkəcəyi xərclər, əkinçilər eyni sərmayə ilə daha çox məhsul yetişdirmək, dolayısı ilə, bu səbəblə daha çox renta ödəmək imkanına malik olurlar və bununla da, illik məhsulda əlavə payı olur. O artan renta, torpağın abadlaşdırılması üçün bu şəkildə çəkilən xərc və ya istifadə edilən kapitaldan mülk sahibinə verilməli olan faiz və ya mənfəət hesab edilə bilər. Bu sistemdə bu cür xərclərə ərazi xərcləri (dépenses foncières) deyilir.

Muzdurların və ya əkinçilərin illik məhsulda payı, torpağın əkilib-becərilməsi üçün etdikləri bu sistemdə başlanğıc və illik xərclər (dépenses primitives et dépenses annuelles) olur. İlk xərclər; kənd təsərrüfatı alətlərindən, heyvan sayından, toxumluqdan və əkinçinin heç olmasa ilk

məşğuliyyət ilinin böyük bir hissəsində, yaxud torpaqdan ilk hasilat əldə edilənə qədər, ailəsi ilə muzdurlarının dolanışıq və heyvanların yem xərclərindən ibarətdir. İllik xərclər; toxumluqdan, təsərrüfat alətlərinin toplanmasından, muzdurların illik xərci ilə heyvanların illik yemindən; hər hansısa bir hissəsi əkib-biçməkdə işləyən muzdur sayıla bildiyi qədər də, ailəsinin illik xərcindən ibarətdir. Rentanın ödənilməsindən sonra, torpağın məhsulundan əkinçiyə qalan hissə, əvvəlcə, müəyyən bir vaxtda, heç olmasa onu istismar etdiyi vaxt ərzində, sərmayədən gələn həmişəki mənfəəti ilə ilkin xərclərin hamısını özünə götürməyə; ikinci, yenə həmişəki mənfəətlə birlikdə, illik xərləri ödəməyə kifayət etməlidir. Bu iki növ xərc, əkinçinin təsərrüfata qoyduğu sərmayədir, bunlar mümkün mənfəətlə birlikdə gecikmədən özünə qayıtmadıqca, təsərrüfatçı işini digər işlərlə paralel apara bilməz, qazancını güdərək, həmin işdən mümkün olduğu qədər tez can qurtarıb, başqa iş axtarmalıdır. Torpağın məhsulundan, təsərrüfatçıya işini davam etdirmə imkanı vermək üçün beləcə lazım olan hissə, kənd təsərrüfatına ayrılıb toxunulmaz bir varlıq sayılmalıdır. Əgər ərazi sahibi ona toxunarsa, istər-istəməz öz torpağının məhsulunu azaldar və əkinçinin bir neçə il ərzində, nə bu əraziyə uyğun nə də normal rentasını belə vermək imkanı olmaz. Ərazi sahibinin haqqı olan renta, bütün məhsulu yetişdirmək üçün qabaqcadan çəkilməli olan bütün xərclər ödənildikdən sonra, yerdə qalan təmiz məhsuldan başqa bir şey deyil. Təsərrüfatçıların əməyi, bütün bu məcburi xərclərin hamısının ödənilməsindən başqa, bu cür təmiz məhsul verdiyi üçün istehsalçı sinfi adı ilə bu sistemdə xüsusi yer tutur. Eyni səbəblə, onların ilkin və illik xərclərinə, bu sistemdə məhsuldar xərc deyilir. Çünki onlar öz dəyərlərini çıxartmaqlarından savayı, saf məhsulun istehsalında hər il mühüm rol oynayırlar.

Ərazi xərcləri və ya mülk sahibinin torpağının abadlaşdırılmasına xərclədiyi də, bu sistemdə məhsuldar xərc hesab olunur. Ərazisindən qabaqcadan aldığı renta, bütün bu xərcləri həmişəki sərmayə xərcləri ilə birlikdə mülk sahibinə tam olaraq ödəniləcəyi ana qədər, istər kilsə, istərsə də kral, bu haqqı müqəddəs və toxunulmaz kimi qəbul etməlidir; o nə öşür (*öşür torpağın 1 ha-ından kilsəyə verilən vergi növü*), nə də ki, başqa bir vergi verməlidir. Əks təqdirdə, torpağın abadlaşdırılması gecikdirilməklə, kilsə öz öşürlərinin; kral isə öz vergilərinin gələcəkdəki artımını azaltmış olar. Bunun üçün işlərin nizama salınmış olduğu bir halda, bu ərazi xərcləri öz dəyərlərini tamamilə ödəməkdən başqa, müəyyən zamandan sonra, eyni şəkildə bir saf məhsulun təkrar istehsalına səbəb olduğu üçün, bu sistemdə, məhsuldar xərclər hesab edilir.

Bu sistemin istehsalçı saydığı üç növ xərcə gəldikdə isə, təsərrüfatçının ilkin və illik xərcləri ilə birlikdə, mülk sahibinin ərazi xərclərindən ibarətdir. Bütün digər xərclər və əhalinin bütün digər təbəqələri, hətta insanlar arasında yayqın anlayışa görə ən məhsuldar hesab edilənlər belə, işlərin bu şəkildə düşünülməsini başdan-başa səmərəsiz hesab edirlər.

Xüsusilə, fəaliyyətləri torpağın işlənməmiş məhsulunun dəyərini, məlum olduğu kimi, bu qədər artıran sənətkarlar və manufakturaçılar, bu sistemdə, əhalinin ən səmərəsiz bir sinfi olaraq göstərilməkdədir. Əməklərinin sadəcə, özlərini işlədən sərmayəni adət olunmuş mənfətilə birlikdə yenidən yerinə qoyduğu deyilir. O, kapital sahibləri tərəfindən özlərinə borc olaraq verilən vasitələrdən, alətlərdən və əməkhaqlarından ibarətdir, onların işləmələri və dolanmaqları üçün ayrılmış olan mənbədir. Mənfəətləri isə sahibkarın dolanışığına ayrılmış olan qaynaqdır. İşləmələri lazım olan vasitə, alət və əməkhaqqından ibarət olan vəsaiti, sahibkarın onlara borc olaraq verdiyi kimi, yenə rəhbər öz dolanışığı üçün ehtiyac olanı özünə avans olaraq verir və bu vəsaiti, adətən sənətkar və sənayeçilərin fəaliyyətindən gələcək olan mənfəətə əsasən təyin edilir. İşin nəticəsi, istər özünə avans olaraq ayırdığı gəliri, istərsə də işçilərə verdiyi vəsaitləri, təkrar istehsal etməsə çəkdiyi xərcin hamısını tam ödəmədiyi şübhəsizdir. Bunun nəticəsində, sənayedə istifadə olunan sərmayənin gətirdiyi mənfəət rentaya oxşamır; bu mənfəəti əldə etmək üçün çəkilmiş o qədər xərcin hamısı çıxıldıqdan sonra yerdə qalan saf məhsul deyildir. Təsərrüfatçının kapitalı, sənayeçi rəisin kapitalı kimi, özünə bir mənfəət gətirir. Yenə bir başqası üçün də, sənayeçi rəisin təmin etmədiyi renta haqqı gətirir. Nəticə etibarilə, sənətkar və sənayeçini işlədib dolandırmaq üçün çəkilən xərc, belə demək mümkünsə, ancaq öz dəyərini bərpa edə bilir, yeni bir dəyər istehsal etməz. Buna görə, tamamilə səmərəsiz bir xərcdir. Əkinçi və muzdur işlətmək üçün çəkilən xərc isə, əks dəyərinin varlığını davam etdirməkdən başqa, həm də yeni bir dəyər əmələ gətirir; yəni torpaq sahibinin rentasını çıxardır. Ona görə bu səmərəli bir xərcdir.

Ticari sərmayə də sənaye sərmayəsi qədər səmərəsizdir. Yeni bir dəyər istehsal etmədən təkcə öz dəyərinin varlığını davam etdirir. Ticarət kapitalını işlədən qazancları onu işlətdiyi müddətə və ya hasilatı əlinə keçənə qədər öz-özünə borc olaraq təşkil etdiyi dolanışığın yenidən əmələ gəlməsindən ibarətdir. Bu gəlirlər, o kapitalı istifadə edərkən çəkilməli olan xərcin bir hissəsinin geri ödənməsindən başqa bir şey deyil.

Sənətkarlarla manufakturaçıların əməyi, torpağın işlənməmiş məhsulunun bütün illik miqdarının dəyərinə heç bir zaman heç bir şey əlavə etməz. Onun bəzi bəlli hissələrinin dəyərini reallıqda çox artırır. Ancaq bir tərəfdən səbəb olduğu istehlak, tam o hissələrə əlavə olunduğu dəyər qədərdir. Bu şəkildə, məhsulun bütün miqdarının dəyəri, bu dəyərlə heç vaxt artmaz. Məsələn, krujevalı bir cüt manjeti tikən adam bəzən, bəlkə bir metr parçanın dəyərini otuz ingilis funtuna yüksəldər. Ancaq hər nə qədər ilk baxışda xam məhsulun bir hissəsinin dəyərini beləcə, hardasa yeddi min iki yüz artırmış görünsə də, həqiqətdə xam məhsulun bütün illik miqdarının dəyərinə bir şey əlavə etməz. O manjetin işlənməsi ona bəlkə iki illik əməyə başa gələr. Başa çatdıqda onun müqabilində əlinə keçən otuz funt, bu iş ilə məşğul olduğu iki ildə özü üçün təmin etdiyi vəsaitdən başqa bir şey deyil. Hər günlük, hər aylıq və ya hər illik əməyi ilə parçaya qatdığı dəyər, olsa-olsa həmin ərəfədəki istehlakın dəyərini əvəz edər. Deməli, torpağın işlənilməmiş məhsulunun illik bütün miqdarının dəyərinə, heç bir anda, heç bir şey artırmaz. Çünkü o məhsuldan davamlı olaraq istehlak etdiyi parça hər zaman, özünün dayanmadan istehsal etdiyi dəyəərə bərabərdir. Bu əhəmiyyətsiz, ancaq yüksək xərcli sənayedə işləyən adamların çox kasıb olması, gördükləri işin əvəzini, nadir hallarda dolanışığının dəyərini keçmədiyinə bizi inandıra bilər. Əkinçilərlə kənddəki muzdurların gördüyü işdə isə, vəziyyət əksinədir. O iş həm muzdurların sahibkarın rəislərin bütün istehlakını, bunların işləmələri və dolanışığı üçün çəkilən bütün xərci, tam olaraq yenidən qazanır; bundan başqa, torpaq sahibinin rentası da, nadir hallarda, o işin davamlı olaraq istehsal etdiyi bir dəyədir.

Sənətkarlar, manufakturaçılar və tacirlər, yaşadıkları cəmiyyətin gəlirini və sərvətini ancaq qənaətlə, yaxud sistemdə vurğulandığı kimi, kasıblıqla, yəni dolanışığlarına ayrılmış fondların bir hissəsindən uzaq duraraq artırma bilərlər. Onlar hər il bu fondlardan başqa bir şey istehsal etməzlər. Nəticə etibarilə, hər il həmin fondların bir hissəsini bir yana ayırmadıqca, bunların bir hissəsinin ləzzətindən özlərini məhrum etmədikə, işləmələri ilə yaşadıkları cəmiyyətin gəliri və sərvəti heç bir vaxt ən kiçik ölçüdə belə çoxalmaz. Əkinçilərlə kənd muzdurları isə, əksinə, onlar üçün ayrılmış bütün fondların hamısından faydalanır, eyni zamanda, cəmiyyətin gəlir və sərvətini çoxalda bilər. Bunların işləməsi öz dolanışığına ayrılardan başqa, hər il çoxalması cəmiyyətin gəlir və sərvətini artıran saf məhsul istehsal edir. Ona görə, İngiltərə və Fransa kimi çoxlu torpaq sahibi və təsərrüfatçılardan ibarət olan millətlər, işləyib faydalanmaqla varlana bilərlər. Hollandiya və Frankfurt kimi daha çox

sənətkar və sənayeçilərdən ibarət millətlər isə, əksinə yalnız qənaət və məhrumiyyətlə varlana bilirlər. Belə fərqli hal və şərtlər daxilində olan millətlərin gəlirləri necə bir-birindən fərqlidirsə, xalqların ümumi xüsusiyyətləri də fərqlidir. Əvvəlkilərdə əliaçıqlıq, ürəyiaçıqlıq və səmimiyyət, digərlərində isə, xəsislik, bayağılıq və ümumi şəkildə zövq almağın hər növündən qaçan qürurlu bir yönəliş, təbii olaraq o ümumi xüsusiyyətin bir hissəsini təşkil edir.

Tacirlər, sənətkarlar və sənayeçilər sinfi, başdan-ayağa digər iki sinfin, torpaq sahibləri sinfi ilə təsərrüfatçılar sinfinin hesabına dolanır və işləyirlər. İstehsalçı olmayan sinfin çalışdığı işin materiallarına və dolanışığın əsasını, o işdə işləyərkən istehlak etdiyi ehtiyatı və mal-qaranı bunlar verir. İstehsalçı olmayan sinfin həm bütün işçilərinin əməkhaqlarını, həm də bütün iş sahiblərinin mənfəətlərini sonda torpaq sahibləri ilə təsərrüfatçılar ödəyirlər. Həmin işçilərlə, onları işlə təmin edənlər əslində, torpaq sahibləri ilə təsərrüfatçıların mizdurlarıdır.

Bunların ikisi də çox rahatdırlar, çünki rəhbərlərin əməyi ilə keçinirlər. Əməklərinin səmərəsizliyi bir-birindən geri qalmaz, əməkləri torpağın işlənməmiş məhsulunun toplam dəyərində heç bir şey əlavə etməz. Həmin ümumi məhsulun dəyərini artırmazdan əlavə, onun içindən çıxardılmış ödənilməli olan xərc əmələ gətirirlər.

Ancaq məhsuldar olmayan sinif, digər sinif üçün çox faydalıdır. Tacirlərin, sənətkarların və sənayeçilərin işləməsi nəticəsində, torpaq sahibləri ilə təsərrüfatçılar, ehtiyacları üçün lazım gördükləri xarici əmtəələr və ya öz ölkələrinin işlənməmiş məhsulu olsun, bacarıqsız və təcrübəsizcəsinə birini idxala və ya digərini özləri düzəltməyə çalışdıqları halda, xərcəməli olacaqları əməklərinin daha az miqdarını məhsulu ilə satın ala bilirlər. Əksinə özlərini torpağın əkilib-biçilməsindən uzaq tutacaq çoxlu qayğını, təsərrüfatçılar məhsuldar olmayan sinif vasitəsilə başlarından atmış olurlar. Bu şəkildə maneəsiz, işə döndürülən əllə yetişməklə, yetişdirmək imkanını tapdıqları məhsulun üstünlüyü, məhsuldar olmayan sinfin dolanışığının və işlədilməsinin, istər mülk sahiblərinə, istər özlərinə başa gələn bütün xərcin ödənməsinə artıqlaması ilə yetər. Tacirlərin, sənətkarların və manufakturaçıların işləməsi baxımından bütünlüklə məhsuldar olmamaqla bərabər, beləcə dolayı şəkildə torpaq məhsulunun artırılmasına yardım edir. Məhsuldar əməyin əsas işi olan torpağın becərilməsinə həsr edilmək məqsədilə sərbəst buraxmaqla, onun istehsal gücünü artırır; bu şəkildə, kotanla heç bir əlaqəsi olmayan insanın əməyi nəticəsində iş daha məhsuldar olur.

Tacirlərin, sənətkarların və manufakturaçıların işini hər yolla yavaşıtmaq və axsatmaq sahibləri ilə təsərrüfatçıların işinə yaramır. Bu məhsuldar olmayan sinfin faydalandığı əlavələr nə qədər çoxalarsa, o sinfi meydana gətirən növbə-növ peşələrdə rəqabət bir o qədər artar. Digər iki sinif, istər xarici məhsullar, istərsə də ölkələrinin işlənmiş məhsulu ilə ehtiyaclarının ödənməsi ucuz başa gələr.

Digər iki sinfi əzməyin, məhsuldar olmayan sinfə heç bir faydası olmaz. Məhsuldar olmayan sinfi yetişdirən torpağın artıq məhsulu, yaxud əvvəl təsərrüfatçıların, ondan sonra mülk sahiblərinin dolanışığı ödəndikdən sonra yerdə qalan hissədir. Artıq qalan bu hissə nə qədər çox olarsa, o sinfin gəliri və işi də bir o qədər bol olar. Hər üç sinfi birdən ən təsirli şəkildə rifahın ən yuxarı səviyyəsinə çatdırmağın ən asan yolu, qüsursuz məhkəmənin, tam azadlığın və bərabərliyin tam şəkildə təmin olunmasıdır.

Hollandiya və Hamburq kimi, daha çox qeyri-məhsuldar sinifdən ibarət olan ticarətçi dövlətlərin tacirləri, sənətkarları və sənayeçiləri, eyni tərzdə başdan-ayağa torpaq sahibləri ilə təsərrüfatçıların hesabına öz həyatlarını davam etdirib işləyirlər. Yalnız bu fərqlə ki, tacirlərə, sənətkarlara və sənayeçilərə işləyəcəkləri vasitələrin və dolanacaqları fondları tədarük edən torpaq sahibləri ilə təsərrüfatçıların çoxu, başqa ölkələrin əhalisi və başqa hökumətlərin vətəndaşları onlara uyğun olmayan bir vəziyyətdədirlər.

Ancaq bu cür merkantilist dövlətlər əvvəlki ölkələrin əhalisi üçün çox faydalıdır. Bunlar olduqca vacib ehtiyacları çox rahat ödəyə bilər. Həmin ölkələrin əhalisi tərəfində ölkə daxilində olduğu zaman, aparılan siyasətin hansısa bir nöqsanına görə xaricdəki tacirlərin, sənətkarların və sənayeçilərin yerini doldururlar.

Belə demək olarsa, o torpaqçı millətlər üçün, belə "ticarətçi" dövlətlərin çalışmasını, onların ticarətlərinə, yaxud verdikləri məhsullara yüksək əlavələr qoyaraq axsatmaqla, ya da korlamaqla heç vaxt xeyir tapmaz. Bu cür rüsumlar həmin məhsulları bahalaşdırdığı üçün, əvəzində o əmtələri satın alındığı öz torpaqlarının məhsul artığının, yaxud bunun, eynilik təşkil edən həqiqi dəyərini azaltmaqdan başqa bir işə yaramaz. Bu cür əlavələr, məhsul artığının çoxalmasını, dolayısı yolla öz torpaqlarının abadlaşdırılmasını və işləməsinə axsatmağa yaraya bilər. O məhsul artığının dəyərini artırmaq, onun çoxalmasını, nəticədə öz torpaqlarının abadlaşdırılmasını və əkilib-biçilməsinin artmasını təşviq etmək üçün ən təsirli yol, əksinə olaraq bütün belə "ticarətçi" millətlərin ticarətini məhdudiyətsiz azad buraxır.

Bu məhdudiyətsiz ticarət sərbəstliyi, hətta yurdlarında çatışmayan bütün tacirləri, sənətkarları və sənayeçiləri növbəsi gələndə tədarük edib, orada hiss etdikləri bu vacib boşluğu, ən uyğun və ən faydalı şəkildə doldurmaq üçün ən qısa yol olar.

Torpaqlarının məhsul artığının dayanmadan artımı, zamanla torpağın abadlaşdırılmasında və işlənməsində adət edilmiş mənfəət səviyyəsi ilə istifadə edilə biləcək kapitaldan daha böyük bir kapital əmələ gətirir. Bunun artıq hissəsi isə, təbii ki, özü-özlüyündə daxildəki tacirlərin, sənətkarların və sənayeçilərin işlədilməsinə gedər. Ancaq həm işləyəcəkləri alətləri, həm dolanacaqları vəsaitləri ölkə daxilində tapanda bu onlar üçün daha az sənət və əl yatqınlığı ilə də olsa, bunların hər ikisini çox uzaqlardan gətirmək məcburiyyətində olan “ticarətçi” dövlətlərin oxşar sənətkar və tacirləri qədər ucuz qiymətə işləməyə daha tez razı olurlar. Bacarıq və peşəkarlığın çatışmazlığı səbəbindən bir müddət o qədər ucuz işləməyə belə, ölkə daxilində reallaşdırma imkanı tapdıqları üçün, hazırladıqlarını “ticarətçi” dövlətlərin sənətkarları ilə sənayeçilərinin bazara ancaq bu qədər məsafədən gətirilə bilən məhsullar qədər ucuz sata bilirlər. Bacarıq və peşəkarlıqları inkişaf etdikcə də, çox keçmədən daha ucuz qiymətə sata bilirlər. Bilavasitə, bu cür “ticarətçi” dövlətlərin sənətkar və sənayeçiləri, bu “torpaqçı” millətlərin bazarında rəqabətlə tez qarşılaşırlar. Onlardan daha ucuz qiymətə satış aparıldığından, çox keçməmiş mövqelərini itirib və oradan tamamilə xaric olunurlar. Bu “torpaqçı” millətlərin məhsullarında peşəkarlığın çox yavaş inkişaf etməsindən irəli gələn ucuzluq səbəbindən, zamanla bunların satışı daxili bazardan ətrafa yayılaraq, bir çox xarici bazarlara çatar. Oradan bu cür “ticarətçi” millətlərin bir çox məhsulunu eyni şəkildə xaric edər.

O “torpaqçı” millətlərin istər işlənmiş, istərsə də işlənməmiş məhsulundakı bu daimi artım, vaxtı gələndə həm kənd təsərrüfatında, həm də sənayedə həmişəki mənfəət səviyyəsilə istifadə edilə biləcəyindən daha böyük kapital əmələ gətirir. Bu sərmayənin artığı, təbii ki, xarici ticarətə yönəlir; aid olduğu ölkənin işlənmiş və işlənməmiş məhsulundan daxili bazar tələbini keçən hissəsinin, xarici ölkələrə ixracında istifadə olunur. “Ticarətçi” millətlərin tacirlərinə görə, “torpaqçı” millətin tacirlərinin, ölkələrinin məhsulunu ixracı haqqında, eyni ilə sənətkar və manufakturaçıların belə millətlərin sənətkar və sənayeçiləri qarşısında olduğu kimi bir üstünlüyü olur. Bu üstünlük əvvəlkilərin uzaqlarda axtarmalı olduqları gəmi yükünü, alət və ərzaqları onların ölkə daxilində tapmaq rahatlığıdır. Nəticədə, gəmiçilikdə geri olan bacarıq və ustalıqları ilə, o yükü xarici bazarlarda bu cür ticarətçi millətlərin tacirləri qədər

ucuz qiymətə sata bilirlər. Eyni səviyyədə bacarıq və ustalıqla daha ucuz sata bilmək imkanları belə olur. Buna görə də, çox keçməmiş xarici ticarətin bu sahəsində həmin “ticarətçi” millətlərlə rəqabət aparıb, vaxtı gələndə onları tamamilə oradan xaric edərlər.

Deməli, bu “açıq ürəkli və alicənab” sistemə görə “torpaqçı” bir millət üçün, öz aralarından tacir, sənətkar və sənayeçi yetişdirə bilməyin ən əlverişli yolu, bütün digər millətlərin tacirlərinə, sənətkarlarına və sənayeçilərinə qeyri-şərtsiz ticarət imkanı verməkdir. Bu şəkildə, xalqın torpağının məhsul artığının dəyərini artırır, onun davamlı artımı, ehtiyac duyduğu bütün tacirləri, sənətkarları və manufakturaçıları vaxtı gələndə istər-istəməz yetişdirəcək bir fondu yavaş-yavaş əmələ gətirir.

“Torpaqçı” bir millət, bunun əksinə olaraq ya yüksək əlavələrlə, ya da qadağalarla xarici millətlərin ticarətini sıxışdıran kimi, öz mənfəətini iki fərqli şəkildə istər-istəməz azaldar. Birincisi, bütün xarici əmtələrin və cürbəcür məhsulların qiymətini artırmaq müqabilində bu xarici əmtələri satın aldığı, öz torpağının məhsul artığının həqiqi dəyərini, təbii olaraq aşağı salar. İkincisi, daxili bazarda öz tacirlərinə, sənətkarlarına və sənayeçilərinə bir növ inhisarçılıq təqdim etməklə, səmərəli gəlir səviyyəsinə nisbətə ticari mənfəəti yüksəldir, dolayısıyla əvvəl təsərrüfatda istifadə edilmiş sərmayənin ya bir hissəsini oradan çəkər, ya da həmin vəziyyətilə istifadə olunacaq kapitalın bir hissəsini istifadədən məhrum edir. Bu vəziyyətdə bu siyasət, iki müxtəlif şəkildə, yəni birincisi məhsulun həqiqi dəyərini azaldıb, beləcə mənfəət dərəcəsini aşağı salmaqla; ikincisi, bütün digər işlərdə mənfəət səviyyəsini yüksəltməklə təsərrüfata mane olur. Təsərrüfatın gəliri, necə var elə olacağına görə azalır, ticarətlə sənayenin qazancı isə artır. Beləcə, hər kəsin mənfəəti nəticəsində, istər kapitalı, istərsə də əməyini əlindən gəlidiyi qədər təsərrüfatdan digər işlərə yönəltməyə məcbur olur.

Bu təhrikedici tədbirlərlə, “torpaqçı” hər bir millətin, hər nə qədər öz içindən sənətkarlar, manufakturaçılar və tacirlər yetişdirə bilməsi, ticarət sərbəstliyi ilə edə biləcəyinə görə bir qədər tez olmalı olsa da, bu məqam bir az mücərrəddir, onları, belə demək mümkündürsə, zamanı gəlmədən yetişdirmiş olar. Bir işin canlanmasını çox tezləşdirərkən, daha dəyərli başqa birini axsadır. Sadəcə işləməyi təmin edən kapitalı normaldakı mənfəətlə yanaşı, geri gətirməklə qalan bir iş növünü lazım olduğundan çox canlandırmaqla, o kapitalı qazancı ilə birlikdə çıxartmaqdan əlavə, eyni şəkildə ərazi sahibinə təmiz məhsul, əlavəsiz renta verən bir işi zəiflədir. Tamamilə səmərəsiz olan əməyi daha çox dəstəkləyərək səmərəli əməyin inkişafını gerilədir.

Torpağın illik məhsul toplamının bu sistemə görə, adı çəkilən üç sinif arasında nə şəkildə bölüşüldüyünü və səmərəsiz olan sinfin əməyinin, o toplamı heç bir şəkildə artırmadan, necə təkə öz istehlak dəyərinin ödəməklə kifayətləndiyini, bu sistemin çox ağıllı və uzaqgörən qurucusu cənab Quesnai bir neçə düstur şəklində ifadə edir. Bu düsturların ən başda gəlməsi üçün, “İqtisadi cədvəl” xüsusilə üstün mövqeyə qoyduğu, birincisi, ən üstün sərbəstlik və dolayısıyla ən yüksək rifah içində illik məhsulun mümkün olan ən böyük mümkün məhsulu verə bildiyi və hər sinfin illik bütün məhsuldan haqqı ilə illik öhdəsinə düşən paydan faydalandığı vəziyyətdə, onun fikrinə görə bu bölgünün necə baş tutduğunu göstərməkdir. Daha sonra gələn bir sıra düsturlar, fərqli məhdudiyyət və nizamlamaların olduğu bir vəziyyətdə, bu paylaşmanın onun büdcəsinə görə həyata keçirilməsi şəklini göstərməkdir. Burada ya mülk sahibləri sinfi, ya qeyri-məhsuldar sinif təsərrüfatçılar sinfinə görə daha çox himayəçilik edir və bunlardan biri, məhsuldar sinfin haqqı olan paya müəyyən qədər əl uzatmaqdadır. Ən qüsursuz sərbəstliyin təyin edəcəyi bölgüyə qarşı hər bu cür etiraz, hər təcavüz, bu sistemə görə illik məhsulun dəyərini və toplamını ildən-ilə müəyyən qədər azaltmaqla, istər-istəməz cəmiyyətin sərvətində və gəlirində tədricən azalmaya səbəb olur. Elə bir azalma ki, inkişafı o təcavüzün dərəcəsinə, ən qüsursuz sərbəstliyin bərqərarı, təbii bölgünün çox və ya az pozulmasına görə, daha sürətli və ya daha yavaş olmalıdır. Bu daha sonrakı düsturlar, o sistemə görə, bu təbii bölgünü fərqli şəkildə pozulmuş dərəcələrinə uyğun olan fərqli dərəcələrini göstərməkdir.

Bəzi “doktrinyoz” həkimlər, elə görünür insan bədəni üçün istər-istəməz bir narahatçılıq və ya xəstəlik sağlamlıqda ən kiçik nasazlığını, o kənarlaşma dərəcəsində doğurduğu, çox diqqətli bir pəhriz və idman hərəkət rejimi olmazsa düşünülür. Ancaq fərqli rejimlərdə, hətta hər yöndən sağlığa yararlı olmayan çox uzaq olan rejimlərdə belə, insan bədənin ən sağlam vəziyyətini heç olmasa görünüşə baxanda qoruduğu təcrübə ilə sübut edilmişdir. Elə bil, insan bədəninin sağlam vəziyyətində, pis rejimin mənfi təsirlərinin də bir neçə yöndən ya qarşısını almağa, ya düzəltməyə gücü çatan, bilinməyən bir “müdafiyyə cövhəri” vardır. Nəzəriyyəçi həkim olan cənab Kene, elə görünür ki, dövlətinancaq çox diqqətli bəlli bir rejim altında, yəni məhdudiyyətsiz sərbəstliyin və qüsursuz məhkəmənin əksiksiz rejimi altında inkişaf edəcəyini düşünmüşdür. O dövlətin əsasında, hər insanın öz vəziyyətini düzəltmək üçün daimi olaraq göstərdiyi səyin, bir dərəcəyə qədər həm tərəfkeş, həm sıxıcı olan bir iqtisadiyyatın mənfi təsirlərini bir çox yöndən qarşısını

alacaq gücdə bir “müdafiyyə cövhərinin” olduğunu hiss etmir. Belə bir iqtisadiyyat bir millətin sərvət və rifah yolundakı inkişafını, heç şübhəsiz, az-çox gecikdirməklə yanaşı, tamamilə durdurmağa heç vaxt yetərli olmaz. Bir millət, tam sərbəstlikdə və qüsursuz məhkəmədən faydalanmadan rifaha çata bilməsəydi, dünyada heç bir millət rifah üzü görməzdi. Ancaq nə yaxşı ki, Uca Yaradan, yaratdığı bədəndə, insanın tənbelliyindən və səbirsizliyindən irəli gələn mənfi təsirləri düzəltmək üçün necə geniş hazırlıqlar görmüşsə, ona oxşar olaraq, dövlət varlığı içində, onun ağılsızlığından və ədalətsizliyindən irəli gələn pis təsirləri də, onun rifahı üçün zamanla aradan qaldırır.

Ancaq bu sistemin əsas yanlışlığı, elə görünür ki, sənətkarlar, sənayeçilər və tacirlər sinfini başdan-ayağa səmərəsiz olan keyfiyyətdə göstərməsidir. Onları belə göstərməyin ləyaqətsizliyini, aşağıdakı nöqtəyi-nəzərlər isbat edə bilər.

Əvvəlcə, bilindiyi kimi, bu sinif öz illik istehlakının dəyərini hər il yenidən qazanır və heç olmasa özünü təmin edən xammalın və ya kapitalın varlığını qoruyub saxlayır. Ancaq sırf buna görə, o sinfə səmərəsiz demək çox yersiz görünür. Yalnız, ata ilə ananın yerini tutacaq bir oğulla bir qız olsa və insan nəslinin sayını artırmayaraq, əvvəlki kimi davam etdirsə də bir evliliyə səmərəsiz demək düzgün olmaz. Həqiqətdə, əkinçilərlə kənddəki muzdurlar, özlərini dolandıran sərmayədən başqa, torpaq sahibi üçün hər il yenidən təmiz məhsul, maneəsiz rentə əmələ gətirirlər. Üç uşağı olan ailə, yalnız iki uşağı olan bir ailədən say baxımından daha məhsuldar olduğu kimi, əkinçilərlə kənddəki muzdurların əməyi də, sənətkarların, sənayeçilərin və tacirlərin əməyinə görə heç şübhəsiz daha məhsuldardır. Ancaq birində məhsulun üstün olması, digərini səmərəsiz və qeyri-məhsuldar adlandırmağa heç bir əsas vermir.

İkincisi, elə görünür ki, sənətkarları, manufakturaçılar və tacirləri adi xidmətçilərlə bir tutmaq, bu səbəbdən heç uyğun olmaz. Xidmətçilərin əməyi, özlərini təmin edən fondun vəsaitlərini bərpa etmir. Onların dolanışığ xərclərinin hamısı sahibkarlar tərəfindən təmin olunub, gördükləri iş, bu xərci ödəyə bilməz. O işi, adətən görülməsi ilə aradan qaldırılması, ayrı-ayrı xidmətlər təşkil edir və onların xərcləri ilə dolanışıqlarının dəyərini bərpa edə biləcək satış üçün nəzərdə tutulmuş bir məhsuldan ibarət deyildir. Bu səbəbdən, bu kitabın məhsuldar olan və olmayan əməyi, nəzərdən keçirdiyim hissəsində tacirləri, sənətkarları və manufakturaçıları məhsuldar, xidmətçiləri isə, səmərəsiz sinfə daxil etdim.

Üçüncüsü, tacirlərin, sənətkarların və manufakturaçıların əməyini cəmiyyətin həqiqi gəlirini artırmadığını demək, hər nəyə əsaslanmasından asılı olmayaraq düzgün deyil. Məsələn, bu sistemdə əsas sayıldığı kimi, bir sinfin gündəlik, aylıq və illik istehlakının dəyərini eynilə gündəlik, aylıq və illik istehsalına bərabər qəbul etsək, bu onun əməyi, cəmiyyətin gəlirinə, torpağı ilə əməyinin illik məhsulunun həqiqi dəyər həcminə heç nə əlavə etmir demək deyil. Məhsulun toplanmasından sonrakı ilk altı ayda, on funtluq iş görən sənətkar eyni vaxt ərzində on funtluq ehtiyat və digər zəruri maddələr istehlak etsə də, həqiqətdə, cəmiyyətin torpağı ilə əməyinin illik məhsuluna on funtluq dəyər qatar. Buğda ehtiyatından və digər zəruri maddələrdən, on funt dəyərində altı aylıq bir gəliri istehlak edərkən ya özünə, ya da bir başqasına ona bərabər olan bir altı aylıq gəlir satın ala biləcək eyni dəyərdə bir məhsul meydana gətirir. Onda bu altı ayda istehsal olunan ilə istehlak olunanın dəyəri on funt yox, iyirmi manatdır. Əslində, bu dəyər heç vaxt on funtdan artıq olmaya da bilər. Ancaq sənətkarın istehlak etdiyi on funtluq buğda ehtiyatı və digər məcburi maddələri bir əsgər, yaxud adi bir xidmətçi istehlak etsəydi, illik məhsuldan altı ayın sonunda qalan hissənin dəyəri, sənətkarın əməyi vasitəsilə həqiqətdə olduğundan on funt əksik olardı. Deməli, sənətkarın istehsal etdiyi dəyəri hər hansısa bir anda istehlak etdiyi dəyərdən artıq hesab edilsə belə, bazardakı əmtəələrin həqiqi dəyəri onun istehsal etdiyindən hər zaman daha çoxdur.

Bu sistemi dəstəkləyənlər, tacirlərin, sənətkarların və manufakturaçıların istehlakı, istehsalının dəyərinə bərabərdir deyərək, onlar, ehtimal ki, sadəcə bunların gəlirinin, yaxud istehlakına ayrılan miqdarının eyni olduğunu nəzərdə tuturlar. Ancaq demək istədiklərini daha aydın şəkildə bəlli edib, sadəcə, gəliri istehsal etdiyinin dəyərinə bərabərdir desələr, bu gəlirdən təbii olaraq ediləcək qənaətin, cəmiyyətin əsl sərvətini istər-istəməz artırmalı olduğu, oxucunun tez ağına gəlir. Bu halda, ortaya mübahisəli bir şey atmaq üçün, arzularını dedikləri şəkildə açıqlamalı idilər. İşlər əslində onların hesab etdikləri kimi də olsa, bu mübahisənin sona çatmayacağı göz qabağındadır.

Dördüncüsü, əkinçilərlə kənddəki muzdurlar, yaşadıqları cəmiyyətin həqiqi gəlirini, torpağı ilə əməyinin illik məhsulunu qənaət etmədən, tacirlər, sənətkarlar və manufakturaçılar daha çox artırma biləcək vəziyyətdə deyildilər. Bu cəmiyyətin torpağı ilə əməyinin illik məhsulu ancaq iki şəkildə, ya cəmiyyətdə həqiqətən yetişməkdə olan faydalı əməyin məhsuldar güclərindəki bir yeniliklə, ya da, o əməyin miqdarındakı çoxalma ilə arta bilər.

Faydalı əməyin məhsuldar qüvvələrdəki inkişaf, əvvəlcə işçinin əməyindəki irəliləyişdən, sonra işçinin üzərində işlədiyi avadanlığın təkmilləşməsindən asılıdır. Ancaq sənətkarlar manufakturaçıların əməyinin daha dar hissələrə ayrılması və fəaliyyət baxımından hər işçinin əməyinin əkinçilərlə muzdurların əməyinə görə daha sadə vəziyyətə salınması mümkün olduğu kimi, hər iki növ yenilikdə də, daha çox yüksək səviyyəyə çatması mümkündür. Ona görə sənətkar və manufakturaçı sinfin, bu baxımdan heç vaxt üstünlüyü ola bilməz.

Bu cəmiyyət içində tədbirli şəkildə istifadə olunan faydalı əmək miqdarındakı artım, bütünlüklə, o əməyi işlədən kapitalın miqdarından asılıdır. O kapitaldakı artım, yenə o sərmayənin istifadə edilməsini idarə edib tənzimləyən bəlli şəxslərin, yaxud bunu onlara borc olaraq verən başqalarının gəlirindən edilən qənaətlərə tamamilə bərabər olmalıdır.

Bu sistemin qəbul etdiyi kimi, tacirlər, sənətkarlar və manufakturaçılar qənaətə, torpaq sahibləri ilə müqayisədə daha uyğun olsalardı, bunların yaşadıkları cəmiyyət içində istifadə olunan faydalı əmək miqdarını artırmaları, dolayısı ilə də o cəmiyyətin həqiqi gəlirini, torpağı ilə əməyinin illik məhsulunu çoxaltmaları ehtimal olunur.

Beşincisi və sonuncusu: bu sistemin hesab etdiyi kimi, hər ölkənin əhalisinə aid gəlirin, sadəcə işləməsinin insanları təmin edəcəyi dolanışiq vasitələri miqdarından ibarət olduğunu qəbul etsək, bu düşüncəyə əsaslanaraq belə sənayeçi və ticarətçi bir ölkənin gəliri, digər cəhətlər eyni olmaq şərtilə, ticarəti və ya manufakturası olmayan bir ölkənin gəlirinə görə hər zaman daha çox olmalıdır. Ticarət və manufaktura vasitəsilə hər il bir ölkəyə, aktual olaraq əkilib-biçilmə vəziyyətinə görə, torpaqlarının verə biləcəyindən daha çox dolanışiq məhsulları idxal edilə bilər. Bir şəhərin əhalisi, əlində çox vaxt öz torpağı olmadığı halda, işləməsilə başqalarının torpağının xam məhsulundan həm işinin vəsaitlərini, həm də dolanışığını təmin edəcək miqdarı əldə edir. Bir şəhər qonşularına nisbətdə hər zaman nə isə, digər müstəqil dövlətlərlə, ölkələrlə müqayisədə də bir müstəqil dövlət və ölkə çox vaxt elə ola bilər. Necə ki, Hollandiya, dolanışiq vasitələrinin çoxunu bu şəkildə başqa ölkələrdən, canlı heyvanları Holstein ilə Yutlandiyadan, buğda ehtiyatını, Avropa ölkələrinin, demək olar ki, hamısından gətirir.

Manufaktura məhsulunun az miqdarına çox miqdarda xam məhsul satın almaq olar. Buna görə, ticarət və sənaye ilə məşğul olan ölkə, öz manufaktura məhsulunun kiçik bir hissəsi ilə, başqa ölkələrin xam məhsulunun, təbii ki, böyük bir hissəsini satın alır. Ancaq ticarəti və manufakturası olmayan bir ölkə, əksinə, manufaktura məhsulunun böyük

bir hissəsini xərcləməklə, başqa ölkələrin manufaktura məhsulunun az bir hissəsini satın almaq məcburiyyətindədir. Biri sayca daha az insanın dolanışığını və rahatlığını təmin edə biləcək məhsulu ixrac edərək, çox sayda insanın dolanışığı və rahatlığı üçün vasitələri idxal edir. Birinin əhalisi, gündəlik əkin-biçin vəziyyətinə görə torpaqlarının verə bildiyindən çox dolanışığı vasitəsindən, hər zaman faydalanmaqdadır. Digərinin əhalisi isə bunun daha azından faydalanmaq məcburiyyətindədir.

Yenə də, iqtisad elmi mövzusunda indiyədək yazılanlar içində bu sistem, bütün qüsurları ilə birlikdə həqiqətə ən çox yaxın olanıdır, bu səbəbdən, o çox əhəmiyyətli elmin əsaslarını diqqətlə incələmək istəyən hər kəs tərəfindən üzərində dayanmağa hər zaman dəyər. Torpağa xərclənən əməyi yeganə məhsuldar əmək olaraq göstərərək öyrətdiyi fikirlər, bəlkə də lazım olduğundan çox dar və məhduddur.

Amma millətlərin sərvəti sərf olunmaz pul vəsaitindən deyil, cəmiyyətin əməyi ilə hər il yenidən istehsal olunan istehlak mallarından ibarətdir və məhdudiyətsiz sərbəstliyi, bu illik istehsalı çox böyük vəziyyətə gətirəcək tək mümkün çarə olaraq görməklə öyrətdiyi, görünür ki, hər baxımdan, açıqürəkli və əliaçıq olduğu qədər, xətdən da uzaqdır. Həmin sistemin tərəfdaşları olduqca çoxdur. İnsanlar paradokslara düşkün və qaragüruhun ağıl işlədə bilmədikləri şeyləri başa düşürmüş kimi görünməyə çalışdıqları üçün, onun manufakturaçı əməyinin qeyri-məhsuldar xüsusiyyətilə əlaqədar mübahisəli iddiasının, tərəfdaşlarının olmasında bəlkə də az rol oynamayıb.

Bunlar bir neçə ildən bəri fransız ədəbiyyat aləmində “Ekonomistlər”¹ adı ilə tanınan çox tanınmış bir məktəb qurublar. Bir tərəfdən, əvvəllər heç dərinliyi ilə incələnməmiş bir çox mövzuları mübahisə aləti etmək, digər tərəfdən, kənd təsərrüfatı lehinə ictimai idarətməyə təsir edərək, qurduqları işlər ölkələrinə xeyli fayda vermişdir. Bir də ki, Fransanın kənd təsərrüfatı, əvvəlcədən içindən çıxarılmadığı çətinliklərin bir çoxundan onların bu çətinlikləri ortaya qaldırmaları hesabına qurtulmuşdur. Ərazinin gələcəkdəki sahibinə şamil olunan rent müqaviləsinin bağlana biləcəyi müddət, doqquz ildən iyirmi yeddi ilə qədər artırılmışdır. Krallıq ölkəsində bir ildən digərinə buğda ehtiyatını saxlamağa illərlə qoyulmuş məhdudiyətlər tamamilə ləğv edilmiş, bütün fəvqəladə hallarda, ehtiyatın hamısı ilə xarici ölkələrə ixracı, ölkənin orta qüvvəli olaraq müəyyən edilmişdir. Lazımınca “Siyasi iqtisad” adı verilən şeydən, yaxud millətlərin sərvətinin mahiyyəti və səbəblərindən əlavə, ayrıca

¹ İqtisadçılar.

mülkü hökumət sisteminin hər sahəsinə toxunan çox sayda əsərlərində, bu sinif tam inamla və bəlli bir dəyişiklik olmadan, tamlığı ilə cənab Keneyə aid olan nəzəriyyənin arxasınca gəlir. Elə olduğu üçün, əsərlərinin çoxunda, bir-birinə müqayisədə fərq azdır. Bu sistemin ən açıq və mənası bir-birinə ən yaxın olan xülasəsi, bir vaxtlar Martinikoda idarəçilik etmiş olan cənab Mercier de la Rivièrenin yazdığı, “Siyasi cəmiyyətlərin təbii və zəruri quruluşu” adlı kiçik bir kitabda tapmaq olar. Çox təvazökar və mehriban olan ustadlarına qarşı bütün bu məzhəbin bəslədiyi heyranlıq, köhnə filosofların hansısa birinin öz sistemlərini quranlanlara bəslədiyindən az deyildi. Çox tələbkar və bəyənilməyə dəyən bir yazıçı olan Markiz Mirabo: “Dünya qurulandan siyasi cəmiyyətləri varlandırır, onları nizam-intizama salan bir çox digər ixtiralarla yanaşı, o cəmiyyətləri çoxu etibarilə qərarlılığa qovuşduran üç böyük ixtira olmuşdur” deyir. “Birincisi, insan nəslinə qanunlarını, sözləşmələrini, tarixlərini və ixtiralarını, dəyişdirmədən ötürmə gücünü yeganə olaraq verən yazıdan istifadədir. İkincisi, mədəni cəmiyyətlər arasında bütün əlaqələri birləşdirən pulun ixtirasıdır. Digər iki ixtiranın nəticəsi olub, hər ikisinin də məqsədini tamamladığı üçün onları tamamlayan, üçüncüsü, yüzilliyimizin böyük ixtirası, bəhrəsini ancaq bizdən sonra gələnlərin görəceyi “İqtisadi cədvəldir”.

Müasir Avropa dövlətlərinin iqtisadiyyatı, şəhərlərin məşğuliyyəti olan manufakturanı və xarici ticarəti, kəndlərin məşğuliyyəti olan təsərrüfata görə daha çox himayə etdiyi kimi, digər millətlərin iqtisadiyyatı da, fərqli bir yol tutaraq, manufakturdan və xarici ticarətdən daha çox kənd təsərrüfatını himayə etmişdir.

Çinin yeritdiyi siyasət, bütün digər peşələrdən çox, əsas təsərrüfatı göz önünə almaqdadır. Avropanın çox yerində bir sənət sahibinin vəziyyəti, torpağı istifadə edilən birinə görə nə qədər üstündürsə, Çində də, torpağı işlədilən bir insanın vəziyyəti, bəzi şayiələrə görə, sənət sahibininkindən o qədər üstündür. Çində hər kəs ya mülk olaraq, ya renta ilə kiçik bir torpaq sahəsi ələ keçirmək üçün çalışmış, renta müqavilələri orada daha mülayim şərtlərlə və renta sahiblərinin hüquqları tam qorunaraq bağlanmış. Çinlilər xarici ticarətə çox əhəmiyyət verməzlər. Rus səfiri cənab de Lange ilə danışıqdan Pekin naringilərinin xarici ticarətdən, “sizin səfil ticarət!” deyə danışmaları adət halını almışdır. Yaponiya ilə olan ticarətdən əlavə, çinlilərin öz gəmiləri ilə xaric ticarəti azdır, ya da heç olmur. Hətta xarici millətlərin gəmilərini, ölkələrinin ancaq bir iki limanına girməyə icazə verirlər, dolayısı ilə, Çində xarici ticarət, istər Çin gəmiləri, istərsə də xarici gəmilər ilə daha sərbəst aparıldığı zaman, təbii

olaraq yayılacağı mühitdən daha çox dar bir mühit daxilində sıxışib qalmaqdadır.

Kiçik bir həcm daxilində çox böyük bir dəyər ehtiva edən və elə olduğu üçün manufaktura məhsulunun çoxuna görə daha az xərclə ölkədən-ölkəyə daşına bilən məhsullar, demək olar ki, bütün ölkələrdə, xarici ticarətin əsas təminatıdır. Bundan başqa, daxili ticarət üçün Çinə görə imkanları və vəziyyətləri daha əlverişsiz olan ölkələrdə məhsullar, adətən xarici ticarətin dəstəyinə ehtiyac duymaqdadır.

Ya dar daxili bazarı ancaq təmin edə bilən ölkələrdə, ya da bir şəhərlə digəri arasındakı nəqliyyat, hər hansısa bəlli bir yerin məhsullarının, ölkənin təşkil edə bildiyi daxili bazarın tamamından istifadəsini imkansızlaşdıracaq qədər çətin olan ölkələrdə, geniş bir xarici bazar olmadan bunlar kifayət qədər inkişaf edə bilməzlər.

Unutmaq olmaz ki, manufaktura fəaliyyətinin tam inkişafı, tamamilə iş bölgüsünə əsaslanır. İş bölgüsünün hər hansısa bir manufakturaya nə dərəcədə daxil ola biləcəyi isə əvvəlcədən göstərilmişdi və bunu istəməz bazarın genişliyi müəyyənləşdirir. Ancaq Çin imperiyasının genişliyi, əhalisinin çox olması, fərqli ərazilərindəki iqlimin və dolaşmasıyla istehsallarının çoxnövçülüüyü, bunların arasında su yolu ilə nəqliyyatın asanlığı, o ölkənin daxili bazarını, yetərincə böyük manufakturanı təkbaşına təmin edəcək, çox incə və əhəmiyyətli əmək bölgüsünə yetəcək qədər böyütməkdədir. Ayrı-ayrı Avropa ölkələrinin bütün bazarı bir yerə toplansa, böyüklükdə Çinin daxili bazarı, bəlkə də ondan geri qalmaz. Ancaq bu geniş daxili bazara dünyanın digər hissələrinin bazarına təsir edəcək daha geniş bir xarici ticarətin çox hissəsi Çin gəmiləri ilə edilməsinə baxmayaraq, Çinin manufakturasını çox artırıb sənayenin işləməsini məhsuldar qüvvələrin çox inkişaf etdirməməsi mümkünsüz kimidir. Dənizlərdə daha bol gedib-gəlməklə, çinlilər həm başqa ölkələrdə faydalanılan fərqli dəzgahların hamısını özləri həm istifadə etməyi və düzəltməyi, həm dünyanın ayrı-ayrı yerlərində tətbiq olunan digər sənət inkişafını, təbii olaraq öyrənirlər. Çinlilərin bu gedişlə Yaponiyadan başqa hər hansı bir millətdən nümunə alaraq inkişaf etməkləri üçün əllərində imkan var.

Qədim Misirin və Hindistandakı Gentoö hökumətinin yeritdiyi siyasət də, elə görünür ki, bütün digər işlərdən daha çox kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmişdir.

İstər Qədim Misirdə, istərsə də Hindistanda əhalinin hər biri atadan oğula özünü bəlli bir işə və ya fəaliyyət sinfinə həsr edən fərqli qəbilələrə ayırmışdır. Bir kahinin oğlu istər-istəməz kahin, zabitin oğlu zabit,

muzdurun oğlu muzdur, toxucunun oğlu toxucu, dərzinin oğlu dərzi və s. olurdu. Hər iki ölkədə ən başda kahinlər sinfi, ondan sonra zabitlər sinfi gəlirdi. Əkinçilər və muzdurlar sinfi hər iki ölkədə də, tacirlər və sənayeçilər sinfinə görə üstün idi.

Hər iki ölkənin hökuməti kənd təsərrüfatından gələcək gəliri xüsusi olaraq diqqət mərkəzində saxlayırdı. Qədim Misir hökmdarlarının Nil sularının lazımı şəkildə paylanması üçün tikdirdiyi qurğular, qədim dövrlərdə ad çıxartmışdı. Bunlardan bəzisinin uçmuş qalıqlarına səyahətçilər hələ də heyran qalırlar. İstər Qanq sularının, istər bir çox digər çayların sularının lazımcına paylanması üçün qədim Hindistan hökmdarları tərəfindən düzəldilən eyni növ təhcizatların adı daha az eşidilməklə yanaşı, onlar qədər əzəmətli görünür. Necəki, hərdən qıtlıq baş verməsinə baxmayaraq, hər iki ölkə çox bərəkətli olmaqla ad çıxartmışdır. Sayca çox olmalarına baxmayaraq, ikisi də orta səviyyəli bərəkətli illərdə qonşularına böyük miqdarda taxıl ixrac edə bilmişdir.

Qədim misirlilər yalançı bir inanc ucbatından dənizdən uzaq dururdular. Gentoo dini isə, tərəfdarlarının su üzərində od yandırmalarına və yemək bişirmələrinə icazə vermədiyini üçün, əslində, onlara uzun dəniz səyahətlərinin hamısını qadağan etmişdi. Məhsul artığının ixracı üçün, istər misirlilərin, istərsə də hindistanlıların tamamilə digər millətlərin gəmiçiliyinə əl açmış olmalarının və bu asillilik vəziyyətinin həm bazarı daraltmış, həm də məhsul artığının çoxalmasını axsatmış olmalıdır. Yenə bu xam məhsula görə işlənmiş məhsulun artmasına daha çox maneə törətmiş olmalıdır.

Məhsullar üçün torpağın xam məhsullarının ən əhəmiyyətli hissələrinə görə, daha geniş bir bazar tələb edir. Bir çəkməçi ildə üç yüz cütdən çox ayaqqabı düzəldir. Öz ailəsi bunun, bəlkə də, altı cütünü istifadə etməz. Deməli, öz ailəsi kimi heç olmasa əlli ailə ona müştəri olmasa əməyinin bütün məhsulunu əldən çıxara bilməz. Böyük bir ölkədə ən nüfuzlu sənətkar sinfinin, oradakı ailə sayının əllidə, ya da yüzdə birindən çox olduğu çox azdır. Ancaq Fransa və İngiltərə kimi böyük ölkələrdə kənd təsərrüfatında işləyənlərin sayını, fərqli qeydiyyatçılar, ölkənin bütün əhalisinin yarısı olduğunu, digərləri üçdə biri hesab etmişlər. Bunu beşdə birdən az olaraq hesablayanı tanımıram. İstər Fransanın, istərsə də İngiltərənin kənd təsərrüfatı məhsulunun çox hissəsi ölkə daxilində istehlak olunduğundan, bu hesablara görə, təsərrüfatla məşğul olan hər kəs, əməyinin bütün məhsulunu satmaq üçün öz ailəsi kimi bir, iki və ya üç ailədən çoxuna ehtiyac duymaz. Ona görə, qapalı bir bazar səbəbilə sıxışdırılıqda, kənd təsərrüfatı manufakturaya nisbətə

daha sağlam vəziyyətdə qala bilər. Həqiqətdə, qədim Misir və ya Hindistanda, daxili bazarı bu ölkələrin hər bölgəsindəki ayrı-ayrı məhsulların hamısına mümkün qədər açılacaq çox iş, su yolu ilə gedib-gəlmə rahatlığı, xarici bazarın bağlı olmağını müəyyən qədər əvəzlədi. Yəni Hindistanın sahəsi çox böyük olduğu üçün, ölkənin daxili bazarını çox genişləndirib min bir növdə emalı təmin edə biləcək vəziyyətə gətirirdi. Ancaq qədim Misirin heç vaxt İngiltərəyə bərabər olmayan kiçik sahəsi, o ölkədə daxili bazarı bir çox növdə emalı təmin edə biləcək imkanlara sahib deyildi. Hindistanın, adətən çoxlu düyü ixrac edən bölgəsi olan Benqal, taxıl ixracından çox fərqli məhsulların ixracı ilə seçilmişdir. Qədim Misir isə, başda əla növ kətan parçalar olmaqla, bəzi məhsullar ixrac edilməklə yanaşı, əksinə, hər zaman ən çox taxıl ixracı ilə tanınmışdır. Ora uzun müddət Roma imperiyasına taxıl ehtiyatı kimi xidmət etmişdir.

Çini, qədim Misiri və fərqli zamanlarda Hindistanı bölüşdürən fərqli krallıqların hökmdarları, gəlirlərinin hamısını və ya əhəmiyyətli hissəsini hər zaman ya ərazi vergisindən, ya da ki, rentadan əldə etmişlər. Bu ərazi vergisi, yaxud renta, Avropadakı öşür (torpaq vergisi) kimi, torpaq məhsulunun dəqiq bir hökmünə görə, ya eyni olaraq təhvil verənin, ya pul olaraq ödənen, nəticə etibarilə, ildən-ilə məhsuldakı bütün dəyişikliklərə görə dəyişən bəlli bir paydan, deyilənə görə, beşdə birindən ibarətdir. Gəlirlərindəki illik artma və ya azalma birbaşa kənd təsərrüfatının nailiyyətinə, yaxud iflas etməsinə bağlı olan bu ölkələrin hökmdarları üçün kənd təsərrüfatının faydasını güdmək xüsusilə təbii idi. Qədim Yunan dövlətləri ilə Romanın siyasəti, kənd təsərrüfatının manufakturaya, yaxud xarici ticarətə görə daha üstün tutmaqla bərabər, elə görünür ki, onu birbaşa və ya bilə-bilə dəstəkləməkdən daha çox, müəyyən işləri axsatmışdır. Qədim Yunan dövlətlərinin bir çoxunda xarici ticarət qadağan edilmişdi. Digərlərində də, sənətkarlarla istehsalçıların işləri, hərbi təlimlərin və bədən hərəkətlərinin insan bədənində əmələ gətirdiyi adətlər baxımından bacarıqsız hala gətirərək, eləcə müharibə yorğunluqlarına dözmə və müharibə təhlükələrindən müdafiə xüsusiyyətlərini bədənə az-çox unutturduğundan, bədən gücü və çevikliyi baxımından zərərli sayılırdı.

Bu cür davranışların sadəcə kölələrə yaraşdığı düşünülür, vətəndaşların onları etməsi qadağan idi. Bu cür qadağanın mövcud olmadığı Roma və Afina kimi dövlətlərdə belə, şəhərlərdə əhalinin çoxu indi qaragürhün məşğul olduğu sənətlərin hamısından məhrum idi. Afina və Romada bütün bu cür işlərlə varlıqların kölələri məşğul olur, bu işləri

sahiblərinin hesabına görürlər. Varlıların köllələrinin etdiyi ilə rəqabətə girəndə, azad və kasıb olan bir adam üçün, öz gördüyü sənətə satış yeri tapmaq, sahiblərin sərvəti, gücü və potensialı hesabına tez satılırdı. Ancaq köllələrin məhsuldarlığı çox az olur və həm avadanlıqda, həm də işin nizamlanmasında, əməyi asanlaşdırıb qısaltan ən əhəmiyyətli inkişaf, azad insanların icadlarıdır. Köllənin hansısa bu cür tərəqqini irəli sürsə, o dəqiqə sahibi bu təklifi tənbellikdən və sahibinin əksinə olaraq əməyini müdafiə kimi görür. Hədiyyə yerinə yazıq köllə, ehtimal ki, çox pis rəftar, hətta cəza görər. Bu səbəbdən köllələrin hesabına işləyən sənayedə eyni sayda işi görmək üçün, adətən azad insanlar tərəfindən işlədilənlə müqayisədə daha çox əmək sərf edilir. Ona görə köllənin gördüyü iş, digərlərindən daha baha başa gəlməlidir. Cənab Monteskyö, Macarıstan mədənlərinin Türkiyə mədənlərindən daha zəngin olmadığı halda, hər zaman daha az xərclə dolayısı ilə, daha çox gəlirlə işlədikləri fikrindədir. Yunanlarla romalıların zamanındakı məhsulların qiyməti üstündə, çox az məlumata görə, əla növ məhsullar “od” qiymətinə idi. İpəklər öz ağırlığındakı qızıla satılırdı. Əslində, o vaxtlarda ipək Avropa məhsulu deyildi. Həmişə Şərqi Hind ölkələrindən gətirildiyi üçün, qiymətin bahalığına nəqliyyat xərcləri bir səbəb olaraq göstərilə bilər. Deyilənə görə, bir xanımın bir kətan parçasına verdiyi pul da, elə görünür ki, onun qədər ifrat idi. Kətan isə ya Avropa, ya da ki, uzaq Misir məhsulu olduğuna görə, bu yüksək qiymətə, sadəcə ona xərclənməli olan əməyin xərci səbəb olaraq göstərilir. Bu əməyin xərci də, olsa-olsa avadanlığın yaygınlığından irəli gələ bilər. Yəni yaxşı növ yunların qiyməti o qədər baha olmamaqla yanaşı, elə görünür ki, indikinə görə çox yüksək idi. Plinin dediyinə görə, xüsusi şəkildə rənglənmiş parçaların funtun yüz dinar, yaxud üç funt, altı şilling, səkkiz penni idi. Qiymətin belə yüksək olması daha çox boyadan asılıdır. Parçaların özləri indi düzəldilənlərə görə çox baha olmasa, yəqin ki, bunlara belə bahalı boya xərclənməzdi. Çünki köməkçi maddənin dəyəri ilə əsas maddənin dəyəri arasındakı qeyri-nisbilik lazım olduğundan daha çox olardı. Trikliniumlardan (süfrədə taxta uzanarkən söykənmək üçün istifadə olunan bir cür döşəkcə) bəzisinin eyni yazıçı tərəfindən qeyd olunan qiyməti, inanılmaz olur. Deyilənə görə bəzisi otuz min, digərləri üç yüz min funtdan baha imiş. Yəni bu yüksək qiymətin boyadan irəli gəldiyi deyilmir. Dr. Arbutnot, kişili-qadın kübarların geyimində, əvvəllər indiki ilə müqayisədə çox az çeşidin olduğunu söyləyir. Köhnə heykəllərin geyimində rast gəldiyimiz çox az fəqlilik də, onun fikrini dəstəkləməkdədir. Buradan o, onların geyiminin bizimkindən daha ucuz olduğu hökmünü çıxardır. Elə görünür

ki, çıxarılan nəticədə dəqiqlik yoxdur. Kübarların bəyəndiyi geyimlərin qiyməti çox baha olduğuna görə növləri az olur. Ancaq əgər paltarın qiyməti azalarsa, təbii ki, onun növləri də çoxalar. Varlılar paltarın bahalılığı ilə özlərini nümayiş etdirə bilməyəcəklərinə görə, onun çeşidliyi ilə fərqlənməyə çalışırlar.

Daha əvvəl görünmüşdü ki, hər bir millətin ən vacib ticarət sahəsi, şəhər və kənd əhalisi arasında ediləndir. Şəhər əhalisi həm əmək vasitələrini, həm dolanışığının mənbəyini təşkil edən xam məhsulu kəndlərdən alır, bu məhsulun dərhal istifadə üçün işlənilib hazırlanan hissəsini kəndə geri göndərərək əvəzini ödəyir. Bu bir-birindən fərqli iki əhali təbəqəsi arasında aparılan ticarət nəticəsində, bəlli bir miqdar işlənmiş məhsulun xam məhsul ilə dəyişdirilməsindən ibarət olur. Nəticədə, birinci nə qədər bahalıdırsa, ikinci də bir o qədər ucuz olur. Beləliklə, bir ölkədə məhsulun qiymətini yüksəltmək üçün istifadə olunan alət, torpağın işlənməmiş məhsulunun qiymətini aşağı salmağa və beləcə kənd təsərrüfatını axsatmağa səbəb olur. Bundan başqa, hər nə qədər ki, bir ölkədə sənətkar və istehsalçı kəmiyyəti azaldılmaq niyyətindədir, torpağın xam məhsulu üçün bazarın ən vacib ünsürünü, yəni daxili bazarı kiçiltməyə və beləcə, kənd təsərrüfatını zəiflətməyə səbəb olur.

Ona görə kənd təsərrüfatını himayə etmək məqsədilə bütün digər peşələrdən üstün tutaraq, manufakturaya və xarici ticarətə məhdudiyətlər qoyan bu sistemlər çatmaq istədikləri məqsədə zidd hərəkət edirlər və təşviq etmək istədikləri fərqli sənət növlərinə fərqli yöndən maneələr qoyurlar. O baxımdan, bu sistemlər, hətta bəlkə merkantilist sistemdən daha betərdir. Merkantilist sistemi, manufaktura ilə xarici ticarəti kənd təsərrüfatına görə daha da genişləndirərək cəmiyyətin kapitalının bəlli bir hissəsini, daha az qazanlı sənət növünü dəstəkləyərək daha gəlirlisini dəstəkləməyə imkan verməz. Ancaq nəticədə yenə də bu təşviq etmək istədiyi sahəni inkişaf etdirər. O kənd təsərrüfatı sistemləri isə, sonunda, öz göz bəbəkləri olan sahəyə maneə yaradar.

Cəmiyyətin kapitalının təbii olaraq gedəcək hissəsindən daha çoxunu, xüsusi təşviqatla bəlli bir sənət növünə gəlməyə, yaxud kapitalın vəziyyətilə bəlli bir sənət sahəsində istifadə ediləcək hissəsini, qeyri-adi məhdudiyətlərlə oradan çıxması üçün məcbur edən bir sistem, qorunmasını istədiyi böyük məqsədləri bu şəkildə ayaqlar altına atmış olar. Cəmiyyətin həqiqi sərvətinə və ucalmağa doğru inkişafını sürətləndirəcək yerdə, geciktirir və torpağı ilə əməyinin illik məhsulunun həqiqi dəyərini artıracağı yerdə azaldır.

Deməli, ya üstünlüyü ilə məhdudiyətli bütün sistemlər beləcə tamı ilə bir tərəfə atıldıqda, açıq və sadə olan təbii sərbəstlik sistemi öz-özlüyündən qurulur. Məhkəmə qanunları pozulmadıqca, istər əməyini, istər kapitalını hər hansısa başqa bir insanın, ya əhali təbəqəsinin əməyi, yaxud kapitalı ilə rəqabət etdirmədikcə tam olaraq sərbəst qalır.

İşləmək istədiyində həmişə min bir hiylə ilə qarşılaşacağı və lazımınca görülməsinə insan aqlının, yaxud biliyinin heç bir zaman kifayət etməyəcəyi bir tapşırıq, yəni xüsusi insanların işləmələrinə nəzarət edib, onu cəmiyyətin xeyrinə olan ən uyğun işlərə yönləndirmək tapşırığı, hökmdarın məsuliyyətindən irəli gəlir.

Təbii sərbəstlik sisteminə görə, hökmdarın göz-qulaq olacağı cəmi üç tapşırıq var. Həqiqətən böyük əhəmiyyətə malik olan, ancaq bəsit və hər kəsin anlaya biləcəyi üç tapşırıq: birincisi, əhalini digər millətlərin hücumundan və istilasından qorumaq; ikincisi, cəmiyyətin hər fərdinin digərinin haqsızlığına, yaxud təzyiqinə məruz qalmaqdan imkan daxilində qorumaq; üçüncüsü, mənfəəti böyük bir cəmiyyət tərəfindən əldə olunan xərci heç vaxt ödəyə bilməyəcəyi üçün, hansısa fərdlər tərəfindən aparılan abadlıq işlərini və bəlli ictimai qurumları qurmaq bunlara yardım vəzifəsidir.

Hökmdarın bu fərqli tapşırıqları lazımınca yerinə yetirməsi, istər-istəməz müəyyən bir xərcə səbəb olur. Bu xərcin ödənməsi üçün də yenə, bəlli bir gəlirə ehtiyac vardır. Ona görə də, bundan sonrakı kitabda, birincisi, hökmdarın yaxud dövlətin məcburi xərclərinin nələr olduğunu, bu xərclərdən hansının bütün cəmiyyətin ümumi köməyini göstərməsilə, hansının cəmiyyətin bəlli bir hissəsinə ödənilməli olduğunu; ikincisi, bütün cəmiyyətə yüklənən xərclərin qarşılınması üçün, bütün əhəlinin fayda verməsinin fərqli yollarının, bu yollardan əsas fayda və ziyanlarının nələr olduğunu; üçüncüsü, demək olar ki, bütün müasir hökumətləri bu gəlirin bir hissəsini girov götürməyə, yaxud borca götürdüyü səbəblərlə təsirlərin nələr olduğunu və borcların cəmiyyətin əsas sərvəti, torpağı ilə əməyinin illik məhsulu üzərindəki təsirlərinin nələr olduğunu anlatmağa çalışacağam. Ona görə bundan sonrakı kitab, təbii olaraq üç hissəyə ayrılacaq.

BEŞİNCİ KİTAB

HÖKMDARIN VƏ DÖVLƏTİN GƏLİRİ HAQQINDA

I FƏSİL

HÖKMDARIN YAXUD DÖVLƏTİN XƏRCLƏRİ HAQQINDA

I hissə

Müdafiə xərcləri haqqında

Hökmdarın birinci vəzifəsi xalqı digər xalqların hücumundan və istilasından qorumaqdır. O yalnız güclü ordu vasitəsilə yerinə yetirilə bilər. Lakin güclü ordunun həm sülh dövründə hazırlanmasına, həm də müharibə dövründə onun istifadəsinə çəkilən xərclər xalqların müxtəlif səviyyələrində, müxtəlif inkişaf dövrlərində bir-birindən fərqlənir.

Şimali Amerikanın yerli qəbilələrində rast gəldiyimiz kimi, bəşəriyyətin ən zəif və inkişaf etməmiş dövründə ovçu tayfalarında hər bir adam həm ovçu, həm də döyüşçüdür. Öz xalqını müdafiə etmək, yaxud başqa xalqların ona vurduğu zərərlərin intiqamını almaq üçün döyüşə getdiyi vaxt elində, obasında olduğu kimi öz əməyi ilə dolanır. Vəziyyət belə olduqda həqiqətən, nə hökmdarın, nə də dövlətin olmadığına görə onu müharibəyə hazırlamaq və hər bir ehtiyaclarını qarşılamaq üçün xalq heç nə xərcləmir.

Tatarlar və ərəblərdə rastlaşdığımız kimi, bəşəriyyətin inkişaf etmiş dövrü olan maldarlıq tayfalarında da eyni formada hər adam bir döyüşçüdür. Belə tayfaların çox vaxt daimi məskənləri olmurdu. Onlar ya çadırlarda, ya da bir yerdən başqa yerə asanlıqla aparılan arabalarda yaşayırdılar. Bütün qəbilələr, yaxud tayfalar istər ilin müxtəlif fəsillərinə, istərsə də başqa səbəblərə görə yerlərini dəyişdirirdilər. Sürülərin və davarların yemləri qurtardığı vaxt ölkənin bir yerindən başqa yerinə, ordan da üçüncü yerə köçürdülər. Quraqlıq zamanı su olan yerlərə, yağışlı mövsümdə yaylağa çəkildilər. Belə bir tayfalar müharibə etdiyi vaxt onun döyüşçüləri sürü və davarlarını özünü müdafiə etməyə gücü olmayan yaşlılarına, qadınlarına və uşaqlarına əmanət etmirdilər.

Yaşlıları, qadınları və uşaqları müdafiəsiz və tək buraxmaq olmazdı. Bu tayfa sülh dövründə də köçəri yaşamağa vərdiş etdikərinə görə müharibə olduğu zamanda da müharibədə iştirak etməyi qəribsəmirdilər. İstər ordu kimi yürüş etsələr, istərsə naxırçı qrupu kimi köçsələr də hədəfləri eyni olmasa da onların yaşayış tərzləri eyni idi. Buna görə də, döyüşə birlikdə gəldilər və heç biri əllərindən gələni əsirgəmirdi. Tatarlarda hətta qadınlar da döyüşlərdə iştirak edirdilər. Qalib gəldikləri zaman düşmən qəbilənin bütün var-dövləti qələbənin mükafatı olurdu. Amma məğlub olduqları zaman bütün var-dövlətlərini itirirdilər. Təkcə sürülər və davarları deyil, qadını və uşaqları da qalib gələnin qəniməti olurdu. Döyüşdə sağ qalanların bir çoxu acından ölməmək üçün qalib gələnin qarşısında diz çökmək məcburiyyətində qalırdı. Əks halda çöldə məhv olurdular.

Tatarın, yaxud ərəbin vərdiş etdiyi yaşayış təzi və təlimlər onu müharibəyə lazımı qədər hazırladırdı. Açıq havada yaşayanlar, əsasən, qaçış, gülüş, cirit atma¹, ox atma və s. bu kimi əyləncələrlə məşğul olurdular. Bunların hamısı savaşı xatırladan məşğuliyyətlərdir. Tatar, yaxud ərəb döyüşə girdiyi zaman, sülh dövründə olduğu kimi özü ilə apardığı sürü və davarlarla yaşayışını təmin edirdi. Başbuğ², yaxud xaqan (çünki bu xalqların hamısının ya başbuğu, ya da xaqanı olub) onu müharibəyə hazırlamaq üçün heç bir xərc çəkmirdi. Döyüş meydanında olanda, onun istədiyi əsas mükafat qənimət əldə etməsi idi.

Ovçulardan ibarət olan bir ordunun ən çox 200-300 döyüşçüsü olurdu. Ovçuluqla əldə etdikləri ovun sayı hər gün başqa olurdu, bu ov daha çox insanı bir ordu kimi saxlamağa kifayət etmirdi. Maldarlardan ibarət ordu isə, əksinə 200-300 min insandan ibarət olurdu. Hücumlərinin qarşısını alan olmadıqda, yemin qurtardığı vaxt bir yerdən başqa yerə köçmək imkanları olduqda, onların yemlərinin miqdarının həddi yox idi. Ovçulardan ibarət tayfa ətrafındakı mədəni millətləri heç vaxt qorxutmazdı. Maldarlardan ibarət hər bir tayfa isə, adətən vaxtlarda onları qorxudurdu. Şimali Amerikadakı qızıl dərililərlə edilən müharibə bunun sübutudur. Bunun əksinə, Asiyada tez-tez rastlaşdığımız kimi tatar istilasından qorxulu heç nə ola bilməz. Thucydides-in Avropanın, Asiyanın birləşmiş skiflərə qarşı çıxma bilmədiyini mövzudakı fikrini, bütün dövrlərin təcrübəsi sübut edir. Çox geniş, lakin müdafiəsiz Skif və Tatarıstan ovalıqlarında oturan əhali tez-tez digər ərəziləri işğal edən qəbilələrin əmri altında birləşirdilər və bu birliklər hər zaman Asiyanın

¹ Qədimdə oynanılan oyun.

² Qədimdə nizamsız qoşunların başçısı.

viran edilməsinə səbəb olmaqla tanınırdı. Maldarlardan ibarət olan digər böyük tayfa, yəni Ərəbistan çöllərində yaşayan köçəri əhali Məhəmmədin və onun xələflərinin idarəsi altında yalnız bir dəfə birləşmişdir. Bunların istila üçün deyil, daha çox dini məqsədlər üçün birləşmələri şöhrət tapmışdır.

Amerikanın ovçuluqla məşğul olan xalqları, əgər bir gün maldarlıqla məşğul olsaydılar, avropalı müstəmləkələr üçün onlarla qonşuluq etmək indikinə nisbətən daha çox təhlükəli olardı.

Bəşəriyyətin daha inkişaf etmiş dövründə xarici ticarəti az olan, hər ailənin yalnız özü üçün və evində hazırladığı məhsullardan başqa heç bir şeyləri olmayan əkinçi tayfalarında da hər bir adam ya döyüşçüdür, ya da çox asanlıqla döyüşçü ola biləndi. Yaşayışını əkinçiliklə təmin edənlər, mövsümlərin şıltaqlıqlarına sinə gərərək açıq havada yaşayırlar. Vərdiş etdikləri yaşayış tərzinin çətinliyi onlara zəruri işlərinin bir hissəsini xatırladaraq döyüşə hazırlayırdı. Xəndək qazanın işi onu tarlanın ətrafını qazmaq qədər, “metrislərdə”¹ işləməyə və hərbi düşərgəni təhkim etməyə hazırlayırdı. Əkinçilərin zaman keçirmək üçün vərdiş etdikləri məşğuliyyətlər maldarlarınkı ilə eyni olub döyüşü xatırladırdı. Lakin əkinçilərin maldarlara görə boş zamanları daha az olduğuna görə onlar belə fəaliyyətlərlə bir o qədər də çox məşğul olurdular. Baxmayaraq ki, onlar da əsgərdirlər, lakin o qədər də təlimlənmiş hesab edilmirlər. Bununla yanaşı, təlimsiz olmaqlarına baxmayaraq hökmdar üçün onları döyüşə hazırlamaq 1/1000 xərkdir.

Ən az inkişaf etmiş, ən aşağı səviyyədəki əkinçinin də bir ərazidə yerləşməyə, yalnız böyük zərər olduğu halda o yeri tərk edə biləcəyi hər hansı daimi məskənə ehtiyacı var. Buna görə də, yalnız əkinçilərdən ibarət olan bir xalq döyüşə girdiyi zaman, bütün xalq döyüşə gedə bilməz. Heç olmasa yaşlılar, qadınlar və uşaqlar evdə qalmalıdırlar. Bununla yanaşı əsgərlik yaşındakı bütün kişilər döyüşə gedə bilirlər. Belə fərz etmək olar ki, hər millətdə əsgərlik yaşındakı bütün kişilərin sayı ümumi xalqın 1/4 və ya 1/5 qədərdir. Əgər səfər əkindən sonra başlayıb, biçindən əvvəl qurtararsa, bu zaman əkinçi və yaxud kəndlilər az miqdarda zərər edərək bağ-bağçadan uzaq qala bilirlər. Əkinçi evdə qalan yaşlıların, qadınların və uşaqların bu müddət ərzində görülməli olan işlərin öhdəsindən gələ biləcəklərinə inanır. Bu səbəbdən əkinçi qısamüddətli bir səfərdə pulsuz xidmət etməyə həvəssiz deyil, həmçinin, hökmdar və ya dövlət üçün döyüş zamanı onun ehtiyaclarını təmin etmək çox vaxt onu

¹ Yüksək zireh hasar.

döyüşə hazırlamaq qədər az xərc tələb edir. İran savaşı qurtarana qədər, qədim Yunanıstanın ayrı-ayrı bütün dövlətlərindəki vətəndaşlar, Peloponez savaşı qurtarana qədər Peloponez əhalisi, belə görünür ki, bu cür xidmət göstərmişdir. Thucydides peloponezlilərin, ümumiyyətlə, yayda döyüşdən ayrıldıqlarını və məhsul yığımını həyata keçirmək üçün vətənə qayıtdıqlarını öz qeydlərində bildirmişdir. Krallarının idarəsi altında olduqları zaman və dövlətin yarandığı ilk vaxtlarda Roma xalqı da belə hərbi xidmət göstərirdi. Ölkədə qalanların döyüşə gedənlərin dolanışığına kömək etmələri Veliinin əhatəyə alınması ilə başladı. Roma imperatorluğunun dağıntıları üstündə yaradılan Avropa krallıqlarında feodal hüququ adı verilən idarəetmə metodundan həm əvvəl, həm də bir müddət sonra böyük feodalların bütün yaxın nümayəndələri ilə birlikdə hökmdara öz xərclərini ödəyərək xidmət etmələri adət halını almışdı. Yerlərində, yurdlarında olduğu kimi döyüşdə də bunlar kraldan xüsusi olaraq bu məqsədlə aldıqları maddi vəsait ilə deyil, ehtiyaclarını öz gəlirləri ilə ödəyirdilər.

Bəşəriyyətin daha çox inkişaf etmiş bir dövründə hərbi xidmətə gedənlərin xərclərini özlərinin ödəməsini tamamilə qeyri-mümkün edən iki səbəb var idi: manufaktura sənayesinin tərəqqisi və hərbi sənətdəki inkişafıdır.

Bir əkinçi toxum səpmə zamanından sonra gedib və məhsulun yığılması dövründən əvvəl gəlmək şərti ilə hərbi xidmətə gedərsə, onun işindəki bu fasilə, gəlirini o qədər də böyük məbləğdə azaltmaz. Görülməli olan işin çoxunu əkinçinin əməyi olmadan təbiət görür. Amma bir sənətkar, məsələn, dəmirçi, dülgər, yaxud toxucu iş yerindən ayrılan kimi yeganə gəlir mənbəyi itir.

Onun üçün təbiət heç nə etmir, bütün işi sənətkar görür. Başqa sözlə, dövləti müdafiə etmək üçün döyüşə gedən sənətkarın gəliri olmadığı üçün, ehtiyaclarını istər-istəməz dövlət təmin etməlidir. Amma əhalisinin çoxu sənətkar və emalatçı olan bir ölkədə döyüşə gedənlərin çox hissəsi, bu siniflərdən ibarət olur və beləliklə, dövlətə xidmət etdikləri müddətdə ehtiyacları dövlət tərəfindən ödənilməlidir.

Digər tərəfdən, döyüş sənəti getdikcə daha kompleks və qarışıq elmə çevrilib, döyüşün nəticəsi bəşəriyyətin ilkin çağlarındakı kimi yalnız vuruşma ilə müəyyən olunmur, döyüş hər ilin çox hissəsində davam edən bir çox səfərlərlə uzandığı zaman, döyüşdə xidmət edənləri heç olmasa o xidmətdə onlardan istifadə edildiyi müddət ərzində ehtiyaclarının dövlət tərəfindən ödənilməsi məcburi bir hal almışdı. Hərbi xidmətə gedənlərin sülh dövründəki məşğuliyyətlərinin nə olmasından asılı olmayaraq,

tükənməyən və çox xərc tələb edən bir xidmət onlar üçün lazım olandan daha ağır yük yaradır. II İran savaşından sonra Afina ordularının, belə görünür ki, bir hissəsi vətəndaşlardan, eyni zamanda, digər hissəsi əcnəbilərdən və hamısının xərcləri dövlətə aid olmaqla pul ilə tutulub, haqları ödənen ödənişli əsgərlərdən ibarətdir. Veliinin mühasirəyə alınması dövründən başlayaraq Roma orduları döyüş meydanında olduqları müddət ərzində xidmətlərinə görə haqq alırdılar. Feodal idarəetməsində istər böyük feodalların, istərsə də onların yaxın nümayəndələrinin hərbi xidməti müəyyən müddətdən sonra onların yerinə keçmək üçün xidmət edənlərin xərclərinin ödənməsi üçün istifadə olunan pul mükəlləfiyyətinə çevrildi.

Müharibəyə gedən əhalinin ümumi sayının nisbəti mədəni xalqlarda inkişaf etməmiş xalqlardakına nisbətən daha azdır. Mədəni xalqlarda əsgərlərin bütün xərcləri əsgər olmayanların əməyi ilə qarşılandığı üçün əsgərlərin sayı əsgər olmayanların (həm özlərini, həm də ehtiyaclarını təmin etmək məcburiyyətində olduqları digər hökumət və məhkəmə məmurlarının ehtiyacları özlərininki kimi qarşılandıqdan sonra) təmin edə biləcəyi miqdardan heç bir zaman çox ola bilməz. Qədim Yunanıstanın əkinçiliklə məşğul olan kiçik dövlətlərində, bütün xalqın 1/5-i, yaxud 1/4-i özlərini əsgər sayıb, deyilənlərə görə döyüşə gedərdi. Çağdaş Avropanın mədəni millətlərində, ümumiyyətlə, belə hesab edilir ki, hər hansı bir ölkənin əhalisinin 1/100-dən çoxu əsgərlərin xidmət xərclərini ödəyən ölkəyə zərər vurmada, əsgər kimi istifadə oluna bilməz.

Ordunun döyüş meydanındakı ehtiyaclarının ödənməsi xərclərinin tamamilə hökmdar, ya da dövlət tərəfindən təmin edilməsindən uzun müddət keçməmiş, elə görünür ki, hər hansı bir millətin ordunu döyüşə hazırlamaq xərcləri, o qədər də çox deyildi. Qədim Yunanıstanın ayrı-ayrı bütün dövlətlərində hər bir azad vətəndaşın əsgərlik təlimlərini öyrənməsi dövlətin ona tapşıracağı təhsilin məcburi hissəsi idi. Hər şəhərdə ali idarəetmə orqanlarının himayəsi altında gənclərin ayrı-ayrı müəllimlərdən, ayrı-ayrı təlimləri öyrəndikləri ümumi bir ərazi olduğu bilinir. Vətəndaşlarını hazırlamaq üçün hər hansı bir Yunan dövlətinin bütün xərcləri, elə görünür ki, hər zaman bu cür çox sadə qurumdan ibarət idi. Qədim Romada Campus Martius təlimləri və qədim Yunanıstandakı Gymnasium təlimlərinin məqsədi eyni idi. Feodal idarəetməsində hər bölgə xalqının oxçuluq və digər əsgərlik idmanları etmələrinə dair bir çox dövlət tapşırığı, eyni məqsədə çatmaq üçün düşünülməklə yanaşı bu prosesi sürətləndirmədi. Ya bu tapşırıqların yerinə yetirilməsində məsul olan zabitlərin laqeydliyindən, ya da başqa səbəbdən, aydın olur ki, bunlar

hər yanda arxa plana keçmiş və bu dövlətlərin inkişafı nəticəsində böyük xalq topluları arasındakı əsgərlik təlimlərini, görünür ki, getdikcə yerinə yetirən yoxdur.

Qədim Yunan və Roma dövlətlərində bütün tarix boyu, feodal idarəetməsinin isə ilk yaranışından xeyli müddətə qədər əsgərlik müəyyən bir vətəndaş təbəqəsinin yeganə, yaxud müəyyən bir işi olan ayrıca bir sənət deyildi. Çörək pulunu qazandığı, vərdiş etdiyi sənətinin və ya işinin nə olmasından asılı olmayaraq dövlətin hər bir vətəndaşı bütün hallarda özünü hərbi xidmət etmək üçün əlverişli bilirdi, bəzi fəvqəladə hallarda isə özünü bunu etmək məcburiyyətində sayırdı.

Amma döyüş sənəti bütün sənətlərin, şübhəsiz ki, ən dəyərlisi olduğu kimi, cəmiyyət inkişaf etdikcə istər-istəməz onların ən mürəkkəblərindən birinə çevrilir. Döyüş sənətinin müəyyən bir zamanda çata biləcəyi səviyyəni maşınqayırma və istər-istəməz onunla əlaqəsi olan digər bəzi sənətlərin inkişaf səviyyəsi müəyyən edir. Ancaq bu səviyyəyə çatması üçün onun müəyyən vətəndaş sinfinə xas olan yeganə, yaxud müəyyən bir məşğuliyyət olması lazımdır. Digər sahələrdə olduğu kimi, bu sənətin də inkişaf etməsi üçün əmək bölgüsünə ehtiyac var. Digər sənətlərdə əmək bölgüsü özlərini müəyyən bir sənətə həsr etməklə fərdi mənfəətlərini artırmağa meyilli olan fərdlər nəticəsində təbii olaraq meydana çıxır. Lakin əsgərin sənəti yalnız dövlət tədbiri ilə digər sənətlərdən ayrı və fərqli müəyyən bir sənətə çevrilə bilər. Sülh dövründə dövlətdən hər hansı bir şəkildə xüsusi qayğı görməyən, zamanın çoxunu əsgərlik təlimlərində keçirən vətəndaş, həm bunun peşəkarı olur, həm də özünə məşğuliyyət tapır. Əlbəttə ki, öz mənfəətini güdmür. Vaxtının çoxunu bu məşğuliyyətə ayırması yalnız dövlətin tədbirli davranışı nəticəsində vətəndaş üçün əlverişli ola bilər. Dövlətlər isə var-dövlətlərinin qorunması üçün bu lazım olduqda belə bu qayğıyı göstərmir.

Hər bir maldarın boş vaxtı çox, əkinçiliyin isə inkişafı dövründə boş vaxtı çox az olur. Sənətkarın, ya da emalatçının boş vaxtı olmur. Bunlardan birincisi, zərər etmədən vaxtının çoxunu, ikincisi, bir hissəsini döyüş təlimlərinə sərf edə bilər, lakin sonuncuların zamanlarının hətta bir saatını da bu təlimlərə sərf etməsi, onların zərər etməsinə səbəb olur və özünün mənfəətini düşünməsi, onu bunları etməməyə sövq edir. Bir tərəfdən də, sənət və sənayedəki inkişaf nəticəsində, əkinçiliyə istər-istəməz daxil olan islahatlar, əkinçinin də sənətkar qədər az boş vaxtının qalmasına səbəb olur. Kənd əhalisi də, şəhər əhalisi kimi hərbi təlimlərini əhəmiyyətsiz hesab etməyə başlayır və böyük xalq kütləsində döyüşkən ruh tamamilə yox olur. Digər tərəfdən həmişə əkinçiliklə sənayedəki

irəliləyişlərin ardınca qaçıb, həqiqətdə isə o irəliləyişlərin yığılmış məhsulundan başqa bir şey olmayan zənginlik, bütün qonşuların hücumuna zəmin yaradır. Bütün millətlər arasında hücumə məruz qalma ehtimalı ən çox olan millət çalışqan və başqa sözlə, zəngin millətdir. Qanunun müdafiəsi üçün dövlət bir sıra tədbirlər görməsə, xalq heç özünü də müdafiə etməyi bacarmaz.

Belə şəraitdə qanunun müdafiəsi üçün dövlətin hər hansı bir formada hazırlıqlı olmasının, göründüyü kimi, ancaq iki yolu var:

Dövlət, birincisi, xalqın mənfəəti, xüsusiyyəti və istiqaməti ilə tutduğu doğruluğa qarşılıq istəsə, polis vasitəsilə əsgərlik təlimlərini etdirə bilər və əsgərlik yaşındakı vətəndaşların ya hamısının, ya da müəyyən bir hissəsinin təsadüfən məşğul ola biləcəkləri sənətə, ya da peşəyə müəyyən bir səviyyəyə qədər əsgərlik sənətini də qatmağı məcburi edə bilər.

Yaxud, ikincisi, dövlət daimi hərbi təlimlər görəəcək müəyyən sayda vətəndaşların ehtiyaclarını təmin edib, onlardan istifadə edərək əsgərliyi bütün digər sənətlərdən ayrılan sənətə çevirə bilər.

Dövlət bu iki yoldan birincisinə müraciət edərsə, ordusu ehtiyat qüvvələrinə, ikincisinə müraciət edərsə, daimi silah altında saxlanılan bir orduya malik olacaq. Daimi silah altında olan bir orduda əsgərlərin yeganə məşğuliyyəti, hərbi təlimlər keçməkdən ibarət olub, dövlətin onlara verdiyi yardım və əməkhaqqı dolanışıqlarının yeganə mənbəyidir. Hərbi təlimlər keçmək ehtiyatda olan əsgərlərin yalnız arabir məşğul olduqları məşğuliyyətdir. Onlar öz dolanışıqlarını başqa məşğuliyyətlə təmin edirlər. Ehtiyatda olan əsgərin də rəncbər, sənətkar və ya ticarətçi xüsusiyyəti əsgər xüsusiyyətindən daha qabarıqdır. Daimi silah altında olan bir orduda isə əsgər keyfiyyətləri digər bütün keyfiyyətlərdən üstündür. Bu iki növ ordu arasındakı əsaslı fərq də, elə görünür ki, bundan ibarətdir.

Ehtiyat qüvvələrinin bir neçə növü vardır. Elə görünür ki, bəzi ölkələrdə dövləti müdafiə edən vətəndaşlara, əgər belə demək olarsa, alay formasında yaradılmadan, yəni hər biri özünə məxsus və davamlı şəkildə zabidlərin nəzarətində təlim görəən ayrı-ayrı əsgər birlikləri formasında yalnız təlim keçirilmişdir. Qədim Yunan və Roma dövlətlərində hər vətəndaşın öz ev-əşiyində qaldığı müddətdə, təlimləri ya özü tək və azad, ya da istədiyi bərabərləriylə birlikdə etdiyi və döyüş meydanına çağırılanadək müəyyən bir əsgər birliyinə bağlı olmadığı görünür. Digər ölkələrdə ehtiyatda olanlara təlim keçirilməklə yanaşı, onları alay formasında birləşdirmişdilər. İngiltərədə, İsveçdə və belə zənn edirəm ki, bu cür pis inkişaf etmiş ordusu olan bütün digər çağdaş Avropa

ölkələrində hər bir ehtiyat hissələri sülh dövründə də özünəməxsus və davamlı şəkildə zabitlərin nəzarətində təlimlər keçən müəyyən əsgər birliyinə bağlıdır.

Odlu silahların istehsalından əvvəl silahların istifadəsində, hər bir əsgərin ən çox peşəkarlığı və bu sahədə vərdişi olan ordu üstünlüyə malik idi. Güc və çeviklik çox vacib idi və çox zaman müharibənin nəticəsini müəyyən edirdi.

Amma silahların istifadəsindəki bu ustalığ və vərdişi, böyük birliklər içərisində yox, ancaq hal-hazırda qılınc oynatmada olduğu kimi, hər adamın özünün müəyyən bir məktəbdə, hər hansı müəllimin idarəsi altında, ya da özünün dostları arasında təlim keçməklə əldə edilirdi. Odlu silahların istehsalından sonra, bədən gücü və çeviklik, hətta silahların istifadəsində hədsiz ustalığ və vərdişi o qədər də vacib olmasa da, müəyyən əhəmiyyət kəsb edirdi. Silahın növü bu işlə məşğul olmayan bir insanı, heç vaxt bu işlə məşğul olan bir insanın səviyyəsinə qaldırmasa da, onu əvvəllər heç vaxt görünməyən bir səviyyəyə yaxınlaşdırırdı. Belə hesab olunur ki, odlu silahlarından istifadə etmək üçün tələb olunan ustalığ və vərdişi böyük birliklərin tərkibində təlim keçməklə çox asanlıqla əldə edilə bilər.

Çağdaş ordularda müharibələrin nəticəsini müəyyənləşdirmək üçün nizam-intizam və dərhal əmrə itaət əsgərlərin silahların istifadəsindəki vərdişi və ustalıklarından daha vacib xüsusiyyətlərdir. Lakin odlu silahların səs-küyü, top mənzilinin içinə girən kimi və çox vaxt döyüşün qızğın vaxtından əvvəl, hər bir insanın hər an qarşılaşdığı ölüm, bu nizam-intizamın və dərhal əmrə itaətin nəzərə alınacaq qədər qorunmasını çağdaş müharibənin başlanğıcında da çətinləşdirirdi. Qədimdə müharibələrdə insan səsindən başqa səs çıxmazdı, duman yox idi, yaralanmaq və ölməyə səbəb olan gözlə görünməyən səbəblər yox idi. Öldürücü silah yanına yaxınlaşanaq, hər bir insan yaxınlığında silahın olmadığını açıq-aydın görürdü. Belə bir şəraitdə silahların istifadəsində ustalığ və vərdişlərinə inanan əsgərlər arasında, həm müharibənin əvvəlində, həm də davam etdiyi müddət ərzində və iki ordudan biri məğlub olana qədər intizamı qorumaq asan idi. Lakin nizam-intizam və əmrə itaət vərdişini, əlbəttə ki, böyük birliklərdə təlim görə əsgər əldə edə bilər.

Bununla yanaşı, təlim alan ehtiyat ordu intizam altında saxlanılan və yaxşı təlim almış, həmişə davamlı silah altında saxlanılan orduya görə hər zaman daha aşağı səviyyədədir.

Həftədə, yaxud ayda bir dəfə təlim görə əsgərlər, silahların istifadəsində hər gün, ya da daha çox təlim görənlər qədər peşəkar ola bilməz. Bu şərt indi keçmiş dövrlərdəki qədər vacib olmasa da, deyilənlərə görə

prusiyalı əsgərlərin təlimlərdəki peşəkarlıqlarına görə hamı tərəfindən qəbul edilmiş üstünlükləri bu gün də, bu şərtin kifayət qədər əhəmiyyəti olduğuna bizi inandırır.

Zabitinə həftədə, yaxud ayda bir dəfə itaət etmək məcburiyyətində olan və başqa vaxt ona heç bir məlumat verməyərək öz işlərini azad görən əsgərlərin, hər gün həyat və davranış formalarına zabitin istiqamət verdiyi, hətta hər gün onun əmrləri ilə oturub duran əsgərlərin zabit qarşısında həmin qorxunu hiss etmələri, dərhal itaət baxımından eyni yönümlü olmaları qeyri-mümkündür. Ehtiyat ordusu intizam altında saxlanma və dərhal itaət vərdişi, əl idmanı adlandırılan, yaxud silahlarının istifadəsində daimi silah altında saxlanılan nizamlı ordu ilə müqayisədə, daha aşağı səviyyədədir. Eyni zamanda, çağdaş müharibədə dərhal itaət etmə vərdişi silahların idarəsindəki aydın nəzərəçarpan fərqdən daha vacibdir.

Tatar və ərəb əskəri ehtiyatları kimi, sülh dövründə itaət etməyə vərdiş etdikləri eyni rəhbərin əmri altında müharibəyə gedənlər ən yaxşı əskəri ehtiyatlardır. Zabitlərinə hörmətdə, itaət vərdişində daimi silah altında saxlanılan ordulara ən yaxın olan onlar idilər. Öz rəhbərinin əmri altında xidmət edən dağ əskəri ehtiyatının da belə üstünlüyü var idi. Ancaq dağlılar başqa yerlərə səfər etməyən, bir yerdə yaşayan çoban olduqlarına görə hamısının müəyyən yaşayış yeri və sülh dövründə başçılarının ardınca getməyə vərdiş etmədiklərinə görə, müharibə vaxtı onların arxasınca uzun məsafəyə getmək, yaxud uzun müddət döyüş meydanında qalmaq üçün maraqları az idi. Qənimət ələ keçirdikləri zaman evlərinə qayıtmağa can atırdılar, komandanlarının onları saxlamaq üçün gücləri çatmırdı. İtaətmə səviyyələrinə görə tatarlar və ərəblərlə müqayisədə daha aşağı səviyyədə idi. Eyni zamanda, dağlılar oturaq həyat keçirdiklərinə görə tatarlar və ərəblərlə müqayisədə əsgərlik təlimlərinə daha az vaxt ayırırdılar və silahların istifadəsində peşəkarlıqları aşağı səviyyədə idi.

Amma o da nəzərə alınmalıdır ki, ehtiyat ordusu bir neçə səfərdə xidmət etdiyi zaman daimi silah altında saxlanılan orduya çevrilir. Əsgərlər hər gün təlimlərini keçdiklərinə görə, həmişə zabitlərinin əmri altında olduqlarına görə daimi silah altında saxlanılan ordulardan dərhal itaət vərdişini öyrənirdilər. Səfərə çıxmazdan əvvəl onların peşəkarlıqlarının nə vəziyyətdə olmalarının heç bir əhəmiyyəti yox idi. Bir neçə səfərdə iştirak etdikdən sonra istər-istəməz daimi silah altında saxlanılan orduya çevrilirdilər. Amerikadakı döyüş davam edib daha da uzansaydı, Amerika əskəri ehtiyatı Fransa və İspaniyanın peşəkar əsgərlərinin ən igidlərindən geri qalmazdılar.

Bu fərqi daha aydın başa düşülərkən belə məlum olur ki, əskəri ehtiyat qüvvələrinə nisbətən intizamlı daimi silah altındakı ordunun üstünlüyünə bütün dövrlərdə şahid oluruq.

Dəlillərə əsaslanaraq deyə bilərik ki, daimi silah altında saxlanılan ilk nizami ordu Makedoniyalı Filipin ordusudur. Trakyalılar, iliryalılar, tesalyalılar və Makedoniya ətrafındakı yunan şəhərlərindən bəziləri ilə etdikləri döyüşlər, ehtimal olunur ki, onun əskəri ehtiyat qüvvələrindən yararlanaraq tədricən nizamlı orduya çevrilməsi üçün şərait yaradaraq, ciddi nizam-intizam altında yetişdirdi. Filip sülh dövründə də ordunun saxlanılmasına çalışırdı. Uzun zamandan və çətin mübarizədən sonra bu ordu qədim Yunanıstanın parçalanmış və xırda dövlətlərinin cəsur və yaxşı təlim görmüş əskəri ehtiyatlarını, daha sonra isə çox asanlıqla böyük İran imperatorluğunu məğlub etməsi nizami ordunun hər zaman əskəri ehtiyat qüvvələrindən üstün olmasının nəticəsi idi. Bəşəriyyətə aid hadisələr içində bütün tarixi məlumatların saxlanıldığı ilk böyük inqilab budur.

İkincisi isə, Kartacanın süqutu və bunun nəticəsində Romanın yüksəlişidir. Bu iki dövlətin taleyindəki bütün dəyişikliklərin eyni səbəbdən olduğunu söyləmək olar.

Birinci Kartaca döyüşünün sonundan, İkinci Kartaca döyüşünə qədər Kartaca orduları daimi olaraq səfərlərdə oldular və bir-birinin ardınca hakimiyyətə gələn üç böyük generalın: Amilcarın, kürəkəni Asdrubalın və oğlu Hannibalın əmri altında xidmət etdilər, əvvəlcə, üsyan qaldıran kölələri cəzalandırdılar, daha sonra Afrika millətlərini itaət altına aldılar və nəhayət, Böyük İspaniya Krallığını fəth etdilər. Hannibalın başçılığı ilə İspaniyadan İtaliyaya gedən ordu bir çox döyüşlərdə iştirak etdikcə istər-istəməz nizamlı orduya çevrilirdi. O zamanlar romalılar əhəmiyyətli döyüşlərdə iştirak etmirdilər, onların əsgərlik sistemlərindəki ciddi intizam tamamilə yumşalmışdı. Trebiyada, Thrasymenusta və Cannayada Hannibalın rastlaşdığı Roma orduları nizami orduya qarşı gələn əskəri ehtiyatlar idi. Bu müharibələrin nəticəsinə digər faktorlardan daha çox bunun təsiri olmuşdur.

Romalıların qarşısını almaq üçün göndərdikləri əskəri ehtiyat qüvvələri ilə müqayisədə Hannibalın İspaniyada saxladığı nizami ordunun eyni üstünlüyü var idi və qardaşı Asdrubalın idarəsi altında bu ordu onların, demək olar ki, hamısını bir-iki il ərzində ölkədən çıxartdı.

Təchizat baxımından Hannibal ölkəsi tərəfindən yaxşı təmin edilmirdi. Fasiləsiz səfərdə olduqlarına görə Roma əskəri ehtiyat hissələri ciddi intizamlı və yaxşı təlim görmüş nizami orduya çevrildilər. Hannibalın üstünlüyü isə gündən-günə azaldı. Asdrubal İspaniyada

nəzarət etdiyi nizami ordunun hamısını İtaliyadakı qardaşının köməyinə göndərməyi lazım bildi. Bu yürüşdə, deyilənlərə görə, bələdçilər onları səhv yola yönləndirdiklərinə görə tanımadıqları başqa ölkənin, nizami ordusunun hücumuna məruz qalaraq məğlub oldular.

Asdrubal İspaniyadan ayrılıanda Böyük Scipionun qarşısına özlərindən daha aşağı səriyyədə olan bir əskəri ehtiyat qüvvəsindən başqası çıxmadı. O, həmin ordunu məğlub etdi və bu döyüşün meydana çıxması nəticəsində, ordusu istər-istəməz nizamlı və yaxşı təlim keçmiş daimi orduya çevrildilər. Həmin ordu daha sonra Afrikaya köçdü və qarşısına cəmi bir əskəri ehtiyat qüvvəsi çıxdı. Kartacanı müdafiə etmək üçün Hannibal daimi ordunu geri çağırdı. Tez-tez məğlub olaraq, yorulmuş Afrika hərbi hissələri bu orduya qoşuldu və Zama müharibəsində Hannibalın ordusunun çox hissəsini onlar təşkil etdilər. İki rəqib dövlətin alını yazısını, o günkü döyüşün nəticəsi müəyyən etdi.

İkinci Kartaca döyüşünün sonundan Roma dövlətinin süqutuna qədər, Roma orduları daimi silah altında saxlanılan ordu idi. Onların silahlarına qarşı Makedoniyanın ordusu uzun zaman tab gətirdi. Son kral ölkəni tərk etməsəydi, bu kiçik dövlətin boyun əyməsi Roma üçün iki böyük döyüş və üç müharibəyə başa gəldi. Köhnə dünyanın bütün sivil millətlərinin; Yunanıstan, Suriya və Misirin əskəri ehtiyat qüvvələri Romanın nizami ordusuna qarşı çox zəif müqavimət göstərdi. Bəzi barbar xalqların ehtiyat hissələri özlərini daha yaxşı müdafiə etdilər. İkinci Kartaca döyüşündən sonra romalıların döyüşmək məcburiyyətində olduqları ən güclü düşmənlər, Mithridatesin Qara dəniz və Xəzər dənizinin şimalındakı ölkələrdən çıxartdığı skif, yaxud tatar orduları idi. Yenə partların və almanların ehtiyat əsgərləri də hər zaman nəzərə alınacaq keyfiyyətə malik olub, bir neçə dəfə Roma orduları üzərində əhəmiyyətli qələbələr əldə etdilər. Bununla yanaşı, Roma orduları daha çox üstünlüyə malik idilər. Belə ehtimal olunur ki, bu iki barbar ölkəni imperatorluğun tərkibinə qatmağı vacib hesab etmədiklərinə görə romalılar nə Parthianın, nə də Almanianın fəthinə ciddi cəhd göstərmədilər. Qədim partlar, elə görünür ki, skif ya da tatar soyundan olub, hər zaman atalarının adətlərinin çoxunu qoruyub saxlamışdılar. Skiflər və tatarlar kimi, qədim cermenlər də sülh dövründə başçıların əmri altında döyüşə gedən, köçəri çobanlardan ibarət olan ordu idi. Onlar ehtiyat qüvvələri soyundan olduqları skiflərin, ya da tatarların əskəri ehtiyat hissələrinə oxşayırdılar.

Roma ordularında ciddi intizamın yumşalmasında başqa səbəblərin də payı olmuşdur. Bu səbəblərdən biri nizam-intizamın hədsiz dərəcədə sərtliyi idi. Heç bir düşmənin onlarla müharibə apara biləcək güclərinin

olmadığı yüksəliş dövründə ağır qalxanlarını lazımsız yük hesab edərək bir kənara qoyaraq, təlimlərini lazımsız zəhmət sayaraq onlara əhəmiyyət vermədilər. Bundan başqa, Roma imperatorları zamanında, xüsusilə Almaniya və Pannoni sərhədlərini qoruyan daimi silah altındakı əlavə Roma orduları onların əleyhinə tez-tez öz generallarını irəli verməyi adət edən rəhbərlər üçün təhlükəli oldular. Bəzi tarixçilərə görə, Dioclesian, digərlərinə görə Konstantine əvvəlcə hər biri 2-3 tugaylıq¹ böyük birliklər şəklində məskunlaşan bu orduları təhlükəsizləşdirmək üçün sərhəddən geri çağırırdı, sonra isə onları kiçik birliklər şəklində müxtəlif əyalət şəhərlərinə yerləşdirdi. Ticarət və sənaye şəhərlərində yerləşdirilən, bu şəhərlərdən çox nadir hallarda çağırılan əsgər birlikləri tacir, sənətkar və emalatçıya çevrildilər. Artıq onlarda əsgərə məxsus xüsusiyyətlər azalmağa başladı və silah altında saxlanılan Roma ordularında nizam-intizam pozuldu, Qərbi Roma imperiyasını istila edən Cermen və Skif ehtiyat hissələrinin hücumlarının qarşısını ala bilməyən nizamsız əskəri ehtiyat qüvvələrinə çevrildilər.

İmperatorlar yalnız o millətlərdən bəzilərinin ehtiyat əsgərlərini, digərlərinin ehtiyat əsgərlərinin hücumunun qarşısını almaq üçün muzzla tutaraq özlərini müdafiə edə bildilər. Bəşəriyyətə aid hadisələr içərisində tarixin ona dair bütün məlumatları saxlandığı üçüncü böyük inqilab Qərbi Roma imperiyasının süqutudur. Sivil xalqın ehtiyat əsgəri ilə müqayisədə barbar xalqın, əkinçi, sənətkar və emalatçı millətin ehtiyat əsgəri ilə müqayisədə çoban millətin ehtiyat əsgərindəki üstünlük bunu əmələ gətirmişdi. Ehtiyatda olan ordular qələbələrini əlavə, daimi silah altında saxlanılan ordularla deyil, təlim və intizamı daha aşağı səviyyədə olan ehtiyat əsgərləri ilə döyüzlərdə qazanmışdılar. Yunan əskəri ehtiyatlarının İran imperiyası əskəri ehtiyatları üzərindəki qələbələri bu qəbildən idi. Sonrakı dövrlərdə İsveçrə əskəri ehtiyatlarının Avstriya və Bourguignon rədihləri üzərindəki qələbələri də bu qəbildən idi.

Qərbi Roma imperiyasının dağıntıları üstündə yerləşən Cermen və Skif xalqlarının hərbi qüvvələri yeni yerlərində də bir müddət ölkələrindəki kimi oldu. Bu, sülh dövründə itaət etməyə vərmiş etdikləri sərkərdələrin rəhbərliyi altında səfərə çıxan çobanlar və əkinçilərdən ibarət olan əlavə əskəri ehtiyat qüvvəsi idi. Bu səbəbdən onların təlimləri və intizamı yerində idi. Amma sənət və sənaye inkişaf etdikcə sərkərdələrin nüfuzu zəiflədi, böyük xalq kütlələri əsgərlik təlimlərinə daha az zaman ayırdılar. Buna görə feodal ehtiyatlarının getdikcə nə təlimi, nə də

---

¹ Briqada, birlik.

ciddi intizamı qaldı və onları əvəz etmək üçün daimi silah altında saxlanılan ordular meydana gəldi. Bundan əlavə, hər hansı bir sivil ölkə daimi ordu təlimini mənimsədiyi zaman, bütün qonşular ondan nümunə götürməli idi. Sağqalmlarının bu cür davranmaqlarına bağlı olduğunu və özlərinin əskəri ehtiyat qüvvələrinin bu cür ordunun hücumunun qarşısını almaq üçün zəif olduqlarını çox tez başa düşdülər.

Belə məlum oldu ki, həyatlarında düşmənlə qarşılaşmayan daimi silah altında saxlanılan bir ordunun əsgərlərində peşəkar əsgərə məxsus xüsusiyyətlər var idi və səfərə çıxarkən onlar ən mübariz, ən təcrübəli peşəkarlarla vuruşmağa hazır olurdular. 1756-cı ildə rus ordusu Polşaya yürüş etdiyi vaxt rus əsgərləri igidlikdə, o dövr Avropanın ən təcrübəlisi sayılan prusiyalıların peşəkar əsgərlərindən heç də geri qalmırdılar. Amma rus imperiyası əvvəlki 20 il ərzində sülh dövründə yaşamışdı və müharibədə iştirak etmiş çox az əsgəri var idi. 1793-cü ildə İspaniya döyüşündə məğlub olduğdan sonra İngiltərə, təxminən, 28 il sülh şəraitində yaşamışdı. Ancaq əsgərlərin igidlikləri nəinki azalmışdı, o döyüşün ilk qəhrəmanlığı olan Karfagenanı işğal etmə cəhdindən daha çox olmadı.

Uzunmüddətli sülh dövründə bəzi generallar hünərlərini itirirdilər. Amma ciddi intizamlı daimi ordudakı əsgərlər igidliklərini heç vaxt itirmirdilər.

Sivil millət özünün müdafiəsi üçün əskəri ehtiyat qüvvəsinə bel bağlıdığı zaman təsadüfən ətrafında yerləşən hər hansı barbar millətin istilasına ilə hər zaman qarşılaşır. Asiyadakı bütün sivil ölkələri tez-tez tatarların fəth etməsi, sivil xalqın əskəri ehtiyat hissələrinə qarşı barbar xalqın əskəri ehtiyat hissəsində olan təbii üstünlüyü isbat edir. Ciddi nizam-intizamlı bir ordu istənilən əskəri ehtiyat qüvvələrindən üstündür. Bu cür ordunun tələbləri varlı və sivil xalq tərəfindən təmin edildiyi kimi, bu xalqı yoxsul və barbar qonşularının istilasından bu ordu müdafiə edə bilər. Beləliklə, hər hansı bir ölkədə sivilizasiyanın davam etməsi, uzun müddət qorunması daimi silah altında saxlanılan ordu vasitəsilə mümkündür.

Sivil millət yalnız nizam-intizamlı daimi silah altında saxlanılan ordu tərəfindən müdafiə olunduğu kimi, barbar millətin də sivilləşməsi üçün belə bir ordu lazımdır. Daimi silah altında saxlanılan ordu hökmdarın qanunu imperiyanın ən ucqar əyalətlərində hegemonluq edir və bu cür hökuməti müəyyən səviyyəyə qədər davam etdirir. Böyük Pyotrın rus imperiyasında apardığı islahatları diqqətlə nəzərdən keçirsək, görürük ki, islahatların, demək olar, hamısını daimi silah altında saxlanılan nizamlı ordunun yaradılması izah edə bilər. Onun bütün digər islahatlarını tətbiq

edən alət ordudur. O vaxtdan bəri bu imperiyada bu səviyyədə intizamın və ölkədaxili sülhün olması həmin ordunun təsiridir.

Bəzi ölkələrdə azadlığa mane olduğunu düşünərək insanlar daimi silah altında saxlanılan ordudan çəkinmişlər. Generalın və bəzi zabidlərin maraqları dövlətin əsas qanunun¹ dəstəklənməsinə xidmət etmədiyi ölkələrdə, şübhəsiz, bu cür təhlükə var. Roma dövlətini Sezarın daimi silah altındakı ordusu süqut etdirdi. Kromvelin daimi ordusu Parlamenti qovdu.

Amma hökmdar ordunun generalı və yuxarı səviyyəli vətəndaşları ilə ordunun zabidləridirsə, silahlı qüvvələr mülki nüfuzun ən böyük hissəsinə sahib olduğu üçün, o nüfuzu dəstəkləmək üçün ən çox mənfəəti olanların səlahiyyətindədirsə, daimi silah altında saxlanılan ordu azadlıq üçün heç vaxt təhlükəli ola bilməz. Əksinə, bəzi hallarda əlverişli ola bilər. Bəzi çağdaş dövlətlərdə hər vətəndaşın bütün hərəkətlərini izləyən və onun rahatlığını pozmaq üçün daima hazır olan ordunun hökmdar üçün təmin etdiyi təhlükəsizlik əhəmiyyətsizdir. Yuxarı ali orqanların təhlükəsizliyi, ölkə əhalisinin böyük hissəsi tərəfindən dəstəklənməklə yanaşı, xalqdakı hər bir narazılıqdan təhlükəyə səbəb olan, kiçik narazılıqdan bir neçə saat içində böyük inqilab çıxan yerlərdə, hökumət bütün nüfuzunu əleyhinə çıxanları cəzalandırmaq üçün istifadə etməlidir. Bunun əksinə, əgər ölkənin sayılan seçilən insanları, daimi silah altında saxlanılan nizam-intizamlı orduları hökmdarı dəstəkləyirsə, onda ən kobud, ən mənasız və qanunların əleyhinə üsyanlar hökmdarı çox az narahat edir. O, bunları ya bağışlayır, ya da əhəmiyyətsiz edir və özünə inandığı üçün o, təbii olaraq belə davranır. Qanunu tanımazlıq səviyyəsinə yaxın olan azadlığa ancaq daimi silah vasitəsilə hökmdarın təhlükəsizliyinin təmin olunduğu ölkələrdə əhəmiyyət verməmək olar. Xalqın təhlükəsizliyi üçün, belə bir ölkələrdə azadlığın həyasızcasına ərköynlüyünün qarşısını almaq üçün olsa belə, hökmdara qeyri-məhdud səlahiyyət verilməsinə ehtiyac yoxdur.

Bu səbəbdən hökmdarın xalqı digər azad xalqların şiddətindən və zülmündən qorumaq olan əsas vəzifəsi xalqlar sivilləşdikcə tamamilə məsrəfli olur. Əvvəllər nə sülh, nə də müharibə dövründə hökmdardan heç bir xərc tələb etməyən hərbi qüvvələri, zaman keçdikcə həm müharibədə, həm də sülh dövründə təmin etmək lazımdır.

Döyüş sənətində odlu silahların istehsalı ilə meydana gələn böyük dəyişiklik müəyyən sayda əsgərin həm təlim keçirilib ciddi nizam-intizam altına alınması, həm də döyüş müddətində onlardan istifadə edilməsi

¹ Konstitusiyə.

xərclərini tamamilə artırmışdı. Onların silahları da, döyüş sursatları da bahalaşmışdı. Tüfəng mizraq, yay və oxa, top və ya mortira¹ mancınığa və güllə atan sapanda nisbətən daha bahadır. Müasir döyüş təlimlərində istifadə olunan barıtı bir daha yerinə qoymaq olmur. Qədim döyüş təlimlərində atılan mizraqları və oxları toplamaq çox asandır, həm də onların dəyərləri çox baha deyildi. Top və mortira mancınığ sapand ilə müqayisədə, həm çox bahadır, həm də ağır avadanlıqdır, onların döyüş üçün hazırlanması, həm də döyüş meydanına gətirilməsi xərcləri çoxdur. Eyni zamanda, çağdaş topçuluğun qədim topçuluğa nisbətən üstünlüyü çoxdur, şəhəri üstünlüyə malik olan topçuların hücumlarından qorumaq üçün təlimləndirmək də çətinləşmiş, nəticə etibarilə çox bahalaşmışdı. Yeni dövrdə xalqın müdafiə xərclərini artırmağa səbəb olan başqa faktorlar var. Döyüş sənətində yalnız bir təsadüfdən, yəni barıtın istehsalından irəli gələn böyük inqilab proseslərinin təbii axınının labüd təsirlərini bu istiqamətdə xeyli çoxaltmışdı.

Çağdaş döyüşdə odlu silahların xərcləri, bu xərci ödəmək qabiliyyəti olan millətə fayda gətirir və nəticə etibarilə, yoxsul və barbar bir millətə nisbətən, varlı və sivil millətə üstünlük verirdi. Qədim zamanlarda yoxsul və barbar² xalqlardan özlərini müdafiə etmək, varlı və sivil millətlər üçün çox çətin idi. Yeni dövrdə isə barbar və yoxsul millətlər üçün varlı və sivil millətin hücumundan müdafiə olunmaq çox çətindir. İlk baxışda çox faydasız bir ixtira kimi görünən odlu silahların istehsalı, sivilizasiyanın davam etməsi, onun yayılması üçün, şübhəsiz ki, çox faydalıdır.

II hissə

Məhkəməyə göndərilən xərclər haqqında

Hökmdarın əsas vəzifələrindən biri, hər bir vətəndaşını digər vətəndaşların haqsızlığından imkan daxilində qorumaq, yaxud ədalət prinsiplərinə əsaslanan məhkəmə sistemi xalqların müəyyən dövrlərində müxtəlif xərclər tələb edir.

Ovçulardan ibarət xalqlarda, mülkiyyət və ya heç olmazsa iki-üç günlük əməkhaqqını üstələyən mülkiyyətin, demək olar ki, mövcud olmadığı kimi, təyin olunmuş hakim və ya qaydalara uyğun məhkəmə

¹ Qısalüzlü top.

² Qədim romalılarda və yunanlarda: 1. yadelli adam; 2. vəhşi, mədəniyyətsiz adam).

sistemində də nadir hallarda rast gəlinirdi. Malı, mülkü olmayan insanlar bir-birlərinin ya bədəninə, ya da ləyaqətinə¹ zərər verə bilirlər. Lakin hər bir şəxs başqasını öldürər, yaralayar, döyər və yaxud söyersə, haqqı tapdanan şəxs ziyana uğrasa da, haqsızlığı edən şəxs heç bir şey əldə etmir. Malın, mülkün itkiyə uğradılması halında, vəziyyət başqa cürdür. Ziyana səbəb olan şəxsin qazancı, bir çox hallarda, zərərə məruz qalmanın itkisinə bərabərdir. Bir insanı, başqasının bədəninə və ya ləyaqətinə zərər verməyə məcbur edən hisslər qısqanclıq, pislilik və ya əsəbilikdir. Lakin bir çox hallarda, insanlar bu hisslərin təsiri altında qalmazlar və ən pis insanlar belə, az hallarda özlərini bu hisslərin təsiri altına salırlar. Əlavə olaraq, bu hisslərin ödənilməsi ilə yanaşı real və davamlı qazanc əldə edilməməsi səbəbindən, çox insanda əsasən nəzarət altına alınmışdır. İnsanları bu hisslərin zülmünə məruz qalmaqdan qoruyacaq mülki qurum olmasa da, onlar təhlükəsizlik cəmiyyəti içində də bir yerdə yaşaya bilirlər.

Lakin mülkiyyətə hücum etməyə vadar edən daha çox geniş əhatəli hisslər, varlılarda xəsislik və acgözlülük, yoxsullarda isə, işdən boyun qaçırma, rahatlığını və günlərini keçirməyin qayğısına qalmaqdır. Böyük miqdarda mülkiyyət olan yerlərdə, böyük bərabərsizlik olur. Çox imkanlı bir zəngin insana qarşı beş yüz kasıb insan uyğun gəlir və bu, tək-tük şəxslərin sərvət içində olması, kasıbların çox olması deməkdir. Varlının bolluq içində olması, kasıbı özündən çıxarır. Kasıbı əksər hallarda varlının malına hücum etməyə, həm ehtiyac, həm də qısqanclıq sürükləyir. Neçə illərin və ya bir çox nəsillərin əməkləriylə əldə edilmiş o mülk, sahibi üçün təhlükəsiz şəkildə bir gecə yata bilmək, ancaq mülki qurumun mühafizəsi ilə mümkündür. Hər zaman ətrafı düşmənlərlə dolu olur. Onları heç bir zaman qızıqdırmadıqları halda, heç bir zaman sakitləşdirə bilmirlər, onların haqsızlıqlarından qorunmaq, yalnız onları cəzalandırmaq üçün olan mülki qurumların uzanan qolları ilə qoruna bilirlər. Bunun üçün, dəyərli və geniş mülkiyyətin mənimsənilməsi, mülki idarəçiliyin qurulmasına səbəb olur. Mülkiyyətin olmadığı və yaxud heç olmazsa iki-üç günlük əməkhaqqı dəyərini üstələməyən mülkiyyətin olmadığı yerdə, mülki idarəçiliyə o qədər də ehtiyac yoxdur.

Mülki idarəçilik tabeçilik-rəhbərlik nizam-intizamını tələb edir. Amma mülki idarəçiliyə hiss olunan ehtiyac, qiymətli mülkiyyətin mənimsənilməsi ilə artdığı kimi, tabeçilik-rəhbərlik nizamını təbii olaraq formalaşdıran səbəblər də, o qiymətli mülkiyyətin çoxalmasıyla get-gedə artır.

¹ Etibarına, məşhurluğuna, hörmətliyinə.

Tabəçilik-rəhbərlik nizamını təbii olaraq formalaşdıran, yaxud təbii olaraq və hər hansı mülki qurumdan əvvəl bəzi insanlara, əsasən qardaşlarına görə üstünlük təmin edən səbəblər, yaxud şərtlər dörd yerə təsnifatlandırılır.

Bu səbəb, yaxud şərtlərdən birincisi, fərdi qabiliyyətlər baxımından; yəni bədən gücü, gözəlliyi və çevikliyi baxımından; ağıl və şüur baxımından; vicdan, sərtlik və ruhi mülayimlik baxımından üstünlükdür. Cəmiyyətin hər hansı mərhələsində olmasından asılı olmayaraq ruhi qabiliyyətlər inkişaf etmədikcə, bədən baxımından inkişafın təmin edə biləcəyinin nüfuzu azdır. İki zəif insanı sırf bədən gücü ilə qarşısında diz çökürən insan çox çətin insandır. Çox böyük nüfuzu, ruh baxımından inkişafı təmin edə bilər. Bunlar, hər zaman çox zəhmət tələb edir, tapıla bilməyən və ümumilikdə müzakirə mövzusu olmayan gözlə görünməz keyfiyyətlərdir. Mədəni olsun, barbar olsun, heç bir cəmiyyət, sıraya və tabəçilik-rəhbərlik nizamına aid olan irəli keçmə qaydalarını, bu gözə görünməz keyfiyyətlərə görə təyin etməni heç bir zaman uyğun hesab etməmiş və daha açıq və daha asan anlaşılan bir şeyə baxaraq təyin etmişlər.

Bu səbəb, yaxud şərtlərin ikincisi, yaşca üstünlükdür. Yaşlanıb hissini verəcək qədər qocalmamaq şərt ilə, yaşlı bir insan hər yerdə, mövqə, sərvət və qabiliyyətcə özünə bərabər bir gəncə nəzərən daha çox hörmət görür. Şimali Amerikanın yerli qəbilələri kimi, ovçulardan ibarət xalqlarda yaş sıra və irəli keçmək üçün yeganə əsasdır. Onlarda ata bir rəhbər ünvanıdır; qardaş, bərabər; oğul isə tabe olan ünvanıdır. Ən varlı və ən mədəni millətlərdə, dəyər bütün tərəflərdən bərabər, dolayısı olaraq, sıranı müəyyən edəcək başqa bir amil olmayan insanlar üçün sıranı müəyyən edən yaşdır. Qardaşlar və bacılar arasında həmişə böyüklər önə keçir. Atanın mal və mülkünün miras qalması halında, əgər şərikin olmadan bir insana qalmalıdırsa, onda böyük övlada verilir. Yaş, etiraza yer saxlamayan, açıq və asan başa düşülən bir keyfiyyətdir.

Bu səbəb, yaxud şərtlərdən üçüncüsü, sərvətcə üstünlükdür. Amma varlı olmaqla yanaşı nüfuz, cəmiyyətin hər çağında böyük olmaqla yanaşı; cəmiyyətin, hər hansı əhəmiyyətli sərvət bərabərsizliyinə kifayət etdiyi, ən az inkişaf etmiş çağında bəlkə ən çox olur. Sürülərindəki və heyvanlarındakı artım min nəfərin qidalanmasına kifayət edən tatar başçısı, bu artan şeyləri, min nəfəri qida ilə təmin etməkdən başqa bir yolda istifadə edə bilməz.

Üzv olduğu cəmiyyət, inkişaf etməmiş vəziyyətdə olduğundan, hər hansı məhsul meydana gətirməz ki, əvəzində xam olan və öz istehlakından artıq olan hissəni dəyişdirə bilsin. Beləliklə, qida ilə təmin

etdiyi min nəfər, yaşamaları üçün onun əlinə baxmağa məcbur olduqları səbəbindən, həm müharibədə onun buyuruqlarına boyun əyməklə, həm də sülh dövründə onun səlahiyyətlərinə hörmət etməyə borcludurlar. O, onların istər-istəməz həm generalı, həm də hakimidir. Başçılığı isə, sərvətindəki üstünlüyün qaçılmaz nəticəsidir. Varlı və mədəni bir cəmiyyətdə hər hansı bir şəxsin daha çox sərvəti ola bilər, lakin onun yenə də bir qrup adama rəhbərlik etməyə gücü çatmaya bilər. Mülkünün məhsulu min nəfərdən artıq insanı həqiqətən qida ilə təmin edə bilər, amma bu qida ilə təmin olunanlar, ondan aldığı şeyləri dəyərcə bərabər başqa bir şeylə dəyişdirmədən, o insanlara bir şey vermədiyi üçün, özünü ələ baxan kimi hiss edən, demək olar ki, heç kəs yoxdur. Dolayı olaraq onun nüfuzu bir neçə qulluqçunu əhatə edir. Bununla bərabər, varlı və mədəni bir cəmiyyətdə belə, sərvət cəhətdən nüfuzu çox böyükdür. Cəmiyyətin yüksək sərvət bərabərsizliyinə şərait yaradan hər dövründə sərvət cəhətdən nüfuzun, həm yaş, həm də şəxsi keyfiyyətlər cəhətdən olan nüfuzu üstələdiyi hər zaman qeyd olunmuşdur. Geniş yayılmış yoxsulluq səbəbindən, cəmiyyətdə ümumi bərabərlik qurulur; ya yaş, ya da şəxsi keyfiyyətlər cəhətdən üstünlük, nüfuz və təbəçilik-rəhbərlik nizamının zəif də olsa yeganə təməlini təşkil edir. Cəmiyyətin ikinci dövrü, çobanlarda formalaşan cəmiyyət çox böyük sərvət bərabərsizliyinə yol açır; sərvət üstünlüyünün sahiblərinə bu qədər böyük nüfuz üstünlüyü təmin etdiyi başqa bir dövr yoxdur. Dolayı olaraq, nüfuzun və “təbəçilik-rəhbərlik” nizamının bundan daha mükəmməl qurulduğu dövr yoxdur. Bir ərəb rəisinin nüfuzu daha böyükdür; bir tatar başçısının nüfuzu isə tamamilə mütləqdir (qətidir).

Bu səbəblərin, yaxud şərtlərin dördüncüsü, nəsil baxımından üstünlükdür. Nəsil üstünlüyü, bu iddiada olan şəxsin ailəsində keçmiş sərvət üstünlüyü deməkdir. Bütün ailələr eyni dərəcədə qədimdir. Kralın ata-babası daha tanınmış ola bilər, amma dilənçinin ata-babası çox hallarda ola bilməz. Hər yerdə ailə cəhətdən qədimlik və ya varlılıq cəhətdən qədimlik, yaxud çox hallarda varlılığa əsaslanan və ya onunla birlikdə hərəkət edən böyüklük cəhətdən qədimlik mənasını ifadə edir. Sonradan olan böyüklüyə, hər yerdə qədimdən bəri davam edərək gələn böyüklüyə nəzərən daha çox etibar edilir. Taxtı “işğal” edənlərdən diksinmə, köhnə bir kral sülaləsinə sevgi, daha çox insanların əvvəlkilərə qarşı duyduqları iyrənmədən və indikinə qarşı bəslədikləri hörmətdən irəli gəlir. Bir zabıt hər zaman əmrləri altında olduğu bir hissənin nüfuzuna istəksizlik göstərmədiyi halda, ondan aşağı rütbədə olanın onun üstünə keçirilməsinə dözə bilmir. İnsanlar da, özlərinin və babalarının hər zaman

böyun əymiş olduqları bir ailəyə asanlıqla tabe olurlar. Amma bu forma bir üstünlüyünü heç təslim etmədikləri bir başqa ailə onların idarəçiliyini ələ alan kimi iblis olurlar.

Ovçu xalqlarda bütün insanlar sərvət baxımından bərabər olduğundan, nəsil baxımından da təxminən bərabər olmalıdırlar. Nəsil etibarilə hörmət görmə, sərvət bərabərsizliyindən sonra meydana gəldiyi üçün, ovçu xalqlarda bunun yeri yoxdur. Ovçu xalqlarda belə ağıllı və cəsarətli bir insanın oğlu, bir ağılsızın və qorxağın oğlu olmaq bəxtsizliyinə məruz qalan eyni dəyərdəki bir adama nəzərən, bir az daha çox hörmət görə bilər. Amma aradakı fərq o qədər də böyük olmaz və belə hesab edirəm ki, dünyada bütün hörmətini ağıl və müdrik mirasından alan bir böyük ailəyə heç rast gəlinməmişdir.

Nəsil baxımından hörmət görmə çobanlardan ibarət xalqlarda mövcuddur. Buna oxşar xalqlar, hər formada özünü göstərməyə yadırlar. Onlarda heç bir zaman, böyük sərvətin boş yerə havaya sovrulduğu, demək olar ki, olmaz. Həqiqətən də, kökü çox uzaqlara gedən uca və şanlı ataların nəslindən olduqları üçün hörmət görən ailələrin bu xalqlardakından çox olduğu başqa xalqlar yoxdur. Çünki eyni ailələr içində sərvətin onlardakından daha uzun müddət davam etməsi ehtimalı olan başqa xalqlar yoxdur.

Bir çox halda, bir kimsəyə başqasının üstündə mövqe verən iki şərtin, nəsil və sərvət olduğu açıq-aşkardır. Fərdi hörmətin iki böyük mənbəyi dolaylı olaraq, insanlar arasında təbii olaraq nüfuz və “təbəçilik-rəhbərlik” nizamı quran səbəblər bunlardır. Çobanlardan ibarət xalqlarda bu səbəblərin ikisi birdən və olduqca güclü şəkildə təsirini göstərir. Böyük sərvətindən və dolanışığı üçün onun əlinə baxanların çox olmasından ötrü hörmət görən əvvəldən soylu olması və şanlı ailəsinin başlanğıcını heç kimin bilmədiy qədimliyi etibarilə “əl üstündə” tutulan çobanın qəbiləsi, ya da tayfası daxilində bütün ikincidərəcəli çobanlar arasında təbii bir nüfuzu var. O, aralarından hər hansı birinə görə daha çox şəxsdən təşkil olunmuş qüvvəyə başçılıq edə bilər. Onun əsgəri qüvvəsi aralarından hər hansı birinə nisbətən daha çoxdur. Döyüş zamanı, hamısı birdən başqasının bayrağı altında toplaşmaqdan, onun bayrağı altında toplaşmağa təbii olaraq meyillidirlər. Eyni zamanda, onlardan hər hansı birinə nəzərən daha çox insandan ibarət birləşmiş qüvvəyə başçılıq etdiyi üçün, aralarında bir başqasını zərəmə məruz qoya biləcək hər hansı birini, etdiyi haqsızlığı “təmir etməyə” məcbur etməyə gücü çatacaq olan da odur. Bu səbəbdən, bütün özlərini qoruya bilməyəcək qədər zəif olanların bel bağladığı insan da odur. Düşündükləri haqsızlıqlara,

məruz qaldıqlarını təbii olaraq ona deyirlər. Beləliklə, nəsil və sərvət ona bir növ hakimlik hüququ verir.

Sərvət bərabərsizliyi ilkin, cəmiyyətin ikinci dövründə – çobanlar dövründə meydana gəlməyə başlayır və insanlar arasına əvvəldən varlığına imkan olmayan dərəcədə nüfuz və “təbəçilik-rəhbərlik nizamı” meydana gətirir. Beləliklə, cəmiyyətin özünü qoruya bilməsi üçün istər-istəməz gərəkli hesab olunan mülki idarəetməni bir dərəcəyədək adət halına gətirir və elə görünür ki, bunu, hətta o gərəyə bağlı qalmadan edir. Sonradan bu faydanın düşünülməsi, o nüfuzun, “təbəçilik-rəhbərlik nizamının” davam etdirilməsinə və sağlam vəziyyətə gətirilməsinə şübhəsiz çox dəstək olur. Əlverişli vəziyyətlərini qoruya bilmələri, yalnız belə tipli olan işlərin o tərtibini dəstəkləməkdə, əsasən varlıqların istər-istəməz xeyri vardır. Lazım gəldikdə az imkana sahib olanların mülkiyyətini müdafiə etmək üçün çox imkana malik olanlar birləşə bilsinlər deyə, az imkana malik olanlar çox imkana malik olanların mülkiyyətini əldə saxlamaqlarını müdafiə etmək üçün, bir yerə toplanırlar. Bütün ikincidərəcəli çobanlar təcrübə vasitəsilə anlayırlar ki, sürülərinin təhlükəsizliyi, böyük çobanın sürülərinin təhlükəsizliyinə bağlıdır. Öz kiçik nüfuzlarının davam etməsi, özlərinin ona boyun əymələrinə bağlıdır. Bunlar kiçik ölçüdə hökmdarları tərəfindən öz mülkiyyətlərinin qorunması və nüfuzlarının dəstəklənməsi üçün, onun mülkiyyətini müdafiə edib nüfuzunu dəstəkləməklə xeyirləri olduğunu görən bir növ kiçik ölçüdə əsilzadələr sinifi yaradılır. Mülkiyyətin təhlükəsizliyi üçün qurulduğu müddətdə mülki idarəetmə, həqiqətdə, varlıqların yoxsullara və ya bir qədər malı-mülkü olanların heç malı olmayanlara qarşı müdafiə olunması üçün qurulur.

Belə bir hökmdarın hakimlik hüququ özünə bir xərc qapısı açmaqdan, uzun bir müddət gəlir mənbəyi kimi çıxış etdi. Haqqını axtarmaq üçün müraciət edənlər, bunun qarşılığını ödəməyə hər zaman razı idilər. Bir ərizənin yanında bir hədiyyə heç vaxt əksik olmurdu. Hökmdar hüququnun daha da kök salmasından sonra, günahı aşkar olunan şəxs, şikayətçi tərəfə verməli olduğu təzminatdan başqa, eyni zamanda hökmdara pul cəriməsi ödəməyə məcbur edilirdi. Günahkarın, başçısı olan kralı zəhmətə saldığı, narahat etdiyi üçün, bu qəbahətlərdən ötrü bir pul cəriməsi ödəməsinin gərəkli olduğu düşünülmüşdür. Asiyadakı Tatar hökumətləri, ya da Roma İmperiyasını devirən Skif xalqlarının qurduğu Avropa hökumətlərinin məhkəmə idarəçiliyi, istər hökmdar üçün, istər istənilən qəbilə, yaxud tayfada, istər bir ölkədə, yaxud bölgədə, onun idarəçiliyi altında olan hər hansı istənilən bir hakim

vəzifəsi görün ikincidərəcəli başbuğlar və ya feodallar üçün, önəmli bir gəlir mənbəyi idi. Başlanğıcda hökmdar, ikincidərəcəli rəislər bu hakimlik vəzifəsini özləri yerinə yetirirdilər. Sonralar bunun vəkalətlə bir naib, müvəkkilinə, yaxud özünü təyin edən şəxsə, hakimlik qazanclarına görə verilən təlimatı oxuyarsa, bu hakimlərin, kral gəlirinin müəyyən hissələrini toplamaq üçün ölkədə dolaşan müdir kimi şəxslər olduğunu açıqca görür. O vaxtlar, məhkəmə idarəçiliyi hökmdara külli miqdarda bir gəlir gətirməklə yanaşı, məhkəmə idarəçiliyi vasitəsilə onun təmin etmək istədiyi başlıca faydalardan biri, belə aydın olur ki, bu gəlirin əldə edilməsi idi.

Məhkəmə bölgüsünü gəlir məqsədlərinin xidmətinə qaçmaq üçün təşkil olunan bu nizamın, bir sıra böyük qanunsuzluqlara yol açmaqdan geri qalması, demək olar ki, mümkünsüz idi. Əlində böyük bir hədiyyə ilə haqqını axtarmaq üçün müraciət etmiş şəxsin, haqqından çox şeylər əldə etməsi mümkünlüyü var idi. Digər tərəfdən, kiçik bir hədiyyə ilə müraciət edən, haqqından daha azını əldə etməsi mümkün idi. Bu hədiyyənin yenə, təkrarlanması üçün, haqqının yerinə yetirilməsinin bir çox hallarda gecikdirilməsi baş verirdi. Bundan başqa, ödənməli olan pul, özündən şikayət edilənin həqiqətən də günahkar olmadığına da, onu haqsız çıxarmaq üçün bir çox hallarda çox qüvvətli bir dəlil ağıla gətirə bilirdi. Avropada hər ölkənin qədim dövr tarixi, bu kimi qanunsuzluqların heç də seyrək olmadığına sübutdur.

Hakimlik hüququnu hökmdar, yaxud rəis yerinə yetirdikdə, hansı formada pis tərəfə istifadə etsə, haqqının yerinə yetirilməsi üçün, demək olar ki, heç bir imkan olmadığı anlamına gəlir. Çünki onu düzgün yola çəkəcək çox az hallarda tapıla bilər. Bunu bir naib vasitəsilə ələdikdə, haqsızlıq bəzi hallarda bərpa edilə bilər. Naib sırf öz mənfəəti üçün haqsız bir əməldən günahkar hesab olunarsa, hökmdarın onu cəzalandırmağa, yaxud haqsızlığı bərpa etmək üçün məcbur etməyə hər zaman istəksiz olmadığı hallar ola bilər. Amma hökmdarın mənfəəti üçün özünü təyin etmiş və vəzifəsini artırmış insana xeyir vermək üçün bir zülm edibse, çox hallarda haqqın yerinə gəlməsi, bunu (haqsızlığı) hökmdarın özü etmiş kimi mümkünsüz olurdu. Bundan başqa, bütün barbar hökumətlərdə, xüsusən də Avropanın Roma İmperiyası dağıntıları üzərində qurulan bütün o qədim dövr hökumətlərində, məhkəmə idarəçiliyi uzun müddət çox dağınıq nizam, ən yaxşı krallar əlində belə tam mənasıyla bərabər və qərəzsiz olmaqdan uzaq, pis krallar əlində isə bütün biabırçılıq halında olduğu müşahidə edilir.

Qəbilənin və ya ailənin hökmdar, yaxud başçı, sadəcə ən böyük çoban olduğu, çobanlardan təşkil olunmuş xalqlarda, o yenə, qullarından, yaxud təbəqələrindən hər hansı biri kimi öz sürülərinin artımı vasitəsilə öz yaşayışını təmin edir. Yunan qəbilələrində, “Truva müharibəsi dövründə”, Skiflərdə isə Qərbi Roma İmperiyası dağıntıları üzərində ilk dəfə yerləşdikləri zaman görüldüyü kimi, çobanlıq vəziyyətindən təzəcə ayrılıb, o vəziyyətdən çox irəli getməmiş əkinçi xalqlarda hökmdar, yaxud başçı eyni şəkildə ölkəsinin ən böyük torpaq sahibidir, eyni formada özəl mülkündən, ya da o dövr Avropasında kral əmlakı sayılan şeydən əldə edilən bir gəlirlə keçinir. Mümkün hallarda, təbəələri vətəndaşların zülmündən qorumaq üçün hökmdarın, yaxud başçının nüfuzuna möhtac olduqları vaxtdan başqa, onun ehtiyaclarının ödənilməsinə heç kömək etməzlər. Təbəələr üzərindəki hegemonluğun əldə etdiyi bütün mümkün gəlir, bəlkə bəzi az fəvqəladə meydana çıxanlardan başqa bütün qazanc, onların bu kimi hallarda özünə təqdim etdikləri hədiyyələrdən ibarətdir. Homerdə Agamemnon dostluğuna qarşı Axilles yeddi yunan şəhərinin hökmdarlığını təqdim edərkən, bundan əldə edilməsinin mümkün olduğunu dediyi tək qazanc, xalqın onu hədiyyələrlə qonaq etməsi idi. Hökmdarın hökmdarlıqdan əlinə keçən mümkün gəlirin hamısını, beləcə, bu kimi hədiyyələr, məhkəmə işindən təmin olunacaq qazanclar, ya da məhkəmə xərcləri deyilə biləcək şeylər təşkil etdiyi müddətcə, onun bunlardan tamamilə imtina etməsi güman edilə bilməz. Hətta imtina etməsini məsləhət görmək belə yaxşı olmazdı. Bunları, onun qaydaya salıb təyin etməsi məsləhət görülə bilərdi və bir çox hallarda da məsləhət görülmüşdü. Amma bu şəkildə qaydaya salınıb müəyyən edildikdən sonra, hər şeyə gücü çatmayan bir şəxsi, bunları qaydaya salmalarının önünə çıxarmaqdan uzaqlaşdırmaq, yenə də mümkünsüz deyilməsə də çox çətin idi. Dolayısı ilə, işlər beləcə davam edərkən, məhkəmədə bu hədiyyələrin keyfiyyəti və müəyyən olmayan kəmiyyətinin təbii olaraq meydan verdiyi qanunsuzluğa təsirli bir çarə tapmaq üçün imkan demək olar yox idi.

Lakin başlanğıcda, digər millətlərin istilasına qarşı milləti müdafiə etmək üçün davamlı artan xərclərin olduğu müxtəlif səbəblər üzündən, hökmdarlıq xərclərinin görülməsinə hökmdarın özəl mülkü az olub, xalqın öz təhlükəsizliyi uğrunda bu xərclərə müxtəlif vergilərlə dəstək olmaları lazım gəldikdə, belə görülür ki, həm hökmdar, həm onun naibləri və vəkilləri olan hakimlərin fikrincə, hər hansı bir bəhanə ilə məhkəmə işinə əvəz olaraq hədiyyə qəbul edilməməsi bir çox hallarda şərt qoyulmuşdur. Aydın olur ki, bu hədiyyələrin lazımı formada nizamlanıb

müəyyən olunmasında, ortadan daha asan qaldırıla biləcəyi düşünülmüşdür. Hakimlərə, məhkəmədən əldə olunan əvvəlki qazanclardan özlərinə çatacaq pay baxımından itkisini (hökmdarın öz payından itkini vergilərlə, demək olar ki, kompensasiya etdiyi formada) kompensasiya etdiyi hesab olunan “aylıqlar” müəyyən edildi. Artıq, məhkəmə işi pulsuz görülürdü.

Amma məhkəmə işinin həqiqətdə heç bir ölkədə pulsuz edildiyi halına rastlanılmamışdır. Heç olmazsa vəkillərə, şikayətçi tərəflərdən hər zaman haqq ödənilməsi tələb olunmuşdur. Haqq ödənilməzsə, bunlar vəzifələrini indi etdiklərinə nəzərən daha pis yerinə yetirirlər. Həm məhkəmədə prokurorlarla vəkillərə hər il verilən məbləğ, hakimlərin aylıq məvəciblərinə nəzərən daha böyük həcmdədir. Bu aylıqları hökmdarın ödəməsi halı, bir məhkəmə işinin məcburi xərclərini heç bir yerdə azaltmaz. Hakimləri şikayətçi tərəflərdən bir hədiyyə, ya da xərc almalarının qadağan edilməsi, məhkəmə işinin xərclərini azaltmaqdan daha çox, yoldan çıxmasını önləmək üçün idi.

Hakimlik xidməti öz-özlüyündə elə şərəflidir ki, qazancı az olsa da, insanlar onu çiyinlərinə almağa hazırdırlar. Çətinliyi çox və bir çox hallarda heç qazancsız ikinci dərəcə bir xidmət olan sülh hakimliyi, kəndli mülk sahiblərindən çoxunun istədiyi bir şeydir. Məhkəmə işinin idarə edilməsi və aparılması ilə əlaqədar olan bütün xərclərlə yanaşı, böyük balaca ayrı-ayrı bütün hakimlərin aylıqları, çox tutumlu dolanmasında belə, hər hansı bir müasir ölkədə hökumətin bütün xərclərinin haqqında danışılmayacaq qədər kiçik bir hissəsinin təşkil edir.

Hakimin bütün xərcləri asanlıqla məhkəmə xərcləriylə qarşılaşdırıla bilər. Beləliklə, məhkəmə hakimiyyəti həqiqətən bir qanunsuzluq təhlükəsiylə üz-üzə buraxılmadan, ictimaiyyətin gəliri, bəlkə kiçik, lakin mühüm bir yükədən tamamilə qurtarar. Hökmdar kimi güclü bir şəxs məhkəmə xərclərindən pay alıb, gəlirinin mühüm bir hissəsini oradan əldə etdiyi halda, bunları lazımi qaydada nizamlamaq çətindir. Xərclərdən əsl faydalana biləcək başlıca insan olan hakim olduqda isə vəziyyət asandır. Qanun çox asanca hakimi nizam-intizama hörmət göstərməyə məcbur edə bilər, amma hökmdarın hörmət göstərməsini hər zaman təmin edə bilməz. Məhkəmə xərcləri, qəti olaraq nizamlanıb müəyyən edilərək, məhkəmə işi bitmədən deyil, qərara bağlandıqdan sonra, hakimlərə müəyyən nisbətlərdə tək-tək paylaşması üçün hər işin müəyyən bir dövründə, hamısı birdən bir kassirə, yaxud xəzinədəyə ödəndiyi halda, elə görünür ki, pozuqluq təhlükəsi, bu tip xərclərin tamamilə qadağan edildiyi yerlərdəkin də nisbətən daha çox olmaz. Belə xərclər bir məhkəmə işinin

xərçində kifayət qədər artıma səbəb olmadan, məhkəmənin bütün xərclərini tamamilə ödəməyə kifayət olan vəziyyətə gələ bilər. İş sona çatana qədər xərclərin hakimlərə ödənməsi işin araşdırılıb qərara bağlanması üçün məhkəməni böyük ölçüdə cəhd göstərməyə stimullaşdırır. Çox sayda hakimdən ibarət məhkəmələrdə, hər hakimin payı, işi məhkəmədə, yaxud məhkəmənin əmri ilə bir komissiyada araşdırmaqla keçirdiyi saat və gün sayına görə hesablanaraq, bu xərclər, tək-tək hər hakimin işləməsinə stimullaşdırır. İctimai xidmətlər ancaq yerinə yetirildiyi təqdirdə və yerinə gətirilməsinə sərf edilən zəhmət həddində mükafatlandırıldığı halda, ən yaxşı şəkildə yerinə yetirilmiş olur. Fransanın müxtəlif məhkəmələrində (Epices və Vacations adlandırılan) məhkəmə xərcləri, hakim gəlirlərinin ən böyük hissəsini formalaşdırır. Krallıq ölkəsindəki məhkəmələr arasında, sıra və dərəcə baxımından ikinci olan Toulouse məhkəməsində, bütün boşluqların azaldılmasından sonra, hökmdarın bir hüquq məsləhətçisinə, yaxud hakimə ödədiyi maaş, ildə cəmi yüz əlli lirə idi, yəni altı İngilis lirəsi on bir şilin qədər. Təxminən yeddi il qabaq, eyni yerdə, bu pul adi bir qapıçının illik mümkün əməkhaqqısı təşkil edirdi. Çalışqan bir hakim, xidmətindən yüksək olmasa belə, əsaslı surətdə bir gəlir əldə edər, çalışmayanın əlinə maaşdan daha çox bir “şey” keçər. Bu məhkəmələr, bəlkə elə də əlverişli ədalət məhkəmələri deyildir. Amma korrupsiya ilə bağlı əsla günahlandırılmayıb, hətta elə görünür ki, bu hərəkətlərindən heç vaxt narahat belə olmamışdılar.

İngiltərədəki müxtəlif ədalət məhkəmələrinin məlum maliyyə dəstəyi ilkin məhkəmə xərclərindən ibarət olur. Hər bir məhkəmə bacardığı qədər öz üzərinə daha çox iş götürməyə çalışır; bu səbəbdən də vəzifəsinə daxil olmayan bir çox iddiaya (məhkəmə işinə) baxmaq istəyirdi. İddiaçı özünə haqqını verməməklə, təqsirləndirilənin bir səbəbdən və ya qəbahətdən təqsirli bilindiyini iddia etdiyinə görə, mədəni mübahisələrə (məhkəmə işinə) baxmaq yalnız cinayət işlərinə baxmaq üçün yaradılmış kral kürsüsü məhkəməsinin vəzifəsi oldu. İddiaçı təqsirləndiriləndən borcunu ala bilmədiyi halda, krala ödəməyəcəyini bildirdiyinə görə kralın gəlirini yığmaq və ancaq onun borclarının ödənilməsi üzrə yaradılmış xəzinə məhkəməsi müqavilədə göstərilən digər borcların ödənilməsi vəzifəsini öhdəsinə götürdü. Bütün bu cür səbəblərə görə, iddialara hansı məhkəmədə baxılmasını üstün tutacaqları əksər hallarda tamamilə tərəflərdən asılı olmağa başladı; hər bir məhkəmə daha tez və daha da bitərəf hərəkət edərək, bacardıqca daha çox iddiaya baxmağa çalışırdı. İngiltərədə ədalət məhkəmələrinin bu günkü dəyər quruluşu hər

bir hakimin istənilən ədalətsizliyə qarşı qanuna uyğun ən tez və ən təsirli çıxış yolunu öz məhkəməsində tapmağa çalışaraq, əslində, bəlkə böyük miqyasda hər birindəki hakimlər arasında vaxtilə əmələ gələn bu rəqabət səbəbindən meydana gəlmişdir. Əslində, hüquq məhkəmələri müqavilənin pozulması halında yalnız zərər-ziyana hökm verirdi. Bir ədalət məhkəməsi kimi ilkin yüksək məhkəmə müqavilələrin düzgünlüklə yerinə yetirilməsini təmin etmə vəzifəsini öz üzərinə götürdü. Müqavilənin pozulması pulun ödənilmədikdə dəyən zərərin kompensasiyasını vermək üçün əmr etməkdən başqa cür imkan yox idi; bu isə müqavilənin tamamilə yerinə yetirilməsi demək idi. Ona görə də, bu kimi hallarda hüquq məhkəmələrinin həyata keçirdiyi üsullar kifayət etmirdi. Digər hallarda vəziyyət elə deyildi. İcarədar icarə etdiyi obyektədən haqsız olaraq çıxarıldığı üçün mülk (əmlak) sahibini məhkəməyə verdiyi təqdirdə dəyən ziyan ərazinin sərəncamında olması halına heç də bərabər deyildi. Buna görə də, bir müddət bu kimi iddiaların əksəriyyəti Ali Məhkəməyə göndərildi. Bu isə hüquq məhkəmələri üçün az hesab ediləcək itki deyildi. Deyilənə görə, hüquq məhkəmələrinin haqsız olaraq, torpaqdan çıxartmağa və ya məhrum etməyə; süni formada işğaldan azad etmə iddiasını yaratmaları bu cür işləri yenidən ələ keçirmək üçün idi.

Bunu tək, müəyyən məhkəmənin baxdığı iddialardan o məhkəmə tərəfindən yığılacaq və onun üzvü olan hakimlərlə digər məmurların (məhkəmə qulluqçularının) əməkhaqqına sərf ediləcək bir möhür, cəmiyyətin ümumi məsrəfinə daxil olmadan yenə ədalət idarəçiliyi xərcinin ödənilməsinə kifayət edəcək bir gəlir gətirə bilər. Reallıqda, bu təqdirdə hakimlər bu cür möhrün hasilatını mümkün qədər artırmaq üçün hər bir məhkəmə proseduru lazımsız yerə uzada bilərlər. Müasir Avropada çox vaxt məhkəmə vəkilləri ilə katiblərinin məvacibini yazmağa ehtiyac duyduqları səhifə sayına görə müəyyənləşdirilməsi adət halını almışdır. Ancaq məhkəmə hər bir səhifənin bu qədər sətir, hər bir sətirin isə bu qədər söz olmasını istəyir. Gəlirlərini artırmaq üçün məhkəmə vəkilləri ilə katiblər ifadələri lazımsız qədər çoxaltmağa çalışırlar. O səbəbdən də, elə hesab edirəm ki, Avropada hüquq sistemi bərhad olmayan ədalət məhkəməsi qalmamışdır. Bu cür tənzimləmə ilə, bəlkə də, məhkəmənin prosedur qaydaları eyni formada həddini aşsa bilər.

Nəhayət, ədalət normaları istər xərclərini ödəyəcək tərzdə tərtib edilsin, istərsə də hakimlər digər bir məbləğdən ayrılan əməkhaqqı ilə dolansınlar; həmin məbləğin ifadəsinə və ya həmin məvaciblərin ödənilməsi, elə görünür ki, iqtidarında olan şəxs və ya şəxslərin məmur vəzifəsinə təyin edilməsinə ehtiyac yoxdur. Bu məbləğ, idarə edilməsi,

onunla xərc ödəniləcək müəyyən bir məhkəməyə etibar edilərək daşınmaz əmlakların gəlirlərindən təşkil oluna bilər. Şotlandiyadakı ali hüquq məhkəməsi hakimlərin çox kiçik də olsa aylıq məvaciblərinin bir qismi pul məbləğinin faizindən ibarət olur. Bununla birlikdə, elə görünür ki, bu cür məbləğ sonsuz olaraq fəaliyyət göstərməli olan qurumun davam etdirilməsi üçün labüd dəyişkənlik səbəbindən əlverişsizdir.

Məhkəmə heyətinin səlahiyyətindən uzaqlaşması, əslində, cəmiyyətin yüksək inkişafı ilə əlaqədar işlərin çoxalmasından irəli gəlmişdir. Ədalət idarəsi onlara həvalə edilmiş şəxslərin olan-qalan diqqətini lazım edəcək qədər çətin və qarışıq bir vəzifə halını aldı. Davam etdirmək etibar edilən insanın şəxsi iddiaları barəsində qərarların qəbul edilməsi ilə məşğul olmaq üçün boş vaxtı olmadığına görə, onun əvəzinə bir vəkil təyin edildi. Romanın ucalma, inkişaf dövründə konsul, dövlətin siyasi işləri ilə ədalət məhkəmələrinə nəzarət edə bilməyəcək qədər məşğul idi. Buna görə də, onun əvəzinə ədaləti bərqərar etmək üçün praetor təyin edilir. Roma İmperatorluğunun dağıntıları üzərində qurulan Avropa krallıqlarının inkişaf dövründə hökmdarlarla qabaqcıl feodallar, ümumiyyətlə, ədalət prosesini özlərinə görə həm yorucu, həm də olduqca alçaldıcı bir xidmət saymağa başladılar. Bu səbədən də bir vəkil icra məmuru və yaxud hakim təyin edərək, bunu ümumiyyətlə rədd edirlər.

Məhkəmə heyəti tərəfindən müstəqil keçirmə iqtidarı ilə birləşəndə ədalətin xalq dilində siyasətçilik deyilən şeyə tez-tez fəda edilməməsi mümkünsüz olur. Dövlətin yüksək maraqlarını özlərinə əmanət edən şəxslər fəsad görüşləri olmadan da, bəzən xüsusi bir adamın hüquqlarını bu mənafeələrə fəda etməyin məcburi olduğunu fikirləşə bilərlər. Hər bir şəxsin müstəqilliyi öz təhlükəsizliyini mənliliyində hiss etməsi, ədalət idarəetməsinin bitərəf işləməsi ilə əlaqədardır. Hər bir şəxsi ona aid hər bir hüququnun təmin edilməsini daxildən inandırmaq üçün məhkəmə iqtidarının həyata keçirmə iqtidarından həm ayrılması, həm də o iqtidar qarşısında imkan daxilində müstəqil olması lazımdır. İqtidarın ötəri həvəsinə görə hakimin vəzifəsindən kənarlaşdırılması ehtimalı olmamalıdır. Əməkhaqqını ləngimədən ödənilməsi iqtidarın yaxşı niyyətinə, hətta qənaətçilliyinin qeyri-normalığından belə asılı olmamalıdır.

III hissə

İctimai qurumların və abadlıq işlərinin xərci haqqında

Hökmdarın, yaxud dövlətin üçüncü və sonuncu vəzifəsi böyük bir kollektivə çox faydalı olmaqla bərabər, gəlirin bir və ya bir neçə şəxsin xərcini heç bir zaman ödəyə bilməyən, bu səbəbdən də hər hansı bir fərdin, ya az sayda olan fərdlərin təşkil edilməsinə ümüd edilməyən ictimai qurumların, abadlıq işlərinin yaradılması və təşkil edilməsi vəzifəsidir.

Belə vəzifə və tapşırıqların yerinə yetirilməsi də eyni formada cəmiyyətin müxtəlif dövrlərində, müxtəlif səviyyələrdə məsrəf tələb edir.

İkisi də daha əvvəl qeyd edilən, cəmiyyətin sosial müdafiəsi, ədalətin təmin edilməsi üçün lazım olan ictimai qurumlarada, abadlıq işlərindən sonra bu cür digər işlər, qurumlar digər cəmiyyətin ticarətini yaxşılaşdırmaq və xalqın təhsilini inkişaf etdirmək üçün yaradılmışdır. Təhsil qurumları iki növdür: gənclərin və istənilən yaşlı nəslin təhsil aldığı qurumlar. Bu cür müxtəlif növdə olan ictimai qurumların xərcini ən uyğun şəkildə ödəyə bilmək nəzərdə tutularaq, bu bölmənin üçüncü hissəsi üç ayrı-ayrı maddəyə bölünmüşdür.

I maddə

İctimai işlərin və qurumların cəmiyyətin ticarəti haqqında

Yenidənqurma işləri və ictimai qurumlar ticarəti bütövlükdə asanlaşdırmaq üçün lazım olan işlər və təşkilatlar əsas magistral yollar, körpülər, gediş-gəlişə yararlı olan kanallar, limanlar və s. bir ölkənin ticarətini asanlaşdıran yenidənqurma işlərinin tikilməsi ilə göstərilən xidmətin cəmiyyətin müxtəlif dövrlərində, çox fərqli dərəcədə məsrəfə ehtiyac olduğu isbatsız olaraq məlumdur. Hər hansı bir ölkənin bütün nəqliyyat yollarının tikintisi, çəkilməsi və göstərilən xidmətə çəkilmiş məsrəfi, həmin ölkənin ümummilli məhsulu ilə birlikdə və yaxud həmin yollarda daşınan malların miqdarı və çəkisi ilə açıq-aydın artır. Körpünün davamlılığı üstündən keçməsi ehtimal olunan arabaların sayına və çəkisinə uyğun olmalıdır. Gediş-gəlişə yararlı olan kanalın dərinliyi və

orada olacaq suyun həcmi üzərində yük daşımaları nəzərdə tutulan barjaların (yük gəmilərinin) sayı və tonnajına; hər hansı bir limanın genişliyi, ora daxil olması proqnozlaşdırılan gəmilərin sayına müvafiq olmalıdır.

Belə yenidənqurma işləri ilə əlaqədar olan məsrəfin yığılıb xərc-lənməsi vəzifəsi əksər ölkələrdə həyata keçirmək iqtidarında olan ümumi gəlirdən ödənməsi məcburi hal kimi görünür. Bu cür yenidənqurma işlərinin əksəriyyəti əhalinin ümumi gəlirindən deyil, öz məsrəflərini ödəməyə kifayət edəcək, müəyyən miqdar gəlir gətirəcək formada asanlıqla idarə edilə bilər.

Məsələn, böyük bir yol, bir körpü, gediş-gəlişə yararlı bir kanal, əksər hallarda onlardan istifadə edən nəqliyyat vasitələrindən alınacaq kiçik bir məbləğ ilə, bir liman oraya daxil olan gəmilərin tonnajından asılı olaraq yüklənən və ya boşaldılan mallardan alınan rüsum ilə həm tikilə, həm də fəaliyyət göstərə bilər. Ticarəti asanlaşdırmağa yönəldilmiş pul kəsmə adəti, bir çox ölkələrdə çəkilən xərclərini ödəyi kimi hökmdara kiçik məbləğdə gəlir və yaxud sikkə gətirir. Eyni məqsədə xidmət edən, başqa bir təşkilat olan poçt, məsrəflərini ödəməklə yanaşı, demək olar ki, bütün ölkələrdə hökmdara olduqca əhəmiyyətli bir gəlir gətirir.

Böyük bir yoldan, ya da körpüdən keçən arabalarla, əlverişli gediş-gəlişə malik olan kanaldan keçən barjlar (yük gəmiləri) daşdıqları yükün çəkisinə və ya tonnajına uyğun olaraq vergi verdikdə bu cür yenidənqurma işlərinin həyata keçirilməsi üçün onlar istismar etdikləri səviyyədə əvəz ödəmiş olur. Belə abadlıq (yenidənqurma) işləri üçün daha yaxşı bir üsul tapmaq, demək olar ki, mümkünsüzdür. Həm bu vergini və ya rüsumu nağd şəkildə daşıyıcı verməklə bərabər, sonda malın dəyəri müqabilində, həm də istehlakçı pul ödəyir. Ancaq bu kimi yenidənqurma işləri vasitəsilə daşınma xərcləri olduqca böyük məbləğdə azaldığı üçün vergi əvəzində mallar istehlakçıya əks halda çatacağı ilə müqayisədə daha ucuz başa gəlir. Çünki qiymətlərinin vergi səbəbindən yüksəlməsi daşınma qiymətlərinin ucuzluğu ilə əlaqədar azalması qədər deyildir. Belə bir səbəbdən də, vergini ödəyən bir şəxsin vergini tətbiq edilməsindən əldə etdiyi gəlir, onu ödəyi təqdirdə verdiyi pulun miqdarı məruz qaldığı itkidən daha çoxdur, tamamilə əldə etdiyi mənfəətin səviyyəsindədir. Reallıqda isə ödəyi məbləğ o gəlirin davamını əldə edə bilmək üçün “gözdən” çıxarmaq məcburiyyətində qaldığı bir hissəsindən başqa bir şey deyil. Bundan daha ədalətli bir vergiyə cəlbətmə üsulu fikirləşib tapmaq mümkünsüz görünür.

Bəzək arabaları, faytonlar, poçt maşınları və s.-dən alınan vergi ağırlıqlarına görə müqayisədə ikitəkərli arabalar, dördtəkərli arabalar və s.

kimi məcburi ehtiyacı ödəyən nəqliyyat vasitələrindən alınan vergi ilə müqayisədə bir az yüksək təyin edildikdə ağır çəkili malların ölkənin müxtəlif ərazilərinə daşınması qiymətini aşağı salır. Beləliklə, varlıqların tənbəlliyi və loqçalığı olduqca asan yolla yoxsulların problemlərini azaltmağa kömək edir.

Beləcə, şossələr, körpülər, kanallar və s. ticarət sayəsində davam etdirildikdə bunlar yalnız ticarətin yaxşı inkişaf etdiyi və bu səbəbdən daha əlverişli yerlərdə tikilə, yaradıla bilər. Eyni zamanda, məsrəfləri, ölçüləri və görkəmli ticarətdən gələn gəlirə uyğun olmalıdır; başqa sözlə, bunların tikintisindən mənfəət əldə ediləcəksə tikilməlidir. Ticarət əlaqələri inkişaf etməyən və ya heç olmayan kimsəsiz bir ərazidən təsadüfi hallarda idarə rəhbərinin, ya da onun elit qonaqlarının keçməsi üçün möhtəşəm bir şosse yaradıla bilməz. Kimsəsiz bir yerdə, ya da sırf o ətraf ərazilərdəki bir sarayın pəncərələrindən baxanda gözəl görünməsi üçün çayın üzərində böyük bir körpü tikilə bilməz. Belə işlərin başqa bir gəlirlə görüldüyü yerlərdə bunlar ara-sıra adi hal hesab edilir.

Avropanın müxtəlif yerlərində hər hansı bir kanaldan alınan vergi xüsusi məsrəflərinə görə, kanala nəzarət etmək səlahiyyəti olan xüsusi şəxslərə verilir. Kanal natəmiz saxlanıldıqda gediş-gəliş istər-istəməz tamamilə azalır və onlar vergidən əldə etdikləri gəlirdən məhrum olurlar. Bu vergilərin yığılması onlarda payı olmayan səlahiyyətli məmurların öhdəsinə buraxılırsa vergi tutmağa əsas verən yenidənqurma işlərinin həyata keçirilməsinə daha az diqqət göstərirlər. Langedoc kanalı Fransa kralına və həmin əyalətə pul vahidinin keçən əsrin sonundakı dəyərinə uyğun olaraq bir mark (1 qram) gümüş, iyirmi səkkiz fransız lirəsi hesabı ilə doqquz yüz min ingilis lirəsindən çox idi. Bu böyük əsər tamalandıqda davamlı olaraq təyin edilmiş vəziyyətdə saxlamaq üçün ən yaxşı çıxış yolunu vergiləri müəyyənləşdirib, tikintinin layihəsini tərtib edib orada işləmiş mühəndis Riqueyə təqdim etməkdə gördülər. Həmin vergilər indiki halda o şəxsin həm özünə, həm də onun ailəsinə böyük mənfəətdədir, elə olduğuna görə də tikilini davamlı şəkildə təmir etməkdə bunların böyük marağı var. Halbuki, bu vergilər belə bir mənfəəti olmayan səlahiyyətli məmurların öhdəsinə buraxılışdı, tikilinin ən əsas hissələri xarab ola, pullar isə lazımsız yerə israf edilə bilərdi.

Bir şossenin xidmətinə ayrılmış vergilər xüsusi şəxslərə heç bir zaman etibar edilə bilməz. Hər hansı bir geniş yol tamamilə baxımsız olsa da belə, tam şəkildə keçilməz hala salına bilməz, bir kanal isə salına bilər. Ona görə də, şossedən alınan vergilərin sahibləri yolun təmirini heç vaxtına almasalar belə, yenə də təqribən eyni vergiləri yığmağa davam

edirlər. Bu səbəbdən də, bu cür bir əsərin xidmətinə ayrılmış vergilərin səlahiyyətli məmurların və ya şəxslərin rəhbərliyinə buraxılması düzgün addımdır.

Böyük Britaniyada belə vergilərin yığılması dövründə məmurların sui-istifadə etməsindən əksər hallarda, haqlı olaraq şikayət edilmişdir. Deyilənə görə, bir çox yollarda yığılan pullar; çox vaxt başdansovdu görülən və bəzən heç görülməyən işin əskiksiz olaraq bacarılması üçün lazım olan pulun iki misindən də çoxdur. Geniş yolları belə vergilərlə təmir etmə sisteminin çox da uzun bir keçmişi olmadığını xatırlamaq lazımdır. Ona görə də, bu sistem yetkin səviyyəyə çatdırılmamışsa, təəccüblənməməliyik. Əksər vaxtlarda uyğunsuz adamlar məmur təyin edilibsə və bunların fəaliyyətini yoxlayıb vergiləri yerinə yetiriləcək işin görülməsinə kifayət eəcək miqdara endirmək üzrə lazımı təftiş və hesab divanları (yüksək şura), hələ ki, qurulmamışsa, qurumun yeniliyi (vaxtı gələndə parlamentin düşünülmüş davranışı ilə əksəriyyəti dəqiqliklə düzəldilə bilən) həmin qüsurların həm səbəbini izah edər, həm də nöqsanlarını müəyyənləşdirər.

Böyük Britaniyada müxtəlif yollarda yığılan pulun, yollarını təmiri üçün lazım olan məbləğdən elə çox olduğu zənn edilir ki, uyğun şəkildə qənaətcil davranmaqla əldə ediləcək əmanətlər, bəzi nazirlərə görə isə bu və ya digər müddətdə dövlət ehtiyatlarına xərclənəcək olduqca böyük bir maliyyə vasitəsi hesab edilir. Deyilmişdir ki, hökumət yol girişlərinin idarə edilməsini (nəzarət edilməsini) öz üzərinə götürüb; əməkhaqlarına kiçik bir artım etməklə böyük həvəslə işləyəcək əsgərləri cəlb edərək; bütün yaşayışını gündəlik məvacibləri ilə təmin edən işçilərdən başqa işlədəcək işçilərdən başqa işçisi olmayan məmurlarla müqayisədə daha az məsrəflə yolları düzgün şəkildə saxlaya bilər. Beləcə, xalq heç bir çətinlik törətmədən, bəlkə də, yarım milyonluq, böyük bir gəlir əldə edilə biləcəyi¹ və keçid üçün pul yığılan yolların indi eynilə poçt sistemində olduğu kimi dövlətin ümumi məsrəfinə əlavə ediləcəyi iddia edilmişdir.

Bəlkə də, bu planları tərtib edənlərin zənn etdiyi qədər olmasa da, beləcə yüksək gəlir əldə edəcəyinə şübhə etmirəm. Planın bir sıra olduqca vacib, ciddi etirazlara məruz qalacağı heç kimdə şübhə doğurmur.

¹ Bu kitabın ilk iki sayını nəşr edəndən bəri Böyük Britaniyada yığılan bütün gəlirlərin yarım milyonluq bir xalis gəlir gətirmədiyinə inanmağım üçün tutarlı səbəblər var. Bu, yarım milyon krallıq ölkəsindəki əsas yollardan beşini hökumətin rəhbərliyi altında təmirli vəziyyətdə saxlamağa imkan verməyəcək bir puldur.

2.Məni bütün bu təxmin edilən məbləğlərin (vəsaitlərin) normadan çox olduqlarına inandıracaq tutarlı səbəblər var.

Birincisi, yol girişlərindən alman vergi hər hansı bir müddətdə dövlət ehtiyacların hansı səviyyə qədər lazım olduğu zənn edilərsə, o dərəcədə də yüksəldiləcəkdir. Bu halda Böyük Britaniyanın siyasi şəraitinə görə ehtimal ki, olduqca tez yüksəldiləcəkdir. Vergilərdən böyük bir gəlirin asan əldə edilməsi və idarə edilməsi bu vasitəyə, ehtimal ki, diqqəti daha da artırır. Hər nə cür qənaət edilsə, indiki vəziyyətdə vergilərin yarım milyon artırılıb-artırılmayacağı, bəlkə də çox şübhə doğurur, amma iki mislinə çatdırıldıqları təqdirdə bir milyon; üç mislinə çatdırılırsa, ehtimal ki, iki milyon artırıla biləcəyindən çox da şübhə edilə bilməz. Həm də bu, böyük gəlir yığılıb inkassa edilməsi üçün yalnız yeni məmur təyin etməkdən əldə edilə bilər. Nəhayət, yol girişini üçün yığılan vergiləri belə davamlı şəkildə artırmaqla, indiki kimi ölkənin daxili ticarətini yaxşılaşdırmaq əvəzinə çox keçmədən həmin ticarətin inkişafına mane olurlar. Bütün ağırçəkili əmtəələrin ölkənin bir yerindən digər yerinə daşınması xərcləri çox keçmədən elə artır ki, bunun nəticəsi olaraq, bu cür əmtəələrin çıxarılacağı bazar qısa müddətdə elə daralar ki, istehsal proseslərində böyük miqyasda boşdayanmalar baş verər və ölkənin yerli sənayesinin ən əsas qolları tamamilə iflasa uğrayar.

İkincisi, nəqliyyat vasitələrindən yükötürmə qabiliyyətinə görə alınacaq vergi, ancaq yolların təmir edilməsi məqsədilə təxsis edildikdə məqsədəuyğun bir vergi olduğu halda, hər hansı başqa bir məqsədə və ya dövlətin daimi ehtiyaclarının ödənilməsinə təxsis edildikdə isə bərabər olmayan vergidir. Yalnız, yuxarıda göstərilən məqsədə təxsis edildikdə hər bir nəqliyyat vasitəsi yollardan istifadə etməsinin, aşındırmasının, köhnəlməsinin əvəzini ödəyir. Amma hər hansı bir digər məqsədə təxsis edildikdə hər bir nəqliyyat vasitəsi həmin aşınma və köhnəlmədən daha çoxunun əvəzini ödəyir və dövlətin başqa ehtiyaclarının ödənməsində iştirak edir. Ancaq yollardan tutulan vergi malların qiymətinin dəyərində görə deyil, çəkisinə görə artırır, bu vəziyyətdə də daha çox vergini qiymətli və yüngül malların istehlakçıları deyil, irihəcmli malların alıcıları ödəyir. Deməli, bu vergi ilə ödənilməsi nəzərdə tutulan dövlət ehtiyacı daha çox varlılar tərəfindən deyil, yoxsullar tərəfindən onu ödəməyə imkanı çatanların büdcəsindən deyil, heç cür imkanı olmayanların büdcəsindən ödənilir.

Üçüncüsü, hökumət hər hansı bir müddətdə şosələrin təmiredilməsini dayandırsa, vergilərin müəyyən bir qisminin uyğun şəkildə təxsis edilməsini məcbur etmək indikindən daha da çətin olar.

Bu şəkildə yığılan gəlirin heç bir qismi hər zaman təxsis edilməsi lazım olan bir məqsədə yönəldilmədən xalqın büdcəsindən böyük məbləğdə gəlir əldə edilə bilər. Şosələrin məmurlarındakı imkansızlıq səbə-

bindən onları qüsurlarını düzəltməyə məcbur etmək indiki vəziyyətdə bəzən çətin olursa, burada fərz edilən şəraitdə imkanları və böyüklükləri bunu on qat daha da gücləndirir.

Fransada şoselərin təmirinə ayrılan maliyyə resursları bilavasitə iqtidarın əlində cəmləşmişdir. Həmin maliyyə resursları qismən Avropanın əksər yerlərində, kənd əhalisinin, şoselərin təmin edilməsinə verməyə borclu olduqları kəmiyyəti məlum olan gündəlik əməkdən, qismən də kralın digər xərclərindən ayıraraq dövlətin ümumi gəlirindən verməyi münasib gördüyü hissəsindən ibarət olur.

İstər Fransanın, istərsə də Avropanın bir çox ərazilərinin keçmiş qanunlarına görə şəhər əhalisinin əməyi kralın idarəsinə bilavasitə asılı olmayan yerli və ya ibtidai hakimin altında idi. İndiki idarəetmə sisteminə isə şəhər əhalisinin əməyi, müəyyən bir vilayətdə və ya bölgədə əsas yolların təmir edilməsi üçün kralın təxsisini münasib gördüyü hər hansı başqa bir resurslar bütövlükdə idarə rəhbərinin əlində cəmləşmişdir. İdarə rəhbəri kral tərəfindən təyin edilib vəzifədən kənarlaşdırılan, oradan əmr alıb davamlı olaraq onunla xəbərləşən bir məmurdur. Mütələqəyyətin hökm sürdüyü müddətdə iqtidarın nüfuzu dövlətdə, fəaliyyət göstərən digər iqtidarın nüfuzunu getdikcə üstələməsi hansı ictimai məqsədə yönəldilmiş olursa-olsun, hər bir gəlirin idarə edilməsinə özü nəzarət edir. Bununla bərabər, Fransada poçt rabitəsi yolları, yəni ölkənin əsas şəhərləri arasındakı əlaqəni təmin edən yollar, ümumiyyətlə, yaxşı vəziyyətdə saxlanılır, hətta bəzi ərazilərdə bunların saxlanması üçün külli miqdarda vəsait yığılan İngiltərə yollarının əksəriyyətindən üstündür. Nəhayət, şəhərdən uzaq yollar, yəni ölkədəki yolların əksəriyyəti baxımsız vəziyyətdədir, ona görə də, bu yollar bir çox yerdə hər hansı bir arabaya tab gətirə bilmir. Bəzi yerlərdə at üstündə də keçmək təhlükəli olduğuna görə tamamilə etibar edəcəyimiz təhlükəsiz yeganə nəqliyyat vasitəsi qatardır. Nümayiş düşkünü olan bir saray mühitindən çıxan, özündən razı nazir alqışları yalnız onu qürurlandırmaqla qalmayıb, saraydakı nüfuzunu artmasına kömək edən, lordların tez-tez gördükləri əsas yol kimi əzəmətli və parlaq əsr yaratmaqdan çox vaxt zövq ala bilər. Amma nə düzəldilsə, çox da nəzərə çarpmayan və ya heç bir səyyahda ən kiçik bir heyranlıq hissi oyatmayan, bir sözlə, son dərəcə faydalı olmaqdan başqa cəhəti olmayan çoxlu sayda kiçik işləri meydana gətirmək, hər cəhətdən belə bir vəzifə sahibinin diqqətini cəlb etməyəcək qədər adi, bayağı və sıfır səviyyəli iş kimi görünür. Ona görə də, bu cür idarəetmə sistemində belə işlər, demək olar ki, hər zaman diqqət mərkəzindən kənar qalır.

Hakimiyyətdə olan iqtidar Çində və Asiyanın bir sıra digər ölkələrində həm böyük, əsas yolların təmir edilməsini, həm də gediş-gəlişə əlverişli şəkildə imkan verən kanallara xidmət göstərilməsini öz üzərinə götürmüşdür. Deyilənə görə, hər vilayətin başçısına verilən tapşırıqda bu cəhətlər həmişə öz əksini tapır, saray mühiti tərəfindən bu davranışda nəticə əldə edildikdə aldığı tapşırığın həmin hissəsinə diqqət yetirilir. Həmçinin, bütün bu kimi ölkələrdə, xüsusislə də, əsas yolların və gediş-gəlişə əlverişli olan kanalların Avropada mövcud olan oxşarlarının hamısından olduqca yüksək səviyyədə olduğu iddia edilən Çində ictimai idarənin bu növünə, deyilənə görə, daha çox diqqət yetirilirdi. Amma bu yenidənqurma işləri bəzəndə Avropaya çatan şayiələri, ümumiyyətlə, çaşqın və təəccüblənmiş səyyahlar, çox vaxt səfeh və yalançı missionerlər yayırlar. Bunları, daha ağıllı insanlar araşdırsa və hekayələrini daha inamlı, etibarlı şəxslər söyləsələr, bəlkə onda o cür heyrətlənməzlər. Bernierin Hindistandakı bu cür bəzi yenidənqurma işləri haqqında söylədikləri ondan daha asan çaşqınlığa düşən digər səyyahların bunlarla əlaqədar dediklərinə nisbətən olduqca çox zəif təsir bağışlayır. Hətta, ola bilər ki, həmin ölkələrdə Fransada olduğu kimi sarayda və şəhərdə danışmaq mövzusu ola biləcək geniş yollara, böyük nəqliyyat vasitələrinə diqqət yetirilsin, bütün digər tərəfləri ilə maraqlanılsın. Bundan başqa, Çində, Hindistanda və Asiyanın daha bir sıra hökumətlərində hökmdarın gəliri, demək olar ki, bütövlükdə, torpağın illik məhsulunun artıb, yaxud azalması ilə bərabər dəyişən bir ərazi vergisindən və ya torpaq rentasından ibarətdir. Buna görə də, hökmdarın yüksək mənfəəti, yəni gəliri bu ölkədə istər-istəməz bilavasitə torpağın əkilib becərilməsindən, məhsulun miqdarından və dəyər göstəricisindən asılıdır.

Ancaq həmin məhsulu imkan daxilində həm artırmaq, həm də qiymətləndirmək üçün ona lazımi səviyyədə geniş bir bazar tapmaq, bu səbəbdən də ölkənin ayrı-ayrı əraziləri arasında ən sərbəst, ən asan və minimum xərclə nəqliyyat sistemini, ticarət əlaqələrini yaratmaq lazımdır. Bu da yalnız ən yaxşı yollar və gediş-gəlişə əlverişli olan kanallar vasitəsilə mümkün ola bilər. Ancaq Avropanın heç bir yerində hökmdarın gəliri əksər hallarda ərazi vergisindən və ya torpaq rentasından meydana gəlir. Avropanın bütün böyük krallıqlarında bu gəlirin çoxu, bəlkə də, sonda torpaq məhsuluna əsaslanırsa, amma bu əlaqəlilik nə elə birbaşa, nə də o qədər açıq-aşkardır. Ona görə də, Avropada hökmdar torpaq məhsulunu istər kəmiyyət, istərsə də qiymət baxımından artmasını asanlaşdırmaqda, həmçinin, əsas yollar və kanallar yaradaraq məhsula ən geniş bazarı təmin etməkdə özünü bilavasitə vəzifəli, borclu hiss etmir.

Hesab edirəm ki, iqtidarın digər yollarla Asiyanın bəzi yerlərində ictimai idarəetmənin bu növünü olduqca qüsursuz həyata keçirdiyi real da olsa, olub-olmadığı çox da məlum deyil-Avropanın hər hansı bir yerində vəziyyət belə olduqda həmin iqtidarın bunun idarəsini bacara bilməsinə ən kiçik bir ehtimal da yoxdur.

Keyfiyyət baxımından xərclərini ödəyəcək bir gəlir gətirə bilməyib, təmin etdikləri asanlıq təxminən müəyyən yerlə və ya ərazi ilə məhdudlaşdırılmış yenidənqurma işləri belə, idarə edilməsi həmişə iqtidarın əlində cəmlənməsi lazım olan dövlətin ümumi gəlirinə nisbətən yerli idarəetmənin istifadə etdiyi gəlir ilə hərdəm daha yaxşı davam etdirilir. London küçələrinin düzəldilməsi və işıqlandırılması işinə xəzinədən vəsait xərclənsə, indiki kimi və ya bundan daha az məsrəflə yaxşı işıqlandırılması və döşənməsi mümkündürmü? Bundan başqa, məsrəflər Londondakı hər bir müəyyən küçənin və ya məhəllənin əhalisindən alınan yerli vergi ilə ödənilməkdənsə, dövlətin ümumi gəlirindən xərc çəkilir və dolaylı yolla ölkənin bütün əhalisindən yığılan vergi ilə maliyyələşdirilir.

Yerli vergilərin yığılmasında bəzən sui-istifadə halları nə qədər böyük görünürsə-görünsün, həqiqətdə imperiya gəlirlərinin idarə edilməsində və xərclənməsində onlara nisbətən təxminən olduqca azdır. Üstəlik bunlar daha tez aradan qaldırılır.

Böyük Britaniyada hakimlərlə əlaqəli olan yerli və ya şəhər idarəsinin əmrində şəhər əhalisinin əsas yolların təmir edilməsi üçün verməyə məcbur olduqları altıgünlük əmək, bəlkə də, bəzən düzgün şəkildə həyata keçirilməməklə bərabər, borcunun yerinə yetirilməsi üçün kobudcasına, amansızcasına davranmaq halları, demək olar ki, heç olmamışdır. Fransada şəhər rəhbərlərinin həyata keçirdikləri metod əksər hallarda daha uyğun şəkildə olmayıb, vəzifəsinin yerinə yetirilməməsi üçün çox vaxt olduqca kobudcasına və amansızcasına rəftar edilir. Qəzəblənən bir məhəlləni və ya ərazini cəzalandırmaq üçün məmurların zülm vasitələrindən biri bu cür covrellərdir.¹

---

¹ Məcburi iş.

Ticarətin məlum sahələrinin həvəsləndirilməsinin zəruriliyində ictimai fəaliyyət və qurumlar haqqında

Yuxarıda qeyd edilmiş bütün işlərin və ictimai qurumların məqsədi ümumi olaraq ticarəti inkişaf etdirməkdir. Ancaq ticarətin müəyyən növlərini inkişaf etdirmək üçün xərc tələb edən məlum qurumlara ehtiyac vardır.

Ticarətin barbar (vəhşi) və mədəniləşməmiş xalqlarla edilən növlərinin inkişafına dəstək lazımdır. Afrikanın qərb sahilləri ilə ticarət əlaqələri saxlayan tacirlərin mallarının təhlükəsizliyini mağaza və ya tacirlər bürosu çox da yaxşı təmin edə bilmir. Yerli əhalidən qorunmaq üçün onların olduğu ərazinin tamamilə təhlükəsizliyi təmin edilməlidir. Hindistan rəhbərliyindəki qarışıqların həmin itaətkar xalq arasında da belə bir tədbiri zəruri etdiyi düşünülmüş, həmin ölkədə istər ingilis, istərsə də fransız Şərqi Hind Birliyinə həyatlarının və mallarının təhlükəsizliyini təmin etmək adı ilə pərdələyərək ilk qalalaları tikmələrinə icazə verilmişdi. Ölkəsi daxilində əcnəbilərdən asılı hər hansı bir ərazi olmasına güclü rəhbərliyin göz yummayacağı digər xalqlarda, həm öz vətəndaşları arasında yarana biləcək konfliktlər zamanı öz adətlərinə görə qərar verə biləcək, həm də yerli əhali ilə aralarındakı anlaşılmazlıqlarda rəsmi sənədi başqa yolla daha səlahiyyətli məsələyə qarışacaq istənilən xüsusi şəxsdən ümid etdiklərindən daha təsirli formada onları düzəldə biləcək bir səfir və ya konsul lazım ola bilər. Nə müharibə, nə də ittifaq məqsədlərinin bu və ya digər formada olmadığı xarici ölkələrdə ticarətdən gələn gəlirlər səfirlərin olmasını əksər hallarda ləğv etmişdir. İstanbula səfir təyin edilməsinə ilkin olaraq Türkiyə ticarəti səbəb oldu. Rusiyadakı ilk ingilis səfirliyi sırf ticarət maraqları səbəbindən yaradıldı. Ehtimal olunur ki, bütün qonşu ölkələrdə sülh müddətində də davamlı olaraq böyük və ya orta səfirliklər yaratmaq adətini Avropanın müxtəlif dövlətlərinin vətəndaşları arasında bu maraqların istər-istəməz səbəb olduğu davamlı münaqişələr meydana gətirmişdir. Keçmiş zamanlarda mövcud olmayan bu adət görünür ki, XV əsrə və ya XVI əsrin əvvəllərinə təsadüf edir; yəni ticarətin Avropa xalqlarının bir çoxuna yayılmağa başlamasından və onların ticari maraqlarının ilk izlədikləri vaxtdan əvvəl yaranmamışdır.

Ticarətin hər hansı bir növünü inkişaf etdirmək üçün çəkilən yüksək xərcin oradan əldə ediləcək vergi ilə ödənilməsi; məsələn, tacirlərin həmin ticarətə qoşularkən ödəyəcəkləri haqq ilə, buna uyğun olaraq, əlaqə saxladıkları ölkələrlə idaxl-ixrac etdikləri mallardan tutulan müəyyən

rüsumla ödənilməsi heç də ümumi maraqlara zidd deyil. Deyilənə görə, gömrük rüsumlarının ilkin tətbiqinə ticarətin əsasən quldur və soyğunçularından qorunması səbəb olmuşdur. Ticarətin ümumi olaraq qorunması, məsrəfini ödəmək üçün ticarətə ümumi vergi tətbiq etmək normal hesab edildiyinə görə, ticarətin müəyyən bir növünün qorunması xərclərini ödəmək məqsədilə həmin növə məxsus bir vergi qoymaq eyni dərəcədə qənaətbəxş hesab edilir.

Ticarətin bütövlükdə qorunması, dövlətin mövcudluğunun müdafiə edilməsi üçün əsas vəzifəsinin bir hissəsi sayılmışdır. Ona görə də, ümumi gömrük rüsumlarının yığılıb sərf edilməsi həmişə iqtidarın rəhbərliyinə buraxılmışdır. Nəhayət, ticarətin müəyyən bir növünün qorunmasının bir hissəsini formalaşdırır, başqa sözlə, hakimiyyətin vəzifəsinə daxildir və xalqların hərdən gördüyü iş digərinə uyğun gəlsə, bu cür məqsədlərlə yığılan məlum rüsumlar, eyni tərzdə həmişə iqtidarın ixtiyarına buraxmaq lazım gəlirdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bir çox müxtəlif mövzuda olduğu kimi, bunda da xalqların bir əməli hərdən digər əməlinə uyğun gəlməmişdir. Avropanın ticarətlə məşğul olan dövlətlərinin əksərindəki tacir cəmiyyətləri, hökmdarın vəzifəsinin bir qisminin yerinə yetirilməsini onunla istər-istəməz əlaqəsi olan bütün səlahiyyətlərlə birlikdə özlərinə əmanət edilməsi üçün qanun verəni aldatmışlar.

Dövlətin məqsəduyğun görmədiyi təcrübəni bu birliklər edərək bir sıra yeni ticarət qollarının yaradılmasında iştirak etsələr də, əksər hallarda onlar bütövlükdə ya narahatlıq yaradacaq vəziyyətə düşüb, ya da işə yaramaz hala gəliblər və ticarəti ya cığırdan çıxarıb, ya da ki, əllərində cəmləşdiriblər.

Bu ortaqlıqlar səhmlə ticarət etmir, lazımı qabiliyyəti olan hər hansı bir şəxsi (müəyyən miqdarda üzvlük haqqı ödədiyi və ortaqlıq şərtlərinə tabe olmağa razı olduğu təqdirdə, hər bir üzv öz kapitalı ilə risk edərək ticarət edir) aralarına qəbul etmək məcburiyyətində qalarsa, bunlara qanuni ortaqlıqlar deyilir. Hər bir üzv şərikli gəliri və ya zərəri müəssisəyə verdiyi pay həcmində bölüşdürərək ticarət etdiklərində bunlara şərikli ortaqlıqlar deyilir. İstər qanuni istərsə də şərikli kapitalı olsun bu kimi ortaqlıqların inhisar imtiyazları bəzən var, bəzən də yoxdur.

Qanuni ortaqlıqlar müxtəlif Avropa ölkələrində, şəhər və qəsəbələrdə məşhur olan ticarətçilər lojasını istənilən baxımından xatırladır və eyni növdən olan inhisarlardır. Hər hansı bir qəsəbədə yaşayan şəxs ticarət təşkilatının əhatə dairəsinə daxil olan sənətlə, necə ki, həmin təşkilatdan icazə almadan məşğul ola bilmirsə, dövlətin heç bir vətəndaşı da ondan başqa qanuni ortaqlıq yaradılmış istənilən bir xarici ticarət

növündə, həmin birliyə üzv olmadan əksər hallarda qanunauyğun şəkildə fəaliyyət göstərə bilməz. Daxil olduqda şərtlərə əmələtmə çətinliyinin çox və ya az, rəhbər şəxslərinin səlahiyyətlərinin geniş və ya dar olmasına, ticarətin əksər hissəsini özlərinə və yaxud da müəyyən yoldaşlarına həsr edə biləcək şəkildə bu idarəetmə gücünün əllərində az və ya çox olmasına görə inhisarın təsiri artıb-azalır. Ən qədim qanuni ortaqlıqlarda əmək hüquqları digər ticarət təşkilatlarındakı ilə eynilik təşkil edirdi və şərikliyin üzvlərindən birinin yanında xidmət müddətini başa vurmuş şəxsə və ya üzvlük haqqı ödəmədən, ya da başqalarından alınana nisbətən daha az ödəyərək üzvlük hüququ verirdi. Qanun imkan verdikcə, adət edilmiş ticarət zehniyyəti bütün qanuni ortaqlıqlarda hökm sürürdü. Öz xarakterinə görə davranmalarına icazə verilən kimi, rəqabət imkan daxilində daha az sayda şəxsə həsr etmək üçün ticarəti digər qayda-qanunlarla əlaqələndirməyə çalışırlar. Qanun onları bunu etməkdən məhrum etdikdə tamamilə işə yaramaz olub mənalı qalmamışdır.

Bu gün, Böyük Britaniyada xarici ticarətə xidmət edən qanuni birlik, qədim ölkələrin tacirlərinin ortaqlığı olub indiki dövrdə, ümumilikdə, Hamburq Birliyi, Rusiya İttifaqı, Şərqi Ortaqlığı, Türkiyə Ortaqlığı və Afrika Birliyi adını daşıyır.

Deyilənə görə, Hamburq Ortaqlığına giriş şərtləri indi daha asan olub, rəhbərlər ticarəti maraqsız görürlər, qaydalara uyğun səlahiyyəti isə ya tapa bilmirlər, ya da heç deyilsə, bir müddət istifadə etmirlər. Bu, bəzən belə olmur. Keçən əsrin ortalarında üzvlük haqqı əlli lirə, daha əvvəl isə yüz lirə idi, deyilənə görə, ortaqlıq heç kəsə aman vermirdi. 1643-1645-ci və 1661-ci illərdə İngiltərənin qərb hissəsindəki mahudçular və tacirlər bu ittifaqdan onları ölkənin ticarətini və sənayesini əllərində cəmləşdirən inhisar adlandıraraq, parlamentə şikayət edirlər. Lakin bu şikayətlər üzrə parlament heç bir qərar vermədi, amma həmin ortaqlığın fəaliyyətini yenidən nəzərdən keçirmək məcburiyyətində qoyacaq qədər hürkütdülər. Heç deyilsə, o vaxtdan indiyə qədər onların əleyhinə şikayət verilməmişdir. III Villiamın 10-cu, 11-ci hakimiyyət illərindən qəbul edilən qanunların 6-cı bölməsinə əsasən Rusiya İttifaqına daxil olmaq üçün ödənilən üzvlük haqqı beş lirəyə endirildi. II Çarlzın 25-ci hakimiyyət ilindəki qanunların 7-ci bölməsinə əsasən Şərqi İttifaqına üzvlük haqqı qırx şillingə endirildi, eyni zamanda, İsveç, Danimarka və Norveç, Baltik dənizinin şimal sahilindəki bütün ölkələr şərikliyin inhisar dairəsindən uzaqlaşdırıldı. Bu iki parlament qərarına, yəqin ki, həmin ortaqlıqların davranış forması səbəb olmuşdur. Sir Josiah Child daha əvvəl istər ortaqlıqların heç kəsə imkan vermədiyini bildirmiş və hər birinin

əhatə dairəsinə daxil olan ölkələrlə o dövrdə etdikləri ticarətin acınacaqlı vəziyyətinin səbəbini onların pis idarəçilik sistemində görmüşdü. Bu kimi ortaqlıqlar indiki dövrdə hər nə qədər ətrafi talamasalar da, şübhəsiz ki, heç bir işə yaramırlar. Reallıqda, qanuni bir ortaqlıq haqqında insafla deyiləcək ən böyük tərif yalnız işə yaramamasıdır. Yuxarıda qeyd olunan ortaqlıqlardan hər üçünə indiki vəziyyətlərinə aid etmək olar.

Türkiyə ortaqlığına daxil olduqda ödənilən haqq əvvəldən bəri, yaşı iyirmi altıdan az olan hər kəs üçün iyirmi beş lirə, həmin yaş keçən hər bir şəxs üçün əlli lirə idi. Tacirlərdən başqa heç kəs ora daxil ola bilmirdi. Bu, bütün alverçilərlə pərakəndəçilərin üzv olmasının qarşısını alan bir fakt idi. Bir nizamnaməyə əsasən ingilis məhsulları fərq qoyulmadan hər kəsin istifadəsinə açıq olan ortaqlıq gəmilərindən başqası ilə Türkiyəyə ixrac edə bilmirdi. Həmin gəmilər həmişə London limanından yola düşdüklərinə görə ticarət o limanla, tacirlər isə Londonda və onun ətrafında yaşayanlarla məhdudlaşır. Başqa bir nizamnaməyə əsasən Londonun iyirmi millik ərazisi daxilində yaşayan, şəhərin yerli sakini olmayan şəxs üzvlüyə qəbul edilməzdi. Belə məhdudliyyətin yuxarıdakına əlavə edildiyi təqdirdə, Londonun yerli əhalisindən başqasını istər-istəməz kənarı qoyurdu. Hər kəs tərəfindən istifadə edilən gəmilərin nə vaxt yüklənib, nə vaxt yola düşəcəyi tamamilə ortaqlıq rəhbərlərinin əlində olduğuna görə, çox gec müraciət etdiklərini bəhanə edib digər şəxsləri ortada buraxaraq, rəhbər şəxslər bunlara öz mallarını və ya dostlarının, tanışlarının mallarını asanlıqla yükləyə bilirdilər. Ona görə indiki vəziyyətdə istənilən baxımdan bu ortaqlıq xalis inhisardır. Bu sui-istifadə halları II Georqun hakimiyyətinin 26-cı ilindəki qanunun 18-ci bölməsinin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Həmin qanun heç bir yaş gözləmədən, yaxud yalnız tacir və ya London sakini olmaq baxımından heç bir məhdudliyyət qoymadan giriş haqqını hər kəs üçün iyirmi lirəyə endirir və bütün bu kimi şəxslərə Böyük Britaniyanın limanlarından Türkiyənin hər hansı bir limanına ixrac edilməmiş ingilis məhsullarını ixrac etmə sərbəstliyi verir, həm ümumi gömrük rüsumlarını, həm də ittifaqın lazımı xərclərini ödəmək üçün tutulan xüsusi rüsumları ödəyir və eyni zamanda, Türkiyədə olan ingilis səfiri ilə konsullarının nüfuzuna və ortaqlığın qanuni şəkildə çıxarılmış əsasnamələrinə tabe olaraq idxalı qadağan edilməmiş bütün türk mallarını oradan idxal etmə sərbəstliyi verir. Bu əsasnamələrə görə yarana biləcək hər hansı mənfi halları aradan qaldırmaq üçün həmin qanunda aşağıdakı hökm də qeyd edilmişdir. Qanunun verilməsindən sonra istənilən bir nizamnamə səbəbindən üzvlərdən hər hansı biri özlərinə zərər olduğunu düşünərsə, müraciət edildikdən sonra on iki ay ərzində Ticarət və

Müstəmləkələr Şurası (indiki dövrdə onu dövlət, məsləhət şurasının bir komissiyası əvəz edir) məsələyə baxa bilər; əgər hər hansı yeddi üzvdən biri bu qanunun qəbulundan əvvəl tərtib olunmuş istənilən əsasnamə səbəbindən özlərini zərəre uğramış hesab edərsə, qanunun qüvvəyə mindiyi tarixdən on iki ay ərzində eyni formada müraciət edə bilərlər. Ancaq böyük bir ortaqlığın bütün üzvlərini xüsusi əsasnamənin təhlükəli meylini aşkar etməsi üçün birillik təcrübə həmişə kifayət etməyə də bilər. Onlardan bir neçəsi bununla rastlaşarsa, həmin halda nə ticarət nə də məsləhət şurası komissiyası kömək edə bilmir. Bundan başqa istər bütün qanuni ortaqlıqların, istərsə də digər ticarət təşkilatlarının əsasnamələrinin məqsədi, əslində üzv olanları sıxışdırmaqdan çox, başqalarının üzv olmasına maneə törətməkdir. Bu isə yalnız yüksək haqqı ilə deyil, bir çox başqa intriqalarla, vasitələrlə həyata keçirilir. Bu kimi ortaqlıqlar mənfəəti əllərində maksimallaşdırmağa, həm ixrac, həm də idxal etdikləri malların bazarda miqdarının azaldılmasına çalışırlar. Bunuda yalnız rəqabəti məhdudlaşdırmaqla və ya yeni subyektlərin bazara daxil olmasına maneə olmaqla həyata keçirirlər. Qaldı ki, iyirmi lirə olan üzvlük haqqı hər hansı bir şəxsin davamlı fəaliyyət göstərmək məqsədilə Türkiyə bazarına daxil olmaq istəyinə əngəl törətməyə kifayət etməsə də, tacirin yalnız bir işin təhlükəsini gözə almağına maneə olmasına kifayət edə bilər. Bütün sənətlərdə əsaslı şəkildə möhkəmlənən xəzinədarlar hüquqi şəxs yaratmasalar da, mənfəəti yüksəltmək məqsədilə birləşirlər, gəlirlərin digər tacirlərin arasına olan rəqabətlərindəki kimi eyniləşdirilməsi mümkün deyildir.

Türkiyə ticarəti parlament qərarı ilə hər kəsə açıq olmaqla bərabər, bir çox şəxslər onu hələ də tamamilə azad görmürlər. Türkiyə rəhbərliyi bir səfir və iki-üç konsulun xərclərini ödəyir. Dövlətin digər səfirləri kimi bunların da bütün xərcləri dövlət tərəfindən təmin edilməli və həmin ticarət görkəmli kralın bütün tələblərinə açıq olmalıdır. Ortaq təşkilatlar tərəfindən hüquqi şəxsin bu və ya digər məqsədləri üçün yığılan müxtəlif vergilər dövlətin bu kimi səfirlərin təmin edilməsindən əldə etdiyi gəlirdən daha artığını gətirə bilər.

S.Josiah Childın müşahidəsinə görə, qanuni ortaqlıqlar ticarət əlaqələri saxladıqları ölkələrdə əksər hallarda dövlətin səfirlərini təmin etməklə birlikdə qala və ya kazarma heç bir vaxt payçı və şərikli müəssisələr isə çox vaxt tikdiriblər.

Reallıqda da, bu cür xidmətlər üçün qanuni ortaqlıq payçı və şərikli müəssisələrə nəzərən daha çox əlverişsizdir. Birincisi, belə bir qanuni ortaqlığın, rəhbərlərinin öz mənfəəti üçün bu cür qalalar və qarnizonlar tikdirən ortaqlıq ümumi ticarətin inkişafına xüsusi bir marağı yoxdur.

Hətta həmin ümumi ticarətin pis fəaliyyət göstərməsi rəqiblərin sayını azaldaraq, həm daha ucuz qiymətə satın alınmaların, həm də daha yüksək qiymətə satışlarını həyata keçirməklə onların şəxsi ticarətlərinə müsbət təsir göstərə bilər. Əksinə, payçı ortaqlığın rəhbərlərinin yalnız verdiyi paylar həcmində gəlirin bir hissəsinə malik olduğuna görə; bunların ümumi ticarətdən ayrılaraq özlərinə məxsus fərdi ticarətləri yoxdur. Bunların şəxsi mənfəəti ortaqlığın, ümumi ticarətin normal fəaliyyət göstərməsindən, onun müdafiə edilməsi üçün lazımı qalalar və kazarmalar tikdirməsindən asılıdır.

Bundan ötrü qala və kazarma tikdirməyin, istər-istəməz tələb etdiyi davamlı diqqətin olması ehtimalı daha çoxdur. İkincisi, payçı ortaqlıq rəhbərlərinin öhdəsində həmişə böyük bir kapitalın, ortaqlığın payçıların malik olduğu kapitalın idarə edilməsi işi vardır. Onlar bunun bir hissəsinin qalalarla kazarmaların tikintisində, təmir edilməsində və fəaliyyət göstərməsində tez-tez istifadə edirlər. Amma qanuni ortaqlığın idarə edilməsində belə bir hal olmadığına görə bunlardan giriş haqqından və ticarətə tətbiq edilən, hüquqi şəxslərə aid olan rüsumlardan yaranan müvəqqəti gəlirlərdən başqa bu yolda istifadə ediləcək vasitə yoxdur. Dolayı yolla, bu növ qalalar və kazarmalar tikdirməkdə marağı eyni olmaqla bərabər, həmin məşğuliyyətin məhsuldar, səmərəli olması üçün eyni güc onlarda mində bir ehtimal tapıla bilər. Bir səfir təyin etmək heç də diqqət istəməyən məhdud məsrəflərin tələb etdiyinə görə qanuni ortaqlığın fəaliyyətinə daha münasib işdir.

Amma S. Josiah Childın hakimiyyətindən sonra 1750-ci ildə qanuni bir ortaqlıq (şəriklik) Afrika ilə alış-veriş edən indiki tacirlər birliyi yaradıldı, ilkin olaraq Blanc Burnu ilə Ümid Burnu arasında bütün ingilis qala və kazarmalarının, daha sonra yalnız Borge ilə Ümid burnu arasındakıların baxımı ilə vəzifələndirildilər.

Bu ortaqlığı təsis edən qanunun (II Georqun 23-cü hakimiyyət ili, bölmə 31) iki müxtəlif məqsədi var: birincisi, qanuni ortaqlığın rəhbərlərinə təbii mövcud olan inhisarçı şüurunu, zehniyyətini təsirli formada tənzimləmək; ikincisi, onları özlərinə məxsus olmayan qala və kazarmalarının baxımı ilə məşğul olmağa imkan daxilində məcbur etmək.

Belə məqsədlərdən birincisi üçün üzvlük haqqı qırx şilling müəyyən edilmişdir. Ortaqlığın hüquqi şəxs kimi və yaxud payçı müəssisə kimi ticarətmə, şərikli möhür ilə öhdələnərək pul götürməsi, Britaniya vətəndaşı olan və haqq ödəyən hər kəsin hər yerdə sərbəst olaraq ticarət etməsini istənilən formada məhdudlaşdırması qadağan edilmişdir. İdarə heyəti Londonda bir araya gələn, ancaq ortaqlığın London, Bristol və

Liverpoldakı üzvləri tərəfindən hər il hər bir şəhərdən üç nəfər olmaqla seçilən doqquz nəfərlik komissiyadan ibarətdir. Komissiyanın heç bir üzvü ardıcıl olaraq ildən çox vəzifədə qala bilməz. Komissiyanın hər hansı bir üzvü Ticarət və Müstəmləkələr Kollegiyası (indiki Məsləhət Palatasının Komissiyası) tərəfindən izahatı dinlənilərək vəzifədən azad edilə bilər. Komissiyanın Afrikadan qaradərili insanları (zənci) və ya hər hansı bir formada Afrika məhsullarını idxal etməsi qadağandır. Ancaq komissiyanın qala və kazarmalara xidmət etmək öhdəliyi olduğuna görə həmin məqsədlə Böyük Britaniyadan Afrikaya müxtəlif çeşidli mal və ləvazimat ixrac edə bilər. London, Bristol və Liverpuldakı katiblərlə agentlərinin əməkdaşları; Londondakı büronun icarə xərci və İngiltərədəki bütün digər obyektlərin və agentlik məsrəfləri üçün təyin edilən məbləğ ortaqlıqdan alacağı puldan səkkiz yüz lirədən çox olmamaqla ayrılmışdır. Ayrılmış məbləğdən müxtəlif xərcləri ödədikdən sonra artıq qalan hissəni komissiya üzvləri əməklərinin qarşılığı olaraq münasib formada gördükləri formada aralarında bölüşdürə bilərlər. Belə yolla inhisarçılığın aradan qaldırılmasına və bu məqsədlərdən birincisini yetərinə yerinə yetirməyə nail olundu. Ancaq görünür elə olmadı. III Georqun IV hakimiyyəti ilindəki qanunların 20-ci bölməsinə görə bütün əlavələrlə birlikdə Seneqal qalası Afrika ilə ticarət əlaqələri saxlayan tacirlər birliyinə əmanət edilmişdi; halbuki, bir il sonra (II Georqun beşinci hakimiyyət ilində qəbul edilmiş qanunların 44-cü bölməsinə əsasən) həm Seneqal və əlavələri, həm də cənub Bərbəriyədə yerləşən Sallee limanında Ronge burnuna qədər bütün sahil həmin ortaqlığın nüfuz dairəsindən çıxarılıb hökmdara verildi. Həmin ərazilərin kralın bütün vətəndaşlarına açıq olduğu elan edildi. Ortaqlığın ticarətə əngəl olmasından, korrupsiyalı inhisar yaratmasından şübhə edilirdi. Nəhayət, III Georqun 23-cü hakimiyyət ilindəki qanunların qoyduğu qaydalara uyğun olaraq ortaqlığın bunu necə edə bildiyini anlamaq çox da asan deyildir. Bununla birlikdə (reallıqda çox vaxt inandırıcı sənədləri olmayan rəsmi palatanın aktlarında ortaqlıq bu maddə ilə ittiham edilmişdir, doqquz nəfərdən ibarət olan komissiyanın hər bir üzvü tacir olduğuna görə və müxtəlif qala ərazilərinin rəhbərləri ilə vəkillərin özlərindən asılı olduğuna görə onların göndərdikləri mallara verdikləri sifarişlərə rəhbərlərlə vəkillərin xalis inhisar yaradacaq xüsusi maraq göstərmələri ehtimal olunur. Parlament bu məqsədlərdən ikincisi üçün, yəni qala və kazarmaların saxlanması üçün, ümumilikdə 13000 ingilis lirəsi olan illik məbləğ ayrılmışdı. Həmin məbləğin təyinatı üzrə sərf edilməsini həyata keçirən komissiya hər il Xəzinə Divanının səlahiyyətli üzvünə, daha sonra

bu hesabat parlamentə verilməlidir. Nəhayət, milyonların xərclənməsinə olduqca az diqqət yetirən parlamentin ildə 13.000 ingilis lirəsinin sərf edilməsinə çox diqqət yetirməsi mümkün deyil. Xəzinə Divanı üzvünün peşəsi və ixtisasına görə qalalarla kazarmaların saxlanılma məsrəflərinin nə qədər olduğunu dəqiq bilməsi ümid edilmir. Reallıqda kralın donanmasındakı ya kapitanlar, ya da dəniz heyətində xidmət göstərən hər hansı digər zabitlər qala və kazarmaların vəziyyətini tədqiq edib müşahidələrini həmin komissiyaya bildirə bilirlər. Ancaq həmin heyətin komissiyanın fəaliyyətini və sayını araşdırma biləcəyi üzvlərini cəzalandırmaq üçün səlahiyyəti yoxdur. Qaldı ki, kralın donanmasındakı kapitanların təhkim etməyi yaxşı bildikləri düşünülməməlidir. Xalqın və ortaqlığın pulunu açıq-aşkar öz hesabına keçirmək və mənimsəməkdən başqa hər hansı bir cinayət səbəbindən komissiya üzvünün məruz qalacağı ən ağır cəza, elə görünür ki, yalnız üç il ərzində qanuni gəlir əldə edilən xidməti vəzifədən uzaqlaşdırmaqdır. Heç bir vaxt həmin cəzanın qorxusu üzvü, başqa bir mənfəəti olmayan işə davamlı və diqqətli şəkildə münasibət göstərməsinə məcbur etmək üçün kifayət edəcək qədər səbəb ola bilər. Komissiya Parlamentinin bir neçə dəfə yüksək vəsait ayırdığı iş; Qvineya sahilində Sahil Burnu Hasarının (Cape Coast Castle) təmir edilməsi üçün İngiltərədən kərpic və daş göndərməkdə günahlandırılmışdır. Üstəlik belə bir uzun yola göndərilən bu kərpiclərlə daşlar keyfiyyət baxımından o qədər pis imiş ki, onlardan düzəldilmiş divarları əsaslı surətdə yenidən tikmək lazım gəlirdi. Ronge burnunun şimalında yerləşən qala və kazarmaların saxlanma xərclərini dövlət ödəməklə yanaşı, bu strateji obyektlərin idarə edilməsi və dövlət tərəfindən həyata keçirilir. Həmin yerdə yerləşən və saxlanılma xərcləri heç deyilsə, qismən yenə dövlət büdcəsindən ödənilən qalalarla, kazarmalar niyə ayrı bir idarəçilik altında olsun? Bunun üçün inandırıcı bir səbəb fikirləşmək belə asan deyil. Cəbəllütariq və Minorca qalalarının tikilməsində əsas məqsəd və ya bəhanə Aralıq dənizində ticarətin qorunması idi. Həmin kazarmaların idarə edilməsi haqlı olaraq Türkiyə ortaqlığına deyil; həmişə rəhbər şəxslərə tapşırılmışdır. Bu həm də iqtidarın ucalığını və ciddiliyini, daha çox müstəqilliyinin əhatə dairəsini təşkil edir. Rəhbər şəxslərin müstəqilliyinin qorunmasına böyük diqqət göstərir. Həmçinin, Cəbəllütariqdəki kazarmalara hər zaman xüsusi diqqət göstərilir. Minorca iki dəfə zəbt edilib və ehtimal ki, artıq bir daha geri qayıtmayacağı halda bu fəlakət heç kəsə məlum olmamışdır. Ancaq bu, məsrəf tələb edən qalaların hər ikisinin də başlanğıcında İspaniya krallığından əldə edilməsindəki məqsəd baxımından heç bir vaxt olduqca az ehtiyac olduğuna işarə

edilməmiş kimi başa düşülməsin. Bu hadisə İspaniya kralının təbii müttəfiqi olduğu İngiltərədən ayırmaqdan və Bourbon iki əsas qolunu qan qohumluğunun heç bir vaxt birləşdirə bilməyəcəyi dərəcədə sıx və davamlı bir ittifaq içində birləşdirməkdən başqa heç bir real məqsədə yaramadı.

İstər kral fərmanı ilə, istərsə də parlament qərarı ilə yaradılmış payçı ortaqlıqlar qanuni ortaqlıqlardan və xüsusi şirkətlərdən bir çox cəhətlərə görə fərqlənirlər.

İlk öncə, heç bir şərik xüsusi bir şirkətdə ortaqlığın icazəsi olmadan öz hissəsini başqa bir şəxsə sata bilməz və yaxud müəssisəyə yeni üzv cəlb edə bilməz. Eyni zamanda, uyğun qaydada xəbər vermək şərtilə hər bir üzv şirkətdən gedə və ümumi əmlakdan öz payının ona verilməsini istəyə bilər. Payçı və şərikli müəssisələrdə, bunun əksi olaraq, heç bir üzv və ya səhmdar öz payının ödənilməsini tələb edə bilməz. Amma hər bir səhmdar onun icazəsi olmadan başqa birisinə təhvil verməklə yeni üzv gətirə bilər. Şərikli əmlakdakı payın dəyəri onun bazarda gətirəcəyi mənfəətdir payçının ümumi kapitaldan alacağı məbləğdən hər hansı bir nisbətdə az və ya çox ola bilər.

İkincisi, xüsusi bir şirkətdə hər bir şərik ortaqlığın borcları üçün bütün əmlakı ilə məsuliyyət daşıyır. Payçı ortaqlığında isə, bunu əksinə olaraq, hər bir şərik yalnız verdiyi pay həcmində məsuliyyət daşıyır.

Payçı ortaqlığın ticarət sistemi rəhbərlər komissiyası tərəfindən idarə edilir. Reallıqda bu komissiya bir neçə cəhətdən mal sahiblərinin ümumi heyətinin tez-tez təftişinə məruz qalır. Mal sahiblərinin əksəriyyəti ortaqlıq işindən bir şey başa düşmürlər. Aralarında münafiqlik yaranmadıqda mal sahibləri də işdən başqa heç bir narahat olmur; rəhbərlərinin özlərinə verməyi münasib görgükləri altı aylıq və ya illik ödənişi məmnuniyyətlə qəbul edirlər. Məhdud məbləğ xaricində zəhmət çəkməyən və risk etməyən, əmlakını heç bir formada xüsusi bir şirkətə əmanət etmək istəməyən şəxsi şərikli və payçı ortaqlıqlara yönəldir. Ona görə bu cür ortaqlıqlar çox vaxt hər hansı bir xüsusi şirkətin cəlb edəcəyi kapitalla nisbətən daha artıq cəmləşdirə bilirlər. Şimal Dənizi Birliyinin ticarət kapitalı vaxtilə otuz üç milyon səkkiz yüz min ingilis lirəsinə bərabər idi.

İngiltərə Bankının hissələrə bölünmüş kapitalı (nizamnamə kapitalı) indiki dövrdə on milyon yeddi yüz səksən min lirəyə bərabərdir. Amma bu kimi ortaqlıqların rəhbərləri öz pullarından çox başqalarının pulunu istifadə edən şəxslər olduqlarına görə, xüsusi bir şirkətdəki şəriklərin əksər hallarda öz pullarına qarşı göstərdikləri eyni diqqətlə münasibət bəsləmələri bunlardan çox da gözlənilmir. Onlar, varlı bir şəxsin, vəkil

xətləri kimi xırda şeylərə fikir verməyi rəhbərlərinin adına yaraşmayan meyil kimi göstərir və özlərini buna görə çox asanlıqla bağışlayırlar. Bu səbəbdən, belə bir ortaqlığın fəaliyyətinin idarə edilməsində əksər hallarda az-çox ləngimə və israfçılıq baş verir. Xarici ticarətlə məşğul olan səhmdar cəmiyyətlərinin fiziki şəxslərlə sərbəst olaraq rəqabətə girmələri bu səbəbdən irəli gəlir. Ona görə də, inhisarçı imtiyazı olmadan bunların uğur əldə etmə ehtimalı çox aşağıdır.

Onlar, imtiyazları olduqda belə, əksər vaxtlarda uğur əldə etməyiblər. Inhisarçı imtiyazları olmadan etdikləri ticarət, ümumiyyətlə, pis idarə edilmişdir. İnhisarçı imtiyazları olduqda isə ticarəti həm pis idarə etmiş, həm də öz əllərində cəmləşdirmişlər.

İndiki Afrika Ortaqlığının sələfi olan Afrika Kral Ortaqlığında rəsmi fərmanla verilmiş xüsusi bir inhisarçı imtiyazları vardır. Amma bu sənəd parlament qərarı ilə dəstəklənmədiyi üçün, inqilabdan bir az sonra Hüquq Bəyannaməsinə əsaslanaraq həmin ticarət görkəmli kralın bütün vətəndaşlarına açıq elan edildi. Hudzon Körfəzi Ortaqlığı qanuni hüquqları nöqtəyi-nəzərdən Afrika Kral Ortaqlığı ilə eyni vəziyyətdədir. İnhisar sənədi parlamentin qərarı ilə təsdiqlənməmişdir. Cənub Dəniz Ortaqlığının (Birliyi) ticarətçi bir ortaqlıq olaraq davam etdiyi müddətdə parlament qərarıyla təsdiqlənmiş inhisar imtiyazı var idi. Şərqi Hind ölkələriylə ticarət əlaqələri saxlayan indiki Birləşmiş Tacirlər Ortaqlığının da onun kimi imtiyazı vardır.

Afrika Kral Ortaqlığı Hüquq Bəyannaməsinə rəğmən, bir müddət fırıldaqçılar deməyə və maneə olmağa davam etdiyi xüsusi təşəbbüslər qarşısında rəqabətdə dözməyəcəyini tez başa düşdü. Amma 1698-ci ildə xüsusi şəxslər etdikləri ticarətin müxtəlif qollarının, demək olar ki, hamısına birliyin qalaları ilə kazarmaların saxlanması üçün 10% səviyyəsində (həcmində) rüsumə tabe edildilər. Amma bu ağır vergiyə baxmayaraq, ortaqlıq rəqabətə tab gətirə bilmədi. Ortaqlığın kapitalı və etibarını get-gedə azalırdı. 1712-ci ildə borcları xeyli artdı, belə ki, istər ortaqlığın, istərsə də borc verənlərin etibarını əldə etmək üçün xüsusi bir parlament qərarına ehtiyac olduğu düşünülürdü. Qəbul edilən qərarla deyilirdi ki, həm borclarının ödənilməsi üçün ortaqlığa veriləcək möhlət baxımından, həm də ortaqlıqla bu borclarla əlaqədar bağlanması münasib görünən hər hansı başqa bir müqavilə üçün borc verənlərin sayı və borcun məbləği nöqtəyi-nəzərindən üçdə ikisinin verəcəyi qərar gidərlərini də borclu edəcəkdir. Ortaqlığın fəaliyyəti 1730-cu ildə o dərəcədə pisləşmişdi ki, quruluşunun yeganə məqsədi və bəhanəsi olan qalalarla, kazarmaları tamamilə saxlaya biləcək həddə açılmışdı. Parlamentin həmin

ildən etibarən ortaqlığın qəti olaraq dağılmasına qədər bu məqsəd üçün ildə on min lirə pul ayrılması lazım idi. Ortaqlıq Qərbi Hind adaları ilə apardığı qaradərili insan alverində zərərə məruz qaldıqdan sonra, nəhayət, 1732-ci ildə bu ildən tamamilə əl çəməyə, sahilə satın aldığı qaradəriləri (zənciləri) Amerika ilə iş görən xüsusi tacirlərə satıb səlahiyyətli adamlarını Afrika daxilində qızıl (dənəcikləri), fil diş, dərman bitkiləri və s. alış-verişində işlətməyə qərar verdi. Ancaq, ortaqlığın bu daha məhdud səviyyəli alış-verişdəki uğuru, əvvəlki genişmiqyaslı ticarətindəki nailiyyəti ilə müqayisədə daha böyük olmadı. Get-gedə işləri pisləşdi. Nəticədə, ortaqlıq hər tərəfdən iflasa uğradığına görə, parlament qərarı ilə fəaliyyəti dayandırıldı, qalalarla kazarmaları Afrika ilə alış-veriş edən tacirlərin indiki qanuni birliyinə verildi. Afrika Ortaqlığı təsis edilməmişdən əvvəl Afrika ilə ticarət əlaqələri saxlamaq üçün bir-birinin ardınca 3 səhmdar cəmiyyəti əlavə olaraq yaradılmışdı. Heç biri yaxşı fəaliyyət göstərə bilmədi. Amma parlament qərarıyla təsdiqlənməməklə bərabər, həmin dövr həqiqi bir inhisarçı imtiyazını əks etdirən sənədlər hamısında var idi. Sonuncu müharibədə məruz qaldığı fəlakətlərdən əvvəl Hudzon Körfəzi Ortaqlığının fəaliyyəti Afrika Kral Ortaqlığına nisbətən daha yaxşı olmuşdu. Bu ortaqlığın zəruri xərci daha azdır. Qalaların müxtəlif ərazilərində ortaqlığın saxladığı şəxslər, deyilənə görə, yüz iyirmi nəfərdən çox deyil. Amma buz bağlama səbəbindən dənizlərdə olduqca sərbəst altı və ya səkkiz həftədən çox qala bilirlər. Ortaqlıq gəmilərini doldurmaq üçün lazım olan kürk və başqa malları əvvəlcədən hazırlamağa bu qədəri kifayət edir. Xüsusi şəxslər, yükün bu şəkildə əvvəlcədən hazırlanmasının asanlığını illər ərzində əldə edə bilməzlər, görünür, o olmadan da Hudzon Körfəzi ilə ticarət əlaqələri saxlamağa imkan yoxdur. Bundan əlavə, ortaqlığın yüz on min lirədən çox olmayan orta kapitalı sənədə daxil olan, ancaq acınacaqlı vəziyyətdə ölkənin bütün, yaxud bütövlükdə ticarətini və ümumi məhsulunu öz əhatə dairəsinə almaq imkanı verməyə kifayət edə bilər. Həqiqətən də, xüsusi təşəbbüskarlar arasında ittifaqla rəqabətə girərək, həmin ölkə ilə ticarət edən heç bir vaxt olmamışdır. Digər tərəfdən, bu ittifaq qanuni nöqtəyi-nəzərdən hüququ olmasa da, inhisar ticarətindən əksər hallarda faydalanmamışdır. Bunların hamısından əhəmiyyətli olan ittifaqın orta kapitalı, deyilənə görə sayı çox olmayan sahiblər arasında bölüşdürülmüşdür. Amma səhmdarların sayı az, kapitalı orta səviyyədə olan səhmdar cəmiyyəti xüsusiyyətə xüsusi şirkətə çox bənzəyir və təxminən onun qədər diqqətçil ola bilər. Ona görə də, Hudzon Körfəzi İttifaqının bu müxtəlif üstünlüklər səbəbindən sonuncu, müharibədən əvvəl olduqca uğurla

ticarətlə məşğul olmasına təəccüblənməməlidir. Digər tərəfdən, ittifaqın gəlirlərinin hər hansı bir müddət ərzində mərhum cənab Dobbsun düşündüyünə yaxın olması görünür ki, istisna olunmur. Daha savadlı, dərin düşüncəli, uzaqgörən bir müəllif olan, “Ticarətdə tarixi və tarixi ardıcılıqla nəticə çıxartmağı” qələmə alan cənab Anderson İttifaqın ixracat və idxalatı ilə əlaqədar olaraq ardıcıl şəkildə bir neçə illik cənab Dobbsun proqnoz verdiyi rəqəmləri tədqiq edib risk ilə məsrəfi minimumlaşdırdıqda gəlirləri qıbtə etməyə, dəyər və yaxud yüksək ticarət gəlirlərini ödə bilsə də, çox keçə bilməyəcəyi fikrindədir.

Cənub Dənizi İttifaqının heç bir vaxt saxlayacağı nə qalası, nə də, kazarması olmuşdur. Həmin səbəbdən də, xarici ticarətlə məşğul olan digər payçı, səhmdar cəmiyyətlərinin bu istiqamətdə sərf etdiyi yüksək məsrəfdən tamamilə azad idi. Ancaq olduqca çoxlu sayda olan tərəflər (səhmdarlar) arasında bölünmüş böyük bir kapitalı var idi. Ona görə də, fəaliyyətinin idarə edilməsində başdan-başa düşüncəsizliyin və israfçılığın üstünlük təşkil etməsini, təbii olaraq, gözləmək lazım idi. İttifaqın oyunlarından başqa, hiyləgərliyi və hədsiz davranışı kifayət dərəcədə məlumdur, bunların izah edilməsi mövzudan kənara çıxmaq deməkdir. İttifaqın ticarət fəaliyyəti də bundan daha yaxşı deyildir. Cəhd etdiyi ilk alış-veriş Utrecht müqaviləsiylə İttifaq tərəfindən təsdiqlənən Assiento sazişinə əsasən inhisarçı imtiyazına malik olduğu Qərbi İspan Hind adalarına qaradərili insanların satılması ticarəti idi. Nəhayət, ondan əvvəl şərtlərlə bu ticarətlə məşğul olmuş Portuqaliya və fransız İttifaqlarının ikisi də bu səbəbdən müflişləşdikərinə görə, qaradərili insanların alış-verişində yüksək gəlir əldə edə bilməsi ümid edilmədiyindən, konsepsiya olaraq birbaşa İspaniyanın Qərbi Hind adalarıyla ticarət əlaqələri saxlamaq üzrə ittifaqın hər il müəyyən yük götürən bir gəmi göndərməsinə icazə verildi. Deyilənə görə, İttifaq ildə bir dəfə səfərə çıxan gəmi ilə on səyahətdən birində, Boyal Karolinanın 1731-ci ildə çıxdığı səfərdə yüksək mənfəət əldə etmiş, digər səfərlərin hamısında az da olsa, zərərə məruz qalmışdır. İttifaqın uğursuzluğuna, deyilənə görə, bir ildə böyük sərvətlər əldə etmiş nümayəndə və agentlərin, İspaniya hökumətinin təzyiq və ağır vergi tətbiq etməsinin səbəb olduğu bilinmişdisə, bu, bəlkə də, daha çox həmin nümayəndələrlə agentlərini israfçılıqlarından və soyğunçuluqlarından irəli gəlirdi. İttifaq ildə bir dəfə səfərə çıxan gəmisini ticarət və tonnajından az gəlir əldə etməsi səbəbindən buraxıb, İspaniya kralından əldə ediləcək məbləği qəbul etməsinə icazə verilməsinə görə 1734-cü ildə ərizə ilə krala müraciət etdi.

İttifaq 1724-cü ildə balina ovunu öz üzərinə götürdü. Düzdür, həmin sahədə inhisar deyildi, amma İttifaq balina ovunu həyata keçirdiyi müddətdə heç bir Britaniya vətəndaşı bu sahəyə daxil olmadı. İttifaq gəmiləri ilə Qrenlandiyaya etdiyi səkkiz səfərdən birində gəlir əldə etdi, bütün digərlərində isə zərərə məruz qaldı. İttifaq gəmilərini, ləvazimatlarını və digər vasitələri satdığı səkkizinci və son səfərdən sonra gördü ki, əmlakı, kapitalı faizi ilə birlikdə bütün zərəri iki yüz otuz yeddi min lirədən çoxdur.

Bu İttifaq hamısı hökumətə borc verilmiş otuz üç milyon səkkiz yüz min lirədən artıq kapitalını, iki bərabər hissəyə bölməsinə icazə verilməsi üçün 1722-ci ildə parlamentə müraciət etdi; vəsaitin yarısı, yəni, altı milyon doqquz yüz min lirədən də çoxu hökumətin digər illik gəlirləri ilə eyni əsaslarla əlaqələndiriləcək və İttifaqın ticari planları həyata keçirilərkən, rəhbərlər tərəfindən alınan borcların, yaxud yaranan zərərlərin təsirindən asılı olmayacaq; digər yarısı əvvəlki kimi ticarət kapitalı olaraq qalacaq və bu, borclarla itkilərin təsirindən asılı saxlanılacaqdı. Müraciət yerinə yetirilməsindən imtina edilməyəcək dərəcədə münasib idi. İttifaq 1733-cü ildə ticarət kapitalının dördü üçün illik gəlir mənbəyi halına gətirilə bilməsi və yalnız dördü birinin ticarət kapitalı olaraq qala bilməsi, yaxud rəhbərlərinin pis idarəetməsindən irəli gələcək təhlükələrə məruz qala bilməsi barəsində parlamentə yenidən ərizə ilə müraciət etdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ittifaqın həm gəlir mənbəyi şəklində kapitalı, həm də ticarət kapitalı hökumət tərəfindən edilən müxtəlif ödəmələrlə iki milyon lirə azaldılmışdı. Bəlkə, bu dördü bir cəmi 3662784 ingilis lirəsi səkkiz şilling altı penniyə bərabər idi. İttifaqın Assiento müqaviləsinə əsasən İspaniya kralından istənilən bütün istəklərindən 1748-ci ildə Aixla-Chapelle sazişiyə eyni dəyərdə olduğu hesab edilən bir güzəşt (kompensasiya) əvəzinə imtina edildi. İttifaqın İspaniyaya Qərbi Hind adaları ilə olan ticarətinə son qoyulub. Ticarət kapitalının qalan hissəsi gəlir mənbəyi halına gətirildi və ittifaq hərtərəfli şəkildə ticarətdən uzaqlaşdırıldı.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Cənub Dəniz İttifaqı yüksək gəlir əldə edəcəyi ümid edilən yeganə ticarətdə nə xarici, nə də daxili bazarda rəqibsiz deyildi. Chartagena, Porto Bella və La Vera Kadizdən bu bazarlara gətirən İspaniya tacirləri ilə; İngiltərədə isə yüklə İspaniyaya məxsus Qərbi Hind adalarının malları Kadizdən idxal edən ingilis tacirləriylə rəqabət aparmaq məcburiyyətində idi. Əslində, həm ispaniyalı, həm də ingilis tacirlərinin mallarına daha yüksək rüsum tətbiq edilirdi. Amma İttifaq nümayəndələrinin ləngliyindən, israfçılığından və qanunsuz

fəaliyyətindən irəli gələn zərər, ehtimal olunur ki, bütün bu rüsumlardan daha ağır vergi olmuşdu.

Xüsusi tacirlər üçün hər hansı bir formada açıq-aşkar və əlverişli şərtlərlə rəqabətə girmək mümkün olduqda, payçı səhmdar cəmiyyətini istənilən bir xarici ticarət növündə uğur əldə edərək möhkəmlənə bilməsi görünür ki, hər bir təcrübə nəticələrinə ziddir.

Keçmiş ingilis Şərqi Hind İttifaqı 1600-cü ildə kraliça Yelizavetdən alınan rəsmi icazə ilə yaradıldı. İttifaq Hindistana təşkil etdiyi on iki səfərdə bir-birindən fərqli kitablarla qanuni ortaqlıq kimi, yalnız ittifaq tərəfindən istifadə edilən gəmilərlə ticarətlə məşğul olurdu.

1612-ci ildə payçı səhmdar cəmiyyəti şəklində birləşdi. İttifaqın patentini inhisar sənədi idi və parlament qərarı ilə təsdiqlənməklə bərabər, həmin dövrlərdə real bir inhisar imtiyazını əks etdirirdi. Ona görə də, fırıldaqçılar, hiyləgərlər illər ərzində ittifaqı çox da narahat etmədi. Yeddi yüz qırx dörd min lirədən heç vaxt çox olmayan və əlli lirədən ibarət olan bir səhmi ittifaqın “qaz vurub qazan doldurmasına” səbəb verəcək, ya da açıq-aşkar qanunsuz fəaliyyətini ört-basdır edəcək qədər çox olmadığı kimi, fəaliyyəti də bunlara imkan verəcək qədər geniş deyildi. Ortaqlıq qismən hollandiyalı Şərqi Hind İttifaqının xəyanətindən, qismən də digər çətinliklərdən irəli gələn bir qrup zərərlərə rəğmən, illər ərzində uğurlu ticarətlə məşğul olurdu. Ancaq tədricən müstəqilliyin əsaslarını daha yaxşı başa düşüldükcə parlament qərarıyla təsdiqlənməyən hökmdarın rəsmi sənədinin nə dərəcəyə qədər inhisar imtiyazını təmin edə biləcəyi şübhəsi gündən-günə artdı. Bununla əlaqədar olan məhkəmə qərarları bir-birinə uyğun gəlmir, hökumətin nüfuzunu dəyişirdi. İttifaqa fırıldaqçılar daxil oldu II Çarlzın hakimiyyətinin sonlarına doğru II Ceymsin bütün hakimiyyət illəri ərzində və III Uilliam səltənətinin bir hissəsində bunlar ortaqlığı çox çətinliklərlə məruz qoydular. 1698-ci ildə şərikin olmağı öhdəsinə götürənlərin inhisar imtiyazları olan yeni bir Şərqi Hind İttifaqını yaratmaq şərtiylə hökumətə səkkiz faizlə iki milyon lirə borc verilməsi barədə parlamentə təklif verildi. Keçmiş Şərqi Hind İttifaqı eyni şərtlərlə dörd faizlə, təxminən kapitalının həcmi qədər olan yeddi yüz min ingilis lirəsi təklif etdi. Amma həmin dövrdə dövlət elə vəziyyətdə idi ki, dörd faizlə yeddi yüz min lirə borc almaqdansa, səkkiz faizlə iki milyon borc almaq hökumətə daha münasib gəlirdi. Yeni şərikin olmaqları qəbul edildi, beləcə, yeni bir Şərqi Hind İttifaqı yaradıldı. Bununla yanaşı keçmiş Şərqi Hind İttifaqının 1701-ci ilə qədər ticarətlə məşğul olmağa hüququ var idi. Eyni zamanda, keçmiş ittifaq hiyləgərlik edərək xəzinədarın adına yeni ittifaqın kapitalının üç yüz on beş min lirəsinə

şərik olmuşdu. Şərqi Hind Ticarətinin bu iki milyonluq borcu öhdəsinə götürənlərə verən parlament qərarının ifadəsindəki diqqətsizlik səbəbindən tərəflərin hamısının səhmdar cəmiyyəti şəklində birləşməsi məcburiyyətində olmaları, açıqcasına başa düşülən deyildi. İştirak hüququ cəmiyyətdə min lirəyə bərabər olan bir neçə xüsusi tacir öz kapitallarıyla və yanacaq itkiləri özlərinə məxsus olmaqla təkbaşına ticarətlə məşğul olmaq imtiyazını əldə etmək üçün təkid etdilər. Keçmiş Şərqi Hind İttifaqının əvvəlki kapitalı ilə 1701-ci ildə təkbaşına ticarət etmə hüququ və eyni formada həmin müddət istər bitmədən əvvəl, istərsə də sona çatdıqdan sonra yeni ortaqlığın kapitalında malik olduğu üç yüz on beş min lirə hissə ilə digər tacirlər kimi təkbaşına ticarətlə məşğul olmağa hüququ var idi. Deyilənlərə görə, iki ittifaqın tacirlərlə və bir-biriləriylə apardıqları rəqabət onların hər ikisinə bütövlükdə mənfi təsir göstərmişdir. Sonradan bir bəhanə ilə 1730-cu ildə bu ticarəti rəsmi ortaqlığın ixtiyarına verib, müəyyən dərəcəyə qədər hər kəsi açıq saxlamaq üçün parlamentə təklif verildi. Şərqi Hind İttifaqı bu təklifə alternativ olaraq rəqabətin həmin dövrdəki mənfi nəticələrin nədən ibarət olduğunu çox təsirli bir formada irəli sürdü.

Rəqabət Hindistanda malların qiymətini istehlakçılar tərəfindən alınmayacaq qədər yüksəltdi, İngiltərədə isə bazarı normadan çox əmtəə ilə dolduraraq qiymət səviyyəsini mənfəət gətirməyəcək dərəcədə azaltdı. Rəqabətin əhaliyə çox fayda, rahatlıq verəcək bol məhsul istehsal edərək İngiltərə bazarında Hindistan mallarının qiymətini artıqlamasıyla aşağı salmasından heç də təəccüblənmək lazım deyil. Rəqabətin yaratdığı ümumi tələb Hind ticarətində çox cüzi olduğuna görə onların qiymətini Hindistan bazarında yüksəltməsi ehtimal olunmur. Qaldı ki, tələbin artması malların qiymətini başlanğıcda canlandırır; belə bir-birilərindən daha ucuz qiymətə sata bilmək məqsədiylə yeni fəaliyyət sahələrinə və sənətdə gözlənilməyən yeniliklərə müraciət edən istehsalçıların rəqabətini artırır, ittifaqın şikayətləndiyi mənfi fəsadları, istehlakın ucuzluğu və istehsalın azaldılması, yəni inkişaf tamamilə siyasi iqtisadiyyatın əsas vəzifəsi olan iki nəticədir. İttifaqın belə təsirli şəkildə ifadə etdiyi rəqabətin uzunmüddətli davam etməsinə imkan verilmədi. İki ittifaq 1702-ci ildə tərəflərdən, üçüncüsü kraliçaya olan rəsmi müqaviləyə əsasən və 1708-ci ildə çıxarılan parlament qərarı ilə əlaqədar, Şərqi Hind ölkələriylə ticarət əlaqələri saxlayan Birləşmiş Tacirlər İttifaqı adı altında vahid ortaqlıq şəklində tamamilə birləşdi. Bu qərarın tərkibinə təkbaşına ticarətlə məşğul olanların 29 sentyabr 1711-ci il tarixinə kimi ticarətlərin davam etdirmələrinə icazə verən, eyni zamanda, rəhbər şəxslərə onların

yeddi min iki yüz lirlik kiçik səhmini üç il əvvəlcədən xəbərdarlıq edərək satın almaq və beləcə ittifaqın bütün kapitalını səhmdar cəmiyyəti şəklinə gətirmək səlahiyyəti verən qeydin daxil edilməsi daha münasib görüldü. Həmin qərara əsasən ittifaqın ümumi kapitalı hökumətə verilən yeni borc ilə əlaqədar iki milyon lirədən üç milyon iki yüz min lirəyə çatdırıldı. İttifaq 1743-cü ildə hökumətə daha bir milyon avans verdi. Lakin bu vəsait səhmdarlardan pul yığılaraq deyil, illik gəlir mənbəyini satış və müqavilə ilə borc götürməkdən formalaşdığına görə səhmdarlardan əldə edəcəkləri məbləğ kapitalı çoxaltmadı. Bununla bərabər, ticarət layihələrini reallaşdırarkən ittifaqın məruz qalacağı zərərlər və götürəcəyi borclar üçün digər üç milyon iki yüz min lirə ilə eyni dərəcədə öhdəlik daşdığına görə onun ticarət kapitalını artırdı. İttifaq 1708-ci ildən, yaxud heç olmasa, 1711-ci ildən sonra bütün rəqiblərindən xilas olub Şərqi Hindlə edilən ingilis ticarətində inhisar olduqda uğurlu fəaliyyət göstərdi və gəlirindən hər il orta hesabla səhmdarlarına müəyyən məbləğ ödədi. 1741-ci ildə başlayan Fransa müharibəsində Pondicherrynin fransız rəhbəri cənab Duplixin hədsiz istəyi İttifaqı Carnate döyüşlərinə və hind şahzadələrinin siyasətlərinə qarışdırdı. İttifaq həmin dövrdə Hindistandakı əsas yaşayış yeri olan Madrası diqqətəlayiq bir çox uğurlardan və eyni zamanda, böyük itkilərdən sonra, nəhayət, əldən verdi. Aixlav Chapella müqaviləsinə əsasən, bura ittifaqa geri qaytarıldı. Elə həmin dövrlərdə İttifaqın Hindistana təyin olunmuş nümayəndələri, görünür ki, müharibə və işğalçılıq etmək niyyətində idilər. 1755-ci ildə başlayan Fransa müharibəsində ittifaqın silahları Böyük Britaniya silahları kimi uğur əldə etdi, Pondicherry-ni ələ keçirdi, Calattanı azad etdi; varlı və böyük bir ölkənin həmin dövrdə deyilənə görə, ildə üç milyondan çox olan gəlirini əldə etdi. Bir neçə il bu gəlir heç bir problem yaşanmadan İttifaqın sərəncamında qaldı.

Birdən, hökumət 1767-ci ildə ittifaqın torpaq əldə etməsi və buradan yaranan gəlirin hüquqi cəhətdən hökumətə məxsus olması səbəbilə iddia qaldırdı. İttifaqda bu iddianın müqabilində təzminat olaraq hökumət ilə dörd yüz min ingilis lirəsi ödəməyə razılıq verdi. İttifaq bundan əvvəl faiz dərəcəsini get-gedə təxminən 6%-dən 10%-ə çatdırmışdı. Yəni, üç milyon iki yüz min lirəlik kapitalına əsasən, onu yüz iyirmi səkkiz min lirə artırmış və ya ildə yüz doxsan iki min lirədən üç yüz iyirmi min lirəyə qədər yüksəltmişdi. Həmin dövrdə bunu daha da artırıb 12, 5%-ə çatdırmağa çalışırdı. Bununla da səhmdarlara verdiyi illik ödəmələr hər il hökumətə ödəməyi münasib gördüyü məbləğə bərabər və yaxud ildə dörd yüz min ingilis lirəsi olacaqdır. Ancaq hökumətlə imzalanmış müqavi-

lənin qüvvədə olacağı iki il ərzində ittifaqın hər hansı bir şəkildə faiz dərəcəsini daha da artırmasının qarşısını ardıcıl çıxarılmış iki parlament qərarı ilə alındı. Qərarların məqsədi ittifaqın həmin müddətdə altı-yeddi milyon ingilis lirəsindən də çox olması təxminən edilən borcların ödənilməsində daha fəal olmasına məcbur etmək idi. İttifaq 1769-cu ildə hökumətlə imzaladığı müqaviləni daha beş il müddətinə təzələdi, ancaq heç vaxt ildə 1%-dən çox artırmamaqla faiz dərəcəsini həmin müddət ərzində 12, 5%-ə çatdırılmasına icazə verilməsini şərt qoydu. Başqa sözlə, faiz dərəcəsinin belə artması son həddinə çatdıqda ittifaqın səhmdarlara və hökumətə birlikdə etdiyi illik ödənişləri sonuncu dəfə torpaq əldə etmələrindən əvvələ nisbətən, yalnız altı yüz səkkiz min lirəyə çatdırıla bilərdi.

Bu tədqiqatlardan əldə ediləcək qeyri-xalis gəlirin nə qədər olacağı təxminən daha əvvəl proqnoz edilmişdi. Şərqi Hind istiqamətində işlədilən Cruttenden gəmisinin, 1768-ci ildə verdiyi hesablamaya görə, ümumi və bütün hərbi xərclər çıxarıldıqdan sonra xalis gəlir iki milyon qırx səkkiz min yeddi yüz qırx yeddi ingilis lirəsi olaraq bildirilmişdi. Deyilənə görə, İttifaqın, eyni zamanda, qismən ərazidən, daha çox müxtəlif yaşayış ərazilərində yaradılmış məntəqələrindən əldə edilən dörd yüz otuz doqquz min lirə məbləğindən başqa bir gəliri də var idi. Həmçinin, İttifaq rəhbərinin Avam palatasındakı çıxışına görə ticarətindən əldə edilən gəlirləri, həmin dövrdə, heç deyilsə, ildə dörd yüz min lirəyə mühasibinin dediyinə görə isə, ən azı beş yüz minə bərabər, minimum nəticəyə əsasən, səhmdarlara ödəniləcək ən münasib məbləğ qədər idi. Belə böyük bir gəlir ittifaqın illik ödəmələrində altı yüz səkkiz min lirəlik artıma, şübhəsiz səbəb ola bilər və eyni zamanda, borclarının dərhal azalmasını təmin edə bildi. Amma dörd yüz min lirənin xəzinəyə vaxtında ödənilməsindən ötrü bir borc qalığı, gömrüyə ödənilməyən rüsumlardan yaranan qalıq; bankdan götürülmüş pula görə olan borc; Hindistandan ittifaq adına götürülüb ətraflı düşünülmədən qəbul edilmiş yüz iyirmi min lirədən də çox məbləğdən ibarət veksəllərə görə, dördüncü qalıq səbəbindən borcların 1773-cü ildə azalmaq əvəzinə artmışdır. Üst-üstə yığılan borclar səbəbindən ittifaqın məruz qaldığı pis vəziyyət onu həm faiz dərəcələrini dərhal 6%-ə qədər endirmək, həm də hökumətə müraciət edərək, ilk növbədə, hər il dörd yüz min lirə ödəmək öhdəliyindən azad edilməsini, ikincisi, labüd iflasdan yaxa qurtarmaqla bir milyon dörd yüz min lirəlik borc verilməsini xahiş etmək məcburiyyətində qaldı. Görünür ki, kapitalındakı böyük artım, təkcə ittifaqın nümayəndələrinə (əməkdaşlarına) həmin artım səviyyəsinə nisbətən daha böyük israfçılığı və yeyintini pərdələməyə imkan yaraddı.

Hindistandakı nümayəndələrinin davranışı fəaliyyətlərinin istər Hindistandakı, istərsə də Avropadakı ümumi vəziyyəti parlamentin təhqiqat obyektı oldu. Təhqiqatın nəticəsində istər öz ölkəsindəki, istərsə də xaricdəki idarəçilik sistemində olduqca vacib bir neçə dəyişiklik edildi. Keçmişdə Hindistanda tamamilə müstəqil olan əsas fəaliyyət əraziləri Madras, Bombay və Kəlküttə ümumi bir rəhbərin sərəncamına verildi. Ona dörd nəfərdən ibarət məsləhət şurası kömək edir. Kəlküttədə vəzifə başına keçəcək bu rəhbər ilə heyətin təyin edilməsi səlahiyyətini parlament öz əlinə aldı. Artıq Kəlküttə Madras şəhəri, Hindistandakı ingilis ərazilərinin ən əhəmiyyətli hissəsinə çevrilmişdi. Başlanğıcda şəhərdə və ətraf ərazilərdə yaranacaq ticarət mübahisələrinin həll edilməsi üçün yaradılmış Kəlküttə Bələdiyyə Ədalət Məhkəməsi imperiya ilə eyni zamanda təsir dairəsini genişləndirmişdi. İndiki vəziyyətdə bu təsir dairəsi daraldılır, strukturundakı əsas məqsədlə məhdudlaşır. Bunun əvəzinə hökmdar tərəfindən bir rəhbər şəxslə üç hakimdən ibarət Ali Ədalət Məhkəməsi yaradıldı. Avropada bir səhmdar ortaqlığın heyətində səs vermək hüququ olması üçün lazımı şərt İttifaqın ümumi səhm paketindəki bir səhmin ilk qiyməti beş yüz lirədən min lirəyə çatdırıldı. Yəni bu şərtlərlə səs verə bilmək üçün şəxsin satın alınaraq əldə etdikdə səhmin əvvəlcədən lazım olan altı aylıq müddət ərzində ən az bir il səhmdarın mülkiyyətində olması bəyan edildi. İyirmi dörd nəfərlik idarə heyəti əvvəllər hər il seçilirdi. Artıq bundan sonra hər il rəhbərin dörd il müddətinə seçilməsi, ancaq onlardan altısının hər il növbə ilə vəzifədən çıxması və sonrakı il yeni altı nəfərin seçkisində təkrar seçilmək hüququ olmaması ilə əlaqədar hökm çıxarıldı. Dəyişikliklərdən sonra istər səhmdarlar birliyini, istərsə də İdarə Heyətinin həmin zamana qədər daha yaxşı və qərarlı fəaliyyət göstərəcəkləri ümid edilirdi. Nəhayət, hər hansı bir dəyişikliklə bu heyətləri böyük imperiyanı idarə etməyə, hətta onun idarə olunmasına cəlb edilməsinə istənilən baxımdan münasib görmək, görünür ki, mümkünsüzdür. Çünki heyət üzvlərinin əksəriyyətinin həmin imperiyanın inkişafında maraqları həmişə bunu təmin edə biləcək məsələlərdə ciddi diqqət göstərməyəcək qədər az olur. Əksər hallarda, imkanlı, bəzən də imkansız bir şəxs sırf səhmdarlar heyətindəki bir şəxslə ələ keçirməyi ümid etdiyi nüfuz uğrunda Hindistan sərvətindəki min lirəlik səhm almaq istəyir. Bununla, Hindistan soyğununda olmasa da, soyğunçularının göndərilməsində payı olur. Çünki İdarə Heyəti bu təyinatı etməklə bərabər (həm bu rəhbər şəxsləri seçən, həm də Hindistandakı nümayəndələrinin təyin edilməsində bəzən onları soymayaraq öz bildiyini edən) səhmdarların, istər-istəməz az-çox təsiri altındadır. Bu nüfuz

dairəsindən bir neçə il istifadə edib, beləliklə də, yaxşı formada dostuna havadarlıq edə biləndə səs hüququ verən, əlindəki səhminin məbləğinə olduqca az əhəmiyyət verir. Həmin səs vasitəsilə idarə edilməsində bir səhmin böyük imperiyanın rifahının yüksəldilməsində maraqlı deyildir. Vətəndaşların xoşbəxtliyi ya yoxsulluğu, ölkələrinin inkişafı, yaxud tənəzzülü, idarəçilik sistemlərinin parlaqlığı və ya uğursuzluğu müqabilində bu cür ticarətin ortaqlığındakı bir çox səhmdarların olduqca güclü mənəvi dəyərlər səbəbindən göstərdiyi, göstərmək məcburiyyətində olduğu etinasızlığı digər hökmdarlar heç bir vaxt etməmişlər və yaxud heç zaman edə bilməzlər.

Həm də bu laqeydliyin parlament təhqiqatı nəticəsində qəbul edilən yeni qaydaların bəzisinə görə azalmaqdansa çoxalması idi. Məsələn, Avam palatasının bir qərarında deyildi ki, ittifaq hökumətin borc verdiyi bir milyon dörd yüz min lirəni ödəyib müqaviləli borcları bir milyon beş yüz min lirəyə endirdikdə, onda kapitalındakı səkkiz faiz vəsaiti paylaya bilər; ondan əvvəl bunu edə bilməz; gəlirlərilə xalis mənfəətlərindən öz vətənlərində hər nə qədər qalarsa, dörd hissəyə bölünəcəkdir. Üçü xəzinəyə ödəniləcək, dördüncüsü İttifaqın ya borc öhdəliklərinin ayrıca azaldılmasına, ya da çətin çəkə biləcəyi digər ehtiyacların aradan qaldırılmasına ayrılmış məbləğ şəklində ehtiyat olaraq saxlanacaqdır. Amma ittifaq xalis mənfəətlərilə ümumi gəlirlərinin hamısı özünə aid və bunları istədiyi kimi istifadə etməli olduğu halda idarəçiliyi düzgün olmadığına görə bunların dördüdə üçü başqalarına məxsus olduqda və digər dördüdə biri ittifaqın mənafeyinə xərclənməklə bərabər yalnız başqalarının nəzarəti və razılığı ilə istifadə edildikdə daha yaxşı fəaliyyət göstərməsinə, əlbəttə ki, ehtimal yox idi.

Təklif edilən səkkiz faiz məbləğin ödənilməsindən sonra qalacaq hissəni bu qərarlar səbəbindən ortaqlıqla münasibətlərinin pozulması, demək olar ki, mümkünsüz olan bir qrup şəxslərin əlinə buraxmaqdan, bunu istər israf etmək zövqünün, istərsə də mənimsəməyin öz məmurlarına qalması ittifaqın daha çox xoşuna gələ bilər. Bu məmurların və nümayəndələrin mənfəəti səhmdarlar heyətinə elə təsir edə bilər ki, onu bəzən heyət üzvlərinin sıxışdıraraq edilən soyğunun icraçılarını dəstəkləməyə qədər çatdıra bilər. Səhmdarların əksəriyyəti üçün öz heyətlərinin nüfuzunu dəstəkləmək bəzən həmin nüfuza mənfi təsir göstərmiş şəxslərin himayə edilməsindən daha əhəmiyyətsiz ola bilər.

Həqiqətən də, 1773-cü il qaydaları İttifaqın Hindistandakı idarəçilik sistemində son qoymadı. İttifaqın düzgün hərəkət etməli olduğu vaxtda Kəlküttə xəzinəsində bir müddət, üç milyondan da çox ingilis lirəsi

yığmasına, sonra ya hökmranlığını, ya da soyğunçuluq siyasətini Hindistanın ən zəngin və ən münbit ərazilərini dörd bir tərəfinə yaymasına baxmayaraq hamısı yox olmuşdur. İttifaq Heydər Əli üsyanını yatırmaq və bunun qarşısını almaq üçün heç cür hazır olmadığını gördü. Bu qarşılıqlar səbəbindən indi (1784-cü ildə) əvvəlkilərə görə ittifaqın daha böyük çətinliyi olan, bir addımlığındakı iflasdan qaçmaq üçün bir daha hökumətin köməyinə müraciət etmək məcburiyyətində qalmışdır. Parlamentdəki müxtəlif partiyalar ittifaqın daha yaxşı fəaliyyət göstərməsi üçün fərqli-fərqli metodlar irəli sürmüşdülər. İrəli sürülən bütün bu metodlarla, görünür ki, reallıqda daha çox nəzərəçarpan bir cəhəti İttifaqın təsir dairəsindəki ölkələri idarəetməyə layiq olmamasını qəbul etmək nöqtəsində birləşməkdədir. O baxımdan, görünür ki, İttifaq da öz səriştəsizliyinə inanmaqdadır və bu səbəbdən həmin ölkələri yenidən hökumətə təhvil verməyə razıdır.

Ucqrar və barbar ölkələrdə qalaları və kazarmaları olmaq hüququ ilə həmin yerlərdə sülh yaratmaq və müharibə etmək hüququ arasında istər-istəməz əlaqə vardır. Bu hüquqlardan birincisinə sahib olan səhmdar cəmiyyətləri, digərini də dayanmadan istifadə etmiş və əksər hallarda həmin hüququ rəsmən özlərinə götürmüşdü. Həmin hüququ, ümumiyyətlə, nə dərəcədə insafsızcasına istifadə etdikləri yaxın zamanın təcrübəsində daha yaxşı məlumdur.

Bir tacir ortaqlığı bütün itkiləri və məsrəfləri özünə aid olmaqla ucqrar və barbar bir millətlə eyni ticarət əlaqələri yaratmağa cəhd etdikdə buna səhmdar cəmiyyəti şəklində hüquqi şəxs statusunu verib uğur əldə etdiyi təqdirdə, müəyyən illər ərzində həmin ticarətin inhisarını vermək ağlasığmaz deyildir.

Sonradan qazancından cəmiyyətin faydalanacağını, təhlükəli və məsrəfli bir təcrübəni gözə alması əvəzinə İttifaqı dövlət tərəfindən mükafatlandırılıla bilmənin ən asan və ən təbii forması budur. Bu növ müvəqqəti bir inhisar, yeni avadanlıq üzərindəki oxşar inhisarın onu icad edənə, yeni kitaba aid olanın onu yazana verilməsinin əsaslandığı eyni müddəalara görə haqlı görülə bilər. Ancaq müddətin bitməsilə inhisarın qəti olaraq sona çatma; tikilməsi lazım görülmüş qala və kazarmalar varsa bunlara hökumət tərəfindən əl qoyulub, dəyərləri həcmində İttifaqa vəsait ödənilməsi və həmin ticarət sahəsi dövlətin bütün digər vətəndaşlarına açıq elan edilməlidir. Daimi bir inhisar dövlətin bütün digər vətəndaşlarına, ilk növbədə, azad ticarət şəklində daha ucuz ala biləcəkləri malların qiymət yüksəkliyi, ikincisi, içlərindən bir çoxlarının məşğul olması həm əlverişli, həm də gəlirli ola biləcək bir fəaliyyət sahəsindən tamamilə kənarda qalmaları səbəbindən iki fərqli şəkildə olduqca, mənasız çətinlik yaradır. Üstəlik, beləcə xərac tutulmasına

məruz qalmaları ən faydasız bir məqsədə xidmət edir; təkcə rüşvətxor davranışları sabit gəlir səviyyəsindən çox olmasına imkan verməyən və hətta, çox vaxt məbləği həmin səviyyədən olduqca aşağı salan ortaqlıq məmurlarının tənbellik, israf və yeyintisində ittifaqın dəstək verə bilməsi üçündür. Amma təcrübə göstərir ki, inhisarçılığı olmadan səhmdar cəmiyyəti hər hansı bir xarici ticarətdə uzunmüddətli tab gətirə bilməz. Hər iki bazarda çoxlu sayda rəqib olduğu halda, digər bir bazarda yüksək mənfəətlə satmaq məqsədilə satın almaq; həm tələbdə, bəzən olan dəyişmələri, həm də rəqabətdəki və ya tələb dəyişmələrinin səbəb olduğu daha böyük və tez-tez rast gəlinən dəyişmələri gözdən qaçırmamaq; bir də bütün əmtəə çeşidlərini istər kəmiyyət, istərsə də keyfiyyət baxımından bu şərtlərə görə ustalıqla və dəqiqliklə təmin etmək, elə bir cəhətdir ki, tətbiqi müxtəlifdir; bu səbəbdən səhmdar cəmiyyətinin rəhbərlərindən çox da gözlənilməyəcək şəkildə diqqət göstərilmədikdə uğurla davam etdirilməsi, demək olar ki, həmişə mümkünsüz olur. Şərqi Hind İttifaqı kapitalı müsadirə edilib inhisar imtiyazı sona çatdıqdan sonra, parlament qərarına əsasən payçı kapitalı olan bir hüquqi şəxs formasında fəaliyyət göstərən, digər həmvətənləri ilə birlikdə hüquqi şəxs simasında Şərqi Hind ölkələri ilə ticarət etmək hüququna malikdir. Həmçinin, bu vəziyyətdə xüsusi tacirlərdə diqqətçilik nöqtəyi-nəzərdən üstünlük olduqca mümkün olandır ki, ortaqlığı həmin ticarətdən tez çəkəndirsin.

Siyasi iqtisad elmində görkəmli bir fransız müəllifi olan Albe Morellet 1600-ci ildən bəri Avropanın müxtəlif yerlərində yaradılmış və onun fikrinə görə inhisar imtiyazları olmasına baxmayaraq, hamısı da pis idarə edildikləri üçün müflisləşmiş, xarici ticarətə yönəldilmiş əlli beş səhmdar cəmiyyətinin siyahısını vermişdir. Aralarında səhmdar cəmiyyəti olmayan və müflis olmamış iki və ya üçünün tarixçəsi ilə bağlı özü səhv məlumat əldə etmişdir. Amma buna qarşı, müflisləşmiş olan bir neçə səhmdar cəmiyyəti vardır ki, o, bunlardan uzaq olmuşdur.

Payçı səhmdar cəmiyyətinə görə inhisar imtiyazı olmadan uğurla davam etdirilə biləcək ticarətlər elə görünür ki, bütün tətbiqi adət deyilən köhnə vərdişlər şəklində, dəyişikliyinə heç də əl verməyən uzunmüddətli metod halına gətirə bilənlərdən formalaşır. Bu növ ticarətlərin birincisi – bank işi; ikincisi – yanğına, dəniz qəzasına və müharibə ərzində zəbt edilməyə qarşı sığorta işi, üçüncüsü – gediş-gəliş üçün əlverişli olan su xəttinin və ya kanalının tikintisi və saxlanması; dördüncüsü də, buna bənzər olan böyük bir şəhərin tələbatını ödəmək məqsədli təchizatıdır.

Hər nə qədər bank sisteminin prinsiplərinin qavranılması çətin anlaşılan görünsə də, tətbiqinin ciddi qaydalar şəklində salınması daha məqsəduyğundur. İnsana ümid verən yüksək gəlirli bir oyuna görə bu qaydalardan hər hansı bir bəhanə ilə yayınmaq, bununla, məşğul olan

bank ittifaqı üçün, demək olar ki, çox təhlükəli və əksər hallarda dağıdıcı olur. Bununla birlikdə səhmdar cəmiyyətlərinin strukturu onları möhkəmlənmiş qaydalara, ümumiyyətlə, hər hansı bir özəl şirkətdən daha çox bağlayır. Ona görə də, belə ortaqlıqları ticarət üçün görünür ki, çox uyğundur. Həmçinin, Avropadakı əsas bank ortaqları səhmdar cəmiyyətlərdir; əksəriyyəti inhisarçı imtiyazların onlardan fərqləndiyini böyük uğurla davam etdirməkdədirlər. İngiltərə bankının İngiltərədən başqa heç bir bank ortağını altı nəfərdən çox formalaşmayacağı ilə əlaqədar olan imtiyazlardan əvvəl inhisar güzəşti yoxdur. Edinburqdakı iki bank heç bir inhisarçı imtiyazları olmayan səhmdar cəmiyyətləridir.

İstər yangından, istərsə də dənizdəki itkilərdən və ya işğalçılıqdan irəli gələn riskin dəyəri dəqiqliklə hesablanıla bilməz, amma müəyyən bir dəyərdəki ciddi qayda və idarəetmə sistemi şəklinə gətirilə bilməyə əlverişli olan primitiv fərziyyə yürütməyə meyillidir. Ona görə də, inhisar imtiyazı olmayan səhmdar cəmiyyəti uğurla sığorta fəaliyyəti ilə məşğul ola bilər. London Sığorta Şirkətinin də, Royal Exchange Sığorta Ortaqlığının da hər hansı bir formada bu növ imtiyazları yoxdur.

Gediş-gəliş üçün əlverişli olan su xətləri, yaxud kanallar tikildikdə idarə edilməsi olduqca sadə və çox asan olur; ciddi qayda-qanun tətbiq edilə bilər. Öhdəlik götürənlərlə bir mili müəyyən miqdar olmaqla razılığa gələ bildiyi üçün tikintisi də həmin vəziyyətdə salına bilər. Böyük bir şəhərin tələbatını ödəmək məqsədilə çəkilən su kanalı, su kəməri və ya magistral su borusu üçün də eyni şey söylənilə bilər. Ona görə də, inhisar imtiyazı olmayan səhmdar cəmiyyətləri bu kimi layihələri uğurlu şəkildə həyata keçirə bilər və həqiqətən də hazırda tez-tez reallaşdırmaqdadır.

Amma sırf səhmdar cəmiyyəti idarə edə bilər deyərək hər hansı bir layihə üçün belə bir ortaqlıq yaratmaq və yaxud da sırf bütün həmvətənlər üçün ümumi qanunların əksəriyyətindən bir qrup sahibkarların azad edildiyi təqdirdə daha uğurlu olsun deyərək onlara belə güzəştlər vermək, şübhəsiz ki, münasib olmaz. Belə bir sistemin tamamilə ağlabatan olması üçün ciddi qayda-qanun və idarəetmə üsullarının tətbiq edilməsi şərtinin olması lazımdır. Birincisi, bu layihədəki faydanın digər ticarətlərin əksəriyyətindəki faydanın daha böyük və daha ümumi olduğu; ikinci, özəl bir şirkətə asanlıqla toplanan nisbətən daha böyük kapitalla ehtiyacı olduğu açıq şəkildə meydana çıxmalıdır. Orta miqdarda kapital kifayət edirsə, layihədəki faydanın böyük olması səhmdar cəmiyyətin qurulması üçün səbəb yaratmaz. Çünki bu təqdirdə, layihənin istehsal edəcəyi məhsul yaranacaq tələb tacirlər tərəfindən məmnuniyyətlə və asanlıqla ödənilə bilər. Yuxarıda qeyd edilən dörd ticarət sahəsində bu şərtlərin ikisi də birlikdə vardır.

Tədbirli şəkildə məşğul olunan bank sisteminin böyük və ümumi faydası bu araşdırmanın İkinci kitabında ətraflı formada şərh edilmişdir. Amma dövlətin maraqlarını dəstəkləyəcək və yarana biləcək çətin vəziyyətlərə verginin, bəlkə də, bir neçə milyona bərabər olan bütün həcmi hökumətə avans şəkildə verəcək bank, hər hansı özəl şirkət tərəfindən asanlıqla yığıla bilənə nisbətən daha böyük kapital tələb edir.

Sığorta işi fiziki və hüquqi şəxslərin sərvətinə zəmanət verir, tək şəxsi müflisləşdirə biləcək itki bir neçə nəfər arasında bölüşdürülməklə onun bütün cəmiyyətə yüngül və asan formada paylayır. Nəhayət, bu zəmanəti verə bilmək üçün sığortaçılarda olduqca böyük bir kapital olmalıdır. Sığorta işi üçün Londonda iki səhmdar cəmiyyətinin yaradılmasından əvvəl, baş prokurora deyilənə görə bir neçə il ərzində müflisləşmiş yüz əlli sığortaçı ilə əlaqədar bir siyahı təqdim edilmişdir.

Gediş-gəliş əlverişli su xətti ilə kanalların və böyük bir şəhərin suya olan tələbatını ödəmək üçün bəzən zəruri görülən abadlıq işlərinin çox faydası olduğu və eyni zamanda, əksər hallarda, fiziki şəxslərin sərvətlərinə xərclədikləri məsrəfdən daha artığına ehtiyac duyduqları dərəcədə ayardır.

Yuxarıda qeyd edilən, dörd ticarət xərçində səhmdar cəmiyyətinin yaradılmasını reallaşdırmaq üçün lazım olan üç şərtin hər zaman birlikdə olduğu hər hansı başqa bir ticarət qolunu xatırlaya bilməlidir. London İngilis Mis İttifaqının, quruluşunun, əritmə birliyinin, şüşə emal ortağının məğlub olduğu işlərdə, hər hansı yüksək və yaxud misilsiz fayda bəhanəsilə fəaliyyət göstərildiyi kimi, məşğul olduqları işdə elə görünür ki, bir çox fiziki şəxslərin sərvətinə uyğun olmayan istənilən məsrəfi tələb etmir. Bu ortaqların məşhur olduqları sahələrin səhmdar cəmiyyətin idarə olunmasına əlverişli ciddi qayda qanunun tətbiq olunub-oluna bilməyəcəyini, həmçinin, yüksək gəliri ilə öyrənilməsi üçün bir səbəb olub-olmadığını bilmək iddiasında deyiləm. Mədən işlədənlər cəmiyyəti çoxdan müflis olublar. Edinburq ingilis payçı ortaqlarının bir səhmi indiki vəziyyətdə əvvəlki illərə nəzərən daha ucuz qiymətlə satılmaqdadır. Bəzi müəyyən sənaye səhmləri inkişaf etdirmək kimi cəmiyyətə faydalı olmaq məqsədilə yaradılmış səhmdar cəmiyyətləri əhalinin ümumi kapitalını yox edəcək şəkildə pis fəaliyyət göstərdikləri kimi, üstəlik digər baxımdan da yaxşılıqdan çox pisliklər etməkdən heç vaxt geri qala bilməzlər. Ən ədalətli ittifaq rəhbərlərinə təşəbbüskarların inandırıcı şəkildə məcbur qəbul etdirdikləri məlum sənaye sahələrinə qarşı səlahiyyətli şəxslərdə özünü əks etdirən labüd tərəf tərəfkeşlik, digər sahələrin fəaliyyətinə həqiqətən mənfi təsir göstərir; ölkələrin ümumi fəaliyyəti bütün cəhdlərin söylərin ən böyük və ən təsirlisi olub, məşğuliyyətlə gəlir arasında normal halda yaradılacaq nisbətə istər-istəməz, az-çox əks təsir edər.

II MADDƏ

GƏNCLƏRİN TƏHSİLİ İLƏ ƏLAQƏLİ QURUMLARIN XƏRCLƏRİ HAQQINA

Gənclərin təhsili ilə məşğul olan təşkilatlar öz məsrəflərinin ödənilməsi üçün kifayət qədər gəlir əldə edə bilər. Şagirdin müəllimə ödədiyi məbləğ və ya mövcud bu növ gəlir təbii olaraq formalaşır.

Müəllimin məvacibinin hamısı bir təbii gəlirdən formalaşmaqda da bunun cəmiyyətin (təhsil və digər vəzifələri, əksər ölkələrdə iqtidarın sərəncamına verilən) ümumi mənfəətlərdən əldə edilməsinə yenə də ehtiyacı yoxdur. Belə ki, Avropanın bir çox yerində məktəblərə kolleclərin yardımından formalaşan kapitalı bu ümumi gəlirə heç cür yük olmur və ya çox az olur.

Bu kapital hər yerdə daha çox hökmdarın özünün, bəzən isə xüsusi xeyriyyəçinin ayırdığı və bu işə nəzarət edən səlahiyyəti olan şəxslərin sərəncamına verildiyi yerli gəlirdən hər hansı ərazidə yerləşən mülkün mənfəətindən, ya da pul vəsaitin faizindən meydana gəlir. Bütün belə kapital qoyuluşundakı məqsədinin reallaşdırılmasında, ümumiyyətlə, iştirak etmiş olur. Müəllimlərin çalışqanlığını artırmağa və bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kim kömək etmişdir? Təhsilin inkişafının normal halda yönələcəyi məqsədlərə nisbətən istər fərdi, istərsə də cəmiyyət üçün daha faydalı olanlarına doğru istiqamətləndirmişdir? Sualların hər birinə heç olmasa bir cavab vermək çox da çətin deyildir. Hər bir peşədə onunla məşğul olanların əksəriyyətindəki cəhd həmişə cəhd etmək üçün ehtiyac duyulduqları zərurətə bərabərdir. Sərvətləri, hətta orta gəlir və minimum yaşayışını təmin edəcəyi yeganə mənbə peşələrindəki qazanc olan şəxslər bu məcburiyyəti ən çox hiss edirdilər. Belə sərvəti əldə etmək üçün, həm ümumi bir yaşayış səviyyəsini təmin etmək üçün bir ildə dəyəri məlum olan müəyyən iş görmələri lazımdır. Azad rəqabətin olduğu yerdə hamısı bir-birini sıxışdırmağa çalışan rəqiblərin yarışması tərəflərdən hər birinin fəaliyyətini olduqca səhvsiz qurmaq məcburiyyətində qoyur. Bəzi müəyyən peşələrdəki uğur sayəsində nail olacağı məqsədlərin böyüklüyü və gözü çox yüksəklərdə olan bir neçə nəfərin fəaliyyətini sürətləndirə bilər. Bununla bərabər, ən böyük cəhdləri göstərmək üçün yüksək məqsədlərə ehtiyac olmadığı açıq-aşkar məlumdur. Rəqabət və bir-birini keçməyə çalışmaq yüksəlib irəliləməyi bu və ya digər sənədlərdə belə

arzu edilən bir məqsəd şəklinə gətirir və əksər hallarda ən böyük səhvlərə yol açır.

Əksinə olaraq, yalnız ağına və məqsədəuyğun gəlməklə möhkəmlənmədən böyük hədəflər hər hansı əhəmiyyətli bir cəhd göstərməyi nadir hallarda çalışdırır. İngiltərədə hüquq sənətində uğur əldə etmək insanı istənilən yüksək hədəflərə çatdırır. Elə olduğu halda, əvvəlcədən vəziyyəti yaxşı olanlardan həmin sənətdə uğursuz olan şəxslər bu ölkədə hər zaman olduqca azdır.

Məktəb və kolleclərdəki yardımdan formalaşan kapital (vəsait) müəllimlərdə çalışqan və diqqətçil olmaq zərurətini istər-istəməz, az-çox azaltmışdır. Müəllimlərin yaşayışı əməkhaqları ilə təmin edildikcə, təbii olaraq, öz sənətlərindəki uğur və şöhrətlə heç bir əlaqəsi olmayan bir maliyyə mənbəyindən yararlanır. Bəzi universitetlərdə əməkhaqqı müəllimin gəlirinin bir hissəsini və əksər hallarda çox cüzi hissəsini təşkil edir. Gəlirin böyük qismi müəllimin tələblərindən aldığı vəsaitlərdən və ya məvaciblərdən formalaşır. Belə olduqda, maddi marağa stimül az-çox azalır da, tamamilə yox olur. Müəllim üçün sənətində şöhrət qazanmağın hələ də əhəmiyyəti vardır, dərslərində davamiyyəti yaxşı olanların sevgisinə, təşəkkürünə və xeyirxahlığına yenə də möhtacdır. Bu gözəl hisləri qazana bilməsi üçün də ən yaxşı yol həmin duyğulara layiq olmaq, yəni vəzifəsini bacarıq və çalışqanlıqla yerinə yetirməkdir. Digər universitetlərdə müəllimin tələblərindən bir haqq və ya məvacib olması qadağan edilməklə, onun əməkhaqqı xidmətindən əldə etdiyi gəlirin hamısını əmələ gətirir. Belə olduqda, müəllimin mənfəəti vəzifəsilə nə qədər mümkündürsə, o qədər ziddiyyət təşkil edir. Hər bir insan əlindən gəldiyi qədər rahat yaşamaq marağındadır. Olduqca çətin bir vəzifəni yerinə yetirsin, istərsə də yerinə yetirməsi gəliri heç dəyişmədən olduğu kimi qalacaqsə, daha açıq şəkildə desək, marağı həmin öhdəliyi ya həyata keçirməkdən boyun qaçırmaqdadır və ya bu cür davranmasına razı olmayacaq bir vəzifənin buyurduğuna baxırsa, borcu həmin mövqələrin göz yumduğu qədər diqqətsiz və başdansovdu etməyəcəkdir. Təbiətə bacarıqlıdırsa və işləməyi sevirsə, marağı həmin qabiliyyəti heç bir xeyir əldə edəbiləcəyi, vəzifənin yerinə yetirilməsində, inkişaf etdirməsindəndirsə, az da olsa gəlir əldə edəcəyi hər hansı formada səhv etmiş olur. Hər bir əmrin icra etdiyi vəzifə mövqeyi özünün və üzv olduğu, digər üzvlərin əksəriyyəti özü kimi müəllim olan şəxslərdən ibarət hüquqi şəxs, yəni kollec və yaxud universitetdirsə, mümkündür ki, bunlar bir-birilərinə qarşı olduqca mülayim davranmaq və hər biri öz vəzifəsini həyata keçirilməsində yarana biləcək ləngimələrə razılıq verməklə əməkdaşlıq

edirlər. Oksford Universitetində fəaliyyət göstərən professorların bir çoxu uzun illər ərzində görünüşü xatirinə olsa belə, öyrətməkdən imtina ediblər.

Asılı olduğu mövqe özünün üzv olduğu hüquqi şəxsdən çox kənarında olan bəzi başqa şəxslər – məsələn, bölgənin yepiskopu, şəhər meri və ya dövlətin hər hansı bir naziridirsə, bu təqdirdə vəzifəsini yerinə yetirməkdən tamamilə boyun qaçırmasının müsbət qəbul edilməsi heç də reallığı əks etdirmir. Bununla bərabər, bu kimi vəzifəli şəxslərin onu yerinə yetirməyə məcbur edə biləcəkləri şey, olsa-olsa tələbləri ilə müəyyən miqdar saat birlikdə olmaqdan, ya da həftədə və ya ildə dərslər verməkdən ibarət olur. Dərslərin nəyə həsr olunacağı yenə də müəllimin səlahiyyətinə bağlı olur; bu işə müəllimi həvəsləndirən stimullar çevrəsində mümkündür. Bundan əlavə, kənardan sərbəst olaraq belə nüfuz həm nə etdiyini bilmədən, həm də yöndəmsiz istifadə edilməyə əlverişli şərait yaradır.

Belə nüfuz istəkdən asılı vəziyyətdədir. Yararlanan şəxslər həm müəllimin dərslərində olmadıqları, həm də öyrədilməsi müəllimin vəzifəsi olan elmləri, bəlkə də, başa düşmədiklərinə görə öz hakimiyyətlərindən çox az halda düzgün istifadə edə bilirlər. Yenə vəzifənin verdiyi imkanlar, çox vaxt onu necə istifadə etdiklərinə əhəmiyyət vermirlər. Müəllimi günahlandırmağa, ya da istədikləri vaxt əsaslı bir səbəb olmadan işindən uzaqlaşdırmağa cəhd edirlər. Bu cür nüfuzla bağlı olan şəxs buna görə istər-istəməz hörmətini itirir; cəmiyyət içində ən çox sayılanlardan olmaq əvəzinə, ən alçaq və ən çox xor görünənlərdən birinə çevrilir. Məruz qala biləcəyi pis münasibətə qarşı ancaq güclü havadarlıqla özünü kifayət dərəcədə qoruya bilər. Belə havadarlığı isə ən çox sənətindəki qabiliyyəti və yaxud çalışması ilə deyil, yuxarıdakıların əmrlərini yerinə yetirmək və üzvü olduğu hüquqi şəxsin hüquqlarını, marağını və şərəfini onların idarəçiliyinə fəda etməyə hazır olaraq əldə edə bilər. Hər hansı bir fransız universitetinin fəaliyyətini uzun müddət ərzində izləyən istənilən şəxs, bu cür kənardan asılı olan nüfuzun təbii yaratdığı nəticələri açıq olaraq görmək şansı əldə edir. Müəyyən sayda tələbəni müəllimlərin qabiliyyətinə və şöhrətinə əhəmiyyət verməkdən hər hansı bir kollecə və yaxud universitetə aparacaq şey həmin keyfiyyətin və ya adın lazımlılığını azaldacaq şəkildədir.

Ədəbiyyat, hüquq, tibb və ilahiyyat məzunlarının imtiyazları yalnız müəyyən universitetlərdə müəyyən il qalmaqla əldə edilməsi mümkün olduqda, müəllimlərin qabiliyyətinə və yaxud şöhrətinə bağlanmadan məlum sayda tələbəni istər-istəməz bu kimi universitetlərə aparır.

Məzunların imtiyazları bir növ kargurəlik qanunu olub, digər qanunlar, necə ki, sənətlərin və sənayenin inkişafına kömək etmişsə, bunlar da təhsilin təkmilləşməsinə töhvə verib.

Təhsil sərvətləri, tədrisi üçün pul ayıran tələbələrə təqaüd verən və s. xeyriyyə təşkilatları istər-istəməz, müəyyən kolleclərə qiymətlərdən asılı olmayaraq, olduqca çox sayda şagird yönəldirlər. Bu kimi xeyriyyə təşkilatlardan faydalanan tələbələr ən çox bəyəndikləri kolleci seçməkdə azad olarsa, belə bir sərbəstlik müxtəlif kolleclər arasında bir-birinə çatmaq üçün rəqabəti daha da sürətləndirə bilər. Əksinə, müəyyən bir kollecə müstəqil üzvlərini belə tərki etməyə qərar verdiyi kollecdən əvvəldən icazə olmadan başqa birinə getməsinə qadağan edən qaydalar rəqabətin tamamilə zəiflənməsinə səbəb olur.

Hər kollecdə bir tələbəni ədəbiyyatdan və elmlərin hamısından hazırladacaq müəllimin şagird istədiyi kimi özü seçməyi kollecə ixtiyarına buraxırsa və bacarıqsızlıq, ya da pis münasibət səbəbindən əvvəldən icazə olmadan tələbənin onun başqa bir müəllimlə dəyişdirilməsinə izin verilməsi; belə bir qayda həm eyni təhsil müəssisəsinin müxtəlif müəllimlər arasındakı rəqabəti zəiflətməyə, həm də hamısı üçün öz yetirmələri üzərində həvəslə işləmək istəyi azaltmağa səbəb olar. Belə müəllimlər tələbələrə çox yüksək məvəcib alsalar da, yetirilməsindən heç bir haqq almayan, ya da əməkhaqqından başqa gəliri olmayan müəllimlər qədər onlara qarşı biganə qalmağı meyilli ola bilərlər.

Müəllim ağı başında bir insandırsa, tələbəsinə dərs keçərkən ya dediklərini, ya da oxuduqlarının mənasız olduğunu bilməsi özü üçün ən pis şey olmalıdır. Keçdiyi dərslərdə tələbələrinin də əksəriyyətinin olmadığı, ya da nəzərəcarpacaq qədər başdansovdu hörmətsizlərinə və zarafata salaraq iştirak etməsini görmək müəllim üçün ən pis haldır. Belə olduqda müəyyən sayda dərs keçmək məcburiyyətindədirsə, hər hansı digər gəliri olmaqdan təkə bu səbəblər onun daha yaxşı dərs vermək üçün bir az çətinliyə sala bilər.

Bununla birlikdə, bütün qaydaların təsirini tamamilə azaldan bir neçə müxtəlif vasitəyə əl atıla bilər. Müəllim öyrətmək niyyətində olduğu elmi tələbələrinə özü başa salmaq əvəzinə bununla əlaqəli bir kitab oxuya bilər. Bu kitab xarici və yorucu bir dildə yazılıbsa, onu ya öz dillərinə çevirmək, ya da məruz qalacağı zəhməti tamamilə azaldacaq şəkildə kitabı tələbələrə tərcümə etdirib, həmin mövzuda ara-sıra gözəl bir izah verməklə özünün dərs keçdiyini zənn edir. Azacıq bilik və səy hörmətsizlik görmədən, lağ edilmədən, həqiqətən boş-boş, yersiz, gülünc bir şey danışmadan dərs keçməsinə imkan verir. Eyni zamanda,

kollecdəki ciddi nizam-intizam olan bütün tələbələrin heç bir söz demədən dərəcə hazırlanmağa və bu əyləndirici şeylərin əvvəlindən axırınadək olduqca ədəbli və tərbiyəli davranmağa məcbur etmək üçün imkan verə bilər.

Kolleclərlə universitetlərdəki ciddi qayda-qanun, ümumiyyətlə, tələbələr üçün deyil, müəllimlərin mənafeyi və yaxud, daha dəqiq desək, rahatlığı üçün yaradılmışdır. Məqsədi hər vəziyyətdə müəllimin nüfuzunu qorumaq, müəllim vəzifəsini istər yerinə-yetirilməsini, istərsə də vaxtının keçirilməsi tələbənin ona qarşı hər bir şəraitdə, sanki canla-başla yüksək bacarıqla vəzifəsini həyata keçirirmiş kimi tərbiyəli olmağa, susmağa məcbur etməkdir. Ciddi qayda-qanun, elə görünür ki, müəllim qisminin müdriklik və ləyaqət içində üzdüyünü, tələbələrin isə bu işə yaradığının düşüncəsiz olduğunu hesab edir. Amma müəllimlər vəzifələrinin vicdanla yerinə yetirdikdə elə zənn edirəm ki, əksər tələbələr nizam-intizam qaydalarına riayət edir. Həqiqətən, eşidilməyə dəyər. Dərs keçirilən yerlərdə açıq-aydın görünür ki, belə bir dərslərə tələbələrin davamiyyətini məcburi saxlamaq üçün heç vaxt ciddi nizam-intizama ehtiyacı yoxdur. Uşaqlar və ya kiçik yaşlı oğlanların həyatın ilk çağında təhsil almaları üçün məcbur etməyə, heç şübhəsiz, müəyyən dərəcəyədək ehtiyacı ola bilər. Amma 12-13 yaşını keçirdikdən sonra təhsilin hər hansı bir hissəsinə davam etmək üçün müəllim vəzifəsini yerinə yetirmək şərti ilə nizam-intizama, demək olar ki, heç vaxt ehtiyacı yoxdur. Əksər gənclər elə təmiz qəlbidir ki, özünə faydalı olmaq baxımından müəllim bir az ciddi davranmaq şərti ilə onu dərsinə əhəmiyyət vermək bir yana qalsın, tapşırığının yerinə yetirilməsindəki oxşamaları bağışlatmaq üçün çalışmağa, hətta bəzən olduqca böyük ləngimələri hər kəsdən gizlətməyə meyillidirlər. Tədris ərzində nümunə göstərmək üçün təhsil qurumları olmayan hissələrin, ümumiyyətlə, ən yaxşı öyrəndilənlər olduğu diqqətəlayiqdir. Bu gənc ya qılıncoynatma və ya rəqs məktəbinə getdikdə qılıncoynatmağı, yaxud rəqs etməyi çox da yaxşı öyrənə bilməz, amma bu heç də o demək deyil ki, o, heç bir şey qavramır. Atçılıq məktəbin əldə edilən yaxşı nəticələr əksər hallarda o qədər də çox olmurşatılıq məktəbi məsrəsi çox olduğuna görə yerdə bir ictimai təşkilatdır. Kitablə əlaqəli tədrisin üç əsas qolu olan oxuma, yazma və hesablamanın, hələ də dövlət məktəblərindən çox xüsusi təhsil müəssisələrində öyrədilməsi daha maraqlıdır. Bunları lazımi qədər öyrənməyən şəxslərin sayı da olduqca az olur.

İngiltərədə ümumi məktəblər universitetlərlə müqayisədə daha yaxşı sistemə malikdir. Məktəblərdə gənclərə yunan dili və latınca, yəni müəllimlərin öyrətmək iddiasında olduqları, ya da tədris etmələri ümid

edilən fənlərin hamısını oxudurlar. Universitetlərdə tədris edilməsi hüquqi şəxslərin vəzifəsi olan elmləri gənclərə həm öyrədilir, həm də onlara bu elmə yiyələnmək üçün uyğun olan dərs vəsaitlərinin hər zaman tapa bilirlər. Məktəb müəllimlərin mükafatı əks hallarda tələbələrin verdiyi məvaciblərdən və ya haqqlardan ibarət olur. Məktəblərin inhisarçı imtiyazları yoxdur. Bu şəxsin məzun olduğunu görmək üçün dövlət məktəbində müəyyən il təhsil aldığı göstərən sənəd gətirməsinə ehtiyac duyulmasın. İmtahandan keçirildikdə orada tədris olunana qavramış görünürsə, öyrəndiyi yerin hara olduğu soruşulmur.

Təhsilin, ümumiyyətlə, universitetlərdə olan hissəsi, bəlkə də, yaxşı tədris olunmur deyə bilərik. Amma belə qurumlar olmasa, bunlar, ümumiyyətlə, heç vaxt tədris edilə bilməz və təhsilin bu əhəmiyyətli hissəsinin yoxluğundan istər bir insan, istərsə də ictimaiyyət çox böyük əziyyət çəkərdi.

Avropanın indiki universitetlərinin əksəriyyəti başlanğıcdan keşişlərin təhsili üçün yaradılmış kilsə hüquqi şəxslər idi. Bunlar, Papanın istəyi ilə yaradılmışdır və mütləq olaraq onun himayəsi altında idi. Belə ki, istər müəllim, istərsə də tələbə olsun, universitetlərin bütün üzvlərində o dövrün dili ilə desək keşişlik imtiyazı var idi; yəni, hamısı universitetlərin yaradıldığı ölkələrdəki mülk məhkəməyə tabe deyildilər; təkcə kilsə məhkəmələrinə verilə bilərdi. Bu universitetlərin əksərində tədris edilən fənlər məqsəduyğun idi; ya ilahiyyat, ya da təkcə ilahiyyatla bağlı digər fənlər öyrədilirdi.

Xristianlıq qanuni cəhətdən ilk dəfə rəsmi din elan ediləndə latın dili Avropanın bütün Qərb ərazilərinin ümumi dili olmuşdur. Belə olduğuna görə, istər kilsə ayini, istərsə də kilsələrdə oxunan İncil latınca, yəni ölkənin ümumi dilində idi. Roma imperiyasını çökdürən barbar xalqların təzyiqindən sonra latın dili get-gedə Avropanın hər hansı bir hissəsinin dili olmaqdan çıxdı. Xalqın hörməti dinin qədim adət-ənənələri və mərasimləri ilkin meydana gətirən şərtlər ortadan qalxdıqdan uzun müddət sonra da təbii olaraq qoymurdu. Ona görə də, artıq heç bir yerdə xalqın əksəriyyəti latın dilini bilmədiyi halda, bütün kilsə ayini hələ də həmin dildə verilirdi. Qədim Misirdə olduğu kimi, Avropada da belə iki fərqli dil vardı: 1) rahiblərin dili, 2) xalqın dili.

Təhsil alanlar, təhsil almayanların dili yarandı. Ancaq istifadə edəcəkləri müqəddəs və təhsil şəxslərin dilini keşişlərin az da olsa, bilməsi lazım idi. Buna görə də, latın dilini öyrənmək əvvəldən universitet təhsilinin əsas hissəsini təşkil etdi. Nə Yunan, nə də yəhudi dilinin tədrisində vəziyyət elə deyildi. Kilsənin doktrina ilə əlaqədar verdiyi qərarlarda

rəsmən bildirdiyinə görə İncilin, ümumilikdə Vulgate adlandırılan latınca tərcüməsi yunan və yəhudi dillərində olanlara nisbətən bərabər səviyyədə tanrıya məhəbbətlə yazılmışdır. Başqa sözlə, eyni dərəcədə etibarlıdır. Bu səbəbdən bu iki dili bilmək kilsə işçisi üçün imtina edilməyəcək qədər məcbur olduğuna görə, universitetin tədris sitemində ümumilikdə keçirilən fənlər içərisində əsas yer tutmalıdır. Mənə dediklərinə görə, İspaniyanın elə universitetləri var ki, orada yunan dili tədris olunmur. Yeni Əhdi-Cədidin (İsadan əvvəlki müqəddəs kitabların) yunanca mətni, hətta Qədimi Əhd-Ahidin (İsadan sonrakı müqəddəs kitabların, yəhudi dilində olan variantı ilk dini islahatçıların düşüncələrinə Vulgate tərcüməsindən daha uyğun gəldi. Vulgate tərcüməsi, təbii olaraq, katolik dininin təlimlərini dəstəkləyəcək şəkllə salınmışdır. Bunun üçün islahatçılar həmin tərcüməni bir sıra səhifələrini aşkarlamağa başladılar. Belə olduqda da, Roma Katalikosunun rahibləri səhvləri təqzib etməyə və ya onlara aydınlıq gətirməyə məcbur oldular. Amma əsas dilləri az da bilmədikcə bunu demək mümkün deyildir. Bu səbəbdən onların öyrənilməsi, bir çox universitetlərə din islahatını qəbul edənlərə də, etməyənlərə də tədricən şamil edilirdi. İlkin olaraq, daha çox katoliklərdən itlayanlar tərəfindən inkişaf etdirilməsinə çalışmaqqla bərabər, tam Din İslahat təliminin yayılması dövründə dəb olan klassik təhsilin hər bir hissəsi ilə yunan dili arasında əlaqə var idi. Göstərilən səbəbdən universitetlərin əksərində bu dil fəlsəfinin tədrisindən əvvəl və tələbə latınca yaxşı birlikdə öyrədildilər. Yəhudi dilinin klassik tədrisilə əlaqəsi olmadığına və müqəddəs kitabdan başqa hər hansı bir məşhur kitabın belə, dili olmadığı üçün tələbənin öyrədilməsi fəlsəfəni dərk edib ilahiyyatını qavramamışdan əvvəl başlamışdır.

Başlanğıcda həm yunan, həm də latın dillərinin ilkin anlayışları universitetlərdə öyrədilirdi; bəzilərində hələ də tədris olunur. Digər universitetlərdə tədris edilməsi hər yerdə universitet təhsilinin olduqca mühüm bir hissəsi olan bu dillərdən birinin və ya ikisinin heç deyilsə, ilkin anlayışlarının tələbənin daha əvvəldən bilməsi tələb olunur.

Qədim yunan fəlsəfəsi üç böyük qola ayrılmışdır: fizika və ya təbiət fəlsəfəsi; etika və ya əxlaq fəlsəfəsi; nəhayət, məntiq. Bu ümumi bölgü, görünür ki, əşyanın tələbinə çox uyğun gəlirdi. Böyük təbiət hadisələri göy üzündə cisimlərin hərəkəti, ay və günəş tutulmaları, kometalar, şimşək çaxması və havanın digər fəvqəladə vəziyyətləri, bilgilərin və heyvanların çoxalması, yayılışı, inkişaf və ölməsi – insanı istər-istəməz heyretləndirdiyinə görə səbəblərinin araşdırılması üçün onda, təbii olaraq, maraq oyadan mövzulardır. İlkin bu inanc bütün bu dərkedilməyən

hadisələrin tamamilə tanrıların etdiyinə inandıraraq marağını azaltmağa çalışdı. Daha sonralar, fəlsəfə bunların səbəblərini, insanın tanrılara nisbətən daha yaxşı tanıdığı və bildiyi səbəblərlə açıqlamağa səy göstərdi. Belə böyük hadisələr, insanın ilk maraq mövzuları olduğuna görə, onları açıqlamaq iddiasında olan elm fəlsəfəni, təbii ki, ilkin inkişaf etdirməyə çalışılan növü olmalı idi. Həqiqətən də, hər hansı bir cəhəti tarix tərəfindən gizlədilmiş ilk filosoflar elə görür ki, təbiət fəlsəfəsi ilə məşğul olanlardır. Yer üzündə əksər ölkələrdə hər bir dövrdə insanların bir-birinin xarakter və davranışlarına nəzarət etmələri lazım gəlmiş insanların həyatına bir sıra lazımı qayda-qanunların qoyulub, cəmiyyətin razılığı ilə təsdiqləməsinə ehtiyac duyulmuşdur. Yazı geniş yayıldıqca alimlər bu möhkəmlənmiş qaydaların sayını, təbii olaraq, artırmağa və seçiləcək uyğun yolla münasib olmayanı necə başa düşdüklerini, bəzən Ezop əfsanəsi adlandırılan uydurulmuş ibrətamiz hekayələrlə, bəzən isə, Süleyman Peyğəmbərin fikirləri, Theognis və Thocyllidesin şeirləri və Hesiodun bir sıra əsərləri kimi sadə aförizmlərlə izah etməyə çalışdılar. Olduqca aydın verilmiş hər hansı sırayla tərtib etməyə çalışmadan nəticələrin əsas səbəblərindən uzaqlaşdırılmaqla hamısının razı olacağı bir və ya daha çox ümumi prinsiplərlə bir-biriləri ilə əlaqə olacağı uzun müddət belə edildi. Qayda-qanunların sayını artırmağı davam etdirə bilərdilər. Bir neçə orta prinsiplərə malik olan müxtəlif fikirlərin sistemli şəkildə düzülüşündəki gözəllik, ilk növbədə, qədim dövlətlərin təbii fəlsəfi sistemlərinə doğru yönələn kobud qələmin sınaqdan keçirilmələrində görülürdü. Daha sonra, əxlaqi dəyərlərdə ona oxşar başqa bir şey edilirdi. Birgə yaşamağın qaydaları təbiət hadisələrini bir-biri ilə əlaqələndirməyə çalışdıqları şəkildə xüsusi üsuldən istifadə edərək, sıra ilə bir neçə ortaq prinsiplərlə bir-birinə bağlandı. Bu əlaqələndirici prinsipləri araşdırıb izah etmək istəyən elm əxlaqi fəlsəfə adını daşıyan elmdir.

Müxtəlif müəlliflər istər təbiət, istərsə də əxlaq fəlsəfəsi üçün fərqli sistemlər göstərdilər. Onların bu cür fərqli sistemləri dəstəkləmək üçün istifadə etdikləri arqumentlər hər zaman sübutlardan başqa, əksər hallarda ancaq, olduqca az ehtimallardan, bəzən də gündəlik dildəki qüsurdan və qeyri-müəyyənlikdən savayı dayağı olmayan sofizmdən ibarət idi. Yer özünün inkişafının hər bir mərhələsində, sağlam fikirlə hər hansı bir şəxsin ən kiçik maddi marağı əlaqədar olan çətinlikdəki qərarını izah edə bilməyəcək qədər mənasız səbəblərlə sistemlər qoyulmuşdur. Hədsiz mülahizələrin insanların fikir və baxışlarına fəlsəfə və nəzəriyyə istisna olmaqla, heç bir vaxt təsiri olmamış; belə mövzularda isə əksər hallarda çox böyük təsiri olmuşdur. Təbiət və əxlaq fəlsəfəsinin qoruyucuları

özlərinin istiqamətinə zidd olan sistemləri dəstəkləmək üçün irəli sürülən arqumentlərin nöqsanlarını qabartmağa çalışdılar. Bu arqumentləri nəzərdən keçirərkən, istər-istəməz yüz faizli bir sübut əsassız dəlillə inandırıcı dəlil arasındakı fərqi tapmağa başladılar. Belə dərin araşdırmanın nəticəsi olan müşahidələrdən məntiqi və yaxud pis yaxşı mühakimənin ümumi prinsiplərindən ibarət elm istər-istəməz meydana gəldi. Mənşə baxımından fizikada da, etikada da sonra meydana gəlməklə bərabər bu iki elmin hər ikisinin əvvəl məntiqinin öyrədilməsi, qədim fəlsəfə məktəblərinin hamısında da, olmasa əksərində adət olmuşdur. Tələbənin belə bir əhəmiyyətli mövzularda fikir söyləməyə məcbur edilməmişdən əvvəl pis-yaxşı mühakimə arasındakı fərqi daha dərin başa düşməli olduğu nəzərdə tutulmuşdur.

Fəlsəfənin üç hissədən ibarət olan qədim bölgüsü Avropa universitetlərinin bir çoxunda dəyişdirilmək əvəzinə, beşhissəli başqa hörgüdə istifadə edilirdi.

Qədim fəlsəfədə istər insan zehninin, istərsə də Tanrılığın xüsusiyyəti ilə əlaqədar olsun, hər nə tədris edilirsə hikmət sisteminin bir bölməsini əmələ gətirirdi. Özləri hər nədənsə əmələ gədikləri hesab edilirsə, həmin varlıqlar böyük kainat sisteminin ən əhəmiyyətli nəticələrə səbəb olan hissələridi. Bunlar, insan ağılının çata biləcəyi nəticə və yaxud gələcəyi fərziyyələrinə kainatın mənşəyini və orbitdəki hərəkətlərini izah etmək istəyən elmin, sanki, iki bölməni ancaq, şübhəsiz ki, olduqca mühüm hissələrini təşkil edirdi. Nəhayət, ilahiyata yardımçı kimi fəlsəfə tədris edilən Avropa universitetlərində həmin elmin hər hansı digər bölməsindən çox, bu iki bölmə geniş yayıldı, bir sıra yarımqruplara ayrıldı. Belə ki, nəticədə olduqca az cəhəti məlum olan ruhlar təlimi, bütün cəhətləri bəlli olan bədənlər təlimi kimi fəlsəfə sistemində xüsusi yer tutmağa başladı. Bu iki mövzu ilə əlaqədar olan təlimlət hər iki müxtəlif elmin yaranmasına gətirib çıxardı. Fizika ilə metafizika adlandırılan istiqamət meydana gəldi və bu iki elm arasında həm daha yüksəyi, həm də müəyyən bir sənət üçün daha faydalısı hesab edilərək inkişaf etdirilməyə çalışıldı. Təcrübə və müşahidə üçün əlverişli olan istiqamətə diqqətlə yanaşdıqda neçə-neçə böyük kəşflərə imkan verəcək mövzuya, demək olar ki, əhəmiyyət verilmədi. Ən böyük diqqətin olduqca bəsit və məlum olan bir neçə faktlardan sonra faydalı heç bir şey kəşf edə bilmədiyi, bu səbəbdən də hiyləgərlikdən və boş sözlərdən başqa meydana gətirməyən mövzunu artıqlaması ilə inkişaf etdirməyə çalışdılar. Bu iki elmin arasındakı müqayisə, təbii ki, üçüncüsünü, ontologiya adlandırılan və yaxud digər iki elmin xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən

elmi əmələ gətirdi. Amma məktəblərdə tədris edilən metofizika fənni firıldaqla boş sözlərdən ibarət olsa da, bəzən, eyni zamanda, metofizika da adlandırılan ontologiya hörümçək toruna oxşayan elm tamamilə bunlardan ibarət idi.

Qədim əxlaq fəlsəfəsini araşdırmaq istədiyi cəhət bir insana təkcə fərd olaraq deyil, bir ailənin, dövlətin və cəmiyyətin üzvü olaraq baxıldıqda xoşbəxtliyinin və kamilliyinin necə meydana gəlməsi idi. Həmin fəlsəfədə insan həyatının vəzifələri həyatdakı səadətə və kamilliyə xidmət edəcək vasitə kimi baxılırdı. Amma, istər əxlaq, istərsə də təbiət fəlsəfəsi təkcə ilahiyyətə yardımçı elm kimi öyrədilməyə başlandıqda insan həyatının funksiyaları, daha çox gələcək firavan həyata xidmət edəcək vəzifələr olaraq nəzərə alındı. Qədim fəlsəfədə deyilirdi ki, kamillik insan üçün həyatda ən böyük səadətdir. Müasir fəlsəfədə əksər hallarda, kamilliyin bu həyatdakı səadətlə uzlaşa bilmədiyi, insana xas olan açıq ürəkli, əliaçıq davranışla deyil, ancaq keşislərə aid olan ibadət və təvazökarlıq vasitəsilə cənnətə qovuşa biləcəyi deyilirdi. Məktəblərdə tədris olunan əxlaq fəlsəfəsinin böyük bir qismi əksər hallarda etika ilə əvəz edilmişdi. Fəlsəfənin müxtəlif növləri arasında ən əhəmiyyətli olanı bu şəkildə ən çox həddini aşdı. Avropanın əksər universitetlərində fəlsəfənin tədrisində, ümumiyyətlə, metod belə idi; ilk növbədə, məntiqi öyrədilir, ikinci, ontologiya, üçüncüsü isə, insan ruhu və Tanrının xüsusiyyətləri ilə bağlı təlimin də daxil olduğu ruhlar elmi gəlirdi. Nəhayət, dördüncü olaraq ruhlar təlimi ilə, insan ruhunun ölməzliyi və Tanrının adətindən haqq dünyada umulacaq mükafatlarla və cəzalarla yaxından əlaqəli sayılan əxlaqi fəlsəfə sistemi tədris olunurdu. Əksər hallarda, dərslər qısa və səthi bir fizika sistemi ilə tamamlanırdı.

Avropa universitetlərini qədim fəlsəfəyə gətirdiyi belə dəyişikliklərlə kilsə nümayəndələrinin təhsilində ilahiyyətin daha yaxşı tədris edilməsi gözlənilirdi. Ancaq bu dəyişikliklərlə aşkarlanaraq dərslərə qatılan hiyləgərlik onları varlıların və ya kübarların təhsili üçün əlverişli etmədi, yəni biliyi artırmadı.

Müəyyən universitetin atributu müəllimlərin əzmkar olmasını tələb etdiyinə görə, az və ya çox səylə Avropa universitetlərinin böyük bir qisminə hələ də tədris olunan fəlsəfə dərsləri bunlardır. Ən varlı və yardımlardan formalaşmış böyük vəsaitə malik olan universitetlərdəki müəllimlər bu yararsız dərslərdən bir-biriylə əlaqəsi olmayan bir neçə parça keçməklə kifayətlənir, hətta bunları belə başdansovdu öyrədirlər.

Müasir dövrdə fəlsəfənin müxtəlif qollarındakı inkişafın bir qismi universitetlərdə meydana gəlmişdir, o demək deyildir ki, hamısı orada

yanarmışdır. Əksər universitetlər bu inkişafdan sonra almanı mənim-səmədə belə maraqlı olmayıb və bu tədris müəssisələrindən bir qrupu ləğv edilmiş sistemlərin dünyanın müxtəlif yerlərində qəbul edilmədikdən qorunub saxlanıldığı obyekt kimi qalması uzun müddət üstün tutmuşdurlar. Ümumiyyətlə, ən zəngin və yardımla formalaşmış kapitalı olan universitetlər bu inkişafı qəbul etməkdə olduqca ləng davranmış, təhsil sistemində hər hansı mühüm dəyişiklik etməyə maraq göstərməmişlər. Bəzi yoxsul universitetlər bu yeniliklərdən daha asan istifadə etdi; oradakı müəllimlər yaşayış səviyyələrini şöhrətindən asılı olduğuna görə ictimaiyyətin indiki fikirlərinə daha çox diqqət göstərmək məcburiyyətində idilər.

Avropanın ümumi məktəblərlə universitetləri başlanğıcda bir sənətin, yəni rahibliyin öyrədilməsi və tələblərə həmin peşə üçün lazım olan elmləri başa salmaq üçün çox şey göstərmədikləri halda, getdikcə, bütün digər şəxslərin, xüsusilə də, varlıların təhsilini öz üzərlərinə götürdülər. İnsanların uşaqlıq çağı ilə gerçək dünyanı dərk edəcək həyat dövrü arasındakı uzunmüddətli hər hansı bir şəkildə faydalı yaşamaq üçün, görünür ki, yaxşı yol tapa bilməz. Məktəblərlə universitetlərdə tədris edilən elmlərin əksəriyyəti, yuxarıda dediklərimiz üçün hazırlıq kimi qəbul edilməlidir. İngiltərədə məktəbi bitirən kimi gəncləri bir universitetə yollamaq, xarici ölkələrə gəzməyə göndərmək günü-gündən daha çox adət olmuşdur. Deyilənə görə, gənclərimizin səfərləri sayəsində vətənə, ümumilikdə, savad baxımından çox inkişaf etmiş halda dönürlər. 17-18 yaşlarında ölkə xaricinə çıxıb iyirmi bir yaş tamam olanda vətənə qayıdan bir gənc getdiyi vaxtla müqayisədə üç-dörd il böyümüş olaraq geri donür. O yaşda üç-dörd il ərzində inkişaf etmək mümkün deyil. Bu müddətdə, ümumiyyətlə, bir-iki xarici dili mükəmməl şəkildə öyrənir. Buna baxmayaraq, həmin dillərin düzgün yazılış və tələffüz qaydalarını çox da yaxşı öyrənə bilmirlər. Digər baxımdan, çox vaxt vətəndə qaldığı təqdirdə belə bir qısa müddətdə mümkün olmayacaq qədər özünü bəyənmiş, yalan danışan, tənbel, təhsilə və işə ciddi yanaşmayan halda, öz vətəninə geri dönürlər.

Belə gənc yaşda səfər edir, özünün ən dəyərli illərini ata-anasının və qohumlarının nəzarətindən uzaqda keçirməklə, təhsilinin ilk dövrlərini onda yaranmasına səbəb olacağı faydalı hər bir adət möhkəmlənmək əvəzinə istər-istəməz yox olub gedər. Həyatın bu erkən çağında səyahət etmək qədər olacaq mənasız bir adət, olsa-olsa ancaq universitetlərin özlərini gözdən salmaq üçün bəyəniblər. Bir ata oğlunu xarici ölkəyə göndərməklə işsiz-gücsüz, qayğısız və gözünün önündə uçuruma gedən övladları heç olmasa bir müddət uzaq olur.

Müasir təhsil qurumlarından bəzilərinin verdiyi nəticələr məhz belədir.

Müxtəlif dövrlərdə və xalqlarda tədris üçün fərqli üsullar, fərqli qurumlar olduğu görünür.

Qədim yunan dövründə hər bir vətəndaşa yüksək rəhbərlik altında bədən tərbiyəsi və musiqi öyrədilirdi. Bədən tərbiyəsinin tədris olunması ilə vətəndaşın orqanizmini möhkəmləndirmək, cəsurluğunu artırmaq, onu müharibənin çətinliklərinə və təhlükələrinə hazırlamaq məqsədi daşıyırdı. Bütün qeyd olunanlara nəzərən, yunan əsgəri dünyanın ən yaxşılardan biri oduğuna görə, yunanlardakı təhsil sisteminin bu hissəsi gözlədiyi məqsədə nail ola bilər. Təhsilin digər hissəsi olan musiqi ilə (heç deyilsə bu qurumlarla əlaqədar olmaq bizə məlumat verən filosoflara, tarixçilərə görə), insan aqlını haqq yoluna yönəltmək; xarakteri yumşaldaraq, istər ümumi, istərsə də şəxsi həyatın bütün ictimai vəzifələrini yerinə yetirməyə meyilli hala gətirmək istənilirdi. Qədim Romadakı Kampus Martius təhsilləri qədim Yunanıstanda Gumnasium məşqlərinin nail olmağa çalışdığı məqsədə çatmağa səy göstərilirdi.

Romanlarda yunanların musiqi təhsilinə oxşar bir yol yox idi. Ancaq romanların istər fərdi, istərsə də ictimai həyatında etik davranışları, görünür ki, yunanlılarınkına bərabər olmaqla qalmayıb, ümumiyyətlə, olduqca üstün idi. Şəxsi həyatda üstün olduğuna görə əlimizdə hər iki milləti yaxşı tanıyan Poliubus ilə halicarnassuslu Dionysusun açıq-aşkar şəkildə fikirləri vardır. Yunan və Roma tarixinin bütün inkişaf yolu romanlarda ictima etikanın üstünlüyünü sübut edir. Müstəqil bir xalqın ümumi davranışında ən əsas şərti görünür ki, bir-birilərlə münafişə halındakı bölünmələri mülayim və sadıq olmasıdır. Ancaq yunanlardakı münafişələr, demək olar ki, hər bir vaxtı çətin və qanlı olmuşdur. Halbuki, Gracchusların dövrünə qədər Romada heç bir mübahisədə qan tökülməmişdir. Aracchislərin dövründən sonra Roma imperiyası dağılmış sayıla bilər. Bu səbəbdən, Əflatun, Ərəstun və Ptolomeyin dəyərli qanununa bərabər fikirlərinə və cənab Mantektesquieunun bu sözləri dəstəkləməyə çalışmaqla məharətlə gətirdiyi arqumentlərə rəğmən, musiqinin tədrisi olmadan romalıların etik davranışı üstün olduğuna görə, yunanların davranışı düzəltməklə bu cür istənilən bir təhsilin böyük təsiri olmadığı görünür. Alimlər əcdadların qoyduğu qanunlara qarışıq bəslədikləri hörmət səbəbindən həmin cəmiyyətin ən qədim zamanlardan müasir dövrə qədər fasiləsiz davam edir, bəlkə də, qədim adətdən ibarət olan şeydən dərin siyasi bacarığı tapmağa çalışmışlar. Musiqi və rəqs bütün barbar xalqlarda elit əyləncələr və əhalini şənəndirməsi üçün hər bir insana

yaraşdığı hesab edilən böyük bir cəsarətdir. İndiki dövrdə Afrika sahillərindəki qaradərilər arasında vəziyyət belədir. “Qədim Keltlərdə, Skandinaviyada və Homerdə” biləcəyimiz kimi, Truva döyüşündən əvvəlki dövrlərdə qədim yunanlarda vəziyyət belə idi. Yunan qəbilələri kiçik dövlətlər şəklində gəldikdə musiqinin öyrənilməsinin uzun müddət xalqın ümumi təhsilinin bir hissəsi olması təbii hal idi. Nə Romada, nə də qanunlarını və adətlərini yaxşı bildiyimiz Yunan dövləti olan Afinada gəncləri musiqidə və ya hərbi təlimlərdə hazırlayan müəllimlərə dövlət tərəfindən əməkhaqqı verildiyi, hətta bunları dövlətin təyin etdiyi görünməmişdir. Dövlət hər bir azad vətəndaşın müharibədə vətəni müdafiə edə bilməsi üçün özünün hazırlıqlı vəziyyətdə saxlamağına və bu səbəbdən hərbi təlimləri öyrənməyinə böyük maraq göstərirdi. Ancaq bunları tapdığı müəllimlərdən öyrənməyi vətəndaşın ixtiyarına buraxır və görünür ki, bütün bunları həyata keçirəcəyi ümumi təlim sahəsindən və meydançasından başqa bir şey vermədi.

İstər Yunan, istərsə də Roma Respublikalarının ilkin inkişaf mərhələsində təhsilin digər tərəfləri, görünür ki, oxuyub-yazmağı və həmin dövrün riyaziyyat arifmetikasına görə hesablamağı öyrənməkdən ibarət idi. Əksər vaxtlarda, bütün bunları varlı insanların kölə və ya dayənin köməyi ilə evdə, yoxsulların isə ödənişlə dərs verən müəllimlərin məktəblərində mənimsədikləri görünür. Təhsilin bu hissəsi tamamilə hər bir şəxsin valideynlərinin ixtiyarına buraxılmışdır. Dövlət heç bir zaman bunlara nəzarəti öz üzərinə götürmürdü. Reallıqda uşaqlar onlara gəlirli bir sənət və yaxud iş görmək istəyən valideynlərə qocaldıqlarında baxmaqdan bir Solan qanununa əsasən azad edilmişdi. İnkişaf yolunda gedərkən fəlsəfə müsbət qarşılandıqca, elit təbəqənin perspektivli elmlərdə yetişməsi üçün uşaqlarını məktəblərinə göndərməyi adət halını aldı. Amma dövlət bu məktəblərin xərcini ödəmirdi. Dövlət bunlara uzun müddət göz yumdu. Fəlsəfə elminə qarşı maraq uzun müddət ərzində elə az idi ki, onu da ilk dəfə öyrətmək iddiasında olan müəllimlər heç bir şəkərdə davamlı iş tapa bilməyərək bir yerdən başqa yerə getmək məcburiyyətində qaldılar. Ebalı zona, Protagoras, Gorgias, Hippis və bir çoxları bu şəkildə ömür sürdülər. Tələbat artdıqca həm fəlsəfə, həm də həqiqət elminin məktəbləri ilkin olaraq Afinaya, daha sonra bir sıra digər şəhərlərə yerləşdirildi. Amma, görünür ki, bəzilərinə dərs keçəcəyi müəyyən bir yer göstərməkdən başqa, bunları heç vaxt həvəsləndirməmişdi. Bunu ara-sıra xüsusi xeyriyyəçilər də edirdilər. Dövlət Əflatuna, Akademinin Aristoya Lyceumu və Stoacıların yaradıcısı Cıttalı Zenaya bunların idarə edilməsi səlahiyyətini verdi. Epicurus öz məktəbinə

bağlarını miras qoydu. Bunlar birlikdə, Maras Antoniusun dövrünə qədər heç bir müəllimin dövlətdən maaş aldığı və ya tələbələrinin verdiyi vəsaitdən başqa gəliri olmamışdır. Həmin filosof imperatorun fəlsəfə müəllimlərindən birinə bağlılandığını Luciandan öyrəndiyimiz hədiyyə, ehtimal ki, ölümündən sonra davam etməmişdir. Məzuniyyət imtiyazına oxşar bir şey yox idi, istənilən bir sənəti və ya peşəni davam etdirməyə icazəli olmaq üçün həmin məktəblərdən birində təhsil almaq vacib deyildi. Bu məktəblərin faydalı olması düşüncəsi tələbini cəlb edə bilmirsə, qanun heç bir şəxsi nə ora daxil olmağa məcbur edir, nə də daxil olduğu üçün mükafatlandırmırdı. Müəllimlərin tələbləri üzərində nə təsiri, nə də hər hansı bir səlahiyyəti yox idi. Təkcə, təhsilinin müəyyən bir hissəsi özlərinə əmanət edilən şagirdlərə üstün bacarıq və qabiliyyətini gənclərə aşılamaq səlahiyyəti var idi. Romada mədəni hüququn tədrisi ümumi vətəndaşların deyil, yalnız müəyyən ailələrin təhsilinə daxil idi. Ancaq, hüquq öyrənmək istəyən gənclərin təhsil almaları üçün ümumi məktəb olmadığı kimi, hüquqa hazırlaşmaq üçün də qohum və tanışlar arasında hüquqdan başı çıxan insanlar yaxınlaşmaqdan başqa çıxış yolu yox idi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, on iki qanunlarının bir qrup qədim Yunan dövlətlərinin qanunlarından götürülməsi ilə yanaşı, qədim Yunanıstanın istənilən dövlətində hüquq, aydın görünür ki, heç vaxt bir elm kimi inkişaf etməmişdir. Romada hüquq olduqca erkən dövrlərdən bir elmə çevrildi, hüquqdan başı çıxan vətəndaşlara böyük şöhrət qazandırdı.

Qədim Yunan dövlətlərində, xüsusilə, Afinada ədalət məhkəmələri qarmaqarışq xalq kütlələrindən ibarət idi. Bunlar, əksər hallarda mübahisəli və kortəbii şəkildə verilən qərarlara görə hökm çıxardı. Ədalətsiz bir hökm beş yüz min və ya min beş yüz adam (çünki məhkəmələrdən bəziləri bundan daha da izdihamlı idi) arasında bölüşdürüləcək olsa, bundan hər hansı şəxsə çox da bir şey düşməz. Romada isə əksinə, əsas ədalət məhkəmələri (xüsusilə xalqın qarşısında proses baş verdiyinə görə, ədalətsiz və ya düşüncəsiz qərar sahibindən adlarına xələl gətirməkdən çəkinən) bir və ya bir neçə hakimdən təşkil olunurdu. Bu kimi məhkəmələr çətin məhkəmə işlərində günahlandırılmaqdan çəkinməklə ya eyni məhkəmədə, ya da digər birində özlərindən əvvəlki vəzifədə olmuş hakimlərin təcrübəsindən yararlanırdılar. Keçmiş təcrübəyə bu şəkildə diqqət göstərilməsi Romada hüququ dövrümüzə qədər çatan ən düzgün sistem halına gətirdi. Belə təcrübədən istifadə edən hər bir ölkənin qanunlarında eyni nəticə əldə edildi. Yunanlarla müqayisədə romalılardakı-Polybiusla Hali-carnasusla Dionysius tərəfindən bu qədər diqqət göstərilən – xarakterik üstünlük bu müəllimlərin arqument olaraq göstərdikləri məsələlərin hər

hansı birindən daha çox, yəqin ki, ədalət məhkəmələrinin daha yaxşı təşkil olunmasından irəli gəlirdi. Romalılar deyilənə görə, içdikləri andı pozmurdu. Ancaq olduqca diqqətli və ali məhkəmə qarşısında and içməyə adət edən şəxslər içdikləri anda izdihamlı, qarışıq məclislər önündə etməyə adətkar olanlara nisbətən daha çox sadıq olurlar.

Aydın görünür ki, yunanlarla romalıların istər mülki, istərsə də hərbi qabiliyyətləri hər hansı müasir bir millətin bacarığına, heç deyilsə bərabərdir. Bizim tez qərar verməyimizdə mənfi cəhət, bunları dəyərinə daha artıq qiymətləndirməyimizdədir. Dövlət belə xüsusi qabiliyyətlərin hərbi təlimlərlə əlaqəli olanlarından savayısının meydana gəlməsində heç bir çətinliklə qarşılaşmamışdır. Çünki bunların yaranmasında yunanların musiqi təhsilinin böyük təsiri olacağına inanmaq mümkünsüzdür. Bununla birlikdə, həmin xalqların elit təbəqəsinin üzvü olduqları cəmiyyətdəki şərtlərin imkan verdiyi hər bir sənətdə və elmdə yetişdirmək üçün müəllimlər təyin edilmişdi. Bu cür təhsilə qarşı tələbat hər vaxt yaratdığı şeyi – onu tədris edəcək bacarığı meydana gətirdi. Rəqabətə səbəb olan stimül həmin istedadı yüksək səviyyəyə çatdırdı. Cəlb etdikləri diqqət, dinləyicilərinin fikirlərində əldə etdikləri təsir gücü onların davranışlarına və düşüncələrinə təsir etmək baxımından sahib olduqları qabiliyyət mövzusunda qədim filosoflar, müasir müəllimləri hər hansı bir qismi ilə müqayisədə daha üstün görünürlər. Müasir dövrdə ictimai məktəb müəllimlərinin vəziyyətini peşələrindəki uğura və şöhrətə qarşı onları maraqsız hala gətirən şərtlər puç etmişdir. Eyni zamanda, məvəcibləri onlarla bəhs edən xüsusi müəllimi bərabər bir gəlirlə ticarət edənlərə qarşı mənfəətsiz ticarətlə məşğul olaraq, rəqabətə girən tacirin halına düşürməkdədir. Belə bir tacir malını təxminən eyni qiymətə satarsa, normal mənfəət əldə edə bilməz, müflisləşməyə də belə, yoxsulluq səviyyəsinə düşər. Daha yüksək qiymətə satmaq istəsə, onda alıcıların sayı hədsiz aşağı olacaqdır. Bundan əlavə, məzun olmaq imtiyazları bir sıra ölkələrdə savad tələb edən peşələrdəki əksər şəxslər üçün yəni, bilik verən, təhsilə ehtiyacı olanlardan bir çoxu üçün lazımlıdır və yaxud olduqca əlverişlidir. Bu imtiyazlar yalnız ictimai məktəb müəllimlərinin dərslərinə davamlı şəkildə gəlməsilə əldə edilə bilər. Hər hansı bir müəllimin dərslərinə böyük bir diqqətlə yanaşması, bu imtiyazları hər vaxt əldə etməyə hüquq vermir. Bu müxtəlif səbəblərdən irəli gəlir ki, universitetlərdə, ümumilikdə tədris edilən elmlərdən birinin xüsusi müəllimi müasir dövrdə elm adamlarının aşağı təbəqəsi sayılır. Həqiqətən, istedadlı şəxsin öz qabiliyyətini istifadə edə biləcəyi daha utandırıcı və ya mənfəətsiz bir iş tapa bilməsi çətin məsələdir. Beləliklə, məktəblərin və kolleclərin

yardımindan formalaşan büdcəsi, ümumilikdə müəllimlərin həvəslə işləməsinə mane olduğu kimi, xüsusi müəllimlərin ən yaxşısını tapa bilmək ehtimalını, demək olar ki, minimuma endirmişdir.

Ümum təhsil müəssisələri olmasaydı, tələbat olmayan və ya zamanın tələblərinə görə öyrədilməsi ya lazım, ya da əlverişli olmayan heç bir sistem, heç bir elm tədris edilə bilməzdi. İstər faydalı qəbul edilən bir elmin ləğv edilmiş və köhnə sistemini, istərsə də təkə yararsız və mənasız olduğuna inanılan bir elmi öyrətmək xüsusi müəllimə əl vermirdi. Bu kimi sistemlər və elmlər gəlirli adlarından asılı olmayan fəaliyyəti məhdud olmayan hüquqi şəxs şəklində təhsil qurumlarında fəaliyyət göstərə bilər. Tədris müəssisələri olmasaydı, maddi imkan olan bir şəxs, zamanə şərtlərinin imkan verdiyi ən mükəmməl təhsillə əlaqəli olan dərsləri yüksək bacarıq göstərərək bitirdikdən sonra, varlılarla elit təbəqə arasında orta müzakirə mövzusu olan hər şeyin cahili olaraq dünyaya qədəm qoya bilməzdi.

Qadınların təhsili üçün ictimai qurumlar yoxdur. Ona görə də, onların təhsilində faydasız, zərərli, mənasız və qəribə bir şeylərə rast gəlinmir. Valideynlərimizin lazımı və ya faydalı gördükləri elmlər onlara öyrədilir, başqalarına öyrədilə bilməz. Təhsillərinin hər bir hissəsi açıq şəkildə faydalı bir məqsəd güdür, ya şəxsiyyətlərinin keyfiyyətini artırmağı və ya ciddi, təvazökar, namuslu hala gətirməyi, onları həm bir ev xanımı ola biləcək, həm də ev xanımı kimi davranacaq vəziyyətə gətirməyi hədəfləyir. Təhsilin tərəfi hər bir qadına həyatının hər mərhələsində rahatlıq verir və faydalı olur. Hər hansı bir kişi təhsilinin ən çətin hissəsində, ömrünün hər bir mərhələsində çox da rahat təhsil ala bilmir.

Onda belə bir sual yaranır. Dövlət xalqın təhsilinə heçmi nəzarət etməməlidir? Yaxud, bunu hər hansı bir formada həyata keçirməsi lazımdırsa, müxtəlif xalq kütlələri arasında təhsilini fərqli mərhələlərindən nəzarət etməli olduğu hallar hansılardır? Dövlət bu məsələlərlə necə məşğul olmalıdır? Bəzən cəmiyyətin vəziyyəti əhalinin əksəriyyətini onlarda həmin vəziyyətin tələb edəcəyi və ya icazə verə biləcəyi qabiliyyətlərin və keyfiyyətlərin hamısına hökumət nəzarət etmədən, təbii şəkildə formalaşdıracaq yerlərə, istər-istəməz yerləşdirir. Digər hallarda, cəmiyyət şəxslərin bir çoxunu bu kimi yerlərə yerləşdirmək imkanında deyil və hökumətin böyük xalq kütlələrinin tətamilə pozulmasının qarşısını almaq üçün xeyli çalışmasına ehtiyac vardır.

Əmək bölgüsünün genişlənməsi zamanı əmək fəaliyyəti ilə məşğul olanların, yəni böyük xalq kütləsinin işləməsi bir neçə olduqca sadə əməliyyatla; çox vaxt bir-iki proseslə məhdudlaşmağa başlayır. Amma əksər insanlardakı fikir, istər-istəməz adət etdiyi işləri sayəsində yaranır.

Bütün ömrü nəticələri, bəlkə də, həmişə eyni nöqtədə birləşən və ya eyni olan bir neçə işlə məşğul olmaqla keçən şəxs, heç bir vaxt baş verməyən çətinlikləri aradan qaldırmaq məqsədilə çıxış yolu tapmaq üçün düşünmə bacarığını və ya analiz etmə qabiliyyətini istifadə etməyə ehtiyac hissi duymur. Ona görə də, bu qabiliyyətini itirir, ümumiyyətlə, cahil vəziyyətinə düşür. Başındakı keylik onu səliqəli danışıqdan zövq ala bilməyəcək və ya incə bir hiss duymaq, qanunla da şəxsi həyatın bir sıra dövrlərində belə, hər hansı düzgün qərara gələbilmə qabiliyyətinin olmasına imkan vermir. Ölkənin ümumi və böyük maraqları naminə qərar vermək isə tamamilə əlindən gəlmir. Onu digər müxtəlif bir hala salmaq üçün, son dərəcə xüsusi diqqət göstərilməzsə vətənin müdafiəsində eyni səviyyədə aciz qalar. Durgun şəkildə itən həyatın aramsızlığı özünü, təbii ki, dondurur, bir əsgərin əsazsız, macəra dolu həyatına bu səbəbdən qorxu ilə baxılır. Belə vəziyyət fiziki qabiliyyətinə də təsir göstərir, gücünü canla-başla və dəyanətlə işə tətbiq edə bilməyəcək hala gətirir. Özünün müəyyən bir sənətindəki məhsuldarlığı, görünür ki, ictimai və əzmkar xalqın sayəsində əldə edir. Hökumət tərəfindən qarşısı alınmaq üçün səy göstərilmədikcə hər yerindən qalxan mədəni cəmiyyətdə yoxsul işçilərin yəni, böyük xalq kütləsinin arasına yararlanacağı vəziyyət məhz budur.

Əksər vaxtlarda, barbar xalqlar adlandırılan ovçulardan, çobanlardan (sənaye və ticarətin inkişafından əvvəlki dövrdəki vəziyyətdə) və əkinçilərdən ibarət olan cəmiyyətlərdən vəziyyət başqa cürdür. Bu kimi xalqlarda hər bir fərdin məşğul olduğu müxtəlif işlər hər kəsi aqlını istifadə etməyə və yaranacaq çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün həlli yollarını tapmağa vadar edir. Təsəvvür etmək qabiliyyəti oyanıq olur və mədəni bir cəmiyyətdəki bütün fərdlərə təsir göstərən ağılsızlığa yol verilmir. Adlandırıldıqları isimlə həmin barbar xalqlarda, daha əvvəl göründüyü kimi hər bir şəxs döyüşçüdür. Hər bir şəxs eyni zamanda , müəyyən dərəcədə dövlət adamıdır və cəmiyyətin mənafeyi ilə onu idarə edənlərin davranışı barədə pis-yaxşı mülahizə irəlin sürə bilər.

Rəhbərlərinin sülh dövründə necə ədalətli hakim və ya müharibədə nə dərəcədə baş komandan olduğu aralarındakı, demək olar ki, hər bir şəxsin baxıb söyləyəcəyi şəkildə açıq-aşkardır. Hər hansı bir şəxs belə bir cəmiyyətdə daha mədəni mühütdə, bəzən bir neçə nəfərdə olan kamillik və uzaqgörənliyi çox da əldə edə bilmir. İnkişaf etməmiş cəmiyyətdə hər bir şəxsin məşğul olduğu iş xeyli fərqli olmaqla bərabər, bütün cəmiyyətin fəaliyyətində çox da böyük müxtəliflilik yoxdur. Hər bir adam digər istənilən bir şəxsin gördüyü və ya görə biləcəyi işin hamsının öhdəsindən gələ bilər. Hər kəsdə xeyli bilik, məharət və kəşf etmək

qabiliyyəti vardır, amma bu heç bir adamda böyük səviyyədə deyildir. Eyni zamanda, hər kəsdə olan səviyyə cəmiyyətin bütün sadə işinin görülməsinə, ümumilikdə kifayət edir. Mədəni bir mühütdə isə əksinə, bir çox fərqlərin məşğul olduğu işlər arasında fərqlilik az olur, bununla bərabər bütün cəmiyyətin işləri arasında sonsuz bir müxtəliflik vardır. Özləri müəyyən bir işlə məşğul olmadıqlarına görə, başqalarının gördüyü işləri araşdırmağa vaxtı və həvəsi olan tək-tük adamlara bu fərqli işlər üzərində tədqiqat aparmaq üçün sayı sonsuz deyiləcək qədər çoxlu mövzular verir. Bu qədər müxtəlif mövzuların araşdırılması bunların zehinlərini bitib-tükənməyən müqayisələr və sahələr üzərində işlədərək biliklərini son dərəcə zənginləşdirir.

Belə bir neçə nəfər bir qrupun xüsusiyyəti olan yerlərə təyin edilməzlərsə, olduqları cəmiyyətin gözəl idarə edilməsində və ya firavan həyatında iştirak edə bilməzlər. Bir qrup adamdakı yüksək qabiliyyətə baxmayaraq, böyük xalq kütləsi içində insan xarakterinin bütün tərəfləri geniş miqyasda yox olub gedir.

Xalq kütləsinin təhsili mədəni və ticarətlə məşğul olan bir cəmiyyətdə varlı şəxslərin təhsili ilə müqayisədə dövlətdən daha çox diqqət tələb edir. Varlı şəxslər gələcəkdə məşğul olmaq istədikləri müəyyən iş, peşəyə və ya sənətə sahib olana qədər on səkkiz-on doqquz yaşa çatırlar. Həmin yaşa çatmadan xalqın hörmətini qazanmalarına və ya təqdirəlayiq olmalarına imkan verəcək hər bir qabiliyyəti əldə etmək və yaxud heç deyilsə, daha sonra əldə etmək məqsədilə hazırlamaq üçün xeyli vaxt tapırlar. Ümumiyyətlə, valideynləri onların belə qabiliyyət sahibi olmaları üçün xeyli çalışırlar. Əksər hallarda, bu məqsəd üçün lazım olan məsrəfi ödəyəcək qədər maraqlıdırlar.

Həmişə məsrəfi ödəmirlərsə, bunun təhsil ilə əlaqəsi yoxdur, belə ki, bu həmin xərclərin yersiz olmasından irəli gəlir və müəllimin yoxluğundan irəli gəldiyi istisnadır. Daha çox tapılan müəllimlərin bacarıqsızlığından indiki şərtlər daxilində daha yaxşılarını tapmaqda çətinlikdən və ya imkansızlıqdan irəli gəlir. Əlavə olaraq, varlı şəxslərin ömürlərinin çox hissəsini sərf etdikləri işlər xalqın işləri kimi sadə deyildir. Təxminən, hamısı son dərəcə mürəkkəb və zehni işlərdir. Bu cür işlərlə məşğul olanların zəkasının işləməmək səbəbindən paslanması istisnadır. Digər tərəfdən, varlı və hörmətli şəxslərin məşğul olduqları işlər onları mində bir ehtimalda səhərdən axşama qədər yoracaq xüsusiyyətlərdir. Ömürlərinin ilkin çağlarında əldə etdikləri və zövq aldıkları faydalı hər bir işin növündə kamilliyə çata bilmək üçün, ümumiyyətlə, boş vaxtları çoxdur.

Xalq təbəqəsinin vəziyyəti başqadır. Təhsilə ayıracaqları vaxt azdır. Valideynlərinin onlara verəcək maddi məsrəfə gücü çatmır. İşləyə biləcək hala gələn kimi, yaşayışlarını təmin edəcək bir sənətlə məşğul olmaları lazımdır. Həmin sənət də, ümumiyyətlə, çox sadə, fiziki əmək tələb etdiyindən zehni az işlədir, eyni zamanda, istirahət etmədən və olduqca ciddi işlədiklərinə görə boş vaxtları hər hansı bir digər şeylə məşğul olmağı, hətta, belə bir şeyi düşünməyə imkan verməyəcək qədər az, həvəsləri isə tamamilə yox səviyyəsindədir.

Hər hansı bir mədəni cəmiyyətdə xalqa hörmətli və varlı şəxslər kimi yaxşı təhsil verilə bilməz. Amma təhsilin əsas hissələri olan qiraət, yazma və hesablama elə kiçik yaşda öyrənilə bilir ki, ən sadə işlərdə təcrübə əldə edənlərin çoxunun bunları həmin işlərdə işlədilmələrindən əvvəl xeyli vaxtı vardır. Dövlət təhsilin bu, ən əsas hissələrinin əldə edilməsini kiçik bir məsrəflə bütün xalq üçün asanlaşdırılıb səy göstərə və hətta məcburi edə bilər. Dövlət hər kilsə ərazisində və ya istənilən bir yerdə işçinin belə büdcəsinə imkan verəcək qədər ədalətli bir məvaciblə uşaqlarının təhsil ala biləcəyi kiçik bir məktəb yaratmasını asanlaşdırıla bilər. Dövlət müəllimə əməkhaqqısının hamısını deyil, bir hissəsini verir. Çünki dövlət hamısını və hətta, daha artığını verərsə, müəllim işinə olduqca tənbel, həvəssiz yanaşar. Şotlandiyada bu kimi kilsə məktəbləri yaradılmaqla, xalq təbəqəsinin, demək olar ki, hamısına oxuma, olduqca böyük bir qisminə yazma və hesablama öyrədilmişdir. Məktəblilərin qurulması İngiltərədə eynilə o cür, ancaq hər yerdə birdən yaradılmadığına görə çox da geniş miqyaslı nəticə verməmişdir. Bu kiçik məktəblətdə uşaqlara oxuma öyrətmək üçün istifadə edilən kitablar, əksər hallarda olduğunda daha faydalı olsa və xalq təbəqəsindən çıxan uşaqlara orada bəzən öyrədilib heç bir vaxt işlərinə yaraması mümkün olmayan yarımçıq latın dilinin əvəzinə həndəsə ilə mexanikanın əsasları tədris olunsaydı, bu sinif xalqın kitaba əsaslanan təhsili daha mükəmməl olardı. Bütövlükdə, elə bir geniş yayılmış sənət yoxdur ki, onda həndəsə və mexanikanın əsaslarının təbii edilməsinə fürsət olmasın. Başqa sözlə, xalq kütləsi ən yüksək, eyni zamanda, həm faydalı elmlərə məcburi başlanğıc olan həmin müddəalar əsasında təkmilləşməsin.

Dövlət xalq kütləsindən çıxan uşaqlardan təhsilin bu ən əhəmiyyətli qisimlərində özünü müsbət mənada göstərənlərə kiçik mükafatlar və nişanlar verərək həmin biliklərin əldə edilməsini həvəsləndirə bilər.

Dövlət bir ticarətçilər lojasında üzvlük əldə edə bilmək və ya istər bir kənddə, istərsə də şəhər tipli qəsəbədə bir sənət yaratmaq üçün, ilk növbədə, hər kəsi təhsilin bu ən əsas hissələrində imtahanından və ya sınaqdan keçmək məcburiyyətində buraxaraq, bütün xalq kütləsinə onları əldə etməyin lazımlığını zorla qəbul etdirə bilər.

Beləliklə, hərbi və fiziki təlimlərin öyrədilməsini asanlaşdırıb həvəsləndirdiyinə, hətta bütün xalqa bu təlimləri öyrənməyin labüdlüyünü zorla qəbul etdirdiklərinə görə, Yunan və Roma respublikaları öz vətəndaşların döyüşkənlik ruhunu yüksəltmişlər. Həmin təlimlərin tədrisini, bunları öyrənəcək və tətbiq edəcək müəyyən bir yer ayıraraq bir qrup müəllimlərə onlara dərs vermək asanlaşdırırdılar. Bu müəllimlərin heç bir halda məvacibləri və ya xüsusi imtiyazları yoxdur, bütün mənfəəti tələblərindən aldıqlarından ibarət idi. Təlimlərin ümumi gimnastika zalında öyrənilən bir vətəndaşın, onları eyni səviyyədə yaxşı dərk etmək şərtilə, xüsusi formada öyrənilmə müqayisədə hüquqi cəhətdən heç bir üstünlüyü yox idi.

Bu respublikalar belə təlimlərdə, özünü müsbət mənada göstərənlərə kiçik mükafatlar və fərqlənmə medalları verərək, hər kəsi bunların öyrənilməsinə həvəsləndirirdilər. Olimpiya İsthimia və Nemea oyunlarından bir mükafat qazanmaq həm onu əldə edənə, həm də bütün ailəsinə, yaxınlarına şərəf verirdi. Hər bir vətəndaş orduya xidmətə çağırıldıqda, müəyyən illər ərzində məcburi bu təlimləri öyrənməli idi. Vətəndaş bu təlimləri keçmədən hərbi xidmətə yaramırdı.

Zaman keçdikcə, hökumət lazımı qədər diqqət göstərdikcə, hərbi təlimlərlə məşğul olmağın get-gedə çətinləşdiyini və bununla yanaşı, böyük xalq kütləsindəki döyüşkənlik ruhunun tədricən azaldığını, müasir Avropanın vəziyyəti yetərinə sübut edir. Amma hər bir cəmiyyətin təhlükəsizliyi hər zaman, az-çox böyük xalq kütləsindəki döyüşkənlik ruhuna əsaslanmalıdır. Doğrudan da, indi nizami, daima döyüşə hazır bir ordu ilə dəstəklənmədən, təkbəşinə bu döyüşkənlik ruhu hər hansı bir cəmiyyətin müdafiəsi və təhlükəsizliyi üçün, bəlkə də, kifayət deyil. Amma vətəndaşın bir əsgər ruhu daşdığı yerdə, heç, şübhəsiz daha kiçik miqyaslı daimi orduya ehtiyac olur. Bundan belə ruhi həvəs əksər hallarda, daimi ordu səbəbindən müstəqilliyinə yönələn real və ya xəyali təhlükəli, istə-istəməz, olduqca azdır. Həmin ordunun xarici işğalçılara qarışıq, atacağı addımları olduqca asanlaşdıracağı kimi, hər hansı bir vaxta ordu dövlətini idarəçiliyi əleyhinə yönəltdiyi təqdirdə, ona da eyni dərəcədə qarşı gəlir.

Böyük xalq kütləsindəki döyüşkənlik ruhunu qorumaqda Yunanıstanın və Romanın geniş qurumlara, belə görünür ki, yeni dövrün çevik qüvvələri adlanan hərbi təşkilatlarla müqayisədə daha çox xəyal olmuşdur. Həmin qədim təşkilatlar daha çox sadə idi. Bir dəfə yaradıldıqdan sonra özləri fəaliyyət göstərir, dayanmadan işləmələri üçün bunlara hökumətin diqqət göstərməsinə heç ehtiyac olmurdu. Halbuki, hər hansı ümumi çevik qüvvəsinin qarışıq qanunlarını qüvvədə saxlamaq üçün, belə bir hökumətin fasiləsiz olaraq nəzarət edilməsi tələb olunur.

Əks təqdirdə, hamısı birdən fəaliyyətini dayandıraraq istifadəsiz hala gələr. Bundan əlavə, keçmiş qurumların təsiri daha böyük idi. Onların vasitəsilə bütün xalq kütləsi silahdan istifadə etməyi çox gözəl öyrənirdi. Halbuki, İsveçrə rədifli istisna olmaqla, hər hansı müasir bir çevik qüvvənin qaydaları ilə hazırlananlar xalqın olduqca kiçik bir hissəsidir. Özünü müdafiə etməyi və ya intiqam almağı bacara bilməyən şəxsə, insana xas olan bir cəhət əksikdir. Bədənin əsas hissələrindən bütün itirmiş və ya istifadə edə bilməyən başqa bir şəxs fiziki baxımdan nə dərəcədə şikəst və əlildirsə, bir o qədər də ruhən elədir. O, digərində, təbii ki, daha zavallı və pis vəziyyətdədir. Çünki mərkəzi tamamilə ruhun içində olan xoşbəxtlik və yaxud bədbəxtlik, istər-istəməz bədənədən çox ruhun sağlamlığından asılıdır. Xalqdakı döyüşkənlik ruhunun cəmiyyətin müdafiəsi üçün faydası olması da, onu qorxunun məruz qoyduğu mənəvi şikəstliyin və əlilliyin böyük xalq kütləsi arasında yayılmasının qarşısının alınması hökumətin ən ciddi diqqət göstərməsinə dəyər. Necə ki, nə oldürücü, nə də təhlükəli olmadığı halda bir yoluxucu dəri xəstəliyinin və ya digər istənilən xəstəliyin əhali arasında yayılmasının qarşısını almaq da, hökumət tərəfindən ciddi olaraq məşğul olmağa dəyər. Amma ictimaiyyətin ondan görəcəyi xeyir, bəlkə də, genişmiqyaslı bəlanın qarşısının alınmasından başqa bir şey olmaya bilər.

Mədəni bir cəmiyyətdə bütün aşağı təbəqədən olan xalqın cahillik və ya ağılsızlığı üçün də eyni şey deyilə bilər. İnsana xas olan zehni qabiliyyətlərinin düzgün inkişaf etdirməyən bir adam hər hansı qorxaqdan da daha alçaq olub, insan keyfiyyətinin ən əsas tərəfi baxımından şikəstdir. Aşağı xalq təbəqəsinin yetişdirməyinin dövlətə xeyir olması da, tamamilə, təhsilsiz qalmamaqlarında dövlət yenə də maraqlıdır. Amma, dövlət bunların yetişdirməsindən yenə də az olmayan fayda əldə edir. Bunlar nə qədər təhsilin, savadlı olarlarsa, cahil tayfalar arasında tez-tez qorxunc iğtişaslara səbəb olan xoş inanclara da bir o qədər az meyilli olurlar. Qaldı ki, savadlı, ağılı başında olan xalqa savadsız və ya ağılsız xalqla müqayisədə daha tərbiyəli, itaətlidir. Fərdi olaraq, hər biri özünü daha hörmətə və böyüklərinə özünü saydırmağı daha mümkün görür. Başqa sözlə, həmin rəhbərlər hörmət etməyə daha meyillidir. Separatçılığın və qarşılıqlığın maraqlara söykənən səbəblərini araşdırmağa meylli, içinə nüfuz edib görməyə daha qadirdir.

Bu səbəblə, hökumətin tədbirinə qarşı hər hansı bir lazımsız müxalifətə qoşulmaq ehtimalları olduqca azdır. Hökumətin mövcudluğu, onun idarəçiliyi sisteminə xalqın verəcəyi qiymətdən asılı olan demokratik ölkələrdə, bu məsələ də xalqın kor-koranə istəyinə qapılaraq münasibət bildirməməsinin, heç şübhəsiz olduqca böyük əhəmiyyəti olmalıdır.

III MADDƏ

Hər yaşdan olan insanların təhsili ilə bağlı qurumların xərcləri haqqında

Hər yaşdan olan insanların təhsili ilə bağlı olan qurumları daha çox dini öyrənənlərdir. Bu belə bir təlim-təhsilidir ki, insanları bu dünyada nümunəvi vətəndaş olmaqdan daha çox axirətdəki başqa bir və daha yaxşı dünya üçün hazırlanmağa məqsəd qoyur. Belə tədrisi əhatə edən elmin müəllimləri digər müəllimlər kimi, yaşayışları üçün ya bütövlükdə dinləyicilərinin ürəyindən keçən ianələrə arxayın ola bilərlər, ya da bunun torpaq sahəsi, torpaq vergisi, qanuni əməkhaqqı kimi ölkələrdəki qanunun özlərinə məvəcib olaraq müəyyən etdiyi digər maliyyə mənbəyindən əldə edə bilərlər. Birinci halda, müəllimlərin çalışdığı, həvəsi, ikinci haldakı müqayisəsində daha çoxdur. Qədim və rəsmi sistemlərə qarşı çıxarkən yeni dinləri tədris edən müəllimlərdə, bu baxımdan, həmişə böyük bir üstünlüyü olmuşdur. Həmin sistemlərin rahibləri heç bir şey etmədiklərinə görə böyük xalq kütləsi içində inanc qabiliyyətini yaymaqla maraqlanmayıblar. İş zəifliklərinə görə öz qurumlarını müdafiə etmək üçün belə mübarizə aparmağı bacara bilməz halına gəlmişdilər. Bütün gəliri inayətdən ibarət olan rəsmi dinin rahibləri bütün mədəni keyfiyyətlərə malik olan və ya kübarlar arasında olanlara hörmət qazandıracaq bütün xüsusiyyətlər olan savadlı insanlardır. Ümumiyyətlə, bunlar xalqın aşağı təbəqəsi üzərində təsirə malik olan və dinlərin uğurla yayılmasının əsl səbəblərini əmələ gətirən istər yaxşı, istərsə də pis xüsusiyyətləri getdikcə itirməyə meyillidirlər. Bu kimi rahiblər, bəlkə də, ağılsız və savadsızlıq ancaq xalq tərəfindən sevilən bir qrup insanların hücumuna məruz qaldıqda özlərini Asiyanın cənub ərəzilərini vurğunu olan xalqların və şimalın çevik, gözü tox atarların işğalına məruz qaldıqlarında olduğu kimi artıq müdafiə etməyə lüzum görmürlər. Bu kimi rahiblər qəflətən başlarına balə bir şey gələndə düşmənlərin ictimaiyyətini rahiblərini pozan şəxslər olaraq, sıxışdırmasını, qarşısının alınmasını mülki-idarə etmə rahibliyindən tələb etməkdən başqa çıxış yolu görmürlər. Katolik keşişlər protestantların, ingilislərə kilsəsi ondan ayrılmış cərəyanı sığışdırılması üçün mülki rəhbərliyə müraciət etmiş; ümumiliklə, hər bir din məzhəbi rəsmən qanunla qəbul edilmənin verdiyi zəmanətdən bir-iki əsr yararlandıqca dini elmə hücum etmək istəyən istənilən bir yeni məzhəb qarşısında güclü müqavimət göstərə bilməmişlər. Bu kimi hallarda,

elmdən və yaxşı əsər yazmaqdan başqa üstünlük bəzən rəsmi kilsədə ola bilər. Digər tərəfdən, xalqa xoş münasibət göstərmək bacarığı, məzhəbə yeni adamları cəlb etmə qabiliyyətinin hamısı hər zaman düşmənlərdə verirdi. İngiltərədə bu funksiyaları rəsm kilsənin inayət ilə yaşayışını təmin edən rahibləri neçə vaxt ki, buraxıb, indi bunların inkişaf etdirilməsilə ən çox asılı olmayanlarla metodistlər məşğul olurlar. Bununla bərabər, bir sıra yerlərdə imzalanmış borc öhdəliklərilə, şərtlə verilmiş vəziyyətlərə və qanundan yayınmaq üçün bir qrup bəhanələrlə müstəqil məzhəb olan müəllimlərin sərəncamına aid gəlir təhsil işçilərinin çalışqanlığını və stimulu görünür ki, olduqca azaltmışdır. Aralarında dərin düşüncəli, bacarıqlı, hörmətli olanlar çoxdur, ümumiyyətlə, bunlar xalqın dəstəklədiyi din xadimləri deyildilər. Müstəqil məzhəbdən olanların bildiyinin yarısı qədər savadı olmayan metodistlərin daha çox qabağa çəkməsidir. Roma kilsəsində istənilən bir Protestant kilsəsindəkinə nisbətən kiçik vəzifəli keşişlərin bacarığı və çalışqanlığı müsbət təsirini göstərən stimulyə sayəsində daha da artır. Yerli keşişlərin əksəriyyəti yaşayışının böyük bir qismini xalqın verdiyi ianələr hesabına təmin edir. Bu elə bir gəlir mənbəyidir ki, günah çıxartmaq yolu inkişaf etdirilməsi üçün bir sıra zəmin yaradır. Dilənçi təriqətləri bütün gəlirlərin bu cür sədəqələrdən əldə edirlər. Bəzi ordulardakı qeyri-ciddi süvarilər, piyadalar kimi bu təriqətləri də talan olmadığı təqdirdə avara-avara gəzirlər. Məhəllə keşişləri, gəlirlərin qismən məvaciblərinə, qismən də tələblərindən aldıkları vəsait və ya hədiyyələrdən ibarət olan müəllimlərə oxşar, belə əməkhaqları isə həmişə əmək sərff etməmələrindən və şöhrətində asılı olurdu. Dilənçi təriqətlərinin yaşayış səviyyələri yalnız sərff edəcəkləri əməyin miqdarından asılı olan müəllimlərə oxşayır. Ona görə də, belə təriqətlər xalq kütləsini inandıra bilərək hər bir yola əl atmaq məcburiyyətindədir. İki böyük dilənçi təriqəti olan St. Dominic də St. Francis təriqətlərinin yaradılması Machiavelin fikrinə görə, XIII və XIV əsrlərdə Katolik kilsəsinin zəifləyən fəaliyyətinə canlanma gətirmişdir. Katolik ölkələrdə savadsızlaşdırmanı bütövlükdə keşişlər və yoxsul məhəllə rahibləri davam etdirirlər. Məşhur və kübarlardakı, bəzən də alimlərdəki biliyin hamısına malik olan kilsənin yüksək vəzifəli şəxsləri, işçiləri üzərində lazım olan ciddi nizam-intizam saxlamaq üçün kifayət qədər diqqət göstərsələr də, xalqın maariflənməsi baxımından hər hansı bir işlə məşğul olmurdu.

Yaşadığımız dövrün hər hansı bir filosofu və tarixçisi deyir ki, istənilən bir dövlətdəki sənət və peşələrin çoxusu bir tərəfdən cəmiyyətin mənafeyi üçün xeyirli olduğu halda, digər tərəfdən bəzi fərdlərə faydalı və əlverişli olacaq xüsusiyyətdədir.

Elə olan tərzə, bəlkə də, hər hansı bir sənətin ilk dəfə meydana gəlməsi xaricində, idarə rəhbəri üçün dəyişməz qayda bu peşəni öz axarına buraxmaq və stimullaşdırılmasını onun gəlirini əldə edən şəxslərə əmanət etməkdir. Sənətçilər alıcıların böyük maraq göstərməsilə gəlirlərinin artırdığını görərək ustalılıqlarını və fəaliyyətlərini imkan daxilində artırırılar. Yersiz müdaxilə edib işləri pozan olmadığına görə, məhsulun miqdarının tələbin səviyyəsinə bərabər olacağına heç vaxt şübhə yoxdur.

Amma bir qrup məşğuliyyətlər var ki, bunlar hər dövlət üçün faydalı və hətta labüd olduğu halda, istənilən hər bir şəxsə nə yarıyır, nə də zövq verir. Rəhbər şəxslər bu peşə ilə məşğul olanlara qarşı münasibətini dəyişdirmək məcburiyyətində qalır. Mövcudluqlarını təmin etmək üçün yüksək orqanın onlara dövlət əli ilə diqqət göstərməsi, təbii halda məruz qalacaqları diqqətsizlik əvəzində həmin sənətə ya xüsusi rütbələr əlavə etmək uzun bir pillələr arasında itaət və ciddi bağlılıq yaratmaqla, ya da, digər həll yolu tapması lazımdır. Maliyyədə, donanmada, məhkəmədə işlədilən şəxsləri belə insanlara nümunə göstərmək olar.

“İlk baxışda, təbii olaraq fikirləşmək olar ki, kilsə işçiləri birinci sinifə aiddirlər və vəkillərlə həkimlər kimi bunların da həvəsləndirmələri onların təlimlərinə inanıb mənəvi yardımlarından faydalanan şəxslərin səxavətliyinə təhlükəsiz etibar edilə bilər. Belə bir artıq diqqət bunların fəaliyyətini və çalışqanlığını daha da artırır. Xalqı maarifləndirmək baxımından qabiliyyətləri kimi sənətdəki bacarıqları da, vərdişləri, işləri və səyləri gündən-günə artmalıdır.

Məsələyə daha diqqətlə yanaşsaq, görəcəyik ki, rahiblərin madiyə-yata əsaslanan bu cəhdi, ağılı başında olan hər qanun verənin qarşı çıxmağa çalışacağı bir şeydir. Çünki həqiqi dindən başqa digərinə bu addım olduqca zərərli, hətta güclü bir inam, hiylə qataraq qarışıqlıq etmək üçün təbii bir imkana malikdir. Vəzifəyə gələn bir ruhani özünə tabe olanların gözünə daha əziz və mübarək görünməkdən ötrü onlara bütün digər dinlərindən uzaq olmağa həvəsləndirir və dinləyicilərinin passiv davranışını canlandırmaq üçün dayanmadan çalışır. Öyrədilən dini biliklərdə nə həqiqət, nə də əxlaqa diqqət yetirilmir. İnsan ruhunun qarışıq təlimlərinə ən münasib olacaq hər bir inanc öyrənilir.

Xalqın kədərinə şərik çıxmaq üçün qısa müddətdə qanunsuz ibadət məclisləri üçün müştəri cəlb edilir. Nəhayət, mülki rəhbərlik anlayır ki, keşişlər üçün yaradılacaq təşkilatdan qənaət etmək istəyi özünə baha başa gəlmişdir və ruhani liderlərlə əldə edə biləcəyi ən yaxşı, ən əlverişli razılıq reallıqda, bunlara müəyyən əməkhaqqı təyin edib təkcə onların boş-bekar gəzmələrinin qarşısını almaqdan başqa digər məşğuliyyət sahib

olmalarını lazımsız bilərək, tənbelliklərini rüşvət qarşılığında satın almaqdır. Qanunla yaradılmış kilsə, belə formada, ilkin olaraq dini məqsədlərdə meydana gəlsə də, sonnda cəmiyyətin siyasi maraqlarına xidmət edir.

Ancaq keşişlər istisna hallarda sərəncamlarında olan gəlirə və məruz qalacaq itkilərə təkbaşına sahib olur. Şiddətli dini toqquşmaların olduğu vaxtlar, ümumiyyətlə, siyasi münaqişələrin baş verdiyi zamanlar kimi hallarda, mübarizə aparan hər bir siyasi partiya dini məzhəblərdən birilə birləşməyi mənafeyinə uyğun hesab etmişdir. Amma bu, ancaq müəyyən dinin inanclarını qəbul etmək və yaxud da səsverməklə mümkün ola bilər.

Üstün gələn partiya ilə müttəfiq olmaq imkanı əldə edən məzhəb tərəfdaşının uğurundan istər-istəməz pay alır. Onun himayəsi ilə çox keçmədən bütün düşmənlərini müəyyən bir həddə qədər susdura bilər. Bu rəqiblər, ümumiyyətlə, qələbə çalan partiyanın rəqibləri ilə bir cəbhədə idilər. Həmin məzhəbin keşişləri bu şəkildə hər yerə nəzarət edə bildiklərinə və böyük xalq kütləsinə maksimum təsir etmək qabiliyyətinə malik olduqlarına görə, partiyanın lider və rəhbərlərinə istədiklərini etdirib, fikirlərinə mülki idarə tərəfindən hörmət göstərilməsini tələb edəcək qədər güclü idilər. İstəklərinin birincisi, ümumiyyətlə, bütün rəqiblərinin bu idarə tərəfindən susdurulması; ikincisi, özlərinə səlahiyyətli əllərində olan gəlir mənbəyinin verilməsi idi. Qələbə çalmağı, ümumilikdə kömək etdiklərinə görə qənimətdən bir miqdar pay almağa hüquqları var idi. Bundan əlavə, mənfəət xatirinə xalqın tərəfində olmağa çalışırdılar. Başqa sözlə, belə bir tələb edərkən təriqətlərin nüfuzuna bunu irəlində edə biləcəyi təsire əhəmiyyət vermədən öz rahatlıqlarını güdürdülər. Ancaq ələ keçirməyi və ya əlində qalmasını üstün tutacağı bir şey onlara verməklə bu istəyi yerinə yetirəcək olan mülki idarəni onu bağışlamaqda tələsməsi istisnadır. Amma əksər hallarda bir sıra gecikmədən, bəhanədən və uydurma sözlərdən sonra da olsa, zərurət mülki idarəni həmişə boyun əymək məcburiyyətində qoyurdu.

Ancaq siyasət dindən kömək istəməsə qələbə çalan partiya uğuru əldə etdiyində bir məzhəbin inanclarını digərlərindən üstün tutaraq heç zaman mənimsəməsə, bütün fərqli məzhəblərlə əlaqəsi bərabərlik və bitərəflik prinsipləri üzrə olar; hər insana dinini düzgün gördüyü formada seçməyə icazə verir. Belə təqdirdə, heç şübhəsiz, olduqca çoxlu sayda dini məzhəb olar. Yəqin ki, bütün fərqli camaat təkbaşına kiçik bir məzhəb yaradar və özünə xas bəzi inanclar qəbul edir. Hər bir müəllim var gücülə işləyib tələblərinin sayını həm sabit saxlamaq, həm də artırmaq üçün hər vasitədən istifadə etməyə ehtiyac olduğunu hiss edir. Amma hər bir digər müəllim də eyni ehtiyacı olduğuna görə tək bir müəllimin və ya

müəllim qrupunun uğuru çox da böyük ola bilməz. Din öyrədən müəllimlərin mənfəətə söykənən və gecəni-gündüzə qatan cəhdləri yalnız cəmiyyət içində yeganə qəbul edilən dinin olduğu və ya böyük bir cəmiyyətin iki-üç məzhəbə ayırdığı yerdə təhlükəli ola bilər. Çünki hər bir məzhəb din xadimləri birlikdə idarəçilik üsuluna uyğun bir şəkildə ciddi nizamla davranır. Ancaq cəmiyyət aralarında heç biri insanların rahatlığını pozacaq lazımsız iki-üç yüz və ya minlərlə kiçik məzhəbə ayrıldıqda heç də bunlardan təhlükə gözlənilməməlidir. Hər bir məzhəbin din xadimlərinin ətraflarının dostdan çox, düşmənlə əhatə olunduqlarını görərək açıqürəkli və mülayim davranmağı öyrənmək məcburiyyətində qalırlar. İnancları mülki rəhbərlik tərəfindən dəstəkləndiyinə görə böyük krallıqların və imperiyaların bütün əhalisinin hörmətini qazanan, bu səbəblə ətrafında tərəfkeşlərdən, tələbələrdən və adi xalq kütləsindən başqa bir insan görməyən böyük məzhəblərin xadimləri arasında açıqürəkliyə və mehribançılığa olduqca az təsadüf edilir. Hər bir kiçik məzhəbin din xadimləri tək qaldıqlarına görə, təxminən bütün digər məzhəbdən olanlara hörmət bəsləmək məcburiyyətində olurlar. Bunların qarşılıqlı olaraq bir-birilərinə bağışlamağı uyğun və əlverişli gördükləri güzəştlər müəyyən müddət keçdikdən sonra əksəriyyətinin tədrisini; yer üzünün bütün inkişaf dövrlərində ağıllı insanların qurulduğunu görmək istədikləri, ancaq hüququn heç bir ölkədə hələ də yaratmadığı (çünki dini baxımdan hüquq xalq arasındakı boş inancların və coşqunun az-çox həmişə təsiri altında qalmışdır, şübhəsiz ki, hər zaman qalacaqdır) və bəlkə də, heç yarada bilməyəcəyi hər cür mənasızlıq, yalançılıq və ya təəssübkeşlikdən uzaq olan din halına gətirir. Kilsə idarəetmə sistemində və yaxud kilsə sisteminin qurulmasına bağlı olan bu qayda-qanunun İngiltərədə daimi yayılması təklifi qəzəbli olduğuna heç şübhə edilməyən müstəqil adındakı məzhəb vətəndaş müharibəsinin sonlarına doğru irəli sürmüşdür. Fəlsəfəyə olduqca zidd olan bir mənbədən çıxmaqla bərabər, bu sistem gerçəkləşsəydi, hər cür dini prinsiplər qarşısında filosofluğa ən münasib mülayim münasibəti, indiyə qədər, yəqin ki, yaratmış olacaqdı. Ən çox insanın qulluq etdiyi, məzhəbin Quakerlər olduğu, amma qanunun reallıqda heç biri dinin digərindən daha çox üstün tutmadığı Pennsylvaniada bu qaydada kilsə sistemi yaradılmış və deyilənə görə, orada belə filosof tərəfindən mülayimliliyi yaradılmışdır.

Bərabər münasibət müəyyən bir ölkənin bütün din məzhəblərində və yaxud bir çoxunda belə mülayimliliyi yaratmasa belə, bunlardan hər birinin cəmiyyətin rahatlığını pozmayacaq qədər kiçik olması şərtilə, özünə xas inancları uğrundakı hədsiz fəaliyyəti heç vaxt asanlıqla zərərli nəticələrə

səbəb ola bilməz; əksinə, bir qrup yaxşı nəticələr yaradar. Hökumət də həm onlara heç qarışmamaq, həm də hamısını bir-birlərini öz hallarına buraxmağa məcbur etmək qərarını veribsə, çox keçmədən öz-özlərindən asılı olaraq, kifayət qədər çoxalacaq şəkildə tez bölünmələri təhlükəsi yox kimidir.

Hər bir mədəni cəmiyyətdə, siniflər arasında fərqin böyük olduğu hər cəmiyyətdə; iki müxtəlif etika qaydası həmişə eyni vaxtda fəaliyyət göstərmişdir. Bunlardan birinə dözümlülüüyü, yaxud şərt, digərinə, geniş və ya istərsəniz iradəsiz sistem deyilə bilər. Birinci sistemi, ümumiyyətlə, xalq kütləsi çox bəyənir və dəstəkləyir. Digərini elit təbəqə adlandırılanlar daha çox təqdir edib qəbul edirlər. Yüksək rifahın hədsiz şənəlməyin yaratmağa meyilli olduğu mənfi fəsadları nə dərəcədə təsdiqləməyi qaralamamağımız lazım gəldiyi, görünür ki, bu bir-birinə zidd iki sistem arasındakı müəyyən fərqi əmələ gətirir. Geniş və ya iradəsiz sistemdə bəzən, hədsiz, həyasız olmamaq, hiyləgərliyə və ya zülmə qədər getməmək şərt ilə təmtəraqlı yaşayışa dalmaq, dünyaya maksimum səviyyədə özünün zövq və keyfə qapdırmaq; qadın və kişi cinsindən olanların, heç deyilsə, hərdən bir namusuna xələl gəlməsi və b. ümumiyyətlə, olduqca normal qarşılır, asanlıqla bağışlanır.

Birinci sistemdə bu kimi hədsiz hərəkətlərdən əksinə, olduqca çəkinilir. Belə addımlar, xalq kütləsinə fəlakət gətirir. Yoxsul bir işçinin bir həftə düşüncəsizlik edib şöngözlük etməsi, çox vaxt bir daha özünü doğrultmaması və ümitsizliyə qapılaraq ən böyük cinayətləri işləməyə sürüklənməsi üçün kifayətdir. Buna görə də, xalq kütləsinin ağı başında olan hissəsi özləri kimi olanlar üçün birbaşa ölüm demək olduğunu təcrübələri ilə öyrəndikləri belə hədsiz hərəkətlərdən həmişə çəkinirlər. Elit təbəqəsindən olan biri, əksinə, illər ərzində belə işlərlə məşğul olur, yenə də bu kimi mənfi nəticələrlə rastlaşmır. Həmin sinifdən olan şəxslər bunları etməyə imkan verən fürsəti, sərvətlərinin faydalarından biri hesab etməyə, qüsurları üzünə vurulmadan bunu həyata keçirə bilmə sərbəstliyi isə vəzifələrinə xas imtiyazlardan biri olaraq, görməyə olduqca meyillidirlər. Bu səbəbdən, özlərinin vəziyyətində olanların belə hədsiz hərəkətlərini cüzi bir cəza ilə qarşılayırlar.

Bütövlükdə, dini məzhəblər, ümumiyyətlə, cəlb etdikləri, onlara qoşulanların əksəriyyətini xalq kütləsindən törətmişdilər. Həmçinin, dözümlü əxlaq sistemini hər zaman olduqca az istisnalara (çünki, bəzi istisnalar olmuşdur) bu məzhəblər qəbul ediblər. Belə məzhəblərin əvvəldən möhkəmlənmiş islah təlimlərini xalq arasında ilk dəfə təklif etməyə başladıkları təbəqəyə özlərinin ən yaxşı tanıdığı biləcəkləri sistem bu idi. Aralarından bir çoxu, bəlkə də, əksəriyyəti belə sistemi kamala çatdıracaq

və hətta müəyyən dərəcəyədək qəribəliyə apararaq gözə girməyə çalışmışdır. Hər şeydən çox, bu artıq çalışqanlıq onları tez-tez xalq kütləsinə hörmətlə bəyəndirmişdir.

Hörmətli və varlı bir adam böyük bir cəmiyyətin seçilmiş üzvüdür. Cəmiyyət onun hər addımına nəzarət edir və bununla da özünü hər bir hərəkətinə diqqət etmək məcburiyyətində qoyur. Nüfuzu və etibarını cəmiyyətin özünə qarşı bəslədiyi hörmətə olduqca çox bağlıdır. Cəmiyyət içində özünün gözdən salacaq hər hansı bir şey etməyi gözə ala bilməz; cəmiyyətin ümumi razılığının vəzifə və sərvət baxımından, onunla bərabər olanlar üçün əmr etdiyi istər geniş, istərsə də sərt etikaya olduqca həssaslıqla riayət etmək məcburiyyətindədir. Yoxsul bir adam, əksinə, hər hansı böyük bir cəmiyyətin seçilmiş üzvü olmaqdan çox uzaqdır. Əyalətin bir kəndində qaldığı müddətdə onun hərəkətlərilə məşğul ola bilər; özü də öz davranışlarına nəzarət etmək məcburiyyətində qala bilər. Dilə düşmək adlandırılan şey bu vəziyyətdə, yalnız belə bir şəraitdə başına gələ bilər. Amma böyük bir şəhərə gələn kimi, yaddan çıxır, tanınmaz olur. Davranışlarına əhəmiyyət verən olmur. Bu səbəbdən də, özünün hər cür şor-gözlük və rüsvayçılıqlara meyil göstərməsi mümkündür. Belə vəziyyətdən ən təsirli şəkildə çıxması, ancaq kiçik dini cəmiyyətə üzv olması ilə mümkündür və davranışı yalnız burada, başqa heç yerdə olmayacaq dərəcədə diqqət cəlb edir. Həmin andan başlayaraq, keçmişdə heç bir vaxt olmadığı qədər əhəmiyyət qazanır. Bütün məzhəb sahibləri məzhəbin heysiyyəti naminə onun davranışını gözdən keçirməməkdə, rəzalətə səbəb olduğu, demək olar ki, həmişə bir-birilərdən istədikləri sərt etikadan uzaq olduğu bir təqdirdə xüsusi haqq baxımından təsirli olmasa belə, hər zaman olduqca ağır bir cəza olan məzhəbdən çıxarılmaya ilə onu cəzalandırmaqda maraqlıdırlar. Həqiqətən də, kiçik din məzhəblərində xalq təbəqəsinin əxlaqı həmişə nəzərəcarpacaq dərəcədə düzgün, ümumilikdə, rəsmi kilsədəkinə nisbətən daha yaxşıdır. Reallıqda, belə kiçik məzhəblərin əxlaqı əksər vaxtlarda xoşa gəlməyəcək şəkildə cəmiyyətin həyatına zidd olmuşdur.

Bununla bərabər, olduqca asan və effektiv həll yolu vardır ki, dövlət onların ortaqlara təsirlə ölkəni hissələrə bölən kiçik məzhəblərin davranışında cəmiyyətin yaşayışına zidd şəkildə kəskin nə varsa, bunları güc tətbiq etmədən düzəldə bilər.

Bu yollardan birincisi, elm və fəlsəfənin tədrisidir. Dövlət müəllimləri işsiz qoyacaq şəkildə əməkhaqqı verərək deyil, hər hansı bir sərbəst sənətlə məşğul olmağa icazə verilmədən və ya gəlir gətirən yüksək bir mənəbə namizəd olaraq qəbul edilmədən əvvəl, çətin elmlərdə belə, hər

kəs tərəfindən verilməsi lazım olan istənilən bir imtahana çəkərək orta səviyyəli şəxslər arasında bunu geniş yayılmış hala gətirə bilər.

Dövlət bu təbəqədən olanlara icbari təhsil yüklədiyi təqdirdə, onlara münasib müəllimlər tapmaq üçün heç bir çətinliyə girməsinə ehtiyac qalmır. Çox keçmədən, bunlar özləri üçün dövlətin verə biləcəyindən daha yaxşı müəllimlər tapırlar. Belə çıxış yollarından ikincisi, xalqa yönəlmiş əyləncələrin tez-tez və şən olmasıdır. Dövlət öz mənafeyinə görə əhali rəsm, şeir, musiqi və rəqslə, hər cür teatr oyunları və tamaşalarla, rüsvayçılıq çıxarmadan və ya ədəbsizlik etmədən əyləndirib başını qatmağa çalışacaqların hamısını həvəsləndirmək, yəni bunlara tam bir sərbəstlik verərək əhəlinin böyük bir qisminin xalq tərəfindən bəyənilən mənasız inancı həmişə müdafiə edən sıxıntı və kədərini asanlıqla yox edir. Xalq tərəfindən bəyənilən belə pozğunluqları daha da qızıdıranların hamısı ümumi əyləncələrə həmişə ürkərək, diksinərək qarşılanmışdırlar. Əyləncələrin yaratdığı şənlik və sevinc onların məqsədinə ən əlverişli və ya üzərində ən yaxşı işləyə biləcəkləri anlayışla qətiyyətlə uyğun gələ bilmirdi. Üstəlik, hiylələrini tez-tez ortaya çıxararaq onların xalqın ələ salmasına, hətta, bəzən lənətinə məruz qoyduğuna digər əyləncələrdən çox, teatr tamaşalarından bu səbəbə görə xüsusilə üz döndərirdilər.

Heç bir din xadimləri qanunla digər din xadimlərinə nəzərən daha çox himayə edilməyən bir ölkədə aralarından hər hansı birinin hökmdara və ya iqtidara qarşı istənilən xüsusi və ya yaxın münasibətdə olması, yaxud istər təyin edilmələrinə, istərsə də vəzifələrindən kənarlaşdırılmasına qarışması mümkündür deyildir. Hökmdarı və ya iqtidarın belə vəziyyətdə bütün digər vətəndaşları üçün olduğu kimi, din xadimləri üçün də aralarında sabitliyi qorumaqdan, yəni bir-birinə pislik və yaxud əziyyət etmələrinin qarşısını almaqdan savayı qalan məsələlərdə onlara görə heç bir baxımdan narahat olmasına ehtiyac yoxdur. Amma rəsmi və ya vahid bir dini olan ölkələrdə vəziyyət tamamilə başqa cürdür. Bu təqdirdə, əlində həmin dinin bir sıra xadimlərinə böyük təsir göstərə biləcək vəsaitlər olmadıqca hökmdar narahat fəaliyyət göstərə bilməz.

Hər bir rəsmi kilsənin keşişləri böyük hüquqi şəxs meydana gətirirlər. Birlikdə fəaliyyət göstərən mənfəətlərini güdürlər. Əslində, çox vaxt belə bir idarəçilik sistemindən istifadə edirlər. Hüquqi şəxs şəklində bir idarə olaraq, bunların marağı hökmdarın mənafeyi ilə heç bir zaman üst-üstə düşmür, bəzən tamamilə ziddiyyət təşkil edir. Keşişlərin prioritet marağı xalq üzərindəki nüfuzlarını qorumaqdır. Bu nüfuz isə öyrətdikləri inancın bütövlükdə, düzgün və mühüm olduğuna, sonsuz əzabdan qurtulmaq üçün onun hamısını kor-koranə inanaraq qəbul etmənin

məcburi olduğuna söykənir. Hökmdar onların təliminin kiçik bir tərəfini, guya tənqid edən kimi görünmək ağılsızlığını edəndə və yaxud bunlardan birini icra edənlərə insani vəzifə olaraq havadarlıq etdikdə, heç bir baxımdan hökmdardan asılı olmayan keşişlərin şərəfi ucalır, hökmdar dini anlayışları tanımayan bir hörmətsiz qurum olaraq qınaq obyektinə çevrilir və xalqı daha sağlam, daha itaətli bir şahzadəyə tabe olmağa məcbur etmək üçün dinə qədər bütün qorxutma vasitələri tətbiq edilir. Onların istədiklərin hər hansı birinə sahib olmayan dərstdə təhlükə eyni dərəcədə böyükdür. Kilsəyə qarşı belə bir üsyan qaldıran krallar, kilsənin özlərinə öyüd verməyi düzgün gördüyü hər inanca qarşı daxildə bağlılıqları və səmimi baş əymələri ilə əlaqəli olan rəsmi zəmanət vermələrinə baxmayaraq, etiraz etmələrindən başqa, ümumilikdə, əlavə olaraq, dövlətə qarşı yeni adət yaratmalarına görə ittiham edilmişlər.

Ancaq dinin nüfuzu digərlərini kölgədə qoyur. Onun təbliğ etdiyi dəhşət bütün digərlərini geridə qoymağa qadirdir. Dini öyrətməyə qanunla səlahiyyətli olan din xadimləri, böyük xalq kütləsi arasında hökmdarın nüfuzuna xələl gətirəcək təlimlər təbliğ edərsə, o, özünü olsa-olsa, ya şiddət təbiq edərək, ya da daimi silahlı ordu gücünə müdafiə edə bilər. Belə olduğu halda, nizami ordu belə, onun hər hansı tərəfdən təhlükəsizliyini təmin edə bilməz. Çünki əsgərlər əcnəbi deyilsə, əcnəbi olması istisnadır, xalq kütləsi arasında seçilibsə, onların belə təlimlərə tez zamanda uymaları mümkündür. Əlində, ölkənin rəsmi və vahid dininin keşişlərinə təsir göstərmək üçün lazımı qədər imkanları olmayan hökmdarın vəziyyətinin həmişə nə qədər təhlükəli olduğunu, Şərqi İmperiyanın hökm sürdüyü müddətdə yunan rahiblərinin mübarizəsi tərəfindən Konstantinopolda¹ baş verən inqilablar; Avropanın dörd bir tərəfində Roma keşişlərinin münaqişəsinə görə əsrlər boyunca davam edən sarsıntılar kifayət qədər sübut edir.

Bütün mənəvi dəyərlər kimi dini problemlərin də hökmdarın əsl fəaliyyət sahəsinə daxil olmadığı açıq-aşkar məlumdur. Hökmdar xalqı qorumaq üçün kifayət qədər gücü olsa da onu yetişdirmək, maarifləndirmək üçün lazımı keyfiyyətləri yoxdur. Başqa sözlə, belə məsələlərdə nüfuzu rəsmi kilsə xadimlərinin birləşmiş nüfuzuna bərabər deyildir. Halbuki, cəmiyyətin firəvan həyatı və hökmdarın şəxsi təhlükəsizliyi əksər hallarda keşişlərin bu kimi mövzular yaymağı münasib görəcəkləri təlimlərə bağlı qala bilər. Bu səbəbdən də keşişlərin fəaliyyətinə qarşı lazımı qədər nüfuzundan istifadə edərək, tamamilə tədbirlər görə

¹ İstanbulda.

bilmədiyinə görə hökmdarın ona təsir göstərmək çətinliyi vardır. Ancaq təsirli ola bilməsi də həmin təriqət içində olanların bir çoxunda oyandıracağı qorxu və ümüdlərlə mümkündür. Belə qorxu hissi vəzifədən uzaqlaşdırma, yaxud digər üsullarla cəzalandırılma qorxusu və daha yüksək pillələrə yüksəlmək ümidi ola bilər.

Bütün xristian kilsələrində keşiş imtiyazları keşişlər tərəfindən arzu edilən qədər deyil, ömürboyu və sakit fəaliyyət göstərildiyi müddətdə istifadə edilən mülkiyyət hüquqlarıdır. Keşişlərin hüquqlarından istifadə etmə forması daha müvəqqəti olsa, ya hökmdarın, ya da dövlət xadimlərinin hər hansı bir kiçik narazılığı olduqda imtiyazların itirilməsi ehtimalı olarsa, xalq üzərindəki nüfuzlarını qorumaq rahiblər üçün, bəlkə də, mümkünsüz hala gəlir. Onda xalq onları saray əyanlarına müraciət etmiş, öyrətdiklərinin səmimiyyətinə inanmayacaqları mənfəət düşkünləri olaraq qiymətləndirir. Ancaq, bəlkə də, böyük səylə sabitliyi pozacaq təlimlər təbliğ etdiklərinə görə, hökmdar bir qrup keşişi tək-cə güc tətbiq edərək imtiyazlardan məhrum etməyə çalışdıqda belə bir zülmə yalnız həm onları, həm də təlimlərini xalqa əvvəlkinə nisbətən daha çox sevdirmək, bununla da on qat, daha çox təhlükəli hala gətirməklə kifayətlənir.

Gözdağı vermək, demək olar ki, bütün hallarda ən pis idarəçilik vasitəsidir, xüsusilə də kiçik azadlıq iddiasında olan hər hansı bir insan təbəqəsinə qarşı heç zaman tətbiq edilməməlidir. Qorxutmağa çalışmaq yalnız başçılıq edən şəxsi məhv edib, onların səbrini daşımağa və daha mülayim davranmağın, bəlkə də asanlıqla mülayimləşmələrinə səbəb ola biləcəyi hər hansı müxalifətə qarşı çıxmağa yararlıdır. Fransız idarəçiliyinə görə bütün divanlar və ya müstəqil ədalət məhkəmələrini xalqın bəyənmədiyini hər hansı bir formanı qeyd etməyə məcbur etməklə istifadə edilən şiddət yüz faiz uğurlu olmuşdur. Halbuki, tətbiq edilməsi mümkün olan metod, yəni bütün aktiv üzvlərin həbs edilməsi üsulu insana elə gəlir ki, ümumilikdə, təsirli olmalıdır. Stevart sülaləsindən olan krallar İngiltərə parlamentinin bir qrup üzvlərini inandırmaq üçün bəzən belə oxşar vasitələr tətbiq ediblər və üzvlərin də eyni dərəcədə inadkar olduqlarını görüblər. İngiltərə parlamentinin indiki dövründə başqa metod tətbiq edilir, on iki il əvvəl Choiseul Dukasının Paris Şurası üzərində tətbiq etdiyi kiçik bir təcrübə Fransanın bütün orqanlarının eyni tərzdə daha asan yola gətirilməsinin mümkün olduğunu isbat etmişdir. Həmin təcrübə davam edilməmişdir. Çünki idarəetmə və inandırma hökumət metodlarının ən asanı, ən etibarlısı, güc tətbiq etmə isə ən pisi, ən təhlükəlisi olmaqla bərabər, görünür ki, insanın anadangəlmə malik olduğu arsızlığı

elədir ki, pis vasitəni tətbiq etmədiyi müddət istisna olmaqla, yaxşı üsuldən istifadə etməyi, demək olar ki, həmişə xor görür. Fransa hökuməti güc tətbiq etdiyi və etməyi gözə ala bildiyinə görə idarəetmə və inandırma metodlarından yararlanmağa meyil etmədi. Amma bütün dövrlərdə istifadə edilmiş təcrübə göstərir ki, hər hansı bir rəsmi kilsənin hörmət göstərən keşişləri qədər üzərlərində güc tətbiq edilməsi təhlükəli və yaxud tamamilə məhvedici təbəqəsi zənnimcə yoxdur. Ən zalım idarəçilik sistemində belə, özünün təriqətilə münasibəti yaxşı olan bir kilsədə din xadiminin hüquqlarına, imtiyazlarına, insan azadlığına, bütün cəhətləri eyni olan hər hansı digər insanınkına nisbətən daha çox hörmət göstərilməkdədir. Parisin üzüyola hökumətindən Konstantinopolun zülmkar hakimiyyətinə qədər idarəetmənin bütün səviyyələrində bu belədir. Lakin insanların bu təbəqəsini məcbur etmək, demək olar ki, həmişə mümkünsüzdür, amma o da istənilən biri digəri kimi asan idarə edilə bilər. İstər hökmdarın təhlükəsizliyi, istərsə də xalqın firavan həyatı, görünür ki, onları idarəetməkdən ötrü hökmdarın əlində olan imkanlara olduqca bağlıdır. Bu imkanlar isə görünür ki, hökmdarın onlara təqdim edəcəyi mənsəblərdən ibarətdir.

Xristian kilsəsinin keçmiş idarə heyətində hər bir yepiskop ona bağlı olan keşişlərin və şəhər əhalisinin ümumi səsverməsilə seçilir. Xalq seçki hüququ müəyyən müddət keçdikdən sonra əlindən alındı. Xalq seçki hüququna malik olduqda belə, demək olar ki, belə dini məsələlərdə özünün təbii rəhbəri olaraq görünən keşişlərin təsiri altında hərəkət edirdi. Amma keşişlər xalqı aldatmaqdan tezliklə bezdilər və yepiskoplarını özləri seçməyə başladılar. Eyni formada, monastr rəhbərinin heç deyilsə, əksər yerlərdə monastrın keşişləri seçilirdi. Yepiskopluq ərazisinə daxil olan kiçik kilsələrdəki təyinat məsələlərini yepiskop həll edir, boş qalan yerləri münasib gördüyü kilsə nümayəndələrinə təqdim edirdi. Bütün kilsə nümayəndələri bu şəkildə rahiblərin tabeliyində idi. Hökmdarın bu seçkilərə dolayı yolla təsiri olmaqla bərabər, həm onun, həm də seçki üçün razılığını, həm də seçkini dəstəkləməsini istəmək adət olsa da, keşişləri yola gətirməkdən ötrü əlində yetərli imkan yox idi. Vəzifə hərisliyi hər bir keşişi, təbii olaraq, hökmdardan çox, təriqətinə yalvarmağa vadar edirdi. Keşiş yüksəlmə şansını təkcə oradan uma bilərdi.

Papa Avropanın bir çox yerində ilkin olaraq, bütün yepiskopların monastr rəhbərlərinin və ya Kardinallar Məclisi adlandırılan yerə vəzifələrin təqdim edilməsinin, daha sonra müxtəlif bəhanələrlə hər yepiskopluq ərazisinə daxil olan kiçik torpaqların təyin edilməsinin öz

əlinə aldı. Yepiskopların əlində, keşişlərin üzərinə pis-yaxşı təsir gücünə malik olması üçün lazım olan vasitələrdən olduqca az bir şey qaldı. Bu sistemə görə hökmdarın vəziyyəti əvvəlkinə görə daha pis oldu. Beləliklə, Avropanın müxtəlif ölkələrin keşişləri reallıqda fərqli-fərqli yerlərə dağılmış olsalar da, bütün fəaliyyətləri artıq yeganə plana uyğun idarə edilə bilən bir növ ruhani ordusuna çevrildi. Müəyyən bir ölkənin keşişləri həmin ordunun hərəkətləri, ətrafda müxtəlif ölkələrə təsir edən bütün digər qruplar tərəfindən dəstəklənib təkrarlanan hissəsi hesab edilə bilərdi. Hər bir hissə içində olduğu, ölkənin hökmdarına qarşı sərbəst, müstəqil olmaqdan savayı, hər hansı bir anda silahlarını həmin ölkənin hökmdarına qarşı yönəldib, onları bütün digər sahələrin silahlarıyla dəstəkləyə biləcək xarici hökmdara tabe idi.

Bunlar düşünülə biləcək silahların ən təhlükəliləri idi. Avropa sənətkarlığın və sənayenin inkişafından əvvəlki dövrdə olduqca keşişlərin sərvəti özlərinə xalq təbəqəsi eynilə varlıqların sərvətinin öz qulları, icarədarları və köməkçiləri üzərində sahib olduğu formada nüfuz qazandırdı. İstər kralların, istərsə də xüsusi şəxslərin yanlış düşüncəli dini baxışlarına görə kilsəyə bağışlanan böyük torpaq sahələri arasında, eynilə baronların ərazisində olduğu kimi və eyni səbəblə müstəqillik meydanları yaradıldı. Belə böyük mülklər üzərində keşişlər və yaxud onların rəhbərləri nə kralın, nə də hər hansı bir şəxsin dəstəkləməsi və yardımını olmadan, sülhü, sabitliyi asanlıqla qoruya bilir və rahiblərin köməyi olmadan orada nə kral, nə də başqası sülhü qoruya bilmirdi. Başqa sözlə, keşişlərin özlərinə məxsus olan malikanələrindəki və ya ərazilərindəki azadlıq sahələri ağaların torpaqları qədər müstəqil və kral məhkəmələri nüfuzunun onlar qədər xaricində idi. Keşişlərin, demək olar ki, bütün icarədarları, böyük baronları, kirayəşinləri kimi, yaxın rəhbərlərinə tamamilə bağlı, o istədiksə çıxardıla bilən icarədarlar idi. Elə olduğuna görə də, bunların cərimələri rahiblər tərəfindən münasib görülə biləcək hər hansı bir müharibədə döyüşməklə ağılından keçdiyi vaxt çağırılmaları mümkündür. Bu mülklərin kirayəsi bəzən, Avropanın hər bir krallığındakı bütün digər ərazilərin rentasının böyük bir qismi keşişlərin əlində cəmləşirdi. Hər iki müxtəlif rentadan gələn gəlirlərin böyük bir qismi təsərrüfatla bağlı şeylər; taxıl, şərab, kiçikbuynuzlu heyvan, ev heyvanı və s. şəklində ödənilirdi. Məhsulların miqdarı keşişlərin şəxsi tələbatlarından çox idi, məhsulların qalan hissəsini mübadilə edə biləcəkləri sənətkarlıq və ya sənaye sahələri yox idi. Keşişlər böyük miqdarda artıq qalan məhsuldan baronların gəlirlərinin qalan qisminin xərclədikləri formada qonaq qarşılıq, xeyriyyə işlərində istifadə

etməkdən başqa bir şəkildə faydalana bilməzdilər. Buna görə də, keşişlərin həm yardımı, həm də xeyriyyə işləri olduqca çox az idi. Keşişləri bir tərəfdən krallığın, demək olar ki, bütün yoxsullarına baxdığı halda, digər tərəfdən bir çox silah istifadəçiləri ilə kübar şəxslər arasında da avara-avara gəzərək keşişlərin qonaqpərvərliyindən sui-istifadə etməklə bir monastrdan digərinə getməkdən başqa yaşayışını təmin etmək yolu yox idi. Əksəriyyət, bəzi müəyyən kilsə məmurlarının işçiləri ruhani kimliyi olmayan ən böyük ağalarından, bəlkə də, daha çox idi.

Keşişlər arasında həmişə ruhani olmayan bəylər arasındakına nisbətən daha çox birlik var idi. Onlar rəhbərliyə bağlı olan ciddi qayda-qanuna, keşişlərə tabe idilər. Bəridəkilərdə rəhbərliyə daxil olan ciddi nizam-intizam yox idi, demək olar ki, bir-birilərinə və krala eyni səviyədə həsəd aparırdılar. Başqa sözlə, keşişlərin icarədarları və işçilərini hamısı birlikdə ruhani vəzifəsi olmayan elit şəxslərin xidmətçilərinə nisbətən sayca az, icarədarlar isə, bəlkə də, daha az olmaqla bərabər, birləşmələri onları daha təhlükəli hala gətirirdi. Buna baxmayaraq, qonaq qarşılıqları və xeyriyyə işləri görmələri keşişlərin sərəncamına həm böyük bir fiziki güc verir, həm də mənəvi silahlarının təsirini kifayət qədər artırır. Bu elementlərin əksəriyyətini həmişə doyurduqları xalq kütləsi arasında onlar ən yüksək hörmət və etibar ilə təmin edirdi. Xalqa görə bu dərəcədə sevilən bir qrupa aid olan və ya əlaqədar olan nə varsa, mal-mülk, imtiyazlar, təlimlər və xalq kütləsinin gözüne istər-istəməz müqəddəs görünür və bunların istər həqiqətən, istərsə də, sözdə tapdalanması dini qayda-qanunları pozan ən böyük günah: allahı inkar etmə kimi qəbul edilirdi. Belə olduğu halda, birləşmiş bir neçə kübar zadəganlara qarşı mübarizə aparmaq hökmdara çəx vaxt çətin gəlicə, bütün qonşu ölkələrin rahiblərinin dəstəklədiyi öz ölkəsinin keşişlərinin birləşmiş gücünə qarşı çıxmağın hökmdar üçün çətin olmasına təəcüblənməməliyik. Bu kimi hallarda təəcübləniləcək məqam hökmdarın bəzən boyun əymək məcburiyyətində olması deyil, necə olub ki, bəzən qarşı çıxma bilməsidir.

Keşişlərin qədim dövrdəki (indiki zamanda yaşayan insanlara qəribə gələn) imtiyazları; məsələn, fiziki cəzaya məruz qalmaqdan tamamilə azad olmaları və ya İngiltərədə rahib güzəşti adlandırılan şey işlərin belə formada gedişatının təbii və yaxud qaçılmaz nəticələri var idi. Özünün təriqəti bir keşişi qorumağa, ya dəlilin belə əziz bir insana hökm çıxarmağa kifayət etmədiyini, ya da cəzanın müqəddəs bir insana verilməyəcək qədər şiddətli olduğunu söyləməyə meyilli olarsa, hökmdarın onu hər nə cür cinayətdən olursa-olsun cəzalandırmağa cəhd

göstərməsi nə dərəcədə təhlükəli olması lazımdır. Bu kimi hallarda hökmdar keşişi kilsə məhkəmələrində mühakimə etməklə (hər üzvünün ağır cinayətlər törətməsini, hətta xalqı təşvişə sala biləcək ciddi rüsvayçılıqlara yol verməsini imkan daxilində) azadlığa buraxmaqdan savayı daha yaxşı bir yol tapa bilmir.

Avropanın bir çox yerində onuncu, XI, XII, XIII əsrlərdəki o dövrdən bir az əvvəlki və sonrakı şərtlər daxilində Roma kilsəsi istər mülki idarənin nüfuzu sabitliyi əleyhinə, istərsə də insan övladının yalnız mülki rəhbərlik tərəfindən himayə edilməsi mümkün olduqca inkişaf edən müstəqilliyi, xoşbəxtliyi əleyhinə olan bütün sistemlərin ən təhlükəlisi sayıla bilər. Kilsə qurumu daxilində bu qədər çoxlu insanın şəxsi maraqları boş inancın ən boyağı yalanını elə cür dəstəkləyirdi ki, insan aqlının hər hansı bir hücumundan gələcək bütün təhlükələləri bunların yanına buraxmırdı. Çünki insan ağı boş inanca söykənən kimi, yalanları həddini aşıb, hətta xalq kütləsinin gözü önünə çıxara bilərdi, amma şəxsi maraqlarında heç bir təhlil apara bilmirdi. İnsan aqlının zəif cəhədlərindən başqa, düşmənlərin hücumuna məruz qalmasaydı, bu təşkilat sonsuz olaraq fəaliyyət göstərə bilərdi. Nəhayət, insan övladındakı müdrikliyin təsir edə bilməyəcəyi o böyük və etibarlı sistem hadisələrin təbii gedişatı ərzində, ilk öncə zəiflədi, daha sonra qismən çökdü, indi isə mümkündür ki, daha bir neçə il keçməklə tamamilə yox olub getsin.

Sənət sahələrindəki, sənayedəki və ticarətdəki uzunmüddətli inkişaf, yəni böyük baronların gücünü yox edən eyni səbəblər, Avropanın bir çox yerində keşişlərin bütün fiziki gücünü həmin şəkildə yox etdi. Sənət, sənayenin və ticarətin məhsullarında keşişlər qrupu da böyük baronlar kimi istehlak edilməmiş məhsullarını mübadilə edə biləcək bir şey tapdılar; beləliklə, gəlirlərin mühüm hissəsini başqalarına vermədən hamısını özlərinə sərf etmənin yolunu kəşf etdilər. Xeyriyyə üçün etdikləri yardımlar get-gedə məhdudlaşdı və azaldı. Buna görə də, yaxın ətrafındakı işçilərin sayı azaldı, getdikcə sifirə bərabərleşdi. Həmçinin, eynilə, böyük baronlar kimi, keşişlər də eyni tərzdə şəxsi maraqlarını və axmaqlılıqlarını aldatmaq üçün sərf etməklə ərazi mülklərindən daha yüksək gəlir əldə etmək istədilər. Ancaq belə gəlir artımı, yalnız icarədarların uzunmüddətli müqavilə bağlamasına icazə verilməklə əldə edildiyinə görə adi camaatı keşişlərlə bağlayan “mənfəət bağları”, beləliklə, tədricən qopdu.

Hətta bu bağlar, xalqın eyni təbəqəsini böyük baronlara bağlayan bağlara nəzərən daha tez qopdu. Çünki kilsə arpanın çoxunu, böyük baronların malikanələrindən daha balaca olduğu üçün, həmişə arpa sahibi,

gəlirinin hamısını daha tez özünə xərcləyə bilirdi. XIV və XV əsrlərdə Avropanın çox yerində, böyük baronların nüfuzu olduqca yüksək idi. Amma keşişlərin cismani gücü, böyük xalq kütləsi üzərində bir vaxtlar əllərində olan güc isə, artıqlamasıyla zəifləmişdi. O vaxtlarda, Avropanın çox yerində kilsənin gücü, demək olar ki, ruhani nüfuzundan meydana gələn gücdən ibarət olaraq qalmışdı; keşişlərin yaxşılığı sevmələri və qonaq qarşılıqları ilə dəstəklənmədiyi üçün, o ruhani nüfuz belə çox zəifləmişdi. Adi camaat, artıq bu sinfə, əvvəllər olduğu kimi ağırlarını azaldan, kasıblıqlarını aradan qaldıran kimsələr gözü ilə baxmırdılar. Əksinə, əvvəllər həmişə kasıbların ata mirası böyük həcmdə şeyləri öz keflərinə görə xərcləyən varlı keşişlərin lovğalığı, görkəmli yaşamı və xərcləri onları bezdirir, diksindirirdi.

İşlər bu yolda davam edərkən, müxtəlif Avropa dövlətlərinin hökmdarları, hər yepiskop bölgələrini keşişlər məclisinə və keşişlər məclisi başçısına yepiskop, hər monastrın keşişlərinə də baş keşiş seçməklə bağlı əvvəlki haqlarının geri verilməsini təmin etdi, böyük kilsə arpaqlarının istifadəsi məsələsində bir vaxtlar sahib olduqları nüfuzu yenidən ələ keçirməyə çalışdılar. İngiltərədə XIV əsr ərzində qüvvəyə minən bir neçə qanun, xüsusilə də, Papanın Arpaqlarının ¹ Qarışdırılmaması Qanunu adını daşıyan qanun; XV əsrdə Fransada qüvvəyə minən Papa Nüfuzunun Məhdudlaşdırma Qanunu, bu əvvəlki nizamın yenidən qurulmasına hədəflənmişdi.

Seçimin keçərli olması üçün, hökmdarın əvvəl razılıq verməsi, sonra da seçilən şəxsi bəyənməsi lazım gəlirdi və seçim yenə sərbəst sayılmaqla yanaşı, ölkələrindəki keşişlərə təsir etmək üçün hökmdar, mövqeyinin özünə istər-istəməz təmin etdiyi bütün dolayı vasitələrə sahib idi. Avropanın digər yerlərində, buna oxşar bir tendensiyada başqa nizamlamalar qoyuldu. Amma Xristianlığın İslah Hərəkatından əvvəl, Papanın kilsədəki böyük arpaqları təqdim etmə səlahiyyəti, elə görünür ki, heç bir yerdə, Fransa və İngiltərədəki qədər təsirli və əhatəli şəkildə daraldılmamışdır. Ondan sonra XVI əsrdəki Papa-Hökmdar Müqaviləsi, fransız katolik kilsəsindəki böyük arpaqların və ya kardinallar məclisi arpaqları deyilən əmlakların hamısı üzərində, tamamilə təqdim etmə haqqını Fransız krallarına verdi.

Papa Nüfuzunu Məhdudlaşdırma Qanununa və Papa-Hökmdar Müqaviləsi hazırlanandan bəri, fransız keşişləri, papalığ ali şurasının fərmanlarına, ümumilikdə, hər hansı başqa katolik ölkənin keşişlərinə

¹ Arpa sahələri, bəzi hallarda arpa anbarı.

nəzərən daha az hörmət göstərmişdilər. Hökmdarları ilə Papa arasında çıxan bütün anlaşılmazlıqlarda bunlar, demək olar ki, həmişə hökmdarların tərəfini saxlamışlar. Fransız keşişlərinin Roma Ali Şurası qarşısındakı bu müstəqillikləri, elə görünür ki, daha çox Papa Nüfuzunu Məhdudlaşdırma Qanununa və Papa-Hökmdar Müqaviləsinə əsaslanmaqdadır. Krallıq idarəçiliyinin ilk vaxtlarında, fransız keşişləri, papaya başqa hər hansı bir ölkənin keşişləri qədər sadıq görünülər. Kapet nəslinin ikinci hökmdarı olan Roberti, Roma Ali Şurası haqsız yerə uzaqlaşdırdıqda, öz qulluqçuları, deyilənə görə, onun süfrəsindən qalan yeməkləri itlərə atar və o vəziyyətdəki bir kimsənin əli dəyməklə murdar olan şeylərə ağızlarını vurmaqdan çəkinirlərmiş. O şəkildə hərəkət etmələri üçün, öz ölkəsinin keşişlərinin ağıl öyrətmiş olmalarına böyük ehtimalla inanıla bilər.

Kilsədəki böyük arpalıqları təqdim etmə haqqı iddiası – bu iddianın müdafiəsi uğrunda Roma Ali Şurası, xristian dünyasının ən böyük hökmdarlarından birinin taxtını tez-tez devirmişdir. Beləliklə, Avropanın bir çox digər yerlərində, hətta Xristianlığı İslah Hərəkatı zamanından əvvəl, ya məhdudlaşdırıldı, ya dəyişikliyə uğradıldı, yaxud da bu iddiadan tamamilə əl çəkildi. Artıq xalq üzərində keşişlərin təsiri azaldığı kimi, dövlətin keşişlər üzərindəki təsiri də azalmışdır. Dolayı olaraq, keşişlərin dövləti narahat etmək üçün həm gücləri, həm də həvələri azalmışdı.

Almaniyada Xristianlığı İslah Hərəkatını doğuran konfliktlər başlayıb, çox keçmədən bir tərəfdən o biri tərəfə bütün Avropanı əhatə etdiyi dövrdə, Roma kilsəsinin nüfuzu zəifləməyə başlamışdı. Yeni öyrədilənləri hər yerdə xalq son dərəcə bəyəniydi. Rəsmi nüfuza müdaxilə edərkən çoxluq bölünməçilik atəşini alovlandıran həmin böyük cəhdlər, bunları ortalığa yayırdı. Bu inancları öyrədən müəllimlər, rəsmi kilsəni müdafiə edən çox ilahiyyatçılara nəzərən, bəlkə başqa baxımlardan daha bilikli deyildilər; amma, elə görünür ki, kilsə tarixini və kilsə iqtidarına təməl olan düşüncə sisteminin kökünü və inkişafını, ümumilikdə daha yaxşı bilirdilər; o səbəbdən də, demək olar ki, hər konfliktdə kifayət qədər üstünlükləri olurdu. Yanaşmalarındakı sadəlik, davranışlarındakı səliqə-sahmanlılıq, onları öz keşişlərindən çoxunun uyğunsuz həyatını müqayisə edən xalq təbəqəsinə qəbul etdirirdi. Üstəlik bütün özünü sevdirmə və məzhəbə yeni adam qazanma hünərləri, onlarda rəqiblərindəkinə nəzərən daha yüksək həddə idi. O hünərlər ki, bunlardan kilsənin əzəmətli və mötəbər övladları, özləri üçün olduqca gərəksizdir deyə, neçə vaxtdır üz çevrilmişdir. Yeni öyrədiləni, bəzi şəxslər ağıla yatdığı üçün, bir çoxları yeniliyindən ötürü və daha da çoxu, rəsmi keşişlərə pis baxdıqları üçün

bəyənirdi. Lakin müqayisə qəbul etməyəcək qədər çox kimsənin gözüne, bu öyrədilənlər, demək olar ki, hər yerdə çoxluq kəndli ağzı və kobud olmasına qarşı, isti, istəklilə gözəl sözlərlə öyrədildikləri üçün şirin görünürdü.

Demək olar ki, hər yerdə yeni öyrədilənlərin uğuru elə böyük idi ki, bu dövrdə Roma Ali Şurası ilə təsadüfən araları yaxşı olmayan krallar; adi camaatın hörmətini və etibarını itirdiyi üçün, demək olar ki, heç bir müqavimət göstərməyən kilsəni, o öyrədilən vasitəsilə öz ölkələrində asanlıqla devirmək fərsəti tapdılar. Roma Ali Şurası, Almaniyanın şimal bölgələrindəki kiçik krallardan bəzilərinə kədərləndirmişdi. Ona görə, bu krallar, İslah Hərəkatını öz ölkələrində qəbul etmədilər. II Kristiern ilə Upsalın Troll baş yepiskopunun təzyiqi, Gustavua Vasaya, bunların ikisini birdən İsveçdən kənara atmaq imkanı verdi. Papa bu qəti sözlü hökmdarın və baş yepiskopun tərəfini tutdu; Gustavus Vasada, İsveçdə islah hərəkatını qəbul etməkdə çətinlik çəkmədi. Sonra səhv yanaşması səbəbindən İsveçdə olduğu kimi Danimarka da diksinilən hala gələn II Kristiern, Danimarka taxtından endirildi. Amma Papa hələ də onu himayə etmək istəyirdi. Onun yerinə taxta keçən Holsteinli Frederix, Gustavus Vasanı örnək götürərək Papadan qisas aldı. Bern və Zürixdə bir sıra keşişlər, hər zamankı qarışdırıcılıqlarının bir az daha böyüyü ilə bütün təriqəti heç nə edib diksinilən bir hala gətirməyə ehtiyac olmadan, buraların Papa ilə ayırdan bir problemin olmadığı yüksək idarəçilik mövqeləri, öz ətraflarına çox asan qəbul edirdilər.

İşlərin belə çətinləşdiyi dövrdə, papalıq şurası Fransanın və İspaniyanın (sonuncu o vaxtlar Almaniya imperatoru idi) güclü hökmdar ilə dostluğunu irəli aparmaq üçün cəhd edirdi. Çətinliklərlə və çox qan töksə də, onların yardımı ilə ölkələrində islah hərəkatının irəliləyişini nə tamamilə önləmək, nə də dayandırmaq mümkün oldu. İngiltərə kralının xətrini xoş etməyə belə şuranın istəyi var idi. Lakin daha böyük bir imperatoru, İspaniya kralı və Almaniya imperatoru V Çarlzı küsdürmədən buna, o dövrün şərtləri səbəbindən mümkünat yox idi. Dolaylı olaraq, çoxunu özü mənimsəməklə yanaşı, islah hərəkatı öyrədilənləri ortalıqda özünə yer etmiş olduğu üçün, VIII Henri, ölkəsindəki bütün keşiş evlərini zəbt etmək və katolik kilsəsinin nüfuzunu ortadan qaldırmaq imkanı tapdı. Daha irəli getmədiyi halda, islah hərəkatı qoruyucularını məmnun etdi. Oğlunun hakimiyyəti dövründə onlar, hökuməti ələ aldıkları üçün, VIII Henrinin başladığı işi heç bir çətinliyə məruz qalmadan tamamladılar.

Hökumətin zəif olduğu, xalq tərəfindən sevilmədiyi və elə də sağlam qurulmuş olmadığı üçün Şotlandiya kimi ölkələrdə islah hərəkatı,

yalnız kilsəni deyil, həmçinin kilsəni dəstəkləməyə qalxdığı üçün dövləti də devirəcək qədər güclü idi.

Avropanın müxtəlif ölkələrinə yayılmış islah hərəkatçıların aralarındakı bütün anlaşılmazlıqları yoluna qoyacaq və qarşı gəlinməyən güclə hamısını birdən ən doğru inancın qəti sərhədlərini çəkə biləcək, Roma Ali Şurası, bəzi ümumi kilsələr yığma məclisi kimi, bir ümumi məhkəməsi yox idi. Bundan ötrü, ölkənin birində islahat tərəfdəşləri, bir başqa ölkədəki din qardaşlarından, təsadüf nəticəsində müraciət edəcəkləri ortaq hakim olmadığı üçün, anlaşılmazlıq üzərində heç bir zaman qərara gəlinə bilinmir və aralarında bu tip bir çox anlaşılmazlıqlar çıxırdı. Vətəndaş cəmiyyətinin nizamını və səadətini ən çox maraqlandıran anlaşılmazlıqlar, kilsə idarəçiliyinə və kilsə arpalıqlarını təqdim etmə haqqına əlaqəli olanlar idi. Dolayısı ilə, bu konfliktlər, islah hərəkatı tərəfdəşləri arasındakı iki məzhəb firqəsini; Lutherci və Calvinici məzhəblərini meydana gətirdi. İslahatçı komandalar arasında təhsili və tədrisi indiyə qədər Avropanın hər hansı yerində rəsmən qəbul edilmiş məzhəblər təkcə bunlardır.

İngiltərə kilsəsi adı verilən təşkilatın tərəfdəşləri ilə birlikdə Luther tərəfdəşləri, yepiskopluq idarəçiliyini az-çox qorudular; keşişlər arasında rütbələr sırası qurdular; hökmdara, ölkələri ərazisindəki bütün yepiskopluq bölgələri üzərində və digər kardinallar məclisi arpalıqları üzərində istədikləri kimi istifadə haqqını verdilər; beləliklə, onu, kilsənin həqiqi başçısı etdilər. Yepiskopun, yepiskopluğu bölgəsindəki kiçik arpalıqları adam təyinetmə haqqını əlindən almadan, bu arpalıqların da, həm hökmdar tərəfindən, həm də ruhani şəxsiyyəti olmayan bütün digər gəlirlərin bölgüsü ilə məşğul olan tərəfindən təqdim olunması, haqqını qəbul etməkdən başqa, onun da tərəfdarı oldular. Bu üsul üzrə kilsə idarəçiliyi başlanğıca, sülhə, yaşam və nizama mülki hökmdara itaət etməyə tərəfdar idi. Hansı ölkədə olmasından asılı olmayaraq, bir dəfə kök salsa, orada heç bir sarsıntıya və ya daxili qarışıqlığa heç bir zaman imkan verməmişdir. Xüsusilə İngiltərə kilsəsi haqlı olaraq ideyaların söz qəbul etməyən doğruluğu ilə hər zaman dəyər qazanmışdır. Belə bir idarəçilik altında keşişlər, vəzifələrinin artımında xüsusilə təsiri olacağını hesab etdikləri hökmdara, saray əhatəsini təşkil edənlərə və ölkənin soylularına özlərini bəyəndirməyə çalışırdılar. Himayəçilər bəzən ən bayağı yaltaqlıq və başüstə deməklə yaltaqlandıqları hallar olurdu. Əksər hallarda, hörmətə layiq və elə olduğu üçün də ən hörmətli şəxslərin hörmətini qazandırması mümkün elmlərin hamısını öyrənməklə, faydalı və bəzək növündən öyrənmənin müxtəlif çeşidli qollarındakı bilikləri ilə; davranışlarındakı

tər-təmiz uca könüllülükklə, ürəkaçan danışımlarının ürəyə yaxınlığı ilə və o yola gətirilə bilinməyən qurma dindarlıqları ilə açıq şəkildə qınamaqla, yaltaqlanmağa çalışırdılar. Amma bu keşişlər yüksək təbəqəyə belə təsdiq edərkən, alt təbəqələr üzərindəki təsir və nüfuzlarını əldə saxlaya bilmə imkanlarını təmin etməyə meyillidirlər. Başçıları onları eşidər, onlara hörmət və etibar edər; amma tabeliklərində olanlar qarşısında, ciddi və mülayim öyrədilənləri özlərinə hücum etməyi uyğun hesab edən qara cahillərə qarşı, uğurla və bu cür dinləyiciləri inandıracaq formada müdafiə etməyi bir çox hallarda bacara bilmirlər.

Zuinglius və ya daha dəqiq desək, Kalvin tərəfdaşları, əksinə, kilsə təşkilatında imkan olduqca, hər mahalın əhalisinə öz rahiblərini seçmə haqqını verdilər; eyni zamanda, keşiş qrupu arasında tam bərabərlik qurdular. Qoyulan bu üsulun ilkin hissəsi qüvvədə qaldıqca, aydın olur ki, qarışıqlıqdan və çaxnaşmadan başqa, bir şey yaratmamışdır; keşişlər qədər, xalqın əxlaqını eyni dərəcədə pozmağa səbəb olmuşdur. O biri qisim isə, elə görünür ki, yalnızca əlverişli olan nəticələr vermişdir.

Rahiblərini seçmə hüququ əlində olduqca, hər mahalın xalqı, demək olar ki, hər zaman keşişlərin və ümumilikdə, o qrupun ən qarışdırıcı və ən müstəqil olanlarının təsiri altında hərəkət edirdi. Xalq tərəfindən edilən bu seçimlərdə keşişlərin böyük hissəsi, nüfuzlarını qorumaq üçün mövhümatçı oldular, yaxud özlərini mövhümatçı göstərdilər; xalq arasında mövhümatçılığı alovlandıraraq, demək olar ki, hər vaxt ən mövhümatçı namizədi üstün tutdular. Bir mahalda keşişin təyin olunması kimi ən kiçik bir məsələ, yalnız bir mahalda deyil, davaya qatılmaqdan nadir hallarda geri qalan qonşu mahallarda da, demək olar ki, hər zaman sərt bir çaxnaşmaya səbəb olurdu. Mahal, təsadüfən böyük bir şəhərdədirsə, bu səbəbdən bütün əhali iki yerə ayrılır; İsveçrə və Niderlanddakı şəhərlərin çoxunda olduğu kimi, təsadüfən o şəhər öz başına kiçik bir cümhuriyyət, ya da kiçik bir cümhuriyyətin mərkəzini və paytaxtını təşkil edirsə, çox kiçik bir anlaşılmazlıq, oradakı bütün o biri firqələrin düşmənliyini şiddətləndirməkdən əlavə, ardınca həm kilsə üçün yeni bir klerikalizm, həm də dövlət içində yeni bir pərakəndəlik yaratmaq riskini daşıyırdı. O səbəbdən, bu kiçik cümhuriyyətlərdə ictimai asayışı və sülhü qorumaq üçün çox keçməmiş yüksək idarəçilik instansiyası, bütün boşalmış arpaqlara adam yerləşdirmə hüququnu öz üzərinə almaq lüzumunu gördü. Hər hansı bir vaxtda belə yaşlılar məclisi əli ilə kilsə idarəçiliyi¹ fomasının qurulmuş olduğu ən geniş ölkə olan Şotlandiyada, gəlir idarə

¹ Presbyterian.

sərəncamçıları tərəfindən keşişliyi təqdim etmə hüquqları, həqiqətdə III Uilyam səltənəti başında, yaşlılar məclisi əli ilə idarə etmə əsasını qoyan qanunun tələbinə görə qüvvədən qaldırılmışdı. O qanun, heç olmazsa, hər mahaldakı xalq təbəqələrinə, öz rahiblərini seçmək hüququ verən qarşılığında çox kiçik bir haqq almaq hüququ verirdi. Bu qanunla qoyulan nizamın iyirmi iki il davam etməsinə icazə verildi. Lakin xalq tərəfindən daha bəyənən bu seçim tərzinin, demək olar ki, hər yerdə səbəb olduğu çaxnaşmadan və qarışıqlıqdan ötrü, bu nizam kraliça Annının 10-cu hakimiyyət ilindəki qanunların 12-ci bölümünün tələbinə görə qüvvədən qaldırıldı. Amma Şotlandiya kimi bir ölkədə, bir mahaldakı bir çaxnaşmanın, hökuməti kiçik bir dövlətdə olduğu qədər narahat etməsinə ehtimal yox idi. Kraliça Annın 10-cu hakimiyyət ilində qüvvəyə minən qanun, gəlir sərəncamçıları tərəfindən mahal keşişliyi təqdim etmə hüquqlarını yenidən geri gətirdi. Daha doğrusu, Şotlandiyada qanun, istisnasız olaraq, arpalığı, namizəd təyin etməyə səlahiyyətli olan gəlir sərəncamçısının göstərdiyi kimsəyə verməklə yanaşı, namizəd göstərilənə, mahalın kilsə məmurluğunu təqdim etmədən öncə, kilsə təşkilatı bəzən xalqın arasında qəti bir uyuşma olmasını istəyirdi. Bəzi vaxtlarda mahalın sülhü ilə bağlı heç olmasa yalandan narahat olaraq, uyuşma təmin olana qədər təyinatı gecikdirir. Şotlandiyanın istər keşişlərində, istər xalq arasında, köhnə mövhumatçı ruhdan nə qalmışdısa, onu başlıca davam etdirən səbəblər, bu uyuşmanı bəzən təmin etmək, daha çox da maneə olmaqla, qonşu keşişlərdən hər hansının başına kələk gəlmələri və bu kimi hallarda daha uğurlu kələk etmək üçün inkişaf etdirməyə çalışdıqları bəyənən hünərlərdir.

Kilsənin, yaşlılar məclisinin əli ilə idarəçilik formasının keşişlər arasında qurduğu bərabərlik; əvvəl, mövqe nüfuzu bərabərliyindən, yaxud kilsə vəzifəsi ilə əlaqədar bərabərlikdən; ikincisi, arpalıq bərabərliyindən ibarətdir. Yaşlılar məclisi vasitəsilə idarə edilən bütün kilsələrdə, mövqe nüfuzu bərabərliyi tam şəkildədir; arpalıq nöqtəyi-nəzərindən bərabərlik isə elə deyildir. Amma bir arpalıqla o biri arasındakı fərq, kiçik arpalıq sahibini belə, çoxluq daha yaxşı arpalığı əldə etmək üçün onu namizəd göstərəcək gəlir sərəncamçısına yaltaqlanıb, alçalmaya düşəcək qədər yaltaqlıq etməyə sövq edəcək mində bir həvəsləndirici əhəmiyyətdədir. Keşişlik təqdim etmə hüququnun rəsmi şəkildə tamamilə qəbul edildiyi, yaşlılar məclisi əli ilə idarə edilən kilsə təşkilatında rəsmi keşişlər, ümumilikdə daha təmiz və daha gözəl yollardan; bilikləriylə, düzgün yaşayışları və vəzifələrinə ürəkdən bağlılıq ilə canla-başla çalışaraq, rəhbərlərinin gözünə girməyə çalışırlar. Hətta namizəd göstərmək

səlahiyyəti olan gəlir sərəncamçıları, onların müstəqil xasiyyətli olduqlarından tez-tez şikayətlənirlər. Bunu, keçmiş lütfələrə qarşı nankorluq olaraq qiymətləndirməyə meyillidirlər. Amma çox seyrəkdir ki, bu tip, bəlkə daha başqa lütfələrin heç bir vaxt umulmayacağını bilməyin, təbii olaraq yaratdığı sərbəstlikdən başqa bir şey olsun. Niderland, Cenevrə, İsveçrə və Şotlandiyada yaşlılar məclisi əli ilə idarə edilən kilsənin keşişlərindən daha oxumuş, daha ədəbli, daha müstəqil düşüncəli və daha hörmət görən bir insan qrupuna, Avropada hər hansı bir yerində, çətin ki, rast gəlinər.

Kilsə arpalıqları hamısı bir-birinə, demək olar ki, bərabər olduqda, aralarında böyüyünün olması qəbul deyildir. Arpalıqlardakı bu orta vəziyyət, şübhəsiz, həddən artıq gedə bilsə də, bunun bir növ çox əlverişli nəticələri vardır. Az imkanlı bir adam, ancaq hər kəsə örnək olacaq təmiz bir əxlaqla hörmət qazana bilər. Yüngüllük və özündən razılıq kimi qüsurlar, onu istər-istəməz gülünc hala salar, əlavə olaraq, demək olar ki, xalq təbəqəsi qədər özünü pərişan edər. Bundan ötrü davranış tərzi olaraq, xalq təbəqəsinin ən çox hörmət etdiyi əxlaq sistemini izləmək məcburiyyətindədir. Öz mənfəətini və vəziyyətini güdərək, əldə etdiyi yaşayış forması ilə onların gözlərinə girər, sevgilərini qazanar. Vəziyyəti bir qədər bizimkinə yaxın olan, lakin daha yaxşı olması lazım olduğunu düşündüyümüz birinə, biz, təbii necə yaxşı ürəklə baxsaq, xalq təbəqəsi də ona elə baxar. Xalq təbəqəsinin yaxşı ürəkliyi, təbii onun yaxşı ürəkliyini hərəkətə gətirər. Onları yetişdirmək üçün qayğı göstərər; köməklərinə qaçar, onları rahat etdirmək üçün can atar. Özünə belə yaxınlıq göstərməyə meyilli şəxslərin qəti rəylərini belə pis qəbul etməz. Heç bir vaxt onlara varlı və bağlılanmış sərmayəsi bol kilsələrin lovğa böyüklərində çox tez-tez rast gəldiyimiz o yuxarıdan baxan, özündən razı davranışlarla hərəkət etməz. Elə o səbəbdəndir ki, hər hansı bir başqa rəsmi kilsənin keşişlərinə nəzərən, yaşlılar məclisi vasitəsilə idarə edilən kilsələrin keşişləri, xalq təbəqəsinin ruhlarını, bəlkə daha çox təsir altında qoyarlar. Üzərində təzyiq edilmədən, xalq təbəqəsinin, demək olar ki, tək adam qalmayacaq qədər, başdan-axıra rəsmi kilsəyə keçməsinə hər zaman, ancaq kilsənin yaşlılar məclisi vasitəsilə idarə edildiyi ölkələrdə rast gəlinir.

Kilsə arpalıqlarının çoxu adi ölkələrdə, bir kilsə arpalığına nəzərən universitetdə bir tribuna, ümumilikdə daha yaxşıdır. Belə təqdirdə, universitetlər, üzvlərini hər ölkədə elm adamlarının ən sıx sinfini meydana gətirən ölkə ruhanilərinin hamısı arasından seçilib ayrılı bilər. Kilsə arpalıqlarından çoxu gəlir baxımından, əksinə, daha önəmli olan

yerlərdə, univetsitetlərin seçilən elm adamlarından çoxunu, təbii olaraq özünə cəlb edər. Ümumilikdə, bunlar özlərinə bir kilsə mövqeyi təmin etməklə hörmət qazanan, təyin etməyə səlahiyyətli bir gəlir sərəncamçısı taparlar. Birinci halda, universitetlərin ölkədə tapıla biləcək ən seçilən elm adamları ilə dolduğunu görmək imkanı vardır. Digər halda, aralarında dəyərli adama və bu az saydakılara da qrupun ən gənc üzvləri arasında rast gəlmək mümkündür. Həm də bunların, qrupa çox fayda verməyə kifayət edən təcrübə və biliyi əldə etmələri qəbul olmadan çəkilib alınmaları ehtimalı vardır. Bay de Voltairein baxışına görə, elm aləmində hələ parıldamamış bir yezuit (katolik monaxı) olan rahib Porree, Fransada yaratdıqları oxunmağa dəyər, tək professor hesab edilirdi. Bu qədər parlaq elm adamları yetişirmiş bir ölkədə, bunlar içində yalnızca birinin bir universitetdə professor olması, bir qədər qərribə görünür. Məşhur Gassendi, həyatının başlanğıcında, Aix Universitetində professor idi. Yüksək bacarığının ilk işıqları üzə çıxanda, kilsəyə keçməklə özünü asanlıqla daha çox rahat, eyni zamanda, çalışmalarını davam etdirmək üçün daha əlverişli bir şərait təmin edə biləcəyi deyildi; o da həmin dəqiqə bu nəsihəti yerinə gətirdi. Bay de Voltarenin baxışına görə elə hesab edirəm ki, yalnız Fransaya deyil, bütün o biri katolik ölkələrinə də aid oluna bilər. Onların heç birində bir universitetdə professorluq edən, seçilən bir elm adamına, bəlkə, hüquq və tibb peşələrindəkilərdən başqa, çox nadir hallarda rast gəlirik. Hüquq və tibb, professorları kilsə tərəfindən onların çəkilib alınması ehtimalı olmayan peşələrdir. Roma kilsəsindən sonra, xristian aləmində ən zəngin və bağışlanmış sərmayəsi bol olan İngiltərə kilsəsidir. Belə olduğu üçün İngiltərədə universitetlərin ən yaxşı üzvlərini kilsə durmadan əllərindən almaqdadır və hər hansı katolik ölkəsində olduğu kimi, orada da, Avropadakı seçilən elm adamı deyə tanınıb fərqlənmiş, yaşlı bir kollec müəlliminə rast gəlmək çətindir. Cenevrədə, İsveçrənin Protestant mahallarında; Almaniyanın Protestant ölkələrində, Niderlandda, Şotlandiyada, İsveçdə və Danimarkada bu ölkələrin yetişdirdiyi ən seçilən elm adamlarının hamısı deyil, amma çoxu universitetlərinə professorluq etmişdir. O ölkələrdəki universitetlər, kilsənin bütün ən seçilən elm adamlarını davamlı olaraq əlindən almaqda idi.

Bu arada diqqəti cəlb edən o idi ki, şairləri, bir iki natiq ilə tarixçini xaric etməklə, həm Yunanıstan, həm Roma o biri seçilən elm adamlarından bir çoxu, görünüşə, ümumilikdə, ya fəlsəfə, ya natiqlik biliyi öyrədən, ya dövlət, ya da özəl müəllimlər imiş. Bu düşüncənin Lysias ilə Sokratın, Platon ilə Aristotelin dövründən, Plutarx ilə Epitektus, Suetonius ilə Quintilian dövrünə qədər doğru olduğu görünəcəkdir.

Həqiqətdə, hər hansı bir insanın, elmin müəyyən bir qolunu yaxşı qavraya bilməsi üçün ən təsirli yol, ona bunu ardı-arası kəsilmədən illərcə öyrətmə öhdəliliyini qəbul etdirməkdir. Özünü işə yarayan bir insan hesab edən isə, hər il eyni sahədə irəliləmək məcburiyyətində olduğu üçün, o dərsin bir neçə ildə hər cəhətini istər-istəməz yaxşıca öyrənir. Hər hansı müəyyən bir nöqtəsi üzərində bir ildə əldə etdiyi fikir tələsiyə gətirilibsə, o biri il, dərsləri arasında eyni mövzunu yenidən ələ aldığı zaman onu düzəltməsi daha mümkündür.

Yalnız bir elmlə məşğul olan insanın təbii işi qəti olaraq bir elmin müəllimliyini həyata keçirmək olduğu kimi; özünü, elmi və biliyi sağlam bir insan halına gətirməsi, ən çox ehtimallı tədris yolu da, bəlkə, yenə də budur.

Kilsə arpaqlarının belə olması, o ölkədə elm adamlarının çoxunu xalqa ən çox faydalı ola biləcəkləri işə çəkməyə və eyni zamanda, onları əldə etməyə güclərinin çatdığı təhsil, bəlkə, ən yaxşısını verməyə təbii formada vəsiti olur.

Onların biliklərini həm imkan daxilində möhkəmləndirmək, həm ola bildiyi qədər faydalı etmək meylini göstərir.

Hər bir rəsmi kilsənin, fərdi torpaqlardan formalaşacaq gəlirləri xaricində gəliri, diqqət olunmaya dəyər ki, dövlətin ümumi gəlirinin, beləliklə, dövlətin müdafiəsindən çox fərqli olan bir məqsədə yönəldilmiş bir qoludur. Məsələn, “desyatın”, torpaq sahiblərinin əlindən dövlət müdafiəsinə əks halda təmin edə biləcəkləri qədər geniş yardım təmin etmələrini mümkün olan, həqiqi bir ərazi vergisidir. Amma bütün böyük kral dövlətlərində, dövlət ehtiyaclarını qarşılamağı lazım gələn yeganə və real maliyyə mənbəyi torpaq gəliridir. Bu mənbədən kilsəyə nə qədər çox verilsə, dövlətə, məlumdur ki, o qədər az verilə bilər. Qəti bir qayda olaraq ortaya qoyula bilər ki, ya bir tərəfdən hökmdar, ya digər tərəfdən xalq istər-istəməz o qədər yoxsuldursa və hər halda dövlətin özünü müdafiə etmədə o qədər güclü olması lazımdır. Bir neçə Protestant ölkəsində, xüsusilə İsveçrənin bütün Protestant mahallarında, əvvəldən katolik kilsəsinə aid olan gəlirin; desyatınlarla kilsə torpaqlarının; həm rəsmi keşişlərə kifayət edən əməkhaqqı verilməyə, həm də üstünə bir az əlavə ilə, yaxud heç bir əlavə olmadan, dövlətin bütün digər xərclərini qarşılamağa kifayət edən bir maliyyə mənbəyi olduğu aydınlaşmışdır. Bu maliyyə mənbəyindən edilən qənaətlərlə, ümumilikdə, qüdrətli Bern mahalının ali idarə məhkəmələri, bir hissəsi dövlət xəzinəsinə qoyulmuş, bir hissəsi də Avropanın borclu olan müxtəlif millətlərinin, başlıca olaraq, Fransa və İngiltərənin dövlət fondu adlandırılan qiymətli kağızlarına qoyulmuş, bir neçə milyon olduğu təxmin edilən, çox böyük bir pul

toplanılmışdır. Həm Bern kilsəsinin, həm də başqa Protestant mahalı kilsəsinin dövlətə başa gələn bütün xərclərin nə qədər ola biləcəyini bilmirəm. Daha doğrusu, bir hesabdən görünür ki, 1755-ci ildə tarlalarıyla zəmiləri, ya da kilsə torpaqları və mülklərinin, yaxud qaldıqları evlərin icarə haqları daxil olmaqla, Şotlandiya kilsəsi keşişlərinin bütün gəlirləri, insafılı bir hesablamaya əsasən edilən təxminlə, cəmi 68. 514 ingiis lirəsi 1 şilinq 5,1/12 penidir. Bu orta hesab edilən gəlir, doqquz yüz qırx dörd rahibə yaxşı dolanışiq təmin edər. Zaman-zaman kilsələrin və rahib mülklərinin inşası və təmiri üçün xərcləmələri də əhatə etməklə, kilsə təşkilatının bütün xəclərinin ildə 80-85 min lirəni keçdiyi hesab edilə bilməz. Xristian aləminin ən varlı kilsəsi; böyük xalq qrupları arasında inanc birliyi, ibadət cəhdlərini, nizam fikrini, dürüstlüyü və təmiz əxlaqı, bu pul ödənişləri qıt olan Şotlandiya kilsəsinə görə daha yaxşı davam etdirmir. Rəsmi bir kilsənin meydana gətirməsi düşünülə biləcək dini və mədəni bütün xeyirli nəticələri, o hər hansı bir başqası qədər tam olaraq meydana gətirməkdədir. Pul ödənişləri, ümumilikdə, Şotlandiya kilsəsindən üstün olmayan İsveçrə Protestant kilsələrinin çoxu, bu nəticələri daha irəli dərəcədə yaratmaqdadır. Protestant mahallarının çoxunda, “rəsmi kilsədənəm” deməyən kimsəyə rast gəlinə bilməz. Hər hansı bir şəxs, hər hansı bir başqa kilsədən olduğunu deyərsə, həqiqətdə, qanun onu mahaldan çıxmağa məcbur edər. Amma, bəlkə bir neçə şəxsdən başqa bütün xalq, keşiş sinfinin cəhdləriylə rəsmi kilsəyə əvvəlcədən yönəldilmiş olsaydı, belə sərt, daha doğrusu, belə əzici bir qanun bu kimi sərbəst ölkələrdə qəti şəkildə həyata keçirilə bilməzdi. Dolayı olaraq, bir Protestant ölkənin bir Katolik ölkə ilə təsadüfən birləşməsi səbəbindən, İsveçrənin, din dəyişdirmənin o qədər tam olmadığı bəzi yerlərində, hər iki din həm mənasız görülmüş, həm də qanunla qəbul edilmişdir.

Hər xidmətin lazımı qaydada yerinə yetirilməsi üçün, o xidmətin dəyəri və ya mükafatı elə görünür ki, xidmətin dəyərində əldən gəlidiyi qədər tam nisbətlanmış olması lazımdır. Hər hansı bir xidmətə verilən qiymət az olsa, orada çalışanların çoxunun dəyərsizliyindən, ya da çatışmazlığından zərər görməyə çox meyillidir. Haqq gərəyindən artıq isə xidmət, bunların ipə un sərməsindən və bekarçılığından tamamilə aslıdır. Peşəsi nə olursa-olsun, normal gəlirli bir şəxs digər normal gəlirlilər kimi yaşayıb, vaxtının çoxunu əylənmək, özündən razı olmaqla keçirməyin gərəkliliyini hesab edir. Bir keşişin bu tərzdə yaşaması, işinə bağlı vəzifələrdə istifadə olunması lazım gələn vaxtı sərf etdiyi kimi, bu vəzifələri uyğun gələn nüfuz və səlahiyyət ilə yerinə gətirməsinə imkan verəcək tək vasitə olan xarakter yaxşılığını, xalq təbəqəsinin gözündə, demək olar ki, sifira endirir.

IV Maddə

Hökmdarın şərəf və ləyaqətinin qorunması xərcləri haqqında

Hökmdar müxtəlif islahatları həyata keçirməsinin mümkünlüyünü təmin etmək üçün lazım olan ehtiyacdan başqa, ayrıca onun hörmətini və şərəfini dəstəklənməsi üçün müəyyən ehtiyaclar meydana gəlir. Bu ehtiyac həm cəmiyyətin müxtəlif inkişaf mərhələlərinə görə, həm də ayrı-ayrı hökumət idarə formalarına görə dəyişir.

Hörmət baxımından bir hökmdarın, rəiyyət qarşısında üstünlüyü, hər hansı bir zamanda hər hansı bir cümhuriyyətin¹ ən böyük mövqe sahibinin vətəndaşları yanında olan üstünlüklə müqayisədə daha çox olduğundan, hörmət göstərilməsi üçün daha böyük ehtiyaclar tələb olunur. Bir kralın saray çərçivəsində, kiçik bir cümhuriyyətin dövlət və ya bələdiyyə başçısına aid iqamətgaha nəzərən, təbii olaraq, daha çox təmtəraqlı olmasını gözləyirik.

Nəticə

İstər cəmiyyətin müdafiə olunması, istərsə də dövlətin ən yüksək mövqelərinin nüfuzunun qorunması bütün cəmiyyətin ümumi mənfəəti üçün həyata keçirilir. Başqa sözlə, ayrı-ayrı təbəqələrin, öz gücləri ilə bacardıqları qədər daha böyük miqyasda qoşulmalarıyla, bu ehtiyacların bütün cəmiyyətin köməyi ilə təmin edilməsi məqsəddəuyğundur. Hüquq bərabərliyi təminatı da, şübhəsiz, bütün cəmiyyətin mənfəəti üçün həyata keçirilməsinin vacib amil kimi qiymətləndirilə bilər. Ona görə də, bu ehtiyacın, bütün cəmiyyətin birgə köməyi ilə görülməsində qəbuledilməz bir şey yoxdur. Ancaq bu ehtiyaca səbəb olanlar, bu və ya digər şəkildə haqqı tapdalayaraq məhkəmələrdən güzəşt və imtiyaz istənilməsinə zəruri sayan şəxslərdir. Yenə də, bu imtiyazlardan birbaşa xeyir görənlər, hüquqları məhkəmələr vasitəsilə özlərinə verilən və yaxud geri qaytarılan şəxslərdir. Ona görə də, hüquq bərabərliyi təmin edilməsi, müxtəlif vəziyyətlərdə yarana biləcək ehtiyaca görə, bu bir-birindən ayrı iki tərəflərdən birinin, digərinin və ya hər ikisinin birgə yardım göstərməsilə, yəni məhkəmə xərcləri ilə çox əlverişli olaraq təmin edilə bilər. Bu

¹ Respublika.

xərcləri ödəməyə imkanı, ya da maliyyə vəsaiti olmayan günahkarlara hökm verilməsi istisna olmaqla bütün cəmiyyətin ümumi köməyinə müraciət etmək şansı ola bilməz.

Faydası yerli, ya da əyalətə aid olan (məsələn, hər hansı bir rayonun və ya kəndin polisi) yerli, yaxud əyalətə xas olan ehtiyaclar, yerli, ya da digər vasitələrlə ödənilməli və cəmiyyətin ümumi gəlirinə yük olmamalıdır. Faydası cəmiyyətin bir hissəsi ilə əhatələnən bir ehtiyacın təmin olunmasına bütün cəmiyyətin cəlb olunması qanun pozuntusudur.

Yolların salınması ehtiyacı, şübhəsiz, bütün cəmiyyətə fayda verir və bundan ötrü heç bir haqsızlıq olmadan, cəmiyyətin birgə yardımı ilə ödənilə bilər. Hər halda, bu ehtiyacın ən yaxın, yaxud dolayı yolla faydası, bir yerdən digərinə səyahət edənlərə, ya da mal daşıyanlara və bu malları istehlak edənlərədir.

Təhsil və din öyrədən qurumların təminatı da, yenə şübhəsiz, bütün cəmiyyətə faydalıdır; belə olduğu üçün də bütün cəmiyyətin birgə səyi ilə ödənilə bilər. Amma bu təminatın, hamısı bu şəkildə tədris və təhsildən birbaşa yararlananlara və ya bunlardan birinə, ya da digərinə sərf edənlərə düşünənlərin öz istəkləri ilə ödənilməsi, bəlkə də məqsədəuyğun olar, hətta bir az istifadə etmək kimi ola bilər.

Bütün cəmiyyət və ya qurumlar üçün lazımlı olan abadlıq işləri cəmiyyətin onlardan ən çox fayda görən müəyyən üzvlərinin köməyi ilə aparılmadıqda, qalan boşluq, əksər hallarda bütün cəmiyyətin birgə fəaliyyəti ilə doldurulmalıdır. Cəmiyyətin ümumi gəliri, cəmiyyəti müdafiə və dövlətin baş qərargahının hörmətliliyi ehtiyacını ödədikdən sonra, bir çox müəyyən edilmiş gəlir sahələrinin ehtiyaclarını ödəmək lazımdır. Bu ümumi gəlirin və ya təşkilatların gəlir mənbəyini, aşağıdakı hissədə açıqlamağa çalışacam.

II FƏSİL

CƏMIYYƏTİN, YAXUD DÖVLƏTİN GƏLİRLƏRİNİN ÜMUMİ MƏNBƏLƏRİ HAQQINDA

Həm cəmiyyətin müdafiə və dövlət strukturunun hörmətliliyini dəstəkləmək, həm də dövlət konstitusiyasının hər hansı müəyyən bir gəlirlə ödəmədiyi başqa lazımlı bütün hökumət ehtiyaclarını ödəməsi üçün lazım olan gəlir, ya (birincisi) hökmdar ya da dövlətə məxsus olan və xalqın gəlirinə söykənməyən bir maliyyə mənbəyindən, yaxud (ikincisi) xalqın gəlirindən əldə edilə bilər.

I hissə

Hökmdara, yaxud dövlətə olan gəlir və fondların vəsaitləri, mənbələri haqqında

Hökmdara və dövlətə məxsus olan maliyyə vəsaitləri, yaxud gəlir mənbələri, ya kapitaldan, torpaqdan ibarət ola bilər. Hər hansı bir kapital sahibi kimi, hökmdar özü də istifadə etmək və ya borc verməklə o kapitaldan bir gəlir əldə edə bilər. Gəliri, birinci halda mənfəət, digərində faizdir.

Bir tatar və ya ərəb qəbilə başçısının gəliri mənfəətdən ibarətdir. Həmin gəlir, əsasən baş çoban, ya da baş naxırçı olduğu, idarə edilməsinə özü nəzarət etdiyi mal-qaranın artırılmasından və südündən əldə olunur. Ancaq kral idarəsi altındakı bir dövlətdə, cəmiyyətin gəlirinin əsas hissəsinin hər hansı bir zamanda mənfəətdən ibarət formalaşdığı, mülki hökumətin, hətta ən köhnə və ən inkişaf etmiş halında da rast gəlinəndir.

Kiçik cümhuriyyətlərin, çox vaxt ticarətdən böyük gəlir əldə etməsi də istisna deyil. Deyilənlərə görə, Hamburq Cümhuriyyəti gəliri, bunu cəmiyyətə məxsus şərab zirzəmilərinin və əczaxanaların mənfəətindən əldə etmiş¹.

¹ Bax: *Memories concernant les Droits et Impositions en Europe*; I cild, səh. 73. Bu hesblama bir neçə il əvvəl Fransa maliyyəsinin inkişafı üçün uyğun olan tədbirlərin araşdırılmasında çalışdırılan komissiyadan yaralanmaq üçün sarayın göstərişi ilə hazırlanmışdır. Səkkiz səhifəlik forma halında düzəldilən 3 cildəndən ibarət fransız vergilərinə dair açıqlamalar tamamilə sənədlərə əsaslanıb. Başqa Avropa millətlərinin

Hökmdarı şərab ticarəti ilə və əcazılıqla məşğul olmağa vaxt tapan dövlət, çox da böyük olmaya bilər. Daha böyük dövlətlər özlərinə bir bank mənfəəti, bir gəlir mənbəyi yaratmışdır. İstər Hamburqda, istərsə də Venesiya ilə Amsterdamda da belə olmuşdur. Hətta bəziləri belə əldə edilən bir gəlirin Böyük Britaniya imperiyası kimi bir imperiyaya yaraşmadığı düşüncəsindədir. Adi kapitalı on milyon yeddi yüz səksən min funt hesabıyla İngiltərə bankı xalis gəlirin, maya dəyəri çıxıldıqdan sonra beş yüz doxsan iki min doqquz yüz ingilis funtu olduğu söylənir. Deyilənə görə, hökumət, bu kapitalı üç faizlə borc ala bilər və bankın idarəsini öz əlinə almaqla, iki yüz altmış doqquz min beş yüz lirə xalis gəlir əldə edə bilər. Belə iqtisadi nailiyyətin əldə edilməsi üçün Venesiya və Amsterdamın varlıları kimi, gözüaçıq, xəsis varlıların idarəsi təcrübələrə əsasən bildiyimə görə, mümkün deyil. Ancaq İngiltərə hökuməti kimi, vəziyyətləri nə cür olmasından asılı olmayaraq, qənaətcilliklə tanınmamış, sülh dövründə başlıca olaraq kral idarəsi tənbəl və israfçı formada davranmış, müharibə dövründə də dayanmadan talanla məşğul olmuş bir hökumətin əlinə belə bir idarənin verilib-verilməyəcəyi sual doğurur.

Poçt idarəsi, həqiqətən bir sahibkarlıq formasıdır. Ayrı-ayrı dairələrin quruluşu, gərəkli atların və ya arabaların satın alınması, ya da icarəyə verilməsi xərclərini hökumət nağd olaraq verir, daşınan əşyalar üzərindəki bu xərcləri böyük bir mənfəətlə geri alır. Mənə elə gəlir ki, hər cür hökumətin bacarıqla idarə etdiyi sahibkarlıq forması, bəlkə də budur. İşin bilinməyən və anlaşılmayan bir tərəfi yoxdur. Həsilat həm sığortalanıb, həm də tezliklə ələ keçir.

Bununla birlikdə, hökmdarlar bir neçə dəfə iqtisadi islahatlar aparmış və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində azad sahibkar kimi at oynadaraq, sərvətlərini qat-qat artırmaq istəmişlər. Əksər hallarda uğur qazanmamışlar. Hökmdarların işlərinin həmişə israfçılıqla idarə edilməsi, nailiyyət qazanmağı mümkünsüz edir. Bir hökmdarın adamları, öz hökmdarlarının zənginliyini bitib-tükənməz sayıb, satın aldıkları qiyməti hesablamazlar, satdıqları qiymətə və onun mallarını bir yerdən digərinə hansı vasitə ilə daşdıqlarına fikir verməzlər. Bu adamlar əksər hallarda hökmdarlara xas olan bədxərclik içində yaşayırlar, hətta bəzən bu bədxərcliklə yanaşı hesablarını əlverişli şəkildə yoluna qoyaraq, hökmdarlara xas sərvətlərə malik olurlar. Makyavelin bizə anlatdığına görə, heç də

---

vergiləri haqqında danışılanlar başqa-başqa hökmdarlar səviyyəsində Frana səfirlərinin əldə etdikləri sənədlərdən toplanmışdır. Daha qısdır və ola bilər ki, fransız vergilərinə aid açıqlamalar qədər düzgün olmasın.

bacarıqsız bir hökmdar olmayan Lorenzonun adamları, onun ticarətini bu cür davam etdirirdilər. Onların gözlənilməz gedişi nəticəsində özünün girdiyi borcu, Floransa Cümhuriyyəti bir neçə dəfə ödəmək məcburiyyətində qaldı. Bundan ötrü ticarətdən, borclu olduğu işdən əl çəkib, ömrünün sonuna qədər həm o sərvətdən yerdə qalanını, həm də dövlət gəlirini, mövqeyinə daha yaraşan ehtiyaclar uğrunda xərcləməyi qərara aldı.

Elə görünür ki, tacir xüsusiyyəti ilə hökmdar xüsusiyyətindən daha çox bir-biriləri ilə razılaşmaq bilməyən iki yaxınlıq yoxdur. İngilis və Şərqi Hind Müttəfiqliyinin tacirlik cəhdi onu çox pis bir hökmdar edir, hökmran olmaq cəhdi elə görünür ki, çox pis tacirliyə gətirib çıxarır. Yalnız tacir olaraq qaldığında, ticarətini uğurla inkişaf etdirib, qazandıqdan pay sahiblərinə müəyyən məbləğ ödəyə bilirdi. Deyilənlərə görə, başlanğıcda üç milyon ingilis funtundan da çox gəlirlə, hökmdar olandan bəri üzləşdiyi müflislikdən qurtarmaq üçün, hökumətin yardımına əlaçmaq məcburiyyətində qalmışdır. Müttəfiqliyin əvvəlki illərində, Hindistandakı məmurlar özlərini tacir katibi olaraq sayırdılar, indiki halda isə, bu məmurlar özlərini hökmdarın vəkilləri hesab edirlər.

Bəzi dövlətlər, cəmiyyətin gəlirlərinin bir hissəsini, kapital qazancı olduğu qədər, pul faizi ilə də əldə edə bilər. Dövlət hər hansı bir sərvətini tədarük edibse, o sərvətin bir hissəsini ya başqa dövlətlərə, ya da öz vətəndaşlarına borc verə bilər.

Berne Kantonu, xəzinəsinin bir hissəsini xarici dövlətə borc verməklə, yəni onu Avropanın borclu olan müxtəlif millətlərinin, xüsusilə Fransa ilə İngiltərənin fond birjalarına yatıraraq, böyük məbləğdə gəlir əldə etməkdədir. Həmin gəlirin təhlükəsizliyi, əvvəl alınmış səhmlərin sağlamlığına, ya da bunları tərtib edən hökumətin xoş niyyətinə, ikincisi, borclu millətlə arasındakı sülhün davamlılığına bağlıdır. Müharibə vəziyyətində borclu millətin ən başlıca toqquşma nöqtəsi, borclu tərəfin pullarını mənimsəməsi ola bilər. Xarici dövlətlərə bu borc pulvermə siyasəti, bildiymə görə Bern Kantonuna məxsusdur.

Hamburq şəhəri¹ ictimai girov mərkəzi kimi bir şey qurmuşdur. Mərkəz, dövlət qurumlarına girov qarşılığında altı faizlə borc pul verir. Bu faiz mərkəzi və ya lombard (daşdığı adla), deyilənlərə görə, dövlətə yüz əlli min kron məbləğində gəlir gətirmişdir ki, kron dörd şiling altı penni hesab edilərsə bu 33. 750 ingilis funtu qədərdir.

¹ Bax: Memories concernat les Droits et Impositions en Europe. Cild I. səh. 73.

Pensilvaniya hökuməti, heç bir sərvət tədarük etmədən, dövlət qurumlarına sırf pul deyil, pul qarşılığında bir şeyi borc vermək üçün bir üsul icad etdi. Üzərindəki tarixdən on beş il sonra qarşılığı ödənərək geri alınıb, səhm kimi əldən-ələ yayıla biləcək və əyalət əhalisinin birindən digərinə ödəmələrdə, qəbulu məcbur olan qanuni bir pul olduğu Parlamentin qərarı ilə elan edildi, sənəd kimi kredit məktublarını, xüsusi şəxslərə, faizlə və dəyərinin iki qatı qarşılığında ərazi zəmin qoymaqla borc verdi, beləcə, o hesablanıla bilinən və hökumətin həmişəki xərclərinin hamısı, demək olar ki, təxminən 4500 ingilis funtu qədər illik xərcin ödənilməsində işə yarayan orta məbləğdə gəlir əldə etdi. Bu cür üsulun uğur qazanması, üç ayrı amillə əlaqədardır; birincisi, qızıl və gümüş pulla bərabər, bir başqa ticarət vasitəsinə qarşı bir sistem olması və ya satın almaq üçün, qızıl və gümüş pulların çoxunun xaricə göndərilərək əldə edilə bilinməyəcək miqdarda istehlak mallarına qarşı bir sistem olması, ikincisi, bu üsuldən yararlanan hökumətin nüfuzunun olması, üçüncüsü, sənəd formasından, kredit paketləri olmadığı təqdirdə oradakı tədavül işini inkişaf etdirmək üçün lazım olan qızıl və gümüş pulun dəyəri miqdarı müəyyən olunmasıdır. Kredit paketlərinin dəyəri miqdarını keçməmək şərtilə bu üsuldən bir neçə Amerika müstəmləkələri istifadə edilə, lakin bu üsul onlara asanlıqdan daha çox çətinlik yaratmışdır.

Yenə də, kapitalın və kreditin mahiyyətə tərəddüdü və uzunmüddətli olmaması, bunları hökumətə güvən və etibar qazandıra biləcək tək vasitənin, o sağlam, dəyişməz və sürətli gələn gəlirin mənbələri olaraq müdafiə edilməsi əlverişsiz olar. Çobanlıq vəziyyətindən irəli gəlmiş heç bir böyük xalqın hökuməti, ümumi gəlirin çoxunu, elə görünür ki, heç bir vaxt bu kimi mənbələrdən əldə etməyib.

Torpaq, mahiyyətə daha dəyişməz və uzunmüddətli bir varlıqdır. Ona görə, cəmiyyət ərazisinin gəliri, çobanlıq vəziyyətindən çox irəli getmiş əksər böyük xalqların ümumi gəlirinin əsas mənbəyi olmuşdur. Antik Yunan və İtaliya dövlətləri, dövlətin əsas təlabatını ödəyən gəlirin çoxunu, uzun zaman, əhalinin ərazisinin məhsulundan və gəlirindən əldə etmişdir. Avropanın əvvəlki hökmdarlarının gəlirinin çoxu, əksər hallarda əhaliyə məxsus ərazinin rentasından ibarət olmuşdur.

Müasir dövrdə, bütün böyük dövlətlərin lazımlı xərcləri formalaşdıran iki əsas səbəb, müharibə və müharibəyə hazırlıqdır. Ancaq Antik Yunan və İtaliya dövlətlərində, hər vətəndaş, həm xidmət göstərən, həm də xidmətə hazırlanan əsgər idi. Buna görə də, bu hər iki vəziyyət dövlət üçün o qədər də önəmli hər hansı xərclərə yol açmazdı. Belə bir ərazi

mülkünün rentası hökumətin bütün başqa ehtiyaclarının ödənilməsinə kifayət edirdi.

Avropanın köhnə kral idarələrində, zamanın adət və ənənələri, böyük insan ordusunu müharibə üçün hazırlayırdı. Hərbi xidmətə getdiklərində, bunların, hökmdara yeni bir xərc yükləmədən, feodalizm adətlərinə əsasən xərcləri ya özlərinə, ya da birbaşa tabe olduqları mətbuaya¹ aid olmaq şərtilə qidalanmaları lazım gəlirdi. Hökumətin digər təminatının böyük hissəsi çox zəif idi. Daha əvvəl göstərildiyi kimi, hüquq idarəsi bir məsrəf təhlükəsi olacaq yerdə, bir gəlir mənbəyi idi. Ölkə iqtisadiyyatına lazım olan körpülərin, yolların və başqa abadlıq işlərinin yerinə yetirilməsi üçün, kənd əhalisinin taxıl yığımından əvvəl və sonra işləməsi yetərli miqdarda bir maliyyə qaynağı hesab edilirdi. O vaxtlar hökmdarın başlıca ehtiyacı, belə görünür ki, yalnız ailəsinin və övladlarının dolanışığından ibarət idi. Bu səbəbdən hökmdarın ailəsi daxilindəki məmurlar, o zamanlarda dövlətin yüksək məmurları idi. Xəzinə naziri, onun gəlirini toplayırdı. Mətbuat katibi ilə saray naziri, onun ev ehtiyaclarına baxırdı. Tövlələrin təmizliyinə, mühafizəçilərə və çavuşlara baxırdı. Evləri başdan-başa müdafiə qalaları kimi tikilirdi. Bu evlərin və ya qalaların mühafizəçiləri əsgərlər təyin olunurdular. Sülh dövründə qidalanması lazım gələn əsgərlər, görünüşə görə bunlardan ibarət idi.

Bu şərtlər daxilində böyük ərazi mülkünün rentası, fəvqəladə hallarda gərəkli hökumət məsrəfini tamamilə ödəyə bilirdi.

Avropanın bir çox sivil krallıqlarının indiki vəziyyətində, tək bir şəxs olduğu təqdirdə istifadəsinə zəmin yaranan və istifadə edilən bütün ərazinin rentası, bəlkə də, sülh dövründə əhalidən topladıqları adi gəlir² qədər pul tutar. Məsələn, Böyük Britaniyanın həm il ərzindəki cari xərclərin qarşılınması, həm əhalinin borclarının faizinin ödənməsi və o borcların bir hissəsinin ödənməsi lazım gələn məbləğlə birlikdə olmaq şərtilə, adi gəliri ildə on milyondan çox tutur. Ancaq hər funta dörd şiling olan ərazi vergisi, ildə heç iki milyon deyil. Ərazi vergisi deyilən bu vergi İngiltərənin həm bütün ərazisinin, həm də bütün evlərinin gəlirinin və (əhaliyə borc verilən ya da torpağın əkilib biçilməsində əkin xərci olaraq istifadə edilən hissəsi istisna olmaqla) bütün kapitalın faizinin beşdə biri qədərdir. Bu vergi hasilatının çox vacib bir parçası, evlərin gəlirindən və kapitalından meydana gəlir. Məsələn, London şəhərinin hər funta dörd

¹ Feodala.

² Adi gəlir: ingiliscə mətnə "ordinary revenue".

şiling olan ərazi vergisi, 123. 339 ingilis funtu 6 şiling 7 penni; Westminster şəhərindəki 63. 092 ingilis funtu 1 şiling 5 penni; Whitehall və St. James saraylarındakı 30. 754 funt 6 şiling 3 pennidir. Ərazi vergisinin bir hissəsi, eyni şəkildə, kral ölkəsinin başqa şəhərlərlə şəhər statusuna sahib qəsəbələrdən alınır və demək olar ki, hamısı ya evləri gəlirindən, ya da mövcud olan ticarət dövriyyəsinin və kapitalın faizindən ibarət olan məbləğdən təşkil olunur. Bundan ötrü, Böyük Britaniyanın ərazi vergisinin hesablanmasına əsasən, bütün torpaqların, bütün evlərin gəlirindən və (əhaliyə borc verilən və yaxud əkində istifadə olunanların bir qismi istisna olmaqla) bütün kapitalın faizindən meydana gələn bütün gəlirlərin cəmi, ildə on milyon İngilis funtunu, yəni, hökumətin xalqdan sülh dövründə topladığı adi gəliri ötüb keçməz. Böyük Britaniyada ərazi vergisinin dəyəri, deyilənlərə görə, hər nə qədər bir neçə kənd və şəhərlərdə real dəyərə yaxındırsa, kral ölkəsi bir bütöv olaraq düşünüləndə, şübhəsiz o dəyərdən çox aşağıdır. Evlərin gəliri və kapitalın faizi xaricində çoxları bu gəliri, iyirmi milyon həcmində hesablamışlar.

Bu çox gözəl mülahizədir və anladığıma görə, həqiqətdən aşağı olması ehtimalı qədər, yuxarı olması ehtimalı var. Ancaq, indiki əkin-biçin vəziyyəti ilə, Böyük Britaniya ərazisi ildə iyirmi milyondan çox gəlir gətirmirsə, hamısı bir şəxsin malı olub, onun vəkillərinin və adamlarının israfçı, bahalı və yorucu idarəsinə verildikdə, bu gəlirin yarısını, çox böyük ehtimalla dördə birini, asanlıqla əldə edə bilmərik. İndi Böyük Britaniyada əhaliyə məxsus ərazi, şəxsi mülk olduğu təqdirdə, bunlardan alınan gəlirin dördə birini gətirə bilmir. Əhaliyə məxsus ərazinin daha geniş olması halında bunların tamamilə pis idarə edilməsi ehtimal olunur.

Xalqın ərazidən əldə etdiyi gəlir, torpağın gəliri miqdarında deyil, məhsulu miqdarındadır. Toxumluq üçün ayrılanları kənara qoysaq, hər ölkənin torpağının illik məhsulu, hər il ya əhali tərəfindən istehlak olunur, ya da istehlak olunacaq bir başqa şeylə mübadilə edilir. Əks təqdirdə torpaq məhsulunun gözləniləndən aşağı olması, əhəlinin gəlirini və torpaq sahiblərinin gəlirini azaldır.

Ərazi gəlirinin, yəni məhsulun torpaq sahibinə məxsus olan qisminin, Böyük Britaniyanın, demək olar ki, heç bir məhsulun üçdə birindən çox olmasına rast gəlinmir. Əkinçilik daxilində ildə on milyon ingilis funtu gəlir gətirən ərazi, bir başqasında iyirmi milyon gəlir gətirərsə, gəlir hər iki halda məhsulun üçdə biri hesab olunduğundan, torpaq sahiblərinin gəliri, əks təqdirdə mümkün olabiləcək gəlirlə müqayisədə ildə yalnız on milyon əksik olur.

Ölkə əhalisi, ildə otuz milyonunu (hər toxumluq düşünüləndən sonra qalan miqdar) müxtəlif təbəqənin insanlarındakı mümkün olan yaşayış tərzinə görə qidalandıra biləcəyi əhali sayı qədər az olur.

İndi Avropada əhalinin gəlirinin çoxunu dövlətin mülkü hesab olunan ərazinin rentasından əldə edən, heç bir sivil dövlət yoxdur, lakin Avropanın bütün böyük krallıqlarında, hökmdara aid olan bir çox geniş torpaq sahələri hələ də vardır. Bunlar əsasən meşəliklərdir, bəzi vaxtlar elə meşəliklər ki, bir neçə kilometr yol getsənizdə tək-tük ağaclarla rastlaşarsınız. İstər məhsul, istərsə də ərazi baxımından birbaşa torpaq itirilməsi. . .

Avropanın hər bir böyük krallığında hökmdara məxsus torpaqların satılması çox gəlir gətirir. Bu pullar əhalinin borclarının ödənilməsinə ayrılarsa, o ərazinin gətirə bildiyindən daha çox gəliri girovdan qurtarar. Çox gözəl abadlaşdırılmış və satış əsnasında, çox asan renta gətirən ərazinin, otuzillik gəliri qarşılığında satılan ölkələrdə abadlaşdırılmamış, işlənməmiş və aşağı gəlirli əhaliyə məxsus ərazinin qırx, əlli və ya altmışillik gəliri qiymətinə satılması gözləniləndir. Hökmdar bu yüksək qiymət qarşılığında, girovdan qurtaracağı gəlirdən dərhal yararlı ola bilər. Bir neçə il keçməklə, hökmdar bir başqa gəlir də əldə edə bilər. Xüsusi mülkiyyət formasına gəldikdə, hökmdara aid ərazi bir neçə il ərzində yaxşıca abadlaşdırılır. Bunların məhsulunun artması, əhalinin gəlirini və istehlakını çoxaldaraq ölkə nüfuzunu artırır. Hökmdarın gömrük və istehlak rüsumlarından əldə etdiyi gəlir isə, əhalinin istehlakı artmaqla istər-istəməz artır.

Hər hansı bir sivil krallıqda, hökmdarın əhaliyə məxsus ərazidən əldə etdiyi gəlir, təkbaşına əhaliyə heç bir yük olmur kimi görünə bilər, lakin gerçəkdə cəmiyyətə birbaşa yük olur. Hər vəziyyətdə, hökmdarın bu gəlirinin yerinə, bərabər bir başqa gəlir gəlir, ərazini xalq arasında bölüşmək cəmiyyətin xeyrinə olar. Bu isə, ərazini açıq satışa çıxarmaqdan daha yaxşı həyata keçirilə bilər.

Böyük və sivil bir krallıqda, hökmdara aid ərazinin, ancaq zövq və göstərişə ayrılmış torpaqlar, parklar, bağçalar və s. heç vaxt gəlir mənbəyi deyil, məsrəf sayılan mülklər olduğu açıq-aşkar görünür.

Başqa sözlə desək, hökmdara və ya dövlətə məxsus ola biləcək iki gəlir mənbəyi, yəni əhaliyə məxsus kapital və ərazi, hər hansı böyük və sivil dövlətin gərəklı məsrəflərini ödəməyə həm yaraşmayan, həm də kifayət etməyən maliyyə qaynaqları olduqları üçün, bu məsrəfin böyük bir qismi, hökmdar və ya dövlət üçün əhali gəlirini yaratmaq üzrə, xalqın özəl gəlirlərinin bir parçası verilərək, bu və ya digər şəkildə belə vergilərlə ödəmək lazım gəlir.

II hissə

Vergilər haqqında

Bu araşdırmanın birinci kitabda göstərildiyi kimi, qurumların şəxsi gəliri üç ayrı qaynaqdan formalaşır, renta, mənfəət və tariflərdən. Hər vergi nəticədə bir-birindən fərqli bu üç cür gəlirin ya biri, ya digəri və yaxud ayırd edilməməklə hamısıyla ödənməlidir. İlk olaraq renta gətirməsi istənilən vergiləri, ikincisi, mənfəət gətirməsi istənilənləri, üçüncüsü, tariflərə uyğun gəlməsi istənilənləri, dördüncü olaraq, ayırd edilmədən şəxsi gəlirin başqa-başqa qaynaqların hər üçünə birdən uyğun gəlməsi istənilən vergiləri, gücümün çatdığı qədər yaxşı açıqlamağa çalışacağam. Bu dörd cür vergidən hər birinin ayrılıqda əsas götürülməsi, bu bölmənin ikinci hissəsini dörd maddəyə ayıracaq və onlardan üçü isə bir neçə bəndlərə bölünəcəkdir. Aşağıdakı verilənlərdən, bu vergilərin çoxunun sonda uyğun gəlmələri istənilən fondan və ya gəlir qaynağından ödənmədikləri görülməcəkdir.

Məlum olan vergilərin öyrənilməsinə başlanılmazdan əvvəl, ümumilikdə, bütün vergilər üzərində aşağıdakı dörd qanunu əsas götürmək lazımdır.

I. Hökumətin xərclərini ödəmək üçün hər bir vətəndaş öz gücünə, imkan daxilində ən yaxın miqdarda, yəni dövlətin himayəsində hər birinin yararlandığı gəlir miqdarında kömək etməlidir. Millətin hər bir fərdinin xərcləri ilə müqayisədə hökumət xərcləri, bir böyük mülkün bütün ortaqların sahibləri ilə müqayisədə hər birinin o mülkdəki qazancı müqabilində verməli olduğu idarəolunma məsrəflərinə bənzəyir. Vergidə bərabərlik və bərabərsizlik, bu əsas qanuna nəzarət olunub və ya olunmamasından asılıdır. Nəzərə alınmalıdır ki, yuxarıda qeyd edilən üç cür gəlirdən yalnız birinə uyğun gələn hər vergi, digər ikisinə təsir göstərməməsi, istə-istəməz bərabərliyə ziddir. Vergiləri araşdırarkən bu cür bərabərsizliklərə daha çox müraciət edəcəyəm. Əksər hallarda öz fikirlərimi müəyyən bir verginin təsir göstərdiyi şəxsi gəlirin məlum formasına bərabərsizliklə uyğun gəlməsindən yaranan bərabərsizliklə yekunlaşdıracağam.

II. Hər bir vətəndaşın ödəmək məcburiyyətində olduğu vergi qəti olmalı və zorakı olmamalıdır. Ödənmə vaxtı, ödənmə forması, ödəniləcək miqdar, hamısı əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş şəkildə olmalıdır. Əks təqdirdə, vergi verməli olan şəxsin, vergi ya artırılı bilər, ya da bu cür artma qorxusu sayəsində özünə bir hədiyyə və ya tez-tez bəxş qopara

bilən vergi məmurlarının təsiri altına salına bilər. Verginin mütləq olmaması xalqı arsız, ya da oğru deyilən, bir insan təbəqəsini arsızlığa meyilləndirir və oğurluğu asanlaşdırır. Hər bir vətəndaşın ödəməli olduğu məbləğin müəyyən olunması, vergi almada elə böyük əhəmiyyətli olan məsələdir ki, çox vacib bir bərabərsizliyin, zənnimcə bütün millətlərin təcrübələriylə müəyyən olunduğuna görə çox kiçik bir müəyyənsizliyin mənfi təsir göstərməsi qədər böyük bir fəsad yoxdur.

III. Hər bir vergini, ödəyiciyə ödəmənin uyğun gəlməsi üçün ən vacib zamanda, ya da formada hazırlanması lazımdır. Ərazinin, ya da evlərin kirayəsi üzərində bu cür icarələrin ödəndiyi vaxtda ödənilə bilən bir vergi, ödəyiciyə ödəmənin uyğun gəlməsi üçün ən vacib zamanda, ya da ödəyicidə ödəyəcək qədər maliyyə vəsaitinin tapılması mümkün olan zamanda hazırlanmalıdır.

Təmtəraqlı mallar növündən olan əşyalara qoyulan vergiləri ən sonda həmişə istehlakçı ödəyir. Əksər hallarda özünə sərf edən formada ödəyir. Onları, malları satın almağa ehtiyac duyduqca yavaş-yavaş ödəyir. Eyni zamanda, hər hansı bir şeyi satın alıb-almamaqda sərbəst olduğu üçün bu növ vergilər səbəbindən hər hansı bir vaxtda, hər hansı bir çıxılmaz vəziyyətə düşsə, məsuliyyəti özünün daşması lazım gəlir.

IV. Hər hansı bir vergi elə nizamlanmalıdır ki, xalqın cibindən dövlət xəzinəsinə verdiyi və ya aldığı miqdar həm imkan daxilində az olsun, həm də xalqın cibindən kənarında ola bildiyi qədər az müddət qalsın. Bir vergi xalqın cibindən dövlət xəzinəsinə gətirdiyindən də artığını bu dörd şəkildə ya əldə edilə bilər, ya da kənarında saxlaya bilər. Birincisi, verginin müəyyənləşdirilməsi maaşları vergi hasilatının böyük bir hissəsini üstələyə biləcək və aldıkları bəxşişlərlə xalq üzərinə əlavə bir vergi yükləyə biləcək olan çoxlu sayda məmura ehtiyac duyula bilər.

İkincisi, xalqın işləməsinin qarşısını alıb, onu bir çox şəxslərə dolanışq və iş təmin edə biləcək bir sıra məşğuliyyət qollarına müraciət etməkdən kənarlaşdırıla bilər. Xalqı ödəməyə məcbur edərkən, bir yandan xalqa daha asan ödəyə bilmə mümkünlüyü verə bilən maliyyə qaynaqlarından bir qismini, beləcə azaldıla və yaxud, bəlkə də, yox edilə bilər.

Üçüncüsü, vergidən yayınmağa cəhd edərək həbs olunan şəxslərin qarşılaşdıqları əmlak müsadirəsi və başqa cəzalar, bu kimi insanları məhv edə bilər, başqa yolla da, cəmiyyət onların kapitalını istifadə edərək əldə edə biləcəyi faydanı azalda bilər. Uzaqgörənliklə yanaşılmayan bir vergi insanın daxilində saxtakarlıq hissi oyadır. Lakin saxtakarlıq cəzalarının bu hisslə müqayisədə artması lazımdır. Hüququn bütün qəbul olunmuş normalarına zidd olaraq, qanun əvvəlcə qanunu pozmağı yada salır, sonra

özünü ona aludə edənləri cəzalandırır. Eyni zamanda, cərimənin bir çox hallarda, heç bir şübhə və qeyri-müəyyənlik qalmadan aydınlaşdırılması ehtiyacının olması səbəbindən, yəni günahı etmək üçün təxribata gedərək şiddətləndirir¹. Dördüncüsü, vergi toplayanların insanları bezdirən nəzarət və yoxlamaları qarşısına buraxmaqla, xalqı bir sıra lazımsız sıxıntı və üzüntü ilə qarşılaşdırır. Baxmayaraq ki, bunlar hamısı xərc hesab olunmur, lakin qeyd etdiyimiz üzüntülərdən azad olmaq üçün hər bir şəxsin razılaşaacağı məsrəflə eynilik təşkil etməklə ona bərabərdir. Beləliklə, bu dörd rüsumdan biri və ya digəri ilə, vergilərin xalqa yüklədiyi ağırlıq, hökmdara gətirdiyi fayda ilə nisbətdə daha çox olur.

Yuxarıda qeyd olunan ali qanun və qaydalarda açıq şəkildə sezilən ədalət və səmərəliliyə uyğun olaraq bütün xalqlar bunlara dəyər vermişlər. Öz şəxsi ayırdetmə güclərinə görə bütün xalqlar, vergilərini yolunu tapa bildikləri qədər bərabər tutmağa; ödənişin həm zaman, həm də rüsum dərəcəsi baxımından yüklü olduğu üçün, imkan daxilində tam və səmərəli şəkildə ödəməyə; hökmdara gətirdikləri gəlirə nisbətdə, xalqa imkan daxilində az yük olacaq hala gətirməyə çalışmışlar. Müxtəlif zamanlarda və müxtəlif ölkələrdə qanuni şəkildə olan vergilərdən, bəzilərinin aşağıda qısa şəkildə nəzərdən keçirilməsi, bu məsələdə xalqların səylərinin eyni dərəcədə səmərəli olmadığını göstərəcəkdir.

---

¹ Bax: Bəşər tarixinin qısa tanıtımları, səh. 474-dən başlayaraq sonrakı səhifələr.

I Maddə

Gəlir və renta vergiləri

Ərazinin rentasından alınan vergi, ya hər bir əraziyə sonradan dəyişdirilməmək məqsədilə, bəlli bir renta müəyyən edilərək, bəlli bir cədvələ uyğun olaraq qoyula bilər və ya vergi ərazinin real rentasındakı hər dəyişmə ilə dəyişər, əkin-biçinin inkişafı və ya itkisinə uyğun olaraq artıb-azala bilər. Hər bir sahədən sabit şəkildə müəyyən bir tarifə uyğun olaraq Böyük Britaniyadakına oxşar bir sahə vergisi, ilk dəfə tətbiq olunduğu zaman, tarazlığa uyğun olması, müəyyən zamandan bəri ölkənin ayrı-ayrı ərazilərinin kənd təsərrüfatında eyni olmayan inkişaf və ya etinasızlıq səviyyələrinə görə istər-istəməz bərabər şəkildə olmaz. İngiltərədə Villiam ilə Marinin 4-cü hakimiyyət illərindəki qanuna uyğun olaraq müxtəlif sahələrdə və administativ ərazilərdə ərazi vergisi şəkildə tutulan dəyər, ilk dəfə tətbiq olunduğu zamanda da bərabərliyə uyğun idi. Bilavasitə, bu vergi yuxarıda qeyd olunan dörd əsas qaydadan birincisinə bu nöqtəyi-nəzərdən uyğun olar. Digər üçü əsas qaydaya tamamilə uyğundur. Dəqiqlik baxımından əhəmiyyətlidir. Verginin və rentanın ödəmə vaxtı eyni olduğundan, öhdəlik sahibi üçün bundan daha əlverişli forma və hal olmaz. Hər halda real öhdəlikli torpaq sahibi olmaqla yanaşı, vergini bir çox hallarda nağd formada ödəyən kirayəçidir. Renta müəyyən bir şeylə əvəz şəkildə ödəndikdə, torpaq sahibi bunu kirayənin hesabından çıxmaq məcburiyyətindədir. Təxminən eyni gəliri gətirən hər hansı bir digər vergiyə qarşılıqlı və ya bərabər olaraq, bu vergi çox az sayda məmurla toplanır. Gəlirin artması ilə hər bir sahənin vergisi artmadığı üçün, torpaq sahibi ilə həyata keçirilən islahatlardan irəli gələn gəlirdə hökmdarın payı olmaz. Həqiqətdə, bu islahatlar bəzi hallarda o sahənin digər torpaq sahiblərinin borcunun ödənməsinə kömək olur. Amma bu səbəbdən bəlli bir mülkiyyətin vergisində bəzi hallarda yarana biləcək artım o qədər azdır ki, bu islahatlara maneə yaradacaq qədər torpaq məhsulunu necə olsa da, müəyyən olunmuş səviyyədən aşağı endirə bilməz. Həmin məhsulun miqdarını azaltmaq iqtidarında da olmaz. Xalqın çalışmasına maneə ola bilməz. Torpaq sahibini, qaçılması mümkün olmayan vergini ödəmə zəhmətindən başqa bir narahatsızlığa məruz qoymaz.

Lakin Böyük Britaniya bütün torpaqların ərazi vergisi ehtimallarına əsas tutulan dəyərin qiymətindəki qətiyyətlilikdən dolayı, torpaq sahibinin

əldə etdiyi qazanc, əsl verginin xüsusiyyəti ilə heç bir əlaqəsi olmayan bir sıra səbəblərdən meydana gəlmişdir.

Bu qazanc, qismən, ölkənin hər yerindəki böyük rifah sayəsində meydana gəlmişdir. Bu dəyər müəyyən edilməsindən bəri, Böyük Britaniyanın, demək olar ki, bütün mülkiyyət sahiblərinin gəliri sürətli şəkildə yüksəlmiş və sonradan, demək olar ki, heç düşməmişdir. Bu məqsədlə, torpaq sahiblərinin təxminən hamısı mülklərinin indiki gəlirinə görə ödəyəcək olduqları vergi ilə əvvəlki dəyər qiymətinə görə reallıqda ödəməkdə olduqları fərqi qazanmışlar. Ölkənin vəziyyəti başqa cür olduğuna uyğun olaraq, kənd təsərrüfatının pisləşməsi səbəbindən gəlirlər get-gedə düşməkdə olsaydı, torpaq sahiblərinin, demək olar ki, hamısı bu fərqi itirə bilərdilər. İslahatdan bəri işlərin normal gedişatı şəraitində, vergi qiymətindəki bu qətiyyətlilik torpaq sahibinin əməyinə imkan vermiş, hökmdarın zərərinə olmuşdur. İşlərin başqa cür gedişatı halında, bu dəyişməzliyin hökmdara faydası, torpaq sahibinə zərəri dəyə bilər.

Vergi pul şəklində ödənilməyi kimi, torpağa yatırılan dəyər də, pul olaraq müəyyən olunmuşdur. Bu dəyər qiyməti həyata keçirilənə kimi, gümüşün qiyməti təxminən eyni səviyyədə qalmış: nə çəkisi, nə də qatışıqlığı baxımından, sikkə standartında heç bir dəyişiklik olmamışdır. Amerika mədənlərinin kəşfindən iki yüz il əvvəl, aydın olduğu kimi gümüş dəyər tərkibinə uyğun olaraq yüksəlsəydi, dəyərin qiymət olaraq müəyyən olunmasında qətiyyətlilik, torpaq sahibinə çox ağır gələrdi. Həmin mədənlərin kəşfindən sonra, heç olmasa yüz il müddətində, şübhəsiz olaraq, gümüşün dəyəri aşağı ensəydi, hökmdar gəlirinin bu sahəsi, dəyər qiymətindəki eyni sərtlik səbəbindən çox azaldı. Ya eyni miqdar gümüşü; daha aşağı olan bir ad daşıyan pul vahidi halına endirmək və ya daha böyük bir ad daşıyan vahid halına yüksəltərək pul şəklində hər hansı bir əhəmiyyətli dəyişiklik həyata keçirilsəydi, misal olaraq, bir onça gümüşlə beş şiling iki penni bir ad daşıyan sikkələr kəsiləydi və ya, on şiling dörd penni həcmində ad daşıyan sikkələr kəsiləydi, bunun birinci halda mülk sahibinin gəlirinə, digərində isə hökmdarın gəlirinə zərəri olardı.

Bu məqsədlə, reallıqda olanlardan bir qədər fərqli şərtlər daxilində, qiymət təyin edilməsində belə qətiyyətlik və sərtlik, ya öhdəliyi olanlar üçün, ya da dövlət üçün böyük bir defisitlik yarada bilərdi. Amma yüz illər boyunca, indiki zamanda bu kimi şərtlərin meydana gəlməsi lazımdır. Düzü, bəşər övladının bütün digər kəşfləri kimi, imperatorluqların da özlər qədər sürətli olması qəsdilə nəzərdə tutulan hər üsul, yalnız bəzi hallarda deyil, bütün şərtlər altında əlverişli olmaq və ya

müvəqqəti, əsassız olan şərtlərə deyil, labüd və hər zaman eyni qalan şərtlərə uyğun olması lazımdır.

Fransada özlərinə iqtisadçılar adını verən müəyyən insanlar, bütün vergilər arasında ədalətə uyğun olaraq, ərazinin rentasından, rentanın hər dəyişməsi ilə dəyişən və ya təsərrüfatın inkişafına, yaxud geriləməsinə uyğun olaraq yüksək və ya aşağı formada bir vergi tutulmasını məsləhət edirlər. Onlar bütün vergilərin dolayısı ilə ərazinin rentasına təsir etdiyini; bunları ödəyəcək olan maliyyə mənbəyinə ekvivalent olaraq tətbiqi lazım olduğunu iddia edirlər. Bütün vergilərin, onları sonunda ödəyəcək olan maliyyə mənbəyinə imkan daxilində bərabər olması, şübhəsiz, doğrudur. Lakin bunların çox mahir olan nəzəriyyələrinə dəstək olduqları qarışıq arqumentlərin xoş olmayan mübahisəsinə daxil olmağın, sonunda ərazinin rentasına təsir edən vergilərin və nəticə etibarilə, bir başqa maliyyə mənbəyinə təsir edən vergilərin hansılar olduğu, aşağıdakı araşdırmada kifayət qədər ortalığa qoyulacaqdır.

Venedik ölkəsində əkinçilərə müqavilə ilə kirayəyə verilən təsərrüfat bütün ərazidən, rentanın onda birindən vergi alınır¹. Müqavilələr hər ildə maliyyə məmurları tərəfindən tutulan bir ümumi reyestrə qeyd oluna bilər. Torpaqlarını mülk sahibləri özləri istifadə etdiklərində, bunlara, ədalətli bir ehtimal hesablanaraq qiymət müəyyən olunur və özlərinə verginin beşdə biri qədər endirim tətbiq olunur. Bu şəkildə mülkiyyət sahibi bu cür ərazi üçün nəzərdə tutulan rentanın yüzdə onu əvəzinə, yalnız yüzdə səkkizini ödəyər.

Bu cür bir sahə vergisi, ekvivalentliyə, İngiltərənin sahə vergisinə daha uyğundur. Dəqiqliyi və möhkəmliyi, bəlkə də, onun qədər olmaya bilər; verginin tutulması forması bir çox hallarda, torpaq sahibini daha çox üzə bilər. Nəticə etibarilə, toplanması daha məsrəfli ola bilər. Amma bəlkə bu cür, bir idarəetmə sahəsi tapıla bilər ki, həm bu sərtliyi aradan qaldırar, həm də bu məsrəfi daha da azaldar.

Misal üçün, torpaq sahibi ilə kirayəçi, müqavilələrini bir ümumi reyestrə birlikdə keçirmək məcburiyyətində qalarlar. Müqavilə şərtlərindən hər hansı birinin gizlənməsinə, ya da yalnız bildirilməsinə görə, uyğun olaraq pul cərimələri tətbiq oluna bilər. Bu pul cərimələrindən bir hissəsi, iki tərəfdən birinin bu cür gizlənməsini və ya yalnız məlumatını bildirib, onu günahkar çıxardan digərinə ödənilməsi zaman, bunların ictimai gəlirinin haqqını xərcləmək məqsədilə birləşmələri, təsirli şəkildə

¹ Memoires concernant les Droits, s. 240, 241.

aradan qaldırılır. Müqavilənin bütün şərtləri, belə bir reyestrdən lazımınca öyrənilə bilər.

Bəzi torpaq sahibləri, kirayə haqqını qaldıracaqlarına, müqavilənin təzələnməsi üçün beh alırlar. Bir çox hallarda, bu üsul, dəyər ölçüsü olaraq daha çox olan, gələcəkdəki bir gəliri, nağd formada satan bir israfçının müraciət etdiyi bir üsuldür. Belə olduğu üçün lap zərərliyə. Bir çox hallarda, kirayəçinin əlindən kapitalının böyük bir hissəsini alır və bu səbəbdən torpaqdan istifadə etmə qabiliyyətini və marağını elə azaldır ki, kiçik bir kirayə haqqı ödəmək, kirayəçiyə, o biri halda daha böyük bir kirayə haqqı ödəməyə nəzərən daha çətin gələr. Onun əkib-biçmə imkanını azaldan şey, cəmiyyət gəlirinin ən önəmli hissəsi, əks halda müəyyən olunmuş səviyyədə istər-istəməz aşağıda olacaqdır. Bu cür behlərdən alınan vergi, adi gəlirdən alınan vergiyə görə daha çox ağırlaşdırılmaqla, ayrı-ayrı bütün maraqlı tərəflərin, belə ki, torpaq sahibinin, kirayəçinin, hökmdarın və bütün cəmiyyətin qiymətləndirilməsi qədər xeyrinə olmaqla, bu zərərli adət aradan qaldırılmalıdır.

Bəzi kirayə müqavilələri bütün müqavilə müddətinə, kirayəçinin müəyyən olan bir əkinçilik tərzini bəlli bir sıra nəzarətlərə şərt qoyar. Ümumilikdə torpaq sahibinin özünü üstün məlumatlı hesab etdiyindən irəli gələn bu şərt, həm pulsuz bir kirayə, yəni pul şəklində bir kirayə haqqı əvəzinə, xidmət şəklində bir kirayə haqqı sayılması lazımdır. Ümumilikdə bu üsul olan bu adətə maneə yaratmaq üçün, bu cür kirayə daha yüksək təyin edilə bilər və bu şəkildə, bundan pul ilə ödənilən adi kirayədən bir qədər daha yüksək vergi alınmalıdır.

Bəzi torpaq sahibləri, pul ilə ödənilən kirayə haqqı əvəzinə, eynilə əvəzi olan, şərab, yağ, buğda, quş, qoyun və s. istəyərlər. Yəni də başqaları xidmət şəklində kirayə haqqı istəyərlər. Bu cür kirayə haqlarının kirayə verənə olan zərəri, torpaq sahibinin təmin etdiyi fayda ilə müqayisə də daha çoxdur. Kirayəçinin cibindən çıxan və ya cibində qalan, torpaq sahibinin cibinə daxil olanla müqayisə də daha çoxdur. Bu cür kirayə haqlarının olduğu ölkədə, yaranma səviyyəsinə sərhədsiz olaraq bağlı olmaqla, kirayə verənlər yoxsul və haldan düşmüş kimidirlər. Bu cür kirayə haqlarına, eyni şəkildə, yüksək şəkildə dəyər verib, bilavasitə, bunlardan pul ilə ödənilən adi kirayə haqlarına görə bir qədər daha yüksək vergi alaraq, bütün cəmiyyət üçün zərərli bir adət, bəlkə də, yetərincə aradan qaldırılmalıdır.

Torpaq sahibi, bir hissə ərazini özü istifadə etməyə üstün tutduğu zaman, gəlirə, o səmtdəki əkinçilərlə sahə sahiblərinin neytral hökmünə əsaslanaraq dəyər verilməlidir və eynilə Venedik ölkəsində olduğu kimi,

sahibkar lehinə vergidən kiçik bir endirim həyata keçirilə bilər. Sərfəli olar ki, istifadə etdiyi ərazinin gəliri, müəyyən bir həcmi aşmasın, torpaq sahibinin, bir hissə ərazisini özünün əkib-biçməyə səy göstərilməsinin əhəmiyyəti vardır. Onun kapitalı, ümumilikdə, kirayəçinin kapitalından eynilə daha çoxdur və cəmiyyət daha az məlumata, daha böyük bir məhsul yetişdirə bilər. Torpaq sahibinin təcrübədən keçirməyə gücü çatır, ümumi götürdükdə buna istəyi vardır. Həddər yerə gedən tədqiqatlardan görəcəyi zərər çox olmaz. Uğurla nəticələnən, bütün ölkənin inkişafına və daha yaxşı şəkildə yetişdirilməsinə töhvəsini verir. Bununla belə, vergi endirilməsinin, onu bəlli bir yerədək əkib-biçməyə cəhd edilməsində əhəmiyyət kəsb edə bilər. Torpaq sahibləri əksər hallarda şəxsi ərazilərində əkinçiliklə məşğul olmağa həvəsləndirilərlərsə, ölkə (şəxsi gəlirləri sayəsində kapitalı imkan verdiyincə yaxşı şəkildə əkib-biçmək məcburiyyətində ağı başında və çalışqan kirayəçilər əvəzinə) tənbellər və yaramazlarla dolur. Bunların korlanmış idarəetməsi çox keçmədən əkib-biçməyi pisləşdirib torpağın illik məhsulunu azaldaraq həm sahibkarların gəlirini, həm də bütün cəmiyyətin gəlirinin ən önəmli hissəsini azaldar.

Bu formada bir idarəetmə sistemi, bu şəkildə bir vergini, öhdəlik sahibinin sıxılmasına səbəb ola biləcək hər hansı səviyyədəki bir qeyri-müəyyənlikdən belə də qurtara bilər. Eyni zamanda, ölkənin ümumi çiçəklənməsinə və səmərəli şəkildə əkilib-biçilməsinə daha qarışıq olacaq bir idarəetmənin və ya tədbirin torpağın alışılmış olan idarəetməsində yer almasına yaraya bilər.

Ərazinin rentasının dəyişməsi ilə əlaqədar verginin toplanması, həmişə, sabit bir dəyər qiymətinə görə nəzərdə tutulan bir verginin toplanması ilə müqayisədə bir qədər daha məsrəfli olar. Gərək ölkənin müxtəlif bölgələrində qurulması uyğun olacaq ayrı-ayrı reyestr öhdəlikləri nəticəsində, xərcdə istər-istəməz bir qədər artım olar. Amma bütün bunların məsrəfi daha orta səviyyədə olar və bu şəkildə bir vergidən asan şəkildə təmin oluna biləcək gəlirlə müqayisədə, daha əhəmiyyətsiz səviyyədə bir gəlir gətirilə bilən bir çox başqa vergilərin yığılmasında edilən məsrəfdən az ola bilər.

Bu cür dəyişən bir ərazi vergisinə qarşı həyata keçirilə biləcək ən önəmli etiraz, elə görülür ki, bunun torpağın islahına vura biləcəyi bir maneədir.

Məsrəfə qatılmayan hökmdar, torpağın islahından əldə edilən mənfəətə ortaqlıq olacaqsə, mülk sahibi çiçəklənməyə, şübhəsiz, daha yaxın ola bilər.

Mülk sahibinin islahə başlamasından öncə, hər iki tərəfdən bərabərlik üzrə seçilən o çevrədəki müəyyən sayda torpaq sahibi və əkinçinin əlavə hakimliyinə istinad edərək, torpaqlarının faktiki dəyərini maliyyə məmurları ilə birlikdə həyata keçirilməsini müşahidə edəcək və dəyər qiymətinə görə itkisinin hamısıyla qarşılanmasını yaxşı şəkildə etibar edərək, il müddətinə vergiyə bağlanaraq bu etiraz da aradan qaldırılı bilər.

Bu cür ərazi vergisi ilə nəzərdə tutulan başlıca faydalardan biri, hökmdarın cəhdi, şəxsi gəliri artacaq düşüncəsi ilə, torpağın islahına gətirməkdir. Nəticə etibarilə, gəlirin çətin formalaşması bu cəhdi labüd etdiyindən çox zəiflətməsin deyər, torpaq sahibinin zərərə uğramamasına nail olmaq üçün verilən müddət, o məqsəd üçün lazım olan müddətdən daha çox olmamalıdır. Bununla belə, hər hansı formada qısa olmaqdansa bir qədər uzun olması daha səmərəlidir.

Torpaq sahibinin çalışmasında ən kiçik zəifliyi, hökmdarın cəhdi hansı səviyyədə qarşısı alınarsa, heç bir zaman kompensasiya etməz. Hökmdarın səyi, ölkəsindəki torpaqların böyük hissəsinin daha yaxşı şəkildə becərilməsinə nələrin ehtiyac olduğunu ümumi və qeyri-müəyyən halda hesablamaqla məhdud şəkildə qala bilər. Torpaq sahibi mülkiyyətindəki hər qarış yerin, ehtimala görə ən qazanclı təyinatının nə olması ehtiyac olduğunu xüsusi olaraq və detallıqla hesablamağa səy göstərir. Hökmdarın başlıca cəhdi, həm torpaq sahibinin, həm də əkinçinin şəxsi qazanclarını bildikləri kimi və şəxsi ayırd etməyə uyğun olaraq izləmələrinə icazə vermək; hər ikisinə, əməklərinin bütün mükafatlarından faydalanacaqlarına aid olan ən tam bir təminat vermək; ayrıca həm ölkəsindəki torpaqların hər tərəfinə həm quru, həm də su yolu ilə ən asan və etibarlı nəqliyyat sistemini quraraq, bütün digər hökmdarların ölkələrinə ən sərhədsiz ixrac sərbəstliyi yaradaraq, hər bir məhsul üçün hər ikisinə ən geniş bazarı təmin edərək, bunların sayını sərəncamındakı hər vasitə ilə stimullaşdırmalıdır.

Bu cür bir idarəetmə sistemi ilə olan bir vergi, torpağın seleksiyasını təkcə zəiflətməmək deyil, əksinə bir qədər yaxşılaşdırmaqla istifadə oluna bilərsə, bunun torpaq sahibi üçün həm qaçılması imkansız olan vergini ödəmək məcburiyyətində qalmaq yükündən başqa bir narahatlığa səbəb olması ehtimal olunmaz.

Cəmiyyətin vəziyyətindəki bütün dəyişikliklərdə, kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsində və pisləşməsində, gümüş dəyərində və sikkə miqdarındakı bütün mübadilələrdə, bu cür bir vergi, hökumətin heç bir cəhdi olmamağın özü-özünə, işlərin aktual vəziyyətinə dərhal özünü

uyğunlaşdıraraq, bütün bu növ mübadilələr daxilində həm ədalətə, həm də düzgünlüyə yardım edir. Dolayısıyla, hər zaman müəyyən bir dəyər qiymətinə görə yığılacaq hər hansı bir vergiyə nisbətdə, bunu sürətli və sabit bir qayda kimi, yaxud dövlətin konstitusiyası adı verilən qanun kimi qəbul edilməsi daha yararlı olar.

Bəzi dövlətlər, sadə və açıq bir kirayə müqaviləsi reyestri əvəzinə, ölkədəki bütün torpaqlar üçün əziyyətli və xərc tələb edən bir real ölçü və dəyər qiyməti reallaşdırma ölçüsünə üz tutmuşlar. Onlar ehtimal olunur ki, kirayə verənlə kirayəçinin, ictimai gəlirlərinin payını israf etmək məqsədilə olan müqavilənin həqiqi qərarlarını gizli tutmaq üçün birlik olmalarından şübhələnmişlər. İngiltərədəki mülk reyestrinin heç səhv olmayan bu cür bir tam bir ölçülmə nəticəsinə gəldiyi aydın olur.

Prussiya¹ kralının qədim ölkələrində, ərazi vergisi zaman-zaman nəzərdən keçirilib dəyişdirilən, faktiki bir ölçüyə və dəyər qiymətinə görə alınmaqdadır.² O dəyər qiymətinə uyğun olaraq, ruhani olmayan mülk sahibləri gəlirinin yüzdə iyirmi beşini; kilsə təşkilatı daxilindəki mülk sahibləri yüzdə qırx beşini ödəyərlər. Sileziya ərazisinin ölçülməsi və dəyər qiyməti, hal-hazırkı kralın əmri ilə və şayələrə görə doğru olaraq həyata keçirilmişdir. Breslav yepiskopunun³ ərazisindən bu dəyər qiymətinə “söykənərək”, rentanın yüzdə iyirmi beşindən vergi tutulmaqdadır. Hər iki dindən kilsə adamlarının digər gəlirlərindən yüzdə əlli; Teuton⁴ və Malta təriqətlərinin feodal malikanəsindən yüzdə qırx; üzərində aristokrat münasibətləri əsasında formalaşan malikanə torpaqlarından yüzdə 38 1/3; xidmət hüququna görə saxlanılan ehtiyat torpaqlardan yüzdə 35 1/3 alınmaqdadır.

Deyilənə görə, Bohemiya⁵ ərazisinin ölçülməsi və dəyər qiyməti, yüz ili keçən bir zəhmətin nəticəsi idi. Lakin 1748-ci il sülhündən sonrakı illərində indiki kraliçanın əmri ilə iş həyata keçirilmişdir.

VI Çarlz zamanında başlanan Milan knyazlığı ərazisinin ölçülməsi işi 1760-cı ilədək tamamlanmışdır. O zamana kimi həyata keçirilənlər arasında, bunun ən düzgünlərindən biri olduğu hesab edilməkdədir. Savoy ərazisi ilə Piedmont⁶ ərazisinin ölçülməsi, rəhmətə gedən Sardinya kralının əmrinə uyğun olaraq həyata keçirilmişdi.

¹ Keçmiş Almaniya əyaləti.

² Memories concernant les Droits, etc. Cild 1, səh. 114, 115, 116.

³ Baş keşiş.

⁴ Qədim alman qəbilələrinin birinin adı.

⁵ Avropanın mərkəzində olan bir ərazi.

⁶ Dağlıq ərazilər.

Prussiya krallığının ərazilərində kilsə gəlirindən, ruhani olmayan mülk sahiblərinin gəlirinə etibarən daha yüksək vergi tutulmaqdadır. Kilsənin gəliri, böyük hissəsi baxımından ərazinin rentasına əlavə olunan bir ağırlıqdır. Bu gəlirin bir hissəsinin torpağın seleksiya edilməsinə xərcləndiyi və ya cəmiyyət gəlirini hər hansı bir xidmətin artırılmasına töhvə etməsi çox az təsadüf olunur. Hörmətli Prussiya kralı, ehtimal olunur ki, bu səbəbdən dövlətin ehtiyaclarının aradan qaldırılmasına kilsə gəlirinin daha çox əlavə olunmasının ağlabatan olduğunu hesab etmişdir. Bəzi ölkələrdə kilsə torpaqları bütün vergilərdən imtiyazlı şəkildə tutulmuşdur. Digərlərində bunlardan digər torpaqlarla müqayisədə daha yüngül bir vergi qoyulur. Milan knyazlığında kilsənin 1575-ci ildən əvvəl təsərrüfatında olan torpaqların vergisi, dəyərlərinin təkcə üçdə birindən hesablanmışdır.

Sileziyada aristokrat statusu olan ehtiyat torpaqlardan, xidmət hüququna görə ehtiyatda olan torpaqlarla müqayisə yüzdə üç həcmində vergi tutulur. Hörmətli Prussiya kralı, ehtimal ki, birinci rüsumdakı ərazi istifadə olunmasına əlavə olunan müxtəlif hörmət və imtiyazların məhsul sahibi üçün, vergisindəki kiçik bir artımı yetərincə kompensasiya edəcəyini, eyni zamanda, digər rüsumdakı istifadə də insanı bir qədər təsir edən adiliyin, bir qədər yüngül vergiyə cəlb olunmaqla müəyyən səviyyəyə qədər yüngülləşəcəyini düşünmüşdür. Didər ölkələrdə vergi sistemi bu tarazlığı yüngülləşdirmək əvəzinə artırmaqdadır. Sardinya kralının ölkələrində və Fransanın eyni cizyə və ya mülk cizyəsi¹ tutulan ərazilərində, vergi xidmət hüququna görə istifadə olunan torpaqlara tətbiq olunur. Aristokrat statusu olan torpaqlar vergidən azaddır.

Ümumi bir ölçüyə və dəyər qiymətinə istinad edilərək tutulan ərazi vergisi, başlanğıcda nə cür tarazlığa uyğun olmasından asılı olmayaraq, bir müddət keçdikdən sonra tarazlıq halına gəlməsi lazımdır. O hala gəlməsini həyata keçirmək üçün, ölkədə növbə ilə, hər əkinçinin vəziyyətindəki və məhsulundakı bütün dəyişikliklərlə hökumətin durmadan zəhmətə qatlanaraq məşğul olması lazımdır. Prussiya, Bohemya, Sardinya və Milan knyazlığının hökumətləri həqiqətdə bu cür bir maraq göstərməkdədir. Bu hökumət əsaslanmasına heç uyğun gəlmədiyi üçün, uzun davam etməyən və davam etdiyi təqdirdə, ehtimal ki, məcburi şəkildə gətirə biləcəyi razılıqla müqayisədə, daha çox sıxıntı və təqsirə səbəb olacaq bir səbəbdir.

¹ Feodal tərəfindən dini ayrışdırılış görə yığılan vergi növü.

1666-cı ildə Montauban maliyyə bölgəsində, eyni cizyə, ya da mülk cizyəsi, deyilənə görə düzgün bir ölçüyə və dəyərləndirməyə əsaslanaraq vergiyə cəlb olunmuşdur. 1727-ci ildən başlayaraq bu vergi tamamilə bərabərliyə əks idi. Bu bərabərsizliyi düzəltmək üçün, hökumət bu maliyyə sahəsinin hamısına birdən yüz iyirmi min funt vergi qoymaqdan daha yaxşı çarə tapmadı. Bu əlavə vergi, köhnə vergiyə nisbətən cizyəyə bağlı olan bölgələrin hamısına şamil olunurdu. Ancaq bu, əslində, o vergiyə görə özlərindən az miqdarda vergi alınanlardan toplanmaqdadır və eyni vergiyə görə özlərindən yüksək vergi alınanların rahatladılmasına ayrılmaqdadır. Məsələn, birindən doqquz yüz, digərindən min yüz funt vergi alınmalı olan iki rayonun ikisindən də, köhnə vergiyə görə min funt alınırdı. Bu hər iki rayona, əlavə vergiyə görə, min yüz manat hesablanmışdır. Bu əlavə, ancaq vergisi az olan yerdən alınmaqdadır və bunun hamısı birdən, vergi yükü artıq olan rayonun çox olan bölgənin rahatladılmasına sərf olunmaqdadır; beləcə, yükü artıq olan rayon, sadəcə doqquz yüz funt ödəməkdədir. Hamısı birdən, köhnə vergidən irəli gələn bərabərsizliklərin düzəldilməsinə sərf olunan əlavə vergidən hökumətin nə qazancı, nə də ziyanı var. Sərfiyyat, daha çox maliyyə bölgəsindəki idarəçinin istəyinə görə qaydaya salınmaqdadır və buna görə daha sərbəst olmalıdır.

Renta ilə deyil ərazinin məhsulu ilə mütənasib olan vergilər

Ərazinin məhsulundan alınan vergilər, əslində, gəlir vergiləridir. Bunları əvvəlcədən əkinçi nağd verə bildiyi kimi, sonda torpaq sahibi ödəyir. Məhsulun bəlli bir hissəsi bir vergi üçün ödəniləndə, bir qisminin dəyərinin hər il üst-üstə nə qədər olacağı ehtimalını, əkinçi mümkün qədər düzgün hesablayıb ərazi sahibinə ödəməyə razı olduğu kirayə haqqından çıxır. Bu cür bir ərazi vergisi olan kilsə öşrünün hər il üst-üstə nə qədər olacağını hesablamaq əkinçi yoxdur.

Məhsulun bəlli bir hissəsi, başqa vaxtlarda kirayənin fərqli miqdarına bərabər olduğu üçün öşür¹ və o növdən olan bütün ərazi vergiləri, tam bir bərabərlik görünüşü altında ədalətə heç uyğun olmayan vergilərdir. Bəzi çox məhsuldar torpaqlarda məhsul o qədər çox olur ki,

---

¹ Vergi növü.

bunun yarısı, əkinçinin əkib-biçməkdə istifadə etdiyi sərmayəni (o bölgədə əkinçiliyə qoyulan sərmayənin adət edilmiş mənfəətilə birlikdə) ödəməyə tam olaraq yetər. Öşür olmasa məhsulun digər yarısını, yaxud eyni əhəmiyyətli digər yarısının dəyərini kirayə olaraq ərazi sahibinə ödəməyə əkinçinin büdcəsi imkan verər. Ancaq məhsulun onda biri öşür olaraq əlindən alınarsa, əkinçinin kirayəsinin beşdə birinin azaldılmasını istəməlidir; yoxsa sərmayəsini ödəyə bilməz. Belə olan vəziyyətdə, ərazi sahibinin gəliri, yarısını yada onda beşini tutacağı yerdə, ancaq onda dördünü tapar. Bunun əksinə; qeyri-məhsuldar torpaqlarda məhsul bəzən elə az və əkib-biçmə xərci elə çox olur ki, əkinçinin kapitalının həmişəki mənfəətlə özünə qayıtması üçün, bütün məhsulun beşdə dördünə ehtiyac olar. Belə bir vəziyyətdə, öşür olmasa da, ərazi sahibinin gəliri, bütün məhsulun beşdə birindən, yaxud onda ikisindən çox olmaz. Əgər əkinçi məhsulunun onda birini öşür olaraq verərsə, o ərazi sahibinə aid olan kirayədən bir o qədər endirim edilməyini istəməlidir. Beləcə kirayə, bütün məhsulun ancaq onda biri ilə ödənməmiş olar. Məhsuldar ərazinin gəlirindən alınan öşür, bəzən, beşdə biri, ya da hər funta dörd şillingi keçməyən bir vergi ola bilər. Halbuki qeyri-məhsuldar torpaqların öşürü isə, bəzən yarı-yarıya, yaxud hər funta on şillinglik bir vergi ola bilər.

Öşür, kirayədə olan bərabərliyə zidd olduğu kimi, istər torpaq sahibinin etdiyi düzəlişlərə, istərsə də əkinçinin əkib-biçməsinə məhdudiyət törədən bir maneədir. Xərcə heç qarışmayan kilsə mənfəətə bu dərəcədə şirik çıxanda, torpaq sahibi, adətən ən baha başa gələn düzəlişləri etməyi, əkinçi isə yenə ən baha başa gələn ən dəyərli məhsulları yetişdirməyə risk edə bilmir. Öşürə görə, kök boyası təsərrüfatı, uzun müddət Flemenk Birləşmiş Əyalətləri ilə məhdudlaşmışdır. Presbiter axınından olduqları və dolayısı ilə bu vergidən sığortalandıqları üçün, onlarda Avropanın bütün digər ölkələrinə nisbətə bu sahənin inhisarçılığı var idi. Bu bitkinin İngiltərədə əkilməsini öyrətmək üçün son zamanlarda atılan addımlar, sırf kök boyasından tutulan hər növ öşürün əvəzinə, akr (İngiltərədə yer ölçüsü=0, 4 ha=4047 kv. m) başına beş şilling alınacağı hökmünü qoyan qanuna uyğun olmuşdur.

Avropanın böyük hissəsinin kilsə xərcləri kimi, Asiyanın fərqli yerlərində də dövlət xərcləri, əsas etibarilə, ərazinin gəlirinə deyil, məhsuluna nisbətə bir ərazi vergisi ilə təmin olunur. Çində hökmdarın gəliri, imperatorluğun torpaqdan olan gəlirinin onda birindən ibarətdir. Ancaq bu nisbət elə az təxmin edilirdi ki, bir çox bölgələrdə məhsulun otuzda birindən ibarət olub. Benqal ingilis Şərq Şərikliyinin əlinə keçməzdən əvvəl, o ölkənin Müsəlman hökumətə ödənilən ərazi vergisi

və ərazisinin rentası, deyilənə görə, məhsulun beşdə birini əhatə edərmiş. Bu, Qədim Misirdə eyni şəkildə beşdə birini əhatə edirdi.

Deyilənə görə, bu cür ərazi vergisi, Asiyada hökmdarı torpağın abadlaşdırılması ilə maraqlandırılmışdır. Necə ki, Çin İslam idarəçiliyində olanda Benqal hökmdarları və Qədim Misirin hökmdarları, deyilənə görə, torpaq məhsulunun hər vahidinə ölkələrinin imkan verdiyi ən geniş bazarı təşkil edərək, məhsulun hər bir vahidinin istər miqdarını, istər dəyər həcmi imkan daxilində artırmaqla, yaxşı yollar və gediş-gəlişə əlverişli kanallar qurulması və qulluğu üçün, son dərəcə diqqət edilmişdir. Kilsə öşürü çox kiçik hissələrə bölündüyü üçün onu istifadə edənlərin heç birində belə bir maraq yoxdur. Öz rahiblik bölgəsi məhsulunun satış bazarını artırmaq üçün ölkənin ucqar bir yerinə yol və ya kanal salmaq, bir məhəllə rahibinə heç əl verməz. Bu cür vergilərin, dövlət xərclərini təmin etməyə sərf edildikləri zaman, çətinliklərinə bir zamana qədər eyni olacaq bəzi faydaları vardır. Kilsə xərclərinə sərf edildiklərində sadəcə ziyanı olacaq.

Torpaq məhsulu vergiləri ya eynilə, ya da dəqiq bir pul vəsaitinə görə toplanılır. Bir məhəllə rahibi öşürünü ya öz ərazisinə köçən az sərvətə sahib olan bir mülk sahibinin gəlirini, bəzən eyni olaraq almaqda bir fayda görə bilər. Toplanılacaq miqdar və onun toplanacağı yer o qədər kiçikdir ki, ikisi də alacaqlarının toplanılmasına və idarə olunmasına özləri nəzarət edə bilərlər. Ucqar bir yerdəki ərazinin gəliri, mərkəzdə məskunlaşmış bir mülk sahibinə bu şəkildə ödənilsə, onun adamlarının və vəkillərinin laqeydsizliyindən isə, daha çox zərər görmək ehtimalı vardır. Vergi toplayanların özbaşınalıqlarına görə, hökmdarın itkisi istər-istəməz daha böyük olur. Ən baş ağrısız xüsusi adamların xidmətçiləri, bəlkə ən diqqətçil kralın adamları ilə müqayisədə, rəhbərlərinin daha çox diqqətindədir. Eyni miqdarda ödənen ictimai gəlir, toplayanların pis idarəçiliyi ucubatından elə ziyana düşər ki, xalqdan toplananın hər zaman çox az bir hissəsi hökmdarın xəzinəsinə çatar. Bununla yanaşı, Çində ictimai gəlirin bir hissəsi bu şəkildə ödənilirmiş. Pul ilə edilən bir ödənişə görə, özbaşınalığa daha çox imkan verəcək bir ödəniş sistemini davam etdirmək, manderinlərin və vergi toplayan başqalarının işinə yarayır.

Torpaq məhsulundan pul olaraq toplanan bir vergi ya bazar qiymətinin bütün dəyişmələri ilə dəyişən bir dəyərə görə, ya da, məsələn, bir kiloqram buğdaya, bazarın vəziyyəti necə olmasından asılı olmayaraq, pul olaraq hər zaman bir və eyni dəyər verilərək, sabit bir dəyərə görə yığılır. Birinci formada yığılan bir verginin hasilatı, ancaq torpağın həqiqi məhsulundakı dəyişmələrə görə kəlt-nin inkişafından, axsamasından asılı

olaraq dəyişir. Birinci formada yığılan bir verginin hasilatı, yalnız torpaq məhsuluna görə dəyişməklə yetinməyib, istər dəyərli metalların dəyərindəki dəyişmələrə, istərsə də eyni valyutanın adını daşıyan sikkənin başqa vaxtda bu metalların əhatə etdiyi miqdarda olan dəyişikliklərə əsasən dəyişər. Birinci rüsumda yığılanın hasilatı ilə torpağın məhsulunun dəyəri arasında hər zaman eyni nisbət vardır. İkincidə isə fərqli zamanlarda fərqli nisbətlər ola bilər.

Bütün vergini, ya da öşürün hamısını ödəmək məqsədilə, torpaq məhsulunun və bəlli miqdarının əvəzinə, bəlli bir pul miqdarı ödənersə, vergi mahiyyəti baxımından eyni İngiltərənin ərazi vergisi halına gələr. Ərazinin rentası ilə birlikdə nə yüksəlir, nə də azalar. Torpağın istismarını nə təşviq edir, nə də ləngidir. Bütün digər öşürlərin yerini tutmaqla, modus adlanan şeyin ödəndiyi bir çox rahiblik bölgələrində, öşür bu cür bir vergidir. Benqal İslam idarəçiliyində olduğu müddətdə, məhsulun beşdə birinin eyni olaraq ödənməsi yerinə, ölkənin bir çox rayonlarında, yaxud Hindistandakı feodal emalatxanalarında, deyilənə görə, çox rahat bir vergi növü tətbiq olunmuş. Şərqi Hind Şərikiyi məmurlarından bəzisi ictimai gəliri uyğun qiymət səviyyəsinə yüksəltmək bəhanəsilə, bir neçə rayonlarda bu öşür dəyərini, eyni bir miqdarda bir ödəmə ilə dəyişdirmişlər. Onların idarəçiliyində bu dəyişikliyin həm kənd təsərrüfatına maneə törətməsi, həm də şəriqlik idarəsinə ilk keçdiyi növbədə olan miqdarından çox az olan ictimai yığımında yeni sui-istifadə yolları açmaq ehtimalı var. Bu dəyişiklikdən şəriqlik məmurlarının bəlkə qazancları olmuşdur, ancaq bu, yəqin ki, həm rəislərinin, həm də ölkənin hesabından ödənilmişdir.

Evlərin gəlirindən əldə olunan vergilər

Bir evin gəliri iki hissəyə ayrıla bilər: əmlak gəlirinə, məhsul gəlirinə. Əmlak gəliri, ev tikilərkən xərclənən kapitalın faizi və mənfəətidir. İnşaatçının səyi digər sənətlərlə bir səviyyəyə gəlmək üçün bu gəlir əvvəl kapitalın sağlam zəmanətlə borc verdiyi şərtə alacağı faizin eynisini özünə ödəməyə; ikincisi, evi hər zaman təmirli olaraq qorumağa, yaxud tikintisində istifadə edilmiş kapitalı bəlli illik bir müddət daxilində yenidən çıxartmağa kifayət etməlidir. Ona görə əmlak gəliri, ya da inşaatçılığın mümkün mənfəətini, hər yerdə pulun mümkün faizini təyin edər. Bazardakı faiz dərəcəsi 4% olduğu halda, məhsulun gəlirini ödədikdən sonra, əmlak gəlirinin 6%-i, 6, 5% gəlir verə bilən bir

ev gəliri, inşaatçını bəlkə yetərli bir mənfəətlə təmin edə bilər. Ancaq faiz dərəcəsi 5% olduqda, bəlkə 7 və ya 7, 5% ehtiyac duyula bilər. Pul faizinə nisbətə, inşaatçılıq hansısa bir vaxtda bundan daha çox mənfəət gətirə bilirsə, qısa bir zamanda digər sahələrdən o dərəcədə kapital cəlb edə ki, mənfəəti uyğunluq səviyyəsinə endirə bilər. Nə vaxtsa, bundan daha azını gətirə bilirsə, digər sahələr çox keçmədən inşaatdan o qədər kapital cəlb edə ki, yüksələr.

Bir evin bütün gəliri, bu plana uyğun mənfəəti təmin etməyə kifayət edən hissəsindən çoxu, təbii ki, məhsulun gəlirinə gedər və məhsul sahibi iki ayrı şəxs isə, çox vaxt tamamı məhsul sahibinə ödəyir. Bu gəlir artığı, evdə oturanın həmin yerin həqiqi və ya xəyali bir üstünlüyünün olmasına qarşı ödədiyi haqdır. Hər hansısa bir şəhərin kənarlarında, məhsulların istənilən şəkildə seçiləcək qədər bol olduğu çöl evlərində, məhsul gəlir, üstündə ev olan məhsul təsərrüfatda olduğu zaman nə qazanarsa, təxminən ona bərabər olur.

Bir böyük şəhərin ətrafındakı qış evlərində məhsul gəliri bəzən daha yüksək olub, orada, özünə xas rahatlığı, ya da gözəlliyi ifadə edir. Ən yüksək məhsul gəlirləri, adətən paytaxtda və paytaxtın evlərə qarşı tələbin, bu tələbə səbəb hər nə isə, istər ticarət və iş üçün, istərsə də istirahət və rahatlıq üçün ən çox olan bəlli bölgələrindədir.

Əmlak gəliri üzərində kirayəçinin ödədiyi və hər əmlakın gəlirinə uyğun verginin, əmlak gəlirinə heç olmasa uzun bir müddətə təsiri olmaz. İnşaatçı istədiyi mənfəəti əldə etməzsə, o işdən çıxmaq məcburiyyətində qalar. Bu isə inşaatqa qarşı tələbi artıraraq, inşaatçının mənfəətini qısa bir zamanda yenidən digər işlərdəki mənfəətə uyğun səviyyəyə çatdırar. Həm də, o cür bir vergi bütünü ilə məhsul gəlirinə müvafiq olmayıb, qismən evdə oturanın, qismən də məhsul sahibinin öhdəsinə düşəcək şəkildə bölünür.

Məsələn, deyək ki, bir adamın ev kirayəsi olaraq, ildə altmış manatlıq bir xərcə büdcəsinin imkan verəcəyinə ağılı kəsir. Ev gəlirinə, evdə yaşayanın ödəyəcəyi hər manata dörd şillinqlik, yaxud beşdə bir vergi qoyulmuşdur. Kirayəsi altmış manat olan bir ev bu zaman, ona ildə yetmiş iki manata başa gələcəkdir. Bu isə onun büdcəsinin imkan verəcəyini düşündüyündən on iki funt çox olur. Dolayısıyla o, daha pis ya da kirayəsi əlli funt olan ev ilə kifayətlənəcəkdir. Vergi üçün ödəməli olduğu on funtun artırılması ilə bu miqdar ildə büdcəsinin imkan verəcəyinə inandığı xərc olan altmış funta çatacaqdır. Vergini ödəmək məqsədilə illik kirayəsi on funt artıq olan bir ev ilə təmin edə biləcəyi rahatlığın bir hissəsindən imtina edəcəkdir. Bu daha çox rahatlığın bir

hissəsindən imtina edər; çünki hamısından imtina etmək ehtimalı çox azdır; vergi nəticədə, ildə əlli manata, vergi olmadığı halda tapa biləcəyindən daha yaxşı bir ev tapar. Çünki bu cür verginin, bu müəyyən rəqibi uzaqlaşdıraraq kirayəsi altmış funt olan evlərə qarşı rəqabəti azaltmalı olduğu kimi, yenə əlli funt kirayəsi olan evlərə (ən az verənlər istisna olmaqla) və fərqli kirayəsi olan bütün evlərə qarşı olan rəqabəti də, eyni səviyyədə azaltmalıdır. Ən az kirayəyə sahib olanlara qarşı olan rəqabəti bir müddət üçün artırır. Ancaq üzərində rəqabətin azaldığı bütün evlərin kirayələri istər-istəməz azalar. Ancaq bu azalmağın heç olmasa uzun müddətdə əmlak kirayəsinə təsiri olmayacağından, hamsı birdən gec-tez təsərrüfat torpağının kirayəsini dəyişməlidir. Buna görə sonda bu verginin ödənməsi qismən payına düşəni ödəmək üçün gəlirinin bir hissəsindən imtina etmək məcburiyyətində olan ev kirayəçisinə – qismən öhdəsinə düşəni ödəmək üçün gəlirinin bir hissəsindən imtina etməli olan təsərrüfat sahibinə qalır. Bu məcburi ödənişin, aralarında hansı nisbətdə bölüşdürülməyini düzgün qəbul etmək olmaz. Bu bölgü, fərqli şərtlərdə, yəqin ki, bir-birindən fərqlənəcək və bu cür vergi, bu fərqli şərtlərə görə həm evdə yaşayana, həm təsərrüfat sahibinə fərqli şəkildə təsir göstərəcək.

Bu cür verginin fərqli təsərrüfat sahiblərinə qeyri-bərabər təsiri, tamamilə bu bölgüdəki laqeydsizlikdən irəli gəlir. Ancaq başqa evlərdə yaşayanlara qeyri-bərabər təsiri bundan qaynaqlanmır. Ev kirayəsi xərcinin bütün dolanışıq xərcinə olan nisbəti fərqli varlılıq dərəcələrində fərqli olur. Bu nisbət varlılığın ən üst səviyyəsində, bəlkə daha yüksək olur və adətən ən aşağı gəlir səviyyəsində ən az olmaq şərti ilə, aşağı getdikcə azalır. Kasıbların əsas xərci, həyat üçün zəruri olan maddələrdir. Yemək tapmaqda çətinlik çəkirlər; az olan gəlirlərinin çoxu onu əldə etmək üçün xərclənir. Varlıların əsas xərci zövq almaq üçün olan dəbdəbəli əşyalardan və fəxr etmək üçün boş yerə əldə olunan əşyalardan ibarətdir. Görkəmli bir ev isə varlıların fəxr etdikləri bütün bu əşyalar üçün ən gözəl bir nümunədir. Nəticədə ev kirayələrindən alınan bir verginin ağırlığı, daha çox varlılara təsir edər. Bu cür bərabərsizlikdə isə, bəlkə də, qeyri-adi heç bir şey yoxdur. İctimai xərcə varlıların sadəcə gəlirləri nisbətində deyil, ondan bir az da çox paya sahib olmaları mümkündür.

Evlərin kirayəsi bəzən ərazi kirayəsinə oxşasa da, nəzər salsaq, ondan köklü şəkildə fərqlənir. Ərazi kirayəsi məhsul verən bir şeyin istifadəsinə görə ödənilir. Kirayəsi ödənen ərazi, o kirayəni təkrar istehsal edir. Evlərin kirayəsi məhsul verməyən bir şeyin istifadəsinə görə ödənilir. Nə ev, nə də üzərində ev olan ərazi, heç vaxt məhsul verməz.

Nəticə etibarilə, ödəyən şəxsin kirayəni ondan ayrı və onunla əlaqəsi olmayan başqa bir gəlir mənbəyindən ödəməlidir. Evlərin kirayəsindən tutulan bir vergi, evdə yaşayanların öhdəsinə düşdüyü müddətdə, kirayənin əldə edildiyi eyni mənbədən gəlməli və onların gəlirindən ödənilməlidir. Belə bir vergi evdə yaşayanların payına düşdüyü zaman ərzində, üç fərqli gəlir mənbəyinin bir vahidinə deyil, fərq qoymadan hamısına birdən təsir göstərən vergilərdəndir və əhəmiyyəti hər baxımdan, istehlak mallarının hər hansı başqa bir növündən alınan vergi ilə eynidir. Adətən bir insanın bütün xərclərinə məhdudiyət qoyub-qoymadığını öyrənmək üçün, evinin kirayəsindən daha yaxşı bir istehlak maddəsi yoxdur. Bu bəlli xərc maddəsinə mütənasib təyin edilmiş vergi, o maddədən Avropanın hər hansısa bir yerində indiyədək əldə edilənə görə bəlkə daha dəyərli bir gəlir əldə edilir. Həqiqətdə vergi daha yüksək olarsa, əhalinin çox hissəsi daha ucuz evlərlə kifayətlənib, xərclərinin çoxunu başqa bir yönə çevirib, mümkün qədər ondan qaçmağa çalışırlar.

Evlərin kirayəsi ərazinin kirayəsini araşdırmaq üçün lazımi tədbirlə eyni olaraq, kifayət qədər doğru şəkildə başa düşülə bilər. İçində yaşanılmayan evlər vergi verməməlidir. Bunlardan yığılan bir vergi tamamilə mal sahibinin cibindən çıxar; beləcə o özünə nə rahatlıq, nə də ki, gəlir gətirməyən bir şey üçün vergi ödəmiş olar. İçində sahibinin yaşadığı evlərə, tikinti xərclərinə görə deyil, kirayə verildikdə gətirə biləcəyi gəlirə görə vergi təyin edilməlidir. Əgər tikinti xərcinə görə vergi hesablanarsa, digər vergilərə əlavə olunacaq, hər funta üç, dörd şillinqlik bir vergi, elə düşünürəm ki, bütün ölkələrin varlı ailələrini müflis edər. Bu ölkədəki ən varlı və ən böyük ailələrdən bəzisinin şəhərdəki və şəhərətrafi evlərini diqqətlə müşahidə edən bir adam, görər ki, ilk tikinti xərcinin yalnız 6, 5 və ya 7%-i etibarilə, bunların ev kirayəsi mülklərinin az qala bütün gəlirinə bərabərdir.

Bu, əslində çox gözəl və görkəmli şeylərə arxa-arkaya gələn bir neçə nəsil tərəfindən edilərək yığılmış xərcdir¹. Ancaq xərcinə nisbətə bunların dəyişdirilmə dəyəri çox azdır.

Ərazi kirayələri vergi tutulmağa, evlərin kirayəsinə münasibətdə daha münasibdir. Ərazi kirayələrindən yığılan vergi ev kirayələrini artırmaz. Bu verginin hamısı birdən, həmişə, bir inhisarçı olaraq hərəkət edən və ərazisinin istifadəsinə görə alınmalı biləcəkdir ən yüksək kirayəni istəyən ərazi kirayəsi sahibinin payına düşər. Rəqiblərin gözlənilmədən

¹ Bu kitabın ilk çap olunmasından bəri, demək olar ki, yuxarıda adı çəkilən qaydalara əsaslanan vergi qoyulmuşdur.

daha varlı və ya daha kasıb olmalarına, ya da ki, kiçik bir ərazidən mənfəətlərini almaq üçün daha çox və ya daha az xərc çəkməklərinə görə, ərazi əvəzində daha çox və ya daha az kirayə əldə edər.

Hər ölkədə varlı rəqiblərin çoxu paytaxtda yerləşir. Ona görə də, ən yüksək ərazi kirayələrinə daha çox oralarda rast gəlinir. Ərazi kirayələrindən yığılan vergi, bu rəqiblərin sərvətini heç bir şəkildə artırmayacağına görə, ərazidən faydalanmaq üçün onlar daha çox pul verməyə razı olmayacaqlar. Vergini yaşayanımı, yoxsa ərazi sahibinin nağd ödəyəcəyinin heç bir fərqi yoxdur. Yaşayan vergi üçün nə qədər artıq pul verməli olarsa, ərazi üçün o qədər az pul vermək istəyər; beləcə verginin gec-tez ödənilməsi, bütünlüklə ərazi kirayəsi sahibinin öhdəsinə düşər. İçində heç kəsin yaşamadığı evlərdən üzərində olduğu ərazinin vergisi alınmamalıdır.

İstər ərazi kirayələri, istərsə də həmişəki ərazi kirayəsi mal sahibinin çox vaxt, öz hesabına heç bir diqqət və ya əhəmiyyət vermədən faydalandığı bir gəlir növüdür. Dövlət xərclərinin ödənməsi üçün, bu gəlirin bir hissəsi mal sahibinin əlindən alınsa da, bu səbəbdən hər hansısa bir mübarizə ləngidilmiş olmaz. İctimaiyyətin əməyi ilə torpağının illik məhsulu, böyük əhali kütləsinin həqiqi sərvəti ilə gəliri, bu cür vergidən sonra əvvəlki kimi qala bilər. Ona görə, ərazi kirayələri və həmişəki ərazi kirayəsi, özünə məxsus vergi tutulmağa ən uyğun gəlir növləridir.

Bu baxımdan, ərazi kirayələrinin, xüsusi olaraq vergi tutulmağa, həmişəki ərazi kirayələri ilə müqayisədə daha əlverişli bir mövzu olduğu görünür. Çox vaxt həmişəki ərazi kirayəsi, heç olmasa qismən ərazi sahibinin diqqəti və ustalığı nəticəsində meydana gəlir. Çox ağır bir vergi, bu diqqətə və peşəkarlığa maneə ola bilər. Ərazi kirayələrinin, həmişəki ərazi kirayələrini keçmələri isə, tamamilə hökmdarın yaxşı idarəetməsi nəticəsində baş verər. Hökmdar ya bütün xalqın, ya da bəlli bir yerdə yaşayan əhəlinin fəaliyyətinə himayəçilik edərək, onların üstündə evlərini tikdikləri əraziyə həqiqi dəyərindən artıq pul vermələrini və ya ərazinin bu istifadəsinə görə ərazi sahibinə, başına gələ biləcək ziyanı ödəyəcəyi təminatdan daha çoxunu təmin etməsi mümkündür. Dövlətin yaxşı idarəçiliyi nəticəsində əmələ gələn bir fondun xüsusi olaraq vergiyə cəlb olunmasından, ya da o idarəetmənin xərcinin çəkilməsində bunun, digər maliyyə mənbələri ilə müqayisədə daha çox payının olması mümkündür.

Avropanın bir çox ölkəsində evlərin kirayəsi vergiyə cəlb olunmaqla birlikdə, ərazi kirayələrindən ayrıca vergi tutulduğu bir ölkə tanıyıram. Vergiləri bölüşdürən şəxsə kirayənin hansı hissəsinin ərazi vergisi, hansının əmlak kirayəsi olduğunu araşdırmaq, yəqin ki, çətin olmuşdur.

Bununla yanaşı, kirayənin bu iki hissəsini bir-birindən fərqləndirmək bir o qədər də çətin olmamalıdır.

Böyük Britaniyada evlərin kirayəsindən illik ərazi vergisi adı ilə ərazi vergisi səviyyəsində vergi tutulduğu qəbul olunur. Hər ayrı məhəllə və ucqar yerlər üçün bu verginin tutulmasında qoyulan dəyər hər zaman eynidir. Bu təyin çox ədalətsizdir; hələ də o şəkildə qalmaqdadır. Krallığın çox hissəsində bu vergi ərazinin kirayəsilə müqayisədə evlərin kirayəsinə daha az şamil olunur. Başlanğıcda vergiləri yüksək olub evlərinin kirayələri əsaslı surətdə azalmış olan tək-tük bir-iki bucaqda hər manata üç-dört şillinlik ərazi vergisinin, evlərin ərazi vergisinin, evlərin həqiqi kirayəsinə bərabər bir nisbəti olduğunu deyirlər. Kirayəçisi olmayan evlər qanuna görə vergiyə cəlb olunmaqla, həyata keçirənlərin vasitəsilə güzəştlərdən faydalanır. Yeni tikililər, təmirilər və s. nəticəsində kirayədə baş vermiş artımlarla bölgənin borcu ödənilir; bu işə bəlli evlərin öhdəsinə düşən vergi payında köklü dəyişikliklərə səbəb olur.

Flemenk bölgəsində¹ hər evdən alınan kirayə haqqına, ya da kirayəyə verilib verilməməsinə baxmadan, dəyərinin 2, 5%-indən vergi tutulur. Gəliri olmayan kirayəçisiz bir ev üçün mal sahibini, bu qədər ağır bir vergiyi ödəməyə məcbur etməkdə bir qədər haqsızlıq olduğu görünür. Bazardakı faiz dərəcəsinin 3%-i keçmədiyi Flemenkdə, evin bütün dəyərindən 2, 5%; çox vaxt əmlak kirayəsinin, bəlkə də, bütün kirayənin 1/3-dən çox tutmaq lazımdır. Əslində, evlərin vergiyə cəlb olunmasında əsas götürülən dəyər təyini ədalətsiz olmaqla yanaşı, deyilənə görə, həmişə əsl dəyərdən az olur.

İngiltərədə evlərə fərqli zamanlarda qoyulmuş vergiləri tənzimləyənlər, elə görünür ki, hər evin həqiqi kirayəsinə olduqca düzgün şəkildə başa düşməkdə böyük çətinliklərin olacağını düşünüblər. Ona görə, bunlar vergilərini, ehtimal ki, kirayə ilə arasında çox vaxt bir nisbətə olacağını düşündükləri daha aydın bir cəhətə görə tənzimləyiblər.

Bu cür ilk vergi, ocaq² pulu və ya hər ocaq başına iki şillinlik bir vergi idi. Evdə neçə ocaq olduğunu bilmək üçün vergi toplayan evdəki bütün otaqlara girməli idi. Bu xoşagəlməz yoxlama vergini də xoşagəlməz edirdi. Ona görə islahatdan sonra quldarlıq əlamətidir deyib, bu vergi ləğv olundu.

Ondan sonra gələn eyni cür bir vergi, içində yaşanan hər evdən alınan iki şillinlik bir vergi idi. Ön pəncərəsi olan bir ev, dörd şillinqdən

¹ Memoires concernant les Droits, etc. S. 223.

² Evdə istifadə edilən kamen, soba.

artıq verirdi. İyirmi və ya iyirmidən çox pəncərəsi olan ev, səkkiz şilling verirdi. Sonra bu vergi, pəncərəsi iyirmi olub, otuz çatmayan evlərin on şilling; otuz və daha çox pəncərəsi olanların iyirmi şilling verəcəyi şəkildə dəyişdirildi. Pəncərə sayı çox vaxt çöldən və hər halda evin bütün otaqlarına girmədən sayıla bilər. Nəticə etibarilə, vergi toplayanın yoxlamağı, bu vergidə, ocaq puluna görə daha az zəhmətlə olurdu.

Bu vergi də ləğv olundu, əvəzinə pəncərə vergisi qoyuldu. Bu da bir çox dəyişikliklərə məruz qalmış və artırılmışdır. Pəncərə vergisi, indiki (1775-ci ilin yanvar ayı) halı ilə, İngiltərədə hər evə üç şilling, Şotlandiyada isə bir şillinglik bir rüsumdan əlavə hər pəncərədən bir rüsum tutulurdu. Bu rüsum, İngiltərədə pəncərə sayı yeddini keçməyən evlər üçün iki pennidən, az-az yüksələrək, iyirmi beş və daha çox pəncərəsi olanlarda iki şillingə qədər idi.

Bütün bu cür vergilərə qarşı əsas etiraz, çox varlılarla müqayisədə kasıbların öhdəsinə düşdüyü üçün, bərabərliyə uyğun olmamasından irəli gəlir. Bir başqa şəhərində kirayəsi on funt olan bir evin, bəzən Londonda kirayəsi beş yüz funt olan bir evdən daha çox pəncərəsi ola bilər. Əyalətdə yaşayanın digərində yaşayana görə daha kasıb olmaq ehtimalı nə qədər yüksək olsa da, onun vergiyə cəlb olunma payını tənzimləyən pəncərə vergisi olduqca, dövlət xərcinin ödənməsində daha çox rolu olmalıdır. Deməli, bu cür vergilər, yuxarıda adı çəkilən qaydalara tam ziddir. Digər əsas qaydalara çox da əks görünür.

“Pəncərə vergisi”nin və evlərdən yığılan bütün digər vergilərin təbii yaxınlığı kirayələri azaltmaqdadır. Hər hansı bir şəxs vergini nə qədər çox ödəsə, aydındır ki, kirayə və ya renta üçün bir o qədər az pul verə bilər. Bununla yanaşı vergi qoyulduqdan sonra Böyük Britaniyanın, demək olar ki, tanıdığım bütün şəhər və kəndlərində evlərin kirayə qiyməti artmışdı. Demək olar ki, hər yerdə evlərə tələb çoxalmışdı, vergi qoyuluşu kirayə haqlarını azaltmaq əvəzinə çoxaltmışdı. Bu ölkədəki rifahın və ölkə əhalisinin gəlirinin çoxalmasını sübut edən dəlillərdən biridir. Vergi olmasaydı, evlərin kirayə qiyməti daha da yüksək olardı.

II Maddə

Mənfəət və ya kapitaldan yaranan gəlirə qoyulan vergilər

Kapitaldan¹ əmələ gələn mənfəət və ya gəlir iki yerə bölünür: kapitalın faizini ödəyən və kapital sahibinə aid olan hissə; faizin ödənilməsi üçün lazım olandan artıq qalan hissə. Mənfəətin ikinci hissəsi birbaşa vergi ilə əlaqəsi olmayan mövzudur. O, kapitalın istifadəsinin risk və zəhmətinin nəticəsidir. Kapital qoyan şəxs öz zəhmətinin nəticəsini əldə etməlidir ki, ziyan etmədən bu işi davam etdirdirsin. Bu səbəbdən, əgər ondan mənfəətin tam həcmi qədər vergi alınsa, o ya mənfəət normasını artırmaq, ya da vergini pul faizinin² üstünə gələrək, daha az faiz ödəmək məcburiyyətində olur. Mənfəət normasını vergi dərəcəsi qədər artırırsa, bütün vergini özü verə bilər, amma kapitalı hansı sahədə istifadə edirsə, sonda vergini iki ayrı sinifdən biri, ya da digəri ödəyir. Əkinçi pulu torpağın əkilib-biçilməsində istifadə edərsə, mənfəət normasını ancaq məhsulun böyük bir hissəsini özünə saxlayaraq artırma bilər. Buna isə yalnız əraziyə görə ödənen icarə haqlarının aşağı salınması ilə nail olunursa, nəticədə verginin ödənməsi torpaq sahibinin mükəlləfiyyətidir. Pul ticarət və sənaye kapitalı kimi istifadə etsələr, mənfəət normasını yalnız malların qiymətini artıraraq çoxalda bilərlər. Bu halda verginin ödənməsi həmin malların istehlakçılara yüklənir. Mənfəət normasını çoxaltmasa, bütün vergini mənfəətin pul faizi hissəsi üçün ayrılan hissəsinə yükləməlidir. Sərmayə kimi nəyi borc götürübsə, onun üçün daha az faizə razı ola bilər. Bu halda verginin bütün ağırlığı pula görə ödənen faizə yüklənir. Vergidən bu cür azad ola bilməyən başqa cür azad olmaq istəyir.

İlk baxışda pula görə ödənen faiz torpaq icarəsi kimi birbaşa vergi alınan əlverişli mövzu kimi görünür. Bu torpaq icarəsi kimi kapital istifadəsinin bütün risk və zəhmətini ödədikdən sonra artıq qalan xalis gəlirdir. Əkinçinin kapitalı mənfəətlə birlikdə yerinə qoyulduqdan sonra artıq qalan xalis gəlir, vergidən sonra vergidən əvvəlkinə nisbətən daha böyük deyil, bu səbəbdən torpaq icarəsindən alınan vergi icarə haqlarını artırmırsa, pula görə ödənen faizdən alınan vergilər faiz dərəcəsinə eyni səbəbdən artırmaz. Çünki ölkədəki kapital və ya pulun kəmiyyətinin

¹ Sərmayə formasında da anlaşılır.

² Borca götürülən pula görə ödənilən faiz.

torpağın miqdarı kimi vergidən sonra, vergidən əvvəlki kimi eyni qaldığı ehtimal olunur. Birinci kitabda öyrənmişdik ki, mənfəət normasını istifadə olunacaq kapitalın miqdarı və o sərmayə ilə görülməli olan iş, ya da ticarətin kəmiyyəti arasındakı nisbət tənzimləyir. Amma kapitalın istifadə olunduğu iş və ticarət pul faizindən alınan hər hansı bir vergini nə azaldır, nə də çoxaldır. Bu səbəbdən istifadə olunan kapitalın miqdarını vergi nə azaldır, nə də çoxaldırsa, onda mənfəət norması istər-istəməz eyni olur. Lakin bu gəlirin kapitalı istifadə edənin risk və zəhmətlərini ödəmək üçün lazım olan hissə də eyni qalır. Çünki həmin risk və zəhmət dəyişmir. Buna görə artıq qalan hissə, yəni kapital sahibinin puldan istifadə üçün ödədiyi faiz yenə istər-istəməz eyni olur. Belə ki, pula görə ödənen faiz torpaq icarəsi kimi ilk baxışda birbaşa vergi ilə əlaqəsi olmayan vergi kimi görünür.

Bununla yanaşı, puldan istifadəyə görə ödənen faizin vergiyə cəlb olunma mövzusu ilə daha az əlaqəsi olmasına təsir edən iki səbəb var.

Birincisi, hər hansı bir adamın sahib olduğu torpağın miqdarı və dəyəri heç vaxt sirr deyil və bunu hər zaman müəyyən etmək olur. Amma onun kapitalının miqdarı hər zaman sirdir və demək olar ki, heç vaxt dəqiq müəyyən etmək olmur. Həmçinin, kapitalın həcmi tez-tez dəyişir. Demək olar ki, çox nadir hallarda bir il, adətən bir ay, bəzən də elə bir gün olmasın ki, kapitalın həcmi artıb-azalmasın. Hər bir insanın fərdi davranışına əsasən verginin müəyyən edilməsi məqsədilə fərdin sərvətindəki bütün tərəddüdləri izləmək, heç kimin dözə bilməyəcəyi, tükənməyən sıxıntı mənbəyidir.

İkincisi, torpağı bir yerdən digər yerə aparmaq qeyri-mümkündür, kapitalı isə çox asanlıqla bir yerdən digər yerə aparmaq olar. Torpaq sahibi istər-istəməz mülkiyyətinin yerləşdiyi ölkənin vətəndaşıdır. Kapital sahibi isə heç bir ölkənin vətəndaşı deyil. Ağır vergi tətbiq olunduğu zaman ölkəni tərk etməyə meyillidir və kapitalını başqa ölkəyə aparır. Sərmayəsini bu ölkədən çıxartmaqla ölkədəki fəaliyyətini dayandırır. Hər hansı bir ölkədən kapitalını uzaqlaşdırmağa meyilli olan vergi həm hökmdar, həm də xalq üçün gəlir mənbəyini eyni səviyyədə yox edir. Yalnız mənfəət norması yox, eyni zamanda ərəzi gəliri və əmək haqları da kapitalın digər ölkəyə aparılması səbəbindən istər-istəməz azalır.

Belə olduğuna görə, kapitaldan törəmə gəlirdən vergi almaq istəyən millətlər bu cür hər hansı ciddi yoxlama əvəzinə çox yumşaq və nəticə etibarilə, ixtiyari məbləği almaq məcburiyyətində qalmışdılar. Beləliklə, reallaşdırılan vergidəki hədsiz bərabərsizliyi və qeyri-müəyyənliyi yalnız yumşaq vergi siyasəti ilə kompensasiya etmək olar. Beləliklə, hər kəsə

real gəlirindən çox aşağı vergi qoyulduğu üçün qonşusuna ondan bir qədər daha az vergi qoyulsa belə bu, onu rahat etmir.

İngiltərədə ərazi vergisi adlandırılan vergi vasitəsilə kapitaldan torpağın sahəsinə uyğun nisbətdə vergi alınması təklif olunmuşdu. Torpaqdan alınan vergi hər 1 funta 4 şiling və ya icarənin 1/5 olduğu halda, kapitaldan faizin 1/5 qədər vergi alınması istənilmişdi. İllik ərazi vergisi tətbiq olunduğu zaman qanunla müəyyən olunmuş faiz dərəcəsi 6% idi. Beləliklə, hər 100 funtluq kapitaldan 24 şiling vergi alınır. Qanuni faiz dərəcəsi 5%-ə salındıqdan sonra, hər 100 funtluq kapitaldan ancaq 20 şiling vergi alınır. Ərazi vergisi adlandırılan vergi əyalətlər və iri şəhərlər arasında bölüşdürülürdü. Verginin daha çox hissəsi əyalətlərə qoyulmuşdu, şəhərlərə qoyulan verginin böyük hissəsi evlərdən alınır. Şəhərlərin kapitalından və ticarətindən alınan vergi (çünki torpağa aid sərmayədən vergi almağı məqsədə çevirmişdilər) həmin kapitalın və ticarətin real dəyərindən çox kiçik idi. Bu səbəbdən prosesin həyata keçirilməsində baş verən bərabərsizlik az da olsa narahatlıq yaradırdı. Hər məhəllənin, hər bucağın torpağına, evlərinə və sərmayəsinə vergi tətbiq olunurdu. Bir çox yerlərdə onların dəyərini yüksəldən, ölkənin hər tərəfini əhatə edən rifah indi bu bərabərsizliklərin əhəmiyyətini azaltmışdı. Bundan başqa, hər yerin vergisi daima eyni qaldığı üçün hər hansı bir insanın kapitalına qoyulan verginin miqdarının dəqiq olmaması daha əhəmiyyətli olmuşdur. İngiltərə torpaqlarının çox hissəsinə qoyulan ərazi vergisi onların real dəyərlərinin yarısından çox deyildisə, İngiltərə kapitalına qoyulan vergi də real dəyərin 1/50-idir və ya ondan çoxdur. Kapitalın və ticarətin vergiyə cəlb olunmadığı Westministerdə olduğu kimi bəzi şəhərlərdə ərazi vergisi evlərə qoyulurdu. Londonda isə bu başqa cürdür.

Bütün ölkələrdə fərdlərin davranışını tez-tez yoxlamaqdan çəkinmişlər. Hamburqda yaşayan hamı var-dövlətinin 25%-ni dövlətə vermək məcburiyyətində idi. Hamburq əhalisinin sərvəti əsasən kapitaldan ibarət olduğu üçün bu vergini kapitaldan əldə olunan vergi hesab etmək olar. Hər bir vətəndaş vergisinin məbləğini özü hesablayır və hər il sərvətinin 25%-i olduğunu bildirdiyi məbləği məsul məmurun qarşısında dövlət xəzinəsinə qoyurdu. Bu verginin, adətən, dəqiq ödənildiyini fikirləşirdilər. Öz məmurlarına tam inanan, dövlətin dəstəklənməsi üçün vergi mükəlləfiyyətinin məcburi olduğunu düşünən xalqın vergini bu cür insafla və öz razılıqları ilə ödədiklərini hesab etmək olar. Bu xüsusiyyət hamburqlulara xas deyildi.

İsveçrədə Undervald kantonunun¹ tez-tez fırtına və su basqınları nəticəsində həddindən artıq xərcləri yaranırdı. Bu cür vəziyyətlərdə xalq bir yerə yığılır və ondan vergi alınması üçün sərvətinin miqdarını bildirirmiş. Sürixdə qanun məcburiyyət hallarında hər kəs məbləğini and içərək bildirdiyi öhdəliyi – gəliri nisbətində vergi alınmasını əmr edir. Onlardan heç biri digərinin bu haqda yalan dediyi barədə heç vaxt şübhə etmir. Bazəldə dövlətin gəliri ixrac edilən mallardan alınan kiçik gömrük rüsumundan ibarətdir. Qanununun müəyyən etdiyi vergilərin hamısını üç aydan bir ödəyəcəkləri haqda vətəndaşlar and içirlər. Bütün tacirlərin, hətta bütün hancıların² ölkə ərazisində və ölkədən xaricdə satdıqları malların qəbzini tutmaq da onlara tapşırılmışdı. Hər üç aydan sonra bu qəbzın aşağısında vergi məbləği hesablanmış formada xəzinədarə göndərilər. Bu etibar nəticəsində gəlirin zərər etdiyi şübhəsi yoxdur.

İsveçrə kantonlarında hər vətəndaşın sərvətlərinin miqdarını bildirmələri onlar üçün cəfa sayılmaz. Hamburqda isə bu cəfanın ən dəhşətli sayılır. Riskli ticarət cəhdlərini reallaşdıran bütün tacirlər vəziyyətlərinin reallığının hər an bilinməsi düşüncəsi ilə titrəyirlər. Bunun sonunun çox zaman etibarlarının zədələnməsi və ticarət cəhdlərinin puça çıxacağını əvvəlcədən bilirlər.

Felemenkdə ölən Oranqe kralı dövlət naziri olduqdan sonra hər bir vətəndaşın bütün mallarına 2% və ya 1/50 penni vergi qoyuldu. Hamburqda olduğu kimi hər kəs vergi məbləğini özü hesablayıb ödəyir, verginin miqdarının dəqiq ödənilməsi bilinirdi. O dövrdə üsyan nəticəsində hakimiyyətə gələn hökumətə xalqın böyük sevgisi vardı. Verginin tez zamanda yığılması lazım olduqda yalnız bir dəfə olmaqla ödənilməsi tələb olunurdu. Həqiqətdə isə vergi çox ağır idi, daimi ödəmək mümkün deyildi. Bazar faiz dərəcəsi çox nadir hallarda 3%-dən çox olan ölkədə 2%-lik vergi, kapitaldan əldə edilən ən yüksək xalis gəlirdən hər funt üçün 13 şiling 4 penni tutulurdu. Bunu kapitalına toxunmadan çox az insan ödəyə bilər. Məcbur olduğu zaman xalq dövlətin gəlirinin azalmaması üçün kapitalının bir hissəsini vergi kimi ödəyə bilər. Amma bu prosesin uzun müddət davam etməsi qeyri-mümkündür. Əgər bu proses uzun müddət davam etsə bütün var-dövlətini itirər.

İngiltərədə Ərazi Vergisi Qanununa əsasən kapitala qoyulan vergi, kapitala əsasən hesablanmaqla yanaşı, onun kapitalın hər hansı bir hissəsini azaltması və ya ələ keçirməsi nəzərdə tutulmamışdı. Bunun

¹ Bəzi ölkələrdə inzibati ərazi bölgüsü.

² Karvansaray sahibi.

yalnız torpaq icarəsinə hesablanan vergi olması istənilmişdi. Belə ki, ərazi icarəsi vergisi, hər funta 4 şiling olduğu halda, digəri isə hər lirəyə 4 şiling oldu. Eyni formada, Hamburqdakı verginin Untervalddə və Sürixin daha mülayim olan vergilərinin kapitaldan alınan vergilər kimi yox, kapitalın faizi və ya xalis gəlirindən alınan vergi olması təklif olunmuşdu. Felemenkin vergisi kapitaldan alınacaq bir vergi kimi düşünülmüşdü.

Müəyyən işlərin mənfəət və gəlirindən alınan vergilər

Bəzi ölkələrdə ticarətin müəyyən sahələrində, bəzən isə kənd təsərrüfatında istifadə olunan kapitalın mənfəətinə həddindən artıq çox vergi qoyulurdu.

İngiltərədə səyahət edən kустarla¹ səyyar satıcılardan alınan vergi, kirayə maşınlarla təxti-rəvanlardan alınan vergi və içkixana istifadəçilərinin pərakəndə pivə və spirtli içkilər satmaq üçün əldə etdikləri lisenziyaya görə ödədikləri vergi yuxarıdakılara aiddir. Döyüş zamanı dükanlardan bu cür başqa verginin alınması təklif olunmuşdur. Ölkələr ticarətin müdafiəsi üçün vuruşduqlarına görə, döyüşdən mənfəət əldə edən tacirlərin döyüş xərclərinin ödənməsinə köməklik göstərmələri təklif olunur.

Bununla yanaşı ticarətin müəyyən bir sahəsində istifadə olunan kapitalın mənfəətindən alınan vergi (bütün mümkün hallarda mənfəət əldə etməsi vacib olan azad rəqabət şəraitində mində bir ehtimalla o mənfəətdən daha artığını əldə edən) heç bir zaman tacirə yüklənmir, həmişə tacir tərəfindən nağd ödənilən verginin məbləğini malların qiymətini bir az artırmaqla istehlakçı ödəmək məcburiyyətində qalır.

Bu cür vergi tacirin gördüyü işə uyğun hesablandığı zaman vergini istehlakçı ödəyir və tacir çətinə düşməz. Əgər vergi görülən işə hesablanmasa, bütün tacirlər üçün eyni olsa, bu halda da vergini istehlakçı ödəyir, amma vergi böyük tacirin qayğısına qalır, kiçik tacirin isə bir az əzilməsinə səbəb olur. Kirayə maşınları üçün həftədə 5 şilinglik və təxti-rəvanlar üçün ildə 10 şilinglik vergi bu cür maşın və təxti-rəvanların istifadəçiləri tərəfindən nağd ödəndiyi zaman hər birinin iş həcminə uyğun hesablanmış olur. Nə böyük kустarların qayğısına qalır, nə də kiçik kустarları əzir. Pivə satmaq üçün lisenziyaya görə ildə 20 şiling, spirtli içkilər satmaq üçün lisenziyaya görə əlavə 40 şiling vergi, bütün pərakəndə satıcılarda eyni olduğuna görə istər-istəməz böyük pərakəndə

¹ Xırda sənətkar.

satıcılar daha da varlanır, kiçik satıcıların isə əzilməsinə səbəb olur. Böyük satıcılar üçün malın qiyməti formasında vergini geri almaq digərləri ilə daha asandır. Ancaq verginin yumşaqlığı bu bərabərsizliyin əhəmiyyətini azaltdığı kimi kiçik barların çoxalmasına maneə yaratması bəzi insanların fikrincə yersiz deyil. Dükanlara qoyulan verginin bütün dükanlar üçün eyni olması istənilmişdi. Başqa cür də ola bilməzdi. Dükanlara qoyulan verginin oradakı alış-verişin həcminə uyğun hesablanması, müstəqil bir ölkədə insanları əsəbləşdirən yoxlama keçirmədən qeyri-mümkündür. Vergi çox olduğu zaman kiçik tacirləri əzir və demək olar ki, bütün pərakəndə ticarət böyük tacirlərin əlinə keçir. Xırda tacirlərin rəqabəti olmadığı üçün böyük tacirlər ticarətin inhisarına sahib olur və bütün digər inhisarçılar kimi mənfəətlərini verginin ödənilməsi üçün lazım olan məbləğdən artıq etmək üçün tezliklə birlik yaradırlar. Verginin ödənilməsi dükançının əvəzinə qiymətlərin artımı şəklində istehlakçı tərəfindən ödənilir. Bu səbəblərə görə dükanlardan alınan vergiyə dair qanun layihəsi əvəzinə 1759-cu ilin axçalı yardımı tətbiq olundu.

Avropanın istənilən yerində kənd təsərrüfatında istifadə olunan sərmayənin mənfəətinə qoyulan ən vacib vergi – Fransadakı fərdi cizgə adlandırılan vergidir.

Feodalizm hakimiyyətdə olduğu dövrdə Avropadakı xaos dövründə hökmdar vergini, vergi ödəməyi rədd edə bilməyən zəif təbəqələrdən alırdı. Görkəmli feodallar yalnız çətin zamanlarda hökmdara yardım edirdilər, daimi vergi ödəməkdən imtina edirdilər, hökmdarın da onları buna məcbur etməyə gücü yox idi. Avropanın bir ucundan digər ucuna qədər əkib-becərənlər əslində torpaq qulu idilər. Avropanın bir çox yerində onları çətinliklə azad edirdilər.

Onların bir hissəsi İngiltərənin köhnə feodal dəftərlərində qeydiyyata alınmış mülk sahibləri kimi bəzən kralın, bəzən başqa bir lordun əmrində xidmət hüququna, ya da soylular hüququndan başqa bir metoda görə qənaət etdikləri torpaqların mülkiyyətinə sahib oldular. Digərləri isə torpağın mülkiyyətini əldə etmədilər, uzunmüddətli kirayə müqavilələri bağladılar və beləliklə də, torpağın sahiblərinə az bağlı oldular. Aşağı təbəqənin rifah içində yaşaması yuxarı sinif feodallarını qəzəbləndirirdi və aşağı sınıfdan vergi alınmasına məmnunluqla razı oldular.

Başqa ölkələrdə mal sahibinin qənaət formasının necə olmasından asılı olmayaraq, vergi bütün digərlərinə məxsus torpaqlara iltizam yolu ilə, ya da kirayə kontraktı ilə qənaət edənlərin ehtimal olunan mənfəətlərindən hesablanır. Bu halda da cizyenin fərdi olduğu deyilirdi. Fransanın “Dəftərdarlıq ölkələri” adı verilən əyalətlərinin çoxunda cizyə bu növdəndir. Eyni cizyə ölkə torpaqlarının yalnız bir hissəsinə tətbiq olunduğu üçün istər-istəməz bərabərliyə zidd vergidir. Amma bəzən

ixtiyari vergi olmasına baxmayaraq bəzən əsassız vergi deyil. Müəyyən xalq təbəqəsinin artan mənfəətinə hesablanması istənilədiyi üçün, fərdi cizyə istər-istəməz həm ixtiyari, həm də bərabərliyə zidd vergidir.

Fransada “Dəftərdarlıq ölkələri” adlandırılan 20 maliyyə bölgəsinə hər il qoyulan fərdi cizyə, hal-hazırda (1775-ci il) 40. 107. 239 funt, 16 housdur. Bu məbləğin müxtəlif əyalətlərə əsasən hesablanma əmsalı həm məhsulun keyfiyyətindən, həm hər ilin ödəmə qabiliyyətini azaldıb çoxaldan digər təsirlərdən asılı olaraq kralın şurasına verilən məlumatdan asılı olaraq ildən-ilə dəyişir. Hər bir maliyyə bölgəsi müəyyən olunmuş sayda dəftərdarlığa ayrılır və maliyyə bölgəsinin üzərinə qoyulan vergi məbləğinin dəftərdarlıqlar arasında bölüşdürülməsi nisbəti, yenə hər birinin bacarıqları haqqında şuraya verilən məlumatdan asılı olaraq ildən-ilə dəyişir. Şuranın aid olduğu hər əyalətin və ya vilayətin real qabiliyyətlərinə uyğun verginin hesablanması hər zaman qeyri-mümkün hesab olunur. Məlumatsızlıq və yanlış məlumatın verilməsi, ən düzgün şurani da hər zaman az da olsa çaşıra bilər. İstər dəftərdarlıq bölgəsinin hamısına mükəlləf etdirilən məbləğdən hər məhələyə hansı məbləğin düşməsi, istərsə də öz məhəlləsinə düşən məbləğdən hər kəsin mükəlləf olduğu məbləğ eyni şəkildə ildən-ilə dəyişir. Bu şərtlər altında, birinci halda dəftərdarlıq bölgəsi məmurları, digərində məhəllənin məmurları faydalanırlar və hər ikisi idarəetmə müfəttişinin əmri və təsiri altındadırlar. Vergi yığanlar, yalnız məlumatsızlıq və yalnız məlumat əldə etdiklərinə görə yox, eyni zamanda, dostluq, partiyalararası düşmənçilik və fərdi münafiqçilər də buna təsir edir. Vergi ödəyicisi, təbii olaraq, vergini ödəməmiş nə qədər vergi ödəyəcəyindən əmin deyil. Hətta vergi ödədikdən sonra da əmin deyil. Vergidən azad edilən bir insandan vergi alınsa, yaxud bir insana artıq vergi qoyulsa, onların hər biri vergini ödəyirlər, lakin şikayətlənirlər və əgər şikayətlərinə baxılsa, onların pulları ödəmək üçün gələn il bütün məhəlləyə yenidən vergi qoyulur. Vergi yığan iflas olursa, onu seçən məhəllə buna görə dəftərdarlıq bölgəsinin baş yığıcının qarşısında məsuliyyət daşıyır. Amma bütün məhəlləyə qarşı məhkəmə açmaq, baş yığıcı üçün daha çətin iş olduğuna görə o 5-6 nəfər varlı borcludan bu pulları zorla alır. Daha sonra həmin 5-6 nəfərin pulunu ödəmək üçün bütün məhəlləyə yenidən mükəlləfiyyət qoyulur. Bu yeni tətbiq olunmuş mükəlləfiyyətlər hər zaman müəyyən ilə qoyulan cizyədən fərqlənir.

Ticarətin müəyyən sahəsindəki kapitaldan əldə edilən mənfəətə vergi qoyulduğu zaman, bütün tacirlər bazara vergi üçün ödədiklərini qazanmaq üçün istədikləri qiymətə sata biləcəklərindən çox mal gətirmirlər. Bəziləri sərmayələrinin bir hissəsini bazardan çıxardır və bazarda mal təklifi azalır. Malların qiyməti artır və verginin yükü istehlakçının üstünə düşür. Amma kənd təsərrüfatında istifadə olunan sərmayənin

mənfəətinə vergi qoyulduğu zaman, sərmayənin hər hansı bir hissəsini o sahədən götürmək, əkinçilər üçün əlverişli deyil. Hər bir əkinçi icarəyə götürdüyü ərazidə əkib becərir. Bu torpağın əkilib-biçilməsi üçün müəyyən məbləğ kapitala ehtiyac var və bu məbləğin hər hansı bir hissəsini bazardan çıxartmaqla, əkinçi nə icarə haqqını, nə də vergini daha yaxşı ödəmə imkanına malik olmaz. Vergini ödəmək üçün məhsulun miqdarını azaltmaq, ya da bunun nəticəsində bazarın ehtiyacını əvvəlkindən daha az təmin etmək də, onun üçün əlverişli deyil.

Nəticə etibarilə, əkinçinin məhsulun qiymətini artıraraq vergini istehlakçıya yükləmə imkanı yoxdur. Amma hər iş adamı kimi əkinçi də, ya mənfəət əldə etməlidir, ya da işdən çəkilməlidir. Bu cür vergi tətbiq olunduqdan sonra, əkinçi yalnız daha az icarə haqqı ödəyərək mənfəət əldə edə bilər. Nə qədər çox vergi ödəsə, bir o qədər az icarə haqqı ödəmək imkanı olur. İcarə müqaviləsi olduğu zaman tətbiq olunan vergi əkinçinin, şübhəsiz, var-yoxdan çıxmasına səbəb ola bilər. İcarə müqaviləsi yeniləndiyi zaman vergi torpaq sahibi tərəfindən ödənilməlidir.

Fərdi cizyənin qüvvədə olduğu ölkələrdə daha çox əkinçiyə əkin-biçin üçün istifadə etdiyi kapital nisbətində vergi qoyulur. Bu səbəbdən əkinçi yaxşı at və öküzdən istifadə etməkdən çəkinir, əlindən gəldiyi qədər ən sadə əkin alətlərindən istifadə etməyə çalışır. Ondan vergi yığanlara etibar olmadığı üçün özünü yoxsul kimi göstərər və artıq vergi ödəməkdən qorxduğu üçün özünü heç bir şey ödəməyə gücü olmayan insan kimi göstərmək istəyir. Bu davranışla öz mənfəətini, bəlkə də, hər zaman ən yaxşı formada təmin etmir və məhsulu azaldığına görə itirdikləri, ehtimal ki, vergisinin azalmasıyla əldə etdiyi qənaətlə müqayisədə daha çox olur. Əkinçiliyin bu cür pis inkişafı nəticəsində, bazardakı təklif, şübhəsiz ki, azalır, bu səbəbdən yaranan qiymətlərin yüksəlişinin azalması nəticəsində meydana gələn itkiləri bərpa etməsi ehtimalı yoxdur. Eyni zamanda, icarədarə daha çox icarə haqqı ödəməsini mümkün etmək ehtimalı da azdır. Xalq, əkinçi, torpaq sahibi hamısı bu düzgün olmayan sistemdən müəyyən qədər zərər görür. Fərdi cizyəni digər bir çox yollardan əkib-biçməyi zəiflətdiyini və nəticədə, hər bir böyük ölkənin zənginlik mənbəyini yox etməyə səbəb olduğunu görmək üçün üçüncü kitabda daha əvvəl tapmışdım.

Şimali Amerikanın cənub əyalətlərində əhali vergisi adlandırılan vergi, Qərbi Hind adalarında zənci başına bu qədər tutulan illik vergilər, əslində, kənd təsərrüfatında istifadə edilən kapitalın mənfəətindən alınan vergilərdir. Müstəmləkəçilərin çoxu həm əkinçi, həm də torpaq sahibi olduqlarına görə verginin ödənilməsi torpaq sahibi kimi onların mükəlləfiyyəti olur.

Əkində işlədilən, torpağa bağlı kölə muzdurlara görə bu qədər olan vergilərdə aydın olur ki, qədimdə bütün Avropada var idi. Hal-hazırda, bu cür vergi Rusiya imperiyasında var. Hər cür əhali vergilərinin çox zaman köləliyin sübutu kimi göstərilməsi, ehtimal olunur ki, bu səbəbdəndir. Əslində isə vergi ödəyici üçün köləliyin yox, azadlığın göstəricisidir. Hərçənd ki, bu həmin insanın hökumətə tabe olduğunu, eyni zamanda, müəyyən qədər mülki olduğu üçün bir bəyin malı olmadığını göstərir. Kölələrdən alınan əhali vergisi, azad insanlardan alınan əhali vergisindən fərqlənir. Azad insanların əhali vergisi, verginin tətbiq olunduğu şəxs tərəfindən, digəri isə başqa insanlar tərəfindən ödənilir. Azad insanlara qoyulan vergilər ya tamamilə sərbəstdir, ya da bərabərliyə ziddir və bir çox zaman həm elədir, həm belədir. O biri vergi isə, bir tərəfdə bərabərliyə ziddir, bəzi qulların dəyəri müxtəlif olduğu üçün, heç bir tərəfdən ixtiyari deyil. Kölələrin sayını bilən feodal nə qədər vergi ödəməli olduğunu dəqiq bilir. Amma bu bir-birindən fərqlənən vergilər, eyni adla adlandırıldığına görə eyni xüsusiyyətli hesab edilib.

Felemenkdə qulluqçu kişilərlə xadimələrə qoyulan vergilər kapitaldan yox, xərclərdən alınan vergilərdir, bu xüsusiyyətlərinə görə istehlak mallarından alınan vergiləri xatırladır. Böyük Britaniyada qulluqçulara qoyulan vergilər bu qəbildəndir. Ən çox orta təbəqə üçün yük olur. İldə 200 funt gəliri olan bir qulluqçu tuta bilər. İldə 10000 funt gəliri olan 50 qulluqçu tutmur. Bu verginin yoxsullara təsiri olmur.

Müəyyən işlərdəki sərmayənin mənfəətindən alınan vergilər faiz dərəcəsinə heç bir təsir göstərmir. Heç kim pulunu, vergi verən işdə işləyənlərə vergidən azad edilmiş işdə işləyənlərlə müqayisədə daha az faizlə borca vermir. Hökumətin vergiləri hər hansı bir səviyyədə yanılmadan almaq istədiyi bütün işlərdəki kapitaldan yaranan gəlirdən alınan vergilər, çox zaman pula görə alınan faiz ilə üst-üstə düşür. Fransadakı Vinqtime, ya da 1/20 penni, İngiltərədə ərazi vergisi adlandırılan vergi ilə eyni növlü vergidir, torpaqdan, evlərdən və kapitaldan formalaşan gəlir üzərindən reallaşdırılır. Kapitalın səmərəliliyi nöqtəyi-nəzərindən daha dəqiq olmamaqla yanaşı, İngiltərədəki torpaq vergisinin eyni maliyyə mənbəyinə qoyulan hissəsinə nisbətən, daha çox üstünlük verilir. Əksər hallarda bu, aşağı pul faizinə uyğun gəlir. Fransada pul gəlir yaratmağa yönələn müqavilələrə, yəni (əvvəldə borc verilmiş məbləği ödəyərək borclunun istənilən vaxt geri ala bildiyi, ancaq geri almaq xaricində kreditor kimi istəməyəcəyi) davamlı illik gəlir səhmlərinə qoyulur. Görünür, Vinqtime illik gəlirlərin hamısının dəyərini yüksəltmir.

I VƏ II MADDƏLƏRƏ ƏLAVƏ

Torpağın, evlərin və mülkiyyətin kapital dəyərindən alınan vergilər

Mülkiyyət eyni şəxsin istifadəsində qaldıqca, üzərinə hansı növ davamlı verginin gəlməsindən asılı olmayaraq, həmin vergilər heç vaxt kapital dəyərinin bir hissəsini deyil, yalnız yaratdığı gəlirin bir hissəsini azaldır. Ancaq mülkiyyət başqasına istər ölənlərdən yaşayanlara, istərsə də birindən digərinə keçəndə, bir çox hallarda üzərinə istər-istəməz kapital dəyərinin bir hissəsini azaldan vergilər qoyulmuşdur.

Hər növ mülkiyyətin ölənlərdən yaşayanlara və daşınmaz əmlakın (torpağın, evin) birindən digərinə keçməsi, mahiyyətcə ya açıq və hərkəsə bəlli olan, ya da uzun müddət gizli qalan prosedurdur. Ona görə də, bu kimi əməliyyatlardan vergi alınmalıdır. Kapitalın və daşınan əmlakın birindən digərinə borc yolu ilə keçməsi, əsasən gizli bir prosedur və həmişə gizli olaraq həyata keçirilə bilər. Bilavasitə bundan vergi tutmaq heç də asan başa gəlmir. Kapitaldan və daşınan əmlakdan dolayı şəkildə iki fərqli tərzdə vergi alınmışdır: birincisi, rüsumun ödənilməsinə təsdiq edən möhür vurulmuş kağızın, ya da perqamentin geri qaytarma öhdəliyini özündə saxlayan sənədə (əks təqdirdə yararlı olmamaqla) dəlil olaraq göstərilməsi ilə; ikincisi, yenə eyni tərzdə yararlı olmamaq ehtimalı ilə sənədin açıq və ya gizli şəkildə bir siyahıya qeyd edilməsini əsas götürmək və rüsumlar qoymaqla... Aksiz rüsumları (sənədlərdən alınan dövlət rüsumu) ilə qeydiyyat rüsumları əksər hallarda, hər cür mülkü ölənlərdən yaşayanlara keçirən (birbaşa vergiyə cəlb edilə bilməsi mümkün olan) və daşınmaz əmlakı birindən digərinə keçirən sənədlərə qoyulmuşdur.

Oktavian Avqustun qədim romalılarına saxladığı Vicesima Hereditatum, yəni mirasın iyirmidə bir hissəsindən tutulan vergi mülkiyyətin ölənlərdən yaşayanlara keçirilməsindən alınan bir vergi idi. Daha çox dəqiq məlumat verən müəllif Dion Kassius bu verginin bütün miraslara, vəsiyyətlə verilən mülk və ölümlə əlaqəli ianələrə qoyulduğunu bildirirdi.

Hollandiyanın vərəsəlik vergisi eyni tiplidir. Yaxın qohumların miraslarından qohumluq dərəcəsinə görə, mirasın bütün dəyərinin beş faizindən otuz faizə qədər vergi alınır. Yaxın qohumlara vəsiyyətlə verilən ianələr, ya da verimlər bu cür rüsumlardan asılıdır. Ərdən arvada, ya da əksinə qalanlar, əlində bir hissəyə bağlıdır. Uşaqlardan böyüklərə qalan miras Luktuosa Hereditasın yalnız iyirmidə bir hissəsi vergiyə cəlb

olunur. Birbaşa miraslardan vergi tutulmurdu. Ata ilə eyni evdə yaşayan övladın gəlirində mində bir hər hansı artımda, digər tərəfdən, atanın sənətinin, məmurluğunun, ya da istifadəsi altında ola biləcək qeydiyyatda olan gəlir gətirən bir mülkün itirilməsi səbəbindən cüzi bir azalma müşahidə olunur. Atanın mirasının bir hissəsini övladların əlindən alan və itkilərin miqdarını artıran vergi ədalətsiz olur. Lakin Roma hüququnda azad, Şotlandiya hüququnda ailə xaricində güzəranını təmin edə bilən övladlar üçün, yəni paylarını alan, ailə sahibi olan və atalarından ayrı və yardım qəbul etmədən öz maliyyə vəsaitləri ilə yaşayan övladlar üçün vəziyyət başqa cür ola bilər. Bu cür uşaqlara atanın mirasından hər nə qalsa, onların sərvəti həqiqətən çoxalar və bilavasitə bütün bu cür rüsumlarla müqayisədə daha çox vergiyə cəlb edilə bilər.

Feodalizm hüququndakı ödəniş, torpağın istər ölənlərdən yaşayanlara, istərsə də birindən digərinə keçidindən alınan vergilər idi. Qədim zamanlarda üzvlük haqqı Avropanın hər yerində hökmdar gəlirinin başlıca mənbələrindən idi.

Hökmdarın hər bir yaxın qulunun vəliəhdi mülkün rəsmən özünə təqdim edilməsindən sonra müəyyən miqdarda rüsum, xüsusilə, birillik icarə haqqı ödəyirdi. Vəliəhd yaşca kiçik idisə, o müddətdə mülkün bütün gəlirləri baxıma ehtiyacı olan kiçik uşaq və əmlak üzərində hüququ olan bir dul qadın varsa, onun ərindən qalmış gəliri ödənməsi halından başqa, məbləğ hökmdara çatırdı. Kiçik uşaq yetkinlik yaşına çatdıqda, yenə bir illik icarə haqqı tutulandan sonra başqa bir vergi hələ də hökmdara verilməli idi. İndiki zamanda, böyük mülkü bütün öhdəliklərdən azad edən uşaqılıq müddəti o vaxtlar belə bir nəticəyə gətirib çıxartmırdı. Uzun müddət davam edən uşaqılıq mülkün öhdəlikdən azad olması ilə deyil, viran olması ilə nəticələnirdi.

Feodalizm qaydalarına görə, qul sahibinin icazəsi olmadan mülkü başqasının adına keçirə bilməzdi. İcazə vermək üçün feodal köçürmə haqqı, ya da razılaşma müqabilində pul alırdı. Bu xərc bir çox ölkələrdə torpağın dəyərini bir hissəsinin alınmasını əsas götürməklə tənzimlənirdi. Başqa sözlə, feodalizm qaydalarının çoxundan imtina edilən ölkələrdə torpağın başqasına keçirilməsindən alınan bu vergi hökmdarın gəlirinin əhəmiyyətli bir mənbəyi olmaqda idi. Bu vergi Bern kantonunda (kanton – bəzi ölkələrdə ərazi bölgü vahidi olmuşdur) bütün əsilzadələrin malikanələrinin dəyərini altıda birinə qədər yüksəlməkdə idi. Lüsern kantonunda torpaq satışından alınan vergi xüsusi qüvvədə deyildi, yalnız gizli yerlərdə var idi. Ancaq kimsə ölkədən çıxıb gedərkən torpağını satarsa, satışın on faizi dəyərində vergi verir. Ya bütün torpaqların, ya da

istifadədə olan torpaqların satışından alınan eyni növ vergilər bir çox ölkələrdə mövcuddur və hökmdar gəlirinin əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edir.

Bu kimi əməliyyatlardan ya aksiz rüsumları vasitəsilə, ya da reyestr rüsumları ilə dolayı yolla vergi alınır və bu rüsumlar birindən digərinə keçən obyektin dəyərinə həm əlavə edilə, həm də edilməyə bilər.

Böyük Britaniyada aksiz rüsumları birindən digərinə keçən mülkün dəyərinə görə deyil, sənədin növünə görə artıb azalır (ən çox qiymətli bir veksələ görə on səkkiz pennilik, ya da yarım kronluq pul kifayət edir). Ən çoxu, kağıza, ya da hər bir perqamentə görə altı funtdan çox olmaz və bu rüsumlar sözügedən şeyin (obyektin) dəyərinə daxil edilmədən, xüsusilə feodal tərəfindən edilən lütfkarlıq və ya bəzi iddia məsələlərinə aid edilir. Böyük Britaniyada sənədlərin reyestrə yazılmasından, dosyeyə sahib olan məmurların xərcindən başqa rüsum alınmaz. Bu xərclərin məmurların əməyini ödəyən ağılasığan bir mükafatdan çox olmasına nadir hallarda rast gəlinir. Hökmdar bundan gəlir əldə etmir.

Hollandiyada bir şəxsdən digərinə keçən mülkün, bəzi hallarda dəyəri nisbətində olan, bəzində olmayan aksiz rüsumları da, həmçinin, reyestrə yazmaq üçün rüsumlar barədə də məlumat vardır. Bütün vəsiyyətnamələrin mülkə olan qiymət hüququnun itirilməsinə aid olan kağıza yazılması zəruridir. Beləcə, qiyməti üç penni, ya da üç stiverdən (orta əsrlərdə Hollandiyada pul vahidi) başlayıb (türk pulu ilə desək, təxminən iyirmi yeddi lirə on şiling), üç yüz florinə (holland pulu) çatan möhür markaları vardır. Markanın qiyməti vəsiyyətnamə sahibinə lazım olan məbləğdən aşağı olarsa, onun mirasına xəzinədarlıq iddia edir. Bu aksiz rüsumu hollandların mirasdan aldıkları digər vergilərdən fərqlidir. Sığorta sənədləri ilə bəzi başqaları xaricində bütün digər sənədlər, belə ki, veksəl və müqavilələr bir aksiz rüsumuna aid olur. Ancaq bu rüsum əmlakın dəyəri məbləği nisbətində artmaz. Bütün torpaq və ev satışlarının ya bunların biri ilə əlaqədar olan ipotekaların reyestrə yazılması üçün dəyər, ya da ipoteka məbləğindən 2.5 faizlik rüsum ödənməlidir. Bu rüsum yükün ağırlığı iki tondan çox olan, istər göyörtəli, istərsə də göyörtəsiz olan bütün gəmi və təknələrin satışını əhatə edir. Belə görünür ki, bunlar “su üzərində ev” hesab edilir. Daşınan malların satışı məhkəmənin yazılı əmri əsasında həyata keçirildikdə yenə də 2.5 faiz rüsum ödənilir.

Fransada həm aksiz, həm də reyestr rüsumları vardır. Möhür rüsumları yardım vergisinin, ya da istehlak vergisinin bir qolu sayılır və bu rüsumların olduğu illərdə istehlak vergisi məmurlar tərəfindən toplanır. Yaxın zonalarda yerləşənlər hökmdar mallarının bir qolu sayılır, başqa bir məmur qrupu tərəfindən yığılır.

Bu tip aksiz rüsumları və reyestr rüsumları vasitəsilə vergiyiğma üsulları çox yenidir. Lakin yüz ildən bir az çox vaxtın keçməsi ilə aksiz rüsumları çox sürətlə yayılmış və reyestr rüsumları ucuzlaşmışdır. Bir hökumətin digər “xalqın cibindən pul götürmək bacarığı” qədər tez öyrəndiyi başqa bir bacarıq yoxdur.

Mülkün mərhumlardan həyatda olanlara keçməsi nəticəsində alınan vergilər birbaşa mülkə sahib çıxan kimsəyə aid olur. Torpaq satışından alınan vergilər, bütünlüklə satıcının üstünə qalır. Satıcı tezliklə mülkü satmaq istəyir. Belə olduğu halda, vəd edilən qiyməti qəbul etməlidir. Alıcı heç vaxt tez satın almaq istəmir, buna görə də, ancaq özünə münasib olan məbləği verir. Vergi və dəyər bir yerdə olmaqla torpağın neçəyə başa gələcəyini müəyyənləşdirir. Vergi səbəbiylə çox ödəmək məcburiyyətində qalarsa, qiymət olaraq o qədər az pul verməyə meyil edir. Buna görə də, belə vergilər ehtiyac içində olan şəxsin üstünə qalır və bilavasitə böyük çətinlik yaradır. Yeni tikilmiş evlərin satışından alınan vergilər ərazi sənədi olmadan satıldığından alıcının üstündə qalır. Çünki ya inşaatçı mənfəətə yiyələnəli, əks təqdirdə o işi buraxmalıdır. Bilavasitə vergini nağd şəkildə ödəyərsə, alıcı bunu özünə görə ödəməlidir. Torpaq satışından alınan vergilərdə olduğu kimi, köhnə evlərin satışından alınan vergilər çox hallarda ya işinə əlverişli olan, ya da məcburiyyət qarşısında qalan şəxsə mənsub olur. Hər il bazara çıxarılan yeni evlərin sayı tələb əsasında müəyyən edilir. Tələb bütün xərcləri çıxdıqdan sonra inşaatçıya mənfəətini təmin edə biləcək qədər deyilsə, o, artıq başqa ev tikmir. Hər hansı vaxt çərçivəsində satışa çıxan ixtiyari köhnə evlərin sayını tələblə əlaqəsi olmayan səbəblər qaydaya salır. Bir ticarət şəhərində iki-üç müflislik dəyər nöqtəyi-nəzərindən bir çox evin dəyər-dəyməzinə satılması üçün bazara çıxarmaq zərurətini yaradır. Ərazi satışından alınan vergilər eynilə torpaq satışında olduğu kimi satıcıya qalır. Aksiz rüsumları ilə veksellərin və mükafat olaraq alınan pul sövdələşmələrinin reyestrə yazılmasından alınan rüsumlar, bütünlüklə, borc alanın üstündə qalır və reallıqda borcları o ödəyir. İddia məsələləri üzərində olan eyni tipli rüsumlar iddiaçılara aid olur. Bu rüsumlar tərəflərin hər ikisi üçün iddiaya aid olan şeyin kapital dəyərini azaldır. Bir mülkün əldə edilməsi nə dərəcədə məsrəf tələb edirsə, xalis dəyəri də o qədər az olur.

Hər cür mülkün birindən digərinə keçməsi zamanı alınan bütün vergilər, həmin mülkün kapital dəyərini azaltmaqla, istehsalçının əmək təchizatına yönəldilmiş xərclərin də azalmasına səbəb olur. Bunların hamısı sidq ürəklə işçi yetişdirən xalqın kapitalından çıxan və təsadüf hallarda məhsuldar işçi yetişdirən hökmdarın gəlirini artıran israfçı vergilərdir.

Bərabər qiymətli malların birindən digərinə keçməsi həmişə eyni sayda təkrarlanmadığından ötürülən malın dəyərinə nisbəti də bərabər olmur. Əksər aksiz rüsumları ilə reyestr rüsumlarında olduğu kimi, bu vergilər həmin dəyərlə tarazlaşdırılmadıqda tamamilə qeyri-bərabər olur. Heç bir vəziyyətə tabe deyildir, ancaq bütün hallarda tamamilə açıq və dəqiqdir, ya da elə ola bilər. Bu vergilər ödəniş etməyə imkanı çatmayan bir kəsin üzərinə düşərsə, ödəniş vaxtı çatanda ödəyicinin əlində pulu olmalıdır. Bu vergilər çox az xərclə yığılır və yayınması həmişə qeyri-mümkün olan vergi sıxıntısından başqa bir narahatlığa səbəb olurlar. Fransada aksiz rüsumundan çox da yayınmır. “Kontrolə” adlandırdıqları reyestr rüsumlarından çox yayınmalar olur. Qəti olmayan və xeyli məbləqli vergini yığan baş vergi yığan məmurların əlində bunlar insafsızcasına çox pul mənimsənilməsinə səbəb olur. Fransanın indiki maliyyə sistemi əleyhinə yazılanların çoxunda “Kontrolə” ilə bağlı sui-istifadə halları əməlli-başlı söz-söhbət yaradır. Ancaq qeyri-müəyyənlik görünür, sanki belə bir şey yoxdur. Yayınmalar hər hansı əsaslara söykənmirsə, sui-istifadə olunan vergilər bu cür vergilərin xüsusiyyətindən deyil, onları qoyan fərman və qanunların qəti və açıq olmamasından irəli gəlir.

İpotekaların və ümumilikdə daşınmaz əmlak üzərindəki bütün hüquqların reyestrlərə yazılması istər kreditorlar, istərsə də alıcılar üçün böyük təhlükəsizlik təmin etdiyindən son dərəcə cəmiyyətin xeyrinədir. Digər sənədlərin qeydiyyatı isə cəmiyyət üçün yararsız olmağı bir yana, hətta fərdlər üçün çox qorxulu və təhlükəlidir. Qeyd etmək olar ki, gizli vergi tutulmalarına əsaslanan reyestrlər, əlbəttə ki, olmamalıdır. Fərdlərin etibarını alt pillələrdəki maliyyə məmurlarının doğruluğu və onlara olan etimad kimi çox kiçik bir rahatlığa heç vaxt bağlı olmamalıdır. Ancaq reyestrə yazılma xərclərinin hökmdar üçün gəlir mənbəyi olduğu yerlərdə həm yazılması zəruri olan, həm də zəruri olmayan sənədlər üçün qeydiyyat dairələri çoxaldılmışdır. Fransada bir çox müxtəlif reyestr vardır. Sui-istifadə və məmurlara həvalə etmək, bu kimi vergilərin zəruri olmasa da, bəlkə də, təbii bir nəticəsidir.

İngiltərədə oyun kağızları və zərlərdən, müxtəlif vaxtlarda qəzetlərdə çıxan risalələrdən və s. alınan vergilərə oxşar aksiz rüsumları, əslində istehlak vergiləridir, əvvəl-axır ödəmək öhdəliyi o cür materialları istifadə, ya da istehlak edənlərin üstünə düşür. Pərakəndə olaraq yüngül pivə, şarab və digər spirtli içkilərin satılması üçün rüxsət almaq hallarında olduğu kimi, aksiz rüsumlarının pərakəndəçilərin mənfəətinə aid olmaları istənilsə də, axırda yenə o içkiləri istehlak edənlər tərəfindən ödənilir. Bu cür vergilər yuxarıda adı çəkilən mülkün ötürülməsi üzərindəki rüsumlarla eyni adı daşdığı və eyni məmurlar tərəfindən eyni tərzdə yığıldığı halda, başqa xüsusiyyətlərə malikdir və başqa maliyyə mənbələrinə aid olur.

III Maddə

Əməkhaqqından tutulan vergilər

Alt təbəqələrdən olan işçilərin maaşlarını birinci kitabda göstərdiyim kimi, hər yerdə istər-istəməz iki şərt, yəni əməyə qarşı olan tələb və ərzağın orta qiyməti tənzimləyir. Əməyə olan tələb artdığına, sabit qaldığına, azaldığına, yaxud sabit qalan, azalan əhaliyə uyğunluğuna görə işçinin güzəranını nizamlayıb onun nə dərəcədə varlı, orta səviyyəli və ya kasıb olacağını müəyyənləşdirir. Hər il bu varlı, orta təminatlı, ya da yoxsul güzəranı satın almağa imkan yaratmaq üçün zəhmətkeşin ödədiyi pulun miqdarını ərzağın orta qiyməti müəyyənləşdirir. Bilavasitə əməyə olan tələb və ərzağın qiyməti eyni qaldıqda, əməkhaqqından birbaşa alınan verginin əməkhaqqını vergiyə nisbətən bir az yüksəltməkdən başqa təsiri olmur. Məsələn, tutaq ki, bəlli bir yerdə əməyə olan tələb və ərzağın qiyməti əməkhaqqı ödənişlərini həftədə on şiling edəcək qədərdir və əməkhaqqına beşdə bir, ya da hər funta dörd şiling vergi qoyulmuşdur. Əməyə olan tələb və ərzağın qiyməti eyni qalarsa, o zaman işçinin həftədə ancaq on şilingə satın ala biləcək məbləğ qazanması, yaxud vergini ödədikdən sonra həftəlik tam haqq olaraq əlinə on şiling keçməsi lazım olacaqdır. Götürək ki, belə bir vergini ödədikdən sonra əlində bu qədər tam əməkhaqqı qalması üçün əməyin qiymətinin həftədə yalnız on iki şilingə deyil, on iki şiling altı penniyə yüksəlməsi imkanı yaranır; yəni beşdə bir hissəni vergi olaraq ödəmək üçün, çox keçmədən, haqlarının yalnız beşdə bir deyil, istər-istəməz dördüdə bir miqdarda artması lazımdır. Vergi nisbəti necə olmasından asılı olmayaraq, əməkhaqqının bütün hallarda yalnız vergi nisbətində deyil, daha yüksək nisbətdə olması ortaya çıxır. Məsələn, vergi onda bir hissəyə bərabərdirsə, əməkhaqqı, çox keçmədən, yalnız onda bir deyil, istər-istəməz səkkizdə bir hissəyə qədər yüksəlməlidir.

Buna görə də, əməkhaqqından birbaşa tutulan vergini işçi cibindən də ödəsə, bu, onun avans verdiyi mənaya gəlməməlidir. Ən azı, vergidən sonra əməyə olan tələb və ərzağın orta qiyməti eynilə vergidən qabaq olduğu kimi qaldığı halda vəziyyət belə olur. Bu kimi bütün hallarda işçini birbaşa işlədən şəxs yalnız vergini deyil, əslində, vergidən artıq bir şeyi nağd olaraq ödəyir. Verginin sonda ödənməsi müxtəlif hallarda başqa şəxslərə qalır. Bu cür verginin sənayedə əmək ödənişlərinin artımını sənayeçi rəhbər nağd olaraq ödəyir. Sənayeçi bunu mənfəətlə birlikdə

mallarının qiymətinə əlavə etməyə məcburdur. Bilavasitə rəhbərin əlavə olunmuş mənfəəti ilə birlikdə əməkhaqqı artımının ödənməsi sonda istehlakçının üzərinə düşür. Günəmuzd işləyən kəndlinin əməkhaqqında olan artımını nağd olaraq cütçü ödəyir, əvvəlki qədər maddəli işçi qüvvəsi yaratmaq üçün daha böyük kapitaldan istifadə etməyə məcbur olur. Bu daha böyük kapitalı adi kapital mənfəəti ilə birlikdə yenidən geri qaytarmaq üçün torpaqda yetişən məhsuldan böyük bir pay, ya da daha böyük bir payın əvəzini almaq, bilavasitə ərazinin sahibinə daha az icarə ödəmək lazımdır. Beləcə, bu təqdirdə əməkhaqqı artımının onu nağd verən əkinçinin əlavə mənfəəti ilə birlikdə ödənməsi əvvəl-axır torpaq sahibinin üzərinə düşür. Bütün hallarda, əməkhaqqından birbaşa alınan vergi, qismən ərazi gəlirinə, qismən istehlak mallarına bərabər məbləğin müəyyən ölçüdə üstün tutulmasından irəli gələrək nisbətə həm ərazi gəlirində daha böyük azalmaya, həm də məmulatların qiymətində daha böyük artıma səbəb olur.

Əməkhaqqından birbaşa tutulan vergilərin əməkhaqqına nisbətə artımı, ümumiyyətlə, əməyə olan tələbdə həmişə önəmli bir azalmaya səbəb olmuşdur. Bu növ vergilərin təsirləri nəticəsində işin zəifləməsi, yoxsullar üçün iş yerlərinin azalması, torpaqdan yığılan illik məhsulun azalması müşahidə olunmuşdur. Bununla yanaşı, vergilər bilavasitə əməyin ödənişi ilə tələbin zəif olması anına nisbətə həmişə yüksək olmalıdır və əməyin ödənişində artım onu nağd ödəyənlərin mənfəəti ilə birlikdə torpaq sahibləri və istehlakçılar tərəfindən ödənməlidir.

Cütçünün mənfəətindən alınan vergi torpaqğın işlənməmiş məhsulunun qiymətini vergiyə nisbətə niyə yüksəltmirsə, maddəli haqqından alınan vergi də qiyməti həmin səbəbdən yüksəltmir.

Ancaq yersiz olmasına baxmayaraq, bu cür vergilər çox ölkədə mövcuddur. Fransada cizyənün əyalət kəndlərindəki işçilərlə günəmuzd işçilərin əməyinə yüklənən hissəsi bu tipdə olan vergidir. Bunların əməkhaqqı yaşadıqları bölgənin müvafiq meyarına əsasən hesablanır, imkan daxilində, hər hansı ağırlığa məruz qalmamaq üçün illik qazanclarına əsasən il ərzində iki yüz iş günündən yuxarı qalxmır. Hər fərdin vergisi vergi yığan, ya da müfəttiş tərəfindən vergi məmuruna kömək etmək məqsədilə vəkilinin üzərində iddiada olduğu müxtəlif şərtlərə görə ildən-ilə dəyişdirilir. Bohemiyada (Mərkəzi Avropada qədim krallıq) maliyyə sistemində 1748-ci ildə baş tutan dəyişikliyin nəticəsi olaraq işçilərin əməkhaqqına ağır bir vergi qoyulmuşdur. Bunlar dörd sinifə ayrılmışdır. Ən yüksək sinif ildə yüz florin verir. Florin iyirmi 22. 5 penni hesabı ilə 9 ingilis lirəsi 7 şiling 6 peni deməkdir. İkinci sinifə aid

olan işçilərdən yetmiş, üçüncüdən əlli, kəndlərdəki işçi sahibləri ilə ən aşağı təbəqəni özündə cəmləyən dördüncü sinifdən iyirmi beş florin vergi alınır.

İstedadlı sənətkarlarla sərbəst məslək sahiblərinin mükafatı birinci kitabda göstərdiyim kimi, adi işçilərdəki qazanclara görə istər-istəməz müəyyən nisbəti qoruyub saxlayır. Bilavasitə bu, mükafatdan alınan verginin mükafata olan nisbətini bir qədər artırmaqdan başqa təsir göstərə bilməz. Mükafat artmazsa, hünər tələb edən sənətlər və sərbəst məsləklər digər işçilərlə eyni səviyyədə olmayacağı üçün “tərk edilmiş” vəziyyətdə qalır ki, bir müddət sonra yenidən o səviyyəyə çatırlar.

Məmurun qazancı işçi və məslək sahibinin qazancı kimi bazarda sərbəst rəqabətlə tənzimlənmir, buna görə də, işin xüsusiyyətlərinin əsasları ilə bunlar arasında hər zaman ədalətli bir nisbət olmur. Hökumət idarəçiliyi daxilində olanlar istər özlərini, istərsə də birbaşa özlərinə bağlı olan şəxsləri lazım olduğundan çox mükafatlandırma meylinə olduqlarından bunlar, bəlkə də, bir çox ölkələrdə işin xüsusiyyətindən də yüksəkdə dururlar. Ona görə də, məmur qazancı, əksər hallarda, vergi alınmasına “tab gətirə bilir”. O ki, qaldı pulu çox olan cəmiyyət üzvlərinə, onları bütün ölkələrdə hamı qısqanır və onların qazanclarından tutulan vergi digərlərinə nisbətdə nə qədər ağır olsa da, hamı tərəfindən müsbət qarşılır. İngiltərədə, məsələn, ərazi vergisi hər funta görə dörd şilingdirsə (kral xanədanının gənc əsgərlərinin aylıqları, ordu və dəniz zabitlərinin əməkhaqqı və çox da qısqanılmayan digərləri xaricində), illik gəliri yüz funtu aşan məmurların maaşlarından hər funta görə beş şiling altı penni tutulması xalq tərəfindən xoş qarşılırdı. İngiltərədə əməkhaqqından qeyd olunanların xaricində birbaşa vergi tutulmaları mövcud deyildir.

IV Maddə

Hər cür ayırd edilməyən gəlirlərə vergilər

Ayrıseçkilik olmadan bütün gəlirlərə aid edilməsi istənilən vergilər nüfuzlu şəxslərdən alınan vergilərlə, istehlak mallarından alınan vergilərdir. Borclunun sərəncamında olan hər nə qədər gəlir aşkar edilərsə, heç bir ayrıseçkilik olmadan icarəyə verdikləri ərazidən gələn vəsait, kapital mənfəəti, ya da əməkhaqqını vergi kimi ödəməlidirlər.

Adambaşına vergilər

Əgər adambaşına düşən vergilər borclu olan hər bir kəsin sərvətinə, ya da gəlirinə aid edilərsə, onda o, tamamilə əsassız olar. Hər kəsin maddi vəziyyəti tez-tez dəyişir və hər hansı bir vergiyə görə heç olmasa ildə bir dəfə dövrü yoxlama aparılmasa, gəlirin miqdarı təxmini müəyyənləşdirilir. Buna görə də, vergi yığanların hansı xasiyyətə malik olmasından asılı olmayaraq qeyri-dəqiqlikdən və əsassız fikirlərdən uzaq olmaq lazımdır.

Eyni sinfə aid olan əksər nümayəndələr bərabər olmadığından, adambaşına düşən vergilər fərz olunan sərvətə deyil, hər bir borclunun aid olduğu sinfə aid edilərsə, ədalətə uyğun olar. Bilavasitə ədalətə uyğunlaşdırılmağa cəhd göstərilərsə, bu kimi vergilər dəqiqliyə zidd ola bilər, qeyri-dəqiqliyin aradan qaldırılmasına cəhd edilərsə, qeyri-bərabərliyə gətirib çıxarar. Vergi az da olsa, ağır da olsa, həmişə ondan yayınmağa çalışırlar. Vergi yükü yüngül olanda qeyri-bərabərlik yol-verilən ola bilər, ağır vergilərdə ədalətsizlik yol-verilən şey deyildir.

III Uilyamın hakimiyyəti dövründə İngiltərədə olan əhali vergiləri knyaz, markiz (Qərbi Avropada zadəgan titulu), qraf, vikont (Fransa və İngiltərədə zadəgan titulu), baron, mülkiyyətçi, öz gəlirləri ilə keçinən zadəganların böyük və kiçik oğulları və s. aid olduqları pillələrə görə təyin edilirdi. Sərvətləri üç yüz lirədən çox olan alverçilərlə daha çox gəlir qazanan biznesmenlər gəlirlərinin nə qədər fərqlənməsindən asılı olmayaraq, eyni miqdarda vergi ödəyirdilər. Onların sərvətlərindən çox aid olduqları sinfi nəzərə alırdılar. İlk dəfə vergi ödəyən zənn olunan sərvətlərinə görə vergi hesablanan şəxslər, sonradan siniflərə bölünürdülər. İlk dəfə vergi tutularkən zənn olunan qazanclarına əsasən hər funta üç şilinq vergi qoyulan vəkillərin və hüquqşünasların üzərinə

sonradan adi şəxslər kimi vergi qoyuldu. Çox da ağır olmayan bu vergilərin qoyulmasında böyük bir ədalətsizliyin olmadığı aydın görünürdü.

Fransada yüzilliyin əvvəlindən bəri fasiləsiz yığılan əhali vergisi sistemində, xalqın ən yüksək təbəqələrinə dəyişməz tariflər əsasında, ən aşağı təbəqə nümayəndələrinə isə güman edilən gəlirlərə əsasən vergi hesablanır. Saray əyanlarından, ali məhkəmə hakimlərindən, ordu zabitlərindən birinci təbəqədə olduğu kimi vergi tutulur. Əyalətlərdə aşağı təbəqəyə aid olan nümayəndələrdən yuxarıda qeyd edilən ikinci üsulla vergi tutulur. Fransada bir verginin çox da ağır olmayan təsirinə razı olurlar, ancaq bir vergi müfəttişinin əsassız şəkildə vergi təyin etməsini qətiyyənlə qəbul etmirlər. O ölkədə aşağı təbəqənin nümayəndələri özlərindən yuxarı pillədə olanlara daha yüksək rəftar olunmasına səbr etmək məcburiyyətindədirlər.

İngiltərədə müxtəlif cür əhali vergilərindən gözlənilən gəliri heç vaxt yığmaq mümkün olmamışdır. Fransada adambaşına düşən vergilərdən gözlənilən pulu həmişə toplamışdılar. İngiltərə hökuməti əhaliyə vergi təyin edərkən yığılan məbləğə razı olmuş, ödəməyən, ya da ödəmək istəməyən (belələri çox idi) və qanun sərt olmadığı üçün ödəməyə məcbur edilməyənlər səbəbindən, dövlətin qarşılaşdığı itkiləri aradan qaldırmağa çalışmışdır. Fransanın sərt hökuməti hər bir maliyyə bölgəsi üçün müvafiq gəlir hesablayır. Müfəttiş nə olursa-olsun, nəzərdə tutulan pulu yığmalıdır. Ağır vergi təyin olunduğu üçün hər hansı bir əyalət vergidən yayınarsa, növbəti il əvvəlki dövrdə çox vergi tutulduğu üçün əhaliyə güzəşt edilə bilər. Ancaq əyalət təyin olunan vergini də ödəməlidir. Əyalətdə müflis olmuş şəxsləri kompensasiya etmək üçün digərlərindən çox vergi tutulması ilə bağlı vergi müfəttişlərinə səlahiyyət verilmişdi. 1765-ci ilə qədər bu üsulun reallaşdırılması müfəttişin ixtiyarına buraxılmışdı. Həqiqətən, həmin il qurum bu vəzifəni öhdəliyinə götürmüşdü. “Fransa vergilərinə dair yazılar”ın müəllifinə görə, əyalətlərdə əhalidən tutulan vergilərə nisbətə zadəganlara və imtiyazları sayəsində cizyədən azad olanlara düşən vergi payı çox azdır. Həmin payın böyük hissəsi, cizyəyə bağlı olanlara düşməkdədir; onlara, digər vergilər üçün öhdəliklərin hər pennisinə görə daha çox olmaqla, əhali vergiləri tətbiq edilməkdədir. Əhali vergiləri, xalqın aşağı təbəqələrindən yığılan, əməkhaqlarından birbaşa alınan vergilərdir və burada, o növ vergilərin bütün mənfilikləri var.

Əhali vergiləri az məsrəflə hesablanır və mütəmadi yığılan yerlərdə dövlətə heç azalmayan bir gəlir gətirir. Bu baxımdan, xalqın aşağı təbəqələrinin rifahının, rahatlığının və təhlükəsizliyinin çox nəzərə

alınmadığı ölkələrdə, əhali sayına görə alınan vergilərə rast gəlinir. Ancaq böyük bir imperiyada, ümumilikdə, əhaliyə məxsus gəlirin hər zaman çox kiçik bir hissəsi bu növ vergilərdən əldə edilir. Bunların hər hansı bir zamanda əldə edə biləcəyi ən böyük miqdar, həmişə xalqa daha çox uyğun gələ biləcək şəkildə əldə edilə bilər.

İstehlak mallarına qoyulan vergilər

Xalqın, adambaşına alınan hər hansı bir vergi vasitəsilə gəlirin miqdarında vergiyə qeydə alınmasındakı mümkünsüzlük, elə görünür ki, istehlak mallarından alınan vergilərin çıxarılmasına səbəb olmuşdur. Dövlət, vətəndaşların gəlirindən birbaşa necə vergi alacağını bilmədiyindən, əksər hallarda, onların gəliri miqdarında olacağı sayılan xərcini vergiyə cəlb edərək əhatəli şəkildə vergi almağa çalışır. Vətəndaşların xərclərindən həmin məsrəfə səbəb olan zəruri istehlak malları vergiyə cəlb olunaraq vergi alınır.

Zəruri maddələr dedikdə, həm yaşayışı təmin etmək üçün imtina edilə bilinməyəcək qədər zəruri malları, həm də özünə hörmət edən şəxsləri ən aşağı təbəqədən olsalar da, ölkə adətində görə yoxsulluqları vəziyyətində ədəb-ərkana zidd bir vəziyyətdə gətirib çıxaracaq hər şeyi başa düşürəm. Məsələn, bir köynək əslində həyat üçün zəruri bir maddə deyildir. Romalıların paltarları yox idi, ancaq mənə elə gəlir ki, çox rahat yaşayırdılar. Müasir zamanda, Avropanın çox yerində özünə hörmət edən bir tarixçi bir köynəksiz cəmiyyət qarşısına çıxmağa utanır.

Köynəyin olmaması, utandırıcı bir yoxsulluq dərəcəsinin göstəricisi sayılır. Eyni tərzdə, adət dəri ayaqqabını İngiltərədə həyat üçün zəruri bir maddə halına gətirdi. İstər qadın, istərsə də kişi, hər kəsin qarşısına köynəksiz çıxmağa utanır. İsveçdə adət, dəri ayaqqabını ən aşağı təbəqədən kişilər üçün həyatın zəruri bir maddəsi halına gətirib. Ancaq heç bir zaman, yalın ayaqla gəzən eyni bir təbəqədən qadına belə bir münasibət olmayıb. Fransada bunlar nə kişilər, nə də qadınlar üçün zəruri olmayıb, ən aşağı təbəqə qadınlar və kişilər heç bir söz deyilmədən, taxta ayaqqabılarla cəmiyyət qarşısına çıxıblar. Başqa sözlə, zəruri maddələr olaraq həm təbiətin, həm də adət və ənənələrin xalqın ən aşağı təbəqəsi üçün lazım bildiyi şeyləri başa düşürəm. Bütün başqa şeyləri təmtəraq, göstəriş maddələri hesab edirəm. Belə deməklə, bunların məqsədyönlü istifadəsini qınamıram. Məsələn, pivəni Böyük Britaniyada şəraba, şərab ixrac edən ölkələrdə olub-olmasından asılı olmayaraq, təmtəraq, göstəriş

maddələri hesab edirəm. Hansı təbəqədən olmasından asılı olmayaraq, hər hansı bir insan bu kimi içkiləri içməkdən tamamilə, imtina edə bilər. Təbiət həyatın davam etdirilməsi üçün bunları zəruri hesab etmədiyi kimi, adət-ənənələr də yaşamağı ədəbsizlik kimi qiymətləndirə bilməz.

Əməkhaqlarını hər yerdə, qismən əməyə olan tələb, qismən yaşamaq üçün zəruri sayılan maddələrin orta qiyməti nizamladığı üçün, bu orta qiyməti qaldıran hər bir şey, o qiymətləri istər-istəməz qaldırır, elə olmalıdır ki, əməyə qarşı ya artmaqda, ya da azalmaqda olan tələb vəziyyətinə görə, o zəruri maddələrdən işçinin əldə etməsi lazım gələn miqdarını işçi əldə edə bilsin.

Bu maddələrdən alınan hər bir vergi, onların qiymətini, vergi miqdarına nəzərən daha çox yüksəldir, çünki vergini nağd ödəyən tacirin, onu ümumilikdə bir mənfəətlə birlikdə geri almağı lazım gəlir. Başqa sözlə desək, bu cür vergi, əməkhaqlarında bu qiymət artımı miqdarında bir yüksəlməyə səbəb olur.

Həyat üçün zəruri hesab olunan maddələrdən alınan bir vergi, beləcə eyni əməkhaqlarında bir vergi şəklində təsirini göstərir. Öz əli ilə versə də işçinin, bu vergini heç olmasa hər hansı bir zamanda nağd ödədiyi söylənilə bilməz. İşçini birbaşa çalışdıran bir şəxsin, onu vaxtaşırı işçiyə, əməkhaqlarının artması şəklində ödənilməsi lazım gəlir. İşçi işlədən bir şəxs, bu qiymət artımını bir mənfəətlə birlikdə malların qiyməti üzərinə əlavə edir. Beləcə, verginin bu əlavə yüklə birlikdə ödənməyi sonda istehlakçıya qalır. İşçisi olan bir sahibkar əgər fermerdirsə, verginin ödənməsi, əlavə bir yüklə birlikdə ərazi kirayəsinə təsir edir.

Təmtəraq, göstəriş maddələri kimi qiymətləndirdiyim şeylərdə, hətta yoxsulların bu maddələrdən alınan vergilərdə vəziyyət başqa cürdür. Vergiyə cəlb edilmiş malların qiymətinin qalxması, əməkhaqlarında bir artıma səbəb olmaya bilər. Məsələn, tütün, istər yoxsulların, istərsə də varlıların bir təmtəraq, göstəriş maddəsi olduğu halda, tütündən alınan vergi qiymətləri artırmaz. İngiltərədə, bundan əsl qiymətdən üç qat, Fransada, on beş qat çox vergi alındığı halda, elə görünür ki, o böyük qiymətlərin əməkhaqqına təsiri yoxdur. İngiltərə ilə Felemenkdə, ən aşağı təbəqələrdən olan əhalinin təmtəraq, göstəriş maddələri halına gəlmiş olan çay və şəkərdən alınan vergilərlə, İspaniyada, o hala gəldiyi söylənilən şokoladdan alınan vergilər üçün də eyni şeylər söylənilə bilər.

Bu yüzillikdə Böyük Britaniyada spirtli içkilərə qoyulan müxtəlif vergilərin əməkhaqları üzərində hər hansı bir təsiri olduğu zənn edilmir. Sərt pivənin hər barelinə üç şilinqlik əlavə verginin, qara pivə qiymətində səbəb olduğu artım, Londonda əməkhaqlarını artırmamışdır. Vergi

yığımindan bir gün əvvəl bu məbləğ on səkkiz, iyirmi penni qədər idi, indi də bu, daha çox deyildir.

Bu cür malların yüksək qiyməti, aşağı təbəqədən olan əhalinin övlad böyütmək gücünü azaltmaz. Ağıllı və çalışqan kasıbları, bu növ məhsullardan alınan vergilər, bəzək və göstərişi qadağan edən qanunlar kimi təsirlər, onları, artıq asanlıqla pul verə bilməyəcəkləri lazımsız maddələrin işlənməsini azaltmağa, ya da bunda tamamilə əl çəkməyə kömək edir. Bu məcburi xəsislik başqa yolla onların övlad böyütmək güclərini azaltmaz, vergi səbəbindən daha da artırır.

Ümumilikdə ən çox sayda övlad böyüdənlər və işə yarayan əmək qabiliyyətli olanlar, ağıllı və çalışqan kasıblardır. Lakin bütün yoxsullar ağıllı və çalışqan deyil. Bu cür insanlar, özlərini belə bir vərdişə aludə edərək, ailələrinin başına gələn çətinliklərə fikir vermədən, bu qiymət artımından sonra da, o cür malları əvvəlki kimi istifadə etməkdən çəkinmirlər. Ancaq övladları ağır vəziyyətdən, pis tərbiyədən, qıdanın qıtlığı və ya sağlamlığa zərərliyi səbəbindən tələf olduqları üçün, bu kimi insanların çox övlad böyütmələri az rast gəlinəndir. Övladlar, ana-atalarının pis davranmasından qarşılaşdıqları sıxıntıları, dözümlülük sayəsində bunlara dözüb sağ qalarsa, yenə də gözləri qarşısında o pis davranış nümunəsi onların əxlaqını pozur. Beləcə, öz işləri ilə cəmiyyətə faydalı olmaqdan, qüsurları və pis əxlaqları ilə cəmiyyətə problemlər yaradırlar. Başqa sözlə, yoxsulların təmtəraq və göstəriş maddələrindəki qiymət artımı, bu cür ailələrin problemlərini bir daha artırıb, başqa yolla övlad böyütmə mümkünlüyünü bir qədər azaltsa da, ölkənin işə yarayan əhalisini, ehtimal olunur ki, azaltmaz. Zəruri maddələrin orta qiymətindəki hər hansı bir qiymət artımının, əməkhaqlarına həmin miqdarda bir artımla kompensasiya edilməzsə, yoxsulların çoxlu sayda övlad böyütmək imkanının azalması gözləniləndir.

Təmtəraq, göstəriş maddələrindən alınan vergilər, vergi alınan məhsullardan başqa malların qiymətini artırmaq iqtidarında deyildir. Zəruri maddələrdən alınan vergilər əməkhaqlarını yüksəldərək, bütün ərzaq mallarının qiymətlərini artırmağa, başqa sözlə, satışın və istehlakın həcmi azaltmağa səbəb olur. Təmtəraq, göstəriş maddələrindən alınan vergiləri, sonda vergiyə cəlb olunmuş məhsulları istehlak edənlər, heç bir təsir olmadan ödəyərlər. Bunlar, seçim olmadan, gəlirin hər növünə, əməkhaqlarına, kapital gəlirlərinə və torpaq icarələrinə təsir edər. Zəruri maddələrdən alınan vergiləri işçilərə göstərdiyi təsir baxımından, nəticədə, qismən torpaq sahibi olmasından asılı olmayaraq, zəngin

istehlakçılar, ərzaq mallarının qiymət artımı halında və həmişə bir əlavə vergilərlə birlikdə ödəyirlər.

Həyat üçün həqiqətən də, zəruri olub, kasıblar tərəfindən istehlak olunan ərzaqların, məsələn, yun məhsullarının qiymət artımına qarşı qiymətlərində daha çox artım edilərək, kasıblar üçün tarazlıq saxlamaq lazım gəlir. Xalqın orta və yüksək təbəqələri öz xeyirlərinin nə olduğunu bilsələr, həyat üçün zəruri maddələrdən alınan bütün vergilərə qarşı olmalıdırlar. Nəticədə, hər ikisinin həm böyük bir əlavə yüklə birlikdə ödənməsi, bütünlüklə bu təbəqənin üstünə düşür. Onların ən böyük ağırlığı torpaq sahiblərinin üzərinə düşür, torpaq sahibi olaraq gəlirlərinin azalması ilə və zəngin istehlakçılar məsrəflərinin artmasıyla, bunlar həmişə iki ad altında vergi verirlər. Bəzi vergilərin bir neçə məhsulların qiymətində bəzən dörd-beş dəfə təkrarlanıb, yığıldığına görə Sr. Matthev Dekkarın baxışı, həyat üçün zəruri maddələr baxımından bütünlüklə doğrudur. Məsələn, dəri qiymətində, yalnızca öz ayaqqabılarınızın dərisindən alınan vergi üçün deyil, dəri istehsal edən ayaqqabılardan alınan vergilərin bir hissəsi üçün də pul vermək lazım gəlir.

Böyük Britaniyada həyat üçün zəruri maddələr üzərindəki vergilər, əvvəl deyilən dörd məhsuldan, yəni duz, dəri, sabun və şamdan alınan vergilərdir.

Duz vergisi, çoxdankı vergilərdəndir. Duzdan romalılarda vergi alırdılar, indi elə hesab edirəm ki, Avropanın hər tərəfində alınmaqdadır. İngiltərədə bu məhsuldan üç şilin q dörd penni, əsl qiymətinin təxminən üç qatı qədər vergi alınır. Digər ölkələrdə bu vergi daha yüksəkdir. Dəri, həyat üçün doğrudan da, zəruri bir maddədir. Paltar istifadəsi sabunu həqiqətən bir ehtiyac maddəsi halına gətirir. Qış gecələrinin uzun olduğu ölkələrdə şam çox vacib bir maddədir. Böyük Britaniyada dəri ilə sabundan 3, 5 penni, şamdan 1 penni vergi alınır. Bunlar, dərinin əsl qiyməti üzərində təxminən, ya 10%, sabunda 20%, ya 25%, şamda isə 14%, ay da 15% qədərində vergilərdir. Bu vergilər duzdan alınanla müqayisədə, yenə də çox ağırdır. Bu malların dördü də həyat üçün lazımlı maddələr olduğundan onlardan alınan bu növ ağır vergilərin ağıllı və çalışqan kasıbların gəlirinin bir qədər artırması, başqa sözlə, onların əməkhaqlarının yüksəldilməsi lazım gəlir.

Qışda Böyük Britaniya kimi soyuq olan bir ölkədə o fəsildə yanacaq həm yeməklərin hazırlaması, həm də üstüörtülü yerlərdə çalışqan bir çox işçinin rahat yaşamağı baxımından həyat üçün zəruri maddədir. Bütün yanacaqlar arasından ən ucuzu daş kömürdür. Bundan başqa şüşə, dəmir və bütün digər metal sənayesində olduğu kimi, bəzi sənaye sahələrində

daş kömür ehtiyac duyulan məhsuldur. Bir rüsumun hər hansı bir halda normal görünməsi qəbul olunandırısa, bu, bəlkə daş kömürün ölkədə bol olduğu bölgələrdən bol olmayan bölgələrə daşınması halında ola bilər. Qanunvericilik tərəfindən sahil boyunca daşınan daş kömürün hər tonuna qoyulan rüsum yerinə, üç şilinqüç pennilik bir vergi qoyulmuşdur, bu daş kömürün bəzi növlərində, kömür mədənindəki əsl qiyməti 60% üstələyir. Ya qurudan, ya da su yolu ilə daşınan daş kömürdən rüsum alınmır. Beləliklə, daş kömürün ucuz olduğu yerdə, daş kömür rüsumla istehlak olunur, bahalı olduğu yerlərdə isə əksinə, rüsumsuz istehlak olunur.

Bu cür vergilər yaşayış səviyyəsini yüksəltmək və başqa sözlə, əməkhaqlarını artırmaqla yanaşı, yenə də hökumətə, başqa hər hansı bir formada asanlıqla əldə olunmayacaq gəlir gətirər.

Başqa sözlə, bunların davam etdirilməsi bəyəniləndir. Xarici ixracata qoyulan rüsum, bu zəruri maddələrin qiymətini, əkinin bugünkü vəziyyətinə görə yüksəltməyə səbəb olmaq baxımından, eyni pis təsirlərin çoxunu yaradır və hər hansı bir gəlir gətirməkdənsə, hökumətə əksər hallarda məsrəf yaradır. İxracata qoyulmuş olan və orta miqyasda bolluq illərində bir qadağa dərəcəsinə çatan yüksək rüsumlar və hər zamankı qanun vəziyyətinə görə alışılmış olub qıtlıq səbəbindən, indi İrlandiya və Böyük Britaniya müstəmləkələrinin həyata keçirdiyi, müəyyən bir müddət üçün təxirə salınan, canlı heyvan və ət idxalının qadağa olması, həyat üçün zəruri maddələrdən alınan vergilərin bütün mənfi təsirlərini hiss etdirir və hökumətə heç bir gəlir gətirmir.

Həyat üçün zəruri olan maddələrdən alınan vergilər, bir çox ölkələrdə, Böyük Britaniya ilə müqayisədə çox yüksəkdir. Bir çox ölkələrdə dəyirməyə üyüdülməyə undan və bişirilən çörəkdən alınan rüsumlar var. Flemenkdə şəhərlərdə istehlak olunan çörəyin pulla qiymətinin bu cür vergilər vasitəsilə iki qatına çıxdığı hesab olunur. Kəndlərdə məskunlaşan xalq bu vergilərdən bir hissəsinin yerinə istehlak etdikləri sayılan çörək növünə görə adambaşına hər il çox miqdarda pul verir. Buğda çörəyi yeyənlərin verdiyi altı şilinq doqquz penni qədər olan vergi və başqa vergilər əməyin qiymətini yüksəldərək Flemenk sənayesini yoxsullaşdırmışdır. O növdə ağır olmamaqla birlikdə bir-birinə bənzəyən vergilər Milanədə, Ceneviz dövlətlərində, Modenada, Parmada, Placentiada, Guastallada və monarxiya respublikalarında vardır. Çox tanınmış bir fransız yazıçısı bütün vergilər içərisində ən ağır olanını, digər vergilərdən çoxunun qarşılığında ölkənin maliyyəsini düzəltmə məsləhətini görmüşdür. Ətdən əldə olunan vergilər, çörəkdən alınan vergilərə görə daha çox rast gəlinəndir. Həqiqətən, ətin həyat üçün zəruri bir maddə

olduğu insanda şübhə yaradır. Aparılan müşahidələrdən aydın olur ki, südün, pendirin, kərə yağının, taxıl və başqa bitkilərin ən bol, sağlamlığa ən xeyirli, qidalandırıcı və qüvvətverici qidanı, heç bir ət olmadan da təmin edə bilər. Çox yerdə hər hansı bir insanın bir bez köynək, ya da dəri ayaqqabı geyməsi göstəriş olduğu halda, ət yeməyi istər zəruri maddə, istərsə də təmtəraq göstəriş maddəsi olsun, istehlak məhsullarından iki ayrı şəkildə vergi alınabilir. Müəyyən bir məhsulu istifadə etdiyi və ya istehlak etdiyi üçün, istehlakçı ya illik miqdar ödəyə bilər, ya da məhsuldan tacirin əlində olduğu zaman və istehlakçıya çatdırılmadan vergi alınabilir. Uzun müddət saxlanıla bilən istehlak məhsulları vəziyyətə uyğun olaraq, birinci rüsumla, istehlakı qısamüddətli olan məhsulları, başqa rüsumla vergiyə cəlb olunur. Nəqliyyat vasitələrinə qoyulan vergi ilə qızıl və ya gümüş, birinci növ vergi tutmanın, digər istehlak və gömrük rüsumlarından çoxu da ikinci növ vergi tutmanın nümunələridir.

Yaxşı saxlanıldığı halda bir araba on, on iki il saxlanıla bilər. İstehsalçının əlindən çıxan zaman arabadan ilk və son dəfə vergi alınabilir. Lakin satın alan üçün bir arabanın olmasının qarşılığında ildə dörd funt vermək, araba düzəldənə birdən-birə qırx və ya qırx səkkiz lirə artıq (yəni, arabayı istifadə etdiyi müddətdə vergi üçün çəkməsi olan məsrəf qədər bir miqdar) ödəməkdən, şübhəsiz, daha əlverişlidir. Bir qızıl və ya gümüş, eyni tərzdə bir yüz ildən çox saxlanıla bilər. Hər cür qızıl və ya gümüş üçün ildə beş şiling, yəni dəyərin təxminən 1%-ni ödəmək, istehlakçıya (qiyməti ən azı 25%-30% artacaq olan) otuz illik miqdarını ödəyərək bu uzun kreditdən qurtarmaq, şübhəsiz ki, daha asan olur. Evlərə tətbiq olunan müxtəlif vergilər ildən-ilə, yavaş-yavaş ödəmələrlə evin tikilməsinə və ya satışına qoyulan eyni dəyərdə ağır vergiyə görə daha rahat ödənilir.

Tacir nağd bir şey verməmək, lakin istehlakçı müəyyən məhsulları istehlak etmək üçün sənəd qarşılığı olaraq ildə müəyyən bir miqdar ödəməklə bütün məhsullardan, hətta istehlakı uzunmüddətli və ya qısamüddətli məhsullardan bu cür vergi alınması, Sr. Matthev Dekkerin hamı tərəfindən bilinən məsləhəti idi. Onun emalından əldə olunması istənilən məqsəd idxal və ixracdan bütün rüsumları aradan götürmək, başqa sözlə, tacirin bütün kapitalını və kreditini, bunların heç bir hissəsi vergilərin nağd olaraq ödənməsi təxirə salınmadan, mal satın almada və gəmi nəqliyyatında istifadəsini mümkünləşdirmək və beləcə xarici ticarətin ayrı-ayrı bütün qollarını, xüsusilə daşınma ticarətini inkişaf etdirməkdir.

İstehlakı uzunmüddətli və ya qısamüddətli olan məhsullardan beləcə vergi tutulması, elə görünür ki, aşağıdakı dörd önəmli etiraza səbəb olacaqdır. Birincisi, vergi bərabərlik qanununa ziddir və ayrı-ayrı insanların məsrəfinə və istehlakına bir o qədər yaxşı hesablanmamış ola bilər.

Tacirin yüngül pivə, şərab və spirtli içkilərdən nağd verdiyi vergiləri, sonda ayrı-ayrı istehlakçılar tam şəxsi istehlakçıları miqdarında ödəyərlər. Ancaq vergi, bu içkiləri içmək üçün bir lisenziya satın alınaraq ödənərsə, az içən istehlakçı ilə müqayisədə çox içən daha çox ağır vergi vermiş olur. Çox qonaqpərvərlik göstərən bir ailə, tək-tük qonaq qəbul edən bir ailə ilə müqayisədə çox yüngül vergi ödəmiş olur. İkincisi, bəzi malların istehlakı üçün illik, altı aylıq və ya üç aylıq bir lisenziyaya pul verilərək vergi hesablanması şəkli, çox istehlak edilən məhsullardan alınan vergilərin başlıca asanlıqlarından birini, yəni kreditlə ödəməni azaldır.

İndi qara pivənin bir litrinə ödənen üç penni dəyərinə daxil olan məhsul, şənbətə və pivədən alınan müxtəlif vergilər, bunları nağd ödədiyi üçün pivə satanın qoyduğu əlavə gəlirlə birlikdə bəlkə üç pennini verə bilər. Bir işçi özünü çox xərcə salmadan bu üç pennini verə bilsə, bir litr qara pivə satın alır. Əgər bu pulu verə bilmirsə, yarım litr ilə kifayətlənir. Qənaət edilən pul, mənfəət demək olduğuna görə də, az miqdarda içməklə bir “farthing” (1/4 penni) qazanır. Vergini gücünün çatdığı tərzdə ödəyir. Hər ödəniş tamamilə, istəyə uyğun olub, istəyərsə ondan yayına bilər. Üçüncüsü, bu növ vergilər əlavə xərcin qarşısını alaraq qanunlar olaraq daha az təsir edər. Lisenziya bir dəfə satın alınsa, alan insan az da içsə, çox da içsə vergi eyni olaraq qalar. Dördüncüsü, bir işçi belə hər hansı bir şərait daxilində içdiyi qara pivənin ayrı-ayrı hər bir və ya yarım litrlik ölçüdə, indi heç narahat olmadan ödədiyi qədər bir vergini, illik, altı aylıq və ya üç aylıq ödəməklə birbaşa versə, bu miqdar özünə daha çox təsir göstərər. Başqa sözlə, bu verginin alış təzi, indiki heç bir sıxıntı verməyən şəkildə əldə edilənə bərabər bir gəliri, heç vaxt əldə edə bilməz. Ancaq bir neçə ölkədə, istehlakı uzunmüddətli və qısamüddətli olan məhsullardan bu şəkildə vergi tutulur. Çay içmə lisenziyası üçün Felemenkdə xalq adambaşına müəyyən miqdarda pul ödəyir. Çörək və bostan məhsullarından, kəndlərdə istehlakından eyni şəkildə hesablanan bir vergini bundan əvvəl qeyd etmişdik.

İstehlak rüsumları xüsusilə ölkə daxilində istehlak olunacaq yerli məhsullara, eyni zamanda, hər kəsin ən çox istifadə etdiyi bir neçə məhsullara qoyulur. Nə bu rüsumlara aid olduğu məhsullar, nə də hər məhsul növünə aid rüsumlar haqqında heç bir şübhə ola bilməz. Sabun, dəri və şamdan alınan dörd rüsum ilə, bəlkə adi şüşədən alınan rüsum

istisna olmaq şərtilə bunların hamısı təmtəraq, göstəriş maddələri dediyim mallara aid olar.

Gömrük rüsumları, istehlak rüsumlarına görə daha qədimdir. Çox qədim zamanlardan alınan ödəmələri, göstərməkləri birbaşa, bunları “adət” mənasında işlədilən bir söz adlandırdığı aydın görünür. Əslində bunlar, elə görünür ki, tacir mənfəətlərindən alınan vergilər sayılıb. Quldarlıq dövründə qəsəbələrin bütün digər əhalisi kimi şəxsiyyətləri alçaldılıb, qazancları qısqanılan tacirlər azad qullarla müqayisədə nisbətən varlı sayılırdılar. Mülklərindəki kiranişinlərin qazanclarının kral tərəfindən alınması ilə razılaşan yüksək təbəqədən olan varlılar, nisbətən az gəliri olan əhali təbəqəsinin qazanclarından da bu pulların alınmasını istəyirdilər. Tacir mənfəətinin, birbaşa vergiyə alınması mümkün olmadığı və ya bütün bu vergilərdə ödəmənin sonda böyük bir ağırlıqla birlikdə istehlakçının üzərinə düşməsi, o savadsız, biliksiz dövrdə başa düşülən deyildi.

Əcnəbi tacirlərin qazanclarına, ingilis tacirlərinin qazancları ilə müqayisədə pis gözlə baxılırdı. Bir qayda olaraq, onların qazanclarından başqalarının qazancları ilə müqayisədə daha ağır vergi alınması adi bir hal idi. Əcnəbi tacirlərdən alınan rüsumlar, ingilis tacirlərindən alınan rüsumlar arasında savadsızlıq səbəbi ilə yaranan bu hal inhisarçılıqla öz tacirlərimizə istər daxili, istərsə də xarici ticarətdə bir üstünlük qazandırmaq məqsədi güdüdü.

Bu fərqlilik qədim gömrük rüsumları hər növ məhsullara, hər zəruri maddələrə həm təmtəraq, göstəriş maddələrinə və ixrac edilən mallara olduğu qədər, idxal edilən mallarda eyni miqdarda tətbiq olundu. Elə görünür ki, hər hansı çeşid mallarla ticarət edənlər, o birisinin ticarətini edənlərdən nə üçün daha çox himayə olunsunlar və ya ixracatçı tacir, idxal edən tacirdən nə üçün çox himayə olunsun deyə düşünlümsdür.

Qədim gömrük rüsumları üç qola ayrılmışdır. Bunlardan ən əsası, bəlkə də, ən qədimi, yunla dəridən tutulan rüsumlardır. Bunun daha çox və ya bütünlüklə hamısı bir ixrac rüsumu olduğu görünür. İngiltərədə yun sənayesi qurulmağa başlayanda, yun parça ixracına, qayda olaraq, kral yunundan alınan gömrük rüsumlarının hər hansı bir hissəsini itirməsin deyə, yun parçalara o növ bir rüsum qoyuldu. Gömrük rüsumlarının digər iki qolu bunlardır: birincisi, şəraba hər tona olmaqla, “tonnage” adlanan bir rüsum; ikincisi, bütün digər məhsulların dəyərində hər funta qoyulan “poundage” adlanan rüsum.

III Edvardın hakimiyyətinin qırx yeddinci ilində yun parça, dəri və şərab istisna olmaqla, ixrac və idxal olunan bütün məhsullara hər funta

altı pennilik bir rüsum qoyulmuşdur. II Riçardın hakimiyyətinin on dördüncü ilində bu rüsum hər funta bir şilinqə qaldırıldı, lakin üç il sonra yenidən altı penniyə endirildi.

IV Henrinin hakimiyyətinin ikinci ilində səkkiz penniyə və eyni hökmdarın hakimiyyətinin dördüncü ilində bir şilinqə qaldırıldı. O dövrdən III Villianın hakimiyyətinin doqquzuncu ilindən bu rüsum, hər funta bir şilinq alınmasına, ümumiyyətlə, parlamentin qərarı ilə bunlara Tonnage və Poundage olaraq kiçik faizli yardım adı verildi. Bu yardım çox uzun dövr ərzində hər funta bir şilinq və ya 5% davam etdi və gömrük dilində bu yardım bir növ 5%-lik rüsum adını aldı. Müasir dövrdə də bu yardım hələ II Çarlzın hakimiyyətinin on ikinci ilində qoyulan tarif cədvəlinə görə müəyyənləşdirilir. Bu rüsumun tətbiq olunduğu məhsulların dəyərini tarif cədvəli vasitəsilə müəyyənləşdirmək metodu deyilənlərə görə, I Ceymsin hakimiyyəti illərindən daha qədimlərə söykənir. II Villiamın hakimiyyətinin doqquzuncu ilində tətbiq olunan bu rüsum əksər məhsullardan alınan əlavə bir rüsum idi.

1747-ci kiçik faizli yardım, əksər məhsullardan alınan dördüncü, 1759-cu kiçik faizli yardım bəzi məhsullardan alınan beşinci 5%-lik rüsum idi. Bu rüsumlarla bərabər, gah dövlətin bəzi ehtiyaclarını ödəmək, gah da ölkə ticarətini merkantilist sistem əsasında idarəetmək üçün bəzi növ məhsullara digər rüsumlar da tətbiq olunmuşdur.

Bu sistem get-gedə daha çox bəyənilərək mənimsənilmişdir. Bu rüsum həm ixraca, həm də idxala tətbiq edilmişdir. Ondan sonrakı rüsumlar və müəyyən məhsullara qoyulan rüsumlar, əsasən idxala yönəlmişdi. Ölkə daxilində istehsal olunan məhsulların ixracına qoyulmuş köhnə rüsumların çoxu yüngülləşdirilmiş və tamamilə ləğv edilmişdir. Hətta bəzilərinin ixracına güzəştlər də verilmişdir. Xarici məhsulların idxalı zamanı ödənen rüsumlardan bir hissəsinin ixrac prosesində geri qaytarılmasına icazə verilirdi. İdxal zamanı verilən bu rüsumun ixrac zamanı, ancaq yarısı geri qaytarılırdı. Belə bir ixracın himayə olunub, idxalın qarşısının alınması adət halını almışdır. Bunlara xüsusilə, bəzi sənaye sahələri aid edilirdi. Sənayeçilərimiz və tacirlərimiz bunların özlərinə sərf etdikləri qədər ucuz, digər ölkələrdəki rəqibləri üçün isə daha baha başa gəlməsini istəyirdilər. Bu səbəbdən xarici məhsullara, məsələn, İspaniya yununun, kətanının idxalına, bəzi vaxtlar rüsumsuz icazə verilirdi. Lakin müstəmləkələr ixraca bəzən qadağa qoymuş, bəzən də yüksək rüsumlar tətbiq etmişdir. Məsələn, ingilis yununun ixracı qadağan edilmişdir. Kanada və Seneqalın işğalından sonra Böyük Britaniya qunduz dərisinin,

yapışqanın, demək olar ki, hamısına sahib olduğu üçün bu məhsulların ixracına daha böyük rüsumlar qoymuşdu.

Böyük xalq kütləsinin gəlirinə, ölkə ərazisi ilə məhsulun illik miqdarına görə merkantilist sistemin çox da əlverişli olmadığını, bu araşdırmanın dördüncü kitabında göstərməyə çalışdıq.

O sistemə əsasən, bir neçə məhsulun idxalına qadağa qoyulmuşdur. Bu qadağa idxalçıları qaçaqmalçılıq etmək məcburiyyətində qoyaraq, bəzi hallarda bu məhsulların idxalının qarşısını almış, bəzi hallarda isə azaltmışdır. Xarici yunların idxalına tamamilə qadağa qoyulmuş, xarici ipək idxalı isə azaldılmışdır. Hər iki halda, bu idxaldan əldə olunacaq gömrük gəlirlərini sıfıra endirmişdir.

Ayrı-ayrı bir çox xarici məhsulun, Böyük Britaniyadakı istehlakının qarşısını almaq üçün, bunların idxalına qoyulan yüksək rüsumlar, əksər hallarda qaçaqmalçılığa səbəb olmaqla yanaşı, hər vəziyyətdə əldə olunan gömrük rüsumlarını azaltmışdır.

Dr. Sviftin “gömrüyün mənfəətində iki vurulsun iki dörd deyil, bəzi hallarda birə bərabərdir” sözü merkantilist sistemdə vergini bizə bir çox hallarda gəlir mənbəyi olaraq deyil, inhisarçı olaraq istifadə etməni bildirməsə də, heç bir vaxt tətbiq olunmamalı ağır rüsumlar üçün tamamilə doğrudur.

Yerli məhsulların ixracı zamanı verilən mükafatlar, əksər xarici məhsulların yenidən ixracı zamanı geri ödənen rüsumlar bir çox hiylələrə və qaçaqmalçılığa şərait yaratmışdır. Mükafat və ya geri ödənilən rüsumu əldə etmək üçün bəzi hallarda məhsulun gəmiyə yüklənib dənizə yollandığını, lakin sonra ölkənin bir başqa yerində gizli quruya çıxarılmasını hamı bilir. Hiylə ilə olaraq alınan bu geri ödənilmiş rüsumlar, gömrük gəlirində boşluqlar yaratmışdır. 1755-ci il yanvar ayının 5-də gömrükdən gələn gəlir 5. 068. 000 ingils funtu təşkil edirdi. Bu gəlirdən ödənen mükafatlar, həmin il verilmədiyində 167. 800 funt təşkil edirdi. Geri alınan rüsumlar və şəhadətnamələrə görə verilən rüsumlar 2. 156. 800 funt təşkil edirdi. Ödənişlər və geri alınan rüsumlar bir yerdə, 2. 324. 600 funt təşkil edirdi. Bu azalmalar nəticəsində, gömrüklərin gəliri yalnız 2. 743. 400 funt oldu. Aylıqlar və idarəetməyə lazım olan xərclər üçün buradan 287. 900 funt çıxmaqla, hər il gömrüklərin gəliri 2. 45. 500 funt təşkil edir. Beləcə, idarəetmə xərcləri, gömrük gəlirindən 5%-lə, 6% arasında, mükafat və geri verilən rüsum olaraq ödənilənlər çıxıldıqdan sonra yerdə qalan məbləğ 10%-dən bir qədər çox olar.

Beləliklə, bütün idxal edilən məhsullara ağır rüsumlar qoyulduğundan, idxalçı tacirlərimiz bacardıqları qədər çox məhsul qaçırıb,

gömrük dəftərinə imkan daxilində az yazdırırlar. İxracatçı tacirlərimiz isə özlərini rüsum ödəməyən məhsulların ticarətini həyata keçirən tacir adı vermək, əlavə mükafat və rüsumu geri almaq üçün gömrük dəftərinə ixrac etdiyindən əlavə məhsul yazdırırdılar. Bu cür oyunlar səbəbindən, gömrük dəftərində ixracatımız və idxalımız çox yüksək görünür və əhalinin rifahı, ticarət balansı haqqında danışan siyasətçilər bir təsəlli tapırdılar.

Tarif cədvəlinə uyğun gəlməyən məhsullar idxal edilərsə, idxalçıdan hər iyirmi şilinglik gəlirdən dörd şiling doqquz penni, yəni beş poundage vergi alınır. Tarif cədvəli çox geniş miqyaslıdır, çox az istifadə olunan və hər kəs tərəfindən bilinməyən maddələri özündə əks etdirir. Müəyyən bir məhsul çeşidinin hansı maddəyə aid olması və əksər hallarda hansı verginin ödənməsinin gərəkli olmasının bilinməməsi bununla əlaqədardır. Bu sahədə təcrübəsizlik gömrük məmurlarına sərf edir və idxalçının bir çox hallarda əlavə məsrəflər və rüsumlar ödəməsinə səbəb olur. Başqa sözlə, müəyyənlik, dəqiqlik nöqtəyi-nəzərindən, gömrük rüsumları istehlak rüsumlarından çox geridə qalır.

İstehlak rüsumlarından toplanan gəlirin, gömrük rüsumları ilə eyni həcmdə olduğu zənn edilir. Bəzi insanlar doğru idarə edildiyindən, əhalinin gəlirinin heç bir itkiyə uğramaması və xarici ticarətdən daha çox fayda əldə etmək üçün gömrük rüsumlarında eyni tərzdə bir neçə maddə ilə əhatə oluna biləcəyi düşüncəsini irəli sürmüşlər.

Böyük Britaniyada ən çox istehlak edilən məhsullar, elə görünür ki, əksər hallarda xarici şərablardan, konyaklardan, Amerika ilə Qərbi Hind adalarının şəkər, tütün, hind qozu və s. kimi əkinçilik məhsullarından, Şərqi Hind ölkələrinin çay, qəhvə, çini qablar, müxtəlif növ ədviyyatlar, toxuma əşyalardan və s. məhsullarından ibarətdir. Gömrük rüsumlarından əldə olunan gəlirin çoxu, bu cür məhsullar hesabına təmin edilir. Xarici məmulatlar üzərində qüvvədə olan vergilər – yuxarıdakı siyahıda olanların bir neçəsindən alınan vergiləri bir kənara qoysaq – böyük hissəsi baxımından qəsdən deyil, monopoliya məqsədilə, ya da daxili bazarda bizim tacirləri üstünlüklə təmin etmək üçün bu vergilər qoyulmuşdur.

Qadağaların hamısı aradan qaldırılaraq, bir çox xarici məhsullar, hər bir material və məhsuldan cəmiyyətə ən çox gəlir gətirə biləcəyi üsul ilə razılaşdırılan ortasəviyyəli vergilər tətbiq edilərək, işçilərimiz daxili bazarda yenidən böyük üstünlüyə malik ola bilərlər və bir hissəsi hökumətə heç bir gəlir gətirməyən, bir hissəsi isə əhəmiyyətsiz gəlir gətirən bir çox məhsullarla daha çox gəlir əldə edə bilər.

Yüksək vergilər, gah vergi tutulan məhsulları azaltmaq, gah da qaçaqmalçılığı çoxaltmaq yolunda, hökumətə orta vergilərdən əldə olunacaq vəsaitlərdən daha az gəlir gətirər. Gəlirdəki azalma istehlakdakı azalmaya görə meydana çıxdıqda, bunu ancaq verginin aşağı salınması ilə həll etmək olar.

Gəlirdəki azalma, qaçaqmalçılığın artdığı səbəbdən olduğu zaman, ona iki şəkildə; ya qaçaqmalçılığı azaltmaq, ya da qaçaqmalçılığa qarşı tədbirləri artırmaqla çarə tapıla bilər. Qaçaqmalçılığa olan həvəsin azaldılması yollarından biri də məhz verginin endirilməsidir. Qaçaqmalçılığa qarşı tədbirlər isə, ancaq onu aradan qaldıra biləcək ən uyğun idarəetmə sistemi qurmaqla həyata keçirilə bilər.

Qaçaqmalçının işini, istehlak qanunlarının gömrük qanunları ilə müqayisədə daha təsirli çətinləşdirməsi, elə hesab edirəm ki, təcrübə ilə tədricən həyata keçirilməlidir. Gömrüklə bu bir-birindən fərqi rüsumların özəlliyi imkan verdiyi qədər istehlak rüsum idarəetməsinə bənzər bir idarəetmə ortaya qoyaraq, qaçaqmalçılıq daha da çətinləşdirilə bilər. Bir çox insanlar, bu dəyişikliyin daha asan gerçəkləşdirilə biləcəyini hesab edirlər.

Bir sıra gömrük rüsumları tətbiq olunan məhsulları idxal edən şəxsin arzu etdiyi kimi, həmin məhsulları ya özü şəxsi mağazasına daşımaq, ya da məsrəfi istər özünə, istərsə də dövlətə aid olmaqla tadarük edilən, lakin açarı gömrük məmurunda qalan və o hazır olmadıqca heç açılmayan bir mağazada buraxmaq haqqı olmasına icazə verilməsi qeyd edilmişdir. Tacir məhsulları öz şəxsi mağazasına apararsa, rüsumlar həmin anda ödənilməli və bir daha geri alınmamalıdır. Mağazadakı məhsulun həcmi, rüsumu ödənilən məhsulun miqdarına nə dərəcə uyğun olduğunu bilmək üçün, bu mağaza gömrük məmurunun hər zamanki yoxlamasına uyğun həyata keçirilməlidir. Məhsulları dövlətin mağazasına daşıyarsa, ölkə daxilində istehlak olunmağa çıxarıldığı təqdirdə, gerçəkdən ixrac ediləcəyinə əlaqədar olaraq, hər zaman kifayət qədər təminat verilmək şərti ilə məhsullar rüsumdan azad olunmalıdır. Bu bəlli məhsulların topdan və ya pərakəndə satışını həyata keçirən tacir, gömrük məmurunun yoxlamasına, hər zaman asılı tutulmalı, dükan və mağazalarında olan bütün miqdarının rüsumu ödənməmiş olduğu şəkildə təsdiqnamələrdə¹ əsaslandırılmış şəkildə olmalıdır.

İdxal olunan romdan², istehlak rüsumu adı altında alınan rüsumlar bu şəkildə yığılaraq, eyni idarəetmə sistemi, bəlkə də, idxal edilən

¹ Rüsum və verginin qeyd olunduğu bəyannamə.

² Tünd içki növü.

məhsullardan alınan bütün rüsumları öz əhatə dairəsinə ala bilər. O da əlverişli ola bilər ki, bu rüsumlar da istehlak rüsumları kimi, ümumi şəkildə istifadə olunan bir sıra məhsul çeşidinə uyğun olaraq məhdudiyət qoyulsun. İndiki halda, təqribən hər cür məhsulu əhatə edərsə, yetərli sayda dövlət mağazaları asan şəkildə fəaliyyət göstərməz. İncə və ya qorunması çox diqqət tələb edən məhsulları isə, tacir özündən başqa digər mağazaya şüurlu şəkildə etibar etməz.

Əhəmiyyətli şəkildə “qol açmış” bir qaçaqmalçılıq, əsaslı surətdə yüksək rüsumlar olduğu zaman belə bu cür bir idarəetmə sistemi vasitəli həyata keçirilə bilsə və verginin bir gəlir vasitəsi istifadə olunub, heç zaman inhisar vasitəsi kimi istifadə edilməməsi şərtilə, hər bir rüsumun dövlətə ən çox hansı şəkildə gəlir gətirməsi, ona uyğun olaraq ara-sıra yüksəldilir və ya alçaldılırsa, o zaman heç olmasa gömrük sferasının indiki xalis gəlir qədər bir gəlirin, ən ümumi şəkildə istifadə edilib tükənən bir sıra məhsulun idxalından alınan rüsumlarla əldə oluna bilməsi və bu şəkildə gömrük rüsumlarının istehlak rüsumları səviyyəsində dəqiqliyə və aydınlığa gətirib çıxarması real görünür.

Sonradan təkrarən ortalığa çıxarılib, ölkə daxilində istehlak olunan xarici məhsulların, yenidən ixrac halında geri alınan rüsumlar səbəbindən, cəmiyyət gəlirlərinin indiki halda uğradığı itkidən, bu idarəetmə sayəsində birdən azad ola bilər. Müstəqil şəkildə bu tələbata əlavə olaraq, yerli məhsulun ixracı zamanı verilən bütün əlavə ödənişlər (bu əlavələrin, gerçəkdə əvvəlcədən ödənməmiş bəzi istehlak rüsumlarının geri alınması demək olmadığı bütün hallarda) qaldırılsa, bu cür bir dəyişiklikdən sonra, gömrük idarəsinin xalis gəliri, heç şübhəsiz, əvvəlki, hər hansı bir zamanda nail olunmuş səviyyəni tamamilə keçə bilər.

Bu cür bir sistem dəyişikliyi ilə cəmiyyət gəlirləri itkiyə uğramırsa, ölkə ticarəti ilə istehsalı, şübhəsiz, böyük faydalar əldə edir. Əvvəlkilərlə müqayisə olunmayacaq qədər çox olan, vergiyə bağlanmamış məhsullara aid ticarət tamamilə sərbəst qalar və imkan daxilində üstünlüyə malik olaraq hər bir tərəflə alış-veriş edilə bilər. Bu məhsullar sırasına, yaşayış üçün zəruri məhsullar və bütün sənaye materialları daxil olar. Yaşayış üçün zəruri məhsulların sərbəst idxalı, onların daxili bazarda orta bazar qiymətini endirdiyi qədər əməyi bazardakı orta pul qiyməti şəklində endirər. Lakin onun real dəyərini heç bir halda azaltmaz. Pulun dəyəri, satın alacağı yaşayış üçün zəruri məhsulların dəyəri ilə mütənasibdir. Yaşayış üçün zəruri məhsulların dəyəri isə onlarla əldə olunan pulun kəmiyyətinə bağlı deyildir. Əməyin pul şəklindəki dəyərində enişin, aradır yerli məhsulların hamısının qiymətində, istər-istəməz bir qədər eniş

olur. Yerli məhsullar, bu şəkildə bütün xarici bazarlarda bir qədər üstünlük qazanır. Həmçinin, məhsulların sərbəst idxalından, bəzi məhsulların qiyməti daha da böyük nisbətdə düşər. Xam ipək Çinlə Hindistandan rüsumsuz gətirilə bilirsə, İngiltərədə ipək istehsal edən sənaye sahibləri, məhsullarını həm Fransanın, həm də İtaliyadakılarla nisbətdə daha ucuz satıb, onların müştərilərini ələ keçirə bilərlər. Xarici ipəklərlə məxmərlərin idxalını qadağan etməyə ehtiyac qalmaz. Məhsulların ucuz olması, işçilərimizin həm daxili qiyməti əldə tutmalarını təmin edər, həm də xarici bazar üzərində, onlara böyük bir üstünlük verir. Vergi qoyulan məhsullar üzərindəki ticarət belə, indikinə görə daha qazanc əldə edəcək şəkildə həyata keçirilə bilər. Bu məhsullar, ixrac edilməklə dövlət anbarından çölə çıxarıldığı təqdirdə, bütün vergilərdən azad olduqları üçün onların ticarəti tamamilə sərbəst olur. Bu sistemdə, hər cür məhsulla əlaqəli olan daşıma ticarəti mümkün olan hər bir qazancdan yararlanır. Bu məhsullar anbardan, ölkə daxilində istehlak olunmaq məqsədilə çıxarılsa, məhsulunu ya bir tacirə, ya da bir istehlakçıya satmaq fürsəti tapana kimi, vergini nağd vermək məcburiyyətində qaldığı təqdirdə, satacağı ilə müqayisədə daha ucuz buraxmaq hər zaman əl verə bilər. Hətta vergiyə cəlb olunan məhsullara aid olan xarici istehlak ticarəti də, bu şəkildə, eyni vergilərlə indikinə görə daha çox qazanc əldə edəcək şəkildə həyata keçirilə bilər.

Ser Robert Valpolenin məşhur istehlak vergisi sxemi, şərabla bütün üzərində, burada düşünüldəndən daha fərqli bir üsul qurulmasını məqsəd güdürdü. Düzü bu arada, parlamentə təqdim edilən layihədə bu iki məhsul var idi, lakin ümumilikdə bunun, eyni növdən daha geniş bir plana başlanğıcının məqsəd olduğu hesab edilirdi. Fəsadçılıq¹ qaçaqmalçı tacirlərin gəliri ilə “əl-ələ verincə”, layihə ələhinə haqsız olmamaqla yanaşı, elə şiddətli bir təşviş qalxdı ki, görən onu buraxmağı daha uyğun hesab elədi. Yenidən o cür bir gurultu çıxması qorxusu ilə, varislərindən heç birinin qanun layihəsini yenidən ələ almağı nəzərdə tutmamışdır.

Ölkə daxilində istehlak edilmək üçün idxal edilən xarici dəb və bahalı məhsullardan alınan rüsumlar, bəzi hallarda yoxsulların üstündə qalmaqla yanaşı, xüsusilə orta və ya orta səviyyədə yuxarı olan xalqa qalır. Misal üçün, xarici şərablarla qəhvə, şokolad, çay və s. digərlərindən alınanlar o növ rüsumlardandır.

Ölkə daxilində istehlak ediləcək, yerli işi ucuz bahalı məhsullardan alınan vergilər; bərabərliyə tam uyğun olaraq, hər təbəqə öz məsrəfləri

¹ Nizamsızlıq.

nisbətində nail olar. Səməni, şərbət otu, pivə və yüngül pivədən tutulan rüsumları, yoxsullar öz istehlakları üzərindən, varlılar həm özlərinin, həm də uşaqlarının istehlakı həcmində ödəyərlər.

O da diqqəti cəlb edir ki, aşağı xalq təbəqələrinin, ya da orta səviyyədən aşağıdakıların bütün istehlakı, hər ölkədə, həm kəmiyyət, həm də dəyər baxımından, orta və ondan yuxarı təbəqələrinin istehlakı ilə müqayisədə daha sürətlidir. Aşağı təbəqələrin bütün məsrəfi, üst təbəqələrin bütün məsrəfi ilə müqayisədə daha çoxdur. İlk öncə, hər bir ölkənin təqribən bütün kapitalı, məhsuldar əməyinin nəticəsi olaraq, hər il xalqın aşağı təbəqələri arasında bölüşdürülür. İkincisi, həm ərazi kirayəsindən, həmçinin kapital mənfəətindən doğan gəlirin böyük bir hissəsi, hər il uşaqlarla, məhsuldar olmayan digər işçilərin əməkhaqları və dolanışığı şəklində, eyni təbəqə arasında paylaşılır. Üçüncüsü, kapitalın bir hissəsindən əldə olunan mənfəət, eyni təbəqənin kiçik kapitalının artan bir gəlir şəklində, həmin təbəqəyə aid olur. Hər növ kiçik dükən sahibi, tacir və pərakəndəçilərin hər il qazandıqları mənfəətin cəmi böyük olub, illik istehsalın böyük bir payını formalaşdırır. Dördüncüsü və sonuncusu, bir qisim ərazi gəliri də eyni təbəqəyə aiddir. Böyük bir hissəsi, orta təbəqənin bir qədər aşağısında olanların (bəzən günəmuzdçuların əlində bir-iki akrıq¹ torpaq mülki olduğu üçün) kiçik bir hissəsi də, hətta ən aşağı təbəqəninindir. Dolayısıyla, bu aşağı təbəqələrdən xalqın, ayrı-ayrılıqda xərci daha az olmaqla yanaşı, xərcin hamısı cəmiyyətin bütöv məsrəfinin ən böyük hissəsini formalaşdırır. Çünki ölkə torpağı ilə əməyinin illik istehsalından, yuxarı təbəqələrin istehlakı üçün geriye qalan, yalnız kəmiyyətə deyil, dəyər nisbətində də daha azdır.

Buna uyğun olaraq, məsrəfdən alınan vergilərdən, xalqın yuxarı təbəqələrinin əksəriyyətinin məsrəfinə, yəni illik istehsalının kiçik hissəsinə təsir edən vergilərin, həm bölgünün xalqın hər bir təbəqəsinin, hətta başlıca olaraq aşağı təbəqələrin məsrəfinə təsir edən vergilərə; necə ki, illik istehsal bölgüsünün hamısına və ya başlıca böyük hissəsinə təsir göstərən vergilərə uyğun olaraq daha az məhsuldar olması məsələsi kimi. Həqiqətən, məsrəfdən alınan müxtəlif növ vergilər arasında, heç biri ilə qarşılaşdırılmayacaq qədər daha məhsuldar olan, ölkə daxilində istehsal olunan spirtli içkilərin istehsalından əldə olunana istehsal daxilolmalarıdır. İstehlak rüsumunun belə çoxluğu ilə, bəlkə də, xüsusi ilə, xalq təbəqəsinin məsrəfinə təsir edər. 1775-ci il 5 iyul tarixində sona çatan

---

¹ İngiltərədə ölçü vahidi.

istehlak rüsumunun bu qolunun sonrakı xalis hasilatı, 3, 341, 837 ingilis funtu, 9 şilling, 9 penni miqdarını əhatə edirdi.

Bununla yanaşı o da nəzərdə tutulmalıdır ki, hər vaxt vergi alınması lazım olan, aşağı xalq təbəqəsinin lazımi məsrəfi yox, “dəbdəbə” məsrəfidir. Aşağı təbəqənin lazımi¹ məsrəfi və ondan alınan bir verginin ödənməsi, nəticə etibarilə, bütünlüklə xalqın yuxarı təbəqələrinə qalır. İllik istehsalın böyük hissəsinə yox, kiçik bir hissəsinə təsir edər. Bu cür bir vergi, bütün hallarda ya əməkhaqlarını artırmaq, ya da əməyə qarşı olan tələbi azaltması lazımdır. Verginin ödənməsini, geci-tezi xalqın yuxarı təbəqələrinə yükləmədən, əməkhaqlarını artırma bilməz. Nəticə etibarilə, bütün vergiləri ödəməsi tələb olunan maliyyə mənbəyi, yəni ölkənin torpağı ilə əməyinin illik nəticəsini azaltmaqla əməyə olan tələbi azaltmaz. Bu cür verginin əməyə qarşı olan bir tələbi hansı hala gətirməsindən asılı olmayaraq, əməkhaqları o halda vergi tutulmadığı təqdirdə, ola biləcəkləri ilə nisbətdə daha çox yüksəltməsi lazımdır. Əməkhaqlarında baş verən bu artımın ödənməsi yükünün, sonda hər halda xalqın yuxarı təbəqələrinə qalması lazımdır.

Satış üçün yox, şəxsi ehtiyacları qarşılamaq məqsədilə həyata keçirilən spirtli içkilər, Böyük Britaniyada bunlardan heç bir istehlak rüsumu tutulmaz. Məqsədi, şəxsi yaşayışı daxilindəki, vergi müfəttişinin lazımsız ziyarətindən və yoxlamasından qurtaran azadolmalar, bir çox hallarda yoxsullara deyil, varlılara daha az yük olmasına səbəb olur.

Şəxsi ehtiyacı qarşılamaq məqsədilə xüsusi aparatla içki çəkildiyi, arabil də olsa, reallıqda çox vüsət olmaz. Lakin əyalətdə, əksər orta vəziyyətli ailələrlə zəngin və böyük ailələrin, demək olar ki, hamısı pivələrini özləri istehsal edirlər. O səbəbdən tünd pivə, bunlara pivə istehsal edənə nisbətlə hər barelə səkkiz şilling bərabər bir məhsul olur. Çünki pivə istehsalçısının həm vergi, həm də nağd formada etdiyi bütün digər xərclərdən mənfəət əldə etməsi lazımdır. Deməli, bu cür ailələrin pivələrini keyfiyyətdəki hər hansı bir içkini xalq təbəqəsinin içdiyi ilə müqayisədə, heç olmasa, hər barelə doqquz-on şilling daha ucuza olması lazımdır. O xalq təbəqəsi ki, necə olsa da pivəsini, pivə zavodundan, ya da meyhanədən az-az satın almaq ona sərf edər. Yenə, şəxsi yaşayışı daxilindəki bir ailənin şəxsi ehtiyacları üçün əkilmiş pivəlik arpa² da, vergi müfəttişinin ziyarətinə və yoxlamasına məruz qalmaz. Amma belə olduğu zaman, ailənin adambaşına topdan yeddi şilling, altı penni vergi

¹ Labüd.

² Maya.

ödəyib təmin olunmaqla sülhə bağlanması lazımdır. Yeddi şilling, altı penni on kiloqram becərilmiş arpanın istehlak rüsumuna bərabərdir. İçki düşkünün olmayan bir ailənin, qadın, kişi, uşaq bütün üzvlərinin orta olaraq istehlak edə biləcəyi miqdar, olsa-olsa qeyd edilən həcmdə olar. Əyalətə yaraşan qonaqlıq və hədiyyələrin çox olduğu, zəngin və böyük ailələrdə isə, ailə fərdlərinin istehlak etdiyi becərilmiş arpa ilə hazırlanan içkilər, evdə içilən içkinin çox kiçik bir hissəsini təşkil edir. Ya yorğunluq, ya da başqa səbəblərdən, şəxsi ehtiyacı qarşılamaq üçün arpadan maya hazırlamaq, pivə hazırlamaq kimi adət halını almamışdır. Şəxsi ehtiyacları üçün pivə hazırlayanların və xüsusi aparatdan içki çəkib hazırlayanların, o cür bir ticarət pulu ödəməyə məcbur olmaların, haqlı olaraq bir səbəb düşünmək çətindir.

Becərilmiş arpadan daha asan şəkildə vergi yığılaraq, yığılmış arpa, pivə və yüngül pivədən yığılan bütün ağır vergilərlə, indiki halda toplanan gəlirlə müqayisədə daha çox toplanacağı tez-tez qeyd olunmuşdur. Çünki bir pivə zavodunda maliyyə gəlirinə istənilən hiyləyə dolmaq üçün, maya fabrikinə nisbətən daha böyük fərsətlər vardır və şəxsi ehtiyacları üçün içki hazırlayanlar, bütün rüsumlardan və ya rüsum əvəzinə ticarət axçası ödəməkdən azaddırlar. Şəxsi ehtiyacları üçün pivəlik arpa becərənlər də yoxdur.

Londonda qara pivə istehsal olunan zavodda, əkilməmiş arpanın çəkisinin dördə birindən, bir çox hallarda yarım bareldən çox, bəzən üç barel qara pivə çıxarmaq mümkündür. Əkilmiş arpadan alınan müxtəlif növ vergilər, çəkisinin hər dördə birinə altı şilling, tünd pivə ilə yüngül pivədən alınanlar hər barelə səkkiz şilling edər. Bu məqsədlə, tünd (qara) pivə hazırlanan fabrikdə, maya, pivə və yüngül ihtimarlı¹ pivədən alınan müxtəlif növ vergilərin həcmi, mayanın çəkisinin dördə birindən əldə edilən hasilat üzərində iyirmi altı şillinglə otuz şilling arasındadır. Hər zamankı əyalət satışları üçün pivə istehsal edən əyalət fabriklərində, dördə bir çəkili maya ilə iki bareldən aşağı ağır və bir bareldən aşağı yüngül pivə hazırlandığı çox nadir hallarda rast gəlinir. Yüngül pivədən alınan müxtəlif növ vergilər, hər barelə bir şilling dörd penni edər. Deməli, əyalətdəki pivə fabriklərində maya, pivə və yüngül pivədən alınan müxtəlif növ vergilər, mayanın çəkisinin dördə birindən alınan istehsalda, çox az olaraq iyirmi üç şilling dörd pennidən aşağı düşər. Əksəriyyət isə iyirmi altı şilling tutar. Bu halda, bütün krallıqdan alınan rüsumların hamısı orta olaraq alınarsa, maya, pivə və yüngül pivədən

¹ Çürümüş və köhnəlmiş meyvələrin yenidən istehsalda istifadəsi nəzərdə tutulur.

alınan rüsumların hamısının həcmi, mayanın dördə birindən alınan istehsalda, iyirmi dörd və ya iyirmi beş şillingdən aşağı təxmin edilməz. Lakin, qeyd olunur ki, pivə ilə yüngül pivədən alınan müxtəlif növ rüsumlar qaldırılıb, maya vergisi üçqatına və ya mayanın çəkisinin hər dördə birinə altı şillingdən on səkkiz şillingə çatdırılaraq, indi bütün bu cür ağır bir gəlir, digər tək bir vergidən təmin ediləcəkdir.

	İngilis funt (lirəsi)	Şilling	Penni	
1772-ci ildə əvvəli maya vergisi	722. 033	11	11	Gətirmişdir
Əlavə vergi	356. 776	7	9 3/4	«
1772-ci ildə əvvəli maya vergisi	561. 627	3	7 1/2	«
Əlavə vergi	278. 650	15	3 3/4	«
1772-ci ildə əvvəli maya vergisi	624. 614	17	5 3/4	«
Əlavə vergi	310. 745	2	8 1/2	«
1772-ci ildə əvvəli maya vergisi	657. 357	0	8 1/4	«
Əlavə vergi	323. 785	12	6 1/4	«
	3. 835. 580	12	0 3/4	«

Bu dörd ilin ortalaması	958. 895	3	0 3/16	«
1772-ci ildə əyalətdəki istehlak vergisi	1. 243. 128	5	3 3	«
London Pivə fabrikləri	408 406	17	10 1/2	«
1774-ci ildə əyalətdəki istehlak vergisi	1. 246. 373	14	5 1/2	«
London pivə fabrikləri	320. 601	18	0 1/4	«
1775-ci ildə əyalətdəki	1. 214. 583	6	1	«

istehlak vergisi				
London pivə fabrikləri	463. 670	7	0 1/4	«
	6. 547. 832	19	2 1/4	

Bu dörd ilin ortalaması	1. 636. 958	4	9 1/2
Buna maya vergisinin ortalaması olan. . .	958. 895	3	0 3/16
Bu ayrı-ayrı vergilərin hamısı .	2. 595. 853	7	9 19/11

Maya vergisi üçqatına mayanın dördə birinə altı şilling olmaqla, bu vergi. . . .	2. 876. 685	9	0 9/16
Cəmi	280. 832	1	2 14/16

Əvvəlki maya vergisi, reallıqda alma şirəsinin böyük hər boşkasına¹ dörd şillinglik bir vergini, tünd pivənin hər barelinə on şillinglik əlavə bir vergini əhatə edir. 1774-cü ildə alma şərabından alınan vergi, dəmək olar ki, 3. 083 funt 6 şilling 8 penni etmişdir. Bəlkə də, həmin il, alma şərabından alınan müxtəlif növ vergilərlə müqayisədə daha az istehsal gətirdiyindən, həcmi hər zaman olduğundan bir qədər az oldu. Amma bu iki verginin normal miqdarının nə qədər olmasından asılı olmayaraq, balansda olmaları üçün, əyalət istehlakı rüsumu deyilən verginin daxilinə, birincisi, alma şərabının hər boşkasına altı şilling səkkiz pennilik qədim bir istehlak vergisi; ikincisi, üzüm şirəsinin hər boşkasına yenə altı şilling səkkiz pennilik bir vergi; üçüncüsü, sirkənin hər boşkasına səkkiz şilling doqquz pennilik başqa bir vergi; sonuncu olaraq da, bal şərabının və ya likörün hər qalonuna on bir pennilik bir dördüncü vergi daxil olmaqdadır. Bu cür vergilərdən daxil olan gəlirlər, alma şərabı ilə tünd pivəyə (illik maya vergisi adı ilə) qoyulan rüsumlardan daxil olan gəlirlərə bərabər olmaqla yanaşı, ehtimal ki, arta da bilər.

Maya, yalnız pivə hazırlamaqda deyil, dərəcəsi aşağı səviyyədə olan şərabların hazırlanmasında da istifadə olunur. Maya vergisi, çəkisinin hər dördə birinə on səkkiz şillingə qaldırılsa, materialların hər hansı bir qismi maya olan, şərabın və spirtli içkilərin aşağı dərəcəli müəyyən növlərinə qoyulan müxtəlif istehlak rüsumlarında, bir endirim həyata

¹ 238 litrlik.

keçirməyə ehtiyac ola bilər. Mayadan hazırlanmış spirtli içkilər, adı verilən içkilərdə, əksəriyyətinin materialların ancaq üçdə biri təmizlənmiş arpadır. Yerdə qalan üçdə ikisi və ya ihtimarlı arpa və ya üçdə biri arpa, üçdə biri buğdadır. Mayadan spirtli içkilər hazırlanan fabriklərdə, qaçaqmalçılıq üçün həm fürsət, həm cəhd və həm də pivə zavodundakı maya fabrikindəkinə nisbətən daha çoxdur. Qaçaqmalçılıq fürsəti, məhsulun miqdarına, dəyərcə böyük olmasından, qaçaqmalçılığa cəhd isə, spirtli içkilərin hər qalonuna üç şilling 10 2/3 penni olan rüsumların həddindən artıq yüksək olması səbəbindəndir¹. Mayadan alınan rüsumlar çoxaldıb içki fabrikindən alınanları azaltmaq, qaçaqmalçılıq üçün həm fürsət, həm inam səbəbləri azalır. Bu isə gəlirin tamamilə artmasına səbəb ola bilər.

Böyük Britaniyanın siyasi vəziyyəti uzun müddətdir ki, xalq təbəqəsinin səhhətini korlamaq və əxlaqını pozmaq meyilində olduqları güman ediləcək səbəbindən, spirtli içkilərin istehlakını azaltmaq olmuşdur. Bu hərəkət meyilinə görə, içki hazırlanan zavodlardan alınan vergilərdəki endirimlər, hər hansı nöqtəyi-nəzərdən həmin içkilərin qiymətini endirəcək qədər çox olmamalıdır. Bir yandan spirtli içkilər hər zamankı qədər bahalı qaldığı zaman, digər tərəfdən səhhətə yarayan və qüvvət verən pivə və yüngül pivə kimi içkilər qiymətcə çox aşağı salına bilər. Bu şəkildə, xalqın indi ən çox şikayətləndiyi yüklərin birindən qismən qurtulmuş olur və eyni zamanda, maliyyənin gəliri əhəmiyyətli dərəcədə arta bilər.

Dr. Davenantın indiki istehlak rüsumları sistemindəki bu dəyişikliyə qarşı olan etirazları yersiz kimi görünür. Bu etirazlara bunlar daxildir: vergi indi olduğu kimi maya hazır edən, pivə istehsal edən və pərakəndə satanın mənfəətləri arasında əhəmiyyətli dərəcədə bərabərlik bölgüsünə uğrayacaq yerdə, mənfəətə təsiri nöqtəyi-nəzərindən, bütünlüklə maya hazırlayanın mənfəətinə təsir edəcəkdir. Maya hazırlayan vergisini, içki hazırlayanla pərakəndə satanın, içkilərinin qiymətinə əlavə edilməklə mayanın qiymətini artırmaqla asan şəkildə əldə etməyəcəkdir və cücərməş arpadan bu şəkildə ağır bir vergi alınması, arpa əkilən ərazinin rentası ilə mənfəətini azalda biləcəkdir.

¹ Yüksək dərəcəli spirtli içkilərə həqiqətən qoyulan rüsumlar, hər qalona 2 şilling, 6 penni olmaqla yanaşı, bu rüsumlar həmin içkilərin çəkildikləri aşağı dərəcəli şərablardan alınan rüsumlara əlavə olduğu zaman, 3 şilling 10 2/3 penni olur. İndi hiyləni aradan qaldırmaq üçün, həm aşağı səviyyəli şərablara, həm də yüksək dərəcəli spirtli içkilərə, hələlik, mayalanma halında olduğu zaman miqdarı ölçülərək vergi hesablanmaqdadır.

Ətraf ərazilərin digər sənət sahələri ilə eyni səviyyədə olması tələb olunan, hər hansı bəlli bir sənətin mənfəət dərəcəsini, heç bir vergi uzun bir zaman üçün aşağı endirilə bilməz. İndiki maya, pivə və yüngül pivə rüsumları bu məhsulların ticarətini həyata keçirənlərin mənfəətlərinə toxunmaz. Bunların hamısı vergini məhsulların qiymətini artırmasına uyğun olaraq, əlavə bir mənfəətlə birlikdə yenidən əldə edirlər. Real bir vergi, nəzərdə tutduğu məhsulları, onların istehlakını azalda biləcək qədər bahalaşdırma bilər. Amma maya, mayadan hazırlanan içkilər üçün istehlak edilir. Mayanın real çəkisindən alınan on səkkiz şillinglik bir vergi isə, bu içkiləri, iyirmi dörd və ya iyirmi beş şilling edən müxtəlif növ vergilərin indiki bahalaşdırdığı nisbətdə, daha çox qiymətini yüksəltmişdir. Əksinə, ehtimal olunur ki, bu içkilər ucuzlaşar. İstehlaklarının çoxalması, azalmasına nəzərən daha əhəmiyyətli olur.

Maya hazırlayanın, maya qiymətini artırma formasında səkkiz şillingi geri almasının, indiki halda, içki hazırlayanın iyirmi dörd və ya iyirmi beş, bəzən otuz şillingi, içkisinin qiymətini artırma şəkildə geri almasına görə nə səbəbdən daha çətin olduğunu anlamaq elə də asan deyildir. Həqiqətdə, maya hazırlayan, altı şillinglik bir vergi ödəmək məcburiyyətində qalır. Lakin içki hazırlayan, içki hazırladığı mayanın çəkisinin hər dördə birinə nağd şəkildə iyirmi dörd və ya iyirmi beş, bəzən otuz şillinglik bir vergi vermək məcburiyyətindədir. Maya hazırlayan daha asan bir vergini nağd formada verməsi, içki hazırlayanın indi daha ağır bir vergini asan verməsindən daha çətin olmaz.

Maya hazırlayanın anbarlarında bir çox hallarda (satılması, içki hazırlayanın zirzəmilərində əksəriyyətin saxladığı pivə və yüngül pivə, ehtiyatına nəzərən daha çox uzun müddət tələb edən) maya ehtiyatı tapılmaz. Bu səbəbdən, maya hazırlayan qazancını, bir çox hallarda digəri qədər tez bir zamanda əldə edə bilər. Lakin daha ağır bir vergini nağd ödəmək məcburiyyətində olması səbəbindən, maya hazırlayan hansı narahatlığa uğramasından asılı olmayaraq, özünə indi içki hazırlayana, əksəriyyət açılan kreditə nisbətdə bir neçə ay daha uzun məhdudiyyət açılaraq, bu narahatlığa asan bir şəkildə çarə tapıla bilər.

Arpa tələbini azaltmayan heç bir şey, arpa əkilən ərazinin rentasını və mənfəətini azalda bilməz. Lakin pivə və yüngül pivə halına gətirilən mayanın çəkisinin dördə birindən alınan rüsumları, iyirmi dörd və ya iyirmi beş şillingdən, on səkkiz şillingə endirən bir sistem dəyişməsinin, həmin tələbi artırması artırmayacağı ilə müqayisədə daha mümkün görünür. Qaldı ki, arpa əkilən ərazinin rentası ilə mənfəəti, həmin ərazi qədər məhsuldar və yaxşı işlənmiş ərazinin rentası ilə mənfəətinə təqribən

bərabər olması lazımdır. Renta ilə mənfəət ondan aşağı olarsa, arpa əkilən ərazinin bir hissəsi, çox keçmədən başqa bir vasitəçiyə yönələr. Ondan yuxarı olduğu təqdirdə, çox keçmədən, daha çox ərazi arpa becərilməsi istiqamətinə çevrilər. Hər hansı bəlli bir torpaq məhsulunun adi qiyməti, inhisar qiyməti qeyd olunduğu halda isə ondan alınan bir vergi, yetişdiyi ərazinin rentasını və mənfəətini istər-istəməz azaldır.

Verdiyi şərabın miqdarı, cari tələbdən çox az olduğu üçün, qiyməti bu qiymətlə eyni dərəcədə məhsuldar və yaxşı işlənmiş başqa ərazinin məhsul qiyməti aralarındakı təbii fərqi hər zaman üstələyən, səmərəli bağların məhsuluna qoyulacaq bir vergi, bu bağların rentasını və mənfəətini istər-istəməz aşağı endirir. Bu şərabların qiyməti, bazara əksəriyyətin göndərdiyi kəmiyyətə qarşı əldə edilə biləcək qiymət, ən yüksəyi olduğundan, həmin miqdar azalmadan daha yuxarı yüksəlməz. Miqdarın isə, daha da, böyük itkiyə uğranılmadan azaldılması mümkün deyildir. Çünki həmin torpaqlar eyni dərəcə də, dəyərli bir başqa məhsul istiqamətinə yönəldilə bilməz.

Bunun üçün, verginin bütün ağırlığı bağın rentası ilə mənfəətinə, daha doğrusu, kirayəsinə təsir edər. Şəkər tozuna yeni bir vergi tətbiq edilməsi irəli sürüldüyü təqdirdə, vergidən sonra şəkər tozunun qiyməti əvvəl olduğundan daha yuxarı qaldıra bilmədikləri üçün, şəkər tozunun əkini ilə məşğul olanlar, bu cür vergilərin bütün ağırlığının istehlakçıya təsir etməyib, istehsalçının üzərində qaldığından nadir hallarda şikayətə məruz qalmışdır. Vergidən əvvəlki qiymət, belə aydın olur ki, bir inhisar qiyməti idi. Vergi dərəcələrinin ən əlverişlisi, nailolma imkanı olduqca, şübhəsiz, inhisarçıların qazancları olduğuna görə, şəkər tozunun vergi alınmaya əlverişsiz bir məsələ olduğunu isbat etmişdir. Lakin arpanın normaldakı qiyməti, heç zaman inhisar qiyməti olmamışdır. Arpa əkilən ərazinin rentası ilə mənfəəti, daha eyni dərəcədə məhsuldar və yaxşı işlənmiş başqa ərazinin kirayəsi və mənfəəti ilə aralarındakı təbii nisbəti heç aşmamışdır. Maya, pivə və yüngül pivəyə qoyulan müxtəlif vergilər, arpanın qiymətini heç azaltmamış, ərazinin rentasını və mənfəətini heç aşağı saldıqı olmamışdır. Pivə hazırlayan üçün mayanın qiyməti, arpayə qoyulan verginin nisbətində artmış və bu vergilər, pivə ilə yüngül pivədən alınan müxtəlif rüsumlarla birlikdə, istehlakçı üçün, bu məhsulların sürətli olaraq, ya qiymətini, ya da keyfiyyətini azaltmışdır. Bu vergilərin ödənməsi, əvvəl-axır, istehsalçıya deyil, yalnız istehlakçıya qalmışdır.

Burada irəli sürülən sistem dəyişməsindən zərər çəkməsi ehtimal olunanlar, yalnız şəxsi tələbatları üçün içki hazırlayan şəxslərdir. Lakin yoxsul işçi ilə sənətkarın ödədiyi ən ağır vergilərdən, xalqın bu yüksək

təbəqəsinin indiki halda azad olunmaq ləzzətini yaşaması, şübhəsiz, son dərəcə haqsız və bərabəliyi uyğun olmayan bu dəyişikliyin, heç olmasa aradan qaldırılması lazımdır. Həm də maliyyənin gəlirini artırmaqdan, həm də xalqı fərhlənməkdən geri qalmayacaq bir sistem dəyişikliyinə, indiyə kimi, ehtimal ki, bu yüksək sinfin gəlirinə maneə olmuşdur.

Yuxarıda qeyd olunan gömrük və istehlak rüsumları növündən, rüsumların arabit məhsulların qiymətini daha bərabər olmayan şəkildə və daha dolaşq yoldan təsir edən digər bir sıra rüsum vardır. Fransız dilində Peages, qədim Sakson dövrlərində Keçid Vergiləri adlandırılan və başlanğıcdakı qoyulan məqsədin, bizim yol və ya su yolu əlaqəsinin həyata keçirilməsinə ayrılmış yol pullarının və kanallarımızla gediş-dəlişə əlverişli çaylarımızda alınan ödənişlərin eyni olduğu aydın olan rüsumlar bu növdəndir.

Bu kimi məqsədlərə pul təsis edildiyində, bu rüsumların, məhsulların həcminə və çəkisinə görə nəzərdə tutulması ən münasib hesab olunan rüsumdur. Əslində, yerli və illik məqsədlərə təxsis ediləcək əraziyə uyğun rüsumlar olduqlarından, bunların idarə olunması, bir çox hallarda, toplandıqları müəyyən bir kəndə, bölgəyə və ya feodal malikanəsinə əmanət edilirdi. Çünki bu və ya digər şəkildə, bu kimi cəmiyyətlərin, təyin edilmə nöqtəyi-nəzərindən məsuliyyətli olduqları zənn edilirdi. Tamamilə məsuliyyətsiz olan hökmdarlar bir çox ölkələrdə bu rüsumların idarə olunmasını öz üzərinə götürmüş və bir çox hallarda, rüsumu daha da artırmaqla yanaşı, əksər hallarda təyinatı tamamlanmamış şəkildə buraxmışdır.

Hər hansı bir zamanda yol pulları, Böyük Britaniyada hökumətin gəlir qaynaqlarından biri olduğu təqdirdə, nəticəsinin nə olması ehtimalı olduğunu bir sıra digər millətlərin göstərdiyi nümunələrdən öyrənə bilərik. Bu növ vergi öhdəliklərini, əvvəl-axır, şübhəsiz, istehlakçı ödəyər. Amma istehlak etdiyinin dəyərinə görə deyil, həcminə, ya da çəkisinə görə pul ödədiyində, istehlakçıdan xərci nisbətində vergi alınmamış olur. Bu növ rüsumlar, həcmə, ya da ağırlığa görə deyil, məhsulların proqnozlaşdırılan dəyərinə görə nəzərdə tutulduğunda, xüsusilə bütün ticarət qollarının ən önəmlisinə, yəni ölkənin daxili ticarətinə daha əngəl olan bir sıra mənfəətdən əldə olunan rüsumları və ya daxili istehlak rüsumları halına gələrlər.

Bəzi kiçik dövlətlərdə, ölkə daxilindən ya mənfəətə, ya su yolu ilə qarşısına keçərək bir xarici ölkədən digərinə daşınan məhsullara, bu keçid rüsumlarına bənzər bir rüsumlar tətbiq olunmuşdur. Bəzi ölkələrdə bunlara tranzit rüsumları deyirlər. Po çayının və ona qarışan çayların

sahillərində olan kiçik İtaliya dövlətlərinin bir hissəsi, bu növ rüsumlardan müəyyən qədər gəlir əldə edir.

Bunların hamısını xaricilər ödəməkdədirlər, bir dövlətin öz sənayesini və ya ticarətini heç bir baxımdan zərər vermədən, başqa bir dövlətin vətəndaşlarına tətbiq etdiyi rüsumlar, bəlkə də, təkcə bunlardır. Dünyada ən əhəmiyyətli tranzit¹ rüsum, Sund boğazından keçən bütün ticarət gəmilərindən Danimarka kralından topladığı rüsumdur.

Düzü, dəyərli və görünüşlü materiallarından alınan, bir çoxu gömrük və istehlak rüsumları olan vergilərin hamısı, hər növ gəlir növünə təsir edər və tətbiq olunduqları məhsulları hər kimi istehlak edərsə, əvvəlxir, o şəxs ödəyər. Amma bu, hər bir fərdin gəlirinə bərabər, ya da müəyyən formada təsir etməz.

Hər bir insanın istehlak dərəcəsini xarakterik olaraq tənzimlədiyi üçün, daha çox insan, gəliri nisbətində deyil, öz xarakterinə görə vergi verir. Bədxərclər özlərinə yaraşan səviyyəyə görə daha çox, qənaətcil olanlar isə daha az vergi verirlər. Böyük bir gəliri olan ölkənin təmin olunması üçün, böyük sərvət sahibi olan bir adamın, kiçik yaşda olduğu zaman etdiyi istehlak ilə verdiyi verginin əksər hissəsi dəniz də bir damcı kimidir. Başqa bir ölkədə oturanlar, gəlirinin mənbəyi olduğu ölkənin hökumətini dəstəkləmək üçün, istehlaklarına görə heç bir vergi verməzlər. Yaxın olan ölkədə, İrlandiyada olduğuna görə nə ərazi vergisi, nə də daşınan və daşınmaz malların mübadilə edilməsindən alınan hər hansı önəmli bir rüsum tapılmazsa, ölkə xaricində bu cür məhsul sahibləri, tək bir şillinqlə məsrəfinə qoşulmayan bir hökumətin dəstəkləməsi ilə, böyük bir həcmdə gəlir əldə edə bilər. Hökuməti, bəzi nöqtəyi nəzərlərdən bir digər ölkənin hökumətinə əlaqəli və asılı bir ölkədə, bu cür bərabərsizliyin olması daha çox ehtimal edilir. Asılı bir ölkədə, daha çox malimülkü olanlar, belə olduğu halda, dominant ölkədə oturacağı daha uyğun hesab edirlər. İrlandiya demək olar ki, bütünlüklə bu vəziyyətdədir. Bu, ona görə belədir ki, xaricdə olan məhsul sahiblərindən vergi alınması təklifinin həmin ölkədə, xalqın bu şəkildə normal qarşılınması təəcüblənməyimiz mümkün deyildir.

Hansı cür və ya nə dərəcədə bir tapıntının, ölkə xaricində yerləşən məhsul sahibi olaraq hər hansı bir şəxsi, vergiyə asılı ediləcəyinə və ya verginin tamamilə nə vaxt başlayacağını və sona çatacağını araşdırmaq, bir qədər çətin ola bilər. Lakin bu cür xüsusi halı bir kənara qoysaq, bu növ vergilərdən, seçicilərin ödəyəcəyi payda ortaya çıxma biləcək hər hansı

¹ Tranzit rüsum – keçilən ölkənin ərazisindən istifadəyə görə ödənilən vergi növü.

bir bərabərsizliyi, həmin bərabərsizliyə səbəb olan bəlli şərt, hər bir insanın vergi payının tamamı ilə istəyə bağlı olan şərti daha çox qarşılanar. Çünki vergi alınmaqda olan məhsulu istehlak etmək və ya etməmək tamamı ilə onun əlindədir. Dolayısıyla, uyğun şəkildə qiymətləndirilib uyğun məhsullara qoyulduğu zaman, bu növ vergilər, digər hər hansı bir vergiyə görə daha az tutularaq ödənilə bilər. Tacir və ya sənayeçi nağd şəkildə ödədikləri zaman, bunları, əvvəl-axır ödəyən istehlakçı, çox keçmədən məhsulların qiymətlərini bir-biri ilə qarışdırmağa başlayar və hər hansı bir vergi ödədiyini, demək olar ki, unudar.

Bu növ vergilər, tamamilə qətidir. Belə ki, nə ödənməsi ehtiyac olduğuna, ya da nə vaxt ödənilməsi lazım olduğu və həmçinin, həm ödəniş miqdarına, həm də ödəniş vaxtına uyğun heç bir şübhə yaratmayacaq şəkildə həyata keçirilə bilər. Həm Böyük Britaniya gömrük rüsumlarında, həm başqa ölkələrdəki eyni növ rüsumlarda, bəzən ola biləcək hər cür qeyri-müəyyənlik, həmin rüsumların özəlliyindən deyil, onları qanunun ifadə formasındakı qüsurdan və ya təcrübəsizlikdən irəli gələ bilər.

Zinət əşyalarından alınan vergilər, ümumilikdə, ancaq-ancaq və ya qoyulduqları məhsulları öhdəlik sahibləri satın almağa ehtiyac olduqca ödənilir və hər zaman həmin formada ödənilə bilər. Ödəmə zamanı və forması baxımından, bunlar bütün vergilərin ən əlverişlisidir. Uyğun olaraq, daha qısa şəkildə desək, bu cür vergilər, vergi almağa əlaqəli olan ümumi qaydaların ilk üçü ilə, bəlkə də, hər hansı başqa vergi qədər uyğunlaşa bilər. Dördüncü, ümumi qaydaya, hər yandan uyğun deyildir.

Dövlət xəzinəsinə gətirdikləri ilə müqayisədə, bu cür vergilər, hər zaman, demək olar ki, bütün vergilərlə müqayisədə, xalqın cibindən daha çox pul çıxarar və daha uzun müddət xalqı həmin puldan məhrum edirlər. Bundan, belə aydın olur ki, mümkün olan dörd ayrı rüsumun, dördü ilə də həyata keçirərlər.

Birincisi, ağıla və məntiqə ən uyğun şəkildə müzakirə obyektinə çevrildiyində belə, bu növ vergilərin yığılması üçün, çox sayda gömrük və vergi məmuru istər. Bunların aylıq “bəxşisləri”, xalqın üzərində dövlət xəzinəsinə heç bir şey gətirməyən real bir vergidir. Amma o da güzəştə gedilməlidir ki, bu xərc Böyük Britaniyada bir çox digər ölkələrdəkinə nəzərən daha yumşaqdır.

1775-ci il 5 iyul tarixində sona çatan İngiltərədə istehlak rüsumunu sistemləşdirənlərin idarəsində müxtəlif növ rüsumların qeyri-təmiz şəkildə daxil olması, 5. 507. 308 ingilis funtu 18 şilling 1/4 penni təşkil edirdi. Bu pulda yüzdə beşdən bir qədər çox olan bir xərclər toplanırdı. Lakin bu qeyri-xalis daxil olmalardan, istehlak rüsumuna asılı məhsullara

əlavə ödəniş olaraq və ixrac olunduqları zaman geri alınan rüsum formasında verilən miqdarın aşağı endirilməsi lazım idi. Bu isə, xalis daxil olmaları beş milyondan aşağıya edirir¹. Bir istehlak rüsumu olmaqla yanaşı, ayrı bir idarəetmə üsulu ilə idarə olunan duz rüsumunun yığılması daha çox xərc tələb edir. Gömrük idarələrinin xalis gəliri iki milyondan çox olmaz. Bu gəlir, məmur maaşları və digər ikincidərəcəli xərclər, gömrük idarələrinin xalis gəlirinin yüzdə onundan çox oldusa, həmin gəliri toplamağın tam xərci, maaş və bəxşiş bir arada olmaqla, yüzdə iyirmi və ya otuzu keçə bilər. İstehlak rüsumu məmurları, ya az bəxşiş² alarlar, ya da heç almazlar. Bu gəlir sahəsinin idarə olunması, daha yeni qurulduğu üçün, ümumilikdə, gömrük idarəetməsinə nəzərən, daha az təsir məruz qalmışdır. Aradan uzun müddət keçməsi, gömrüyə bir sıra sui-istifadə hallarını daxil etmiş və bunları ehtiyatlı şəkildə həyata keçirmişdir. İndiki halda mayadan və maya ilə hazırlanmış içkilərdən müxtəlif rüsumlarla toplanan bütün gəliri, becərilmiş arpa hesabına yükləməklə, illik istehlak rüsumu xərcində, əlli min funtu keçən bir yığımla təmin ediləcəyi hesab edilməkdədir. Gömrük rüsumlarını yalnız bir sıra məhsul çeşidi ilə məhdudlaşdırmaq yolundan, gömrük idarələrinin illik məsrəfində, ehtimal olunur ki, daha çox yığım formalaşdıra bilər.

İkincisi, bu cür vergilər, bəzi fəaliyyət sahələrinin istər-istəməz bir qədər korlanmasına və qəlizləşdirilməsinə səbəb olur. Vergi alınan məhsulun qiymətini yüksəltdiyi üçün, həmin məhsulun istehlakını və uyğun olaraq istehsalını həmin ölçüdə zəiflədirlər. Bu ölkə daxilində becərilən, yaxud hazırlanan məhsulun isə, hazırlanmasında və istehlak olunmasında daha az əmək istifadə edilməyə başlanacaq. Qiyməti bu şəkildə vergiyə uyğun olaraq artan xarici məhsul isə, ölkə daxilində hazırlanan eyni növ məhsullar, bu şəkildə daxili bazarda, həqiqətən bəzi üstünlüklər əldə edə bilər. Bu yolla, daha böyük həcmdə yerli fəaliyyət bunların hazırlanmasına yönələ bilər. Lakin xarici bir məhsulun qiymətində bu cür artım, yerli fəaliyyətin bəlli bir sahəsini stimullaşdıra bilər, amma həmin işi, təqribən bütün digər sahələrdə istər-istəməz zəiflədər. Birminqamdakı sənaye kəndlisi xarici şərabi necə baha qiymətə alırsa, metal əşyasının (və ya eyni formada desək dəyərinin) onu satın alan hissəsini istər-istəməz, o qədər ucuz qiymətə satmış olur. Bunun üçün, metal əşyanın həmin hissəsinin özü üçün dəyəri azalır və onun üzərində iş görmək istəyi

¹ Bütün xərclərin və aylıq maaşların endirilməsindən sonra, həmin ilin xalis daxil olmaları 14.975.652 funt, 19 şiling, 6 penni təşkil edirdi.

² Rüşvət.

azalır. Hər hansı bir ölkənin istehlakçıları, bir başqa ölkənin məhsuluna nə qədər çox pul ödəyərlərsə, onu satın almaq üçün istifadə etdikləri şəxsi məhsulları (və ya eyni formada desək dəyərini) istər-istəməz həmin həcmdə ucuz qiymətə satarlar. Dolayısı ilə, istehlak məhsullarından alınan bütün vergilər, vergi alınan yerli məhsullar isə, qarşılığında satın alındıqları məhsulların hazırlanmasındakı məhsuldar əmək miqdarını olduğundan daha aşağı endirməyə səbəb olar. Dolayısı ilə, bu növ vergilər, milli fəaliyyətin təbii istiqamətini çox az dəyişdirir və özü tutacağı yola görə daha fərqli və ümumilikdə, daha az faydalı bir “dərəyə soxar”.

Üçüncüsü, bu cür vergilərdən qaçaqmalçılıqla can qurtarmaq ümidü, qaçaqçını “yerə sərən” müsadirələrə və ayrıca pul cərimələrinə səbəb olar. O şəxs ki, ölkənin qanunlarını pozduğu üçün, qəbahəti, şübhəsiz, çox böyük olmaqla yanaşı, əksər məhkəmə qanunlarını pozacaq gücə sahib deyildir və həqiqətin cəzalandırılmasını heç istəmədiyi şeyi, ölkənin qanunları bir pozuntu və cəza halına gətirməsə, hər nöqtəyi-nəzərdən mükəmməl bir vətəndaş olacaqdır. Cəmiyyətin gəlirlərinin çox səmərəsiz xərcləndiyi və daha düzgün olmayan şəkildə təhsis olunmasına uyğun olaraq, heç olmasa ümumi bir şübhə olan pozulmuş hökumətlərdə, onu qoruyan qanunlara heç bir hörmət göstərməz. Yalan yerə ehtiyacını qarşılamaq üçün, qaçaqmalçılıq etmək məqsədilə hər hansı asan və güvənilən bir fürsət olduğu zaman, qaçaqmalçılıqdan vicdanı imkan verməyərək çəkinən çox olmaz. Maliyyə qanunlarının pozulması və ona hər zaman əməkdaşlıq edən, yalandan andını açıq şəkildə istəyi olan qaçaq məhsul almağa vicdanı imkan verməyən şəkildə, hər hansı bir utancaqlıq nümayiş etdirmək, bir çox ölkələrdə, hər hansı bir şəxsdən hörmət görəcəyinə, bunu edən kimi görünən şəxsi, yalnız yaxın qonşuları ilə müqayisədə, daha hiyləgər olma şübhəsi altında buraxmağa yarayan müdriklik örnəyi bir ikiüzlülük kimi sayılır. Ətrafın bu cür səbrindən ötrü, bu şəkildə qismən günahsız hesab etməsinin öyrəndiyi bir sənət sahəsini davam etdirmək üçün, qaçaqmalçılıqla aludə olan şəxs, əksər hallarda böyük cəsarət tapar. Güclü maliyyə qanunlarının “üzərinə atılmasına” sıra gəldikdə isə, həmin halal məhsul kimi görməyə vərdis etdiyi obyekt, əksəriyyət sərt müdafiyyəyə çox yaxındır. Günah etməkdən çox, bəlkə də, tədbirsizlik edərək işə başladığı an, sonunda, daha çox cəmiyyət qanunlarını ən böyük cəsarət və əzmlə pozanlardan biri ola bilər. Qaçaqçının uğursuz olmasına uyğun olaraq, əvvəlcədən istehsalçı məhsulda əmək bəsləməklə istifadə edilən kapitalını ya dövlətin gəliri, ya da maliyyə məmurunun gəlirini mənimsəyər, cəmiyyətin ümumi kapitalını və əks təqdirdə davam etdirə biləcəyi səmərəli fəaliyyətin

azalması nəticəsinə gətirərək, ürəkdən olmayan əməyin təciz edilməsində istifadə olunur.

Dördüncüsü, bu cür vergilər, heç olmasa vergi alınan məhsulların ticarətini həyata keçirənlər, vergi toplayanların tez-tez ziyarətlərinə və yersiz yoxlamalarına məruz qalaraq, arada şübhəsiz sıxıntıya səbəb olur. Hər bir zaman zəhmətə və dilxorçuluğa səbəb olar. Daha öncə söyləndiyi kimi, bu növ üzüntü həqiqətən heç bir xərc demək deyildir, ancaq hər bir insanın üzüntünü başından atması üçün böyük məmuniyyətli razı olacağı məsrəfə bərabərdir. Razılaşdırılmış məqsədə daha əlverişli olmaqla yanaşı, istehlak rüsumu qanunları, bu baxımdan, gömrük rüsumları ilə müqayisədə daha pisdır. Bir tacir müəyyən gömrük rüsumları tətbiq olunmuş hər hansı bir məhsul idxal etdikdə, bu rüsumları ödəyib məhsulları mağazasına yerləşdirdiyi zaman, bir çox hallarda, gömrük məmurunun onu hər hansı bir üzüntü və ya zəhmətə salması deyildir. İstehlak rüsumları alınan mallarda vəziyyət bir qədər fərqlidir. Tacirlər, istehlak rüsumu alan məmurların davamlı ziyarət və yoxlamalarından göz açmağa imkan tapmazlar. Bu səbəbdən hər bir kəs istehlak rüsumlarının, gömrük rüsumları ilə müqayisədə daha pis olduğunu bildirdiyi kimi, onları toplayan məmurları da daha xoşagəlməz olduğunu bildirirlər. İddia olunur ki, öhdəliklərini, bəlkə, gömrük məmurları qədər heç bir əksik olmadan həyata keçirməklə yanaşı, özlərini həmin öhdəliklər kimi qonşularını tez-tez narahat etmək zorunda qaldığı üçün, onların əksəriyyəti gömrük məmurlarında bir çox hallarda olmayan bir tərslik edirlər. Lakin, o da aydındır ki, bu görüş qaçaqmalçılığa ya imkan verən, ya da meydana çıxarılan tacir hiyləgəliyindən baş verir. Lakin istehlak məhsullarından alınan vergilərdən ayrılması, müəyyən dərəcəyə qədər olan maneələr səbəbindən, Böyük Britaniya xalqının rastlaşdığı narahatlıqlar, hökuməti təxminən onun qədər məsrəfli və səmərəsiz bir digər ölkənin keçirtiyi qədər həssasdır. Dövlət idarəetməsi mükəmməl deyildir və daha yaxşı halda ola bilər, lakin bir çox qonşularımızda olduğu qədər və ya ondan daha yaxşıdır.

İstehlak məhsullarından alınan rüsumların, tacir gəlirlərindən əldə olunan vergilərlə, bəzi ölkələrdə məhsulların bir-birini izləyən hər bir satışında təkrarlanmışdır. İdxalçı və ya sənayeçi bir tacirin gəlirlərindən vergi tutulduğu zaman, bunların ikisindən biri ilə, istehlakçının arasına girən orta yerdəki satın alıcılardan eyni şəkildə vergi alınması bərabərlik ehtiyacı kimi meydana gəlmişdir. İspaniyanın məşhur vergi sistemi belə aydın olur ki, bu ölkə üzərində qurulmuşdur. Bu həm daşınan, həm də daşınmaz hər cür məhsulun satışından alınan bir vergidir. İlkin formada

yüzdə on, sonra yüzdə on dörd və indiki halda yalnız yüzdə altı olan bir vergidir və məhsul hər zaman satıldığında təkrarlanır. Bu verginin toplanması üçün, məhsulların həm bir ildən digərinə, həm də bir dükandan digərinə köçürülməsini kifayət qədər gəlir məmuru istəyər. Təkcə bəzi növ məhsulların ticarətini həyata keçirənlər deyil, hər növ məhsul ticarətini həyata keçirənləri; həm kəndlini, həm taciri, həm emalatxana işçisini, həm dükançını həmin vergi müfəttişlərinin tez-tez və bezdirici yoxlamaları özündən asılı şəkildə saxlayar. Belə bir vergi tətbiq edilən bir ölkənin əksər hissəsində, uzaq ərazilərdə satılacaq heç bir şey istehsal edilə bilməz. Ölkənin hər bir ərazisində olan istehsal, həmin ərazinin istehlakı həcmində olması lazımdır. Nəticə etibarilə, İspaniya sənayesinin yıxılmasını, Ustarits həmin vergi ilə əlaqələndirməkdədir. Həmin vergi növü yalnızca məhsullara deyil, torpağın işlənməmiş məhsuluna da tətbiq olduğu üçün, kənd təsərrüfatındakı çöküntünü də eyni səviyyədə ehtiva etdiyi üçün bir səbəb də ola bilər.

Napoli krallığında bütün müqavilələrin və dolayısıyla, bütün satış müqavilələrinin dəyəri üzərindən alınan buna bənzər yüzdə üç vergi vardır. Bu həm İspaniyadakı vergidən daha zəifdir, həm də bir çox ərazilərlə rayonlarda, bunu yerinə keçmək üzrə, cəmiyyət pulun ödənilərək sülh olunması müşahidə edilməkdədir. Bunu dilədikləri şəkildə, adətən həmin yerin daxili ticarətini zəiflətməyəcək şəkildə toplana bilər. Bunun üçün, Napolidəki vergi, heç də İspaniyadakı kimi ağır deyildir.

Böyük Britaniya birləşmiş krallığının, təbii istisnalar daxil olmaqla, ayrı-ayrı ərazilərində davam edən örnək bir vergi sistemi, ölkənin daxili ticarətini, qurudan və sudan həyata keçirilən alış-verişi təxminən tam şəkildə sərbəst buraxar.

Quru ticarəti, təqribən azad olub, hər hansı bir icazə verilən bölgəyə, və ya icazəyə gerek olan əraziyə qalmaqla, gəlir məmurlarının araşdırmasına, ziyarətinə və ya yoxlamasına asılı tutulmaqla, əksər məhsullar ölkənin bir tərəfindən digərinə daşınıla bilər. Bir sıra istisnalar vardır, amma bunlar ölkənin quru ticarətinin hər hansı bir önəmli qolunun axsatmayacaq səviyyədədir. Su üzərindən daşınan məhsullar üçün, reallıqda, şəxsiyyəti təsdiq edən sənəd və ya gömrük-buraxılış vəraqəsi tələb edilir. Lakin daş kömürdən başqa, yerdə qalanların hamısı, demək olar ki, hamısı rüsumdan azaddırlar.

Hər böyük ölkədə, şəxsi çalışması üçün məhsulunun böyük hissəsinə istər-istəməz ən yaxşı və ən geniş bazar olduğu üçün, vergi yığıma sisteminin bir nümunə olmasından irəli gələn bu daxili ticarət sərbəstliyi, Böyük Britaniya rifahının, bəlkə də, başlıca səbəblərindən

biridir. Eyni monoton sistem sonunda, eyni sərbəstlik İrlandiyanı və digər koloniyaları özündə ehtiva edə bilirsə, o halda həm dövlətin yüksək statusu, həm imperatorluğun hər bir ərazisinin rifahı, ehtimal ki, indiki ilə müqayisədə daha da inkişaf etmiş olar.

Fransada ayrı-ayrı illərdəki müxtəlif gəlir qanunları, bəlli məhsulların idxalını ya həyata keçirmək, ya da onu rüsumların ödənməsinə öhdəlik götürməklə, ölkənin daxili ticarətində kifayət etməyəcək bir çatışmazlıq doğuracaq formada, ölkənin sərhədlərindən başqa, təxminən hər bəlli ilin normalarını əhatə edəcək bir çox gəlir məmurunun olmasını tələb edir. Bəzi illərdə, duz vergisi üçün geniş həcmdə pulun ödənilərək balans əldə edilməsi müşahidə edilməkdədir. Digərləri, bundan, demək olar ki, azaddır. Kral ölkəsinin böyük bir hissəsində vergi toplayan baş idarələrində olan tütün satışından bəzi quberniyalar azadır. İngiltərədəki istehlak vergilərinə bənzəyən bu növlər ayrı-ayrı illərdə başqa-başqadır. Bəzi illər bunlardan azad, balans əldə edilməsi məqsədilə toptan və ya pul şəklində əvəz ödənilməlidir. Bunların iltizama əlaqəli olduğu illərdə, müəyyən bir qəsəbədən, ya da ərazidən digər əraziyə yayılmayan bir sıra yerli vergilər vardır. Bizim gömrük rüsumlarına anoloji olan cizgilər, krallıq ölkəsini üç böyük hissəyə – vilayətə bölər: Birincisi, beş böyük iltizam altında verilən Pikardiya və Normandiyanın, ölkənin üç quberniyasında əksər hissəsini əhatə edən asılı vilayətlər... İkincisi, xarici olaraq nəzərdə tutulan vilayət adı verilən sərhəd vilayətlərinin çoxunu əhatə edir... Üçüncüsü də, xarici əməliyyatları həyata keçirdiyi söylənən və ya xarici ölkələrdə azad ticarət əməliyyatlarına icazə verildiyi üçün, Fransanın digər vilayətləri ilə ticari əməliyyatlarda, eynilə digər xarici ölkələrin asılı olduğu vergilər tətbiq edilən vilayətlər. Bunlar, Alsace – Metz, Toul və Verdun yepiskopluğu və üç-Dunderque, Bayonne və Marsilya şəhərləridir. Beş böyük iltizam vilayətlərində, xarici qismində nəzərdə tutulmaları, müəyyən bir ərazidən və ya qəsəbədən, digər ərazilərə tətbiq olunmayan bir sıra sayda yerli vegi növləri vardır. Hətta xarici əməliyyatları gördüyü söylənən vilayətlərdə, özəlliklə Marsilya şəhərində bir sıra bu növdən olan rüsumlar vardır. Bu şəkildə bir-birindən fərqli vergi alma sistemlərinin bir-birinə asılı ayrı-ayrı vilayətlərin və ilçələrin¹ sərhədlərini qorumaq üçün, həm ölkənin daxili ticarəti üzərində olan azalmaların, ehtiyac olsa maliyyə məmurlarının sayının çoxalmasına ehtiyac olduğunu deməyə ehtiyac yoxdur.

---

¹ Administrativ vahidin adı.

Bu qarışıq gəlir qanunları sistemindən irəli gələn himayədarlığın arabir, ayrıca taxıldan sonra Fransanın, bəlkə də, ən önəmli məhsulu olan şərabın ticarəti, bir çox ölkələrdə, müəyyən vilayətlərin bağlarının, digərlərinin bağlarından daha çox qorunması nəticəsində meydana gələn fərdi keşşiliyə bağlıdır. Belə hesab edirəm ki, şərab ticarətinin bu cür himayəsinin ən az olduğu illərin bu məhsulun ən məşhur olduğu illər aydınlaşacaqdır.

Bu növ vilayətlərin yararlandığı geniş bazar, həm bağların işlənməsində, həm də bunun arabir şərabların hazırlanmasında onları yaxşı bir yol göstərməsinə imkan verərək stimullaşdırır.

Bu cür müxtəlif və qarışıq gəlir qanunları Fransaya yad deyildir. Kiçik Milan knyazlığı altı vilayətə bölünərək hər birində ayrı-ayrı bir çox çeşit istehlak məhsulu üçün ayrı bir vergiyığma idarəetməsi vardır. Bu cür ipə-sapa yatmayan bir idarəetmə altında, bu kimi ölkələri az zamanda yoxsulluq və varvarlıq “quyusunun” dibinə yuvarlaqlanmasından qoruyan torpağın geniş bərəkəti və iqliminin nəticəsidir.

İstehlak məhsullarından alınan vergiləri, məmurları hökumətə uyğun olaraq təyin edərək, həqiqətən hökumətə hesab verən bir idarəetmə sistemi ortalığa qoyula bilər, belə olan təqdirdə bunların gəliri vergi toplamında tədricən olan dəyişikliklərə görə ildən-ildən dəyişilməsi lazım gəlir və ya bu vergilər dəyişməz bir gəlir qarşılığında iltizama verilə bilər. İltizamçı, öz məmurlarını təyin etməkdə sərbəstdir. Məmurlar vergini qanunun buyurduğu kimi, toplamaq məcburiyyətində qalmaqla yanaşı, həqiqətən iltizamçının təftişinə bağlıdırlar və həqiqətən onun qarşısında məsuliyyət daşıyırlar. Bu vergi toplanılmasının ən yaxşı və ən idarəli yolu heç bir zaman iltizam rüsumu ola bilməz. Vergi daxilolmalarından şərt qoyulan gəlir, məmurların maaşlarını və bütün idarəetmə xərclərini ödəmək üçün, iltizamçının heç olmasa verdiyi avans, qatlandığı zəhmət və belə bir qarışıq bir işi dəyişmək məqsədilə lazımı məlumat və hünər səviyyəsində bəlli bir mənfəət əldə etməsi lazım gəlir. Hökumət iltizamçının qurduğu növdən, bir idarəetməni, həqiqətən öz idarəetməsinə asılı olmaqla quraraq, heç olmasa son dərəcə vacib olan bu mənfəətdən istifadə edə bilər. İctimai gəlirin hər hansı bir önəmli qolunun iltizamını almaq üçün, ya böyük bir investisiya, ya da böyük bir kredit tələb edər.

Təkcə bu şərtlərlə, bu cür bir sahibkarlıqda rəqabəti çox az bir şəxs məhdudlaşdırıla bilər. Bu investisiyaya və ya kreditə sahib olan tək-tək şəxslər içərisində, lazımı məlumatı və ya təcrübəsi olan isə daha da azdır. Bu rəqabəti büsbütün daraldan başqa bir şərtədir. Bir-birilərinə rəqib olacaq vəziyyətdəki tək-tək şəxslərin birləşməsi, rəqib olmalarına ortaqlıq və iltizam kəsiri azaltmağa istiqamətləndiyində, real dəyərdən daha

az bir gəlirdən daha çoxunu təklif etmək, qazanclarına daha əl verir. İctimai gəlir iltizama əlaqəli olan ölkələrdə, iltizamçılar ən varlı şəxslər hesab edilirilər. Bunların tək cə zənginliyi, xalqı qəzəbləndirməyə kifayət edər.

Bu cür sərvətlərdə hər zaman birlikdə ayaq tutan lovğalıq, əksəriyyəti həmin sərvəti çox lazımsız şəkildə ortalığa qoymaları, bu hirsini tamamilə alovlandırır.

Bu vergini ödəməkdən yayınmaqla, qəbul ediləcək hər hanı bir davranışı cəzalandıran qanunları, ictimai gəlir iltizamçıları heç də sərt bir şey hesab etməzlər. Özlərinin əmri olmayan və iltizamları sona çatan növbəti günə keçmək şərt ilə, hamısının birdən iflas maraqlarına heç toxunmayan öhdəlik daşıyanlara qarşı onların yazdığı gəlməyi məsələsi yoxdur.

Bir vergi, bəzən bəlli bir gəlir qarşılığında iltizama verilməklə qalmayaraq, iltizamçı¹ ayrıca olaraq, vergi alınan məhsulların inhisarına sahib olur. Fransada tütünlə duzdan alınan rüsumlar bu şəkildə toplanılır. Bu kimi hallarda iltizamçı, xalqdan bir əvəzinə ikidən artıq bir mənfəət əldə edər. İltizamçının mənfəəti bu zaman daha üstün olan inhisarçı mənfəəti əldə etmiş olur. Bir dəyərlı maddə olduğu üçün, tütünün hər kəsin dilədiyi kimi satın alması və ya almaması müşahidə edilir. Lakin tütün gərəklı bir maddə olduğu üçün, hər kəs iltizamçıdan bunun müəyyən hissəsini almağa məcburdur. Çünki bunu bir iltizamçıdan satın almadığı təqdirdə, bir qaçaqçıdan satın aldığı zənn edilməlidir. Bu hər iki məhsuldan alınan vergilər həddindən artıq çoxdur. Bu səbəbdən, qaçaqmalçılıq həvəsi bir çox insanlarda meydana gəlir. Eyni zamanda, şeytana uyub o həvəsə düşdükdə, qanunun gücü və iltizamçının məmur-larının ayıqlığına uyğun olaraq, nəzərdən yayınmaq təxminən şübhəsizdir. Duz və tütün qaçaqmalçılığını həyata keçirdiyi üçün hər il, bir çox şəxslər dar ağacından əlavə, yüzlərcə insan başqa sərt cəzalarına məruz qalmışlar. Bu formada toplanan həmin vergilər, dövlətə çoxlu sayda gəlir gətirir. 1767-ci ildə, tütün ildə iyirmi iki milyon beş yüz qırx min iki yüz yetmiş səkkiz lirə həcmində iltizama verilmişdi. Duz isə, otuz altı milyon dörd yüz doxsan iki min dörd yüz lirəyə iltizama verilmişdi. Hər iki halda, iltizam 1768-ci ildə başlayıb, altı il davam edəcəkdı. Hökmdarın gəliri ilə müqayisədə, xalqın qanını heçə sayanlar, bu üsulla vergi toplamağı, bəlkə də, düzgün hesab edirlər. Bir sıra digər ölkələrdə, xüsusilə, Avstriya və Rusiyada, həmçinin, İtaliya vilayətlərinin çoxunda, duza və tütünə, buna bənzər vergilər və inhisarlar tətbiq olunmuşdur.

¹ Dövlətin rəsmi gəlirlərinin yığılmasına həvalə edilən qurum.

Fransada hökmdarın əsas gəlirinin çox hissəsi səkkiz müxtəlif qaynaqdan əldə edilməkdədir. Cizyə, nüfuz vergisi, iki dənə vingitieme¹, gabelle, aide, traite, domaine və duz iltizamı buna misal ola bilər. bunlardan son beşi, bir çox ölkələrdə iltizamın nəzarətindədir. İlk üçü, hər tərəfdə həqiqətən, hökumətin təftiş və nəzarətinə uyğun bir üsulla toplanmaqdadır və bunların xalqın cibindən aldıkları ilə müqayisədə, hökmdarın xəzinəsinə, idarəetməsi daha çox israfçı olan digər beşi ilə müqayisədə, daha çox gəlir gətirdiyi ümumi şəkildə aydındır.

İndiki vəziyyətində Fransa maliyyə sistemi, açıq şəkildə islahata ehtiyac duyrur. Birincisi, cizyə ilə nüfuz vergisi qaldırılaraq və vingtiemelərin sayı bütün o biri digər vergilərin sayı qalan digər vergilərin ümumi həcminə bərabər bir gəlir gətirəcək şəkildə artırılmaqla, hökmdarın gəlirinin səviyyəsi qoruna bilər. Toplanılma xərci bir qədər aşağı salına bilər. Cizyə ilə nüfuz vergisinin xalqın alt təbəqələrinə səbəb olduğu haqsızlıq olaraq qarşısı alınabilir. Ayrıca yuxarı təbəqələrin çoxuna, indiki halda daha çox ağırlıq verilməyə bilər. Bir qədər əvvəl qeyd etmişdim ki, vingtieme İngiltərənin ərazi vergisi kimi toplanılan bir vergi növüdür. Cizyənin yüksək dərəcədə müəyyən edilməsi, nəticə etibarilə, torpaq sahiblərinin üzərinə düşər. Nüfuz vergisinin çoxu, cizyəyə asılı olanlara, bu verginin hər lirəsinə görə, bu qədər təyin edilərək, böyük bir hissəsinin ödənməsi, nəticə etibarilə, xalqın o sinfinin üzərinə düşər. Dolayısı ilə, vingtiemelərin miqdarı, bu hər iki verginin miqdarına bərabər bir gəlir gətirəcək şəkildə artırılmaqla, xalqın yuxarı təbəqələrinə, indiki ilə müqayisədə bir qədər də ağırlıq yüklənməyə bilər. Ayrı-ayrı fərdləri mülklərinə və kirayələrə cizyə olaraq əlavə təyin edildiyi üçün, bir çox fərdlərə, sözsüz indikindən daha çox yüklənmiş olar. Bu təkmilləşmənin və ya eyni növdən olan bu kimi islahatların qarşısına çıxmaqla biləcək əngəllər, bu cür dəstək görən vətəndaşların doğacaq bir etirazlarıdır. İkincisi, qabelle, aide, traitlər tütündən alınan vergi, müxtəlif növ gömrük və istehlak rüsumlarının hamısı, kral ölkəsinin ayrı-ayrı yerində bir örnək olaraq, bu vergilər daha çox, az məsrəflə toplanıla bilər və ölkənin daxili ticarəti, İngiltərənin ticarəti kimi azad bazar halına gətirilə bilər. Üçüncüsü və sonuncusu, bütün bu vergilər hökumətin həqiqətən, nəzarət və idarəetməsinə asılı bir idarəetməyə nəzarətində olaraq, baş mültəzimplərin həddindən artıq olan qazancları dövlət gəlirinin üzərinə əlavə oluna bilər. Bəzi fərdlərin şəxsi gəlirləri, dolayısıyla artan etirazın,

¹ Vergi növləri və digər daxilolmalar.

ilk həyata keçirilən islahat planı qədər son ikisinin də əngəlləməsinə təsir etməlidir.

Fransız vergi sistemi, belə aydın olur ki, Britaniya vergi sistemindən bütün göstəricilərdə geri qalmaqdadır. Hər hansı bir bəlli təbəqənin çətin bir vəziyyətə gətirildiyini söyləməyə imkan verilməsinin, Böyük Britaniyada səkkiz milyona çatmayan xalqdan hər il on milyon ingilis funtu toplanılmaqdadır. Abbe Expillinin topladığı kitabda “Buğda haqqında qanunlar” və “Ticarət üzərindəki sınaqdan keçmə” yazanın gözləntilərindən, Lorraine və Bar vilayətləri daxil olmaqla, Fransada Böyük Britaniyadakından, bəlkə üçqat iyirmi üç, iyirmi dörd milyon nüfuz vergisinin toplandığı ehtimal olunmaqdadır. Fransanın torpağı ilə iqlimi, İngiltərəyə nisbətən daha münbitdir. Ölkə uzun müddətdir ki, çiçəklənmiş və sahələr əkilib-becərilməkdədir. Belə olduğu üçün, şəhərlər və oralarda olan rahat və yaraşqlı evlər kimi, həyata keçirilməsi və çoxalması uzun zaman istənilən şeylərin hamısı ilə daha yaxşı təmin edilmişdir. Bu üstünlüklər, Fransada dövlətin dəstəklənməsi üçün otuz milyonluq bir gəlirin, Böyük Britaniyada on milyonluq bir gəlir qədər az narahatlıq ilə toplanılacağı zənn edilə bilər. Bu məsələdə əldə edə bildiyim ən sağlam, amma etiraf edirəm ki, çox qədim açıqlamaya görə, 1765-ci ilə 1766-cı illərdə Fransa xəzinəsinə ödənen gəlirin hamısı, əksəriyyət 308 milyon ilə 325 milyon lirə arasında dolanırdı. On beş milyon ingilis funtunu, yəni xalqın sayı ilə müqayisədə, Böyük Britaniya xalqı vergi verdiyi təqdirdə, ümüd ediləcək nəticənin yarısını əldə etməmişdir. Bununla yanaşı, Avropada ən yumşaq və incə hökumətə sahibolma zövqünü yaşayan böyük imperatorluq, Böyük Britaniya İmperatorluğundan sonra, əlbəttə ki, Fransadır.

Felemenqdə yaşayış üçün əhəmiyyətli məhsullardan alınan ağır vergilər, deyilənə görə oranın əsas sənaye sahəsini pərişan etmişdir. Bunlar hissə-hissə balıqçılığını və gəmiqayırma sənətini də zəiflətməmişdir. Yaşayış üçün labüd olan məhsullardan alınan vergilər, Böyük Britaniyada dənizdə bir damlaya bənzəyir və indiyədək onların səbəbindən pərişan olmuş sənaye sahəsi yoxdur. Sənayeyə ən çox ağırlıq edən Britaniya vergiləri, həm məhsullarının, həm də xüsusilə ipəyin idxalından alınan bəzi vergilərdir. Bu zaman Felemenk millət məclisinin və ayır-ayrı şəhərlərinin gəliri, deyilənə görə beş milyon iki yüz əlli min ingilis funtuna bərabər idi. Böyük Britaniyanın əhalisinə görə, Felemenk Birləşmiş əyalətləri əhalisinin, üçdə birindən çox tutduğu düşünüləcəyinə görə, onların sayı ilə müqayisədə daha ağır vergi alınması lazımdır.

Vergi alınması əlverişli olmayan məsələlər bitdikdən sonra, dövlət ehtiyacları hələ yeni vergilərə ehtiyac duyulduğu davam edilərsə, bunların

əlverişli olmayan məsələləri həll etmələri lazım gəlir. Dolayısı ilə yaşayış üçün əvəzolunmaz məhsullardan alınan vergilər, müstəqilliyini qazanıb qorumaq məqsədilə, özünü böyük borclara girmək məcburiyyətində qoyacaq xərcəli mübarizələrə qarışmış olan ölkənin, ağılı davranışından ehtiyatlanmaq üçün bir səbəb olmaz. Qaldı ki, başqa digər özəllikləri olan Felemenk və Yeni ada ölkələrinə, mövcudluqlarını qorumaq üçün belə gərəkli bir məsrəfə lüzum olmasını bürüzə verərlər. Bu həmin iki ildəki vergi yükünü şişirtməsində töhfəsi olmalıdır. Respublika formalı hökumət, belə aydın olur ki, Felemenkin bu günkü yüksəlişində əsas dayaq rolunu oynayır. Böyük investisiya sahiblərinin, ticarətçi böyük ailələrin, həmin hökumətin idarəetməsində, həqiqətən hər hansı paya və ya töhfəyə sahibdir. Bunlar, o vəziyyət sayəsində təmin etdikləri hörmət və nüfuz xatirinə sərmayələrini istifadə etdikləri zaman daha az mənfəət və başqa bir şəxsə borc kimi verdikdə daha az faiz gətirəcəyi, bu sərmayə ilə əldə edəcəkləri çox kiçik bir gəlirin, yaşayış üçün əvəzedilməz və əhəmiyyətli məhsullardan, Avropanın hər hansı bir başqa ərazisindəkinə görə, daha az bir hissəsini satın ala biləcəyi bir ölkədə yaşamağa razıdırlar. Bu cür şəxslərin məskunlaşmaları, həmin ölkədə bəlli bir dərəcəyə çalışmağa, bütün maneələrə baxmayaraq, istər-istəməz canlandırma gətirər. Respublika idarəetmə sistemində yol açaraq bütün idarəetməni hərbiçilərin əlinə verib, bu zəngin tacirlərin nüfuzunu tamamilə aradan qaldıracaq hər hansı bir ümumi fəlakət, artıq çox “hörmət görmələri” mümkün olmayacaq bir ölkədə onlar üçün yaşamaq, tez bir zamanda maraqsız olacaqdır. Bu zəngin insanlar, yaşayış yerlərini, investisiyalarını da başqa bir ölkəyə yerləşdirməyə maraq göstərirlər. Felemenk sənayesi və ticarəti, çox keçmədən onları dəstəkləmiş olan investisiyaları bir-birinin ardınca gedər.

III FƏSİL

CƏMIYYƏTİN BORCLARI HAQQINDA

Cəmiyyətin, ticarətdəki genişlənmədən və sənayedəki inkişafdan öncəki inkişaf etməmiş durumunda, yalnız ticarətlə sənayenin ortalığa qoyduğu bahalı və dəyərli məhsulların heç bilinmədiyi zamanda, böyük bir gəlirdən istifadə edən hər hansı bir şəxs, bu gəliri onunla nə qədər insan yararlanırsa, təqribən o qədər bəsləməkdən əlavə şəkildə sərf edə bilməyəcəyini və ya başqa formada onun zövqünü çıxara bilməyəcəyini, bu əsərin üçüncü kitabında göstərməyə çalışmışam. Hər zaman böyük bir gəlirin, yaşayış üçün əhəmiyyətli məhsulların böyük bir miqdarını əldə etməyə imkan verməsini söyləmək olar. Həmin inkişaf etdirilməmiş vəziyyətdə olan bu gəlir, əksəriyyətin həmin əvəzolunmaz məhsulların böyük bir miqdarı halında sadə şəkildə yeyəcək və kobud şəkildə geyiniləcək məhsullar, taxıl və heyvan, yun və xam dəri şəklində ödənilir. Ticarət də, sənaye də bu materialların sahibinə, onların istehlakından sonra yerdə qalan hissəsi qarşılığında əvəz edilə biləcək bir şey vermədikdə, bu yerdə qalan artıq hissə ilə o, o qədər də iş həyata keçirilə bilməz. Qonağa yaxşı münasibət bəsləmək və əliaçıq davranmaq, həmin şərtlər daxilində zənginlər üçün məlum olan bir “xərc qapısıdır”. Lakin eyni kitabda yenə göstərməyə çalışdığım kimi, insanlar həyata keçirdiyi bu xərclərlə bir-birilərini pərişan etməyə o qədər yaxın deyildirlər. Heç ipə-sapa gələn hər-hansı bir zövq mövcud deyil ki, özünü əhatə etdiyi zaman, ağılı başında olan şəxsləri belə yerə vurmasın. Əhəmiyyətli şəkildə qonaq qarşılama bir çoxlarını yuxarı səviyyəyə qaldırmaqla bərabər, bu şəkildə qonaq qarşılamaq və ya əliaçıq davranmaq səbəbindən yoxsul olanların nümunələrinin çox olmadığını hesab edirəm. Feodolizm dövründə atalarımız arasında, mülklərimizin uzun müddət eyni ailə əlində qalması, xalqda ümumi olan “yorğanına görə ayaq uzatma” məsələni yetərincə isbat edir. Böyük ərazi sahiblərinin durmadan, kənd məsələlərinə geniş vaxt ayırmaları, indiki zamanda bizlərə real səmərəlilikdən ayrılmaz olan fikrə yaxın olduğumuz idarəetmə ilə ixtilaf kimi gələ bilsə də, onların heç olmasa əksəriyyəti bütün qazanclarını sərf etməyəcək qədər səmərəli şəkildə davranmalarını heç bir şübhə olmadan qəbul etməyimiz lazımdır. Onlar, adətən yunlarının bir hissəsini və təbəqələşməmiş dəri məhsullarını pul ilə satmaq fərsətinə tapa bilirdi. Bəlkə də, bu pulun müəyyən hissəsini, o dövrün şərtləri daxilində nail olduqları boş-boş

məmnunluğa yarayan az sayda dəyərli məhsulları almağa xərcləyirlər, amma əksər hissəsini yığım şəklində topladıqları bəlli olur. Artırdıqları pulu, reallıqda toplamaqdan başqa heç nə etməzdilər. Alver bəzən ayıb sayılırdı. O zamanlar sələmçilik hesab edilən və qanunla qadağan edilən faizlə borca pul vermək isə, demək olar ki, tamamilə ayıb hesab edilirdi. Bundan əlavə, aradakı məsələlərin azaldığı bir vaxtlarda, yerlərindən və yurdlarından ayrıldıqları zaman, yanlarında güvənilə biləcək bir yerə aparıla bilən dəyərli bir şeylər tapmaq üçün, əlində yığılmış halda pul olması lazım idi. Bu səbəbdən, pul toplamaq necə uyğun hesab edilirsə, yığılan xəzinəni saxlamaq da eyni dərəcə də əlverişli idi. Sahibi məlum olmayan dəfinə və ya bəlli olan xəzinəyə, tez-tez rastlaşması, həm yığımın, həm də əldə olunmuş yığımın saxlanması bir çoxlarına məlumdur. O vaxtlar, xəzinə hökmdar gəlirinin əhəmiyyətli bir hissəsi hesab edilirdi. İndiki zamanda, ölkədəki dəfinə və xəzinələrin hamısı bir araya gəlsə, böyük həcmdə təminat və inkişafa səbəb olar. Bunun həcmi də, həmçinin, həmin şəxslərin gəlirinin, bəlkə kiçik bir hissəsini təşkil etmiş olar.

Artırılıb toplanılma məsələsindəki tendensiya, vətəndaşlarda olduğu kimi hökmdarlarda da özünü göstərməkdədir. Ticarətlə sənayeni az bilən millətlərdə, hökmdarın yığım üçün lazım olan səmərəlilik və israfə yol verməmə təbiəti ilə adət halına almış bir vəziyyətdə olduğu, daha əvvəl dördüncü kitabda, bir əlavə baxış olaraq qeyd edilmişdi. O vəziyyətdə olarkən, hər hansı hökmdarın da xərclədiyinin istiqaməti, bir sarayın əhatə etdiyi bəzədilmiş bəzək əşyalarında xoşlanan lovğalıq həvəsi məhdudlaşdırıla bilməz. Həmin bəzəkləri meydana gətirən dəyərsiz şeylərin, həmin dövrlərdəki savadsızlıq səbəbindən, çox az bir hissəsi dəstəklənərək təmin edilə bilər. O dövrlərdə, davamlı olaraq ordunun silahlandırılmasına ehtiyac yox idi. Bu şəkildə, bir hökmdarın məsrəfi belə, hər hansı böyük bir feodalın xərci kimi, kirayəçilərinə ehsanda olmaqla, başçının bir qədər ağırlaşdırmaqla çətin olar. Lakin ehsanda olmaq və məsələni ağırlaşdırmaq, mində bir israfçılığa dək yetişə bilər. Lovğalığa olan həvəs isə, deyə bilərik ki, tamamilə israfçılığa səbəbdir. Dolayısı ilə, daha öncə üzərində dayandığımız kimi, Avropada bütün qədim hökmdarların xəzinələri var idi. İndiki zamanda, deyilənə görə, hər tatar başçısının bir xəzinəsi vardır.

Baha olan dəyərli məhsullardan istifadə edilməyən ticarətçi bir ölkədə, torpaqlarında olan böyük mülk sahibləri kimi, kökmdar da, gəlirinin çoxunu, təbii olan dəyərli məhsulların alınmasına xərcləyər. Bir saray əhatəsinin görkəmli, lakin mənasız dəbdəbəsini formalaşdıran qiymətdə baha olan bəzək şeyləri hökmdarın öz ölkəsi və qonşu ölkələri ona bol-bol imkan verər.

Hökmdarla əlaqəli hörmətli məsələlər, o cür daha sönük bir nümayiş məqsədilə uşaqlarına imkan verər, ərazilərindəki uşaqları azad edər və kəndliləri, tədricən hökmdar ölkəsində zəngin qəsəbələrin çoxu kimi azalar. Varlıların davranışına təsir edən mənasız maraqlar, hökmdarın davranışına da təsir edər. Bu cür zövqlər qarşısında ölkəsində etinasızlıq edəcək tək zəngin bir onun qalması düşünülə bilər.

Gəlirindən dövlətin müdafiə gücünün əhəmiyyətli şəkildə böyük bir hissəsini bu zövq və ləzzət almalara xərcləməsi belə (əgər buna xərcləmək demək olarsa) hökmdarın o gücünün xərcini qarşılamaq üçün lazımı miqdardan çoxunu, tamamilə onlara xərcləməməsi heç belə ümüd edilə bilməz. Adi halda xərc gəlirə bərabər olar. Bu xərc çox zaman, həmin gəliri üstələmədiyi halda deyiləsi bir şey yoxdur. Artıq xəzinə gəlirləri güvənilə bilməz və xərclərə ehtiyac olduğu zaman qeyri-adi bir yardım üçün, istər-istəməz vətəndaşlarına müraciət etməsi lüzum duyulur. 1610-cu ildə Fransa kralı IV Henrinin ölümündən sonra, Avropada iri xəzinə yığdığı zənn edilən böyük hökmdarlar, Prussiyanın indiki kralı ilə ölənlərin sayəsində formalaşdırırlar. Sonu yığıma gətirib çıxaran qənaətcilik və səmərəlilik, respublika quruluşu olan hökumətlərdə də, təxminən kral idarəetməsi olan ölkələrdəki kimi az rast gəlinir. İtaliya vilayətləri, Birləşmiş Fələnk Əyalətlərinin, demək olar ki, hamısı borc içindədir. Bu və ya digər göstərişdən, heç olmasa görkəmli binalardan və digər ümumi bəzəmələrdən ən yüksək formada kralın israfçılığı boğulmuş saray çərçivəsində oldu kimi, kiçik bir cümhuriyyətin ciddi məclis qonağında da, əksəriyyətin xoşlandığı aydın olur.

Sülh zamanı səmərəli şəkildə davranılmaması, döyüş zamanı borca girmək ehtiyacını bir qədər artırır. Müharibə gəlib yetişdiyində, sülhdəki ordunun və donanmanın yüksək xərcini qarşılamaq üçün ehtiyac olduğundan əlavə pul yoxdur. Müharibə zamanı, dövlətin müdafiə olunması üçün, həmin o məsrəfin üç-dörd qatı məsrəfli bir orduya və donanmaya, dolayısıyla da, sülh sahəsində əldə olunan gəlirdən üç-dörd dəfə çox gəlirə ehtiyac duyulur. Hökmdarın əlində, təxminən heç bir zaman olmayan gəliri, məsrəfinin artımı nisbətində özü-özünə artıracaq çarənin olduğu zənn edilərsə, yenə də, bu gəlir artımının qorunması lazım olan vergi islahatı, bunların qəbul edilməsindən, bəlkə də, ancaq on iki ay sonra xəzinəyə daxil olmağa başlayar. Lakin müharibənin başladığı və ya daha çox, başlama mümkünlüyü olduğu zaman, nağd pulu artırmaq, donanmaya pul ayırmaq, əskər saxlanılan şəhərlərə müdafiə vəziyyətinə gətirmək və həmçinin, bu orduya, bu donanmaya, bu əskər saxlanılan şəhərlərə silah və ərzaqla təmin etmək lazımdır. Yəni vergilərin ağır

şəkildə ələ keçəcək yığımını gözləməyən o yaxın təhlükə anında, tez əldən olan böyük bir məsrəfə girilməsi lazımdır. Bu çətin bir vəziyyətdə, hökumət üçün borc almaqdan başqa çarə qalmır.

Cəmiyyətin mənəvi məsələlərə təsiri ilə hökuməti bu şəkildə borcalma məcburiyyətində buraxan ticari vəziyyət, vətəndaşlarda həm borcvermə, həm də borcalma istək və məcburiyyəti formalaşdırır. Əksəriyyət borcalma ehtiyacı ilə yanaşı, bu vəziyyət, borcalmanı da asanlaşdırır.

Tacir və sənaye sahibləri bol olan bir ölkədə, ticarətdən, yaxud işindən əldə etdiyi gəlirlə keçinir, bir fərdi insanın gəlirinin əlinə çatıb və xərclənməsi qədər sıx bir formada, həm öz şəxsi sərmayələri, həm də onlara ya borc pul verən, ya da məhsul əmanət edən bir sıra insanlar istər-istəməz çox olar. Bu növdən olan hər hansı bir şəxsin gəliri, düzgün olaraq ildə yalnız bir dəfə əlindən keçə bilər. Lakin məhsul hasilatının belə tez geri gəldiyi bir ticarətə məruz qalan bir tacirin kapitalının və kreditinin bütün həcmi, bəzən ildə iki, üç və ya dörd dəfə əlindən keçərək dövr edər. Dolayısı ilə, tacir və sənayeçilərlə dolu olan bir ölkədə, dilerlər borc olaraq hökumətə böyük həcmdə pul verməyə hər zaman imkanı olan insanların çox olması deməkdir. Ticarət edən bir ölkənin vətəndaşlarında borc verməyə imkanı çatması elə məhz buradan formalaşır.

Düzgün bir idarəetmə sistemi olmayan, məhsuluna və mülkünə təsərrüfat nöqtəyi-nəzərindən xalqın içindən etibar duymadığı müqavilələrə asılı qalmanın, qanunlarla dəstəklənmədiyi və bütün ödəməyə gücü çatanlar, borclarını ödəmək çətinliyində, dövlət nüfuzundan istifadə edildiyi zənn edilən bir dövltədə, ticarətlə sənayenin uzun müddət inkişaf edib yayılmağı çox nadir hallarda təsadüf edilir. Qısa şəkildə desək, bir dövltədə hökumətin məhkəməsinə qarşı, bəlli bir səviyyədə etibar və güvən olmazsa, orada ticarətlə sənayə çox aşağı səviyyədə inkişaf edilə bilər. Böyük tacirlərlə sənayeçilərə, məhsul və əmtəələrini adi hallarda, bəlli hökumətin yardımı ilə şəraitini verən eyni etibar, onları adi hallarda məhsulların, mülkiyyətlərindən faydalanmasını, həmin hökumətə buraxmağa meyilli olar. Hökumətə borc pul verməklə bunlar, ticarət və sənayelərini irəliləmə bacarıqlarını bir an belə azaltmış olmazlar. Əksinə, bir çox hallarda artırarlar. Dövlət ehtiyacları, bir çox hallarda hökuməti borc verənin son dərəcə işinə əlverişli imkan yaradan şərtlərlə borc almağa stimullaşdırmış olar. Hökumətin əsl kreditora verdiyi sığorta sənədi, hər hansı bir başqa alan tərəfə dövr edilə biləcək formada təşkil olunur və dövlət məhkəməsinə qarşı bəslənən ümumi etibar sahəsində, bazarda, qarşılığına əvvəlcədən ödənen pulla müqayisədə daha yüksək

qiymətə satılar. Tacir və ya pul sahibi, hökumətə borca pul verərək gəlir əldə edər və ticarət sərmayəsini azaldacaq yerdə çoxaldar. Dolayısıyla, yeni bir borc üçün açılan ilk iştirak öhdəliyində payı aşkara çıxarılması idarəetmədə müşahidə olunduğu zaman, o bunu, ümumilikdə, xoş bir hadisə hesab edər. Ticarətçi bir dövlətin vətəndaşlarındakı borcvermə istəyi və ya marağı elə məhz buradan meydana çıxır.

Bu cür bir dövlətin hökuməti, vətəndaşlarının adi vəziyyətlərində ona pullarını borc vermədə bu imkanı və istəyi özünə dayaq etməyə çox yaxındır. Borc almağın asan olduğunu öncədən bildiyi üçün, özünü, qənaət etmək məqsədilə öhdəliklərindən imtiyazlı tutar.

Cəmiyyət inkişaf etməmiş bir vəziyyətdə olduğu zaman böyük ticarət və ya sənaye investisiyaları az yatırılır. Artıra bildikləri bütün pulu akkumilasiya edən və yığıcı saxlayan fərdlər, hökumətin məhkəmə sisteminə etibar etmədikləri üçün, gizli pulları olduğu və bu pulun harada olması sezildiyi təqdirdə, tez bir şəkildə soyulacaqlarından qorxduqları üçün bu şəkildə davranırlar. Həmin şərtlər daxilində, adi ehtiyaclar üçün hökumətə çox az sayda kimsə, pulunu borc olaraq verə bilər və deyər bilərik ki, bir çox insanlar vermək istəməz. Borc almağın tamamilə imkansızlığını öncədən gördüyü üçün, hökumət bu növ ehtiyaclar üçün tədbir görərək, müəyyən lüzum hiss edər. Bu uzaqgörənlik, onun yığım və səmərəlilik məsələsindəki təbii tendensiyasını büsbütün artırır.

İndi Avropanın bütün böyük millətlərinin şəraitini çətinləşdirən və ehtimal ki, iflas etdirəcək çox böyük borclar, əsas etibarilə, monoton bir rejim formalaşdırmışdır. Fərdi insanlar kimi millətlər də, ümumilikdə, borcların ödənilməsi üçün hər hansı bəlli bir qarşılıq ayırmağın və ya rejim etməyin, fərdi hörmət adlandırıla biləcək şeyə söykənərək, borc almağa başlamışlar. Bu maliyyə ortaqlığının xeyrini görməyincə, bəlli maliyyə dotasiyalarının ayrılmasına istinad edilərək borc əldə etməyə başlamışlar.

Böyük Britaniyanın dotasiya ödənişinə əlaqəli olmayan borcu, həmin formaya görə alınmışdır. Bu qismən, faizli, yaxud faizsiz zənn edilən və bir insanın hesabına uyğun olaraq həyata keçirdiyi borcları xatırladır. Qismən də olsa, üzərinə faiz qoyulan, hər hansı bir fərdin fərmana və ya veksələ uyğun olaraq etdiyi borcu xatırladan bir borcdan formalaşmaqdadır. Həm adi xidmətlərdən, həm də dotasiyaya əlavə edilməmiş və ya yerinə yetirilməsi sırasında dəyəri ödənməmiş xidmətlərdən irəli gələn borclar daxildir. Ordunun, donanmanın və topçu əsgərinin adi xərclərinin bir hissəsi, xarici hökmdarlar tərəfindən edilən təmiz yardımların yerdə qalan hissəsidir. Gah bu növ borcların bir

hissəsinin ödənməsi, gah da digər məqsədlərə görə çıxarılan donanma və xəzinə fondları (xəzinə fondlara çıxarıldığı gündən, donanmalar fondlarına çıxarıldığı gündən altı ay sonradan başlayaraq faiz tətbiq olunur) ikinci növdən olan bir borc formalaşdırır. İngiltərə bankı ya bu fondları öz istəyi ilə diskont¹ etmək və ya bəlli kompensasiya qarşılığı, xəzinənin fond ehtiyatlarını tədavül etdirmək, yəni ödəniş dövrü o dövrü əhatə edəcək faizləri ödəyib, fondları başa-baş qəbul etmək üçün hökumətə öyrəşərək bunların dəyərlərini yüksəkdə tutar və tədavüllərini asanlaşdırar. Bu şəkildə, hökumətin əksəriyyət bu cür yüksək bir borca girə bilməsini mümkün edir. Banka sahib olmayan Fransada, dövlətin fond ehtiyatları bəzi hallarda yüzdə altmış və yüzdə yetmiş qiymətə güzəştə satılmışdır. İngiltərə bankının hər zamankı əməliyyatlarını durdurmağı doğru olduğu, Kral Vilyam zamanındakı böyük bir ölçüdə, yəni başdan-baş pul çap etməsi anında, qismən şübhəsiz, İslahat sahəsində qurulan yeni hökumətdə olduğu zənn edilən qərarlılıq, dolayısıyla, İngiltərə bankı tərəfindən dəstəklənməsi səbəbindən, xəzinə fondları ilə kuponlar, deyilənə görə, yüzdə iyirmi beşdən yüzdə altmışa qədər güzəştə gedilərək reallaşdırılmışdır.

Bu maliyyə vasitələri sərf edildikdən sonra, pul tapıb borcun ödənilməsi üçün cəmiyyət gəlirlərinin bəlli bir qolunu ayırmaq və ya girov etməyə ehtiyac olsa, hökumət bu girovu başqa-başqa səbəblərlə, iki müxtəlif formada etmişdir. Hökumət bu girovu bəzən, bir və ya bir neçə il müddətində yalnız qısa bir müddətdə həyata keçirmişdir. Birinci halda, məbləğin, borc götürənin pulunun həm ana² məbləğini, həm də faizini tez bir zaman müddətində ödəməyə kifayət edildiyi zənn edilmişdir. Digərində yalnız faizi və ya faizə bərabər bir daimi illik məbləği ödəməyə yetəcəyi qəbul edilmişdir. (Borc alan ana məbləği ödəyərək, bu illik ödəmədən hər hansı bir zamanda qurtulmaq hökumətin əlindədir). Bu birinci formada pul tapmağa, ələ keçmədən xərcləmə yolu ilə digər formada isə, davamlı dotasiya ödənişinə əlaqələndirilərək pul tapma və ya axtarma adı verilirdi.

Böyük Britaniyada illik ərazi vergisi və mayadan alınan vergi, bunları müəyyən qanunların tərkibinə daima əlavə edilən bir borclanma, biduziye³ hər il ələ gəlmədən xərclənir. Əvəzində bu vergilərin buraxıldığı məbləğlər, ümumilikdə, İngiltərə bankı İslahatdan sonra,

¹ Güzəşt.

² Əsas məbləğ, yəni bankdan və ya fərddən borc olaraq götürülən məbləğ.

³ Vergi növü.

yüzdə səkkizlə yüzdə üç arasında dəyişən faizlə borc verir və bunların hasilatı ancaq-ancaq toplandıqca alacağını əldə etmiş olur. Hər zaman olduğu kimi, açıq qaldığı zaman, gələn ilin gəliriylə bunun “çarəsinə” baxılır. Cəmiyyət gəlirlərinin hələ girov edilməmiş olaraq qalan vacib qolu, bu şəkildə toplanılmadan xərclənir. Vadar edən ehtiyaclar səbəbindən, gəlirlərin ödənməsini gözləməyə imkanı olmayan israfçılıqla, dövlət öz təmsilçilərindən və vəkillərindən borc alıb, öz pulundan faydalanmaq üçün, faiz verməyi daima adət halına çevirmişdir.

Daima dotasiya ödənişinə bağlayaraq pul axtarma adəti indiki qədər vərdiş almadığımız Kral Villiamın hakimiyyəti dövrü ilə Kraliça Annanın hakimiyyətinin böyük bir hissəsi zamanı, yeni vergilərdən bir çoxu yalnız qısa bir dövr üçün tətbiq edilir və hər il ayrılan dotasiyanın böyük bir hissəsi, həmin vergilər gəlirlərinin ələ çatmadan xərclənməsinə söykənən borclardan formalaşır. Gəlirlər, borcun ana məbləğlə faizin tez bir müddətdə ödənməsini, əksəriyyət həyata keçirə bilmədiyi üçün kəsir meydana gəlirdi. Bunu bağlamaq məqsədilə ödənişin müddətini uzatmaq tələb olunurdu.

1967-ci ildə III Vilyamın 8-ci səltənət ilindəki qanunun 20-ci fəslinə uyğun olaraq, bir sıra vergi defisitliyi, o vaxtlar birinci ümumi girovun və ya dotasiya adı verilən hesaba keçirilirdi. Bu ödəniş müddəti daha qısa zamanda dolacaq olub, gəlirləri tək bir dotasiya şəkildə bir araya toplanan başqa-başqa bir sıra vergilərin, 1706-cı il avqustun birinədək uzadılmasında meydana gəlirdi. Bu uzadılan ödəniş müddəti hesabına olan kəsirlər, 5 160 459 ingilis lirəsi 14 şilling 9 penni təşkil edirdi.

1701-ci ildə digərləri ilə birlikdə, bu vergilərin müddəti, buna bənzər səbəblərlə, yenidən 1710-cu ilin avqustuna kimi uzadıldı və bunlara ikinci ümumi girov və ya əvəz ödənişi adı verildi. Bu hesabda olan kəsirlər, 2. 055. 999 ingilis lirəsi 7 şilling 11 penni təşkil edirdi.

1707-ci ildə, bu vergilərin, yeni borclar üçün bir dotasiya olaraq, 1712-ci ildə Avqustun birinədək ödəmə müddəti təkrar uzadıldı və bunlara üçüncü ümumi girov və ya dotasiya ödənişi deyildi. Buna istinad edilərək, borc alınan məbləğ, 983. 254 ingilis lirəsi 11 şilling 9 penni idi.

1708-ci ildə bu vergilərin hamısı, yeni borclar üçün bir dotasiya ödənişi olaraq, 1714-cü ilin birinədək təkrar davam etdirildi və bunlara dördüncü ümumi girov və ya bərabər olan ödəniş adlandırılmağa başlandı. Buna istinad edilərək borc alınan məbləğ 925. 176 ingilis lirəsi 9 şilling 2 penni təşkil edirdi.

1709-cu ildə bu vergilərin hamısı artıq, eyni məqsədlə, 1716-cu ilin avqustun birinədək yenə davam etdirildi və bunlara beşinci ümumi girov

və ona bərabər olan məbləğdə dotasiya tətbiq edildi. Buna istinad edilərək borc alınan məbləğ, 922. 029 ingilis lirəsi 6 şilling idi.

1710-cu ildə, bu vergilərin müddəti yenidən 1720-ci ilin birinədək uzadıldı və bunlara altıncı ümumi girov və ya bərabər ödəniş müəyyən olundu. Bu zaman borc alınan məbləğ, 1. 296. 552 ingilis lirəsi, 9 şilling 11 penni idi.

1711-ci ildə, eyni vergilər, bir başqa formada davam etdirildi və Şimal Dənizi Birliyi investisiyalarının faizinin ödənməsi üçün, bir ekvivalent məbləğ formalaşdırdı. Həmin il, bu ortaqlıq, o dövrlərdə bu 9. 177. 967 lirə 15 şilling 4 pennilik məbləğdə alınmış ən böyük ssuda hesab edilirdi və borcların ödənilib defisitın aradan qaldırılması üçün hökumətə borc pul da vermişdi.

O dövrdən əvvəl bir borc məbləğinin faizini ödəmək üçün davamlı olaraq tətbiq edilən yeganə və əsas vergilər, banka və Şərqi Hind Birliyi hökumətinə borc verilən və qurulması hesablanan bir torpaqda borc veriləcəyi ümid edilən, lakin heç bir zaman verilməyən pulun faizini ödəmək üçün ayrılan vergilərdi.

Həmin sırada banka qarşılıq olaraq verilən axça 3. 375. 027 ingilis lirəsi 17 şilling 10 penni təşkil edirdi. Bunun üçün 206. 501 ingilis lirəsi 13 şilling 5 penni illik bir yatırım və ya faiz ödənilirdi. Şərqi Hind Birliyi qarışıq ödənişi 3. 200. 000 təşkil edir. Bunun üçün 160. 000 ingilis lirəsi olan illik bir yatırım ödənilirdi.

1715-ci ildə, I Georqun birinci hakimiyyət ilindəki qanunların 12-ci fəsilinə uyğun olaraq, bankın illik yatırımının ödənməsi üçün girov edilən müxtəlif növ vergilər, yenə bu qanunla davamlı hala gətirilən digər bir neçə vergi ilə birlikdə, Toplanmış Məbləğ adlandırılan orta bir ekvivalent məbləğ şəklində toplandı. Toplanmış və ya kumulasiya edilmiş məbləğə bankın illik yatırımının ödənməsindən əlavə, bir sıra digər yatırımlar da artırılmışdı. Sonra bu məbləğ I Georqun hakimiyyətinin üçüncü ilindəki qanunların 8-ci və hakimiyyətin 5-ci ilindəki qanunların 3-cü fəslə, yetərincə artdı və o zaman, buna əlavə edilən müxtəlif rüsumlar, yenidən davamlı oldu.

1717-ci ildə I Georqun hakimiyyətinin üçüncü ilindəki qanunların VII fəsilinə uyğun olaraq, daha bir neçə vergi tətbiq edilməyə başladı və bu məbləğ 724. 849 ingilis lirəsi, 6 şilling, 10 penni tutan bəlli birillik yatırımların ödənməsi üçün, ümumi qarşılıq şəklində olan ödəniş adlandırılan başqa bir kollektiv qarşılıqlı ödəniş formasında bir yerə toplandı.

Qədimdən yalnız illik ödəniş müddəti qısamüddətli olmaqla, ələ keçmədən xərclənmiş vergilərin çoxu, çıxarılan bu əlavə qanunlar sonunda, bu vergilərə söykənərək bir-birini izləyən müxtəlif ələ keçmədən olan xərclər yolu ilə borcun ana məbləğini deyil, sırf faizini ödəməyə ayrılmış bir qarşılıq olmaqla davamlı vəziyyətə gətirildi.

Ələ keçmədən xərcləməkdən əlavə şəkildə heç bir zaman pul toplanmasa, hökumətin digər bir səyinin olmasının, təkcə qarşılıq ödənişinin yükünü, məhdud ödəniş müddəti ərzində ödəyə biləcəyindən daha çox borc alaraq, ehtiyac olandan ağırlaşdırmamağa və birinci ələ keçmədən, xərclənməsinə diqqət etməklə, bir müddət cəmiyyət gəlirləri sərbəst qala bilər.

Lakin Avropa hökumətlərinin çoxu bu şəkildə bacarıq göstərə bilməmişdir. Onlar bir çox hallarda, qarşılıq ödənişi ilk ələ keçmədən xərclənməklə, lazım olduğundan çox yüklənmişdir. Qarşılıq ödənişi ona istinad edərək, borc götürən pulun həm ana məbləğini, həm də faizinin ödənməsinə tamamilə kifayət etməyəcək hala gəldiyindən, qarşılıq ödənişi, yalnız faiz və ya faizə bərabər birillik ödəniş üzərinə qoyulması lazımdır. Dolayısı ilə, bu cür ölçülməmiş və səmərəsiz olan xərclər, daha dağıdıcı olan davamlı qarşılıq ödənişinə uyğun olaraq borclanma adətini istər-istəməz ortaya çıxardı.

Lakin bu adət cəmiyyət gəlirlərinin sərbəst qalmasını bəlli bir zamandan, gəlməsi heç bir zaman mümkün olmayacaq qədər qeyri-müəyyən bir müddətə kimi saxlamaqla yanaşı, hər halda bu yeni rəqəm sayəsində, əvvəlki ələ keçmədən xərcləmə adəti ilə müqayisədə, daha böyük bir məbləğ əldə edilə bildiyindən, insanlar ona bir qədər uyğunlaşınca, dövlətin böyük ehtiyacları qarşısında digərinə üstünlük verilmişdir.

Günümüzün ehtiyacını aradan qaldırmaq, ictimai işlərinin həyata keçirilməsi ilə əlaqəli olanların ən başlıca maraqlandıqları məsələdir. İctimai gəlirlərin qarşıda sərbəst olmasını gələcəkdəkilərə həvalə edirlər.

Kraliça Annanın hakimiyyəti dövründə, bazardakı faiz dərəcəsi yüzdə beşə düşmüş və onun 12-ci hakimiyyət ilindəki fərdi təminatla borc verilən puldan qanuni şəkildə alın biləcək ən yüksək faiz dərəcəsinin yüzdə beş olduğu elan edilmişdir. Böyük Britaniya vergilərindən əksəriyyətinin davamlı hala gətirilib, yığımlarına qarşılıq ödənişi, Şimal Dəniz qarşılıq ödənişinə və Ümumi Qarşılıq Ödənişi ayrılmasından az sonra, dövlətin alacaqları fərdi şəxslərin alacaqları kimi, pullarının faiz olaraq yüzdə beşi qəbul edilməyə razı idi.

O, bu şəkildə davamlı qarşılıq ödənişinə əlaqəli olan borclardan çoxunun əsas məbləği üzərində yüzdə bir və ya yuxarıda qeyd edilən üç böyük qarşılıq ödənişindən ödənilən illik ödənişlərin çoxundan, altıda birinə qənaət edilməsinə şərait yaratdı.

Bu qənaət sayəsində, həmin qarşılıq ödənişləri şəkildə yığılan müxtəlif növ vergilərin yığılmasından əldə olunan gəlirlər, indiki halda onların hesabına köçürülən illik müddətli ödənişlərin həyata keçirilməsi üçün lazım olan miqdar asan bir şəkildə geridə qaldı və o zamandan bəri İfta Ödənişi adı verilən ödənişin təməlini formalaşdırdı.

1717-ci ildə, bu əlavə hissə, 323. 434 ingilis lirəsi 7 şilling 7 penni təşkil elədi. 1727-ci ildə ictimai borcları çoxunun faizi yenidən yüzdə dördə; 1753 və 1757-ci ildə isə, uyğun olaraq üç yarım və yüzdə üçə endirildi. Bu endirimlər, ifta ödənişini tamamilə artırdı.

Bir İfta ödənişi köhnədən qalan borcların ödənilməsi üçün tətbiq edilməklə yanaşı, yeni borcların alınmasını çox asanlaşdırır. Bu, dövlət olaraq elə həmin andan müəyyən ölçüləri tələb edən hər hansı bir məsələdə, vasitəçilik ilə pul toplanması düşünülmən və sonu şübhələrə yol açacaq hər hansı başqa bir qarşılıq ödənişi yardım olaraq girov edilmək üçün hər zaman əl altında duran ikincidərəcəli bir təxsis edilmədir.

Böyük Britaniyanın pul təxsisinin hansı məqsədlərə daha çox ayrıldığını irəlində kifayət qədər bəlli olacaqdır.

Ələ keçilmədən xərclənmə və davamlı dotasiyaya bağlı olan həmin iki borclanma üsulundan əlavə, bunlar arasında bir növ ortaq yeri tutan, iki üsul daha vardır. Bunlar illərə uyğun olaraq müddətli ödəmə ilə olan borclanma üsulu və ömürlük razılaşmaya uyğun olan bir borclanma üsuludur.

Kral Vilyam və kraliça Annanın hakimiyyəti dövründə, müxtəlif illərdə ödəniş müddəti gah qısa, gah da uzun olan illik gəlir daxilolmaları ilə çox iri həcmdə məbləğlər borc alınmışdır. 1693-cü ildə, on altı il müddətində, yüzdə on dörd və ya ildə 140000 ingilis lirəsi təşkil edən bir ödənişdən bir milyon borclanmaq üçün bir qanun çıxarıldı. 1691-ci ildə, indiki zamanda əlverişli görünəcək şərtlərlə, ömürlük ödəniş müddətinə bağlı olan gəlir daxilolmalarından bir milyon borc alınması üçün qanun ortaya çıxdı. Lakin qoşulma öhdəliyində olanlar üçün açılan qeydiyyat dəftəri dolmadı. Növbəti il, yüzdə on dördlə və ya dəyəri yeddi illik gəlirdən bir qədər çox tutan ömürlük ödənişdən əldə olunan daxilolmalarla borc əldə edilərək kəsir aradan qaldırıldı. Bu ömürlük ödəməyə əsaslanan qiymətli kağızları pulla almış şəxslərin, 1965-ci ildə xəzinəyə yüz lirədən altmış üç lirə ödəyərək, bunları doxsan altı illik,

yüzdə on dörd arasındakı gəlir səhmləri ilə dəyişdirilməyə icazə verildi. Yəni, ömürlük ödənişə əsaslanan yüzdə on dörd ilə doxsan altı illik, yüzdə on dörd arasındakı fərq altmış üç lirəyə və ya dörd faiz illik mənfəət gətirən gəlir qarşılığına satıldı. Hökumətdə olduğu zənn edilən qərarlıqlıq elə idi ki, bu şərtlərlə çox az sayda alıcı istifadə edə bildi. Kraliça Annanın hakimiyyəti dövründə müxtəlif səbəblərlə həm ömürlük ödənişə əsaslanan gəlir daxilolmalarıyla və həm də otuz iki, səksən doqquz, doxsan səkkiz və doxsan doqquz il müddətli gəlir daxilolmaları ilə pullar borc olaraq əldə olundu. 1719-cu ildə, otuz iki il müddətli gəlir gətirən səhm sahibləri, bu səhmlərin yerinə, dəyəri bunların on bir yarım qədər gəliri özündə ehtiva edən Şimal Dəniz Birliyi pay¹ sənədini, daha bir sənədi ilə birlikdə qəbulə çağırdılar. 1920-ci ildə istər qısa, istərsə də uzunmüddətli illik gəlir faizinin çox hissəsi, istiqrazlar şəklində kapitalla çevrildi. Uzunmüddətli illik gəlir faizi, həmin dövrdə ildə 666. 821 lirə 8 şilling 31/2 penni miqdarında idi. 1775-ci il yanvarın 5-də həmin dövrdə istiqraz şəklində kapitalla çevrilməyən məbləğ 136. 453 lirə 12 şilling 8 pennidən ibarət idi.

1739 və 1755-ci illərdə başlayan iki müharibə dövründə, nisbətən az borc alındı. Ancaq 98 və ya 99 illik gəlir faizi çox böyük məbləğ təşkil edirdi. Bundan başqa, düşünülə bilər ki, bu qədər böyük məbləğdə borc qarşılığında dotasiya verilməsi vacibdir. Ancaq ailəyə gəlir gətirmək və gələcəkdə gəlir əldə etmək üçün istiqraz alanlar, dəyəri dayanmadan azalan istiqrazı almaq istəməzlər. İstər istiqraz sahiblərinin, istərsə də istiqraz alanların çoxu bu cür adamlardır. Başqa sözlə, bu istiqrazın real gəliri normal məbləğdə olmasa, bu istiqrazların alıcısı olmaz. Aldıqları istiqrazı satmaq fikrində olanlar, parlamentin qarşılığını verib ala biləcəyi bir istiqrazı, pul şəklində yalnız bərabər satın alınması qeyri-mümkün və uzunmüddətli istiqrazdan üstün tutarlar.

Yaşamaq üçün vacib olan ödəmələr, fürsət düşdükcə iki şəkildə: ya ayrı-ayrı insanlar üçün, ya da kəşf edənin adından götürüldüyü kimi, Tontine formasında, yəni qruplar şəklində insanlara verilir. İllik ödəniş tontinelər formasında verildikdə, bir qrup daxilindəki illik ödəniş sahibləri ölmədikcə başlamır. Bu qruplar iyirmi və ya otuz insandan ibarət ola bilər. Bunlardan sağ qalanlar, onlardan əvvəl ölənlərin illik ödənişlərinə sahib olurlar. Ən son ölən, digər insanların illik ödənişlərinin varisi olur. Tontinelər şəklində ödənişlərdə ən gec ölən insanın əldə etdiyi ödəniş, digər ödəniş forması ilə alınandan daha çoxdur. İllik ödəniş üsulu ilə pul

¹ Pay- hissəyə sahib mənasında.

qazanılması adət edilmiş ölkələrdə, Tontinelər şəklində ödəmələr, digərindən daha üstün tutulur.

Fransadakı əhali borclarının İngiltərədəkinə nisbətən çox böyük bir hissəsi, həyat müddətinə görə ödənilən ödənişlərin hesabına formalaşır. 1764-cü ildə Bordo parlamentinin krala təqdim etdiyi sənədlərə əsasən, Fransanın ümumi borcunun miqdarı iki milyard dörd yüz milyon lirə ehtimal olunurdu. Bundan başqa, gəlir ödənişləri verilən kapitalın üç yüz milyon olduğu, yəni bütün borcun səkkizdə birini təşkil edildiyi düşünülürdü. Gəlir ödənişlərinin ildə otuz milyon olduğu, yəni bütün bu borcun dördə birini təşkil etdiyi zənn edilir. Aydınır ki, bu düşüncələr doğru deyil, amma bəzi qurumlarda bu rəqəmlər dəqiq rəqəmlər kimi göstərildiyi üçün, bu hesablamalar doğru hesab oluna bilər.

İngiltərədə hökumət mərkəzi dünyanın ən böyük ticarət rayonunda yerləşdiyi üçün, hökumətə borc pul verənlər əsasən tacirlərdir. Borc verməklə onlar ticarət kapitalını azaltmağı deyil, əksinə çoxaltmağı düşünürlər. Yəni, bu borc vasitəsilə öz paylarını baha satmasalar, bu öhdəliyi heç vaxt götürməzlər. Lakin pullarını borc verərək illik gəlir ödənişinin yerinə yalnız özlərinin və başqalarının gəlir ödənişlərini satın alsalar, bunları hər zaman xeyrlə satmaları mümkün olmaz. Öz səhmlərini həmişə zərərlə satarlar. Ona görə də, heç kim bu cür səhmləri satın almaz.

Fransada hökumət mərkəzi bir böyük ticarət rayonunda yerləşmədiyindən hökumətə borc verənlər, əhalinin böyük əksəriyyətini təşkil etmir. Bütün borc verənlərin əksəriyyətini maliyyə işləri ilə məşğul olanlar, iltizama cəlb olunmamış vergi toplayıcıları, saray bankirləri və s. təşkil edir. Bu cür insanlar, əsasən varlı nəslin nümayəndələri, çox zəngin və təkəbbürlü insanlardır. Özlərinə yaraşmayanlarla evlənməyəcək qədər özlərindən razıdırlar. Varlı qadınlar da bu cür insanlarla evlənməyə tərəddüdlə qərar verirlər. Bu cür insanlar əksər vaxtlarda evlənməməyi üstün tuturlar, öz ailələri olmadığı üçün bütün istədikləri həyatlarının göstərişində keçməsidir; sərvətlərinin də özlərinin ölümündən sona çatmasını istəyirlər. Bu cür insanların sayı İngiltərədəkilərə nisbətən, Fransada daha çoxdur. Varisləri olmayan bu insanlar pullarını əksər hallarda çox da uzunmüddətli olmayan işlərə yatırırırlar. Bir çox yenilikçi hökumətlərdə sülh zamanında məsrəfləri gəlirlərinə bərabər olduğu üçün, müharibə gəlib çatdıqda onların bu məsrəflərin artımı ilə əlaqədar gəlirlərini artırmaq istəyi və imkanı yoxdur. İstəkləri yoxdur, çünki xalqı gücləndirmək istəmirlər. İmkanları yoxdur, çünki ehtiyac duyulan gəliri əldə etmək üçün hansı vergilərin bəs edəcəyini bilmirlər. Bu pul almağın

asan olması, onları bu sıxıntılardan müvəqqəti də olsa qurtarır. Borc almaq vasitəsilə vergiləri daha az artıraraq, ildən-ilə müharibəni davam etdirmək üçün pul yığmaq mümkün olur.

Böyük imperiyalarda, paytaxtlarda və müharibə regionundan kənar ərazilərdə müharibə heç də hiss olunmur, donanmalarının və ordularının güclü olmasını qəzetlərdən oxuyaraq vaxtlarını keçirirdilər. Sülhün bağlanması ilə bunların, müharibə dövründə qoyulmuş vergilərin çoxundan azad olmaları rast gəlinən deyil. Bu vergilər müharibəni davam etdirmək üçün alınan borcun faizini təşkil edir. Bu borcun faizi ödənilib, hökumətin mümkün məsrəfi qarşılandıqdan sonra, əvvəlki vergilər tətbiq oluna bilər.

Yeni vergilər sırf bu vergilərə əsaslanaraq borc alınan pulun faizini ödəmək üçün tətbiq olunur. Bu vergilərdən daha çox gəlir əldə etmək rast gəlinən deyil. 1655-ci ildə Flemenk və 1685-ci ildə kilsə dövlətlərinin vergiləri bu cür formalaşdı. Sülh dövründə məsrəf tələb edən fəvqəladə hallar baş verir, bu hallarda vergi tətbiq etməkdənsə, əvvəlki vergiləri qeyri-leqal yolla istifadə etmək, hökumət üçün daha əlverişli olur. Hər yeni vergi xalq arasında narazılığa səbəb olur. Hər zaman bir az səs-küy və etirazlar baş verir. Vergilər çoxaldılarsa və xalq yenə bu vergilərdən narazı qalarsa, nəinki yeni vergilər tətbiq etmək, hətta əvvəlki vergiləri də toplamaq çətinləşər. Belə vəziyyətdə ehtiyatdan, fondlardan borc almaq həmişə ən asan yoldur.

Əhalinin borcları üst-üstə artdıqca, onun azaldılması haqqında fikirləşmək lazım gəlir. Ehtiyat fondundan öz mənafeələrinə görə istifadə etmək təhlükəli ola bilər. Dövlətin borcunun az olduğu təqdirdə, sülh dövründə ehtiyatlardan şəxsi mənafeələrə görə istifadə adi hal alır. Bir millətin vergiləri çox olduğu halda, yeni müharibənin məsuliyyəti, ancaq qisas almaq üçün və ya beynəlxalq sülh qayğısı, xalqı yeni bir vergi verməyə məcbur edir. Ehtiyat fondlardan saxtakarlıqla istifadə də bunlara görədir. Böyük Britaniyadakı indiki bu qədər çox borcun təməli 1688-ci ildə başlayıb, 1697-ci ildə Rysvik sülh müqaviləsi ilə bitən müharibədə qoyulub.

1697-ci il dekabrın otuz birində Böyük Britaniyanın xarici borcu 21.515. 742 ingilis lirəsi 13 şilling 8 ½ penni təşkil edirdi. Bu borcların əksər hissəsi qısamüddətli xərcləri ödəmək üçün alınmışdı. Beləcə, 1701-ci il dekabrın otuz birindən əvvəl dörd ildən az müddətdə 5. 121. 041 lirə 12 şilling 6 ¾ penni qədər bir məbləğ qismən ödənməmiş və tədricən xalqa qaytarılmışdı (ovaxtan indiyədək əhalinin borclarına bu qədər endirim

edilmişdir). Başqa sözlə, qalan borc 16. 394. 701 lirə 1 şilling 7 $\frac{1}{4}$ penni qədər idi.

1702-ci ildə başlayıb, Utrecht sülh müqaviləsi sona çatan müharibədə əhalinin borcları daha çox artmağa başladı. 1714-cü il dekabr ayının otuz birində bu borc 53. 681. 076 lirə 5 şilling 6 $\frac{1}{12}$ penni oldu. Beləliklə, 1722-ci ildə borc artaraq 55. 282. 978 lirə 1 şilling 3 $\frac{5}{6}$ penni oldu. Borcun azaldılmasına 1724-cü ildə başlanıldı, bu azalma elə ağır templərlə davam etdi ki, 1739-cu il dekabrın otuz birində, heç bir müharibə baş vermədiyi halda ödənen məbləğ 8. 328. 354 lirə 17 şilling 11 $\frac{3}{12}$ pennini keçmədi, əhalinin borcu 46. 954. 623 lirə 3 şilling 4 $\frac{7}{12}$ penni idi.

1739-cu ildə başlayan İspaniya müharibəsi, daha sonra Fransa müharibəsi borcu daha da artırdı. 1748-ci il dekabr ayının 31-də müharibə Aix-Chapelle sülh müqaviləsi ilə bitdikdə borc 78. 293. 313 lirə 1 şilling 10 $\frac{3}{4}$ penni oldu. On yeddi il davam edən sülh, borcun ancaq 8. 328. 354 lirə 17 şilling 11 $\frac{3}{12}$ penni qədərini azaltdı. Yenidən doqquz il davam edən müharibə bu borca 31. 338. 689 lirə 18 şilling 6 $\frac{1}{6}$ penni əlavə etdi.

Pelham hakimiyyət başında olduğu dövrdə, əhalinin borcunun faizi 4%-dən 3%-ə endirildi. Bu borcun böyük bir qismi ödənildi. 1775-ci ildə sonuncu müharibədən sonra Böyük Britaniyanın borcu 72. 289. 673 lirə qədər idi. 1763-cü il yanvar ayının 5-də sülh müqaviləsi bağlandıqda borc 122. 603. 336 lirə 8 şilling 2 $\frac{1}{4}$ penni qədər idi. Bundan əlavə müharibənin səbəb olduğu xərclər, sülh bağlandıqdan sonra da azalmamışdı. Beləliklə, 1764-cü il yanvar ayının 5-də alınmış borc 129. 586. 789 lirə 10 şilling 1 $\frac{3}{4}$ penniyə çıxmaqla bərabər geridə, “Böyük Britaniya Ticarəti və Maliyyəsi üzrə düşüncələr” adlı kitabın müəllifinə görə), o ildə əvvəlki ilə nisbətən ödənməmiş 9. 975. 017 lirə 12 şilling 2 $\frac{15}{44}$ pennilik bir borc qaldı. 1764-cü ildə Böyük Britaniyada bu yazıçıya görə 139.516.807 lirə 2 şilling 4 penni borc qaldı.

Təxminən, yeddi il davam edən müharibə dövründə Pelhamın tədbirli və həqiqətən vətənpərvər idarəetməsi də altı milyonluq borcu ödəməyə imkan vermədi. Təqribən yenidən yeddi ildə davam edən müharibə dövründə beş milyonu ötüb keçən borc alındı.

1775-ci il yanvar ayının 5-də Böyük Britaniyanın borcu 124. 996. 086 lirə 1 şilling 6 $\frac{1}{4}$ penni təşkil edirdi. Bu hesablamalara görə heç bir münafişə baş verməyən yeddi illik sülh dövründə ödənilən borc təkcə 10. 415. 474 lirə 16 şilling 9 $\frac{7}{8}$ penni təşkil edirdi. Ancaq az da olsa bu borcun azalması, dövlətin məqsədyönlü idarəetməsi ilə əlaqədar deyildir. Bu borc, ərazi vergisinə olan hər lirəyə 1 şilling əlavə, müstəmləkələrindən alınan pulun

hesabına azaldılmışdır. Son dövrlərdə baş verən müharibələrdən də gəlirlər bura aiddir.

	İngilis lirəsi	Şilling	Penni
Fransız qənimətləri	690. 449	18	9
Fransız əsirləri qarşılığında alınan pul	670. 000	0	0
İşğal olunmuş adalardan alınan pul	95. 500	0	0
Cəmi	1. 445. 949	18	9

Bu məbləğə Chatham Kontu və Kalkraftın hesab qalıqları və ordunun artmış pullarını, banklardan və ərazi vergilərindən əldə olunan gəlirləri əlavə etsək, bu 5 milyonu keçməz. Başqa sözlə, sülh dövründə alınan borc, ildə yarım milyonu keçməmişdir. Keçən il ərzində qismən borc ödənilmiş, lakin əksər hissəsi qalmışdır. İndi isə, xərcləri əvvəlki müharibələrdən də çox olacaq müharibəyə başlayırıq. Bu müharibə dövründə alınan borc, ehtimal olunur ki, mövcud borca bərabər olacaqdır. Başqa sözlə, indiki halda dövlət gəlirindən istifadədə olunacaq qənaətlə bu borcun ödənilib qurtaracağını fikirləşmək xəyaldan başqa bir şey deyil.

Sərbəst və ya girova alınmamış vergilərdən, il ərzində hökumət xərclərini qarşılamaq üçün gəlir ayrılırsa, bu ayrı-ayrı insanlara aid gəlirin bir qisminin, faydalı olmayan əməyin birindən alınib digərinə verilməsi olur. Onların beləcə vergi formasında ödədiklərinin bir qismi, şübhəsiz, kapital halında əldə oluna bilər. Başqa sözlə, faydalı əməyin inkişafına təkan veriləcək. Ancaq çox hissəsini faydalı olmayan sahələrə xərcləyirdilər. Başqa tərəfdən, dövlət xərclərinin bu formada ödənilməsi, şübhəsiz, yeni kapitalın formalaşmasına təkan verməyəcək. Ancaq bu halda il ərzində xərcləri ödəmək üçün yetərli bir gəlir əldə edildiyi təqdirdə müxtəlif qurumların üzərinə az yük düşər. Digər borc alma üsulu daha çox miqdarda əvvəlki kapitalı itirirdisə, eyni zamanda, yeni kapitalın əldə edilməsini, dövlət xərclərinin il ərzində əldə olunmasını daha az ləngidirdi.

Ancaq bu sistemin digər sistemlə müqayisədə üstünlüyü, müharibə dövründə hiss olunur. Müharibə xərcləri həmişə il ərzində yığılacaq gəlirlə ödənsə, bu vergi müharibədən sonra uzun zaman davam etməz. Mülki vətəndaşların gəlir əldə etmə imkanı müharibə ərzində daha az olsa

da, sülh dövründə isə bu imkan daha çox olur. Müharibə bir qədər əvvəlki kapitalın itirilməsinə səbəb olmaz və sülh dövründə bu kapitalın artmasına şərait yaranar. Müharibələrə, ümumilikdə daha tezliklə son verilir və başlanılmasına daha az cəhd olunur. Müharibənin ardınca xalq onun bütün yükünü hiss etdiyi üçün müharibəyə nifrət yaranır. Hökumət də xalqın gözünə girmək üçün müharibəni daha az davam etdirməyə cəhd edir.

Müharibənin ağır və qaçınılmaz nəticələrinin əvvəlcədən hesablanmaması və uğrunda döyüşəcək əsaslı bir mənfəət olmadıqca xalq müharibə fikrindən daşındırar. Sahibkarların pul yığmaq bacarığının azaldığı dövrlər başlayar.

Böyük Britaniyanın sülh dövründəki gəliri, indi on milyondan çox təşkil edir. Sərbəst saxlanılıb girov qoyulmayıb, düzgün idarə edilmək və bir şillingdə olsa yeni borca girilməməklə, ən çətin müharibəni davam etdirməyə imkan yaradır. İndi Böyük Britaniya əhalisinin şəxsi gəlirinə sülh dövründə əlavə olunan böyük pul toplama bacarığını azaldır.

Dövlət borcunun faizi ödənərkən pulu sağ əl sol ələ verir deyirlər. Pul ölkə xaricinə çıxmır. Ancaq əhalinin bəzi təbəqələrinin gəliri, başqasının əlinə keçir və nəticədə, dövlət heç nə itirmir. Bu müdafiə başdan-başa fırladaççı ticarət sisteminə əsaslanaraq qurulmuşdur və o sistem üzərində daha əvvəl apardığım müşahidələrdən sonra bu mövzuda başqa bir şey demək lazımsız olar. Bundan başqa, bu sistemdə, bütün dövlət borcunun alıcısı ölkə əhalisi sayılır. Ancaq belə olduğu doğru deyil. İstər fgləmenklilərin, istərsə də digər xarici millətin bizim dövlət gəlirimizdə önəmli payı var. Ancaq bütün borcun alıcısı ölkə əhalisi olsa da, onların zərəri azalmır.

İstər şəxsi, istərsə də dövlət gəlirlərinin iki əsas mənbəyi torpaq və kapitaldır. İstər təsərrüfatda, istər sənayedə, istərsə də ticarətdə istifadə edilsin, faydalı əməyin qarşılığı gəlir gətirər. Gəlirin bu əsas qaynağının idarə edilməsi, ayrı-ayrı iki qrup şəxslərə, torpaq sahiblərinə və kapital sahiblərinə, ya da onları idarə edənlərə aiddir.

Torpaq sahibi öz gəliri xatirinə, kirayənişlərin evlərini təmir etməyə, lazım olan su xəndəklərini və torpağını əkilib-becərilməsini mümkün qədər yaxşı təşkil etməyə səy göstərir. Lakin torpaq sahibinin gəliri, müxtəlif ərazi vergiləri ilə əlaqədar azala bilər və o azalan gəlirin real dəyəri, həyat üçün zəruri maddələrdən alınan vergilər və s. səbəbindən torpaq sahibi təsərrüfatı davam etdirə bilmir. Ancaq torpaq sahibi öz payına düşəni etməzsə, torpağı icarəyə götürənin öz fəaliyyətini davam etdirməsi mümkün deyil. Torpaq sahibinin sıxıntısı artdıqca ölkənin təsərrüfatı istər-istəməz ləng inkişaf edir.

Kapital sahibləri və kapitalı idarə edənlər, müəyyən bir ölkədə, kapitaldan əldə etdikləri gəlirin həyat üçün lazımlı olan maddələrdən alınan ayrı-ayrı rüsumlar vasitəsilə, o məhsulların bərabər bir gəlirlə başqa ölkədə satın alacağı miqdarın eynisini satın almadığını gördükdə, bunlar başqa ölkəyə daşınar.

Bu vergilərin yığılması üçün tacirlərin, sənayeçilərin hamısı, yaxud bir çoxu, yəni böyük kapitalı idarə edənlərin hamısı, ya da bir çoxu tez-tez vergi yığanların cansıxıcı ziyarətlərilə qarşılaşmağa başlayınca, bu daşınma daha da sürətlənməyə başlayır. Kapitalın bu cür başqa ölkələrə daşınması təsərrüfatı və sənayeni xeyli zəiflədir.

İstər torpaqdan, istərsə də kapitaldan əldə olunan gəlirin çoxu, bu iki böyük gəlir qaynağının sahiblərindən, yəni torpağın hər bir hissəsinin yaxşı əkilib-becərilməsilə və kapitalın yaxşı idarə edilməsilə məşğul olanların əlindən alıb, başqalarına verdikdə, vaxt keçdikcə torpağın yararsız olmasına və kapitalın azalmasına səbəb olacaq. Lakin torpaqların və kapitalın yeni sahibləri olan dövlət adamları bunların səmərəli idarə edilməsində maraqlı deyil. Çünki torpağın və kapitalın səmərəli idarə edilməsi haqqında yetərli bilikləri yoxdur. Ona görə də, bunlarla uzunmüddətli məşğul olurlar. Onun yox olub getməsinə belə hiss etmirlər və bu itkinin onlara, demək olar ki, mənfə təsiri yoxdur.

Bu cür borc almaq adəti, onu qəbul etmiş dövlətləri cılız vəziyyətə salır. İtaliyada bu təsirlərə məruz qalmışdır. Venesiyada bu səbəblərdən gücdən düşmüşdür. Belə aydın olur ki, İspaniya bu adəti İtaliyadan öyrənmişdir və daha çox zəifləmişdir. İngiltərə bir şillin də borclu vəziyyətə düşməzdən əvvəl, XVI əsrin sonunda, İspaniya xeyli borca düşmüşdü. Başqa hər ölkəni zəiflədən bir adətin yalnızca Böyük Britaniyada zərərsiz qarşılınması mümkündür?

Bu ayrı-ayrı ölkələrdə qurulmuş vergi almaq sistemi, İngiltərə sistemi ilə müqayisədə zəifdir. Mən belə olduğunu fikirləşirəm. Ancaq yaddan çıxarmaq lazım deyil ki, vergi alınması əlverişli bütün sahələri əhatə etdikdən sonra, hər hansı hökumət ağır vəziyyətə düşdükdə uyğunsuz vergilərə müraciət edirlər. Hətta bacarıqlı Felemenk dövləti də bəzi hallarda, İspaniyanın bir çox uyğunsuz vergiləri kimi vergilərə müraciət ediblər. Bu ərəfədə daha çox xərc tələb edən yeni müharibə, Felemenk, İspaniya, Britaniya vergi sistemini xeyli zəiflətdi. O dövri müharibələr içərisində ən çox xərc tələb edən qurtardıqda, Böyük Britaniyanın əkinçilik təsərrüfatı yaxşı, sənayesi tam işlək, ticarəti isə inkişaf etmiş vəziyyətdə idi. Sülhdən sonra əkinçilik daha da inkişaf etmiş, ölkənin hər qəsəbəsində və kəndində ev kirayələri, xalqın artan

imkanları və gəlirləri ilə əlaqədar artdı, gömrük rüsumları və başqa rüsumlar artmaqda idi. Yarım əsr öncə öhdəsindən gələ biləcəyini düşünmədiyi halda Böyük Britaniya bunu asanlıqla bacardı.

Beynəlxalq borclar yığıla-yığıla müəyyən bir məbləğə çatsa, mənə elə gəlir ki, bunların tam ödənməsi mümkün deyil. Dövlət gəlirinin hər hansı bir hissəsi qısa vaxtda sərbəst buraxılsa, bu müflisləşmə ilə nəticələnir. Dövlət bu cür müflisləşmə ilə qarşılaşdıqda, ən çox istifadə olunan üsul pulun daşdığı dəyəri artırmaqdır. Məsələn, altı penni iyirmi sikkəyə, adı artırılaraq bir ingilis lirəsi desək, əvvəlki adına görə iyirmi şilling və ya dörd gümüş borclanmış olan bir kəs, yeni ada görə altı penni iyirmi sikkə və ya iki gümüş qədər borc almış olar. Beləliklə, təxminən yüz iyirmi səkkiz milyonluq Böyük Britaniyanın qazandığı borc, indiki pulla altmış dörd milyon pulla ödənilə bilər. Bu ödəmələr nəticəsində hər lirəyə on şilling itirilmiş olur. Bu şəkildə ödəmələr daxilolmalara heç bir fayda verməz və əksər hallarda onların əlavə pul itirməsinə səbəb olur. Doğrudan da, dövlətdən alacağı olanların başqalarına çox borcları varsa, bunlar alacaqlarına dövləti özlərinə verdiyi ilə borclarını ödəyərək borcları qismən azalda bilər. Lakin bu cür ödəmələr dövlətə yox alana mənfi təsir göstərir. Əksər hallarda çalışqan və bu pulu səmərəli istifadə edənlərdən bu pullar alınıb, saxtakar borcluya verilir və kapitalın çox hissəsi onların əlində cəmləşir. Bununla bərabər, istər köhnə, istərsə də yeni olan bütün dövlətlər çətin vəziyyətə düşdükdə bu cür haqsız üsuldən istifadə edirlər. Romalılar bütün digər borclarının dəyərini hesablamaq üçün istifadə etdikləri pul vahidi olan Ası, I Pin müharibəsinin sonunda on iki gümüşdən cəmi iki gümüşə endirildi. Yəni, oniki gümüşlük bir malın dəyəri iki gümüşə düşdü. Beləcə, dövlət girdiyi borcu, əvvəlki borcdan daha az miqdarda ödəmək şansı əldə etdi. İndi ağılımıza bu cür haqsız dəyişikliyin xalq arasında narazılığa səbəb olacağı gəlir. Lakin belə görünür ki, bu dəyişiklik heç bir narazılığa səbəb olmamışdır. Pulun dəyəri ilə bağlı olan bu qanunda digər qanunlar kimi parlamentə çıxarıldı və belə görünür ki, xalq arasında normal qarşılandı. Digər bütün əvvəlki dövlətlərdə olduğu kimi Romada da kasıblar, zənginlərə və məmurlara həmişə borclu idi. İllik seçimlərdə kasıb əhalinin səslerini qazanmaq üçün onlara çox faizlə borc pul verilir. Heç bir zaman ödənmədiyi üçün bu borc yığılaraq böyük məbləğə çatırdı. Beləcə borc qarşılığında kasıb əhali alacaqlarının dediyi namizədlərə səs verirdilər. Senatın və digər məmurların səs qarşılığında verdiyi bu pullar Roma imperiyasında kasıb əhalinin gəlir mənbələrindən birinə çevrilmişdi. Borc sahiblərindən azad olmaq üçün yoxsul əhali borcların ləğv edilmədisini və ya borcun bir qismini

verməklə bütün borcun silinməsinə tələb edirdilər. Yeni həyata keçirilən pul islahatı, yəni əvvəlki pul dəyərini 6 dəfə azaltmaq borclu olan əhalinin borcunu ödəməyə imkan yaratdı.

Xalqı razı salmaq üçün borc sahibləri bu cür islahatları dəstəkləyirdilər. Bu islahatlara razılıq verməyin əsas səbəbi həm əhalinin etimadını qazanmaq, həm də əsas idarəsini əllərində tutduqları hökuməti qüvvətləndirmək idi. Bu cür bir addım yüz iyirmi səkkiz milyonluq bir borcu, iyirmi bir milyon üç yüz otuz üç min yüz otuz üç lirə altı şilling 8 pennilik bir dəyəərə endirdi. II Püm müharibəsi davam edərkən pul vahidi olan As yenidən azalmağa məruz qaldı. Romanın bu cür islahatı bizim indiki pulla yüz iyirmi səkkiz milyonluq borcu birdən-birə beş milyon üç yüz otuz üç min üç yüz otuz üç lirə altı şilling 8 peniyə endirdi. Böyük Britaniyanın borcu da qısa müddətdə bu cür azaldıla bilər.

Bu yolla bəzi hallarda hökumət sikkələrin tərkibini dəyişmiş, yəni onların tərkibinə böyük miqdarda dəyərsiz metal qarışdırılmışdır. Məsələn, gümüş sikkəyə indiki ölçü ilə qoyulan 18-20 onça dəyərsiz metal yerinə , 8 onça dəyərsiz metal qarışdırılsa, on cür sikkənin bir ingilis lirəsi ya da iyirmi şillingi, indiki pulla altı şilling səkkiz pennidən bir az çox olar.

Beləcə, indiki pulumuzun altı şilling səkkiz penni olan, gümüş miqdarı təxminən bir ingilis lirəsi adını daşıyan bir pul vahidi qədər yüksəlmiş olur. Bu cür dəyişikliyin törədəcəyi fəsad fransızların “augmentation” dedikləri və ya sikkənin adının dəyişməsi ilə nəticələnən fəsadla eynidir.

Beləcə, əvvəllər ağır və daha həcmli sikkələrə verilən ad ağırlığı və həcmi daha az olan sikkələrə verilir. Bu cür dəyişiklik əksər hallarda gizli olur. Beləliklə, emalatxanalardan ağırlıq və həcmcə kiçik olan sikkələr buraxılır. Borclarını ödəmək üçün Fransa kralı Jean sikkələrinin ağırlığını və həcmi azaltdığı dövrdə məmurlar bunu gizli saxlayacaqlarına and içmişdilər. Bu islahatların aparılması, təbii ki, qanuni deyil. Ancaq bir-başına augmentation göz görə-görə həyata keçirilən məcburi haqsızlıq olduğu halda, əyarı dəyişmək, saxtakarlıq sayılacaq bir haqsızlıqdır. Lakin bu dəyişikliklər xalq tərəfindən hiss edildikdə narazılığa səbəb olur. Hər hansı bir augmentation olan sonra, sikkənin əvvəlki ağırlığına və həcminə qaytarılmasına rast gəlinmir. Ancaq ən böyük əyar dəyişmələrindən sonra sikkənin xalisliyi təmin edilmişdir.

VIII Henrinin hakimiyyət illərinin sonlarında və VI Edvardın hakimiyyət illərinin əvvəllərində ingilis sikkəsinin həm adı dəyişdirilmiş, həm də əyarı dəyişdirilmişdir. VI James buna oxşar hiylələri İsveçdə də həyata

keçirmişdir. Bir çox ölkələrdə fürsət düşdükcə bu cür islahatlar həyata keçirilir.

Bərabərliyə uyğun bir ərazi vergisi, ev kirayələrindən alınacaq vergilər, gömrük rüsumları və istehlak rüsumu sistemində eyni dərəcədə dəyişmələr xalqın yükünü artırmaz, əksinə, gəlirin qismən artmasına səbəb olar. Lakin bu cür dəyişikliklə əhalinin gəlirini artırmağı, müharibə dövründəki məsrəfləri azaltmağı düşünmək sadələşmədir. İngilis vergi sistemini, imperiyanın ya Britaniya, ya da Avropadan gəlmə əhalinin yerləşdiyi ayrı-ayrı bütün kəndlərə yayaraq çox böyük bir gəlir artımı düşünülə bilər. Ərazi vergisi, damğa rüsumları və müxtəlif istehlak rüsumları, Britaniya vergilərinin əsas dörd qolunu təşkil edir.

İrlandiya eyni dərəcədə, Amerikada və Qərbi Hind adalarındakı müstəmləkələrimizdə daha güclüdür. Torpaq sahibinin kasıblara yardım etməsi vacib olmayan yerlərdə, üstünlük bu vergilərin tamamilə alınmasına verilir. Bundan əlavə, torpaq sahibinə yardımlar şəklində deyil, birbaşa torpaq vergisi vermək daha əlverişlidir. Bir çox hallarda bu yardım ərazinin real gəlirinin, torpağa xərclənən pulu ayırsaq, yerdə qalan pulun dördə birindən çoxdur.

Bu cür yardımlar Böyük Britaniyada və İrlandiyada hamısı birlikdə yeddi milyondan az deyil. Amerika bu cür yardımı vermir və daha böyük bir miqdarda ərazi vergisi verir. Əslində Amerikadakı və Qərbi Hind adalarındakı torpaqlar əkinçilərə kirayə verilmir. Ona görə də, bu sahibkarlara kirayə mülkü olan sahibkarlara tətbiq edilən vergilər tətbiq edilməz. Vilyam və IV Merinin hakimiyyəti illərində Böyük Britaniyada məqsədyönlü olmayan vergi islahatı həyata keçirirdi. Lakin Amerikadakı torpaqlara ya o tərzdə, ya da Milanda, Avstriyada, Prussiya və Sardiniya dövlətlərində alınan vergilər tətbiq oluna bilər.

Düzünü desək, ticarət sərbəstliyinin genişləndirilməsiylə birlikdə, Böyük Britaniyanın gömrük qanunlarının İrlandiyayı və müstəmləkəçiləri əhatə etməsi çox faydalı olar. Bunun nəticəsində Amerikanın gömrük rüsumlarına aid olan və aid olmayan malları arasında olan fərqlər meydana gəlməz. Gömrük siyasətinin bu cür həyata keçirilməsi, Britaniya krallığının ayrı-ayrı bölgələr arasındakı ticarət, indiki Böyük Britaniya sahil ticarəti kimi sərbəst olması ilə nəticələnər. Beləliklə, Böyük Britaniya öz daxilində müxtəlif malları üçün satış bazarı qazanmış olur. Bazarın bu cür genişlənməsi, istər İrlandiyaya, istər müstəmləkəçilərə gömrük rüsumları ilə əlaqədar bütün zərələri ödəmək imkanı yaradar. İrlandiyanın istehsalı, Böyük Britaniya ilə müqayisədə birtərəfli olduğundan, onlar istehsal rüsumunu dəyişmədən həyata keçirə bilərlər. İstehsalı

Böyük Britaniya istehsalı kimi müxtəlif olan Amerika və Qərbi Hind adalarında gömrük siyasəti İngiltərənin alma şərabı və pivə istehlak olunan vilayətlərində olduğu kimi həyata keçirilə bilər. Məsələn, pivə adı verilən, lakin şəkər bəhməzindən düzəldiyi üçün bizim pivəmizə oxşamayan bir içki Amerikada xalqın hər gün istifadə etdiyi bir içkidir. Bu içki yalnız bir neçə gün saxlanıla bildiyindən onu anbarlarda saxlamağa ehtiyac duyulmur. Ancaq hər ailə yemək bişirmək üçün bu içkini hazırlamalı olur. Lakin bu ailələri vergiyə cəlb etmək və tez-tez yoxlamalar aparmaq məqsədəuyğun olmaz. Əgər bu içkiyə digər içkilər kimi vergi tətbiq etmək vacib olsa, yalnız bu içkinin müstəmləkələrə ixracına rüsum qoymaq məqsədəuyğun olar. Amerikaya şəkər bəhməzi ixracına Böyük Britaniya parlamentinin qoyduğu hər qallona bir penni rüsumdan əlavə, bunun hər hansı bir başqa müstəmləkəçilərin gəmilərilə Massachusettsə ixracı zamanı isə hər çəlləyə səkkiz penni vergi, şimal müstəmləkələri vasitəsilə Cənubi Karolinaya ixrac olunan hər qallona beş penni vergi tətbiq olunur.

Lakin bu üsulların heç biri məqsədyönlü hesab edilməzsə, Matthev Deckerin vergi siyasətinə uyğun olaraq bu içkidən istifadəyə görə hər ailə ümumi məbləğdə ödəniş etməlidir. Daha əvvəldən qeyd etdiyim kimi bu vergi, tez-tez istifadə olunan mallara tətbiq edildiyi zaman əlverişli olmaz. Şəkər, rom və tütün heç bir yerdə həyat üçün vacib maddələr hesab olunmur və vergi yığılması üçün uyğun maddələrdir.

Müstəmləkəçilərlə bir birləşmə olarsa, bu məhsullardan istehsalçının və ya daşınmanı həyata keçirənlərin əlindən çıxmadan vergi alınabilir, bu vergi alma forması o insanların işlərinə yaramırsa, mallar həm istehsal olunduğu yerlərdən, həm də krallığın limanlarındakı müxtəlif mağazalara qoyula bilər. Burada istehlakçı, pərakəndə satış edən tacir və ya ixracatçı tacir, vergi məmurlarının nəzarəti altında olurlar. İxracat üçün mağazadan çıxarıldıqda, ixrac olunacağına uyğun sənəd təqdim etmək şərti ilə rüsumdan azad oluna bilər.

Bu vergi sisteminin krallığın ayrı-ayrı kəndlərində tətbiq etməklə əldə oluna biləcək gəliri hesablamaq mümkün deyil. Böyük Britaniyada bu üsulla səkkiz milyon əhalidən ildə on milyon vergi toplanır. İrlandiyada iki milyondan çox, konqresə təqdim olunan hesablamalara görə, Amerikanın birləşmiş on iki ştatında üç milyondan çox əhali var.

Lakin öz xalqını ruhlandırmaq və ya başqa ölkəni aldatmaq üçün bu rəqəmlər şişirdilə bilər. Başqa sözlə, Şimali Amerika və Qərbi Hind adaları müstəmləkəçilərinin ikisinin birlikdə üç milyondan çox olmadığı, Amerikada, Avropada və Böyük Britaniyada üçü birlikdə əhalisinin

sayının on üç milyon olduğu bildirilir. Səkkiz milyonluq əhalidən bu vergi sistemilə on milyon ingilis lirəsindən çox vergi toplandığı halda, on üç milyon əhalidən on altı milyon iki yüz əlli min ingilis lirəsi vergi toplamaq mümkündür. İrlandiyanın mülki və hərbi xərcləri, xarici borcun faizi ilə birlikdə, 1775-ci ilin martında, son iki ilin orta göstəricisinə görə, ildə yeddi yüz əlli min lirədən bir az artıqdır. Hesablamalara görə, indiki qarışıqlıqlar başlamazdan əvvəl bu məbləğ yüz qırx bir min səkkiz yüz lirə idi. Lakin bu hesablamalarda Marylandin, Şimali Karolinanın və qitədəki bütün torpaq gəlirləri qeydə alınmamışdır. Bu isə otuz, qırx min lirə fərq yarada bilər. Beləliklə, krallığın ümumi xərclərini qarşılamaqla və xarici borcların ödənməsinə on beş milyon iki yüz əlli min lirə gəlir qalır. Lakin sülh dövründə o borcun ödənməsi üçün Böyük Britaniyanın indiki gəlirindən asanlıqla bir milyon iki yüz əlli min lirə ayrıla bilər. Bu üsulla borcun əksər hissəsini ödəmək və krallıqda hökm sürən böhranı aradan qaldırmaq olar. Bu halda xalq, həyat üçün zəruri olan maddələrdən alınan və ya sənayedə tətbiq olunan vergilərdən azad oluna bilər. Beləcə işləyən yoxsullara daha ucuz işləmələri və mallarını bazara daha ucuz çıxarmaq imkanı verilir. Malların ucuz olması, əməyə qarşı tələbi artırır. Əməyə olan tələbatın artması, işləyən yoxsulların sayını və gəlirlərini artırır.

Lakin bu vergi sistemindən əldə olunan gəlir, tez bir vaxtda o sistemə bağlı olan əhalinin sayına müvafiq olaraq artmaya bilər. Ona görə də, krallıq bu əyalətlərdə güzəştli siyasət həyata keçirməlidir. Hətta eyni vergilər bütün əyalətlərdə tamamilə yığıldığı halda da, xalqın sayı qədər gəlir əldə edilməyəcək. Yoxsul bir ölkədə gömrük və istehlak rüsumlarına bağlı malların istehlakı azdır. Əhalisinin sayı az olan ölkələrdə qaçaqmalçılıq üçün əlverişli şərait var. İsveçrədə xalqın aşağı təbəqələri arasında mayadan alınan içkilərə olan tələbat çox azdır. Buna görə də, mayadan alınan içkilərdən və pivədən alınan rüsumlardan azgəlir əldə olunur. İçki fabrikələrindən alınan və gömrük rüsumlarından əldə olunan gəlir, Böyük Britaniyadakına nisbətən azdır. İrlandiyanın aşağı təbəqədən olan əhalisi, İsveçrədəkinə nisbətən daha yoxsul və əhalisinin sayı azdır. Buna görə də, istehlak olunan mallara görə alınan vergilər burada azdır. Amerika ilə Qərbi Hind adalarının ağdərili sakinləri belə ingilislərlə müqayisədə daha zəngindir. Doğrudan da, istər qitədəki cənub müstəmləkərinin, istərsə də Qərbi Hind adalarının əhalisinin əksəriyyətini təşkil edənlər qaradərili qullar olduğundan, onlar istər İrlandiyadakı, istərsə də İsveçrədəki əhaliyə nisbətən yoxsuldurlar. Lakin onların daha pis qidalandığını və istifadəsinə görə az rüsum ödənilən ərzaqlardan istifadə etməsini fikirləşmək düzgün deyil. Yaxşı işləmək üçün onların yaxşı qidalanmaları və yaşaya-

yışının təşkili qul sahiblərinin maraqlarına uyğundur. Necə ki, işlətdikləri heyvanların da bu cür saxlanması, onların öz maraqlarına xidmət edir. Buna görə də, zəncilər də ağ insanlar kimi rom, şəkər bəhməzi və şərab kimi maddələrdən istifadə edirdilər. Amerika torpaqlarının genişliyinə görə istər İrlandiya, istərsə də İsveçrədən əhalisinin sayında geri qaldığı üçün, burada qaçaqmalçılıq halları daha çox rast gəlinəndir. Ancaq mayadan və mayadan hazırlanan içkilərdən alınan müxtəlif rüsumlar aradan qaldırılsa və tək bir rüsum olaraq yığılsa bu qaçaqmalçılıq aradan qalxar. Gömrük rüsumları da bütün mallara deyil, bir neçə zəruri maddələrə tətbiq olunsa, bu da qaçaqmalçılığın aradan qaldırılmasına müsbət təsir göstərir. Görünüşə görə sadə və asan olan bu iki dəyişiklik nəticəsində, gömrük və istehlak rüsumları indi əhalisinin sayı çox olan regionlarda nə qədər gəlir gətirirsə, əhalisinin sayı az olan regionlarda da o qədər gəlir gətirəcək. Deyilir ki, ölkənin daxili ticarəti kağız pulla həyata keçirildiyi və amerikalılara bəzi hallarda gələn qızıl və gümüş, bizdən aldıkları mallar qarşılığında həmişə Böyük Britaniyaya göndərilirdiyi üçün, onların qızıl və gümüş pulları yoxdur. Lakin buna əlavə olunmuşdur ki, qızıl və gümüş pul olmasa, vergilərin ödənmə imkanı yoxdur. Onların əllərindəki qızıl və gümüşü onsuz da biz alırıq.

Amerikadakı indiki qızıl və gümüş pul qıtlığı, o ölkənin yoxsullarının və xalqın, bu metalları almağa imkanının olmamasıdır. Əməkhaqlarının İngiltərədəkinə nisbətən çox və ərzağın qiymətinin ucuz olduğu bir ölkədə, bu metallardan xalqın daha çox alması imkanı, təbii ki, var. Buna görə də, bu metalların qıtlılığının səbəbi, əhalinin yoxsul olması deyil.

Hər bir ölkənin daxili ticarətinin heç olmasa sülh dövründə qızıl və gümüş pulla olduğu kimi, kağız pulla da mümkündür. Lakin böyük torpaq sahələrinə malik amerikalılar, bu torpaqların istifadəsindən əldə etdikləri yüksək gəlirləri əsasən qızıla və gümüşə deyil, təsərrüfat alətlərinə, deyimə, müxtəlif məişət əşyalarına xərcləməyə üstünlük verirlər. Bir sözlə amerikalılar, kapitalı əl dəymədən qoruyub saxlamır, onu artırmaq üçün bu kapitalıdan təsərrüfatda istifadə edirlər.

Xalqa daxili ticarəti həyata keçirmək üçün bəs edəcək miqdarda kağız pullar vermək, müstəmləkəçi hökumətlərdə əlverişli hesab edilir. Bu hökumətlərdən Pennsilvaniya bu pulu öz müstəmləkələr yüksək faizlə borc verərək gəlir əldə edirlər.

Beləliklə, 1747-ci ildə bu müstəmləkəçilər xarici borcların çoxunu istiqrazlar qarşılığında ödədi. Borcların bu cür ödənməsi müstəmləkəçilər üçün əlverişlidir. Kağız pulun həddindən artıq çox olması, İsveçdəki daxili ticarətdən qızıl və gümüş pulu hansı səbəblə uzaqlaşdırmışsa,

müstəmləkə ölkələrində də bu səbəbdən uzaqlaşdırılmışdır. Hər iki ölkədə qızıl və gümüş pulun olmaması, əhalinin imkanının olmaması ilə deyil, onların öz kapitallarını istehsala yönəltməsi ilə əlaqədardır. Müxtəlif müstəmləkəçi ölkələr Böyük Britaniya ilə həyata keçirdikləri xarici ticarətdə qızıl və gümüş pullardan da istifadə edirlər. Lakin bu metallardan istifadəyə az rast gəlinir. Böyük Britaniya ilə müstəmləkəçilər arasındakı ticarətdə ödəmələr təkcə pulla deyil, həm də tütün vasitəsilə həyata keçirilir.

Ödəmələri qızıl və gümüş pulla deyil, tütünlə ödəmək həmişə müstəmləkəçilərə xeyir gətirib. Lakin ödəmələrin bu cür aparılması həmişə əlverişli olmur. Virginia və Marylanol ilə İngiltərə arasında da ticarət bu yolla aparılırdı. Bu müstəmləkəçilər aldıkları mallar qarşılığında tütün vermək onlara təsadüfən xeyir gətirib. Onlar tütünün satışından gəlir güdürdülər. Qızıl və gümüş satışından həmin dövrdə gəlir götürmək çətin idi. Ona görə də, Böyük Britaniya ilə müstəmləkəçi ölkələr arasında ticarət tütün vasitəsilə həyata keçirilirdi. Marylanol və Virginiyanın xarici ticarətində olduğu kimi, daxili ticarətdə də qızıl və gümüş pulla ödəmələr az rast gəlinəndir. Buna görə də Amerikada olduğu kimi, bu müstəmləkəçi ölkələrdə də qızıl və gümüş pul ehtiyatı azdır. Lakin onlar qonşularına nisbətən varlı sayılırlar.

Şimal müstəmləkəçilərinin, Pennsilvaniya, Nyu York, Nyu Jersey və dörd ingilis hökumətinin Böyük Britaniyaya ixrac etdikləri malların ümumi dəyəri, öz ehtiyacları üçün idxal etdikləri malların dəyərində, demək olar ki, bərabərdir.

Şəkər istehsalçılarında Böyük Britaniyaya hər il ixrac olunan malların ümumi miqdarı, bütün idxal olunanlarla müqayisədə azdır. Hər il göndərilən şəkərlə romun dəyəri bu müstəmləkələrdə ödənsə, Böyük Britaniya hər il ölkə xaricinə böyük məbləğdə pul çıxarır və bu zaman Qərbi Hind adaları ilə aparılan ticarət əlverişsiz olur. Şəkər istehsal edənlərin əksəriyyəti Böyük Britaniyada yaşayır. Gəlirləri onlara öz məhsulları olan şəkər və rom şəklində göndərilir. Qərbi Hind adaları tacirlərinin həmin ölkələrdən aldığı şəkərlə romun miqdarı, onların Böyük Britaniyada hər il satdıqları şəkər və romun miqdarı ilə eyni deyil. Bu halda qızıl və gümüş şəklində bir ödəniş olmalıdır.

Ayrı-ayrı müstəmləkələrdən Böyük Britaniyaya verilən ödəmələrdəki gecikmələrin səbəbi, bu ödəmələrin miqdarının çoxluğu və azlığı deyildir. Ümumiyyətlə, şimal müstəmləkəçi, tütün istehsal edən müstəmləkələrlə müqayisədə daha çox ödəniş edir. Bu müstəmləkələrin

daha böyük ərazilərə sahib olmalarına baxmayaraq, onların bu torpağı əkib-becərmək imkanı və istəyi yoxdur.

Başqa sözlə, müstəmləkəçilərin çoxunda olan indiki qızıl və gümüş pul qıtlığı, onların yoxsul olub-olmaması ilə əlaqədar deyil. Müstəmləkəçilərin daim istifadə edilən və istehsala yarayan kapitala olan böyük tələbləri, imkan daxilində az miqdarda gəlir gətirməyən kapitalın olmasını əlverişli hesab edirlər və onlar qızıl və gümüşlə aparılmayan nisbətən ucuz ticarətə üstünlük verirlər. Beləliklə, onlar bu qiymətli metalların əvəzinə, təsərrüfat alətləri, geyim, məişət əşyası və əkində istifadə olunan dəmir məmulatlar alırlar. Lakin ticarətin qızıl və gümüş pul olmadan həyata keçirilməsi mümkün olmayan vaxtlarda az da olsa bu metallardan istifadə olunur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müstəmləkərin bu metallardan xeyli miqdarda alması üçün yetərli maliyyə vəsaiti var. Bu metalları aldıkları təqdirdə, daxili ticarətdə ucuz vasitələrin yerinə bahalı vasitələrdən istifadə etmiş olurlar. Bu bahalı ticarətə keçid lazımı xərclənən vəsait, torpaqların becərilməsinə sərf olunan məbləğin azalmasına və əkinçiliyin zəifləməsinə səbəb olar. Bundan başqa, Amerikanın vergi gəlirinin hər hansı bir hissəsini qızıl və gümüş şəklində ödəmək lazım gəlməz.

Böyük Britaniyanın xarici borcunun Amerika və İrlandiyanın köməyi ilə ödənməsi qanunlara zidd deyildir. O borca yardım inqilabla qurulan dövlətin dəstəklənməsi üçün yardım edilirdi. Elə bir dövləti ki, İrlandiya protestantlarının həm indi ölkələrində sahib olduqları bütün nüfuzu, həm də azadlıqları, mülkləri, dinləri və s. əldə etdiklərini onlara borcludurlar, elə bir dövləti ki, bir çox müstəmləkə dövlətləri indi qazandıqları azadlıqlarını ona borcludur. Bu borcun ödənilməsi yalnız Böyük Britaniyanın deyil, bütün ayrı-ayrı əyalətlərin müdafiəsi üçün edilmişdir. Xüsusilə, istər əvvəlki müharibə dövründə alınan borc, istərsə də son müharibə dövründə alınan borc Amerikanın müdafiəsi üçün alınmışdır.

İrlandiya Böyük Britaniya ilə birləşməkdə təkə ticarət sərbəstliyi deyil, həm də vergi sistemində bir sıra irəliləyiş əldə etdi. Böyük Britaniya ilə birləşərək İsveçdə orta və aşağı sinfə mənsub olan xalq, əvəllər onları hər zaman alçaltmış varlılar sinfinin əsarətindən tamamilə azad oldu. Böyük Britaniya ilə birləşərək İrlandiyadakı orta və aşağı sinif insanlar da varlıların əsarətindən qurtuldu. Elə varlı sinfi ki, onlar təkə mallarının çoxluğuna görə deyil, həm də dini və siyasi qərəzlərdən meydana gəlmişdi.

Müstəmləkə dövlətlərində bu cür varlı sinf üstünlüyü, demək olar ki, olmamışdır. Lakin onlar da Böyük Britaniya ilə birləşərək bir sıra üstünlüklər qazandı. Bu birləşmə qisməndə olsa ölkə daxilində baş verən ixtişaşları azaltmışdır. Bu vəziyyəti aradan qaldırmaq və cinayətkarlığı azaltmaq düzgün idarəetmə ilə mümkündür. Bu cür unitar dövlətlərdə partiya yaratmaq həvəsi imperiya mərkəzlərinə nisbətən çox olur.

İsveçdə partiya yaratmaq həvəsi Böyük Britaniyadakına nisbətən çoxdur. Bu partiya yaratmaq istəyi İrlandiyada da çoxdur. Lakin istər İrlandiya, istərsə də digərləri əvvəlkinə nisbətən daha ağır vergilər ödəməyə məcburdur. Ancaq verilən verginin tamamilə ölkə borclarına xərclənməsi, bu borcun tez bir vaxtda bitməsinə və verginin aradan qaldırılmasına səbəb olacaqdır.

Yuxarıda göstərilənlərdən aydın olur ki, bu cür üsullarla Böyük Britaniyanın öz gəlirlərini artırması, demək olar ki, mümkün deyil. Böyük Britaniya öz gəlirlərini xərclərini azaltmaq hesabına artırma bilər. Əhalinin borclarının istər yığılması, istərsə də xərclənməsinin də şəffaflaşdırılması Böyük Britaniyanın öz gəlirlərini artırmasına təkan verə bilər; lakin, bu baxımdan, Böyük Britaniya qonşu ölkələrdən daha irəlidedir. Sülh dövründə olduğu kimi, müharibə dövründə də Böyük Britaniyanın hərbi xərcləri digər Avropa ölkələrinə nisbətən az idi. Ona görə də, bu xərclərin azaldılması, o qədər də gəlir gətirməz. İndiki qarışıqlıqlar başlamazdan əvvəl, müstəmləkə ölkələrində hərbi xərclər daha çox idi və bu xərclərə qənaət mühüm gəlir artımına səbəb olardı. Sülh dövründə bu xərclər nə qədər böyük olsa da, müharibə dövründə bu xərclər Böyük Britaniya ilə müqayisədə, demək olar ki, yox kimidir. Elə buna görə də müstəmləkəçilər səbəbindən başlanılan sonuncu müharibədə Böyük Britaniya doxsan milyondan çox pul itirmişdir.

1793-cü ildəki İspaniya müharibəsi, müstəmləkəçilərə görə başlamışdı. O müharibə də və sonuncu olan Fransa müharibəsində, Böyük Britaniya qırx milyondan çox pul xərcləmişdir. Bu pulun az bir hissəsi müstəmləkəçilər tərəfindən ödənilirdi. Bu iki müharibə Böyük Britaniyanın borclarının artmasına səbəb oldu. Lakin həmin dövrdə müharibə olmasaydı, borcun böyük bir hissəsi artıq ödənilmişdi. Əgər müstəmləkəçilər olmasaydı, Böyük Britaniya bu müharibələrin birincisinə qoşulmaya bilərdi. Bu ölkələr Böyük Britaniyanın bir əyaləti kimi göründüyü üçün bu xərclər yarandı. Lakin imperiyanın dəstəklənməsi üçün gəlir və ya hərbi güc yardımı göstərməyən ölkələr, Böyük Britaniyanın əyaləti sayılmamalıdır. Bu ölkələr, bəlkə də, Böyük Britaniyanın müttəfiqləri kimi görünə bilər. Lakin Böyük Britaniya bu ölkələrin bəzi xərclərini özü

ödüyirdi. Müstəmləkəçilər Böyük Britaniya vergilərindən asılı olmalarını rədd etmələri qarşılığında, yenə də Britaniyanın əyalətləri sayılacaqlarsa, gələcəkdə başlanılan müharibədə onların müdafiəsi Böyük Britaniyaya baha başa gələcək.

Böyük Britaniyanı idarə edənlər yüz illərdir xalqı, Atlas dənizinin qərbində böyük bir imperiyası olması ilə aldatmışlar. Ancaq bu imperatorluq heç bir zaman mövcud olmamışdır. Bu günə kimi mövcud olan imperiyanın deyil, mövcud olmayan bir imperiyanın varlığı, qızıl mədəninin həqiqətən yox, xəyalən varlığıdır. Elə bir xəyal ki, çox böyük xərclərə səbəb olmuşdur və bu davam edərsə, bundan hər hansı bir xeyir götürmək mümkün deyil. Bundan başqa bu inhisarçı ölkələrlə aparılan ticarət, Böyük Britaniyaya xeyirdən çox ziyan gətirirdi.

Özləri inandıqları qədər də xalqı inandırdıqları bu yuxunu ya ölkəni idarə edənlər gerçəkləşdirməli, yaxud xalqı oyandırmaq vaxtı gəlib çatmışdır. Bu yuxu gerçəkləşməyəcəksə, bundan əl çəkmək lazımdır. Böyük Britaniya müttəfiqlərindən heç biri bütün imperiyanın inkişaf etmələri istiqamətində fəaliyyət göstərmirsə, bu müttəfiqlərin müharibə və sülh dövründə mülki və hərbi xərclərin ödənilməsini dayandırmaq lazımdır.

Kitaba əlavə

Aşağıdakı iki hesab, dördüncü kitabın beçinci bölümündə ağ siyənək balıqçılığında hər tona verilən rüsumu açıqlayıb aydınlaşdırmaq məqsədilə buraya əlavə edilmişdir. Oxucu, hər iki hesabın doğruluğuna əmin ola bilər.

Şotlandiyada on bir il müddətində balıq ovuna gedən göyertəli gəmilərlə, onların yanlarında götürükləri hər boş boçkanın sayına və tutulan siyənək balığı sayına bağlı olan hesab; yenə də, dəniz çomağının hər boçkasına və əvvəlcədən şorabaya qoyulub möhkəm şəkildə qablaşdırılan siyənək balığının hər boçkasına görə orta ödənilən əlavə məbləğ.

İllər	Göyertədəki gəmi sayı	Boş götürülmüş boçkalar	Tutulan siyənək balıqları (boçka sayı ilə)	Göyertədəki gəmilərə ödənilən əlavə məbləğ		
1771	29	5948	2832	2085	0	0
1772	168	41316	22237	11055	7	6
1773	190	42333	42055	12510	8	6
1774	248	59303	56365	16952	2	6
1775	275	69144	52879	19315	15	0
1776	294	76329	51863	21290	7	6
1777	240	62679	43313	17592	2	6
1778	220	56390	40958	19316	2	6
1779	206	55194	29367	15287	0	0
1780	181	48315	19885	13445	12	6
1781	135	33992	16593	9613	12	6
Cəmi	2186	550943	378347	155463	11	0

Dəniz çamaları: 378, 347	Dəniz çomağı balığı boçkasına görə verilən əlavə məbləğ: 0 ingilis lirəsi 8 şilling, 2 1/4 penni, amma bir boçka dəniz çomağı balığı, şorbaya salınıb yenidən möhkəm şəkildə qablaşdırılmış bir boçkanın yalnız üçdə ikisi sayıldığı üçün; o halda əlavə məbləğ: 0 ingilis lirəsi, 12 şilling 3 3/4 penniyə yüksəlir.
3/1 aşağı enidirilir: 126, 115, 2/3 məhkəm şəkildə yerləşdirilmiş boçkalar: 252, 231, 1/3 siyənək balıqları ixrac edildiyində bunlara ayrıca olaraq: pennilik bir əlavə məbləğ verilir	0 ingilis lirəsi 2 şilling 8
Bu şəkildə, hökumətin pul olaraq ödədiyi əlavə məbləğ hər boçkaya	0 ingilis lirəsi 14 şilling 11 4/4 penidir
Amma, buna hər boçka siyənək balığının şorbaya qoyularkən, ümumilikdə istifadə edilən bir və kilonun dördə birini təşkil edən duzdan istifadəyə görə düz rüsumu:	0 ingilis lirəsi 12 şilling 6
Penni əlavə edildiyi zaman hər boçkaya qoyulan əlavə məbləğ	1 ingilis lirəsi 7 şilling 5 3/4 penni təşkil edər

Siyənək balığının şorbaya salınması Britaniya duzu ilə hazırlanarsa, əlavə məbləğ aşağıdakı şəkildə olar:

Yuxarıdakı qədər əlavə məbləğ: Amma bu əlavə məbləğə, hər boçka siyənək balığının şorbaya salarkən ortalama olaraq istifadə etdiyi Şotlandiya duzunun hər kiloqramına görə 1 şilling 6 pennilik rüsum	0 ingilis lirəsi 14 şilling 8 penni
	0 ingilis lirəsi 3 şilling 0 penni əlavə edilərsə o halda,
Hər boçkaya görə əlavə məbləğ	0 ingilis lirəsi 17 şilling 11 3/4 penni təşkil edər

Daha sonra, göyertədəki gəmilər yüklü siyənək balıqları ilə Şotlandiyada daxil edilib hər boçkaya görə bir şillinglik rüsum ödədikdə, yeni vəziyyət belə olar:

Yəni, yuxarıdakı qədər əlavə məbləğ:	0 ingilis lirəsi 12 şilling 3 3 /4 penni
Bundan hər bir boçkaya görə şilling çıxılmalıdır:	0 ingilis lirəsi 1 şilling 0 penni və alınır 0 ingilis lirəsi 11 şilling 3 3 /4 penni
Ancaq buna yenə bir boçka siyənək balığının şorabaya basılması edilərkən, istifadə edilən xarici duzdan, alınan rüsum, belə ki:	0 ingilis lirəsi 12 şilling 6 penni əlavə edilməsi lazımdır
Bu şəkildə, ölkə daxilində istehlak olunan siyənəklərin hər boçkasına görə verilən əlavə məbləğ:	1 ingilis lirəsi 3 şilling 9 3 /4 penidir

Siyənək balığının şorabaya salınması Britaniya duzu ilə hazırlanarsa, əlavə məbləğ aşağıdakı kimi olar:

Göyertədəki gəmilərin gətirdikləri hər boçkaya görə yuxarıdakı qədər əlavə məbləğ:	0 ingilis lirəsi 12şilling 3 3 /4 penidir.
Bu məbləğdən, ölkə daxilində istehlak edilmək üzrə, daxil edilərək ödənilən məbləğdən bir şilling çıxılır:	0 ingilis lirəsi 1 şilling 0 penni. Nəticə etibarilə alınır: 0 İngilis lirəsi 11 şilling 3 3 /4 penni
Amma, əlavə məbləğə hər boçka siyənək balığının şorbaya salınması həyata keçirilərkən edilərkən, ortalama olaraq istifadə edərkən duzun miqdarı, təxminən Şotlandiya duzunun hər kiloqramı üzərinə 1 şilling 6 penni rüsum əlavə edilir:	0 ingilis lirəsi 3 şilling 0 penidir.
Ölkə daxilində istehlak edilmək üzrə daxil edilən hər boçkaya görə əlavə məbləğ	1 ingilis lirəsi 14 şilling 3 3 /4 penni olar.

İxrac edilən siyənək balıqları üzərindən duz rüsumlarının endirilməsi, ola bilsin ki, əlavə məbləğ kimi görünməsin. Lakin bu rüsumların ölkə daxilində, istehlak edilən siyənək balığının üzərindən götürülməsi, şübhəsiz, əlavə məbləğ olan mükafat kimi hesab edilə bilər.

1771-ci ilin aprel ayının 5-dən, 1782-ci ilin aprel ayının 5-nə qədər balıqçılıq üçün Şotlandiyaya idxal edilən xarici duzun miqdarına və

Şotlandiya duzlarından rüsumlara imtiyazlı olaraq verilən Şotlandiya duzu (hər ikisinin birillik ortalaması) miqdarına uyğun olan hesab:

Müddət	İdxal edilən xarici duz kiloqramla	Şotlandiya duzu kiloqramla
5 aprel 1771-ci ildən 5 aprel 1772 ilədək	936, 974	168, 226
Bir ilin ortalaması	85, 179 5/11	15, 293 3/11

Xarici duzun kiloqramından 84 funt, 56 funt ingilis duzunun kiloqramından yalnız 56 funt gəldiyi göz önündə olması lazımdır.

M Ü N D Ə R İ C A T

Adam Smit və “Xalqların sərvəti” haqqında . . . . .
Giriş və əsərin planı. . . . .

BİRİNCİ KİTAB. . . . . .
Əməyin məhsuldarlığını inkişaf etdirən səbəblər ilə əməyin məhsulunun müxtəlif xalq təbəqələri arasındakı təbii bölgüsü ilə bağlı olduğu nizam və ölçü haqqında. . . . .

I Fəsil. Əmək bölgüsü haqqında. . . . .

II Fəsil. Əmək bölgüsünü əmələ gəlməsinə gətirib çıxaran norma və qaydalar haqqında. . . . .

III Fəsil. Əmək bölgüsünün bazarın genişliyinə görə məhdudlaşdırılması. . . . .

IV Fəsil. Pulun yaranması və istifadəsi haqqında . . . . .

V Fəsil. Əmtənin real və nominal qiyməti, onların əmək klində olan dəyəri ilə pul şəklində olan dəyəri haqqında . . . . .

VI Fəsil. Məhsulun qiymətinin meydana gəlməsi haqqında. . . . .

VII Fəsil. Məhsulun real qiyməti və bazar qiyməti haqqında. . . . .

VIII Fəsil. Əməyin ödənişləri haqqında. . . . .

IX Fəsil. Mülkiyyətin mənfəəti haqqında. . . . .

X Fəsil. Müxtəlif şəkildə istifadəsində ödənişlər və mənfəət haqqında. . . . .

XI Fəsil. Renta haqqında. . . . .

İKİNCİ KİTAB. . . . . .

Əmlak ehtiyatının mahiyyəti, yığılması və istifadə olunması

Giriş

I Fəsil. Əmlak ehtiyatının bölünməsi. . . . .

II Fəsil. Birliyin ümumi mal mövcudunun, ya da milli sərmayənin baxım xərcinin xüsusi bir qolu sayılan pul üzərinə.....

III Fəsil. Sərmayənin təcrübəsi, ya da məhsuldar əmək və məhsuldar olmayan əmək. . . . .

IV Fəsil. Faizlə borc verilən mal mövcudu üzərinə. . . . .

V Fəsil. Sərmayələrin müxtəlif istifadəsi üzərinə. . . . .

ÜÇÜNCÜ KİTAB . . . . .

Müxtəlif xalqlarda sərvətin müxtəlif inkişafı haqqında.....

I Fəsil. Sərvətin -təbii inkişafı haqqında. . . . .

II Fəsil . Roma İmperiyasının tənəzzülündən sonra köhnə Avropa ölkələrində kənd təsərrüfatının zəiflədilməsi haqqında.....

III Fəsil. Roma İmperiyasının tənəzzülündən sonra şəhərlərlə qəsəbələrin yaranması və inkişafı haqqında.....

IV Fəsil . Qəsəbələrin ticarəti kəndlərin inkişafına necə kömək etdi. . . . .

DÖRDÜNCÜ KİTAB . . . . .

Siyasi- iqtisadi sistemlər haqqında.....

Giriş.....

I Fəsil. Ticarətçi ya da merkantilist sistemin prinsipləri haqqında.....

II Fəsil. Ana ölkədə istehsal oluna biləcək əmtəələrin xarici ölkələrdən idxalına edilən ixtisarlardan barədə . . . . .

III Fəsil. Aradakı ticarət balansının mənfi olduğu ehtimal edilən

ölkələrdən, demək olar ki, bütün növ malların idxalında edilən fəvqəladə ixtisarlara haqqında. . . . .

IV Fəsil. Geri qaytarılan rüsumlar haqqında. . . . .

V Fəsil. Pul mükafatları haqqında . . . . .

VI Fəsil. Ticarət müqavilələri haqqında. . . . .

VII Fəsil. Müstəmləkələr haqqında. . . . .

VIII Fəsil. Merkantilist sistemin yekun bölməsi. . . . .

IX Fəsil. Kənd təsərrüfat sistemləri və ya torpaq məhsulunu hər ölkənin gəliri ilə sərvətinin ya tək, ya da əsas mənbəyi olaraq qəbul edilən iqtisadi sistemlər haqqında. . . . .

BEŞİNCİ KİTAB. . . . . .

Hökmdarın, yaxud dövlətin xərcləri haqqında . . . . .

I Fəsil. Hökmdarın, yaxud dövlətin xərcləri haqqında . . . . .

II Fəsil. Cəmiyyətin, yaxud dövlətin gəlirlərinin və ümumi mənbələri haqqında. . . . .

III Fəsil. Cəmiyyətin borcları haqqında. . . . .